This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

BS
1225
S57
1905
C.2

12533

RASCHI

DER

KOMMENTAR DES SALOMO B. ISAK ÜBER DEN PENTATEUCH.

NACH HANDSCHRIFTEN, SELTENEN AUSGABEN U. DEM TALMUD KOMMENTAR DES VERFASSERS MIT BESONDERER RÜCKSICHT AUF DIE NACHGEWIESENEN QUELLEN KRITISCH HERGESTELLT

VON

PROF. A. BERLINER.

ZWEITE GANZ UMGEARBEITETE AUFLAGE.

FRANKFURT A. M.
J. KAUFFMANN
1905.

DRUCK VON JOSEF FISCHER, KRAKAU, GRODGASSE 62.

EINLEITUNG.

In der ersten Ausgabe dieses Raschî-Werkes vor fast 40 Jahren habe ich als dreifachen Zweck desselben bezeichnet, erstens die Varianten im Texte auf Grund einiger Handschriften und seltenen Editionen zu ermitteln, hierbei auch zugleich die eingeschlichenen Schreib- und Druckfehler kennbar zu machen und die im Laufe der Zeit interpolierten Zusätze nachzuweisen. Zweitens: Raschi's Erklärungen zum Pentateuch durch seine Parallel-Erklärungen zum Talmud oft verständlicher zu machen, wobei ich nicht unterliess, bei schwierigen Erklärungen Aufschluss aus seltenen Superkommentaren zu geben. Drittens: einen Quellennachweis herzustellen, aus welchem zu ersehen ist, woher Raschi seine Erklärungen geschöpft hat.

Diese drei Zielpunkte bildeten mein Streben auch bei der gegenwärtigen Ausgabe, allerdings mit Hilfe eines bedeutend grösseren kritischen Apparates. Denn während dieser vier Jahrzehnte habe ich selbst oder durch die Anregungen Anderer sehr viele Forschungen und Beobachtungen anstellen können, um den Kommentar Raschis zum Pentateuch möglichst in seiner ursprünglichen Form und Reinheit herzustellen. Hierfür hat sich die Zahl der Handschriften und seltenen Editionen mehr als um das Zehnfache vergrössert, denn während ich bei der ersten Ausgabe etwa zehn Handschriften und einige seltene Editionen benützt habe, hat während dieser 40 Jahre die Zahl der benutzten Handschriften auf mehr als 100 und ebenso verhältnissmässig auch die Zahl der Druckausgaben sich gesteigert. Dadurch bin ich in den Stand gesetzt worden, dem vorgezeichneten dreifachen Ziele in bedeutenderem Masse Rechnung zu tragen, wie ich noch näher dartun werde.

Zuvörderst möchte ich mit einigen Strichen die Geschichte des Raschi-Kommentars zeichnen; für eine nähere Ausführung soll mir eine andere Gelegenheit vorbehalten bleiben. Raschi hat bei dem Pentateuch-Kommentar einen ganz besonderen zur Zeit

noch wenig bekannt gewesenen Weg eingeschlagen, nämlich den, mehr der Ermittelung des einfachen Wortsinnes sich zuzuwenden, hierbei aber auch den Midrasch nicht zu vernachlässigen, indem er den Midrasch aussuchte, welcher dem einfachen Sinne des Schriftwortes möglichst nahe kommt. Aus seinen öfteren Wiederholungen eines von ihm für seine exegetische Methode ganz besonders geprägten Kanons sei der Kürze wegen nur der zum ersten Buch Moses Kapitel 3 Vers 8 ausgedrückte Grundsatz hervorgehoben. Hierbei konnte es allerdings nicht fehlen, dass Raschi dem Midrasch-Worte selbst die Wendung gibt, wie sie ihm für den Augenblick und bei der Gelegenheit mehr einleuchtet. Dies geschieht auch oft, so dass man behaupten darf, dass er zwei drittel seiner gesamten Erklärungen zum Pentateuch dem Talmud und Midrasch entnommen hat. Dies schliesst natürlich nicht aus, dass er sehr oft den angeführten Midrasch ganz preisgibt, ihn oft gar nicht einmal anführt, sich aber seinen eigenen Weg bahnt, aus welchem wir seine Vorliebe für den natürlichen Wortsinn erkennen und wobei wir seinen präzisen Ausdruck und seine musterhafte Auffassung zu bewundern Gelegenheit haben.

Wenn seinem Kommentar die Mitwelt schon und die folgenden Generationen Anerkennung zollten, so ist dies um so mehr hervorzuheben, da gerade im späteren Lebensalter Raschi's eine ganz entgegengesetzte Richtung sich entwickelt hat. Raschi selbst hat diese noch kennen gelernt und seinem Enkel, dem Raschbam, das Geständnis gemacht, wenn er noch Zeit hätte, würde er andere Kommentare verfassen, die der immer mehr zunehmenden Richtung für die einfache Auffassung des Schriftwortes entsprechen. In der Tat sehen wir, wie eine ganze Reihe von Exegeten ersteht. Sie lassen den Midrasch ganz unbeachtet und beschreiten mit besonderem Eifer den Weg der einfachen Schriftauslegung. Es seien hierfür genannt: Samuel b. Meier, Joseph Kara, Schemaja, Moses aus Paris, Rab. Tam, Salomon ben Meier und noch andere.*) Aber es ist beachtenswert, dass ihre Kommentare oder einzelne Erklärungen derselben zu verschiedenen Schriftstellen im Laufe der Zeit ganz sich verlieren, höchstens in Sammelwerken oder in Randglossen in einigen Handschriften sich erhalten. Jene Richtung, wie sie schnell entstanden, so wurde sie auch schnell zum Niedergang geführt. Die äusseren Umstände, die ich anderswo näher angeführt habe, waren nicht mehr vorhanden. Ueberdies hatte im Volke

*) Näheres hierüber wie über das folgende in der hebräischen Vorrede zu diesem Werke.

selbst, bei den jüdischen Glaubensgenossen, der Raschi-Kommentar sehr rasch zur Aufnahme gelangen und sich einbürgern können, weil er vorzüglich auch den Midrasch gern gepflegt hat.*)

Nicht leicht konnte ein jeder in den kostbaren Besitz eines Midrasch-Exemplars sich setzen, daher der Auszug aus dem Midrasch in Raschi ihm gleichsam das Midrasch-Exemplar ersetzte. In dieser Liebe zum Midrasch, welche im Volke zu allen Zeiten lebendig sich erhalten hat, ist vorzüglich der Grund von der so schnellen Verbreitung des Kommentars, auch nach den entlegensten Gegenden hin, zu finden.

Aus diesem Kommentar holten die Prediger oft die leitenden Worte für ihre öffentlichen Vorträge. Die Lehrer machten aus dem Kommentar ein Schulbuch und leiteten die Schüler schon früh zum Studium des Raschi-Kommentars an, der in seiner Schrift wie mit seinem Inhalte auch aus dem talmudischen Material den Erwachsenen mit der Fähigkeit ausrüstete, auch andere Werke des rabbinischen Schrifttums lesen und verstehen zu können. Nach dieser Richtung hin ist der Raschi-Kommentar zum Pentateuch von ganz grossem Einflusse auf die Bildung der Juden geworden, der nach der weittragendsten Bedeutung hin aufzufassen ist. In prägnanter Kürze ausgedrückt darf man sagen, Raschi hat vor Ingnoranz geschützt, hat den Am ha Arez verhütet. Die grosse Aufmerksamkeit, welche auch Gelehrte in ihren Citaten wie in ihren Erörterungen dem Raschi-Kommentar zuwendeten, trug ebenfalls wesentlich zur allgemeinen Verbreitung des Kommentars bei. Man kann behaupten, dass kein Werk im jüdischen Schrifttume eine solche direkte und indirekte Beachtung gefunden habe als dieser Kommentar.

Allerdings hat gerade die von den verschiedensten Seiten ihm zugewendete Aufmerksamkeit am meisten auch dazu beigetragen, dass der ursprüngliche Text an sehr vielen Stellen an seiner Korrektheit geschädigt worden ist. Sehr treffend hat Zunz in seinem Briefe an mich vom 9. August 1865 sich darüber geäussert. „Neben den von Ihnen aufgestellten drei Zielpunkten: Ein korrekter Raschitext, die Parallelen der talmudischen und biblischen Erklärungen, die Quellenangaben zu Raschis-Exegese werden Sie noch einen vierten erreichen helfen, die Geschichte von Raschis-Kommentarien, die Kunde ihrer Schicksale, was sie von Interpolatoren gutes und böses zu leiden hatten“. Hierzu möchte ich

*) Einiges hierüber in meiner neuesten Schrift: Blicke in die Geisteswerkstatt Raschi's.

gelegentlich noch hinzufügen, dass auch die stylistische Form des Raschi-Ausdrucks an Korrektheit und Reinheit vielfach verloren hat, sei es durch die Abschreiber, sei es durch die Drucker, welche darauf nicht sorgsam achteten.

Es giebt eine grosse Anzahl von Druckfehlern in Raschi-Texte, bei denen man gewöhnlich unaufmerksam vorübergeht. So z. B. in III. 26, 34 liest man allgemein והרצת למלך את שבתותיה; das unverständliche למלך ist aus der Abkürzung למל׳ entstanden, wofür man zuerst למלאך, dann למלך gelesen hat, anstatt des richtigen למלאת, wie am Schlusse des Verses es ebenfalls lautet.

Auch II 12, 33 הין מחבבים את המצוה hat zuerst zur Leseart המצות geführt, was aber הַמָּצוֹת gelesen wurde und schliesslich zu המצה sich gestaltete. In der hebräischen Vorrede habe ich noch eine andere Auswahl solcher Fehler, die sich eingebürgert haben, vorgeführt, zugleich auch auf gewisse Stellen hingewiesen, bei denen Jeder, der sich als Raschikundiger betrachtet, sofort mit (grundlosen) Fragen bei der Hand ist. So z. B. I 37, 18 bei ויתנכלו, was ich hier nochmals berühre, weil inzwischen ein bisher handschriftlich vorhanden gewesener Aufsatz des berühmten Isac Lamperonti, Verfassers des פחד יצחק im האשכול V 218 veröffentlicht worden ist, in welchem ebenfalls 3 sogenannte Allerwelts Aufgaben behandelt werden, für die aber meine Raschi-Ausgabe schon längst die Lösung geboten hat.

Im Beginne näher auszuführen, in welcher Weise ich mich bestrebt habe, die mir gestellte Aufgabe zu lösen, müsste ich zuvörderst näheren Bericht von den litterarischen Hilfsmitteln, die ich mir hierfür verschafft habe, geben. Allein dies würde ein ganz besonderes Buch bilden, welches gegenwärtig meine Aufgabe nicht sein kann. Es muss daher einstweilen genügen, wenn ich einfach darauf hinweise, dass ich die Raschi-Handschriften kennen gelernt habe, welche vorhanden sind: in den öffentlichen Bibliotheken in Rom, und zwar in der Casanata, Vaticana, Angelica, Vittorio-Emanuele, in Parma, Modena, Mailand, Reggio d' Emilia, Turin, im British Museum, in der Bodleiana, in Paris, Berlin, München, Rostóck, Leipzig und Frankfurt a. M. Hierzu kommen noch einige Handschriften im Privatbesitze. Ich hoffe noch Gelegenheit zu finden, alle diese Handschriften näher zu verzeichnen, und hierbei auch der seltenen Editionen zu gedenken, welche mir zu Gebote standen. Schon jetzt will ich hierbei nicht unerwähnt lassen, dass ich auch die erste Ausgabe des pentateuchischen Raschi-Commentars, vom 5. Februar 1475, in Parma gesehen habe, wie auch die folgende undatierte Edition

(aber vor 1480) und die folgenden Ausgaben, sie haben mir aber alle nicht die Ueberzeugung gewähren können, dass aus den handschriftlichen Vorlagen, auf denen sie beruhen, ein guter Text hervorgegangen ist.

Die Methode für die Aufnahme und die Einfügung der Noten, wie ich sie dieses Mal befolgt habe, weicht von der in der früheren Ausgabe wesentlich ab, wozu mich äussere und innere Gründe bestimmt haben.

Zuvörderst: Die ungleich grössere Anzahl von Bemerkungen, welche aus der Durchforschung der vielen Handschriften, Ausgaben und sonstigen Literatur-Werken sich ergeben haben, liess sich nicht mehr, wie sonst in den unteren Raum allein verweisen.

Dann: Die Varianten in der ersten Ausgabe aus einigen Handschriften und Druckwerken haben wohl ein wichtiges Material dafür geliefert, wie die Verunstaltung des Textes durch sogenannte Verschlimmbesserungen allmählich entstanden ist, aber zur Eruirung der wirklichen, ursprünglichen Lesearten nicht immer beigetragen, oft vielmehr von der richtigen Erkenntnis abgelenkt.

Viele entscheiden sich nämlich gerade für die leichtere Leseart, die im ersten Augenblicke am meisten einleuchtet und als annehmbar erscheint, während nach dem obersten Grundsatz der Kritik gerade in der schwierigeren Leseart die eigentliche, ursprüngliche zu erblicken sei, die sorgfältig erwogen, zur sicheren Lösung führt

Daher habe ich in der vorliegenden Ausgabe ein anderes Verfahren wählen müssen. Wenn ich auch im Grossen und Ganzen den Text der besten Editionen, vorzüglich den von Heidenheim und Löwenstein acceptierte, so war ich doch unermüdlich darin, grammatische Incorrektheiten im Ausdruck und in umgestellter Wortfolge im Satze ohne weiteres im Texte selbst zu verbessern, aber auch dies stets auf Grund guter Handschriften. Man ahnt nicht, was gerade nach dieser Richtung hin, weil selten einer darauf achtet, im Laufe der Zeiten gesündigt worden ist. Solche kleine Fehler sind vorzüglich dadurch entstanden, weil die Copisten oft mehrere Wörter oder Buchstaben so zu sagen mit einem Male in die Feder genommen haben (wie später die Setzer sie mit einem Male ins Auge gefasst haben) und umgekehrt oder versetzt sie wiedergegeben haben. Auf Beispiele dieser Art wird man fastauf jeder Seite stossen. Es lag mir am Herzen, Raschi's Schreibweise, die man, ähnlich wie von jener Mischnah als קב ונקי, als gemessen und rein bezeichnen kann, möglichst wieder herzustellen.

Die Vertrautheit mit dem Raschi-Texte, welche ich mir auf Grund vieljähriger Forschungen auf diesem Gebiete zuschreiben darf, hat mich hierbei wesentlich unterstützt.

Diese Vertrautheit hat mich auch bei einer schwierigeren Aufgabe geleitet, nämlich die richtige Leseart aus den correctesten Handschriften und Editionen zu ermitteln, abzuwägen und aufzunehmen. Aber auch selbst nach der Aufnahme habe ich es der Einsicht des Lesers überlassen, welcher Leseart er den Vorzug geben wolle, indem ich im Texte selbst neben die aus der Druck-Vorlage übernommene Leseart die am meisten und besten bezeugte abweichende Leseart in Klammern eingefügt habe.

Es soll dieses Verfahren durch einige Beispiele veranschaulicht werden, welche zugleich erkennen lassen, in welcher Weise die in Klammern gesetzten Lesearten mit den vorangehenden Textworten zusammenhängen, oder denselben entgegengestellt werden. Ich wähle die erste Seite, also I 1, Zeile 5 שכבשתם ארצות שבעה גוים, die Bemerkung א *) lautet [ארץ שבעת עממים], d. h. in vielen guten Handschriften hèisst es ארץ שבעת עממים anstatt ארצות שבעה גוים der Druckausgabe.

Z. 6 ונתנה לאשר ישר בעיניו, hierzu die Bemerkung כלשון הכתוב בירמיה כ״ז ה׳, d. h. der Ausdruck ist der bezeichneten Schriftstelle nachgebildet. Ferner für [ברצונו] u. [וברצונו] die Bemerkungen (unten) ברצותו u. וברצותו, d. h. in vielen Handschriften variirt so die Schreibung.

Z. 9 תבואתו hierzu die Bemerkung ה [עד הנה מדרש חכמים] d. h. nach תבואתו folgt in vielen Handschriften noch dieser Zusatz (der übrigens auch in den ältesten Raschi-Ausgaben noch steht). Ebenda: לפרשו כפשוטו כך פרשהו, dazu [לדרשו כפשוטו כך דרשהו] in vielen Handschriften variirt so die im Texte befindliche Leseart. Ebenda Vers 2. ח [כאדם תוהה] שאדם תוהא; ferner ט [תהו] ע בהו י [וצדות] י וצדו — wo leicht zu erkennen ist, worin die Leseart in vielen Handschriften variirt.

Diese Beispiele dürften genügen, um einen Jeden einzuüben, sich richtig darüber zu orientieren, wie die in Klammern gesetzten Varianten zu lesen sind. Immerhin wird diese Art und Weise keinesweges so verwirrend wirken, wie die in den Fussnoten mit

*) Bei längeren Noten habe ich, um den Text selbst nicht zu sehr zu unterbrechen, diese unten gesetzt, was ich auf den ersten Blättern auch mit kürzeren Notizen getan habe. Doch bin ich aus praktischen Gründen bald davon abgegangen, und habe dann nur längere Bemerkungen in den unteren Raum versetzt.

angehäuften mathematischen Zeichen umgrenzten Varianten, die in anderen bekannten Ausgaben älterer Werke geboten werden, bei denen man oft wie vor einem Räthsel steht, um die richtige Lösung zu finden, besonders an solchen Stellen, wo die Fülle den Wald vor lauter Bäumen nicht sehen lässt.

Die in Klammern gesetzten Lesearten stammen alle aus Handschriften; dagegen die in Parenthesen ( ) gesetzten Zusätze zeigen an, dass sie erst in den Druckausgaben, nicht aber in Handschriften vorkommen.

Eine besondere Sorgfalt habe ich für die richtige Kennzeichnung des Schriftwortes, auf welches sich die Erklärung Raschi's, sei es im Anfange, sei es im Laufe derselben, bezieht, verwendet, und durch gesperrten Druck hervorgehoben. Wie viel nach dieser Richtung hin in unseren bisherigen Ausgaben zu verbessern ist, wird sich bei einiger Vergleichung auf jeder Seite ergeben.

Nicht selten erscheint manches Wort in dem vorliegenden Texte mit Vokalen versehen, um einem Irrtum im Lesen vorzubeugen, wie auch da, wo es nötig erscheint, Zeichen der Interpunktion gesetzt wurden, um eine unrichtige Auffassung des Zusammenhanges zu vermeiden.

Eine Art von Super-Commentar Raschi's selbst glaube ich dadurch hergestellt zu haben, dass ich in den Noten seine Erklärung im Talmud oder zu Parallelen im Commentare zu anderen Büchern der Schrift der im Texte parallel gestellt habe. An vielen Stellen wird man gerade durch ein einziges Wort aus solchen Parallelen, in denen das betreffende Schriftwort ebenfalls behandelt wird, gewisse Schwierigkeiten lösen, welche anderswo viele Federn in Bewegung gesetzt oder zu grossen Diskussionen geführt haben.

Den Quellennachweis, auf welchen die arabischen Ziffern im Texte zeigen, habe ich so bearbeitet, dass mit Leichtigkeit sofort ersichtlich ist, woher Raschi seine Erklärung wörtlich entnommen oder nur dem Sinne nach aufgenommen hat. In letzterem Falle ist ein ע' d. h. עיין noch vorangestellt, um die Aufmerksamkeit des Lesers auf die Abweichung, und bei einem vorangestellten וע' auf die gegenteilige Erklärung in der Quelle zu lenken.

Für vieles andere sei auf die hebräische Vorrede verwiesen, welche ich dem aufmerksamen Leser zur eingehenden Betrachtung empfehle.

A. Berliner.

RASCHI

DER

KOMMENTAR DES SALOMO B. ISAK ÜBER DEN PENTATEUCH.

NACH HANDSCHRIFTEN, SELTENEN AUSGABEN U. DEM TALMUD-KOMMENTAR DES VERFASSERS MIT BESONDERER RÜCKSICHT AUF DIE NACHGEWIESENEN QUELLEN KRITISCH HERGESTELLT

VON

PROF. A. BERLINER.

ZWEITE GANZ UMGEARBEITETE AUFLAGE.

FRANKFURT A.M.
J. KAUFFMANN
1905.

רש״י על התורה

הוא פרוש רבנו שלמה ב״ר יצחק ז״ל

מוגה על פי כתבי יד וספרי דפוס ישנים ומנֻקה מכל ההוספות אשר הובאו אל תוכו ומכל השניאות שנפלו בו. ועם מראה המקומות והמקורים, אשר מהם שאב רש״י את פרושיו.

ונוסף על אלה באור אשר קראתיו לשמי ולזכרי

זכור לאברהם

כולל הערות ובאורים שונים הראויים להפיץ אור על פרוש רש״י.

כל אלה הכינה ידי

אני

אברהם ברלינר.

מהדורא תנינא.

פראנקפורט א. מ.

י. קויפמאנן

תרס״ה.

זכרון לנשמת

רבנו **שלמה** בן **יצחק** זצ״ל

במלאת שמונה מאות שנה מאז עלתה
השמימה לחזות בנעם ד׳ וליהנות מזיו
השכינה.

הקדמה.

כארבעים שנה חלפו עברו מאז נשאני לבי ותרהיבני נפשי עוז להוציא לאור את פרוש התורה למאור עינינו רש״י ז״ל, ובדברי אשר הקדמתי לספרי בשבטי ישראל הודעתי את כונתי: א) לברר וללבן שנויי הגירסאות והנוסחאות ברש״י, להסיר סיני הטעיות ולציַן הנוספות, אשר בהמשך הזמן באו פנימה אל פרוש רש״י; ב) להבין דברי רש״י בחומש על ידי פרושיו בתלמוד, אשר קבצתי אותם מכל המקומות שהובאו שם פסוקים מהתורה ורש״י ז״ל בארם, וגם על ידי מה שהבאתי באורים בפרט על ענינים קשי ההבנה מספרים אשר אינם נמצאים ביד כל אדם; ג) לתת „מראה מקום״ לכל מעין הרוצה לעמוד על בורין ועקרן של הדברים בפרוש רש״י. והכונה המשֻלשת הזאת היא מגמת פני והמטרה אשר אליה אני נושא את נפשי גם היום, בשובי אל אחוזתי בשנת היובל הזאת להדפיס את ספרי מחדש; אולם כמובן השתמשתי הפעם גם בתוצאות חקירותי ובפרי עיוני במקצוע הזה ובכל החמר הרב אשר קבצתי על יד מאז ועד עתה. בעוד אשר בהוצאת ספרי בראשונה היו לי לעזר כעשרת כתבי יד וספרים יקרי המציאות מספרי הדפוס הראשונים, הנה עלתה בידי במשך ארבעים שנה לראות ולבחון היטב יותר ממאה כתבי יד הכוללים את פרושו של רש״י ז״ל וספרים נדפסים הרבה מאד, ועל יסוד חמר כזה יכלתי לבחור הפעם דרך חדשה בהגהת הספר ובתקון הטעיות והשבושים אשר כסו את פניו. אכן טרם אחל תת דין וחשבון על אדות דרך זו בחרתי בה, הנני להקדים בזה את הדברים אשר הקדמתי לספרי בצאתו לאור בראשונה, ולא דברים כהויתן, כי גרעתי מהם והוספתי עליהם, אף תקנתי ושניתי בענין ובלשון כפי ההכרח והצֹרך.

בשנת מות רבנו גרשום מאור הגולה, היא שנת ת״ת לאלף החמישי, זרח שמשו של רבנו שלמה בר יצחק, ונתקימה דרשת חכמז״ל על הכתוב וזרח השמש ובא השמש [1], כי הוא האיש אשר הפיץ אור בהיר כמעט על כל התורה כלה, שבכתב ושבעל פה, ונתן לה עז ותעצומות בקרב כל ישראל, כאשר העידו עליו בני דורו וחכמי לב שבאו אחריו. ואמנם לרבנו שלמה יאתה תהלה, כי הוא דָרך בדרך הממוצע, אשר בו הפשט והדרש יחדיו יהיו תמים לפרוש המקרא, איש באחיהו ידבקו יתלכדו ולא יתפרדו. הוא עמל וטרח לברר מתוך מדרשי חכמז״ל את הדרש הקרוב יותר לפשוטו של מקרא, כמו שכתב בפרושו לבראשית ג׳ ח׳ ושנה הרבה פעמים במקומות אחרים [2]: „ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישבת דברי המקרא דבר דבור על אפניו״. ואם כי יש אשר לא שמר את הכלל הזה, כאשר יראה הרואה את פרושיו וכאשר העירו הרמב״ן והמזרחי ואחרים [3], הנה על פי הרב

---

[1] קהלת רבה במקומו, יומא דף ל״ח ע״ב ועוד בכ״מ.

[2] ראה למשל בראשית ל״ג כ׳: ואני לישב פשוטו של מקרא באתי; שמות ל״ג י״ג: ואני לישב המקראות על אופניהם ועל סדרם באתי.

[3] רק הראב״ע בשפה ברורה (דפוס פיורדא דף ה׳) הפריז על המדה באמרו, שרש״י ז״ל פרש תנ״ך ע״ד דרש והוא חושב כי הוא ע״ד פשט ואין בספריו פשט רק אחד מני אלף. וע׳ בגיבוקי המבאר שם שכתב ג״כ לאמר: „הפליג החכם פה לדבר קשות על פרושי רש״י ז״ל אשר

מצאנו אותו הולך נכוחו בדרך הפשט הזך והצלול באהבתו אותו. והרבה פעמים הוא נוטה לדרשה קרובה יותר למשמעות המקרא, אע״ג דמסקנא ליתא כוותה. כאשר כבר העירו המפרשים [4]). ומעתה לא יפלא בעינינו בראותנו, אשר המדרש ביד רש״י כחמר ביד היוצר, ברצותו מרחיב וברצותו מקצר, ככל אשר ראה צו״ך להטות את לשון הדרש אחר פשט הפסוק, כמו שמצאנו כמה פעמים בפרושיו. ואעפ״י שנתן רש״י לדרשות חכמז״ל פי שנים בפרושו — כי כנראה ממראה־המקומות אשר צינתי בכל עמוד ועמוד מעמודי החבור הזה, החלק היותר גדול של פרושיו בהררי קדש יסודתו, בתלמוד ומדרשי חכמז״ל — בכל זאת הניח לפעמים את הדרש לגמרי, בפרט אם לשון המקרא אינו מתישב אחר ענין המדרש אלא בדוחק, והוא לוקח לו שטה אחרת בפרושו לפי דעתו הזכה, ושם רואים אנחנו את גדולתו, ואין ערוך אליו בכל מקום אשר דרך בדרך הפשט ברֹחב בינתו, בעמק שכלו ובקֹצר אמרתו להבין כונת הכתובים ע״י באור המלות ופתרון הענינים בטוב טעם ודעת.

וחכמי דור ודור אמנם הבינו את יקרת ערכו של פרוש רש״י ז״ל וחבה יתרה נודעת לו מאז ועד היום [5]). וזה לך האות שאע״פ שרבתה אהבת הפשט ותגדל עד מאד כבר בימי חיי רש״י, כאשר הודה הוא עצמו בוכוחו עם נכדו הרשב״ם, „שאלו היה לו פנאי היה צריך לעשות פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום״ [6]). ואחרי סמוך ומופלג לרש״י [7]) קמו המפרשים המעמיקים עד מאד בפשוטו של מקרא, [8]) כמו הרשב״ם, ר׳ יוסף קרא, ר׳ יוסף בכור שור, רד״ק ורבים זולתם, והוציאו לל״ב את הדרש מפני הפשט, בכל זאת נפש כלם חפצה בפרוש רש״י. כבר הזכרתי במקום אחר [9]), כי כששים שנה אחרי מות רבנו מצא הראב״ע ברומא את פרושיו לכה״ק, אף חרה אפו על אשר שמו עליהם עין לטובה; ר׳ אברהם בנו של הרמב״ם משתמש בפרושי רש״י, והראב״ד, איש ריבו של הרמב״ם, יזכירם בכבוד. וגם בארצות המזרח

מימיו אנו שותים, ברם נכון הדבר שפרושי רש״י ז״ל על התנ״ך אינם כל כך לפי פשוטו של מקרא, כמו שהודה בעצמו בויכוחו עם נכדו הרשב״ם וכו׳ בכל זאת מצאנו הרבה פעמים שירד רש״י ז״ל לעומק פשוטו של מקרא והפיץ אור על פני כלו, עד שהראב״ע בעצמו ושאר מפרשי המקרא הזכירוהו ושבחוהו בפרושיהם״.

[4]) ע׳ בבאורים של מהרי״ איסרלן ויקרא כ׳ כ״א, וע״ג במזרחי פ׳ נח פסוק אך בשר בנפשו ובפרשת בא פסוק ראשו על כרעיו ובכמה דוכתי. וכן בצידה לדרך פ׳ ויקרא פסוק ואת השני יעשה עולה כמשפט, וכן במהרש״א סנהדרין ס״ה ב׳ ד״ה בעל אוב, ובמקומות אחרים נלאיתי לזכרם פה.

[5]) ע׳ דברי ר׳ פרופיאט דוראן במעשה אפד צד 41: „רואים אנחנו תפארת בעלי חכמת התלמוד והמוציא לאור תעלומותיה הרב הגדול רש״י ז״ל העמיק בהבנת המקרא וכתב עליו פירושיו הנאים וגם בדקדוק הלשון כתב דברים נחמדים ודי בו מוסר לכל מי שהוא למטה ממנו בחכמה.״

[6]) ע׳ רשב״ם ריש פ׳ וישב.

[7]) רש״י נאסף לעולמו בשנת ס״ה למאה התשיעית לאלף החמישי, היא שנת תתס״ה לפרט, כאשר נכתב בסוף סדור רש״י כ״י משנת ט״ב, ובכ״י אחרים מצאתי: נלקח ארון האלהים קדש קדשים יועץ וחכם חרשים הרב הגדול רבינו שלמה בן הקדוש ר׳ יצחק הצרפתי ז״ל שנת ד׳ אלפים תתס״ה לפרט בכ״ט תמוז ביום חמישי ובן ס״ת שנה היה ונהה נת״י נהיה וסימן ובעוד ששים וחמש שנה יחת אפרים מעם.

[8]) ולפעמים יותר כהראוי, עד שלאהבת הפשט נוטים לפעמים מנקֻדת האמת; ע׳ דברי הרמבמ״ן באור לנתיבה, (בהקדמה כוללת).

[9]) במחברתי Beiträge zur Geschichte der Raschi-Commentare (ברלין תרס״ג) צד 14.

החלו כבר בימים קדמונים מאד לעסוק בהם הרבה [10]). ומן הוא והלאה מצאו פרושי רש״י חן בעיני דורשי התורה כלם, מרב הרבנים עד צעיר התלמידים. בפרט זכה פרושו על התורה לכבוד גדול. הדרשנים הכניסו דבריו בתוך דרשותיהם ושמו אותם לפעמים למטרת חפצם בלמדם דבר ד׳ לרבים; המורים קבלוהו בכל בתי מדרש וספר וחנכו את תלמידיהם הרכים ללמוד בו ולהבין את אמרותיו. וכל איש ואיש, אף אם לא היה בר אוריָן שם עינו בו, עד אשר הרב הגאון בית יוסף הורה ללמדו בכל שבוע ושבוע בעת קרוא שנים מקרא ואחד תרגום (א״ח סימן רפ״ה ע״ש), ומהרש״ל בס׳ ים של שלמה (קדושין פ״ב סי׳ י״ד) כתב, שאם אינו יכול ללמוד שניהם יקרא פרש״י ולא תרגום ע״ש. וח״ש מהר נתפשט פרוש רש״י על ידי תלמידיו ועל ידי המעתיקים, גם על ידי המפרשים שבאו אחריו, אשר הזכירוהו ושבחוהו הרבה פעמים בספריהם, ואח״כ גם על ידי המדפיסים [11]), ובצדק נוכל לאמר, כי כמעט אין בכל הספרים שנכתבו אחר חתימת התלמוד ספר אחד, אשר השגיחו עליו הסופרים, המבארים והמחברים, כמו שהשגיחו על פרש״י מאז יצא לאור עולם ועד הנה. יותר ממאה ושלשים ספרים נודעים לנו, אשר נושאים ונותנים בפרוש רש״י, לדרוש ולחקור ולגלות מצפוני דבריו, חוץ מאותם הספרים המביאים את פרושו בדרך אגב, אשר אין ספורות למו.

והנה אם נשים עין בוחנת על פרש״י ונחקרהו בחקירה עיונית, נמצא בו לפעמים את עקבות תלמידיו ונכיר את הפעולה אשר פעלו עליו, אם בפרשו בעצמו את הכתובים על דעתם, או במה שהכניסו הם פרושים אל תוך פרושו ממה ששמעו מפיו או ממה שהוסיפו מדעתם. אחד מאלה התלמידים הוא בלי ספק ר׳ שמואל בן מאיר (רשב״ם) נכדו של רש״י. הן ידענו גם ידענו, כי עסק הרשב״ם בפרוש הכתובים ובאורם על פני זקנו, בעוד בחיים חיָתו, גם ראינוהו מתוכח עמו ע״ד צרכי הזמן וטעמו בענין הזה, ורש״י הודה לדבריו, ואמר שהיה מן הראוי לעשות „פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום״, [12]) ואי אפשר הוא, שלא פעלו הוכוחים האלה את פעולתם על לב רש״י, ואם לא הספיק לו הזמן לכתוב „פרושים אחרים״, עכ״פ עבר על פני פרושו וישנהו לטוב אם מעט ואם הרבה. ובמקום אחד נראה הדבר הזה באר היטב. כנודע כלל גדול כְּלַל הרשב״ם, כי יש פסוקים בכה״ק, אשר „חֶצְיָם הראשון אינו מסַיֵם את הדבור, עד שיבוא חציו האחרון וכופלו ומשלים דברו״, והוא מביא את כל הפסוקים הבנויים על הדרך הזה [13]). וברש״י שמות ט״ו ו׳ נמצא פרוש על פי הכלל הזה [14]), ומחברו אומר עליו שהוא „פשוטו של מקרא״. ובתור ראיה מובאים כמה פסוקים שהזכ״רם הרשב״ם, ואין ספק שיש כאן הוספה על פי הרשב״ם, שהוסיפה כנראה רש״י בעצמו, ובתחלה היו כתובים ברש״י כל הפסוקים שהובאו

---

[10]) כשמונים שנה אחרי מות רש״י נעתק פרושו על מס׳ ב״מ בעד ר׳ דוד ראש הגולה בעיר מוסול; ראה Darmesteter בספרו Etudes judéo-franc. ח״א צד 116. גם ר׳ שלמה בן שמואל הפרסי ראה את פרש״י והשתמש בו בספרו; ראה באכער בספרו Ein hebr.-pers. Wörterbuch צד 45; ראה גם מש״כ בספרי Beiträge הנ״ל צד 45 הערה 21.

[11]) הספר הראשון בלה״ק, אשר ידענו בברור זמן הדפסתו, היה פרש״י על התורה שנדפס ע״י ר׳ אברהם בן גרשון בעיר ריגיו שבמדינת קאלאבריאה בי׳ אדר שנת רל״ה; ע׳ דע ראססי אנגאלען עמוד 2.

[12]) ראה לעיל צד 8, וע׳ ראזין בספרו R. Samuel b. Mëier als Schrifterkl. צד 69

[13]) ע׳ רשב״ם בראשית מ״ט כ״ב, שמות ט״ו ו׳, וע׳ ראזין בספרו הנ״ל צד 143.

[14]) ימינך ד׳ וכו׳ וכמה מקראות דוגמתו כי הנה אויביך ד׳ כי הנה אויביך יאבדו וכו׳. ע״ש בהערתי אות ז׳.

ברשב״ם (ומקצתם גם ברמב״ן), וכן מצאתי בכמה כתבי יד, אלא שהמעתיקים הניחו את מקצתם ולא העתיקום. ובאמת מצאנו, שהיה רש״י יודע שהכלל הנזכר הוא כללו של רשב״ם וכי הודה לו. „וכשהיה מגיע לפסוקים אילו היה קורא אותם פסוקי שמואל״ [15].

ר׳ יוסף קרא, תלמידו של רש״י, שת נוספות על פרושו של רבו, כנראה מתוך כ״י עתיקים לימים, ואת ההוספות האלה קבצתי כעמיר גורנה במחברתי פליטת סופרים (מגנצא תרל״ב). על אדות פרושי רי״ק לנו״כ הרבו לדבר חכמים שונים ובאחרונה הח׳ ר״ש פאזנאנסקי [16], והוא הוא המוכיח [17], כי היה רי״ק איש הבינים בין דודו ר׳ מנחם בר חלבו ובין רש״י, כי הוא מסר לרש״י את פתרוני ר׳ מנחם לפסוקים הרבה מכה״ק, ועל מה שהוסיף רי״ק מדילי׳ על פרוש רש״י רמזתי אני בכמה מקומות בהערותי [18]. ובהיות שרי״ק קורא את עצמו פעמים רבות בשם „המעתיק״, ומתוך דבריו יוצא ברור שהיה לו משא ומתן עם רש״י פה אל פה [19], אפשר ללמוד מזה, שהוא היה הראשון שהעתיק (מתוך הגליון, כי אפשר שלא כתב רש״י את פרושו בספר מיוחד בפני עצמו) והכנים בו כמה הוספות בשם עצמו, ולפעמים גם מבלי הזכיר את שמו, כי רוב הפרושים המתחילים במלות „ואומר אני״, בכמה מקומות שנלאה רש״י לפרש את הכתובים פרוש מספיק ומתישב על הלב, מפי ר׳ יוסף קרא יצאו [20].

ועד השלישי אני בא, הוא ר׳ שמעיה, ע״ד חלקו של ר׳ שמעיה בעבודת רבו רש״י בפרושיו כבר דברתי במקום אחר ביתר באור [21], ובסוף דברי העליתי, כי

---

[15]) ע׳ Magazin כרך ז׳ צד 189. ופה המקום אתי להעיר, כי בסוף התוספת ברש״י בראשית ט״ו י״א (הפגרים מתרגמינן וכו׳ עד ל׳ פגר) נמצא באחדים מכתבי היד: „כך פירש רבינו מאיר בר שמואל״ או: „כך שמעתי מפי רבינו יהודה בר שמואל״. הראשון הוא אולי אביו של הרשב״ם, ואם הנוסח השני הוא העקרי, אולי הכונה על ר׳ יהודה החסיד, כדעת צונץ בספרו Zur Geschichte צד 76.

[16]) במחברתו „פתרוני ר׳ מנחם בר חלבו לכתבי הקדש״ הנדפס בספר היובל להח׳ ר״נ סוקולוב, וגם בתוצאה מיוחדת.

[17]) מבוא צד 8.

[18]) בראשית י״ט הערה ג׳ (ושם נאמר „והודה המורה לדבריו״); כ״א הערה ז׳; כ״ד הערה ט״ז; כ״ה הערה י״ב; כ״ז הערה ג׳; ל״א הערה ט׳; שמות ג׳ הערה ה׳; י״ג הערה י״ח; כ״ז הערה כ׳; ל׳ הערה ה׳; ל״ד הערה ד׳; במדבר י״ד הערה ד׳ (בכ״י ליידען משנת המאה הי״ג נמצא בסוף הדבור: „כך למדנו ר׳ יוסף״); כ״ג הערה א׳ והערה ו׳; כ״ד הערה ט׳; דברים ל״ב הערה כ״ח.

[19]) ראה בהערה שלפ״ז וע״ג בראשית י״ט ט׳, כ״ח י״ב, במדבר י״ז ח׳, כאשר העתקתי בספרי פליטת סופרים, וע׳ מה שכתבתי בהערתי לבראשית מ״ט הערה ח׳.

[20]) כן למשל בשמות ט״ו ו׳ „ולי נראה אותה ימין עצמה וכו׳״ (עד „ופשוטו של מקרא״); שם כ״ד י״ג כתב רש״י „לא ידעתי מה טיבו של יהושע כאן״ ואח״ז נמצא „ואומר אני״, וכן שם כ״ו כ״ה „ולי נראה שהגירסא כמין שני תווקין״. אולם מש״כ בשמות י״ד כ״ד „ואומר אני לפי שהלילה חלוק וכו׳״ הם כנראה דברי רש״י בעצמו ומכוונים למש״כ בברכות דף ג׳ ע״א. גם מש״כ שם י״ב י״ג „ואני אומר כל פסיחה לשון דלוג וקפיצה״ דברי רש״י הם, ולחזק הוא בא את פרושו בפסוק י״א (פסח=דלג) נגד דעתו של מנחם המפרש ופסחתי = וחמלתי. וראה שמות כ״ג ב׳, ששם מקדים רש״י לפרושו עפ״י הפשט ונגד הדרש את המלות „ואני אומר״. וכן בבראשית י״ד ו׳ „ואומר אני״ כנגד התרגום; וכן עוד במקומות אחרים. ובלי ספק גם התשלום בבראשית י׳ י״ט, המתחיל „ולי נראה״, שייך לאחד מהתלמידים הנ״ל.

[21]) במחברתי Beiträge צד 17 והלאה, וע׳ שם צד 20, בפרט לפסוק במדבר ל״ג נ״ה, דברים ב׳ י״ג „כך הגיה רבינו שמעיה תלמידו של רבינו ש״י״ (ר״ל שלמה יצחקי).

על פי „הגהותיו" של ר' שמעיה שמצאתי בכ"י ושהוצאתי לאור ראשונה נוכל לשפוט, אשר יש לפנינו בכמה מקומות בפרושי רש"י, ובפרט בפרושו על התורה, מהדורא בתרא, כי שלח ר' שמעיה את ידו להוסיף על דברי רבו או לגרוע מהם. אחדות מהגהותיו של ר' שמעי' ראויות להזכר פה, והן:

בראשית י"א ג': בפרש"י שהעתיק ר' שמעיה חסר הבאור עפ"י הדקדוק למלת וְנָבלה.

" י"א ל"ב: הדברים המובאים בשם ר' אהרן, ר' שמעי' הוסיפם.

" י"ח כ"ו: „ולפי שסדום וכו'", הדברים האלה חסרים בכמה כ"י, ור' שמעיה הכנים אותם לתוך פרש"י; והוא הדין במש"כ כ"ח ה' „איני יודע וכו'" ובפרשה ל' ל"ח „אשר תבאן".

שמות ל"ב י"ג: „אם בשרפה — לחרן" תוספת היא מר' שמעי'.

ויקרא י"ג ל"ז: „צהוב כמו זהוב אורבלא", תוספת ר' שמעי'.

" כ"ה י"ח: „וישבתם — והיו". ושם פסוק ל' „אשר לא חומה — על זה", וכן כ"ה מ"ז ומ"ז „איש באחיו — לגר תושב" מתוספות ר' שמעי' הם, והם חסרים בכמה כ"י.

" כ"ז ג': „ערכך כמו ערך וכפל הכפין לא ידעתי", ע"ז מוסיף ר' שמעי' ואומר „ואני מדמה לו באכה סדומה באכה אשורה".

במדבר ל"ב י"ז: על מש"כ לפנינו „לפני — תנאם" מוסיף ר' שמעי' את הדברים רבי הערך: „צוני ר' להגיה".

דברים נ' י': „ילמדו", ושם פסוק כ"ד „ולפי פשוטו — מלכים" מתוספות ר' שמעי' הם וחסרים בכמה כ"י.

ופה המקום אתי להעיר על מה שנמצא בכמה כ"י על הפרוש בראשית כ"ז כ"ח, הנובע מתנחומא ב', הציון „מפי ר' שמעון מורי" (ובכ"י אחד „מפי מורי ר' ישמעאל"). וזה סגנון משונה ובלתי רגיל בפי רש"י, ולפע"ד טעות יש כאן, שהיה כתוב בתחלה „מפי ר' שמ'", ר"ל ר' שמעיה, ואחד מן המעתיקים קרא וכתב מפי ר' שמעון מורי. והדין הזה נוהג לע"ד גם בפרוש בראשית ל"ב ל', הנובע ממדרש ב"ר. ובקצת כ"י נמצא שם על שם ר' שמעון פרוש אחר, והוא: „ומפי ר' שמעון מורי שמעתי שאין רוצה לגלות שמו שלא יטול עטרה לומר גם זה עשה פלוני שאינו אלא כעבד עושה שליחות"[22]. וכבר החליפו שם שמעי' בשם שמעון גם במקום אחר, ביחזקאל כ"ז י"ז, ששם הלשון כפי נוסחאתנו „מפי ר' שמעון מצאתי שמצא במקרא תרגום ירושלמי וכו'", אולם בכ"י נמצא הנוסח הנכון: „פרוש שמעיה כמו שמצינו בתרגום ירושלמי וכו'"[23].

אולם ההגהות וההוספות האלה לא השחיתו את הוד פרושו של רש"י ואת הדרו, ולא עוד אלא שבבחינה ידועה נוכל לחשבם כגוף הפרוש כפי שהנחילוהו לנו הקדמונים. אבל ברבות הימים הרבו ידים עסקניות להכנים בדברי רש"י הוספות ושנויים כהנה וכהנה, ושבשו את הלשון ואת הענין בכמה מקומות. המעתיקים הוסיפו פרושים, אשר המציאו מסברת עצמם או ששמעו מפי אחרים (ועל פי הרוב המוסיף נורע), ואם אמנם לפעמים התוו ת"ז על ההוספות לאמר תוספות היא זו[24], או

---

[22]) ראה במהדורא קמא צד 60.

[23]) ראה בספרי Beiträge צד 22 והלאה.

[24]) בכמה מקומות בכה"י נמצאות הוספות מזמן קדום מאד, והן מסומנות באות ת'=תוספת ובפרט נמצאות הוספות כאלה בכל המקומות אשר רש"י ז"ל הזכיר רק ברמז את דברי חכמז"ל במדרשים אשר שאב מהם, ויבואו אחרים ויוסיפו את הדברים וימלאו את החסרון, כמו למשל

כתבו אותן על הגליון מבחוץ. הנה בארך הזמן נמחק הציון וההוספות הובאו מדלתי החבור וחוצה אל הקדש פנימה, וכעת נראה כאלו הן מפרושיו של רש״י עצמו [25]. המחברים והמפרשים, המבארים והמלמדים. כל אחד שלח ידו להגיה ברש״י כחפץ לבו ויעשה בו כאדם העושה בתוך שלו. וכלם חשבו לתקן מה שהיה נראה בעיניהם שצריך תקון כדי לעמוד על כונת רבנו, וכתבו ומחקו, וגרעו והוסיפו על פי הסברא ולא בראיה ברורה שיש שם טעות [26]. ופעמים רבות חסרון ההבנה והעיון בדברי המחבר, או חסרון הידיעה בדינים [27] או בדקדוק [28] גרם את כל אלה. והמגיהים מעלו בקדש, כי עקשו את הישרה ועותו את אשר חשבו לתקן. ויש אשר הכניסו המדפיסים הראשונים כמה שגיאות בפרוש רש״י מפני שלא היו בקיאים בכתב הישן ולא היו מבינים ומכירים צורת האותיות, המתחלפת ממדינה למדינה, ומזמן לזמן [29], או שהיו נמשכים אחר שווי ההברות ושגרא דלישנא [30]. והמדפיסים

במדבר ה׳ י״ב; כ״ב כ״ח ול״ד; דברים כ״ח נ״ד (ראה הערותי לכל המקומות האלה). בפרוש רש״י לפ׳ קרח (ראה פרשה ט״ז הערה י״ב) ופרשת דברים נתוספו מדרשי אגדה באריכות.

[25]) ראה למשל בראשית כ״ה הערה י״ח.

[26]) ע׳ רמ״א ביו״ד סימן רע״ט וע״ג בחרושי הרמב״ן; לב״ב דף קל״ד עפ״י דברי רבנו תם בהקדמתו לס׳ הישר.

[27]) לדוגמא אזכיר בזה רק דבר אחד. במדבר י״ט י״ג ד״ה במת בנפש כתב רש״י: „שאין טומאתה צריכה הזאה", ועלה על לב אחד המגיהים להרחיב את הדברים והוסיף „אלא טומאת שבעה", ושגגה היא היוצאת מדעה מוטעת, כי טומאת בהמה אינה צריכה אלא הערב שמש כמבואר במקרא בפ׳ שמיני. ובלי ספק נתוספו הדברים האלה גם כן על ידי איזה מגיה בפרוש המזרחי, כי גם שם הם נמצאים ולא העיר על השבוש, ובספרים הנדפסים מחדש ככר הקיפו את הנוסחא המשובשת בשני חצאי עגול.

[28]) מאז ועד היום הזה נבוכו רבים בהבנת דברי רש״י לבראשית ל״ז י״ח: „ויתנכלו וכו׳ אתו כמו אתו עמו כלומר אליו", ועפ״י הרב מפרשים את הדברים על הדרך שכתב הרב בעל תומרי מתניתא: „ר״ל דאותו מיותר לו״כ דר״ל כמו וידבר אתו במלכים ב׳ כ״ה דר״ל עמו כמו לא נעשה עמו דבר במגילה ו׳ דאינו ר״ל שעשאו ודברו יחד שניהם אלא ר״ל אליו „מ״ר". על דרך זר ומוזר כזה עקמו את הישרה והחשיכו את יפעת מאירם של באורי רש״י! ובבית אבות על מס׳ אבות צד 80 ראיתי: „משום דכתיב ויתנכלו ולא וינכלו, דויתנכלו משמע שנתפעלו בהערמומיות עד שכל מחשבתם לא הי׳ רק עמו וא״כ גם יוסף הי׳ במחשבה שהם היו מחשבים והוא הי׳ במחשבה וז״כ אתו ומפרש אף שקורין אותו בוי״ו הוא אתו בלא וי״ו שכן כתיב בלא וי״ו ומפרש דאתו הפרוש הוא עמו וכדי שלא נפרש דעמו הוא היינו שגם מחשבתו הי׳ עליהם לכן אמר כלומר אליו היינו שכל מחשבתם הי׳ רק אליו", והדברים דומים למה שהבאתי בהערתי במקומו בשם האפודי. אבל האמת הוא, שמלות „כלומר אליו" תוספת הן שהוסיפו האחרונים מבלי הדעת. גם דברי רש״י במדבר ו׳ ה׳ היו לפוקה לקוראיהם, ועל מה שכתב „נקוד פתח לפי שהוא דבוק" הוסיפו לומר „פתח קטן", ועוד כמה וכמה שנויים נמצאים פה בכה״י, ובספרים הנדפסים הוסיפו שבוש על שבוש, וגם המו״ל האחרון שהדפיס זה לא כבר פרוש רש״י בהולנד הגיה מדעתו וכתב „אף שהוא דבוק" (וכל הנוסחאות, בספרים נדפסים וכ״י, שוות בענין זה ובכלן נמצא „לפי שהוא דבוק"!), ובא להם זה מפני שלא ידעו, אשר לדעת רש״י מלת פרע ישתנה נְקוּדָה כשהיא באה בסמיכות, אף כי באמת אין הדבר כן כמש״כ שד״ל (הבאתי דבריו שם בהערתי). ואעיר בזה כי יש לפעמים ברש״י באורים עפ״י הדקדוק שלא נוכל להבינם רק באמרנו, שהיתה לפניו נוסחא אחרת בנקוד. ראה למשל בשמות ה׳ ט״ז: „וחטאת עמך. אלו היה נקוד פתח וכו׳", ונראה מדבריו שהי׳ כתוב לפניו וְחַטָּאת עמך, וכן נראה גם ברשב״ם ע׳ בדבריו.

[29]) רק על איזה מקומות ארמוז פה, אשר נתהוו שם טעיות בפרש״י מפאת האותיות הדומות במכתב או מפאת התחלפות האותיות אחור וקדם. בראשית ל״ה א׳ בדרך במקום גדרך; שמות י״ט י״ט כך במקום רך; שם כ״ו ה׳ דמס׳ מרות במקום דמ״ט מדות; שם כ״ח ל״ב וכפולתו היה במקום כפילתו והיה; שמות כ״ח ל״ז ששה בשלשה במקום עושה בשלשה. וביחוד בלעו הסופרים דרך אורחות המלים אשר לא ידעו שחרן, כמו תיבית הלעז, וגם

האחרונים נלוו אליהם וחדשים מקרוב באו והוסיפו טעיות ושבושים. ולא די להם בשבושים הישנים אשר ירשו גם המה ואשר עליהם אנו מצטערים, אלא שמגלגלים עלינו גם את החדשים [31])! גם ראה זה מצאתי, אשר נכנסו לתוך פרשיי הרבה מדברי מבאריו ומפרשי דבריו, בפרט מדברי הרמב״ן והמזרחי, כי לא היו המעתיקים והמדפיסים מכירים ומבינים, איה איפה הם סוף דברי רש״י והתחלת דברי המפרש. לפעמים גם ידי זרים חלו בפרוש רש״י, ובצדיה שנו והחליפו באיזה מקומות [32]). וכבר התעוררו אנשים חכמים על השנויים וההוספות והשבושים האלה, כנודע לכל מְעַיֵּן בפרושיהם ובספריהם [33]). ובלתי ספק כל מבין דבר לאשורו יודה ויגיד, כי רק ע״י הַשְׁוָאַת כתבי היד הישנים, הקרובים יותר לזמן המחבר ומעתיקי ספרו הראשונים, ועפ״י ספרי דפוס הישנים שאין בהם מטעיות החדשים ושבושיהם, נוכל לברר את האמת בנוסחאות השונות, וכן העיר החכם צונץ בספרו Zur Gesch. S. 64 לאמר: כל החפץ לגשת אל המלאכה הכבדה והכבודה הזאת צריך לחפש אחר כ״י וספרי דפוס ישנים וגם ספרים הנוגעים לענין פרוש רש״י, שיהיו כלם לאחדים בידו. וכבר בשנת שס״ח קם אחד מתלמידי הגאון מהר״ל מפראג, ר׳ יוסף בר יששכר שמו, וחבר את הספר ״יוסף דעת״, מלא הגהות ותקונים לפרוש רש״י (וערב ובלל בתוכם גם תקוני הגימטריאות לר״י בעל הטורים). והמדפיסים השתמשו לפעמים בהגהותיו ושנו את הנוסחא עפ״י דבריו מבלי הזכיר את שמו, ובפרט העתיקו את ההוספות אשר הוא מביא מתוך רש״י כ״י על קלף ישן משנת נ״ג לאלף הששי וספחו אותן אל פרוש רש״י בשם ״רש״י ישן״, כי לפני זה לא היו נמצאים בפרוש רש״י רק הוספות מעטות בשם ר״י (ר״ל ר׳ יוסף), והם לר׳ יוסף קרא, המעתיק הראשון אשר הרחיב את פרש״י ע״י הוספותיו כמו שאמרנו.

והנה לבעל ״יוסף דעת״ לא הי׳ רק כ״י אחד ודפוס ישן אחד, ולי עלתה בעזרת השם ית׳ שהגיעו לידי כמה וכמה כ״י וספרים נדפסים ישנים, גם ספרים שונים השייכים לפרש״י הרבה מאד, ועליהם שמתי עין עיוני בשקידה רבה להוציא מהם שנויי נוסחאות והלופי גירסאות, כדי לברר וללבן ולהעמיד על נכון את דברי רבנו בפרושו. וכלל היה לי שלא לשנות מ ד ע ת י הנוסחאות ב פ נ י ם הפרוש [34]). אף כי ראיתי פעמים הרבה ברור כשמש בצהרים שיש שם איזה טעות. ואין בכלל דברי אלה מה שתקנתי בכמה מקומות הלשון בעבר ובעתיד, בזכר ובנקבה, בנקודות המפרידות בין דבור לדבור (ע׳ לקמן צד 16 הערה 44) או בתקון סדר המוקדמים

סימני ראשי התיבות היו למכשול ולפוקה למדפיסים ולמגיהים, כמו שמות כ״ג י״ט מצאו איזה מדפיסים אותיות מ מ׳ וחשבו שהכונה מ מ ש ובאמת ר״ל מ מ ה.

[30]) ראה למשל בראשית מ״ט י״ז: יכמון כ מ ו יארוב, מלת כמו מיותרת בזה, ונשתרבבה ע״י שווי הלשון ושגרתו, ומש״כ לפני זה כ מ ו פתן בא להרגם גם הכ״ף אשר במלת וכפתנא.

[31]) למשל בראשית מ״ט כ״ו (וע״ש הערה י״ח) סדרתי הנוסחא לפי כ״י וספרים נדפסים מזמן קדום, אשר על פיהם הדבור הזה אחד הוא, וכן נכון, וכל המדפיסים האחרונים נמשכו אחר שבשן אחד ושבשו וחלקו את הפרוש ד״ה תאות לשלשה חלקים. ע׳ גם לעיל הערה 28.

[32]) בראשית א׳ כ״ו; במדבר כ״ד י״ט וכ״ג; דברים ל״ב כ״א.

[33]) וכבר צוח על זה המדפיס את פרוש רש״י בּרימיני בהקדמתו ויאמר, שכל אחד מוסיף וגורע כפי חפצו ורצונו, והוא כאשר בא לעיר רימיני נתן זאת אל לבו ולקח מאשר השיגה ידו הדפוסים והכתובים ולא מצא גם אחד מהם ממש לשון רש״י ז״ל רק הנדפס בבולוניא טוב מכלם כי הגיה את הטופס האלהי מה״ר יוסף שטרוסבורק וכו׳.

[34]) מטעם זה לא שלחתי על פי הרוב את ידי למחוק את הדברים שהוסיפו האחרונים מסברת עצמם, ואינם נמצאים בכ״י, אבל הנחתי אותם כמו שהם והסגרתים בשני חצאי עגול כזה ().

והמאוחרים [35]). כי הרבה מצאתי שהדברים האלה טעות הם, טעות סופר או מדפיס [36]), ובא רעהו והוסיף חטא על פשע, וקמו המבארים ודרשו מה שדרשו או הניחו בצ״ע למה הקדים רש״י את פרושו או אחרו, ולמה באר המקראות שלא כסדרם. ובאמת הדברים פשוטים כמו שהעירותי.

והיה מן הראוי שאזכיר בזה את הספרים הנדפסים ואת כתבי היד אשר השתמשתי בהם בעבודתי, אכן הדבר הזה יארך מאד, ואם באתי לפרוט את כלם ולהזכירם אחד אחד, יהיו די למלאות בהם ספר בפני עצמו. אשר על כן אמר רק בכלל, כי מלבד כ״י הרבה הנמצאים בידי אנשים פרטיים היו לפני כתבי היד אשר באיטליה: רומא (Bibl. Vittorio Emanuele; Casanata, Angelica, Vaticana) פלורנץ, פארמא, מודינא, ריניו דאמיליא, מאילאנד וטורין; באנגליא: לונדון (British Museum) ואוקספורד (Bodleiana); בצרפת: פאריז; באשכנז: ברלין, מינכען, האמבורג, נירנבערג, פפד״מ וליפסיא. ומכלם אינני מזכיר ביחוד רק כ״י אחד, יען הוא עולה על כלם בשנויי הנוסחאות ובהוספותיו. הכ״י הזה — בעל שני כרכים גדולים — שייך לבית עה״ס במינכען [37]), והוא כולל פרש״י על תנ״ך מעורב עם דברי מפרשים אחרים, אשר הביאם המעתיק (תלמיד מתלמידי ר׳ יוסף קרא) לפעמים בשם אומריהם והרבה פעמים בלי הזכרת שמם. וזאת מצאתי כמה פעמים, כשמביא המעתיק פרוש מפרושי חז״ל הוא מקדים דברי שיר ומגדיל אותיות הכתיבה, וגם מוסיף דברים מדיליה [38]). וכן אירע בפ׳ וירא פסוק ואברהם עודנו עומד; אחרי דברי רש״י ״תקון סופרים הוא זה״ הוא מוסיף לאמר: ״אשר הפכוהו רבותינו ז״ל לכתוב כן״. וברור הוא אצלי, שההוספה הזאת, אשר כבר עמדו עליה אנשי שם [39]) ואשר לא מצאתיה

---

[35]) וממה שיש לתקן עוד לע״ד בענין הזה: בראשית ח׳ כ״ד ויתהלך וכו׳, נראה שכל הנאמר כאן מוסב על פסוק כ״ב ולא על פסוק כ״ד. שמות כ״ה ל״ג נכון להקדים באור שלשה גביעים ולאחר באור מלת משקדים, כי כן הוא הסדר בקרא. אמנם בפסוקים שמביא רש״י לראיה מתוך כה״ק על אמתת פרושו אין מוקדם ומאוחר, והוא מביאם כפי שעלו בזכרונו, ד״מ בשמות ט׳ ל׳ הוא מביא תחלה את הפסוק בראשית י״ט ד׳ ואח״כ את הפסוק בראשית ב׳ ה׳. אבל בבראשית מ״ט כ״ט אפשר שצ״ל מאסף אותם (שפטים י״ט ט״ו) תחת מאסף אותי (שם שם י״ח), כי כשיש ב׳ פסוקים בפרשה אחת אין טעם להניח את הראשון ולהביא את האחרון; ובדפוס אישאר (Ixar) חסרה הראי׳ משפטים לגמרי.

[36]) שפתי רש״י ז״ל ברור מללו ולשון עלגים היתה רחוקה ממנו, ולא עוד אלא שלפעמים הוא משתדל להוסיף לוית חן לדבריו בהשתמשו במליצות כה״ק או במליצות חכז״ל, כמו בראשית ג׳ ח׳: דבר דבור על אפניו (משלי כ״ה י״א); שם ט״ו י״א: לטוש עלי אוכל (עפ״י איוב ט׳ כ״ו); שם י״ט כ׳: עיר קטנה ואנשים בה מעט (קהלת ט׳ י״ד); שם ל״ד כ״ז: לפשט את החללים (ש״א ל״א ח׳); שמות כ״ה ו׳: שמן זית זך להעלות נר תמיד (עפ״י שמות כ״ז כ׳); שם ל׳ כ״ט: כי כן יסד המלך (אסתר א׳ י״ח); דברים ל׳ י״א: חבוש בטמון (איוב מ׳ י״ג); שם ל״ב מ׳: למען היות לה ברק (עפ״י יחזקאל כ״א ט״ו); שמות ט״ז כ״ב: מה יום מיומים (ב״מ נ״ט ע״ב). וכן מצאנו כאלה גם בשאר פרושיו, כמו שהעירותי בספרי Beiträge צד 32 (ושם שורה 21 צ״ל שאפו רוח כ ת נ י ם, ירמי׳ י״ד ו׳).

[37]) ע׳ רמש״ש ברשימתו לכה״י אשר במינכען סי׳ 5 (במהדורא ב׳ צד 2).

[38]) למשל מה שנמצא ברש״י בראשית ל׳ כ״ב „והוא שיסד הפייט״ הרחיב המעתיק וכתב: „והוא שיסד הקליר נוחו עדן בפיוטו של יום הכסא האדמון וכו׳״, ואין אלו דברי רש״י בעצמו כאשר חשב בעל עמודי העבודה בספרו צד 31, ועינו הטעתו במה שראה בקונטרס (פראספעקטוס) של החכם פיננער צד 61.

[39]) ע׳ דברי הרשב״א המובאים בפרוש המזרחי שם ועי״ג במאור עינים פ׳ י״ט ובמנחת שי לזכריה ב׳ י״ב ובכרם חמד חלק ט׳ צד 53.

בכ"י האחרים הישנים, באה אל פרוש רש"י פנימה מתוך כתב היד הזה, ומעולם לא עלה על דעת רש"י ז"ל להוציא דברים כאלה מפיו הטהור.

ועתה אודיע את דרכי במלאכת עבודתי בנוגע לגוף הספר ולהגהתו. במהדורא קמא מספרי הבאתי את כל השנוים שמצאתי בכה"י ובספרים הנדפסים, ונתתי להם מקום בשולי הגליון מלמטה בתוך הערותי. הדבר הזה לא יכלתי עשוהו במהדורא השני הזה, כי כרב לספרים הרביתי למצוא שנוים רבים מאד, יקצר הגליון מהכיל את כלם. וגם התעלת היוצאת מהם לפעמים אך מעטה היא, ויותר ממה שיועילו ישחיתו, כי יבלבלו את הקורא שאינו בקי בדרכי הבקרת, ויעצרו בעדו ממצוא את האמת, אשר אותה הוא מבקש ואליה הוא נושא את נפשו. ומצד אחר הנה לרגלי חקירותי בכל המון כתבי היד וספרים הנדפסים סִגַּלְתִּי לי את היכלת לדעת מה לרחק ומה לקרב ולהבחין בין הנוסה הנכון והעקרי ובין המוטעה והמשובש, ובעסקי שנים רבות בדברי רש"י ז"ל ובפרושיו בכבד ראש ובעיון, למדתי את חִכִּי לטעום את טעם אמרותיו הטהורות, אשר על כן הרהבתי עז בנפשי לסמוך על דעתי ולהשען אל בינתי. והיה מנהגי לשים לי את כה"י היותר מתוקנים לקו ואת נוסחאותיהם השונות שמתי זאת לעמת זאת, לדעת עד כמה יש ביניהן הסכמה ועד כמה הן רחוקות זו מזו בדבר מן הדברים, והנוסחא אשר מצאתיה מסכמת יותר לענין הדברים ומתאמת לדרכו של רש"י ולשמוש הלשון שהוא רגיל בו, בה בחרתי ואותה אני נותן לפני הקורא. ואני זאת תקותי, כי באופן הזה צָלַח חפצי בידי ברֹב המקומות להשיב את פרושו של רש"י כבראשונה ואת נוסחאותיו כבתחלה, ולצרוף את הדברים ולזקק אותם שבעתים, כמו שהיו קודם שנשתבשו. ואמנם יש, אשר מצאתי נוסחא טובה וישרה רק באחד או שנים מכתבי היד, או שמצאתי שתי נוסחאות ושתיהן כאחת טובות הנה, או שעלה ספק בלבי בנוגע לנוסחא מן הנוסחאות אם היא העקרית אם לא, ואז הנחתי את הנוסחא כמו שהיא לפנינו בספרים הנדפסים, ואת הנוסחא החדשה, ועל פי הרוב היא הטובה והעקרית [40]), הוספתיה בשני חצאי מרבע [ ], והקורא את אשר יבחר יקרב. ולפעמים הוספתי בציון כזה נוסחאות הבאות להשלים את הנוסח שלפנינו, אשר נלקה בחסר, וע"י ההוספה שבכ"י יובנו הדברים הסתומים והחתומים. רק לפעמים, בפרט בגליונות הספר הראשונים, הדפסתי את הנוסחאות בתוך הערותי בשולי הגליון, ועל פי הרֹב עשיתי זאת במקום שראיתי, כי הנוסחא החדשה ארוכה מאד ויש בה כדי לבלבל את הקורא. — גם „לדבור המתחיל" שמתי את לבי ואת עין עיוני, ר"ל להמלים וחלקי הפסוק אשר עליהם מוסבים פרושי רבנו, והדפסתי אותם באותיות מפוזרות כדי להעיר עליהם את הקורא, כי ראיתי בזה תועלת גדולה מאד, והרבה פעמים אי אפשר כלל להבין את דברי רש"י אם לא נדע בברור ובדיוק איזה פסוק ואיזו מלה הוא בא לפרש [41]). המדפיסים הראשונים חטאו בענין

---

[40]) ראה למשל בראשית י"ב י"א „מתוך צניעות שבשניהם" ונוסח כ"י הוא „מרב צניעות שביניהם", והוא לשון יותר נאות לכונת הענין; שם כ"ד כ"ט: „וירץ, למה רץ ועל מה רץ", ואין דרכו של רש"י לדבר כן, וע"כ יתכן הנוסח „וירץ למה וירץ אלא ויהי כראות"; שם ל' ח' „תפלה כמו נפתולי", אין ספק כי נוסח „תפלה כלומר נפתולי" הוא הנכון; שם ל"ה א': „בדרך", העיקר „נדרך" כמו,שהעירותי שם הערה א' (ראה לעיל צד XII הערה 29) כן הוא בתנחומא; שם ל"ז כ"ה „ורבותינו פרשוהו" הוספתי מלת „לי" עפ"י כ"י, כי בלא זה הי' משמע שפרשו כן חכמי התלמוד את המלה הזרה שבמשנה, ולא כן הוא אבל ר"ל שרבותיו של רש"י פרשוהו לו; במדבר ט"ז י"ב „שאין להם עלייה", הוא בלי ספק הנוסח הנכון, שהרי מלות לא נעלה בא רש"י לבאר.

[41]) במקומות הרבה נעלמה מעין החכמים כונת רש"י והרבו להקשות על פרושיו ועל

הזה הרבה מאד וגם כה״י אינם נקיים משגיאות. אבל יש שהיו המעתיקים מקפידים בדבר, וביחוד אזכיר את אחד מכה״י אשר בבעה״ס קאזאנאטא, אשר בו כל „דבור המתחיל" נתון במסגרת אדומה. והנני להעיר בזה ג״כ, כי שניתי את מלות דבור המתחיל בענין מלא וחסר, שיהיה הכל מְכֻוָּן אל המסירה אשר מורשה היא לנו. ולא דבר קטן יהיה זה בעיני כל מבין דבר לאשורו, כי כמה הלכות ודינים תלויים במלאות וחסרות כידוע, וע׳ למשל בסנהדרין ל״ו שהוציאו ממה שכתוב לא תענה על רִב חסר יו״ד שאין חולקין על מופלא שבב״ד ומפני זה מתחילין בדיני נפשות מן הצד (והדברים מובאים גם ברש״י במקומו, שמות כ״ג ב׳). ואין לנו חלק במעשה תעתועיו של האיש המתחכם טיכזען (ואחריו גם אנשים אחרים מבנ״י), אשר התפאר בחכמתו ובדעת שפת קדשנו, ובאמת חכמת מה לו, והוא עמל לריק להכין בספרו חלופי נירסאות במקרא למאות ולאלפים מאשר מצא בפרוש רש״י התיבות של ד״ה כתובות פעם מלאות ופעם חסרות. אמנם אין להביא שום ראיה מכתיבת התיבות בפרוש רש״י, אשר היתה מעשה ידי סופרים מעתיקים ולא מרש״י עצמו באה לנו, כי מכמה מקומות נראה לי, שרש״י כתב פרושו על הגליון (כמו שהעירותי למעלה), ואחריו באו הסופרים והוסיפו את ד״ה, וכל אחד כתב לפי דרכו וחפצו. גם ראיתי ונתון אל לבי לנקד לפעמים מלה אחת בפרש״י כדי להקל על המַעֲיָן, או במקום שהטעות קרובה או שגורה בפי ההמון [42]), ומפני הטעמים האלה הצגתי לפעמים נקודה או קו, להפסיק בין מאמר למאמר ובין ענין לענין הפסק גדול או קטן כפי הצורך [43]). גם הקפדתי מאד להציג שתי נקודות אחר כל דבור ודבור, למען ידע הקורא בנקל ראשית הדבור וסופו [44]). גם על תרגום המלות בלעז, הנמצא בפרוש רש״י, שמתי עין בקרת לתקן אותו עד שידי מגעת. הלעזין האלה על הרב הן לשון צרפת הישנה, ומאחר שלא היו המעתיקים והמדפיסים בקיאים בה, שחתו את הלעזין ויגכרו

דבריו, מפני הטעות בקוים המפסיקים, אשר על ידה נחלק דבור אחד לשנים או נעשו שני דבורים לדבור אחד. ראה למשל שמות ו׳ ב׳ „וארא, אל האבות". כמה דרשות נדרשו כדי לישב את הדברים האלה ולבאר למה הוסיף רש״י מלות „אל האבות" ומה רצה לומר בזה! ובאמת הדברים פשוטים מאד, כי אין זה דבור בפני עצמו, ומש״כ „אל האבות" קצר בזה לשון הכתוב, אשר הוא בא לפרשו (וברמב״ן נמצא באמת „וארא אל אברהם", ע׳ בהערתי שם). ובויקרא ה׳ ג׳ „והוא ידע" הוא דבור המתחיל, וכמו שבארו החכמים שהבאתי דבריהם שם בהערה א׳, ובספרים הנדפסים „ולא ידע ששכח וכו׳" וטעות היא. במדבר ה׳ י״ג ד״ה ועד אין בה וכו׳ הכל דבור אחד, והמדפיסים חלקוהו לשנים בהציגם נקודות מפסיקות אחר תיבת „שותה". וע׳ בגמרא סוטה ב׳ ול״א ותמצא, כי מתיבת „ועד" דרש רש״י הא אם יש בה וכו׳ ומתיבת „בה" דרש בטומאה אבל וכו׳, ואני רמזתי ע״י אותיות מפוזרות על התיבות, אשר עליהן מוסב הדרוש ודי לחכימא ברמיזא. וע׳ גם במדבר ל׳ ג׳, שהוספתי ד״ה שבועה (בשם הרה״ג ר׳ שלמה זלמן בראדי נ״י דיין בק״ק אונגוואר), ועי״ז דברי רש״י ברורין כשמלה וכל הקושיות שהקשו עליהם המפרשים, וביחוד הרמב״ן, ישאם רוח. והנני לתקן פה טעות שטעיתי בויקרא י״ד י״ב, כי נמשכתי אחר הספרים הנדפסים והדפסתי גם אני להניף בתור ד״ה ובאותיות מפוזרות, ובאמת צ״ל והניף כלשון הכתוב (על זה העירני הרב ד״ר באמבערגער בהאנויא).

[42]) ראה לדוגמא דברים ל״ב ו׳: [illegible], מלה המשתמשת כן בנפרד ובנסמך, כמו במ״א ז׳ י״ג, ישעיה ל״ג כ״ג, וכן שפטים ה׳ ט״ו לדעת קצת המבארים.

[43]) למשל בראשית ל״ב כ״א, שם הוספתי קו אחר מלת אף, שהוא פרוש על פניו שהוא כמו על אפיו וענינו ענין חרון אף וכעס, ובספרים הנדפסים „אף הוא שרוי וכו׳" שאין לו שום טעם.

[44]) ואראה לך איזה דוגמאות ממה שחטאו המדפיסים בענין ההפסקות בסוף פסוק. ע׳ בראשית סוף פרשה י״ח; שם מ״ז כ״ה; שמות כ״ו ל״ב; ויקרא י״ט כ״ד; שם כ״ה מ״ח, ותמצא איך משכו את הפסוקים מזה אחר ומזה אחד.

אותיותיהם זה בכה וזה בכה. ועתה הרבה פעמים אין להציל מפיהם דבר אמת כי משחתם בהם מום בם. ויקרה לרב כי הלעזין חסרים לגמרי בכ״י ובספרים הנדפסים, או שהם נכתבים בלשון המדינה אשר בה היה הכותב חי; ראה למשל באוצר השרשים לרד״ק ובמכלל יופי פ׳ שמיני שהביאו בשם רש״י תרגום של שמות העופות בלשון ארצם, ולא בלשון צרפת אשר ברש״י שלפנינו. ואני הנה כמה טרחות טרחתי וכמה יגיעות יגעתי, כדי לתקן את הלעזין כהלכתם. ואף גם זאת עשיתי כי עמלתי וחפשתי בתוך מדרשי המלים, עד שמצאתי את תרגום הלעזין ואת כונתם בדיוק. אולם לא מצאתי לנכון להציג את התרגום בשולי הגליון, כמו במהדורא קמא, כי ע״ז הייתי מוכרח לקצר מאד ולצמצם בדברים, ומצד אחר — לשנות את הדברים בכל מקום אשר רש״י מביא מלה אחת, אשר כבר מצאנוה במקום אחר. אשר על כן אספתי את כלם בקונטרס הלעזין אשר בסוף הספר, ושם סדרתי אותם עפ״י א״ב ובארתים באור מספיק אף תרגמתי אותם ללשון אשכנז, והנקל יהיה למעין למצוא שם את מבוקשו.

ואפן עתה לדבר דברים אחדים על הערותי. כי מלבד החפץ העז והתשוקה הנמרצה, להקים פרש״י על מכונו ולנקותו מכל השגיאות וההוספות אשר הובאו אל תוכו פנימה, זאת היתה כונתי שתהי׳ מלאכתי לעזר ולתעלת לכל איש אשר נשאו לבו להבין את דברי רש״י על בוריָן, על דעת מחברם ועל כונתו האמתית. אשר על כן הוספתי בשולי הגליון מלמטה הערות רבות, ובהן העתקתי מתוך פרש״י על התלמוד [45] את כל הנמצא בו מפרושי רבנו על פסוקי התורה, אשר הביאום חכמז״ל בדבריהם בהלכה ואגדה, והצגתי את פרושיו אלה לנוכח באוריו בפרוש התורה, ועל ידי זה הנקל הוא לרדת עד סוף דעתו ולהבין את כונתו, כי לרב מה שפֵּרֵש רש״י בתלמוד הוא באריכות יותר ממה שכתב בפרושו על התורה, ותיבה אחת שהוסיף שם תכלול לפעמים תרוצים על תבילות קושיות, וכמה פעמים בעת שהעתקתי את פרוש רש״י שבתלמוד אמרתי אני אל לבי, אלו היו המחברים משגיחים על אמרותיו אלה לא היו צריכים לפלפל כל כך ולהעתיר דברים וללכת בדרך מרחוק למצוא את האמת! גם תצא מהערותי אלה תועלת רבה לאנשים, אשר לא צללו במי ים התלמוד האדירים ושביליו לא נודעו להם כשבילי שאר הספרים, כי מתוך שהבאתי את הדברים, אשר כתב רש״י בפרוש התלמוד באריכות הלשון וביתר באור, במקומם הראוי להם, יהי נקל לכל איש לבוא אל חדר הוראתו של רבנו שלמה. אף אם נאמרו דבריו בלשון התלמוד שהקורא אינו רגיל בו. גם שקדתי להעתיק מתוך פרוש רש״י בתלמוד מה שיועיל להבנת המלות הזרות והקשות אשר בפרושו על התורה, ובמקום אשר נפקד פרושו בתלמוד, העתקתי תחתיו פרוש הערוך. כן העירותי בכל מקום על באורי רש״י בפרושו על תנ״ך שיש להם איזה יחס לבאור הפסוק או המלה שאנחנו בו, כדי להעיר את המעַין להשוות את דברי רבנו ולשים אותם אלה לעֻמת אלה, למען דעת אם הם מסכימים מכל צד או אם יש הפרש ביניהם, ולפעמים תצא לנו תורה שלמה מהשוָאות כאלה. אף לא חדלתי להעתיק לפעמים בדרך קצרה פרושים נכונים מספרים שונים, אם ראיתי שהם ראויים להפיץ אור על דברי רש״י בפרט במקומות קשי ההבנה, אשר כבר עמדו עליהם המפרשים. ויש אשר הביא רש״י ז״ל לפעמים ממאמרי התלמוד והמדרש רק את ראשיתם וסמך על המעַין שיחפש את כלם

---

[45]) פרוש רש״י לתלמוד מלא שבושים בדקדוק הלשון ע״י מה שהשחיתו המדפיסים בחלוף המין והמספר, כנודע לכל מי שקורא בו בעיון ולא במרוצה, ואני כשהבאתי את דברי רש״י העתקתים לפי נוסח עין יעקב, כי בו ימצא לרוב הנוסח הנכון.

במקומם, ואני ראיתי כי טוב למלאות את החסרון והשלמתי את המאמרים ההם בהערותי. ודע כי אם העתקתי פרוש רש״י בתלמוד ממקום אשר רמזתי עליו במראה המקומות (ואם רשמתי שם שנים או שלשה מקומות מהתלמוד, לקחתי לרב מה שפרש רש״י במקום המצוין בראשונה, ורק לפעמים העתקתי את הפרוש גם מהמקום השני אם נמצא בו דבר חדש בענין ההוא) חדלתי מלציין את המקום עוד הפעם בהערותי, רק אם לקחתי את הפרוש ממקום אחר בתלמוד צינתי בהערותי מאיזה מסכתא לקחתיו ובאיזה דף הוא נמצא. ולאהבת הקצור הצגתי לרוב כוכב כזה * תחת שם „רש״י". גם בכל המקום אשר הבאתי באור מה מספרים אחרים, את מאמר אסתר קימתי וכתבתי תמיד הדבר על שם אמרו. ואם ראיתי לפעמים צורך לחוות דעתי הקלושה רשמתי לפני דברי לסימן אותיות „א״א", רצוני לומר „אמר אברהם".

בנוגע למטרה השלישית, אשר שמתי נוכח פני, הנה טרחתי להראות בכל עמוד ועמוד מתחת לגוף הפרוש את המקור, אשר ממנו שאב רש״י את דבריו, ואיש ואיש יראה בהשקפה ראשונה מוצא הדבר ולא יצטרך לבלות הזמן בחפוש כה וכה למצוא איפה הוא מקור דברי רש״י בספרי חז״ל, וכן רשמתי גם את הפסוקים המובאים בדברי רבנו [46]). ואל יבהל הקורא להשיב, שכבר נדפס בחומשים עם פרוש רש״י מראה־מקום כזה, כי אין מן הצורך להביא ראיות רבות כדי להוכיח, שמראה־המקום — אשר התחילו להדפיסו מעת אשר יצא לאור עולם בפעם הראשונה חומש ורש״י עם שפתי חכמים בשנת ת״מ — הוא משבש מאד, וכמעט אין לך פרשה אחת, אשר אין שם משנה וטעות. ואף גם זאת כי אני לא לתקן את מראה־המקומות אשר לפנינו בלבד באתי, כי אם למלאות את החסרון אשר בו, ונתתי את לבי לחקור ולחפש ככל האפשר למצוא את המקור אשר ממנו שאב רבנו את פרושיו, ולא שקטתי ולא נחתי עד שמצאתי מקום מוצאם בתלמוד בבלי או בירושלמי, בתוספתא, במכילתא, בספרא, בספרי, במדרש רבות, בפסיקתא, בתנחומא, בפרקי דר״א, בילקוט, בתרגומים, גם במדרשים שונים אשר אינם מצויים ביד כל אדם, ובספרי הראשונים כגון מחברת מנחם ותשובות דונש ודומיהם, כאשר עיני הקורא המיטיב לראות תחזינה מישרים. ודבר גדול הוא ידיעת מקור הדברים, ופעמים רבות היה בעיני הפלא ופלא כי ראיתי את המפרשים מבקשים חשבונות רבים בספר הישר [47]). ואלו היו מטריחים על עצמם להעמיק בענין במקום מוצאו ולעין שם במקורו ולראות איך נמשכים הדברים למה שלפניהם ושלאחריהם, היו מגיעים אל התכלית בהבנת פשטם של דברי רבנו. ע׳ בדברים היקרים אשר כתב בענין זה בעל צידה לדרך בהקדמת ספרו. — והנני להודיע בזה את דרכי במראה־המקומות אשר הצגתי בכל עמוד ועמוד. בכל מקום

---

[46]) רש״י ז״ל לא הודיע את מקור הפסוקים בכה״ק, כי בזמנו לא היו עוד פרשיות כתבי הקדש ופסוקיהם מסֻמנים במספרים (ראה מש״כ במחברתי Ueber den Einfluss des hbr. Buchdrucks פרשה ח׳, צד 31 והלאה), ורק לפעמים הוא מסמן את אחד הפסוקים במה שהוא מזכיר את הספר או את ענין הפרשה, אשר משם הוא מביא את פסוקו, כמו שמות י״ד י״ב „דדוד", „דאבשלום", ושם ט״ו ב׳ „ושל ישעי׳ ושל תהלים"; ואולם הוא מביא את הפסוקים עפ״י הזכרון, וע״כ לפעמים יצאה שגגה מאת השליט. למשל בראשית ל״ו ל״א „ובימי אסא" תחת „ובימי יהושפט" (ע״ש הערה ז׳); שמות ט׳ ל״ג „דעזרא" וצ״ל „דדניאל". וכן מצינו לפעמים שהוא מביא דברים מכה״ק עפ״י הזכרון, ושגה לכתוב מה שלא נמצא בספרים, כמו בראשית מ״ט י״ז „וילפת שמשון וכו׳ ו ש ע ל ה ג ג מ ת ו" (ובדפוס אישאר: וכל שבתוך הבית ושעל הגג מתו), ומלות „ושעל הגג מתו" אינם בכתוב; ובלקח טוב מביא כאן פסוק ויך אותם שוק על ירך (שפטים ט״ו ח׳) לראיה.

[47]) כן נקרא רש״י בפי המפרש רבי אהרן אלרבי.

אשר פרוש רש״י נובע מהמדרש באותו ענין, כגון בס׳ בראשית מב״ר, בס׳ שמות ממכילתא ושמ״ר, בס׳ ויקרא מספרא, בס׳ במדבר ודברים מספרי, ובכל התורה מתנחומא [48]), קראתי בשם את המדרש בלי הזכרת הפרשה, ואם הובאו דברי איזה מדרש שלא במקומם צינתי גם את הפרשה. בכל מקום שמביא רש״י דברי המדרש בשנוי לשון או שנראה מדבריו שהיתה לפניו נוסחא אחרת, הצבתי לפני מראה־המקום אות ע׳ לעורר את המעין שימצא שם דבר חדש; לפעמים כתבתי גם וע׳ ורציתי לומר בזה, שדעה דומה לזו שברש״י או דעה מתנגדת לה תמצא במקום המצוין. ויש אשר צינתי את המקום בתלמוד או במדרש רק בפעם הראשונה, ואם הביא רש״י את אותם הדברים גם במ״א צינתי במקום השני רק לעיֵן במקום הראשון, ומשם יקח המעיֵן את ידיעת המקור. לפעמים אמרתי בהערותי או במראה־המקומות לעיֵן בלקוטים, וכונתי על הלקוטים אשר סדרתים בקונטרס מיוחד בסוף הספר. כי איזה ענינים לא יכלתי להעיר עליהם כראוי במקומם, ומאחר שהם ראוים לעמוד עליהם ולהאריך בהם, יחדתי להם שם מקום מיוחד. ושם נפקדו ונקראו בשמותם גם הסופרים והספרים המובאים בפרוש רש״י וקצת מתוספות המעתיקים אשר מצאתי בכ״י.

טרם אסַיֵם ראיתי להעיר עוד על התנחומא אשר היה מסודר לפני רש״י. בלי להאריך בחקירותיו של הרב דר׳ גרינהוט בס׳ הלקוטים בענין זה על יסוד ראיות רבות הלקוחות מהילקוט, הנני מסכים בכל זאת — כמו שהעירותי כבר במש״כ צד 408 הערה ד׳ — למה שהעלה, אשר רש״י ז״ל היה לפניו תנחומא (ויש שקראו אותו ילמדנו) יותר שלם מהתנחומא שלפנינו, ובו נמצאו ובו היה כל הדברים, אשר הראיתי במראה מקום שהם לקוחים מתנחומא א׳ או ב׳ או שהביאם רש״י בשם תנחומא ואינם בתנחומא שלפנינו (כמו למשל שמות י״ד י׳ שהביא רש״י דברים בשם תנחומא והם אצלנו בש״ר). ולא עוד אלא שממנו שאב רש״י כמה דברים אשר עליהם העירותי במראה מקום שהם נמצאים בפסיקתא רבתי (כמו בראשית מ״ח אות ב׳), מדרש אבכיר, מדרש אספה ומדרשים אחרים שלא היו לפני רש״י [49]), וכן כמה ענינים שאין מקורם ידוע לנו כלל, כמו למשל שמות ב׳ כ״ג נצטרע והיה שוחט וכו׳; שם ז׳ ט״ז ומדרשו עד שתשמע ממני וכו׳; שם ט׳ כ״ב ומדרש אגדה הקב״ה הגביהו וכו׳; ויקרא ד׳ ג׳ ופשוטו לפי אגדה כשכהן גדול חוטא וכו׳.

אגב זה אעיר שגם בדברי הלכה נראה שהיו לפני רש״י הברייתות אשר מהן לקח את דבריו ביתר שלימות, ע׳ שמות כ׳ י״ג לא תנאף; ויקרא כ״ה מ״ו להביא; דברים ט״ו כ״ג רק את דמו, כי לכל אלה הדברים לא מצאתי מקור בדברי חז״ל. ואלה הם המקומות אשר רמזתי עליהם בהערותי שהם נמצאים במכילתא דר׳ שמעון בר יוחאי, אשר יצאה לאור בימים האלה מתוך כ״י (מעשה ידיו להתפאר של ידידי ורעי ד״ר האפמאן): צד 116, 124, 150 במ״מ סימן 4. ואע״פ שאין לחשוב שלפני רש״י היתה המכילתא הנזכרת.

ואני טרם אכלה לדבר אקריב מנחת תודתי לידידי החב״ר הוא תלמידי לשעבר הרב החכם ר׳ חיים בראדי, רב דק״ק נָחוד, שכבר יצאו לו מוניטין בעולם ע״י ספריו המהֻללים ברב התשבחות. הוא עמד לימיני לתמכני הן בהגיהו בהשכל ודעת את הגליונות לפני הִקָּבעם בדפוס, והן בהאירו והעירו אותי ע״י רמיזותיו וע״י סברותיו. וכמה פעמים השתמשתי בהערותיו וגם נתתי למקצתן מקום בפני עצמו פה ע׳ XXII במאמר נקוב בשם תְּו חַיִּים, כי חיים הם למוצאיהם.

ותהי השלמת החבור הזה פה ברלין, י״ב ניסן (הוא יום פטירת אבי ה״ר צבי הירש זצ״ל בשנת תר״ט) שנת תרס״ה לפ״ק. אברהם ברלינר.

---

[48]) ע״ד תנחומא א׳ ותנחומא ב׳ ראה בלקוטים אשר בסוף הספר צד 433.

[49]) ע״ע מה שהעירותי צד 95 אות ג׳ וצד 100 אות א׳.

הוספות השמטות ותקונים.

צד

1 : במראה מקום אות 7 צִיַנתי „ירמיה כ״ו“, וא״כ צ״ל ממלכות יהויקים; ובירמיה כ״ז א׳ כתיב ממלכת. אבל אין טעם להביא את הפסוק המאוחר לראיה.

2 : הערה י״ח המלות „וע׳ בלקוטים בסוף הספר“ יש למחקן.

5 : במ״מ אות 66 (לפרשה א׳ פסוק ל״א) חסר הציון י׳. כי כונתי למ״ש רש״י שבת פ״ח ע״א ד״ה מלמד שהתנה וע״ז נ׳ ע״א ד״ה ה׳ דהששי יתירה (אם לא בריתי).

10 : פרשה ד׳ פסוק ט״ז שמירת דרך וכו׳. ר״ל שומרי הדרך, הכרובים ולהט החרב המתהפכת (נ׳ כ״ד).

12 : בשורה 6 צ״ל 28 ת׳ 25.

15 : בשורה 4 מלמטה יש להוסיף מספר הפסוק, 17, לפני מלת ותרם.

23 : להערה ד׳ (לפרשה י״ב פסיק ו׳) ראה מדרש אגדה לר״ש באבער במקומו.

25 : שורה 3 „ומדרש אגדה אומר שנתבקו“ צ״ל ומדרש אגדה אומר שנתבקעו, עפ״י הכתוב איוב כ״ח י׳. וע׳ מש״כ החכם B. Beer בספרו Leben Abrahams צד 137 הערה 260.

, שורה 3 מלמטה: „חרבי“ צ״ל „חרבי״.

45 שורה 1 מלמטה: „שלם כל שויה“, צ״ל „שלם, כל שויה“.

46 שורה אחרונה: „וכן בת״י צריך למחוק.

47 שורה 4 מלמטה: „ומזם“ צ״ל „ומום“.

48 הערה 13 „כ״ד“ צ״ל „כ״“.

56 שורה 8 יש למחוק ציון ב קודם מלת אם. והערה א׳ וב׳ יש לחברן לאחת; עוד יש לתקן שם בהערה „מ״ג יי״ד“ תחת „ל״ג יי״נ“.

74 : ע׳ מש״כ בהערה ח׳. ולאחר זמן מצאתי מקור הדברים במ״ר יום שמלך לוטיינוס נראה לר׳ אמי בחלום היום מלך מגדיאל. וזה נאמר שם על אלוף מגדיאל ואלוף עירם ביחד; ועוד אמרו שם למה נקרא עירם א״ר לוי מעשה בשלטון אחד ברומי וכו׳.

81 : במ״מ אות 8 (לפרשה מ״א פסוק י״א) צ״ל „ברכות נ״ה“ ת׳ „ברכות כ״ה“.

87 : שורה 10 אות א אחר מדירנא מקומה בשורה 12 אחר תיבת „בתלמוד“.

97 (פרשה מ״ט פסוק י״ח): מקור הדברים בשיטה חדשה לב״ר. וע׳ ר״ש באבער מדרש אגדה לפרשה שלפנינו הערה נ״ב.

109 שורה 1 מלמטה: המלות „שלא ברשות“ מקומם אחר מלת „ובאים“ בשורה שלפ״ז.

139 שורה 2 : מהו לצאת צ״ל „מה לצאת״.

155 שורה 21 : „א ת ע׳ צ״ל „א ת ע י ן״.

164 במ״מ אות 45 צ״ל תנחומא במקומו זה אחד מן המקראות.

169 : בהערה ט׳ „ותולא׳ צ״ל ותו לא״.

179 : בהערה י״ב „מקום בחשוקין׳ צ״ל „במקום חשוקין״.

229 : במ״מ אות 41 „וע״נ בלקוטים וכו״, ר״ל ברשימת הספרים והסופרים אשר בסוף הלקוטים (ד״ה ספרי של פנים שני).

231 שורה 4 מלמטה : „קיפוץ׳ צ״ל „קיפוף״.

240 שורה 3 : „ל ה נ י ף׳ צ״ל „הניף׳ כלה״כ (ע׳ הקדמה צד 16 הערה 41).

242 : במ״מ אות 9 (לפרשה ט״ו פסוק ח׳) „ת״ה׳ צ״ל „ת״כ״.

243 שורה 13 : „אבריה׳ צ״ל „אֲבריה״.

. בהערה י״ב „ברשב״ם צ׳ צ״ל „ברשב״ם בו״.

248 : במ״מ אות 6 (לפרשה י״ח פסוק ד׳) יש למחוק את הדברים המוסגרים בשני חצאי לבנה.

278 שורה 28 : המסגרת לפני מלת י ש ל ט ו מקומה לפני מלת א ג ד ת.

305 שורה 6 בפנחין ע״נ * בראשית כ״ה ט״ז.

320 : במ״מ אות 41 (לפרשה כ׳ פסוק כ״ו) „ספרי׳ ר״ל ספרי דברים סוף האזינו.

333 : בהערה נ׳ (לפרשה כ״ה) ת׳ „ברמת׳ צ״ל „ברמב״ן״.

356 שורה 2 : „גִדַלְתֶּם א ת ו׳ צ״ל „גִדַלְתֶּם א ו ת ו״.

365 שורה 10 פסוק י״ג מקור המאמר הוא בתנחומא ס׳ מטות.

408 : פרשה כ״ח פסוק נ״ט ד״ה ו נ א מ נ ו ת. ליסרך וכו׳. כ״ה בכל הספרים. אולם נראה שדברי רש״י מוסבים על מלות ר ע י ם ו נ א מ נ י ם. ופי׳ ר ע י ם. ליסרך. ו נ א מ נ י ם. לקיים שליחותן. ומקור הדברים במס׳ ע״ז דף נ״ה ע״א.

תָּו חַיִּים.

מאמר כולל הערות, הגהות ובאורים מאת תלמידי הרב מ״ה חיים בראָדי, רב בק״ק נחוד. והוא כתבם על גליונות ספרי בעת קראו אותו כדי להגיהו לדפוס (וע״כ דבר לשון קצרה), ואני נותן אותם פה על הסדר.

בראשית ט׳ ב׳ : ,ואגדה לשון חיות וכו״, דרש וחיתכם מלא ידה. וע׳ רש״י שבת קנ״א ע״א.

. ד׳ : ראה מש״כ במחברתי ,מקרא קדש׳ צד 5 בהערה.

. י׳ : ,להביא המזיקין׳, ר״ל החיות המזיקות (חיתו יער).

. כ׳ : ,איש נעמי׳. הרוצה להבין את הדברים יעיין ברש״י רות (במקומו): ,לפי שהוא היה איש נעמי ושולט עליה.

. י״ז כ״א : ד״ה שנים עשר נשיאים וכו׳ יש להקדימו לד״ה ואת בריתי אקים וכו׳, כי הוא באור פסוק כ׳.

. כ״ה כ׳ : ,בת בתואל מפדן ארם׳ צ״ל ,בת בתואל הארמי וכו״ כלה״כ. כי מלת ארמי נדרשת בזה ג״כ (בת רשע ואחות רשע).

. ל׳ : ע״נ פסיקתא את קרבני.

. ל׳ מ״א : ,ומנחם חברו וכו״, איננו במחברתו של מנחם שלפנינו (ע׳ מש״כ המבאר), אבל נמצא במחברתו של ר״ש פרחון.

. ל״א מ״ב : בהערה י״ב (הציון חסר שם) אמרת ,ואולי הנוסח איפכא וכו״. וע׳ בלקח טוב ובשכל טוב, שהם מביאים פסוק ואלהי אביכם אמש וכו׳, ונראה שר״ל שהוא לשון תוכחה.

. ל״ב כ״א : להערה ט׳ ע׳ בדקדוקי סופרים שהוא מביא את הנוסח כמ״ש ברש״י, וכן העיר בעל ערוך השלם בשם ר״פ סמולינסקין.

. כ״ו : להערה י״נ ע׳ צונץ ליט. געשיכטע צד 640, ובמדרש חפ״ך כ״י לאסתר: ,לקעקע ביצתן פי׳ להכרית זרעם׳.

. ל״ג ט׳ : ,כאן הודה לו וכו״, ר״ל עשו, אבל שָׂרוֹ של עשו כבר הודה לו בפרשה ל״ב פסוק ל׳.

. ל״ז י׳ : ,ויעקב נתכוין וכו״, אין זה בטול הפרוש שלפ״ז, היינו שמניעין הדברים לבלהה, אלא ר״ל שכיון שלא ידע יעקב שהכונה לבלהה ואעפ״כ שמר את הדבר מתי יבוא, הרי שלפי דעתו אין חלום בלא דברים בטלים וחלום שבטל מקצתו לא בטל כלו, ויעקב שאמר הבוא נבוא אמר כן רק להוציא הדבר מלב בניו, ויש הכרח לפרש כן, כי אם לא כן אין טעם למ״ש ואביו שמר את הדבר ולמה שפרש רש״י בו.

בראשית ל״ז ל״ג : ,את כל מי שיגלה״, נראה בעיני שצ״ל ,את כל מי שיגלה לאביהם״. ואם אין אתה אומר כן מי שגלה ליצחק (שלא הי׳ שם) למה לא גלה גם ליעקב? ובתנחומא איתא בפרוש לאביהם ובפדר״א ליעקב אבינו.

. מ״א נ״ו : ,כתרגומו די בהון וכו׳״. לענ״ד הכונה על מאמר התרגום כלו : ,ית כל אוצריא די בהון וכו׳״.

. מ״ב ד׳ : ,מכאן שהשטן מקטרג וכו׳״, צ״ל ,מכאן שאין השטן מקטרג אלא בשעת הסכנה״ (ולכן לא יקראנו אסון בבית אלא בדרך דוקא). וכ״ה בב״ר.

. מ״ג ח׳ : ,מוטב שתניח את הספק וכו׳. בהערה *ב אמרת לעיֵן בלקוטים אשר בסוף הספר, ומזה אני למד שהיתה כונתך להדפיס שם את הערתי ואח״כ שכחת את הדבר, והנני למלאות בזה את החסרון : נוסח המאמר הזה משֻׁבש הוא בכל הספרים שנמשכו אחר התנחומא, אבל נכון הוא במדרש שכל טוב (והחר״ש באבר לא העיר על השנוי) : מוטב שתניח את הודאי ותתפוש את הספק, ואני הנהתי כן מדעתי ולמדתי הדבר מלשון המ״ר : מוטב תהא נפש אחת בספק (ר״ל תפוש וטול לך את הספק) ולא כלם בודאי (פי׳ הנח את הודאי והסר אותו), וכן הוא (רש״י ז״ל) אומר בפסוק י״ד ,אהיה שכול מספק״, כי תפש את הספק והחזיק בו כדי לצאת מן הודאי.

. מ״ה י״ד : ,ויפל על צוארי וכו׳״. הדרשה הזאת, המובאת גם בב״ר וכת״י, נבוכו בה רבים, ואין אני ראה צֹרך להאריך בדבר, שהרי הב״ר פתוח לפניך ומפרשיו הרבים (בדפוס ווילנא) גלוים וידועים לך. והנה הרא״ם במזרחי דעתו, שכונת הדרוש על הנאמר פעם צוארי (לשון רבים) ופעם צוארו (לשון יחיד לפי הכתיב עכ״ם), ותפשו עליו המפרשים לאמר, שלא מצאנו בשום מקום נוסח צוארו וחלילה לשבש את הספרים, ואני אינני כדאי אמנם להכניס ראשי בין ההרים הגדולים, אבל ביני לבינך אחוה את דעתי הקלושה ואֹמר, כי אמנם הי׳ במקום הזה קרי (צַוָּארָיו) וכתיב (צַוָּארוֹ) לפי קצת הנוסחאות, ועל פי שנים עדים או שלשה עדים יקום דבר : א׳) במסורה אמרו ,צואריו כ״כ וקרי ביו״ד ולית כאן ק׳ וכתיב כלל״, האריכות הזאת ע״כ שהיא באה לבטל דעת הכמים האֹמרים שיש כאן קרי וכתיב ; ב׳) בת״י הוא אֹמר ,ואתרכין על פריקת צוורוי דבנימין... על פריקת צווריה דיוסף״, הרי לך שבנה את דרשתו על יסוד השנוי בלשון יחיד ורבים, שהוא מתרגם צוארי בל׳ רבים וצוארו בל׳ יחיד (והשנוי הזה הלא נמצא גם בת״א לפי קצת הנוסחאות) ; ג׳) עוד בה שלישיה, עדותו של בעל מדרש שכל טוב, שאמר בפרוש ,ובנימין בכה על צואריו חסר יו״ד לדרשה״. — והנה הממאנים בזה ואומרים ,לית כאן קרי וכתיב כלל״ והדרשה לא תדרוש את השנוי בלשון (רבים תחלה ואח״כ יחיד), הם מוכרחים למחוק בתלמוד (ובמדרשים) מלות ,כמה צוארין הוו לי׳ לבנימין״, כי לפי דעתם כונת הדורש אם על הנאמר ויפול... ויבך ואח״כ רק ובנימין בכה, או שדרשו

החכמים את דרשתם משום שסמך הכתוב את הנאמר בפסוק י״ד אל והורדתם את אבי בפסוק י״ג. ורש״י ז״ל כתב באמת בתלמוד מגילה „כמה צוארין וכו׳ לא גרסינן וכו׳״. אשר על כן יש ליזהר בבואנו לפרש את דבריו בפרושו לפסוק שלפנינו, שלא נטעה בכונתו לומר שגם דעתו לדרוש צוארי לשון רבים וצוארו לשון יחיד, ובדבר הזה א״כ לא צדקו דברי הרא״ם במזרחי.

בראשית מ״ט כ״ד: „זו היא נתינת טבעת״. נ״ל שצ״ל הטבעת, ר״ל הטבעת הידועה (בראשית מ״א מ״ב).

. . ל״ד: „ומיתה לא נאמרה בו״. ר״ל שנאמרה מיתה באברהם (בראשית כ״ה ח׳) וביצחק (שם ל״ה כ״ט), וביעקב לא נאמרה.

. נ׳ י׳: „מוקף אטדין היה״. ר״ל שהרי לאטדים אין עֹשים גרן (וכן הוא מפורש במס׳ סוטה י״ג, בשיטה חדשה ובב״ר).

. . ט״ו: „לא קרבן״ ובב״ר דומה לזה: שלא זמנן לסעודה.

. . . : „ואין לו עוד דומה במקרא וכו׳״. המדקדק בדברי רש״י יראה שהרבה דברים שלא כדרכו, ואם אמר שמלת לו משמשת לשון שמא, למה לו להוסיף שמלת שמא הוא לשון אולי ולהביא ראי׳ למלת אולי ולהוראותיו מן הכתובים? ולולא דמסתפינא הייתי אומר שנפלה טעות בדברי רש״י וצ״ל „ויש לו עוד דומה וכו׳״. ור״ל שמלת לו רַבַּת ההוראות יש לה דומה במלת אולי, שיש לה נ״כ כל ההוראות האלה המובאות ברש״י.

שמות א׳ י״ז: לפי הנאמר במס׳ סוטה צ״ל „מספקות להם מים ומזון״.

. ב׳ א׳: להערה א׳ ראה גם רש״י בראשית מ״ו ט״ו.

. . ט״ז: „רב שבהן״, ע״נ רש״י בראשית מ״ז כ״ב.

. . כ׳: „מזרעו של יעקב״. בתנחומא לא נזכר שמו של יעקב אלא „מבני בניו של אותן שעמדו על הבאר״. וע׳ רש״י בראשית כ״ד י״ה, מ״ז י׳.

. ג׳ י״ט: „לא יתן וכו׳ להלך״, לענ״ד יש להוסיף על „דבור המתחיל״ גם מלת ולא, כי את המלה הזאת בא רש״י לפרש. (א״א בדפוס אישאר כך הוא הסדר: לא יתן אתכם. כתרגומו וכו׳ נתינה הם. ואח״כ ד״ה ולא ביד חזקה. ואין אני וכו׳ להלוך וי״מ וכו׳).

. . . : „ומתרגמין אותו ולא מן קדם דחיליה תקיף״. ר״ל המפרשים כן זו גרסתם בת״א, אבל רש״י ז״ל היתה לפניו בתרגום הנוסחא ולא מן קדם דחילא תקיף, ועפ״י זה הוא מפרש בפרושו הראשון, ראה מחברתי „מקרא קדש״ צד 6. וע״כ „תולה הפי׳ הזה לרבי יעקב ולא לאונקלס״ (ראה שפתי חכמים). כי בנוסחא תליא מלתא.

. ד׳ י׳: „שנאמר הנגלה נגליתי וכו׳״. ר״ל שהרי אל עֲלי הכהן הוא מדבר ובפסוק שלאח״ז הוא אמר ובחר אתם מכל שבטי ישראל לי לכהן וכו׳.

. . . : „ואותה נבואה לאהרן נאמרה״, ר״ל כיון שהזכיר בזה נבואה שלא מצאנו שנאמרה למשה (ונראה מתוכה שנאמרה ימים רבים לפני צאת ב״י ממצרים) ונביא אחר זולתי אהרן לא נודע לנו במצרים, וא״כ נבואה זו לאהרן נאמרה. והזכרתי דבר זה מפני שראיתי לרש״י ז״ל שהוא מביא בזה את דברי המדרש שלא כצורתם ועי״ז הוא נותן מקום לבלתי בקיאים לטעות בכל הענין. כי באמת אין כאן רק הוכחה

אחת, ר״ל שהי׳ אהרן נביא, מדכתיב הנגלה נגליתי וכו׳ והנבואה שנאמרה לו היתה כבושה עד שבא יחזקאל ופרשה באמרו ואודע וכו׳.

שמות ד׳ ט״ז: „שכלם לשון על הס׳, ע״נ רש״י בראשית כ״ח ט״ו.

. . י״ח: „שהרי נשבע לו״, ע״נ רש״י לעיל ב׳ כ״א.

. ז׳ ט״ז: „עד שתשמע וכו׳״, המדרש הזה הביאו גם בעל מדרש לקח טוב.

. . י״ח: „למי שיהיו ראויין וכו׳״, לענ״ד צ״ל „לְמֵי היאור שיהיו ראויין וכו׳״.

. . כ״ז: „ואם סרבן אתה״, לענ״ד צ״ל „ואם סריב את [או: מסריב את]״. ורש״י את תרגומו של אונקלוס הוא מביא.

. ח׳ י״ד: „לבראותם״, בתנחומא הנוסח „לבריאתם״.

. ט׳ כ״ב: מש״כ בהערה ו׳ נכון בנוגע ללשונו של רש״י, אבל על הענין רמזו בדרשתם עה״פ כל אשר חפץ וכו׳ בשמים ובארץ (תנחומא, והדברים מבוררים יותר בשמות רבה פי״ב).

. י׳ כ״ב: יש להקדים ד״ה ויהי חשך ולאחר ד״ה שלשת ימים לפי הסדר בקרא.

. י״ד ב׳: בהערה א׳ אמרת שרש״י באיוב חולק על המדרש וכו׳. ולענ״ד רק על הלשון הוא חולק, ר״ל על מה שאמר „להטעותן״, שמשמע מזה שהיתה כונתו לפרש משגיא מלשון שגגה וטעות, ובאמת כונת המדרש שהצליח את הגוים במה שלא אִבֵּד את יראתן וזה הי׳ אבדן שלהם, וע״ז הביא את הפסוק מַשְׂגִּיא וכו׳ כמש״כ רש״י באיוב שם, ובמכילתא בא פ׳ י״נ באמת לא נאמר להטעותן אלא לפתות את מצרים ודו״ק, ולכן דקדק רש״י באיוב וכתב: „וזהו ל׳ (צ״ל וזה הלשון) אינו עיקר וכו׳.

. . י״ב: „שאקום, שאשוב״, ע״נ רש״י שמות ט״ז נ׳.

. ט״ו ב׳: „עזי [עזו] אליך אשמרה״, לענ״ד ברור שהיתה כונת רש״י להביא דוגמאות למלת עָזִּי דוקא (ולא עָזוֹ), וע״כ אני מניח מלת עָזִּי על מקומה ומגיה מלת אשמרה, וצ״ל: עזי אליך אזמרה (תהלים נ״ט י״ח).

. ח׳: „נערמו מים וכו׳״ ערוב פרושים אני ראה כאן, הדרוש הא׳ הוא (כתרגומו של אנקלוס) לשון ערמה וחכמה, והשני הוא לשון ערימות, ושני הפרושים הובאו במכילתא, ולפי״ז יש להגיה כלשון הזה: „אנקלוס תרגם לשון ערמימות [ד״א עשאן כמין ערמימות] ולשון צחות המקרא וכו׳, נערמו מים, ממוקד רוח וכו׳״, ואחר הדברים האלה אין כאן ברש״י רק דבור אחד ולא שנים.

. . . : „ואלו הי׳ כנד וכו׳״, הערות בהערה י״ב „כמו שדרשו במכילתא ואבדר״ן״, ולענ״ד לא בא רש״י ז״ל להאריך כל כך ולהרבות דברים כדי לבטל דרשת החכמים, ולפי דעתו בכ״מ הדרשה תדרוש וכו׳. אולם רש״י ז״ל מצא לו כאן מקום להתנגד לאלה המפרשים (פרוש ולא דרש) בתהלים ל״נ ז׳ כַּנֵּד=כַּנֹּאד (וידוע שפרשו כן גם השבעים), ועליהם הוא טוען שלש טענות: א׳) לא כתב הקרא כַּנֹּד ואי״כ אין לנו רשות לומר שענינו כענין כַּנֹּאד באל״ף; ב׳) לפי פרושם היל״ל כונס כְּבַנֵּד (=כְּבַנֹּאד); נ׳) שלא מצאנו בשום מקום נאד בצירי, (נֵאד) אלא בחולים, ואין לנו מקום לומר שענין כַּנֵּד=כַּנֵּאד=כַּנֹּאד.

ולפי״ז כצ״ל ברש״י: נ ד. לשון צבור וכנוס וכו׳ לא כתב כונס כְּנֹד (חסר אל״ף!) אלא כְּנֵד. ואלו היה כנד וכו׳ היה לו לכתוב מכנים כבנאד וכו׳ ולא מצינו וכו׳. ואחר שהאריך כאן קִצֵּר בפרושו לתהלים שם ואמר: „ואין נד ונאד שוין״, שאין לך נֵד שענינו נֹאד, ואין לך נֹד ונֹאד שענינם נֵד ואין שום מקום להחליף ולהמיר את המכֻון בהם.

שמות ט״ו י׳: „צ ל ל ו. שקעו עמקו״. גם בזה צ״ל לדעתי א ש ת ק ע ו כלשונו של ת״א.

. . כ״ו: להערה כ״ה ע״ג רש״י במדבר י״ט ב׳.

. י״ט ה׳: „שאכרות עמכם וכו״״. מכילתא לפי הנהת הגר״א וע׳ במדות סופרים אות א׳.

. כ׳ י״א: „הִכְתִּיב בעצמו [לעצמו]״. טוב ומזה נוסח המכילתא „ע ל ע צ מ ו״.

. כ״א כ״ה: „על שם שהדלת וכו״״. ע״ג רש״י בראשית מ״א ו׳.

. כ״ב כ״ח: בד״ה בכור בניך תתן לי וכו׳ הבאת שתי נוסחאות. „בהמה דקה [גסה]״. ובהערה ט״ז העירות אל נכון, שבהמה גסה מטפל בה חמשים יום, כמבואר בבכורות כ״ו ע״ב (ובמראה המקום נדפס בטעות כ״ז ע״ב). וא״כ הנוסח הזה מוטעה. אולם לענ״ד גם נוסח „דקה״ אינו נכון לפי מה שהקדים רש״י ז״ל לומר „אלא כדי לסמוך לו כ ן ת ע ש ה ל ש ו ר ך״. ואם הכונה דוקא על הדקה, לפי סוגית הגמרא הי׳ לו לומר „כן תעשה ל צ א נ ך״ (ע׳ היטב בבכורות שם). ונראה בעיני שצריך להיות סתם „אף בכור בהמה מטפל בו וכו״״. כמ״ש במכילתא כאן ובפ׳ בא ובספרי סוף פ׳ קרח.

. . כ״ט: לד״ה שבעת ימים וכו׳ כתבת במ״מ ס״ 48 שמקור דברי רש״י במכילתא. אולם במכילתא לא נאמר רק „להוציא מחוסר זמן״. ויש להוסיף א״כ דהיינו להקרבה, כמו שבאר רש״י. אבל להקדישו יכול בליל ח׳ כר׳ אפוטריקי בזבחים י״ב וחולין פ״א.

. כ״ג ה׳: לד״ה ע ז ב ת ע ז ב ע מ ו ע׳ ב״מ ל״ב ע״ב.

. כ״ג ו׳: לד״ה א ב י נ ך, ראה במכילתא „עני ת א ב מגין וכו״״.

. . י״ג: במ״מ ס״ 19 אמרת לעין בילקוט, ויש להעיר שמש״כ בילקוט „לעשות מ״ע ו מ צ ו ת ל״ת״ היא ט״ס וצ״ל כ מ צ ו ת ל״ת.

. כ״ד י׳: לד״ה כמעשה לבנת הספיר וכו׳ ע׳ מכילתא עה״פ ויהי בעצם היום הזה ובמדות סופרים שם.

. . י״ב: ורבינו סעדיה וכו״. ראה במאמרי ע״ד האזהרות בס׳ .Jewish Encyclop כרך ב׳ עמוד 370.

. כ״ה ה׳: „יעקב אבינו צפה וכו״״. ראה שה״ש רבה פ׳ עד שהמלך במסבו.

. כ״ו י״ג: ד״ה א ח ר י ה מ ש כ ן הי׳ ראוי להקדימו בפסוק י״ב. אכן אפשר שאין זה דבור בפ״ע, רק כיון שאמר הכתוב אחֲרֵי המשכן ואמר צ ד י המשכן באר רש״י מה זה אחור ומה זה צד.

. כ״ז כ׳: במ״מ ס״ 38 צ״ל „שמות כ״ט״ (ת׳ במדבר כ״ח). וע״ג רש״י לקמן כ״ט מ״ב.

. כ״ט מ״ב: הציון י״ז שייך לדבור שלפניו (אחר מלת „בנתים״).

ויקרא ה׳ ב׳: ד״ה ו נ ע ל ם, ו ה ו א י ד ע ו כ ו׳. בספרים הנדפסים הנוסח מְשֻׁבש בזה, ואתה נמשכת אחר החכמים שהזכרת אותם בשם בהערה א׳ ועשית הכל דבור אחד. ולענ״ד נמשך רש״י אחר הלשון בת״כ וכצ״ל:

.ו נ ע ל ם. ששכח הטומאה: ו נ ע ל ם מ מ נ ו ו ה ו א י ד ע. הרי שתי ידיעות׳. ולפי הנוסח הזה דברי רש״י ברורין.

ויקרא ה׳ ט״ז: .קרן וחומש להקדש׳. ר״ל חומש בהדי קרן מייתי לי׳ (ולא בהדי אשם), ע׳ כריתות כ״ז.

. ז׳ ב׳: .י ש ח ט ו. ריבה לנו שחיטות הרבה וכו׳׳. כבר נתחבטו רבים בדברי רש״י אלה, וגם אתה העירות בהערה א׳ שהם .הוספת תימא׳, והנראה בעיני הוא, שצ״ל ש ו ח ט י ם במקום ש ח י ט ו ת, ומש״כ .לפי שמצינו — רבים׳ היא הוספה לפרש דברי רש״י ולומר שהדיוק שוחטים הרבה (ר״ל אפי׳ גרים ונשים) הוא ממ״ש י ש ח ט ו את ה א ש ם (היינו׳ ישחטו ב ת ר א בפסוק שלפנינו), ומלת ב צ ב ו ר יש למחקה. וא״כ כך צ״ל: .ישחטו. ריבה לנו ש ו ח ט י ם הרבה (לפי שמצינו ב א ש ם נאמר ישחטו רבים), ותלאו בעולה להביא עולת צבור לצפון׳. וכל הענין מיוסד על הת״כ שדרשו שם ג״כ ישחטו ב ת ר א .ריבה לנו שוחטים הרבה׳ ומישחטו ק מ א דרשו .מכאן לעולת צבור שלא תהא שחיטתה אלא בצפון׳.

. . ל״ג: על ד״ה ה מ ק ר י ב וכו׳ יש להוסיף מלות ו א ת ה ח ל ב, כי מהם למדו לטהור בשעת זריקה וטמא בשעת הקטר חלבים שאינו חולק בבשר.

. ח׳ ה׳: .כל הענין הזה׳, ר״ל פרשת המלואים.

. . כ״ח: .בחלוק לבן׳, ע״נ במדרש שוחר טוב סוף מזמור צ״ט ובהערות הרח״ש באבר שם (אות י׳ וי״א).

. י׳ י״ג: .באנינות יאכלוה׳, לולי דמסתפינא הייתי אומר שצ״ל (כאן וכן בת״כ וש״ס זבחים ויומא) באנינות ו א כ ל ו ה, ר״ל בפסוק י״ב (דמיירי באנינות) צִויתי להגיד לכם ואכלוה.

. י״ג מ״ב: .נגע לבן אדמדם וכו׳׳. לענ״ד נכון יותר לגרוס .שאת הנגע לבנה אדמדמת וכו׳׳, כמ״ש בת״כ, והדבור שייך לפסוק מ״ג.

. . מ״ד: בהערה ט״ז הבאת שהמו׳ מוחק .יבא׳ ולענ״ד שתי ביאות דרש כמ״ש מבורר בת״כ.

. . נ״ז: במ״מ סי׳ 34 אמרת לעין בת״כ, ולענ״ד נכון יותר לומר שכוָנת רש״י למ״ש במ״ק ז׳ ע״ב יש יום שאתה רואה וכו׳ וכמ״ש בת״י (ע״נ רש״י לעיל י״ג י״ד).

. כ״א ג׳: .א ש ר ל א ה י ת ה ל א י ש. למשכב׳, ע׳ ת״כ שממעט כל שהויתה על ידי איש.

. , י״א: לד״ה .נ פ ש ת מת׳ ע׳ ת״כ כאן ולעיל פסוק א׳.

. . י״ב: .שכהן גדול מקריב אונן׳, ע׳ ת״כ וזבחים ט״ז.

. כ״ב ב׳: הנכון להביא מקדם את הפסוק כצורתו ואח״כ את הסרוס לדעת רש״י.

במדבר ג׳ כ״ט: להערה ב׳ יש להוסיף ת״כ פ׳ מצורע ובמדבר רבה פ״ג ופ״ה.

. י״ג י״ח: בהערה נ׳ .אמרת בדפוסים שבשו וכו׳׳. לענ״ד אין ענין לפרוש פצחין, שהוא תרגום הבמחנים, רק בפסוק י״ט ולא בפסוק י״ח.

. כ״ז נ״ו: הנוסח שהבאת בהערה ו׳ הוא לבדו הישר והמובן, והוא מכָון למש״כ בספרי.

. . נ״ט: ע״נ רש״י בראשית מ״ו ט״ו.

דברים א׳ כ״ד: בהערה כ״ח הבאת את הנוסח אוונין, ובספרי שלפני (מלבי״ם) הנוסח אומנים.

„ י״א י״ח: לענ״ד רש״י ז״ל תפילין ומזוזות דוקא קאמר, כי על כן הוא בא לפרש את הפסוק ושמתם וכו׳ וקשרתם וכו׳, ונראה שהוא מפרש כן את מאמרם בספרי דברים כ״ו ה׳ ויהי שם לגוי מלמד שהיו ישראל מצויינים, ר״ל מצויינים (בבית ובחוץ) ע״י ציצית ותפילין ומזוזות, ולמד כן ממה שאמרו בפרוש בספרי לדברים ו׳ ו׳ חביבין ישראל שסיבבן הקב״ה במצות תפילין... מזוזה... ציצית וכו׳ כך אמר הקב״ה לישראל הוו מצויינים במצות וכו׳ (ראה גם מש״כ הח׳ ר״מ איש שלום בספרו מאיר עין על ההגדה של פסח צד 93), ולפי״ז מה שאמרו כאן בספרי „אלו המצות שישראל מצויינים בהם״ הכונה על המצות שנאמר עליהן בפרט שהיו ישראל מצויינים בהן, והן תפילין ומזוזות (וציצית כמוהם). והרמב״ן באמת לא הקשה כלום על דברי רש״י אלא באר״ם ופרשם ברמיזה, וע׳ ספרי: „אין לי אלא תפילין וכו׳ שאר מצות שבתורה מנין״ וד״ל.

„ י״ב ט״ז: ד״ה רק הדם וכו׳, ע׳ ספרי ובמש״כ שם הרב בהתורה והמצוה.

„ „ י״ז: ד״ה ובכרת בקרך, ע׳ היטב רש״י מכות י״ז ע״א ד״ה אפי׳ לאחר זריקה ודו״ק, ודברי בעל שפתי חכמים בטלים. אגב אעיר, אשר אות ט׳ בראש הדבור שייך לדבור שלפניו, ונשמט ממקומו בדפוס.

„ כ׳ ג׳: „אין מרחמים עליכם״, נראה שצריך להיות „הם מרחמים עליכם״, ע׳ הלשון בספרי ובמשנה סוטה.

„ „ ז׳: „ישוב פן ימות וכו׳״, הדרשה הזאת דרושה בספרי על פסוק ה׳.

„ כ״א י׳: בהערה ז׳ הבאת דעת בעל ס׳ זכרון, שהוא מוחק תיבת שביו. ולענ״ד נסמך רש״י על מה שהביא אח״כ ושבית שביו לרבות כנענים. ואלו היתה המלחמה בכנענים הרי נאמר לא תחי׳ וכו׳ (אבל כנענים שנשבו כבר משאר האומות וחזרו בתשובה אפשר להחיותם).

„ „ „: בסוף הערה ט׳ „דהא ושבית קרא יתירא הוא״, ולולא דמסתפינא הייתי גורס בזה „ושבית שביו״. כי מלת שביו היא המיתרת וממנה דרשו בספרי לרבות כנענים, וכמו שהשכיל לפרש הרב מלבי״ם בהתורה והמצוה.

„ כ״א כ״ב: בהערה ח׳ „כל נוסחאות ספרי וכו׳״. אבל בספרי שלפני (מלבי״ם) הנוסח „חדודין״.

„ כ״ט י״ב: „עד כאן פרשתי וכו׳״, והפרוש הזה גם הוא בתנחומא יסודו.

„ ל׳ ג׳: „ושבתי שבות מואב וכו׳״, ובספרים הנדפסים שלפני מובא הפסוק ושבתי את שבות מצרים (יחזקאל כ״ט י״ד).

„ „ י״א: לד״ה לא נפלאת וכו׳ ע׳ בס׳ הלקוטים להחר״א גרינהוט ח״ה צד ק״ס אות י״ג.

„ ל״ב י״א: לד״ה יפרש כנפיו יקחהו ע׳ ספרי לפרשה ל״ג פסוק ב׳.

„ „ מ״א: בהערה כ״א, „אפשר צריך לכונן וכו׳״, ולענ״ד דברי רש״י פשוטים והוא ז״ל רמז להלאה צד 415 אשר „אם׳ זה „אינו תלוי״, וכונתו כשאשנן חרבי וכו׳ כדי לנקום נקם, או אז אשיב נקם וכו׳.

לוח ראשי תיבות.

שקדתי שלא לקצר על ידי ראשי תיבות בפנים פירוש רש״י וכאשר לא קצרו גם המדפיסים הראשונים, רק ברבות הימים נתרבו ראשי התיבות בספרים הנדפסים ומעט מזער נשארו גם במהדורא הזה; אכן במראה מקום ובהערותי הוצרכתי לקצר פעמים הרבה ע״י ר״ת, ופתרונם ימצא הקורא בלוח הזה:

א״א — אמר אברהם.
אדר״נ — אבות דרבי נתן.
אח״כ — אחר כך.
א״ל — אמר לו.
אע״פ — אף על פי.
א״ת — אונקלוס תרגום או אם תאמר.
ב״ב — בבא בתרא
בדמ״ש / בדס״מ — ברייתא דמלאכת המשכן.
בל׳ — בל״ז.
ב״ק — בבא קמא.
ב״ר — בראשית רבה.
ג׳ או גי׳ — גירסא.
ג״כ — גם כן.
גרסי׳ — גרסינן.
ד״א — דבר אחר
ד״ה — דבור המתחיל, דברי הימים.
ד״י — דפוסים ישנים.
הל׳ — הלכה, הלשון.
המז׳ — המזרחי.
הרז״מ—הרב ר׳ זלמן מרגליות.
הרמ׳ — הרמב״ן.
וג׳ או וגו׳ — וגומר.
וכו׳ — וכוליה.
וסה״ד — וסוף הדבור.
זה״ל — זה הלשון.
ז״ל—זה לשון או זכרונו לברכה.
י״א — יש אומרים.
ילק׳ — ילקוט.
ירוש׳ — ירושלמי.
כ״י — כתב יד או כתבי יד.
כצ״ל — כן צריך להיות.
ל׳ — לית.
ל״א — לישנא אחרינא.
לש׳ — לשון
מ״א — מדרש אגדה.
מ״מ — מראה מקום.
מזר׳ — מזרחי.
מ״ק — מועד קטן.
נ׳ או נוס׳ — נוסחא.
נ״ב — נכתב בצד.
סה״ד — סוף הדבור.
ס״ע — סדר עולם.
ע׳ — עיין.
עאכ״ו — על אחת כמה וכמה.
ע״ג — עיין גם.
ע״כ — עד כאן, על כן.
ע״ע — עיין עוד.
ע״פ — על פסוק.
ע״ש — עיין שם.
פ׳ — פרשה
פדר״א—פרקי דרבי אליעזר.
פי׳ — פירש או פירוש.
פס׳ — פסוק.
צ״ל — צריך להיות.
צ״ע — צריך עיון.
ר״ה — ראש השנה.
ר״ל — רוצה לומר.
רמ׳ — רמב״ן.
שד״ל — שמואל דוד לוצאטו.
שה״ש — שיר השירים.
שי״ר—שלמה יהודה רפאפורט.
ש״ר — שמות רבה.
ת׳ — תוספת.
ת״א — תרגום אונקלוס.
ת״י — תרגום יונתן או תרגום ירושלמי.
ת״כ — תורת כהנים.
ת״ל — תלמוד לומר.
תנח׳ — תנחומא.

בראשית.

א. 1. בראשית [1]אמר רבי יצחק לא היה צריך להתחיל [את] התורה אלא מהחדש הזה לכם שהיא מצוה ראשונה שנצטוו [בה] ישראל ומה טעם פתח בבראשית? משום [2]כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים שאם יאמרו אומות העולם לישראל לסטים אתם שכבשתם [א] ארצות שבעה גוים הם אומרים להם כל הארץ של הקב״ה היא הוא בראה [ב] ונתנה לאשר ישר בעיניו [ג] ברצונו נתנה להם [ד] וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו: בראשית ברא. אין המקרא הזה אומר אלא דרשני כמו שדרשוהו רבותינו [3]בשביל התורה שנקראת [4]ראשית דרכו [5]ובשביל ישראל שנקראו [6]ראשית תבואתו [ה] ואם באת [ו] לפרשו כפשוטו כך פרשהו בראשית בריאת שמים וארץ והארץ היתה תהו ובהו וחשך ויאמר אלהים יהי אור. ולא בא המקרא להורות סדר הבריאה לומר שאלו קדמו שאם בא להורות כך היה לו לכתוב בראשונה ברא את השמים וגו׳ שאין לך ראשית במקרא שאינו דבוק לתיבה של אחריו כמו [7]בראשית ממלכת יהויקים [8]ראשית ממלכתו [9]ראשית דגנך אף כאן אתה אומר בראשית ברא אלהים וגו׳ כמו בראשית ברוא ודומה לו [10]תחלת דבר ה׳ בהושע כלומר תחלת דבורו של הקב״ה בהושע ויאמר ה׳ אל הושע וגו׳. ואם תאמר להורות בא שאלו תחלה נבראו ופירושו בראשית הכל ברא אלו — ויש לך מקראות שמקצרים לשונם וממעטים תיבה אחת. כמו [11]כי לא סגר דלתי בטני ולא פירש מי הסוגר. וכמו [12]ישא את חיל דמשק ולא פירש מי ישאנו. וכמו [13]אם יחרוש בבקרים. ולא פירש אם יחרוש אדם בבקרים. וכמו [14]מגיד מראשית אחרית ולא פירש מגיד מראשית דבר אחרית דבר — אם כן תמה על עצמך [ז] שהרי המים קדמו שהרי כתיב ורוח אלהים מרחפת על פני המים ועדיין לא גלה המקרא בריאת המים מתי היתה הא למדת שקדמו המים לארץ. ועוד שהשמים [15]מאש ומים נבראו על כרחך לא לימד המקרא סדר המוקדמים והמאוחרים כלום: ברא אלהים. [16]ולא נאמר ברא ה׳ שבתחלה עלה במחשבה לבראתו במדת הדין ראה שאין העולם מתקיים הקדים מדת רחמים ושתפה למדת הדין היינו דכתיב [17]ביום עשות ה׳ אלהים ארץ ושמים: 2. תהו ובהו. תהו לשון תמה ושממון שאדם תוהא [ח] ומשתומם על [ט] בהו שבה: תהו אשטורדישו״ן בל׳. בהו. לשון [18]רקות [י] וצדו: על פני תהום. על פני המים שעל הארץ: ורוח אלהים מרחפת. כסא [יא]הכבוד עומד באויר ומרחף על פני המים ברוח פיו של הקב״ה ובמאמרו [19]כיונה המרחפת על הקן [יב] אקובטי״ר בל׳: 4. וירא אלהים את האור כי טוב ויבדל. אף בזה אנו צריכין לדברי אגדה [20]ראהו שאינו כדאי

להשתמש

א [1] ע׳ בלקוטים בסוף הספר: [2] תהלים קי״א: [3] ב״ר: [4] משלי ח׳: [5] ע׳ בלקוטים: [6] ירמיה ב׳: [7] שם כ״ו: [8] בראשית י׳: [9] דברים י״ח: [10] הושע א׳: [11] איוב ג׳: [12] ישעיה ח׳: [13] עמוס ו׳: [14] ישעיה מ״ו: [15] *לקמן פסוק ח׳: [16] ע׳ ב״ר סוף פ׳ י״ב: [17] בראשית ב׳: [18] ע׳ פ״א: [19] חגיגה ט״ו: [20] ע׳ ב״ר פ״ג חגיגה י״ב:

א [א] [ארץ שבעת עממים]: [ב] כלשון הכתוב בירמיה כ״ז ה׳: [ג] [ברצותו:] [ד] [וברצותו]: [ה] [עד הנה כדרש חכמים]: [ו] [לדרשו כפשוטו כך דרשהו]: [ז] לשון הגמרא בפסחים כ״ח: וגם רש״י השתמש בו בפרדס דף נ״ח: [ח] [כאדם תוהה]: [ט] [תהו:] [י] [וצדות]: [יא] [כבוד]: [יב] רש״י הרכיב פה שני

להשתמש בו רשעים והבדילו לצדיקים [לעתיד לבא]. ולפי פשוטו כך פרשהו ראהו כי טוב ואין נאה לו ולחשך [יג]שיהיו משתמשים בערבוביא [22]וקבע לזה תחומו ביום ולזה תחומו בלילה: .5 יום אחד. לפי סדר [לשון] הפרשה היה לו לכתוב יום ראשון כמו שכתוב בשאר הימים שני שלישי רביעי. למה כתב אחד [22]לפי שהיה הקב״ה יחיד בעולמו שלא נבראו המלאכים עד יום שני כך מפורש בב״ר: .6 יהי רקיע. [23][יד]יחזק הרקיע. שאף על פי שנבראו שמים ביום ראשון עדיין לחים היו וקרשו בשני [24]מגערת הקב״ה באמרו יהי רקיע וזהו שכתב [25]עמודי שמים ירופפו כל יום ראשון ובשני יתמהו מגערתו כאדם [טו]שמשתומם ועומד מגערת המאיים עליו: בתוך המים. [26][טז]באמצע המים [27]שיש הפרש בין מים העליונים לרקיע כמו בין הרקיע למים שעל הארץ הא למדת שהם תלוים [28]במאמרו של מלך: .7 ויעש אלהים את הרקיע. תקנו על עמדו והיא [יז]עשייתו כמו [29]ועשתה את צפרניה: מעל לרקיע. [30] על הרקיע לא נאמר אלא מעל לרקיע לפי שהן תלוין [יח]באויר. ומפני מה לא נאמר כי טוב ביום שני לפי שלא היה נגמרה מלאכת המים עד יום שלישי והרי התחיל בה בשני ודבר שלא נגמר אינו במילואו ובטובו ובשלישי שנגמר מלאכת המים והתחיל מלאכה אחרת ונמרה כפל בו כי טוב שני פעמים אחד לגמר מלאכת השני ואחד [למלאכת] לגמר מלאכת היום: .8 ויקרא אלהים לרקיע שמים. [31]שא מים [32]שם מים [33]אש ומים שערבן זה בזה ועשה מהם שמים: .9 יקוו המים. [שהיו] שטוחין על פני כל הארץ [יט]והקוום באוקינוס הוא הים הגדול שבכל הימים: .10 קרא ימים [34]והלא ים אחד הוא אלא אינו דומה טעם דג העולה [מן הים] בעכו לטעם דג העולה [מן הים] באספמיא: .11 תדשא הארץ דשא עשב. לא דשא לשון עשב ולא עשב לשון דשא ולא היה לשון המקרא לומר תעשיב הארץ שמיני דשאין מחולקין כל אחד לעצמו נקרא עשב פלוני ואין לשון למדבר לומר דשא פלוני שלשון דשא הוא לבישת הארץ כשהיא מתמלאת בדשאים: תדשא הארץ. [35]תתמלא ותתכסה לבוש עשבים. בלשון לעז נקרא דשא ארבריי״ץ כולן בערבוביא וכל שורש לעצמו נקרא עשב: מזריע זרע. שיגדל בו זרעו לזרוע ממנו במקום אחר: [כ]עץ פרי. שיהא טעם העץ כטעם הפרי והיא לא עשתה כן אלא ותוצא הארץ עץ עושה פרי ולא העץ פרי לפיכך כשנתקלל אדם על עונו נפקדה גם היא על עונה ונתקללה: אשר זרעו בו. הן גרעיני כל פרי שמהן האילן צומח כשנוטעין אותן: .12 ותוצא הארץ וגו׳. אע״פ שלא נאמר למינהו בדשאין בצוייהן, שמעו שנצטוו האילנות על כך נשאו ק״ו בעצמן כמפורש [כא]באגדה בשחיטת [36]חולין: .14 יהי מאורת

[22] ע׳ ב״ר ירושלמי ברכות פ״ח: [23] ב״ר: [24] ע׳ חגיגה י״ב: [25] איוב כ״ו: [26] כמ״א: [27] ע׳ ב״ר: [28] תענית י׳: [29] דברים כ״א: [30] ע׳ ב״ר: [31] ב״ר: [32] חגיגה י״ב: [33] ע׳ ב״ר: [34] ב״ר ספרי פ׳ עקב: [35] *דברים ל״ב גם ר״ה י״א: [36] דף ס׳:

מדרשים: חלקו האחד מצינו במדרש כונן „ורוח הקודש ושכינת הקודש היתה מרחפת ומנשבת עליו שנ׳ ורוח אלהים מרחפת״, וחלקו השני הוא לשון הגמרא בחגיגה ט״ו „מרחפת על פני המים כיונה שמרחפת על בניה ואינה נוגעת״ וע״ג הלשון בב״ר פ׳ ב׳: [יג][שישתמשו]: [יד][יתחזק]: [טו][שעומד משתומם]: [טז] באמצע המים בין מים העליונים למים התחתונים כמו שיש הפרש בין הרקיע למים שעל הארץ כך יש הפרש בין מים העליונים לרקיע הא למדת שהן תלוים במאמר. ברמ׳: [יז] [גמר עשייתו]: [יח] במאמר. בב״ר וע׳ בלקוטים בסוף הספר: [יט] ע׳ שבת ק״ט ע״א ר׳ יהודה אומר ים הגדול כמקוה ולא נאמר ימים אלא שיש בו מיני ימים הרבה ע׳ פירש״י שם ולא נאמר ימים בלשון רבים אלא מפני שמעורבין בו מיני מים הרבה שכל הנחלים הולכים אל הים: [כ] [ועץ פרי] וע׳ במז׳; בכמה כ״י ל׳ עץ פרי — אלא: [כא] בשעה שאמר הקב״ה למינהו באילנות נשאו

מ א ו ר ת וגו׳. [37]מיום ראשון נבראו וברביעי צוה עליהם להתלות ברקיע [38]וכן כל תולדות שמים וארץ נבראו מיום ראשון וכל אחד ואחד נקבע ביום שנגזר עליו הוא שכתוב [39]את השמים לרבות תולדותיהם ואת הארץ לרבות תולדותיה: י ה י מ׳א ר ת. [40]חסר וי״ו כתיב על שהוא יום מארה ליפול אסכרא בתינוקות הוא ששנינו [41]ברביעי היו מתענים על אסכרא שלא תפול בתינוקות: ל ה ב ד י ל ב י ן ה י ו ם ו ב י ן ה ל י ל ה. משנגנז האור הראשון אבל [כב]בשבעת ימי בראשית שמשו האור והחשך [כג]הראשונים יחד בין ביום ובין בלילה: ו ה י ו ל א ו ת ו ת. [42]כשהמאורות לוקין סימן רע הוא לעולם שנאמר [43]מאותות[כד] השמים אל תחתו בעשותכם רצון הקב״ה אין אתם צריכין לדאג מן הפורענות[כה]: ו ל מ ו ע ד י ם. על שם העתיד שעתידים ישראל להצטוות על המועדות והם נמנים למולד הלבנה: ו ל י מ י ם. שמוש החמה חצי יום ושמוש הלבנה חציו הרי יום שלם: ו ש נ י ם. לסוף שס״ה ימים יגמרו מהלכתם בי״ב מזלות המשרתים אותם והיא שנה (והוזרים ומתחילים פעם שניה לסבב בגלגל כמהלכן הראשון): 15. ו ה י ו ל מ א ו ר ו ת. עוד זאת ישמשו שיאירו לעולם: 16. ה מ א ו ר ו ת ה ג ד ו ל י ם וגו׳. [44][כו]שוים נבראו ונתמעטה הלבנה על שקטרגה ואמרה אי אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחר: ו א ת ה כ ו כ ב י ם. [45]על ידי שמיעט את הלבנה הרבה צבאיה להפים דעתה: 20. נ פ ש ח י ה. שיש [כז]בהן חיות: ש ר ץ. [כח]כל דבר חי שאינו גבוה מן הארץ קרוי שרץ: בעוף. כגון זבובים: בשקצים. כגון נמלים [כט]והיפושים ותולעים. ובבריות. כגון חולד ועכבר וחומט וכיוצא בהם וכל הדגים: 21. ה ת נ י נ י ם. דגים גדולים שבים. ובדברי אגדה [46]הוא לויתן ובן זוגו שבראם זכר ונקבה והרג את הנקבה ומלחה לצדיקים [ל]לעתיד לבא שאם יפרו וירבו לא יתקיים העולם בפניהם: נ פ ש ה ח י ה. שיש בהן חיות: 22. ו י ב ר ך א ו ת ם. לפי שמחסרים אותם וצדין מהם ואוכלין אותם הוצרכו לברכה ואף החיות [לא]הוצרכו לברכה אלא מפני הנחש שעתיד לקללה לכך לא ברכן שלא יהא הוא בכלל: פ ר ו. לשון פרי כלומר עשו פירות (ו ר ב ו. אם לא אמר אלא פרו היה אחד מוליד אחד ולא יותר ובא ורבו שאחד מוליד הרבה): 24. ת ו צ א ה א ר ץ. הוא שפירשתי [47]שהכל נברא מיום ראשון ולא הוצרכו אלא להוציאם: נ פ ש ח י ה. שיש בהן חיות: ו ר מ ש. הם שרצים שהם נמוכים ורומשים על הארץ נראים כאלו נגררים שאין הלוכן ניכר. כל לשון

רמש

[37]חגיגה י״ב: [38]ע׳ ב״ר פ״ק: [39]ע׳ חגיגה י״ב תוס׳ ד״ה ואת: [40]ירוש׳ תענית פ״ד ת׳ סופרים פ׳ י״ז: [41]תענית כ״ז: [42] ע׳ סוכה כ״ט (מכילתא פ׳ בא: [43] ירמיה י׳: [44] חולין ס״ב: [45] ב״ר; [46] ב״ב ע״ד: [47] לעיל פס׳ י״ד:

דשאים קל וחומר בעצמן אם רצונו של הקב״ה בערבוביא למה אמר למינהו באילנות. באילנות נאמר למינהו עושה פרי למינו אבל בזרעים לא נאמר בצואתם למינו אבל ביציאתם נאמר מזריע זרע למינהו. ועוד קל וחומר וכהו אילנות שאין דרכן לצאת בערבוביא. שהרי גדולין הן וענפיהם מרובין ואין ראויין ליגדל רצופים ותכופים כי אם מפוזרים, אמר הקב״ה למינהו. שיצא כל אילן בעצמו ברחוק מחברו שיהא לו היכר. אנו. שרבים אנו ודרכנו לצאת תכופין ומעורבבים ואם אין נזהרים לצאת כל עשב לבד הרי אין ניכרים זה מזה. על אחת כמה וכמה מיד כל אחד ואחד יצא למינו: [כב] ע׳ בלקוטים בסוף הספר: [כג] [הראשונים זה ביום וזה בלילה.] וכן ברמ׳ ובמז׳: [כד] ומאתות. כצ״ל: [כה] אל דרך הגוים אל תלמדו. לעשות כמעשיהם ומשתעשו רצונו מאותות השמים אל תחתו: [כו] כתיב הגדולים, דמשמע שניהם גדולים וכתיב הקטן. אמרה ירח לפני הקב״ה רבונו של עולם וג׳: [כז] שיהא בה. וע״ע פסוק כ״א וכ״ד ובלי ספק הרבו המעתיקים לפירש בכל פעם והכונה היא שלא נפרש אחד מהם מלשון ציד חיה או עוף אלא מלשון חיות: [כח] שרץ לש׳ ריחוש ונענוע ואינו נראה ואין בהמה וחית הגבוהין מן הארץ בכלל שרץ *פסחים כ״ד ב׳ וע״ע *ויקרא י״א וגם תהלים מ״ה ומכות ט״ז ב׳: [כט] אישקרבוטי *ויקרא י״א מ״ב וחולין ס״ג ב׳ וע׳ ע״ז כ״ח ב׳ ובל׳ כנען קרוקים: [ל]רב אמר כן והוא הוא שאמר בברכות י״ז אין למעלה לא אכילה ולא שתיה: [לא] [היו

רמש ושרץ בלשוננו קונמובריי״ש בל׳: 25. ויעש [48]תקנם [לב]בצביונם ובקומתן:
26. נעשה אדם. [49]ענותנותו של הקב״ה למדו מכאן לפי שהאדם בדמות המלאכים
ויתקנאו בו לפיכך נמלך בהם וכשהוא דן את המלכים הוא נמלך בפמליא שלו [50] שכן מצינו
באהאב שאמר לו מיכה [51]ראיתי את ה׳ יושב על כסא וכל צבא השמים [לג]עומד עליו מימינו
ומשמאלו וכי יש ימין ושמאל לפניו אלא אלו מימינים לזכות ואלו משמאילין לחובה. וכן
[52]בגזרת עירין פתגמא [לד]ובמאמר קדישין שאלתא. אף כאן בפמליא שלו נמלך ונטל רשות
אמר להם יש בעליונים כדמותי אם אין בתחתונים כדמותי הרי [לה]יש קנאה במעשה בראשית:
נעשה אדם. [53]אע״פ שלא סייעוהו ביצירתו ויש מקום למינים לרדות לא נמנע
הכתוב מללמד דרך ארץ ומדת ענוה שיהא הגדול נמלך ונוטל רשות מן הקטן. ואם
כתב אעשה אדם לא למדנו שיהא מדבר עם בית דינו אלא [לו]עם עצמו [54]ותשובת
המינים כתב בצדו ויברא אלהים את האדם ולא כתב ויבראו: בצלמנו. בדפוס
שלנו: כדמותנו. להבין ולהשכיל: וירדו בדגת הים. יש בלשון הזה לשון
רידוי ולשון ירידה [55]זכה רודה בחיות ובבהמות לא זכה נעשה ירוד לפניהם והחיה
מושלת בו: 27. ויברא אלהים את האדם בצלמו. בדפוס העשוי לו שהכל
נברא במאמר והוא נברא בידים שנאמר [56]ותשת עלי כפכה נעשה בחותם כמטבע
העשויה על ידי [לז]רושם שקורין קוי״ן בלעז וכן הוא אומר [57]תתהפך כחומר חותם:
בצלם אלהים ברא אותו. פירש לך שאותו צלם המתוקן לו צלם [לח]דיוקן יוצרו
הוא: זכר ונקבה ברא אותם. ולהלן הוא אומר [58]ויקח אחת מצלעותיו וגו׳
מדרש אגדה [59]שבראו שני פרצופים בבריאה ראשונה ואחר כך חלקו. ופשוטו של
מקרא כאן הודיעך שנבראו שניהם בששי ולא פירש לך כיצד ברייתן ופירש לך
[60]במקום אחר: וכבשה. [61]חסר וי״ו ללמדך שהזכר כובש את הנקבה שלא תהא[לט]
יצאנית ועוד [62] ללמדך שהאיש שדרכו לכבוש מצווה על פריה ורביה ולא האשה:
29. לכם יהיה לאכלה ולכל חית הארץ. [63]השוה להם הכתוב בהמות
וחיות למאכל ולא [מא]הרשה לאדם ולאשתו להמית בריה [מב]ולאכול בשר אך כל ירק עשב
יאכלו יחד כלם וכשבאו בני נח התיר להם בשר שנאמר [64]כל רמש אשר הוא חי
וגו׳ כירק עשב שהתרתי לאדם הראשון נתתי לכם את כל: 31. יום הששי.
[65] הוסיף ה׳ בששי בגמר מעשה בראשית לומר שהתנה עמהם על מנת שיקבלו
עלידם

[48] חולין ס׳. ר״ה י״א ע״ם וברש״י: [49] עי׳ ב״ר סנהדרין ל״ח ב׳ ועי״ג מהרש״א שם: [50] תנחו׳ פי׳ שמות ופי׳ משפטים ע״ש: [51] מלכים א׳ כ״ב: [52] דניאל ד׳: [53] עי׳ ב״ר סנהדרין ל״ח ב׳: [54] ירוש׳ ברכות פרק ט׳ הל׳ א׳: [55] ב״ר: [56] תהלים קל״ט: [57] איוב ל״ח: [58] בראשית ב׳: [59] עירובין י״ח: [60] בראשית ב׳ ה׳: [61] ב״ר: [62] יבמות ס ה; קדושין ל״ה: [63] סנהדרין נ״ט ב׳: [64] בראשית ט׳ ג׳: [65] תנחומא א:

צריכות]: [לב] [לצביונן בקומתן]: [לג] בצ״ל ובכ״י הגוס׳ עומדים על ימינו ושמאלו והוא פסוק
בדה״י ב׳ י״ח: [לד] ומאמר. כך בפסוק שלפנינו: [לה] וכן לקמן ב׳ פסוק ז׳ וע׳ ברכות ל״ג:
[לו] [לעצמו:] [לז] רושמא. חותם המטבע שקורין קויינץ *גטין כ׳: [לח] [ודיוקן]: [לט] [יוצאנית]:
[מ]דרכו לכבש את הארץ במלחמה ואין דרכה וכ׳ וכיון דלא קרינן כה וכבשוה לא קרינן בה
פרו ורבו: [מא] לא הותר בשר באכילה דכתיב הנה נתתי לכם את כל עשב וג׳ לכם ולחיה
נתתי העשבים והאילנות ואת כל ירק עשב לאכלה אבל לא חית הארץ נתונה לכם: כירק
עשב שהפקרתי לאדם לאכול נתתי לכם מעכשיו את כל אפילו בהמות וחיות: [מב] [ולוכל]:
[מג] ה׳ הששי יתירה נכתבה בסוף מעשה בראשית לדרשה זו והכי משמע ויהי ערב
ויהי בוקר יום הששי של ששה בסיון שעתידין ישראל לקבל התורה: — יום הששי מאי
שנא דכתיב ה׳ ביום גמר מעשה בראשית: מלמד שהתנה וכ׳ הששי משמע הששי
המיוחד במקום אחר כדאמרינן בעלמא הירך המיומנת אף כאן ויהי ערב ויהי בקר

עליהם ישראל חמשה חומשי תורה. [66]דבר אחר יום הששי כלם תלוים ועומדים עד יום הששי הוא ו׳ בסיון המוכן למתן תורה״:

ב. 2. ויכל אלהים ביום השביעי. [1]ר׳ שמעון אומר בשר ודם שאינו יודע עתים ורגעים (עתיו ורגעיו) צריך להוסיף מחול על הקודש הקב״ה שיודע עתים ורגעים (עתיו ורגעיו) נכנס בו כחוט השערה ונראה כאלו כלה בו ביום. ד״א מה היה העולם חסר? מנוחה. באת שבת באת מנוחה. כלתה ונגמרה המלאכה: 3. ויברך ויקדש. [2]ברכו במן שכל ימות השבת (השבוע) היה יורד להם עמר לגלגלת ובששי לחם משנה וקדשו במן שלא ירד בו מן כלל (בשבת) והמקרא כתוב על העתיד: אשר ברא אלהים לעשות. [3]המלאכה שהיתה ראויה לעשות בשבת כפל ועשאה בששי. כמו שמפורש בב״ר: 4. אלה. האמורים למעלה: תולדות השמים והארץ בהבראם ביום עשות ה׳. למדך [ללמד] שכלם נבראו ביום ראשון. דבר אחר [4]בהבראם בה׳ בראם שנ׳ [5]ביה ה׳ צור עולמים בב׳ אותיות הללו של השם [שם] יצר שני עולמים ולמדך כאן שהעולם הזה נברא בה״א רמז״ שירדו למטה לראות שחת כה״א־ זאת שסתומה מכל צדדים ׳ופתוחה למטה לרדת דרך שם: 5. טרם יהיה בארץ. כל טרם שבמקרא לשון [6]עד לא הוא ואינו לשון קודם ואינו נפעל לומר הטרים כאשר יאמר הקדים וזה מוכיח ועוד אחר [7]כי טרם תיראון עדיין לא תראון. ואף זה תפרש עדיין לא היה בארץ כשנגמרה בריאת העולם בששי קודם שנברא אדם. וכל עשב השדה טרם יצמח. עדיין לא צמח ובג׳ שכתוב תוצא הארץ [8]על פתח קרקע עמדו ׳עד יום ששי: כי לא המטיר. [9]ומה טעם לא המטיר לפי שאדם אין לעבוד את האדמה ואין מכיר בטובתם של גשמים וכשבא אדם וידע שהם צורך לעולם התפלל עליהם וירדו וצמחו האילנות והדשאים: ה׳ אלהים. ה׳ הוא שמו אלהים. שהוא שופט ושליט על כל וכן פירוש זה בכל מקום לפי פשוטו ה׳ שהוא אלהים: 6. ואד יעלה. לענין בריאתו של אדם העלה את התהום והשקה העננים לשרות העפר ונברא אדם [10]כנבל זה שנותן מים ואח״כ לש את העיסה אף כאן והשקה ואח״כ וייצר: וייצר. [11]שתי יצירות. יצירה לעולם הזה ויצירה ׳לתחיית המתים אבל בבהמה שאינה עומדת לדין לא נכתב ביצירה שני יודי״ן: עפר מן האדמה. [12]צבר עפרו מכל האדמה מארבע רוחות [13]שכל מקום שימות שם תהא קולטתו לקבורה. [14]ד״א נטל עפרו ממקום שנאמר בו [15]מזבח אדמה תעשה לי. אמר הלואי תהיה לו כפרה ויוכל לעמוד: ויפח באפיו. [16]עשאו מן התחתונים ומן העליונים. גוף מן התחתונים ונשמה מן העליונים לפי שביום ראשון

[66] סכה פ״ח. ע״ז ג׳:

ב [1] ב״ר: [2] ב״ר ועי״נ *שמות כ׳ י״ח: [3] ע׳ ב״ר: [4] ע׳ ב״ר ירושלמי חגיגה פ״ב וע׳ מנחות כ״ט ב׳: [5] ישעיה כ״ו: [6] כמ״ש וכן *שמואל א׳ ג׳ ז׳: [7] שמות ט׳: [8] חולין ס׳ ב׳: [9] שם: [10] ע׳ ב״ר פי״ד: [11] ב״ר: [12] סנהד׳ ל״ח: [13] פדר״א פ׳ י״א תנח׳ פ׳ פקודי: [14] ב״ר: [15] שמות כ׳: [16] ב״ר פ׳ י״ב:

של גמר בראשית תלוי ביום הששי והוא ו׳ בסיון שנתנה בו תורה ארבוי דה׳ דריש ביה נמי הא: ״ ע׳ הדף הקודם.

ב א רמז לרשעים שירדו לבאר שחת: ב בב״ר רמז שכל המתים יורדין לשאול (פירושו יורדים לקבר כי מי ימלט נפשו מיד שאול): ג ומה שבין רגל הה״א וגגו לא מקרי פתיחה אלא חלון דמצער הוא (י״ת) או כבירוש׳ מגילה פ״א תורת הראשונים לא הי׳ לא ה״א שלהם ולא מ״ם שלהן סתום: ד מתאוים למי גשמים כדכתיב כי לא המטיר עד שנברא אדם בששי: ה [לעולם הבא.] וכן בב״ר: ו בב״ר פ׳ ט״ז לא נמצא כי אם בזה הלשון ״פישון שהוא

ראשון נבראו שמים וארץ. בשני ברא רקיע לעליונים. בשלישי תראה היבשה לתחתונים. ברביעי ברא מאורות לעליונים. בחמישי ישרצו המים לתחתונים. הוזקק הששי לבראות בו בעליונים ובתחתונים ואם לאו יש קנאה במעשה בראשית שיהיו אלו רבים על אלו בבריאת יום אחד: לנפש חיה. אף בהמה וחיה נקראו נפש חיה אך זו של אדם חיה שבכולן שנתוסף בו [בה] דעה ודבור: .8 מקדם. במזרחו של עדן נטע את הגן. ואם תאמר הרי כבר כתב ויברא את האדם וגו׳. ראיתי בברייתא של ר׳ אליעזר בנו של ר׳ יוסי הגלילי מל״ב מדות שהתורה [האגדה] נדרשת וזו אחת מהן כלל שלאחריו מעשה הוא פרטו של ראשון ויברא את האדם זהו כלל סתם בריאתו מהיכן וסתם מעשיו חזר ופירש וייצר ה׳ אלהים וגו׳ ויצמח לו גן עדן ויניחהו בגן עדן ויפל עליו תרדמה השומע סבור שהוא מעשה אחר ואינו אלא פרטו של ראשון וכן [17]אצל הבהמה חזר וכתב ויצר ה׳ מן האדמה כל חית השדה כדי לפרש ויבא אל האדם לקרות שם וללמד על העופות שנבראו מן הרקק: .9 ויצמח. לענין הגן הכתוב מדבר: בתוך הגן. [18]באמצע: .11 פישון. [ה]הוא נילוס נהר מצרים [ו]ועל שם שמימיו מתברכין ועולין ומשקין את הארץ נקרא פישון כמו [19]ופשו פרשיו. ד״א [20] פישון שהוא מגדל פשתן שנאמר על מצרים [21]ובושו עובדי פשתים. (.13 גיחון. שהיה הולך והומה והמייתו גדולה מאד כמו [22]כי יגח שמנגח והולך והומה: .14 חדקל. [23]שמימיו [ח]חדין וקלין. [ט]פרת. שמימיו פרין ורבין ומברין את האדם): כוש ואשור. [24] עדיין לא היו [י]וכתב המקרא על שם העתיד: קדמת אשור. למזרחה [מזרחה] של אשור: הוא פרת. [25]החשוב על כלם הנזכר על שם ארץ ישראל: .15 ויקח. [26]לקחו בדברים נאים ופתהו ליכנס: .18 לא טוב היות וגו׳. [27] שלא יאמרו שתי רשויות הן הקב״ה יחיד בעליונים ואין לו זוג וזה יחיד בתחתונים ואין לו זוג: עזר כנגדו. [28]זכה עזר לא זכה [יא]כנגדו להלחם: .19 ויצר מן האדמה. [29] היא יצירה היא עשייה האמורה למעלה ויעש אלהים את חית הארץ וגו׳ אלא בא ופירש שהעופות מן [יב]הרקק נבראו לפי שאמר למעלה מן המים נבראו וכאן אמר מן הארץ נבראו ועוד למדך כאן שבשעת יצירתן מיד [בו ביום] הביאם אל האדם לקרות להם שם. ובדברי אגדה [30]יצירה זו לשון רדוי וכבוש כמו [31][יג]כי תצור אל עיר, שכבשן תחת ידו של אדם: וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה וגו׳. סרסהו ופרשהו כל נפש חיה אשר יקרא לו האדם שם הוא שמו לעולם: .20 ולאדם לא מצא עזר. ויפל ה׳ אלהים תרדמה. [32]כשהביאן הביאן לפניו כל מין ומין זכר ונקבה אמר לכלם יש בן זוג ולי אין בן זוג! מיד ויפל: 21 מצלעותיו. [33]מסטריו כמו [34]ולצלע המשכן זהו שאמרו [35]שני פרצופים[יד] נבראו. ויסגור. [36]מקום החתך: ויישן ויקח. שלא יראה התיכת הבשר שממנו נבראת

[17] ע׳ פסוק י״ט. [18] כת״ח: [19] חבקוק ח׳: [20] ע׳ ב״ר: [21] ישעיה י״ט: [22] שמות כ״א: [23] ברכות נ״ט: [24]ע׳ ב״ר; כתובות י׳ ב׳: [25] ב״ר וע׳ לקמן ט״ו י״ח ברש״י: [26] ב״ר: [27] פרר״א פ׳ י״ב: [28]יבמות ס״ג: [29] ע׳ חולין כ״ז ב׳ ורש״י שם: [30] ב״ר: [31] דברים כ״ד: [32] ב״ר: [33] ב״ר: [34] שמות כ״ו: [35] ברכות ס״א עירובין י״ח: [36] ע׳ שם:

מגדל פשתן ומימיו מהלכין בשופי״: [ו] השכרונים (ע׳ Castelli Annot. Sam. ad Ex. 2, 3) וגם ר׳ סעדיה גאון תרגמו פישון נילוס וכן הוא במדרש הנעלם בזוהר פ׳ חיי שרה: [ח] חדין, חריפין מיא וקלין לשקול במאזנים וטובים לשתות שאין מכבידין את הגוף: [ט] שגדל ורבה בלי שום מטר *בכורות נ״ה ב׳: [י] ומקרא נכתב על העתיד: [יא] כנגדו, חלוקה עליו וסותרת את דבריו: [יב] רקק גריבל״א שיש בה מים ויבשה: [יג] בראו התחילה אחד מלפניו ואחד מלאחריו וצלחו

נבראת ותתבזה עליו[37] : 22. ויבן. [38]כבנין, רחבה מלמטה יוקצרה מלמעלה לקבל הולד כאוצר של חטים שהוא רחב מלמטה וקצר מלמעלה שלא יכביד משאו על קירותיו: ויבן את הצלע לאשה. להיות אשה כמו [39]ויעש אותו גדעון לאפוד, להיות אפוד: 23. זאת הפעם. [40]מלמד שבא אדם על כל בהמה וחיה מיולא נתקררה דעתו בהם. לזאת יקרא אשה כי מאיש וגו׳. [41]לשון נופל על לשון מכאן שנברא העולם בלשון הקדש: 24. על כן יעזב איש. רוח הקדש אומרה כן [42]לאסור עריות על בני נח: לבשר אחד. הולד נוצר ע״י שניהם ושם נעשה בשרם אחד: 25. ולא יתבוששו. שלא היו יודעים דרך צניעות להבחין בין טוב לרע ואע״פ שנתנה בו דעה לקרות לו שמות. לא נתן בו יצר הרע עד אכלו מן הע״ן ונכנס בו יצר הרע וידע מה בין טוב לרע:

ג. 1. והנחש היה ערום. [1]מה ענין זה לכאן היה לו לסמוך ויעש לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם אלא למדך מאיזו עצה קפץ הנחש עליהם ראה אותן ערומים ועוסקים בתשמיש לעין כל ונתאוה׳ לה: ערום מכל. [2]לפי ערמתו וגדולתו היתה מפלתו ערום מכל ארור מכל: אף כי אמר וגו׳. שמא אמר לכם לא תאכלו מכל וגו׳. ואע״פ שראה אותם אוכלים משאר פירות הרבה עליה דברים כדי שתשיבנו ויבא לדבר באותו הע״ן: 3. ולא תגעו בו. [3]הוסיפה על הצווי לפיכך באה לידי גרעון הוא שנאמר [4]אל תוסף על דבריו־ : 4. לא מות תמותון. [5]דחפה עד שנגעה בו אמר לה כשם שאין מיתה בנגיעה כך אין מיתה באכילה: 5. כי יודע. כל אומן שונא את בני אומנותו. מן הע״ן אכל וברא את העולם: והייתם כאלהים. יוצרי עולמות: 6. ותרא האשה. [6]ראתה דבריו של נחש והנאו לה והאמינתו: כי טוב הע״ן. להיות כאלהים: וכי תאוה הוא לעינים. (כמו שאמר לה) ונפקחו עיניכם: ונחמד להשכיל. (כמו שאמר לה) יודעי טוב ורע: ותתן גם לאישה. [8]שלא תמות היא ויחיה הוא וישא אשה אחרת: גם. [9]לרבות כל בהמה וחיה: 7. ותפקחנה וגו׳. לענין החכמה דבר הכתוב ולא לענין ראיה ממש וסוף המקרא [וסופו] מוכיח: וידעו כי עירמים הם. [10]אף הסומא יודע כשהוא ערום; אלא מהו וידעו כי עירומים הם? מצוה אחת היתה בידם ונתערטלו הימנה: עלה תאנה. [11] יהוא הע״ן שאכלו ממנו בדבר שנתקלקלו בו נתקנו אבל שאר העצים מנעום מליטול עָלֵיהֶם [12]ומפני מה לא נתפרסם הע״ן? שאין הקב״ה חפץ להונות בריה שלא יכלימוה ויאמרו זהו שלקה העולם על ידו. מדרש (רבי) תנחומא[13] : 8. וישמעו. יש מדרשי אגדה רבים וכבר סדרום רבותינו על מכונם בב״ר (ובשאר מדרשות

[37] סנהדרין ל״ע : [38] שם : [39] שופטים ח׳ : [40] יבמות ס״ג : [41] ב״ר ; [42] ע׳ סנהד׳ נ״ז ב׳ :

ג [1] ב״ר: [2] ב״ר [3] ע׳ ב״ר וע״ג אבדר״ן פ״א : [4] משלי ל׳: [5] ב״ר : [6] ב״ר וע״ע ב״ר פ׳ ל״ב פסוק כא אתה וכל ביתך : [7] ע׳ ב״ר : [8] ע׳ ב״ר: [9] ב״ר: [10] ב״ר: [11] ע׳ סנהד׳ ע׳ ב׳: [12] ע׳ ב״ר סוף פ׳ ט״ו ; [13] פ׳ וד׳ פקד :

לשנים ועשה מן האחד חוה : יי כדי לקבל את הפירות. שאם יהיה קצר מלמטה ורחב מלמעלה תהא התבואה דוחפת את הכתלים מלמעלה לכאן ולכאן שהמשא מכביד עליהם : שאם היה רחב מלמעלה כשהוא ממלאו מכביד משאוי הפירות על הכתלים ומטה אותה: רחבה מלמטה. חלל בית הרחם שלה : מ׳ *מכלל דפעמים אחרים שמש ולא עלו ברעתו : ע׳ ר׳ סעדיה גאון בפירושו: אחרי הכיר טבע כל הבהמות והחיות אשר נתן להן שמות ראה שבינֵיהן לא ימצא לו בן זוג :

ג א לה בכ״י וכן הוא ברש״י פסוק כ׳ ובב״ר וכצ״ל גם בב״ר פ׳ פ״ה : ב הקב״ה לא הזהירה על הנגיעה ומתוך תוספות גירעו שדחף הנחש את חוה על האילן עד שנגעה בו אמר לה ראי שאין מיתה על הנגיעה אף על האכילה לא תמותו *סנהדרין כ״ט : ג מדת הקב״ה באיזמל

מדרשות) ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישבת דברי המקרא דבר
דבור על אפניו: (וישמעו. מה שמעו) [ומשמעו] שמעו את קול הקב״ה שהיה מתהלך
בגן: לרוח היום. [14]לאותו רוח שהשמש באה ־משם [לשם] וזו היא מערבית שלפנות
ערב חמה במערב [15] והם סרחו בעשירית: .9 איכה. [16]יודע היה היכן הוא אלא
ליכנס עמו בדברים שלא יהא נבהל להשיב אם יענישהו [17]פתאום וכן בקין אמר לו
[18]אי הבל אחיך וכן בבלעם [19]מי האנשים האלה עמך ליכנס עמהם בדברים וכן
בחזקיה [20]בשלוחי אויל מרודך: .11 מי הגיד לך. מאין לך לדעת מה בושת יש
בעומד ערום: המן העץ בתמיה: .12 אשר נתת עמדי. [21]כאן כפר בטובה:
.13 השיאני. [22]הטעני כמו [23]אל ישיא אתכם חזקיה: .14 כי עשית זאת.
[24]מכאן שאין מהפכים בזכותו של מסית שאילו שאלו למה עשית זאת היה לו להשיב
דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין?: מכל הבהמה ומכל חית השדה.
אם מבהמה נתקלל מחיה לא כל שכן העמידו רבותינו מדרש זה במסכת בכורות[25]
ללמד שימי עיבורו של נחש שבע שנים: על גחנך תלך. [26]רגלים היו לו ונקצצו:
.15 ואיבה אשית. [27]אתה לא נתכוונת אלא שימות אדם כשיאכל הוא תחלה
ותשא את חוה ולא באת לדבר אל חוה תחלה אלא לפי שהנשים קלות להתפתות
ויודעות לפתות את בעליהן לפיכך ואיבה אשית: ישופך. [28]יכתתך. כמו [29]ואכות
אותו ותרגומו ושפית יתיה: ואתה תשופנו עקב. לא יהא לך קומה ותשכנו
בעקבו ואף משם תמיתנו ולשון תשופנו כמו [30]נשף בהם. כשהנחש בא לנשוך הוא נושף
כמין שריקה ולפי שהלשון נופל על הלשון כתיב לשון נשיפה בשניהם: 16 עצבונך.
[31] זה צער גידול בנים: והרנך. זה צער העבור: בעצב תלדי בנים. [32]זה
צער הלידה: ואל אישך תשוקתך. [33]לתשמיש ואעפ״כ אין לך מצח לתובעו
בפה אלא ־הוא ימשל בך הכל ממנו ולא ממך: תשוקתך. תאותך כמו [33]ונפשו
שוקקה: .17 ארורה האדמה בעבורך. [34]מעלה לך דברים ארורים כגון זבובים
פרעושים ונמלים משל ליוצא לתרבות רעה והבריות מקללות שדים שינק מהם:
.18 וקוץ ודרדר תצמיח לך. הארץ ־כשתזרענה מיני זרעים תצמיח קוץ ודרדר
[35]קונדס ועכביות והן נאכלים על ידי [36]תקון: ואכלת את עשב השדה.
ומה קללה היא זו? והלא בברכה נאמר לו הנה נתתי לכם את כל עשב זורע זרע
וגו׳ אלא מה אמור כאן בראש הענין ארורה האדמה בעבורך בעצבון תאכלנה ואחר
העצבון וקוץ ודרדר תצמיח לך כשתזרענה קטנית או ירקות גנה [הנה] היא תצמיח לך
קוצים ודרדרים ושאר עשבי השדה ועל כרחך תאכלם: .19 בזעת אפיך. לאחר
שתטרח

[14] ע׳ ב״ר: [15] סנהד׳ ל״ח; [16] ע׳ ב״ר: [17] ע״ג *מלכים ב׳ כ׳ וישעיה ל״ט בשם תנח׳: [18] ברלבים ד׳: [19] במדבר כ״ג: [20] ישעיה ל״ט: [21] ע״ז ה׳ כ׳: [22] ב״ר: [23] ד״ה ב׳ ל״ב; [24] סנהד׳ כ״ט: [25] דף ח׳ וע״ג ב״ר; [26] ע׳ ל״ר סוטה ט׳; [27] ע׳ ב״ר: [28] *איוב ט׳ פס׳ י״ז: [29] דברים ט׳: [30] ישעיה מ׳: [31] ערובין ק׳ ב׳: [32] שם: [33] ישעיה כ״ט: [34] ב״ר ע״ג ירושל׳ כלאים פ״ח: [35] ע׳ ב״ר: [36] כילא ל״ד:

שהוא מכה בו הוא מרפא גם בתוך גם כמו ויצת אש בציון וכתיב ואני אהיה לה נאום ד׳
חומת אש סביב (ע׳ תוס׳ שם): *זבחים נ״ח וטעם אגדה הואשבו היתה תקנה לאדם הראשון ויעשו
להם חגורות: ־ [שם וזהו רוח מערבית.] והבעל לחם ושמלת גרס ״וי״א זהו״ במקום ״וזו
היא״ ועתה הם שני הדעות ממש כמו שהוא בב״ר: ־ צ״ל מרודך בלאדן וכן מצאתי באיזה כ״י
ע״ג ברשב״ם בפירושו על בראשית י״ח י״ט: ־ ע״ג ברש״י לקמן ד׳ ח׳: ־ לשון גנאי הוא
שתולה הקללה במתנתו של מקום והוא עשאה לו לעזר: ־ ע״ג רש״י בירמיה מ״ו כ״ב בשם ל״ב
מידות דר״א בר״י הגלילי: ־ והוא ימשל בך. שהוא מושל לומר בפה תאות לבו והאשה בלב
ובושה להוציא בפה: ־ [כשתזרע אותה זרעים:]

שתטרח בו הרבה: .20 ויקרא האדם. חזר הכתוב לענינו הראשון ויקרא האדם שמות ולא הפסיק אלא ללמדך שעל ידי קריאת שמות נזדווגה לו חוה כמו שכתוב ולאדם לא מצא עזר כנגדו לפיכך ויפל תרדמה ועל ידי שכתב ויהיו שניהם ערומים סמך לו פרשת הנחש להודיעך שמתוך שראה ערותה וראה אותם עסוקים בתשמיש נתאוה לה ובא עליהם [עליה] במחשבה (ובמרמה): חוה. נופל על לשון חיה שמחיה את ולדותיה כאשר תאמר [37]מה הווה לאדם בלשון חיה: .21 כתנות עור. [38]יש דברי אגדה אומרים חלקים כצפורן היו מדובקים על עורן. וי״א דבר הבא מן העור כגון צמר הארנבים שהוא רך וחם ועשה להם כתנות ממנו: .22 היה כאחד ממנו. [39]הרי הוא יחיד בתחתונים כמו שאני יחיד בעליונים ומה היא יחידתו? לדעת טוב ורע ומה שאין כן בבהמה ובחיה: ועתה פן ישלח ידו. ומשיחיה לעולם הרי הוא קרוב להטעות הבריות אחריו ולומר אף הוא אלוה. ויש מדרשי אגדה אבל אין מיושבין על פשוטו: .24 מקדם לגן עדן. במזרחו של גן עדן חוץ לגן: את הכרובים. [40]מלאכי חבלה: החרב המתהפכת. ולה להט לאיים עליו מלכנוס עוד לגן. תרגום של להט שנן והוא כמו [41]שלף שננא ולשון לעז לאמ״ה ומדרשי אגדה [42]יש ואני איני בא אלא לפשוטו:

ד. .1 והאדם ידע. [א]כבר קודם הענין של מעלה קודם שחטא ונטרד מגן עדן וכן ההריון והלידה שאם כתב וידע אדם נשמע שלאחר שנטרד היו לו בנים: קין. על שם קניתי את ה׳. [1]עם ה׳. כשברא אותי ואת אישי הוא לבדו בראנו אבל בזה שותפים אנו עמו: את קין את אחיו את הבל. [2][ב]ג׳ אתים רבויים הם מלמד שתאומה נולדה [ג]עם קין ועם הבל נולדו שתים לכך נאמר ותוסף: .2 רועה צאן. לפי שנתקללה האדמה פירש לו מעבודתה: .3 מפרי האדמה. [3]מן הגרוע ויש אגדה שאומרת [4]זרע פשתן היה: וישע. ויפן. (וכן לא שעה אל מנחתו לא פנה) [ד]וכן [5]אל ישעו אל יפנו. וכן [6]שעה מעליו פנה מעליו: וישע. [ה]ירדה אש וליהכה מנחתו: .7 הלא אם תטיב. כתרגומו פירושו: לפתח חטאת רובץ. לפתח קברך חטאך שמור: ואליך תשוקתו. של חטאת הוא יצר הרע תמיד שוקק ומתאוה להכשילך: ואתה תמשל בו. אם תרצה תתגבר עליו: .8 ויאמר קין אל הבל. נכנס עמו בדברי ריב ומצה להתעולל [להתנולל] עליו להרגו ויש בזה מדרשי אגדה אך זה ישובו של מק״א: .9 אי הבל אחיך. ליכנס עמו בדברי נחת אולי ישוב ויאמר אני הרגתיו וחטאתי לך: לא ידעתי. נעשה כגונב דעת העליונה: השומר אחי. לשון תימה הוא וכן כל ה״א הנקודה בחטף פתח:

דמי

[37] קהלת ב׳: [38] ב״ר סוטה י״ד ע״ם: [39] ע״ג ס״י: [40] וכן בש״ר פ׳ ע׳: [41] ס:הר׳ כ״ב: [42] ע׳ ב״ר סנהד׳ ס״ז ב׳ ורש״י שם:

ד [1] ע׳ ב״ר: [2] ע׳ ב״ר וע״ע יבמות ס״ב סנהד׳ ל״ח ב׳ ותוס׳ שם: [3] ב״ר: [4] ת:חומא א ופדר״א פ׳ כ״א ע״ג תוס׳ ב״מ כ״ה וע״ע כת״י: [5] שמות ה׳: [6] איוב י״ד:

ד [א] ע׳ תשב״ץ חלק שני סימן רכ״ב: [ב] את קין את הבל, אתין רבויין הן לומר נקיבות היו עמהן: [ג] בקין כתיב ריבוי אחד דכתיב ותהר ותלד את קין לרבות תאומתו אחת אבל בהבל כתיב שני רבויין דכתיב ותוסף ללדת את אחיו את הבל לרבות שתי תאומותיו שנולדו עמו (רש״י על ב״ר); [ד] והביא ראיה ואל ישעו והוא ואל ישעו (א״א צ״ל ולא ישעה) אל המזבחות (ישעיה י״ז) כי אותו ואל ישעו בדברי שקר כבר פירש״י דאל יהגו, שאלו היה ל׳ פניה היה אומר אל דברי (אלרבי וכן במ״י בשם ר״י די בלקיירי). א״א ע״ע *שמואל ב׳ כ״ב מ״ה וישעיה י״ז ו׳ (וע״ג בפירוש שד״ל שם) ותהלים קי״ט פס׳ ט״ז: [ה] וכן הוא בספר הישר (ספורים) וגם בתרגום היוני של השבעים כאשר העיר פראנקל בספרו Vorstudien zur Septuaginta;

10. דמי אחיך. [7]דמו ודם זרעיותיו. [8]ד״א שעשה בו [י]פצעים הרבה שלא היה יודע מהיכן נפשו יוצאה: 11. ארור אתה מן האדמה. יותר ממה שנתקללה היא כבר [9]בעונה וגם בזו הוסיפה לחטוא אשר פצתה את פיה. לקחת את דמי אחיך וגו׳. והנני מוסיף לה קללה (אצלך) לא תסף תת כחה: 12. נע ונד. אין לך רשות [לעמוד ולדור] לדור במקום אחר: 13. גדול עוני מנשוא. [10]בתמיה אתה טוען עליונים ותחתונים ועוני אי אפשר לטעון: 15. לכן כל הורג קין. זה אחד מן המקראות שקצרו דבריהם ורמזו ולא פירשו. [ח]לכן כל הורג קין לשון גערה כה יעשה לו כך וכך עונשו ולא פירש עונשו: שבעתים יקם. איני רוצה להנקם מקין עכשיו לסוף [11]שבעה דורות אני נוקם נקמתי ממנו שיעמוד למך מבני בניו ויהרגהו וסוף המקרא שאמר שבעתים יוקם והיא נקמת הבל מקין הא למדנו שתחלת מקרא לשון גערה היא שלא תהא בריה מזיקתו [12]וכיוצא בו [13]ויאמר דוד כל מכה יבוסי ויגע בצינור ולא פירש מה יעשה לו אבל דבר הכתוב ברמז כל מכה יבוסי ויגע בצינור ויקרב אל השער ויכבשנו ואת העורים וגו׳ וגם אותם יכה על אשר אמרו העור והפסח לא יבא דוד אל תוך הבית המכה את אלו אני אעשנו ראש ושר כאן קצר דבריו ובדברי הימים [14]פירש יהיה לראש ולשר: וישם ה׳ לקין אות. [15]חקק לו אות משמו במצחו: 16. ויצא קין. יצא בהכנעה [16]כגונב דעת העליונה: בארץ נוד. בארץ שכל הגולים נדים שם: קדמת עדן. שם גלה אביו כשנורש מגן עדן שנאמר וישכן מקדם לגן עדן את שמירת דרך מבוא הגן שיש ללמוד שהיה אדם שם [17]ומצינו רוח מזרחית קולטת בכל מקום את הרוצחים שנאמר [18]אז יבדיל משה וגו׳ מזרחה שמש. דבר אחר [19]בארץ נוד כל מקום שהיה הולך היתה הארץ מודעזעה תחתיו והבריות אומרים סורו מעליו זהו שהרג את אחיו: 17. ויהי קין בונה עיר ויקרא שם העיר לזכר בנו חנוך. 18. ועירד ילד. יש מקום שהוא אומר בזכר הוליד ויש מקום שהוא אומר ילד שהלידה משמשת שתי לשונות לידת האשה נישטר״א בלעז וזריעת תולדות האיש אינזירא״ר בלעז כשהוא אומר הוליד בלשון הפעיל מדבר בלידת האשה פלוני הוליד את אשתו בן או בת כשהוא אומר ילד מדבר בזריעת האיש: 19. ויקח לו למך. לא היה לו לפרש כל זה אלא ללמדנו מסוף הענין שקיים הקב״ה הבטחתו שאמר שבעתים יוקם קין עמד למך לאחר שהוליד בנים ועשה דור שביעי והרג את קין זהו שאמר כי איש הרגתי לפצעי וגו׳: שתי נשים. [20]כך היה דרכן של דור המבול אחת לפריה ורביה ואחת לתשמיש זו שהיא לתשמיש משקה כוס של עקרין כדי שתעקר ומקושטת ככלה ומאכילה מעדנים וחברתה נזופה ואבלה כאלמנה וזהו שפירש איוב [21]רועה עקרה לא תלד ואלמנה לא ייטיב כמו שמפורש [ס]באגדת חלק: עדה היא

של

[7] ב״ר ס״א סנהדר׳ ל״ז; [8] סנהדר׳ ל״ז; [9] ע׳ לעיל א׳ י״א; [10] תנחומא ב וע״ג בתנחו׳ א ובב״ר; [11] כת״א; [12] ע״ג *שמות כ״ב כ״ב וכן דניאל ב׳ ע׳; [13] שמואל ב׳ ה׳; [14] ד״ה א׳ י״א; [15] וכן בת״י וע״ע בסדר״א פ׳ כ״ב; [16] ב״ר; [17] ב״ר פ׳ כ״א; [18] דברים ד׳; [19] תנחומא א; [20] ב״ר; [21] איוב כ״ד:

[י] פצעים. מכת חרב קרי פצעים: חבורות חבורות. לכך נאמר דמי: [י] בכמה כ״י מצאתי פה פירוש על ד״ה כל מצאי יהרגני כאשר הוא נדפס בפירש״י שלפנינו בשם ס״א וזה״ל שם „כל מוצאי יהרגני הבהמות והחיות. אבל בני אדם לא היו עדיין בעולם לירוא מפניהם כי אם אביו ואמו ומהם בודאי לא היה מתפחד שיהרגוהו אלא זה אמר עד עכשיו היתה פחדתי על כל החיות כמו שנ׳ ומוראכם וחתכם וג׳ עכשיו בשביל עון זה לא ייראו ממני החיות ויהרגוני מיד וישם ה׳ לקין אות החזיר את מוראו על החיות: [ח] בכמה כ״י „וכן כל הורג קין גזום מנצ״א בלעז כלומר ההורגו כך וכך יעשה לו ולא פירש עונשו״: [ס] בסנהדרין פ׳ חלק לא

של פריה ורביה על שם שמנונה עליו ומוסרת מאצלו. עדה תרגום של סורה: צלה היא של תשמיש על שם שיושבת תמיד בצלו. דברי אנדה הם בב״ר: 20. אבי יושב אהל ומקנה. הוא היה הראשון לרועי בהמות ובמדברות יושב [במדבריות ויושב] אהלים חדש כאן וחדש כאן בשביל מרעה צאנו וכשכלה המ־עה במקום הזה הולך ותקע אהלו במקום אחר. ומדרש אנדה [22] בונה בתים לע״ז כמה דאת אמר [23]סמל הקנאה הַמַּקְנֶה וכן אחיו תופש כנור ועוגב לזמר לע״ז: 22. תובל קין. (תובל אומנתו של קין. תובל) לשון תבלין תיבל והתקין אומנתו של קין לעשות כלי זיין לרוצחים: לוטש כל חרש נחושת וברזל מחדד אומנות נחושת וברזל כמו [24]ילטוש עיניו לי. לוטש אינו לשון פעל אלא לשון פוֹעֵל שהרי נקוד קמ״ץ וטעמו למטה כלומר מחדד ומצחצח כל כלי אומנות נחשת וברזל: נעמה [25]היא אשתו של נח: 23. שמען קולי. [26]שהיו פורשות ממנו מתשמיש לפי שהרג את קין ואת תובל קין בנו שהיה למך סומא ותובל קין מושכו וראה את קין ונדמה לו כחיה ואמר לאביו למשוך בקשת והרגו וכיון שידע שהוא קין זקנו הכה כף אל כף וספק את בנו בינידם והרגו והיו נשיו פורשות ממנו והוא מפייסן. שמען קולי. להשמע לי (לתשמיש) וכי איש אשר הרגתיו לפצעי הוא נהרג? וכי אני פצעתיו מזיד שיהא הפצע קרוי על שמי? וילד אשר הרגתי לחבורתי נהרג? כלומר ע״י חבורתי? בתמיה והלא שוגג אני ולא מזיד! לא זהו פצעי ולא זהו חבורתי: פצע. מכת חרב או חץ מקא״דורה בלעז: 24. כי שבעתים יוקם קין. קין שהרג מזיד [27]נתלה לו עד שבעה דורות אני שהרגתי שוגג לא כל שכן שיתלה לי שביעיות הרבה: שבעים ושבעה. לשון רבוי שביעיות אחז לו. כך דרש רבי [28]תנחומא. ומדרש [יא]בראשית רבה לא הרג למך כלום ונשיו פורשות ממנו משקיימו פריה ורביה לפי שנגזרה גזרה לכלות זרעו של קין לאחר שבעה דורות אמרו מה אנו יולדות לבהלה? למחר המבול בא ושוטף את הכל! והוא אומר להן וכי איש הרגתי לפצעי וכי אני הרגתי את הבל שהיה איש בקומה וילד בשנים שיהא זרעי כלה באותו עון? ומה קין שהרג נתלה לו שבעה דורות אני שלא הרגתי לא כל שכן שיתלו לי שביעיות הרבה וזהו קל וחומר של [יב]שטות. אם כן אין הקב״ה גובה את חובו ומקיים את דברו: 25. וידע אדם וגו׳. [29]בא לו למך אצל אדם הראשון וקבל על נשיו אמר להן וכי עליכם לדקדק על גזירתו של מקום? אתם עשו מצותכם והוא יעשה את שלו! אמרו לו [יג]קשוט עצמך תחלה והלא פרשת מאשתך זה מאה ושלשים שנה משנקנסה מיתה על ידך! מיד וידע אדם עוד וגו׳. [30]מהו עוד ללמד שנתוספה לו תאוה על תאותו. ב״ר: 26. אז הוחל. [31](לשון חולין [יד]) לקרא את שמות האדם ואת שמות העצבים בשמו של הקב״ה לעשותן ע״ז ולקרותן אלהות:

זה

[22] ע׳ ב״ר; [23] יחזקאל ח׳; [24] איוב ט״ז; [25] ב״ר; [26] ע׳ תנחומא א; [27] כס״א; [28] תנחומא א; [29] ע׳ תנחומא א; [30] ב״ר; [31] ע׳ ב״ר וס״י;

הוזכר כלום אבל בב״ר מפורש כן וכדמסיים רש״י נמי וע״ג רש״י נדה ס״א מה שהביא שם דרש עוג שפלט מן המבול בשם אגדת חלק וגם זה לא נמצא שם כי אם בב״ר: [י] [ועוגב לע״ז לזמר לפניה]: [יא] [אגדה בבראשית רבה]: [יב] [של חשך.] וכן הוא במדרש ועל אודות הקו״ח הזה ע׳ ירושלמי סנהדרין ריש פרק חלק: [יג] מקור המליצה ע׳ סנהדרין י״ט: [יד] וכן כתב שד״ל בביאור׳ „לשון חולין אינו בכ״י ובן נכון כי גם לדעת רש״י מלת הוחל הוא לשון התחלה״:

ה. 1. זה ספר תולדות אדם. זו היא ספירת תולדות אדם ומדרשי אגדה יש רבים: ביום ברא וגו׳. [1]מגיד שביום שנברא הוליד: 3. שלשים ומאת שנה. [2]עד כאן פירש מן האשה: 22. ויתהלך חנוך. [3]צדיק היה וקל בדעתו לשוב ולהרשיע לפיכך מיהר הקב״ה וסילקו והמיתו קודם זמנו וזהו ששינה הכתוב במיתתו לכתוב ואיננו בעולם למלאות שנותיו: 24. כי לקח אותו. לפני[א] זמנו כמו [4]הנני לוקח ממך את מחמד עיניך[ב]: 25. ויולד בן. [5]שממנו נבנה העולם: 29. זה ינחמנו. [6]ינח ממנו את עצבון ידינו. עד שלא בא נח לא היה להם כלי מחרישה והוא הכין להם והיתה הארץ מוציאה קוצים ודרדרים כשזורעים חטים מקללתו של אדם הראשון. ובימי נח נחה וזהו ינחמנו ינח ממנו ואם לא תפרשהו כך אין טעם הלשון נופל על השם ואתה צריך לקרות שמו מנחם: 32. בן חמש מאות שנה. [7]א״ר יודן מה טעם כל הדורות הולידו לק׳ שנה וזה לחמש מאות. אמר הקב״ה אם רשעים הם יאבדו במים [ג]ורע לצדיק זה ואם צדיקים הם אטריח עליו לעשות תיבות הרבה, כבש את מעיינו ולא הוליד עד שהיה בן חמש מאות שנה כדי שלא יהא יפת הגדול שבבניו [אשר בבניו] ראוי לעונשין לפני המבול דכתיב [8]כי הנער בן מאה שנה ימות וראוי לעונש לעתיד וכן לפני מתן תורה: את שם את חם ואת יפת. [1]והלא יפת הוא הגדול? אלא בתחלה אתה דורש את שם שהוא צדיק ונולד כשהוא מהול ושאברהם יצא ממנו וכו׳ בב״ר:

ו. 2. בני האלהים. בני [1]השרים [2]והשופטים. (דבר אחר בני האלהים. הם [א]השרים ההולכים בשליחותו של מקום אף הם היו מתערבים בהם). כל אלהים שבמקרא לשון מרות וזה יוכיח [3]ואתה תהיה לי לאלהים [4]ראה נתתיך אלהים: כי טבת הנה. [5]אמר רבי יודן טבת כתיב כשהיו מטיבין אותה מקושטת ליכנס לחופה היה גדול נכנס ובועלה תחלה: מכל אשר בחרו. [6]אף בעולת בעל אף הזכר והבהמה: 3. לא ידון רוחי באדם. לא יתרעם [7]ויריב רוחי עלי בשביל האדם: לעולם. לאורך ימים הנה רוחו נדון בקרבי אם להשחית ואם [אם] לרחם לא יהיה מדון [נדון] זה ברוחי לעולם כלומר לאורך ימים: בשגם הוא בשר. כמו בשֶׁגם כלומר בשביל שגם זאת בו שהוא בשר ואף על פי כן אינו נכנע לפני ומה אם יהיה אש או דבר קשה. כיוצא בו [8]עד שַׁקמתי דבורה כמו שֶׁקמתי. וכן [9]שאתה מדבר עמי כמו שאתה אף בשַׁגם כמו בְשֶׁגם: והיו ימיו וגו׳. עד ק״ך שנה אאריך להם אפי ואם לא ישובו אביא עליהם מבול. ואם תאמר משנולד יפת עד המבול אינו אלא מאה שנה אין מוקדם ומאוחר בתורה[ב] כבר היתה הגזירה גזורה עשרים שנה קודם שהוליד נח תולדות וכן מצינו בסדר עולם.[10] יש מדרשי אגדה רבים בלא ידון אבל זה הוא צחצות[ג] פשוטו: 4. הנפילים. [11]על שם שנפלו והפילו את העולם ובלשון עברית לשון ענקים הוא. בימים ההם. בימי דור אנוש [ד]ובני קין: וגם אחרי כן.

אע״פ

ה [1] כ״ר: [2] כ״ר פ׳ כ״ג עירובין י״ח כ׳: [3] ע׳ כ״ר: [4] יחזקאל כ״ד: [5] ת״ח׳ א: [6] ת״ח׳ א: [7] כ״ן: [8] ישעיה ס״ה [9] כ״ר:

ו [1] כמ״א: [2] כ״ר: [3] שמות ד׳: [4] שם ז׳: [5] כ״ר: [6] כ״ר: [7] וכמחברם מ״חם לא יריב חרוני כאדם: [8] שופטים ה׳: [9] שם ו׳: [10] סוף פ׳ כ״ח וע״ג ברש״י בראשית י״ח ג׳ ובמדבר ז׳ י״ע: [11] כ״ר:

ה [א] קודם: [ב] עיניך במגפה. נ׳ הילקוט וכצ״ל: [ג] [ויורע לצדיק זה]: [זרע של צדיק זה.] וכן הוא בי״ת. [ולא יתקיים זרע לצדיק זה]:

ו [א] השרים. בכ״י אחר וכן ברפוס באסיל וע״ג בפדר״א פ׳ כ״ב: [ב] לא הקפידה תורה על סדר מוקדם ומאוחר ופרשיות דנאמרו תחילה הקדימו המאוחרות לה *פסחים ו׳: [ג] [צחצוח הלשון]: [ד] [ובימי

[12]אע״פ שראו באבדן של דור אנוש שעלה אוקיינוס והציף שליש העולם לא נכנע
דור המבול ללמוד מהם: אשר יבאו. [13]היו יולדות ענקים כמותם: הנבורים.
למרוד במקום: אנשי השם. אותן שנקבו בשמות ־עירד מחויאל מתושאל שנקבו
[שנקראו] על שם אבדן שנמוחו והותשו. דבר אחר אנשי שממון ששממו את העולם:
.6 וינהם ה׳ כי עשה. [14]נחמה היתה לפניו שבראו בתחתונים שאלו היה מן
העליונים היו ממרידן, בב״ר: ויתעצב [האדם] אל לבו של מקום עלה במחשבתו
של מקום להעציבו זהו תרגום אונקלוס. ד״א וינחם [15]נהפכה מחשבתו של מקום
ממדת רחמים למדת הדין עלה במחשבה לפניו מה לעשות באדם שעשה בארץ וכן
כל לשון ניחום שבמקרא לשון נמלך מה לעשות: [16]ובן אדם ויתנחם [17]ועל עבדיו
יתנחם [18]וינחם ה׳ על הרעה [19]נחמתי כי המלכתי כלם לשון מחשבה אחרת הם:
ויתעצב אל לבו. [20]נתאבל על אבדן מעשה ידיו כמו [21]נעצב המלך על בנו.
וזו כתבתי לתשובת המינים: [21a]גוי אחד שאל את רבי יהושע בן קרחה א״ל אין אתם
מודים שהקב״ה רואה את הנולד? אמר לו הן אמר לו, והא כתיב ויתעצב אל לבו?
אמר לו נולד לך בן זכר מימיך? אמר לו הן אמר לו ומה עשית? אמר לו ׳ שָׂמַחְתִּי
וְשִׂמַּחְתִּי את הכל. אמר לו ולא היית יודע שסופו למות? אמר לו בשעת חדותא
חדותא בשעת אבלא אבלא. אמר לו כך מעשה הקב״ה אע״פ שגלוי לפניו שסופן
להטוא ולאבדן לא נמנע מלבראן ׳בשביל הצדיקים העתידים לעמוד מהם: .7 ויאמר
ה׳ אמחה את האדם. [22]הוא עפר ואביא עליו מים ואמחה אותו לכך נאמר לשון
מחוי: מאדם ועד בהמה. [23]אף הם השחיתו דרכם. [24]ד״א הכל נברא בשביל
אדם וכיון שהוא כלה מה צורך באלו? כי נחמתי כי עשיתים. חשבתי מה
לעשות על אשר עשיתים:

נח.

.9 אלה תולדות נח נח איש צדיק. הואיל והזכירו ספר בשבחו שנאמר
[25]זכר צדיק לברכה. דבר אחר [26] למדך שעקר תולדותיהם של צדיקים מעשים טובים:
בדורותיו. [27] יש מרבותינו דורשים אותו לשבח כל שכן אלו היה בדור צדיקים
היה צדיק יותר ויש שדורשים אותו לגנאי לפי דורו היה צדיק ואלו היה בדורו של
אברהם לא היה נחשב לכלום: את האלהים התהלך נח. [28] ובאברהם הוא
אומר [התהלך לפני[29]] [30]אשר התהלכתי לפניו נח היה צריך סעד לתומכו אבל אברהם
היה מתחזק (ומהלך) בצדקו מאליו: התהלך. לשון עבר וזהו שמושו ׳שעבר ־בלשון
כבד משמשת להבא ולשעבר בלשון אחד [31] קום התהלך להבא. התהלך נח לשעבר,
[32] התפלל בעד עבדיך להבא [33] ובא והתפלל אל הבית הזה לשון עבר אלא שהוי״ו
שבראשו הפכו להבא: .11 ותשחת. [34] לשון ערוה וע״ז כמו [35] פן תשחיתון כי
השחית כל בשר וגו׳: ותמלא הארץ חמס. גזל: .12 כי השחית כל
בשר

[12] ב״ר: [13] ב״ר; [14] ב״ר: [15] ע׳ עמוד 17 ס״ ח׳ פס׳ ה׳; [16] במדבר כ״ה; [17]דברים ל״ב: [18]שמות ל״ב;
[19] שמואל א׳ ט״ו; [20] ב״ר; [21] שמואל ב׳ י״ט; [21a]ב״ר; [22]ב״ר; [23] ב״ר; [24]סנהד׳ ק״ח; [25]משלי י׳; [26]ע׳
ב״ר; [27] סנהד׳ ק״ח ב״ר; [28] ע׳ ב״ר תנח׳; [29] בראשית י״ז וכן הוא בב״ר; [30] בראשית כ״ד; [31] שם
י״ג; [32] שמואל א׳ י״ב; [33] מלכים א׳ ח׳: [34]סנהד׳ נ״ז; [35] דברים ד׳:

קינן]: ה עירד ל׳ בי״ת וע׳ בב״ר שדרש גם שם עירד וזה״ל שם בפירוש המיוחס
לרש״י „בערוד שהוא במדבר ואין אדם יורעבו כך מאבדן מן העולם שאין אדם יודע בהן" (א״א
ערד הוא ענין מחייה והשחתה וכן הוא בלשון רומי arrodere) : ו וכן הלשון ברש״י דברים כ״ו
י״ד: ז ובשביל, לפי דעת המו׳: ח מן התיבה הזאת נתהוו הנוסחאות המשובשות כאשר הן

בשר[ט]. [36] אפילו בהמה חיה ועוף נזקקין לשאינן מינן: 13. קץ כל בשר. [37] כל מקום שאתה מוצא זנות (וע״ז)[י] אנדרלומוסיא באה לעולם והורגת טובים ורעים: כי מלאה הארץ חמס. [38] לא נחתם גזר דינם אלא על הגזל: את הארץ. כמו מן הארץ ודומה לו [39] כצאתי את העיר מן העיר. [40] חלה את רגליו מן רגליו. דבר אחר את הארץ [41] עם הארץ שאף ג׳ טפחים של עומק המחרישה נמוחו [יא]ונטשטשו: 14. עשה לך תבת. הרבה ריוח והצלה לפניו ולמה הטריחו בבנין זה? כדי שיראוהו אנשי דור המבול עוסק בה ק״כ שנה [42] ושואלין אותו מה זאת לך? והוא אומר להם עתיד הקב״ה להביא מבול לעולם אולי ישובו: עצי גפר. כך שמו ולמה ממין זה? על שם גפרית שנגזר עליהם למחות בו: קנים. [יב]מדורים מדורים לכל בהמה וחיה: בכפר. זפת בלשון ארמי. ומצינו בתלמוד [43] כופרא [44] בתיבתו של משה על ידי שהיו המים תשים [רפים] דיה בחומר מבפנים וזפת מבחוץ. [45] ועוד כדי שלא יריח אותו צדיק ריח רע של זפת אבל כאן מפני חוזק המים זפתה מבית ומחוץ: 16. צהר. [46] יש אומרים חלון ויש אומרים אבן טובה המאירה להם: ואל אמה תכלנה מלמעלה. כסויה משופע ועולה עד שהוא קצר מלמעלה ועומד על אמה כדי שיזובו המים למטה מכאן ומכאן: בצדה תשים. שלא יפלו הגשמים בה: תחתים שנים ושלישים. [47] ג׳ עליות זו על גב זו עליונים לאדם אמצעים למדור [למדור[יג] בהמה] תחתים לזבל: 17. ואני הנני מביא. [48] הנני מוכן להסכים עם אותם שזרזוני (ואמרו לפני) כבר [49] מה אנוש כי תזכרנו: מבול. שבלה את הכל. שבלבל את הכל. שהוביל את הכל מן הגבוה לנמוך וזהו לשון אונקלוס שתרגם טופנא שהציף את הכל והביאה לבבל שהיא עמוקה [50] לכך נקראת שנער שננערו שם כל מתי מבול: 18. והקימותי את בריתי. [51] ברית היה צריך על הפירות שלא ירקבו ויעפשו ושלא יהרגוהו רשעים שבדור: אתה ובניך ואשתך. [52] האנשים לבד והנשים לבד מכאן שנאסרו בתשמיש המטה: 21. ומכל החי. [53] אפילו שדים: שנים מכל. מן הפחות שבהם לא פחתו משנים אחד זכר ואחד נקבה: 20. מהעוף למינהו[יד]. [54] אותן שדבקו במיניהם ולא השחיתו דרכם [טו]ומאליהם באו וכל שהתיבה קולטתו הכניס: 22. ויעש נח. [55] זה בנין התיבה:

ז 1. ראיתי צדיק. [1] ולא נאמר צדיק תמים. מכאן [א]שאומרים מקצת שבחו של אדם בפניו וכולו שלא בפניו[ב]: 2. הטהורה. העתידה להיות טהורה לישראל [2] למדנו שלמד נח תורה: שבעה שבעה. [3] כדי שיקריב מהם קרבן בצאתו: 3. גם מעוף השמים וגו׳. בטהורים דיבר הכתוב וילמד סתום מן המפורש: 4. כי לימים

[36] ע׳ ב״ר פ׳ כ״ח סנהד׳ ק״ח: [37] ב״ר פ׳ כ״ו: [38] סנהד׳ ק״ח: [39] שמות ט׳: [40] מלכים א׳ ט״ו: [41] ת״א ב״ר: [42] ע׳ סנהדרין ק״ח ב׳ תנחומא: [43] סוטה י״ב: [44] ע׳ ב״ר: [45] ע׳ סוטה י״ב: [46] ב״ר: [47] ע׳ סנהד׳ ק״ח ב׳ וב״ר: [48] ב״ר: [49] תהלים ח׳: [50] ע׳ ב״ר פ׳ ל״ז שבת קי״ג: [51] ב״ר: [52] ב״ר: [53] ע׳ ב״ר: [54] ע׳ סנהד׳ ק״ח ב׳ זבחים קט״ז: [55] ב״ר:

ז [1] ע׳ ב״ר עירובין י״ח: [2] ע׳ ב״ר פ׳ כ״ו: [3] ע׳ עמוד 17 ח׳ כ׳:

בכמה כ״י ובדפוסים שונים: [ט] את דרכו על הארץ. גלוי עריות דכתיב דרך גבר בעלמה ודור המבול על העריות נענשו כדכתיב ויראו בני אלהים את וגו׳: [י] [אנדרומוסיא.] וכן בערוך: [יא] מטשטשות את הארץ. עושות את הארץ כטיט *ב״ב ט״ו: [יב] כת״א מדורין: [יג] וכן הוא בתלמוד ומהרש״ל הגיה כל מימי עולם: [יד] מאותן שלא נעברה בהם עבירה, לא נזקקו אלא לבן זוגם: [טו] מאליהם (בלא וי״ו). ב״ת:

ז [א] כלומר דרך ארץ הוא שאעפ״י שאדם משבח את חבירו שלא בפניו הרבה אין מרבה בשבחו לפניו מפני שנראה כמחניף: בפניו כתיב צדיק שלא בפניו כתיב צדיק תמים: [ב] ע״ג רש״י

לימים עוד שבעה. [4] אלו ז׳ ימי אבלו של מתושלח הצדיק שחס הקב״ה על כבודו ועכב את הפורענות צא וחשוב שנותיו של משותלח ותמצא שהם כלים בשנת ת״ר שנה לחיי נח: כי לימים עוד. [ג]מהו עוד [5] זמן אחר זמן זה נוסף על ק״כ שנה: ארבעים יום. [6] כנגד יצירת הולד שקלקלו להטריח ליוצרם לצור צורות ממזרים: 5. ויעש נח. זה ביאתו לתיבה: 7. נח ובניו. [7] האנשים לבד והנשים לבד לפי שנאסרו בתשמיש המטה מפני שהעולם היה שרוי בצער: מפני מי המבול. [8] אף נח מקטני אמנה היה מאמין ואינו מאמין שיבא המבול ולא נכנס לתיבה עד [ד]שדחקוהו המים: 9. שנים שנים. כלם השוו במנין זה מן הפחות היו שנים: באו אל נח. [9] מאליהן: 11. בחדש השני. [10] רבי אליעזר אומר זה מרחשון רבי יהושע אומר זה אייר: נבקעו. להוציא מימיהן: תהום רבה. [11] מדה כנגד מדה הם חטאו ברבה רעת האדם ולקו בתהום רבה: 12. ויהי הגשם על הארץ. ולהלן [12] הוא אומר ויהי המבול? אלא [13] כשהורידן הורידן ברחמים שאם יחזרו יהיו גשמי ברכה, כשלא חזרו היו למבול: ארבעים יום [ה]וגו׳. אין יום ראשון מן המנין לפי שאין לילו עמו שהרי כתיב ביום הזה נבקעו כל מעינות נמצאו ארבעים יום כלים בכ״ח בכסלו לרבי אליעזר [14] שהחדשים נמנין כסדרן אחד מלא ואחד חסר הרי י״ב ממרחשון וכ״ח מכסלו: 13. בעצם היום הזה. [15] למדך הכתוב שהיו בני דורו אומרים אלו אנו רואים אותו נכנס לתיבה אנו שוברין אותה והורגין אותו אמר הקב״ה אני מכניסו לעיני כולם ונראה דבר מי יקום[ו]: 14. צפור כל כנף. דבוק הוא צפור של כל מין כנף [16] לרבות חגבים (כנף לשון נוצה כמו [17] ושסע אותו בכנפיו שאפילו נוצתה עולה אף כאן צפור כל מין מראית נוצה): 16. ויסגור ה׳ בעדו. [18] הגין עליו שלא שברוה[ז] הקיף התיבה דובים ואריות והיו הורגים בהם ופשוטו של מקרא סגר כנגדו מן המים, וכן כל בעד שבמקרא לשון כנגד הוא [19] בעד כל רחם [20] בעדך ובעד בניך [21] עור בעד עור [22] מגן בעדי [23] התפלל בעד עבדיך כנגד עבדיך: ותרם מעל הארץ. [24] משוקעת היתה במים י״א אמה כספינה טעונה המשוקעת מקצתה במים ומקראות שלפנינו יוכיחו: 18. ויגברו. מאליהן: 20. חמש עשרה אמה מלמעלה. [25] [ח]למעלה של גובה כל ההרים לאחר שהשוו המים לראשי ההרים

[4] ע׳ ב״ר סנהד׳ ק״ח כ׳ אבדר״ן פ׳ ל״א: [5] סנהדרי ק״ח כ׳; [6] ב״ר; [7] ע׳ עמוד 17 א׳ ט״ז; [8] ע׳ ב״ר; [9] ע׳ ב״ר על פס׳ ט״ז; [10] ע׳ ר״ה י״א ב׳; [11] סנהדרי ק״ח; [12] פסוק י״ז; [13] ע׳ ב״ר על פסוק י״ז סי׳ ו׳; [14] ע׳ *ר״ה י״א ב׳; [15] ב״ר ספרי פ׳ האזינו; [16] חולין קל״ט ב׳; [17] ויקרא א׳; [18] ע׳ ב״ר תנחומא; [19] בראשית כ׳; [20] מלכים ב׳ ד׳; [21] איוב ב׳; [22] תהלים ג׳; [23] שמואל א׳ י״ב; [24] ע׳ ב״ר; [25] ע׳ יומא ע״ו;

במדבר י״ב ה׳: [ג] ר״א שקבע להם הקב״ה זמן גדול ואח״כ זמן קטן, אחר זמן גדול בתחילה אמר להם והיו ימיו ק״כ שנה כשעבר זמן זה ולא שבו לטובה חזר וקבע להם זמן קטן: [ד][שהגיעו המים לקרסוליו]: [ה]לפי דעת הלחם ושמלה הרשימה ברש״י פה פסוק י״ב היא בטעות וצ״ל על ארבעים יום בפסוק י״ז, דקשיא לרש״י אשר לא חשב הכא ג״כ הימים לבד והלילות לבד כמו בפסוק י״ב, על כן אמר שלא היה יום ראשון מן המנין והיה המבול מן ליל י״ח חשון עד ליל כ״ט כסלו ובסך הכל עם יום הירידה הוא יום י״ז חשון היו הימים מ״א והיינו ימי עמידת המבול עד הרמת התיבה ארבעים מעת לעת לילה ויום לבד היום הראשון וכלים בכ״ח אבל הגשמים פסקו בכ״ז ועכ״ז הרמת התיבה הי״ח ביום שאחריו שנגברו המים מאליהן ובזה יהיה דבור רש״י בפסוק י״ז מכוון עם מה שפירש בפסוק ויחסרו המים מקצה חמשים ומאת יום ע״ש: [ו]ע״ג רש״י דברים ל״ב מ״ח: [ז]ע״ג רש״י יחזקאל י״ד י״ד בשם ב״ר: [ח]והכי קאמר ע״י גשמים גברו ט״ו אמה ומן התהום יצאו תחילה למלאות הבקעות והשפלות עד שהשוו לראשי ההרים:

ההרים: .22 נשמת רוח חיים. [ס]נשמה של רוח חיים: אשר בחרבה. [26] ולא דגים שבים: .23 וימח. לשון וַיִּפָּעֵל[יא] הוא ואינו לשון וַיַּפְעֵל, והוא מגזרת ויפן ויבן. [יב]כל תיבה שסופה ה״א כגון בנה מחה קנה כשהוא נותן וי״ו יו״ד בראשה נקוד בחיר״ק תחת היו״ד: אך נח. לבד נח זהו פשוטו ומדרש אגדה [27] היה גונח וכוהה [וכוחה][יג] דם מטורח הבהמות והחיות. וי״א [28] שאיחר מזונות לארי והכישו ועליו נאמר [29] הן צדיק בארץ ישולם:

ח .1 ויזכור אלהים. [1] זה השם מדת הדין הוא ונהפכה למדת הרחמים על ידי תפלת הצדיקים ורשעתן של רשעים הופכת מדת רחמים למדת הדין שנאמר [2] וַיַּרא ה׳ כי רבה רעת האדם ויאמר ה׳ אמחה והוא שם מדת הדין: ויזכור אלהים את נח וגו׳. מה זכר להם לבהמות זכות? שלא השחיתו דרכם קודם לכן ושלא שמשו בתבה: ויעבר אלהים רוח. רוח תנחומין והנחה עברה לפניו: על הארץ. על עסקי הארץ: וישכו. [3] כמו [4] כשוך חמת המלך [א]לשון הנחת חמה: .2 ויסכרו מעינות. [5] כשנפתחו כתיב כל מעינות וכאן אין כתיב כל לפי [ב]שנשתיירו מהם אותן שיש בהם צורך לעולם כגון חמי טבריא וכיוצא בהן: ויכלא. וימנע כמו [6] לא תכלא רחמיך [7] לא יכלה ממך: .3 מקצה חמשים ומאת יום. התחילו לחסור [8] והוא אחד בסיון. כיצד? בכ״ז בכסלו פסקו הגשמים הרי ג׳ מכסלו וכ״ט מטבת הרי ל״ב ושבט ואדר וניסן ואייר קי״ח הרי ק״נ: .4 בחדש השביעי. סיון והוא שביעי לכסלו שבו פסקו הגשמים: בשבעה עשר יום. [9] מכאן אתה למד שהיתה התיבה משוקעת במים י״א אמה. שהרי כתיב בעשירי באחד לחדש נראו ראשי ההרים זה אב שהוא עשירי (למרחשון) לירידת גשמים והם היו גבוהים על ההרים חמש עשרה אמה וחסרו מיום אחד בסיון עד אחד באב חמש עשרה אמה לששים יום הרי אמה לד׳ ימים נמצא שבי״ו בסיון לא חסרו אלא ד׳ אמות ונחה התיבה ליום המחרת למדת שהיתה משוקעת י״א אמה במים שעל ראשי ההרים: .5 בעשירי נראו ראשי ההרים. [10] זה אב שהוא עשירי למרחשון שהתחיל הגשם. ואם תאמר הוא אלול ועשירי לכסלו שפסק הגשם כשם שאתה אומר בחדש השביעי סיון והוא שביעי להפסקה אי אפשר לומר כן על כרחך שביעי אי אתה מונה אלא להפסקה שהרי לא כלו ארבעים יום של ירידת גשמים ומאה והמשים של תגבורת המים עד אחד בסיון ואם אתה אומר שביעי לירידה אין זה סיון והעשירי אי אפשר למנות אלא לירידה שאם אתה אומר להפסקה והוא אלול אי אתה מוצא בראשון באחד לחדש חרבו המים מעל הארץ שהרי מקץ ארבעים יום משנראו ראשי ההרים שלח את העורב וכ״א יום הוחיל בשליחות היונה הרי ששים יום משנראו ראשי ההרים עד שחרבו פני האדמה. ואם תאמר באלול נראה נמצא שחרבו במרחשון והוא קראו אותו

[26] כ״ר סנהד׳ ק״ח; [27] ע׳ כ״ר ותנחומא; [28] ע׳ תנחומא; [29] משלי י״א;
ח [1] ע׳ כ״ר; [2] בראשית ו׳; [3] סנהד׳ ק״ח ב׳; [4] אסתר ב׳; [5] ע׳ כ״ר סנהד׳ ק״ח; [6] תהלים מ׳; [7] בראשית כ״ג; [8] כ״ר ס״ע פ״ד; [9] שם; [10] ע׳ שם;

[ס] נשימה, גי״ד ג״א וס׳ הזכרון; [י] בכ״י וד״ב נוסף פה פירוש לעז „אליינא דוונט דוויאה״; [יא] ע״ג במנחת שי; [יב] הבאר רחובות הגית וכן כל תיבה וכ׳ קנה נותן וי״ו יו״ד בראשה וסה״ד ומוחק שאר התיבות. אך הרוו״ה במפורש החזיק את הנוסחא שלפנינו; [יג] וכן ג׳ עמר נקא ומנחת יהודה וגם ס׳ הזכרון ופירשו כוחה רוקק רוק עבה וחבירו הכוחה בפני רבו ולפי שהוא בא מכח גדול קרוי כוחה; [יד] ע׳ ב״מ נ״ט ב׳ „אך גדול פירש״י מכה גדולה״;
ח [א] נחה מרתחו הכא נמי המים נחו מרותחן; [ב] נשתיירו ג׳, מאותן מעיינות של דור המבול

אותו ראשון ואין זה אלא תשרי שהוא ראשון לבריאת עולם ולרבי יהושע הוא ניסן :
.6 מקץ ארבעים יום. [ג] משנראו ראשי ההרים: את חלון התיבה
אשר עשה. לצהר ולא זה פתח התיבה העשוי לביאה ויציאה: .7 יצא ושוב.
הולך ומקיף סביבות התיבה ולא הלך בשליחותו שהיה חושדו על בת זוגו כמו
ששנינו [11] באגדת חלק: עד יבושת המים. פשוטו כמשמעו. אבל מדרש
אגדה [12] מוכן היה העורב לשליחות אחרת בעצירת גשמים בימי אליהו שנאמר [13]
והעורבים מביאים לו לחם ובשר: .8 וישלח את היונה. לסוף ז׳ ימים
שהרי כתיב ויחל עוד ז׳ ימים אחרים מכלל זה אתה למד שאף בראשונה הוחיל ז׳
ימים: וישלח. אין זה לשון שליחות אלא לשון שלוח. שלחה ללכת לדרכה ובזו
יראה אם קלו המים שאם תמצא מנוח לא תשוב אליו: .10 ויחל. לשון המתנה
וכן [11] לי שמעו ויחלו והרבה יש במקרא: .11 טרף בפיה. אומר אני שזכר
היה לכן קוראו פעמים לשון זכר ופעמים לשון נקבה לפי שכל יונה שבמקרא לשון
נקבה כמו [ד] (כיונים [15] על אפיקי מים רוחצות) [16] כיוני הגאיות כלם הומות וכמו [17]
כיונה פותה: טרף. חטף ומדרש אגדה [18] לשון מזון ודרשו בפיה לשון מאמר
[ה] אמרה יהיו מזונותי מרורין כזית בידו של הקב״ה ולא מתוקין כדבש בידי בשר ודם:
.12 וייחל. [ו] הוא לשון ויחל אלא שזה לשון ויפעל וזה לשון ויתפעל. ויחל
וימתן, וייחל ויתמתן: .13 בראשון. [19] לר׳ אליעזר הוא תשרי ולרבי יהושע
הוא ניסן: חרבו. נעשה כמין טיט שקרמו פניה של מעלה: .14 יבשה. [20] נעשה
גריד כהלכתה: בשבעה ועשרים. [21] ירידתן בחדש השני בי״ז בחדש. אלו
י״א ימים שהחמה יתירה על הלבנה שמשפט דור המבול שנה תמימה [22] היה:
.16 אתה ואשתך וגו׳. [23] איש ואשתו כאן התיר להם תשמיש המטה:
.17 הוצא. הוצא כתיב היצא קרי [24] היצא. אמור להם שיצאו. הוצא. אם אינם
רוצים לצאת הוציאם אתה: ושרצו בארץ. [25] ולא בתיבה מגיד שאף
הבהמה והעוף נאסרו בתשמיש: .19 למשפחותיהם. [26] קבלו עליהם על מנת
לידבק במינן: .20 מכל הבהמה הטהורה. [27] אמר לא צוה לי הקב״ה
להכניס מאלו ז׳ ז׳ אלא [ז] כדי להקריב קרבן מהם: .21 מנעוריו. [28] מנעריו כתיב
משננער לצאת ממעי אמו נתן בו יצר הרע: לא אסף ולא אסף. כפל הדבר
לשבועה. הוא שכתוב [29] אשר נשבעתי מעבור מי נח ולא מצינו בה שבועה אלא זו
שכפל דבריו והיא שבועה וכן דרשו חכמים [ח] במס׳ שבועות [30]: .22 עוד כל ימי
הארץ וגו׳ לא ישבותו. ו׳ עתים הללו שני חדשים לכל אחד ואחד כמו
ששנינו

[11] ע׳ סנהד׳ ק״ח: [12] ב״ר: [13] מלכים א׳ י״ז: [14] איוב כ״ע: [15] שיר ה׳: [16] יחזקאל ז׳: [17] הושע ז׳:
[18] עירובין י״ח סנהד׳ ק״ח ב׳ וע׳ ב״ר: [19] ע׳ ר״ה י״א והדר״ן פ׳ ע״ז: [20] ע׳ ב״ר פ״ע: [21] שם:
[22] עדיות פ״ב משנה י׳ וע״נ בפוס׳ י״ע שם: [23] ע׳ ב״ר תנח׳ פדר״א: [24] ע״כ בכ״ר: [25] ב״ר: [26] ע׳ ב״ר:
[27] ע׳ ב״ר: [28] ע׳ ב״ר; ירוש׳ ברכות פ׳ ג׳: [29] ישעיה כ״ד: [30] ע׳ שם דף ל״ו:

[ב] הם חמין כדאמר לקמן ברותחין קלקלו וברותחין נדונו: [ג] בס״ע כתיב מקץ ארבעים יום לקץ
שהתחילו המים לחסור וע׳ מה שהעיר כאן החכם ר״ב ראטנער בס״ע פרק ד׳ בהוצאה שלו
מס״ע: [ד] ונכון הוא למחוק תיבות אלו מדפוסים אשר לפנינו כי רוחצות קאי על עיניו ברישא
דקרא ולא על יונים וע״ע *שה״ש ה׳ פס׳ י״ב: [ה] מאמר פיה ביקשה שיהא זית טרף שלה והיינו
מזון: בפיה היתה שואלת מזון טרף של זית: [ו] [הוא כמו ויחל]: [ז] ומי שהקשה דהרי לא הוכשר
להקרבה רק תורים ובני יונה נעלם ממנו מ״ש התוס׳ חולין כ״ו ב׳ ד״ה והביא בשם הירושלמי
דבבמה לבני נח הוכשרו כל העופות אפילו בתרנגולין ע״ש: [ח] בתלמוד מפיק הלימוד מפסוק ולא
יהיה עוד המים למבול או מפסוק ולא יכרת כל בשר וע׳ בדברי הרא״ש בפסקיו שביאר שם כפירש״י

ששנינו [31] חצי תשרי ומרחשון וחצי כסלו זרע. חצי כסלו וטבת וחצי שבט קור [ט]: קו ר. קשה מחורף: [י]חו ר ף. עת זרע שעורים וקטנית החריפין להתבשל מהר הוא חצי שבט ואדר וחצי ניסן: ק צי ר. חצי ניסן ואייר וחצי סיון: ק י ץ. חצי סיון תמוז וחצי אב. הוא זמן לקושת תאנים וזמן שמייבשים אותן בשדות ושמו קיץ כמו [32] הלהם והקיץ לאכול הנערים: ח ו ם. הוא סוף ימות החמה חצי אב ואלול וחצי תשרי. שהעולם חם ביותר כמו ששנינו במסכת יומא [33] שלהי קיטא [יא] קשי מקייטא: ויום ולילה לא ישבותו. [34] מכלל ששבתו כל ימות המבול שלא שמשו המזלות ולא ניכר בין יום ובין לילה: [יב] לא ישבותו. לא יפסקו כל אלה מלהתנהג כסדרן:

ט. 2. וחתכם. ואימתכם כמו [1] תראו חתת ואגדה [2] לשון חיות שכל זמן שתינוק בן יומו חי אין אתה צריך לשומרו מן העכברים, עוג מלך הבשן מת צריך לשומרו מן העכברים שנאמר ומוראכם וחתכם יהיה, אימתי יהיה מוראכם על החיות? כל זמן שאתם חיים: 3. לכם יהיה לאכלה. [3] [א] שלא הרשיתי לאדם הראשון לאכול בשר אלא ירק עשב. ולכם כירק עשב שהפקרתי לאדם הראשון נתתי לכם את כל: 4. [ב] בשר בנפשו. [4] אסר להם אבר מן החי כלומר כל זמן שנפשו בדמו לא תאכלו הבשר, בנפשו דמו. בעוד נפשו בו. בשר בנפשו לא תאכלו. הרי אבר מן החי [5] ואף דמו לא תאכלו. הרי דם מן החי [*ב]: 5. [6] ואך את דמכם. אף על פי שהתרתי לכם נטילת נשמה בבהמה את דמכם אדרוש מהשופך דם עצמו: לנפשותיכם. [7] אף החונק עצמו אע״פ שלא יצא ממנו דם: מיד כל חיה. לפי שחטאו דור המבול והופקרו למאכל חיות רעות לשלוט בהן [8] שנאמר [9] נמשל כבהמות נדמו לפיכך הוצרך להזהיר עליהן את החיות: מיד האדם. מיד ההורג במזיד ואין עדים אני אדרוש: מיד איש אחיו. שהוא אוהב לו כאח והרג שוגג אני אדרוש אם לא יגלה ויבקש על עונו לימחל שאף השוגג צריך כפרה ואם אין עדים לחייבו גלות והוא אינו נכנע הקב״ה דורש ממנו. כמו שדרשו רבותינו והאלהים אנה לידו במסכת מכות [10] הקב״ה מזמנן לפונדק אחד וכו׳: 6. באדם דמו ישפך. אם יש [ג] עדים המיתוהו אתם [11] למה? כי

[31] ע׳ ב״מ ק״ו ב׳: [32] שמואל ב׳ ט״ז: [33] דף כ״ט ב׳: [34] ע׳ ב״ר:

ט [1] איוב ו׳: [2] ב״ר שבת קנ״א ב׳: [3] סנהד׳ נ״ט ב׳: [4] סנהדרין נ״ז: [5] שם נ״ט: [6] ע׳ ב״ר: [7] ע׳ ב״ק נ״א ב׳: [8] ע״ג שבת קנ״א ב׳: [9] תהלים מ״ט: [10] דף י׳ ע״ב וע״ג *שמות כ״א י״ג: [11] ב״ר:

פה מדלא אוסיף וכן נראה מפירוש הרד״ק וע״ע במהרש״א: [ט] קציר, כנגד זרע זה בתחילת גשמים זה בתחילת החמה וקיץ כנגד חורף הוא חוזקו וחורפו של סתיו וימי צינה לשון כאשר הייתי בימי חורפי חוזקי ועיקרי. קיץ הוא חוזקו של יבש ועל שמייבשין באותו פרק תמרים ותאנים לקציעות והן נקראין קיץ כדכת׳ הלחם והקיץ וג׳ קור הוא סופו של סתיו וכן חום סופו של שמש וכן כל אחד ב׳ חדשים י״ב חדשים לו׳ עתים: [י] רש״י רצה להצדיק בדבריו את הנוסח כאשר הוא לפנינו וכן הוא בגמרא, כי בתוספתא דתענית פ״א (וכן בפירוש הרד״ק לבראשית) הנוסחא איפכא דהיינו חצי כסלו וטבת וחצי שבט חורף, חצי שבט אדר וחצי ניסן קור: [יא] אלול שהוא סוף הקיץ קשה מקייטא קשה חומו מחום הקיץ של תמוז לפי שכבר נתחמם כל האויר וגוף הבריות בחום הקיץ שעבר עליו תמיד מתחמם הוא עתה בחום קל ומזיקו: [יב] ד״א לא ישבותו. גי׳ הרב אלמושנינו:

ט [א] לא הותר בשר באכילה דכתיב הנה נתתי לכם את כל עשב וג׳ לכם ולחיות נתתי העשבים והאילנות ואת כל ירק עשב לאכלה אבל לא חית הארץ נתונה לכם: כירק עשב. שהפקרתי לאדם לאכול נתתי לכם מעכשיו את כל אפילו בהמות וחיות: [ב] בשר בנפשו דמו. בעוד שהוא הבשר בנפשו שהוא דמו לא תאכלו הבשר: [*ב] ערכתי הנוסחא אשר הצגתי פה על פי רוב הכ״י המוגהים ביותר: [ג] עדים בלשון רבים כת״א ומה שקשה שבן נח נהרג עפ״י עד אחד

בי בצלם אלהים וגו׳ : ע ש ה א ת ה א ד ם. זה מקרא חסר וצריך להיות עשה העושה את האדם וכן הרבה במקרא : .7 ו א ת ם פ ר ו ו ר ב ו. לפי פשוטו הראשונה לברכה וכאן לצווי [12] ולפי מדרשו [13] להקיש מי שאינו עוסק בפריה ורביה לשופך דמים : .9 ו א נ י ה נ נ י. מסכים אני עמך [14] שהיה נח דואג לעסוק בפריה ורביה עד שהבטיחו הקב״ה שלא לשחת את העולם עוד וכן עשה. באחרונה אמר לו הנני מסכים לעשות קיום וחזוק ברית להבטחתי ואתן לך אות : .10 ח י ת ה א ר ץ א ת כ ם. הם המתהלכים עם הבריות : מ כ ל י ו צ א י ה ת י ב ה. להביא שקצים ורמשים : ח י ת ה א ר ץ. להביא המזיקן שאינן בכלל החיה אשר אתכם. שאין [שהרי אין] הלוכן עם הבריות : .11 ו ה ק י מ ו ת י. אעשה קיום לבריתי ומהו קיומו? את [אות] הקשת כמו שמסיים והולך : .12 ל ד ר ת ע ו ל ם. [15] נכתב חסר שיש דורות שלא הוצרכו לאות לפי שצדיקים גמורים היו כמו דורו של חזקיהו מלך יהודה ודורו של רבי שמעון בן יוחאי : .14 ב ע נ נ י ע נ ן. כשתעלה במחשבה לפני להביא חשך ואבדון לעולם : .16 ב י ן א ל ה י ם ו ב י ן כ ל נ פ ש ח י ה. [15] בין מדת הדין של מעלה וביניכם שהיה לו לכתוב ביני ובין כל נפש חיה. אלא זהו מדרשו כשתבא מדת הדין לקטרג (עליכם לחייב אתכם) אני רואה את האות ונזכר : .17 ז א ת א ו ת ה ב ר י ת. הראהו הקשת ואמר לו הרי האות שאמרתי : .18 ו ח ם ה ו א א ב י כ נ ע ן. למה הוצרך לומר כאן לפי שהפרשה עסוקה ובאה בשכרותו של נח שקלקל בה חם ועל ידו נתקלל כנען ועדין לא כתב תולדות חם ולא ידענו שכנען בנו לפיכך הוצרך לומר כאן וחם הוא אבי כנען: .20 ויחל. [16] עשה עצמו חולין שהיה לו לעסוק תחלה בנטיעה אחרת : א י ש ה א ד מ ה. [ד] אדוני האדמה כמו [17] איש נעמי : ו י ט ע כ ר ם. [18] כשנכנס לתיבה הכניס עמו זמורות ויחורי תאנים : .21 ו י ת ג ל. לשון ויתפעל : א ה ל ו. [19] אהלה כתיב רמז על עשרת השבטים שנקראו על שם שומרון שנקראת אהלה שגלו על עסקי יין שנא׳ [20] השותים במזרקי יין[ה] : .22 ו י ר א ח ם א ב י כ נ ע ן. [21] יש מרבותינו אומרים כנען ראה והגיד לאביו [לאחיו] לכך הוזכר על הדבר ונתקלל : ו י ר א א ת ע ר ו ת א ב י ו. [22] יש מרבותינו אומרים סרסו ויש אומרים רבעו : .23 ו י ק ח ש ם ו י פ ת. [23] אין כתיב כאן ויקחו אלא ויקח [21] למד על שם שנתאמץ במצוה יותר מיפת לכך זכו בניו לטלית של ציצית. ויפת זכו בניו [ו]לקבורה שנאמר [25] אתן לגוג מקום שם קבר. וחם שבזה את אביו נאמר בזרעו [26] כן ינהג מלך אשור את שבי מצרים ואת גלות כוש נערים וזקנים ערום ויחף וחשופי שת וגו׳ : ו פ נ י ה ם א ח ו ר נ י ת. [27] למה נאמר פעם שנייה מלמד שכשקרבו אצלו והוצרכו להפוך עצמם לכסותו הפכו פניהם אחורנית : .24 ב נ ו ה ק ט ן. [28] הפסול והבזוי כמו [29] הנה קטן נתתיך בגוים בזוי באדם: .25 א ר ו ר כ נ ע ן. [30] [ז]אתה גרמת לי שלא אוליד

[12] ע׳ סנהדרין נ״ט ב׳ וכמהרש״א שם : [13] יבמות ס״ג ב׳ כ״ר: [14] ע׳ תנחומא : [15] ע׳ ב״ר : [16] ע׳ כ״ר ; [17] רות א׳: [18] כ״ר: [19] ע׳ היטב בב״ר : [20] עמוס ו׳ ; [21] כ״ר : [22] סנהד׳ ע׳ : [23] תנחומא ; [24] ע״ב כ״ר : [25] יחזקאל ל״ט : [26] ישעיה כ׳ ; [27] ע׳ ב״ר : [28] ע׳ ב״ר: [29] ירמיה מ״ט : [30] ע׳ ב״ר :

(סנהדרין נ״ז ב׳) נראה לומר כאן בפשיטות כמש״כ הרא״ש ריש מציעא לענין עד המסייע וז״ל דאורחא בכל דוכתא למיתני עדים ופירוש עדות המועלת לו ע״כ ועוד יש לומר שלא קאי דוקא על בן נח וראיה לדבר ממה שכתב קודם לזה בדין ג ל ו ת שאינו בבן נח. [ד] אדון ברמ׳ ובמז׳ ; [ה] כנוסחת רש״י כן הוא בפירוש הרד״ק בשם „ויש דרש״ וע׳ בב״ר שלפנינו ששם נוסחא אחרת „ויגל אין כתיב כאן אלא ויתגל גרם לו גלות לו ולדורות עשרת השבטים לא גלו אלא בשביל יין הדא הוא דכתיב השותים במזרקי יין וכו׳. בתוך אהלו אהלה כתיב בתוך אהלה של אשתו״. [ו] זכה לינתן קבורה לבניו : [ז] מתוך שקלקלו ברבעי. שמנעו מלהוליד בן רביעי קללו

אוליד בן רביעי (אהר) לשמשני. ארור בנך הרביעי להיות משמש את זרעם של אלו הגדולים שהוטל עליהם טורח עבודתי מעתה. [31] ומה ראה חם שסרסו? אמר [להם] לאחיו אדם הראשון שני בנים היו לו והרג זה את זה בשביל ירושת העולם ואבינו יש לו נ׳ בנים ועודנו מבקש בן רביעי: .26 ברוך ה׳ אלהי שם. שעתיד לשמור הבטחתו לזרעו לתת [ח]להם את ארץ כנען: [ט]ויהי כנען עבד למו. למס עובד: .27 יפת אלהים ליפת. [י]מתורגם יפתי ירחיב: וישכן באהלי שם. ישרה שכינתו בישראל. [32] ומדרש חכמים [יא]אף על פי שיפת אלהים ליפת שבנה כורש שהיה מבני יפת בית שני לא שרתה בו שכינה. והיכן שרתה? במקדש ראשון שבנה שלמה (שהיה) מבני שם: ויהי כנען עבד למו. אף משיגלו [משגלו] בני שם ימכרו [מכרו] להם עבדים מבני כנען:

י, .2 [1]ותירס.[א] זו פרס: .8 להיות גבור.[2] [ב]להמריד כל העולם על הקב״ה בעצת דור הפלגה: .9 גבור ציד. [3]צד דעתן של בריות בפיו ומטען למרוד במקום: לפני ה׳. מתכוין להקניטו על פניו: על כן יאמר. [ג]על כל אדם מרשיע בעזות פנים יודע רבונו ומתכוין למרוד בו יאמר זה כנמרוד גבור ציד: [4] .11 מן הארץ וגו׳. [5] כיון שראה אשור את בניו שומעין לנמרוד ומורדין במקום לבנות המגדל יצא מתוכם [ד]: .12 העיר הגדולה. [6] היא ננוה שנאמר [7] וננוה היתה עיר גדולה לאלהים: .13 להבים. שפניהם דומים ללהב: .14 ואת פתרסים ואת כסלחים אשר יצאו משם פלשתים. [8] משניהם יצאו שהיו פתרוסים וכסלוחים מחליפין משכב נשותיהם אלו לאלו ויצאו מהם פלשתים: .18 ואחר נפוצו. מאלה נפוצו משפחות הרבה: .19 גבול הכנעני. סוף ארצו כל גבול [שבמקרא] לשון סוף וקצה: בואכה. שם דבר. [ולי נראה כאדם האומר לחבירו גבול זה מגיע עד אשר תבא למקום פלוני]: .20 ללשנתם בארצתם. אף על פי שנחלקו ללשונות וארצות כלם בני חם הם: .21 אבי כל בני עבר הנהר היה שֵם: אחי יפת הגדול. [9]איני יודע אם יפת הגדול אם שם. כשהוא אומר שם בן מאת שנה וגו׳ שנתים אחר המבול הוי אומר יפת הגדול שהרי בן ת״ק שנה היה נח כשהתחיל להוליד והמבול היה בשנת שש מאות לנח נמצא שהגדול בבניו היה בן מאת שנה ושם לא הגיע למאה שנה עד שנתים אחר המבול: אחי יפת. ולא אחי חם שאלו שניהם כבדו את אביהם וזה בזהו: .25 נפלגה. נתבלבלו הלשונות ונפוצו מן הבקעה ונתפלגו בכל העולם. למדנו [10] שהיה עבר נביא שקרא שם בנו על שם העתיד ושנינו בסדר עולם [ה] [11] שבסוף ימיו נתפלגו שאם תאמר בתחלת ימיו הרי יקטן אחיו צעיר ממנו והוליד

[31] ב״ר: [32] יומא י׳ ועי״ג פס׳ רבתי פסקא רבי:

י [1] ב״ר יומא י׳: [2] פסחים נ״ד כ׳: [3] ב״ר ומ״י: [4] ס״כ פ׳ כמקומי: [5] ב״ר: [6] ב״ר יומא י׳: [7] יונה ג׳: [8] ב״ר: [9] ב״ר; [10] ב״ר: [11] פרק א׳:

בן רביעי שלו כוש ומצרים ופוט וכנען *סנהדרי׳ ע׳: [ח][לתת לו את כנען ואת ארצו]. [ט] כמו שנאמר על הכנעני ביהושע ט״ז פסוק י׳ ויהי למס עובד: [י][ירחיב מתרג׳ יפתי]. [יא] שזכו פרסיים לבנות בית שני אין שכינה שורה אלא במקדש ראשון שבנה שלמה שבא מזרעו של שם:

י [א]ע׳ מהרש״א ביומא י׳ שכתב דאחר שרש״י הביא לעיל בפסוק יפת אלהים ליפת שבנה כורש שהיה מלך פרס את הבית השני הוצרך לפרש נמי דתירס זו פרס שהיה מבני יפת: [ב] שהמריד. השיא עצה לאנשי דור הפלגה לבנות מגדל להלחם בצבא השמים שהוא היה מלך בבבל כדכתיב ותהי ראשית ממלכתו בבל (ע׳ גם *חולין פ״ט): [ג] ע״ג רש״י ויקרא כ״ו י״ד פסוק ואם לא תשמעו: [ד] מן הארץ ההיא יצא. שלא להיות בעצת דור הפלגה *יומא י׳: [ה] ע״ג *שבת י״א ב׳ ועי״ז י״ט:

זהוליד כמה משפחות קודם לכן שנאמר ויקטן ילד וגו׳ ואחר כך ויהי כל האר״ן וגו׳. זאם תאמר באמצע ימיו לא בא הכתוב לסתום אלא לפרש הא למדת שבשנת מות פלג נתפלגו: 26. ו י ק ט ן. [12] שהיה עניו ומקטין עצמו. לכך זכה להעמיד כל המשפחות הללו: ח צ ר מ ו ת. על שם מקומו [13] דברי אגדה:

יא. 1. ש פ ה א ח ת. [1] לשון הקודש: ו ד ב ר י ם א ח ד י ם. [2] באו בעצה אחת ואמרו לא כל הימנו שיבור לו את העליונים נעלה לרקיע ונעשה עמו מלחמה. דבר אחר על יחידו של עולם [א]. [*א] דבר אחר ודברים אחדים אמרו אחת לאלף ותרנ״ו שנים הרקיע מתמוטט כשם שעשה בימי המבול בואו ונעשה לו סמיכות [סמוכות] ב״ר: 2. ב נ ס ע ם מ ק ד ם. שהיו יושבים שם כדכתיב למעלה ויהי מושבם וגו׳ הר הקדם [3] ונסעו משם לתור להם מקום המחזיק את כלם ולא מצאו אלא שנער: 3. א י ש א ל ר ע ה ו. [4] אומה לאומה מצרים לכוש [וכוש לפוט] ופוט לכנען: ה ב ה. הזמינו עצמכם. [5] כל הבה לשון הזמנה הוא שמכינים עצמן ומתחברים למלאכה או לעצה או למשא. [ב] הבה הזמינו אפר״לייר בלעז: ל ב נ י ם. שאין אבנים בבבל שהיא בקעה: ו נ ש ר פ ה ל ש ר פ ה. [6] כך עושין הלבנים שקורין טוויל״ש בל׳ שורפים אותן בכבשן: ל ח מ ר. לטוח הקיר: 4. פ ן נ פ ו ץ. שלא [ג] יביא עלינו שום מכה להפיצנו מכאן: 5. ו י ר ד ה׳ ל ר א ו ת. [7] לא הוצרך לכך אלא בא ללמד לדיינים שלא ירשיעו הנדון עד שיראו ויבינו. מדרש [רבי] תנחומא. ב נ י ה א ד ם. [8] אלא בני מי? שמא בני המורים וגמלים? אלא בני אדם [הראשון] שכפר את הטובה ואמר [9] האשה אשר נתת עמדי. אף אלו כפרו בטובה למרוד במי שהשפיעם טובה ומלטם מן המבול: 6. ה ן ע ם א ח ד. כל טובה זו יש עמהן שעם אחד הם ושפה אחת לכלן ודבר זה החלו לעשות: ה ח ל ם. כמו אמרם עשותם להתחיל [התחילו] הם לעשות. ל א י ב צ ר מ ה ם וגו׳ ל ע ש ו ת. בתמיה. יבצר לשון מניעה כתרגומו ודומה לו [10] יבצור רוח נגידים: 7. ה ב ה נ ר ד ה. [11] בבית דינו נמלך מענותנותו היתירה [ד]: הבה [12] מדה כנגד מדה הם אמרו הבה נבנה והוא כנגדם מדד ואמר הבה נרדה: ו נ ב ל ה. ונבלבל. נו״ן משמש בלשון רבים והה״א האחרונה יתירה כה״א של נרדה: ל א י ש מ ע ו. זה שואל לבנה וזה מביא טיט וזה עומד עליו ופוצע את מוחו: 8. ו י פ ץ ה׳ א ו ת ם מ ש ם. [13] בעולם הזה [14] מה שאמרו פן נפוץ נתקיים עליהם. הוא שאמר שלמה [15] מגורת רשע היא תבואנו: 9. ו מ ש ם ה פ י צ ם. [16] למד שאין להם חלק לעולם הבא [17] וכי אי זו קשה של דור המבול או של דור הפלגה? אלו לא פשטו יד בעיקר ואלו פשטו יד בעיקר כביכול להלחם בו ואלו נשטפו ואלו לא [ה] נאבדו מן העולם! אלא שדור המבול היו גזלנים והיתה מריבה ביניהם (לכך נאבדו). ואלו היו נוהגים אהבה וריעות ביניהם שנאמר שפה אחת ודברים אחדים. למדת ששנוי המחלוקת וגדול השלום: 10. ש ם ב ן מ א ת ש נ ה. כשהוליד את ארפכשד שנתים אחר המבול: 28. ע ל פ נ י ת ר ח א ב י ו. בחיי אביו. [18] ומדרש אגדה אומר שע״י אביו מת שֶׁקִּבֵּל תרח על אברם בנו לפני נמרוד על שכתת את צלמיו

[12] ב״ר: [13] ע׳ ב״ר:

יא [1] ירושלמי מגילה פרק א׳ ה״י ותנחומא על פסוק ז׳: [2] ב״ר: [3] ב״ר; [4] ב״ר תנחו׳: [5] ע״ג *בראשית ל״ח ע״ז: [6] *סוטה י״א ד״ה מלבן; [7] תנחומא: [8] ב״ר: [9] בראשית ג׳; [10] תהלים ע״ו; [11] ע׳ *בראשית א׳ כ״ו: [12] תנחומא: [13] סנהדרין ק״ז ב׳; [14] תנחומא; [15] משלי י׳; [16] סנהד׳ שם; [17] ע׳ ב״ר: [18] ב״ר:

יא [א] דברים שהוציאו אחר יחידו של עולם (תנח׳ ב): [*א] דבר — ב״ר ל׳ בכמה כ״י: [ב] הבה — בלעז ל׳ בכמה כ״י: [ג] יבא. וכן במזר׳: [ד] ע׳ לעיל א׳ כ״ו: [ה] נוסחאות אחרות בכ״י הן: [נשטפו אלא נאבדו]. [נשטפו ולא נאבדו]:

צלמיו והשליכם לכבשן האש והרן יושב ואומ׳ בלבו אם אברם נוצח אני משלו ואם נמרוד נוצח אני משלו וכשניצל אברם אמרו לו להרן משל מי אתה אמר להם הרן משל אברם אני השליכוהו לכבשן האש ונשרף וזהו אור כשדים. ומנחם [בן סרוק] פירש אור בקעה וכן [19] באורים כבדו ה׳ וכן [20] מאורת צפעוני. כל חור ובקע (עמוק) קרוי אור: 29. יסכה. [21] זו שרה על שם ששכה [שסכתה] ברוח הקודש ושהכל סכין ביופיה ועוד יסכה לשון נסיכות כמו שרה לשון שררה: 31. ויצאו אתם. ויצאו תרח ואברם עם לוט ושרי: 32. וימת תרח בחרן. לאחר שיצא אברם מחרן ובא לארץ כנען והיה שם יותר מששים שנה שהרי כתוב ואברם בן חמש שנים ושבעים שנה בצאתו מחרן ותרח בן שבעים שנה כשנולד אברם הרי קמ״ה לתרח כשיצא אברם מחרן עדיין נשארו משנותיו הרבה. [22] ולמה הקדים הכתוב מיתתו של תרח ליציאתו של אברם שלא יהא הדבר מפורסם לכל ויאמרו לא קיים אברהם את כבוד אביו שהניחו זקן והלך לו לפיכך קראו הכתוב מת. שהרשעים אף בחייהם קרוים מתים והצדיקים אף במיתתם קרוים חיים שנאמר [23] ובניהו בן יהוידע בן איש חי: [בחרן. [פירש ר׳ אהרן למה] הנו״ן הפוכה [ו] לומר לך עד אברם היה חרון אף של מקום בעולם]:

לך לך.

יב. 1. לך לך. להנאתך ולטובתך. שם אעשך לגוי גדול. [1] כאן אי אתה זוכה לבנים. ועוד [2] שאודיע [א] טבעך בעולם: 2. ואעשך לגוי גדול. [3] לפי שהדרך גורמת לשלשה דברים ממעטת פריה ורביה וממעטת את הממון וממעטת את השם לכך הוזקק לשלש ברכות הללו. שהבטיחו על הבנים על הממון ועל השם: ואברכך. בממון ב״ר: והיה ברכה. [4] הברכות נתונות בידך, עד עכשיו היו בידי, ברכתי את אדם ואת נח ואותך, מעתה אתה תברך את אשר תחפוץ ב״ר. דבר אחר[5] ואעשך לגוי גדול זה שאומרים אלהי אברהם. ואברכך זה שאומרים אלהי יצחק. ואגדלה שמך זה שאומרים אלהי יעקב. יכול יהיו חותמין בכולן ת״ל והיה ברכה בך חותמין ולא בהם: מארצך. והלא כבר יצא משם עם אביו ובא עד חרן אלא כך אמר לו התרחק עוד משם וצא מבית אביך: אשר אראך. [6] לא גלה לו הארץ מיד כדי להחבבה בעיניו ולתת לו שכר על כל דבור ודבור. כיוצא בו [7] את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק, כיוצא בו על אחד ההרים אשר אומ׳ אליך וכיוצא בו [8] וקרא אליה את הקריאה אשר אנכי דובר אליך: 3. ונברכו בך. יש אגדות רבות, וזהו פשוטו אדם אומר לבנו תהא כאברהם וכן ונברכו בך שבמקרא וזה מוכיח [9] בך יברך ישראל לאמר ישימך אלהים כאפרים וכמנשה: 5. אשר עשו בחרן. [10] שהכניסן תחת כנפי השכינה אברהם מגייר את האנשים ושרה מגיירת הנשים ומעלה עליהם הכתוב [ב] כאלו עשאום ופשוטו של מקרא עבדים ושפחות שקנו להם כמו [11] עשה את כל הכבוד הזה [12] וישראל עושה חיל לשון קונה וכונס: 6. ויעבור אברם

[19] ישעיה כ״ו; [20] שם י״א; [21] מגילה י״ד סנהד׳ ס״ע ב׳ ס״ע פרק ב׳; [22] ע׳ ב״ר פ׳ ל״ט; [23] שמואל ב׳ כ״ג:

יב [1] ע׳ ר״ה ע״ז: [2] תנחומא: [3] ב״ר: [4] ב״ר: [5] פסחים קי״ז ב׳: [6] ב״ר: [7] בראשית כ״ב: [8] יונה ג׳: [9] בראשית מ״ח: [10] ב״ר: [11] בראשית ל״א: [12] במדבר כ״ד:

[ו] ע׳ במנחת שי וכן הביא הרד״ק ונו״ן מחרן מלופפת:

יב [א] וכן בתנחומא א׳ אך בתנחומא ב׳ מעשיך הטובים ולשון זה מצינו גם בגמרא כמו מגילה י״ד ב׳ ולא יצא טבעך בעולם: [ב] דשעבדו באוריתא בחרן וקרי להו עשייה *סנהד׳ צ״ט ב׳

אברם בארץ. [ג] נכנס לתוכה [בתוכה]. עד מקום שכם להתפלל על בני יעקב כשיבאו להלחם בשכם: אלון מורה. [13] הוא שכם הראהו הר גריזים והר עיבל ששם קבלו ישראל עליהם שבועת התורה: והכנעני אז בארץ. [ד] היה הולך וכובש את ארץ ישראל מזרעו של שם שבחלקו של שם נפלה כשחלק נח את הארץ לבניו שנאמר [14] [ה] ומלכי צדק מלך שלם לפיכך ויאמר ה' אל אברם לזרעך אתן את הארץ הזאת. עתיד אני להחזירה לבניך שהם מזרעו של שם: 7. ויבן שם מזבח. [15] על בשורת הזרע ועל בשורת ארץ ישראל: 8. ויעתק משם. אהלו: מקדם לבית אל. במזרח של בית אל נמצאת בית אל במערבו והוא שנאמר בית אל מים. אהלו. [16] אהלה כתיב בתחלה נטה את אהל אשתו ואחר כך את שלו ב״ר: ויבן שם מזבח. [17] נתנבא שעתידין בניו להכשל שם על עון עכן והתפלל שם עליהם: 9. הלוך ונסוע. לפרקים יושב כאן חדש או יותר ונוסע משם ונוטה אהלו במקום אחר: [18] וכל מסעיו הנגבה ללכת לדרומה של ארץ ישראל והיא לצד ירושלים שהוא בחלקו של יהודה שנטלו בדרומה של ארץ ישראל להר המוריה שהיא נחלתו: 10. רעב בארץ. [19] באותה הארץ לבדה לנסותו אם יהרהר אחר דבריו של הקב״ה שאמר לו ללכת אל ארץ כנען ועכשיו משיאו לצאת ממנה: 11. הנה נא ידעתי. מדרש אגדה [20] עד עכשיו לא הכיר בה מתוך [מרוב] צניעות [שביניהם] שבשניהם [21] ועכשיו על ידי מעשה הכיר בה. דבר אחר [22] מנהג העולם שעל ידי טורח הדרך אדם מתבזה וזאת עמדה ביופיה ופשוטו של מקרא [22] הנה נא הגיע השעה שיש לדאג על יפיך ידעתי זה ימים רבים כי יפת מראה את ועכשיו אנו באים בין אנשים שהורים ומכוערים אחיהם של כושים ולא הורגלו באשה יפה. ודומה לו [23] הנה נא אדני סורו נא [24]: 13. למען ייטב לי בעבורך. יתנו לי מתנות: 14. ויהי כבוא אברם מצרימה. [25] היה לו לומר כבואם מצרימה אלא למד שהטמין אותה בתיבה ועל ידי שתבעו את המכס פתחו וראו אותה: 15. ויהללו אותה אל פרעה. הללוה ביניהם לומר הגונה זו למלך: 16. ולאברם הטיב פרעה בעבורה. [נתן לו מתנות]: 17. וינגע ה' וגו'. [26] במכת [במין] ראתן לקה [ו] שהתשמיש קשה לו בראשית רבה: (ואת ביתו. כתרגומו ועל אנש ביתה. ומדרשו [27] לרבות כותליו ועמודיו וכליו ברש״י ישן): על דבר שרי. על פי דבורה. [28] אומרת למלאך הך והוא מכה: 19. קח ולך. לא כאבימלך שאמר לו הנה ארצי לפניך אלא אמר לו לך ואל תעמוד [27] שהמצרים שטופי זמה הם שנאמר [29] וזרמת סוסים זרמתם: 20. ויצו עליו. (על אודותיו) לשלחו ולשמרו: וישלחו. [30] כתרגומו ואלויאו:

יג. 1. ויעל אברם וגו' הנגבה. לבא לדרומה של ארץ ישראל כמו שאמר [שאמרנו] למעלה הלוך ונסוע הנגבה להר המוריה ומכל מקום כשהוא הולך ממצרים לארץ

[13] ע' סוטה ל״ב: [14] בראשית י״ד; [15] ע' ב״ר; [16] ב״ר; [17] ע' ב״ר: [18] ע' ב״ר; [19] פדר״א ח' כ״ו; [20] ע' ב״ב ט״ז: [21] ע' תנחומא א; [22] ב״ר: [23] בראשית י״ט; [24] ע' *שם: [25] ב״ר; [26] ב״ר: [27] תנחומא א: [28] ע' ב״ר ותנחומא ב; [29] יחזקאל כ״ג; [30] וכן *סוטה מ״ו:

וגם שם צ״ז וע״ג *ע״ז ט' ומתרג' דשעבידו לאוריתא: [ג] נכנס בתוכה עד וכ' בשכם הד״א בבי״ר: [ד] מקור הדברים האלה ע' בת״כ סוף פ' קדושים וכן הפייטן במלכיות לר״ה יום ב' אמר „טפשו בני כנען כי נכרים הם באדמת בני שם זרע מלוכה". [ה] ויש מפרשים להודיע כי מתחילה לא היתה לו הארץ אלא לבני שם והעד לדעת רז״ל „ומלכי צדק מלך שלם" שאמרו שהוא שם בן נח ואע״כ ירושלים לא כבשה הכנעני עדיין (רד״ק): [ו] בעלי ראתן. חלשים הרבה מחמת שיש להן שרץ במוח *גטין ע':

לארץ כנען מדרום לצפון הוא מהלך שארץ מצרים בדרומה של ארץ ישראל כמו שמוכיח [1] במסעות ובגבולי [ובגבולות] הארץ: 2. כבד מאד. טעון משאות: 3. וילך למסעיו. כשחזר ממצרים לארץ כנען [א] היה הולך ולן באכסניות שלן בהם בהליכתו למצרים [2] למדך דרך ארץ [ב] שלא ישנה אדם [ג] מאכסניא שלו. דבר אחר [3] בחזרתו פרע [ד] הקפותיו: מנגב. ארץ מצרים בדרומה של ארץ כנען: 4. אשר עשה שם בראשונה. ואשר קרא שם אברם בשם ה׳. וגם יש לומר ויקרא שם עכשיו בשם ה׳: 5. ההולך את אברם. [4] מי גרם שהיתה לו זאת? הליכתו עם אברם: 6. ולא נשא אותם. לא היתה יכולה להספיק מרעה למקניהם. [ולשון קצר הוא וצריך להוסיף עליו ולא נשא אותם מרעה הארץ לפיכך כתוב ולא נשא בלשון זכר]: 7. ויהי ריב. [5] לפי שהיו רועים של לוט רשעים ומרעים בהמתם בשדות אחרים ורועי אברם מוכיחים אותם על הגזל והם אומרים נתנה הארץ לאברם ולו אין יורש ולוט [בן אחיו] יורשו ואין זה גזל [ה] והכתוב אומר והכנעני והפריזי אז יושב בארץ ולא זכה בה אברהם עדיין: 8. אנשים אחים. קרובים. ומדרש אגדה [6] דומין בקלסתר פנים: 9. אם השמאל ואימנה. בכל אשר תשב לא אתרחק ממך ואעמוד לך למגן ולעזר וסוף דבר הוצרך לו שנאמר [7] וישמע אברם כי נשבה אחיו וגו׳: ואימנה. אימין את עצמי כמו ואשמאילה אשמאיל את עצמי. ואם תאמר היה לו לינקד ואימינה כך מצינו במקום אחר [8] אם יש לְהֵימין ואין נקוד לְהַימין: 10. כי כלה משקה. ארץ נחלי [ו] מים. לפני שחת ה׳ את סדום ואת עמורה. היה אותו מישור: כגן ה׳. לאלנות: כארץ מצרים. [9] לזרעים: באכה צער. עד צער. ומדרש אגדה [10] דורשה לגנאי על שהיו שטופי זמה בחר לו לוט בשכונתם: 11. ככר. מישור כתרגומו: מקדם. נסע מאצל אברם והלך לו למערבו של אברם נמצא נוסע ממזרח למערב. ומדרש אגדה [11] הסיע עצמו מקדמונו של עולם אמר אי אפשי לא באברם ולא באלהיו: 12. ויאהל. נטע אהלים לרועיו ולמקנהו עד סדום: 13. ואנשי סדום רעים. ואף על פי כן לא נמנע לוט מלשכון עמהם. ורבותינו [12] למדו מכאן [13] שם רשעים ירקב: רעים. [14] [ז] בגופם. וחטאים בממונם: לה׳ מאוד[14]. יודעים רבונם ומתכוונים למרוד בו: 14. אחרי הפרד לוט. [15] כל זמן שהרשע עמו היה הדבור פורש ממנו: 16 אשר אם יוכל איש. [16] כשם שאי אפשר לעפר להמנות כך זרעך לא ימנה: 18. ממרא. [17] שם אדם:

יד, 1. אמרפל. [1] הוא נמרוד שאמר לאברהם פול לתוך כבשן האש: מלך גוים. [2] מקום יש ששמו גוים על שם שנתקבצו שמה מכמה אומות ומקומות והמליכו איש עליהם ושמו תדעל: [[3] ברע. רע לשמים ורע לבריות: ברשע. [3] שנתעלה ברשע]: 2. שנאב. [3] שונא אביו שבשמים: שמאבר [ו] שָׂם אבר [כעוף לקפוץ] לעוף

יג [1] במדבר ל״ד: [2] ערכין ט״ז: [3] ב״ר: [4] וכן פסי׳ רבתי ויהי ביום השמיני; [5] ב״ר פסי׳ רבתי: [6] ב״ר; [7] בראשית י״ד; [8] שמואל ב׳ י״ד ע״ש: [9] ב״ר; [10] ע׳ ב״ר הוריות י׳ ע״ב; [11] ב״ר: [12] יומא ל״ח ב׳: [13] משלי י׳: [14] ע׳ סנהד׳ ק״ט וצ׳ ת״א וב״ר: [15] תנחומא פ׳ וילא: [16] כת״א; [17] ע׳ ב״ר פ׳ מ״ב:
יד [1] עירובין נ״ג ב״ר: [2] ע׳ ב״ר; [3] תנחומא א: [4] ע׳ תנחומא א וב״ר:

יג [א] היה לן במסעות באכסניות ואונין שלן; מאונא לאונא פירש״י בע״ז ס״ה ממסע למסע: [ב] בדרך שהיה רגיל לחנות ממסע למסע שלא שינה בית מלוניו: [ג] בית אכסניא שלו מפני שאורח פוגם ונפגם: [ד] הקפותיו לכך חזר למסעיו. [ה] בקצת נוסח׳ גרסינן ורועי אברם אומרים להן עדין לא נתנה לאברם שנ׳ והכנעני אז בארץ ולא זכה בה אברהם עדין (י״ת): [ו] מים וללוט בהמות הרבה. כיס״ר: [ז] בגופן. שטופין בזימה:

לעוף לקפוץ ולמרוד בהקב"ה: בלע: שם העיר: .3 עמק השדים. כך שמו על
שם שהיו בו [5] שדות הרבה: הוא ים המלח. לאחר זמן נמשך הים לתוכו ונעשה
ים המלח. ומדרש אגדה [6] אומר שנתבקעו הצורים סביבותיו ונמשכו יאורים לתוכו:
.4 שתים עשרה שנה עבדו. חמשה מלכים הללו את כדרלעומר [7] ובארבע
עשרה שנה למרדן בא כדרלעומר. לפי שהוא היה [א] בעל המעשה נכנס בעובי הקורה:
.5 והמלכים. אלה שלשה מלכים: זוזים. הם [8] זמזומים: .6 בהררם. בהר
שלהם: איל פארן. כתרגומו מישור. ואומר אני שאין איל לשון מישור אלא מישור
של פארן איל שמו ושל ממרא אלוני שמו ושל ירדן ככר שמו ושל שטים אבל
שמו אבל השטים וכן בעל גד בעל שמו וכלם מתורגמין מישור וכל א' שמו עליו:
על המדבר. אצל המדבר כמו [9] ועליו מטה מנשה: .7 עין משפט היא
קדש. [10] על שם העתיד שעתידין משה ואהרן להשפט שם על עסקי אותו העין והם
מי מריבה. ואנקלוס תרגמו כפשוטו מקום שהיו בני המדינה מתקבצים שם לכל משפט:
שדה העמלקי. [11] עדיין לא נולד עמלק ונקרא על שם העתיד: בחצצון תמר.
הוא עין גדי מקרא מלא בדברי הימים [12] ביהושפט: .9 ארבעה מלכים וגו'. אף
על פי כן נצחו המועטים להודיעך שגבורים היו ואף על פי כן לא נמנע אברהם
מלרדוף אחריהם: .10 בארות בארות חמר. בארות הרבה היו שם שנוטלין
השם אדמה לטיט של בנין. ומדרש אגדה [13] שהיה הטיט (ב מוגבל) בהם ונעשה נס
למלך סדום שיצא משם לפי שהיו באומות מקצתן שלא היו מאמינין שניצל אברהם
מאור כשדים (מכבשן האש) וכיון שיצא זה מן החמר האמינו באברהם למפרע: הרה
נסו. להר נסו. (הרה כמו להר) [14] כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה הטיל לה ה"א
בסופה. ויש חלוק בין הרה להרה [ובין ההרה] שה"א שבסוף התיבה עומדת במקום
למ"ד [וה"א בראשה אינה עומדת במקום למ"ד ונקודה פתח תחתיה] והרי היה כמו
להר או כמו אל הר ואינו מפרש לאיזה הר, אלא שכל אחד נס כאשר מצא הב
תחלה, וכשהוא נותן ה"א בראשה לכתוב ההרה [15] או המדברה פתרונו כמו אל ההר
או כמו להר ומשמע לאותו הר הידוע ומפורש בפרשה: .12 והוא יושב
בסדום. [16] מי גרם לו זאת? ישיבתו בסדום: .13 ויבא הפליט. [מדרש:
ג לפי פשוטו זה עוג שפלט מן המלחמה והוא שכתוב [17] כי רק עוג נשאר מיתר הרפאים
וזהו נשאר שלא הרגוהו אמרפל וחביריו כשהכו את הרפאים בעשתרת קרנים
[18] תנחומא. ומדרש בראשית רבה [19] זה עוג שפלט מדור המבול וזהו מיתר הרפאים
שנאמר [20] הנפילים היו בארץ וגו' ומתכוין שיהרג אברם וישא את שרה: העברי.
[21] שבא מעבר הנהר: בעלי ברית אברם. שכרתו עמו ברית: .14 וירק.
כתרגומו וזריז וכן [22] והריקותי אחריכם חרב [אזדיין בחרבי עליכם] וכן [23] אריק חרב
וכן [24] והריק חנית וסגור: חניכיו. [ד חנכו כתיב זה אליעזר [שחנכו] שחינך למצות
והוא לשון התחלת כניסת האדם או כלי לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה וכן [25] חנוך
לנער

[5] כת"א וע"ג ב"ר: [6] ע' ב"ר כפי כ' הילקוט: [7] ע' ס"ע ב"ר ת"י וע' סכת י"א ופ"א: [8] דברים ב' כ':
[9] במדבר ב': [10] תנחומא א וגם ת"י: [11] ב"ר תנחומא: [12] ב' כ': [13] ע' ב"ר: [14] יבמות י"ג ב':
[15] לעיל י"ב ט': [16] ב"ר: [17] דברים ג': [18] פ' חקת: [19] נדה ס"א ות"י וע"ג ב"ר: [20] לעיל ו':
[21] ב"ר: [22] ויקרא כ"ו: [23] שמות ט"ו: [24] תהלים ל"ה: [25] משלי כ"ב:

[א] ע' המליצה בברכות ס"ד: [ב] צ"ל מגובל: [ג] [לפי פשוטו מי שפלט מן המלחמה ומ"א בב"ר זה
עוג שפלט מן וכ' תנחומא ובב"ר ד"א זה עוג שפלט מדור וכ']: [ד] ע"ג במנחת שי שמחק ג"כ
...יבות הללו אחרי ראה כמה כ"י וד"י ולא מצא התיבות הללו בהן ע"ש דבריו באריכות

לנער [26] חנכת המזבח [27] חנכת הבית ובלע"ז קורין לו אינצ'נייר]: ש מ נ ה ע ש ר וגו' [28] רבותינו אמרו אליעזר לבדו היה והוא מנין גימטריא של שמו: ע ד ד ן. [29] שם תשש כחו שראה שעתידין בניו[30] להעמיד שם עגל: 15. ו י ח ל ק ע ל י ה ם. לפי פשוטו סרס המקרא ויחלק הוא ועבדיו עליהם לילה כדרך הרודפים שמתפלגים אחר הנרדפים כשבורחין זה לכאן וזה לכאן: ל י ל ה. כלומר אחר שחשכה לא נמנעו מלרדפם. [31] ומדרש אגדה שנחלק הלילה ובחציו הראשון נעשה לו נס וחציו השני נשמר ובא [לו] לחצות לילה של מצרים: ע ד ח ו ב ה. אין מקום ששמו חובה [32] אלא דן קורא חובה על שם ע"ז שעתידה להיות שם: 17 ע מ ק ש ו ה. כך שמו כתרגומו למישר מפנא. פנוי מאילנות ומכל מכשול: ע מ ק ה מ ל ך. [33] בית ריסא דמלכא בית ריס א' [34] שהוא שלשים קנים שהיה מיוחד למלך לצחק [לשחק] שם. ומדרש אגדה [35] עמק שהשוו שם כל האומות והמליכו את אברם עליהם [לנשיא אלהים ולקצין]: 18 ו מ ל כ י צ ד ק. ה מדרש אגדה [36] הוא שם בן נח: ו ל ח ם ו י י ן. כך עושים ליגיעי מלחמה והראה לו שאין בלבו עליו על שהרג את בניו. [37] ומדרש אגדה רמז לו על המנחות ועל הנסכים שיקריבו [שם] בניו: 19. ק ו נ ה ש מ י ם ו א ר ץ. כמו [38] עושה שמים וארץ על ידי עשייתן קנאן להיות שלו: 20. א ש ר מ ג ן. אשר הסגיר. וכן [39] אמגנך ישראל: ו י ת ן ל ו א ב ר ה ם מ ע ש ר מ כ ל אשר לו. לפי שהיה כהן: 21. ת ן ל י ה נ פ ש. מן השבי שלי שהצלת החזר [תחזיר] לי הגופים לבדם: 22. ה ר מ ו ת י י ד י. [40] לשון שבועה. מרים אני את ידי [ונודר] לאל עליון וכן [41] בי נשבעתי [עכשיו] נשבע אני וכן [42] נתתי כסף השדה קח ממני נותן אני לך כסף השדה קחהו ממני: 23. א ם מ ח ו ט ו ע ד ש ר ו ך נ ע ל. אעכב לעצמי מן השבי: ואם א ק ח מ כ ל א ש ר ל ך. ואם [אם] תאמר לתת לי שכר מבית גנזיך (לא אקח): ו ל א ת א מ ר וגו'. שהקדוש ברוך הוא הבטיחני לעשרני שנאמר ואברכך וגו': 24. ו ה נ ע ר י ם. עבדי אשר הלכו אתי. ועוד ענר אשכול וממרא וגו' אף על פי שעבדי נכנסו למלחמה שנאמר הוא ועבדיו ויכם וענר וחבריו ישבו על הכלים לשמור [אפילו הכי הם יקחו חלקם]. [43] וממנו למד דוד שאמר [44] כחלק היורד במלחמה וכחלק היושב על הכלים יחדיו יחלוקו ולכך נאמר [44] ויהי מהיום ההוא ו מ ע ל ה וישימה לחוק ולמשפט ולא נאמר והלאה לפי שכבר נתן החוק בימי אברם:

טו. 1. א ח ר ה ד ב ר י ם ה א ל ה. [1] כל מקום שנאמר אחר סמוך אחרי מופלג. אחר הדברים האלה. [2] אחר שנעשה לו נס זה שהרג את המלכים והיה דואג ואומר שמא קבלתי שכר על כל צדקותי לכך אמר לו המקום אל תירא אברם אנכי מגן לך מן העונש שלא תענש על כל אותן נפשות שהרגת ומה שאתה דואג על קבול שכרך שכרך הרבה מאד: 2. ה ו ל ך ע ר י ר י. מנחם בן סרוק פירשו לשון יורש וחבר לו [3] ער ועונה ערירי בלא יורש כאשר תאמר [4] ובכל תבואתי תשרש תעקר שרשיה[5] כך לשון ערירי חסר בנים ובלעז דיישאנפנטי"ש. ולי נראה ער ועונה

מגזרת

[26] במדבר ז'; [27] תהלים ל"ו; [28] ב"ר נדרים ל"ב; [29] סנהד' ל"ו ותנחומא; [30] מלכים א' י"ב; [31] ב"ר וה"י; [32] תנחומא וה"י; [33] ת"א; [34] ע' *יומא ס"ז; [35] ע' ב"ר; [36] ב"ר פ' מ"ג וג"ו נדרים ל"ב; [37] ע' ב"ר; [38] תהלים קל"ד; [39] הושע י"א; [40] ע' ב"ר תנחומא ת"י; [41] בראש' כ"ב; [42] שם כ"ג; [43] ב"ר; [44] שמואל א' ל':

טו [1] ב"ר; [2] ע' ב"ר; [3] מלאכי ב'; [4] איוב ל"א; [5] ע"ג *שמות כ"ז ג':

עד שמסיים „כל המוסיף גורע" אולם בטל את דבריו החכם ר"ש באבער במדרש לקח טוב במקומו ע"ש: ה אברבנאל בספרו ישועת משיחו מביא אגדה זו בשם ב"ר להרמ"ה הדרשן: ו ע"ג רש"י סוכה נ"ב ב' ד"ה וכהן צדק: ז הציון על מלת הנערים ט"ס וצריך לציין על וחלק האנשים אשר הלכו וכ' ע' חולין פ"ט קשה גזל (ש"א):

מגזרת [6] ולבי ער. ועדירי לשון חרבן [א] וכן [7] ערו ערו וכן [8] ערות יסוד וכן [9] ערער תתערער וכן [10] כי ארזה ערה: ובן משק ביתי. כתרגומו שכל ביתי נזון על פיו כמו [11] ועל פיך ישק אפוטרופס שלי ואלו היה לי בן היה בני ממונה על שלי: דמשק. לפי התרגום מדמשק היה ולפי מדרש אגדה [12] שרדף המלכים עד דמשק. ובתלמוד [13] דרשו נוטריקון דולה ומשקה מתורת רבו [מתורתו] לאחרים: 3. הן לי לא נתת זרע. ומה תועלת בכל אשר תתן לי? 5. ויוצא אותו החוצה. לפי פשוטו הוציאו מאהלו לחוץ לראות הכוכבים. לפי מדרשו [11] אמר לו צא מאצטגנינות [מאיסטגנינוס] שלך שראית במזלות שאינך עתיד להעמיד בן. אברם אין לו בן אבל אברהם יש לו בן. שרי לא תלד אבל שרה תלד אני קורא לכם שם אחר וישתנה המזל. דבר אחר [15] הוציאו מחללו של עולם והגביהו למעלה מן הכוכבים וזהו לשון הבטה מלמעלה למטה: והאמין בה׳. לא שאל לו אות על זאת אבל על ירושת הארץ שאל לו אות ואמר לו במה ארע: ויחשבה לו צדקה. הקדוש ברוך הוא חשבה לאברם לזכות [ולצדקה] על האמנה שהאמין בו. דבר אחר [16] במה ארע לא שאל לו אות אלא אמר לפניו הודיעני באיזה זכות יתקיימו בה [בני] אמר לו הקדוש ברוך הוא בזכות הקרבנות: עגלה משלשת. [17] שלשה עגלים רמז לשלשה פרים פר יום הכפורים ופר העלם דבר [של צבור] ועגלה ערופה: ועז משלשת [17] רמז לשעיר הנעשה בפנים ושעירי מוספין של מועד ושעיר חטאת יחיד: ואיל משלש. [17] אשם ודאי ואשם תלוי וכבשה של חטאת יחיד: ותר וגוזל. [18] [ב] תור ובן יונה: 10. ויבתר אותם. חלק כל אחד לשני חלקים. ואין המקרא יוצא מידי פשוטו לפי שהיה כורת עמו ברית לשמור הבטחתו להוריש לבניו את הארץ כדכתיב ביום ההוא כרת ה׳ את אברם ברית לאמר וגו׳ [19] ודרך כורתי ברית לחלק בהמה ולעבור בין בתריה כמה שנאמר להלן [20] העוברים בין בתרי העגל אף כאן תנור עשן ולפיד אש אשר עבר בין הגזרים הוא שלוחו של שכינה שהוא אש: ואת הצפור לא בתר. [21] לפי שהאומות נמשלו לפרים [בפרים] ואילים ושעירים שנאמר [22] סבבוני פרים רבים וגו׳. ואומר [23] האיל אשר ראית בעל הקרנים מלך פרס. ואומר [24] הצפיר השעיר מלך יון. וישראל נמשלו לבני יונה שנאמר [25] יונתי בחגוי הסלע לפיכך בתר הבהמות רמז שיהיו האומות כלים והולכים: ואת הצפור לא בתר. רמז שיהיו ישראל קיימין לעולם: 11. העיט. הוא עוף על שם שהוא עט ושואף אל הנבלות [ג] לטוש עלי אוכל כמו [26] ותעט אל השלל: על הפגרים. על הבתרים [הפגרים מתרגמינן פגליא אלא מתוך שהורגלו לתרגם איש בתרו ויהב פלגיא נתחלף להם תיבת פגליא לפלגיא ותרגמו הפגרים פלגיא וכל המתרגם כן טועה לפי שאין להקיש בתרים לפגרים. שבתרים תרגומו פלגיא ופגרים תרגומו פגליא לשון פיגול כמו [27] פיגול הוא ל׳ פגר]: וישב. לשון נשיבה והפרחה כמו [28] ישב רוחו [29] רמז שיבא [דוד] בן ישי לכלותם ואין מניחין אותו מן השמים עד שיבא [ד] מלך המשיח: 12. והנה אימה וגו׳. [30] רמז

לצרות

[6] שיר ה׳; [7] תהילים קל״ז; [8] חבקוק ג׳; [9] ירמיה נ״א; [10] צפניה ב׳; [11] בראשית מ״א; [12] ב״ר; [13] יומא כ״ח ב׳; [14] ע׳ ב״ר סכת קנ״ו נדרים ל״ב; [15] ע׳ ב״ר; [16] ע׳ מגילה ל״א תענית כ״ז; [17] ע׳ ב״ר; [18] שם; [19] ע״ג *דברים כ״ט י״א; [20] ירמיה ל״ד; [21] ע׳ פדר״א פ׳ כ״ח; [22] תהלים כ״ב; [23] דניאל ח׳; [24] שם; [25] שיר ב׳; [26] שמואל א׳ ע״ו; [27] ויקרא ז׳; [28] תהלים קמ״ז; [29] ע׳ פדר״א פרק כ״ח; [30] ע׳ ב״ר;

טו [א] כי הסר בנים נקרא חרוב והרוס לטעם שפירש רש״י לקמן ט״ז ב׳ (מפורש): [ב] תורים ובני יונה. וע׳ במזר׳ דלא גרים כך; [ג] רש״י אחז כאן לשון הפסוק באיוב ט׳ כ״ו; [ד] שיבא זמנו.

לצרות וחשך של גליות: .13 כי גר יהיה זרעך. [31] משנולד יצחק עד שיצאו ישראל ממצרים ארבע מאות שנה. כיצד? יצחק בן ששים שנה כשנולד יעקב. ויעקב כשירד למצרים אמ״ר ימי שני מגורי שלשים ומאת שנה הרי ק״צ ובמצרים היו מאתים ועשר כמנין רד״ו הרי ארבע מאות שנה. ואם תאמר במצרים היו ארבע מאות הרי קהת מיורדי מצרים היה צא וחשוב שנותיו של קהת ושל עמרם ושמונים של משה שהיה כשיצאו ישראל ממצרים אין אתה מוצא אלא שלש מאות וחמשים ואתה צריך להוציא מהן כל השנים שחי קהת אחר לידת עמ״ם ושחי עמרם אחר לידת משה. בארץ לא להם. לא נאמר בארץ מצרים אלא בארץ לא להם ומשנולד יצחק [32] ויגר אברהם וגו׳ וביצחק [33] גור בארץ הזאת [34] ויעקב גר בארץ חם [35] לגור בארץ באנו: .14 וגם את הגוי. [36] וגם לרבות ד׳ מלכיות שאף הן כלים על ששעבדו את ישראל: דן אנכי. ה [37] בעשר מכות: ברכוש גדול. בממון גדול כמו שנאמר [38] וינצלו את מצרים: .15 ואתה תבוא. ולא תראה כל אלה: אל אבותיך. אביו עובד ע״ז [39] והוא מבשרו שיבא אליו אלא למדך שעשה תרח תשובה: תקבר בשיבה טובה. [40] בשרו שיעשה ישמעאל תשובה בימיו [41] ולא יצא עשו לתרבות רעה בימיו [ו] ולפיכך מת ה׳ שנים קודם זמנו ובו ביום מרד עשו: .16 ודור רביעי. לאחר שיגלו למצרים יהיו שם ג׳ דורות והרביעי ישובו לארץ הזאת לפי שבארץ כנען היה מדבר עמו וכרת ברית זו כדכתיב לתת לך את הארץ הזאת לרשתה וכן היה יעקב ירד [גלה] למצרים. צא וחשוב דורותיו יהודה פרץ חצרון וכלב בן חצרון[ז] מבאי הארץ היה: כי לא שלם עון האמורי. להיות משתלה מארצו עד אותו זמן[42] שאין הקב״ה נפרע מן האומה עד שתתמלא סאתה שנאמר[43] בסאסאה בשלחה תריבנה: .17 ויהי השמש באה. כמו[44] ויהי הם מריקים שקיהם. [45] ויהי הם קוברים איש כלומר ויהי דבר זה. השמש באה, שקעה: ועלטה היה. השך היום: והנה תנור עשן וגו׳. [46] רמז לו שיפלו המלכיות בגיהנם: באה. טעמו למעלה לכך הוא מבואר שבא כבר ואם היה טעמו למטה באלף היה מבואר כשהיא שוקעת. ואי אפשר לומר כן שהרי כבר כתיב ויהי השמש לבא והעברת תנור עשן לאחר מכאן היתה נמצא שכבר שקעה. וזה חלוק בכל תיבה לשון נקבה שיסודה שתי אותיות כמו בא קם שב כשהטעם למעלה לשון עבר הוא כגון זה וכגון[47] ורחל באה, [48] קמה אלומתי, [49] הנה שבה יבמתך. וכשהטעם למטה הוא לשון הווה דבר שנעשה עכשיו והולך כמו[50] באה עם הצאן, [51] בערב היא באה ובבוקר היא שבה: .18 לזרעך נתתי. [52] אמירתו של הקב״ה כאלו היא עשויה: הנהר הגדול. [53] לפי שהוא דבוק לארץ ישראל קוראהו גדול אע״פ שהוא מאוחר בארבעה נהרות היוצאים מעדן שנאמר[54] והנהר הרביעי הוא פרת. משל הדיוט[55] עבד מלך מלך הדבק לשחוור וישתחוו לך: .19 את הקיני. [56] עשר אומות יש כאן

ולא

[31] ע״ג *שמות י״ב פס׳ מ׳ ומגילה ט׳: [32] בר״אש׳ כ״א; [33] שם כ״ו; [34] תהלים ק״ה; [35] בר״אש׳ מ״ז:
[36] ב״ר: [37] ע׳ ב״ר ע״פ ואחרי כן: [38] שמות י״ב: [39] ע׳ ב״ר פ׳ ל״ח; [40] ע״ש: [41] ע׳ ב״ר פ׳ ס״ג:
[42] ע׳ סוטה ט׳: [43] ישעיה כ״ז: [44] בר״אש׳ מ״ב; [45] מלכים ב׳ י״ג: [46] ע׳ מכ״לתא פס׳ וכל העם רואים ועי״ג ב״ר ופדר״א פ׳ כ״ח: [47] לקמן כ״ט ט׳; [48] לקמן ל״ז: [49] רות א׳: [50] לקמן כ״ט ז׳; [51] אסתר ב׳; [52] ע׳ ב״ר; [53] ע׳ *דברים א׳ פס׳ ז׳; [54] לעיל ב׳ י״ד; [55] שבועות מ״ז; [56] ע׳ ב״ר:

ב׳ אברבנאל בישועת משיחו: [ה] ע׳ ב״ר ואחר כן לא נאמר אלא ואחרי כן הוסיף י׳ רמז לו על י׳ מכות שהביא על אותו גוי, ולפי זה יש לרשום בדברי רש״י פה על ואחרי כן כאשר העיר המבאר לשכל טוב במקומו: [ו] ע״ג רש״י להלן כ״ה ל׳: [ז] בן יפונה היה, אך לפי דעת הגמרא בסוטה י״א ב׳ נקרא חצרון גם יפונה ע״ש:

ולא נתן להם אלא שבעה גוים והשלשה אדום ומואב ועמון והם קיני קניזי וקדמוני
עתידים להיות ירושה לעתיד. שנאמר[57] אדום ומואב משלוח ידם ובני עמון משמעתם:
20. ואת הרפאים. ארץ עוג שנאמר בה[58] ההוא יקרא ארץ רפאים:

טז. 1. שפחה מצרית. [1] בת פרעה היתה. כשראה נסים שנעשו לשרה אמר
מוטב שתהא בתי שפחה בבית זה ולא גבירה בבית אחר: 2. אולי אבנה
ממנה. [1] לימד על מי שאין לו בנים שאינו בנוי אלא הרוס: אבנה ממנה.
בזכות שאכנים צרתי לתוך ביתי: לקול שרי. [1] לרוח הקודש שבה: 3. ותקח
שרי. [1] לקחתה בדברים אשריך שזכית לידבק בגוף קדוש [נקי וקדוש] כזה: מקץ
עשר שנים. [2][א] מועד הקבוע לאשה ששהתה עשר שנים ולא ילדה לבעלה חייב
לישא אחרת: לשבת אברם וגו׳. [2] מגיד שאין ישיבת חוצה לארץ עולה לו [לה]
מן המנין לפי שלא נאמר לו ואעשך לגוי גדול עד שיבא [שבא] לארץ ישראל:
4. ויבא אל הגר ותהר. [3] מביאה ראשונה: ותקל גברתה בעיניה. [3] אמרה
שרי זו אין סתרה כגלויה מראה עצמה כאילו היא צדקת ואינה צדקת שלא זכתה
להריון כל השנים הללו ואני נתעברתי מביאה ראשונה: 5. חמסי עליך. [3] חמס
העשוי לי עליך אני מטיל העונש. כשהתפללת להקב״ה מה תתן לי ואנכי הולך ערירי
לא התפללת אלא עליך והיה לך להתפלל על שנינו והייתי אני נפקדת עמך. ועוד
דבריך אתה חומס ממני שאתה שומע בזיוני ושותק: אנכי נתתי שפחתי וגו׳.
ביני ובינך. [3][ב] כל בינך [ובינך] שבמקרא חסר וזה [ג] מלא קרי ביה ובניך
שהכניסה עין הרע בעיבורה של הגר והפילה עוברה. הוא שהמלאך אומר להגר הנך
הרה, והלא כבר הרתה והוא מבשר לה שתהר? אלא מלמד שהפילה הריון הראשון:
6. ותענה שרי. היתה משעבדת בה בקושי: 8. אי מזה באת. מהיכן באת?
יודע היה אלא ליתן לה פתח ליכנס עמה בדברים. ולשון אי מזה איה המקום שתאמר
עליו מזה אני באה: 9. ויאמר לה מלאך וגו׳. [3] על כל אמירה היה שלוח
[שלח] לה מלאך אחר לכך נאמר מלאך בכל אמירה ואמירה: 11. הנך הרה.
כשתשובי תהרי כמו [4] הנך הרה דאשת מנוח: וילדת בן. כמו ויֹּלֶדֶת ודומה
לו [5] יושבת בלבנון מקוננת בארזים: וקראת שמו. צווי הוא כמו שאומר [שאמר]
לזכר [6] וקראת את שמו יצחק: 12. פרא אדם. אוהב מדברות לצוד חיות כמו
שכתוב [7] וישב במדבר [פארן] ויהי רובה קשת: ידו בכל. לסטים: ויד כל בו.
הכל שונאין אותו ומתגרין בו: ועל פני כל אחיו ישכון. שיהיה זרעו גדול:
13. אתה אל ראי. נקוד חטף קמץ מפני שהוא שם דבר. אלוה הראיה [8] שרואה
בעלבון [של] עלובין: הגם הלם. לשון תימה וכי סבורה הייתי שאף הלום במדברות
ראיתי שלוחיו של מקום אחרי רואי אותם בביתו של אברהם. [9] ששם הייתי רגילה
לראות

[57] ישעיה י״א; [58] דברים ג׳:

טז [1] כ״ר; [2] יבמות ס״ד כתובות ע״ו וכ״ר; [3] כ״ר; [4] שופטים י״ג; [5] ירמיה כ״כ; [6] כרלשים י״ז:
[7] כרלשים כ״א; [8] כ״ר; [9] ע׳ כ״ר ע״פ ז׳:

טז [א] מקץ עשר שנים, בא על הגר והאי דלא נסיב לה בהנך שני קמאי עד שלא בא לארץ
כנען שהיו שנים מרובות בפדן ארם ללמדך שאין ישיבת חוצה לארץ עולה לו דילמא
משום עון חוצה לארץ הם עקרים: [ב] ע׳ ילקוט ותמצא שנוס׳ המדרש כאשר היא בב״ר שלפנינו
צריכה תקון וגם ר׳ בחיי בפירושו לתורה מביא הנ׳ כאשר היא בילקוט והמוסכמת עם פרש״י
דכאן וע״ע בבחיי שכתב „אבל לפי שמצינו ובינך מלא ויש בו שני יודין יש לדרוש שהפכה
פניה כלפי הגר ולה אמרה ישפוט ד׳ ביני ובינך כלומר העובר שבך וזה טעם שהכנים בה
עין הרע״: [ג] ע׳ ספרי פ׳ בהעלותך גם מ׳ סופרים פ״ו ואבדר״ן פ׳ ל״ד ששם דרשו יו״ד שבינך

לראות מלאכים. ותדע שהיתה רגילה לראותם שהרי מנוח ראה את המלאך פעם אחת ואמר [10] מות נמות וזו ראתה ארבעה פעמים זה אחר זה ולא הרדה: 14. באר לחי ראי. כתרגומו [ד]: 15. ויקרא אברם שם וגו׳. אע״פ שלא שמע אברם דברי המלאך שאמר וקראת שמו ישמעאל שרתה רוח הקודש עליו וקראו ישמעאל: 16. ואברם בן שמונים וגו׳. לשבחו של ישמעאל נכתב להודיע שהיה בן י״ג שנה כשנמול ולא עכב:

יז, 1. אני אל שדי. [1] אני הוא שיש די באלהותי לכל בריה לפיכך התהלך לפני ואהיה לך לאלוה ולפטרון וכן כל מקום שהוא במקרא פירושו [כך] די [שלו והכל] לפי הענין [א]: התהלך לפני. כתרגומו פלח קדמי, הדבק בעבודתי: והיה תמים. אף זה צווי אחר צווי היה שלם בכל נסיונותי ולפי מדרשו [2] התהלך לפני במצות מילה ובדבר הזה תהיה תמים שכל זמן שהערלה בך אתה בעל מום לפני. ד״א [3] והיה תמים (עכשיו אתה חסר ה׳ אברים ב׳ עינים ב׳ אזנים וראש הגויה) שאוסיף לך אות על שמך ויהיו מנין אותיותיך רמ״ח כמנין אבריך: 2. ואתנה בריתי. ברית של אהבה וברית הארץ להורישה לך על ידי מצוה זו: 3. ויפל אברם על פניו. [4] ממורא השכינה שעד שלא מל לא היה בו כח לעמוד ורוח הקודש נצבת עליו וזהו שנאמר בבלעם נופל וגלוי עינים. בברייתא דר׳ אליעזר [ב]: 5. כי אב המון גוים. [5] לשון נוטריקון של שמו [ג] ורי״ש שהיתה בו בתחלה [6] שלא היה אב אלא לארם שהוא מקומו ועכשיו אב לכל העולם לא זזה ממקומה [7] שאף יו״ד של שרי נתרעמה על השכינה עד שנתוספה ליהושע (שנאמר [8] ויקרא משה להושע בן נון יהושע): 6. ונתתיך לגוים. ישראל [ד] ואדום שהרי ישמעאל כבר היה לו ולא היה מבשרו עליו: 7. והקימותי את בריתי. ומה היא הברית? להיות לך לאלהים: 8. לאחזת עולם. [9] ושם אהיה לכם לאלהים אבל הדר בחוצה לארץ [ה] דומה כמי שאין לו אלוה: 9. ואתה. וי״ו זו מוסף על ענין ראשון אני הנה בריתי אתך ואתה הוי זהיר לשמרו ומה היא שמירתו? זאת בריתי אשר תשמרו המול לכם וגו׳: 10. ביני וביניכם וגו׳. אותם של עכשיו: ובין זרעך אחריך. העתידין להולד: המול. כמו להמול כמו שאתה אומר עשות כמו לעשות [במקום לעשות]: 11. ונמלתם. [10] כמו ומלתם והנו״ן בו יתירה ליסוד הנופל בו לפרקים, כגון נ׳ של נושך ונ׳ של נושא, ונמלתם כמו ונשאתם אבל ימול לשון יִפָּעֵל [יתפעל] כמו יעשה יאכל: 12. יליד בית. שילדתו השפחה בבית [בביתך]: מקנת כסף. שקנאו משנולד: 13. המול ימול יליד ביתך. כאן כפל עליו ולא אמר לשמנה ימים ללמדך [י] שיש יליד בית נמול לאחד

[10] שופטים י״ג:

יז [1] ע׳ ב״ר; [2] ב״ר; [3] נדרים ל״ב תנח׳; [4] ע׳ תנח׳ פדר״א פ׳ כ״ט; [5] ע׳ ב״ר וע׳ שבת ק״ה; [6] ברכות י״ג; [7] ע׳ ב״ר פ׳ מ״ז וע״ג סנהדרין ק״ז; [8] במדבר י״ג; [9] כתובות ק״י ב׳; [10] ע״ג *שמות ג׳ כ״ב:

נקוד לפי שלא אמרה לו אלא על הגר בלבד וי״א על המטילים מריבה בינו לבינה: [ד] כתרג׳ דמלאך קימא אתחזי עלה:

יז [א] ע״ג לקמן מ״ג י״ד: [ב] מה שהוסיף רש״י על לשון המדרש וזהו שנאמר בבלעם וכו׳ וכן איתא גם בת״י ובבמדבר רבה פ׳ בלק יסודתו באגדת בראשית פ׳ י״א ובריש מדרש משלי: [ג] ורי״ש שהיה בתחילה אב לארם ועתה אב לכל המון גוים ורי״ש לא זזה ממקומה אבל יו״ד של שרי לא עמדה במקומה עד שנתרעמת לשכינה והוסיפה ליהושע: [ד] [וארום אלו יצאו משרה וכבר ישמעאל היה לו ולא נצרך לבשרו]: [ה] [כמו שאיני אלהיו]. וע״ע *ויקרא כ״ה ל״ח: [י] יש יליד בית שנימול לאחד. דתרי קראי כתיבי ביליד בית ומקנת כסף חד כתיב ביה ח׳ וחד לא

[ז] לאחר [לאחר [ח] שמנה ימים] כמו שמפורש במסכת[11] שבת: .14 וערל זכר. [12] כאן למד שהמילה באותו מקום שהוא ניכר בין זכר לנקבה: אשר לא ימול. [13] משיגיע לכלל עונשין ונכרתה. אבל אביו אין ענוש עליו כרת אבל עובר בעשה: ונכרתה הנפש. [ט] הולך ערירי ומת קודם זמנו: .15 לא תקרא את שמה שרי. [11] דמשמע [י] שרי. לי ולא לאחרים. כי שרה סתם שמה שתהא שרה על כל: .16 וברכתי אותה. [15] ומה היא הברכה? שחזרה לנערותה שנאמר [16] היתה לי עדנה: וברכתיה. [17] בהנקת שדים כשנצרכה לכך ביום משתה של יצחק [18] שהיו מרננין עליהם שהביאו אסופי מן השוק ואומרים בננו הוא והביאה כל אחת בנה עמה ומניקתה לא הביאה והיא הניקה את כלם הוא שנאמר [19] הניקה בנים שרה. ב"ר [רמזו במקצת]: .17 ויפול אברהם על פניו ויצחק. זה תירגם אנקלוס וחדי לשון שמחה ושל [20] שרה לשון מחוך למדת שאברהם האמין ושמח ושרה לא האמינה ולגלגה וזהו שהקפיד הקב"ה על שרה ולא הקפיד על אברהם: הלבן. יש תמיהות שהן קיימות כמו [21] הנגלה נגליתי [22] [יא] הרואה אתה. אף זו היא קיימת וכך אמר בלבו· הנעשה חסד זה לאחר מה שהקב"ה עושה לי! ואם שרה הבת תשעים שנה. היתה כדאי לילד ואף על פי [יב] שדורות הראשונים היו מולידין בני ת"ק שנה בימי אברהם נתמעטו השנים כבר ובא תשות כח לעולם צא ולמד מעשרה דורות שֶׁמִּנֹּחַ ועד אברהם שמהרו תולדותיהן בני ס' ובני ע': .18 לו ישמעאל יחיה. הלואי שיחיה ישמעאל. איני כדאי לקבל מתן שכר כזה: [יחיה לפניך. יחיה [יג] ביראתך כמו [23] התהלך לפני. פלח קדמי]: .19 אבל. [יד] לשון אמתת דברים וכן [24] אבל אשמים אנחנו [25] אבל בן אין לה: וקראת את שמו יצחק. על שם הצחוק. וי"א [26] על שם העשרה נסיונות וצ' שנה של שרה וח' ימים שנמול וק' שנה של אברהם: .21 [27] [ואת בריתי. למה נאמר. כבר כתיב ואתה את בריתי תשמור אתה וזרעך וגו'? אלא לפי שאומר והקימותי וגו'

יכול

[11] ע' דף קל"ח כ'; [12] ב"ר שבת ק"ח; [13] ע' קידושין כ"ט; [14] ברכות י"ג ב"ר: [15] ע' ב"ר מ"ז; [16] בראשית י"ח; [17] ע' ב"ר; [18] ע' ב"מ פ"ז; [19] לקמן כ"א; [20] לקמן י"ח פס' י"ב; [21] שמואל א' ב'; [22] שמואל כ' ע"ו; [23] לעיל פסוק א'; [24] בראשית מ"ב; [25] מלכים ב' ד'; [26] ב"ר פ' נ"ג; [27] ע' סנהד' נ"ט ב';

כתיב ביה ח' המול ימול יליד ביתך ומקנת כספך ולא מפרש ביה לח' ימים וכתיב בן ח' ימים ימול לכם כל זכר לדורותיכם יליד בית ומקנת כסף ומסתברא דהאי דמפרש ביה לח' ימים היינו היכא דדמי לישראל מעליא שנולד בביתו של ישראל משקנאו דדומיא דלכם בעינן דכתיב בההוא קרא ימול לכם כל זכר והדר יליד בית ומקנת כסף הילכך לקח שפחה מעוברת וילדה הרי זה מקנת כסף דגוף שלם הוא במעי אמו וקנאו שנימול לח' דומיא דלכם הוא שנולד ברשותו של ישראל לקח שפחה וולדה עמה שכבר ילדתו ואעפ"י שלא עברו עליו ח' ללידתו מלו מדכתיב המול ימול וג' דלאו דלכם הוא לקח שפחה ונתעברה אצלו לא הוי עובר מקנת כסף אלא יליד בית שנימול לח' דדומיא דלכם וכו': [י] וכן במזרחי והיא ג"כ נ' הש"ס בשבת קל"ח וע' מהרש"א שם שכתב אולי טעות נפל בפירש"י בחומש שהיה כתוב בו נימול לאחר בד' כדאמרי' בשמעתין וטעה הטועה דימול לאחר ברי"ש ופירש בו דהיינו לאחר שמונה ימים (א"א ע' שאלתות דר"א אשר לפנינו כי שם הגירסא „לאחר שמונה ימים" וע' ברש"י שבת קל"ח ע"ב ד"ה ה"ג ותמצא שרש"י הגיה בשאלתות וגורס נמול לאחד): [ח] הנוסחא הזאת הצדיק אותה הרש"ל בהקדמה לים של שלמה על יבמות ע"ש: [ט] כרת עריפא דאית בה תרי חומרי — ימין נכרתים והולך ערירי * שבת כ"ה ב' וע"ע * כריתות ז' ב' כרת. הולך ערירי בלא בנים ואם יש לו, מתים: [י] שרי. ל' יחיד משמע שרתי: [יא] פסוק הוא בשמואל ב' ט"ו וכן ביחזקאל ח' ו' וע' רש"י בישעיי כ"ז ז' שרמז שם על הפסוק ביחזקאל: [יב] ע' יבמות ס"ד ב' וע"ע במאור עינים חלק אמרי בינה פרק י"ז: [יג] כנראה היה לפני המפרש התרגום יתקיים בדחלתך כאשר הביא במתורגמן שורש קיים ועל זה סמך דבריו: [יד] אבל. אמת כמו אבל שרה אתתך ומתרג' קושטא * עירובין ל"ח ובכמה מקומות

יכול בני ישמעאל ובני קטורה בכלל הקיום? ת"ל והקימותי את בריתי אתו ולא עם אחרים: 21. ואת בריתי אקים את יצחק. למה נאמר? [28] אלא למד [טו] שהיה קדוש מבטן. דבר אחר [29] אמר רבי אבא מכאן למד ק"ו בן הגבירה מבן האמה. כתיב כי הנה ברכתי אתו והפרתי אתו והרבתי אתו זה ישמעאל וק"ו ואת בריתי אקים את יצחק]: ואת בריתי. ברית המילה תהא מסורה לזרעו [של יצחק]: שנים עשר נשיאים. [30] כעננים יכלו כמו [31] נשיאים ורוח: 22. מעל אברהם. [32] לשון נקיה הוא כלפי שכינה ולמדנו שהצדיקים מרכבתו של מקום: 23. [טז] בעצם היום. [33] בו ביום שנצטוה ביום ולא בלילה לא נתירא לא מן הגוים ולא [בוש] מן הלצנים ושלא יהיו אויביו [אוהביו] ובני דורו אומרים אלו ראינוהו לא הנחנוהו למול (ולקיים מצותו של מקום): וימל. לשון ויפעל: 24. בהמולו. בהפעלו, כמו [34] בהבראם: 25. בהמולו את בשר ערלתו. [35] באברהם לא נאמר את לפי שלא היה חסר אלא חתוך הבשר שכבר נתמעך על ידי תשמיש אבל ישמעאל שהיה ילד הוזקק לחתוך ערלה ולפרוע המילה לכך נאמר בו את: 26. בעצם היום הזה שמלאו לאברהם צ"ט שנה ולישמעאל י"ג שנים. נמול אברהם וישמעאל בנו:

וירא.

יח. 1. וירא אליו. [1] לבקר את החולה. [2] אמר רבי חמא בר חנינא יום שלישי למילתו היה ובא הקדוש ברוך הוא ושאל בשלומו [בו]: באלוני ממרא. [3] הוא שנתן לו עצה על המילה לפיכך נגלה [א] עליו בחלקו: יושב. [4] ישב כתיב, בקש לעמוד אמר לו הקב"ה שב ואני אעמוד ואתה סימן לבניך [ב] שעתיד [ג] אני להתיצב בעדת הדיינים והן יושבין שנאמר [5] אלהים נצב בעדת אל: פתח האהל. לראות אם יש עובר ושב ויכניסם בביתו: כחום היום. [6] הוציא הקב"ה חמה מנרתיקה [ד] שלא להטריחו באורחים ולפי שראהו מצטער שלא היו אורחים באים הביא המלאכים עליו בדמות אנשים: 2. וְהִנֵה שלשה אנשים. [7] אחד לבשר את שרה ואחד להפוך את סדום ואחד לרפאות את אברהם [8] שאין מלאך אחד עושה שתי שליחות. תדע לך שכל הפרשה הוא מזכירן בלשון רבים ויאכלו ויאמרו אליו ובבשורה נאמר ויאמר שוב אשוב אליך [9] ובהפיכת סדום הוא אומר כי לא אוכל לעשות דבר לבלתי הפכי [10] ורפאל שרפא את אברהם הלך משם להציל את לוט הוא שנאמר ויהי כהוציאם אותם החוצה ויאמר המלט על נפשך למדת שהאחד היה מציל: נצבים עליו. לפניו. אבל לשון נקיה הוא כלפי המלאכים: וירא. מהו וירא וירא שני פעמים

[29] סכת קל"ז כ'; [29] ב"ר; [30] ב"ר; [31] משלי כ"ה; [32] ע' ב"ר: [33] ב"ר על פסי כ"ו; [34] בראשית כ'; [35] ב"ר:

יח [1] סוטה י"ד תנחומא; [2] ב"מ פ"ו ב'; [3] ב"ר פ' מ"ב תנחומא א; [4] ע' ב"ר תנחומא; [5] תהלים פ"ב; [6] ב"מ פ"ו ב'; [7] ב"מ שם וע' תוס' שם; [8] ע' ב"ר פ' נ'; [9] ע' ב"מ פ"ו; [10] ב"ר וע' ב"מ שם:

אחרים: [טו] אשר קידש ידיד מבטן, כי קודם שנולד נתקדש למצוה זו דכתיב אבל שרת אשתך וגו' והקימותי את בריתי אתו היינו מילה: [טז] ע' מה שכתבתי על פירוש רש"י לדברים ל"ב מ"ח:

יח [א] [נגלה לו בפלטין שלו]: [ב] [לבניך שיושבין בעדת הדיינים ואני נצב עליהן שנ']: [ג] כשישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות וקורין קריאת שמע. כך הג' בב"ר: כשיהיו יושבין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. כך היא הג' בתנח', ובילקוט כתיב מה אתה יושב ושכינה עומדת כך בניך יושבים ושכינה עומדת: [ד] להוריח חמה בבח שלא יהיו עוברי דרכים מצויים:

פעמים? הראשון כמשמעו והשני לשון הבנה. נסתכל שהיו נצבים במקום אחד והבין שלא היו רוצים להטריחו [ה] וקדם הוא ורץ לקראתם. בבבא מציעא[11]. כתיב נצבים עליו וכתיב וירץ לקראתם כד חזיוה דהוה שרי ואסר פירשו הימנו. מיד וירץ לקראתם: 3. [ו]ויאמר אדני אם נא וגו'. [12] [ז] לגדול שבהם אמר וקראם כלם אדונים ולגדול אמר אל נא תעבור. וכיון שלא יעבור הוא יעמדו חבריו עמו ובלשון זה הוא [13] חול. ד"א [14] [ח] קודש הוא והיה אומר להקב"ה להמתין לו עד שירוץ ויכנים את האורחים ואע"פ שכתוב אחר וירץ לקראתם האמירה קודם לכן היתה ודרך המקראות לדבר כן כמו שפירשתי אצל [15] לא ידון רוחי באדם שנכתב אחר ויולד נח ואי אפשר לומר [ט] אלא אם כן קודם הגזירה כ' שנה. ושתי הלשונות [י] בב"ר: 4. יוקח נא. [16] על ידי שליח והקב"ה שלם לבניו על ידי שליח שנאמר [יא] [17] וירם משה את ידו ויך את הסלע: [יב] ורחצו רגליכם. [18] כסבור שהם ערביים שמשתחוים לאבק רגליהם [19] והקפיד שלא להכנים ע"ז לביתו. אבל לוט שלא הקפיד הקדים לינה לרחיצה שנאמר [20] ולינו ורחצו רגליכם: תחת העץ. תחת האילן: 5. וסעדו לבכם. [21] בתורה בנביאים ובכתובים מצינו דפתא סעדתא [[יג] מזוניתא] דלבא. בתורה וסעדו לבכם. בנביאים [22] סעד לבך פת לחם. בכתובים [23] ולחם לבב אנוש יסעד. אמר רבי חמא [[יד] אחא] לבבכם אין כתיב כאן אלא לבכם מגיד שאין יצר הרע שולט במלאכים. ב"ר: אחר תעבורו. אחר כן תלכו: כי על כן עברתם. כי הדבר הזה אני מבקש מכם מאחר שעברתם עלי לכבודי: כי על כן. כמו על אשר וכן כל כי על כן שבמקרא [24] כי על כן באו בצל קורתי [25] כי על כן ראיתי פניך [26] כי על כן לא נתתיה [27] כי על כן ידעת חנותנו: 6. קמח סלת. [28] סלת [טו] לענות קמח לעמלן של טבחים לכסות את הקדרה לשאוב את הזוהמא: 7. בן בקר רך וטוב. [29] ג' פרים היו כדי להאכילן ג' לשונות בחרדל [טז]: אל הנער. [29] זה ישמעאל לחנכו במצות: 8. ויקח חמאה וגו'. [30] ולחם לא הביא לפי שפירסה שרה נדה שחזר לה אורח כנשים אותו היום ונטמאת העיסה: חמאה. שומן החלב שקולטין מעל פניו: ובן הבקר אשר עשה. [31] אשר תקן. [יז] קמא קמא שתיקן [שתיקן אייתי] אמטי ואייתי קמייהו: ויאכלו. [32] נראו כמי שאכלו. מכאן שלא ישנה אדם מן המנהג: 9. ויאמרו אליו. [33] נקוד [יח] על אי"ו שבאליו

[11] ע' שם דף פ"ו; [12] ב"ר; [13] ע' שבועות ל"ה ב'; [14] ע"ש; [15] לעיל ו' פס' ג'; [16] ב"מ פ"ו; [17] במדבר כ'; [18] ע' שם; [19] ע' ב"ר פ' נ'; [20] לקמן י"ט ב'; [21] ב"ר; [22] שופטים י"ט; [23] תהלים ק"ד; [24] בראשית י"ט; [25] בראשית ל"ג; [26] שם ל"ח; [27] במדבר י'; [28] ב"ר וע' ס"ח; [29] ב"ר; [30] ב"מ פ"ז ב"ר; [31] ב"מ פ"ו ב'; [32] שם ב"ר; [33] ב"ר וע' ב"מ פ"ז;

[ה] («ואעפ"י שיודעים היו שיצא לקראתם עמדו במקומם לכבודו ולהראותו שלא רצו להטריחו»): [ו] ויאמר אדוני. רבותי: אם נא מצאתי חן בעיניך. לגדול וכ': [ז] למלאך האמצעי קרא אדון שכך באו לפניו מיכאל באמצעו גבריאל מימינו רפאל משמאלו: [ח] אף זה קודש. דכתב לעיל מינה וירא אליו השם והדר כתב והנה שלשה אנשים ואמר להקב"ה אל נא תעבור מעל עבדך תמתן לי כאן עד שאכנים האורחין: אל נא תעבור. והניחו והלך לקבל האורחים * שבת קכ"ז: [ט] אלא שהיתה הגזירה קודם ללידה עשרים שנה. כי"ר: [י] צ"ע כי בב"ר שלפנינו רק לשון האחר «חול הוא» ואפשר שבספרו של רש"י היו שתי הלשונות כמו שהם גם במס' שבועות דף ל"ה ע"ב: [יא] בב"מ פ"ו הראיה מוהכית בצור ויצאו ממנו מים ושתה העם בשמות י"ז: [יב] ורחצו רגליכם. שלא יכנים ע"ז בתוך ביתו שהערביים רגילין להשתחות לאבק רגליהן והן נדמו לו כערביים: (ע"ג קדושין ל"ב ב' וע"ע להלן ברש"י י"ט ב'): [יג] מזוזיתא דלבא. (כלומר מזוזה שהלב נשען עליה מלשון מזוזות. ס' הזכרון): [יד] וכן הוא בב"ר: [טו] סולת. עדיף מקמח: לעמילן של טבחים. חלות עשויות לכסות את פי הקדירה לשאוב זוהמת התבשיל (ע"ע פסחים מ"ב ב'): [טז] מעדן מלכים ושרים הוא: [יז] קמא קמא דמטאי. ראשון שמגיע לאכול שנגמר בישולו: [יח] על אי"ו

(שבאליו) ותניא ר׳ שמעון בן אלעזר אומר כל מקום שהכתב רבה על הנקודה אתה דורש הכתב וכאן הנקודה רבה על הכתב אתה דורש הנקודה שאף לשרה שאלו איו אברהם [34] למדנו שישאל אדם באכסניא שלו לאיש על האשה [יט] ולאשה על האיש. כבבא מציעא [35] אומרים. יודעים היו מלאכי השרת שרה אמנו היכן היתה אלא להודיע שצנועה היתה כדי לחבבה על בעלה [כ] אמר רבי יוסי בר חנינא כדי לשגר לה כוס של ברכה: הנה באהל. [35] צנועה היא: .10 שוב אשוב. לא בשרו המלאך שישוב אליו אלא בשליחותו של מקום אמר לו כמו [36] ויאמר לה מלאך ה׳ הרבה ארבה והוא אין בידו להרבות אלא בשליחותו של מקום אף כאן בשליחותו של מקום אמר לו כן: [אלישע אמר לשונמית [37] למועד הזה כעת חיה את חובקת בן ותאמר אל ארוני איש האלהים אל תכזב בשפחתך. אותן המלאכים שבשרו את שרה אמרו למועד אשוב! אמר לה אלישע אותם המלאכים שהם חיים וקיימים לעולם אמרו למועד אשוב אבל אני בשר ודם שהיום חי ומחר מת בין חי ובין מת למועד הזה וגו׳]: כעת חיה. [כעת הזאת] לשנה הבאה [38] ופסח היה ולפסח הבא נולד יצחק מדלא קרינן כְּעֵת אלא כָּעֵת. [כא] כעת חיה כעת הזאת שתהא חיה [חיות] לכם [39] שתהיו כלכם שלמים וקיימים: והוא אחריו. הפתח היה אחר המלאך: .11 חדל להיות. [כב] פסק ממנה ארח כנשים. אורח נדות: .12 בקרבה. מסתכלת [39] במעיה ואמרה אפשר הקרבים הללו טוענין ולד השדים הללו שצמקו מושכין חלב [40] [תנחומא]: עדנה. צחצוח בשר ולשון משנה [41] משיר את השער ומעדן את הבשר. דבר אחר [42] לשון עידן זמן וסת נדות: .13 האף אמנם. הגם אמת אלד? ואני זקנתי. [43] שנה הכתוב מפני השלום שהרי היא אמרה [כג] ואדני זקן: .14 היפלא. כתרגומו היתכסי וכי שום דבר מופלא ומופרד ומכוסה ממני מלעשות כרצוני: למועד. לאותו מועד המיוחד שקבעתי לך אתמול. למועד הזה בשנה האחרת: .15 כי יראה וגו׳ כי צחקת. כי הראשון משמש לשון דהא שנותן טעם לדבר ותכחש שרה לפי שיראה והשני משמש בלשון אלא ויאמר לא כדברך הוא אלא צחקת. שאמרו רבותינו [44] כי משמש בארבע לשונות אי דילמא אלא דהא: .16 וישקיפו. [45] כל השקפה [שבמקרא] לרעה חוץ [46] מהשקיפה ממעון קדשך שגדול כח מתנות עניים שהופך מדת הרוגז לרחמים: לשלחם. ללוותם כסבור אורחים הם: .17 המכסה אני. בתמיה. אשר אני עושה בסדום. לא יפה לי [47] לעשות דבר זה שלא מדעתו אני נתתי לו את הארץ הזאת והמשה כרכין הללו שלו הן שנאמר [48] גבול הכנעני מצידון וגו׳ בואכה סדומה ועמורה וגו׳. קראתי אותו אברהם אב המון גוים ואשמיד את הבנים ולא אודיע לאב שהוא אוהבי! .18 ואברהם היו יהיה. [49] מדרש אגדה זכר צדיק לברכה הואיל והזכירו ברכו. ופשוטו

וכי

[34] ב״מ שם; [35] דף פ״ז; [36] לעיל ט״ז פס׳ י׳; [37] מלכים ב׳ ד׳; [38] סדר עולם פרק ה׳; [39] כמ״א; [40] פ׳ שופטים וע״ג בלוי הים למגילה ט׳; [41] מנחות פ״ו; [42] ע׳ ב״ר; [43] ב״מ פ״ז יבמות ס״ה ב״ר; [44] ר״ה ג׳ גיטין צ׳; [45] ע׳ מעשר שני פ״ה תנחומא פ׳ כי תשא; [46] דברים כ״ו; [47] ע׳ ב״ר ותנחומא; [48] בראשית י׳; [49] ב״ר יומא ל״ח ב׳;

שבאלין נקוד. איו שלו נקוד והלמד אינה נקודה (ע׳ תוס׳ שם): לימדה תורה וכ׳. והיינו נוקדת איו דלא היו צריכין לישאל דיודעין היו שהיא באהל דכל נקודה עוקרת התיבה שאינה אלא לדרשה ודרוש מיניה דרך ארץ: באכסניא. אשת אושפיזא: [יט] המו׳ מוחק תיבות ולאשה על האיש וע׳ מהרש״א שטרח לקיים הגירסא: [כ] להודיעו שהיא צנועה משאר חברותיה שאינה נראית וצריך לישאל אחריה: [כא] כעת חיה. כעת הזאת שתהיה בחיים ובשלום ולכך נקוד כעת • מלכים ב׳ ד׳ ט״ז: [כב] [פסק ממנה דרך נשים נדות]: [כג] אמר לו הקב״ה שהיא אמרה ואני זקנתי * ב״מ: ואדני זקן. שרה אמרה ל׳ בזוי וכשגלה הקב״ה הרבר לאברהם כתיב למה זה צחקה

זכי ממנו אני מעלים והרי הוא חביב לפני להיות לגוי גדול (ולהתברך בו כל גויי הארץ): .19 כ י י ד ע ת י ו. [ארי ידעתיניה התרגום מפרש] לשון חבה כמו [50] מודע לאישה, הלא בועז מודעתנו. [51] ואדעך בשם, ואמנם עיקר לשון כלם אינו אלא לשון ידיעה שהמחבב את האדם מקרבו אצלו ויודעו ומכירו. ולמה ידעתיו? ל מ ע ן א ש ר י צ ו ה. לפי שהוא מצוה את בניו עלי לשמור דרכי ואם תפרשהו [[כד] כתרגומו] יודע אני בו שיצוה את בניו וגו׳ אין למען נופל על הלשון: י צ ו ה. ל׳ הווה כמו [52] ככה יעשה איוב: ל מ ע ן ה ב י א. כך הוא מצוה לבניו שמרו דרך ה׳ כדי שיביא ה׳ ע ל א ב ר ה ם וגו׳ [53] על בית אברהם לא נאמר אלא על אברהם למדנו כל המעמיד בן צדיק כאילו אינו מת: .20 ו י א מ ר ה׳. אל אברהם שעשה כאשר אמר שלא יכסה ממנו: כ י ר ב ה. כל רבה שבמקרא הטעם למטה בבי״ת לפי שהן מתורגמין גדולה או [54] גדלה והולכת אבל זה טעמו למעלה ברי״ש לפי שמתורגם גדלה כבר כמו שפירשתי [55] ויהי השמש באה [56] הנה שבה יבמתך: .21 א ר ד ה נ א. למד לדיינים שלא יפסקו דיני נפשות אלא בראיה הכל כמו שפירשתי [57] בפרשת הפלגה. דבר אחר ארדה נא לסוף מעשיהם: ה כ צ ע ק ת ה. של מדינה: ה ב א ה א ל י ע ש ו. ואם עומדים במרדם כלה אני עושה בהם. ואם לא יעמדו במרדן אדעה מה אעשה להפרע מהן ביסורין ולא אכלה אותן. וכיוצא בו מצינו במקום אחר [58] ועתה הורד עדיך מעליך ואדעה מה אעשה לך ולפיכך יש הפסק נקודת פסיק בין עשו לכלה כדי להפריד תיבה מחברתה. ורבותינו דרשו הכצעקתה צעקת [כה] ריבה אחת שהרגו מיתה משונה על שנתנה מזון לעני כמפורש [59] בחלק: .22 ו י פ נ ו מ ש ם. ממקום שאברהם ליוום שם: ו א ב ר ה ם ע ו ד נ ו ע ו מ ד ל פ נ י ה׳. והלא לא הלך לעמוד לפניו אלא הקב״ה בא אצלו ואמר לו זעקת סדום ועמורה כי רבה. והיה לו לכתוב וה׳ עודנו עומד [על אברהם] [60] אלא [כו] תיקון סופרים הוא זה [כז][שהפכוהו רבותינו לכתוב כן]: .23 ו י ג ש א ב ר ה ם. [61] מצינו הגשה למלחמה [61] ויגש יואב וגו׳. והגשה לפיוס [כח] ויגש אליו יהודה. והגשה לתפלה [62] ויגש אליהו הנביא. ולכל אלה נכנס [ניגש] אברהם לדבר קשות [ולפיוס] ולתפלה: ה א ף ת ס פ ה. הגם תספה ולתרגום אנקלוס שתרגמו [63] לשון רוגז כך פירושו האף ישיאך שתספה צדיק עם רשע: .24 א ו ל י י ש ח מ ש י ם צ ד י ק י ם. [64] עשרה צדיקים לכל כרך וכרך כי ה׳ מקומות [כט] יש. ואם תאמר לא יצילו הצדיקים את הרשעים, למה תמית הצדיקים? .25 ח ל י ל ה ל ך. [65] חולין הוא לך [66] יאמרו כך הוא אומנותו שוטף הכל צדיקים ורשעים כך עשית לדור המבול ולדור הפלגה: [ל] כ ד ב ר ה ז ה. [67] לא הוא ולא כיוצא בו: ח ל י ל ה ל ך. [68] לעולם הבא [לא]: ה ש ו פ ט כ ל ה א ר ץ. נקוד בחטף פתח ה״א של השופט לשון תמיה וכי מי שהוא שופט לא יעשה משפט אמת: .26 [א ם א מ צ א ב ס ד ו ם וגו׳. ל כ ל ה מ ק ו ם. ולכל הכרכים ולפי שסדום היתה [לב] מטרפולין וחשובה מכלם

תלה

[50] רות ג׳; [51] שמות ל״ג; [52] ע׳ * כרלשית כ״ד פס׳ מ״ה; [53] ע׳ ב״ר; [54] וכן בב״ר; [55] לעיל ט״ו פי״ז; [56] רות א׳; [57] לעיל י״א פ׳ ה׳; [58] שמות ל״ג; [59] סנהד׳ ק״ב כ׳; [60] ב״ר; [61] שמואל ב׳ י׳; [62] מלכים א׳ י״ח; [63] ע״ג ב״ר; [64] ע״ב ת״י; [65] כת״י וע״ז ד׳; [66] תנחומא; [67] ע׳ ב״ר תנחומא; [68] תנחומא ב ע״ס;

שרה וג׳ ואני זקנתי ושינה הדבר מפני השלום * יבמות: [כד] א״א כוונת המפרש על הנוסחא אשר בתרגום שלפנינו ארי גלי קדמי: [כה] [על מעשה ריבה שהושיטה קמח לעני ושרפוה ואח״כ מתחיל ד״ה ו א ם ל א א ד ע ה. ואם לא יעמדו במרדן עד אעשה לך (לעיל בד״ה הבאה אלי עשו)]: ריבתה, נערה: [כו] ע׳ תנחומא א׳ פ׳ בשלח וע׳ בטכילתא פ׳ בשלח: [כז] ע׳ מה שכתבתי במבוא הספר: [כח] בב״ר ויגשו בני יהודה אל יהושע: [כט] מקומות הן עם צוער: [ל] נוס׳ תתנחומא „חלילה לך מעשות, לעשות אין כתיב כאן אלא מעשות לא הוא ולא כיוצא בו״: [לא] ע׳ בתנחומא ב׳ חלילה ב׳ פעמים בעוה״ז ובעוה״ב וע׳ במזרחי: [לב] מטרפולין, ל׳ יון

תלה בה הכתוב]: .27 [הואלתי. רציתי כמו ויואל משה[69]: ואנכי עפר ואפר. [70] וכבר הייתי ראוי להיות עפר על ידי המלכים ואפר על ידי נמרוד לולי רחמיך אשר עמדו לי]: .28 התשחית בחמשה. והלא הן ט' לכל כרך [71] ואתה צדיקו של עולם תצטרף עמהם: .29 אולי ימצאון שם ארבעים. [72] וימלטו ד' כרכים. וכן ל' יצילו ג' מהם או כ' יצילו ב' מהם או י' יצילו אחד מהם: .31 הואלתי. רציתי. כמו [לשון] [73] ויואל משה: .32 אולי ימצאון שם עשרה. [73] על הפחות לא בקש. אמר דור המבול היו ח' נח ובניו ונשיהם ולא הצילו על דורם [לג] ועל ט' על ידי צרוף כבר בקש ולא מצא: .33 וילך ה' וגו'. [73] כיון שנשתתק הסניגור [לד] הלך לו הדיין [הרחמן]: ואברהם שב למקומו. [73] נסתלק הדיין נסתלק הסניגור והקטיגור מקטרג ולפיכך ויבאו שני המלאכים [בערב] סדומה להשחית:

יט. .1 שני. [אחד להשחית את סדום וא' להציל את לוט והוא אותו שבא לרפאות אברהם] [1] והשלישי שבא לבשר את שרה כיון שעשה שליחותו נסתלק לו: המלאכים. [2] ולהלן קראם אנשים. כשהיתה שכינה עמהם קראם אנשים. ד"א אצל אברהם שכחו גדול והיו המלאכים תדירין אצלו כאנשים קראם אנשים ואצל לוט קראם מלאכים: בערב. [3] וכי כל כך שהו המלאכים מחברון לסדום? אלא מלאכי רחמים היו וממתינים שמא יוכל אברהם ללמד עליהם סניגוריא [זכות]: ולוט ישב בשער סדום. [3] ישב כתיב אותו היום מנוהו שופט עליהם: וירא לוט וגו'. [4] מבית אברהם למד לחזר על האורחים: .2 הנה נא אדוני. הנה נא אתם אדונים לי אחר שעברתם עלי. דבר אחר הנה נא צריכים אתם לתת לב על הרשעים הללו שלא יכירו בכם וזו היא עצה נכונה סורו נא. [5] עקמו את הדרך לביתי דרך עקלתון שלא יכירו שאתם נכנסין שם לכך נאמר סורו. בראשית רבה: [ולינו ורחצו רגליכם. [6] וכי דרכן של בני אדם ללון תחלה ואחר כך רוחץ? ועוד שהרי אברהם אמר להם תחלה רחצו רגליכם? [א] אלא כך אמר לוט אם כשיבאו אנשי סדום ויראו שכבר רחצו רגליהם יעלילו עלי ויאמרו כבר עברו שני ימים או שלשה שבאו לביתך ולא הודעתנו לפיכך אמר מוטב שיתעכבו כאן באבק רגליהם שיהיו נראין כמו שבאו עכשיו לפיכך אמר לינו תחלה ואחר כך רחצו]: ויאמרו לא. [7] לאברהם אמרו כן תעשה. מכאן שמסרבין לקטן ואין מסרבין לגדול: כי ברחוב נלין. הרי כי משמש בלשון אלא. שאמרו לא נסור אל ביתך אלא ברחובה של עיר נלין: .3 ויסרו אליו. [8] עקמו את הדרך לצד ביתו: ומצות אפה. [9] פסח היה: .4 טרם ישכבו ואנשי העיר אנשי סדום. כך נדרש בב"ר [10] טרם ישכבו ואנשי העיר היו בפיהם של מלאכים שהיו שואלים ללוט מה טיבם ומעשיהם והוא אומר להם רובם רשעים. עודם מדברים בהם ואנשי סדום וגו'

ופשוטו

[69] שמות ב'; [70] ע' ב"ר; [71] ב"ר: [72] ע"ג ת"י; [73] ע' ב"ר:

יט [1] תנחומא א ב"ר: [2] ב"ר; [3] ע' ב"ר; [4] ב"ר על פסוק ג'; [5] ב"ר; [6] ע' ב"ר; [7] ב"מ פ"ז פסחים פ"ר ב' ב"ר; [8] ב"ר: [9] ע' ב"ר על פסוק כ"ד: [10] ב"ר:

אמא של מלכות מטרא אם פולין ל' שררה * מגילה ו' : [לג] ע' שו"ת רדב"ז חלק ב' סימן רנ"ז:

יט [א] ע' ברש"י לעיל י"ח ד' ; [ב] ע' ברש"י לעיל י"ח ה' ; [ג] קרב — מלאך לבך ל' בכמה כ"י וכך היא הג' בכ"י האלה וגם בי"ד „ויאמרו ג"ש הלאה. על שאמר להם על הבנות אמרו לו גש

ופשוטו של מקרא ואנשי העיר אנשי רשע נסבו על הבית על שהיו רשעים נקראים אנשי סדום כמו שאמר הכתוב ואנשי סדום רעים וחטאים: כל העם מקצה. [10] מקצה העיר עד הקצה שאין אחד מוחה בידם שאפילו צדיק אחד אין בהם: 5. ונדעה אותם. [10] במשכב זכר כמו אשר לא ידעו איש: 8. [האל. כמו האלה]: כי על כן באו. כי הטובה הזאת תעשו לכבודי [ב] על אשר באו בצל קורתי. [11] תרגום בטלל שרותי תרגום של קורה שרותא: 9. ויאמרו גש הלאה. [12] [קרב [ג] להלאה כלומר התקרב לצדדין והתרחק ממנו וכן כל הלאה שבמקרא לשון רחוק כמו [13] זרה הלאה [14] הנה החצי ממך והלאה [15] גש הלאה המשך להלן בלשון לעז טריטי־דנוש [16] ודבר נזיפה הוא לומר אין אנו חוששין לך ודומה לו [17] קרב אליך אל תגש בי [ד] וכן [18] גשה לי ואשבה. המשך לצדדין בעבורי ואשב אצלך. אתה מליץ על האורחין איך מלאך לבך?] על שאמר להם על הבנות אמרו לו גש הלאה לשון נחת ועל שהיה מליץ על האורחים [אמרו] האחד בא לגור. אדם נכרי יחידי אתה בינינו שבאת לגור וישפוט שפוט ונעשית מוכיח אותנו: הדלת. היא הסובבת לנעול ולפתוח: 11. פתח. הוא החלל שבו נכנסין ויוצאין: בסנורים [19] מכת עורון: מקטן ועד גדול. [20] הקטנים התחילו בעבירה תחלה שנאמר מנער ועד זקן לפיכך התחילה הפורענות מהם: 12. עד מי לך פה. פשוטו של מקרא מי יש לך עוד בעיר הזאת חוץ מאשתך ובנותיך שבבית: חתן ובניך ובנותיך. אם יש לך חתן או בנים ובנות הוצא מן המקום: ובניך. בני בנותיך הנשואות. ומ״א [21] עוד. מאחר שעושין נבלה כזאת מי לך פתחון פה ללמד סניגוריא עליהם שכל הלילה היה מליץ עליהם טובות. קרי ביה מי לך פֶּה: 14. חתניו. [22] שתי בנות נשואות היו לו בעיר: לוקחי בנותיו. [22] שאותן שבבית היו ארוסות להם: 15. ויאיצו. כתרגומו ודחיקו. מהרוהו: הנמצאות. המזומנות לך בבית להצילם [23] ומ״א יש וזה [ויש מדרש אגדה אך זה] ישובו של מקרא: תספה. [ה] תתיה כלה. [24] עד תום כל הדור מתורגם עד דסף כל דרא: 16. ויתמהמה. כדי להציל את ממונו: ויחזיקו. [25] אחד מהם היה שליח להצילו וחבירו להפוך סדום לכך נאמר ויאמר המלט ולא נאמר ויאמרו: 17. המלט על נפשך. דייך להציל נפשות אל תחום על הממון: אל תביט אחריך. אתה הרשעת עמהם [25] ובזכות אברהם אתה נצול ואינך כראי לראות בפורענותם ואתה נצול: בכל הככר. ככר הירדן: ההרה

המלט

[11] גס *עירובין ק״ד; [12] כת״א; [13] במדבר י״ז; [14] שמואל א׳ כ׳; [15] ישעיה מ״ט; [16] ילקוט פ׳ ויגש; [17] ישעיה ס״ה; [18] שם מ״ט; [19] ע׳ *מלכים ב׳ ו׳ ויומא כ״ח ב׳ ד״ה סברירי; [20] ב״ר; [21] ב״ר על פסוק ה׳; [22] ב״ר; [23] ע׳ ב״ר; [24] דברים ב׳; [25] ע׳ ב״ר;

הלאה לשון נחת ועל שאתה מליץ על האורחים איך מלאך לבך. האחד בא לגור. אדם נכרי יחידי אתה בינינו שבאת לגור וישפוט שפוט ונעשית מוכיח אותנו״ — ותו לא ומה שנמצא בדפוסים שלנו ברישא דקרא קרב להלאה עד ואשב אצלך נכתב בכמה כ״י או בגליון על שם ר׳ יוסף קרא: וכך היא הג׳ בכ״י אחדים „כשאמר להם על הבנות אמרו לו גש הלאה ל׳ נחת ועל שאתה מליץ על האורחים איך מלאך לבך״ ור׳ יוסף קרא מפרש בענין אחר גש הלאה אין גש הלאה אלא לשון דחיפה ודחייה כמו קרב אליך אל תגע בי וכמו ואת האש זרה הלאה וכמו והגלתי אתכם מהלאה לדמשק (עמוס ה׳) שאף כאן לוט היה מתחבט לפניהם על האכסנים והם אומרים לו קרב אליך אל תפגע בנו שאם אתה אומר קרב אלינו ושמע דברינו מה צורך לדבר הזה והלא לוט קרב אליהם עומד כמו שמצינו ויצא אליהם לוט הפתחה אלא על כרחך ל׳ הרחקה הוא והודה המורה (הוא רש״י) לדבריו: [ד] ע״ג מה שכתבתי בפירושי על רש״י דברים כ״ב ט׳; [ה] ע׳ היטב ברש״י

המלט. אצל אברהם ברח שהוא יושב בהר שנאמר [26] ויעתק משם ההרה. ואף עכשיו היה יושב שם שנאמר [27] עד המקום אשר היה שם אהלה בתחלה ואף על פי שכתוב ויאהל אברם וגו' אהלים הרבה היו לו ונמשכו עד חברון: המלט. לשון השמטה וכן כל המלטה שבמקרא אשמוציי"ר בלעז וכן [28] והמליטה זכר שנשמט העובר מן הרחם [29] כצפור נמלטה [30] לא יכלו מלט משא להשמיט משא הרעי שבנקביהם: 18. אל נא אדני. רבותינו אמרו [31] ששם זה קדש שנאמר בו להחיות את נפשי [י] מי שיש בידו להמית ולהחיות ותרגומו [32] בבעו [כען] ה': אל נא. אל תאמרו אלי להמלט ההרה: נא. [ז] לשון בקשה: 19. פן תדבקני הרעה. [33] כשהייתי אצל אנשי סדום היה הקב"ה רואה מעשי ומעשה בני העיר והייתי נראה צדיק וכדאי להנצל. וכשאבא אצל צדיק אני כרשע. וכן אמרה הצרפית לאליהו [34] באת אלי להזכיר את עוני עד שלא באת אצלי היה הקב"ה רואה מעשי [ח] ומעשה עמי ואני צדקת ביניהם ומשבאת אצלי לפי מעשיך אני רשעה: 20. העיר הזאת קרובה. [35] קרובה ישיבתה נתיישבה מקרוב לפיכך לא נתמלאה סאתה עדיין. ומה היא קריבתה? מדור הפלגה שנתפלגו האנשים והתחילו להתיישב איש איש במקומו והיא היתה בשנת מות פלג ומשם ועד כאן נ"ב שנה שפלג מת בשנת מ"ח לאברהם. כיצד? פלג חי אחרי הולידו את רעו ר"ט שנה צא מהם ל"ב כשנולד שרוג ומשרוג עד שנולד נחור ל' הרי ס"ב ומנחור עד שנולד תרח כ"ט הרי צ"א ומשם עד שנולד אברהם ע' הרי קס"א תן להם מ"ח הרי ר"ט ואותה שנה היתה שנת הפלגה וכשנחרבה סדום היה אברהם בן צ"ט שנה הרי מדור הפלגה עד כאן נ"ב שנה וצוער איחרה ישיבתה אחרי ישיבת סדום וחברותיה שנה אחת הוא שנאמר אמלטה נא. נא בגימטריא נ"א: הלא מצער היא. [35] והלא עונותיה מועטין ויכול אתה להניחה ותחי נפשי בה. זהו מדרשו. ופשוטו של מקרא הלא [ט] עיר קטנה היא ואנשים בה מעט אין לך להקפיד אם תניחנה ותחי נפשי בה: 21. גם לדבר הזה. לא דייך שאתה ניצל אלא אף כל העיר אציל בגללך: הפכי. הופך אני כמו [36] עד בואי [37] אחרי רואי [38] מדי דברי בו: 22. כי לא אוכל לעשות. [39] זה עונשן של מלאכים על שאמרו כי משחיתים אנחנו ותלו הדבר בעצמן לפיכך לא זזו משם עד שהוזקקו לומר שאין הדבר ברשותן: כי לא אוכל. לשון יחיד [40] מכאן אתה למד שהאחד הופך והאחד מציל שאין שני מלאכים נשלחים לדבר אחד: על כן קרא שם העיר צוער. על שם והיא מצער: 24. וה' המטיר. [41] כל מקום שנאמר וה' הוא ובית דינו': המטיר על סדום. [41] בעלות השחר כמו שנאמר וכמו השחר עלה. שעה שהלבנה עומדת ברקיע עם החמה לפי שהיו מהם עובדין לחמה ומהם ללבנה אמר הקב"ה אם אפרע מהם ביום יהיו עובדי לבנה אומרים אלו היה בלילה כשהלבנה מושלת לא היינו חרבין (לכך כתיב וכמו השחר עלה ונפרע מהם בשעה שהחמה והלבנה מושלות): המטיר גפרית ואש. [42] בתחלה מטר ונעשה גפרית ואש: מאת ה'. [43] דרך המקראות לדבר כן כמו נשי למך ולא אמר נשי. וכן אמר דוד [44] קחו עמכם את עבדי אדניכם [יא] ולא אמר עבדי. וכן אחשורוש

אמר

[26] בראשית י"ב: [27] שם י"ג: [28] ישעיה ס"ו: [29] תהלים קכ"ד: [30] ישעיה מ"ו: [31] שבועות ל"ב: [32] וע' כת"ח שלפנינו: [33] כ"ר וע' פס' רבתי ביום השמיני: [34] מלכים א' י"ז: [35] ע' שבת י' ב': [36] לקמן מ"ח: [37] לעיל ט"ז: [38] ירמיה ל"א: [39] ע' ב"ר על פסוק י"ג: [40] ע' לעיל י"ח פס' א': [41] כ"ר: [42] ע' מכילתא פ' בשלח: [43] כ"ר: [44] מלכים א' א':

לאסתר ט' כ"ח: [ז] מי שיש בידו. והכי קאמר ויאמר לוט אליהם באזניהם אל נא יהי כן וחזר כלפי השם ואמר לו אדני הנה נא מצא עבדך: [ז] ע"ג במדבר י' ל"א: [ח] [ומעשי בני עירי]: [ט] רש"י תפס כאן לשון הכתוב בקהלת ט' י"ד: [י] ע"ג * שמות י"ב כ"ט: [יא] ע' הנוסח בב"ר:

אמר בשם המלך ולא אמר בשמי. אף כאן אמר [45] מאת ה׳ ולא אמר מאתו: מ ן
ה ש מ י ם. [46] הוא שאמר הכתוב [47] כי בם ידין עמים וגו׳. כשבא ליסר את הבריות
מביא עליהם אש מן השמים כמו שעשה לסדום. וכשבא להוריד המן מן השמים
[48] הנני ממטיר לכם לחם מן השמים: 25. ו י ה פ ך א ת ה ע ר י ם ו ג ו׳. [49] ארבעתן
יושבות בסלע אחד והפכן מלמעלה למטה שנאמר [50] בחלמיש שלח ידו וגו׳ [יב]:
26. ו ת ב ט א ש ת ו מ א ח ר י ו של לוט: ו ת ה י נ צ י ב מ ל ח. [51] במלה חטאה
ובמלה לקתה, אמר לה תני מעט מלח לאורחים הללו אמרה לו אף המנהג הרע הזה
אתה בא להנהיג במקום הזה: 28. ק י ט ר. תימור של עשן טורק״א בל׳: ה כ ב ש ן.
חפירה ששורפין בה את האבנים לסיד וכן כל כבשן שבתורה: 29. ו י ז כ ר א ל ה י ם
א ת א ב ר ה ם. [52] מהו זכירתו של אברהם? על לוט נזכר שהיה לוט יודע ששרה
אשתו של אברהם ושמע שאמר אברהם במצרים על שרה אחותי היא ולא גלה הדבר
שהיה חס עליו לפיכך חס הקב״ה עליו: 30. כ י י ר א ל ש ב ת ב צ ו ע ר. לפי
שהיתה קרובה לסדום: 31. א ב י נ ו ז ק ן. [יג] ואם לא עכשיו אימתי? שמא ימות
או יפסוק מהוליד [מלידה]: ו א י ש א י ן ב א ר ץ. [52] סבורות היו שכל העולם נחרב
כמו בדור המבול. בראשית רבה: 33. ו ת ש ק י ן ו ג ו׳. [53] יין נזדמן להן במערה
להוציא מהן שני אומות: ו ת ש כ ב א ת א ב י ה. ובצעירה כתיב ותשכב עמו, צעירה
לפי שלא פתחה בזנות אלא אחותה למדתה חיסך עליה הכתוב ולא פירש גנותה.
אבל בכירה שפתחה בזנות פרסמה הכתוב במפורש. [54] ו ב ק ו מ ה [יד] של בכירה נקוד
[לומר הרי הוא כאלו לא נכתב] לומר שבקומה ידע ואע״פ כן לא נשמר ליל שני
מלשתות. [55] [אמר [טו] רבי לוי ־ל מי שהוא לחוט אחר בולמוס של עריות לסוף
מאכילים אותו מבשרו]: 36. ו ת ה ־י ן ו ג ו׳. [56] אע״פ שאין האשה מתעברת מביאה
ראשונה אלו שלטו בעצמן והוציאו [טז] ערותן לחוץ ונתעברו מביאה ראשונה:
37. [יז] מ ו א ב. [57] זו שלא היתה צנועה פירשה שמאביה הוא. אבל צעירה קראתו
בלשון נקיה וקבלה [וקבלו] שכר בימי משה שנאמר בבני עמון [58] אל תתגר בם
כלל ובמואב לא הזהיר אלא שלא ילחם בם אבל לצערן התיר לו [להם]:

כ. 1. ו י ס ע מ ש ם א ב ר ה ם. [1] כשראה שחרבו הכרכים ופסקו העוברים והשבים
נסע לו משם. דבר אחר להתרחק מלוט שיצא עליו שם רע שבא על בנותיו:
2. ו י א מ ר א ב ר ה ם. [1] כאן לא נטל רשות אלא על כרחה שלא בטובתה לפי
שכבר לוקחה לבית פרעה על ידי כן: א ל ש ר ה א ש ת ו. על שרה אשתו. כיוצא
בו [2] אל הלקח ארון וגו׳. [2] ואל מות חמיה. [א] שניהם בלשון על: 4. ל א ק ר ב
א ל י ה. [3] המלאך מנעו כמו שנאמר לא נתתיך לנגוע אליה: ה ג ו י ג ם צ ד י ק
תהרג

[45] מלכים א׳ א׳: [46] ע׳ סנהד׳ ל״ח ב׳; [47] תנחומא פ׳ בשלח וע״ג ב״ר; [48] איוב ל״ו: [49] שמות ט״ז: [50] ב״ר:
[51] איוב כ״ח; [52] ע׳ ב״ר פ׳ נ׳: [53] ב״ר; [54] נחוי בשם רבותינו וע״ג מכילתא פ׳ בשלח פס׳ גאה גאה
וספרי פ׳ עקב: [55] ע׳ הוריות י׳ ב׳ נזיר כ״ג ב״ר ספרי פ׳ בהעלותך: [56] ב״ר: [57] ב״ר פ׳ נ״ב: [58] ע׳
הוריות י׳ ב׳ ב״ר: [59] דברים ב׳:
כ [1] ב״ר: [2] שמואל א׳ ד׳: [3] ע׳ ב״ר:

[יב] וסיפי׳ דקרא הפך משרש הרים: [יג] וכן הלשון ברש״י דברים ל״ג א׳ ולשון הלל הוא באבות פרק א׳:
[יד] וי״ו של ובקומה נקוד וכן הוא בתלמוד ובמדרש: [טו] א״ר נחמן בר חנן, וכן הוא בב״ר ובתנח׳:
[טז] עדותן גרסינן פירוש בתוליהן וראיה מבוררה ואלה בתולי בתי עדות בתי ולא גרסינן בריש (דעת
זקנים וכן בחזקוני וע״ג ערוך ערך עד): [יז] דקרי׳ מואבי משמע מאב: בן עמי. בל׳ נקייה הוא
דלא רצתה להודיע דמאביה נתעברה: אמר אל תצורם ואל תתגר בם ומדלא כתיבה בהו
מלחמה ש״מ דאפילו צערה לא ליעבד להם ולא עוד אפילו בכירה דקריתי׳ אב הכתוב פירסמה
דכתיב ותשכב את אביה ובצעירה כתיב ותשכב עמו:
כ [א] ע״ג רש״י בראשית ל״ז ל״ה והרבה אל: [ב] [וכן לשון המקרא הגוי אף אם הוא צדיק אתה הורגו]:

תהרג. אף אם הוא צדיק תהרגנו! שמא כך דרכך לאבד האומות חנם? [4] כך עשית לדור המבול ולדור הפלגה אף אני אומר שהרגתם על לא דבר כשם שאתה אומר להרגני [ב]: .5 גם היא. [י] לרבות עבדים וגמלים וחמרים שלה את כלם שאלתי ואמרו לי אחיה הוא: בתם לבבי. שלא דמיתי לחטוא: ובנקין כפי. נקי אני מן החטא שלא נגעתי בה: .6 ידעתי כי בתם לבבך וגו׳. אמת שלא דמית מתחלה לחטוא [י] אבל נקיון כפים אין כאן: לא נתתיך. לא ממך היה שלא נגעת בה אלא חשכתי אני אותך מחטוא ולא נתתי לך כח וכן [5] לא נתנו אלהים. וכן [6] ולא נתנו אביה לבוא: .7 השב אשת האיש. [7] ואל תהא סבור שמא תתגנה בעיניו ולא יקבלנה או ישנאך ולא יתפלל עליך: כי נביא הוא. [7] ויודע שלא נגעת בה לפיכך ויתפלל בעדך: .9 מעשים אשר לא יעשו. מכה אשר לא הורגלה לבא על בריה באה לנו על ידך [8] עצירת כל נקבים של זרע [ג] ושל קטנים ורעי ואזנים וחוטם: .11 רק אין יראת אלהים. [8] אכסנאי שבא לעיר על עסקי אכילה ושתיה שואלין אותו או על עסקי אשתו שואלין אותו אשתך היא או אחותך היא? .12 אחתי בת אבי היא. [9] ובת אב מותרת לבן נח שאין [ד] אבות [אב] לגוי. וכדי לאמת דבריו השיבם כן. ואם תאמר הלא בת אחיו היתה? בני בנים הרי הן כבנים והרי היא בתו של תרח וכך הוא אומר ללוט [10] כי אנשים אחים אנחנו: אך לא בת אמי. הרן מאם אחרת היה: .13 ויהי כאשר התעו אתי וגו׳. אנקלוס תרגם מה שתרגם. ויש לישבו עוד דבור על אפניו. כשהוציאני הקב״ה מבית אבי להיות משוטט ונד ממקום למקום ידעתי שאעבור במקום רשעים ואמר לה זה חסדך: כאשר התעו. לשון רבים ואל תתמה כי בהרבה מקומות לשון אלהות ולשון מרות קרוי לשון רבים. [11] אשר הלכו אלהים [12] אלהים חיים [13] אלהים קדושים [[ה] הוא] [ו] וכל לשון אלהים לשון רבים. וכן [14] ויקח אדוני יוסף [15] אדוני האדונים [16] אדוני הארץ וכן [17] בעליו עמו [17] והועד בבעליו. ואם תאמר מהו לשון התעו? כל הגולה ממקומו וא״נו מיושב קרוי תועה. כמו [18] ותלך ותתע. [19] תעיתי כשה אובד. [20] יתעו לבלי אוכל. יצאו ויתעו לבקש אכלם: אמרי לי. עלי וכן [21] וישאלו אנשי המקום לאשתו. על אשתו. וכן [22] ואמר פרעה לבני ישראל כמו על בני ישראל. [23] פן יאמרו לי אשה הרגתהו: .14 ויתן לאברהם. כדי שיתפייס ויתפלל עליו: .15 הנה ארצי לפניך. אבל פרעה אמר לו [24] הנה אשתך קח ולך לפי שנתיירא שהמצריים שטופי זמה: .16 ולשרה אמר אבימלך לכבודה כדי לפייסה הנה עשיתי לך כבוד זה נתתי ממון לאחיך שאמרת עליו אחי הוא הנה הממון והכבוד הזה לך כסות עינים לכל אשר אתך. יכסו [ז] עיניהם שלא יקילוך שאלו השיבותיך ריקנית יש להם לומר לאחר שנתעלל בה החזירה עכשיו שהוצרכתי לבזבז ממון ולפייסך יודעים יהיו שעל כרחי השיבותיך ועל ידי נס: ואת כל. ועם כל באי עולם: ונכחת. יהא לך פתחון פה להתוכח ולהראות דברים [ח] נכרים הללו

[3] ע׳ ב״ר; [4] ב״ר: [5] בראשית ל״א: [6] שופטים ע״ו; [7] ע׳ ב״ר; [8] ב״ר: [9] ע׳ ב״ק ל״ב: [10] ע׳ ב״ר פי י״ח ויבמות ל״ח וע׳ סנהד׳ נ״ח ב׳; [11] בראשית י״ג; [12] שמואל ב׳ ז׳; [12] דברים ה׳; [13] יהושע כ״ד; [14] בראשית ל״ט; [15] דברים י׳: [16] בראשית מ״ב: [17] שמות כ״ב; [18] בראשית כ״א: [19] תהלים קי״ט; [20] איוב ל״ח; [21] בראשית כ״ו; [22] שמות י״ד; [23] שופטים ט׳; [24] בראשית י״ב:

[ג] וגדולים וקטנים ואזנים וחוטם: [ד] א״א נקדתי **אבות** ובכ״י אחר מצאתי **אבהות** והנוסח **אב** אשר בכ״י אחרים מסכמת עם הנוסח ביבמות צ״ח ע״ש: [ה] ולא כתיב המה ע׳ ירושלמי ברכות פרק ט׳ הלכה א׳: [ו] [וכן כל לשון ארנות לשון רבים הוא ויקח]: [ז] [עיניהם של כל אשר אתך שלא יקילוך] והכל דבר אחד מן כסות עינים עד ידי נס: [ח] נְכָרִים ע״ג לשון רש״י בראשית כ״ד פסוק כ״ו וכן פסוק ן׳:

הללו ולשון הוכחה בכל מקום ברור דברים ובל' אשפד"ביר ואנקלוס תרגם בפנים אחרים ולשון המקרא [ט] כך הוא נופל על התרגום. הנה הוא לך כסות של כבוד על העינים שלי ששלטו בך ובכל אשר אתך ועל כן תרגמו וחזית יתיך וית כל דעמך. ויש מדרשי אגדה אבל ישוב לשון המקרא פירשתי: 17. וילדו. כתרגומו: ואתרוחו [25] נפתחו נקביהם והוציאו [מה שצריך לצאת] והיא לידה שלהם: 18. בעד כל רחם. כנגד כל פתח: על דבר שרה. [26] על פי דבורה של שרה:

כא. 1. וה' פקד את שרה וגו'. [1] סמך פרשה זו [לכאן ללמד] ללמדך שכל המבקש רחמים על חבירו והוא צריך לאותו דבר הוא נענה תחלה שנאמר ויתפלל וגו' וסמיך ליה וה' [א] פקד את שרה שפקד כבר קודם שרפא את אבימלך: פקד את שרה כאשר אמר. בהריון: כאשר דבר. בלידה. [2] והיכן היא אמירה והיכן הוא דבור? אמירה [3] ויאמר אלהים איה שרה אשתך וגו'. דבור [4] היה דבר ה' אל אברם בברית בין הבתרים ושם נאמר [4] לא יירשך זה וגו'. והביא היורש מן שרה: ויעש ה' לשרה כאשר דבר לאברהם: 2. למועד אשר דבר אתו. דמליל יתיה את המועד דבר וקבע כשאמר לו [5] למועד אשוב אליך [6] שרט לו שריטה בכותל [ב] ואמר לו כשתגיע חמה לשריטה זו בשנה האחרת תלד: 6. יצחק לי. ישמח עלי ומדרש אגדה [7] הרבה עקרות נפקדו עמה הרבה חולים נתרפאו בו ביום הרבה תפלות נענו עמה ורב שחוק היה בעולם: 7. מי מלל לאברהם. לשון שבח וחשיבות ראו מי הוא וכמה [ומה] הוא שומר הבטחתו הקב"ה מבטיח ועושה: מלל. [7] שנה הכתוב ולא אמר דבר גימטריא שלו ק' כלומר לסוף מאה לאברהם: הניקה בנים שרה. [ומהו בנים לשון רבים] [8] ביום המשתה הביאו השרות בניהן עמהן והניקה אותם שהיו אומרות לא ילדה שרה אלא [ג] אסופי הביאה מן השוק: 8. ויגמל. [9] לסוף כ"ד חדש: משתה גדול. [10] שהיו שם גדולי הדור [ד] שם ועבר ואבימלך: 9. מצחק. [11] לשון ע"ז כמו שנאמר [12] ויקומו לצחק. דבר אחר לשון גלוי עריות כמה דתימא [13] לצחק בי. ד"א לשון רציחה כמו [14] יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו וגו'. [15] [שהיה] מריב עם יצחק על הירושה ואומר אני בכור ונוטל פי שנים [ה] ויוצאים לשדה ונוטל קשתו ויורה בו חצים כמה דתימא [16] כמתלהלה היורה זקים וגו' ואמ' הלא משחק אני: 10. עם בני עם יצחק. [17] מכיון שהוא בני אפילו אם אינו הגון כיצחק או הגון כיצחק אפילו אינו בני אין זה כדאי לירש עמו קיו עם בני עם יצחק ששתיהן בו: 11. על אודת בנו. [18] ששמע שיצא לתרבות רעה ופשוטו על שאמרה לו לשלחו: 12. שמע בקולה. [18] למדנו שהיה אברהם טפל לשרה בנביאות: 14. לחם וחמת מים. [18] ולא כסף וזהב לפי שהיה שונאו על שיצא לתרבות רעה: ואת הילד. אף הילד שם על שכמה [19] שהכניסה בו שרה עין רעה

[25] ע' לעיל פסוק ט': [26] ע' ב"ר:

כא [1] ע' ב"ק ל"ב: [2] ע' מכילתא ס' בא פ' י"ב: [3] בראשית י"ח: [4] שם ט"ו: [5] שם י"ח: [6] תנחומא: [7] ב"ר: [8] ע' ב"מ פ"ז תנחומא ר"פ תולדות: [9] ע' גיטין ע"ה ב': [10] ב"ר ב"מ פ"ז: [11] ע' ב"ר תוספתא סוטה פ' ה': [12] שמות ל"ב: [13] בראשית ל"ט: [14] שמואל ב' ב': [15] ב"ר: [16] משלי כ"ו: [17] ב"ר: [18] תנחומא ר"פ שמות: [19] ב"ר:

[ט] [המקרא כך על תרגומו וחזית יתיך וית כל דעמך ועל כל מה דאמרת ואתוכחת כלו' תתוכחי זהזהרי מכאן ואילך שלא תאמרי עוד כדברים הללו שאמרת אחי הוא והיא לשון הוכחה] (ותו לא):

כא [א] פקד. מדלא כתיב ויפקוד את שרה וכתיב פקד משמע פקד כבר תחילה לאבימלך: [ב] וכן ברש"י שמות ט' י"ח: [ג] אסופי. ילד מן השוק ולא נודע של מי והמוצאו אספו אל הבית: [ד] כג' רש"י כן הוא גם בס' הישר: [ה] [ומתשובת שרה אתה למד שאמרה כי לא יירש בן האמה

רעה ואחזתו חמה ולא יכול לילך ברגליו: [ותלך ותתע. [20] חזרה לגלולי בית אביה]:
.15 ויכלו המים. [21] לפי שדרך חולים לשתות הרבה: .16 מנגד. מרחוק:
כמטחוי קשת. [21] כשתי טיחות. והוא לשון ירית חץ בלשון משנה [22] שהטיח
באשתו על שם שהזרע [ו] יורה כחץ. ואם תאמר היה לו לכתוב כמטחי קשת [23] משפט
הוייו ליכנם לכאן כמו [24] בחגוי הסלע מגזרת [25] והיתה אדמת יהודה למצרים לחגא
ומגזרת [26] יחוגו וינועו כשכור וכן [27] קצוי ארץ מגזרת קצה: ותשב מנגד. כיון שקרב
למות הוסיפה להתרחק: .17 את קול הנער. [28] מכאן שיפה תפלת החולה מתפלת
אחרים עליו והיא קודמת להתקבל: באשר הוא שם. [29] לפי מעשים שהוא עושה
עכשיו הוא נדון ולא לפי מה שהוא עתיד לעשות לפי שהיו מלאכי השרת מקטרגים
ואומרים רבונו של עולם מי שעתיד זרעו להמית בניך בצמא אתה מעלה לו באר:
והוא משיבם עכשיו מה הוא צדיק או רשע? אמרו לו צדיק. אמר להם לפי מעשיו
של עכשיו אני דנו וזהו באשר הוא שם. [30] והיכן המית את ישראל בצמא? כשהגלם
נבוכדנצר שנאמר [31] משא בערב וגו׳ לקראת צמא התיו מים וגו׳ כשהיו מוליכין אותם
אצל ערביים היו ישראל אומרים לשוביהם בבקשה מכם הוליכונו אצל בני דודנו
ישמעאל וירחמו עלינו שנאמר [31] אורחות דדנים (אל תקרי דדנים אלא דודים) ואלו
יוצאים לקראתם ומביאין להם בשר ודג מלוח ונודות נפוחים כסבורים ישראל שהם
מלאים מים וכשמכניסו לתוך פיו ופותחו, הרוח נכנסת בגופו ומת: .20 רבה קשת.
יורה חצים בקשת: קשת. על שם האומנות כמו חמר גמל ציד לפיכך השי״ן מודגשת.
היה יושב במדבר ומלסטם את העוברים הוא שנאמר [32] ידו בכל וגו׳: .21 מארץ
מצרים. [33] ממקום גדוליה שנאמר [34] ולה שפחה מצרית וגו׳. [היינו דאמרי אינשי
זרוק חוטרא לאוירא אעיקריה קאי]: .22 [ז] אלהים עמך. [35] לפי שראו שיצא
משכונת סדום לשלום ועם המלכים נלחם ונפלו בידו ונפקדה אשתו לזקוניו:
.23 ולניני ולנכדי. [36] עד כאן רחמי האב על הבן: כחסד אשר עשיתי
עמך תעשה [גם אתה] עמדי. [36] שאמרתי לך הנה ארצי לפניך: .25 והוכח.
נתוכח עמו על כך: .30 בעבור תהיה לי זאת לעדה. לשון עדות של נקבה כמו
[37] ועדה המצבה: כי חפרתי את הבאר. [38] מריבים היו עליה רועי אבימלך ואומרים
אנחנו חפרנוה אמרו ביניהם כל מי שיתראה על הבאר ויעלו המים לקראתו שלו היא
ועלו לקראת אברהם: .33 אשל. [39] רב [ח] ושמואל חד אמר פרדס להביא ממנו פירות
לאורחים בסעודה, וחד אמר [ט] פונדק לאכסניא ובו כל [י] מיני פירות. ומצינו לשון

נטיעה

[20] ע׳ פדר״א פ׳ ל׳ ות״י; [21] ב״ר; [22] סנהדרין מ״ו: [23] וכן במחברת מנחם; [24] שיר השירים ב׳; [25] ישעיה י״ט; [26] תהלים ק״ז; [27] תהלים ס״ה: [28] ע׳ ב״ר: [29] ע׳ ב״ר וכן *ר״ה ט״ז ב׳ *ישעיה כ״א י״ד ואיכה א׳ ט׳; [30] ירושל׳ תענית פ׳ ד׳ תנחומא שמות סי׳ י״ח ומדרש איכה סי׳ ב׳: [31] ישעיה כ״א: [32] לעיל ט״ז י״ב; [33] ב״ר: [34] בראשית ט״ז: [35] ע׳ ב״ר: [36] ב״ר; [37] בראשית ל״א; [38] ב״ר: [39] סוטה י׳ ב״ר:

הזאת]: [ו] ע״ג בראשית מ״ט כ״ד ודברים ל״ב ב׳: [ז] [ויהי בעת ההיא. לאחר שראה אבימלך
שנתקימה הבטחתו של הקב״ה שאמר ואת בריתי אקים את יצחק אשר תלד לך שרה למועד הזה ומה
הוא הברית זו ברית הארץ דכתיב ביום ההוא כרת ד׳ את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ וג׳
אמר לו אלהים עמך בכל אשר אתה עושה שבן מאה שנה ילדת ושרה בת תשעים שנה וילדה: אשר
עשיתי עמך. בהיותי יושב על הארץ ואתה היית גר: לאמר. לך הנה ארצי לפניך כן תעשה
גם אתה עמדי כשתירש את הארץ ואני אהיה גר שמובטח אני שכשם שנתקיימה הבטחתו
למועד הזה כן יתקיימו דבריו שאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת: ואמר אברהם אנכי אשבע
והוכיח. כל אהבה שאין בה תוכחה אינה אהבה וכל שלום שאין עמו תוכחת אינו שלום. אמר
לו אנכי אשבע אבל מה שאמרת כחסד אשר עשיתי עמך אין כאן חסד שהרי כשהייתי גר בארץ
גזלו עבדיך את באר המים אשר חפרתי. מפי [פירש] רבי יוסף בר שמשון ז״ל: [ח] בב״ר ובסוטה
פלוגתא בין רבי יהודה ור׳ נחמיה: [ט] פונדק ללון שם אורחים ולשון אשל נוטריקון הוא אכילה

נטיעה באהלים שנאמר [40] ויטע אהלו אפדנו: ו י ק ר א [יא] ש ם ו ג ו׳. [41] על ידי אותו אשל נקרא שמו של הקב״ה אלוה לכל העולם לאחר שאוכלים ושותים אומר להם ברכו למי שאכלתם משלו סבורים אתם שמשלי אכלתם? משל מי שאמר והיה העולם אכלתם! 34. י מ י ם ר ב י ם. [42] מרובים על של חברון בחברון עשה כ״ה שנה וכאן כ״ו [43] שהרי בן ע״ה שנה היה בצאתו מחרן, אותה שנה ויבא וישב באלוני ממרא שלא מצינו קודם לכן שנתיישב אלא שם שבכל מקומותיו היה כאו״ח חונה ונוסע והולך שנאמר [44] ויעבור אברם. ויעתק משם. ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה. ובמצרים לא עשה אלא ג׳ חדשים שהרי שלחו פרעה מיד [45] וילך למסעיו עד ויבא וישב באלוני ממרא אשר בחברון. שם ישב עד שנהפכה סדום מיד ויסע משם אברם מפני בושה של לוט ובא לארץ פלשתים ובן צ״ט שנה היה שהרי בשלישי למילתו באו אצלו המלאכים הרי כ״ה שנה וכאן כתיב ימים רבים. מרובים על הראשונים ולא בא הכתוב לסתום אלא לפרש ואם היה מרובים עליהם שתי שנים או יותר היה מפרשם ועל כרחך אינם יתרים יותר משנה הרי כ״ו שנה [יב] מיד יצא משם וחזר להברון ואותה שנה קדמה לפני עקידתו של יצחק י״ב שנים. בסדר עולם:

כב. 1. א ח ר ה ד ב ר י ם ה א ל ה. [1] יש מרבותינו אומרים אחר דבריו של שטן שהיה מקטרג ואומר מכל סעודה שעשה אברהם לא הקריב לפניך פר אחד או איל אחד אמר לו כלום עשה אלא בשביל בנו אלו [אפילו] הייתי אומר לו זבח אותו לפני לא היה מעכב. ויש אומרים [2] אחר דבריו של ישמעאל שהיה מתפאר על יצחק שמל בן י״ג שנה ולא מיחה אמר לו יצחק באבר אחד אתה מיראני אלו אמר לי הקב״ה זבח עצמך לפני לא הייתי מעכב: ה נ נ י. [3] כך היא ענייתם של חסידים לשון ענוה הוא ולשון זימון: 2. ק ח נ א. [4] אין נא אלא לשון בקשה אמר לו בבקשה ממך עמוד לי בזו הנסיון שלא יאמרו הראשונות לא היה בהן ממש: א ת ב נ ך. [5] אמר לו שני בנים יש לי אמר לו את יחידך אמר לו זה יחיד לאמו וזה יחיד לאמו אמר לו אשר אהבת אמר לו שניהם אני אוהב אמר לו את יצחק. ולמה לא גילה לו מתחלה? [5] שלא לערבבו פתאום ותזוח דעתו עליו ותטרף [6] וכדי לחבב עליו את המצוה וליתן לו שכר על כל דבור ודבור: א ר ץ ה מ ר י ה. [7] ירושלים וכן בדברי הימים [8] לבנות את בית ה׳ בירושלים בהר המוריה. ורבותינו פירשו [9] על שם שמשם הוראה יצאה [א] לישראל. ואנקלוס תרגמו על שם [10] עבודת הקטרת שיש בו מור נרד ושאר בשמים: ו ה ע ל ה ו. [11] לא אמר לו שחטהו לפי שלא היה חפץ הקב״ה לשחטו אלא להעלהו להר לעשותו עולה [על מנת שיהיה עולה] ומשהעלהו אמר לו הורידהו: א ח ד ה ה ר י ם. [12] הקב״ה מתהא הצדיקים ואחר כך מגלה להם וכל זה כדי להרבות שכרן וכן [13] אל הארץ אשר אראך וכן ביונה [14] וקרא עליה את הקריאה: 3. ו י ש כ ם. [15] נזדרז למצוה: ו י ח ב ש. [16] הוא בעצמו ולא צוה לאחד מעבדיו [ב] שהאהבה מקלקלת את השורה: א ת ש נ י נ ע ר י ו. [17] ישמעאל ואליעזר

שאין

[40] דניאל א׳; [41] סוטה י׳ ב״ר; [42] סדר עולם פ׳ א׳; [43] ע״כ גם בב״ר; [44] בראשית י״ב; [45] שם י״ג;

כב [1] עי׳ סנהד׳ פ״ט ועי׳ ב״ר; [2] שם ותנח׳ ות״י; [3] תנחומא א; [4] סנהד׳ פ״ט ב׳; [5] שם וב״ר; [6] ב״ר; [7] סוף מ׳ תדשא; [8] ב׳ ג׳; [9] תענית ט״ז ב״ר; [10] גם ב״ר ופס׳ רבתי; [11] עי׳ פסוק י״ב; [12] ב״ר פ׳ נ״ט; [13] בראשית י״ב; [14] יונה ג׳; [15] פסחים ד׳; [16] ב״ר סנהד׳ ק״ה ב׳; [17] ת״י ויקרא רבה פ׳ כ״ו פדר״א פ׳ ל״א;

שתייה לוייה שהיה מאכילן ומשקן ואח״כ מלוה אותן: [י] מיני מאכל. וכן הוא גם בב״ר: [יא] אל תקרי ויקרא אלא ויקריא למד לבריות שם בשם ד׳ אל עולם. כיצד לאחר שאכלו ושתו משלו היו עומדין לברכו לאברהם והוא אומר להם וכי משלי אכלתם: [יב] וע׳ בס״ע פרק א׳ הוצאת ר״ב ראטנער כי שם העיר המבאר שהתיבות מיד יצא משם וחזר לחברון אינם בס״ע שלפנינו:

כב [א] לעולם. ג׳ ב״ר וכן הוא בירושלמי ברכות פרק ד׳ הל׳ ה׳: [ב] אהבה שאהב אברהם את

שאין אדם חשוב רשאי לצאת לדרך בלא ב׳ אנשים [18] שאם יצטרך האחד לנקביו ויתרחק יהיה השני עמו: ויבקע. תרגום וצלה כמו [19] וצלחו הירדן לשון ביקוע פינדריא בלעז: .4 ביום השלישי. [20] למה איחר מלהראותו מיד? כדי שלא יאמרו הממו וערבבו פתאום וטרף דעתו ואלו היה לו שהות להמלך אל לבו לא היה עושה: וירא את המקום. [21] ראה ענן קשור על ההר: .5 עד כה. כלומר דרך מועט למקום אשר לפנינו ומדרש אגדה [21] אראה היכן הוא מה שאמר לי המקום כה יהיה זרעך: ונשובה. [22] נתנבא שישובו שניהם: .6 המאכלת. סכין, על שם שאוכלת את הבשר כמה דתימא [23] וחרבי תאכל בשר. [24] ושמכשרת בשר לאכילה [לאכילת אדם]. ד״א [25] זאת נקראת מאכלת על שם שישראל אוכלים מתן שכרה: וילכו שניהם יחדו. אברהם שהיה יודע שהולך לשחוט את בנו היה הולך ברצון ושמחה כיצחק שלא היה מרגיש בדבר: .8 יראה לו השה. [כלומר יראה] יבחר לו השה ואם אין שה לעולה, בני. ואף על פי שהבין יצחק שהוא הולך להשחט וילכו שניהם יחדו בלב שוה [שלם]: .9 ויעקד. ידיו ורגליו מאחוריו הידים ורגלים ביחד היא [ג] עקידה והוא לשון [26] עקודים שיהיו קרסוליהם לבנים מקום שעוקדין אותן בו היה ניכר: .11 אברהם אברהם. [27] לשון חבה הוא שכופל את שמו: .12 אל תשלח. [27] לשחוט אמר לו אם כן לחנם באתי לכאן אעשה בו חבלה ואוציא ממנו מעט דם אמר לו אל תעש לו מאומה אל תעש בו מום: כי עתה ידעתי. [27] [אמר רבי אבא א״ל אברהם אפרש לפניך את שיחתי. אתמול אמרת לי כי ביצחק יקרא לך זרע וחזרת ואמרת קח נא את בנך עכשיו אתה אומר לי אל תשלח ידך אל הנער. אמר לו הקב״ה [28] לא אחלל בריתי ומוצא שפתי לא אשנה כשאמרתי לך קח מוצא שפתי לא אשנה לא אמרתי לך שחטהו אלא העלהו [ד] אסקתיה, אחתיה!] כי עתה ידעתי. מעתה יש לי מה להשיב לשטן [למדת הדין] ולאומות התמהים מה היא חבתי אצלך יש לי פתחון פה עכשיו שרואים כי ירא אלהים אתה: .13 והנה איל. [29] מוכן היה לכך מששת ימי בראשית: אחר. אחרי שאמר לו המלאך אל תשלח ידך ראהו כשהוא נאחז והוא שמתרגמינן וזקף אברהם עינוהי בתר אלין [ה]: בסבך. אילן: בקרניו. [30] שהיה רץ אצל אברהם והשטן סובכו ומערבבו באילנות [כדי לעכבו]: תחת בנו. [31] מאחר שכתוב ויעלהו לעולה לא חסר המקרא כלום מהו תחת בנו? על כל עבודה שעשה ממנו היה מתפלל ואומר יהי רצון שתהא זו כאלו היא עשויה בבני כאלו בני שחוט כאלו דמו זרוק כאלו הוא מופשט כאלו הוא נקטר ונעשה דשן: .14 ה׳ יראה. פשוטו כתרגומו ה׳ יבחר ויראה לו את המקום הזה להשרות בו שכינתו ולהקריב כאן קרבנות: אשר יאמר היום. שיאמרו לימי הדורות עליו בהר זה יראה הקב״ה לעמו: היום. הימים העתידין כמו עד היום הזה שבכל המקרא שכל הדורות הבאים הקוראים את המקרא הזה אומרים עד היום הזה על היום שעומדים בו. ומדרש אגדה [32] ה׳ ירא עקידה זו לסלוח לישראל בכל שנה ולהצילם מן הפורענות כדי שיאמר היום הזה בכל הדורות הבאים

[18] ע״ג *במדבר כ״ב כ״ב: [19] שמואל ב׳ י״ט: [20] תנחומא א: [21] ב״ר מ:ח׳; [22] שם ע״ג מ״ק י״ח: [23] דברים ל״ב: [24] תנחומא א ב״ר: [25] ב״ר: [26] לקמן ל׳ פס׳ ל״ט; [27] ב״ר; [28] תהלים פ״ט: [29] אבות פ״ה פדר״א פ׳ י״ט תנח׳ וע׳ פסחים כ״ד: [30] פדר״א פ׳ ל״א; [31] ע׳ ב״ר; [32] ע׳ ב״ר ס״י ירוש׳ תענית פ״ב תנחו׳;

הקב״ה ביטל שורה של גדולה שחבש הוא בעצמו: [ג] ויעקד. כפף ידיו ורגליו לאחריו וקשר יד ורגל יחד ונפשט צווארו לאחוריו * שבת נ״ד וע״ע תמיד ל״א: [ד] זה הלשון בב״ר „אמרתי לך אסיקתיה וקימת דברי ועתה אחתיה״: [ה] [ולפי האגדה אחר כל דברי המלאך והשכינה ואחר טענותיו של אברהם]: [ו] זה הלשון בב״ר „עכשיו מה אעשה אשיאנו מבנות וכו׳״:

הבאים בהר ה׳ יראה [33] אפרו של יצחק צבור ועומד לכפ״ה: 17. ב ר ך א ב ר כ ך. [34] אחת לאב ואחת לבן: [ו ה ר ב ה א ר ב ה. אחת לאב ואחת לבן]: 19. ו י ש ב א ב ר ה ם ב ב א ר ש ב ע. לא ישיבה ממש שהרי בחברון היה יושב י״ב שנים לפני עקידתו של יצחק יצא מבאר שבע והלך לו לחברון כמו שנאמר [35] ויגר אברהם בארץ פלשתים ימים רבים מרובים משל חברון הראשונים והם כ״ו שנה כמו שפירשנו למעלה: 20. א ח ר י ה ד ב ר י ם ה א ל ה ו י ג ד ו ג ו׳. [36] בשובו מהר המוריה היה אברהם מהרהר ואומר אלו היה בני שחוט כבר היה הולך בלא בנים היה לי [יש לי] [ו] להשיאו אשה מבנות ענר אשכול וממרא בשרו הקב״ה שנולדה רבקה בת זוגו וזהו ה ד ב ר י ם ה א ל ה הרהורי דברים שהיו על ידי עקידה: ג ם ה ו א. [36] אף היא השוות משפחותיה למשפחות אברהם י״ב. מה אברהם י״ב שבטים שיצאו מיעקב ח׳ בני הגבירות וד׳ בני שפחות אף אלו ח׳ בני גבירות וד׳ בני פלגש: 23. ו ב ת ו א ל י ל ד א ת ר ב ק ה. כל היחוסין הללו לא נכתבו אלא בשביל פסוק זה:

ח י י ש ר ה.

כג. 1. ו י ה י ו ח י י ש ר ה מ א ה ש נ ה ו ע ש ר י ם ש נ ה ו ש ב ע ש נ י ם. לכך [למה] נכתב שנה בכל כלל וכלל לומר לך שכל אחד נדרש לעצמו [1] [א] בת ק׳ כבת כ׳ לחטא מה בת כ׳ לא חטאה [2] שהרי אינה בת עונשין אף בת ק׳ בלא חטא ובת כ׳ כבת ז׳ ליופי: ש נ י ח י י ש ר ה. כלן שוין לטובה: 2. ב ק ר י ת א ר ב ע. [3] על שם ארבע ענקים שהיו שם אחימן ששי ותלמי ואביהם. דבר אחר על שם ארבעת זוגות שנקברו שם איש ואשתו אדם וחוה, אב״הם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה: ו י ב א א ב ר ה ם. [ב] מבאר שבע: ל ס פ ד ל ש ר ה ו ל ב כ ת ה. [4] ונסמכה מיתת שרה לעקידת יצחק לפי [5] שעל ידי בשורת העקידה שנזדמן בנה לשחיטה וכמעט שלא נשחט, [ג] פרחה נשמתה ממנה ומתה [ד]: 4. ג ר ו ת ו ש ב א נ כ י ע מ כ ם. גר מארץ אחרת ונתישבתי עמכם. ומדרש אגדה [6] אם תרצו הריני גר ואם לאו אהיה תושב ואטלנה מן הדין שאמר לי הקב״ה לזרעך אתן את הארץ הזאת: א ח ז ת ק ב ר. [ה] אחזת קרקע לבית הקברות: 6. ל א י כ ל ה. לא ימנע כמו [7] לא תכלא רחמיך וכמו [8] ויכלא הגשם: 8. נ פ ש כ ם. [9] רצונכם: ופגעו לי. לשון בקשה כמו [10] אל תפגעו בי: 9. ה מ כ פ ל ה. [11] בית ועליה על גביו [ו] דבר אחר שכפולה בזוגות: ב כ ס ף מ ל א. שָׁלֵם כל שויה וכן דוד אמר לארונה [12] בכסף מלא: 10. ועפרון ישב

[33] תנח׳ א ות״כ פ׳ בחקותי וע״ג ברכות ס״ב; ע״ג ב״ר פ׳ ל״ד; [34] ב״ר; [35] ס׳ כ״א פס׳ ל״ד; [36] ב״ר;

כג [1] ע׳ ב״ר: [2] ע׳ שבת פ״ט ירושל׳ בכורים פ״ב: [3] ב״ר עירובין כ״ג: [4] ע׳ ב״ר: [5] ע׳ פדר״א פ׳ ל״ב וע״ע קהלת רבה פס׳ לך אכול: [6] ב״, : [7] תהלים מ׳: [8] בראשית ח׳: [9] *ע״ז כ״ז *חולין ק״כ: [10] רות א׳: [11] עירובין נ״ג: [12] ד״ה א׳ כ״א:

כג [א] בת ק׳ כבת כ׳ לנוי בת כ׳ כבת ז׳ לחטא. ג׳ הילקוט תהלים סי׳ ל״ז וכן הוא בפירוש לב״ר המיוחס לרש״י. וע״ג בביאור שד״ל לחומש: [ב] [מהיכן בא מהר המוריה]: [ג] [כשנתבשרה כן פרחה]: [ד] באותה שעה הלך השטן אצל שרה ונדמה לה בדמות יצחק כיון שראתה אותו אמרה לו בני מה עשה לך אביך אמר לה נטלני אבי והעלני הרים והורידני בקעות והעלני לראש הר אחד ובנה המזבח וסדר המערכה וערך את העצים ועקד אותי על גבי המזבח ולקח את הסכין לשחטני ואלולי שאמר לו הקב״ה אל תשלח ידך אל הנער כבר הייתי נשחט לא הספיק לגמור את הדבר עד שיצאה נשמתה הה״ד ויבא אברהם לספוד לשרה ולבכותה מהיכן בא מהר המוריה (מתנחומא פ׳ וירא): [ה] [נחלת קרקע לעשות שם בית הקברות]: [ו] בית ועליה. הוי כפולה בשתי תקרות וג׳. שכפולה בזוגות, שנקברו כולן איש ואשתו דהיינו זוג זוג דכת׳ שמה קברו וג׳:

ישב. [13] כתיב חסר אותו היום מנוהו שוטר עלידם, מפני חשיבותו של אברהם שהיה צריך לו עלה לגדולה: לכל באי שער עירו. [14] שכולן בטלו ממלאכתן ובאו לגמול חסד [ח] לשרה: .11 לא אדני. לא תקנה אותה בדמים: נתתי לך. הרי היא כמו שנתתיה לך: .13 אך אם אתה לו שמעני. אתה אומר לי לשמוע לך וליקח בחנם אני אי אפשי בכך. אך אם אתה לו שמעני. הלואי ותשמעני: נתתי. דונ״ש בלעז מוכן הוא אצלי והלואי נתתי לך כבר: .15 ביני ובינך. בין שני אוהבים כמונו מה היא חשובה? לכלום! אלא הנח את המכר ואת מתך קבור: .16 וישקל אברהם לעפרן. [15] חסר וי״ו לפי [15] שאמר הרבה ואפילו מעט לא עשה [ט] שנטל ממנו שקלים גדולים [16] שהן [י] קנטרין שנאמר עבר לסחר שמתקבלים בשקל בכל מקום ויש מקום ששקליהן גדולים שהן קנטרין צנטינא״רש בלעז: .17 ויקם שדה עפרון. [17] תקומה היתה לו שיצא מיד הדיוט ליד מלך. ופשוטו של מקרא ויקם השדה והמערה אשר בו וכל העץ לאברהם למקנה וגו׳: .18 בכל באי שער עירו. בקרב כלם ובמעמד כלם הקנהו לו:

כד. .1 [ברך את אברהם בכל. בכל עולה בגימטריא בן ומאחר שהיה לו בן היה צריך להשיאו אשה]: .2 זקן ביתו. לפי שהוא דבוק נקוד זְקַן: תחת ירכי. [1] לפי שהנשבע צריך ליטול בידו חפץ של מצוה כגון ספר תורה או תפילין [2] והמילה היתה מצוה ראשונה לו ובאה לו על ידי צער והיתה חביבה עליו [ונטלה]: .7 ה׳ אלהי השמים אשר לקחני מבית אבי. [3] ולא אמר ואלהי האר״ץ ולמעלה אמר ואשביעך וגו׳. אמר לו עכשו הוא אלהי השמים ואלהי האר״ץ שהרגלתיו בפי הבריות אבל כשלקחני מבית אבי היה אלהי השמים ולא אלהי האר״ץ שלא היו באי עולם [א] מכירים בו ושמו לא היה רגיל בארץ: מבית אבי. [4] מחרן: וּמארץ מולדתי. [4] מאור כשדים: ואשר דבר לי. לצרכי. כמו [5] אשר דבר עלי. [ב] וכן כל לי ולו ולהם הסמוכים אצל דבור מפורשים בלשון על. ותרגום שלהם עלי עלוהי עליהון שאין נופל אצל דבור לשון לי ולו ולהם אלא אלי אליו אליהם ותרגום שלהם עמי עמיה עמהון אבל אצל אמירה נופל לשון לי ולו ולהם: ואשר נשבע לי. [6] בין הבתרים: .8 ונקית משבעתי וגו׳. וקח לו אשה מבנות ענר אשכול וממרא: רק את בני וגו׳. [6] רק מעוט הוא בני אינו חוזר אבל יעקב בן בני סופו לחזור: .10 מגמלי אדניו. [6] נכרין היו משאר גמלים שהיו יוצאין זמומין מפני הגזל שלא ירעו בשדות אחרים: וכל טוב אדניו בידו. [7] שטר מתנה כתב ליצחק על כל אשר לו כדי שיקפצו לשלוח לו בתם: ארם נהרים. בין שתי נהרות יושבת: .11 ויברך הגמלים. [8] הרביצם: .14 אתה הכחת. ראויה היא לו שתהא גומלת חסדים וכדאי היא ליכנס בביתו של אברהם. ולשון הוכחת בירֵרת אפרו״בישט בלעז: ובה אדע. לשון תחנה. הודע לי בה כי עשית חסד. אם תהיה ממשפחתו והוגנת לו אדע כ
עשית

[13] ע׳ ב״ר: [14] ב״ר: [15] ע׳ ב״מ פ״ז: [16] שם ובכורות נ׳: [17] ב״ר:
כד [1] שבועות ל״ח ב׳: [2] ב״ר ופ״י: [3] ע׳ ב״ר: [4] וע׳ ב״ר: [5] מלכים ה׳ ב׳: [6] ע׳ ב״ר: [7] פדר״א פ׳ ע ז וע״ג ב״ר: [8] ע׳ ב״ר:

וכן * שמואל א׳ א׳ פס׳ ט׳ ועלי ישב: [ח] לאברהם, בב״ר: [ט] זה שאמר הכתוב נבהל להון איש רע עין ולא ידע כי חסר תבואנו זה עפרן חסר לו אות משמו (ב״ר): [י] קנטרי׳ משקל גדול שקורין צנטינר מאה מנה: עובר לסוחר. מלמד שבכל מקום היה מתקבל בשקל ואיכא דוכתא דקרי לקנטר תיקלא *ב״מ פ״ז וע״ע *בכורות נ׳:
כד [א] [מאמינים בו] (וסה״ר ושמו — בארץ ל׳) וכן בת״י: [ב] ע״ג ברש״י לבראשית כ״ח ט״ו:

עשית חסד: .16 [ג]בתולה. [ד]ממקום בתולים: ואיש לא ידעה. [8]שלא כדרכה לפי שבנות הגוים היו משמרות מקום בתוליהן ומפקירות עצמן ממקום אחר העיד על זו שהיא נקייה מכל: .17 וירץ העבד לקראתה. [8]לפי שראה שעלו המים לקראתה [ד]: הגמיאיני נא. לשון [9]גמיעה הומיי״ר בל״ע: .18 ותרד כדה. מעל שכמה: .19 עד אם כלו. הרי אם משמש בלשון אשר. אם כלו די ספוקן שזו היא גמר שתייתן כששתו די ספוקן: .20 ותער. לשון נפיצה והרבה יש בלשון משנה [10]המערה מכלי אל כלי ובמקרא יש לו דומה [11]אל תער נפשי [12]אשר הערה למות נפשו: השקת. אבן חלולה ששותים בה הגמלים: .21 משתאה. [13]לשון שאיה כמו [14]שאו ערים. תשאה שממה: משתאה. משתומם ומתבהל על שראה דברו קרוב להצליח אבל אינו יודע אם ממשפחת אברהם היא אם לאו. [ה]ואל תתמה בתי״ו של משתאה שאין לך תיבה [15]שתחלת יסודה שי״ן ומדברת בלשון מתפעל שאין תי״ו מפרידה בין שתי אותיות של עיקר היסוד כגון משתאה. משתולל מגזרת שולל וישתומם מגזרת שממה [16]וישתמר חקות עמרי מגזרת וישמר אף כאן משתאה מגזרת תשאה וכשם שאתה מוצא לשון משומם באדם נבהל ונאלם ובעל מחשבות כמו [17]על יומו נשמו אחרונים [18]שומו שמים [19]אשתומם כשעה חדא כך תפרש לשון שאיה באדם בהול ובעל מחשבות [ו]. (ואנקלס תרגם לשון שהיה וגברא שהי שוהא ועומד במקום אחד לראות ההצליח ה׳ דרכו [20]ואין לתרגם שתי שהרי אינו לשון שתייה שאין אלף נופלת בלשון שתייה): משתאה לה. משתומם עליה כמו [21]אמרי לי אחי הוא וכמו [22]וישאלו אנשי המקום לאשתו: .22 בקע. [23]רמז לשקלי ישראל בקע לגלגלת: ושני צמידים. [24]רמז לשני לוחות מצומדות: עשרה זהב משקלם. [24]רמז לעשרת הדברות שבהן: .23 ויאמר בת מי את. [ז]לאחר שנתן לה שאלה לפי שהיה בטוח בזכותו של אברהם שהצליח הקב״ה דרכו: ללין. [25]לינה אחת. לין שם דבר והיא אמרה ללון כמה לינות: .24 בת בתואל. [ח]השיבתו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון: .25 מספוא. כל מאכל הגמלים קרוי מספוא כגון [ט]תבן ושעורים: .27 בדרך. דרך המזומן [המיומן] דרך הישר באותו דרך שהייתי צריך. וכן כל בי״ת ולמ״ד וה״א המשמשים בראש התיבה ונקודים בפתח מדברים בדבר הפשוט שנזכר כבר במקום אחר או שהוא מבורר וניכר באיזו הוא מדבר: .28 לבית אמה. דרך הנשים [היתה] להיות להן בית לישב בו למלאכתן [26]ואין הבת מגדת אלא לאמה: .29 וירץ. למה [וירץ] רץ ועל מה רץ? [אלא] ויהי כראת את הנזם. אמר עשיר הוא זה ונתן עיניו בממון: .30 על הגמלים. לשמרן כמו [27]והוא עומד עליהם לשמשם: .31 פניתי הבית. [28]מעבודת אלילים: .32 ויפתח. [29]התיר זמום שלהם [שהיה סותם את פיהם שלא ירעו בדרך בשדות אחרים]: .33 עד אם דברתי. הרי אם משמש בלשון אשר ובלשון כי כמו [30]עד כי יבא שילה וזהו שאמרו חז״ל [31]כי משמש בד׳ לשונות והאחד אי והוא אם: .36 ויתן לו את כל אשר לו. [י]שטר מתנה הראה

להם

[9] שבת ע״ז: [10] ע״ז ע״ב: טהרות ד׳ ד׳; [11] תהלים קמ״א: [12] ישעיה נ״ג: [13] וכן במחברת מנחם: [14] ישעיה ו׳: [15] ע״ג *ברלשים מ״ר ע״ז; [16] מיכה ו׳: [17] איוב י״ח: [18] ירמיה ב׳: [19] דניאל ד׳; [20] ע״ג ברשב״ם וכראב״ע: [21] בראשית כ׳: [22] שם כ״ו; [23] וכן בת״י: [24] ב״ר ס״י: [25] ב״ר: [26] ב״ר; [27] בראשית י״ח; [28] ב״ר ס״י אבדר״ן פ״ח: [29] ב״ר: [30] בראשית מ״ט: [31] ר״ה ג׳:

[ג] בתולה. מכדרכה: ואיש לא ידעה. שלא כדרכה. ירושל׳ כתובות פ״א וע״ע ב״ר פ׳ ס׳. [ד]וכן ברש״י שמות ב׳ כ׳: [ה]ע״ג ברש״י לישעיה מ״א י׳: [ו]מחשבות כן משתאה לה משתומם וכ׳ (ואונקלוס עד שתייה ל׳): [ז]ע״ג בתוס׳ חולין צ״ה: ד״ה כאליעזר: [ח]ע׳ אבדר״ן הוצאות שעכטער פרק מ׳ נוסחא ב׳: [ט][עצה ושעורים.] (עצה ע׳ שבת ע״ו תבן של מיני קטנית): [י]ע׳ לעיל

להם: .37 לא תקח אשה לבני מבנות הכנעני. אם לא תלך תחלה אל בית אבי ולא תאבה ללכת אחריך: .39 אלי לא תלך האשה. [32]אלי כתיב בת היתה לו לאליעזר והיה מחזר למצוא עילה שיאמר לו אברהם לפנות אליו להשיאו בתו אמר לו אברהם בני ברוך ואתה ארור ואין ארור מדבק בברוך: .42 ואבא היום. [33] היום יצאתי והיום באתי מכאן שקפצה לו הארץ [34] אמר רבי אחא יפה שיחתן של [יא] עבדי אבות לפני המקום מתורתן של בנים שהרי פרשה של אליעזר כפולה בתורה והרבה גופי תורה שלא נתנו אלא ברמיזה: .44 גם אתה. גם לרבות אנשים שעמו: הכיח. בירר והודיע וכן כל הוכחה שבמקרא ברור דבר: .45 טרם אכלה. טרם שאני מכלה וכן כל לשון הווה פעמים שהוא מדבר בלשון עבר ויכול לכתוב טרם כליתי ופעמים שמדבר בלשון עתיד. כמו [35] כי אמר איוב הרי לשון עבר. [35] ככה יעשה איוב הרי לשון עתיד. ופירוש שניהם לשון הווה כי אומר היה איוב אולי חטאו בני [יב] וגו' והיה עושה כך: .47 ואשאל. ואשים. שנה הסדר שהרי הוא תחלה נתן ואחר כך שאל אלא שלא יתפשוהו בדבריו ויאמרו היאך נתת לה ועדיין אינך יודע מי היא: .49 על ימין. [36]מבנות ישמעאל. [36] על שמאל. מבנות לוט שהיה יושב לשמאלו של אברהם ב"ר: .50 ויען לבן ובתואל. רשע היה וקפץ להשיב [היה והשיב] לפני אביו: לא נוכל דבר אליך. למאן בדבר הזה לא ע"י תשובת דבר רע ולא ע"י תשובת דבר הגון וניכר [יג], שמה' יצא הדבר לפי דבריך שזימנה לך: .52 וישתחו ארצה. [37]מכאן שמודים על בשורה טובה: .53 ומגדנות. לשון מגדים שהביא עמו מיני פירות של ארץ ישראל: .54 וילינו. כל לינה שבמקרא לינת לילה [אחד]: .55 ויאמר אחיה ואמה. [38] ובתואל היכן היה? היה רוצה לעכב ובא מלאך והמיתו: ימים. [39] שנה [יד] כמו [40] ימים תהיה גאלתו [41] שכך נותנין לבתולה זמן י"ב חדש לפרנס את עצמה בתכשיטים: או עשור. י' חדשים ואם תאמר ימים ממש אין דרך המבקשים לבקש דבר מועט ואם לא תרצה תן לנו מרובה מזה: .57 ונשאלה את פיה. [42][מכאן] שאין משיאין את [טו]האשה אלא מדעתה [לדעתה]: .58 ותאמר אלך. [43] מעצמי ואף אם אינכם רוצים: .60 את היי לאלפי רבבה. [טז]את וזרעך תקבלו אותה ברכה שנאמר לאברהם בהר המוריה הרבה ארבה את זרעך וגו' יהי רצון שיהא אותו הזרע ממך ולא מאשה אחרת: .62 מבוא באר לחי ראי. [43] שהלך להביא הגר לאברהם אביו שישאנה: יושב בארץ הנגב. קרוב לאותו באר שנאמר [44] ויסע משם אברהם ארצה הנגב וישב בין קדש ובין שור ושם היה הבאר שנאמר [45] הנה בין קדש ובין ברד: .63 לשוח. [46] לשון תפלה כמו [47] ישפוך שיחו: .64 ותרא את יצחק. [48] ראתה אותו הדור ותוהא [ותמהא] מפניו: ותפל. השמיטה עצמה לארץ כתרגומו [49] ואתרכינת הטתה עצמה לארץ [ולא הגיעה עד הקרקע] כמו הטי נא כדך, ארכיני

ויט

[32] ע' ב"ר פ' נ"ט וילקוט הושע י"ב; [33] סנהד' צ"ה א'; [34] ב"ר; [35] איוב ה'; [36] ב"ר; [37] ב"ר על פס' כ"ו; [38] ב"ר; [39] כתובות נ"ז; [40] ויקרא כ"ה; [41] כתובות נ"ז וב"ר; [42] ב"ר; [43] ע' ב"ר; [44] בראשית כ'; [45] שם ט"ז; [46] ב"ר ברכות כ"ו; [47] תהלים ק"ב; [48] ב"ר ס'; [49] וכן בב"ר:

פסוק י': [יא] [בתי אבות] וכן הוא בב"ר: [יב] ככה היה איוב עושה כל הימים וסה"ד: [יג] ע' לעיל כ"ו ט"ז דברים נכרים: [יד] ע"ג רש"י בראשית מ' פסוק ד': [טו] בב"ר את היתומה. בילקוט את הקטנה: [טז] את וזרעך. ידוע לנו שנשא אותך לאדם שנתברך בהר המוריה בברכות האלה שנ' ככוכבי השמים וזהו לאלפי רבבה וירש זרעך את שער אויביו וזהו שאמר וירש זרעך את שער אויביו וזהו שאמר וירש זרעך את שער שונאיו אך אין לידע אם ממך הוא או מאשה אחרת

[50] ויט שמים. וארכין לשון מוטה לארץ ודומה לו [י] [51] כי יפול לא יוטל כלומר אם יטה לארץ לא יגיע [לקרקע] עד הקרקע: .65 ותתכס. לשון ותתפעל כמו [יי] ותקבר ותשבר: .66 ויספר העבד. [52] גלה לו נסים שנעשו לו שקפצה לו הארץ ושנזדמנה לו רבקה בתפלתו: .67 האהלה שרה אמו. ויביאה האהלה ונעשית דוגמת שרה אמו כלומר והרי היא שרה אמו שכל זמן ששרה קיימת היה נר דלוק מערב שבת לערב שבת וברכה מצויה בעיסה וענן קשור על האהל ומשמתה פסקו וכשבאת רבקה חזרו. בראשית רבה: אחרי אמו. [53] דרך ארץ כל זמן שאמו של אדם קיימת כרוך הוא אצלה ומשמתה הוא מתנחם באשתו:

כה. .1 קטורה. [1] זו הגר ונקראת קטורה על שם שנאים מעשיה כקטרת [א] ושקשרה פתחה שלא [ב] נזדונה לאדם מיום שפרשה מאברהם: .3 אשורם ולטושם. [2] שם ראשי אומות. ותרגום של אנקלוס אין לי לישבו על [עם] לשון המקרא [שפירש למשירין לשון מחנה. וא"ת שאינו כן מפני האל"ף שאינה יסודית הרי לנו תיבות שאין בראשם אל"ף ונתוספה אל"ף בראשם כמו [3] חומת אנך שהוא מן [3*] נכה רגלים וכמו [4] אסוך שמן שהוא מן [4*] ורחצת וסכת. ולטושים הם בעלי אהלים המתפזרים אנה ואנה ונוסעים איש באהלי אפדנו וכן הוא אומר [5] והנם נטשים על פני כל הארץ שכן למ"ד ונו"ן מתחלפות זו בזו]: .5 ויתן אברהם וגו'. [6] א"ר נחמיה [ג] ברכה [ד] דיאתיקי שאמר לו הקב"ה לאברהם והיה ברכה הברכות מסורות בידך לברך את מי שתרצה ואברהם מסרן ליצחק: .6 הפילגשם. [7] חסר כתיב שלא היתה אלא פלגש אחת היא הגר היא קטורה. נשים בכתובה, פלגשים בלא כתובה, כדאמרינן בסנהדרין [8] בנשים ופלגשים דדוד: (נתן אברהם מתנת. פי' רבותינו [9] שם טומאה [ה] מסר להם. ד"א מה שניתן לו על אדות שרה ושאר מתנות שנתנו לו הכל נתן להם שלא רצה ליהנות מהם): .7 מאת שנה ושבעים שנה וחמש שנים. בן ק' כבן ע' [לכח] ובן ע' כבן ה' בלא חטא: .9 יצחק וישמעאל. [10] מכאן שעשה ישמעאל תשובה והוליך את יצחק לפניו והיא [11] שיבה טובה שנאמרה באברהם [ו]: .11 ויהי אחרי מות אברהם ויברך וגו'. [12] [ז] נחמו תנחומי אבלים. ד"א [13] אע"פ שמסר הקב"ה את הברכות לאברהם נתיירא לברך את יצחק מפני שצפה את עשו יוצא ממנו אמר יבא בעל הברכות ויברך את אשר ייטב בעיניו ובא הקב"ה וברכו: .13 בשמתם לתלדתם. סדר לידתן זה אחר זה: .16 בחצריהם. [14] כרכים שאין להם חומה. ותרגומו בפצחיהון שהם מפוצחים לשון פתיחה כמו [15] פצחו ורננו: .17 ואלה שני חיי ישמעאל וגו'. [16] אמר רבי חייא בר אבא למה נמנו שנותיו של ישמעאל? כדי ליחס בהן שנותיו של

[50] שמואל ב' כ"ב; [51] תהלים ל"ז; [52] ב"ר: [53] ע' פדר"א פ' ל"ב:

כה [1] ב"ר שם; [2] ע' ב"ר; [3] עמוס ז'; [3*] שמואל ב' ד'; [4] מלכים ב' ד'; [4*] רות ג'; [5] שמואל א' ל': [6] ע' ב"ר: [7] ע' ב"ר וע"ג במנחת שי: [8] ע"ש דף כ"א: [9] סנהד' ל"א; [10] ע' ב"ב ע"ז ב': [11] ב"ר פ' ל' ונס ל"ח; [12] סוטה י"ד: [13] ע' ב"ר ע"פ ה' ופ"י: [14] ע"ג *ויקרא כ"ה פס' ל"א: [15] תהלים ל"ח: [16] יבמות ס"ד:

י"ר מלפני אלהי השמים שאת היא ואותן הברכות יתקיימו בך ולא באשה אחרת. מפי ר' יוסף [מפי ר' יוסף קרא קבלתי פתרון זה] (ע"ג ברשב"ם בשם ריי"ק): [יי] כונת רש"י לפי דעת המפרש לרווי"ה על ותקבר לקמן ל"ה ח' ועל ותשבר בשמואל א' ד' י"ח ובכ"י אחרים הג' ותלחץ (והוא בבמדבר כ"ב כ"ה) ותלכד (והוא בשמואל א' י' כ"א):

כה [א] כונת הדרש על לשון תרגום כי ותקשר (בראשית ל"ח כ"ה) תרגום וקטרת: [ב] [נזדוג לה שום אדם]: [ג] [דיאתיקי וברכה]: [ד] דייתיקי הוא שטר צואה ע' ב"מ י"ט: [ה] שם טומאה. כשוף ומעשה שדים: [ו] מה שנדפס ברמב"ן אשר לפנינו „לשון רש"י כאן בן האמה וכ'" טעות הוא וצ"ל „לשון ב"ר" כאשר מצאתי ברמ' דפוס ליסבאנע משנת ארח"ם: [ז] ניחמו על אביו

של יעקב. מן שנותיו של ישמעאל למדנו ששמש יעקב בבית עבר י״ד שנה כשפירש מאביו קודם שבא אצל לבן שהרי כשפירש יעקב מאביו מת ישמעאל שנאמר [17] וילך עשו אל ישמעאל וגו׳ כמו שמפורש בסוף מגלה נקראת[18]: ויגוע. [19] לא נאמרה גויעה אלא בצדיקים: 18. נפל. שכן, כמו [20] מדין ועמלק ובני*[ו] קדם נופלים בעמק. [21] כאן הוא אומר לשון נפילה ולהלן הוא אומר [22] על פני כל אחיו ישכון, עד שלא מת אברהם ישכון משמת אברהם נפל:

תולדת.

19. ואלה תולדת יצחק. יעקב ועשו [ח] האמורים בפרשה: אברהם הוליד את יצחק. [23] על ידי שכתב הכתוב יצחק בן אברהם הוזקק לומר אברהם הוליד את יצחק לפי שהיו ליצני הדור אומרים מאבימלך נתעברה שרה שהרי כמה שנים שהתה עם אברהם ולא נתעברה הימנו מה עשה הקב״ה צר קלסתר פניו של יצחק דומה לאברהם [ט] והעידו הכל אברהם הוליד את יצחק וזהו שכתב כאן יצחק בן אברהם היה שהרי עדות יש שאברהם הוליד את יצחק: 20. בן ארבעים שנה. [24] שהרי כשבא אברהם מהר המוריה נתבשר שנולדה רבקה ויצחק היה בן ל״ז שנה שהרי בו בפרק מתה שרה ומשנולד יצחק עד העקידה שמתה שרה ל״ז שנה היו כי בת צ׳ היתה כשנולד יצחק ובת קכ״ז כשמתה שנאמר ויהיו חיי שרה וגו׳ הרי ליצחק ל״ז שנים ובו בפרק נולדה רבקה המתין לה עד שתהא ראויה לביאה ג׳ שנים ונשאה: בת בתואל מפדן ארם אחות לבן. [25] וכי עדיין לא נכתב שהיא בת בתואל ואחות לבן מפדן ארם אלא להגיד שבחה שהיתה בת רשע ואחות רשע ומקומה אנשי רשע ולא למדה ממעשיהם: מפדן ארם. [26] על שם ששני ארם היו ארם נהרים וארם צובה קורא אותו פדן לשון [27] צמד בקר תרגום פדן תורין ויש פותרין פדן ארם כמו [28] שדה ארם שבלשון [י] ישמעאל קורין לשדה פדן: 21. ויעתר. הרבה והפציר בתפלה: ויעתר לו. נתפצר [ונתפייס] ונתפתה לו ואומר אני כל לשון עתר לשון הפצרה ורבוי הוא [29] וכן ועתר [30] ענן הקטרת, מרבית עלית העשן, וכן [31] והעתרתם עלי דבריכם [32] וכן [33] ונעתרות נשיקות שונא דומות למרובות והנם למשא אנקריי״שרא בלעז: לנכח אשתו. [33*] זה עומד בזוית זו ומתפלל וזו עומדת בזוית זו ומתפללת: ויעתר [יא] לו. [34] [ולא לה?] שאין דומה תפלת צדיק בן צדיק לתפלת צדיק בן רשע לפיכך לו ולא לה: 22. [יב] ויתרוצצו. [יג] על כרחך המקרא הזה אומר דרשני. שסתם מה היא רציצה זו וכתב אם כן למה זה אנכי. [35] רבותינו דרשוהו לשון ריצה כשהיתה עוברת על פתחי תורה של שם ועבר יעקב רץ ומפרכס לצאת עוברת על פתח ע״ז עשו מפרכס לצאת. דבר אחר [36] מתרוצצים זה עם זה ומריבים

בנחלת

[17] בראשית כ״ח; [18] דף י״ז ועי״ג *סוף פ׳ תולדות; [19] ב״ב ט״ז כ׳; [20] שופטים ז׳; [21] ב״ר; [22] בראשית ע״ז; [23] ע׳ תנחומא, ב״מ פ״ז; [24] ע׳ סדר עולם ועי׳ תוס׳ יבמות ס״א כ׳; [25] עי׳ ב״ר; [26] וכן *כ״ק ל״ו כ׳; [27] ש״א י״א; [28] ויברח יעקב שדה ארם כהושע י״ב י״ג; [29] ע״ג כמחברת מנחם; [30] יחזקאל ח׳; [31] שם ל״ה; [32] וכן פירוש תענית כ׳ וגם תוס׳ שם; [33] משלי כ״ז; [33*] ע׳ ב״ר; [34] ע׳ יבמות ס״ד; [35] עי׳ ב״ר; [36] עי׳ ילקוט בשם מ׳ אבכיר;

וברכו ברכת אבלים: *[ו] וכל בני כתיב שם: [ח] [האמורים בסוף הענין ועל ידי וכ׳.] [ט] [כדי שיאמרו הכל.] וכן ברמ׳: [י] בערבי. הרא״ש והדר זקנים: [יא] ויעתר להם מיבעיה ליה. לפי שאינה דומה תפלתו שהיה צדיק בן צדיק לתפלתה שהיתה צדקת בת רשע לפיכך תלה בו הכתוב: [יב] ויתרוצצו. תרגם דוחקין כמו טומאה רצוצה שאין מתקבלין במקום אחד וברחם אחד כשאר תאומים שנסבלין ברחם אחד ויש לפרש ל׳ שבורה כמו ותרץ את גלגלתו שצר היה להם המקום ושוברין זה את זה.

בנחלת שני עולמות: ותאמר אם כן גדול צער העבור למה זה אנכי
[37] מתאוה ומתפללת על הריון: ותלך לדרש. [37] לבית מדרשו של שם [ועבר]:
לדרש את ה׳. שיגיד לה מה תהא בסופה: 23. ויאמר ה׳ לה. [37] על ידי
שליח לשם נאמר ברוח הקדש והוא אמר לה: שני גוים בבטנך. [38] [יד] גיים
כתיב אלו אנטונינוס ורבי שלא פסקו מעל שולחנם לא צנון ולא חזרת לא בימות
החמה ולא בימות הגשמים: ושני לאמים. [39] [טו] אין לאום אלא מלכות: ממעיך
יפרדו. מן המעיים הם נפרדים זה לרשעו וזה לתומו: מלאם יאמץ. [40] לא ישוו
בגדולה כשזה קם זה נופל וכן הוא אומר [41] אמלאה החרבה [טז] לא נתמלאה צור אלא
מחורבנה של ירושלים: 24. וימלאו ימיה. [42] אבל בתמר כתיב [43] ויהי בעת
לדתה שלא מלאו ימיה כי לז׳ חדשים ילדתם: והנה תומים. [44] חסר. ובתמר
תאומים מלא לפי ששניהם צדיקים אבל כאן א׳ צדיק וא׳ רשע: 25. אדמוני.
[44] סימן הוא שיהא שופך דמים: כלו כאדרת שער. מלא שער כטלית של צמר
המלאה שער פלוקי״דא בלעז: ויקראו שמו עשו. הכל קראו לו כן לפי שהיה
נעשה ונגמר בשערו כבן שנים הרבה[יז]: 26. [ואחרי כן יצא אחיו וגו׳.
[יח] שמעתי מדרש אגדה הדורשו לפי פשוטו בדין היה אוחז בו לעכבו [45] יעקב נוצר
מטיפה ראשונה ועשו מן השנייה צא ולמד משפופרת שפיה קצרה תן לה שתי אבנים
זו אחר זו הנכנסת ראשונה תצא אחרונה והנכנסת אחרונה תצא ראשונה נמצא עשו
הנוצר באחרונה יצא ראשון ויעקב שנוצר ראשונה יצא אחרון ויעקב בא לעכבו שיהא
ראשון ללידה כראשון ליצירה ויפטור את רחמה ויטול את הבכורה מן הדין]:
בעקב עשו. סימן שאין זה מספיק לגמור מלכותו עד שזה עומד ונוטלה הימנו:
ויקרא שמו יעקב. [45] הקב״ה. ד״א אביו קרא לו יעקב על שם אחיזת העקב:
בן ששים שנה. י׳ שנים משנשאה עד שנעשית בת י״ג שנה וראויה להריון וי׳
שנים הללו צפה והמתין לה כמו [46] שעשה אביו לשרה כיון שלא נתעברה ידע שהיא
עקרה והתפלל עליה. ושפחה לא רצה לישא לפי שנתקדש בהר המוריה להיות עולה
תמימה

[37] ע׳ ב״ר: [38] ע׳ ע״ז י״א ברכות נ״ז ב׳: [39] ע״ז ב׳ ע״ב: [40] ע׳ פסחים מ״ב מגילה ו׳: [41] יחזקאל
כ״ו: [42] ע׳ ב״ר: [43] ב״לא״ת ל״ח: [44] ב״ר: [45] ע׳ ב״ר: [46] לעיל ע״ז ג׳:

[יג] ותאמר אם כן למה זה אנכי אם כן מתרוצצים במעי למה זה אנכי הרה וסופי לשכלם: ותלך
לדרוש. מהו זה שכך מתרוצצים, ויאמר ד׳ לה אין סופך להפילם אלא זה אות שכשם שאין
מקום אחד סובלם במעיך והן נפרדין זה מזה כך כשיצאו ממעיך יפרדו ולאום מלאום יאמץ
ולא יהו סובלין זה את זה, ורב יעבוד צעיר, מעתה הולך ומספר היאך נתקיים דבר זה עד
שאתה תגיע להוה גביר וגו׳ כך פירש רבינו יוסף המעתיק, אך הרב הגדול בישורון צלל
במים אדירים וגילה בפנים אחרים, ויתרוצצו על כרחך וכ׳: [יג] ע׳ לשון דומה לזה גם ברש״י לבראשית
א׳ א׳: [יד] שני גיים כתיב וקרינן גוים. אנטונינוס ורבי. זה בא מעשו וזה בא מיעקב: [טו] ולאום
מלאום. מתרג׳ ומלכו ממלכו ועוד יאמץ לא שייך אלא במלכות: [טז] רישא דקרא יען אשר אמרה
צור על ירושלים האח וג׳ אתמלא מן חורבנה של ירושלים וצור מאדום הוא: ולאם מלאם יאמץ
כשעשו גבור יעקב חלש אין מלכות שניהם מתקיים יחד: [יז] בכ״י סה״ד ״הרבה״ מתחיל ד״ה
בעקב עשו. סימן עד מלכותו (שנכתב למטה בספרים שלנו) ואח״כ ויקרא שמו עד אחיזת העקב
ואח״כ מ״א בדין היה אוחז וכ׳ מה שנכתב לעיל עד יצא אחרון ותו לא: בכ״י אחרים סה״ד
״הרבה״ ד״ה בעקב עשו עד הימנו ואח״כ ד״א יעקב בא לעכבו וכ׳ עד מן הדין ואח״כ ויקרא
שמו יעקב וכ׳ עד העקב ואח״כ בענין אחר דורשו מ״א לפי פשוטו בדין היה אוחז וכ׳ יצא
האחרון: [יח] בס׳ הזכרון מובא נוס׳ אחת ישנה מאד שכתוב בה ״ואני הסופר שמעתי מדרש
וכ״ ונכון הוא שהמדרש נמצא בב״ר ולא היה רש״י צ״ל ״שמעתי״ כי לפניו היה המדרש: א״א
אולי בראשונה היה הנוסח ברש״י באופן זה ״ואחרי כן יצא אחיו וגו׳, כמשמעו (ולא שמעתי)

תמימה: .27 ויגדלו. ויהי עשו. [47] כל זמן שהיו קטנים לא היו נכרים במעשיהם ואין אדם מדקדק בהם מה טיבם כיון שנעשו בני שלש עשרה שנה זה פירש לבתי מדרשות וזה פירש לע"ז: יודע ציד. [48] לצוד ולרמות את אביו בפיו ושואלו אבא היאך מעשרין את המלח ואת התבן כסבור אביו שהוא מדקדק במצות: איש שדה. כמשמעו אדם בטל וצודה בקשתו חיות ועופות: תם. אינו בקי בכל אלה כלבו כן פיו. מי שאינו חריף לרמות קרוי תם: ישב אהלים. [49] אהלו של שם ואהלו של עבר: .28 בפיו. כתרגומו בפיו של יצחק. ומדרשו [49] בפיו של עשו שהיה צד אותו ומרמהו בדבריו: .29 ויזד. לשון בישול כתרגומו: והוא עיף. [50] ברציחה כמה דתימא [51] כי עיפה נפשי להורגים: .30 הלעיטני. [52] אפתח פי ושפוך הרבה לתוכו כמו ששנינו [53] אין אובסין את הגמל אבל מלעיטין אותו: מן האדם האדם. עדשים אדומות [54] ואותו היום מת אברהם שלא יראה את עשו בן בנו יוצא לתרבות רעה ואין זו שיבה טובה שהבטיחו הקב"ה לפיכך קצר הקב"ה ה' שנים משנותיו שיצחק חי ק"פ שנה וזה קע"ה ובישל יעקב עדשים להברות את האבל ולמה עדשים [55] שדומות לגלגל שהאבלות גלגל החוזר בעולם. (ועוד מה עדשים אין להם פה [יט] כך האבל אין לו פה [כ] שאסור לדבר ולפיכך המנהג להברות האבל בתחלת מאכלו ביצים שהם עגולים ואין להם פה כך אבל אין לו פה כדאמרינן במועד קטן [56] אבל כל שלשה ימים הראשונים אינו משיב שלום לכל אדם וכ"ש שאינו שואל בתחלה מג' ועד ז' משיב ואינו שואל וכו' ברש"י ישן): .31 מכרה כיום. כתרגומו כיום דילהן כיום שהוא ברור כך מכור לי מכירה [כא] ברורה: בכרתך. [57] לפי שהעבודה בבכורות אמר יעקב אין רשע זה כדאי שיקריב להקב"ה: .32 הנה אנכי הולך למות. (מתנודדת והולכת היא הבכורה שלא תהא כל עת העבודה בבכורות כי שבט לוי יטול אותה ועוד) [כב] אמר עשו מה טיבה של עבודה זו אמר לו כמה אזהרות ועונשין ומיתות תלויין בה כאותה ששנינו [58] אלו הן שבמיתה שתויי יין ופרועי ראש אמר אני הולך למות על ידה אם כן מה חפץ לי בה: .34 ויבז עשו. העיד הכתוב על רשעו שביזה עבודתו של מקום:

כו. .2 אל תרד מצרימה. שהיה דעתו לרדת מצרימה כמו שירד אביו בימי הרעב אמר לו אל תרד מצרימה. [1] שאתה עולה תמימה ואין חוצה לארץ כדאי לך: .3 האל. כמו האלה: .4 והתברכו בזרעך. אדם אומר לבנו יהא זרעך כזרעו של יצחק וכן בכל המקרא [2] וזה אב לכולן [3] בך יברך ישראל לאמר ישימך וגו' ואף לענין הקללה מצינו כן [4] והיתה האשה לאלה. שהמקלל שונאו אומר תהא כפלונית וכן [5] והנחתם שמכם לשבועה לבחירי שהנשבע אומר אהא כפלוני אם עשיתי כך וכך: .5 שמע אברהם בקלי. כשנסיתי אותו: וישמר משמרתי. [6] גזרות להרחקה על האזהרות שבתורה כגון שניות לעריות ושבות לשבת: מצותי. [7] דברים שאלו לא נכתבו ראוין הם להצטוות כגון גזל ושפיכות דמים: חקותי. דברים

[47] ע' ב"ר: [48] ע' ב"ר תנחומא ס' כ"ז; [49] ב"ר; [50] ב"ר ב"ב ע"ז ב': [51] ירמיה ד'; [52] ע' ב"ר; [53] שבת קנ"ה ע"ב: [54] ע' ב"ב ט"ז וב"ר: [55] ע"ש; [56] דף כ"א ב'; [57] ב"ר: [58] סנהדרין כ"ב:

כו [1] ע' ב"ר: [2] ספרי פ' נשא; [3] בראשית מ"ח; [4] במדבר ה': [5] ישעיה ס"ה: [6] ע' יבמות כ"א; [7] ע' יומא ס"ג וס"ז ב':

בידו (ולא בדין) היה אוחז בו לעכבו זהו לפי פשוטו ומדרש אגדה דורשו וכו'" — ועל ידי המעתיקים נתהוו הטעיות במשך הזמן: [יט] כמו שיש לפולין ושאר מיני קטנית כמין סדק: [כ] שהוא יושב ודומם: [כא] [גמורה]. וכן ברמבן: [כב] בכ"י אחרים היא הג' "אמר עשו וכ' ופרועי ראש ושנכנס למקדש טמא מתנונא (פי' הערוך מתחלשת ומתכחשת מתדלדלת) והולכת היא הבכורה" וכ' דלעיל עד אותה ואח"כ אמר אני עד סה"ד:

[7] דברים שיצר הרע ואומות העולם משיבין עליהם כגון אכילת חזיר ולבישת שעטנז שאין טעם בדבר אלא גזירת המלך וחקותיו על עבדיו: ותורתי. [8] להביא תורה שבעל פה הלכה למשה מסיני: 7. לאשתו. על אשתו כמו [9] אמרי לי אחי הוא: 8. כי ארכו. [10] אמר מעתה אין לי לדאוג מאחר שלא אנסוה עד עכשיו ולא נזהר להיות נשמר: וישקף אבימלך וגו׳. [10] ראהו משמש מטתו: 10. אחד העם. [11] המיוחד [א] בעם זה המלך: והבאת עלינו אשם. אם שכב כבר הבאת עלינו אשם: 12. בארץ ההוא. אע״פ שאינה חשובה כארץ ישראל עצמה, כארץ שבעה גוים: בשנה ההוא. אע״פ שאינה כתקנה שהיתה שנת רעבון: [ב] [בארץ ההוא בשנה ההוא. שניהם למה? לומר [12] שהארץ קשה והשנה קשה]: מאה שערים. [13] שאמדוה כמה ראויה לעשות ועשתה על אחת מאה ממה שאמדוה. ורבותינו אמרו [11] אומד זה למעשרות היה: 13. כי גדל מאד. [11] שהיו אומרים זבל פרדותיו של יצחק ולא כספו וזהבו של אבימלך: 14. ועבדה רבה. פעולה רבה בלשון לעז אוברי״נא [ג] עֲבוֹדָה משמע עבודה אחת. עֲבֻדָּה משמע פעולה רבה: 15. סתמום פלשתים. [15] מפני שאמרו תקלה הם לנו מפני הגייסות הבאות עלינו. טמונין פלשתאי לשון סתימה ובלשון [משנה] התלמוד [16] מטמטם את הלב: 17. בנחל גרר. רחוק מן העיר: 18. וישב ויחפר. הבארות אשר חפרו בימי אברהם אביו ופלשתים סתמום מקודם שנסע יצחק מגרר חזר והפרן: 20. עשק. ערער: כי התעשקו עמו. נתעשקו עמו עליה במריבה וערעור: 21. [שטנה. נושימנ״ט: 22. ופרינו בארץ. כתרגומו וניפוש בארעא]: 21. ואחזת מרעהו. כתרגומו [17] וסיעת מרחמוהי סיעת מאוהביו. [ד] [ויש פותרין מרעהו מ׳ מיסוד התיבה כמו שלשים מרעים דשמשון כדי שתהיה תיבת ואחזת דבוקה אבל אין דרך ארץ לדבר על המלכות כן סיעת אוהביו שאם כן כל סיעת אוהביו הוליך עמו ולא היה לו אלא סיעה אחת של אוהבים לכן יש לפיתרו בלשון הראשון. ואל תתמה על ת״ו של אחזת ואע״פ שאין התיבה סמוכה יש דוגמתה במקרא [18] עזרת מצר [19] ושכורת ולא מיין]: [ה] אחזת. לשון קביצה ואגודה שנאחזין יחד: 28. ראה ראינו. [20] ראינו באביך ראינו בך: תהי נא אלה בינותינו וגו׳. האלה אשר בינותינו מימי אביך תהי גם עתה בינינו ובינך: 29. לא נגענוך. כשאמרנו לך מעמנו: [ו] אתה. גם אתה עשה עמנו כמו כן: 33. שבעה. על שם הברית: 34. בן ארבעים שנה. [20] עשו היה נמשל לחזיר שנאמר [21] יכרסמנה חזיר מיער החזיר הזה כשהוא שוכב פושט טלפיו לומר ראו שאני טהור כך אלו [אלופי עשו] גוזלים וחומסים ומראים עצמם כשרים. כל מ׳ שנה היה עשו צד נשים

מתחת

[7] שם; [8] ע׳ יומא כ״ח ב״ר; [9] בראשית כ׳; [10] ע׳ ב״ר; [11] כת״א ות״י; [12] ב״ר; [13] כת״א; [14] ע׳ ב״ר; [15] תוספתא דסוטה פ״י; [16] פסחים מ״ב; [17] וכן ר״ב בב״ר; [18] תהלים ס׳; [19] ישעיה כ״א; [20] ב״ר; [21] תהלים פ׳;

כו [א] וכן בראשית מ״ט ט״ז ברש״י על כאחד שבטי ישראל: [ב] בכ״י אחרים: בארץ ההיא בשנה ההיא שניהם וכ׳ עד סה״ד ואח״כ נרשם בארץ ההיא אעפ״י וכ׳ בשנה ההיא וכ׳ רעבון סה״ד: [ג] עבוֹדה משמע עבודת אדמה, עבֻדה משמע פעולה: [ד] בכ״י אחר תיבת „מאוהביו" כתיב „ואין דרך ארץ לדבר על המלך כן וכ׳ עד של אוהבים" ואח״כ „אלא מקרא קצר הוא אחוזת המלך מרעהו כמו עזרת מצר ושכורת ולא מיין: אחוזת כמו קבוצה ואגודה שנאחזין בו יחד: [ה] אחזת וכ׳ יחד ואח״כ ואל תתמה (לעיל) וכ׳ מיין ונ״ב בסה״ד אחר מלת „יין" ויש פותרים וכ׳ וסה״ד בלשו הראשון. בכ״י אחר: [ו] [אתה עתה עשה לנו]: [ז] [לשון ממרים כל

מתחת בעליהן ומענה אותם כשהיה בן מ׳ אמר אבא בן מ׳ שנה נשא אשה אף אני כן: 35. מ ר ת ר ו ח. [ז]לשון המראות רוח כמו [22]ממרים הייתם [23]כל מעשיהן היו [להכעיסו] לעצבון[ח] ל י צ ח ק ו ל ר ב ק ה. [24]שהיו עובדות ע״ז:

כז. 1. ו ת כ ה י ן. [1] [א]בעשנן של אלו [ב]. [2] [ד״א כשנעקד ע״ג המזבח והיה אביו רוצה לשחטו באותה שעה נפתחו השמים וראו מלאכי השרת והיו בוכים וירדו דמעותיהם ונפלו על עיניו לפיכך כהו עיניו]. דבר אחר כדי שיטול יעקב את הברכות: 2. ל א י ד ע ת י י ו ם מ ו ת י. [3]אמר ר׳ יהושע בן קרחה אם מגיע אדם לפרק אבותיו ידאג חמש שנים לפניהן וחמש לאחר כן ויצחק היה בן קכ״ג אמר שמא לפרק אמי אני מגיע והיא מתה בת קכ״ז :הריני בן חמש שנים סמוך לפרקה לפיכך לא ידעתי יום מותי שמא לפרק אמי שמא לפרק אבא: 3. ש א נ א. לשון השחזה כאותה ששנינו [4]אין משהיזין את הסכין אבל משיאה על גבי הברתה [5]חדד סכינך ושחוט יפה שלא תאכילני נבלה: ת ל י ך. חרבך שדרך לתלותה: ו צ ו ד ה ל י. [מן ההפקר] ולא מן הגזל: 5. ל צ ו ד צ י ד ל ה ב י א. [5]מהו להביא? אם לא ימצא ציד יביא מן הגזל: 7. ל פ נ י ה׳. ברשותו שיסכים על ידי: 9. ו ק ח ל י. [6]משלי הם ואינם גזל שכך כתב לה יצחק בכתובתה ליטול שני גדיי עזים בכל יום: [ש נ י ג ד י י ע ז י ם. וכי שני גדיי עזים היה מאכלו של יצחק? אלא האחד הקריב לפסחו והאחד עשה מטעמים. בפרקי רבי אליעזר[7]: כ א ש ר א ה ב. כי טעם הגדי כטעם הצבי [ג]]: 11. א י ש ש ע י ר. בעל שער: 12. י מ ש נ י. כמו [8]ממשש בצהרים: 15. ה ח מ ד ת. הנקיות כתרגומו דכייתא. דבר אחר [9] [ד]שחמד אותן מן נמרוד: א ש ר א ת ה ב ב י ת. [9]והלא כמה נשים היו לו והוא מפקיד אצל אמו? אלא שהיה בקי במעשיהן וחושדן: 19. א נ כ י ע ש ו ב כ ר ך. אנכי המביא לך ועשו הוא בכורך: ע ש י ת י. כמה דברים כאשר דברת אלי: ש ב ה. לשון מיסב על השלחן לכך מתורגם אסתחר: 21. נ ש ה נ א ו א מ ש ך. [9]אמר יצחק בלבו אין דרך עשו להיות שם שמים שגור בפיו וזה אמר כי הקרה ה׳ אלהיך: 22. ק ו ל י ע ק ב. [ה] [10]שמדבר בלשון תחנונים קום נא אבל עשו בלשון קנטוריא דבר יקום אבי: 24. ו י א מ ר א נ י. לא אמר אני עשו אלא אני: 27. ו י ר ח ו ג ו׳. [11]והלא אין ריח רע יותר משטף העזים אלא מלמד שנכנס עמו ריח גן עדן: כ ר י ח ש ד ה א ש ר ב ר כ ו ה׳. שנתן בו ריח טוב וזהו שדה תפוחים כך דרשו [12]רז״ל: 28. ו י ת ן ל ך. [13]יתן ויחזור ויתן ולפי פשוטו מוסב לענין הראשון ראה ריח בני שנתן לו הקב״ה כריח שדה וגו׳ ועוד יתן לך מטל השמים וגו׳: מ ט ל ה ש מ י ם. כמשמעו ומדרשי אגדה יש להרבה פנים: [ה א ל ה י ם. [14]מהו האלהים בדין אם ראוי לך יתן לך ואם לאו לא יתן לך אבל לעשו אמר משמני הארץ יהיה מושבך בין צדיק בין רשע יתן לך וממנו למד שלמה כשעשה הבית סידר תפלתו. ישראל שהוא בעל אמונה ומצדיק עליו את הדין לא יקרא עליך תגר לפיכך [15]ונתת לאיש ככל דרכיו אשר תדע את לבבו אבל נכרי

מחוסר

[22] דברים ט׳; [23] וכן כת״י; [24] ע׳ ב״ר תנח׳;

כז [1] תנחומא; [2] ב״ר; [3] ע׳ ב״ר: [4] כילה כ״ח; [5] ב״ר; [6] ע׳ ב״ר; [7] פ׳ ל״ב: [8] דברים כ״ח; [9] ב״ר; [10] ע׳ תנחומא; [11] ב״ר: [12] תענית כ״ט ב׳; [13] ב״ר; [14] ע׳ תנחומא ב; [15] מלכים א׳ ח׳:

מעשיהם היו לעצבון]: [ח] [ד״א מקטרות לע״ז מורת לשון בושם מור ואהלות]:

כז [א] [מעשן ע״ז של עשו]: [ב] שהיו מעשנות ומקטרות לע״ז. במז׳: [ג] הצבי, ר׳ יוסף. בב״י (ר״ל תוספת היא מר׳ יוסף קרא): [ד] בגדו של אה״ר. שהיו חקוקות בו כל מין חיה ובהמה והוא נמסר לנמרוד ע״כ יאמר כנמרוד גבור ציר ועשו הרגו ונטלו לפיכך היה איש ציר והן שכתוב בהן החמודות אשר אתה בבית * פסחים נ״ד ב׳: [ה] אין עשו מדבר בלשון נקייה ורכה כזו קום

מהוסר אמנה לפיכך אמר אתה תשמע השמים, ועשית ככל אשר יקרא אליך הנכרי
בין ראוי בין שאינו ראוי תן לו כדי שלא יקרא עליך תגר[ו]]: .29 ב נ י א מ ך.
[16] ויעקב אמר ליהודה בני אביך לפי שהיו לו בנים מכמה אמהות וכאן שלא נשא
אלא אשה אחת אומר בני אמך: א ר ר י ך א ר ו ר ו מ ב ר כ י ך ב ר ו ך. [16] ובבלעם
הוא אומר מברכיך ברוך ואורריך ארור הצדיקים תחלתם יסורים וסופן שלוה ואורריהם
ומצעריהם קודמים למברכיהם לפיכך יצחק הקדים קללת אוררים לברכת מברכים
הרשעים תחלתן שלוה וסופן יסורין לפיכך בלעם הקדים ברכה לקללה: .30 י צ א
י צ א. זה יוצא וזה בא: .33 ו י ח ר ד. כתרגומו ותוה לשון תימה. ומדרשו [17] ראה
גיהנם פתוחה מתחתיו: מ י [ז] א י פ א. לשון לעצמו משמש עם כמה דברים איפה
איה פה מי הוא ואיפה הוא הצד ציד: ו א כ ל מ כ ל. [18] מכל טעמים שבקשתי
לטעום טעמתי בו: ג ם ב ר ו ך י ה י ה. [18] שלא תאמר אלולי שרימה יעקב לאביו
לא נטל את הברכות לכך הסכים וברכו מדעתו: .35 ב מ ר מ ה. [19] בחכמה:
.36 ה כ י ק ר א ש מ ו. לשון תימה הוא כמו הכי אחי אתה שמא לכך נקרא שמו
יעקב על שם סופו שהוא עתיד לעקבני? [תנחומא [ח]: למה חרד יצחק? אמר שמא
עון יש בי שברכתי הקטן לפני הגדול ושניתי סדר היחס התחיל עשו מצעק ויעקבני
זה פעמים. אמר לו אביו מה עשה לך [20] אמר לו את בכורתי לקח אמר בכך הייתי
מצר וחרד שמא עברתי על שורת הדין עכשיו לבכור ברכתי גם ברוך יהיה]:
ו י ע ק ב נ י. כתרגומו וכמני ארבני [21] וארב וכמן ויש מתרגמין וחכמני נתחכם לי:
א צ ל ת. לשון הפרשה כמו [22] ויאצל: .37 ה ן ג ב י ר. [23] ברכה זו שביעית היא
והוא עושה אותה ראשונה אלא אמר לו מה תועלת לך בברכה אם תקנה נכסים
שלו הם שהרי גביר שמתיו לך [ומה שקנה עבד קנה רבו[24]]: ו ל כ ה א פ ו א
מ ה א ע ש ה. איה [פה אבקש] איפא אבקש מה לעשות לך: .38 ה ב ר כ ה
א ח ת. ה"א זו משמשת לשון תמיה כמו [25] הבמחנים, השמנה היא, [26] הכמות נבל:
.39 מ ש מ נ י ה א ר ץ ו ג ו'. [27] זו איטליאה [ט][של יון]: .40 [ו ע ל ח ר ב ך.
כמו בחרבך. יש על שהוא במקום [י] אות ב' כמו [28] עמדתם על חרבכם, בחרבכם.
[29] על צבאותם, בצבאותם: ו ה י ה כ א ש ר ת ר י ד. לשון צער כמו [30] אריד בשיחי
כלומר [31] כשיעברו ישראל על [את] התורה ויהיה לך פתחון פה להצטער על הברכות
שנטל, ופרקת עלו וגו': .41 י ק ר ב ו י מ י א ב ל א ב י. כמשמעו שלא אצער
את אבא. ומ"א לכמה פנים יש: .42 ו י ג ד ל ר ב ק ה. [32] ברוח הקודש הוגד לה
מה שעשו מהרהר בלבו: מ ת נ ח ם ל ך. נחם על האחוה לחשוב מחשבה אחרת
[יא] להתנכר לך ולהרגך. ומ"א [33] כבר אתה מת בעיניו ושתה עליך כוס של תנחומים
[יב] ולפי פשוטו לשון תנחומים מתנחם הוא על הברכות בהריגתך: .44 א ח ד י ם.
מועטים: .45 ל מ ה א ש כ ל. אהיה שכולה משניכם. הקובר את בניו קרוי [נקרא]
שכול

[16] ב"ר; [17] תנחומא; [18] ב"ר: [19] ת"א; [20] ע' ב"ר; [21] דברים י"ט; [22] במדבר י"א: [23] ע' ב"ר: [24] קדושין
כ"ב: [25] במדבר י"ג; [26] שמואל ב' ג': [27] ב"ר: [28] יחזקאל ל"ג; [29] שמות ו': [30] תהלים נ"ה; [31] ע'
ב"ר ת"א וס"י: [32] ע' ב"ר וס"י; [33] ע' ב"ר;

נא שבה לשון התגונים כי הקרה ד' לפני תרע כשבא עשו דבר בלשון קנטוריא יקום אבי]: [ו] תגר
שמעון. מפי ר' שמעון מורי: תגר ויאמר כל אפייא שוין מפי רבי שמעון מורי (אפיא פ' הערוך
מעשה של כל אלהות שוין ע"ג בפסיקתא דר"כ הוצאת ר"ש בובער ע' קס"ב): [ז] צ"ל אפוא: [ח] ע'
בתנחומא ב: [ט] וכן בב"ר ל': [י] [אות אחת] וכן ברש"י שמות ו' כ"ו: [יא] [להתגבר בך להרגך]
[יב] [לשון אחר לפשוטו לשון וכ']:

שכול וכן ביעקב אמר [34] כאשר שכלתי שכלתי: גם שניכם. אם יקום עליך ואתה תהרגנו יעמדו בניו ויהרגוך; ורוח הקדש נזרקה בה ונתנבאה שביום אחד ימותו כמו שמפורש בפרק המקנא לאשתו[35]: 48. קצתי בחיי. מאסתי בחיי:

כח. 2. פדנה. כמו לפדן: ביתה בתואל. לבית בתואל [1] כל תיבה שצריכה למ״ד בתחלתה הטיל לה ה״א בסופה: 3. ואל שדי. [א] מי שֶׁדַּי בברכותיו למתברכין מפיו יברך אתך: 4. את ברכת אברהם. שאמר לו ואעשך לגוי גדול, והתברכו בזרעך, יהיו אותן ברכות אמורות בשבילך, ממך יצא אותו הגוי ואותו הזרע המבורך: 5. [ב] אם יעקב ועשו. איני יודע מה מלמדנו: 7. וישמע יעקב. מחובר לענין של מעלה וירא עשו כי ברך יצחק וגו׳ וכי שלח אותו פדנה ארם וכי שמע יעקב אל אביו והלך פדנה ארם וכי רעות בנות כנען והלך גם הוא אל ישמעאל: 9. אחות נביות. [2] ממשמע שנאמר בת ישמעאל איני יודע שהיא אחות נביות אלא למדנו שמת ישמעאל משיעדה לעשו קודם נשואיה והשיאה נביות אחיה ולמדנו שהיה יעקב באותו הפרק בן ס״ג שנים שהרי ישמעאל בן ע״ד שנים היה כשנולד יעקב י״ד שנים היה גדול ישמעאל מיצחק ויצחק בן ס׳ שנה בלדת אותם הרי ע״ד ושנותיו היו קל״ז שנאמר ואלה שני חיי ישמעאל וגו׳ נמצא יעקב כשמת ישמעאל בן ס״ג שנים היה ולמדנו מכאן שנטמן בבית עבר י״ד שנה ואחר כך הלך להרן שהרי לא שהה בבית לבן לפני לידתו של יוסף אלא י״ד שנה שנאמר עבדתיך ארבע עשרה שנה בשתי בנותיך ושש שנים בצאנך ושכר הצאן משנולד יוסף היה שנאמר ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף וגו׳ ויוסף בן ל׳ שנה היה כשמלך ומשם עד שירד יעקב למצרים ט׳ שנים ז׳ של שבע וב׳ של רעב ויעקב אמר לפרעה ימי שני מגורי שלשים ומאת שנה. צא וחשוב י״ד שלפני לידת יוסף ושלשים של יוסף ותשע משמלך עד שבא יעקב הרי נ״ג וכשפירש מאביו היה בן ס״ג הרי קי״ו והוא אומר שלשים ומאת שנה הרי חסרים י״ד שנים הא למדת שאחר שקבל הברכות נטמן בבית עבר י״ד שנים. (אבל לא נענש עליהם בזכות התורה שהרי לא פירש יוסף מאביו אלא כ״ב שנה דהיינו מי״ז עד ל״ט כנגד כ״ב שפירש יעקב מאביו ולא כבדו והם ב׳ שנים בבית לבן ושתי שנים ששהה בדרך כדכתיב ויבן לו בית ולמקנהו עשה סכות ופי׳ רז״ל מזה הפסוק ששהה י״ח חדשים בדרך דבית הוה בימות הגשמים וסכות הוו בימות החמה ולחשבון הפסוקים שחשבנו לעיל משפירש מאביו עד שירד למצרים שהיה בן ק״ל שנים ששם אנו מוצאים עוד י״ד שנים אלא ודאי נטמן בבית עבר בהליכתו לבית לבן ללמוד תורה ממנו ובשביל זכות התורה לא נענש עליהם ולא פירש יוסף ממנו אלא כ״ב שנה מדה כנגד מדה. ע״כ ברש״י ישן): על נשיו. הוסיף רשעה על רשעתו. שלא גרש את הראשונות:

ויצא.

10. ויצא יעקב. על ידי שבשביל שרעות בנות כנען בעיני יצחק אביו הלך עשו אל ישמעאל הפסיק הענין בפרשתו של יעקב וכתיב וירא עשו כי ברך וגו׳ ומשנגמר חזר לענין הראשון: ויצא. [3] לא היה צריך לכתוב אלא וילך יעקב הרנה ולמה הזכיר יציאתו אלא מגיד שיציאת צדיק מן המקום עושה רושם שבזמן שהצדיק

בעיר

[34] בראשית מ״ג; [35] ע׳ סוטה י״ג;

כח [1] יבמות י״ג ב״ר פ׳ ס״ח; [2] ס״ע פרק ב׳ מגילה י״ז ורש״י שם; [3] ב״ר:

כח [א] ע״ג לעיל י״ז א׳: [ב] וכן רש״י בראשית ל״ג י״ג: [ג] ויפגע במקום. כאדם הפוגע בחבירו

בעיר הוא הודה הוא זיוה הוא הדרה יצא משם פנה הודה פנה זיוה פנה הדרה. [4] וכן ותצא מן המקום האמור בנעמי ורות: וילך חרנה. יצא ללכת לחרן: 11. ויפגע במקום. לא הזכיר הכתוב באיזה מקום אלא במקום הנזכר במקום אחר הוא הר המוריה שנאמר [בו] [5] וירא את המקום מרחוק: ויפגע. כמו [6] ופגע ביריחו [ופגע בדבשת] [7] ורבותינו פירשו [ג] לשון תפלה כמו [8] ואל תפגע בי ולמדנו שתקן תפלת ערבית ושנה הכתוב ולא כתב ויתפלל ללמדך שקפצה [ד] לו הארץ כמו שמפורש [9] בפרק גיד הנשה: כי בא השמש. [10] [ה] היה לו לכתוב ויבא השמש [וילן שם] כי בא השמש משמע ששקעה לו חמה פתאום שלא בעונתה כדי שילין שם: וישם מראשותיו. [11] עשאן כמין מרזב סביב לראשו שהיה ירא מפני חיות רעות [12] התחילו מריבות זו עם זו זאת אומרת עלי יניח צדיק את ראשו וזאת אומרת עלי יניח. מיד עשאן הקב״ה אבן אחת [ו] וזהו שנאמר ויקח את האבן אשר שם מראשותיו: וישכב במקום ההוא. לשון מיעוט [13] באותו מקום שכב אבל י״ד שנים ששמש בבית עבר לא שכב בלילה שהיה עוסק בתורה: 12. עלים וירדים. [13] עולים תחלה ואחר כך יורדים. מלאכים שליווהו בארץ אין יוצאים חוצה לארץ ועלו לרקיע וירדו מלאכי חוצה לארץ ללוותו: 13. נצב עליו. [13] לשמרו: ואלהי יצחק. [14] אף על פי שלא מצינו במקרא שייחד הקב״ה שמו על הצדיקים בחייהם לכתוב אלהי פלוני משום שנאמר [15] הן בקדושיו לא יאמין כאן ייחד שמו על יצחק לפי שכהו עיניו וכלוא היה בבית והרי הוא כמת ויצר הרע פסק ממנו. [14] תנחומא: שכב עליה[ז]. [16] קיפל הקב״ה כל ארץ ישראל תחתיו רמז לו שתהא נוחה ליכבש לבניו [ח] (כארבע אמות שזה מקומו של אדם): 14. ופרצת. וחזקת כמו [17] וכן יפרוץ: 15. אנכי עמך. לפי שהיה ירא מעשו ומלבן: עד אשר אם עשיתי. [18] אם משמש בלשון כי: דברתי לך. לצרכך ועליך. מה שהבטחתי לאברהם על זרעו לך הבטחתיו ולא לעשו שלא אמרתי לו כי יצחק יקרא לך זרע אלא כי [19] ביצחק ולא כל יצחק. וכן כל לי ולך ולו ולהם הסמוכים אצל דבור משמשים לשון על. וזה יוכיח שהרי עם יעקב לא דבר קודם לכן: 16. ואנכי לא ידעתי. שאם [שאילו] ידעתי לא ישנתי במקום קדוש כזה: 17. כי אם בית אלהים. [20] א״ר אלעזר בשם ר׳ יוסי בן זמרא הסולם הזה עומד בבאר שבע (ואמצע) שפועו [ושיפועו] מגיע כנגד בית המקדש שבאר שבע עומד בדרומה של יהודה וירושלים בצפונה בגבול שבין יהודה ובנימין ובית אל היה בצפון של נחלת בנימין בגבול שבין בנימין ובין בני יוסף נמצא סולם שרגליו בבאר שבע וראשו בבית אל מגיע אמצע שפועו נגד ירושלים [ט] וכלפי [ולפי] שאמרו רבותינו [21] שאמר הקב״ה צדיק זה בא לבית מלוני ויפטר בלא לינה ועוד אמרו

[4] רות א׳: [5] לעיל כ״ב; [6] יהושע ט״ז וי״ט: [7] ברכות כ״ו ב׳ וב״ר; [8] ירמיה ז׳: [9] ע׳ חולין צ״א ב׳ סנהד׳ צ״ה: [10] ע״ש: [11] ב״ר; [12] חולין צ״א; [13] ב״ר; [14] תנחומא ה׳ פ׳ תולדת: [15] איוב ט״ו; [16] חולין צ״א ב׳ ב״ר; [17] שמות א׳: [18] גיטין ל׳; [19] נדרים ל׳; [20] ע׳ ב״ר; [21] חולין צ״א ב׳:

שבא בנגדו ודרשינן ליה נמי לשון תפלה דכתיב ואל תפגע בי: [ד] קפצה לשון לא תקפוץ את ידך נתקצר ונתקמצה לו: [ה] מיר בא השמש כדכת׳ וילן שם כי בא השמש למה ליה למיכתב כי בא השמש אלא ללמדנו ששקעה קודם זמנה: ע״ג * סנהד׳ צ״ה וז״ל שם כי בא השמש. ויבא השמש לא נאמר אלא כי בא השמש דמשמע שהיה דעתו לחזור כי עוד היום גדול כיון שראה כי בא השמש לן (א״א מכאן ראי׳ נכונה לבעל באר רחובות ששפיר גרס ברש״י „היה לו לכתוב ויבא השמש כי בא השמש משמע“ וכ׳ ומחק תיבות „וילן שם“ ע״ש ותמצא שנכונים דבריו): [ו] מאבני משמע טובא וכתיב ויקח את האבן: וכולן נבלעו באחד. נעשו אבן אחת: [ז] מה רבותיה. ד׳ אמות משכבו הבטיחו לתת לבניו: [ח] כארבע אמות: [ט] א״א כלפי כמו לפי ע׳ * סוטה ג׳

אמרו [22] יעקב קראה לירושלים בית אל וזו לוז היא ולא ירושלים ומהיכן למדו לומר כן? אני אומר שנעקר הר המוריה ובא לכאן וזו היא קפיצת הארץ האמורה [23] בשחיטת חולין שבא בית המקדש לקראתו עד בית אל וזהו ויפגע במקום. [וא"ת כשעבר יעקב על בית המקדש מדוע לא עכבו שם? איהו לא יהיב לביה להתפלל במקום שהתפללו אבותיו ומן השמים עכבוהו איהו עד חרן אזל כדאמרינן בפרק גיד הנשה וקרא מוכיח [מסייע לן] [י] וילך ח־נה כי מטא לחרן אמר אפשר שעברתי על מקום שהתפללו אבותי ולא התפללתי בו יהב דעתיה למהדר וחזר עד בית אל וקפצה לו הארץ]: מה נורא. תרגום [יא] מה דחילו אתרא הדין. דחילו שם דבר הוא כמו [24] סוכלתנו. [25] וכסו למלבש: [יב] וזה שער השמים. מקום תפלה לעלות תפלתם השמימה. ומדרשו [26] [יג] שבית המקדש של מעלה מכוון כנגד בית המקדש של מטה: 20. אם יהיה אלהים עמדי. [27] אם ישמור לי הבטחות הללו שהבטיחני להיות עמדי כמו שאמר לי והנה אנכי עמך: ושמרני. [27] כמו שאמר לי ושמרתיך בכל אשר תלך: ונתן לי לחם לאכל. [27] כמו שאמר כי לא אעזבך והמבקש לחם הוא קרוי נעזב שנאמר [28] ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם: 21. ושבתי. [29] כמו שאמר לי והשיבותיך אל האדמה: בשלום. [30] שלם מן החטא שלא אלמד מדרכי לבן: והיה ה׳ לי לאלהים. שיחול שמו עלי מתחלה ועד סוף [31] שלא ימצא פסול בזרעי כמו שנאמר אשר דברתי לך והבטחה זו הבטיח לאברהם שנאמר [32] להיות לך לאלהים ולזרעך אחריך: 22. והאבן הזאת. כך תפרש וי"ו זו של והאבן, אם יעשה לי את אלה אף אני אעשה זאת: והאבן הזאת אשר שמתי מצבה וגו׳. כתרגומו אהא פלח עלה קדם ה׳ וכן עשה בשובו מפדן ארם כשאמר לו קום עלה בית אל [33] מה נאמר שם ויצב יעקב מצבה ויסך עליה נסך:

כט. 1. וישא יעקב רגליו. [1] משנתבשר בשורה טובה שהובטח בשמירה נשא לבו את רגליו ונעשה קל ללכת. כך מפורש בבראשית רבה: 2. ישקו העדרים. משקים הרועים את העדרים והמקרא דבר בלשון קצרה: 3. ונאספו. רגילים היו להאסף לפי שהיתה האבן גדולה: וגללו. וגוללים ותרגומו ומגנדרין.

כל

[22] פסחים פ"ח : [23] חולין צ"א ב׳ : [24] תרגום של תכונה ; [25] תרגום של ובגד ללבוש ; [26] ע׳ ב"ר ומכילתא פ׳ שירה ; [27] ב"ר ; [28] תהלים ל"ז ; [29] ב"ר : [30] ע׳ רש"י בראשית ל"ג י"ח ; [31] ע׳ ספרי פ׳ ואתחנן ; [32] בראשית י"ז : [33] שם ל"ה :

כט [1] ב"ר :

וזבחים צ"א וכן ברש"י שמות ל"ג א׳ : [י] כתיב וילך חרנה דמשמע דמטא לחרן והדר כתיב ויפגע במקום דהיינו בית אל דאכתי לא מטא להרן : שהתפללו בו אבותי. האי בית אל לא הסמוך לעי הוא אלא ירושלים ועל שם יהיה בית אלהים קראו בית אל והוא הר המוריה שהתפלל בו אברהם והוא שדה שהתפלל בו יצחק כדכת׳ לשוח בשדה דהכי אמרינן בפסחים (דף פ"א) אל הר ד׳ ואל בית אלהי יעקב מאי שנא יעקב אלא לא כאברהם שקראו הר דכתיב בהר ד׳ ולא כיצחק שקראו שדה דכתיב לשוח בשדה אלא כיעקב שקראו בית : [יא] מה דחילו דאתרא הדין. נ׳ אחת בס׳ הזכרון : מה דחיל שם דבר. כך היא הנוס׳ בכ"י של החכם ר׳ שד"ל ז"ל והשמיט הסופר מלת דחילו קודם שם דבר ולפי זה הנוסחא כך היא „מה נורא מה דחיל דחילו שם דבר כמו סוכלתנו וכסו למלבש" וצ"ל לפני רש"י היתה הנוס׳ בתרגום דחילו על כן הוא מגיה דחיל (א"א וכן הוא גם בת"י) כפי הדקדוק וא"כ זה ביאור דברי רש"י, תרגום (ר"ל ראוי לתרגומו) מה דחיל וכ׳ (ונותן טעם לדבריו כי הרי) דחילו שם דבר הוא (ע׳ הגהה זו בכרם חמד חלק ח׳ בשם רי"נ ווילקאוויר והחכם ר׳ שד"ל הביא לה סיוע מתוך כ"י הנ"ל) : [יב] [ורבי יוסף בר שמעון פי׳ אין מקום זה כי אם בית אלהים וזה שער השמים וזה שראיתי בחלומי סולם מוצב ארצה וכ׳ הוא שעולים מבית אלהים למעלה לשמים ויורדין לבית אלהים ונר ישראל הודה לו]; [יג] ע"ג רש"י שמות ט"ו י"ז :

[א]כל לשון הווה משתנה לדבר בלשון עתיד ובלשון עבר לפי שכל דבר ההווה תמיד כבר היה ועתיד להיות: והשיבו. תרגומו ומתיבין: 6. באה עם הצאן. הטעם באל״ף ותרגומו אתיא. ורחל באה הטעם למעלה בב״ית ותרגומו אתת. הראשון לשון עושה והשני לשון עשתה: 7. הן עוד היום גדול. לפי שראה אותם רובצים כסבור שרוצים לאסוף המקנה הביתה ולא ירעו עוד [2]אמ׳ להם הן עוד היום גדול כלומר אם שכירים אתם לא שלמתם פעולת היום ואם הבהמות שלכם אף על פי כן לא עת האסף המקנה וגו׳: 8. לא נוכל להשקות לפי שהאבן גדולה: וגללו. זה מתורגם ויגנדרון לפי שהוא לשון עתיד: 10. ויגש יעקב ויגל. [2]כאדם [כזה] שמעביר את הפקק מעל פי צלוחית [ב]להודיעך שכחו גדול: 11. ויבך. [2]לפי שצפה ברוח הקודש שאינה נכנסת עמו לקבורה. ד״א לפי שבא בידים ריקניות. אמר. אליעזר עבד אבי אבא היו בידיו נזמים וצמידים ומגדנות ואני אין בידי כלום [ג]לפי שרדף אליפז בן עשו במצות אביו אחריו להרגו והשיגו ולפי שגדל אליפז בחיקו של יצחק משך ידו א״ל מה אעשה לצווי של אבא אמ׳ לו יעקב טול מה שבידי והעני חשוב כמת: 12. כי אחי אביה הוא. קרוב לאביה כמו [3]אנשים אחים אנחנו ומדרשו [4]אם לרמאות הוא בא גם אני אחיו ברמאות ואם אדם כשר הוא גם אני בן רבקה אחותו הכשרה: ותגד לאביה. [5]לפי שאמה מתה ולא היה לה להגיד אלא לו: 13. וירץ לקראתו. [5]כסבור ממון הוא טעון שהרי עבד הבית בא לכאן בעשרה גמלים טעונים: ויחבק. [5]כשלא ראה עמו כלום אמר שמא זהובים הביא והנם בחיקו: [וינשק לו. [5]אמ׳ שמא מרגליות הביא והם בפיו]: ויספר ללבן. שלא בא אלא מתוך אונס אחיו ושנטלו ממונו ממנו: 14. אך עצמי ובשרי. [5]מעתה אין לי לאספך הביתה הואיל ואין בידך כלום אלא מפני קורבה אספל בך חדש ימים וכן עשה ואף זו לא לחנם שהיה רועה צאנו: 15. הכי אחי אתה. לשון תימה וכי בשביל שאחי אתה [שאתה אחי] תעבדני חנם: ועבדתני. כמו ותעבדני וכן כל תיבה שהיא לשון עבר הוסיף וי״ו בראשה והיא הופכת התיבה להבא: [ד] 17. רכות. [6]שהיתה סבורה לעלות בגורלו של עשו ובוכה שהיו הכל אומרים שני בנים לרבקה ושתי בנות ללבן, הגדולה לגדול והקטנה לקטן: (תאר. הוא צורת הפרצוף לשון [7]יתארהו בשרד קונ׳פאש בלעז: מראה. הוא זיו קלסתר): 18. אעבדך שבע שנים. [8]הם ימים אחדים שאמרה לו אמו [9]וישבת עמו ימים אחדים ותדע שכן הוא שהרי כתיב ויהיו בעיניו כימים אחדים: ברחל בתך הקטנה. [10]כל הסימנים הללו למה? לפי שיודע [שהוא יודע] בו שהוא רמאי אמר לו אעבדך ברחל ושמא תאמ׳ רחל אחרת מן השוק תלמוד לומר בתך ושמא תאמר אחליף ללאה שמה ואקרא שמה רחל ת״ל הקטנה ואף על פי כן לא הועיל לו [שהרי רמהו]: 21. מלאו ימי. [10]שאמרה לי אמי. ועוד מלאו ימי שהרי אני בן פ״ד שנה ואימתי אעמיד י״ב שבטים וזהו שאמר ואבואה אליה והלא קל שבקלים אינו אומר כן אלא להוליד [להעמיד] תולדות אמר כן: 25. ויהי בבקר והנה הוא

[2] ב״ר: [3] לעיל י״ג: [4] ב״ר וב״ב קכ״ג: [5] ב״ר: [6] ב״ר ב״ב קכ״ג: [7] ישעיה מ״ד: [8] ע׳ ב״ר: [9] ב״ה״ב׳ כ״ז: [10] ב״ר:

כט [א]ע״ג רש״י לשמות ט״ו א׳: [ב][להודיעך כמה היה כחו]: [ג]א״א נזכר גם בספר הישר וגם בב״ר לפי גירסת בעל אות אמת ובב״ר שלפנינו ליתא ומה שהביא רש״י ולפי שגדל אליפז (וע״ג רש״י לאיוב ד׳ ב׳) לא נזכר במדרשים שלפנינו רק בדברים רבה פרשה ב׳ וע״ג בילקוט על משלי סימן תתקמ״ו: [ד]ע״ג רש״י לבראשית ו׳ ט׳: [ה]המפרש קרא פתח לקמץ שלנו:

היא לאה. [11] אבל בלילה לא היתה לאה לפי שמסר יעקב לרחל סימנים וכשראתה רחל שמכניסין לו לאה אמרה עכשיו תכלם אחותי עמדה ומסרה לה אותן סימנים: 27. מלא שבע זאת. דבוק הוא שהרי נקוד בחטף שבוע של זאת והן שבעת ימי המשתה. בתלמוד ירושלמית [ירושלמי] [12] במועד קטן (וא"א לומר שבוע ממש שאם כן היה צריך להנקד [ה] בפתח השי"ן. ועוד ששבוע לשון זכר כדכתיב [12*] שבעה שבעה שבועות תספר לך לפיכך אין משמע שבוע אלא שבעה שטיי"נא בלע"ז): ונתנה לך. לשון רבים כמו [13] נרדה ונבלה ונשרפה אף זה לשון וניתן: גם את זאת. [מיד לאחר שבעת ימי המשתה] ותעבוד לאחר נשואיה: 30. עוד שבע שנים אחרות. [14] אחרות הקישן לראשונות מה ראשונות באמונה אף האחרונות באמונה ואף על פי שברמאות בא עליו: 32. [ותקרא שמו ראובן. [15] רבותינו פירשו אמרה ראו מה בין בני לבן חמי שמכר הבכורה ליעקב וזה לא מכרה ליוסף ולא ערער עליו ולא עוד שלא ערער עליו אלא שבקש להוציאו מן הבור]: 34. הפעם ילוה אישי. [16] לפי שהאמהות נביאות היו ויודעות שי"ב שבטים יוצאים מיעקב וד' נשים ישא אמרה מעתה אין לו פתחון פה עלי שהרי נטלתי כל חלקי בבנים: על כן. [17] כל מי שנאמר בו על כן מרובה באוכלוסין חוץ מלוי שהארון היה מכלה בהם: קרא שמו לוי. בכולם [ותמהתי שבכולן] כתיב ותקרא וזה כתב בו קרא ויש מדרש אגדה [ו] באלה הדברים רבה ששלח הקב"ה גבריאל והביאו לפניו וקרא לו שם זה ונתן לו כ"ד מתנות כהונה ועל שם שלוהו במתנות קראו לוי: 35. הפעם אודה. [18] [ז] שנטלתי יותר מחלקי מעתה יש לי להודות:

ל. 1. ותקנא רחל באחתה. [1] קנאה במעשיה הטובים אמרה אלולי שצדקה ממני לא זכתה [היתה זוכה] לבנים: הבה לי. [1] וכי כך עשה אביך לאמך? והלא התפלל עליה: מתה אנכי. [2] מכאן למי שאין לו בנים שחשוב [שהוא חשוב] כמת: 2. התחת. וכי במקומו אני: אשר מנע ממך. [3] את אומרת שאעשה כאבא אני איני כאבא אבא לא היו לו בנים אני יש לי בנים, ממך מנע ולא ממני: 3. על ברכי. כתרגומו ואנא ארבי: ואבנה גם אנכי. מהו גם? [3] אמרה לו זקנך אברהם היו לו בנים מהגר [א] וחגר מתניו כנגד שרה. אמר לה זִקְנָתִי הכניסתה צרתה לביתה אמרה לו אם הדבר הזה מעכב הנה אמתי: ואבנה גם אנכי כשרה: 6. דנני אלהים. [3] דנני [ב] [וחייבני דנני] וזכני: 8. נפתולי אלהים. מנחם בן סרוק פירשו במחברת [4] צמיד פתיל חבורים מאת המקום נתחברתי עם אחותי לזכות לבנים. ואני מפרשו לשון [5] עקש ופתלתול נתעקשתי והפצרתי פצירות ונפתולים הרבה למקום להיות שוה לאחותי: גם יכלתי. הסכים על ידי. ואנקלוס תרגם לשון תפלה כמו [כלומר] נפתולי אלהים נפתלתי [נתפללתי] בקשות החביבות לפניו נתקבלתי ונעתרתי

[11] ע' מגילה י"ג ב"ב הכ"ז; [12] פרק ח' ע"ג פרר"א פרק ע"ז; [12*] דברים ע"ז; [13] ברא"ש' י"א; [14] ב"ר; [15] ע' ברכות ז' ב'; [16] ע' ברכות ס' ותנחומא א; [17] ב"ר; [18] ע' ב"ר ותנחומא א;

ל [1] ב"ר; [2] ב"ר נדרים ס"ד; [3] ב"ר; [4] במדבר י"ט; [5] דברים ל"ב;

[ו] [באלה הדברים בבראשית רבה]. [מדרש אגדה רבה באלה הדברים]. (א"א המדרש אלה הדברים רבה הוא מדרש אשר נאבד מאתנו והבחיי הביאו בפירושו לתורה ומה שהביא האור זרוע בהלכות כלאים בשם המדרש הזה נמצא בספרי שלפנינו בפ' שופטים): [ז] לפי שראתה ברוח הקודש שיעקב מעמיד י"ב שבטים ולו ד' נשים כיון שילדה בן רביעי הודית על חלקה שעלה יותר מן החשבון המגיע לה * ברכות ז' ב':

ל [א] ובקש בעד שרה: [ב] בב"ר ובמו' הג' דנני וחיבנו דנני וזכני: [ג] התמול מול עיף

ונעתרתי כאחותי: נ פ ת ל ת י. נתקבלה תפלתי [ומ"א [6] יש [רבים] בלשון נוטריקון]:
10. ו ת ל ד ז ל פ ה. [6] בכולן נאמר הריון חוץ מזלפה לפי שהיתה בחורה מכולן:
[ותינוקת] בשנים ואין הריון נכר בה וכדי לרמות ליעקב נתנה לבן ללאה שלא יבין
שמכניסין לו את לאה שכך מנהג ליתן שפחה גדולה לגדולה וקטנה לקטנה:
11. ב א נ ד. [7] בא מזל טוב כמו [8] [ג] גד גדי וסנוק לא [ודומה לו [9] העורכים לגד
שלחן]. ומדרש אגדה [ד] שנולד מהול [כמו [10] גודו אילנא] [ולא ידעתי על מה נכתבה
תיבה אחת] [דבר אחר למה נקראת תיבה אחת בגד כמו בגדת בי כשבאת אל
שפחתי כאיש שבגד באשת נעורים]: 14. ב י מ י ק צ י ר ח ט י ם. [11] [ה] להגיד שבחן
של שבטים שעת הקציר היה ולא פשט ידו בגזל להביא חטים ושעורים [או שעורים]
אלא דבר הפקר שאין אדם מקפיד בו: ד ו ד א י ם. [12] [ו] סיגלי עשב הוא ובלשון
ישמעאל יסמי"ן: 15. ו ל ק ח ת ג ם א ת ד ו ד א י ב נ י. בתמיה ולעשות עוד זאת
ליקח גם את דודאי בני ותרגומו ולמיסב[ז]: ל כ ן י ש כ ב ע מ ך ה ל י ל ה. של
היתה שכיבת לילה זו ואני נותנה לך תחת דודאי בנך [13] ולפי שזלזלה במשכב הצדיק
לא זכתה להקבר [ליקבר] עמו: 16. ש כ ר ש כ ר ת י ך. נתתי לרחל שכרה:
ב ל י ל ה ה ו א. [14] [ח] הקב"ה סייעו שיצא משם יששכר: 17. ו י ש מ ע א ל ה י ם
א ל ל א ה. [15] שהיתה מתאוה ומחזרת להרבות שבטים: 20. ז ב ד ט ו ב. כתרגומו:
י ז ב ל נ י. לשון [16] בית זבול הירבריי"רא בלעז בית מדור, מעתה לא תהא עיקר דירתו
אלא עמי שיש לי בנים כנגד כל נשיו: 21. ד י נ ה. פירשו רבותינו [17] שדנה לאה
[דין] בעצמה אם זה זכר לא תהא רחל אחותי כאחת השפחות והתפללה עליו ונהפך
לנקבה: 22. ו י ז כ ר א ל ה י ם א ת ר ח ל. [18] זכר לה שמסרה סימניה לאחותה
ושהיתה מצירה שמא תעלה בגורלו של עשו שמא יגרשנה יעקב לפי שאין לה בנים
ואף עשו הרשע כך עלה בלבו כששמע שאין לה בנים. הוא שייסד הפייט [19] האדמון
כבט שלא חלה [צבה לקחתה לו ונבהלה]: 23. א ס ף. הכניסה במקום שלא תראה
וכן [20] אסוף חרפתנו [21] ולא יאסף הביתה [22] אספו נגהם [23] וירחך לא יאסף, לא יטמן:
ח ר פ ת י. שהייתי לחרפה שאני עקרה והיו אומרים עלי שאעלה לחלקו של עשו הרשע.
ואגדה [ומדרש אגדה] [24] כל זמן שאין לאשה בן אין לה במי לתלות סרחונה משיש
לה בן תולה בו מי שבר כלי זה? בנך, מי אכל תאנים אלו? בנך: 24. יסף ה'
לי בן אחר. [25] יודעת היתה בנבואה שאין יעקב עתיד להעמיד אלא שנים עשר
שבטים אמרה יהי רצון שאותו שהוא עתיד להעמיד יהא ממני לכך לא נתפללה אלא
על בן אחר: 25. כ א ש ר י ל ד ה ר ח ל א ת י ו ס ף. [26] משנולד שטנו של עשו [ט] שנא'

והיה

[6] ע' ב"ר: [7] כת"י: [8] סכה ס"ז ב': [9] ישעיה ס"ח: [10] דניאל ד': [11] ע' ב"ר סנהדר' ל"ט ב': [12] ע' שם: [13] ב"ר: [14] ע' נדה ל"א: [15] ע' ב"ר: [16] מלכים א' ח': [17] ע' ברכות ס' ס"י ה:חומא א וע"ג ב"ר: [18] ע' ב"ר: [19] בקרובת א' דר"ה: [20] ישעיה ד': [21] שמות ט': [22] יואל ד': [23] ישעיה ס': [24] ב"ר: [25] ב"ר פ' ע"ב וירושל' ברכות פ' ט': [26] ע' ב"ר ב"ב קכ"ג ב' ות"י:

אל תהי (ע"ג * פסחים ג' ב'): [ד] וע' אבדר"ן פרק ב' תנחומא פ' נח ומדרש תהלים מזמור ט' ולא נמנה שם גד בין אותם שנולדו מהול, רק בספר מדבר קדמות להרב חיד"א מביא בשם רבינו אפרים מפירושו על התורה גד נולד מחופה עור כמו בגד וזה רמז בא גד בגד והוא סימן טוב לכל הנולדים: [ה] לאחר שקצרו השדה שהכל רשאין ליכנס לתוך שדה חבריהן: [ו] סיגלי עיקרי עשבים והוא ממיני בשמים ואמהות של אותן עשבים קרוי' סגל וע"ע * ברכות מ"ג ב' סיגלי ויולש בל' וע"ע שם ד"ה סמלק: בשבת נ' ע"ב פירש"י עשב שקורין ויאול ויש בו ג' עלין: [ז] ע' בת"א שלפנינו וע"ע ברד"ק שכתב ואילו היה כדברי המתרגם ותסבין היתה התיו דגושה במשפט: [ח] הוא. קודשא בריך הוא סייע שנטה חמורו של יעקב לאהל לאה ואותו הלילה של האחרות היה, שנ' יששכר חמור גרם חמור גרם ליששכר (ע"ג ב"ר פ' צ"ט): [ט] ע' עוד ב"ר פ' ע"ה פסוק ואחר עד עתה מסורת שאין עשו נופל אלא

[27] והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש אש בלא להבה אינו שולט
למרחוק משנולד יוסף בטח יעקב בהקב״ה ורצה לשוב: 26. תנה את נשי וגו׳.
איני רוצה לצאת כי אם ברשות: 27. נחשתי. מנחש היה נסיתי בנחוש שלי שעל
ידך באה לי ברכה. כשבאת לכאן לא היו לי בנים שנאמר [28] והנה רחל בתו באה
עם הצאן אפשר יש לו בנים והוא שולח בתו אצל הרועים עכשיו היו לו בנים שנא׳
[29] וישמע את דברי בני לבן: 28. נקבה. כתרגומו פרש אגרך: 29. ואת אשר
היה מקנך אתי. את חשבון מעוט מקנך שבא לידי מתחלה כמה היו: 30. לרגלי.
עם רגלי [30] [בשביל ביאת רגלי] באת אצלך הברכה כמו [31] העם אשר ברגליך.
[32] לעם אשר ברגלי. הבאים עמי: גם אנכי לביתי. [33] לצורך ביתי. עכשיו אין
עושין לצרכי אלא בני י וצריך אני [להיות עושה גם אני עמהם] לסמכן וזהו גם:
32. נקד. מנומר בחברבורות דקות כמו נקודות פינטור״א בלעז: וטלוא. לשון
טלאים [טלאי] חברבורות רחבות: חום. שחום דומה לאדום רוש בלעז. לשון משנה
[34] שחמתית ונמצאת לבנה לענין התבואה: והיה שכרי. אותן שיולדו מכאן ולהבא
נקודים וטלואים בעזים ושחומים בכבשים יהיו שלי ואותן שישנן עכשיו הפרש מהם
והפקידם ביד בניך שלא תאמר לי על הנולדים מעתה אלו היו שם מתחלה ועוד
שלא תאמר לי ע״י הזכרים שהם נקודים וטלואים תלדנה הנקבות דוגמתן מכאן ואילך:
33. וענתה בי וגו׳. אם תחשדני שאני נוטל משלך כלום תענה בי צדקתי כי תבא
צדקתי ותעיד על שכרי לפניך שלא תמצא בעדרי כי אם נקודים וטלואים וכל שתמצא
בהן שאינו נקוד או טלוא או חום בידוע שגנבתיו לך ובגניבה הוא שרוי אצלי:
34. הן. לשון [הין] קבלת דברים: לו יהי כדברך. יא הלואי שתחפוץ בכך:
35. ויסר לבן ביום ההוא את התישים. עזים זכרים: כל אשר לבן בו. כל
אשר היתה בו חברבורית לבנה. ויתן לבן ביד בניו: 36. הנותרת. [35] הרעועות
שבהן החולות והעקרות שאינן אלא שירים אותן מסר לו: 37. מקל לבנה. [36] עץ
הוא ושמו לבנה כמה דתימא [37] תחת אלון ולבנה. ואומר אני הוא שקורין טרינבל״א
בלעז שהוא לבן: לח. כשהוא רטוב: לוז. ועוד לקח מקל לוז עץ שגדלין בו
אגוזים דקים קולדר״י בלעז: וערמון. קשטניי״ר בלעז: פצלות. קלופים קלופים שהיה
עושהו מנומר: מחשף הלבן. גלוי לבן של מקל כשהיה קולפו היה נראה ונגלה
[נגלה ונראה] לובן שלו במקום הקלוף: 38. ויצג. תרגומו ודעיץ לשון תחיבה
ונעיצה הוא בלשון ארמי והרבה יש בתלמוד [38] דצה ושלפה [39] דץ ביה מידי. יב דצה
כמו דעצה אלא שמקצר את לשונו: ברהטים. יג במרוצות המים בבריכות העשויות
בארץ להשקות שם הצאן: אשר תבאן וגו׳. ברהטים אשר תבאנה הצאן לשתות
שם הציג המקלות לנכח הצאן: ויחמנה. [40] הבהמה רואה את המקלות והיא נרתעת
לאחוריה והזכר רובעה ויולדת כיוצא בו. רבי הושעיא אומר המים נעשין זרע במעיהן
ולא היו צריכות לזכר וזהו ויחמנה וגו׳: 39. אל המקלות. אל מראות המקלות:
עקדים. משונים במקום עקידתם הם קרסולי ידיהם ורגליהם: 40. והכשבים הפריד

יעקב

[27] עובדיה א׳: [28] בראשית כ״ט; [29] שם ל״א; [30] ע׳ ב״ר וגם תוספתא דסוטה פ׳ י׳: [31] שמות י״א;
[32] שופטים ח׳: [33] ע׳ ב״ר; [34] ב״ב פ״ג ב׳; [35] ע׳ ב״ר: [36] וע׳ ב״ר; [37] הושע ד׳; [38] שבת כ׳ ב׳;
[39] חולין ל״ג, כ״לה כ״ב; [40] ע׳ ב״ר;

ביד בניו של רחל: י [וצריך אני לסומכן לעשות עמהם] וע״ג בפירוש הרד״ק „ורבינו שלמה פי׳
עד עתה אין עושין לצרכי ביתי אלא בני מתי אעשה גם אנכי״: יא ע״ג רש״י לבראשית ג׳ ט״ו:
יב ע״ג * ישעיה ה׳ ו׳ בתה = בעתה: יג ע״ג רש״י לשה״ש א׳ י״ו:

יעקב. הנולדים עקודים נקודים הבדיל והפריש לעצמן ועשה אותן עדר עדר לבדו והוליך אותו העדר העקוד לפני הצאן ופני הצאן ההולכות אחריהם צופות אליהם וזהו שאמר ויתן פני הצאן אל עקוד שהיו פני הצאן אל העקודים ואל כל חום שמצא בצאן לבן: וישת לו עדרים. כמו שפירשתי: .41 המקשרות. כתרגומו הבכירות ואין לי עד במקרא [להוכיח עליו]. ומנחם חברו עם אחיתופל בקשרים. [41] ויהי הקשר אמיץ. אותן המתקשרות [יד] יחד למהר עיבורן: .42 ובהעטיף. לשון איחור כתרגומו בלקישות. ומנחם חברו עם [42] המהלצות והמעטפות לשון עטיפת כסות כלומר מתעטפות בעורן וצמרן ואינן מתאוות להתיחם ע״י הזכרים: .43 צאן רבות. [43] פרות ורבות משאר צאן: ושפחות ועבדים. [43] מוכר צאנו בדמים יקרים ולוקח לו כל אלה:

לא. .1 עשה. כנס כמו [1] ויעש חיל ויך את עמלק: .3 שוב אל ארץ אבותיך. [2] ושם אהיה עמך אבל בעודך מחובר לטמא אי אפשר להשרות שכינתי עליך: .4 ויקרא לרחל וללאה. [3] לרחל תחלה ואחר כך ללאה שהיא היתה עקרת [עיקר] הבית שבשבילה נזדווג יעקב עם לבן ואף בניה של לאה מודים בדבר שהרי בועז ובית דינו משבט יהודה אומרים [4] כרחל וכלאה אשר בנו שתיהן וגו׳ הקדימו רחל ללאה: .7 עשרת מנים. [5] אין מונים פחות מעשרה: מנים. לשון סכום כלל החשבון והן עשיריות למדנו שהחליף תנאו מאה פעמים [א]: .10 והנה העתדים. [6] אף על פי שהבדילם לבן כולם שלא יתעברו הצאן דוגמתן היו המלאכים מביאין אותן מעדר המסור ביד בני לבן לעדר שביד יעקב: וברדים. כתרגומו ופציחין פיישי״ד בלעז. חוט של לבן מקיף את גופו סביב חברבורית שלו פתוחה ומפולשת מזו אל זו [מזן אל זן] ואין לי להביא עד מן המקרא: .13 האל בית אל. כמו אל בית אל הה״א יתירה ודרך מקראות לדבר כן כמו [7] כי אתם באים אל הארץ כנען: משחת שם. לשון רבוי וגדולה כשנמשח למלכות כך [8] ויצק שמן על ראשה להיות משוחה למזבח: אשר נדרת לי. וצריך אתה לשלמו שאמרת [8] יהיה בית אלהים שתקריב שם קרבנות: .14 העוד לנו. למה נתעכב [נעכב] על ידך מלשוב? כלום אנו מיחלות לירש מנכסי אבינו כלום בין הזכרים: .15 הלא נכריות נחשבנו לו. אפילו בשעה שדרך בני אדם לתת נדוניא לבנותיו בשעת נישואין נהג עמנו כנכריות כי מְכָרָנוּ לך בשכר הפעולה: את כספנו. שעכב דמי שכר פעולתך: .16 כי כל העשר. כי זה משמש בלשון אלא. כלומר משל אבינו אין לנו כלום אלא מה שהציל הקב״ה מאבינו שלנו הוא: הציל. לשון הפריש וכן כל לשון הצלה שבמקרא לשון הפרשה שמפרישו מן הרעה ומן האויב: .17 את בניו ואת נשיו. [9] הקדים זכרים לנקבות ועשו הקדים נקבות לזכרים שנאמר [10] ויקח עשו את נשיו ואת בניו וגו׳: .18 מקנה קנינו. [11] מה שקנה מְצאנוֹ עבדים ושפחות וגמלים וחמורים: .19 לגזז את צאנו. שנתן ביד בניו דרך שלשת ימים בינו ובין יעקב: ותגנב רחל את [ב] התרפים. [12] להפריש את אביה מע״ז

נתכוונה

[41] שמואל ב ט״ו; [42] ישעיה ג׳; [43] תנחומא ב:

לא [1] שמואל א׳ י״ד; [2] ע׳ ב״ר תנחומא: [3] ע׳ ב״ר פ׳ ע״א ומ״ר רות: [4] רות ד׳: [5] ב״ר תנחומא א: [6] ע׳ ב״ר פ׳ ע״ב ותנחומא א: [7] במדבר ל״ד; [8] לעיל כ״ח; [9] ב״ר; [10] בראשית ל״ו; [11] ב״ר: [12] ע׳ ב״ר:

[יד] יַחַד ואולי צ״ל יחם כמו שכתב להתיחם בפסוק אחר זה.

לא [א] בכ״י אחד נכתב כאן ד״ה ויצל דפסוק ט׳ עם הפירוש אשר ברש״י שלפנינו על הציל דפסוק ט״ז: [ב] תרפים פירש״י בשמואל א׳ י״ט י״ג עשוים כדמות גוף אדם וע״ע [*] מלכים ב׳ כ״ג פס׳ כ״ד ששם פירש״י צורות שמדברים ע״י כשפים והעושה אותן צריך לכוין שעה אחת

נתכוונה: .22 ביום השלישי. שהרי דרך שלשת ימים היה ביניהם: .23 את אחיו. [13] קרוביו: דרך שבעת ימים. כל אותן ג׳ ימים שהלך המגיד להגיד ללבן הלך יעקב לדרכו נמצא יעקב רחוק מלבן ששה ימים ובשביעי השיגו לבן למדנו שכל [14] מה שהלך יעקב [ג] בשבעה ימים הלך לבן ביום אחד (שנאמר וירדוף אחריו דרך שבעת ימים ולא נאמר וירדוף אחריו שבעת ימים): .24 מטוב עד רע. [15] כל טובתן של רשעים רעה היא [ד] [16] אצל הצדיקים: .26 כשביות חרב. כל חיל הבא למלחמה קרוי חרב: .27 ותגנב אתי. [ה] גנבת את דעתי: .29 יש לאל ידי. יש כח וחיל בידי לעשות עמכם רע וכל אֵל שהוא לשון קדוש [שהוא קודש] על שם עזוז ורוב אונים הוא: .30 נכספתה. חמדת והרבה יש במקרא [17] נכספה וגם כלתה נפשי [18] למעשה ידיך תכסוף: .31 כי יראתי וגו׳. השיבו על ראשון ראשון שאמר לו ותנהג את בנותי וגו׳: .32 לא יחיה. [19] ומאותה קללה מתה רחל בדרך: מה עמדי. משלך: .33 באהל יעקב. [19] הוא אהל רחל שהיה יעקב תדיר אצלה [20] וכן הוא אומר [20*] בני רחל אשת יעקב [ו] ובכולן לא נאמר אשת יעקב: ויבא באהל רחל. [21] כשיצא מאהל לאה חזר לו לאהל רחל קודם שיחפש באהל [שתי] האמהות. וכל כך למה? לפי שהיה מכיר בה שהיא משמשנית [ממשמשנית]: .34 בכר הגמל. (לשון כרים וכסתות) כתרגומו [22] בעביטא דגמלא והיא מרדעת העשויה כמין כר ובעירובין [23] שנינו הקיפוה בעביטין. [ז] והן עביטי גמלים בשט״ו בלעז [ח]: .36 דלקת. רדפת כמו [24] על ההרים דלקונו וכמו [25] מדלוק אחרי פלשתים: .37 ויוכיחו. [26] ויבררו עם מי הדין אפרובי״ר בלעז: .38 לא שכלו. לא הפילו עיבורם כמו [27] רחם משכיל [28] תפלט פרתו ולא תשכל: ואילי צאנך. מכאן אמרו [29] איל בן יומו קרוי איל שאם לא כן מה שבחו? אילים לא אכל אבל כבשים אכל אם כן נזלן הוא: .39 [ט] טרפה. ע״י ארי [או זאב] וזאב: אנכי אחטנה. לשון [30] קולע באבן אל השערה ולא יחטא [31] אני ובני שלמה חטאים. חסרים. אנכי אחסרנה אם חסרה חסרה לי שמידי תבקשנה: (אנכי אחטנה. תרגומו דהות שגיא ממנינא שהיתה [י] נפרדת ומחוסרת כמו [32] ולא נפקד ממנו איש תרגומו וְלָא שְׁגָא:) גנבתי יום וגנבתי לילה. גנובת יום או גנובת לילה הכל שלמתי: גנבתי. כמו [33] רבתי בגוים שרתי במדינות [34] מלאתי משפט [35] אוהבתי לדוש: .40 אכלני חרב. לשון [36] אש אוכלה: וקרח. כמו [37] משליך קרחו תרגומו גלידא: שנתי. לשון שינה: .41 ותחלף את משכרתי. היית משנה תנאי שבינינו מנקוד לטלוא ומעקודים לברודים: .42 ופחד יצחק. לא רצה לומר אלהי יצחק [38] שאין הקדוש ברוך הוא מייחד שמו על הצדיקים בחייהם ואע״פ שאמר לו בצאתו מבאר שבע [39] אני ה׳ אלהי אברהם

אביך

[13] כת״י: [14] ע׳ ב״ר: [15] יבמות ק״ג ב׳: [16] כת״י; [17] תהלים פ״ד: [18] איוב י״ד; [19] ב״ר: [20] ב״ר פ׳ ע״ג; [20*] בראשית מ״ו; [21] ב״ר; [22] וכן בב״ר: [23] דף ט״ו; [24] איכה ד׳: [25] שמואל א׳ י״ז; [26] ע׳ * לעיל כ׳ ט״ז: [27] הושע ט׳: [28] איוב כ״א; [29] ב״ק ס״ה ב׳: [30] שופטים כ: [31] מלכים א׳ א׳; [32] במדבר ל״א; [33] איכה א׳; [34] ישעיה א׳: [35] הושע י׳; [36] דברים ד׳; [37] תהלים קמ״ז; [38] ע׳ תנח׳ א פ׳ תולדת; [39] לעיל כ״ח;

בשנה ושנה אחת ראויה לכך: [ג] בששה ימים. נ׳ הרמ׳ ומ״י והי״ת גרס ברש״י בשלשה ימים: [ד] ששונאים הרשעים וקצה נפש צדיק בהנאתן הילכך לאו הנאה היא: [ה] ע״ג תוס׳ ע״ז מ״ד ב׳ ד״ה תשובה: [ו] ע״ג * בראשית מ״ו י״ט: [ז] [וכן עביט של גמל] (והוא בכלים פ׳ כ״ג): [ח] כר שתחת אוכף הגמל כמתרג׳ בכר הגמל בעביטא דגמלא * עירובין ט״ז: [ט] טרפה לא הבאתי אליך. שיהא לך פתחון פה עכשיו לומר על כן דלקתי אחריך לבקש טריפות צאני שנטרפו על ידך וגנובות ושכולות (ע״כ בכ״י אחר בשם י״ק ב״ש והוא ר׳ יוסף קרא בן ר׳ שמעון) ובכ״י אחר ור׳ יוסף פי׳ טריפה ע״י ארי או זאב או דוב: [י] צ״ל נפקדת:

אביך ואלהי יצחק. בשביל שכהו עיניו הרי הוא כמת. [יא]יעקב נתיירא לומר אלהי ואמר ופחד: ויוכח. [יב]לשון תוכחה הוא ולא לשון הוכחה: 43. מה אעשה לאלה. איך תעלה על לבי להרע להן? 44. והיה לעד. הקב"ה: 46. לאחיו. [40]הם בניו שהיו לו אחים נגשים אליו לצרה ולמלחמה: 47. [יג]יגר שהדותא. תרגומו של גלעד. גל עד [כמו] גִלְעָד: 49. והמצפה אשר אמר וגו'. והמצפה אשר בהר הגלעד. כמו שכתוב [41]ויעבר את מצפה גלעד. ולמה נקרא שמה מצפה? לפי שאמר כל אחד מהם לחברו יצף ה' ביני ובינך אם תעבור את הברית: כי נסתר. ולא נראה [נִרְאָה] איש את רעהו: 50. בנתי בנתי. שני פעמים [42]אף בלהה וזלפה בנותיו היו מפלגש: (אם תענה את בנותי. [43]למנוע מהן עונת תשמיש): 51. ירית. כמו [43*]ירה בים [44]כזה שהוא יורה החץ [חנית]: 52. אם אני. הרי אם משמש בלשון אשר כמו [45]עד אם דברתי דברי: לרעה. [46]לרעה אי אתה עובר אבל אתה עובר לפרקמטיא: 53. אלהי אברהם. קדש: אלהי נחור. [47]חול: אלהי אביהם. [48]חול: 54. ויזבח יעקב זבח. שחט בהמות למשתה: לאחיו. [49]לאוהביו שעם לבן: לאכל לחם. כל דבר מאכל קרוי לחם כמו [50]עֲבַד לְחֶם רַב [51]נשחיתה עץ בלחמו:

לב. 2. ויפגעו בו מלאכי אלהים. [1]מלאכים של ארץ ישראל באו לקראתו ללוותו לארץ: 3. מחנים. [2]שתי מחנות. של חוצה לארץ שבאו עמו עד כאן ושל ארץ ישראל שבאו לקראתו:

וישלח.

4. וישלח יעקב מלאכים. [2*]מלאכים ממש: ארצה שעיר. לארץ שעיר [3]כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה הטיל לה הכתוב ה"א בסופה: 5. גרתי. [4]לא נעשיתי שר וחשוב אלא גר אינך כדאי לשנוא אותי על ברכת אביך [אבי] שברכני הוה גביר לאחיך לא נתקיימה בי. ([א]דבר אחר גרתי בגימטריא תרי"ג כלומר עם לבן הרשע גרתי ותרי"ג מצות שמרתי ולא למדתי ממעשיו הרעים): 6. ויהי לי שור וחמור. [4]אבא אמר לי מטל השמים ומשמני הארץ זו אינה [לא] מן השמים [ב]ולא מן הארץ: שור וחמור. [5]דרך ארץ לומר על שורים הרבה שור. אדם אומר לחבירו בלילה קרא התרנגול ואינו אומר קראו התרנגולים: ואשלחה להגיד לאדני. להודיע שאני בא אליך למצא חן בעיניך. שאני שלם עמך ומבקש אהבתך: 7. באנו אל אחיך אל עשו. [6]שהיית אומר אחי הוא אבל הוא נוהג עמך כעשו הרשע, עודנו בשנאתו: 8. ויירא, ויצר. [7]ויירא שמא יֵהָרֵג ויצר לו

אם

[40]ע' ב"ר ופ"נ ס"י: [41]שופטים י"א: [42]ע' ב"ר: [43]יומא ע"ז כ': [43*]שמות ט"ו: [44]ב"ר: [45]בראשית כ"ד: [46]ב"ר: [47]מס' סופרים פ' ד': [48]ע"נ ב"ר: [49]כת"י: [50]דניאל ה': [51]ירמיה י"א:

לב [1]ע' ב"ר תנחומא: [2]ע' תנחומא פ' וישלח: [2*]ב"ר: [3]יבמות י"ג: [4]תנחומא ב: [5]ע"נ ב"ר: [6]תנחומא א: [7]תנחומא א וע"נ ב"ר:

אם הנוסח כן ירמוז רש"י לתוכחה שהוכיח ללבן בחלום באמרו השמר לך וגו' ואולי הנוסח איפכא "לשון הוכחה ולא לשון תוכחה" וכדרך שפרש"י בפסוק ל"ז ויוכיחו וכמו שמפורש בתשובות הריב"ש סימן תל"א: [יג][יגר. כתרג' של גל ושל עד וסה"ד ואח"כ ד"ה והמצפה וכ'.] בכ"י אחר יגר תרג' של גל. גלעד כמו גלעד:

לב [א]ע' שו"ת רשב"א סימן צ"ב שהזכיר שם המאמר "ולענין מה שאמרו כי קיים יעקב תרי"ג מצות ונרמז במלת עם לבן גרתי וכו'" ע"ש ולא הזכירו בשם רש"י: [ב]ע' *סוכה י"א ב'

אם יַהֲרֹג הוא את אחרים: 9. המחנה האחת והכהו. מחנה משמש לשון זכר ולשון נקבה. [9] אם תחנה עלי מחנה הרי לשון נקבה. [10] המחנה הזה לשון זכר. וכן יש שאר דברים המשמשים לשון זכר ולשון נקבה [11] השמש יצא על הארץ [12] מקצה השמים מוצאו הרי לשון זכר. [13] השמש זרחה על המים הרי לשון נקבה. וכן רוח [14] והנה רוח גדולה באה הרי לשון נקבה [14] וינע בארבע פנות הבית הרי לשון זכר [15] ורוח גדולה וחזק מפרק הרים הרי לשון זכר ולשון נקבה. וכן אש [16] ואש יצאה מאת ה׳ לשון נקבה. [17] אש לוהט לשון זכר: והיה המחנה הנשאר לפליטה. על כרחו כי אלחם עמו. [18] התקין עצמו לשלשה דברים לדורון לתפלה ולמלחמה. לדורון, ותעבור המנחה על פניו. לתפלה, אלהי אבי אברהם. למלחמה, והיה המחנה הנשאר לפליטה: 10. ואלהי אבי יצחק. ולהלן הוא אומר ופחד יצחק ועוד מהו שחזר והזכיר שם המיוחד היה לו לכתוב האומר אלי שוב לארצך וגו׳. אלא כך אמר יעקב לפני הקב״ה שתי הבטחות הבטחתני אחת בצאתי מבית אבי מבאר שבע שאמרת לי [19] אני ה׳ אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק ושם אמרת לי ושמרתיך בכל אשר תלך. ובבית לבן אמרת לי [20] שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך ושם נגלית אלי בשם המיוחד לבדו שנאמר ויאמר ה׳ אל יעקב שוב אל ארץ אבותיך וגו׳ בשתי הבטחות אלו אני בא לפניך: 11. קטנתי מכל החסדים. [21] [ג] נתמעטו זכיותי על ידי החסדים והאמת שעשית עמי לכך אני [ד] ירא [22] שמא משהבטחתני נתקלקלתי [ה] בחטא ויגרום לי להמסר ביד עשו: ומכל האמת. אמיתת דבריך, ששמרת לי כל הבטחות שהבטחתני: כי במקלי. לא היה עמי לא כסף ולא זהב ולא מקנה אלא מקלי לבדו. ומדרש אגדה [23] נתן מקלו בירדן ונבקע הירדן: 12. מיד אחי מיד עשו. מיד אחי שאין נוהג עמי כאח אלא כעשו הרשע: 13. היטיב איטיב. [24] היטיב בזכותך איטיב בזכות אבותיך: ושמתי את זרעך כחול הים. והיכן אמר לו כן והלא לא אמר אלא [25] והיה זרעך כעפר הארץ. אלא שא״ל כי לא אעזבך עד אשר אם עשיתי את אשר דברתי לך, ולאברהם אמר [*25] והרבה ארבה את זרעך ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים: 14. הבא בידו. ברשותו. וכן [26] ויקח את כל ארצו מידו. ומ״א [27] מן הבא בידו אבנים טובות ומרגליות שאדם צר בצרור ונושאם בידו (דבר אחר [*27] מן הבא בידו מן החולין שנטל מעשר כמה דאת אמר עשר אעשרנו לך והדר לקח מנחה): 15. עזים מאתים ותישים עשרים. מאתים עזים צריכות עשרים תישים וכן כלם הזכרים כדי צורך הנקבות. ובבראשית רבה [28] דורש מכאן לעונה האמורה בתורה, הטיילים בכל יום, הפועלים שתים בשבת, החמרים אחת בשבת, הגמלים אחת לשלשים יום, הספנים אחת לששה חדשים. ואיני יודע לכוין [ו] המדרש הזה בכוון. אך נראה בעיני שלמדנו מכאן שאין העונה שוה בכל אדם אלא לפי הטורח המוטל עליו שמצינו כאן שמסר לכל תיש עשרה עזים וכן לכל איל לפי שהם פנויים ממלאכה דרכם להרבות בתשמיש ולעבר עשר נקבות ובהמה

[9] תהלים כ״ז; [10] בראשית ל״ג; [11] שם י״ט; [12] תהלים י״ט; [13] מלכים ב׳ ג׳; [14] איוב א׳; [15] מלכים א׳ י״ט; [16] במדבר ט״ז; [17] תהלים ק״ד; [18] תנחומא ב ועי׳ קהלת פס׳ טובה חכמה מכלי קרב; [19] בראשי׳ כ״ח; [20] שם ל״א; [21] ת״א שבת ל״ב; [22] ע׳ ברכות ד׳; [23] אגדת בראשית וגם בב״ר פרשה ע״ו רמזו לזה; [24] כ״ו; [25] בראשי׳ כ״ח; [*25] שם כ״ב; [26] במדבר כ״א; [27] תנחומא ב; [*27] ע׳ לקח טוב והערת ר״ש באבער שם; [28] ע״ג משנה כתובות פ׳ ה׳ וירושלמי שם;

ד״ה כל בהמה: [ג] הוקטנו ונתמעטו זכיותי בשביל החסדים אשר עשית וג׳: [ד] ויירא יעקב. שמא אחר הבטחה חטאתי וכדתניא שהחטא גורם שאין הבטחה מתקיימת: [ה] [נתלכלכתי] וכן הלשון בתנחומא המובא בילקוט המכירי לספר משלי כ״ח (דף ע״ז ב׳ הוצאת גרינהוט), אך בתנחומא א׳ וגם ב׳ הלשון נתקלקלתי כברש״י פה: [ו] [לשון המדרש אך]: [ז] [ולרצותו] בב״ר לתמהו:

זבהמה משנתעברה אינה מקבלת זכר ופרים שעוסקין במלאכה לא מסר לזכר [לכל זכר] אלא ארבע נקבות ולחמור שהולך בדרך רחוקה שתי נקבות לזכר ולגמלים שהולכים דרך יותר רחוקה נקבה אחת לזכר: 16. גמלים מיניקות שלשים. ובניהם עמהם. ומדרש אגדה [29] ובניהם בנאיהם זכר כנגד נקבה ולפי שצנוע בתשמיש לא פרסמו הכתוב: ועירם. חמורים זכרים: 17. עדר עדר לבדו. כל מין ומין לעצמו: עברו לפני. דרך יום או פחות ואני אבא אחריכם: ורוח תשימו. [30] עדר לפני חברו מלא עין כדי להשביע עינו של רשע [י] ולתַווהו על רבוי הדורון: 18. למי אתה. של מי אתה מי שולחך ותרגום [ותרגומו] [ח] דמן את: ולמי אלה לפניך. ואלה שלפניך של מי הם למי המנחה הזאת שלוחה? למ״ד משמשת בראש התיבה במקום של כמו [31] וכל אשר אתה רואה לי הוא שלי הוא. [32] לה׳ הארץ ומלואה של ה׳: 19. ואמרת לעבדך ליעקב. על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון ששאלת למי אתה לעבדך ליעקב אני ותרגומו דעבדך דיעקב וששאלת ולמי אלה לפניך מנחה היא שלוחה וגו׳: והנה גם הוא. יעקב: 21. אכפרה פניו. אבטל רוגזו וכן [33] וכפר בריתכם את מות [34] לא תוכלי כפרה. ונראה בעיני שכל כפרה שהוא אצל עון והטא ואצל פנים כלן לשון קנוח והעברה הן ולשון ארמי הוא [והרבה] בתלמוד [ט] וכפר ידיה. [35] בעי לכפורי ידיה בההוא גברא. וגם בלשון המקרא נקראים המזרקים של קדש [36] כפורי זהב [37] על שם שהכהן מקנח ידיו בהן בשפת המזרק: על פניו. כמו לפניו וכן [38] חמס ושוד ישמע בה על פני תמיד וכן [39] המכעיסים אותי על פני. ומדרש אגדה [40] על פניו. אף, הוא שרוי בכעס שהיה צריך לכל זה: 23. ואת אחד עשר ילדיו. [40] ודינה היכן היתה נתנה בתיבה ונעל בפניה שלא יתן בה עשו עיניו ולכך נענש יעקב שמנעה מאחיו שמא תחזירנו למוטב ונפלה ביד שכם: יבק. שם הנהר: 24. את אשר לו. הבהמות והמטלטלים [41] עשה עצמו כְּגֶשֶׁר, נוטל מכאן ומניח לכאן: 25. ויותר יעקב. [42] שכח פכים קטנים [י] וחזר עליהם: ויאבק איש. מנחם פי׳ ויתעפר איש [43] לשון אבק שהיו מעלים עפר ברגליהם ע״י נענועם. ולי נראה שהוא לשון [44] ויתקשר ולשון ארמי הוא [45] בתר דאביקו ביה [46] ואביק ליה מיבק לשון עניבה שכן דרך שנים [אנשים] שמתעצמים להפיל איש את רעהו [יא] שחובקו ואובקו בזרועותיו ופירשו רז״ל [47] שהוא שרו של עשו: 26. [ויגע בכף ירכו. קולית הירך התקוע בקלבוסית קרוי כף [יב] על שם שהבשר שעליה כמין כף של קדירה]: ותקע. [48] נתקעקעה ממקום מחברתה ודומה לו [49] פן תקע נפשי ממך לשון הסרה [יג] ובמשנה לקעקע ביצתן לשרש שרשיהן: 27. כי עלה השחר.

וצריך

[29] כ״ר; [30] ע׳ כ״ר; [31] ברלשית ל״א; [32] תהלים כ״ד; [33] ישעיה כ״ח; [34] שם מ״ז; [35] גיטין כ״ו; [36] עזרא ח׳; [37] ע׳ זבחים כ״ה ול״ב כ׳ וכמנחות ז׳ כ׳; [38] ירמיה ו׳; [39] ישעיה ס״ה; [40] ע׳ כ״ר; [41] כ״ר; [42] ע׳ חולין ל״א; [43] ע׳ חולין ל״א וכ״ר; [44] ע״ש; [45] סנהד׳ ס״ג כ׳ וס״ד; [46] מנחות מ״ב; [47] כ״ר; [48] ע׳ כ״ר; [49] ירמיה ו׳;

[ח] דמאן את. כן הוא גם בתרגום דפוס סאביוניטא: [ט] וכפר ידיה לא מצאתי בתלמוד וע׳ * עזרא א׳ פס׳ י׳ ששם פירש״י כמאן דכפר ידיה בגלימא דחבריה ורמוז להחיא דבבא מציעא כ״ד אך שם הג׳ דהוי משי ידיה ומנגב בגלימא דחבריה ובחולין ח׳ ב׳ למכפריה לא צריך ע״ש: [י] דכל כלים החשובים ומקנה כבר העבירן את נחל יבק כדכת׳ לעיל מיניה ויעבר את כל אשר לו והוא נשאר על פכים קטנים שלא הספיק להעבירן וחשכת לו: [יא] שחובק את חבירו מלפניו וידו הימנית מגעת לכף ירך ימנית של חבירו מאחוריו: [יב] כף. בשר הסובב את הקולי׳ ודבוק לעצם והגיד הארוך שוכב מקצתו על גבי אותו בשר * חולין צ״ו: [יג] לא מצאתי במשנה אבל מצינו לשון זה בירוש׳ ע״ז פ׳ ד׳ בויקרא רבה פ׳ י״א בפסיקתא רבתי פ׳ זכור וגם במדרש רות פ׳ ז׳ וביוצר ברת

יד [50] וצריך אני לומר שירה [כיום]: ברכתני. הודה לי על הברכות שברכני אבי שעשו מערער עליהן: 29. לא יעקב. לא יאמר עוד שהברכות באו לך בעקבה וברמיה כי אם בשררה ובגלוי פנים [51] וסופך שהקב״ה נגלה אליך בבית אל ומחליף את שמך ושם הוא מברכך ואני שם אהיה ואודה לך עליהן וזה שכתוב [52] וישר אל מלאך ויוכל בכה ויתחנן לו בכה המלאך ויתחנן לו ומה נתחנן לו בית אל ימצאנו ושם ידבר עמנו המתן לי עד שידבר עמנו שם ולא רצה יעקב ועל כרחו הודה לו עליהן וזהו ויברך אותו שם שהיה מתחנן להמתין לו ולא רצה: ועם אנשים. עשו [53] ולבן: ותוכל. להם: 30. למה זה תשאל. [53] אין לנו שם קבוע. משתנים שמותינו. הכל לפי מצות עבודת השליחות שאנו משתלחים [טו]: 32. ויזרח לו השמש. לשון בני אדם הוא כשהגענו למקום פלוני האיר לנו השחר זהו פשוטו. ומ״א [53] ויזרח לו. לצרכו לרפאות את צלעתו כמה דתימא [54] שמש צדקה ומרפא בכנפיה [55] [טז] ואותן שעות שמיהרה לשקוע בשבילו כשיצא מבאר שבע מיהרה לזרוח בשבילו: והוא צלע. [והוא] היה צולע כשזרחה השמש: 33. גיד הנשה. [56] למה נקרא שמו גיד הנשה לפי [יז] שנשה ממקומו ועלה והוא לשון קפיצה וכן [57] נשתה גבורתם וכן [58] כי נשני אלהים את כל עמלי:

לג. 2. ואת לאה וילדיה אחרנים. [1] אחרון אחרון חביב [לו]: 3. עבר לפניהם. [1] אמר אם יבא אותו רשע להלחם ילחם בי תחלה: 4. ויחבקהו. [1] נתגלגלו [נהפכו] רחמיו כשראהו משתחוה כל השתחוואות הללו: וישקהו. נקוד עליו ויש חולקין בדבר הזה בברייתא דספרי [2] יש שדרשו נקודה זו לומר שלא נשקו בכל לבו. אמר ר׳ שמעון בן יוחאי הלכה היא בידוע שעשו שונא ליעקב אלא שנכמרו רחמיו באותה שעה ונשקו בכל לבו: 5. מי אלה לך. מי אלה להיות שלך: 7. נגש יוסף ורחל. [3] בכלן האמהות נגשות לפני הבנים אבל ברחל יוסף נגש לפניה אמר אמי יפת תואר שמא יתלה בה עיניו אותו רשע אעמוד כנגדה ואעכבנו מלהסתכל בה מכאן זכה יוסף לברכה [4] עלי עין: 8. מי לך כל המחנה. מי כל המחנה אשר פגשתי שהוא שלך כלומר למה הוא לך. פשוטו של מקרא [נאמר] על מוליכי המנחה ומדרשו [5] כתות של מלאכים פגע שהיו דוחפין אותו ואת אנשיו ואומרים להם של מי אתם והם אומרים להם של עשו והם אומרים הכו הכו ואלו אומרים הניחו בנו של יצחק הוא ולא היו משגיחים עליו בן בנו של אברהם הוא ולא היו משגיחין אחיו של יעקב הוא אומרים להם אם כן משלנו אתם: 9. יהי לך אשר לך. [5] כאן הודה לו על הברכות: 10. אל נא. [אל נא] תאמר לי כן: אם נא מצאתי חן בעיניך ולקחת מנחתי מידי כי על כן ראיתי פניך וגו׳. כי כדאי והגון לך שתקבל מנחתי [א] על אשר ראיתי פניך והן חשובין לי כראיית פני [6] המלאך שראיתי שר שלך ועוד [ב] על שנתרצית למחול סורחני. [ג] ולמה הזכיר לו ראיית המלאך כדי

[50] ע׳ ב״ר חולין צ״א; [51] ב״ר: [52] הושע י״ב; [53] וע׳ ב״ר: [54] מלאכי ג׳: [55] סנהדרין צ״ה ב׳: [56] חולין צ״א ע״ב ב״ר; [57] ירמיה נ״א; [58] בראשית מ״א:

לג [1] ב״ר: [2] פ׳ בהעלתך על הפסוק או בדרך רחוקה וע׳ ב״ר: [3] ב״ר: [4] בראשית מ״ט; [5] ב״ר; [6] כת״י:

דודי של יום א׳ דפסח וע׳ תענית ט״ו ששם כתיב מקעקע כל הבירה: [יד] [אמר לו וכי גנב או קוביסטים אתה שאתה מתירא מן השחר אמר לו מלאך אני מיום שנבראתי לא הגיע זמני לומר שירה עד עכשיו וצריך אני לומר שירה] והוא לקוח מב״ר פ׳: [טו] ומפי [ר׳ שמעון מ״כ שמעתי] מורי ר׳ שמעון שמעתי שאין רוצה לגלות שמו שלא יטול עטרה לומר גם זה עשה פלוני שאינו אלא כעבד עושה שליחות: [טז] ויזרח לו השמש. משמע השמש שהיה לו כבר שבא בשבילו כבר: [יז] נשה ממקומו. קפץ. נשתה גבורתם. קפצה גבורתם:

לג [א] ע׳ לעיל * י״ח ה׳. [ב] [שנתרצית לי על סורחני]: [ג] ע׳ היטב סוטה מ״א ורש״י שם ב׳ ד״ה ופליגא ומהרש״א:

כדי שיתיירא הימנו ויאמר ראה מלאכים וניצול איני יכול לו מעתה: ותרצני. נתפייסת לי וכן כל רצון שבמקרא לשון פיוס אפייצימנ׳טו בלעז [7] כי לא לרצון יהיה לכם. הקרבנות באות לפיים ולרצות. וכן [8] שפתי צדיק ידעון רצון. יודעים לפיים ולרצות: .11 ברכתי. מנחתי. מנחה זו הבאה על ראיית פנים [ד] ולפרקים אינה באה אלא לשאילת שלום [9] וכל ברכה שהיא לראיית פנים כגון ויברך יעקב את פרעה. [10] עשו אתי ברכה דסנחריב וכן [11] לשאול לו לשלום ולברכו דתועי מלך חמת כולם לשון ברכת שלום הן שקורין בלעז שלו״איר אף זו ברכתי מו״ן שלו״ד: אשר הבאת לך. [12] לא טרחת בה ואני יגעתי להגיעה עד שבאה לידך: חנני. נו״ן ראשונה מודגשת לפי שהיא משמשת במקום שתי נוני״ן שהיה לו לומר חֲנָנַנִי שאין חנן בלא שתי נוני״ן והשלישית לשימוש כמו עשני זבדני: יש לי כל. כל ספוקי. ועשו דבר בלשון גאוה יש לי רב יותר ויותר מכדי צרכי: .12 נסעה. כמו שמעה [ה] [סלחה] שהוא כמו שמע [סלח] אף כאן נסעה כמו נסע והנו״ן יסוד בתיבה ותרגום של אנקלוס [ותרגומו] טול [נטול] ונהך עשו אמר ליעקב נסע מכאן ונלך: ואלכה לנגדך. בשוה לך טובה זו אעשה לך שאאריך ימי מהלכתי ללכת לאט כאשר אתה צריך וזהו לנגדך בשוה לך: .13 עלות עלי. הצאן והבקר שהן עלות מוטלות עלי לנהלן לאט: עלות. מגדלות עוללידן לשון [13] עולל ויונק [14] עול ימים. [15] ושתי פרות עלות ובלעז אנפנטיי״ש: ודפקום יום אחד. ליגעם בדרך במרוצה ומתו כל הצאן: ודפקום. כמו [16] קול דודי דופק. נוקש בדלת: .14 יעבר נא אדני. אל נא תאריך ימי הליכתך עבור כפי דרכך ואף אם תתרחק: אתנהלה. אתנהל ה״א יתירה כמו ארדה אשמעה: לאטי. לאט שלי לשון נחת. [17] ההולכים לאט. [18] לאט לי לנער. לאטי הלמ״ד מן היסוד ואינה משמשת אתנהל נחת שלי: לרגל המלאכה. לפי צורך הליכת רגלי המלאכה המוטלת עלי להוליך: ולרגל הילדים. לפי רגליהם שהם יכולים לילך: עד אשר אבא אל אדני שעירה. [19] הרחיב לו הדרך שלא היה דעתו ללכת אלא עד סכות. אמר אם דעתו לעשות לי רעה ימתין עד בואי אצלו והוא לא הלך [20] ואימתי ילך? בימי המשיח שנא׳ [21] ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו. ומ״א יש לפרשה זו רבים: .15 ויאמר למה זה תעשה לי טובה [זו] שאיני צריך לה: אמצא חן בעיני אדני. ולא תשלם לי עתה שום גמול: .16 וישב ביום ההוא עשו לדרכו. עשו לבדו [22] וד׳ מאות איש שהלכו עמו נשמטו מאצלו אחד אחד והיכן פרע להם הקב״ה בימי דוד שנאמר [23] כי אם ארבע מאות איש אשר רכבו על הגמלים: .17 ויבן לו בית. [24] [ו] שהה שם י״ח חדש קיץ וחורף וקיץ. סכות קיץ. בית חורף. סכות קיץ: .18 שלם. [25] שלם בגופו שנתרפא מצלעתו. שלם בממונו שלא חסר כלום מכל אותו דורון. שלם בתורתו [ז] שלא שכח תלמודו בבית לבן: עיר שכם. כמו לעיר וכמוהו [26] עד בואנה בית לחם: בבאו מפדן ארם. כאדם האומר לחבירו יצא

פלוני

[7] ויקרא כ״ב; [8] משלי י׳; [9] בראשית ע״ז פסוק ז׳ ופסוק י׳ וע״ג *ישעיה ס״ו ג׳; [10] מלכים ב׳ י״ח; [11] שמואל ב׳ ח׳; [12] ע׳ ב״ר; [13] מיכה ב׳; [14] ישעיה ס״ה; [15] שמואל א׳ ו׳; [16] ש״ר ב׳; [17] ישעיה ח׳; [18] שמואל ב׳ י״ח; [19] ע׳ ע״ז כ״ה ב׳; [20] ע׳ ב״ר; [21] עובדיה א׳; [22] ב״ר; [23] שמואל א׳ ל׳; [24] מגילה י״ז ב״ר; [25] ע׳ שבת ל״ג ב׳ וע״ג ב״ר; [26] רות א׳:

[ד] [לפרקים] ע״ג בביאור שד״ל; [ה] [שלחה שהוא כמו שמע שלח.] והכונה על הכתובים שמעה תפלתי, שלחה הנער; [ו] ויבן לו בית לימות החורף עשה סכות ב׳ פעמים שני ימות הקיץ הרי י״ח וכ׳ [ז] שלא שכח תלמודו מפני טורח הדרך; [ח] לאפריקי. נ׳ הגמרא בר״ה

פלוני מבין שיני אריות ובא שלם. אף כאן ויבא שלם מפדן ארם מלבן ומעשו שנזדווגו לו בדרך: 19. קשיטה. מעה. [27] אמר רבי עקיבא כשהלכתי [ח] לכרכי הים היו קורין למעה קשיטה ([ט] ותרגומו חורפן. טובים. הריפים בכל מקום כגון עובר לסוחר): 20. ויקרא לו אל אלהי ישראל. לא שהמזבח קרוי אלהי ישראל אלא על שם שהיה הקב״ה עמו והצילו קרא שם המזבח על שם הנס להיות שבחו של מקום נזכר בקריאת השם כלומר מי שהוא אל הוא הקב״ה הוא לאלהים לי ששמי ישראל. וכן מצינו במשה [28] ויקרא שמו ה׳ נסי לא שהמזבח קרוי ה׳ אלא על שם הנס קרא שם המזבח להזכיר שבחו של הקב״ה ה׳ הוא נסי. ורבותינו דרשוהו [29] שהקב״ה קראו ליעקב אל [י] ודברי תורה [30] כפטיש יפוצץ סלע מתחלקים לכמה טעמים. ואני לישב פשוטו [וישמועו] של מקרא באתי:

לד. 1. בת לאה. [1] ולא בת יעקב? אלא על שם יציאתה נקראת בת לאה שאף היא יצאנית היתה שנאמר ותצא לאה לקראתו (ועליה משלו המשל כאמה כבתה): 2. וישכב אתה. [1] כדרכה: ויענה. [1] [א] שלא כדרכה: 3. על לב הנערה. [1] דברים המתיישבים על הלב ראי אביך בחלקת שדה קטנה כמה ממון בזבז אני אשיאך [ב] ותקנה העיר וכל שדותיה: 7. וכן לא יעשה. [1] לענות את הבתולות [ג] שהאומות גדרו עצמן מן העריות [ד] על ידי המבול: 8. חשקה. חפצה: 12. מהר [2] כתובה: 13. במרמה. [3] בחכמה: אשר טמא. [4] הכתוב אומר שלא היתה רמיה שהרי טמא את דינה אחותם: 14. חרפה הוא. שמין פסול הוא אצלנו הבא לחרף חברו היה אומר לו ערל אתה או בן ערל. חרפה בכל מקום גדוף: 15. נאות לכם. נתרצה לכם לשון [5] ויאותו: להמול. [ה] להיות נמול אינו לשון לפעול אלא לשון להִפָּעל: 16. ונתנו. [ו] נו״ן שנייה מודגשת לפי שהיא משמשת במקום שתי נוני״ן ונתננו: ואת בנתיכם נקח לנו. אתה מוצא בתנאי שאמר חמור ליעקב ובתשובת בני יעקב לחמור שתלו החשיבות בבני יעקב ליקח בנות שכם את שיבחרו להם ובנותיהם יתנו להם לפי דעתם דכתיב ונתנו את בנותינו לפי דעתנו ואת בנותיכם נקח לנו בכל אשר נחפוץ. וכשדברו חמור ושכם בנו אל יושבי עירם הפכו הדברים את בנותם נקח לנו לנשים ואת בנותינו נתן להם כדי לרצותם שיאותו להמול: 21. שלמים. בשלום ובלב שלם: והארץ הנה רחבת ידים. כאדם שידו רחבה וותרנית כלומר לא תפסידו כלום פרקמטיא הרבה באה לכאן ואין לה קונים: 22. בהמול. בהיות נמול: 23. אך נאותה להם. לדבר זה ועל ידי כן ישבו אתנו: 25. שני בני יעקב. [6] בניו היו ואע״פ כן נהגו עצמן שמעון ולוי כשאר אנשים שאינם בניו שלא נטלו עצה הימנו: אחי דינה. [7] לפי שמסרו עצמן עליה נקראו אחיה: בטח. שהיו כואבים. ומדרש אגדה [8] בטוחים היו על כחו של זקן: 27. על החללים. לפשט [את החללים]: 29. חילם. ממונם. וכן [9] עשה לי את החיל

[27] ע׳ ר״ה כ״ו: [28] שמות י״ז: [29] מגילה י״ח: [30] ע׳ שכת פ״ח כ׳:

לד [1] ב״ר: [2] ע׳ ב״ר מכילתא פ׳ משפטים: [3] ס״א: [4] ע׳ ב״ר: [5] מלכים כ׳ י״ב: [6] ע׳ ב״ר: [7] ב״ר מכילתא בשלח: [8] ב״ר: [9] דברים ח׳:

כ״ו: לערבי. נ׳ הרד״ק: [ט] ע׳ דברי הרב ר׳ מתתיה שטראשון בספרו מתת יה שהראה כי אחד מהתלמידים הטועים הוסיף הדברים האלה וסביא בדרך אגב את דברי הרשב״ץ בס׳ אוהב משפט סוף איוב שכתב וז״ל „קשיטה היא כבשה קטנה כי תרגום קשיטה חורפו כתרגום כבשות צאן ודומה ללשון ערבי שקורין אל השה כרוף״ וכו׳ ע״ש: [י] ע״ג * שמות ו׳ ט׳ פסוק מקוצר רוח:

לד [א] ע׳ היטב * יומא ע״ז ב׳ ד״ה מביאות אחרות ומהרש״א שם: [ב] [אֲשָׂאֵךְ] ע׳ פירוש שד״ל: [ג] ע״ג * בראשית ל״ש ט׳ ובמדבר כ״ב ה׳: [ד] [אחר המבול]: [ה] ע״ג רש״י לעיל י״ז י׳: [ו] ע״ג

החיל הזה [10] וישראל עושה חיל. [11] ועזבו לאחרים חילם: ש ב ו. לשון שבייה [לפיכך טעמו מלרע]: .30 ע כ ר ת ם. לשון [12] מים עכורים אין דעתי צלולה עכשיו ואגדה [13] צלולה היתה החבית ועכרתם אותה מסורת היתה ביד כנענים שיפלו ביד בני יעקב אלא שהיו אומרים [14] עד אשר תפרה ונחלת את הארץ לפיכך היו שותקין: מ ת י מ ס פ ר. אנשים מועטים: .31 ה כ ז ו נ ה. [15] [ו]הפקר: א ת א ח ו ת נ ו. ית אחתנא:

לה, .1 קום ע ל ה. [1] לפי שאחרת [א] בדרך [נדרך] נענשת ובא לך זאת מבתך: .2 ה נ כ ר. שיש בידכם משלל של שכם: ו ה ט ה ר ו. מע"ז: ו ה ח ל י פ ו ש מ ל ת י כ ם. שמא יש בידכם כסות של ע"ז: .3 ה א ל ה. מן אילן סרק: ע ם ש כ ם. אצל שכם: .5 ח ת ת. פחד: .7 א ל ב י ת א ל. הקב"ה בבית אל גילוי שכינתו בבית אל. יש תיבה חסרה בי"ת המשמשת בראשה כמו [2] הנה הוא בית מכיר בן עמיאל כמו בבית מכיר. [3] בית אביך כמו בבית אביך: נ ג ל ו א ל י ו ה א ל ה י ם. [4] במקומות הרבה יש שם אלהות ואדנות בלשון רבים. כמו [5] אדוני יוסף [6] אם בעליו עמו. ולא נאמר בעלו. וכן אלהות שהוא לשון שופט ומרות נזכר בלשון רבים [אבל אחד מכל שאר השמות לא תמצא בלשון רבים]: .8 ותמת דבורה. מה ענין דבורה בבית יעקב? אלא לפי שאמרה רבקה ליעקב ושלחתי ולקחתיך משם. שלחה דבורה אצלו לפדן ארם לצאת משם ומתה בדרך. [ב] מדברי רבי משה הדרשן למדתיה: מ ת ח ת ל ב י ת א ל. העיר יושבת [ג] בהר ונקברה ברגלי ההר: ת ח ת ה א ל ו ן. [7] בשפולי מישרא שהיה מישור מלמעלה בשפוע ההר והקבורה מלמטה ומישור של בית אל היו קורין לו אלון. ואגדה [8] נתבשר שם באבל שני שהוגד לו על אמו שמתה. ואלון בלשון יוני אחר. [9] ולפיכך העלימו [ולפי שהעלימו] את יום מותה שלא יקללו הבריות כרס שיצא ממנו עשו. אף הכתוב לא פרסמו: .9 עוד. פעם שני במקום הזה אחד בלכתו ואחד בשובו: ו י ב ר ך א ת ו. [10] ברכת אבלים: .10 לא יקרא שמך עוד יעקב. לשון אדם הבא במארב ועקבה אלא לשון שר ונגיד: .11 א נ י א ל ש ד י. שאני כדי לברך שהברכות שלי: פ ר ה ו ר ב ה. [10] על שם שעדיין לא נולד בנימין ואע"פ שכבר נתעברה ממנו: [10] ג ו י. בנימין: [ד] ג ו י ם. מנשה ואפרים שעתידים לצאת מיוסף והם במנין השבטים: ו מ ל כ י ם. [10] שאול ואיש בשת שהיו משבט בנימין שעדיין לא נולדו (ופסוק זה דרשו אבנר כשהמליך איש בשת ואף השבטים דרשוהו וקרבו בנימין דכתיב [11] איש ממנו לא יתן את בתו לבנימין לאשה וחזרו ואמרו אלכלא היה עולה מן השבטים לא היה הקב"ה אומר ליעקב ומלכים מחלציך יצאו גוי וקהל גוים שגוים עתידים בניו להעשות כמנין הגוים שהם ע' אומות וכן כל הסנהדרין שבעים. ד"א שעתידים בניו להקריב אסור במות כגוים בימי אליהו): .13 ב מ ק ו ם א ש ר ד ב ר א ת ו. [ה] איני יודע מה מלמדנו:

כברת

[10] במדבר כ"ד: [11] תהל' ס' מ"ע: [12] ברכות כ"ח ב': [13] ב"ר: [14] שמות כ"ג ל': [15] ב"ר:

לה [1] תנחומא: [2] שמואל ב' ט' ד': [3] בראשי' כ"ד כ"ג: [4] עי' *לעיל כ' פס' י"ג: [5] בראשי' ל"ט: [6] שמות כ"ב: [7] ת"א: [8] ב"ר: [9] תנחו' א כי הלא פס' רבתי פ' זכור וכן *תהלים קי"ט י"ד: [10] ב"ר: [11] שופטים כ"א:

רש"י לעיל ל"ג י"א: [ו] ע' יבמות ס"א ב' ד"ה מופקרת וע"ג ב"ק ט"ז ב' וכתובות ל' ב' ד"ה בעולה. שד"ל בפירושו כתב וז"ל: „ורש"י באמרו הכזונה הפקר את אחותנו ית אחתנא, הוקשה לו שהיל"ל לאחותנו, וכן בקצת נסחאות התרגום נמצא לאחתנא, ורש"י מפרש מלת את כמשמעה, ומפרש הכזונה הפקר: היעשה את אחותנו הפקר כזונה?" עכ"ל.

לה [א] [נדרך ונהרשלת באה לך] בתנחומא והרשד"ל ז"ל רמז גם על הלשון בסלוק דשחרית ר"ה „ונדרו אחר לאל לו נראה נכשל ברינה בת לאה": [ב] ע"ג מה שסיפר בענין בס' הישר: [ג] [למעלה בראש ההר]: [ד] [וקהל גוים.] וע' ירוש' פסחים פ' ז' וע"ע הוריות ה' ב' ורש"י שם:

16. כברת ארץ. מנחם פירש לשון כביר. רבוי, מהלך רב. ואגדה [12] בזמן שהארץ חלולה ומנוקבת ככברה [י]שהגיר מצוי הסתיו עבר והשרב עדיין לא בא. ואין זה פשוטו של מקרא שהרי בנעמן מצינו [13] וילך מאתו כברת ארץ. ואומר אני שהוא שם מדת קרקע כמו [14] מהלך פרסה או יותר כמו שאתה אומר [15] צמד כרם, [16] חלקת השדה, כך במהלך אדם נותן שם מדה כברת ארץ: 17. כי גם זה. נוסף לך על יוסף. ורבותינו דרשו [17] עם כל שבט נולדה תאומה ועם בנימין נולדה תאומה יתירה: 18. בן אוני. [18] בן צערי: בנימין. נראה בעיני לפי שהוא לבדו נולד בארץ כנען שהוא בנגב כשאדם בא מארם נהרים כמו שנאמר [19] בנגב בארץ כנען [20] הלוך ונסוע הנגבה: בנימין. בן ימין לשון [21] צפון וימין אתה בראתם לפיכך הוא מלא: 22. בשכן ישראל בארץ ההוא. עד שלא בא לחברון אצל יצחק ארעוהו כל אלה: וישכב. [22] מתוך שבלבל משכבו מעלה עליו הכתוב כאלו שכבה. ולמה בלבל וחלל יצועיו? שכשמתה רחל נטל יעקב מטתו שהיתה נתונה תדיר באהל רחל ולא בשאר אהלים ונתנה באהל בלהה בא ראובן ותבע עלבון אמו. אמר אם אחות אמי היתה צרה לאמי. שפחת אחות אמי תהא צרה לאמי! לכך בלבל: ויהיו בני יעקב שנים עשר. מתחיל לענין ראשון [23] משנולד בנימין נשלמה המטה ומעתה ראויים להמנות ומנאן ורבותינו דרשו [24] [י]ללמדנו בא שכלן שוין וכלן צדיקים שלא חטא ראובן: 23. בכור יעקב. [25] אפילו בשעת הקלקלה קראו בכור: בכור יעקב. [26] בכור לנחלה בכור לעבודה בכור למנין [27] ולא נתנה בכורה ליוסף אלא לענין השבטים שנעשה לשני שבטים: 27. ממרא. שם המישור. קרית הארבע. שם העיר. ממרא קרית הארבע. איל מישור של קרית ארבע. ואם תאמר היה לו לכתוב ממרא הקרית ארבע. כן דרך המקרא בכל דבר ששמו כפול כגון זה וכגון בית לחם, אבי עזר, בית אל, אם הוצרך להטיל בו ה״א נותנה בראש התיבה השניה [28] בית הלחמי [29] בעפרת אבי העזרי [30] בנה חיאל בית האלי[ח]: 29. ויגוע יצחק. [31] אין מוקדם ומאוחר בתורה; מכירתו של יוסף קדמה למיתתו של יצחק י״ב שנה שהרי כשנולד יעקב היה יצחק בן ששים שנה שנאמר ויצחק בן ששים שנה וגו׳ ויצחק מת בשנת ק״כ ליעקב אם תוציא ששים ממאה ושמונים שנה נשארו ק״כ ויוסף נמכר בן י״ז שנה ואותה שנה שנת מאה ושמנה ליעקב. כיצד? בן ששים ושלש נתברך ארבע עשרה שנה נטמן בבית עבר הרי שבעים ושבע וארבע עשרה עבד באשה ובסוף ארבע עשרה נולד יוסף שנאמר [32] ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף וגו׳ הרי תשעים ואחת. וי״ז עד שלא נמכר יוסף הרי מאה ושמנה (עוד מפורש מן המקרא משנמכר יוסף עד שבא יעקב מצרימה כ״ב שנה שנא׳ ויוסף בן שלשים שנה וגו׳ וז׳ שנים שובע ושנתים רעב הרי כ״ב וכתיב ימי שני מגורי שלשים ומאת שנה נמצא יעקב במכירתו ק״ח):

לו. 2. עדה בת אילון. היא בשמת בת אילון ונקראת בשמת על שם שהיתה מקטרת בשמים לע״ז: אהליבמה. היא יהודית והיא כינה שמה יהודית לומר שהיא

[12] ב״ר: [13] מלכים ב׳ ה׳; [14] ע׳ *ברא״ש׳ מ״ע פס׳ ז׳: [15] ישעיה ה׳: [16] בראשית ל״ג; [17] ב״ר: [18] ע׳ ב״ר: [19] במדבר ל״ג; [20] בראשית י״ב: [21] תהלים פ״ט; [22] ע׳ שבת נ״ה ב׳; [23] ע״ג ת״י: [24] שבת נ״ה ב׳: [25] ב״ר; [26] ע׳ ב״ר: [27] ע׳ ב״ב קכ״ג: [28] שמואל א׳ ט״ז; [29] שופטים ו׳: [30] מלכים א׳ ט״ז; [31] פסחים ו׳: [32] בראשית ל״ד:

[ה]וכן לשון רש״י לעיל כ״ח ה׳: [ו]הבר מצוי. בב״ר: [ז]ויהיו בני יעקב. להוציא מלבך שלא תחשדנו: [ח] בפירושו לשמואל א׳ ט״ו הוסיף רש״י גם בית השמש לדוגמא:

שהיא כופרת בע״ז כדי להטעות את אביו: בת ענה בת צבעון. [1] אם בת ענה לא בת צבעון, ענה בנו של צבעון, שנאמר ואלה בני צבעון ואיה וענה? מלמד שבא צבעון על כלתו אשת ענה ויצאת אהליבמה מבין שניהם והודיעך הכתוב שכלן בני ממזרות היו: .3 בשמת בת ישמעאל. ולהלן [2] קורא לה מחלת? מצינו באגדת מדרש ספר שמואל [3] ג׳ מוחלים להן עונותיהן, גר שנתגייר, והעולה לגדולה, והנושא אשה, ולמד הטעם מכאן [4] לכך נקראת מחלת שנמחלו עוניתיו [עונותיה]: אחות נביות. [5] על שם שהוא השיאה [לו] משמת ישמעאל נקראת על שמו: .5 ואהליבמה ילדה וגו׳. [6] קרח זה ממזר היה ובן אליפז היה שבא על אשת אביו אל אהליבמה אשת עשו שהרי הוא מנוי עם אלופי אליפז בסוף הענין: .6 וילך אל ארץ. לגור באשר ימצא: .7 ולא יכלה ארץ מגוריהם להספיק מ״עה לבהמות שלהם. ומדרש אגדה [6] מפני יעקב אחיו מפני שטר חוב של גזרת כי גר יהיה זרעך המוטל על זרעו של יצחק אמר אלך לי מכאן אין לי חלק לא במתנה שנתנה לו הארץ הזאת ולא בפרעון השטר. ומפני הבושה שמכר את בכורתו: .9 ואלה. התולדות שהולידו בניו משהלך לשעיר: .12 ותמנע היתה פילגש. [7] להודיע גדולתו של אברהם כמה היו תאבים לידבק בזרעו [א]. תמנע זו בת אלופים היתה שנאמר ואחות לוטן תמנע, ולוטן מאלופי יושבי שעיר היה מן החורים שישבו בה לפנים. אמרה איני זוכה להנשא לך [ב] הלואי ואהיה פילגש. ובדברי הימים [8] מונה אותה בבניו של אליפז [9] מלמד שבא על אשתו של שעיר ויצאה תמנע מביניהם וכשנדלה נעשית פילגשו וזהו ואחות לוטן תמנע ולא מנאה עם בני שעיר שהיתה אחותו מן האם ולא מן האב: .15 אלה אלופי בני עשו. ראשי משפחות: .20 ישבי הארץ. [10] שהיו יושביה קודם שבא עשו לשם. ורבותינו דרשו [11] שהיו בקיאין בישובה של ארץ מלא קנה [ג] זה לזתים מלא קנה זה לגפנים שהיו טועמין העפר ויודעין אי זו נטיעה ראויה לו: .24 ואיה וענה. [ד] וי״ו יתירה והוא כמו איה וענה והרבה יש במקרא [ה] [12] תת וקדש וצבא מרמס [13] נרדם ורכב וסוס: הוא ענה. האמור [14] למעלה שהוא אחיו של צבעון וכאן הוא קורא אותו בנו [15] מלמד שבא צבעון על אמו והוליד את ענה: את הימם. [16] פרדים, הרביע חמור על סוס נקבה וילדה פרד והוא היה ממזר והביא פסולין לעולם. [17] ולמה נקרא שמם ימים? שאימתן מוטלת על הבריות דאמר רבי חנינא מימי לא שאלני אדם על מכת פרדה לבנה וחיה (והלא קא חזינן דחיה? אל תקרי [ו] וחיה אלא וחיתה כי המכה לא תרפא לעולם. ברש״י ישן) ולא הוזקק לכתוב [לנו] משפחות החורי אלא מפני תמנע ולהודיע גדולת [זרע] אברהם כמו שפירשתי [18] למעלה: .31 ואלה המלכים וגו׳. [19] שמנה היו וכנגדן העמיד יעקב ובטל מלכות עשו בימיהם ואלו הן שאול ואיש

לו [1] ע׳ תנח׳ פ׳ וישב; [2] לעיל כ״ח ע׳; [3] פ׳ י״ז גם בירוש׳ בכורים פ׳ ג׳; [4] ע״ג ב״ר פ׳ ס״ג; [5] *לעיל כ״ח ע׳; [6] ע׳ כ״ר; [7] ב״ר וע׳ סנהד׳ ל״ט ב׳; [8] דה״י א׳ א׳; [9] ע׳ תנח׳ ר״ש פ׳ וישב; [10] ע״ג ת״י; [11] שבת פ״ה; [12] דניאל ח׳; [13] תהלים ע״ו; [14] פסוק כ׳; [15] כ״כ קע״ו ב׳ וב״ר; [16] ע׳ ב״ר ירושלמי ברכות פ׳ ח׳; [17] חולין ז׳ ב׳; [18] פסוק י״ב; [19] ב״ר:

לו [א] ע״ג * דברים ל״ב מ״ז ד״ה כי לא דבר רק; [ב] מוטב שאהיה שפחה לאומה זו לבני אברהם יצחק ויעקב שהן יראי שמים ולא אהיה גברת לאומה אחרת ולכך נעשת פילגש לאליפז בן עשו שהיה מורע יצחק; [ג] קנה הכדה שבו מודדין הקרקע: לזית, ראוי לגדל זתים וזה לתאנה והיו יודעין להפריש את הארץ בין קנה לקנה בריחה וטעמה היכן לזתים והיכן הוא לתאנים ומכילא שהיו בקיאים בשיעור יניקה; [ד] ע״ג * ויקרא ז׳ ט״ו; [ה] דעת רש״י כדעת דונש אשר בתשובותיו חשב הווי״ן האלה נוספות בתחלת המלים ללא ענין, אך מנחם השיב עליו ואמר שהם כולם עקריים ולענין, ע׳ במעשה אפוד פ׳ י״ג; [ו] וחיה מוסב על המוכה; וחיתה, ל׳

ואיש בשת דוד ושלמה רחבעם אביה אסא יהושפט. ובימי יורם בנו כתוב [20] בימיו פשע אדום מתחת יד יהודה וימלכו עליהם מלך. ובימי [י] שאול כתיב [21] ומלך אין באדום נצב מלך: .33 יובב בן זרח מבצרה. [22] בצרה מערי מואב היא שנאמר [23] ועל קריות ועל בצרה וגו׳. ולפי שהעמידה מלך לאדום עתידה ללקות עמהם שנאמר [24] כי זבח לה׳ בבצרה: .35 המכה את מדין בשדה מואב. [25] שבא מדין על מואב למלחמה והלך מלך אדום לעזור את מואב. ומכאן אנו למדים שהיו מדין ומואב מריבים זה עם זה ובימי בלעם עשו שלום להתקשר על ישראל: .39 בת מי זהב. [26] [שהיה אומר] מהו זהב. עשיר היה ואין זהב חשוב בעיניו לכלום: .40 ואלה שמות אלופי עשו. שנקראו על שם מדינותיהם לאחר שמת הדר ופסקה מהם מלכות והראשונים הנזכרים למעלה הם שמות תולדותם וכן מפורש בדברי הימים [27] וימת הדר ויהיו אלופי אדום אלוף תמנע וגו׳: .43 [מגדיאל. [28] היא [ח] רומי]:

וישב.

לז. .1 וישב יעקב וגו׳. [1] אחר שכתב לך ישובי עשו ותולדותיו בדרך קצרה שלא היו ספונים [הגונים] וחשובים לפרש היאך נתישבו וסדר מלחמותיהם [2] איך הורישו את החרי [החורים] פירש לך ישובי יעקב ותולדותיו בדרך ארוכה כל גלגולי סבתם לפי שהם השובים לפני המקום להאריך בהם. וכן אתה מוצא בעשרה דורות שמאדם ועד נח פלוני הוליד פלוני וכשבא לנח האריך בו. וכן בעשרה דורות שמנח ועד אברהם קצר בהם ומשהגיע אצל אברהם האריך בו. משל למרגלית שנפלה בין החול אדם מְמַשְׁמֵשׁ בחול וכוברו בכברה עד שמוצא את המרגלית ומשמצאה הוא משליך את הצרורות מידו ונוטל את המרגלית: [דבר אחר וישב יעקב [3] הפשתני הזה נכנסו גמליו טעונים פשתן הפחמי תמה אנה יכנס כל הפשתן הזה היה פיקח אחד משיב לו ניצוץ אחד יוצא ממפוח שלך ששורף את כלו כך יעקב ראה כל האלופים הכתובים למעלה תמה ואמר מי יכול לכבוש את כלן מה כתיב למטה אלה תולדות יעקב יוסף דכתיב [4] והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש ניצוץ יוצא מיוסף שמכלה ושורף את כלם]: .2 אלה תלדות יעקב. ואלה [אלה] של תולדות יעקב אלה ישוביהם וגלגוליהם עד שבאו לכלל ישוב. סבה ראשונה יוסף בן שבע עשרה וגו׳ על ידי זה נתגלגלו וירדו למצרים. זהו [אחר ישוב] פשוטו של מקרא להיות [דבר] דבור על אפניו. ומדרש אגדה [5] דורש תלה הכתוב תולדות יעקב ביוסף מפני כמה דברים אחת שכל עצמו של יעקב לא עבד אצל לבן אלא ברחל ושהיה זיו איקונין של יוסף דומה לו וכל מה שאירע ליעקב אירע ליוסף. זה נשטם וזה נשטם זה אחיו מבקש להרגו וזה אחיו מבקשים להרגו וכן הרבה בב״ר. ועוד נדרש בו [5] וישב ביקש יעקב לישב בשלוה קפץ עליו רוגזו של יוסף צדיקים מבקשים לישב בשלוה אומר הקב״ה לא דיין לצדיקים מה שמתוקן להם לעולם הבא אלא שמבקשים לישב בשלוה בעולם הזה: והוא נער. [5] שהיה עושה מעשה נערות מתקן בשערו

ממשמש

[20] מלכים ב׳ ח׳; [21] מלכים א׳ כ״ב פסוק מ״ח; [22] ע׳ ב״ר; [23] ירמיה מ״ח; [24] ישעיה ל״ד; [25] ע׳ במדבר כ״כ פס׳ ג׳; [26] ע׳ ב״ר וס״י; [27] א׳ א׳; [28] פדר״א פ׳ ל״ח וע״ג ב״ר וס״י;

לז [1] ע׳ תנחומא א; [2] דברים ב׳ י״ב; [3] תנחומא וב״ר; [4] עובדיה א׳; [5] ע׳ ב״ר;

נקבה ואמכה קאי שאין המכה מתרפאת: [י] [ובימי אסא] זהי״ת הגיה ובימי יהושפט ונכון הוא ע׳ מלכים א׳ כ״ב ומלכים ב׳ ח׳ ורש״י שם: [ח] אפשר „היא רומי״ קאי על עירם הסמוך כי כידוע רומי נקרא עיר אצל חז״ל ועוד נשמע קול הברה ממלת עירם הדומה למלת רם:

משמשש בעיניו כדי שיהיה נראה יפה: את בני בלהה. כלומר רגיל אצל בני בלהה לפי שהיו אחיו מבזין אותן היא מקרבן: את דבתם רעה. כל רעה שהיה רואה באחיו בני לאה היה מגיד לאביו [5] שהיו אוכלין אבר מן החי [א] ומזלזלין בבני השפחות לקרותן עבדים והשודים על העריות. ובשלשתן לקה וישחטו שעיר עזים בסביתו ולא אכלוהו חי. ועל דבה שספר עליהם שקורין לאחיהם עבדים [6] לעבד נמכר יוסף. ועל עריות שספר עליהם ותשא אשת אדוניו וגו׳: דבתם. כל לשון דבה פרלריין בלעז כל מה שהיה יכול לדבר בהם רעה היה מספר [מדבר]. דבה לשון [7] דובב שפתי ישנים: 3. בן זקנים. שנולד לו לעת זקנתו ואנקלוס תרגם בר חכים הוא ליה [8] כל מה שלמד משם ועבר מסר לו. דבר אחר [5] שהיה זיו איקונין שלו דומה לו: פסים. לשון [9] כלי מילת [ב] כמו [10] כרפס ותכלת וכמו כתונת הפסים [11] דתמר ואמנון. ומדרש אגדה [12] על שם צרותיו שנמכר לפוטיפר ולסוחרים ולישמעאלים ולמדינים: 4. ולא יכלו דברו לשלום. [13] מתוך גנותם למדנו שבחם שלא דברו אחת בפה ואחת בלב: דברו. [14] לדבר עמו: 7. מאלמים אלמים. כתרגומו מאסרין אסרין עמרין וכן [15] נושא אלומותיו וכמוהו בלשון משנה [16] [ג] והאלומות נוטל ומכריז: קמה אלמתי. נזקפה: וגם נצבה. לעמוד על עמדה בזקיפה: 8. ועל דבריו. על דבתם רעה שהיה מביא לאביהם: 10. ויספר אל אביו ואל אחיו. לאחר שספר אותו לאחיו חזר וספרו [וספר] לאביו בפניהם: ויגער בו. לפי שהיה מטיל שנאה עליו: הבוא נבוא. [17] והלא אמך כבר מתה! והוא לא היה יודע שהדברים מגיעין לבלהה שגדלתו כאמו. ורבותינו למדו מכאן [18] שאין חלום בלא דברים בטלים. ויעקב נתכוין להוציא הדבר מלב בניו שלא יקנאוהו לכך אמר לו הבוא נבוא וגו׳ כשם שאי אפשר באמך כך השאר [הוא] בטל: 11. שמר את הדבר. היה ממתין ומצפה מתי יבא וכן [19] שומר אמונים וכן [20] לא תשמור על חטאתי לא תמתין [21]: 12. לרעות את צאן. [22] נקוד על את שלא הלכו אלא לרעות את עצמן: 13. הנני. [23] לשון ענוה וזריזות [24] נזדרז למצות אביו ואע״פ שהיה יודע באחיו ששונאין אותו: 14. מעמק חברון. [25] [ד] והלא חברון בהר שנאמר [26] ויעלו בנגב ויבא עד חברון? אלא מעצה עמוקה של [אותו] צדיק הקבור בחברון לקיים מה שנאמר לאברהם בין הבתרים [27] כי גר יהיה זרעך: ויבא שכמה. [28] מקום מוכן לפורענות [ה] שם קלקלו השבטים שם ענו את דינה שם נחלקה מלכות בית דוד שנאמר [29] וילך רחבעם שכמה וגו׳: 15. וימצאהו איש. [30] זה גבריאל [שנאמר [31] והאיש גבריאל]: 17. נסעו מזה. הסיעו עצמן מן האחוה: נלכה דתינה. [ו] לבקש לך נכלי דתות שימיתוך בהם ולפי פשוטו שם מקום הוא ואין

מקרא

[6] תהלים קי״ה: [7] ב״ר ז׳: [8] ב״ר: [9] ע׳ בבא מ׳ כ׳: [10] אסתר א׳: [11] שמואל ב׳ י״ג: [12] ב״ר פ״ח׳ א: [13] ע׳ ב״ר: [14] *שמות ע״ו פס׳ ע׳: [15] תהלים קכ״ו: [16] ב״מ כ״ב ב׳: [17] ב״ר: [19] ברכות נ״ה ב׳: [19] ישעיה כ״ו: [20] איוב י״ד: [21] וכן *ברכות ג׳: [22] ב״ר: [23] ע׳ תנח׳ א פ׳ וירא: [24] ע׳ ב״ר: [25] ע׳ סוטה י״א ב״ר: [26] במדבר י״ג: [27] בראשית ט״ו: [28] ע׳ סנהדרין ק״ב תנחומא א: [29] מלכים א׳ י״ב: [30] תנחומא א: [31] דניאל ט׳:

לז [א] ונוהגין בהן כעבדים, בירוש׳ פאה פ״א: [ב] בתלמידי רבינו יצחק הלוי מצאתי כתונת פסים סביב פס ידו נתן מלת ולא כל הכתונת (ועי״ג * כתובות ק״א ב׳ ובלי מלת וכ׳) [ג] אלומות. עמרים גדולים (וע׳ * ב״ם כ״א ד״ה כריכות): [ד] וישלחהו מעמק חברון. ביוסף משתעי קרא כששלחו יעקב אצל אחיו והוא תחילת סבת ירידת ישראל למצרים: של אותו צדיק שקבור בחברון. אברהם: [ה] לפי סדר המעשה צ״ל שם ענו את דינה שם קללו השבטים וכן הוא בגמרא: [ו] ודותן אינה מקום והאי דכתיב ויאמר האיש נסעו מזה וג׳ כך אמר לו את אחי אנכי מבקש סעו מן האחוה הזאת ואין מחזיקין עצמן כאחים לך כי שמעתי אומרים נלכה ונבקש דתית

מקרא יוצא מידי פשוטו: 18. ויתנכלו. נתמלאו נכלים וערמימות [וערמומיות]: אתו. [י] כמו אִתּוֹ, עמו, כלומר אליו [כמו אליו]: 20. ונראה מה יהיו חלמתיו. אמר רבי יצחק מקרא זה אומר דרשני [32] רוח הקודש אומרת כן הם אומרים נהרגהו והכתוב מסיים ונראה מה יהיו חלומותיו שמכיון [מכיון] שיהרגוהו בטלו חלומותיו: 21. לא נכנו נפש. מכת נפש זו היא מיתה: 22. למען הציל אתו. רוח הקודש מעיד על ראובן שלא אמר זאת אלא להציל אותו. שיבא הוא ויעלנו משם [33] אמר אני בכור וגדול שבכולן לא יתלה הסרחון אלא בי: 23. את כתנתו. [33] זה חלוק: את כתנת הפסים. [33] הוא שהוסיף לו אביו יותר על אחיו: 24. והבור רק אין בו מים. [34] ממשמע שנאמר והבור רק איני יודע שאין בו מים מה תלמוד לומר אין בו מים? [35] מים אין בו אבל נחשים ועקרבים יש בו: 25. ארחת. כתרגומו שיירת על שם הולכי אורח: וגמליהם נשאים וגו'. [36] למה פרסם הכתוב את משאם? להודיע מתן שכרן של צדיקים שאין דרכן של ערביים לשאת אלא נפט ועטרן שריחן רע ולזה נזדמנו בשמים שלא יזוק מריח רע: נכאת. [37] כל כנוס' בשמים הרבה קרוי נכאת וכן [38] ויראם את כל בית נכתה, מרקחת בשמיו ואנקלוס תרגם [תרגמו] לשון שעוה: צרי. [39] שרף הנוטף מעצי הקטף והוא [40] נטף הנמנה עם סמני הקטרת: ולט. לוטיתא [ח] [לוטם] שמו בלשון [41] משנה ורבותינו פירשוהו [לי] שרש עשב ושמו אשטרולוזיאה [אשטורוזיא] במסכת נדה [42]: 26. מה בצע. מה ממון כתרגומו: וכסינו את דמו. ונעלים את מיתתו: 27. וישמעו. [43] וקבילו מניה, וכל שמיעה שהיא קבלת דברים כגון זה וכגון [44] וישמע יעקב אל אביו, [45] נעשה ונשמע, מתרגם נקבל, וכל שהיא שמיעת האוזן כגון [46] וישמעו את קול ה' אלהים מתהלך בגן, [47] ורבקה שומעת, וישמע ישראל, [48] שמעתי את תלונות, כלן מתרגם ושמעו, ושמעת, ושמע, שמיע קדמי: 28. ויעברו אנשים מדינים. זו היא שיירה אחרת והודיעך הכתוב שנמכר פעמים הרבה: וימשכו בני יעקב את יוסף מן הבור [49] וימכרוהו לישמעאלים והישמעאלים למדינים והמדינים למצרים: 29. וישב ראובן. [50] במכירתו לא היה שם שהגיע יומו לילך ולשמש את אביו. ד"א [50] עסוק היה

[32] ע' ב"ר; [33] ב"ר; [34] שבת כ"ב; [35] ב"ר; [36] ע' ב"ר מכילתא פ' בשלח; [37] ע' *סנהד' ק"ד כסס מ:חס; [38] מלכים ב' כ'; [39] כריתות ו'; [40] שמות ל'; [41] פ' ז' דשביעית; [42] דף ח'; [43] ס"א; [44] ברא' כ"ח; [45] שמות כ"ד; [46] בראשית ג'; [47] בראשית כ"ז; [48] שמות ע"ז; תנחומא ב ועי' ב"ר; [49] ב"ר על פסוק כ"ח; [50] ב"ר;

ודינין היאך להמיתו אם יבא אצלנו * סוטה י"ג ב' (וע"ג * סנהד' ק"ב ודותן דכתיב בקרא היינו כפר הסמוך לשכם אי נמי כמדרשו שהיו דנין עליו להרגו): [י] נופחאות מתחלפות מצאתי כאן בכ"י ואלה הן: „כמו עמו כלומר אליו". „אותו כמו עמו" (ותו לא). „אותו כמו אליו (ותו לא). — וכפי מה שבאר החכם אפודי בפ' כ"א כונת רש"י כך היא: לדעת המדקדקים בנין התפעל יורה על הפעל הפועל בזולת וקראוהו באלה מתעבר כמו והתנחלתם אותם ויתפרקו כל העם ויתנכלו אותו והתאויתם לכם כי מצאו בפסוקים הנזכרים מלות מורות על הפעולים כמו אותם אותו והא"ע נשתבש בזה גם כן וכתב על והתנחלתם שהוא כמו והתאויתם וכתב על והתאויתם שהוא כמו והתנחלתם והפעול הארץ. לא כן דעת רש"י וכתב בכולם בפירושיו מה שיורה על בקיאותו ושלמותו בחכמת הדקדוק עם היותה בהשקפה אל שלמותו דבר קטן אמר ויתנכלו נתמלאו נכלים וערמומיות. אותו כמו אתו עמו כלומר אליו. כבר הורה על כי היות אחי יוסף הפעולים בעצמם והתיר הספק באותו כי כשאמר הכונה אליו ונתן הסבה כי כמו שבא בכתוב אתו שהוא כמו עמו כאמרו נמלו אתו בראשית י"ז פ"ז וזולתו כן הוא באותו כי יהיה השמוש בו כמו אליו וע"ע פירש"י על הפסוקים האחרים הנזכרים כי בכולם החזיק רש"י בדעתו שהוראת בנין התפעל על פעל הפועל בעצמו ולא נמצא מתעבר כמו שחשבו המדקדקים: (ע"ג בספר הזכרון מה שפירש בזה בשם האפדי): [ח] גם

היה בשקו ובתעניתו על שבלבל יצוע אביו: 30. אנה אני בא. אנה אברח מצערו של אבא: 31. שעיר עזים. [51] דמו דומה לשל אדם: הכתנת. זה שמה וכשהיא הבקיאה להגביה אחת בנין כתנת יוסף. כתנת פסים. כתנת בה. נקד כֻּתֹּנֶת: 33. ויאמר כתנת בני. היא זו: חיה רעה אכלתהו. [52] נצנצה בו רוח הקדש. סופו שתתגרה בו אשת פוטיפר. [53] ולמה לא גלה לו הקב״ה? לפי שהחרימו וקללו את כל מי שגלה ושיתפו להקב״ה עמהם [54] אבל יצחק היה יודע שהוא חי. אמר היאך אגלה הקב״ה אינו רוצה לגלות לו: 34. ימים רבים. [55] כ״ב שנה. משפירש ממנו עד שירד יעקב למצרים שנאמר יוסף בן שבע עשרה שנה וגו׳ ויוסף בן שלשים שנה היה בעמדו לפני פרעה ושבע שני השבע ושנתים הרעב כשבא יעקב למצרים הרי כ״ב שנה כנגד כ״ב שנה שלא קיים יעקב כבוד אב ואם כ׳ שנה שהיה בבית לבן ושני שנים בדרך בשבתו בבית לבן שנה וחצי בסכות וששה חדשים בבית אל וזהו שאמר ללבן [56] זה לי עשרים שנה בביתך. לי הן, עלי, ועתיד ללקות כנגדן: 35. וכל בנתיו. [57] רבי יהודה אומר אחיות תאומות נולדו עם כל שבט ושבט ונשאום. רבי נחמיה אומר כנעניות היו אלא מהו וכל בנותיו? כלותיו. שאין אדם נמנע מלקרא לחתנו בנו ולכלתו בתו: וימאן להתנחם. [58] אין אדם מקבל [יכול לקבל] תנחומין על החי וסבור שמת. שעל המת נגזרה גזרה שישתכח מן הלב ולא על החי [וסבור שמת]: אל בני. כמו על בני והרבה אל משמשים בלשון על [59] אל שאול ואל בית הדמים [60] אל הלקח ארון האלהים ואל מות חמיה ואישה: אבל שאלה. במשמעו לשון קבר היא. באבל אקבר. ולא אתנחם כל ימי. ומדרשו [61] גיהנם [בגיהנם] סימן זה היה מסור בידי מפי הגבורה אם לא ימות אחד מבני בחיי מובטח אני שאיני רואה גיהנם: ויבך אתו אביו. [62] יצחק בוכה היה מפני צרתו של יעקב, אבל לא היה מתאבל שהיה יודע שהוא חי: 36. הטבחים. שחוטי בהמות המלך:

לח. 1. ויהי בעת ההוא. [1] למה נסמכה פרשה זו לכאן והפסיק בפרשתו של יוסף? ללמד שהורידוהו אחיו מגדולתו [2] כשראו בצרת אביהם אמרו אתה אמרת למכרו אלו אמרת להשיבו היינו שומעים לך: ויט. מאת אחיו: עד איש עדלמי. נשתתף עמו: 2. כנעני. [3] תגרא: 5. והיה בכזיב. שם המקום ואומר אני [ואני אומר] על שם שפסקה מלדת נקרא כזיב לשון [4] היו תהיה כמו אכזב [5] אשר לא יכזבו מימיו. ואם לא כן מה בא להודיענו? [6] ובב״ר ראיתי ותקרא שמו שלה [א ונומר] פסקת: 7. רע בעיני ה׳. [7] כרעתו של אונן משחית זרעו שנאמר באונן וימת גם אותו במיתתו של ער מיתתו של אונן, ולמה היה ער משחית זרעו? כדי שלא תתעבר ויכחיש יפיה: 8. והקם זרע. הבן יקרא על שם המת: 9. ושחת ארצה. [8] דש מבפנים וזורה מבחוץ: 11. כי אמר וגו׳. כלומר דוחה היה אותה בְּקַשׁ, שלא היה בדעתו להשיאה לו: כי אמר פן ימות. [9] מוחזקת היא זו שימותו אנשיה: 12. ויעל על גוזזי צאנו. ויעל תמנתה לעמוד
על

[51] ב״ר ותפ״י; [52] ב״ר; [53] ע׳ פדר״א פ׳ ל״ח תנ״ח; [54] ב״ר; [55] ע׳ מגילה י״ז; [56] לעיל ל״א; [57] תנחומא ב ועי׳ ב״ר; [58] ע׳ ב״ר קופרים פ׳ כ״ח; פסחים נ״ד; [59] שמואל ב׳ כ״א; [60] שם א׳ ד׳; [61] תנחומא פ׳ ויגש; [62] ע׳ ב״ר ותפ״י:

לח [1] ע׳ ב״ר; [2] תנחומא ב; [3] ת״ח פסחים נ׳ ב״ר; [4] ירמיה ט״ו; [5] ישעיה נ״ח; [6] ע׳ בלקוטים חסר בסוף הספר; [7] יבמות ל״ד ב׳; [8] ב״ר ועי״ג יבמות שם; [9] ע׳ כתובות מ״ג ב׳:

נוסחאות ס׳ הזכרון וכן הוא במשנה: ם [כלפי יצחק]: ועי׳ ת״א וגם * שבת קי״ח ד״ה אספקלטור:

לח א ונזכר ל׳ בב״י ולפי זה קאי פסקת גם על שלה [שלה על שם שפסקה מלדת] ועי״ג בלקוטים שלי בסוף הספר:

על גוזזי צאנו: 13. עלה תמנתה. [10] ובשמשון הוא אומר [11] וירד שמשון תמנתה בשפוע ההר היתה יושבת. [ב] עולין לה מכאן ויורדין לה מכאן: 14. ותתעלף. כסתה פניה שלא יכיר בה: ותשב בפתח עינים. בפתיחת עינים בפרשת דרכים שעל דרך תמנתה. ורבותינו דרשו [12] בפתחו של אברהם אבינו שכל עינים מצפות לראותו [ג]: כי ראתה כי גדל שלה וגו׳. [13] [ד] לפיכך הפקירה עצמה אצל יהודה שהיתה מתאוה להעמיד ממנו בנים: 15. ויחשבה לזונה. לפי שיושבת בפרשת דרכים: כי כסתה פניה. ולא יכול לראותה ולהכירה. ומדרש רבותינו [14] כי כסתה פניה כשהיתה בבית חמיה [ה] היתה צנועה לפיכך לא חשדה: 16. ויט אליה [אל הדרך]. מדרך שהיה בה נטה אל הדרך אשר היא בה ובלשון לעז דשטורנייר: הבה נא. הכינו עצמך ודעתך לכך. כל לשון הבה הזמנה הוא חוץ ממקום שיש לתרגמו בלשון נתינה ואף אותם של הזמנה קרובים ללשון נתינה הם: 17. ערבון. משכון: 18. חתמך ופתילך. [15] עזקתך ושושיפך. טבעת שאתה חותם בה ושמלתך שאתה מתכסה בה: ותהר לו. [16] גבורים כיוצא בו. צדיקים כיוצא בו: 21. הקדשה. מקודשת ומזומנת לזנות: 23. תקח לה. יהיה שלה מה שבידה: פן נהיה לבוז. אם תבקשנה עוד יתפרסם הדבר ויהיה נגאי. כי מה עלי לעשות עוד לאמת דברי: הנה שלחתי הגדי הזה. [17] לפי שרימה יהודה את אביו בגדי עזים שהטביל כתנת יוסף בדמו, רמוהו [רימו אף לעצמו] גם אותו בגדי עזים: 24. כמשלש חדשים. [18] רובו של ראשון ורובו של אחרון ואמצעי שלם ולשון במשלש חדשים כהשתלש החדשים כמו [19] ומשלוח מנות [20] משלוח ידם וכן תרגם אנקלוס כתלתות ירחיא: הרה לזנונים. [ו] שם דבר, מעוברת כמו [21] אשה הרה וכמו [22] ברה כחמה: ותשרף. [23] אמר אפרים מקשאה משום רבי מאיר, [ז] בתו של שם היתה שהוא כהן לפיכך דנוה בשרפה: 25. הוא מוצאת. להשרף: והיא שלחה אל חמיה. לא רצתה להלבין פניו [ח] ולומר ממך אני מעוברת. אלא לאיש אשר אלה לו, אמרה אם יודה יודה מעצמו ואם לאו ישרפוני ואל אלבין פניו. מכאן אמרו [24] נוח לו לאדם שיפילוהו [שיפיל עצמו] לכבשן האש [ט] ואל ילבין פני חברו ברבים: הכר נא. [25] אין נא אלא לשון בקשה הכר נא בוראך ואל תאבד [י] שלש נפשות: 26. צדקה. בדבריה: ממני. [יא] היא מעוברת. ורבותינו ז״ל [26] דרשו שיצאה בת קול ואמרה ממני ומאתי יצאו הדברים לפי שהיתה צנועה בבית חמיה גזרתי שיצאו ממנה מלכים ומשבט יהודה גזרתי להעמיד מלכים בישראל: כי על כן לא נתתיה. כי בדין עשתה. על אשר לא נתתיה לשלה בני: ולא יסף עוד. יש אומרים [27] לא הוסיף

[10] סוטה י׳; [11] שופטים י״ד; [12] סוטה י׳ וע״ע ב״ר וירושלמי כתובות פרק י״ג; [13] ע׳ הוריות י׳ ב׳; [14] סוטה י׳ ב׳; [15] ת״א; [16] ב״ר; [17] ע׳ ב״ר; [18] ב״ר; [19] אסתר ט׳; [20] ישעיה י״א; [21] שמות כ״א; [22] שה״ש ו׳; [23] ב״ר; [24] סוטה י׳ ב׳; [25] ע״ש; [26] ע׳ סס מכות כ״ג ב׳; [27] ת״א ספרי פ׳ בהעלותך;

[ב] שהיתה מיושבת באמצע שיפוע ההר הבא לה מראש ההר יורד, הבא לה מרגלי ההר עולה: [ג] שהיו רגילין להתקבל שם וללון והיה חביב עליהם: [ד] ונתכונה לשם מצוה כדי להעמיד זרע מן הצדיקים כדכתיב כי ראתה כי גדל שלה: [ה] ולא ראה אותה כל הימים שגדלה בביתו לפיכך לא הכיר בה: [ו] ולעיל ט״ז י״א הנך הרה ובישעיה ז׳ י״ד הנה העלמה הרה לשון עתיד הוא ע׳ ברש״י שם: [ז] בת בתו. בכ״י אחר (בס׳ הישר כתיב בת עילם בן שם וע׳ * סוטה י׳ ד״ה יתומה וכ׳ ולהך סברא): [ח] ולא שלחה לו לאמר ממך אני הרה והרי סימנין שלך: ותימר ליה מימר. לשליח אמור לו שממנו אני הרה ואלו סימניו: [ט] ואל ילבין. אף זו נוח היה לה לישרף ואל תלבין פניו לפיכך שלחה לו אם יודה ויגלה הוא עצמו את הדבר יגלה ואם לאו תשרף ולא תגלה היא את הדבר: [י] מהרש״א גרס ב׳ נפשות: [יא] מנא ידע, שממנו היא מעוברת שמא אף אחרים באו עליה: ויאמר. בת קול אמרה: בבושים. דברים

הוסיף ויש אומרים לא פסק [28] (וחבירו גבי אלדד ומידד ולא יספו ומתרגמינן ולא פסקו): 27. בעת לדתה. [29] וברבקה הוא אומר וימלאו ימיה ללדת. להלן למלאים וכאן לחסרים: והנה תאומים. [29] מלא ולהלן תומים חסר לפי שהאחד רשע אבל אלו שניהם צדיקים: 28. ויתן יד. הוציא האחד ידו לחוץ ולאחר שקשרה על ידו הַשָּׁנִי החזירה: 29. פרצת. [30] חזקת עליך חוזק: 30. אשר על ידו השני. ארבע ידות כתובות כאן [31] כנגד ארבעה חרמים שמעל עכן שיצא ממנו. ויש אומרים כנגד ארבעה דברים שלקח. אדרת שנער ושתי חתיכות כסף של מאתים שקלים ולשון זהב [אחד]. בראשית רבה: ויקרא שמו זרח. על שם זריחת מראית השני:

לט. 1. ויוסף הורד. חוזר לענין ראשון [1] אלא שהפסיק בו כדי לסמוך ירידתו של יהודה למכירתו של יוסף לומר שבשבילו הורידוהו מגדולתו. [2] ועוד כדי לסמוך מעשה אשתו של פוטיפר למעשה תמר לומר לך מה זו לשם שמים אף זו לשם שמים שראתה [א] באצטרולונין שלה שעתידה להעמיד בנים ממנו ואינה יודעת אם ממנה אם מבתה: 3. כי ה׳ אתו. [3] שם שמים שגור בפיו: 4. וכל יש לו. הרי לשון קצר, חסר אשר: 6. ולא ידע אתו מאומה. לא היה נותן לבו לכלום: כי אם הלחם. [4] היא אשתו אלא שדבר [5] בלשון נקיה: ויהי יוסף יפה תאר. [6] כיון שראה עצמו מושל התחיל אוכל ושותה ומסלסל [ומסתלסל] בשערו אמר הקב״ה אביך מתאבל ואתה [ב] מסלסל [מסתלסל] בשערך אני מגרה בך את הדוב! מיד 7. ותשא אשת אדניו וגו׳. [7] כל מקום שנאמר אחר סמוך [ג]: 9. וחטאתי לאלהים. [8] בני נח נצטוו על העריות: 10. לשכב עמה. [9] אפילו בלא תשמיש: להיות עמה. [9] לעולם הבא: 11. ויהי כהיום הזה. [10] כלומר ויהי כאשר הגיע יום מיוחד, יום צחוק, יום איד שלהם, שהלכו כלם לבית ע״ז. אמרה אין לי יום הגון להזקק ליוסף כהיום הזה, אמרה להם חולה אני ואיני יכולה לילך: לעשות מלאכתו. רב ושמואל חד אמר מלאכתו ממש וחד אמר לעשות צרכיו [ד] עמה. אלא שנראית לו [ה] דמות דיוקנו של אביו וכו׳ כדאיתא [11] במס׳ סוטה: 14. ראו הביא לנו. הרי זה לשון קצרה הביא לנו ולא פירש מי הביאו. ועל בעלה אומרת כן: עברי. [12] מעבר הנהר מבני עבר: 16. אדניו. של יוסף: 17. בא אלי. לצחק בי העבד העברי אשר הבאת לנו: 19. ויהי כשמע אדניו וגו׳. [13] בשעת תשמיש אמרה לו כן. וזהו שאמרה כדברים האלה עשה לי עבדך, עניני תשמיש כאלה: 21. ויט אליו חסד. שהיה [שיהא] מקובל לכל רואיו. לשון כלה נאה והסודה [ו] [14] שבמשנה: 22. הוא היה עושה. כתרגומו [ז] במימרה הוה מתעביד: 23. באשר ה׳ אתו. בשביל שה׳ אתו:

אחר

[28] ע׳ סוטה י״ח׳: [29] ב״ר: [30] ע׳ ס״ח: [31] ב״ר וירוש׳ סנהד פ׳ ו׳ וע׳ סנהד׳ בבלי מ״ג:

לט [1] ע׳ לעיל *ל״ח א׳; [2] ב״ר ר״ס פרשה פ״ה; [3] ע׳ ב״ר תנח׳ א; [4] ע׳ *שמות ב׳ כ׳; [5] ב״ר; [6] ב״ר תנח׳ א; [7] ב״ר פ׳ מ״ג; [8] סנהד׳ נ״ו; [9] ע׳ ב״ר סוטה ג׳ ב׳; [10] ע׳ סוטה ל״ו ב׳ תנח׳ א; [11] דף ל״ו ב׳; [12] ע׳ *בראשית ע״ו י״ג; [13] ע׳ ב״ר; [14] כתובות י״ז;

עלומים שנגזרו מלפני שיצאו מזו מלכים וא״א לצאת אלא מיהודה דכתיב גור אריה יהודה. כבושים דברי סתר גזירות המלך כמו וכ׳: ממני יצאו כבושים. דברים נעלמים הללו מאתי יצאו שלפי שיהודה היה מלך והיא זכתה לצאת ממנה מלכים מתוך שהיתה צנועה בבית חמיה יצתה גזירה זו מלפני שיצא זרע משניהם כך קיבל רבי מעיקרא, לישנא אחרינא מאתי היתה שיצאו ממנה שני בנים הללו לכבוש העולם שהרי עתיד דוד ומשיח לצאת ממנה:

לט [א] אצטרולוגין. חוזה בכוכבים: [ב] ע״ג * להלן ל״ז ב׳ והוא נער: [ג] ע״ג * לעיל ט״ו א׳: [ד] תשמיש: [ה] דמות דיוקנו. וכן הוא בתנח׳ ובגמרא תיבת דמות ל׳: דיוקן ענין צלם ודמות: [ו] חוט של חסד משוך עליה (א״א הלשון הזה נאמר בגמרא מגילה י״ג גם על אסתר): [ז] על מימריה. ב׳ ת״א שלפנינו:

מ. .1 אחר הדברים האלה. לפי שהרגילה אותה ארורה את הצדיק בפי כלם לדבר בו ולגנותו. הביא להם הקב"ה סורחנם של אלו שיפנו אליהם ולא אליו ועוד שתבוא הרווחה לצדיק על ידיהם: חטאו. [1] זה נמצא זבוב [א] בפיילי [ב] פוטירין שלו וזה נמצא צרור [ג] בגלוסקין שלו: והאפה את פת המלך. ואין לשון אפיה אלא בפת ובלעז פישטו"ר: .4 ויפקד שר הטבחים את יוסף. להיות אתם: ויהיו ימים במשמר. [2] שנים עשר חדש: .5 ויחלמו חלום שניהם. ויחלמו שניהם חלום זהו פשוטו. ומדרשו [3] כל אחד חלם חלום שניהם שחלם את חלומו ואת פתרון חלום חבירו. וזהו שנאמר וירא שר האופים כי טוב פתר: איש כפתרון חלמו. כל אחד חלם חלום הדומה לפתרון העתיד לבא עליהם: .6 זעפים. עצבים כמו [4] סר וזעף [5] זעף ה' אשא: .10 שריגם. זמורות ארוכות שקורין ווידי"ץ בלעז: והיא כפרחת. דומה לפורחת [והיא כפורחת נדמה לי בחלומי כאלו היא פורחת ואחר הפרח עלתה נצה נעשו סמדר אשפנייר בלעז ואח"כ הבשילו והיא כד אפרחת אפיקת לבלבין ע"כ תרגום של פורחת. נץ גדול מפרח כדכתיב [6] ובוסר גומל יהיה נצה וכתיב [7] ויוצא פרח. והדר ויצץ ציץ]: .11 ואשחט. כתרגומו ועצרית והרבה יש [ד] בלשון משנה: .12 שלשת ימים הם. סימן הם לך לשלשת ימים ויש מדרשי אגדה הרבה[8]: .13 ישא פרעה את ראשך. לשון חשבון כשיפקוד שאר עבדיו לשרת לפניו בסעודה ימנה אותך עמהם: כנך. בסיס שלך ומושבך: .14 כי אם זכרתני אתך. [אשר אם זכרתני אתך] מאחר שייטב לך [כפתרוני]: ועשית נא עמדי חסד. אין נא אלא לשון בקשה: .16 סלי חרי. סלים של נצרים קלופים עשוים חורים חורים ובמקומנו יש הרבה ודרך מוכרי פת [ה] כסנין שקורין אובלי"ש בלעז לתתם באותם סלים: .20 יום הלדת את פרעה. יום לידתו וקורין לו [9] יום גינוסיא ולשון הולדת לפי שאין הולד נולד אלא על ידי אחרים שהחיה מילדת את האשה ועל כן החיה נקראת מילדת וכן [10] ומולדותיך ביום הולדת אותך וכן [11] אחרי הכבס את הנגע שכבוסו על ידי אחרים: וישא את ראש וגו'. מנאם עם שאר עבדיו שהיה מונה המשרתים שישרתו לו בסעודתו וזכר את אלו בתוכם כמו [12] שאו את ראש לשון מנין: .23 ולא זכר שר המשקים. בו ביום: וישכחהו. לאחר מכאן [כן] [13] מפני שתלה בו יוסף [בטחונו] לזכרו הוזקק להיות אסור שתי שנים שנאמר [14] אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו ולא פנה אל רהבים. ולא בטח על מצרים הקרויים רהב:

מקץ.

מא. .1 ויהי מקץ. כתרגומו מסוף. וכל לשון קץ סוף הוא: על היאר. כל שאר נהרות אינם קרויין יאורים חוץ מנילוס מפני שכל הארץ עשוים יאורים יאורים בידי אדם ונילוס עולה בתוכם ומשקה אותם לפי [א] שאין גשמים יורדין במצרים

מ [1] ע' ב"ר; [2] ע' *בראשית ב"ר פס' נ"ה; [3] ב"ה, ברכות נ"ה ב'; [4] מלכים א' כ'; [5] מיכה ז'; [6] ישעיה י"ח; [7] במדבר י"ז; [8] חולין צ"ב; [9] ב"ר פ"ט וע' ע"ז י'; [10] יחזקאל ט"ז; [11] ויקרא י"ג; [12] במדבר א'; [13] ע' ב"ר ריש מקץ; [14] תהלים מ';

מ [א] [בפיולי שלו]; [ב] פילי פוטירין פי' כוס אשר בו שותים; [ג] גלוסקין, ככרות לחם; [ד] ר"ל סחיטה כמו הסוחט זתים במעשרות פ"ז; [ה] ע' * ברכות מ"א ב';

מא [א] שאין ארץ מצרים שותה מי גשמים אלא שכולה עשוית יאורים וחריצים מנילוס ועד סוף המדינה כמה פרסאות ונילוס עולה ומשקה ומתברך וממלא אותן יאורים ומשקין מהן

במצרים תדיר (כשאר ארצות): 2. יפות מראה. [1] סימן הוא לימי שובע שהבריות נראות יפות זו לזו שאין עין בריה צרה בחברתה: באחו. באגם מרי״ש בלעז כמו [2] ישגא אחו: ודקות בשר. מינבי״ש בלעז לשון דק: 4. ותאכלנה. סימן שתהא כל שמחת השבע נשכחת בימי הרעב: 5. בקנה אחד. מודי״ל בלעז: בריאות. שיינ״ש בלעז: 6. ושדופת. הלייא״ש בלעז שקיפן קדים[3], חבושות. לשון משקוף החבוט תמיד על ידי הדלת המכה עליו: קדים. רוח מזרחית [מזרחית דהמית] שקורין בישי״א: 7. [הבריאות. שיינ״ש בלעז]: והנה חלום. והנה נשלם חלום שלם לפניו והוצרך לפותרים: 8. ותפעם רוחו. [4] ומטרפא רוחה [ב] מקשקשת בתוכו כפעמון. [5] ובנבוכדנצר אומר [6] ותתפעם רוחו לפי שהיו שם שתי פעימות שכחת החלום והעלמת פתרונו: חרטמי. הנחרים בטימי מתים ששואלין בעצמות. טימי הן עצמות בלשון ארמי ובמשנה [7] בית שהוא [ג] מלא טימיא [טמיא] מלא עצמות: ואין פותר אותם לפרעה. [8] פותרים היו אותם אבל לא לפרעה שלא היה קולן נכנס באזניו ולא [לא] היה לו קורת רוח בפתרונם. שהיו אומרים שבע בנות אתה מוליד ושבע בנות אתה קובר: 11. איש כפתרון חלמו. [8*] חלום הראוי לפתרון שנפתר לנו ודומה לו: 12. נער עברי עבד. [9] ארורים הרשעים שאין טובתם שלמה! מזכירו בלשון בזיון. נער. שוטה ואין ראוי לגדולה. עברי. אפילו לשוננו אינו מכיר. עבד. וכתוב בנימוסי מצרים שאין עבד מולך ולא לובש בגדי שרים: איש כחלמו. לפי החלום וקרוב לענינו: 13. השיב על כני. מי שבידו להשיב, והוא פרעה הנזכר למעלה, כמו שאמר פרעה קצף על עבדיו. הרי מקרא קצר ולא פירש מי השיב [לפי שאין צריך לפרש מי השיב?] וכן דרך כל מקראות קצרים על מי שעליו לעשות הם סותמים את הדבר: מן הבור. מן בית הסוהר שהוא עשוי כמין גומא. וכן כל בור שבמקרא לשון גומא הוא ואף אם אין בו מים קרוי בור פוס״א בלעז: ויגלח. [10] מפני כבוד המלכות: 15. תשמע חלום לפתר אתו. תאזין ותבין חלום לפתור אותו: תשמע. לשון הבנה והאזנה כמו [11] שומע יוסף [12] אשר לא תשמע לשונו אנטינדר״א בלעז: 16. בלעדי. אין החכמה משלי אלא אלהים יענה. יתן ענייה בפי לשלום פרעה: 19. דלות. כחושות כמו [13] מדוע אתה ככה דל. דאמנון: ורקות בשר. כל לשון רקות שבמקרא חסרי בשר [ד] ובלעז בלוא״ש: 23. צנומות. צונמא [14] בלשון ארמי סלע, הרי הן כעץ בלי לחלוח [ה] וקשות כסלע ותרגומו נצן לקיין; נצן. אין בהן אלא הנץ לפי שנתרוקנו מן הזרע: 26. שבע שנים. ושבע שנים. כלן אינן אלא שבע ואשר נשנה החלום פעמים לפי שהדבר מזומן כמו שפירש לו בסוף ועל

השנות

מא [1] ע׳ ב״ר; [2] איוב ח׳; [3] ס״א; [4] ה״א; [5] פנחי׳ ב״ר; [6] דניאל ב׳; [7] אהלות פי״ז; [8] ב״ר; [8*] ע׳ ברכות נ״ה; [9] ע׳ ב״ר תנחומא; [10] ב״ר; [11] בראשית מ״ב; [12] דברים כ״ח; [13] שמואל ב׳ י״ג; [14] ב״ב פ״ט;

השרות *סוטה י״ג: [ב] וכן הלשון בסוטה פ׳ שהיתה השכינה מקשקשת: [ג] אובא טמיא. בעל אוב של עצמות שעושה כשוף בעצמות המת טמיא עצמות ודומה לו במס׳ כלים (צ״ל אהלות פ׳ י״ז מ״ג) בית מלא טמיא ופירש ר׳ הייא מלא טמיא בית שהוא מלא עצמות והביא ראיה מב״ר דקתני אנדרינוס שחיק טמיא דהיינו שחיק עצמות *ברכות נ״ט וע״ע *שבת קנ״ג וגם *במדבר ה׳ ב׳ ודניאל א׳ כ׳: [ד] דברי רש״י ז״ל כאן קשין כי לא נמצא רקות חוץ מכאן וברש״י כ״י שבידי כך הוא הלשון: ורקות בשר לשון חסר כל רקין שבתורה חסרין בשר, ונ״ל מלת בשר ט״ס וכונת רש״י על מלת רק שהיא תמיד למעט ולהורות חסרון (שד״ל בפירושו): [ה] יש נסח׳ ויבשות כסלע. נתה״ש (וע׳ *ברכות ל״ט ד״ה פת צנומא. יבשה שנתנה בקערה לשרות וכן צנמות דקות):

ה ש נ ו ת ה ח ל ו ם ו ג ו '. [י]בשבע שנים הטובות נאמר ה ג י ד לפרעה לפי שהיה סמוך, ובשבע שני רעב נאמר ה ר א ה את פרעה לפי שהיה הדבר מופלג ורחוק נופל בו לשון מראה: 30. ו נ ש כ ח כ ל ה ש ב ע. הוא פתרון הבליעה: 31. ו ל א י ו ד ע ה ש ב ע. הוא פתרון ולא נודע כי באו אל קרבנה: 32. נ כ ו ן. מזומן: 34. ו ח מ ש. כתרגומו ויזרזון וכן [14] וחמושים: 35. את כ ל א ֹ כֶ ל. שם דבר הוא לפיכך טעמו באל״ף ונקוד בפתח קטן ואוֹכֵל שהוא פועל כגון [15] כי כל אוכל חלב טעמו למטה בכף ונקוד קמץ קטן: תחת י ד פ ר ע ה. ברשותו ובאוצרותיו: 36. ו ה י ה ה א כ ל הצבור כשאר פקדון הגנוז לקיום הארץ: 38. ה נ מ צ א כ ז ה. [16] הנשכח כדין [17] אם נלך ונבקשנו הנמצא כמוהו? ה נ מ צ א לשון תמיהה וכן כל ה״א המשמשת בראש תיבה ונקודה בחטף פתח: 39. א י ן נ ב ו ן ו ח כ ם כ מ ו ך. לבקש א י ש נ ב ו ן ו ח כ ם שאמרת לא נמצא כמוך: 40. י ש ק. [18] יתזן, יתפרנס. כל צרכי עמי יהיו נעשים על ידך, כמו [19] ובן משק ביתי וכמו [20] נשקו בר גרנישו״ן בלעז: ר ק ה כ ס א. שיהיו קורין לי מלך: כ ס א. לשון שם המלוכה כמו [21] ויגדל את כסאו מכסא אדני המלך: 41. נ ת ת י א ת ך. [22] מניתי יתך ואע״פ כן לשון נתינה הוא כמו [23] ולתתך עליון, בין לגדולה בין לשפלות נופל לשון נתינה עליו כמו [24] נתתי אתכם נבזים ושפלים: 42. ו י ס ר פ ר ע ה א ת ט ב ע ת ו. נתינת טבעת המלך היא אות למי שנותנה לו להיות שני לו לגדולה: ב ג ד י ש ש. דבר חשיבות הוא [במצרים]: ר ב ד. ענק ועל שהוא רצוף בטבעות קרוי רביד. וכן [25] מרבדים רבדתי ערשי רצפתי ערשי מרצפות. בלשון משנה [26] מוקף רובדין של אבן. [27] על הרובד שבעזרה, והיא רצפה: 43. ב מ ר כ ב ת ה מ ש נ ה. השניה למרכבתו המהלכת אצל שלו: א ב ר ך. כתרגומו דין אבא למלכא, רך בלשון ארמי [רומי] מלך. [28] בהשותפין לא ריכא ולא בר ריכא'. ובדברי אגדה דָרַש [29] רבי יהודה אברך זה יוסף שהוא [30] אב בחכמה ורך בשנים אמר לו רבי יוסי בן דורמסקית עד מתי אתה מעוות עלינו את הכתובים אין אברך אלא לשון ברכים שהכל היו נכנסין ויוצאין תחת ידו כענין שנאמר ונתון אותו וגו׳: 44. א נ י פ ר ע ה. שיש יכולת בידי לגזור גזרות על מלכותי ואני גוזר שלא ירים איש את ידו בלעדיך, שלא ברשותך [דבר אחר אני פרעה אני אהיה מלך ובלעדיך וגו׳ וזהו דוגמת רק הכסא]: א ת י ד ו ו א ת ר ג ל ו. כתרגומו: 45. צ פ נ ת פ ע נ ח. [31] מפרש הצפונות ואין לפענח דמיון במקרא: פ ו ט י פ ר ע. [32] הוא פוטיפר ונקרא פוטיפרע על שנסתרס מאליו לפי שחמד [שלקח] את יוסף למשכב זכר: 47. ו ת ע ש ה א ר ץ. כתרגומו ואין הלשון נעקר מלשון עשייה: ל ק מ צ י ם. קומץ על קומץ יד על יד היו אוצרים: 48. א כ ל ש ד ה ה ע י ר [א ש ר ס ב י ב ת י ה] נ ת ן ב ת ו כ ה. [33] שכל ארץ וארץ מעמדת פירותיה [ח] ונותנין בתבואה מעפר המקום ומעמיד את התבואה מלירקב: 49. ע ד כ י ח ד ל ל ס פ ר. [34] עד כי חדל לו הסופר לספור והרי זה מקרא קצר: כ י א י ן מ ס פ ר. לפי שאין מספר והרי [35] כי משמש בלשון דהא: 50. ב ט ר ם ת ב ו א ש נ ת ה ר ע ב. [36] מכאן שאדם אסור לשמש

מטתו

[14] שמות י״ג; [15] ויקרא ז׳; [16] ת״א; [17] ע׳ ב״ר; [18] ת״א; [19] בראשית ט״ו; [20] תהלים ב׳; [21] מלכים א׳ א׳; [22] ת״א; [23] דברים כ״ו; [24] מלאכי ב; [25] משלי ז׳; [26] מדות פ׳ א׳; [27] יומא מ״ג; [28] הוא פרק א׳ דב״ב דף ד׳; [29] ספרי פ׳ דברים פסוק ודי זהב; [30] גם ב״ר; [31] כת״א; [32] ע׳ סוטה י״ג ב׳; [33] ע׳ ב״ר; [34] ע״ב *ישעיה א׳ פס׳ ע״ז; [35] ע׳ ר״ה ג׳; [36] ע׳ תענית י״א:

[י] בשבע — מראה כתיב בבמה כ״י אחר .נכון מזומן׳ סה״ד של פסוק ל״ב: [י]לא מלך ולא בן מלך (ע״ג *שבת נ״ג ד״ה אבא); [ח] מהר״ם יפה גרס כאן ונותנין התבואה בעפר המקום ובמח״כ

מטתו בשני רעבון: .55 ותרעב כל ארץ מצרים. [37] שהרקיבה תבואתם שאצרו חוץ משל יוסף: אשר יאמר לכם תעשו. [38] לפי שהיה יוסף אומר להם שימולו וכשבאו אצל פרעה ואומרים כך הוא אומר לנו אמר להם ולמה לא צברתם בר והלא הכריז לכם ששני הרעב באים אמרו לו אספנו הרבה והרקיבה אמר להם אם כן כל אשר יאמר לכם תעשו הרי גזר על התבואה והרקיבה [מה] אם יגזור עלינו ונמות: .56 על כל פני הארץ. [39] מי הם פני הארץ אלו העשירים: את כל אשר בהם. כתרגומו די בהון עיבורא: וישבור למצרים. שבר לשון מכר ולשון קנין הוא כאן משמש לשון מכר. [40] שברו לנו מעט אוכל לשון קנין, ואל תאמר אינו כי אם בתבואה שאף ביין וחלב מצינו [41] ולכו שברו בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב: .57 [ט][וכל הארץ באו מצרימה לשבור אל יוסף, [סרסהו ופרשהו וכל הארץ באו מצרים אל יוסף] ואם תפרשהו כסדרו היה צריך לכתוב לשבור מן יוסף]:

מב. .1 וירא יעקב כי יש שבר במצרים. [1] ומהיכן ראה? והלא לא ראה אלא שמע שנאמר הנה שמעתי וגו׳ ומהו וירא? ראה באספקלריא [א] של קדש שעדיין יש לו שבר [סבר] במצרים ולא היתה נבואה ממש להודיעו בפירוש שזה יוסף: למה תתראו. [2] [ב] למה [אל] תראו עצמכם בפני בני ישמעאל ובני עשו כאלו אתם שבעים? באותה [שבאותה] שעה עדיין היתה להם תבואה (ולי נראה פשוטו למה תתראו למה יהיו הכל מסתכלין בכם ומתמיהים בכם שאין אתם מבקשים לכם אוכל בטרם שיכלה מה שבידכם). ומפי [ג] אחרים שמעתי שהוא לשון כחישה למה תהיו כחושים ברעב. [ד] ודומה לו [3] ומרוה גם הוא יורא: .2 רדו שמה. [4] ולא אמר לכו [ה] רמז למאתים ועשר שנים שנשתעבדו למצרים כמנין רד״ו: .3 וירדו אחי יוסף. [5] ולא כתב בני יעקב. מלמד שהיו מתחרטים במכירתו ונתנו לבם להתנהג עמו באחוה ולפדותו בכל ממון שיפסקו עליהם: עשרה. [6] מה ת״ל והלא כתיב ואת בנימין אחי יוסף לא שלח. אלא לענין האחוה היו חלוקין לעשרה שלא היתה אהבת כלם ושנאת כלם שוה לו אבל לענין לשבור בר כלם לב אחד להם. ב״ר: .4 פן יקראנו אסון. [7] ובבית לא יקראנו אסון? א״ר אליעזר בן יעקב מכאן שהשטן מקטרג בשעת הסכנה: .5 בתוך הבאים. [8] מטמינין עצמן שלא יכירום [9] לפי שצוה להם אביהם שלא יתראו [כלם בפתח אחד אלא שיכנס כל אחד בפתחו כדי] שלא תשלוט בהם עין הרע שכלם נאים וכלם גבורים: .6 וישתחוו לו אפים. נשתטחו לו על פניהם וכן [10] כל השתחואה פשוט ידים ורגלים הוא: .7 ויתנכר אליהם. [11] נעשה להם כנכרי בדברים לדבר קשות: .8 ויכר יוסף וגו׳. [12] לפי שהניחם חתומי זקן: והם לא הכרהו. שיצא מאצלם בלא התימת זקן ועכשיו בא בחתימת זקן. ומ״א [13] ויכר יוסף את אחיו כשנמסרו בידו הכיר שהם אחיו

ורחם

[37] ע׳ ב״ר; [38] ע׳ ב״ר פ׳ צ״א; [39] ע׳ תנחומא: [40] בראשית מ״ג; [41] ישעיה נ״ה:

מב [1] ע׳ ב״ר; [2] ע׳ תענית י׳ ב׳: [3] משלי י״א: [4] תנחומא ב״ר: [5] תנחומא א; [6] ע׳ ב״ר; [7] ע׳ ב״ר על פס׳ ל״ח וגם בירוש׳ שבת פ׳ ב׳; [8] תנחומא א: [9] ע׳ ב״ר וס״י: [10] ע׳ מגילה כ״ב ב׳; [11] ב״ר; [12] ע׳ כתובות כ״ז ב׳ ב״מ ל״ט ב״ר; [13] ע׳ ב״ר;

אין צריך להגיה כי המעיין בב״ר ימצא שרש״י הרכיב פירושו מדברי תרי תנאי דפליגי שם:
[ט] אל יוסף מן יוסף (ותו לא). נ׳ הדק׳:

מב [א] פירוש במראה: [ב] אל תראו עצמכם שיש לכם חטים הרבה ולא הלכו אלא בשביל דבר זה שלא להתראות בפני בני עשו שהיו צעורים ורעבים: [ג] ע׳ תוס׳ תענית י״א ב׳ ויש במדרש למה תתראו פי׳ למה תהיו כחושין: [ד] [ודומה לו לא ראו] (והוא פסוק באיוב ל״ג כ״א): [ה] נ״ל כמו שמצאתי ביש נסחאות שלא היה כתוב בהן ולא אמר לכו רק רדו שמה רמז וכ׳ והיינו

ורחם עליהם והם לא הכרהו כשנפל בידם לנהוג בו אחוה: 9. אשר חלם להם. עליהם, וידע שנתקיימו שהרי השתחוו לו: ערות הארץ. גלוי הארץ. מהיכן היא נוחה ליכבש כמו [14] את מקורה הערה וכמו [15] ערום ועריה. וכן כל ערוה שבמקרא לשון גלוי [ות״א בדקא דארעא כמו [16] בדק הבית. רעוע הבית. אבל לא דקדק לפרשו אחר לשון המקרא]: 10. לא אדני. לא תאמר כן שהרי [הרי] עבדיך*ה באו לשבר אוכל: 11. כלנו בני איש אחד נחנו. [17] נצנצה בהם רוח הקדש וכללוהו עמהם שאף הוא בן אביהם: כנים. אמתיים כמו [18] כן דברת [19] כן בנות צלפחד דברת [20] ועברתו לא כן בדיו: 12. כי ערות הארץ באתם לראות. [21] שהרי נכנסתם בעשרה שערי העיר למה לא נכנסתם בשער אחד? 13. ויאמרו שנים עשר עבדיך וגו׳. [22] ובשביל אותו אחד שאיננו נתפזרנו בעיר לבקשו: 14. הוא אשר דברתי. הדבר אשר דברתי שאתם מרגלים הוא האמת והנכון זהו לפי פשוטו. ומדרשו [23] אמר להם ואלו מצאתם אותו ויפסקו עליכם ממון הרבה תפדוהו? אמרו לו הן [הין]. אמר להם ואם יאמרו לכם שלא יחזירוהו בשום ממון מה תעשו? אמרו לו לכך באנו להרוג או ליהרג. אמר להם הוא אשר דברתי אליכם להרוג בני העיר באתם! מנחש אני בגביע שלי ששנים מכם החריבו כרך גדול של שכם: 15. חי פרעה. אם יחיה פרעה [21] כשהיה נשבע לשקר ו היה נשבע בחיי פרעה: אם תצאו מזה. מן המקום הזה: 16. האמת אתכם. אם אמת אתכם. לפיכך ה״א נקוד פתח שהוא כמו בלשון תימה. ואם לא תביאוהו חי פרעה כי מרגלים אתם: 17. משמר. בית האסורים: 19. בבית משמרכם. שאתם אסורים בו עכשיו: ואתם לכו הביאו לבית אביכם שבר רעבון בתיכם. מה שקניתם לרעבון אנשי בתיכם: 20. ויאמנו דבריכם. יתאמתו ויתקיימו כמו [22] אמן אמן וכמו [23] יאמן נא דבריך: 21. אבלז. כתרגומו בקושטא. וראיתי בב״ר לישנא דרומאה הוא אבל ברם: באה אלינו. טעמו בבי״ת לפי שהוא בלשון עבר שכבר באה ותרגומו אתת לנא: 22. וגם דמו. [24] אתין וגמין רבויין [25] דמו וגם דם הזקן: 23. והם לא ידעו כי שמע יוסף. מבין לשונם ובפניו היו מדברים כן: כי המליץ בינתם. כי כשהיו מדברים עמו היה המליץ ביניהם היודע לשון עברי ולשון מצרי והיה מליץ דבריהם ליוסף ודברי יוסף להם לכך היו סבורים שאין יוסף מכיר בלשון עברי: המליץ. [25] זה מנשה: 24. ויסב מעליהם. נתרחק מעליהם שלא יראוהו בוכה: ויבך. לפי ששמע שהיו מתחרטין: את שמעון. [26] הוא השליכו לבור, הוא שאמר ללוי הנה בעל החלומות הלזה בא. דבר אחר נתכון יוסף להפרידו מלוי שמא יתיעצו בין שניהם להרוג אותו: ויאסר אתו לעיניהם. [26] לא אסרו אלא לעיניהם וכיון שיצאו הוציאו והאכילו והשקהו: 27. ויפתח האחד. [27] הוא לוי שנשאר יחיד משמעון בן זוגו: במלון. במקום שלנו בלילה: אמתחת. הוא שק: 28. וגם הנה באמתחתי. גם הכסף בו עם התבואה: מה זאת עשה אלהים לנו. להביאנו לידי עלילה זו שלא חושב אלא להתעולל עלינו: 34. ואת הארץ תסחרו. תסובבו. וכל לשון

סוחרים

[14] ויקרא כ׳: [15] יחזקאל ט״ז: [16] מלכים ב׳ י״ב: [17] ב״ר: [18] שמות י׳: [19] במדבר כ״ז: [20] ישעיה ט״ז: [21] ע׳ ב״ר: [22] במדבר ה׳: [23] מלכים א׳ ח׳: [24] ב״ר פ׳ ח׳: [25] ב״ר: [26] ע׳ ב״ר: [27] וכן פ״י וילקוט פ׳ ויחי:

מטלת שמה מפיק ליה שמיותר הוא דבתר הכי כתיב ושברו לנו משם א״נ דלא הל״ל כלל רדו שמה דהא כתיב בתר הכי ושברו לנו משם אלא על כרחך לומר רמז וכן משמע במדרש רבה ע״ש (מהרש״ל): *ה רש״י דקדק לפרש וי״ו שבמלת ועבדיך: ו ע׳ המשל בב״ר שם ותבין הדברים האלה: ז ע״נ * לעיל י״ז פס׳ י״ט:

סוחרים וסחורה על שם שמחזרים וסובבים אחר הפרקמטיא: .35 צ ר ו ר כ ס פ ו. קשר כספו: .36 א ת י ש כ ל ת ם. [28] מלמד שחשדן שמא הרגוהו או מכרוהו כיוסף: ש כ ל ת ם. כל מי שבניו אבודים קרוי שכול [ח]: .38 ל א י ר ד ב נ י ע מ כ ם. [28] לא קבל דבריו של ראובן, אמר בכור שוטה הוא זה הוא אומר להמית בניו וכי בניו הם ולא בני?

מג. .2 כ א ש ר כ ל ו ל א כ ל. [1] יהודה אמר להם המתינו לזקן עד שתכלה פת מן הבית: כ א ש ר כ ל ו. כד שציאו והמתרגם כ ד ס פ י ק ו טועה [2] כאשר כלו הגמלים לשתות מתורגם כד ספיקו כששתו די ספוקם הוא גמר שתייתם. אבל זה כאשר כלו לאכל, כאשר תם האוכל הוא, ומתרגמינן כד שציאו: .3 העד העד. לשון התראה שסתם התראה מתרה בו בפני עדים. וכן [3] העידותי באבותיכם [4] רד העד בעם: ל א ת ר א ו פ נ י ב ל ת י א ח י כ ם א ת כ ם. לא תראוני בלא אחיכם אתכם. ואנקלוס תרגם אלהין כד אחיכון עמכון, יישב ביאור הדבר על אופנו ולא דקדק לתרגם אחר לשון המקרא: .7 ל נ ו ו ל מ ו ל ד ת נ ו. למשפחותינו. ומדרשו [5] אפילו [א] עצי עריסותינו גלה לנו: ו נ ג ד ל ו. שיש לנו אב ואח: ע ל פ י ה ד ב ר י ם ה א ל ה. על פי שאלותיו אשר שאל הוזקקנו להגיד: כ י י א מ ר. אשר יאמר כי משמש בלשון אם, ואם משמש בלשון אשר, הרי זה שמוש אחד [6] מארבע לשונותיו שמשמש כ י והוא א ם שהרי כ י זה כמו א ם כמו [7] עד א ם דברתי דברי: .8 ו נ ח י ה. נצנצה בו רוח הקדש על ידי הליכה זו תחי רוחך שנאמר [8] ותחי רוח יעקב אביהם: ו ל א נ מ ו ת. ברעב [9] בנימין ספק יתפש ספק לא יתפש, ואנו כלנו מתים ברעב אם לא נלך, מוטב שתניח את הספק [*ב] ותתפוש את הודאי: .9 ו ה צ ג ת י ו ל פ נ י ך. שלא אביאנו אליך מת כי אם חי: ו ח ט א ת י ל ך כ ל ה י מ י ם. [10] לעה"ב: .10 ל ו ל א ה ת מ ה מ ה נ ו על ידך, כבר היינו שבים עם שמעון ולא נצטערת כל הימים הללו: .11 א י פ א [ב]. לשון יתר הוא לתקון מלה בלשון עברי, אם כן אזדקק לעשות שאשלחנו עמכם צריך אני לחזור [לתור] ולבקש ,איה פה' תקנה ועצה להשיאכם ואומר אני ז א ת ע ש ו: מ ז מ ר ת ה א ר ץ. מתורגם מדמשבח בארעא [10] שהכל מזמרים עליו כשהוא בא לעולם: נ כ א ת. [11] שעוה: ב ט נ י ם. לא ידעתי מה הם. ובפירושי א"ב של רבי מכיר ראיתי פשטציא"ם ודומה לי שהם [ג] אפרסקין: .12 ו כ ס ף מ ש נ ה. פי שנים כראשון: ק ח ו ב י ד כ ם. לשבור אוכל [12] שמא הוקר השער: א ו ל י מ ש ג ה ה ו א. שמא הממונה על הבית שְׁכָחוֹ שוגג: .14 ו א ל ש ד י. [12] מעתה אינכם חסרים כלום אלא תפלה הריני מתפלל עליכם: א ל ש ד י. שַׁדַּי בנתינת רחמיו [ד] וּכְדֵי היכולת בידו ליתן יתן לכם הרחמים זהו פשוטו. ומדרשו [13] מי שאמר [ה] לעולם די יאמר די לצרותי שלא שקטתי מנעורי, צרת לבן צרת עשו צרת רחל צרת דינה צרת יוסף צרת שמעון צרת בנימין: ו ש ל ח ל כ ם. ויפטר לכון תרגומו, יפטרנו מאסורין

לשון

[28] ע' ב"ר:

מג [1] תנחומא: [2] בראשית כ"ד: [3] ירמיה י"א: [4] שמות י"ט: [5] ב"ר: [6] ע' ר"ה ג': [7] בראשית כ"ד: [8] בראשית מ"ה: [9] תנחומא ב"ר: [10] ע' ב"ר: [11] ב"ר ת"א וע' *בראשית ל"ז כ"ה: [12] ב"ר: [13] תנחומא:

[ח] ע"ג *בראשית כ"ז מ"ה:

מג [א] בשכל טוב (הוצאת ר"ש באבר) הנוסח בני עריסתינו והיפה תואר בב"ר שם פירש עצי עריסותינו גלה לנו שהגיד לנו מאיזה מין עץ היו עשויות עריסותינו שהיינו ישנים שמה בקטנותנו ומפרש מולדתנו מלשון עריסה וכו': [ב] צ"ל אפוא: [*ב] ע' בליקוטים אשר בסוף הספר: [ג] ע' *שבת מ"ה אפרסקין פירסיקי בל' וע"ג *ביצה כ"ז ב' פרשקיש בל': [ד] ע"ג לעיל י"ז א': [ה] הג' בב"ר מי שעתיד לומר ליסורים

לשון [14] לחפשי ישלחנו ואינו נופל בתרגום [לתרגמו] לשון וְיִשְׁלַח שהרי לשם הם הולכים אצלו: א ת א ח י כ ם. [15] זה שמעון: א ח ר. [15] רוח הקדש נזרקה בו לרבות יוסף: ו א נ י. עד שובכם אהיה שכול מספק: כ א ש ר ש כ ל ת י. מיוסף ומשמעון ש כ ל ת י מבנימין: 15. ו א ת ב נ י מ ן. מתרגמינן ודברו ית בנימין לפי שאין לקיחת הכסף ולקיחת האדם שוה בלשון ארמי. בדבר הנקח מיד מתורגם ונסיב. ודבר הנקח בהנהגת דברים מתורגם ודבר: 16. ו ט ב ח ט ב ח ו ה כ ן. כמו ולטבוח טבח ולהכין ואין טבוח לשון צווי שהיה לו לומר [שהיה לנקוד] וּטְבַח: ב צ ה ר י ם. זה מתורגם בשירותא שהוא לשון סעודה ראשונה בלשון ארמי ובלעז דיזג״ר ויש הרבה בתלמוד [י] שדא לכלבא שירותיה. [16] בצע אכולא שירותיה. אבל כל תרגום של צהרים טיהרא: 18. ו י י ר א ו ה א נ ש י ם. כתוב בשני יודי״ן ותרגומו ודחילו: כ י ה ו ב א ו ב י ת י ו ס ף. ואין דרך שאר הבאים לשבור בר ללון בבית יוסף כי אם בפונדקאות שבעיר: ו י י ר א ו. שאין זה אלא לאספם אל משמר: א נ ח נ ו מ ו ב א י ם. אל תוך הבית הזה: ל ה ת ג ל ל. להיות מתגלגלת עלינו עלילת הכסף ולהיותה נופלת [ולהתנפל] עלינו. ואונקלוס שתרגם [ז] ולאסתפקא עלנא הוא לשון להתעולל כדמתרגמינן [17] עלילת דברים תסקופי מלין ולא תרגמו אחר לשון המקרא. ולהתגלל שתרגם לאתרברבא הוא לשון [18] גלת הזהב [19] והוצב [ח] גלתה העלתה, שהוא לשון מלכות: 20. ב י א ד נ י. לשון בעיא ותחנונים הוא ובלשון ארמי [20] [ט] בייא בייא: י ר ד י ר ד נ ו. [21] ירידה היא לנו רגילים היינו לפרנס אחרים עכשיו אנו צריכים לך: 23. א ל ה י כ ם. [22] בזכותכם ואם אין זכותכם כדאי, ו א ל ה י א ב י כ ם. בזכות אביכם נתן לכם מטמון: 24. ו י ב א ה א י ש. [23] הבאה אחר הבאה לפי שהיו דוחפים אותו לחוץ עד שדברו אליו פתח הבית ומשאמר להם שלום לכם נמשכו ובאו אחריו: 25. ו י כ י נ ו. הזמינו. עטרוה בכלים נאים: 26. ה ב י ת ה. מפרוזדור לטרקלין: 28. ו י ק ד ו ו י ש ת ח ו. [על שאלת שלום] [24] קידה כפיפת קדקד, השתחוואה משתטח לארץ: 29. א ל ה י ם י ח נ ך ב נ י. [25] בשאר שבטים שמענו חנינה [26] אשר חנן אלהים את עבדך ובנימין עדיין לא נולד לכך ברכו יוסף בחנינה: 30. כ י נ כ מ ר ו ר ח מ י ו. שאלו יש לך אח [מאם]? אמר לו אח היה לי ואיני יודע היכן הוא. יש לך בנים? אמר לו יש לי י׳. אמר לו ומה שמם? אמר לו בלע ובכר וגו׳. אמר לו מה טיבן של שמות הללו? אמר לו כלם על שם אחי והצרות אשר מצאוהו [בלע, שנבלע בין האומות. בכר, שהיה בכור לאמי. אשבאל, ששבאו אל. גרא, [י] שנתגייר באכסניא. ונעמן, שהיה נעים ביותר. אחי וראש, אחי היה וראשי היה. מופים, מפי אבי למד. וחופים, שלא ראה חופתי ולא ראיתי אני חופתו. וארד, שירד לבין האומות] כדאיתא במסכת סוטה [27] מיד נכמרו רחמיו: נ כ מ ר ו. נתחממו ובלשון משנה [28] על הכומר של זתים ובלשון ארמי [29] [משום] מכמר בשרא ובמקרא [30] עורנו

כתנור

[14] שמות כ״א: [15] ע׳ ב״ר: [16] ברכות ל״ע: [17] דברים כ״ב: [18] קהלת י״ב: [19] נחום ב׳: [20] יומא ס״ע יבמות ל״ז סנהד׳ ק״ד: [21] ב״ר: [22] ע׳ ב״ר: [23] ע׳ ב״ר על פס׳ י״ע: [24] וע׳ מגילה כ״ב ב׳: [25] ב״ר: [26] ברכות ל״ג ס׳: [27] דף ל״ו ב׳: [28] ב״מ ע״ד: [29] פסחים כ״ח: [30] איכה ה׳:

ד׳ וכנ׳ רש״י כן הוא גם בתנח׳: [י] בכמה כ״י הנוסח שדא כלבא לשירותא וע׳ בתענית י״א ב׳ ששם כתיב ליכול כלבא לשירותיה ובנדה ל״א כתיב ושדי בשרא לכלבא: [ז] ר״ל על ולהתנפל שבכתוב: [ח] ע׳ * שם בנחום ב׳ ח׳ כי פירש שם גלתה מלשון גלוי הלכה בשבי וקודם לזה ביאר והוצב הוא המלכה וכו׳, אך תלמידו ר׳ יוסף קרא פירש שם „ויש מפרשים גולתה עטרת מלכות״: [ט] בייא ל׳ ארמי הוא ל׳ גנוח וצעקה כמו אהה בלה״ק: [י] צ״ל שגר כאשר הוא גם בסוטה ל״ו-

כתנור נכמרו נתחממו ונקמטו קמטים קמטים מפני זלעפות רעב. כן דרך כל עור כשמחממין אותו נקמט ונכווץ [וכוויץ]: 31. ויתאפק. [יא] נתאמץ. והוא לשון [31] אפיקי מגנים, חוזק, וכן [32] ומזיח אפיקים רפה: 32. כי תועבה הוא. דבר שנאוי הוא למצרים לאכול את העברים [יב] ואונקלוס נתן טעם לדבר: 33. הבכור כבכרתו. [33] מכה בגביע וקורא, ראובן שמעון לוי ויהודה יששכר וזבולן, בני אם אחת, הסבו כסדר הזה שהיא סדר תולדותיכם וכן כלם. כיון שהגיע לבנימין אמר זה אין לו אם ואני אין לי אם, ישב אצלי! 34. משאת. [34] מנות [יג]: חמש ידות. חלקו עם אחיו ומשאת [ושל] יוסף ואסנת ומנשה ואפרים: וישכרו עמו. [35] ומיום שמכרוהו לא שתו יין [ולא הוא שתה יין] ואותו היום שתו:

מד, 2. גביע. [1] כוס ארוך וקורין מדיר"נא[א] בלעז: 7. חלילה לעבדיך. חולין הוא לנו *[א] לשון גנאי. ותרגום חס לעבדיך חס מאת הקב"ה יהי עלינו מעשות זאת והרבה חס ושלום יש בתלמוד בלשון הזה: 8. הן כסף אשר מצאנו. [2] זה אחד מעשרה קל וחומר האמורים בתורה, וכלן מנויין [3] בבראשית רבה: 10. גם עתה כדבריכם. [4] אף זו מן הדין [ב] אמת כדבריכם כן הוא [ג] שכלכם חייבין בדבר, [י] שנמצאת גניבה ביד אחד מהם כלם נתפשים. אבל אני אעשה לכם לפנים משורת הדין [לפנים מן השורה] אשר ימצא אתו יהיה לי עבד: 12. בגדול החל. [4] שלא ירגישו בו שהיה יודע היכן הוא: 13. ויעמס איש על חמרו. [4] בעלי זרוע היו ולא הוצרכו לסייע זה את זה לטעון: וישבו העירה. [4] [ד] מטרופולין היתה והוא אומר „העירה" עיר כל שהיא? אלא שלא היתה חשובה בעיניהם אלא כעיר בינונית של עשרה בני אדם לענין המלחמה: 14. עודנו שם. שהיה ממתין להם: 15. [הלוא ידעתם כי נחש ינחש וגו'. הלא ידעתם כי איש חשוב כמוני יודע לנחש ולדעת מדעת ומסברא ובינה כי אתם גנבתם הגביע]: 16. האלהים מצא. יודעים אנו שלא סרחנו אבל מאת הקב"ה נהיתה להביא לנו זאת [4] מצא בעל חוב מקום לגבות שטר חובו: מה נצטדק. לשון צדק וכן [ה] כל תיבה שתחלת יסודה צד"י והיא באה לדבר בלשון מתפעל או נתפעל נותן טי"ת במקום תי"ו ואינה נותנה לפני אות ראשונה של יסוד התיבה אלא באמצע אותיות העקר כגון נצטדק מגזרת צדק [5] ויצטבע מגזרת צבע [6] ויצטירו מגזרת ציר אמונים [7] הצטידנו מגזרת צדה לדרך. ותיבה שתחלתה סמ"ך או שי"ן כשהיא מתפעלת התי"ו מפרדת את אותיות העקר כגון [8] ויסתבל החגב מגזרת סבל. [9] מסתכל הוית בקרניא. [10] וישתמר חקות עמרי מגזרת שמר. [11] וסר מרע משתולל מגזרת [12] מוליך יועצים שולל. [13] מסתולל בעמי מגזרת [14] דרך לא סלולה:

ויגש

[31] איוב מ"א; [32] שם י"ב; [33] תנחומא א פ' וינש וע"ג ב"ר: [34] תנחומא א ב"ר: [35] ב"ר שבת קל"ט;
מד [1] ע"ג *שמות כ"ה ל"א וכתובות ס"ה ד"ה טופרזי; [2] ע"ג שמות ו' י"ב; [3] ע"ש; [4] ב"ר; [5] דניאל ד'; [6] יהושע ט'; [7] שם; [8] קהלת י"ב; [9] דניאל ז': [10] מיכה ו'; [11] ישעיה נ"ט; [12] איוב י"ב; [13] שמות ט' י"ז: [14] ירמיה י"ח:

ובב"ר פ' ויגש, בילקוט הנוס' שגר באכסניות ונעשה גר בארץ אחרת, ובסוטה שם פירש שגר באכסניא, בארץ נכריה: [יא] נתאפק ולא הכירו את אשר נכמרו רחמיו אל אחיו * ישעיה ס"ג; [יב] ע"ג * שמות ח' כ"ב ד"ה תועבת: [יג] וע' בגמרא פסחים ל"ו ב' ואין שאת אלא אכילה שנ' וישא משאת:

מד [א] כמו ברכות י"ט שבת קל"ח ב' ועוד: *[א] ע' *בראשית י"ח כ"ה: [ב] [שתהיו כלכם נתפסים אבל]: [ג] [שכלכם עשרה חייבין בדבר חבורת בני אדם שנמצאת]: [ד] מטרופולין, ע' אות ל"ב ע' 35: [ה] ע"ג

ו י ג ש.

18. ויגש אליו וגו'. דבר באזני אדני. [15] יכנסו דברי באזניך: ואל יחר אפך. מכאן אתה למד שדבר אליו קשות: כי כמוך כפרעה. חשוב אתה בעיני כמלך זהו פשוטו. ומדרשו [15] סופך ללקות עליו בצרעת כמו שלקה פרעה על ידי זקנתי שרה על לילה אחת שעכבה. דבר אחר מה פרעה גוזר ואינו מקיים מבטיח ואינו עושה אף אתה כן. וכי זו היא שימת עין שאמרת לשום עינך עליו. דבר אחר כי כמוך כפרעה אם תקנטני אהרוג אותך ואת אדונך: 19. אדני שאל את עבדיו. [16] מתחלה בעלילה באת עלינו למה היה לך לשאול כל אלה? בִּתְּךָ היינו מבקשים? או אחותינו אתה מבקש? ואף על פי כן 20. ונאמר אל אדני. לא כחדנו ממך דבר: ואחיו מת. מפני היראה היה מוציא דבר שקר מפיו. אמר. אם אוֹמַר לו שהוא קיים. יאמר הביאוהו אצלי: לבדו לאמו. מאותו האם אין לו עוד אח: 22. ועזב את אביו ומת. אם יעזוב את אביו דואגים אנו שמא ימות בדרך שהרי אמו מתה בדרך: 29. וקרהו אסון. [17] שהשטן מקטרג בשעת הסכנה: והורדתם את שיבתי וגו'. עכשיו כשהוא אצלי אני מתנחם בו על אמו ועל אחיו ואם ימות זה דומה עלי ששלשתן מתו ביום א': 31. והיה כראותו כי אין הנער ומת אביו מצרתו: 32. כי עבדך ערב את הנער. ואם תאמר למה אני נכנס לתגר יותר משאר אחי? הם כלם מבחוץ אבל אני נתקשרתי בקשר חזק [18] להיות מנודה בשני עולמות [י]: 33. ישב נא עבדך וגו'. לכל דבר אני מעולה ממנו לגבורה למלחמה ולשמש:

מה. 1. ולא יכל יוסף להתאפק לכל הנצבים. לא היה יכול לסבול שיהיו מצרים נצבים עליו ושומעין שאחיו מתביישין בהודעו להם: 2. וישמע בית פרעה. ביתו של פרעה כלומר עבדיו ובני ביתו. ואין זה לשון בית [ממש] אלא כמו [1] בית ישראל. בית יהודה מישנ״דה בלעז: 3. נבהלו מפניו. מפני הבושה: 4. גשו נא אלי. ראה אותם נסוגים לאחור [לאחוריהם] אמר עכשיו אחי נכלמים קרא להם בלשון רכה ותחנונים [2] והראה להם שהוא מהול: 5. למחיה. להיות לכם למחיה: 6. כי זה שנתים הרעב. 8. לאב. חבר ופטרון: 9. ועלו אל אבי. ארץ ישראל גבוהה מכל הארצות: 11. פן תורש. דלמא תתמסכן לשון [3] מוריש ומעשיר: 12. והנה עיניכם ראות. בכבודי. ושאני אחיכם שהרי אני מהול ככם. ועוד כי פי המדבר אליכם [4] בלשון הקדש: ועיני אחי בנימין. [5] השוה את כלם יחד לומר שכשם שאין לי [בלבי] שנאה על בנימין אחי שהרי לא היה במכירתי כך אין בלבי שנאה עליכם: 14. ויפל על צוארי בנימן אחיו ויבך. [5] על שני [א] מקדשות שעתידין להיות בחלקו של בנימין וסופן ליחרב: ובנימן בכה על צואריו. [5] על משכן שילה שעתיד להיות בחלקו של יוסף וסופו להחרב [ב]: 15. ואחרי כן. מאחר שראוהו בוכה ולבו שלם עמהם דברו אחיו אתו. שמתחלה

[15] עי' ב״ר: [16] ב״ר: [17] ב״ר תנחומא ירושלי' שבת פ' ב': [18] תנחומא ב:

מה [1] מלכים א' י״ב: [2] ב״ר: [3] שמואל א' ב': [4] ב״ר ת א: [5] מגילה ט״ז:

* לעיל כ״ד כ״א שמות ט' י״ז ובבא מציעא ס״ה ב' ד״ה דלא נסתרי עבדיה: [י] וע' בתשב״ץ חלק שני שאלה ע״ב שנעלם ממנו מקור דברי רש״י כי לא היה לפניו התנחומא ב:

מה [א] כי בית המקדש נקרא צואר וטעמא כדגרס' במדרש חזית כמגדל דוד צוארך זה בית המקדש ע״ש (י״ת): [ב] [זהו מדרשו ופשוטו בכל על צואריו על שני צדי הצואר והם נקראים צואריו]:

שמתחלה היו בושים ממנו: .16 והקל נשמע בית פרעה. כמו בבית פרעה וזהו לשון בית ממש: .17 טענו את בעירכם. תבואה: .18 את טוב ארץ מצרים. ארץ גושן, ניבא ואינו יודע מה ניבא [6]סופם לעשותה [ג] כמצולה שאין בה דגים: חלב הארץ. כל חלב לשון מיטב הוא: .19 ואתה צויתה מפי לומר להם זאת עשו. כך אמור להם שברשותי הוא: .23 שלח כזאת. כחשבון הזה. ומהו החשבון? עשרה חמרים וגו׳ [ד]: מטוב מצרים. מצינו בתלמוד [7]ששלח לו יין (ישן) שדעת זקנים נוחה הימנו [ה]. ומ״א [8]גריסין של פול: בר ולחם. [9]כתרגומו: ומזון. ליפתן [ו]: .24 אל תרגזו בדרך. [10]אל תתעסקו בדבר הלכה שלא תרגז עליכם הדרך. דבר אחר אל תפסיעו פסיעה גסה והכניסו חמה לעיר. ולפי פשוטו של מקרא יש לומר לפי שהיו נכלמים היה דואג שמא יריבו בדרך על דבר מכירתו להתוכח זה עם זה ולומר על ידך נמכר אתה ספרת לשון הרע עליו וגרמת לנו לשנאתו: .26 וכי הוא מושל. ואשר הוא מישל: ויפג לבו. נחלף לבו והלך מלהאמין לא היה לבו פונה אל הדברים לשון [11]מפיגין טעמן בלשון משנה. וכמו [12]מאין הפגות [13]וריחו לא נמר מתרגמינן וריחיה לא פג: .27 את כל דברי יוסף. [14]סימן מסר להם במה היה עוסק כשפירש ממנו בפרשת עגלה ערופה. זהו שאמר וירא את העגלות אשר שלח יוסף ולא אמר אשר שלח פרעה: ותחי רוח יעקב. [15]שרתה עליו שכינה שפירשה ממנו: .28 רב. רב לי [עוד] שמחה וחדוה הואיל ועוד יוסף בני חי:

מו. .1 בארה שבע. כמו לבאר שבע. [1]ה״א בסוף תיבה במקום למ״ד בתחילתה: לאלהי אביו יצחק. [2]חייב אדם בכבוד אביו יותר מבכבוד זקנו לפיכך תלה ביצחק ולא באברהם: .2 יעקב יעקב. [3]לשון חבה: .3 אל תירא מרדה מצרימה. [4]לפי שהיה מיצר על שנזקק לצאת לחוצה לארץ: .4 ואנכי אעלך. הבטיחו להיות נקבר בארץ: .6 אשר רכשו בארץ כנען. [5]אבל מה שרכש בפדן ארם נתן הכל לעשו בשביל חלקו במערת המכפלה, אמר נכסי חוצה לארץ אינן כדאי לי וזהו [6]אשר כריתי לי העמיד לו צבורין של זהב וכסף כמין כרי ואמר לו טול את אלו: .7 ובנות בניו. סרח בת אשר ויוכבד בת לוי: .8 הבאים מצרימה. על שם השעה קורא להם הכתוב באים, ואין לתמוה על אשר לא כתב אשר באו: .10 בן הכנענית. [7]בן דינה שנבעלה לכנעני, כשהרגו את שכם לא היתה דינה רוצה לצאת עד שנשבע לה שמעון שישאנה: .15 אלה בני לאה, ואת דינה בתו. [8]הזכרים תלה בלאה והנקבה תלה ביעקב ללמדך אשה מזרעת תחילה יולדת זכר איש מזריע תחילה יולדת נקבה: שלשים ושלש. [א]ובפרטן אי אתה מוצא אלא שלשים ושנים, אלא [9]זו יוכבד שנולדה בין החומות בכניסתן לעיר, שנאמר אשר ילדה אותה ללוי במצרים, לידתה במצרים ואין הורתה במצרים:

בני

[6] ע׳ ברכות ע׳ ב׳ פסחים קי״ט; [7] מגילה ט״ז; [8] ב״ר; [9] ע״ג ב״ר; [10] תענית י׳ וע׳ ב״ר; [11] ביצה י״ד; ע״ג *יומא ל״ח ב׳ ד״ה שמפיג; [12] איכה ג׳; [13] ירמיה מ״ח; [14] ב״ר תנחומא; [15] ת״א תנחומא א פ׳ ויגש פדר״א פ׳ ל״ח:

מו [1] יבמות י״ג; [2] ב״ר; [3] ר״ש ת״כ; [4] ע׳ פדר״א פ׳ ל״ט; [5] ע׳ תנחומא א פ׳ ויחי; [6] ברא׳ נ׳; [7] ע׳ ב״ר פ״פ; [8] נדה ל״א; [9] סוטה י״ב ב״ב קי״ב ב״ר:

[ג] כמו מצולות ים כלומר בתוך התהום אין מצויין דגים אלא על שפת הים במקום שיש מזון; [ד] ר״ל שלא שלח לו חמורים ממש אלא כחשבון משא י׳ חמורים; [ה] זה הדבר הטוב לו מן הכל; [ו] כל דבר שנאכל עם פת נקרא לפתן:

מו [א] כפרטן של יורדי מצרים אתה מוצא שבעים חסר אחד ובכללן אתה אומר הבאה מצרימה

19. בני רחל אשת יעקב. [10] ובכלן לא נאמר בהן אשת אלא שהיתה עיקרו של בית: 26. כל הנפש הבאה ליעקב. שיצאו מארץ כנען לבא למצרים ואין הַבָּאָה זו לשון עבר אלא לשון הווה כמו [11] בערב היא באה וכמו [12] והנה רחל בתו באה עם הצאן, לפיכך טעמו למטה באל״ף, לפי שכשיצאו לבא מארץ כנען לא היו אלא ששים וששה. והשני כל הנפש לבית יעקב הבאה מצרימה שבעים הוא לשון עבר, לפיכך טעמו למעלה בבי״ת לפי [13] שמשבאו שם היו שבעים שמצאו שם יוסף ושני בניו ונתוספה להם יוכבד בין החומות. ולדברי האומר [14] תאומות נולדו עם השבטים צריכים אנו לומר שמתו לפני ירידתן למצרים שהרי לא נמנו כאן. [מצאתי בויקרא רבה [15] עשו שש נפשות היו לו והכתוב קורא אותן נפשות ביתו לשון רבים לפי שהיו עובדין לאלהות הרבה, יעקב שבעים היו לו והכתוב קורא אותן נפש לפי שהיו עובדים לאל אחד]: 28. להורת לפניו. כתרגומו, לפנות לו מקום ולהורות היאך יתיישב בה: לפניו. קודם שיגיע לשם. ומדרש אגדה [16] להורות לפניו לתקן לו בית תלמוד שמשם תצא הוראה: 29. ויאסר יוסף מרכבתו. [17] הוא עצמו אסר את הסוסים למרכבה להזדרז לכבוד אביו: וירא אליו. יוסף נראה אל אביו: ויבך על צואריו עוד. לשון הרבות בכיה, וכן [18] כי לא על איש ישים עוד לשון רבוי הוא, אינו שם עליו עלילות נוספות על חטאיו, אף כאן הִרְבָּה והוסיף בבכי יותר על הרגיל; אבל [19] יעקב לא נפל על צוארי יוסף ולא נשקו ואמרו רבותינו [ג] שהיה קורא את שמע: 30. אמותה הפעם. פשוטו כתרגומו ומדרשו [20] סבור הייתי למות שתי מיתות, בעולם הזה ובעולם הבא שנסתלקה שכינה ממני והייתי אומר שיתבעני הקב״ה מיתתך עכשיו שעודך חי לא אמות אלא פעם אחת: 31. ואמרה אליו אחי וגו׳. ועוד אומר לו והאנשים רעי צאן וגו׳: 34. בעבור תשבו בארץ גשן. והיא צריכה לכם שהיא ארץ מרעה, וכשתאמרו לו שאין אתם בקיאין במלאכה אחרת ירחיקכם מעליו ויושיבכם שם: כי תועבת מצרים כל רעה צאן. לפי שהם להם אלהות:

מז. 2. ומקצה אחיו. [1] מן הפחותים שבהם לגבורה שאין נראים גבורים שאם יראה אותם גבורים יעשה אותם אנשי מלחמתו. ואלה הם ראובן שמעון לוי יששכר ובנימן, אותן שלא כפל משה שמותם כשברכן. אבל שמות הגבורים כפל, וזאת ליהודה שמע ה׳ קול יהודה, ולגד אמר ברוך מרחיב גד, ולנפתלי אמר נפתלי, ולדן אמר דן, וכן לזבולן, וכן לאשר. זהו לשון ב״ר שהיא אגדת ארץ ישראל. אבל בתלמוד בבלית [2] שלנו מצינו שאותן שכפל משה שמותן [א] הם החלשים ואותן הביא לפני פרעה ויהודה שהוכפל שמו לא הוכפל משום חלשות אלא טעם יש בדבר כדאיתא

[10] ב״ר פ׳ ע״ג; [11] לספר כ׳; [12] ברלשית כ״ט; [13] ע׳ ב״ב קכ״ג; [14] ב״ר פ׳ פ״ד; [15] פ׳ ד׳; [16] ב״ר תנח׳; [17] מכילתא פ׳ בשלח; [18] איוב ל״ד; [19] ע׳ דרך ארץ זוטא פ׳ ח׳ וע״ג למעה כאן; [20] תנחומא:

מז [1] ב״ר; [2] ב״ק ל״ב:

שבעים זו יוכבד שהשלימה מנינן בכניסתן לעיר: [ב] ע״ג * במדבר ג׳ ט״ו וכ״ו נ״ט: [ג] וכן בתשובות הגאונים (דפוס ליק) סימן מ״ה בשם ר׳ יהודאי גאון וכן הביא הרד״ק בפירושו „ויש מדרש״ ובסגנון הדומה לזה מצינו במסכת דרך ארץ זוטא פרק א׳ „העבר רצונך ורצון חבירך מפני רצון שמים שכן מצינו ביעקב שלא נשק ליוסף״ וע״ג בכרם חמד חלק ז׳ ע׳ רש״ו מה שהעתיק החכם שד״ל מכ״י בשם מסכת כלה:

מז [א] בברכת משה דן זבולן גד ואשר ונפתלי הודיעך הכתוב שחלשים שבכולן היו וצריכים חיזוק לפיכך כפל את שמם להזקם ואותן הביא יוסף לפני פרעה כדי שלא יבחר אותם

[illegible] [1] [illegible]:
6. אנשי חיל. בקיאין באומנותן לרעות צאן: על אשר לי. על צאן שלי:
7. ויברך יעקב. [4] זו שאלת שלום כדרך כל הבאים לפני המלכים לפרקים
שלאמר בלעז: 9. שני מגורי. ימי גרותי, כל ימי הייתי גר בארץ: ולא
השיגו. בטובה: 10. ויברך יעקב. כדרך כל הנפטרים מלפני שרים מברכים
[illegible] ומה ברכה ברכו? שיעלה נילוס לרגליו לפי שאין מצרים שותה
מי גשמים אלא נילוס עולה ומשקה ומברכתו של יעקב ואילך היה פרעה בא
על נילוס והוא עולה לקראתו ומשקה את הארץ [5] (תנחומא): 11. רעמסס. מארץ
גשן היא: 12. לפי הטף. לפי הצריך לכל בני ביתם: 13. ולחם אין
בכל הארץ. חוזר לענין הראשון לתחלת שני הרעב: ותלה. כמו ותלאה
[a] לשון עיפות כתרגומו. ודומה לו [6] כמתלהלה הירה זקים: 14. בשבר אשר
הם שוברים: נותנין לו את הכסף: 15. אפס. כתרגומו שלים: 17. וינהלם.
כמו וינהגם ודומה לו [7] אין מנהל לה [8] על מי מנוחות ינהלני: 18. בשנה השנית.
לשני הרעב: כי אם תם הכסף וגו'. [כי אשר תם הכסף והמקנה ובא
אל אדני]: בלתי אם גויתנו. כמו אם לא גויתנו: 19. ותן זרע. לזרוע
האדמה ואע"פ שאמר יוסף ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר מכיון שבא יעקב
למצרים, באה ברכה לרגליו, והתחילו לזרוע וכלה הרעב כן שנינו בתוספתא דסוטה [9]:
לא תשם. לא תהא שממה [10] לא תבור, לשון [11] שדה בור, שאינו חרוש:
20. ותהי הארץ לפרעה. קנויה לו: 21. ואת העם העביר. יוסף מעיר לעיר
לזכרון שאין להם עוד חלק בארץ והושיב של עיר זו בחברתה [12] ולא הוצרך הכתוב
לכתוב זאת אלא להודיע שבחו של יוסף שנתכוון להסיר חרפה מעל אחיו שלא
יהיו קורין אותם גולים: מקצה גבול מצרים וגו'. כן עשה לכל הערים אשר
במלכות מצרים מקצה גבולה ועד קצה גבולה: 22. הכהנים. הכומרים. כל לשון
כהן משרת לאלהות הוא חוץ מאותן שהם לשון גדולה כמו [13] כהן מדין כהן און:
חק לכהנים. חק כך וכך לחם ליום: 23. הא. כמו הנה [כמו [14] גם אני הא
דרכך בראש נתתי]: 24. לזרע השדה. שבכל שנה: ולאשר בבתיכם.
ולאכול העבדים והשפחות אשר בבתיכם: לטפכם. בנים קטנים: 25. נמצא
חן. לעשות לנו זאת כמו שאמרת: והיינו עבדים לפרעה. להעלות לו המס
הזה בכל שנה: 26. לחק. שלא יעבור: 27. וישב ישראל בארץ
מצרים. והיכן? בארץ גשן, שהיא מארץ מצרים: ויאחזו בה. לשון אחוזה:

ויחי.

28. ויחי יעקב. [15] למה פרשה זו סתומה? לפי שכיון שנפטר יעקב אבינו נסתמו עיניהם ולבם של ישראל מצרת השעבוד שהתחילו לשעבדם. דבר אחר שבקש לגלות

[3] פ"ש: [4] ע' [a] לעיל ל"ב פסוק י"א: [5] פ' נשא: [6] משלי כ"ו: [7] ישעיה כ"ח: [8] תהלים כ"ג: [9] פ' י' וגם ספרי פ' עקב: [10] ס"א: [11] פאה פ' ב': [12] ע' חולין ס' כ"ב: [13] שמות ב': [14] יחזקאל ט"ז: [15] ב"ר תנחומא:

להיות ראשי גייסות ולהפריחם: [a] ע' [b] דברים ל"ג ו': [c] ע"ג ברד"ק שורש להה שהביא פירוש רבינו סעדיה "ותלה כמו ויתלא (איוב ד') כלומר כאדם הנלאה לא ידע מה לעשות", וע"ג במחברת מנחם שורש גבה "אנשי פתרון פתרו ותלה ארץ מצרים יגיעה ועיפות ונלאתה ארץ מצרים מפני

לגלות את הקץ לבניו ונסתם ממנו. בב״ר: .29 ויקרבו ימי ישראל למות. [16] כל מי שנאמרה בו קריבה למות לא הגיע לימי אבותיו: ויקרא לבנו ליוסף. [16] למי שהיה יכולת בידו לעשות: שים נא ידך. והשבע: חסד ואמת. [16] חסד שעושין עם המתים הוא חסד של אמת שאינו מצפה לתשלום גמול: אל נא תקברני במצרים. [16] סופה להיות עפרה כנים (ומרחשין תחת גופי) [17] ושאין מתי חוצה לארץ חיים אלא בצער [ד] גלגול מחילות ושלא יעשוני מצרים עבודה זרה: .30 ושכבתי עם אבתי. וי״ו זו מחובר למעלה לתחלת המקרא שים נא ידך תחת ירכי והשבע לי ואני סופי לשכב עם אבותי, ואתה תשאני ממצרים. ואין לומר ושכבתי עם אבותי, השכיבני עם אבותי במערה, שהרי כתיב אחריו ונשאתני ממצרים וקברתני בקבורתם ועוד מצינו בכל מקום לשון שכיבה עם אבותיו היא הגויעה ולא הקבורה כמו [18] וישכב דוד עם אבותיו [ואחר כך] ויקבר בעיר דוד: .31 וישתחו ישראל. [19] [ה] תעלה בעידניה סגיד ליה: על ראש המטה. [20] הפך עצמו לצד השכינה [21] מכאן אמרו שהשכינה למעלה מראשותיו של חולה, דבר אחר [22] על ראש המטה על שהיתה מטתו שלמה ולא היה [שאין] בה רשע שהרי יוסף מלך הוא ועוד שנשבה בין הגוים והרי הוא עומד בצדקו:

מח, .1 ויאמר ליוסף. אחד מן המגידים והרי [זה] מקרא קצר. ויש אומרים [1] אפרים היה רגיל לפני יעקב [בתלמוד] וכשחלה יעקב בארץ גושן, הלך אפרים אצל אביו למצרים להגיד לו [והגיד לו]: ויקח את שני בניו עמו. כדי שיברכם יעקב לפני מותו: .2 ויגד. המגיד ליעקב ולא פירש מי והרבה מקראות קצרי לשון: ויתחזק ישראל. [2] אמר אע״פ שהוא בני, מלך הוא, ואחלק לו כבוד מכאן שחולקין כבוד למלכות [3] וכן משה חלק כבוד למלכות [4] וירדו כל עבדיך אלה אלי וכן אליהו [5] וישנס מתניו [א] וגו׳: .4 ונתתיך לקהל עמים. [6] בשרני שעתידים לצאת [ב] ממני עוד קהל עמים [ועמים] ואף על פי שאמר לי גוי וקהל גוים, גוי אמר לי על בנימין, קהל גוים הרי שנים לבד בנימין, ושוב לא נולד לי בן, לִמְּדָנִי שעתיד אחד משבטי להחלק, ועתה אותה מתנה אני נותן לך: .5 הנולדים לך, עד באי אליך. לפני באי אליך, כלומר שנולדו משפרשת ממני עד שבאתי אצלך: לי הם. בחשבון שאר בני הם. ליטול חלק בארץ איש כנגדו: .6 ומולדתך וגו׳. אם תוליד עוד לא יהיו במנין בני, אלא בתוך שבטי אפרים ומנשה יהיו נכללים ולא יהא להם שם בשבטים לענין הנחלה ואף על פי [7] שנחלקה הארץ למנין גלגלותם, כדכתיב [8] לרב תרבה נחלתו וכל איש ואיש נטל בשוה [9] חוץ מן הבכורות, מכל מקום לא נקראו שבטים אלא אלו (להטיל גורל הארץ למנין שמות השבטים

ונשיא

[16] ע׳ ב״ר תנחומא: [17] ע״ג כתובות קי״א: [18] מלכים א׳ ב׳: [19] מגילה ע״ז ב׳: [20] תנח׳ א: [21] שבת י״ב נדרים מ׳: [22] פסחים נ״ו ספרי פ׳ ואתחנן:

מח [1] תנחומא א: [2] תנחומא א: [3] תנחומא ל״ח: [4] שמות י״א: [5] מלכים א׳ י״ח: [6] ע״ג *בראשי׳ ל״ה י״א: [7] ע׳ ב״ב קכ״ב: [8] במדבר כ״ו: [9] ב״ב ק״ט:

כובד הרעבון והעמידו המלה מגזרת תלאה״ וטנחם אינו רוצה להסכים עם פירוש זה וכה פתרונו „ותלה ארץ מצרים, גבערה ארץ מצרים נכסלו שוכניה מכובד רעבון כי לא יכלו למצוא מחיה״. כפירוש מנחם פירש גם הרד״ק בשורש לאה וכפירוש ר׳ סעדיה ורש״י פירש גם הפרחון: [ד] מתגלגלין העצמות עד א״י וחיין שם. מחילות נעשות להם בקרקע ועומדין על רגליהם והולכין במחילות עד א״י ושם מבצבצין ויוצאים: [ה] תעלא. שועל: בעדניה. אם תראה שעתו מצלחת: **מח** [א] וירץ לפני אחאב. אליהו לפני אחאב שהיה רוכב על סוסו משום כבודו שאין דרך מלכים ללכת יחידי: [ב] דברי רש״י בפרשה זאת מכוונים לרוב עם דברי הפסיקתא רבתי פ׳ ביום

ונשיא לכל שבט ושבט ודגלים לזה ולזה: 7. ואני בבאי מפדן וגו'. ואף על פי שאני מטריח עליך להוליכני להקבר בארץ כנען, ולא כך עשיתי לאמך שהרי סמוך לבית לחם מתה: כברת ארץ. מדת ארץ והם אלפים אמה כמדת תחום שבת כדברי רבי משה הדרשן. ולא תאמר שעכבו עלי גשמים מלהוליכה ולקברה בחברון. עת [שעת] ג הגריד היה שהארץ חלולה ומנוקבת ככברה: ואקברה שם. ולא הולכתיה אפילו לבית לחם להכניסה לארץ וידעתי שיש בלבך עלי [תרעומת]. אבל [10] דע לך שעל פי הדיבור קברתיה שם שתהא לְעֶזְרָה לבניה כשיגלה אותם נבוזראדן והיו עוברים דרך שם יצאת רחל על קברה ובוכה ומבקשת עליהם רחמים שנאמר [11] קול ברמה נשמע ד וגו' (והקב"ה משיבה יש שכר לפעלתך נאם ה' ושבו בנים לגבולם). ואנקלוס תרגם כרוב ארעא כדי שעור חרישת יום [הארץ] ואומר אני [12] שהיה להם קצב [מדה קצובה] שהיו קורין אותו [אותה כן שיעור כדי] כדי מחרישה אחת קוריא"דא בלעז כדאמרינן [13] ה כרוב ותני. [14] ו כמה דמסיק תעלא מבי כרבא: 8. וירא ישראל את בני יוסף. [15] בקש לברכם ונסתלקה שכינה ממנו לפי שעתיד ירבעם ואחאב לצאת מאפרים ויהוא ובניו ממנשה: ויאמר מי אלה. ז מהיכן יצאו אלו שאינן ראויין לברכה: 9. בזה. [16] [הראה לו] שטר אירוסין ושטר כתובה [17] ובקש יוסף רחמים על הדבר ונחה עליו רוח הקודש: ויאמר קחם נא אלי ואברכם. [17] זהו [וזהו] שאמר הכתוב [18] ואנכי תרגלתי לאפרים קחם על זרועותיו תרגלתי רוחי ביעקב בשביל אפרים, עד שלקחם על זרועותיו: 11. לא פללתי. לא מלאני לבי לחשוב מחשבה שאראה פניך עוד. פללתי. לשון מחשבה כמו [19] הביאי עצה עשי פלילה: 12. ויוצא יוסף אתם. לאחר שנשקם הוציאם יוסף מעם ברכיו כדי לישבם. זה לימין וזה לשמאל לסמוך ידיו עליהם ולברכם: וישתחו לאפיו. כשחזר לאחוריו מלפני אביו: 13. את אפרים בימינו משמאל ישראל. הבא לקראת חברו ימינו כנגד שמאל חברו וכיון שהוא הבכור מזומן [מיזמן] לברכה: 14. שכל את ידיו. כתרגומו אחכמינון בהשכל ובחכמה השכיל את ידיו לכך ומדעת, כי יודע היה כי מנשה הבכור ואע"פ כן לא שת ימינו עליו: 16. המלאך הגאל אתי. מלאך הרגיל להשתלח אלי בצרתי כענין שנאמר [20] ויאמר אלי מלאך האלהים בחלום יעקב וגו' אנכי האל בית אל: יברך את הנערים. מנשה ואפרים: וידגו. כדגים הללו שפרים ורבים [21] ואין עין [הרע] שולטת בהם: 17. ויתמך יד אביו. הרימה מעל ראש בנו ותמכה בידו: 19. ידעתי בני ידעתי. שהוא הבכור: גם הוא יהיה לעם וגם הוא יגדל. [22] שעתיד גדעון לצאת ממנו שהקב"ה עושה נס על ידו: ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו. [22] שעתיד יהושע לצאת ממנו שינחיל את הארץ וילמד תורה לישראל: וזרעו יהיה מלא הגוים

[10] עי"ג ב"ר פ' פ"ב; [11] ירמיה ל"א; [12] ע *בראשית ל"ה ט"ז; [13] ב"מ ק"ז ב"ב י"ב: [14] יומא מ"ג ב': [15] תנחומא א: [16] עי"ג ס"י; [17] תנחומא א; [18] הושע י"א; [19] ישעיה ט"ז; [20] בראשית ל': [21] ברכות כ' ב"ר; [22] ע' תנחומא א:

השמיני ונראה ששניהם שאבו ממקור ראשון אפשר מתנחומא הקדמון הנאבד אחרי שנפלג ונחלק למדרשים אחרים: ג גריד לשון יובש שהארץ יבשה ואין גשמים יורדין *ב"מ ע"ד ב': ד [נהי בכי תמרורים רחל מבכה על בניה]: ה חרשה לאחר קצירה ושינה כשעת הזרע וע"נ *ב"ב י"ב: ו *כמו שמעלה השועל ברגליו כשדורס על שדה ניר: ז הרי י"ז שנה ישבו אצלו והוא אומר לו מי אלה אלא שצפה ב' עגלים של ירבעם שהוא מטעה את ישראל ואומר להם אלה אלהיך ישראל התחיל יוסף מבקש ואימר לו אבא בני צדיקים הם כמותו בני הם מהו בזה שהביא את אסנת אמם לפני אביו ואומר לו אבא בבקשה ממך אפילו בשביל הצריקת הזו וכ' (מפסיקתא רבתי):

ה ג ו י ם. [23] כל העולם יתמלא בצאת שמעו ושמו כשיעמיד חמה בגבעון וירח בעמק אילון[ח]: .20 ב ך י ב ר ך י ש ר א ל. הבא לברך את בניו יברכם בברכתם ויאמר איש לבנו. י ש י מ ך א ל ה י ם כ א פ ר י ם ו כ מ נ ש ה: ו י ש ם א ת א פ ר י ם. בברכתו לפני מנשה. [24] להקדימו בדגלים ובחנכת הנשיאים: .22 ו א נ י נ ת ת י ל ך. לפי שאתה טורח להתעסק בקבורתי וגם אני נתתי לך נחלה שתקבר בה ואי זו? זו שכם שנאמר [25] ואת עצמות יוסף אשר העלו ממצרים קברו בשכם: ש כ ם א ח ד ע ל א ח י ך. שכם ממש היא תהיה לך חלק אחד יתירה על אחיך: ב ח ר ב י ו ב ק ש ת י [26] כשהרגו שמעון ולוי את אנשי שכם נתכנסו כל סביבותיהם להזדווג להם וחגר יעקב כלי מלחמה כנגדן. ד"א שכם אחד [27] היא הבכורה [28] שיטלו בניו שני חלקים. ושכם לשון חלק הוא. והרבה יש לו דומים במקרא [29] כי תשיתמו שכם. תשית שונאי לפני לחלקים [לחלקים חלקים] [30] [אחלקה שכם [31] דרך ירצחו שכמה איש חלקו]. [32] לעבדו שכם אחד: א ש ר ל ק ח ת י מ י ד ה א מ ר י. [33] מיד עשו שעשה מעשה אמורי. ד"א שהיה צד אביו באמרי פיו: ב ח ר ב י ו ב ק ש ת י. היא חכמתו [34] ותפלתו:

מט. .1 ו א ג י ד ה ל כ ם. [1] בקש לגלות את הקץ ונסתלקה שכינה ממנו והתחיל אומר דברים אחרים: .3 ו ר א ש י ת א ו נ י. [2] היא טיפה ראשונה שלו שלא ראה קרי מימיו: א ו נ י. כוחי. כמו [3] מצאתי און לי. [3] מרוב אונים. [4] ולאין אונים: י ת ר ש א ת. [5] ראוי היית להיות יתר על אחיך בכהונה לשון נשיאות כפים: ויתר עז. [5] במלכות. כמו [6] ויתן עז למלכו. ומי גרם לך להפסיד כל אלה? .4 פ ח ז כ מ י ם. הפחז והבהלה אשר מהרת להראות כעסך כמים הללו הממהרים למרוצתם. לכך א ל ת ו ת ר. אל תרבה [תתרבה] ליטול כל היתרות הללו שהיו ראויות לך ומהו הפחז אשר פחזת? כ י ע ל י ת מ ש כ ב י א ב י ך. א ז ח ל ל ת [7] [א] אותו שעלה על יצועי. שם שכינה. שהיה דרכה [שדרכו] להיות עולה על יצועי. פחז שם דבר הוא לפיכך טעמו למעלה וכלו נקוד פתח ואלו היה לשון עבר היה נקוד חציו קמץ וחציו פתח וטעמו למטה: י צ ו ע י. לשון משכב על שם שמציעים אותו על ידי לבדין וסדינין והרבה דומים לו [8] אם אעלה על ערש יצועי [9] אם זכרתיך על יצועי: .5 ש מ ע ו ן ו ל ו י א ח י ם. בעצה אחת על שכם ועל יוסף [10] ויאמרו איש אל אחיו. ועתה לכו ונהרגהו [11] מי הם אם תאמר ראובן או יהודה הרי לא הסכימו בהריגתו א"ת בני השפחות הרי לא היתה שנאתן שלמה שנאמר והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה וגו' יששכר וזבולן לא היו מדברים בפני אחיהם הגדולים מהם. על כרחך שמעון ולוי הם שקראם אביהם אחים: כ ל י ח מ ס. [12] אומנות זו של רציחה. חמס הוא בידיהם. מברכת עשו היא. זו אומנות שלו היא ואתם חמסתם אותה הימנו: מכרתיהם. [13] לשון כלי זיין הסייף בלשון יוני מכי"ר בתנחומא. [13] דבר אחר מכרתיהם בארץ מגורתם נהגו עצמן בכלי חמס כמו [14] מְכֹרֹתַיִךְ ומלדתיך וזהו תרגום של אנקלוס:

בסדם

[23] ע' ע"ז כ"ה; [24] ב"ר; [25] יהושע כ"ד; [26] ע' ב"ר פ' פ'; [27] ב"ר: [28] ב"ב קכ"ג; [29] תהלים כ"א; [30] שם ס'; [31] הושע ו'; [32] צפניה ג'; [33] ב"ר: [34] וע' ת"א וב"ב קכ"ג:

מט [1] פסחים נ"ו ב"ר; [2] יבמות ע"ו; [3] הושע י"ב; [4] ישעיה מ'; [5] ע' ת"א ב"ר פ' צ"ט: [6] שמואל א' ב'; [7] ע' שבת נ"ה ב' ותנח'; [8] תהלים קל"ב; [9] שם ס"ג; [10] בראשית ל"ז: [11] ע' ב"ר פ' צ"ט ותנחומא; [12] ע' תנחומא: [13] שם וב"ר פ' צ"ט: [14] יחזקאל ט"ז:

ח * מלא הגוים. כל הארצות יתמלאו מיראתו ומאימתו. זרעו של אפרים יהיה מלא הגוים אדם נוצח כאן מלחמה ואין בני אספמיא יודעין בה אבל בשעה שעמדה לו חמה ליהושע נראה לכל העולם ויראו מפניו:

מט א * חללת. אותו שעלה על יצועי דהיינו שכינה מדלא כתיב יצועי עלית טעם אחר ער

.6 בסדם אל תבא נפשי. [15] זה מעשה זמרי [16] כשנתקבצו שבטו של שמעון להביא את המדינית לפני משה ואמרו לו זו אסורה או מותרת? אם תאמר אסורה. בת יתרו מי התירה לך? אל יזכר שמי בדבר זמרי בן סלוא נשיא בית אב לשמעוני ולא כתב בן יעקב: בקהלם. [17] כשיקהיל קרח שהוא משבטו של לוי את כל העדה על משה ועל אהרן, אל תחד כבודי שם. אל יתיחד עמהם שמי שנא׳ [18] קרח בן יצהר בן קהת בן לוי ולא נאמר ״בן יעקב״ אבל בדברי הימים [19] כשנתיחסו בני קרח על הדוכן, נאמר בן קרח בן יצהר בן קהת בן לוי בן ישראל: אל תחד כבדי. כבוד לשון זכר הוא ועל כרחך אתה צריך לפרש כמדבר אל הכבוד ואומר. אתה כבודי אל תתיחד עמם! כמו [20] לא תחד אתם בקבורה: כי באפם הרגו איש. [21] אלו חמור ואנשי שכם ואינן חשובין כלם אלא כאיש אחד וכן הוא אומר בגדעון [22] והכית את מדין כאיש אחד וכן במצרים [23] סוס ורוכבו רמה בים. זהו מדרשו. ופשוטו אנשים הרבה קורא איש. כל אחד לעצמו. באפם הרגו כל איש שכעסו עליו. וכן [24] וילמד לטרף טרף אדם אכל: וברצנם עקרו שור. [25] רצו לעקור את יוסף שנקרא שור שנא׳ [26] בכור שורו הדר לו. עקרו אשרי״טיר בלעז. לשון [27] את סוסיהם תעקר: .7 ארור אפם כי עז. [28] אפילו בשעת תוכחה לא קלל אלא אפם וזהו שאמר בלעם [29] מה אקוב לא קבה אל: אחלקם ביעקב. [30] אפרידם זה מזה שלא יהא לוי במנין השבטים והרי הם חלוקים. דבר אחר [31] אין לך עניים סופרים [וסופרים] ומלמדי תינוקות אלא משמעון כדי שיהיו נפוצים ושבטו של לוי עשאו מחזר על הגרנות לתרומות ולמעשרות. נתן לו תפוצתו דרך כבוד: .8 יהודה אתה יודך אחיך. [31] לפי שהוכיח את הראשונים בקנטורים התחיל יהודה נסוג לאחוריו (שלא יוכיחנו על מעשה תמר) וקראו יעקב בדברי רצוי, יהודה! לא אתה כמותם: ידך בערף איביך. [32] בימי דוד שנאמר [33] ואויבי תתה לי עורף: בני אביך. [34] על שם שהיו נשים הרבה לא אמר בני אמך כדרך שאמר יצחק: .9 גור אריה. על דוד נתנבא. בתחלה גור [35] בהיות שאול מלך עלינו אתה היית המוציא והמביא את ישראל ולבסוף אריה כשהמליכוהו עליהם. וזהו שתרגם אנקלוס שלטון יהא בשרויא. בתחלתו: מטרף. ממה שחשדתיך [36] בטרף טרף יוסף חיה רעה אכלתהו וזהו יהודה שנמשל לאריה: בני עלית. [37] סלקת את עצמך ואמרת מה בצע וגו׳. וכן בהריגת [מהודיית] תמר שהודה צדקה ממני, לפיכך כרע רבץ וגו׳ בימי שלמה [38] איש תחת גפנו וגו׳: .10 לא יסור שבט מיהודה. [39] מדוד ואילך אלו ראשי גליות שבבבל שרודים את העם בשבט שממונים על פי המלכות: ומחקק מבין רגליו. [39] [ב] התלמידים [תלמידים] אלו נשיאי ארץ ישראל: עד כי יבא שילה. [40] מלך המשיח שהמלוכה שלו. וכן תרגם אנקלוס. [ג] ומדרש אגדה [41] שילו שי לו

שנאמר

[15] תנח׳ ב״ר פ׳ צ״ט: [16] ע׳ סנהדרין פ״ב: [17] תנחומא: [18] במדבר ט״ז; [19] א׳ ו׳; [20] ישעיה י״ד; [21] תנח׳ וב״ר פ׳ צ״ט: [22] שופטים ו׳; [23] שמות ט״ו: [24] יחזקאל י״ט: [25] וכן ת״י; [26] דברים ל״ג; [27] יהושע י״א: [28] תנחומא ב״ר פ׳ צ״ט; [29] במדבר כ״ג; [30] ע׳ ב״ר פ׳ צ״ח: [31] ע׳ תנח׳ א ב״ר פ׳ צ״ט: [32] ע״ז כ״ה ב״ר: [33] שמואל ב׳ כ״ב; [34] ב״ר תנחומא; [35] שמואל ב׳ ה׳: [36] בראשית ל״ז; [37] ת״א תנח׳ ב״ר; [38] מלכים א׳ ד׳; [39] ע׳ סנהדרין ה׳ הוריות י״א: [40] ב״ר פ׳ צ״ח סנהדרין צ״ח: [41] ע׳ למטה:

שלא נבנה אוהל מועד היתה שכינה מצויה באהלי צדיקים: [ב] בספר מתת-יה למדרש רבה מביא הנוסח ברש״י ״אלו תלמידים ואלו נשיאי א״י״ וראיתי להעתיק פה המדרש אשר בשיטה חדשה לברכת יעקב ואשר עליו בודאי יסד רש״י את פירושו: ״לא יסור שבט מיהודה. זה ראש גלות שביהודה ושבבבל שרודין את עם ישראל במקל. ומחקק מבין רגליו אלו נשיאים של בית ר׳ שמלמדים תורה ברבים בא״י״ ובשבט יהודה ע׳ 78 (הוצאת ווינער) מביא נוסחא אחרת ברש״י בשם ר׳ משה הדרשן ע״ש: [ג] האגדה הזאת מקורה בבראשית רבה לפי נוסחת הילקוט מכירי על

שנאמר [42] יובילו שי למורא: ולו יקהת עמים. אסיפת העמים [עמים] שהיו"ד עיקר היא ביסוד כמו [43] יפעתך, ופעמים שנופלת ממנו וכמה אותיות משמשות בלשון זה והם נקראים עיקר נופל, כגון נו"ן של נוגף ושל נושך ואל"ף [44] שבאַחְוָתִי באזניכם [45] ושבאבחת חרב [46] ואסוך [ושבאסוך] שמן, אף זה יקהת עמים אסיפת עמים שנאמר [47] אליו גוים ידרושו ודומה לו [48] עין תלעג לאב ותבוז ליקהת אם, לקבוץ קמטים שבפנים מפני זקנתה, ובתלמוד דיתבי ומקהו אקהתא בשוקי דנהרדעא ביבמות [49] ויכול היה לומר קהיית עמים: 11. אסרי לגפן עירה. [ד] נתנבא על ארץ יהודה שתהא מושכת יין כמעיין, איש יהודה יאסור לגפן עַיִר אחד ויטעננו מגפן אחת, ומשורק אחד בן אתון אחד: שרקה. [50] זמורה ארוכה קיריי"רא בלעז: כבס ביין, כל זה לשון רבוי יין: סותה. לשון מין בגד הוא ואין לו דמיון במקרא: אסרי. כמו אוסר דוגמת [51] מקימי מעפר דל [52] היושבי בשמים וכן בני אתונו כענין זה. ואנקלוס תרגם במלך המשיח. [53] גפן הם ישראל, עירה זו ירושלים, שרקה ישראל שנאמר [54] ואנכי נטעתיך שורק בני אתנו, יבנון היכליה לשון שער האיתון בספר יחזקאל [55]. ועוד תרגמו בפנים אחרים, גפן אלו צדיקים, בני אתונו עבדי אורייתא באולפן על שם [56] רוכבי אתונות צחורות, [כבס ביין יהא] ארגוון טב שצבועו [צבעו] דומה ליין וצבעונין הוא לשון סותה שהאשה לובשתן ומסיתה בהן את הזכר ליתן עיניו בה, ואף רבותינו פירשו בתלמוד לשון הסתת שכרות במסכת כתובות [57] ועל היין שמא תאמר אינו מרוה תלמוד לומר [ה] סותה: 12. חכלילי. לשון אודם כתרגומו וכן [58] למי הכלילות עינים שכן דרך [כל שותי שֵׁכר] שותי יין עיניהם מאדימין: מהלב. מרוב חלב [59] שיהא בארצו מרעה טוב לעדרי צאן, וכן פירוש המקרא אדום עינים יהא מרוב יין, ולבן שנים יהא מרוב חלב, ולפי תרגומו עינים לשון הרים שמשם צופים למרחוק, ועוד תרגמו בפנים אחרים לשון מעיינות וקילוח היקבים, נעווהי, יקבים שלו, ולשון ארמי הוא במסכת ע"ז [60] נעוא ארתחו, יחוורן בקעתיה תרגום שִׁנַּיִם לשון [ו] שֵׁנֵּי הסלעים 13. לחוף ימים. על חוף ימים תהיה ארצו חוף כתרגומו [ז] סְפַר מרק"א בלעז והוא יהיה מצוי תדיר על חוף אניות, במקום [ח] הנמל, שאניות מביאות שם פרקמטיא שהיה זבולן עוסק בפרקמטיא וממציא מזון לשבט יששכר והם עוסקים בתורה הוא שאמר משה [61] שמח זבולן בצאתך ויששכר באהליך, זבולן יוצא בפרקמטיא, ויששכר עוסק בתורה באהלים: וירכתו על צידן. סוף גבולו יהא סמוך לצידון [לעירו]. ירכתו. סופו כמו [62] ולירכתי המשכן: 14. יששכר חמר גרם. [63] חמור בעל [ט] עצמות, סובל עול תורה כחמור חזק שמטעינין אותו למשאוי כבד: רבץ בין המשפתים. כחמור המהלך ביום ובלילה

ואין

[42] תהלים ע"ו: [43] יחזקאל כ"ח: [44] איוב י"ג: [45] יחזקאל כ"א: [46] מלכים ב' ד': [47] ישעיה י"א: [48] משלי ל': [49] דף ק"י ב': [50] ע"ג *בראשית מ' פס' י': [51] תהלים קי"ג: [52] שם קכ"ג: [53] גם בתנח' א: [54] ירמיה ב': [55] סימן מ': [56] שופטים ה': [57] דף ק"ה: [58] משלי כ"ג: [59] ע' ת"א: [60] דף ע"ד ב': [61] דברים ל"ג: [62] שמות כ"ו: [63] תנחומא א:

ישעיה י"ח ומפירוש רש"י לב"ר פ' צ"ח נראה שהנוסחא הזאת היתה העיקרית בשיטה חדשה שם והסרה בעת גם בב"ר גם בשיטה חדשה אשר לפנינו: [ד] תהי' ארץ יהודה מצלחת בפירות שיאסור אדם עירו לגפן אחת ויטעיננו מיינו ולשורקה אחת בן אתונו ויטעיננו מפירותיה — כן הלשון במדרש שכל טוב: [ה] * סותה, לשון הסתה שהיין מסית את השכור: [ו] כונת רש"י על לשון הכתוב שן הסלע בשמואל א' י"ד וע"ג * שמות י"ד ב': [ז] לספר מרקא בל' כרך המבדיל בין ארץ ישראל לארץ העמים * יבמות ע"ד: [ח] נטל פורט"ו מקום שהספינות נמשכות שם ליבשה * יומא ל"ח: [ט] ע'

ואין לו לינה בבית וכשהוא רוצה לנוח רובץ לו בין התחומין בתחומי העיירות שמוליך שם [חבילות של] פרקמטיא: 15. וירא מנחה כי טוב. [64] ראה לחלקו ארץ מבורכת וטובה להוציא פירות: ויט שכמו לסבל [65] עול תורה ויהי לכל אחיו ישראל למס עבד. [66] לפסוק [לספק] להם הוראות של תורה וסדרי עבורין שנאמר [67] ומבני יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל ראשיהם מאתים. מאתים ראשי סנהדראות העמיד, וכל אחיהם על פיהם: ויט שכמו. השפיל שכמו כמו [68] ויט שמים [69] הטו אזנכם. ואנקלוס תרגמו בפנים אחרים ויט שכמו לסבל מלחמות ולכבוש מחוזות שהם יושבים על הַסְּפָר ויהי האויב כבוש תחתיו למס עובד: 16. דן ידין עמו. ינקום נקמת עמו מפלשתים כמו [70] כי ידין ה׳ עמו: כאחד שבטי ישראל. כל ישראל יהיו כאחד עמו ואת כלם ידין ועל [71] שמשון נבא נבואה זו. ועוד יש לפרש כאחד שבטי ישראל [72] כמיוחד שבשבטים הוא דוד שבא מיהודה: 17. שפיפן. הוא נחש ואומר אני שקרוי כן 'על שם שהוא נושף כמו [73] ואתה תשופנו עקב: הנשך עקבי סוס. כך דרכו של נחש ודִמהו לנחש הנושך עקבי סוס ונופל רוכבו [אחור]. שלא נגע בו. ודוגמתו מצינו בשמשון [74] וילפת שמשון את שני עמודי התוך וגו׳ ושעל הגג מתו. ואנקלוס תרגם כחיוי חורמן שם מין נחש שאין רפואה לנשיכתו יא והוא צפעוני וקרוי חורמן על שם שעושה הכל חרם. וכפתנא כמו פתן, יכמון [כמו] יארוב: 18. לישועתך קויתי ה׳. נתנבא שינקרו פלשתים את עיניו וסופו לומר [74] זכרני נא וחזקני נא אך הפעם וגו׳: 19. גד גדוד יגודנו. כלם לשון גדוד הם וכך חברו מנחם. ואם תאמר אין גדוד בלא שני דלתי"ן יש לומר גדוד שם דבר צריך שני דלתי"ן שכן דרך תיבה בת שתי אותיות לכפול בסופה ואין יסודה אלא שתי אותיות וכן אמר [75] כצפור לנוד מגזרת [76] שבעתי נדודים [77] שם נפל שדוד מגזרת [78] ישוד צהרים אף יגוד יגודנו וגדוד מגזרה אחת הם וכשהוא מדבר בלשון יפעל אינו כפול כמו יגוד ינוד ירום ישוד ישוב וכשהוא מתפעל או מפעיל אחרים הוא כפול כמו יתגודד יתרומם יתבולל יתעודד. ובלשון מפעיל [79] יתום ואלמנה יעודד [80] לשובב יעקב אליו [81] משובב נתיבות. יגודנו האמור כאן אינו לשון שיפעילוהו אחרים אלא כמו יגוד הימנו כמו [82] בני יצאוני יצאו ממני. גד גדוד יגודנו. גדודים יגודו הימנו [83] שיעברו הירדן עם אחיהם למלחמה כל חלוץ עד שנכבשה הארץ: והוא יגד עקב. כל גדודיו ישובו על עקבם לנחלתם שלקחו בעבר הירדן ולא נפקד מהם איש: עקב. בדרכן ובמסלותם שהלכו ישובו כמו [84] ועקבותיך לא נודעו וכן [85] בעקבי הצאן בלשון לעז טרצי"אס: 20. מאשר שמנה לחמו. מאכל הבא מחלקו של אשר יהא שָׁמֵן, שיהיו זתים מרובים בחלקו והוא מושך שמן כמעין. וכן ברכו משה [86] וטובל בשמן רגלו כמו ששנינו במנחות [87] פעם אחת הוצרכו אנשי לודקיא

לשמן

[64] ע' ה"א; [65] תנחומא א כ"ר; [66] ע' ב"ר פ' ע"ב; [67] ד"ה א' י"ב; [68] שמואל ב' כ"ב; [69] תהלים ע"ח; [70] דברים ל"ב; [71] ע' ה"א ב"ר תנחומא קוטס י'; [72] ע' תנחומא א ב"ר פ' ל"ט; [73] בראשית ג'; [74] שופטים ט"ז; [75] משלי כ"ו; [76] איוב ז' [77] שופטים ה'; [78] תהלים צ"א; [79] תהלים קמ"ו; [80] ישעיה מ"ט; [81] שם נ"ח; [82] ירמיה י'; [83] ה"א [84] תהלים ע"ז; [85] שיר א'; [86] דברים ל"ג; [87] דף פ"ה ב'

* במדבר כ"ד פס׳ ח׳ יגרם לשון עצם: י ע׳ במחברת מנחם שורש שף שכתב שם "וגם יתכן להיות מגזרתם שפיפן עלי ארח ונקרא שמו על ענין מפעלו ואתה תשופנו עקב ונראה הפתרון ראוי ונכון היטב אבל לא יוכל כל פותר וכל יודע פשר אשר איננו משיג מחקרי הלשון לדעת אם על אודות מפעלו נקרא שפיפון או הוא שמו כמו נחש ושרף וצפעון אשר לא יורו שמותם על טעם מפעלם ואף על פי שיש מלים ראוים להגזר כפי ענינם לקרבת מפעלם לא יוכל למצוא תבונת היסוד כי נעלם": יא וכן נאמר במדרש (ויקרא רבה פ׳ י"ב) צפעון מפריש

לשמן [יב] וכו׳: .21 אילה שלחה. [88] זו בקעת גינוסר שהיא קלה לבשל פירותיה כאילה זו שהיא קלה לרוץ. אילה שלחה. אילה משולחת לרוץ: הנתן אמרי שפר. כתרגומו. ד״א [89] על מלחמת סיסרא נתנבא [90] ולקחת עמך עשרת אלפים איש מבני נפתלי וגו׳ והלכו שם בזריזות וכן נאמר שם לשון שלוח. בעמק שלח ברגליו: הנתן אמרי שפר. על ידם שרו דבורה וברק שירה. ורבותינו דרשוהו על יום קבורת יעקב כשערער עשו על המערה במסכת סוטה [91] [ותרגומו] יתרמי עדביה יפול חבלו והוא יורה על חלקו אמרים נאים ושבח: .22 בן פרת. בן חן. והוא לשון ארמי אפריין נמטייה לרבי שמעון בסוף בבא מציעא [92]: בן פרת עלי עין. חנו נטוי על העין הרואה אותו: בנות צעדה עלי שור. [93] בנות מצרים היו צועדות (על החומה) להסתכל ביפיו בנות הרבה צעדה. כל אחת ואחת במקום שתוכל לראותו משם: עלי שור. על [בשביל] ראייתו כמו [94] אשורנו ולא קרוב. ומדרשי אגדה יש רבים וזה נוטה לישוב [לשון] המקרא. פרת. ת״ו שבו הוא תקון הלשון כמו [95] על דברת בני האדם: שור. כמו לשור. עלי שור. בשביל לשור. ותרגום של אנקלוס בנות צעדה עלי שור תרין שבטין יפקון מבנוהי וכו׳ וכתב בנות [96] על שם בנות מנשה בנות צלפחד שנטלו חלק בשני עברי הירדן. ברי דיסני יוסף. פרת לשון פריה ורביה. ויש מדרשי אגדה [97] המתישבים על הלשון. בשעה שבא עשו לקראת יעקב בכולן קדמו האמהות ללכת לפני בניהם להשתחוות וברחל כתיב נגש יוסף ורחל וישתחוו. אמר יוסף רשע הזה עינו רמה שמא יתן עיניו באמי יצא לפניה וְשִׁרְבֵּב קומתו לכסותה והוא שברכו אביו בן פרת הגדלת עצמך יוסף עלי עין של עשו לפיכך זכית לגדולה: בנות צעדה עלי שור. להסתכל בך בצאתך על מצרים. ועוד דרשוהו [יג] [98] לענין שלא תשלוט בזרעו עין הרע [רעה] ואף כשברך מנשה ואפרים ברכם כדגים שאין עין [הרע] שולטת בהם: .23 וימררהו ורבו. וימררוהו אחיו, וימררוהו פוטיפר ואשתו לאסרו לשון [99] וימררו את חייהם: ורבו. נעשו לו אחיו אנשי ריב. ואין הלשון הזה לשון פָּעלו שאם כן היה לו לינקד [לנקוד] וָרָבוּ, כמו

המה

[88] פנחומא ב״ר; [89] ע׳ ב״ר: [90] שופטים ד׳; [91] דף י״ב וע״ג ס״י: [92] דף קי״ט; [93] ע׳ ב״ר: [94] במדבר כ״ד; [95] קהלת ג׳; [96] ע״ג תנח׳ פ׳ פנחס; [97] ע׳ ב״ר פ׳ ע״ח; [98] ע׳ סוטה ל״ו ב׳; [99] שמות ח׳;

בין מיתה לחיים: [יב] זה״ל בגמרא: מינו פולמוסטוס (שליח נכרי) אחד אמרו לו לך והבא לנו שמן במאה רבוא הלך לירושלים אמרו לו לך לצור (הוא שבונות עיירות שבא״י) הלך לצור אמרו לו לך לגוש חלב אמרו לו לך אצל פלוני לשדה הלז ומצאו שהיה עוזק תחת זתיו (שחופר סביב הזית כעין טבעת כמו עיזקתא) אמר לו יש לך שמן במאה רבוא שאני צריך אמר לו המתן לי עד שאסיים מלאכתי המתין עד שסיים מלאכתו לאחר שסיים מלאכתו הפשיל כליו לאחוריו (כמו שכיר עני) והיה מסקל (השליך האבנים מן הפרדס) ובא בדרך אמר לו יש לך שמן במאה רבוא כמדומה אני ששחוק שחקו בי היהודים כיון שהגיע לעירו הוציאה לו שפחתו קומקמום של חמין ורחץ בו ידיו ורגליו הוציאה לו ספל של זהב מליאה שמן וטבל בו ידיו ורגליו לקיים מה שנ׳ וטובל בשמן רגלו לאחר שאכלו ושתו מדד לו שמן במאה רבוא אמר לו כלום אתה צריך ליותר אמר לו הן אלא שאין לי דמים אמר לו אם אתה רוצה ליקח קח ואני אלך עמך ואטול דמיו מדד לו שמן בי״ח רבוא אמרו לא הניח אותו האיש לא סוס ולא פרד ולא גמל ולא חמור בא״י שלא שכרו כיון שהגיע לעירו יצאו אנשי עירו לקלסו (לשבחו על שקנה להם כל כך) אמר לא לי קלסוני אלא לזה שבא עמי שמדד לי שמן בק׳ רבוא והרי נושה בי בי״ח רבוא לקיים מה שנאמר יש מתעשר ואין כל (שנוהג בעצמו כעשיר ואין לו כלום) מתרושש והון רב (ויש נוהג כעני ויש לו הון רב כגון זה שהיה עשיר גדול והוא עושה עבודות שדהו בעצמו כמו עני): [יג] זה לשון הגמרא אל תהי קורא עלי עין אלא עולי עין ופירש״י עולי

[100] המה מי מריבה אשר רבו וגו׳. ואף אם לשון רביית חצים הוא. כך היה לו להנקד [לנקוד] ואינו אלא לשון פועלו כמו [101] שמו שמים שהוא לשון הושמו וכן [102] רמו מעט שהוא לשון הורמו אלא שלשון הורמו והושמו ע״י אחרים ולשון שמו. רמו. רבו. מ א ל י ה ם הוא. משוממים את עצמם. [מעצמם] נתרוממו מעצמם נעשו אנשי ריב. וכן [103] דומו יושבי אי כמו נדמו. וכן תרגם אנקלוס ונקמוהי: ב ע ל י ח צ י ם. [104] שלשונם כחץ. ותרגומו לשון [105] ותהי המחצה. אותן שהיו ראויים לחלוק עמו נחלה: 24. ו ת ש ב ב א י ת ן ק ש ת ו. נתישבה בחוזק: ק ש ת ו. חוזקו: ו י פ ז ו ז ר ע י י ד י ו. זו היא נתינת טבעת על ידו לשון [106] זהב מופז זאת היתה לו מידי הקב״ה שהוא אביר יעקב ומשם עלה להיות רועה אבן ישראל עקרן של ישראל לשון [107] האבן הראשה לשון מלכות ואנקלוס אף הוא כך תרגמו. ו ת ש ב. ותבת בהון נביאותיה. החלומות אשר חלם להם. על דקים אורייתא בסתרא [108] תוספת הוא ולא מלשון עברי שבמקרא ושוי בתוקפא רוחצניה תרגום של באיתן קשתו. וכך לשון התרגום על העברי וַתֵּשֶׁב נבואתו בשביל שאיתנו של הקב״ה היתה לו לקשת ולמבטח. בכן יתרמא דהב על דרעוהי לכך ויפזו זרועי ידיו. לשון פז. א ב ן י ש ר א ל. לשון נוטריקון אב ובן [109] אבהן ובנין יעקב ובניו. [יד] ורבותינו דרשו ותשב באיתן קשתו [טו] על כבישת יצרו באשת אדניו וקוראו קשת על שם שהזרע יורה כחץ: ו י פ ז ו ז ר ע י י ד י ו. כמו ויפוצו. שיצא הזרע מבין אצבעות ידיו: מ י ד י א ב י ר י ע ק ב. שנראתה לו דמות דיוקנו שֶׁל אביו וכו׳ כדאיתא בסוטה[110]: 25. מ א ל א ב י ך. היתה לך זאת והוא יעזרך: ו א ת ש ד י. [111] ועם הקב״ה היה לבך כשלא שמעת לדברי ארונתך והוא יברכך: ב ר כ ת ש ד י ם ו ר ח ם. [112] ברכתא דאבא ודאמא. כלומר יתברכו המולידים והיולדות שיהיו הזכרים מזריעין טיפה הראויה להריון והנקבות לא ישכלו את הרחם שלהן להפיל עובריהן. [פירשו] ש ד י ם. כמו [113] ירה יירה דמתרגמינן אישתדאה ישתדי. אף שדים כאן [טז]על שם שהזרע יורה כחץ: 26. ב ר כ ת א ב י ך ג ב ר ו ו ג ו׳. הברכות שברכני הקב״ה גברו והלכו על הברכות שבירך את הורי: ע ד ת א ו ת ג ב ע ת ע ו ל ם. לפי שהברכות שלי גברו עד סוף גבולֵי גבעות עולם [114] [יז]שנתן לי ברכה פרוצה בלי מְצָרים מגעת עד ארבע קצות העולם שנאמר ופרצת ימה וקדמה וגו׳ מה שלא נאמר לאברהם אבינו וליצחק. לאברהם אמר שא עיניך וראה צפונה וגו׳ כי את כל הארץ אשר אתה רואה לך אתננה ולא הראהו אלא ארץ ישראל בלבד. ליצחק אמר כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל והקימותי את השבועה וגו׳ וזהו שאמר ישעיה [115] והאכלתיך נחלת יעקב אביך ולא אמר נחלת אברהם: ה ו ר י. לשון הריון שהורוני במעי אמי כמו [116] הורה גבר: ע ד ת א ו ת. [יח]עד קצות כמו [117] והתאויתם לכם לגבול קדמה. תתאו לבא חמת. כך חברו מנחם

בן

[100] במדבר כ׳; [101] ירמיה ב׳; [102] איוב כ״ד; [103] ישעיה כ״ג; [104] ע׳ ב״ר; [105] במדבר ל״א; [106] מלכים א׳ י׳ י״ח; [107] זכריה ד׳; [108] וכן במחברת מנחם שורש אימן; [109] ת״א; [110] דף ל״ו ב׳; [111] ע׳ ב״ר פ״ז; [112] ע׳ במ״א; [113] שמות י״ט; [114] ע׳ שבת קי״ח ב׳; [115] פרשה נ״ח; [116] איוב ג׳; [117] במדבר ל״ד;

העין ואין העין עולה עליהם: [יד] ור״ד—בסוטה, נמצא בכמה כ״י כאן קודם סיום הפירוש לפסוק כ״ד ולא כאשר הוא ברפוסים בסוף פסוק כ״ו: [טו] קשתו. שכבת זרעו על שם שיורה כחץ: ויפוזו לשון ויפוצו שהזין והצדי מתחלפין כמו זעקת צעקת. שנעץ אצבעותיו בקרקע. ונסמך עליהן כדי שיתייסר ויטרד בצערו ויעבור תוקף יצרו: [טז] ע״ג * בראשית כ״א ט״ז: [יז] וכן הלשון בגמרא ברכות נ״א כל המברך על כוס מלא נותנים לו נחלה בלי מצרים: [יח] ע׳ במבוא הספר כי שם הצדקתי הנוסחא כאשר סדרתי אותה לעיל והיא מתחלקת ברפוסים לג׳ חלקים נפרדים:

בן סרוק. תאות. אשמו־לין בלעז. ואנקלוס תרגם תאות [גבעות] עולם לשון תאוה וחמדה וגבעות לשון [118] מצוקי ארץ [יט] שֶׁחֲמָדָתַן אמו והזקיקתו לקבלן: תהיין כלם לראש יוסף: נזיר אחיו. [119] פרישא דאחוהי שנבדל מאחיו כמו [120] וינזרו מקדשי בני ישראל [121] נזרו אחור: 27. בנימין זאב יטרף. [122] זאב הוא אשר יטרף, נבא על שיהיו עתידין להיות חטפנין [123] וחטפתם לכם איש אשתו בפלגש בגבעה וגבא על שאול שהיה נוצח באויביו סביב שנאמר [124] ושאול לכד המלוכה וגו׳ וילחם סביב וגו׳ במואב וגו׳ ובאדום וגו׳ ובכל אשר יפנה ירשיע: בבקר יאכל עד. לשון בזה ושלל המתורגם עדאה. ועוד יש לו דומה בלשון עברית [125] אז חולק עד שלל מרבה ועל [126] שאול הוא אומר שעמד בתחלת [כ] פריחתן וזריחתן של ישראל: ולערב יחלק שלל. אף משתשקע שמשן של ישראל ע״י נבוכדנצר שיגלם לבבל: יחלק שלל. [126] מרדכי ואסתר שהם מבנימין יחלקו את שלל המן שנאמר [127] הנה בית המן נתתי לאסתר. ואנקלוס תרגם על שלל הכהנים בקדשי המקדש: 28. וזאת אשר דבר להם אביהם ויברך אותם. [128] והלא יש מהם שלא ברכם אלא קינטרם אלא כך פירושו. וזאת אשר דבר להם אביהם מה שנאמר בענין. יכול שלא ברך לראובן שמעון ולוי ת״ל ויברך אותם כולם במשמע: איש אשר כברכתו. [129] ברכה העתידה לבא על כל אחד ואחד ברך אתם. [לא היה לו לומר אלא איש אשר כברכתו ברך אותו] מה ת״ל ברך אותם לפי שנתן ליהודה גבורתו של אריה ולבנימין חטיפתו של זאב ולנפתלי קלותו של איל יכול שלא כללן בכל הברכות תלמוד לומר ברך אותם [כא]: 29. נאסף אל עמי. על שם שמכניסין הנפשות אל מקום גניזתן [כב] שיש אסיפה בלשון עברי שהיא לשון הכנסה כגון [130] [ואין איש מאסף אותי הביתה] [131] ואספתו אל תוך ביתך [132] באספכם את תבואת הארץ, הכנַסְתם לבית מפני הגשמים. [133] באספך את מעשיך. וכל אסיפה האמורה במיתה אף היא לשון הכנסה: אל אבתי. עם אבותי: 33. ויאסף רגליו. הכנים רגליו: ויגוע ויאסף. ומיתה לא נאמרה בו ואמרו רבותינו [134] יעקב אבינו לא מת:

נ. 2. לחנט את אביו. ענין מרקחת בשמים הוא: 3. וימלאו לו. השלימו [לו] ימי [לימי] חניטתו עד שמלאו לו מ׳ יום: ויבכו אתו מצרים שבעים יום. ארבעים לחניטה ושלשים לבכיה [1] לפי שבאה להם ברכה לרגלו [ברגלו] שכלה הרעב והיו מי נילוס מתברכין: 5. אשר כריתי לי. כפשוטו כמו [2] כי יכרה איש. ומדרשו עוד מתישב על הלשון, כמו אשר קניתי [3] אמר ר׳ עקיבא כשהלכתי לכרכי הים היו קורין למכירה כירה. ועוד [א] מדרשו [4] לשון כרי דנור שנטל יעקב כל כסף וזהב שהביא מבית לבן ועשה אותו כרי. ואמר לעשו. טול זה בשביל חלקך במערה

[118] שמואל א׳ כ׳; [119] ס״א: [120] ויקרא כ״ב; [121] ישעיה א׳; [122] תנחומא; [123] שופטים כ״א; [124] שמואל א׳ י״ד: [125] ישעיה ל״ג; [126] ע׳ תנחומא; [127] אסתר ח׳; [128] וכן פס׳ רבתי פ׳ ויהי המקריב וע״ג בתנחומא ובכ״ר; [129] תנחומא; [130] שופטים י״ט; [131] דברים כ״ב; [132] ויקרא כ״ג; [133] שמות כ״ג; [134] תענית ה׳;

נ [1] ע׳ לעיל *פרשה מ״ז פס׳ י׳ וי״ט; [2] שמות כ״א; [3] ר״ה כ״ו וע״ג סוטה י״ג; [4] ע׳ כאן למטה;

[יט] הרז״ם גרס והם הברכות שחמדתן אמו והזקיקתו לקבלן ורמז על ב״ר פ׳ תולדות פסוק וילך ויקח ויבא לאמו אנוס וכפוף ובוכה: [כ] [מלכותו בקרן וזריחתן של ישראל]: [כא] ע״ג * שמות א׳ י״ט: [כב] אפשר דברי רש״י נכללו בדברי המדרש כונן פרק ט׳ וזה הלשון שם „נשמות הצדיקים שבג״ע עומדים חבורות חבורות איש ואנשי ביתו ומשפחתו משפחה עד שבט הבא ממנו וכן כתיב ונאספת אל עמך אל בני המשפחה ויאסוף אל עמיו לבני השבטים״:

נ [א] כנראה מילקוט המכירי על משלי כ״ח נובע מדרש זה מתנחומא הקדום ודומה לו מצינו

במערה: .6 כאשר השביעך. ואם לא בשביל השבועה לא הייתי מניחך אבל ירא לומר. עֲבוֹר על השבועה. שלא יאמר אם כן אעבור על השבועה שנשבעתי לך שלא אגלה על לשון הקודש שאני מכיר עודף על שבעים לשון. ואתה אינך מכיר בו כדאיתא [5] במסכת סוטה: .10 גרן האטד. מוקף אטדין היה. ורבותינו דרשו [6] על שם המאורע שבאו כל מלכי כנען ונשיאי ישמעאל למלחמה וכיון שראו כתרו של יוסף תלוי בארונו של יעקב. עמדו כלן ותלו בו כתריהם והקיפוהו כתרים כגורן המוקף סיג של קוצים: .12 כאשר צום. ומהו אשר צום? .13 וישאו אתו בניו. [7] ולא בני בניו שכך צום אל ישאו מטתי. לא איש מצרי. ולא אחד מבניכם שהם מבנות כנען אלא אתם. וקבע להם מקום ג׳ למזרח וכן לד׳ רוחות וכסדרן למסע מחנה של דגלים נקבעו כן. לוי לא ישא שהוא עתיד לשאת את הארון ויוסף לא ישא לפי שהוא מלך. מנשה ואפרים יהיו תחתיהם וזהו [8] איש על דגלו באותות באות שמסר להם אביהם לישא מטתו: .14 הוא ואחיו וכל העלים אתו. [9] בחזרתן כאן הקדים אחיו למצרים העולים אתו ובהליכתן הקדים מצרים לאחיו. שנאמר ויעלו אתו כל עבדי פרעה וגו׳ ואח״כ כל בית יוסף ואחיו. אלא לפי שראו כבוד שעשו מלכי כנען שתלו כתריהם בארונו של יעקב נהגו בהם כבוד: .15 ויראו אחי יוסף כי מת אביהם. [10] מהו ויראו הכירו במיתתו אצל יוסף שהיו רגילים לסעוד [עמו] על שלחנו של יוסף והיה מקרבן בשביל כבוד אביו ומשמת יעקב לא קרבן: לו ישטמנו. שמא ישטמנו. לו מתחלק לענינים הרבה יש לו משמש בלשון בקשה ולשון הלואי כגון [11] לו יהי כדברך [12] לו שמעני [13] ולו הואלנו [14] לו מתנו. ויש לו משמש בלשון [אם ו] אולי כגון [15] לו חכמו [16] לו הקשבת למצותי [17] ולו אנכי שוקל על כפי. ויש לו משמש בלשון שמא. לו ישטמנו ואין לו עוד דומה במקרא והוא לשון אולי כמו [18] אולי לא תלך האשה אחרי לשון שמא הוא. ויש אולי לשון בקשה כגון [19] אולי יראה ה׳ בעיני [20] אולי (ישיב) ה׳ אותי הרי הוא כמו לו יהי כדברך. ויש אולי לשון אם [21] אולי יש חמשים צדיקם: .16 ויצוו אל יוסף. כמו [22] ויצום אל בני ישראל. צוה למשה ולאהרן להיות שלוחים אל בני ישראל. אף זה ויצוו אל שלוחם להיות שליח אל יוסף לומר לו כן. ואת מי צוו? [23] את בני בלהה שהיו רגילין אצלו שנאמר [24] והוא נער את בני בלהה: אביך צוה. [25] שנו בדבר מפני השלום כי לא צוה יעקב כן שלא נחשד יוסף בעיניו: .17 שא נא לפשע עבדי אלהי אביך. אם אביך מת אלהיו קיים והם עבדיו: .18 וילכו גם אחיו. [ב] מוסף על השליחות: .19 כי התחת אלהים אני. שמא במקומו אני? בתמיה. אם הייתי רוצה להרע לכם. כלום אני יכול? והלא אתם כולכם חשבתם עלי רעה והקדוש ברוך הוא חשבה לטובה! והיאך אני לבדי יכול להרע לכם? .21 וידבר על לבם. [26] דברים המתקבלים על הלב. עד שלא ירדתם לכאן היו מרננים עלי שאני עבד. על ידיכם נודע שאני בן חורין ואם אני הורג אתכם מה הבריות אומרות? כת של בחורים ראה ונשתבח בהן. ואמר אַחַי הם. ולבסוף הרג אותם יש לך את [אדם] שהורג את אחיו? דבר אחר [27] עשרה נרות לא יכלו לכבות נר אחד [ג] וכו׳:

.23 על ברכי יוסף. כתרגומו. גדלן בין ברכיו:

[5] דף ל״ו ב׳; [6] תנחומא ב ועי׳ סוטה י״ג; [7] תנחומא פ׳ במדבר [8] במדבר ב׳: [9] סוטה י״ג; [10] עי׳ תנחומא ר״ס שמות; [11] בראשי׳ ל׳: [12] שם כ״ג; [13] יהושע ז׳; [14] במדבר י״ד; [15] דברים ל״ב; [16] ישעיה מ״ח; [17] שמואל ב׳ י״ח: [18] בראשי׳ כ״ד: [19] שמואל ב׳ ט״ז: [20] יהושע י״ד : [21] בראשי׳ י״ח; [22] שמות ו׳; [23] ע׳ תנחומא פ׳ שמות; [24] בראשית ל״ז; [25] ב״ר יבמות ס״ה; [26] תנחומא ר״ס שמות: [27] מגילה ט״ז ב׳:

במדרש בב״ר פ׳ ק׳ בש״ר פ׳ ל״א ובפסיקתא רבתי פסקא א׳ ע״ש: [ב] מוסב. נ׳ הקניזל וס׳ הזכרון כלומר זה הגם האמור בכתוב מוסב על השליחות לא על האנשים: [ג] נר אחר היאך יכול לכבות עשרה נרות:

שמות.

א. 1. ואלה שמות בני ישראל. [1] אף ע"פ שמנאן בחייהם בשמותם, חזר ומנאם במיתתם [אחר מיתתן], להודיע חבתם, שנמשלו לכוכבים, שמוציאם [ומכניסם] במספר ובשמותם, שנאמר [2] המוציא במספר צבאם לכלם בשם יקרא: 5. ויוסף היה במצרים. [3] והלא הוא ובניו היו בכלל שבעים, ומה בא ללמדנו? וכי לא היינו יודעים שהוא היה במצרים? אלא להודיעך צדקתו של יוסף, הוא יוסף הרועה [שהיה רועה] את צאן אביו, הוא יוסף שהיה במצרים, ונעשה מלך, ועומד בצדקו: 7. [פרו. שלא הפילו נשותיהם ולא מתו כשהם קטנים]: וישרצו. [4] שהיו יולדות ששה בכרס אחד: 8. ויקם מלך חדש. [5] רב ושמואל, חד אמר חדש ממש, וחד אמר [א] שנתחדשו גזרותיו. אשר לא ידע. [6] עשה עצמו כאלו לא ידעו: 10. הבה נתחכמה. [7] כל הבה לשון הכנה והזמנה לדבר הוא, כלומר הזמינו עצמכם לכך: נתחכמה לו. לעם, נתחכם מה לעשות לו. ורבותינו דרשו [8] נתחכם למושיען של ישראל, [ב] לדונם [נדונם] במים, שכבר נשבע שלא יביא מבול לעולם: ועלה מן הארץ. על כרחנו. ורבותינו דרשו[8], כאדם שמקלל עצמו ותולה קללתו באחרים, והרי הוא כאלו כתב ועלינו מן הארץ והם יירשוה: 11. עליו. על העם: מסים. לשון מס, שרים שגובין מהם המס, ומהו המס? שיבנו ערי מסכנות לפרעה: למען ענתו בסבלותם של מצרים [בסבלות מצרים]: ערי מסכנות. כתרגומו, [9] וכן [10] לך בא אל הסוכן הזה, גזבר הממונה על האוצרות: את פיתם ואת רעמסס. [11] שלא היו ראויות מתחלה לכך, ועשאום חזקות ובצורות לאוצר [ג]: 12. וכאשר יענו אתו. [כל] מה שהם נותנין לב לענות כן לב הקב"ה להרבות ולהפריץ שנאמר כן ירבה וכן יפרץ, כן רבה וכן פרץ, [זהו פשוטו] ומדרשו, [11] רוח הקודש [ד] אומרת כן, אתם אומרים פן ירבה ואני אומר כן ירבה: ויקצו. קצו בחייהם, ורבותינו דרשו [11] כקוצים היו בעיניהם [ה]: 13. בפרך[ו]. [11] בעבודה קשה, [ז] המפרכת את הגוף ומשברתו: 15. למילדת. הוא לשון מולידות, אלא שיש לשון קל ויש לשון כבד כמו שובר ומשבר, דובר ומדבר, כך מוליד ומילד: שפרה. [12] יוכבד, על שם [ח] שמשפרת את הולד: פועה. [12] זו מרים, [ט] שפועה ומדברת והוגה לולד

א [1] תנחומא ב; [2] ישעיה מ'; [3] ע' ספרי פ' האזינו; [4] תנחומא; [5] סוטה י"א; [6] ע"ש; [7] ע"ב *בראשי' י"א ד' ולפ"ח ע"ז; [8] סוטה י"א; [9] וכן במחברת מנחם; [10] ישעיה כ"ב; [11] ע' סוטה י"א; [12] סוטה י"א:

א [א] דלא כתיב וימת מלך מצרים וימלוך תחתיו אחר: [ב] *במה נדונם, שלא יוכל לדון אותנו בו שידענו מדרכיו שמדד מדה כנגד מדה לדור המבול ולאנשי סדום: [ג] *[פיתם] פי התהום בולעו, נבלע בארץ: [רעמסס] ראשון ראשון מתרוסס, כשהיו בונין קצת היו מתרוסס ונופל וחוזרין ובונין והוא נופל: [ד] *מבשרתן לישראל ואומר למצרים אין מועיל לכם כן ירבה תמיד וכן יפרוץ: [ה] כאלו עיניהם וגופם מלאים קוצים בראותם את ישראל פרים ורבים: [ו] *בפריכה, בשברון גוף ומתנים וחזקה: [ז] [המפרכת ומשברת את הגוף]: [ח] *משפר, כמו שעושין לתינוקות לייבש את אבריהם ולתקנם שניתקון מצער הלידה: [ט] שהיתה פועה לולד, משעשעת אותו כדרך שמשחקים לתינוקות

לולד, כדרך הנשים המפייסות תינוק הבוכה. פועה, לשון צעקה, כמו [13] כיולדה אפעה: 16. בילדכן. כמו בהולידכן: על האבנים. מושב האשה היולדת, ובמקום אחר קוראו [14] משבר; וכמוהו [15] עושה מלאכה על האבנים, מושב כלי אומנות יוצר חרש: אם בן הוא וגו׳. [16] לא היה מקפיד אלא על הזכרים, שאמרו לו אצטגניניו שעתיד להִוָּלד בן המושיע אותם: וחיה. ותחיה: 17. ותחיין את הילדים׳. [17] מספקות להם מזון, תרגום הראשון וקיימא, והשני וקיימתין. לפי שלשון עבר [עברי] לנקבות רבות תיבה זו וכיוצא בה משמשת [יא] לשון פעלו ולשון פעלתן, כגון [18] ותאמרנה איש מצרי [לשון עבר] כמו ויאמרו לזכרים, [19] ותדברנה בפיכן לשון דברתן, כמו ותדברו לזכרים, וכן [20] ותחללנה אותי אל עמי, לשון [עבר] חללתן, כמו ותחללו לזכרים: 19. כי חיות הנה. בקיאות כמילדות, תרגום מילדות חייתא. ורבותינו דרשו [21] הרי הן [יב] משולות לחיות השדה, שאינן צריכות מילדות. והיכן משולות לחיות? [22] גור אריה, זאב יטרף, בכור שורו, אילה שלוחה, ומי שלא נכתב בו הרי הכתוב כללן [ויברך אותם, ועוד כתיב] [23] מה אמך לביא: 20. וייטב. הטיב להן, וזה חלוק בתיבה שיסודה שתי אותיות ונתן לה וי״ו יו״ד בראשה, כשהיא באה לדבר לשון ויפעיל הוא [יג] נקוד היו״ד [בצירי שהוא] קמץ קטן, כגון וייטב אלהים למילדות, [24] וירב בבת יהודה, הרבה תאניה, וכן [25] ויגל את השארית דנבוזראדן, הגלה את השארית, [26] ויפן זנב אל זנב, הפנה הזנבות זו לזו, כל אלו לשון הפעיל את אחרים. וכשהוא מדבר בלשון ויפעל הוא נקוד היו״ד בחירק, כגון [27] וייטב בעיניו, לשון הוטב, וכן [28] וירב העם, נתרבה העם, [29] ויגל יהודה, [יד] הגלה [גלה] יהודה, [30] ויפן כה וכה [טו] הפנה [פנה] לכאן ולכאן, ואל תשיבני וילך, וישב, וירד, ויצא, לפי שאינן מגזרתן של אלו, שהרי היו״ד יסוד בהן, ישב, ירד, יצא, ילך [הלך], היו״ד אות שלישית בו: וייטב אלהים למילדות, מהו הטובה? 21. ויעש להם בתים. בתי כהונה ולויה ומלכות שקרויין בתים, כמו שכתוב [31] [טז] ויבן את בית ה׳ ואת בית המלך, כהונה ולויה מיוכבד ומלכות ממרים — כדאיתא במסכת סוטה[32]: 22. לכל עמו[33]. [יז] אף עליהם גזר, [34] יום שנולד משה אמרו לו אצטגניניו, היום נולד מושיען, ואין אנו יודעים אם ממצרים אם מישראל, [35] ורואין אנו שסופו ללקות במים, לפיכך גזר אותו היום אף

על

[13] ישעיה מ״ב; [14] ישעיה ל״ז: [15] ירמיה י״ח; [16] ע״ג דה״י של משה רבינו וע״ע כאן פסוק כ״כ; [17] סוטה י״א ב׳; [18] שמות ב׳; [19] ירמיה מ״ד; [20] יחזקאל י״ג: [21] סוטה י״א ב׳; [22] בראשי׳ מ״ט: [23] יחזקאל י״ט; [24] איכה ב׳; [25] ד״ה ב׳ ל״ו; [26] שופטים ט״ו; [27] ויקרא י׳; [28] שמות א׳; [29] מלכים ב׳ כ״ה; [30] שמות ב׳; [31] מלכים א׳ ט׳; [32] דף י״א ב׳; [33] סוטה י״ב; [34] ש״ר; [35] סוטה י״ב ב׳ סנהד׳ ק״א;

בדברים ערבים ולשעשעו: פועה, צועקת, כמו כיולדה אפעה: [י] * ותחיין, הוה ליה למיכתב ולא המיתו הילדים ותחיין משמע שהיו מסייעין להחיותם שהיו טומנות אותן בבתיהן ומגדלות אותם: [יא] [לנמצאות ולנסתרות]: [יב] דכתיב ביה כתיב ביה, מי שכתוב בו שנקרא בשם בהמה וחיה הרי כתיב בו ושאין כתיב בו הרי כתיב בכל כנסייתן יחד מה אמך לביא בין אריות רבצה אמך כנסת ישראל כולה נקראת לביא (ע״ג * לעיל בראשית מ״ט כ״ח): [יג] ע״ג * מלכים ב׳ י״ז פסוק ו׳: [יד] רוו״ה הגיה הוגלה יהודה וע״ג * מלכים ב׳ י״ז פס׳ כ״ג ויגל נקוד בחירק שהוא לשון גלה ואינו לשון הגלה: [טו] וע׳ * שופטים ט״ו פס׳ ד׳ ויפן משמע הוא עצמו פנה ויפן משמע הוא הפנה את אחרים וע״ג בבאר רחובות: [טז] צ״ל אשר בנה וע׳ ספרי פ׳ בהעלותך בתים אלו איני יודע מה הם שנ׳ מקצה עשרים שנה אשר בנה שלמה את שני הבתים את בית ד׳ זו כהונה ואת בית המלך זו המלכות: [יז] דרש ו׳ תנחומא יום שנולד משה אמרו איצטגניניו היום נולד מושיען של ישראל ואין אנו יודעין אם מצרי הוא או יהודי ועמד וקיבץ כל עמו וביקש מהן

על המצריים. שנאמר כל הבן הילוד. ולא נאמר הילוד לעברים. והם לא היו יודעים שסופו ללקות [יח] על מי מריבה:

ב. 1. ויקח את בת לוי. [1] פרוש היה ממנה מפני גזרת פרעה, והחזירה ועשה בה לקוחין שניים, ואף היא נהפכה להיות נערה. [א] ובת ק״ל שנה היתה, שנולדה בבואם למצרים בין החומות, ומאתים ועשר נשתהו שם. וכשיצאו היה משה בן שמונים שנה, אם כן כשנתעברה ממנו היתה בת מאה ושלשים וקורא אותה בת לוי: 2. כי טוב הוא. [2] כשנולד נתמלא הבית כלו אורה: 3. ולא יכלה עוד הצפינו. שמנו לה המצריים מיום שהחזירה. [3] והיא ילדתו לששה חדשים ויום אחד, [4] שהיולדת לשבעה יולדת למקוטעין, והם בדקו אחריה [אחריו] לסוף תשעה: גמא. גמי [5] בלשון משנה, ובלעז יונקי״ה. [6] ודבר רך הוא [ב] ועומד בפני [רך ובפני] קשה: בחמר ובזפת. [6] זפת מבחוץ וטיט מבפנים, כדי שלא יריח אותו צדיק ריח רע של זפת: ותשם בסוף. הוא לשון [ג] אגם, רוש״יל בלעז, ודומה לו [7] קנה וסוף קמלו: 5. לרחץ על היאר. סרס המקרא ופרשהו ותרד בת פרעה על היאר לרחץ בו: על יד היאר. אצל היאור, כמו [8] ראו חלקת יואב על ידי, והוא לשון יד ממש, שיד האדם סמוכה לו. ורבותינו אמרו, [9] הולכות לשון מיתה, כמו [10] הנה אנכי הולך למות, [ד] הולכות למות לפי שמיחו בה; והכתוב מסייען, כי למה לנו לכתוב ונערותיה הולכות: [ה] את אמתה. את שפחתה. ורבותינו דרשו [11] לשון יד. אבל לפי דקדוק לשון הקדש היה לו להנקד אמתה דגושה, והם דרשו את אמתה את ידה, ונשתרבבה אמתה אמות הרבה: 6. ותפתח ותראהו. את מי ראתה? את הילד. זהו פשוטו. ומדרשו [11] שראתה עמו שכינה[ו]: והנה נער בכה. [11] קולו כנער: 7. מן העברית. [11] [ז] שהחזירתו על מצריות הרבה לינק ולא ינק, לפי שהיה עתיד לדבר עם השכינה: 8. ותלך העלמה. [11] [ח] הלכה בזריזות ועלמות כעלם: 9. היליכי. [11] נתנבאה ולא ידעה מה נתנבאה הי [הא] שליכי: 10. משיתהו. [12] שחלתה. הוא לשון הוצאה בל׳ ארמי, [13] [ט] כמשחל ביניתא

ב [1] ע׳ סוטה י״ג-כ״ב קי״ע כ׳; [2] סוטה י״ב; [3] וכן בתיי ובדס״י של משה וגם בס׳ הישר וע׳ היטב סוטה י״ב: [4] נדה ל״ח ב׳; [5] סכת ע״ח; [6] סוטה י״ב; [7] ישעיה י״ט; [8] שמואל ב׳ י״ד; [9] סוטה י״ב ב׳; [10] ברא׳ כ״ה: [11] ע׳ סוטה י״ב ב׳; [12] ברכות ח׳:

ליתן לו הנולדין בו ביום וגזר אף על עמו (א״א מה שכתב רש״י בשם התנחומא נמצא בתנחומא בפרשת ויקהל עה״פ בצלאל בן אורי ע״ש): [יח] ע״ג * במדבר כ׳ י״ג:

ב [א] * בת ק״ל. כדמפרש ואזיל שנולדה בירידתן למצרים וישראל עמדו שם ר״י שנה ומשנולד משה לא נתעכבו אלא פ׳ שנים כדכת׳ ומשה בן שמונים שנה וגו׳ בדברם אל פרעה ואותה שנה יצאו נמצא שעברו מירידתן עד שנולד משה ק״ל שנה וכשהחזיר עמרם את יוכבד היתה מעוברת ממשה כדאמר׳ לקמן בשמעתין דאמר ר׳ חמא ביש גוחלין זו יוכבד. בפרטן של יורדי מצרים אתה מוצא שבעים חסר אחת ובכללן אתה אומר הבאה מצרימה שבעים זו יוכבד שהשלימה מנינן בכניסתן לעיר: סימני נערות. חזרה לימי עלומיה באורח כנשים ובתואר פנים ופשטו הקמטים: [ב] בזה הוא משתמר יפה מן הכל לפי שהדבר הקשה כשהמים מוליכין אותו בחזקה והוא נתקל והוא נישוף ונשבר אבל דבר קל נתקל ונזדקר באבן לאחוריו: [ג] אגם. של עצי ערבה וקנים דקין והוא קנה וסוף קמלו דקרא קנה קנים סוף ערבה דקה: [ד] לשון מיתה כדמפרש ואזיל שהיו ממחות בידה הצלתו של צדיק: [ה] הג׳ האשכנזיות הישנות שראיתי הן יותר נכונות שכתוב בהן את אמתה את שפחתה ורבותינו אמרו אמתה ידה ונשתרבבה אמתה אמות הרבה ולא כתב יותר ובנ״א ישנה ג״כ כתוב את אמתה את שפחתה ורבותינו דרשו לשון יד ממש שנשתרבבה אמתה אמות הרבה אבל וכ׳ עד דגושה (ס׳ הזכרון): [ו] והאי את לשון עם כמו לא שלח יעקב את אחיו: [ז] מאי שנא מן העבריות דקאמרה לה מכלל דמצריות לא ניחא לה: [ח] שכל כחה עליה כמו חוק ואמץ תקיף ועלם: [ט] כמושך נימת שער מתוך החלב:

בינתא מחלבא, ובלשון עברי משיתיהו לשון הסירותיו, כמו [13] לא ימוש, [14] לא משו כך חברו מנחם. ואני אומר שאינו ממחברת מש וימוש אלא מגזרת משה, ולשון הוצאה הוא, וכן [15] ימשני ממים רבים, שאלו היה ממחברת מש לא יתכן לומר משיתיהו אלא המישותיהו, כאשר יאמר מן קם הקימותי, ומן שב השיבותי, ומן בא הביאותי, או משתיהו, כמו [16] ומשתי את עון הארץ, אבל משיתי אינו אלא מגזרת תיבה שפעל שלה מיוסד בה״א בסוף התיבה, כגון משה, בנה, עשה, צוה, פנה, כשיבוא לומר בהם פעלתי, תבא היו״ד במקום ה״א, כמו בניתי, עשיתי, צויתי: .11 ויגדל משה, והלא כבר כתיב ויגדל הילד? [17] אמר רבי יהודה ברבי אלעזר [אלעאי] הראשון לקומה והשני לגדולה, שמנהו פרעה על ביתו: וירא בסבלתם. נתן עיניו ולבו להיות מיצר עליהם: איש מצרי. [18] נוגש היה ממונה על שוטרי ישראל והיה מעמידם מקרות הגבר למלאכתם: מכה איש עברי. מלקהו ורודהו. [18] ובעלה של שלומית בת דברי היה ונתן בה עיניו, ובלילה העמידו והוציאו מביתו, והוא חזר ונכנס לבית ובא על אשתו, כסבורה שהוא בעלה, וחזר האיש לביתו והרגיש בדבר, וכשראה אותו מצרי שהרגיש בדבר, היה מכהו ורודהו כל היום: .12 ויפן כה וכה. [18] ראה מה עשה לו בבית ומה עשה לו בשדה, ולפי פשוטו כמשמעו: וירא כי אין איש. [19] עתיד לצאת ממנו שיתגייר: .13 שני אנשים עברים. [20] דתן ואבירם, הם שהותירו מן המן: נצים. מריבים: למה תכה. [21] אע״פ שלא הכהו נקרא רשע בהרמת יד: רעך. [22] רשע כמותך: .14 מי שמך לאיש. [22] והנה עודך נער: הלהרגני אתה אמר. [22] מכאן אנו למדים שהרגו בשם המפורש: ויירא משה. [כפשוטו, ומדרשו [22] דאג לו] על שראה בישראל רשעים [י] דֶּלַטּוֹרִין אמר מעתה שמא אינם ראויין להגאל: אכן נודע הדבר. כמשמעו, ומדרשו, [22] נודע לי הדבר שהייתי תָּמֵהַּ עליו, מה חטאו ישראל מכל שבעים אומות להיות נרדים בעבודת פרך, אבל רואה אני שהם ראויים לכך: .15 וישמע פרעה. [22] הם הלשינו עליו: ויבקש להרג את משה. [23] מסרו [יא] לקוסטינר להרגו ולא שלטה בו החרב, הוא שאמר משה [24] ויצילני מחרב פרעה: [וישב בארץ מדין. נתעכב שם, כמו [25] וישב יעקב]: וישב על הבאר. לשון ישיבה, [26] למד מיעקב שנזדווג לו זווגו מן הבאר: .16 ולכהן מדין. [27] רב שבהן, ופרש לו מע״ז ונדוהו מאצלם: את הרהטים. את בריכות מרוצת המים העשויות בארץ: .17 ויגרשום. [28] מפני הנדוי: .20 למה זה עזבתן. [28] הכיר בו שהוא מזרעו של יעקב, שהמים עולים לקראתו: ויאכל לחם. [28] שמא ישא אחת מכם, כמה דאת אמר [29] כי אם הלחם אשר הוא אוכל: .21 ויואל. כתרגומו, ודומה לו [30] הואל נא ולין, [31] ולו הואלנו [32] הואלתי לדבר. ומדרשו [33] לשון אלה, נשבע לו שלא יזוז ממדין כי אם ברשותו: .23 (ויהי בימים הרבים ההם. שהיה משה גר במדין: וימת מלך מצרים. והוצרכו ישראל לתשועה ומשה היה רעה, ובאת תשועה על ידו, לכך נסמכו פרשיות הללו): וימת מלך מצרים. [34] נצטרע והיה שוחט תינוקות ישראל ורוחץ בדמם: .24 נאקתם. [35] צעקתם, וכן [36] מעיר מתים ינאקו: את בריתו את אברהם. עם אברהם: .25 וידע אלהים. נתן עליהם לב ולא העלים עיניו מהם:

אחר

[13] יהושע א׳; [14] במדבר י״ד: [15] שמואל ב׳ כ״ב; [16] זכריה ג׳: [17] תנחומא ב פ׳ וארא; [18] תנחומא ב ויקרא רבה פ׳ ל״ב; [19] וכן ת״י וילקוט בשם מדרש אבכיר; [20] נדרים ס״ד; [21] סנהד׳ נ״ח ב׳: [22] תנחומא א; [23] ע׳ מכילתא פ׳ יתרו ותנחומא; [24] שמות י״ח; [25] בראשית ל״ז; [26] ע׳ תנחומא א: [27] ע׳ ת״א ומכילתא פ׳ יתרו; [28] תנחומא א: [29] בראשי׳ ל״ט וע׳ רש״י שם: [30] שופטים י״ט; [31] יהושע ז׳: [32] בראשית י״ח: [33] נדרים ס״ה; [34] וכן ת״י וכש״ר וע״ב בש״ישר; [35] וכן במחברת מנחם; [36] איוב כ״ד:

[י] דילטור, רכיל *סנהד׳ י״א; [יא] קוסטינר, דיין החוקר ושוטר החוקר ביסורים את המחוייבים:

ג, .1 אחר המדבר. [1] להתרחק מן הגזל, [א] שלא ירעו בשדות אחרים: אל ה האלהים. [2] על שם העתיד: .2 בלבת אש. בשלהבת אש. לבו של אש, כמו [3] לב השמים [4] בלב האלה. ואל תתמה על התי״ו, שהרי יש לנו כיוצא בו, [5] מה אמולה לבתך: מתוך הסנה. [6] ולא אילן אחר. משום [7] עמו אנכי בצרה: אכל נאכל, כמו [8] לא עובד בה, [9] אשר לוקח משם: .3 אסרה נא. אסורה מכאן להתקרב לשם: .5 של. [ב] שלוף והוצא, כמו [10] ונשל הברזל, [11] כי ישל זיתך: אדמת קדש הוא. המקום [ג]: (.7 כי ידעתי את מכאביו. כמו וידע אלהים, כלומר כי שמתי לב להתבונן ולדעת את מכאוביו ולא העלמתי עיני ולא אטום אזני מצעקתם): .10 ועתה לכה ואשלחך אל פרעה. ואם תאמר מה תועיל [מועיל]? והוצא את עמי. יועילו דבריך ותוציאם משם: .11 מי אנכי. מה אני חשוב לדבר עם המלכים? וכי אוציא את בני ישראל. ואף אם חשוב אני, מה זכו ישראל שיֵעשה להם נס ואוציאם ממצרים? .12 ויאמר כי אהיה עמך. השיבו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, שאמרת מי אנכי כי אלך אל פרעה. לא שלך היא כי אם משלי, כי אהיה עמך. וזה המראה אשר ראית בסנה לך האות כי אנכי שלחתיך. וכדאי אני להציל. כאשר ראית הסנה עושה שליחותי ואיננו אוכל, כך תלך בשליחותי ואינך נזוק; [12] ששאלת מה זכות יש לישראל שיצאו ממצרים? דבר גדול יש לי על הוצאה זו, שהרי עתידים לקבל התורה [ד] על ההר הזה לסוף ג׳ חדשים [שיצאו ממצרים]. [ד״א כי אהיה עמך. וזה שתצליח בשליחותך לך האות על הבטחה אחרת, שאני מבטיחך שכשתוציאם ממצרים תעבדון אותי על ההר הזה, שתקבלו התורה עליו, וה״א הזכות העומדת לישראל. ודוגמת לשון זה מצינו [13] וזה לך האות אכול השנה ספיח וגו׳ מפלת סנחריב תהיה לך אות על הבטחה אחרת, שארצכם הרבה מפירות ואני אברך הספיחים [ה]]: .14 אהיה אשר אהיה. [14] אהיה עמם בצרה זו אשר אהיה עמם בשעבוד שאר מלכיות. אמר לפניו רבונו של עולם מה אני מזכיר להם צרה אחרת? [ו] דיים בזו [בצרה זו]! אמר לו יפה אמרת כה תאמר וגו׳: .15 זה שמי לעלם. [15] [ח] חסר וי״ו, לומר העלימהו שלא יקרא ככתבו: וזה זכרי. למדו היאך נקרא. [וכן דוד הוא אומר. [16] ה׳ שמך לעולם ה׳ זכרך לדר ודר]: .16 את זקני ישראל. [17] מיוחדים לישיבה. ואם תאמר זקנים סתם, היאך אפשר לו לאסוף זקנים של ששים רבוא? .18 ושמעו לקלך. [18] [ט] מכיון שתאמר להם

ג [1] תנחומא ב: [2] ספרי פ׳ דברים: [3] דברים ד׳: [4] שמואל ב׳ י״ח: [5] יחזקאל ט״ז: [6] תנחומא: [7] תהלים צ״א: [8] דברים כ״א: [9] בראשית ג׳: [10] דברים י״ט: [11] שם כ״ח: [12] ע״ב ס״ד: [13] ישעיה ל״ז: [14] ע׳ ברכות ט׳ ב׳: [15] פסחים נ׳ קדושין ע״א ס״ד: [16] תהלים קל״ה: [17] ע׳ יומא כ״ח ב׳: [18] ע׳ תנחומא ס״ד פ׳ ג׳ ונס פ׳

ג [א] וכן ברש״י בראשית כ״ד י׳: [ב] [לשון שלוף]. ואולי צ״ל לשון שלף ויצא והוא לשון הכתוב באיוב כ׳ כ״ה: [ג] [ואסור להתקרב שם]: [ד] התורה סה״ד ואח״כ ד״ה על ההר הזה, שתקבלו את התירה לסוף ג׳ חדשים, כך היא הג׳ בבמה כ״י; ג׳ חדשים לשון המדרש הוא גם בשה״ש פסוק סמכוני באשישות ע״ש יתעדנו בני עד ג׳ חדשים ואח״כ אתן להם התורה: [ה] וע׳ בדעת זקנים פירוש זה בשם ר׳ יוסף קרא: [ו] דיה לצרה בשעתה, דיה לצרה שיתאוננו בה בשעה שתבא עליהם למה תדאיבם עכשיו בבשורה קשה: [ז] [יפה אמרת אהיה שלחני אליכם]. בש״ר מסיים: „אמר לו לאו כה תאמר וג׳ אליכם לך אני מודיע להם איני מודיע״: [ח] כתיב זה שמי לעלם. בהעלמה וכתב זה זכרי דמשמע קרייה ולא העלמה לשון אחר כיון דכתב זה שמי פשיטא דזה זכרי היאך יקרא אלא בשמו: לא כשאני נכתב. שני שמות לימדו שם הכתיבה ושם הקריאה: [ט] ע׳ במדרשים וזה הלשון בפדר״א פרק מ״ח „ולא נמסרו האותיות אלא לאברהם אבינו ואברהם אבינו מסרן ליצחק ויצחק מסרן ליעקב ויעקב מסרן ליוסף ויוסף מסרן לאחיו ואשר בן יעקב

להם לשון זה ישמעו לקולך, שכבר סימן זה מסור בידם מיעקב ומיוסף, שבלשון זה הם נגאלים, יעקב אמר להם ואלהים פקד יפקד אתכם, יוסף אמר להם [19] פקד יפקד אלהים אתכם: נ ק ר ה ע ל י נ ו. לשון מקרה, וכן [20] ויקר אלהים [20] ואנכי אקרה כה [אהא [אהיה] נקרה מאתו הלום]: 19. [ל א י ת ן א ת כ ם מ ל ך מ צ ר י ם ל ה ל ך. ואין אני מראה לו ידי החזקה כלומר כל עוד [עת] שאין אני מודיעו ידי החזקה לא יתן אתכם להלוך]: לא יתן. [כתרגומו] לא ישבוק, כמו [21] על כן לא נתתיך, [22] ולא נתנו אלהים להרע עמדי, וכלן לשון נתינה הם. ויש מפרשין ו ל א ב י ד ח ז ק ה. ולא בשביל שידו חזקה, כי מאז אשלח את ידי והכיתי את מצרים וגו׳. ומתרגמין אותו ולא מן קדם דחיליה תקיף. משמו של רבי יעקב ברבי מנחם נאמר לי: 22. ו מ ג ר ת ב י ת ה. מאותה שהיא גרה אתה בבית: ו נ צ ל ת ם. כתרגומו, ותרוקנון, וכן [23] וינצלו את מצרים [24] [ויתנצלו בני ישראל את עדים]; והנו״ן בו יסוד, ומנחם חברו במחברת צד״י עם [25] ויצל אלהים את מקנה אביכם [25] [אשר הציל אלהים מאבינו], ולא יאמנו דבריו כי אם לא היתה הנו״ן יסוד והיא נקודה בחיר״ק, לא תהא משמשת בלשון ופעלתם אלא בלשון ונפעלתם, כמו [26] ונסחתם מן האדמה, ונתתם ביד אויב, [27] ונגפתם לפני אויביכם, [28] ונתכתם בתוכה, [29] ואמרתם נצלנו, לשון נפעלנו. וכל נו״ן שהיא באה בתיבה לפרקים ונופלת ממנה כנו״ן של נוגף, נושא, נותן, נושך, כשהיא מדברת לשון ופעלתם תנקד [י] [בשבא] בחטף, כגון [30] ונשאתם את אביכם, [31] ונתתם להם את ארץ הגלעד, [32] ונמלתם את בשר ערלתכם, לכך אני אומר שזאת הנקודה בחירק מן היסוד היא, ויסוד שם דבר נצול, והוא מן הלשונות הכבדים, כמו דבור, כפור, למוד, כשידבר בלשון ופעלתם ינקד בחירק, כמו [33] ודברתם אל הסלע, [34] וכפרתם את הבית, [35] ולמדתם אותם את בניכם [יא]:

ד, 2. מ ז ה ב י ד ך. [1] לכך נכתב תיבה אחת, לדרוש, מזה שבידך אתה חייב ללקות, [א] שחשדת בכשרים, ופשוטו כאדם שאומר לחברו מודה אתה שזו שלפניך אבן היא? אמר לו הן; אמר לו הריני עושה אותה עץ: 3. ו י ה י ל נ ח ש. [1] רמז לו שסיפר לשון הרע על ישראל ותפש אומנותו של נחש: 4. ו י ח ז ק ב ו. לשון אחיזה הוא; והרבה יש במקרא, [2] ויחזיקו האנשים בידו, [3] והחזיקה במבושיו, [4] והחזקתי בזקנו (כל לשון חזוק הדבוק לבי״ת לשון אחיזה הוא): 6. מ צ ר ע ת כ ש ל ג. דרך צרעת להיות לבנה, [5] ואם בהרת לבנה היא, [6] אף באות זה רמז שלשון הרע ספר באמרו לא יאמינו לי, לפיכך הלקהו בצרעת כמו שלקתה מרים על לשון הרע: 7. ו י ו צ א ה מ ח י ק ו ו ה נ ה ש ב ה כ ב ש ר ו. [6] [ב] מכאן שמדה טובה ממהרת לבא ממדת פורענות

ה׳ ופדר״א פ׳ מ״ח; [19] בראשית נ׳; [20] במדבר כ״ג; [21] בראשי׳ כ׳; [22] שם ל״א; [23] שמות י״ב; [24] שם ל״ג; [25] בראשי׳ ל״א; [26] דברים כ״ח; [27] ויקרא כ״ו; [28] יחזקאל כ״ב; [29] ירמיה ז׳; [30] בראשי׳ מ״ה; [31] במדבר ל״ב; [32] בראשית ט״ז; [33] במדבר כ׳; [34] יחזקאל מ״ה; [35] דברים י״א:

ד [1] תנחומא א; [2] בראשית י״ט; [3] דברים כ״ה; [4] שמואל ב׳ י״ז; [5] ויקרא י״ג; [6] ע׳ שבת ל״ז:

מסר סוד הגאולה לסרח בת אשר וכשבא משה ואהרן אצל זקני ישראל ועשו האותות לעיניהם הלכו זקני ישראל אצל זקנתם סרח בת אשר ואמרו לה בא איש ועשה אותות לעינינו כך וכך א״ל אין באותות הללו ממש א״ל והלא אמר לנו פקד פקדתי אתכם א״ל הוא האיש שעתיד לגאל את ישראל ממצרים שכך שמעתי מאבא פה ופה שנאמר פקד פקדתי אתכם מיד האמינו העם באלהים ובמשה שנאמר ויאמן העם וישמעו כי פקד ד״: [י] לפי דעת שד״ל בספרו בית האוצר קורא רש״י לשוא נח בשם שבא ולשוא נע בשם חטף וע״ג * דברים ד׳ מ״א ד״ה מזרחה שמש „נקודה רי״ש בחטף״: [יא] ע״ג * תהלים י״ח י׳ ול״ח ג׳:

ד [א] ע׳ יומא י״ט ב׳ ושבת צ״ז החושד בכשרים לוקה בגופו (בש״ר כתיב החושד בכשרים ואין בו לוקה בגופו): [ב] והנה ידו מצורעת, היינו לוקה בגופו: ויוציאה והנה ידו, אחר היציאה

פורענות, שהרי בראשונה לא נאמר מחיקו: .8 והאמינו לקל האת האחרון, משתאמר להם בשבילכם לקיתי על שספרתי עליכם לשון הרע, יאמינו לך, שכבר למדו בכך שהמזדווגין להרע להם לוקים בנגעים, כגון פרעה ואבימלך בשביל שרה: .9 והיו המים וגו׳. והיו והיו ב׳ פעמים נראה בעיני אלו נאמר והיו המים אשר תקח מן היאור לדם ביבשת שומע אני שבידו הם נהפכים לדם ואף כשירדו לארץ יהיו בהוייתן, אבל עכשיו מלמדנו שלא יהיו דם עד שיהיו ביבשת: .10 גם מתמול וגו׳. [ז] למדנו שכל ז׳ ימים היה הקב״ה מפתה את משה בסנה לילך בשליחותו, מתמול שלשום מאז דברך הרי ג׳ ושלשה גמין רבויין הם הרי ששה, והוא היה עומד ביום השביעי כשאמר לו זאת עוד שלח נא ביד תשלח עד שחרה בו וקבל עליו; [8] וכל זה שלא היה רוצה ליטול גדולה על אהרן אחיו שהיה גדול הימנו ונביא היה, שנאמר [9] הנגלה נגליתי אל בית אביך בהיותם במצרים, הוא אהרן, וכן [ביחזקאל] [10] ואודע להם בארץ מצרים ואומר אליהם איש שקוצי עיניו השליכו, ואותה נבואה לאהרן נאמרה: כבד פה. בכבידות אני מדבר. ובלשון לעז בלב״ו: .11 מי שם פה וגו׳. [11] מי למדך לדבר כשהיית נדון לפני פרעה על המצרי? או מי ישום אלם. מי עשה פרעה אלם שלא נתאמץ במצות הריגתך, ואת משרתיו חרשים שלא שמעו בצוותו עליך, ואת [ג] אספקלטורין ההורגים מי עשאם עורים שלא ראו כשברחת מן הבימה ונמלטת? הלא אנכי. ששמי ה׳ עשיתי כל זאת: .13 ביד תשלח. [12] ביד מי שאתה רגיל לשלוח, והוא אהרן, דבר אחר [13] ביד אחר שתרצה לשלוח, אין סופי להכניסם לארץ ולהיות גואלם לעתיד. יש לך שלוחים הרבה[ד]: .14 ויחר אף. [14] רבי יהושע בן קרחה אומר כל חרון אף שבתורה [ד] עושה רושם וזה לא נאמר בו רושם ולא מצינו שבא עונש ע״י אותו הרון; אמר לו רבי יוסי אף בזו נאמר בו רושם [ה] הלא אהרן אחיך הלוי. שהיה עתיד להיות לוי ולא כהן, והכהונה הייתי אומר לצאת ממך, מעתה לא יהיה כן אלא הוא יהיה כהן ואתה הלוי, שנאמר [15] ומשה איש האלהים בניו יקראו על שבט הלוי: הנה הוא יצא לקראתך. כשתלך למצרים: וראך ושמח בלבו. לא כשאתה סבור שיהא מקפיד עליך שאתה עולה לגדולה, [16] ומשם זכה אהרן [י] לעדי החשן הנתון על הלב: .16 ודבר הוא לך. בשבילך ידבר אל העם. וזה יוכיח על כל לך ולי ולו ולכם ולהם הסמוכים לדבור שכולם לשון על הם: יהיה לך לפה. [17] למליץ, לפי שאתה כבד פה: לאלהים. [18] לרב ולשר: .18 וישב אל יתר חתנו. ליטול רשות, [19] שהרי נשבע לו. [20] וז׳ שמות היו לו, רעואל, יתר, יתרו, קני, חובב, חבר, פוטיאל: .19 כי מתו כל האנשים. [21] מי הם? דתן ואבירם; חיים היו, אלא שירדו מנכסיהם והעני חשוב כמת: .20 על החמר. [22] חמור המיוחד, הוא החמור שחבש אברהם

[7] ע׳ ויקרא רבה פ׳ י״א וגם ק״ע פ׳ ה׳; [8] ע׳ תנחומא א גם ברייתא דל״ב מדות פסקא ד׳; [9] שמואל א׳ ב׳; [10] יחזקאל כ׳; [11] ע׳ תנחומא א על פסוק ויכרת משה וע״ג ירושל׳ ברכות פ׳ ט׳; [12] ע׳ ברייתא דל״ב מדות; [13] פדר״א פ׳ מ׳; [14] זבחים ק״ב; [15] ד״ה א׳ כ״ג; [16] שבת קל״ט וע״ע תנחומא א; [17] ע׳ ת״א; [18] כת״א; [19] נדרים ס״ה; [20] ע׳ *ר״ש פ׳ יתרו; [21] נדרים ס״ד; [22] פדר״א פ׳ ל״א;

מצורעת כשלג ובמדה טובה כתיב מחיקו והנה שבה: [ג] אספקלטור, שר הטבחים בל׳ יוני * שבת ק״ח; *ר ע״ג *שמות כ״ג ז׳ וע״ג תענית י״ח ב׳ הרבה דובים: [ד] נאמר בו רושם, סימן מה של חרון היה שם פעמים הבאה פעמים נגיפה פעמים קללה וגידוף וכ׳: [ה] * הלא אהרן אחיך, שהיה ראוי להיות לוי ידעתי כי דבר ידבר הוא ומשם זכה לכהונה: [י] * זכה לחשן המשפט, שכנגד הלב שהיה גדול ממנו וקודם למשה נגלית שכינה לאהרן כדכ׳ הנגלה נגלתי אל בית אביך ונאמרה ל נבואה של מצרים הכתובה ביחזקאל (כ׳) עד וימרו בו ואע״פ כן לא נתקנא בו בזאת:

אברהם לעקידת יצחק, והוא שעתיד מלך המשיח להגלות עליו, שנאמר [23] עני ורכב על חמור: וישב ארצה מצרים, ויקח משה את מטה. אין מיקדם ומאוחר מדוקדקים במקרא: .21 [בלכתך לשוב מצרימה וגו׳. דע שעל מנת כן תלך, שתהא גבור בשליחותי לעשות כל מופתי לפני פרעה ולא תירא ממנו: אשר שמתי בידך. לא על שלש האותות האמורות למעלה [אמר] שהרי לא לפני פרעה צוה לעשותם אלא לפני ישראל שיאמינו לו, ולא מצינו שעשאם לפניו, אלא מופתים שאני עתיד לשום בידך במצרים, כמו [24] כי ידבר אליכם פרעה וגו׳; ואל תתמה על אשר כתיב אשר שמתי, שכן משמעו, כשתדבר עמו כבר שמתים בידך]: .22 ואמרת אל פרעה, כשתשמע שלבו חוק וימאן לשלוח אמור לו כן: בני בכרי. [25] לשון גדולה, כמו [26] אף אני בכור אתנהו זהו פשוטו. ומדרשו [27] כאן חתם הקב״ה על מכירת הבכורה שלקח יעקב מעשו: .23 ואמר אליך. בשליחותו של מקום שלח את בני: הנה אנכי הרג וגו׳. [28] היא מכה אחרונה, ובה התרהו תחלה מפני שהיא קשה, וזה הוא שאמר [29] הן אל ישגיב בכחו, לפיכך מי כמוהו מורה, בשר ודם המבקש להנקם מחברו מעלים את דבריו שלא יבקש הצלה, אבל הקב״ה ישגיב בכחו ואין יכולת להמלט מידו כי אם בשובו אליו, לפיכך הוא מורהו ומתרה בו לשוב: .24 ויהי משה בדרך במלון, ויבקש המיתו. [המלאך] לפי שלא מל את אליעזר בנו, ועל שנתרשל נענש מיתה. [30] תניא אמר רבי יוסי חס ושלום לא נתרשל, אלא אמר אמול ואצא לדרך סכנה היא לתינוק עד שלשה ימים, אמול ואשהה ג׳ ימים הקב״ה צוני לך שוב מצרים; ומפני מה נענש? לפי שנתעסק במלון תחלה, במסכת נדרים. [30] והיה המלאך נעשה כמין נחש ובולעו מראשו ועד ירכיו וחוזר ובולעו מרגליו ועד אותו מקום, הבינה צפורה שבשביל המילה הוא: .25 ותגע לרגליו. השליכתו לפני רגליו של משה: ותאמר. על בנה: כי חתן דמים אתה לי. אתה היית גורם להיות החתן שלי נרצח עליך, הורג אישי אתה לי: .26 וירף. [31] המלאך ממנו אז הבינה שעל המילה בא להרגו: אמרה חתן דמים למולת. חתני היה נרצח על דבר המילה: למולת. על [דבר] המולות, שם דבר הוא, והלמ״ד משמשת בלשון על, כמו [32] ואמר פרעה לבני ישראל, ואנקלוס תרגם דמים על דם המילה:

ה, .1 ואחר באו משה ואהרן וגו׳. [1] אבל הזקנים נשמטו אחד אחד מאחרי משה ואהרן עד שנשמטו כולם קודם שהגיעו לפלטין לפי שיראו ללכת, ובסיני נפרע מהם, [2] [*] ונגש משה לבדו אל ה׳ והם לא יגשו, החזירם לאחוריהם: .3 פן יפגענו. [3] פן יפגעך היו צריכים [היה רצ״נם] לומר אלא שחלקו כבוד למלכות, פגיעה זו לשון מקרה מות היא: .4 תפריעו את העם ממעשיו. תבדילו ותרחיקו אותם ממלאכתם, ששומעין לכם וסבורים לנוח מן המלאכה; וכן [4] פרעהו אל תעבר בו, רחקהו, וכן [5] ותפרעו כל עצתי, [6] כי פרוע הוא, נרחק ונתעב: לכו לסבלתיכם. [לכו] למלאכתכם שיש לכם לעשות בבתיכם, [7] אבל מלאכת שעבוד מצרים לא היתה על שבטו של לוי; ותדע לך שהרי משה ואהרן יוצאים ובאים: .5 הן רבים עתה עם הארץ, שהעבודה מוטלת עליהם ואתם משביתים (שלא ברשות) אותם

[23] זכריה ט׳; [24] שמות ז׳; [25] ע״ע *דברים ל״ג פס׳ י״ז; [26] תהלים פ״ט; [27] ב״ר פ׳ ס״ג; [28] ע׳ תנחומא א על פסוק הנה אנכי הולך בפרשה י״ד; [29] איוב ל״ו; [30] ירושל׳ נדרים פ׳ ג׳ ומכילתא פרשת יתרו ונדרים בבלי ל״ב וע״ע בש״ר; [31] ע״ע ש״ר; [32] שמות י״ד;

ה [1] תנחומא; [2] שמות כ״ד; [3] תנחומא א פ׳ וארא; [4] משלי ד׳; [5] שם א׳; [6] שמות ל״ב; [7] תנחומא פ׳ וארא:

ה [*] בתנח׳ מייתי ראיה מפסוק ואל הזקנים אמר שבו לנו בזה:

אותם מסבלותם, הפסד גדול הוא זה: .6 ה נ ג ש י ם. מצריים היו, והשוטרים
ישראלים היו הנוגש ממונה על כמה שוטרים והשוטר ממונה לרדות בעושי המלאכה:
.7 ת ב ן. [ב] אשטו״בלא. היו גובלין אותו עם הטיט: ל ב נ י ם. [8] טיוול״ש בלעז,
שעושים מטיט ומיבשין אותן בחמה ויש ששורפין אותן בכבשן: כ ת מ ו ל ש ל ש ם.
כאשר הייתם עושים עד הנה: ו ק ש ש ו. ולקטו: .8 ו א ת מ ת כ נ ת ה ל ב נ י ם.
סכום חשבון הלבנים שהיה כל אחד עושה ליום כשהיה התבן נתן [מוכן] להם, אותו
סכום תשימו עליהם גם עתה, למען תכבד העבודה עליהם: כ י נ ר פ י ם מן העבודה
הם, לכך לבם פונה אל הבטלה וצועקים לאמר נ ל כ ה ו ג ו׳: מ ת כ נ ת. ותכן
לבנים, [9] ולו נתכנו עלילות, [10] את הכסף המתוכן, כלם לשון חשבון הם: נ ר פ י ם.
המלאכה רפויה בידם ועזובה מהם והם נרפים ממנה רטריי״ט בלעז: .9 ו א ל י ש ע ו
ב ד ב ר י ש ק ר. ואל יהגו וידברו תמיד בדברי רוח לאמר נלכה נזבחה; ודומה לו
[11] ואשעה בחקיך תמיד, [12] למשל ולשנינה מתרגמינן ולשועין, [13] ויספר, ואשתעי; ואי
אפשר לומר י ש ע ו, לשון [14] וישע ה׳ אל הבל, ואל קין ואל מנחתו לא שעה,
ולפרש אל ישעו אל יפנו, שאם כן היה לו לכתוב ואל ישעו אל דברי שקר או לדברי
שקר, כי כן גזרת כלם, [15] ישעה האדם על עושהו, [15] ולא ישעה אל המזבחות, [16] ולא
שעו על קדוש ישראל, ולא מצאתי שמוש של בי״ת סמוכה לאחריהם, אבל אחר
לשון דבור כמתעסק לדבר בדבר נופל לשון שמוש בי״ת כגון [17] הנדברים בך [18] ותדבר
מרים ואהרן במשה [19] המלאך הדובר בי [20] לדבר בם [21] ואדברה בעדותיך אף כאן
א ל י ש ע ו ב ד ב ר י ש ק ר, אל יהיו נדברים בדברי שוא והבאי: .11 א ת ם ל כ ו
ק ח ו ל כ ם ת ב ן. וצריכים אתם לילך בזריזות, כ י א י ן נ ג ר ע מ ע ב ד ת כ ם
ד ב ר מכל סכום לבנים שהייתם עושים ליום בהיות התבן נתן לכם מזומן מבית
המלך: .12 ל ק ש ש ק ש ל ת ב ן. לאסוף אסיפה ללקוט [ללקט תבן לצורך הטיט]
לקט לצורך תבן הטיט [התבן לטיט]: ק ש. לשון לקוט, על שם שדבר המתפזר הוא
וצריך לקוששו הוא קרוי קש בשאר מקומות: .13 א צ י ם. דוחקים: ד ב ר י ו ם
ב י ו מ ו. חשבון של כל יום כלו ביומו, כאשר עשיתם בהיות התבן מוכן: .14 ו י כ ו
ש ט ר י ב נ י י ש ר א ל. השוטרים ישראלים היו וחסים על חבריהם מלדחקם, וכשהיו
משלימים הלבנים לנוגשים שהם מצריים והיה חסר מן הסכום היו מלקין אותם על
שלא דחקו את עושי המלאכה; לפיכך [22] זכו אותם שוטרים להיות סנהדרין [ג] ונאצל
מן הרוח אשר על משה והושם עליהם, שנאמר [23] אספה לי שבעים איש מזקני ישראל
אשר ידעת, מאותן שידעת הטובה שעשו במצרים כי הם זקני העם ושטריו: ו י כ ו ש ט ר י
ב נ י י ש ר א ל א ש ר ש מ ו נ ג ש י פ ר ע ה אותם לשוטרים ע ל י ה ם,
ל א מ ר מ ד ו ע וגו׳. למה ו י כ ו? שהיו אומרים להם מ ד ו ע ל א כ ל י ת ם
גם תמול גם היום חק הקצוב עליכם ללבן [כתמול שלשם] כתמול השלישי שהוא יום
שלפני אתמול, והוא היה בהיות התבן נתן להם: ו י כ ו. לשון ויופעלו, הוכו מיד
אחרים, הנוגשים הכום: .16 ו ל ב נ י ם א מ ר י ם ל נ ו הנוגשים ע ש ו, כמנין
הראשון: ו ח ט א ת ע מ ך. אלו היה נקוד פתח הייתי אומר שהוא דבוק, ודבר זה
חטאת עמך הוא, עכשיו שהוא קמץ שם דבר הוא, וכך פירושו, ודבר זה מביא חטאת
על

[8] *בראשית י״א פס׳ ג׳; [9] שמואל א׳ כ׳; [10] מלכים ב׳ י״ב; [11] תהלים קי״ט; [12] דברים כ״ח; [13] בראשית כ״ד; [14] בראשית ד׳; [15] ישעיה י״ז; [16] שם ל״א; [17] יחזקאל ל״ג; [18] במדבר י״ב; [19] זכריה ד׳; [20] דברים י״א; [21] תהלים קי״ט; [22] ע׳ ספרי פ׳ בהעלותך וע״ג ש״ר; [23] במדבר י״א:

[ב] ע׳ תוס׳ י״ש ריש פ׳ המקבל: [ג] ע״ג * במדבר ז׳ ב׳ הם נשיאי המטות:

על עמך, כאלו כתוב וחטאת לעמך, כמו [24] כבאנה בית לחם, שהוא כמו לבית לחם, וכן הרבה: 18. ותכן לבנים. חשבון הלבנים, וכן [25] את הכסף המתוכן, המנוי, כמו שאמר בענין [25] ויצורו וימנו את הכסף: 19. ויראו שטרי בני ישראל. את חבריהם הנרדים על ידם [הנרדים תחתיהם ברע] ברע, ראו אותם ברעה וצרה המוצאת אותם בהכבידם העבודה עליהם לאמר לא תגרעו וגו׳: 20. ויפגעו, אנשים מישראל: את משה ואת אהרן וגו׳, ורבותינו דרשו [26] כל נצים ונצבים דתן ואבירם היו, שנאמר בהם [27] יצאו נצבים: 22. למה הרעתה לעם הזה. [28] ואם תאמר מה אכפת לך? קובל אני על ששלחתני: 23. הרע. לשון הפעיל הוא, הִרבה רעה עליהם, ותרגומו אבאיש:

ו. 1. עתה תראה וגו׳. [1] הרהרת על מדותי, לא כאברהם שאמרתי לו [2] כי ביצחק יקרא לך זרע ואחר כך אמרתי לו העלהו לעולה ולא הרהר אחרי [אחר מדותי] לפיכך [א] עתה תראה. העשוי לפרעה תראה, ולא העשוי למלכי שבעה אומות כשאביאם לארץ: כי ביד חזקה ישלחם. מפני ידי החזקה שתחזק עליו ישלחם: וביד חזקה יגרשם מארצו. על כרחם של ישראל יגרשם, לא יספיקו לעשות להם צידה; וכן הוא אומר [3] ותחזק מצרים על העם וגו׳:

וארא.

2. וידבר אלהים אל משה. [ב] דבר אתו משפט, על שהקשה לדבר ולומר למה הרעתה לעם הזה: ויאמר אליו אני ה׳. נאמן לשלם שכר טוב למתהלכים לפני [ג]. ולא לחנם שלחתיך כי אם לקיים דברי [שדברתי] לאבות הראשונים [לקיים דברי האבות]. ובלשון הזה מצינו שהוא נדרש [4] בכמה מקומות אני ה׳ נאמן להפרע כשהוא אמור אצל עונש כגון [5] וחללת את שם אלהיך אני ה׳ וכשהוא אמור אצל קיום מצות כגון [6] ושמרתם מצותי ועשיתם אותם אני ה׳ נאמן ליתן שכר: וארא. [ד] אל האבות. באל שדי. הבטחתים הבטחות ובכלן אמרתי להם אני אל שדי: ושמי ה׳ לא נודעתי להם. לא הודעתי אין כתיב כאן אלא לא נודעתי, לא נכרתי להם במדת אמתות שלי שעליה נקרא שמי ה׳, נאמן לאמת דברי, שהרי הבטחתים ולא קיימתים [קיימתי עדיין]: 4. וגם הקמתי את בריתי וגו׳. וגם כשנראיתי להם באל שדי הצבתי והעמדתי בריתי ביני וביניהם לתת להם את ארץ כנען. לאברהם בפרשת מילה נאמר [ה] אני אל שדי וגו׳ ונתתי לך ולזרעך אחריך את ארץ מגוריך, ליצחק [8] כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם ואותה שבועה שנשבעתי לאברהם באל שדי אמרתי [נאמרה], ליעקב [9] אני אל שדי פרה ורבה וגו [ואת הארץ אשר וגו׳], הרי שנדרתי להם ולא קיימתי [עדיין]: 5. וגם אני. כמו שהצבתי והעמדתי הברית יש עלי לקיים, לפיכך שמעתי את נאקת בני ישראל הנואקים אשר מצרים מעבדים אתם ואזכר [ח] אותו הברית,

כי

[24] רות א׳; [25] מלכים ב׳ י״ב; [26] נדרים ס״ד ב׳; [27] במדבר ט״ז; [28] תנחומא פ׳ וארא;

ו [1] ע׳ סנהד׳ קי״א; [2] בראשית כ״א; [3] שמות י״ב; [4] כמ״כ; [5] ויקרא י״ט; [6] שם כ״ב; [7] בראשי׳ י״ג; [8] שם כ״ו; [9] שם ל״ה:

ו [א] הפעם תראה נפלאות שאני עושה להם: [ב] רש״י תפש לשון הכתוב במלכים ב׳ כ״ה וידברו אתו משפט פירושו נתווכח עמו וע׳ צדה לדרך שכתב מלת משפט משמש ג׳ לשונות דברי טענת הדיין ופסק הדין ועונש הדין וכאן משמש עונש הדין של עתה תראה ולא העשוי למלכי ז׳ אומות האמור לעיל: [ג] בתמים, ברמ׳; [ד] אל אברהם וג׳, ברמ׳; [ח] [ואזכור את בריתי כי בברית];

כי בברית בין הבתרים אמרתי לו [10] וגם את הגוי אשר יעבודו דן אנכי: 6. ל כ ן,
[11] על פי אותה השבועה: א מ ר ל ב נ י י ש ר א ל א נ י ה׳. הנאמן בהבטחתי:
ו ה ו צ א ת י א ת כ ם. כי כן הבטחתי [12] ואחרי כן יצאו ברכוש גדול: ס ב ל ת
מ צ ר י ם. טורח משא מצרים: 8. נ ש א ת י א ת י ד י. הרימותיה להשבע בכסאי:
9. ו ל א ש מ ע ו א ל מ ש ה. לא קבלו תנחומין: מ ק צ ר ר ו ח. כל מי שהוא
מצר, רוחו [ונשימתו] קצרה ואינו יכול להאריך בנשימתו. קרוב לענין זה שמעתי
פרשה זו מרבי [מפי רבי] ברוך ברבי אליעזר והביא לי ראיה ממקרא [מקרא] זה,
[13] בפעם הזאת אודיעם את ידי ואת גבורתי וידעו כי שמי ה׳, למדנו כשהקב״ה מאמן
את דבריו אפילו לפורענות מוריע ששמו ה׳, וכל שכן האמנה לטובה. ורבותינו דרשוהו
[14] לענין של מעלה. שאמר משה [י] למה הרעותה, אמר לו הקב״ה חבל על דאבדין
ולא משתכחין, יש לי להתאונן על מיתת האבות, הרבה פעמים נגליתי אליהם באל
שדי ולא אמרו לי מה שמך, ואתה אמרת [15] מה שמו מה אומר אליהם: ו ג ם
ה ק מ ת י ו ג ו׳. וכשבקש אברהם לקבור את שרה לא מצא קבר עד שקנה בדמים
מרובים, וכן יצחק ערערו עליו על הבארות אשר חפר, וכן יעקב [16] ויקן את חלקת
השדה, לנטות אהלו, ולא הרהרו אחר מדותי, ואתה אמרת למה הרעתה. ואין המדרש
מתישב אחר המקרא מפני כמה דברים. אחת שלא נאמר ושמי ה׳ לא שאלו לי, ואם
תאמר לא הודיעם שכך שמו, הרי תחלה [תחלתו] כשנגלה לאברהם בין הבתרים נאמר
[17] אני ה׳ אשר הוצאתיך מאור כשדים. ועוד היאך הסמיכה נמשכת בדברים שהוא
סומך לכאן ו ג ם א נ י ש מ ע ת י ו ג ו׳ ל כ ן א מ ר ל ב נ י י ש ר א ל. לכך אני
אומר יתישב המקרא על פשוטו, דבר דבור על אפניו, וְהַדְּרָשָׁה תִּדָּרֵשׁ, שנאמר [18] הלא
כה דברי כאש נאם ה׳ [19] וכפטיש יפוצץ סלע [ז] מתחלק לכמה ניצוצות: 12. ו א י ך
י ש מ ע נ י פ ר ע ה. [20] זה אחד מעשרה קל וחומר שבתורה: ע ר ל ש פ ת י ם,
אֲטום שפתים. וכן כל לשון ערלה אני אומר שהוא אטום. [21] ערלה אזנם, אטומה
משמוע. [22] ערלי לב, אטומים מהבין, [23] שתה גם אתה והערל, והאטם, משכרות כוס
הקללה, ערלת בשר, שהגיד אטום ומכוסה בה, [24] וערלתם ערלתו, עשו לו אוטם
וכסוי איסור, שיבדיל בפני אכילתו. [25] [שלש שנים יהיה לכם ערלים, אטום ומכוסה
ומובדל מלאכלו]: 13. ו י ד ב ר ה׳ א ל מ ש ה ו א ל א ה ר ן, לפי שאמר
משה אני ערל שפתים, צירף לו הקב״ה את אהרן להיות לו לפה ולמליץ: ו י צ ו ם
א ל ב נ י י ש ר א ל. [26] צום עליהם להנהינם בנחת ולסבול אותם: ו א ל פ ר ע ה
מ ל ך מ צ ר י ם. צום עליו להלוק לו כבוד בדברים, זהו מדרשו [27]. ופשוטו [ח], צום
על דבר ישראל ועל שליחותו אל פרעה; [ודבר הצווי מהו, מפורש בפרשה שניה
לאחר סדר היחס, אלא מתוך שהזכיר משה ואהרן הפסיק הענין ב א ל ה ר א ש י
בית

[10] שם ע״ו ; [11] תנחומא א : [12] בראשית ט״ו ; [13] ירמיה ט״ז : [14] ע׳ מ:הד׳ ק״א מ:ח׳ ; [15] שמות ג׳ :
[16] בראשית ל״ג : [17] שם ט״ו : [18] ירמיה כ״ג ; [19] ע׳ מ:הד׳ ל״ד שבת פ״ח ; [20] ב״ר פ׳ ל״ב ; [21] ירמיה ו׳ ;
[22] שם ט׳ ; [23] חבקוק ב׳ : [24] ויקרא י״ט : [25] שם ; [26] מ:תומא ; [27] שם ומכילתא פ׳ כא :

[י] שכשראה שנעשה לישראל כך התחיל להתרעם ולהרהר לפני הקב״ה אמר משה לפני הקב״ה
מאז באתי: אמר לי׳ חבל על דאברין ולא משתכחין, הפסר גדול יש על גדולים שאבדו ואיני
יכול למצוא חסידים אחרים כמותם שאין אתה כאברהם ויצחק ויעקב שלא הרהרו אחרי מדותי:
אל שדי. שאמרתי לו אני אל שדי פרה ורבה וג׳ אני אל שדי התהלך לפני והיה תמים והייתי
מבטיחו שכל א״י לו ולבניו ולא אמרו מה שמך כמו שעשית אתה בתחלה אמרת לי מה שמך
ועכשיו הרהרת על מדותי ואמרת והצל לא הצלת את עמך: [ז] מה פטיש, מתחלק הסלע על ידו
לכמה ניצוצות: [ח] ע״ג. * בראשית ג׳ ט״ו :

ב י ת א ב ת ם ללמדנו היאך נולדו משה ואהרן ובמי נתיחסו] : .14 א ל ה ר א ש י
ב י ת א ב ת ם. מתוך שהוזקק ליחס שבטו של לוי עד משה ואהרן בשביל משה
ואהרן, התחיל ליחסם דרך תולדותם מראובן. [ובפסיקתא רבתי [גדולה] [28] ראיתי, לפי
שקנטרם יעקב אבינו לשלשה שבטים הללו בשעת מותו. חזר הכתוב ויחסם כאן לבדם
לומר שחשובים הם] : .16 ו ש נ י ח י י ל ו י ו ג ו ׳. למה נמנו שנותיו של לוי?
להודיע כמה ימי השעבוד ; [29] שכל זמן שאחד מן השבטים קיים לא היה שעבוד
שנאמר [30] וימת יוסף וכל אחיו ואחר כך ויקם מלך חדש. ולוי האריך ימים על כולם :
.18-20 ו ש נ י ח י י ק ה ת, ו ש נ י ח י י ע מ ר ם ו ג ו ׳. [31] מחשבון זה אנו
למדים על מושב בני ישראל ארבע מאות שנה שאמר הכתוב. שלא בארץ מצרים
לבדה היו. אלא מיום שנולד יצחק; שהרי קהת מיורדי מצרים היה, חשוב כל שנותיו
ושנות עמרם ושמונים של משה לא תמצאם ארבע מאות שנה, והרבה שנים נבלעים
לבנים בשני האבות : .20 י ו כ ב ד ד ד ת ו. [32] אחת אבוהי, בת לוי אחות קהת :
.23 א ח ו ת נ ח ש ו ן. [33] מכאן למדנו, הנושא אשה צריך לבדוק באחיה :
.25 מ ב נ ו ת פ ו ט י א ל. [34] מזרע יתרו שפטם עגלים לע״ז, ומזרע יוסף [ט] שפטפט
ביצרו : .26 ה ו א א ה ר ן ו מ ש ה. אלו שהוזכרו למעלה, שילדה יוכבד לעמרם :
ה ו א א ה ר ן ו מ ש ה. [35] יש מקומות שמקדים אהרן למשה ויש מקומות שמקדים
משה לאהרן, לומר ששקולין כאחד : ע ל צ ב א ת ם. בצבאותם, כל צבאם לשבטיהם.
יש על שאינו אלא במקום אות אחת, [36] על חרבך תחיה, כמו בחרבך, [37] עמדתם על
חרבכם, כמו בחרבכם : .27 ה ם ה מ ד ב ר י ם ו ג ו ׳, הם שנצטוו, הם שקיימו: ה ו א
משה ואהרן, [38] הם בשליחותם ובצדקתם מתחלה ועד סוף : .28 ו י ה י ב י ו ם
ד ב ר ו ג ו ׳. מחובר למקרא שלאחריו : .29 ו י ד ב ר ה ׳. הוא הדבור עצמו האמור
למעלה ב א ד ב ר א ל פ ר ע ה מ ל ך מ צ ר י ם׳ אלא מתוך שהפסיק הענין
כדי ליחסם חזר עליו להתחיל בו: א נ י ה ׳, כדאי אני לשלחך ולקיים דברי
שליחותי [יא] : .30 [ויאמר משה לפני ה׳, היא האמירה שאמר למעלה, הן בני
ישראל לא שמעו אלי, ושנה הכתוב כאן, כיון שהפסיק הענין, וכן היא השיטה,
כאדם האומר לחברו נחזור על הראשונות] :

ז, .1 נ ת ת י ך א ל ה י ם ל פ ר ע ה, שופט ורודה, לרדותו במכות ויסורין: י ה י ה
נ ב י א ך. כתרגומו, מתורגמנך. וכן כל לשון נבואה אדם המכריז ומשמיע לעם
דברי תוכחות, [א] והוא מגזרת [1] ניב שפתים, [2] ינוב חכמה, ויכל מהתנבות דשמואל [3]
[ובלעז קורין לו פרידיכ״ר] : .2 א ת ה ת ד ב ר. פעם אחת כל שליחות ושליחות
כפי

[28] פ׳ ויהי המקריב ; [29] עי׳ סדר עולם פ׳ ג׳ ; [30] שמות א׳ ; [31] ע׳ *שמות י״ב פס׳ מ׳ ; [32] ס״א ; [33] ב״ב קי׳ ; [34] סוטה מ״ג ב״ב ק״ט ב׳ : [35] ע׳ ר״ש מכילתא תוספתא סוף כריתות ; [36] בראשית כ״ז : [37] יחזקאל ל״ג ; [38] עי׳ מגילה י״א ;

ז [1] ישעיה נ״ז : [2] משלי י׳ : [3] ש״א י׳ :

[ט] שפטפט זלזל וכבש אותו ולא חשבו : [י] [מצרים ואח״כ ויאמר משה דלקמן פסוק ל׳ עד ושנאה הכתוב כאן בשביל שהפסיק הענין וכך היא השיטה כאדם האומר לחבירו נחזור לענין הראשון ויהי ביום דבר ד׳ אל משה בארץ מצרים וידבר ד׳ אל משה אני ד׳ דבר אל פרעה מלך מצרים ומהו הדבור הוא שאמר למעלה בא דבר אל פרעה מלך מצרים משה השיבו הן אני ערל שפתים כמו שכתוב למעלה מה השיב לו הקב״ה על כך ראה נתתיך אלהים לפרעה ומה שאתה דואג על ערלת שפתיך אהרן אחיך יהיה נביאך] : [יא] ע׳ רש״י לעיל ו׳ ב׳ ;

ז [א] ע״ג במחברת מנחם שורש נב :

כפי ששמעתו מפי. ואהרן אחיך ימליצנו ויטעימנו באזני פרעה: .3 ואני אקשה. מאחר שהרשיע והתרים כנגדי וגלוי לפני שאין נחת רוח באומות לתת לב שלם לשוב, טוב שיתקשה לבו למען הרבות בו אותותי ותכירו אתם את גבורתי. [4] וכן מדתו של הקב"ה. מביא פורענות על האומות כדי שישמעו ישראל וייראו. שנאמר [5] הכרתי גוים נשמו פנותם וג' אמרתי אך תיראי אותי תקחי מוסר. [6] ואעפ"כ בחמש מכות הראשונות לא נאמר ויחזק ה' את לב פרעה. [ב] אלא ויחזק לב פרעה: .4 את ידי. יד ממש. להכות בהם[ג]: .9 מופת. אות. להודיע שיש [ד] צרוך [צורך] במי ששולה אתכם: לתנין. נחש: .11 בלהטיהם. בלחשיהן. ואין לו דמיון במקרא. ויש לדמות לו [7] להט החרב המתהפכת. דומה שהיא מתהפכת על ידי לחש: .12 ויבלע מטה אהרן. [8] [ה] מאחר שחזר ונעשה מטה בלע את כלן: .14 כבד. תרגומו יקיר. ולא אתיקר. מפני שהוא שם דבר. כמו [9] כי כבד ממך הדבר: .15 הנה יצא המימה. [10] לנקביו. שהיה עושה עצמו אלוה ואומר שאינו צריך לנקביו. ומשכים ויוצא לנילוס ועושה שם צרכיו: .16 עד כה. עד הנה. ומדרשו. [ו] עד שתשמע ממני מכת בכורות [בכורים] שאפתח בה [11] בכה אמר ה' כחצות הלילה: .17 ונהפכו לדם. לפי שאין גשמים יורדים במצרים ונילוס עולה ומשקה את הארץ [12] ומצרים עובדים לנילוס. לפיכך הלקה את יראתם ואחר כך הלקה אותם: .18 ונלאו מצרים לבקש רפואה למי שיהיו ראויין לשתות: .19 אמר אל אהרן. [13] לפי שהגין היאור על משה כשנשלך לתוכו לפיכך לא לקה על ידו לא בדם ולא בצפרדעים. ולקה על ידי אהרן: נהרתם. הם הנהרות המושכים. כעין [כמו] נהרות שלנו: יאריהם. הם בריכות [ז] נגרים [נגרים ובריכות] העשויות בידי אדם משפת הנהר לשדות. ונילוס מימיו מתברכים ועולה דרך היאורים ומשקה השדות: אגמיהם. קבוצת מים שאינן נובעין ואינן מושכין אלא עומדין במקום אחד, וקורין לו אשטנ"ק: בכל ארץ מצרים. אף במרחצאות [ח] ובאמבטאות שבבתים: ובעצים ובאבנים. מים שבכלי עץ ובכלי אבן: .22 בלטיהם. לחש שאומרין אותו בלט ובחשאי. ורבותינו אמרו [14], בלטיהם [ט] מעשה שדים. בלהטיהם מעשה כשפים: ויחזק לב פרעה. לומר על ידי מכשפות [מכשפים] אתם עושים כן; [15] [י] תבן אתם מכניסין לעפריים, עיר שכולה תבן, אף אתם מביאין מכשפות [כשוף] למצרים שכולה כשפים: .23 גם לזאת. למופת המטה שנהפך לתנין ולא לזה של דם: .25 וימלא מנין שבעת ימים. שלא שב היאור לקדמותו. [16] שהיתה המכה משמשת רביע חדש, וג'

[4] ע' יבמות ס"ב; [5] צפ' ג' ו'; [6] ס:תומא א; [7] בראשית ג', [8] שבת צ"ז; [9] שמות י"ח; [10] ס:תומא; [11] שמות י"א; [12] ס:תומא א; [13] ס:תומא א; [14] ס:הד' ס"ז ס:תומא א; [15] מנחות פ"ה; [16] ס:תומא;

[ב] ואף על גב בברד כתיב ויחזק לב פרעה כתיב בתריה כי אני הכבדתי את לבו (י"ת): [ג] [ויעש משה ואהרן כאשר צוה ה' אותם. והיכן צום בלכתך לשוב מצרים דע שעל מנת עד כבר שמתים בידך] הכל כאשר נכתב לפנינו בפירוש שמות פרשה ד' פסוק כ"א ועי"ג במזרחי כי גם הוא גרס דבור זה בכאן: [ד] א"א לשרים לא אלוה מתרג' דלית בהון צרוך פי' יכולת וממשלה ע"ש * דברים ל"ב י"ז: [ה] נס בתוך נס. לאחר שחזר ונעשה מטה בלעו ולא כשהוא תנין דלא כתיב ויבלע תנין אהרן: [ו] מקור המדרש לא נמצא אצלנו ואפשר שלקחו רש"י מהתנחומא הנאבד: [ז] אניגרא. אמת המים שהמשיכוה מן הנהר הגדול אל השדות על פני הבקעה כולה * ב"מ ק"ז ב' ועי"ג * ביצה כ"ד ב': [ח] אמבטי. הוא כלי גדול מיוחד לרחיצת אדם וכלים: [ט] בלטיהם. כמו ותבא בלט, בסתר. זה מעשה שדים. שנסתרין ואינן נראין, שכל מקום שנ' בלטיהם היו החרטומים עושין בלחשים ע"י שדים: בלהטיהם. אלו מעשה כשפים שאינו עושה ע"י שדים אלא מעצמו: [י] שהוא מקום הרבה תבואות אתה מביא לשם

וכ׳ חלקים היה מעיד ומתרה בהם [בו]: 27. ואם מאן אתה. ואם סרבן אתה. [מאן], כמו ממאן, מסרב, אלא כנוי האדם על שם המפעל [המפעיל], כמו [17] שלו, [18] שקט, [19] סר וזעף: נגף את כל גבולך. מכה, וכן כל לשון מגפה [[יא] נגיפה] אינו לשון מיתה אלא לשון מכה, וכן [20] ונגפו אשה הרה, אינו מיתה, וכן [21] ובטרם יתנגפו רגליכם, [22] פן תגוף באבן רגלך, [23] ולאבן נגף: 28. ועלו מן היאור: בביתך. ואחר כך בבית עבדיך, [24] הוא התחיל בעצה תחלה, [25] ויאמר אל עמו, וממנו התחילה הפורענות: 29. ובכה ובעמך. [26] בתוך מעיהם היו נכנסין ומקרקרין:

ח, 2. ותעל הצפרדע. צפרדע אחת היתה והיו מכין אותה והיא מַתזת נחילים נחילים. [1] זהו מדרשו. ופשוטו יש לומר שרוץ [שירוץ] הצפרדעים קורא לשון יחידות [יחיד]. וכן ותהי הכנם, הרחישה פדוליירא בלעז, ואף ותעל הצפרדע גריינולייר״א בלעז: 5. התפאר עלי. כמו [2] היתפאר הגרזן על החוצב בו, משתבח לומר אני גדול ממך, ונטי״ר בלעז. וכן התפאר עלי, השתבח להתחכם ולשאול דבר גדול ולומר שלא אוכל לעשותו: למתי אעתיר לך. את אשר אעתיר לך היום על הכרתת הצפרדעים, למתי תרצה שיכרתו, ותראה אם אשלים דברי למועד שתקבע לי. אלו נאמר מתי אעתיר היה משמע מתי אתפלל, עכשיו שנאמר למתי משמע אני היום אתפלל עליך שיכרתו הצפרדעים לזמן שתקבע עלי; אמור לאיזה יום תרצה שיכרתו: אעתירה, העתירו, והעתרתי, ולא נאמר אעתר, עתרו, ועתרתי, מפני שכל [3] לשון עתר הרבות פלל הוא. [וכאשר יאמר הרבו, ארבה, והרביתי, לשון מפעיל, כך יאמר אעתיר, העתירו, והעתרתי דברים], ואב לכלם [4] והעתרתם עלי דבריכם, הרביתם: 6. ויאמר למחר. התפלל היום שיכרתו למחר: 8. ויצא, ויצעק מיר, שיכרתו למחר: 10. חמרם חמרם. צבורים צבורים, כתרגומו, דגורין, גלים[א]: 11. והכבד את לבו. [ב] לשון פעול הוא, כמו [5] הלוך ונסוע, וכן [6] והכות את מואב, [7] ושאול לו באלהים, [8] הכה ופצוע: כאשר דבר ה׳. והיכן דבר? ולא ישמע אליכם פרעה: 12. אמר אל אהרן. [9] לא היה העפר כדאי ללקות ע״י משה, לפי שהגין עליו כשהרג את המצרי, ויטמנהו בחול, ולקה על ידי אהרן: 13. ותהי הכנם. הרחישה, פדוליר״א בלעז: 14. להוציא את הכנים. לבראותם [ולהוציאם] ממקום אחר: ולא יכלו. [10] שאין השד שולט על בריה פחותה [ג] מכשעורה: 15. אצבע אלהים הוא. [10] [ד] מכה זו אינה על ידי כשפים, מאת המקום היא: כאשר דבר ה׳. ולא ישמע אליכם פרעה: 17. משליח בך. מגרה בך, וכן [11] ושן בהמות אשלח בם, לשון שסוי, אינציט״ר בלעז: את הערב. כל מיני חיות רעות ונחשים ועקרבים בערבוביא והיו משחיתים בהם; ויש טעם בדבר באגדה בכל מכה ומכה למה זו ולמה זו, בטכסיסי מִלְחֲמוֹת [מלכים] בא עליהם כסדר [כדרך] מלכות כשצרה על

עיר

[17] איוב ע״ז: [18] ירמיה מ״ח; [19] מלכים א׳ כ׳; [20] שמות כ״א; [21] ירמיה י״ג: [22] תהלים צ״א; [23] ישעיה ח׳; [24] ע׳ סוטה י״א; [25] שמות א׳: [26] ע׳ תנחומא פי׳ ח׳ דסימן ה׳ על דבר וע״ג ש״ר:

ח [1] ע׳ סנהד׳ ס״ז ב׳ וע״ג ש״ר; [2] ישעיה י׳; [3] ע׳ *בראשית כ״ה כ״א; [4] יחזקאל ל״ה; [5] בראשית י״ב; [6] מלכים ב׳ ג׳; [7] שמואל א׳ כ״ב; [8] מלכים א׳ כ׳; [9] תנחומא א; [10] סנהד׳ ס״ז ב׳; [11] דברים ל״ב;

תבואה למכור בתמיה כך ארץ מצרים שהיא מלאה כשפים אתה בא שמה לעסוק בכשפים:

[יא] ע״ג * שמות כ״א כ״ב:

ח [א] ר״ל דגורין הוא תרגום של גלים כמו בבראשית ל״א פס׳ מ״ו: [ב] [לשון פעול הוא הלך הלוך והכבד את לבו] ע״ג * ישעיה ו׳ י׳: [ג] [מכעדשה] וכן הרמב״ן הר״י בכור שור וגם הבחיי: [ד] מכה זו של כנים לא ע״י מכשפות באה אלא על פי הקב״ה ואין לחרטומים יכולת בה:

עיר, בתחלה מקלקל מעינותיה, ואחר כך תוקעין עליהם ומריעין בשופרות ליראם ולבהלם, וכן הצפרדעים מקרקרים והומים וכו׳, כדאיתא במדרש רבי תנחומא[12]: 18. והפליתי. והפרשתי. וכן [13] והפלה ה׳, וכן [14] לא נפלאת היא ממך, לא מובדלת ומופרשת היא ממך: למען תדע כי אני ה׳ בקרב הארץ. אף על פי ששכינתי בשמים גזרתי מתקיימת בתחתונים: 19. ושמתי פדת. שיבדיל בין עמי ובין עמך: 20. תשחת הארץ. נשחתת הארץ, [14*] אתחבלת [מתחבלת] ארעא: 21. זבחו לאלהיכם בארץ. במקומכם, ולא תלכו במדבר: 22. תועבת מצרים. יראת מצרים, כמו [15] ולמלכם תועבת בני עמון, ואצל ישראל קורא אותה תועבה; ועוד יש לומר בלשון אחר תועבת מצרים, דבר שנאוי הוא למצרים זביחה שאנו זובחים, שהרי יראתם אנו זובחים: ולא יסקלנו. בתמיה: 25. התל. כמו להתל: 26. ויעתר אל ה׳. נתאמץ בתפלה, וכן אם בא לומר ויעתיר [ה]היה יכול לומר ומשמע וירבה בתפלה, וכשהוא אומר בלשון ויפעל משמע וירבה להתפלל: 27. ויסר הערב. [16] ולא מתו כמו שמתו הצפרדעים, שאם מתו היה להם הנאה בעורותם[ו]:

ט. 2. מחזיק בם. אוחז בם, כמו [1] והחזיקה במבשיו: 3. הנה יד ה׳ הויה. לשון הוה [יהיה תהיה], כי כן יאמר בלשון נקבה על שעבר היתה ועל העתיד תהיה ועל העומד הויה, כמו עושה, רוצה, רועה: 4. והפלה. והבדיל: 8. מלא חפניכם. ילויניי״ש בלעז: פיח כבשן. דבר הנפח מן הגחלים, [א] עמומים הנשרפים בכבשן, ובלעז אולבי״ש: פיח. לשון הפחה, שהרוח מפיחן ומפריחן: וזרקו משה. [2] וכל דבר הנזרק [ב] בכח אינו נזרק אלא ביד אחת. הרי נסים הרבה, אחד שהחזיק קומצו של משה מלא חפנים שלו ושל אהרן, ואחר שהלך האבק על כל ארץ מצרים: 9. לשחין פרח אבעבעת. כתרגומו, לשחין סגי אבעבועין, שעל ידו צומחין בהן בועות: שחין. לשון חמימות; והרבה יש בלשון משנה, [3] שנה שחונה: 10. באדם ובבהמה. ואם תאמר מאין היו להם הבהמות והלא כבר נאמר וימת כל מקנה מצרים? לא [תדע שלא] נגזרה גזרה אלא על אותן שבשדות בלבד, שנאמר במקנך אשר בשדה, והירא את דבר ה׳ הכניס [הניס] את מקנהו אל הבתים, כן [וכן] שנויה במכילתא אצל [4] ויקח שש מאות רכב בחור: 14. את כל מגפתי. למדנו מכאן שמכת [ג] בכורות [בצורת] שקולה כנגד כל המכות[ד]: 15. כי עתה שלחתי את ידי וגו׳. כי אלו רציתי כשהיתה ידי במקנך שהכיתים בדבר שלחתיה והכיתי אותך ואת עמך עם הבהמות ותכחד [ונכחדתם] מן הארץ, אבל בעבור זאת העמדתיך וגו׳: 17. עודך מסתולל בעמי. כתרגומו כבישת בה [ביה] בעמי, והוא מגזרת מסלה

[12] פ׳ כח; [13] שמות ע׳; [14] דברים ל׳: [14*] ס״ח; [15] מלכים ב׳ כ״ג; [16] ע׳ תנחומא א;

ט [1] דברים כ״ה; [2] ע׳ תנחומא א וב״ר פ׳ פ״ה; [3] יומא כ״ג; [4] שמות י״ד;

[ה] [משמע היה וירבה בתפלה]; [ו] [גם בפעם הזאת, אע״פ שאמר אנכי אשלח, אתכם לא קיים הבטחתו]:

ט [א] עמומים, גחלים כבויות ע׳ פסחים ע״ה ב׳ ושבת ע״ו; [ב] [בידו של אדם בכח]; [ג] ר״ל כנגד כל המכות שעברו מתחלה כפירוש הלבוש אורה והמחבר ההוא מחזיק בנוסחא בְּבוּרות מלשון בָּבוּר; [ד] נוסחאות מתחלפות ראיתי כאן וע׳ מה שכתבתי ביתר ביאור בליקוטים שלי אשר בסוף הספר ורק על זאת אעיר פה שבמכילתא דרשב״י מצינו הלמוד על הפסוק בשמות י״ג ג׳: כי בחוק יד הוציא ה׳ אתכם״ אלו עשר מכות; מ״ז״ה מלמד שמכת בכורות שקולה כנגד כולן:

[ה] מסלה, דמתרגמינן אורח כבישא ובלעז קלקיר. [וכבר פירשתי בסוף ויהי מקץ, כל היבה שתחלת יסודה סמ״ך והיא באה לדבר בלשון מתפעל נותן התי״ו של שמוש באמצע אותיות של עיקר, כגון זו וכגון [4] ויסתבל החגב מגזרת סבל, [5] כי תשתרר עלינו, מגזרת שר ונגיד, [6] משתכל הוית] : .18 כ ע ת מ ח ר. כעת הזאת למחר ; [ז] שרט לו שריטה בכותל, למחר כשתגיע חמה לכאן ירד הברד : הוסדה. שנתיסדה ; וכל תיבה שתחלת יסודה יו״ד, כגון יסר, ילד, ידע, יסר, כשהיא מתפעלת תבא הוי״ו במקום היו״ד, כמו הוסדה, [8] הולדה, [9] ויודע, [10] ויולד ליוסף, [11] בדברים לא יוסר עבד : .19 ש ל ח ה ע ז. כתרגומו, שלח כנוש, וכן [12] יושבי הגבים העיזו, [13] העיזו בני בנימן : ו ל א י א ס ף ה ב י ת ה. לשון הכנסה הוא : .20 הנים. הבריח [לשון וינס משה] : .22 על השמים. לצד השמים. ומדרש אנדה[ו], הקב״ה הגביהו למשה למעלה מן השמים : .24 מתלקחת בתוך הברד. [14] נס בתוך נס, האש והברד מעורבין, והברד מים הוא, ולעשות רצון קונם עשו שלום ביניהם : .28 ו ר ב. די לו במה שהוריד כבר : .29 כ צ א ת י א ת ה ע י ר. [ז] מן העיר, [15] אבל בתוך העיר לא התפלל לפי שהיתה מלאה גלולים : .30 ט ר ם ת י ר א ו ן. עדיין לא תיראון ; וכן כל ט ר ם שבמקרא עדיין לא הוא, ואינו לשון קדם, [16] טרם ישכבו, עד לא שכיבו, [17] טרם יצמח, עד לא צמח, אף זה כן הוא, ידעתי כי עדיין אינכם יראים, ומשתהיה הרוחה תעמדו בקלקולכם : .31 והפשתה והשערה נכתה. נשברה, לשון [18] [ח] פרעה נכה, [19] נכאים, וכן לא נכו ; ולא יתכן לפרשו לשון הכאה, שאין נו״ן במקום ה״א לפרש נכתה כמו הכתה, נכו כמו הכו, אלא הנו״ן שורש בתיבה, והרי הוא מגזרת [20] ושפו עצמותיו : כ י ה ש ע ר ה א ב י ב. כבר בכרה ועומדת בקשיה, ונשתברו ונפלו, וכן הפשתה גדלה כבר והוקשה לעמוד בגבעוליה : השערה אביב. עמדה באביה, לשון [21] באבי הנחל : .32 כ י א פ י ל ת ה נ ה. מאוחרות, ועדיין היו [הן] רכות ויכולות לעמוד בפני קשה ; ואף על פי שנאמר [שכתוב] ואת כל עשב השדה הכה הברד, יש לפרש [לישב] פשוטו של מקרא בעשבים העומדים בקלחם, הראויים ללקות בברד. ובמדרש רבי תנחומא [22] יש מרבותינו שנחלקו [שנדחקו] על זאת ודרשו כ י א פ י ל ת, פלאי פלאות נעשו בהן שלא לקו : .33 ל א נ ת ך. [23] לא הגיע[ט], ואף אותן שהיו באויר לא הגיעו לארץ ; [י] ודומה לו [24] ותתך עלינו האלה והשבועה, [יא] דעזרא, ותגיע עלינו. ומנחם בן סרוק חברו בחלק [25] כהתוך כסף, לשון יציקת מתכת, ורואה אני את דבריו כתרגומו [כדמתרגמינן], [26] ויצק, ואתיך, [26] לצקת, לאתכא, אף זה לא נתך לארץ לא הוצק לארץ :

ב א.

י, .1 ויאמר ה׳ אל משה בא אל פרעה, והתרה בו : שיתי. שומי [שימי], שאשית אני : .2 [ולמען תספר. בתורה להודיע לדורות] : התעללתי. שחקתי.

כמו

[4] קהלת י״ב ; [5] במדבר ט״ז ; [6] דניאל ז׳ ; [7] תנחומא ; [8] הושע כ׳ ; [9] אסתר כ׳ ; [10] בראשי׳ מ״ו ; [11] משלי כ״ט ; [12] ישעיה י׳ : [13] ירמיה ו׳ ; [14] ע׳ תנחומא וע״ג ש״ר ; [15] מכילתא פ׳ כח : [16] בראשי׳ י״ט ; [17] שם ב׳ וע״ג שם *על פסוק טרם יהיה : [18] מלכים ב׳ כ״ג ; [19] ישעיה ט״ז : [20] איוב ל״ג : [21] שה״ש ו׳ ; [22] ע״ג ש״ר ; [23] כת״א : [24] דניאל ט׳ ; [25] יחזקאל כ״ב : [26] שמות ל״ח ;

[ה] [מגזרת סלולה והיתה מסילה] ; [ו] גם כאן יש לומר מה שכתבתי לעיל ו׳ ט״ו ע״ש ; [ז] וכן רש״י שמות ל״ב ג׳ ; [ח] וכן כתב הרד״ק „ואפשר להיות מזה הענין פרעה נכה וקראו כן לפי שהיה נכה רגלים וכן ת״י פרעה חגירא“ (ע׳ על זה מגילה ג׳ בויקרא רבה פ׳ כ׳ ובמדרש קהלת פס׳ וראיתי כל מעשה האלהים ובילקוט רמז אלף מ״ו) וצ״ע מה שהביא רש״י שם זה ולא הביא לשון הפסוק בשמואל ב׳ ט׳ נכה רגלים וע״ג בספר השרשים לר״י גאנח שורש נכה ; [ט] לא הגיעו לארץ אלא עמדו באויר * ברכות נ״ד ; [י] ע״ג רש״י לאיוב ג׳ כ״ד ; [יא] צ״ל בדניאל ;

כמו [1] כי התעללת בי. [2] הלא כאשר התעלל בהם, האמור במצרים. ואינו לשון פועל ומעללים, שאם כן היה לו לכתוב עוללתי, כמו [3] ועולל למו כאשר עוללת לי, [3] אשר עולל לי: 3. לענת. כתרגומו לאתכנעא והוא מגזרת עני. מאנת להיות עני ושפל מפני: 5. את עין הארץ. את מראה הארץ: ולא יוכל הרואה לראת את הארץ; ולשון קצרה דבר: 7. הטרם תדע. העוד לא ידעת כי אבדה מצרים: 8. ויושב. הושבו על ידי שליח, ששלחו אחריהם והשיבום אל פרעה: 10. [כאשר אשלח אתכם ואת טפכם. אף כי אשלח גם את הצאן ואת הבקר כאשר אמרתם]: ראו כי רעה נגד פניכם. [א] כתרגומו. ומדרש [ב] אגדה שמעתי, כוכב אחד יש ששמו רעה, אמר להם פרעה רואה אני באיצטגנינות שלי אותו כוכב עולה לקראתכם במדבר, והוא סימן דם והריגה, וכשחטאו ישראל בעגל ובקש הקב״ה להרגם, אמר משה בתפלתו [4] למה יאמרו מצרים לאמר ברעה הוציאם, זו היא שאמר להם, ראו כי רעה נגד פניכם! מיד וינחם ה׳ על הרעה, והפך את הדם לדם מילה, שמל יהושע אותם, וזהו שנאמר [5] היום גלותי את חרפת מצרים מעליכם, שהיו אומרים [לכם] דם אנחנו רואין עליכם במדבר: 11. לא כן, כאשר אמרתם, להוליך הטף עמכם, אלא לכו נא הגברים ועבדו את ה׳: כי אתה אתם מבקשים. [כי אותה בקשתם] עד הנה, נזבחה לאלהינו, ואין דרך הטף לזבוח: ויגרש אתם. הרי זה לשון [מקרא] קצר, ולא פירש מי המגרש: 12. בארבה. בשביל מכת הארבה: 13. [ורוח הקדים. רוח מזרחי נשא את הארבה, לפי שבא כנגדו, שמצרים בדרומית מערבית היתה, כמו שמפורש [6] במקום אחר]: 14. ואחריו לא יהיה כן. ואותו שהיה בימי יואל, שנאמר בו [7] כמוהו לא נהיה מן העולם, למדנו שהיה כבד משל משה (כי אותו של יואל היה) על ידי מינין הרבה, שהיו [ג] יחד ארבה ילק חסיל גזם, אבל של משה לא היה אלא מין אחד, [ד] וכמוהו לא היה ולא יהיה: 15. כל ירק. עלה ירוק, וירדור״א בלעז: 19. [רוח ים. רוח מערבי: ימה סוף. אומר אני שים סוף היה מקצתו במערב כנגד כל רוח דרומית וגם במזרחו של ארץ ישראל, לפיכך רוח ים תקעו לארבה בימה סוף כנגדו; וכן מצינו לענין תחומין שהוא פונה לצד מזרח, שנאמר [8] מים סוף ועד ים פלשתים, ממזרח למערב, שים פלשתים במערב היה, שנאמר בפלשתים [9] יושבי חבל הים גוי כרתים]: לא נשאר ארבה אחד. [10] אף המלוחים שמלחו מהם: 21. וימש חשך. ויחשיך עליהם חשך [ה] יותר מחשכו של לילה, [ו] וחשך [חשך] של לילה יאמיש ויחשיך עוד: וימש. כמו ויאמש. יש לנו תיבות הרבה חסרות אל״ף, לפי שאין הברת האל״ף נכרת כל כך אין הכתוב מקפיד על חסרונה, כגון [11] ולא יהל שם ערבי, כמו לא יאהל, לא יטה אהלו. וכן [12] ותזרני חיל, כמו ותאזרני. ואנקלוס תרגם לשון הסרה, [כמו לא

ימוש

י [1] במדבר כ״ב: [2] ש״א ו׳: [3] איכה א׳: [4] שמות ל״ב: [5] יהושע ה׳: [6] *במדבר ל״ד ג׳: [7] יואל ב׳:
[8] שמות כ״ג: [9] צפניה ב׳: [10] תנחומא א: [11] ישעיה י״ג: [12] שמואל ב׳ כ״ב:

י [א] [שאין בדעתכם לשוב ומדרש] וכ׳: [ב] ע׳ ילקוט כי תשא רמז שצ״ב בשם ב״ר ושם ליתא וע׳ *יהושע ה׳ בשם ר׳ משה [ר׳ יהודה] הדרשן: ועתה מצינו האגדה הזאת במדרש שיר השירים הוצאת גרינהוט ע׳ ט״ו ע״ש: [ג] בעל צידה לדרך מוחק מלת יחד וע׳ *יואל ב׳ לבוא כל המינים הללו זה אחר זה וכ׳: [ד] המז׳ גרס כמוהו בלי וי״ו בראשו: [תאמש חשכו של לילה יאמיש]: [ה] הרז״ם גרס יותר מחשכו של לילה וסה״ד ואח״כ מציין חשך של לילה ואח״כ וימש כמו ויאמש יאמיש ויחשיך עוד יש לנו וכ׳: [ו] [וחשך — עוד] [חשך] בלי וי״ו בתחלת התיבה וכן

ימוש], בתר דיעדי קבל ליליא. כשיגיע סמוך לאור היום; אבל אין הדבור [ז]מיושב על הוייו של וימש, לפי שהוא כתוב אחר ויהי חשך. ומדרש אגדה [13] פותרו לשון [14] ממשש בצהרים, שהיה כפול ומכופל ועב, עד שהיה בו ממש [ממשות]: .22 שלשת ימים. שלוש של ימים, טרציינ״א בלעז. וכן שבעת ימים בכל מקום שטיינ״א [של ימים]: ויהי חשך אפלה, שלשת ימים. [15] חשך אפלה [של אופל], שלא ראו איש את אחיו אותן שלשת ימים, ועוד שלשת ימים אחרים החשך מוכפל על זה שלא קמו איש מתחתיו, יושב אין יכול לעמוד, עומד אין יכול לישב. ולמה הביא עליהם חשך? שהיו בישראל באותו הדור רשעים ולא [פושעים שלא] היו רוצים לצאת, ומתו בשלשת ימי אפלה, כדי שלא יראו מצרים במפלתם ויאמרו אף הם לוקים כמונו; ועוד שחפשו ישראל וראו את כליהם, וכשיצאו והיו שואלין מהן והיו אומרים אין בידינו כלום, אומר לו [אומרים להם] אני ראיתיו [בביתך] ובמקום פלוני הוא: .24 יצג. יהא מוצג במקומו: .25 גם אתה תתן. לא דייך שמקננו ילך עמנו, אלא [גם] משלך תתן: .26 פרסה. פרסת רגל, פלנט״א בלעז: לא נדע מה נעבד. כמה תכבד העבודה, שמא ישאל ממנו יותר ממה שיש [שאין] בידינו: .29 כן דברת. [16] יפה דברת ובזמנו דברת, אמת שלא אוסיף עוד ראות פניך:

יא. .1 כלה. גמירא. [א] כליל, כולכם ישלח: .2 דבר נא. [1] אין נא אלא לשון בקשה, בבקשה ממך הזהירם על כך, שלא יאמר אותו צדיק אביהם [אברהם] ועבדום וענו אותם קיים בהם, ואחרי כן יצאו ברכוש גדול לא קיים בהם: .4 ויאמר משה כה אמר ה׳. [2] [ב] בעמדו לפני פרעה נאמרה לו נבואה זו, שהרי משיצא מלפניו לא הוסיף ראות פניו: כחצת הלילה. כהֵחָלֵק הלילה: כחצת. כמו [3] [ג] בעלות, [4] בחרות אפם בנו. זהו פשוטו לישבו על אפניו, שאין חצות שם דבר של חצי. ורבותינו דרשוהו [5] כמו בחצי הלילה, ואמרו שאמר משה כחצות, שמשמע סמוך לו, או לפניו או לאחריו, ולא אמר בחצות, [ד] שמא יטעו אצטגניני פרעה ויאמרו משה בדאי הוא [*ד]: .5 עד בכור השבי. למה לקו השבויים? כדי שלא יאמרו יראתם תבעה עלבונם והביאה פורענות [לקות] על מצרים: [ה] מבכור פרעה עד בכור השפחה. כל הפחותים מבכור פרעה וחשובים מבכור השפחה היו בכלל. [6] ולמה לקו בני השפחות? שאף הם היו משתעבדים בהם ושמחים בצרתם: וכל בכור בהמה. [7] לפי שהיו עובדין לה, כשהקב״ה נפרע מן האומה נפרע מאלהיה: .7 לא יחרץ כלב לשנו. אומר אני שהוא לשון שנון, לא ישנן, וכן [8] לא חרץ לבני ישראל לאיש את לשונו. לא שנן, [9] אז תחרץ, תשתנן. [10] למורג חרוץ, שנון, [11] מחשבות חרוץ, אדם חריף ושנון, [12] ויד חרוצים תעשיר, חריפים, סוחרים שנונים

[13] ע׳ תנח׳ וש״ר; [14] דברים כ״ח; [15] ע׳ תנח׳ ש״ר: [16] כת״א ע״ג מכילתא פ׳ י״ב וש״ר:

יא [1] ברכות ט׳; [2] ע״ג ש״ר פ׳ י״ח: [3] מלכים א׳ י״ח; [4] תהלים קכ״ד; [5] ע׳ ברכות ד׳ ומכילתא י״ג; [6] ע״ש; [7] ע״ש וע״ג ש״ר פ׳ ט׳; [8] יהושע י׳: [9] שמואל ב׳ ה׳; [10] ישעיה מ״א: [11] משלי כ״א: [12] שם י׳:

גרם גם לבוש האורה; [ז] מוסב, בנתה״ש:

יא [א] בדפוסים האחרונים הג׳ כלה כליל; [ב] ברמ׳ נכתב לשון זה בעמדו—פניו על הפסוק הקודם ויאמר ה׳ אל משה וע׳ בחזקוני; [ג] [בעלות כבלות]; [ד] אם אני יודע לכוין השעה הם אינם יודעים לכוין השעה וקודם שיגיע חצות יהו סבורים שהגיע ועדיין לא באה המכה ויאמרו משה בדאי הוא; [*ד] [אבל הק׳ יודע עתיו ורגעיו אמר בחצות]; [ה] מקום הדברים האלה הוא לקמן בס׳ י״ב פס׳ כ״ט אך רש״י הביאם פה וטעמו ע׳ במז׳ ובשו״ת מהר״ם אלשקר סימן ס״ה:

שנונים: אשר יפלה. יבדיל: .8 וירדו כל עבדיך. [13] חלק כבוד למלכות, שהרי בסוף ירד פרעה בעצמו אליו בלילה [14] ויאמר קומו צאו מתוך עמי, ולא אמר לו משה מתחלה וירדת אלי והשתחוית לי: אשר ברגליך. ההולכים אחר עצתך והלוכך: ואחרי כן אצא עם כל העם מארצך: ויצא מעם פרעה. כשנגמר דבריו יצא מלפניו: בחרי אף, על שאמר לו אל תסף ראות פני: .9 למען רבות מופתי. מכת בכורות וקריעת ים סוף ולנער את מצרים: .10 ומשה ואהרן עשו וגו׳. כבר כתב לנו זאת בכל המופתים ולא שנאה כאן אלא בשביל לסמכה לפרשה שלאחריה:

יב. .1 ויאמר ה׳ אל משה ואל אהרן. בשביל שאהרן עשה וטרח במופתים כמשה, חלק לו כבוד זה במצוה ראשונה שכללו עם משה בדבור: בארץ מצרים. [1] חוץ לכרך; או אינו אלא בתוך הכרך? ת״ל [2] כצאתי את העיר וגו׳, ומה תפלה קלה לא התפלל בתוך הכרך, דבור חמור לא כל שכן! ומפני מה לא נדבר עמו בתוך הכרך? לפי שהיתה מלאה גלולים: .2 החדש הזה. [3] הראהו לבנה בחדושה ואמר לו כשהירח מתחדש יהיה לך ראש חדש. ואין מקרא יוצא מידי פשוטו, על חדש ניסן אמר לו, זה יהיה ראש לסדר מנין החדשים, שיהא אייר קרוי שני, סיון שלישי: הזה. [4] נתקשה משה על מולד הלבנה [א] באיזו שיעור תראה ותהיה ראויה לקדש, והראה לו באצבע את הלבנה ברקיע, ואמר לו כזה ראה וקדש. וכיצד הראהו, והלא לא היה נדבר עמו אלא ביום, שנאמר [5] ויהי ביום דבר ה׳, [6] ביום צוותו, [7] מן היום אשר צוה ה׳ והלאה? אלא סמוך לשקיעת החמה נאמרה לו פרשה זו, והראהו עם חשכה: .3 דברו אל כל עדת. [8] וכי אהרן מדבר, [ב] והלא כבר נאמר [9] [ג] אתה תדבר? אלא חולקין כבוד זה לזה ואומרים זה לזה למדני, והדבור יוצא מבין שניהם כאלו שניהם מדברים: דברו אל כל עדת ישראל לאמר בעשר לחדש. [10] דברו היום בראש חדש שיקחוהו בעשור לחדש: הזה. [11] פסח מצרים מקחו בעשור, [ד] ולא פסח דורות: שה לבית אבת. [12] למשפחה אחת. הרי שהיו מרובין, יכול שה אחד לכלן? ת״ל [ה] שה לבית: .4 ואם ימעט הבית מהיות משה. [ו] ואם יהיו מועטים מהיות משה אחה, שאין יכולין לאכלו ויבא לידי נותר ולקח הוא ושכנו וגו׳, זהו משמעו לפי פשוטו. ועוד יש בו מדרש [אחר] [13], ללמד שאחר שנמנו עליו יכולין להתמעט ולמשוך ידיהם הימנו ולהמנות על שה אחר; אך אם באו למשוך ידיהם ולהתמעט מהיות משה, יתמעטו בעוד השה קיים, בהיותו בחיים ולא משנשחט: במכסת. חשבון, וכן [14] מכסת הערכך: לפי אכלו. [15] הראוי לאכילה, פרט לחולה [ז] ולזקן [לזקן ומי] שאינו יכול לאכול כזית: תכסו. [16] תתמנון: .5 תמים. [17] בלא מום: בן שנה. [17] כל שנתו קרוי בן שנה, כלומר שנולד בשנה זו: מן הכבשים ומן העזים. [17] או מזה או מזה, שאף עז קרוי שה

[13] זבחים קי״ב; [14] שמות י״ב:

יב [1] מכילתא: [2] שמות ט׳; [3] ע׳ מכילתא ועי״ע ס״ר; [4] מכילתא מנחות כ״ט; [5] שמות ז׳; [6] ויקרא ז׳; [7] במדבר ט״ו; [8] ע׳ מכילתא; [9] שמות ז׳; [10] מכילתא; [11] מכילתא פסחים ל״ו; [12] ע׳ מכילתא; [13] ע׳ מכילתא פסחים פ״ט; [14] ויקרא כ״ז; [15] מכילתא; [16] ס״א; [17] מכילתא:

יב [א] ראש חדש. בשעת מולד לבנה אינו נראית כי אם מעט ואינה ניכרת כדאמר׳ בר״ה כזה ראיתם או כזה ראיתם; [ב] [והלא משה מדבר שנ׳ ואתה תדבר וגו׳]; [ג] במכילתא כתיב ואתה תדבר אל בני ישראל אבל איננו בכל המקרא וצ״ל ואתה דבר אל בני ישראל והיא גי״ד וגם ג׳ המז׳ וצידה לדרך שהביא נוס׳ זו מרש״י של קלף ישן; [ד] אומר זה לשם פסח דכתיב בעשור וג׳; [ה] וכן הוא בילקוט, ובמכילתא כתיב ת״ל שה לבית אבות; [ו] אם באו ליתמעט ולימשך מהיות משה בעוד היותם לשה יתמעטו: מחיותיה. בעודו בחיים; [ז] בסכ׳ כתיב החולה והקטן:

שה, שנאמר [18] ושה עזים: .6 והיה לכם למשמרת[ח]. זהו לשון בקור, [19] שטעון בקור ממום ארבעה ימים קודם שחיטה, [20] ומפני מה הקדים לקיחתו לשחיטתו ארבעה ימים, מה שלא צוה כן בפסח דורות? היה ר׳ מתיא בן חרש אומר, הרי הוא אומר [21] ואעבור עליך ואראך והנה עתך עת דודים, הגיעה שבועה שנשבעתי לאברהם שאגאל את בניו, ולא היו בידם מצות להתעסק בהם כדי שיגאלו. שנאמר [21] ואת ערום ועריה, ונתן להם שתי מצות, דם פסח ודם מילה, שמלו באותו הלילה, שנאמר [21] מתבוססת בדמיך, בשני דמים, ואומר [22] גם את בדם בריתך שלחתי אסיריך מבור אין מים בו [23] [ט] ולפי שהיו שטופין באלילים [בע״ז] אמר להם משכו וקחו לכם, משכו ידיכם מאלילים, וקחו לכם צאן של מצוה: ושחטו אתו וגו׳. [24] וכי כולן שוחטין? אלא מכאן ששלוחו של אדם כמותו: קהל עדת ישראל. קהל ועדה וישראל; מכאן אמרו פסחי צבור נשחטין בשלש כתות זו אחר זו, נכנסה כת ראשונה ננעלו דלתות העזרה וכו׳ כדאיתא [25] בפסחים: בין הערבים. [26] משש שעות ולמעלה קרוי בין הערבים שהשמש נוטה לבית מבואו לערוב; ולשון בין הערבים נראה בעיני [27] אותן שעות שבין עריבת היום לעריבת הלילה, עריבת היום בתחלת ז׳ שעות מכי [י]נטו צללי ערב, ועריבת הלילה בתחלת הלילה. ערב לשון נשף וחשך, כמו [28] ערבה כל שמחה: .7 ולקחו מן הדם. זו קבלת הדם. [29] יכול ביד? ת״ל [30] אשר בסף: המזוזת. הם הזקופות אחת מכאן לפתח ואחת מכאן: המשקוף. הוא העליון שהדלת שוקף עליו כשסוגרין אותו, לינטי״ל בלעז ולשון שקיפה חבטה, כמו [31] קול עלה נדף, דשקיף, [32] חבורה, משקופי [יא]: על הבתים אשר יאכלו אתו בהם. [33] ולא על משקוף ומזוזות שבבית התבן ובית הבקר שאין דרין בתוכו: .8 את הבשר. [34] ולא גידים ועצמות: על מרדים. כל עשב מר נקרא [קרוי] מרור וְצִנִּים [35] לאכול מר זכר לוימררו את חייהם: .9 אל תאכלו ממנו נא[יב]. [36] שאינו צלוי כל צרכו קוראו נא בלשון [יג] ערבי: ובשל מבשל. [36] כל זה באזהרת אל תאכלו: במים. [37] מנין לשאר משקין? ת״ל ובשל מבשל, מכל מקום: כי אם צלי אש. [38] [למעלה גזר עליו במצות עשה, וכאן הוסיף עליו לא תעשה, אל תאכלו ממנו כי אם צלי אש]: ראשו על כרעיו. [39] צולהו כולו כאחד [כאחר עם] ראשו ועם כרעיו ועם קרבו, [יד] ובני [בני] מעיו נותן לתוכו אחר הדחתן; ולשון על כרעיו ועל קרבו כלשון [40] על צבאותם כמו בצבאותם כמות שהן, אף זה כמות שהוא [טו] כל בשרו משלם: .10 והנתר ממנו עד בקר. [41] מה ת״ל עד בקר פעם שנייה? ליתן בקר על בקר, שהבקר משמעו משעת הנץ החמה ובא הכתוב להקדים שאסור באכילה מעלות השחר.

זהו

[18] דברים י״ד; [19] פסחים ל״ו; [20] מכילתא; [21] יחזקאל ט״ז; [22] זכריה ט׳; [23] ע׳ מכילתא; [24] מכילתא קדושין מ״א; [25] דף ס״ד; [26] ע׳ מכילתא; [27] ע׳ בפירוש הראב״ע; [28] ישעיה כ״ד; [29] מכילתא; [30] פסוק כ״ב; [31] ויקרא כ״ו; [32] שמות כ״א, ע״ג *חולין קכ״ו ד״ה ודקאמרת; [33] מכילתא עפ״י הגהת הגר״א; [34] מכילתא פסחים פ״ג; [35] פסחים קט״ז ב׳; [36] ע׳ פסחים מ״א; [37] ע׳ שם; [38] ע״ג *פסחים מ״א ב׳ ד״ה שאין; [39] פסחים ע״ד; [40] שמות ו׳; [41] ע׳ מכילתא;

[ח] למשמרת, ביקור שלא יהא בו מום מבקרין אותו כל ארבעה; [ט] ושהיו שטופין. נוסחת הרפוסים: [י] בערב, כי ינטו צללי ערב היינו לאחר חצות שנסתלקה חמה מראש כל אדם ונטתה למערב *ברכות ט׳; [יא] [שרופות קדים תרגום שקיפן קידום]; [יב] נא, צלי ואינו צלי, אותה צליה שבלשון פרסי קרויה אברנים בל׳ הקודש קרי נא *פסחים מ״א; [יג] [עברית], וע׳ מה שפירש הראב״ע. [פרס], מ״י וע״ג בתשובות דונש בן לברט נא כמשמעו בלשון ערבית חי; [יד] [נותן בני מעים לתוכו]; [טו] כל בשרו משלם נותן בני מעיו לתוכו אחר הרחתן על כרעיו כולו כאחד:

זהו לפי משמעו. ועוד [42] מדרש אחר. למר שאינו נשרף ביום טוב אלא ממחרת [ביום המחרת] [טז]. וכך תדרשנו. והנותר ממנו בבקר ראשון, עד בקר שני תעמוד ותשרפנו: .11 מ ת נ י כ ם ח ג ר י ם. מזומנים לדרך: ב ח פ ז ו ן. לשון בהלה ומהירות. כמו [43] ויהי דוד נחפז ללכת. [44] אשר השליכו ארם בחפזם: פ ס ח ה ו א ל ה׳. הקרבן קרוי פסח [יז] על שם הדלוג והפסיחה. [שהקב״ה היה מדלג בתי ישראל מבין בתי מצרים וקופץ ממצרי למצרי וישראל אמצעי נמלט]. ואתם עשו כל עבודותיו [לשם שמים] דרך דלוג וקפיצה זכר לשמו שקרוי [יח] פסח. [יט] [וגם פשק״א לשון פסיעה]: .12 ו ע ב ר ת י. [45] כמלך העובר ממקום למקום ובהעבריה אחת וברגע אחד כולן לוקין: כ ל ב כ ו ר ב א ר ץ מ צ ר י ם. [46] אף בכורות אחרים והם במצרים. ומנין אף בכורי מצרים שבמקומות אחרים? תלמוד לומר [47] למכה מצרים בבכוריהם: מ א ד ם ו ע ד ב ה מ ה. [48] מי שהתחיל בעבירה ממנו מתחלת הפורענות: ו ב כ ל א ל ה י מ צ ר י ם. [49] של עץ נרקבת ושל [כ] מתכת נמסת ונתכת לארץ: א ע ש ה ש פ ט י ם א נ י ה׳. [49] אני בעצמי, ולא על ידי שליח: .13 ו ה י ה ה ד ם ל כ ם ל א ת. [50] לכם לאות ולא לאחרים לאות. [51] מכאן שלא נתנו הדם אלא מבפנים: ו ר א י ת י א ת ה ד ם. [52] הכל גלוי לפניו. אלא אמר הקב״ה נותן אני את עיני לראות שאתם עסוקים במצותי. ופוסח אני עליכם: ו פ ס ח ת י. [53] וחמלתי. ודומה לו [54] פסוח והמליט. ואני אומר כל פסיחה לשון דלוג וקפיצה [כא]. ופסחתי. מדלג היה מבתי ישראל לבתי מצרים. שהיו שרויים זה בתוך זה. וכן [55] פוסחים על שתי הסעפים וכן כל הפסחים הולכים כקופצים. וכן [56] פסוח והמליט. מדלגו וממלטו מבין המומתים: ו ל א י ה י ה ב כ ם נ ג ף. [57] אבל הוה הוא במצרים. הרי שהיה מצרי בביתו של ישראל, יכול ימלט? ת״ל ולא יהיה בכם נגף, אבל הוה במצרים שבבתיכם. הרי שהיה ישראל בביתו של מצרי, שומע אני ילקה כמותו? ת״ל ולא יהיה בכם נגף: .14 ל ז כ ר ו ן. לדורות: ו ח ג ת ם א ת ו. [58] יום שהוא לך לזכרון אתה חוגגו. ועדיין לא שמענו אי זהו יום הזכרון, ת״ל [59] זכור את היום הזה אשר יצאתם. למדנו שיום היציאה הוא יום של זכרון, ואי זה יום יצאו? ת״ל [60] ממחרת הפסח יצאו. הוי אומר יום חמשה עשר בניסן הוא של יום טוב, שהרי ליל חמשה עשר אכלו את הפסח ולבקר יצאו: ל ד ר ת י כ ם ו ג ו׳. [61] שומע אני מעוט דורות שנים? ת״ל חקת עולם תחגהו: .15 ש ב ע ת י מ י ם. [62] שטיינ״א של ימים: ש ב ע ת י מ י ם מ צ ו ת ת א כ ל ו. [63] ובמקום אחר הוא אומר [64] ששת ימים תאכל מצות. למדנו על שביעי של פסח שאינו חובה לאכול מצה, ובלבד שלא יאכל חמץ. ומנין אף ששה

[42] שם פסחים פ״ב שבת כ״ד; [43] שמואל א׳ כ״ג: [44] מלכים ב׳ ז׳; [45] ע׳ מכילתא; [46] ע׳ שם: [47] תהלים קל״ו; [48] מכילתא; [49] ע׳ מכילתא: [50] שם׳ [51] מכילתא פ׳ י״ל; [52] מכילתא; [53] מחברת מנחם וע״ג במכילתא; [54] ישעיה ל״א; [55] מלכים א׳ י״ח; [56] ישעיה ל״א: [57] ע׳ מכילתא: [58] ע׳ מכילתא וילקוט; [59] שמות י״ג; [60] במדבר ל״ג; [61] מכילתא: [62] *לעיל י׳ כ״ב; [63] ע׳ מכילתא פסחים ק״כ: [64] דברים ט״ז;

[טז] שהוא חולו של מועד והכי משמע והנותר ממנו לבקר ראשון עד בקר שני המתינו ותשרפוהו וע״ע *שבת קל״ג ד״ה שאין ת״ל: [יז] [על שם הפסיחה או על הדילוג ואתם עשו כל עבודותיו דרך דילוג ופסיחה זכר לשמו שקרוי פסח. וגם פסקא לשון פסיעה]; [יח] פסח הוא לה׳ שיהא כל מעשיהם לשם שמים כך לשון המכילתא: [יט] השי״א רוצה לגרום תיבות הללו לקמן בפסוק י״ג וכאשר העיר החכם צונץ התעה שורש פשק בעברית (יחזקאל ט״ז) את המוסיף, אשר לא ידע שהלעז פאסקא אף אם הוא מלשון פאסחא ביונית מקורו הראשון הוא עברית כנודע לכל מבין לשון: [כ] של אבן נמסת ושל מתכת נתכת לארץ. כך הגיה המשכיל לדוד לפי גי׳ המכילתא: [כא] וכן

ששה שהוא רשות? [כב] [ת״ל ששת ימים]. זו מדה בתורה. דבר שהיה בכלל ויצא
מן הכלל ללמד. לא ללמד על עצמו בלבד יצא אלא ללמד על הכלל כלו יצא. מה
שביעי רשות [כג] אף ששה רשות; יכול אף הלילה הראשון רשות? ת״ל בערב תאכלו
מצות. הכתוב קבעו חובה: אך ביום הראשון תשביתו שאר.
[65] מערב יום טוב וקרוי ראשון לפי שהוא לפני השבעה; ומצינו מוקדם קרוי ראשון.
כמו [66] הראשון אדם תולד [כד], הלפני אדם נולדת. או אינו אלא ראשון של שבעה?
ת״ל [67] לא תשחט על חמץ וגו׳ לא תשחט הפסח ועדיין חמץ קיים: הנפש ההוא.
[68] כשהיא בנפשה ובדעתה, פרט [כה] לאנוס: מישראל. [68] שומע אני תכרת מישראל
ותלך לה לעם אחר? ת״ל במקום אחר [69] [כו] מלפני. בכל מקום שהוא ברשותי:
16. מקרא קדש. מקרא שם דבר; קרא אותו קדש [70] לאכילה ושתייה וכסות:
לא יעשה בהם. [71] אפילו על ידי אחרים: [כז] הוא לבדו. [72] [כח] הוא ולא
מכשיריו. שאפשר לעשותן מערב יום טוב: לכל נפש. [73] אפילו לבהמה; יכול
אף לגוים? ת״ל לכם [ת״ל אך חלק]: 17. ושמרתם את המצות. [74] שלא
יבואו [תבא] לידי [כט] חמוץ; מכאן אמרו תפח תלטוש בצונן. [ל] רבי יאשיה אומר
אל תהי קורא את הַמַּצּוֹת אלא את הַמִּצְוֹת; כדרך שאין מחמיצין את המצה כך אין
מחמיצין את המצוה. אלא אם באה לידך עשה אותה מיד [לא]: ושמרתם את היום
הזה. ממלאכה. לדרתיכם חקת עולם. לפי שלא נאמר דורות וחקת עולם
על המלאכה אלא על החגיגה. לכך חזר ושנאו כאן. שלא תאמר אזהרת כל מלאכה
לא יעשה לא לדורות נאמרה אלא לאותו הדור: 18. עד יום האחד ועשרים.
[76] למה נאמר? והלא כבר נאמר שבעת ימים? לפי שנאמר ימים. לילות מנין? ת״ל
עד יום האחד ועשרים וגו׳: 19. לא ימצא בבתיכם. [77] מנין לגבולין?
תלמוד לומר בכל גבולך; מה תלמוד לומר בבתיכם? מה ביתך ברשותך אף גבולך
שברשותך, יצא חמצו של נכרי שהוא אצל ישראל ולא קבל עליו אחריות: כי כל
אכל מחמצת. [78] לענוש כרת על השאור. והלא כבר ענש על החמץ? אלא שלא
תאמר חמץ שראוי לאכילה ענש עליו. שאור שאינו ראוי לאכילה לא יענש עליו;
ואם ענש על השאור ולא ענש על החמץ הייתי אומר שאור שהוא מחמץ אחרים
ענש עליו. חמץ שאינו מחמץ אחרים לא יענש עליו. לכך נאמרו שניהם: בגר
ובאזרח הארץ. [79] לפי שהגם נעשה לישראל הוצרך לרבות [לכתוב] את

הגרים

[65] ע׳ מכילתא; [66] ת״כ פ״ו; [67] שמות ל״ד; [68] ע׳ מכילתא; [69] ויקרא כ״ב; [70] מכילתא; [71] ע׳ מכילתא;
[72] ע׳ כלה כ״ח; [73] ע׳ מכילתא כלה כ״ח; [74] מכילתא פסחים מ״ח; [76] מכילתא; [77] ע׳ מכילתא; [78] ע׳ מכילתא
כלה ז׳ ב׳; [79] מכילתא;

איתא במכילתא אל תקרי ופסחתי אלא ופסעתי: [כב] ת״ל ששת ימים כן גם באור זרוע הל׳
פסחים ולפי דעת חזקוני ומנחת יהודה בספר דעת זקנים (בר״ו הג׳ ת״ל ז׳ ימים) וע׳ צידה לדרך
שכתב ושבוש גדול הוא האי ת״ל ז׳ ימים ול״ג ליה שהרי במכילתא וגם בפסחים ק״כ וגם ברש״י
גופיה לקמן בפ׳ ראה כשמע דלא יליף ליה מהאי קרא אלא מקרא אחרינא שהוא וביום השביעי
עצרת וג׳: [כג] דכתיב וביום השביעי עצרת דלא כתיב תאכלו מצות שהרי הוציאו מן הכלל אף
ששת ימים רשות שאם רוצה לאכול בשר בלא לחם או להתענות: [כד] הקודם לאדם הראשון
נולדת: [כה] [לאנוסה ומוטעת]. ע״ג *זבחים ק״ח: ד״ה למעוטי שוגג אנוס ומוטעה. דהכי דריש
כתיב כל ההוא דגבי ונכרת כשישנו בהוויתו ובדעתו ולא אנוס ולא שוגג מאליו או מוטעה
ע״י אחרים: [כו] במכילתא ת״ל מלפני אני ה׳ בכל מקום שהוא רשותי וע״ג *ויקרא כ״ב ג׳:
[כז] בכמה כ״י נכתב הוא לבדו—מע״ש אחר הדבור לכל נפש—לכם: [כח] הוא לבדו קרא יתירא הוא
דמצי למכתב אך אשר יאכל לכל נפש יעשה לכם: מכשירין. מכשירי האוכל כגון לעשות שפוד
וסכין והתנור וכרים *שבת כ״ד ב׳: [כט] לידי פסול. נ׳ מכילתא: [ל] תפח הבצק בידה (ר״ל ביד
האשה) שהיא רואה שרוצה להפוח, תלטוש ידיה במים צונן ותקטפנו ויצטנן: [לא] ע״ג *יומא

הגרים: .20 מחמצת לא תאכלו. אזהרה על אכילת שאור: כל מחמצת. [80]להביא את תערובתו: בכל מושבתיכם תאכלו מצות. [81]זה בא ללמד שתהא ראויה להאכל בכל מושבתיכם, פרט למעשר שני ולחלות תודה: .21 משכו. [82]מי שיש לו צאן ימשוך משלו: וקחו. מי שאין לו יקח מן השוק: למשפחתיכם. שה לבית אבות: .22 אזוב. מין ירק שיש לו גבעולין: אגדת אזוב. [83]שלשה קלחין קרויין אגודה: אשר בסף. [84]בכלי, כמו [85] ספות כסף: מן הדם אשר בסף. [86]למה חזר ושנאו? שלא תאמר טבילה אחת לשלש מתנות, לכך נאמר עוד אשר בסף, ושתהא כל נתינה ונתינה מן הדם אשר בסף, על כל הגעה טבילה: ואתם לא תצאו וגו׳. מגיד שמאחר שנתנה רשות למשחית לחבל אינו מבחין בין צדיק לרשע [87], ולילה רשות למחבלים הוא, שנאמר [88] בו תרמוש כל חיתו יער: .23 ופסח. [89]וחמל, ויש לומר ודלג: ולא יתן המשחית. ולא יתן לו יכולת לבא כמו [90] ולא נתנו אלהים להרע עמדי: .25 [והיה כי תבאו אל הארץ. תלה הכתוב עבודה זו בביאתם לארץ [91] ולא נתחייבו במדבר אלא פסח אחד שעשו בשנה השנית ועל פי הדבור]: כאשר דבר. [92]והיכן דבר? [93]והבאתי אתכם אל הארץ וגו׳: .27 ויקד העם. [94] על בשורת הגאולה וביאת הארץ [לב] ובשורת הבנים שיהיו להם: .28 וילכו ויעשו בני ישראל. [95]וכי כבר עשו, והלא מראש חדש נאמר להם? אלא מכיון שקבלו עליהם מעלה עליהם כאלו עשו: וילכו ויעשו. [95] אף ההליכה מנה הכתוב, ליתן שכר להליכה ושכר לעשייה: כאשר צוה ה׳ את משה ואהרן. [97] להגיד שבחן של ישראל, שלא הפילו דבר מכל מצות משה ואהרן. ומהו כן עשו? אף משה ואהרן כן עשו: .29 וה׳. [98] כל מקום שנאמר וה׳ הוא ובית דינו, שהוי״ו לשון תוספת הוא כמו פלוני ופלוני: הכה כל בכור.[לג] [99] אף של אומה אחרת והוא במצרים: מבכר פרעה. [99] אף פרעה בכור היה ונשתייר מן הבכורות, ועליו הוא אומר [100] בעבור הראותך את כחי [לד] בים סוף: עד בכור השבי. [101] שהיו שמחין לאידם של ישראל; ועוד שלא יאמרו יראתנו הביאה הפורענות; ובכור השפחה בכלל היה שהרי מנה מן החשוב שבכלן עד הפחות ובכור השפחה חשוב מבכור השבי: .30 ויקם פרעה. ממטתו: לילה. [103] ולא כדרך המלכים בשלש שעות ביום: הוא. [103] תחלה, ואחר כך עבדיו. מלמד שהיה הוא מחזר על בתי עבדיו ומעמידן: כי אין בית אשר אין שם מת. [104] יש שם בכור, מת. אין שם בכור, [לה]גדול שבבית [הבית] קרוי בכור, שנאמר [105] גם אני בכור אתנהו. דבר אחר [106] מצריות מזנות תחת בעליהן ויולדות מֵרֵוָקִים פנויים והיו להם בכורות הרבה. פעמים הם חמשה לאשה אחת, כל אחד בכור לאביו: .31 ויקרא למשה ולאהרן לילה. [107] מגיד שהיה מחזר על פתחי העיר וצועק, היכן משה שרוי? היכן אהרן שרוי? גם אתם. הגברים: גם בני ישראל. הטף: ולכו עבדו את ה׳ כדברכם. הכל כמו שאמרתם ולא כשאמרתי אני, בָטֵל לא אֲשַׁלֵּחַ, בטל מי ומי

ההולכים

[80] מכילתא; [81] ע׳ מכילתא; [82] מכילתא; [83] ע׳ סכה ק״ט סוכה י״ג; [84] ע׳ מכילתא; [85] מלכים ב׳ י״ב; [86] מכילתא; [87] ע״כ במכילתא וכב״ק ס׳; [88] תהלים ק״ד; [89] ע׳ לעיל פס׳ י״ג; [90] בראשי׳ ל״א; [91] ע״כ במכילתא; [92] מכילתא; [93] שמות ו׳; [94] ע׳ מכילתא; [95] מכילתא; [97] ע׳ מכילתא; [98] ע׳ ירושלמי ריש סנהדרין *בראשית י״ט כ״ד; [99] ע׳ מכילתא; [100] שמות ט׳; [101] ע׳ מכילתא; [102] ע׳ *לעיל י״א ה׳; [103] מכילתא; [104] תנחומא ב ילקוט תהלים ק״ה בשם המכילתא; [105] תהלים פ״ט; [106] ע׳ מכילתא על פסוק ל״ג; [107] מכילתא:

ל״ג ד״ה אין מעבירין: [לב] [ובשורת שישאלו מהם כלי זהב ולא ימנעום ר׳ שמואל בר נחומי אומר ויקד העם וישתחוו חוזר למצרים שהם ישתחוו לפנינו שנצא ממצרים]: [לג] הכה כל בכור בארץ מצרים. כצ״ל וכן הוא במכילתא: [לד] כן הוא בכ״י אבל במכילתא ובשאר מדרשים כתיב ועליו הכתוב אומר בעבור זאת העמדתיך: [לה] ע׳ לעיל במראה מקום ולא נמצא במכילתא שלנו, אך במכילתא

הולכים. בשל [108] רק צאנכם ובקרכם יצג: .32 גם צאנכם גם בקרכם קחו. ומהו כאשר דברתם? [108] גם אתה תתן בידנו זבחים ועלת. קחו כאשר דברתם: וברכתם גם אתי. [109] התפללו עלי שלא אמות. שאני בכור: .33 כלנו מתים. [110] אמרו לא כגזרת משה הוא. שהרי אמר [111] ומת כל בכור וכאן אף הפשוטים מתים, חמשה או עשרה בבית אחד: .34 טרם יחמץ. המצריים לא הניחום לשהות כדי חמוץ: משארתם. [לו] [112] שיורי מצה ומרור: על שכמם. [112] אע״פ שבהמות הרבה הוליכו עמהם, מחבבים היו את המצוה: .35 כדבר משה. שאמר להם במצרים. [113] וישאלו איש מאת רעהו: ושמלת. [114] אף הן [חביבות עליהם מן] היו חשובות להם מן הכסף ומן הזהב. והמאוחר בפסוק חשוב: .36 וישאלום. [114] אף מה שלא היו שואלים מהם היו נותנים להם. אתה אומר אחד. טול שנים ולך: וינצלו. [לז] ורוקנו: .37 מרעמסס סכתה. [115] מאה ועשרים מיל היו ובאו שם לפי שעה. הוא שנאמר [116] ואשא אתכם על כנפי נשרים: הגברים. מבן עשרים ומעלה: .38 ערב רב. תערובת אומות של גרים [שנתגיירו]: .39 עגת מצות. [117] חררה של מצה. בצק שלא החמיץ קרוי מצה: וגם צדה לא עשו להם. לדרך; [117] מגיד שבחן של ישראל. שלא אמרו היאך נצא למדבר בלא צדה? אלא האמינו [לח] והלכו; הוא שמפורש בקבלה [הוא שנאמר] [118] זכרתי לך חסד נעוריך אהבת כלולותיך לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה. מה שכר מפורש אחריו? קדש ישראל לה׳ וגו׳: .40 אשר ישבו במצרים. [119] אחר שאר הישיבות שישבו גרים בארץ לא להם. שלשים שנה וארבע מאות שנה. [120] בין הכל משנולד יצחק עד עכשיו היו ארבע מאות. משהיה לו זרע לאברהם נתקיים כי גר יהיה זרעך. ושלשים שנה היו משנגזרה גזרת בין הבתרים עד שנולד יצחק; ואי אפשר לומר בארץ מצרים לבדה, שהרי קהת מן הבאים עם יעקב היה. צא וחשוב כל שנותיו וכל שנות עמרם בנו ושמונים של משה לא תמצאם כל כך. ועל כרחך הרבה שנים היו לקהת עד שלא ירד למצרים והרבה משנות עמרם נבלעים בשנות קהת. והרבה משנים של משה נבלעים בשנות עמרם. הרי שלא תמצא ארבע מאות לביאת מצרים והוזקקת לומר [כי גר יהיה זרעך במצרים ובשאר ארצות שאף] על כרחך שאף שאר הישיבות נקראו גרות ואפילו חברון שנאמר [121] אשר גר שם אברהם ויצחק. ואומר [122] את ארץ מגוריהם אשר גרו בה. לפיכך אתה צריך לומר כי גר יהיה זרעך משהיה לו זרע וכשתמנה ת׳ שנה משנולד יצחק, תמצא מביאתן למצרים עד יציאתן ר״י. [123] וזה אחד מן הדברים ששנו לתלמי המלך: .41 ויהי מקץ שלשים שנה וגו׳ [לט] ויהי בעצם היום הזה. [124] מגיד שכיון שהגיע הקץ לא עכבן המקום כהרף עין. בט״ו בניסן באו מלאכי השרת אצל אברהם לבשרו ובט״ו בניסן נולד יצחק ובט״ו בניסן נגזרה גזרת בין הבתרים: .42 ליל שמרים. שהיה הקב״ה שומר ומצפה לו לקיים הבטחתו להוציאם מארץ מצרים: הוא הלילה הזה לה׳. [124] הוא הלילה שאמר לאברהם, בלילה הזה אני גואל את בניך: שמרים לכל

בני

[108] שמות י׳; [109] ע׳ מכילתא; [110] מכילתא: [111] שמות י״א; [112] מכילתא; [113] שמות י״א; [114] ע׳ מכילתא; [115] ע׳ מכילתא; [116] שמות י״ט: [117] מכילתא; [118] ירמיה ב׳; [119] ע׳ מכילתא מגילה ט׳: [120] ע׳ *בראשית ט״ו י״ג שמות י׳ י״מ ומגילה ט׳ ד״ה וכשתר; [121] בראשית ל״ה: [122] שמות ו׳; [123] מכילתא מגילה ט׳; [124] מכילתא;

דרשב״י אשר רעי הרה״ח דה. האפפמאנן הוציא לאור במ״ע הפלס: [לו] ע׳ *יחזקאל כ׳ מ׳ משארת־שאר: [לז] ת״א ע״ג *לעיל ג׳ כ״ב: [לח] ע״ג *דברים ל״ב י׳: [לט] ע״ג *דברים ל״ב מ״ח:

בני ישראל לדרתם. [125]משומד [ובא] מן המזיקן, כענין שנאמר ולא יתן המשחית וגו׳: .43 זאת חקת הפסח. בי״ד בניסן נאמרה להם פרשה זו: כל בן נכר. [126] שנתנכרו מעשיו לאביו שבשמים[מ]. [127] ואחד הגוי ואחד ישראל משומד במשמע: .44 ומלתה אתו אז יאכל בו [128] רבו; מגיד שמילת עבדיו מעכבתו מלאכול בפסח דברי רבי יהושע. רבי אליעזר אומר אין מילת עבדיו מעכבתו מלאכול בפסח; אם כן מה ת״ל אז יאכל בו? העבד: .45 תושב. [129] זה גר תושב: ושכיר. [129] זה גוי; [130] ומה ת״ל, והלא ערלים הם. ונאמר וכל ערל לא יאכל בו? אלא כגון ערבי מהול ונבעוני[מא] מהול והוא תושב או שכיר: .46 בבית אחד יאכל. [131] בחבורה אחת. שלא יעשו הנמנין עליו שתי חבורות ויחלקוהו. אתה אומר בחבורה אחת או אינו אלא בבית אחד כמשמעו. וללמד שאם התחילו והיו אוכלים בחצר וירדו גשמים שלא יכנסו לבית? תלמוד לומר על הבתים אשר יאכלו אותו בהם. מכאן שהאוכל אוכל בשני מקומות[מב]: לא תוציא מן הבית. [132] מן החבורה: ועצם לא תשברו בו. [133] הראוי לאכילה, כגון שיש עליו כזית בשר יש בו משום שבירת עצם, אין עליו כזית בשר אין בו משום שבירת עצם: .47 כל עדת ישראל יעשו אתו. [134] למה נאמר? לפי שהוא אומר בפסח מצרים שה לבית אבות, שנמנו עליו למשפחות. יכול אף פסח דורות כן? ת״ל כל עדת ישראל יעשו אתו: .48 ועשה פסח. [135] יכול כל המתגייר יעשה פסח מיד? תלמוד לומר והיה כאזרח הארץ, מה אזרח בארבעה עשר אף גר בארבעה עשר: וכל ערל לא יאכל בו. [136] להביא את שמתו אחיו מחמת מילה שאינו מומר [משומד] לערלות ואינו למד מבן נכר לא יאכל בו: .49 תורה אחת וגו׳. [137] להשוות גר לאזרח אף לשאר מצות שבתורה:

יג .2 פטר כל רחם. שפתח את הרחם תחלה, כמו [1] פוטר מים ראשית מדון, וכן [2] יפטירו בשפה, יפתחו שפתים: לי הוא. לעצמי קניתים על ידי שהכיתי בכורי מצרים: .3 זכור את היום הזה. [3] למד שמזכירין יציאת מצרים בכל יום: .4 בחדש האביב. [3] וכי לא היינו [היו] יודעין באיזה חדש? אלא כך אמר להם ראו חסד שגמלכם שהוציא אתכם בחדש שהוא כשר לצאת לא חמה ולא צנה ולא גשמים. וכן הוא אומר [4] מוציא אסירים בכושרות, חדש שהוא כשר לצאת: .5 אל ארץ הכנעני וגו׳. [5] ואף על פי שלא מנה אלא חמשה עממין כל שבעה גוים במשמע שכולן בכלל כנעני הם ואחת ממשפחות [כנען] היתה שלא נקרא לה שם אלא כנעני: נשבע לאבתיך. [6] באברהם הוא אומר [7] ביום ההוא כרת ה׳ את אברם וגו׳, וביצחק הוא אומר [8] גור בארץ הזאת. וביעקב הוא אומר [9] הארץ אשר

אתה

[125] פסחים קי״ע ר״ס י״א; [126] זבחים כ״ב ב׳: [127] מכילתא; [128] ע׳ מכילתא וע״ע בלקוטים שלי אשר בסוף הספר; [129] מכילתא: [130] שם יבמות ע׳ והלאה; [131] ע׳ מכילתא וכן ת״א; [132] מכילתא; [133] שם: [134] ע׳ פסחים פ״ד ב׳ מכילתא: [135] מכילתא: [136] ע׳ תוס׳ זבחים כ״ב: ד״ה ערל; [137] ע׳ מכילתא:

יג [1] משלי י״ז: [2] תהלים כ״ב: [3] מכילתא; [4] תהלים ס״ח; [5] ע׳ מכילתא: [6] מכילתא; [7] בראשית ט״ו: [8] שם כ״ו; [9] שם כ״ח:

[מ] נחשבים לנכרים למקום (עי׳ג *פסחים כ״ח ב׳ בן נכר מי שנתנכרו מעשיו לאביו בשמים ולא לכל התורה עכ״ל וע׳ במזרחי שהאריך להוכיח מהא דפירש רש״י גבי וכל ערל לא יאכל בו שרש״י לא סבירא ליה כפירוש הרמב״ם בהא דבן נכר בפ׳ ט׳ דהלכות קרבן פסח ולא היה הרא״ם צריך כלל להוכחה זו אם היה מביא דברי רש״י בפסחים הנ״ל אשר שם שפתיו ברור מללו דלא כפירוש הרמב״ם; [מא] גבעוני שם אומה שמוהלין עצמן; [מב] דלא כהלכתא בפסחים פ״ו בשם ר׳ יהודה וע׳ * פסחים מ״א ד״ה לא פסל כי שם הביא את הת״א לראיה:

אתה שוכב עליה: זבת חלב ודבש. [א] החלב זב מן העזים והדבש זב מן התמרים ומן התאנים: את העבדה הזאת. [10] של פסח, והלא כבר נאמר למעלה [11] והיה כי תבאו אל הארץ וגו׳, ולמה חזר ושנאה? בשביל דבר שנתחדש בה, בפרשה ראשונה נאמר והיה כי יאמרו אליכם בניכם מה העבודה הזאת לכם בבן רשע שהוציא עצמו מן הכלל הכתוב מדבר, וכאן והגדת לבנך שאינו יודע לשאול, והכתוב מלמדך שתפתח לו אתה בדברי אגדה [*11] המושכין [המיישבין] את הלב: 8. בעבור זה. [12] בעבור שאקיים מצותיו כגון פסח מצה ומרור הללו: עשה ה׳ לי. [13] רמז תשובה לבן רשע לומר עשה ה׳ לי ולא לך אלו היית שם לא היית כדאי ליגאל: 9. והיה לך לאות. יציאת מצרים תהיה לך לאות על ידך ולזכרון בין עיניך, שתכתוב הפרשיות הללו ותקשרן בראש ובזרוע: על ידך. [14] יד שמאל לפיכך ידכה מלא בפרשה שניה [15] לדרוש בה יד שהיא [ב] כהה: 10. מימים ימימה. [16] משנה לשנה: 11. (והיה כי יבאך. [17] יש מרבותינו שלמדו מכאן שלא קדשו בכורות הנולדים במדבר והאומר קדשו מפרש ביאה זו אם תקיימוהו במדבר תזכו ליכנס לארץ ותקיימוהו שם): נשבע לך. [18] והיכן נשבע לך? [19] והבאתי אתכם אל הארץ אשר נשאתי וגו׳: ונתנה לך. [20] תהא בעיניך כאלו נתנה לך בו ביום ואל תהי בעיניך כירושת אבות: 12. והעברת. אין והעברת אלא [21] לשון הפרשה, וכן הוא אומר [22] והעברתם את נחלתו לבתו: שגר בהמה. [23] נפל שֶׁשִּׁגְּרַתּוּ אמו וּשְׁלָחַתּוּ בלא עתו, ולמדך הכתוב שהוא קדוש בבכורה לפטור את הבא אחריו, ואף שאין נפל קרוי שגר, כמו [24] שגר אלפיך, אבל זה לא בא אלא ללמד על הנפל, שהרי כבר כתב כל פטר רחם. ואם תאמר אף בכור בהמה טמאה במשמע, בא ופירש במקום אחר [25] בבקרך ובצאנך. לשון אחר יש לפרש והעברת כל פטר רחם בבכור אדם הכתוב מדבר: 13. פטר חמר. [26] ולא פטר שאר בהמה טמאה וגזרת הכתוב היא [27] לפי שנמשלו בכורי מצרים לחמורים. ועוד שסייעו את ישראל ביציאתן ממצרים, [שאין לך אחד מישראל שלא נטל [עלו עמו] הרבה חמורים] טעונים מכספם ומזהבם של מצרים: תפדה בשה. נותן שה לכהן [28] ופטר חמור מותר בהנאה והשה חולין ביד כהן: וערפתו. [29] עורפו בקופיץ [ג] מאחוריו [ד] והורגו. [30] הוא הפסיד ממונו של כהן [ה] לפיכך יפסיד ממונו: וכל בכור אדם בבניך תפדה. חמש סלעים פדיונו קצוב במקום אחר[31]: 14. כי ישאלך בנך מחר. [32] יש מחר שהוא עכשיו ויש מחר שהוא לאחר זמן כגון זה וכגון [33] מחר יאמרו בניכם לבנינו, דבני גד ובני ראובן: מה זאת. [34] זה תינוק טפש שאינו יודע להעמיק שאלתו וסותם ושואל מה זאת, ובמקום אחר הוא אומר [35] מה העדות והחקים והמשפטים וגו׳ הרי זאת שאלת בן חכם, דברה תורה כנגד ארבעה בנים רשע ושאינו יודע לשאול והשואל דרך סתומה והשואל דרך חכמה: 16. ולטוטפת. [36] תפילין [37] ועל שם שהם ארבעה בתים

קרוין

[10] ע׳ מכילתא וירוש׳ פסחים פ׳ י׳; [11] שמות י״ב; [*11] סכה פ״ז; [12] ע׳ מכילתא; [13] שם; [14] שם מנחות ל״ו; [15] מנחות ל״ז; [16] מנחות ל״ו ב׳; [17] בכורות ד׳ ב׳; [18] מכילתא; [19] שמות ו׳; [20] מכילתא; [21] שם; [22] במדבר כ״ז; [23] ע׳ מכילתא חולין ס״ט; [24] דברים ז׳; [25] דברים ט״ו; [26] ע׳ מכילתא פ׳ ויבא עמלק בכורות ה׳ ב׳; [27] ברכות נ״ח ב״ר פ׳ ל״ו; [28] בכורות ט׳; [29] בכורות י׳ ב׳; [30] שם ומכילתא; [31] במדבר י״ח; [32] מכילתא; [33] יהושע כ״ב; [34] ע׳ מכילתא וירוש׳ פסחים פ׳ י׳; [35] דברים ו׳; [36] ס״א; [37] סנהדרין ד׳;

יג, [א] העזים אוכלין תאנים והדבש נוטף מהן והחלב זב מן העזים ונעשה כמין נחל *מגילה ו׳: [ב] מדידכה בה״א, מדכתב בה״א כהה משמע לשון נקבה שמע מינה בשמאל קאמר דאין בה כח כנקבה לשון אחר ידכה יד כהה עמיא בלא כח: [ג] סכין גדול שכן דרך עריפה: [ד] ממול ערפו דכתיב וערפתו: [ה] שלא פדאו בשה ויתננו לכהן לפיכך יופסד ממונו, יכפוהו

קרוין טטפת טט [ו] בכתפי [בגדפי] שתים, פת באפריקי שתים. ומנחם חברו עם [38] והטף אל דרום, [39] אל תטיפו. לשון דבור. [ז] כמו [40] ולזכרון, שהרואה אותם קשורים בין העינים יזכור הנס וידבר בו:

בשלח.

17. ויהי בשלח פרעה, ולא נחם. נהגם, כמו [41] לך נחה את העם. [42] בהתהלכך תנחה אותך: כי קרוב הוא. ונוח לשוב באותו הדרך למצרים [43] ומדרשי אגדה יש הרבה: בראתם מלחמה. [43] כגון מלחמת [44] וירד העמלקי והכנעני וגו׳, אם הלכו דרך ישר היו חוזרים. ומה אם כשהקיפם דרך מעוקם אמרו [44] נתנה ראש ונשובה מצרימה, אם הוליכם בפשוטה על אחת כמה וכמה: פן ינחם. יחשבו מחשבה על שיצאו ויתנו לב לשוב: 18. ויסב. [ח] הסיבם מן הדרך הפשוטה לדרך העקומה: ים סוף. [ט] כמו לים סוף, וסוף הוא לשון אגם שגדלים בו קנים, כמו [45] ותשם בסוף, [46] קנה וסוף קמלו: וחמשים. [47] אין חמושים אלא מזויינים [לפי שהסיבן במדבר הוא גרם להם שעלו חמושים שאלו הסיבן דרך ישוב לא היו מחומשים להם כל מה שצריכין אלא כאדם שעובר ממקום למקום ובדעתו לקנות שם מה שיצטרך אבל כשהוא פורש למדבר צריך לזמן לו כל הצורך ומקרא זה לא נכתב כי אם [י] לשבר את האוזן שלא תתמה במלחמת עמלק ובמלחמות סיחון ועוג ומדין מהיכן היו להם כלי זיין שהכום ישראל לפי חרב] וכן הוא אומר [48] ואתם תעברו חמושים, וכן תרגמו אנקלוס מזרזין, כמו [49] וירק את חניכיו. וזריז. דבר אחר [50] חמושים אחד מחמשה יצאו וארבעה חלקים מתו בשלשת ימי אפלה: 19. השבע השביע. [51] השביעם שישביעו לבניהם. ולמה לא השביע את בניו שישאוהו לארץ כנען מיד כמו שהשביעו יעקב? אמר יוסף, אני שליט הייתי במצרים והיה ספק בידי לעשות אבל בני לא יניחום מצרים לעשות לכך השביעם לכשיגאלו ויצאו משם שישאוהו: והעליתם את עצמתי מזה אתכם. [יא] לאחיו השביע כן, [52] למדנו שאף עצמות כל השבטים העלו עמהם שנאמר אתכם: 20. ויסעו מסכת. ביום השני שהרי בראשון באו מרעמסס לסכות: 21. לנחתם הדרך. נקוד פתח שהוא כמו להנחותם, כמו [53] לראותכם בדרך אשר תלכו בה שהוא כמו להראותכם, אף כאן להנחותם על ידי שליח. ומי הוא השליח? עמוד הענן והקב״ה בכבודו מוליכו לפניהם, ומכל מקום את [אף] עמוד הענן הכין להנחותם על ידו שהרי על ידי עמוד הענן הם הולכים, ועמוד הענן אינו לאורה אלא להורותם הדרך: 22. לא ימיש הקב״ה את עמוד הענן יומם ועמוד האש לילה. [54] [יב] מגיד שעמוד הענן [יג] משלים לעמוד האש ועמוד האש משלים לעמוד הענן, שעד שלא ישקע זה עולה זה:

וישבו

[38] יחזקאל כ״א: [39] מיכה ב׳: [40] לעיל פס׳ ט׳; [41] שמות ל״ב; [42] משלי ו׳; [43] ע׳ מכילתא; [44] במדבר י״ד; [45] שמות ב׳: [46] ישעיה י״ט: [47] מכילתא; [48] יהושע א׳: [49] בראשית י״ד; [50] מכילתא; [51] ע׳ מכילתא סוטה י״ג; [52] מכילתא; [53] דברים א׳; [54] שבת כ״ג מכילתא:

בית דין לעורפו אחר שלשים וכ׳; [ו] כתפי, שם מקום כשרוצים לומר שתים אומרים טט ואפריקי נמי מקום, וקורין לשתים פת: [ז] ורש״י פי׳ לשון דבור כמו ולא תטיף על בית ישחק (ר״י בכור שור): [ח] סדר הסיבתן, ע׳ ברש״י במדבר ל״ג ג׳: [ט] וכן להלן ט״ז ו׳ ערבי לערב: [י] ע׳ מה שפרשתי להלן י״ט י״ט: [יא] ע״ג * ב״ק צ״ב סוטה ז׳ ב׳ ומכות י״א: [יב] משלים לשון מסירה וכן לקמן י״ד י״ט ע״ש: [יג] לא ימיש. קרא יתירא הוא להך דרשא דהא כתיב וה׳ הולך לפניהם יומם, עמוד הענן של יום משלים אורו לעמוד האש שהיה עמוד האש בא קודם שישקע עמוד הענן וכ׳; [יד] [לפני העם. כלומר לא חחזיר לפני העם עמוד ענן ביום ועמוד אש בלילה]:

יד, 2. וישבו. לאחוריהם לצד מצרים היו מקרבין כל יום השלישי כדי להטעות את פרעה שיאמר תועים הם בדרך כמו שנאמר ואמר פרעה לבני ישראל וגו׳: ויחנו לפני פי החירת. [1] הוא פיתום. ועכשיו נקרא פי החירות על שם שנעשו שם בני חורין. [2] והם שני סלעים גבוהים חקופים והגיא שביניהם קרוי פי הסלעים: לפני בעל צפן. [3] הוא נשאר מכל אלהי [אלהות] מצרים כדי להטעותן שיאמרו קשה יראתן ועליו פירש איוב [4] [א] משגיא לגוים ויאבדם: 3. ואמר פרעה. כשישמע שהם שבים לאחוריהם: לבני ישראל. [5] [ב] על בני ישראל. וכן ה׳ ילחם לכם. עליכם. [6] אמרי לי אחי הוא. אמרי עלי: נבכים הם. כלואים ומשוקעים ובלעז שירי״ר. [ג] כמו [7] נבכי ים. [8] בעמק הבכא. [9] מבכי נהרות. נבכים הם. כלואים הם במדבר. שאינן יודעין לצאת ממנו ולהיכן ילכו: 4. ואכבדה בפרעה. [10] כשהקב״ה מתנקם ברשעים שמו מתגדל ומתכבד. וכן הוא אומר [11] ונשפטתי אתו וגו׳ ואח״כ והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי וגו׳. ואומר [12] שמה שבר רשפי קשת ואחר כך נודע ביהודה אלהים. ואומר [13] נודע ה׳ משפט עשה: בפרעה ובכל חילו. [14] הוא התחיל בעבירה [ד] וממנו התחילה הפורענות: ויעשו כן. [15] להגיד שבחן ששמעו לקול משה ולא אמרו היאך נתקרב אל רודפינו אנו צריכים לברוח אלא אמרו אין לנו [לקיים] אלא דברי בן עמרם: 5. ויגד למלך מצרים. [16] איקטורין [ה] שלח עמהם וכיון שהגיעו לשלשת ימים שקבעו לילך [שקבעו ללכת] ולשוב וראו שאינן חוזרין למצרים באו [17] והגידו לפרעה ביום הרביעי. בחמישי ובששי רדפו אחריהם. ליל שביעי ירדו לים. בשחרית אמרו שירה [ו] והוא יום שביעי של פסח. [18] לכך אנו קורין השירה ביום השביעי: ויהפך. [19] נהפך ממה שהיה שהרי אמר להם קומו צאו מתוך עמי ונהפך לב עבדיו שהרי לשעבר היו אומרים לו [20] עד מתי יהיה זה לנו למוקש ועכשיו נהפכו לרדוף אחריהם בשביל ממונם שהשאילום: מעבדנו. מעבוד אותנו: 6. ויאסר את רכבו. [21] הוא בעצמו: ואת עמו לקח עמו. [21] משכם בדברים. לקינו ונטלו ממוננו ושלחנום בואו עמי ואני לא אתנהג עמכם כשאר מלכים. דרך שאר מלכים עבדיו קודמין לו במלחמה ואני אקדים לפניכם שנאמר ופרעה הקריב עצמו ומיהר לפני חיילותיו. דרך שאר מלכים ליטול ביזה בראש כמו שיבחר ואני אשוה עמכם בחלק שנאמר [22] אחלק שלל: 7. בחור. נבחרים. בחור לשון יחיד. כל רכב ורכב שבמנין זה היה בחור: וכל רכב מצרים. ועמהם כל שאר הרכב [23] ומהיכן היו הבהמות הללו אם תאמר משל מצרים הרי נאמר [24] וימת כל מקנה מצרים. ואם משל ישראל הלא נאמר [25] וגם מקננו ילך עמנו. משל מי היו? מן [25*] הירא את דבר ה׳. מכאן היה ר׳ שמעון אומר כשר שבמצרים [שבגוים] הרוג טוב שבנחשים רצץ את מוחו:

יד [1] מכילתא; [2] ע״ג *שמואל א׳ י״ד ד׳; [3] מכילתא ע״ב סס פ׳ י״ג; [4] איוב י״ב; [5] כפ״ת; [6] בראשית כ׳; [7] איוב ל״ח; [8] תהלים פ״ד; [9] איוב כ״ח; [10] מכילתא; [11] יחזקאל ל״ח; [12] תהלים ע״ו; [13] שם ט׳; [14] מכילתא; [15] ע׳ שם; [16] ע׳ מכילתא; [17] סדר עולם פ׳ ה׳; [18] מגילה ל״א; [19] מכילתא; [20] שמות י׳; [21] מכילתא ע״ב * במדבר פ״ו ל״ג; [22] שמות ט״ו; [23] ע׳ מכילתא; [24] שמות ט׳; [25] שם י׳; [25*] לעיל ט׳ י׳:

יד [א] מענין שגגה וע׳ רש״י שם שחולק על מדרש זה שהביא כאן כי בפסוק משגיא כתיב בשי״ן שמאלית לשון מגדיל: [ב] ע״ג *ישעיה כ״ט ט״ז: [ג] לדעת רש״י כולן משורש בך (ע״ג *ישעיה פ׳ ט״ז) וכן הוא לדעת מנחם במחברת שורש בך נגד דעת ר״י חיוג שחשב נבוכים הם, שורשן נבוכה, רק נבכו עדרי בקר, כולן משורש נבך והשאר כמו מבכי נהרות, בעמק הבכא, נבכי ים חשב לשורש בכה אע״פ שהם מענין אחר ואין פירושם ענין בכי ודמע: [ד] שנ׳ ויצו פרעה לכל עמו לאמר כל הבן הילוד (מכילתא): [ה] איקטורין, פי׳ שרי מלחמה: [ו] שירה של ים בכ״א בניסן נאמר

וישלשם על כלו. שרי צבאות. כתרגומו: .8 ויחזק ה׳ את לב פרעה. [26]שהיה תולה אם לרדוף אם לאו וחזק את לבו לרדוף: ביד רמה. [27]בגבורה גבוהה ומפורסמת: .10 ופרעה הקריב. היה לו לכתוב ופרעה קרב מהו הקריב הקריב עצמו ונתאמץ לקדם לפניהם כמו שהתנה עמהם[28]: נסע אחריהם. [29]בלב אחד כאיש אחד. דבר אחר והנה מצרים נסע אחריהם ראו שר של מצרים נוסע מן השמים לעזור למצרים. תנחומא[30]: ויצעקו. [31]תפשו אומנות אבותם. באברהם הוא אומר [32]אל המקום אשר עמד שם. ביצחק [33]לשוח בשדה. ביעקב [34]ויפגע במקום: .11 המבלי אין קברים. וכי מחמת חסרון קברים שאין קברים במצרים ליקבר שם לקחתנו משם. ש״י פו״ר פילנצ״א ד״י גו״ן פוש״יש בלעז: .12 אשר דברנו אליך במצרים. [35]והיכן דברו? [36]ירא ה׳ עליכם וישפוט: ממתנו. מאשר נמות. ואם היה נקוד מלאפום [ז] היה נבאר ממיתתנו. עכשיו שנקוד בשורק נבאר מאשר נמות [וכן [37]מי יתן מותנו. שנמות. וכן [38]מי יתן [מותי תחתך דדוד שאמות] מותי. דאבשלום. שאמות. כמו [39]ליום קומי לעד. [40]עד יום שובי בשלום. שאקום. שאשוב: .13 כי אשר ראיתם את מצרים וגו׳. מה שראיתם אותם אינו אלא היום. [ח]היום הוא שראיתם אותם ולא תוספו עוד: .14 ילחם לכם. בשבילכם. וכן [*40]כי ה׳ נלחם להם. [ט]וכן [41]אם לאל תריבון. וכן [42]ואשר דבר לי. וכן [43]האתם תריבון לבעל: .15 מה תצעק אלי. [44]למדנו שהיה משה עומד ומתפלל. אמר לו הקב״ה לא עת עתה להאריך בתפלה שישראל נתונין בצרה. ד״א [י]מה תצעק אלי עלי הדבר תלוי ולא עליך. כמו שנאמר להלן [45]על בני ועל פעל ידי תצוני: דבר אל בני ישראל ויסעו. אין להם אלא ליסע. שאין הים עומד בפניהם. [46]כדאי זכות אבותיהם [והם] והאמונה [באמונה] [47]שהאמינו בי ויצאו לקרוע להם הים: .19 וילך מאחריהם. [48]להבדיל בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל ולקבל חצים ובליסטראות של מצרים. בכל מקום הוא אומר מלאך ה׳ וכאן מלאך האלהים אין אלהים בכל מקום אלא דין. מלמד שהיו ישראל נתונין [נתבעין] בדין באותה שעה אם להנצל אם להאבד עם מצרים: ויסע עמוד הענן. כשחשכה [יא]והשלים [ובא להשלים] עמוד הענן [את המחנה] לעמוד האש לא נסתלק הענן כמו שהיה רגיל להסתלק ערבית לגמרי אלא נסע והלך לו מאחריהם להחשיך למצרים: .20 ויבא בין מחנה מצרים. [49]משל למהלך בדרך ובנו מהלך לפניו. באו לסטים לשבותו נטלו מלפניו ונתנו לאחריו. בא זאב מאחריו נתנו לפניו. באו לסטים לפניו וזאבים מאחריו נתנו על זרועו ונלחם בהם. כך [50]ואנכי תרגלתי לאפרים קחם על זרועתיו:

ויהי.

[26] מכילתא; [27] ע׳ מכילתא; [28] ע׳ לעיל פס׳ ו׳; [29] ע׳ מכילתא; [30] ע״ג ש״ר; [31] ע׳ מכילתא וע״ג ברכות כ״ו; [32] בראשית י״ט; [33] שם כ״ד; [34] שם כ״ח; [35] מכילתא; [36] שמות ה׳; [37] שמות ט״ז; [38] שמואל ב׳ י״ט; [39] צפניה ג׳; [40] דה״ב י״ח; [*40] להלן פסוק כ״ה; [41] איוב י״ג; [42] בראשית כ״ד; [43] שופטים ו׳; [44] ע׳ מכילתא; [45] ישעיה מ״ה; [46] ע׳ מכילתא וע״ג ש״ר; [47] ע׳ *י״ב ל״ט; [48] מכילתא; [49] מכילתא; [50] הושע י״א;

כדכתב בסדר עולם מרעמסס לסכות ומסכות לאיתם ומאיתם לפני פי החירות הרי ג׳ ברביעי ויוגד למלך מצרים כי ברח העם חמישי וששי רדפו מצרים אור שביעי ירדו לים שנ׳ ויאר את הלילה לשחרית אמרו שירה ויום שביעי היה וי״ט אחרון של פסח היה. *סוטה י״ב ב׳: [ז] ר״ל חולם וע״ג להלן ט״ז ג׳; [ח] [והוא שראיתם אותם לא תוספו לראותם עוד]: [ט] [וכן — לבעל]: [י] זה הלשון במכילתא מה תצעק אלי על בני ישראל איני צריך צווי על בני ועל פועל ידי תצוני והלא כבר מוכנים הם לפני מששת ימי בראשית שנ׳ אם ימושו החקים האלה וג׳: [יא] ע׳ פירושו לעיל י״ג כ״ב וע״ע בביאור שד״ל על ישעיה מ״ב י״ט, ועוד צונץ בספרו ליטעראטור־

ויהי הענן [יג] והחשך. למצרים. ויאר עמוד האש את הלילה לישראל והולך לפניהם כדרכו ללכת כל הלילה והחשך של ערפל לצד מצרים: ולא קרב זה אל זה. [51] מחנה אל מחנה: 21. ברוח קדים עזה. [52] ברוח קדים שהיא [53] עזה שברוחות היא הרוח שהקב"ה נפרע בה מן הרשעים. שנאמר [54] ברוח קדים אפיצם. [55] יבוא קדים רוח ה'. [56] רוח הקדים שברך בלב ימים. [57] הגה ברוחו הקשה ביום קדים: ויבקעו המים. [58] כל מים שבעולם: 23. כל סוס פרעה. [59] וכי סוס אחד היה. מגיד שאין כלם חשובין לפני המקום אלא כסוס אחד: 24. באשמרת הבקר. [60] שלשת [שלשה] חלקי הלילה קרויין אשמורה [אשמורות] ואותה שלפני הבקר [היום] קורא אשמורת הבקר. ואומר אני לפי שהלילה חלוק למשמרות שיר של מלאכי השרת כת אחר כת לשלשה חלקים לכך קרוי אשמורת וזהו שתרגם אנקלוס במטרת: וישקף. ויבט. כלומר [61] פנה אליהם להשחיתם. ותרגומו ואסתכי. אף הוא לשון הבטה. כמו [62] שדה צופים. חקל סכותא: בעמוד אש וענן. [63] עמוד ענן יורד ועושה אותו כטיט ועמוד אש מרתיחו וטלפי סוסיהם משתמטות: ויהם. לשון מהומה אשדורד"ישון בלעז. [64] ערבבם נטל [יג] סנניות שלהם. ושנינו [יד] בפרקי רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי כל מקום שנאמר בו מהומה הרעמת קול הוא וזה אב לכלן [65] וירעם ה' בקול גדול וגו' על פלשתים ויהמם: 25. ויסר את אפן מרכבתיו. [66] מכח האש נשרפו הגלגלים והמרכבות נגררות והיושבים בהם נעים ואיבריהן מתפרקין: וינהגהו בכבדת. [67] בהנהגה שהיא כבדה וקשה להם. במדה שמדדו [68] [טו] ויכבד לבו הוא ועבדיו אף כאן וינהגהו בכבדות: נלחם להם במצרים. [69] [טז] במצריים. דבר אחר במצרים בארץ מצרים. שכשם שאלו לוקים על הים כך לוקים אותם שנשארו במצרים: 26. וישבו המים. שזקופים ועומדים כחומה ישובו למקומם ויכסו על מצרים: 27. לפנות בקר. לעת שהבקר פונה לבא: לאיתנו. [70] לתקפו הראשון: נסים לקראתו. שהיו מהוממים ומטורפים ורצין לקראת המים [הים]: וינער ה'. [70] כאדם שמנער את הקדרה והופך העליון למטה והתחתון למעלה כך היו עולין ויורדין ומשתברין בים [יז] ונתן הקב"ה בהן חיות לקבל היסורין. וינער [71] ושניק הוא לשון טרוף בלשון ארמי והרבה יש במדרשי אגדה: 28. ויכסו את הרכב. לכל חיל פרעה. כך דרך המקראות לכתוב למיד יתירה. כמו [72] לכל כליו תעשה נחשת. וכן [73] לכל כלי המשכן [יח] [לכל [בכל] עבודתו. [74] ויתדותם ומתריהם לכל כליהם]. ואינה אלא תקון לשון: 30. וירא ישראל את מצרים מת. [75] שפלטן הים על שפתו כדי שלא יאמרו ישראל כשם שאנו עולים מצד זה כך הם עולים מצד אחר רחוק ממנו וירדפו אחרינו: 31. את היד הגדלה. [76] את הגבורה הגדולה [הגבורה והגדולה] שעשתה ידו של הקב"ה. והרבה לשונות נופלין על לשון יד וכולן לשון יד ממש הן והמפרשו יתקן הלשון אחר ענין הדבור:

אז

[51] מכילתא; [52] ע' מכילתא; [53] גם *כ"ב כ"ה; [54] ירמיה י"ח ושם כתיב כרוח; [55] הושע י"ג; [56] יחזקאל כ"ז; [57] ישעיה כ"ז; [58] מכילתא; [59] ע' מכילתא פ' שירה ספרי פ' שופטים: [60] ע' ברכות ג'; [61] ע"ג *בראשית י"ח ע"ז; [62] במדבר כ"ג; [63] מכילתא: [64] שם; [65] שמואל א' ז'; [66] ע' מכילתא; [67] שם; [68] שמות ט'; [69] ע' מכילתא; [70] מכילתא; [71] ת"א; [72] שמות כ"ז; [73] שם; [74] במדבר ד'; [75] ע' פסחים קי"ע ערכין ע"ו מכילתא; [76] ע' ת"א;

געשיכטע ע' 641: [יב] במכילתא הענן אל ישראל והחשך אל מצרים: [יג] סנניות. פי' נס ודגל. [סגנוניות] וכן הוא בתנח' ובערוך והוא ענין חכמה ודעת: [יד] ע"ג *שמואל א' ה' פס' י"א כך מפורש באגדה ל"ב דרבי אליעזר בנו של ר"י הגלילי (אך בל"ב מדות שלפנינו ליתא וע' המאמר במכילתא); [טו] במכילתא דכתיב תכבד העבודה: [טז] [עם המצריים כמו שנ' וישובו המים על מצרים]; [יז] ד"א נתן להם כח נערות כדי לקבל את הפורענות (מכילתא); [יח] כאשר הוא בסוף פ' תרומה:

טו. .1 אז ישיר משה. אז כשראה הנס עלה בלבו שישיר שירה. וכן [1] אז ידבר יהושע, וכן [2] ובית יעשה לבת פרעה. חשב בלבו שיעשה לה, אף כאן ישיר אמר לו לבו שישיר וכן עשה ויאמרו לאמר אשירה לה׳. וכן ביהושע כשראה הנס אמר לו לבו שידבר וכן עשה [3] ויאמר לעיני ישראל. וכן שירת הבאר שפתח בה [4] אז ישיר ישראל פירש אחריו עלי באר ענו לה. [5] אז יבנה שלמה במה פירשו בו חכמי ישראל [6] שבקש לבנות ולא בנה למדנו שהיו״ד על שם המחשבה נאמרה, זהו ליישב פשוטו. אבל מדרשו [6] אמרו רבותינו ז״ל מכאן רמז לתחיית המתים מן התורה וכן בכולן חוץ משל שלמה שפירשוהו בקש לבנות ולא בנה. ואין לומר וליישב הלשון הזה כשאר דברים הנכתבים בלשון עתיד והן בלשון הוה [מיד], כגון [7] ככה יעשה איוב, [8] על פי ה׳ יחנו, [8] ויש אשר יהיה הענן, לפי שהן [שהוא] דבר ההווה תמיד [9] ונופל בו בין לשון עתיד בין לשון עבר. אבל זה שלא היה אלא לשעה אינו יכול לישבו בלשון הזה: כי גאה גאה. [שנתנאה על כל נאה] כתרגומו. [ד״א בא הכפל לומר שעשה דבר שאי אפשר לבשר ודם לעשות כשהוא נלחם בחבירו ומתגבר עליו מפילו מן הסוס וכאן הסוס ורוכבו רמה בים וכל שאי אפשר לעשות על ידי זולתו נופל בו לשון גאות, כמו [10] כי גאות עשה, וכן כל השירה תמצא כפולה עזי וזמרת יה ויהי לי לישועה ה׳ איש מלחמה ה׳ שמו וכן כולם]. דבר אחר [11] כי גאה גאה על כל השירות וכל [ועל כל] מה שאקלס בו עוד יש תוספת [נוספות] ולא כמדת מלך בשר ודם שמקלסין אותו ואין בו: סוס ורכבו, [11] שניהם קשורים זה בזה והמים מעלין אותן [לרום] ויורדין [ומורידין אותן] לעומק ואינן נפרדין: רמה. השליך, וכן [12] ורמיו לגו אתון נורא. ומדרש אגדה [13] כתוב אחד אומר רמה וכתוב אחד אומר ירה. מלמד שהיו עולין לרום ויורדין לתהום, כמו [14] מי ירה אבן פנתה, מלמעלה למטה: .2 עזי וזמרת יה. אנקלוס תרגם תוקפי ותושבחתי, עזי כמו עֻזי וזמרת כמו וזמרתי. ואני תמה על לשון המקרא שאין לך כמוהו בנקודתו במקרא אלא בשלשה מקומות שהוא סמוך אצל וזמרת וכל שאר מקומות נקוד שורק [15] ה׳ עזי ומעזי [16] עזי [עזו] אליך אשמרה. וכן כל תיבה בת [א] שתי אותיות הנקודה מלאפום כשהיא מארכת באות שלישית ואין השניה בשבא בחטף [וחטף] הראשונה נקודה בשורק, כגון עז עזי, רוק רקי, חק חקי, עול עלו, [ב] [יסור עולו], כל כלו, [17] ושלשים על כלו. ואלו ג׳ עזי וזמרת של כאן ושל ישעיה [18] ושל תהלים [*18] נקודים בחטף קמץ, ועוד אין באחד מהם כתוב וזמרתי אלא וזמרת וכלם סמוך להם ויהי לי לישועה. לכך אני אומר לישב לשון המקרא שאין עָזי כמו עֻזי ולא וזמרת כמו וזמרתי אלא עזי שם דבר הוא, כמו [19] היושבי בשמים, [20] שוכני בחגוי סלע, [21] שוכני סנה. וזהו השבח עז וזמרת יה הוא היה לי לישועה, וזמרת דבוק הוא לתיבת ה׳, כמו [22] לעזרת ה׳, [23] בעברת ה׳, [24] על דברת בני האדם. ולשון וזמרת לשון [25] לא תזמור, [26] זמיר עריצים, לשון כסוח וכריתה, עזו ונקמתו של אלהינו היו לנו לישועה. ואל תתמה על לשון ויהי שלא נאמר היה שיש לנו כמה מקראות מדברים בלשון זה וזה דוגמתו [27] את קירות הבית סביב להיכל ולדביר ויעש צלעות סביב, היה לו לומר עשה צלעות סביב, [ג] וכן בדברי הימים [28] ובני

טו [1] יהושע י׳: [2] מלכים א׳ ז׳: [3] יהושע י׳: [4] במדבר כ״א; [5] מלכים א׳ י״א; [6] סנהד׳ צ״א ב׳: [7] איוב א׳: [8] במדבר ט׳; [9] ט׳ * בראשי׳ כ״ט ג׳; [10] ישעיה י״ב; [11] מכילתא; [12] דניאל ג׳; [13] מכילתא: [14] איוב ל״ח; [15] ירמיה ט״ז; [16] תהלים נ״ט; [17] שמות י״ד; [18] שם י״ב; [*18] שם קי״ח; [19] תהלים קכ״ג; [20] עובדיה א׳: [21] דברים ל״ג; [22] שופטים ה׳: [23] ישעיה ט׳: [24] קהלת ג׳: [25] ויקרא כ״ה; [26] ישעיה כ״ה; [27] מלכים א׳ ו׳; [28] ב׳ שם י׳;

טו [א] נראה שרש״י אמר שבא על שבא נח ואמר חטף על שבא נע (שד״ל): [ב] צ״ל וסר מעליהם עלו כאשר הוא בישעיה י״ד פסוק כ״ה: [ג] והוא פסוק גם במלכים א׳

ובני ישראל היושבים בערי יהודה וימלוך עליהם רחבעם. היה לו לומר מלך עליהם
רחבעם. [29]מבלתי יכולת ה' וגו' וישחטם. היה לו לומר שחטם. [30]והאנשים אשר
שלח משה וגו' וימתו. מתו היה לו לומר. [31]ואשר לא שם לבו אל דבר ה' ויעזוב.
היה לו לומר עזב: זה אלי. בכבודו נגלה עליהם [32]והיו מראין אותו באצבע
[33]ראתה שפחה על הים מה שלא ראו נביאים: ואנוהו. אנקלס תרגם לשון נוה.
[34]נוה שאנן. [35]לנוה צאן. דבר אחר ואנוהו [36]לשון נוי. אספר נויו ושבחו לבאי
עולם. כגון [37]מה דודך מדוד וגו' דודי צח ואדום וכל הענין: [אלהי אבי. הוא זה
וארממנהו]: אלהי אבי. לא אני תחלת הקדושה [כבר] [אלא] מוחזקת ועומדת
לי דקדושה [קדושתו] ואלהותו עלי מימי אבותי: 3. ה' איש מלחמה. בעל
מלחמות. [ד] כמו [38]איש נעמי. וכל איש ואישך מתורגמין בעל. וכן [39]וחזקת והיית
לאיש. לגבור: ה' שמו. [40]מלחמותיו לא בכלי זיין אלא בשמו הוא נלחם. כמו
שאמר דוד [41]ואנכי בא אליך בשם ה' צבאות. [41*] דבר אחר ה' שמו אף בשעה
שהוא נוקם ונלחם באויביו אוחז הוא במדתו לרחם על ברואיו [קוראיו] ולזון את כל
באי עולם ולא כמדת מלכי אדמה [בשר ודם] כשהוא עוסק במלחמה פונה עצמו
מכל עסקים ואין בו כח [ה] לעשות זו וזו: 4. ירה בים. [42]שדי בימא. שדי לשון
ירייה. וכן הוא אומר [42*]או ירה יירה. או [42]אשתדאה ישתדי והתי"ו משמשת באלו
במקום [תי"ו] יתפעל: [ומבחר. שם דבר. כמו [43]מרכב. משכב. [44]מקרא קדש]:
טבעו. [45]אין טביעה אלא במקום טיט. כמו [46]טבעתי ביון מצולה. [47]ויטבע ירמיהו
בטיט. מלמד שנעשה הים טיט לגמול להם כמדתם ששעבדו את ישראל בחמר
ובלבנים: 5. יכסימו. כמו יכסום והיו"ד האמצעית יתירה בו ודרך מקראות בכך.
כמו [48]וצאנך ירביון. [49]ירויון מדשן ביתך. והיו"ד הראשונה שמשמעה לשון עתיד כך
פרשה: [פירושו] טבעו בים סוף כדי שיחזרו המים ויכסו אותן. יְכַסְיֻמוּ אין דומה לו במקרא
בנקודתו ודרכו להיות נקוד [וראוי לינקד] יְכַסֻּימוּ מלאפום [ו]: כמו אבן. [50]ובמקום
אחר צללו כעופרת ובמקום אחר יאכלמו כקש. הרשעים כקש הולכים ומִטָּרְפִין עולין
ויורדין. בינונים כאבן. והכשרים כעופרת שנחו מיד: 6. ימינך. ימינך. [51]שתי
פעמים כשישראל עושין רצונו של מקום השמאל נעשית ימין: ימינך ה' נאדרי
בכח. להציל את ישראל וימינך השנית תרעץ אויב. [ולי נראה אותה ימין עצמה
תרעץ אויב מה שאי אפשר לאדם לעשות שתי מלאכות ביד אחת. ופשוטו של
מקרא ימינך הנאדרת בכח מה מלאכתה ימינך היא תרעץ אויב וכמה מקראות דוגמתו
[52]כי הנה אויביך ה' כי הנה אויביך יאבדו [ז] ודומיהם]: נאדרי. היו"ד יתירה. כמו
[53]רבתי עם. שרתי במדינות. [54]גנובתי יום: תרעץ אויב. תמיד היא רועצת
ומשברת האויב ודומה לו וירעצו וירוצצו [את בני ישראל. בשופטים] [55]. (דבר אחר ימינך
הנאדרת בכח היא משברת ומלקה אויב: 7. וברב גאונך. אם היד בלבד רועצת
האויב כשהוא מרומם ברוב גאונו אז יהרס קמיו. ואם ברוב גאונו לבד אויביו נהרסים
קל וחומר כששלח בם חרון אף יאכלמו): תהרס. תמיד אתה הורס קמיך הקמים
נגדך

[29] במדבר י"ד; [30] שם; [31] שמות ט'; [32] סוטה ל"ב; [33] ע' מכילתא; [34] ישעיה ל"ג; [35] שם ס"ה; [36] ע' מכילתא; [37] שיר השירים ה'; [38] רות א'; [39] מלכים א' ב'; [40] מכילתא; [41] שמואל א' י"ז; [41*] מכילתא; [42] ת"א; [42*] שמות י"ט; [43] ויקרא ט"ו; [44] שם כ"ג; [45] מכילתא; [46] תהלים ס"ט; [47] ירמיה ל"ח; [48] דברים ח'; [49] תהלים ל"ו; [50] ע' מכילתא; [51] שם; [52] תהלים צ"ב; [53] איכה א'; [54] בראשית ל"א; [55] שופטים י':

י"ב: [ד] ע"ג *בראש' ט' כ': [ה] [כשהן עוסקין במלחמות פונין עצמן מכל עסקיהן ואין להם יכולת לעשות
זו וזו]: [ו] מלאפום=חולם אצל רש"י: [ז] [עד מתי רשעים ה' עד מתי רשעים יעלזו נשאו נהרות
ה' נשאו נהרות קולם אנכי לה' אנכי אשירה עורי עורי דבורה עורי עורי דברי שיר] וע"ג ברשב"ם:

נגדך [56] ומי הם הקמים כנגדו? אלו הקמים על ישראל וכן הוא אומר [57] כי הנה אויביך יהמיון [ח] ומה היא ההמיה? על עמך יערימו סוד ועל זה קורא אותם אויביו של מקום: .8 ו ב ר ו ח א פ י ך. [רוח] היוצא [*ח] משני נחירים של אף דבר הכתוב כביכול בשכינה דוגמת מלך בשר ודם. כדי להשמיע אזן הבריות כפי ההוה שיוכלו להבין דבר כשאדם כועס יוצא רוח מנחיריו וכן [58] עלה עשן באפו וכן [59] ומרוח אפו יכלו וזהו שאמר [60] למען שמי אאריך אפי כשזעפו נח נשימתו ארוכה וכשהוא כועס נשימתו קצרה, [60] ותהלתי אחטם לך. ולמען תהלתי אשים חֲטָם באפי לסתום נחירי בפני האף והרוח שלא יצאו. לך בשבילך אחטם. כמו נאקה בַחֲטָם [ט] במסכת שבת[61] כך נראה בעיני. וכל אף וחרון שבמקרא אני אומר כן [חרה אף כמו [62] ועצמי חרה מני חורב] [י] לשון שרפה ומוקד שהנחירים מתחממים ונחרים בעת הקצף. וחרון מגזרת חרה, כמו רצון מגזרת רצה, וכן חמה לשון חמימות. על כן הוא אומר [63] וחמתו בערה בו, ובנוח החמה אומר [64] נתקררה דעתו: נ ע ר מ ו מ י ם. אנקלוס תרגם [65] לשון ערימות [ערמומית] ולשון צחות המקרא [יא] כמו [66] ערמת חטים, ונצבו כמו נד יוכיח: נ ע ר מ ו. ממוקד רוח שיצא מאפך [מפיך] יבשו המים והם נעשו כמין גלים וכריות של עֲרֵמָה שהם גבוהים: כ מ ו נ ד. כתרגומו כשור. כחומה: נ ד. לשון צבור וכנוס, כמו [67] נד קציר [ביום נחלה, [68] כונס כנד. לא כתב כונס כנאד אלא כנד] ואלו היה [יב] כנד כמו כנאד וכונס לשון הכנסה היה לו לכתוב מכנים כנאד [כנד] מי הים אלא כונס לשון אוסף וצובר הוא וכן [69] קמו נד אחד [69] ויעמדו נד אחד. ואין לשון קימה ועמידה בנאדות אלא בחומות וצבורים ולא מצינו נאד נקוד אלא במלאפום. כמו [70] שימה דמעתי בנאדך. [71] את נאד החלב: ק פ א ו. כמו [72] וכגבינה תקפיאני שהוקשו ונעשו כאבנים והמים זורקים את המצריים על האבן בכח ונלחמים בם בכל מיני קושי: ב ל ב י ם. בחוזק הים ודרך המקראות לדבר כן, [73] עד לב השמים, [74] בלב האלה, לשון עיקרו ותקפו של דבר: .9 א מ ר א ו י ב. לעמו כשפיתם בדברים ארדוף ואשינם ואחלק שלל עם שרי ועבדי: ת מ ל א מ ו. תִמלא מהם. נ פ ש י רוחי ורצוני. ואל תתמה על תיבה המדברת בשתים תמלאמו תמלא מהם יש הרבה בלשון הזה [75] כי ארץ הנגב נתתני, כמו נתת לי. [76] ולא יכלו דברו לשלום, כמו דבר עמו, [77] בני יצאוני, כמו יצאו ממני, [78] מספר צעדיָ אגידנו, כמו אגיד לו, אף כאן תמלאמו תמלא נפשי מהם: א ר י ק ח ר ב י. אשלוף, ועל שם שהוא מריק את התער בשליפתו ונשאר ריק נופל בו לשון הרקה, כמו [79] מריקים שקיהם, [80] וכליו יריקו, ואל תאמר אין לשון ריקות נופל על היוצא אלא על התיק ועל השק ועל הכלי שיצא ממנה אבל לא על החרב ועל היין ולדחוק ולפרש אריק חרבי כלשון [81] וירק את חניכיו, אזדיין בחרבי. מצינו הלשון מוסב אף על היוצא, [82] שמן תורק, [83] ולא הורק מכלי אל כלי, לא הורק הכלי אין כתיב כאן אלא לא הורק היין מכלי אל כלי מצינו הלשון מוסב על היין, וכן [84] והריקו חרבותם על יפי חכמתך, דחידם: ת ו ר י ש מ ו. לשון רישות ודלות, כמו [85] מוריש ומעשיר: .10 נ ש פ ת. לשון הפחה, וכן [86] וגם נשף

בהם

[56] מכילתא; [57] תהלים פ״ג; [58] שם י״ח: [59] איוב ד׳; [60] ישעיה מ״ח; [61] דף כ״א; [62] איוב ל׳; [63] אסתר א׳; [64] יבמות ס״ג; [65] ע״ג מכילתא; [66] שיר ז׳: [67] ישעיה י״ז; [68] תהלים ל״ג: [69] יהושע ג׳; [70] תהלים נ״ו; [71] שופטים ד׳: [72] איוב י׳: [73] דברים ד׳; [74] שמואל ב׳ י״ח: [75] שופטים א׳; [76] בראשית ל״ז; [77] ירמיה י׳: [78] איוב ל״א; [79] בראשית מ״ב; [80] ירמיה מ״ח; [81] בראשית י״ד: [82] שיר א׳; [83] ירמיה שם; [84] יחזקאל כ״ח; [85] שמואל א׳ ב׳; [86] ישעיה מ׳;

[ח] [ומי הם האויבים על עמך]; [*ח] א״א דרש א פ י ך לשון רבים ובשאר מקומות כתיב א ף לשון יחיד; [ט] נוקב את חוטמו ומכניסו בתוכו והוא כמין טבעת; [י] ע״ג * ישעיה מ״ח ט׳; [יא] לדעת מנחם ערמת חטים נערמו מים ענין חמרים הם וע״ע שפת יתר סימן פ״ט; [יב] כמו

בהם: צ ל ל ו. שקעו עמקו. לשון [ז] [87] מצולה: כ ע ו פ ר ת. אבר פלו״ם בלעז:
11. ב א ל ם. בחוקים, כמו [88] ואת אילי הארץ לקח. [89] אילותי לעזרתי חושה:
נ ו ר א ת ה ל ת. יראוי מלהגיד תהלותיך פן ימעטו על כן נאמר [כמו שכתוב] [90] לך
דומיה תהלה: 12. נ ט י ת י מ י נ ך. [91] כשהקב״ה נוטה ידו, הרשעים כָּלִים ונופלים
לפי שהכל נתון בידו ונופלים בהטייתה. וכן הוא אומר [92] וה׳ יטה ידו וכשל עוזר
ונפל עזור. משל לכלי זכוכית הנתונים בידי אדם מטה ידו מעט והן נופלין ומשתברין:
ת ב ל ע מ ו א ר ץ. [93] מכאן שזכו לקבורה בשכר [יג] שאמרו [94] ה׳ הצדיק:
13. נ ה ל ת. לשון מנהל. ואנקלוס תרגם לשון נושא וסובל ולא דקדק לפרש אחר
לשון העברי: 14. [יד] י ר ג ז ו ן. מתרגזין: י ש ב י פ ל ש ת. [95] מפני שהרגו את
בני אפרים [טו] שמהרו את הקץ ויצאו בחזקה כמפורש בדברי הימים [96] והרגום אנשי
גת: 15. א ל ו פ י א ד ו ם א י ל י מ ו א ב. [97] והלא לא היה להם לירא כלום
שהרי לא עליהם הולכים? אלא מפני אנינות שהיו מתאוננים ומצטערים על כבודם
של ישראל: נ מ ג ו. [98] נמסו. כמו [99] ברביבים תמוגגנה. אמרו, עלינו הם באים
לכלותנו ולירש את ארצנו: 16. ת פ ל ע ל י ה ם א י מ ת ה [טז]. [100] על הרחוקים:
ו פ ח ד. על הקרובים, כענין שנאמר [101] כי שמענו את אשר הוביש וגו׳ [יז]: ע ד
י ע ב ר. [ע ד י ע ב ר]. כתרגומו [יח]: ק נ י ת. חבבת משאר אומות כחפץ הקנוי
בדמים יקרים שחביב על האדם: 17. ת ב א מ ו. [102] נתנבא משה שלא [יט] יכנס
לארץ לכך לא נאמר תביאנו: מ כ ו ן ל ש ב ת ך. [103] מקדש של מטה [כ] מכוון כנגד
כסא של מעלה אשר פ ע ל ת: מ ק ד ש ה׳. הטעם עליו זקף גדול להפרידו מתיבת
השם שלאחריו. המקדש אשר כוננו ידיך ה׳. [104] חביב בית המקדש שהעולם נברא
ביד אחת שנאמר [105] אף ידי יסדה ארץ ומקדש בשתי ידים. ואימתי יבנה בשתי
ידים? בזמן שה׳ ימלוך לעולם ועד (לעתיד לבא שכל המלוכה שלו 18. לעלם)
ו ע ד. לשון עולמות הוא והוי״ו בו יסוד [כא] לפיכך היא פתוחה אבל [106] אנכי היודע
וָעֶד שהוי״ו בו שמוש קמוצה היא: 19. כ י ב א ס ו ס פ ר ע ה. [107] כאשר בא:
20. ו ת ק ח מ ר י ם ה נ ב י א ה. היכן נתנבאה כשהיתה אחות אהרן קודם שנולד
משה [כב] אמרה עתידה אמי שתלד בן וכו׳ כדאיתא בסוטה [108]. ד״א [109] אחות אהרן
לפי שמסר נפשו עליה כשנצטרעה נקראת על שמו: א ת ה ת ף. כלי [של מיני]
זמר: ב ת פ י ם ו ב מ ח ל ת. [110] מובטחות היו צדקניות שבדור שהקב״ה עושה להם
נסים

[87] תהלים ס״ט; [88] יחזקאל י״ז; [89] תהלים כ״ב; [90] תהלים ס״ה; [91] מכילתא; [92] ישעיה ל״א; [93] מכילתא; [94] שמות ט׳; [95] מכילתא; [96] ד״ה א׳ ז׳ כ״א; [97] ע׳ מכילתא לפי נ׳ הילקוט; [98] ע׳ מכילתא; [99] תהלים ס״ה; [100] מכילתא; [101] יהושע ב׳; [102] ע׳ ב״ב קי״ט ב׳; [103] מכילתא ירוש׳ ברכות פ׳ ד׳ הל׳ ה׳; [104] ע׳ מכילתא; [105] ישעיה מ״ח; [106] ירמיה כ״ט; [107] ע׳ * ר״ה ג׳ וגם גטין ל׳; [108] דף י״ג וע״ג מגילה י״ד; [109] מכילתא; [110] שם;

שדרשו במכילתא ובאבדר״ן פ׳ ל״ג: [יג] שאמר. נ׳ מכילתא וע״ג שם ריש בשלח: [יד] זה לשון המכילתא כיון ששמעו האומות שהקב״ה מגביה קרנן של ישראל ומכניסן לארץ התחילו מתרגזין לכך נאמר שמעו עמים ירגזון [טו] ע׳ * סנהדרין צ״ב ב׳: [טז] ע״ג * סוף פ׳ עקב: [יז] ורישא דקרא וכי נפלה אימתכם עלינו [יח] ע״ג בילקוט בשם מכילתא וחסר במכילתא שלפנינו וע״ע * במדבר כ״א פסוק י״ד: [יט] זה לשון המכילתא נתנבאו אבות ולא ידעו מה, תביאנו ותטענו אין כתיב כאן אלא תביאמו ותטעמו הבנים נכנסים ולא האבות: [כ] ע״ג * בראשית כ״ח י״ז: [כא] וכן כתב הרד״ק במכלול כל עולם ועד בסגול להפריד בינו ובין היודע ועד שהוא ענין עדות וכן פירשו הדק׳ וס׳ הזכרון דברי רש״י בכאן ור״ל העי״ן היא פתוחה כי סגול נקרא בפי רש״י פתח והעי״ן של היודע ועד היא קמוצה כי צרי נקרא בפי רש״י קמץ. ולא כן דעת לבוש האורה שפירש המלה כולה היא פתוחה הוי״ו בפתח גדול והעי״ן בסגול שהוא פתח קטן והיודע ועד כולה קמץ הוי״ו קמץ גדול והעי״ן בצרי שהוא קמץ קטן וע״ע דברי רשד״ל בביאורו על התורה: [כב] שהיתה מתנבאה כשהיתה אחות אהרן

נסים והוציאו תפים ממצרים: .21 ותען להם מרים. משה אמר שירה לאנשים
[111] הוא אומר והם עונין אחריו ומרים אמרה שירה לנשים: .22 ויסע משה[כג].
[112] הסיען בעל כרחם שעטרו מצרים סוסיהם בתכשיטי זהב וכסף ואבנים טובות והיו
ישראל מוצאין אותן בים [113] ונדולה היתה ביזת ים מביזת מצרים שנאמר [114] תורי
זהב נעשה לך עם נקודות הכסף לפיכך הוצרך להסיען בעל כרחם: .23 ויבאו
מרתה. כמו למרה. ה״א בסוף תיבה במקום למ״ד בתחלתה והתי״ו היא במקום
ה״א הנשרשת בתיבה מרה ובסמיכתה כשהיא נדבקת לה״א שהוא מוסיף במקום
הלמ״ד תהפך הה״א של שרש לתי״ו וכן כל ה״א שהיא שרש בתיבה תתהפך לתי״ו
בסמיכתה, כמו [115] חמה אין לי, [116] וחמתו בערה בו, הרי ה״א של שרש נהפכת
לתי״ו מפני שנסמכת אל הוי״ו הנוספת, וכן [*116] עבד ואמה, [117] הנה אמתי בלהה,
[118] לנפש חיה, [119] וזהמתו חיתו לחם, [120] בין הרמה, [121] ותשובתו הרמתה [וחמה
וחמתו בערה בו]: .24 וילנו. לשון נפעל [ויתפעלו] הוא וכן התרגום [לשון נפעל
הוא] ואתרעמו. וכן כל [דרך] לשון תלונה להסב הדבור [הדבר] אל האדם מתלונן
מתרועם ולא אמר [יאמר] לונן רועם וכן יאמר הלועז דקומפ׳לישנ׳ט שי׳. מסב הדבור
אליו באמרו שי׳: .25 שם שם לו. [122] במרה נתן להם מקצת פרשיות של תורה
שיתעסקו בהם [כד] שבת ופרה אדומה ודינין: ושם נסהו. לעם וראה קשי ערפו
שלא נמלכו במשה בלשון יפה [רכה] בַּקֵּשׁ עלינו רחמים שיהיה לנו מים לשתות
אלא נתלוננו: .26 אם שמוע תשמע. זו קבלה שיקבלו עליהם: תעשה. היא
עשייה: והאזנת. תטה אזנים לדקדק בהם: כל חקיו. [123] [כה] דברים שאינן
אלא גזרת מלך בלא שום טעם ויצר הרע מקנטר עליהם מה איסור באלו למה נאסרו
כגון לבישת כלאים ואכילת חזיר ופרה אדומה וכיוצא בהם: לא אשים עליך.
[124] ואם אשים הרי היא כלא הושמה כי אני ה׳ רפאך, זהו מדרשו. [כו] ולפי
פשוטו כי אני ה׳ רפאך [125] ומלמדך תורה ומצות למען תנצל מהם כרופא הזה
האומר לאדם אל תאכל דבר זה פן יביאך לידי חולי זה וכן הוא אומר [126] רפאות
תהי לשרך: .27 שתים עשרה עינת מים. [127] כנגד י״ב שבטים נזדמנו להם:
ושבעים תמרים. כנגד שבעים זקנים:

טז. .1 בחמשה עשר יום. [1] נתפרש היום של חנייה זו לפי שבו ביום כלתה
החררה שהוציאו ממצרים והוצרכו למן ללמדנו שאכלו משירי הבצק ששים
ואחת סעודות וירד להם המן [א] בששה עשר באייר ויום א׳ בשבת היה כדאיתא
במסכת

*[110] מכילתא פסוק ויאמרו לאמר; [111] ע׳ סוטה ל׳ ב׳; [112] תנחומא ב; [113] מכילתא פ׳ כא; [114] שיר א׳;
[115] ישעיה כ״ז; [116] אסתר א; [*116] ויקרא כ״ה: [117] בראשי׳ ל׳; [118] שם א׳; [119] איוב ל״ג; [120] שמואל ד׳;
[121] שמואל א׳ ז׳; [122] ע׳ סנהדרין נ׳ ב׳ ובמכילתא; [123] ע׳ יומא ס״ז ב׳; [124] ע׳ מכילתא; [125] ע״ש;
[126] משלי ג׳; [127] מכילתא;
טז [1] ע׳ מכילתא;

עד שלא נולד משה והיינו הנביאה אחות אהרן * סוטה י״ב: [כג] ע״ג במכילתא ושי״ר שנדרש
שם באופן אחר: [כד] ע״ע * שמות כ״ד ג׳ ודברים ה׳ ט״ז וע״ע ס״ע פ״ח: [כה] חוק. משמע שאינו
אלא גזרת המלך כמו ויישימת לחוק וישם אותה יוסף לחוק: השטן. יצר הרע משיב עליהן
תשובה להטעות את ישראל ולומר שהתורה אינה אמר כי מה תועלת בכל אלה לכך נכתב בהן
חוק אני ה׳ גזרתי עליכם: [כו] [ופשוטו אני הוא הרופא המזהירך שלא לאכול דברים המחזירים
את האדם לחליו וזהו איזון מצות ושימור הוקים]:

טז [א] בט״ו יום לחדש השני ואותו יום שבת היה שנ׳ ובקר וראיתם. שנתרעמו בו ביום על המן
כדכתב וילונו על משה וג׳ להמית את כל הקהל הזה ברעב והבטיחם להוריד מן למחר

במסכת שבת[2]: 2. וילונו. לפי שכלה הלחם: 3. מי יתן מותנו. שנמות ואינו שם דבר כמו [ב] מיתתנו [מותנו] אלא כמו עשותנו, חנותנו, שובנו. לעשות אנחנו, לחנות אנחנו, למות אנחנו, תרגומו לוי דמיתנא. [3] לו מתנו, הלואי והיינו מתים: 4. דבר יום ביומו. [ו] צורך אכילת יום ילקטו ביומו ולא ילקטו היום לצורך מחר: למען אנסנו. כי אנסנו, הילך בתורתי. אם ישמרו המצות התלויות בו שלא יותירו ממנו ולא יצאו בשבת ללקוט: 5. והיה משנה. ליום ולמחרת: משנה. על שהיו רגילים ללקוט יום יום של שאר ימות השבוע [אומר אני אשר יביאו והיה משנה לאחר שיביאו ימצאו [בו] משנה במדידה על אשר ילקטו וימדו יום יום וזהו לקטו לחם משנה [ג] בלקיטתו היה נמצא [לקיטתן נמצאת] לחם משנה. וזהו *[4] על כן הוא נותן לכם ביום הששי לחם יומים נותן לכם ברכה [ד] פויישן בבית למלאות העומר פעמים ללחם יומים]: 6. ערב. כמו לערב: וידעתם כי ה׳ הוציא אתכם. לפי שאמרתם לנו כי הוצאתם אותנו תדעו כי לא אנחנו המוציאים אלא ה׳ הוציא אתכם שיגיז לכם את השליו [ה]: 7. ובקר וראיתם. לא על הכבוד שנאמר והנה כבוד ה׳ נראה בענן נאמר אלא כך אמר להם ערב וידעתם כי היכולת בידו ליתן תאותכם ובשר יתן [5] אך לא בפנים מאירות יתננה לכם כי שלא כהוגן שאלתם אותו ומכרס מלאה והלחם ששאלתם לצורך בירידתו לבקר תראו את כבוד אור פניו שיורידהו לכם דרך חבה בבקר [ו] שיש שעות להכינו וטל מלמעלה וטל מלמטה כמונח בקופסא [בחפיסה]: את תלנתיכם על ה׳. כמו אשר על ה׳: ונחנו מה. מה אנחנו חשובין? כי תלינו עלינו. שתרעימו עלינו את הכל את בניכם ונשיכם ובנותיכם וערב רב. ועל כרחי אני זקוק [צריך] לפרש תלינו בלשון תפעילו מפני דגשותו וקרייתו שאלו היה רפה הייתי מפרשו בלשון תפעלו. כמו [6] וילן העם על משה או אם היה דגש ואין בו יו״ד ונקרא תלונו הייתי מפרשו לשון תתלוננו עכשיו הוא משמע תלינו את אחרים כמו במרגלים [7] וילינו עליו את כל העדה: 8. בשר לאכל. ולא לשבוע [8] למדה תורה דרך ארץ שאין אוכלין בשר לשובע. ומה ראה להוריד לחם בבקר ובשר בערב לפי שהלחם [ז] שאלו כהוגן שאי אפשר לו לאדם בלא לחם אבל בשר שאלו שלא כהוגן שהרבה בהמות היו להם, ועוד שהיה אפשר להם בלא בשר לפיכך נתן להם בשעת טורח שלא כהוגן: אשר אתם מלינם עליו. את האחרים השומעים אתכם מתלוננים: 9. קרבו. למקום שהענן ירד: 13. השליו. [9] מין עוף הוא ושמן מאד: היתה שכבת הטל. [10] הטל שוכב על המן [ח] ובמקום אחר הוא אומר [11] וברדת הטל וגו׳.

הטל

[2] דף פ״ז; [3] במדבר י״ד; [4] ע׳ מכילתא; *[4] ע״ז כ״ט; [5] ע׳ מכילתא ויומא ע״ה ב׳; [6] שמות י״ז; [7] במדבר י״ד; [8] ע׳ יומא ע״ה ב׳ מכילתא; [9] ע׳ יומא ע״ה ב׳; [10] ע׳ שם; [11] במדבר י״א;

ועל כרחך חד בשבת ירד להם המן תחלה שנ׳ ששת ימים תלקטוהו וביום השביעי לירידתו שבת לא יהיה בו: [ב] [מותנו], וכן ברק׳ ובס׳ הזכרון ע״ג *שמות י״ד י״ב: [ג] [משנה על מה שרגילין וזהו]: [ד] כל ברכה שבמקרא לשון רבוי הוא דבר המרבה ומצוי בו שובע פויישן בל׳ *סוטה י׳: [ה] [השליו אבל לא בפנים מאירות שהרי ממלא מעיים שאלתם אותו שלא כהוגן ובוקר כשיוריד לכם את המן וראיתם בירידתו את כבודו של מקום שבפנים מאירות ודרך חבה יורידם כמונח בקופסא] (ובקר — יתן ל׳): [ו] [שיהא שהות ביום להכינו]: [ז] לחם שאלו כהוגן. שאי אפשר להיות בלא לחם: נתן להם כהוגן. בבקר שיש שהות להכינו: בשר שאלו שלא כהוגן. מתוך כרס מלאה שהרי מקנה רב היה להם: שלא כהוגן. יורד להם עם חשיכה שעה שאינה ראויה לתקן אותה עד שעת הסעודה: [ח] כתב ותעל שכבת הטל. והנה על פני המדבר כשהיה הטל עולה מן הארץ

הטל יורד על הארץ והמן יורד עליו וחוזר ויורד טל עליו והרי הוא כמונח בקופסא:
14. ותעל שכבת הטל וגו׳. [ט] כשהחמה זורחת עולה טל שעל המן לקראת החמה
כדרך טל עולה לקראת החמה, אף אם תמלא שפופרת של ביצה טל ותסתום את
פיה ותניחה בחמה היא עולה מאליה באויר. ורבותינו דרשו [12] שהטל עולה מן הארץ'
באויר וכעלות שכבת הטל נתגלה המן וראו והנה על פני המדבר [דק].
דבר דק: מחספס. מגולה ואין דומה לו במקרא. ויש לומר מחוספס לשון חפיסא[יא]
ודלוסקמא [13] שבלשון משנה. כשנתגלה משכבת הטל ראו שהיה דבר דק מחוספס
בתוכו בין שתי שכבות הטל. ואנקלוס תרגם מקלף, לשון [14] מחשוף הלבן: ככפר.
כפור יילידא בלעז. דעדק כגיר. [15] כאבני גיר והוא מין צבע שחור כדאמרינן גבי
כסוי הדם [16] הגיר והזרניך. דעדק כגיר כגלידא על [דעל] ארעא [יב] דק היה כגיר ושוכב
מוגלד כקרח על הארץ וכן פירושו דק ככפור שטוח קלוש ומחובר [יג] כגליד. דק
טינב״ש בלעז. שהיה מגליד גלד דק מלמעלה. וכגיר שתרגם אנקלוס תוספת הוא על
לשון העברית ואין לו תיבה בפסוק: 15. מן הוא. [יד] הכנת מזון הוא. כמו [17] וימן
להם המלך [טו]: כי לא ידעו מה הוא. שיקראוהו בשמו: 16. עמר. שם מדה:
מספר נפשתיכם. כפי מנין נפשות שיש לאיש באהלו תקחו עומר לכל
גולגולת: 17. המרבה והממעיט. יש שלקטו הרבה ויש שלקטו מעט
וכשבאו לביתם מדדו בעומר איש איש מה שלקטו ומצאו שהמרבה ללקוט לא העדיף
על עומר לגולגולת אשר באהלו והממעיט ללקוט לא מצא חסר מעומר לגולגולת
וזהו נס גדול שנעשה בו: 20. ויותרו אנשים. [18] דתן ואבירם: וירם
תולעים. לשון רמה: ויבאש. [19] הרי זה מקרא הפוך שבתחלה הבאיש
ולבסוף התליע כענין שנאמר ולא הבאיש ורמה לא היתה בו וכן דרך כל המתליעים:
21. וחם השמש ונמס. [19] הנשאר בשדה נעשה נחלים ושותין ממנו איילים
וצבאים ואומות העולם צדין מהם וטועמים בהם טעם מן ויודעים מה שבחן של ישראל;
ותרגומו של נמס פשר לשון פושרים. על ידי השמש מתחמם [שמתחמם] ומפשיר
דישטנ״פריר בלעז. ודוגמתו [בסנהדרין] [20] בסוף ד׳ מיתות: 22. לקטו לחם
משנה. כשמדדו את לקיטתם באהליהם מצאו כפלים שני העמר לאחד. [21] ומדרש
אגדה לחם משנה משונה. אותו היום נשתנה לשבח בריחו וטעמו: ויגידו למשה.
שאלוהו מה היום מימים ומכאן יש ללמד [22] שעדיין לא הגיד להם משה פרשת
שבת שנצטווה לומר להם והיה ביום הששי והכינו וגו׳ עד ששאלו מה זאת אמר
להם הוא אשר דבר ה׳ שנצטויתי לומר לכם ולכך ענשו הכתוב שאמר לו, עד אנה
מאנתם ולא הוציאו מן הכלל: 23. את אשר תאפו אפו. מה שאתם רוצים
לאפות בתנור אפו היום הכל לשני ימים. ומה שאתם צריכים לבשל ממנו במים
בשלו היום. לשון אפייה נופל בלחם ולשון בישול בתבשיל: למשמרת. לגניזה:
25. ויאמר משה אכלהו היום וגו׳. [23] שחרית שהיו רגילין לצאת
וללקוט

[12] ע׳ תנח׳ ושי״ר פ׳ ל״ח; [13] ב״מ כ׳; [14] ברכות ל׳; [15] ישעיה כ״ז: [16] חולין פ״ח ב׳ וגם מגילה י״ח;
[17] דניאל א׳: [18] ש״ר תנח׳ פ׳ שמות; [19] ע׳ מכילתא: [20] דף ס״ז; [21] תנחומא וע׳ מכילתא; [22] ע׳ תנחומא;
[23] מכילתא;

לקראת החמה כדרכו היה נראה על פני המדבר דק מחספס למדנו שהיה הטל מכסה את המן
עד שעה שהטל עולה לקראת החמה וכתב ירד המן עליו אלמא טל מלמטה: [ט] ע׳ משנה ריש
פרק ט׳ דפרה: [י] [מן הארץ והמן יורד מן השמים שלא כדרך סדרי בראשית הלחם מלמעלה
והטל מלמטה ובעלות וכ׳]: [יא] חמת של עור שנותנין בו יין: [יב] ע׳ תוס׳ י״ט פ׳ ב׳ דפאה משנה
ה׳ דלא כרש״י: [יג] גליד. קרח לבן שאינו שלג * ב״ב כ׳: [יד] פי׳ רש״י שהוא לשון זמון כמו
וימן ה׳ דג גדול וימן המלך ואינו נראה לי (ר״י בכור שור): [טו] כפירוש רש״י כן הוא גם דעת

וללקוט באו לשאול אם נצא אם לאו אמר להם את שבידכם אכלו. לערב חזרו לפניו ושאלוהו מהו לצאת? אמר להם שבת היום ראה אותם דואגים שמא פסק המן ולא ירד עוד אמר להם היום לא תמצאוהו. מה ת"ל היום? היום לא תמצאוהו, אבל מחר תמצאוהו: 26. וביום השביעי שבת. [שבת הוא], לא יהיה בו. המן [24] ולא בא הכתוב אלא לרבות יום הכפורים וימים טובים: 28. עד אנה מאנתם[טו]. [25] משל הדיוט הוא, בהדי הוצא לקי כרבא על ידי הרשעים מתגנין הכשרין: 29. ראו. בעיניכם כי ה' בכבודו מזהיר אתכם על השבת שהרי נס נעשה בכל ערב שבת לתת לכם לחם יומים: שבו איש תחתיו. [26] מכאן סמכו חכמים ד' אמות ליוצא חוץ לתחום [נ' לנטפי וא' לפישוט ידים ורגלים]: אל יצא איש ממקמו. [27] אלו אלפים אמה של תחום שבת ולא במפורש [28] שאין תחומין אלא מדברי סופרים ועיקרו של מקרא על לוקטי המן נאמר: 31. והוא כזרע גד לבן. עשב ששמו קולייינדר [אליינדרא] וזרע שלו עגול ואינו לבן [29] [יז] והמן היה לבן ואינו נמשל לזרע גד אלא לענין העגול כזרע גד היה והוא לבן: כצפיחת. בצק שמטגנין אותו בדבש וקורין לו אסקריטין [30] בלשון משנה והוא תרגום של אנקלוס: 32. למשמרת. לגניזה: לדרתיכם. [31] בימי ירמיהו כשהיה ירמיהו מוכיחם למה אין אתם עוסקים בתורה, והם אומרים, נניח מלאכתנו ונעסוק בתורה מהיכן נתפרנס הוציא להם צנצנת המן ואמר להם [32] [הדור] אתם ראו דבר ה', שמעו לא נאמר אלא ראו בזה נתפרנסו אבותיכם הרבה שלוחין יש לו למקום להכין מזון ליראיו: 33. צנצנת. [33] צלוחית של חרס כתרגומו [כמשמעו]: והנח אתו לפני ה'. לפני הארון ולא נאמר מקרא זה עד שנבנה אהל מועד אלא שנכתב כאן בפרשת המן: 35. ארבעים שנה. [34] והלא חסר י"ח שלשים יום שהרי בט"ו [שעד ט"ו באייר לא ירד] באייר ירד להם המן תחלה ובט"ו בניסן פסק שנאמר [35] וישבות המן ממחרת? אלא מגיד שהעוגות שהוציאו ישראל ממצרים טעמו בהם טעם מן: אל ארץ נושבת. *[35] לאחר שעברו את הירדן (שאותה שבעבר הירדן מיושבת וטובה שנאמר [36] אעברה נא ואראה את הארץ הטובה אשר בעבר הירדן, ותרגום של נושבת יתבתא רצה לומר מיושבת: אל קצה ארץ כנען. [יט] בתחלת הגבול. קודם שעברו את הירדן) והוא ערבות מואב. נמצאו מכחישין זה את זה? אלא בערבות מואב כשמת משה בז' באדר פסק המן מלירד ונסתפקו ממן שלקטו בו ביום עד שהקריבו העומר בששה עשר בניסן שנאמר [37] ויאכלו מעבור הארץ ממחרת הפסח: 36. עשרית האיפה. [38] האיפה שלש סאין והסאה

[24] מכילתא; [25] ב"ק ל"ב: [26] עירובין נ"א; [27] ע' מכילתא; [28] ע' סוטה ל' ב': [29] ע' יומא ע"ה: [30] חלה פ"א משנה ד' פסחים ל"ז ומכילתא: [31] מכילתא; [32] ירמיה ב': [33] ע' מכילתא; [34] קידושין ל"ח ע' סדר עולם ה"י; [35] יהושע ה': *[35] קידושין ל"ח; [36] דברים ד'; [37] יהושע ה'; [38] * עירובין פ"ג ב':

מנחם נגד דעת דונש שפירש מן הוא מה היא וע"ע ברשב"ם ובראב"ע: [טו] מאנתם. משה ואהרן בכלל: משל הדיוט. קוץ הגדול אצל הכרוב כשבא לעקרו פעמים שנעקר הכרוב עמו ונמצא לוקה בשבילו כלומר שכיני רשע לוקין עמו: [יז] זרע הגד אינו לבן אבל עגול הוא והכי אמר קרא והוא עגול כזרע גד ולבן כמרגלית: [יח] שנסתפקו מעוגות שהוציאו ממצרים דכתב ויסעו מאלים ויבאו כל עדת ב"י אל מדבר סין בט"ו יום לחודש השני וכתיב בתריה בשבתנו על סיר הבשר וג' וכתיב הנני ממטיר לכם לחם אלמא בששה עשר באייר המן התחיל לירד: [יט] ארץ כנען. בערבות מואב ששם מת משה שהיא ארץ האמרי ועל שפת הירדן שהוא קצה כניסת ארץ כנען: נושבת. מעבר הירדן ואילך שהיא חשובה מארץ סיחון ועוג כדאשכחן במשה שהיה מתאוה ליכנס בה וקרי לה טובה:

והסאה ו׳ קבין והקב ד׳ לוגין והלוג ו׳ ביצים נמצאת עשירית האיפה מ״ג ביצים וחומש ביצה והוא שיעור לחלה ולמנחות:

יז, 2. מ ה ת נ ס ו ן. לומר היוכל לתת [היוכל ליתן] מים בציה [בארץ ציה]: 4. ע ו ד מ ע ט. אם אמתין עוד מעט ו ס ק ל נ י: 5. ע ב ר ל פ נ י ה ע ם. [1] וראה [ונראה] אם יסקלוך למה הוצאת לעז על בני? ו ק ח א ת ך מ ז ק נ י י ש ר א ל. [2] לעדות שיראו שעל ידך המים יוצאים מן הצור ולא יאמרו מעינות היו שם מימי קדם: ו מ ט ך א ש ר ה כ י ת ב ו א ת ה י א ר. [3] מה תלמוד לומר אשר הכית בו את היאור? אלא שהיו ישראל אומרים על המטה שאינו מוכן אלא לפורענות, בו לקה פרעה ומצרים כמה מכות במצרים ועל הים לכך נאמר אשר הכית בו את היאור, יראו עתה שאף לטובה הוא מוכן: 6. ו ה כ י ת ב צ ו ר. [4] על הצור לא נאמר אלא בצור, מכאן שהמטה היה של מין דבר חזק ושמו סנפרינון, והצור נבקע מפניו: 8. ו י ב א ע מ ל ק ו ג ו׳. [5] סמך פרשה זו למקרא זה לומר תמיד אני ביניכם ומזומן לכל צרכיכם ואתם אומרים היש ה׳ בקרבנו אם אין, חייכם שהכלב בא ונושך אתכם ואתם צועקים לי ותדעו היכן אני. משל לאדם שהרכיב בנו על כתפו ויצא לדרך היה אותו הבן רואה חפץ ואומר אבא טול חפץ זה ותן לי, והוא נותן לו, וכן שנייה, וכן שלישית. פגעו באדם אחד אמר לו אותו הבן, ראית את אבא? אמר לו אביו. אינך יודע היכן אני? השליכו מעליו ובא הכלב ונשכו: 9. ב ח ר ל נ ו. [6] לי ולך, השוהו לו מכאן אמרו יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך [א] וכבוד חבירך כמורא רבך מניין? שנאמר [7] ויאמר אהרן אל משה בי אדני, והלא אהרן גדול מאחיו [גדול האחים] היה ועושה את חבירו כרבו. ומורא רבך כמורא שמים מניין? שנאמר [8] אדני משה כלאם. כַּלֵּם מן העולם חייבין הם כלייה המורדים בך כאלו מרדו בהקב״ה: ו צ א ה ל ח ם. [9] צא מן הענן והלחם בו: [10] מ ח ר. בעת המלחמה א נ כ י נ צ ב: ב ח ר ל נ ו א נ ש י ם. [11] [גבורים ויראי חטא שתהא זכותן מסייעתן. דבר אחר בחר לנו אנשים] שיודעין לבטל כשפים לפי שבני עמלק מכשפין היו: 10. ו מ ש ה א ה ר ן ו ח ו ר. [12] מכאן לתענית שצריכים שלשה לעבור לפני התיבה שבתענית היו שרויים: ח ו ר. [13] בנה של מרים היה (וכלב בעלה): 11. כ א ש ר י ר י ם מ ש ה י ד ו. וכי ידיו של משה נוצחות היו המלחמה [ב] וכו׳ כראיתא [14] בר״ה: 12. ו י ד י מ ש ה כ ב ד י ם. [15] בשביל שנתעצל במצוה ומנה אחר תחתיו נתייקרו ידיו: ו י ק ח ו אהרן וחור א ב ן ו י ש י מ ו ת ח ת י ו. [16] ולא ישב לו על כר וכסת אמר ישראל שרויין בצער אף אני אהיה עמהם בצער: ו י ה י י ד י ו א מ ו נ ה. [ג] ויהי משה ידיו באמונה פרושות השמים בתפלה נאמנה ונכונה: ע ד ב א ה ש מ ש. [17] שהיו עמלקים מחשבין [מכוונים] את השעות באיצטרולוניאה באיזו שעה הם נוצחים והעמיד להם משה חמה וערבב את השעות: 13. ו י ח ל ש י ה ו ש ע. [18] חתך [ראשי] גבוריו ולא השאיר אלא חלשים שבהם ולא הרגם כלם מכאן אנו למדים שעשו על

פי

יז [1] ע׳ ילקוט חקת רמז תשס״ד בשם הילמדנו: [2] מכילתא: [3] ע׳ מכילתא: [4] מכילתא: [5] ע׳ תנחומא פ׳ יתרו פס׳ רבתי פסקא מ״ג לפריס: [6] ע׳ מכילתא אדר״ן פ׳ כ״ז: [7] במדבר י״ב: [8] שם י״א: [9] מכילתא: [10] ע׳ שם ויומא נ״ב: [11] ע׳ מכילתא ת״ח: [12] מכילתא: [13] סוטה י״א ב׳: [14] דף כ״ט גם במכילתא: [15] ע׳ מכילתא ת״י: [16] תענית י״א: [17] תנח׳: [18] ע׳ מכילתא תנח׳:

יז [א] וכן גרס גם הילקוט והתנח׳ וגי׳ המכילתא צריכה תיקון: [ב] אלא לומר לך בזמן שמסתכלין ישראל כלפי מעלה ומשעבדין את לבן לאביהם שבשמים היו מתגברין ואם לאו היו נופלין׳ [ג] ויהי ידיו של משה פרושות באמונת השמים ובתפלה נכונה עד בא השמש]

פי הדבור של שכינה: 14. כתב זאת זכרון. [19] שבא עמלק להזדווג לישראל קודם לכל האומות: ושים באזני יהושע. [19] המכנים את ישראל לארץ שיצוה את ישראל לשלם לו את גמולו כאן נרמז לו למשה שיהושע מכנים את ישראל לארץ: כי מחה אמחה. לכך אני מזהירך כן כי חפץ אני למחותו: 15. ויקרא שמו. של מזבח: ה' נסי. הקב"ה עשה לנו כאן נס. [20] לא שהמזבח קרוי ה' אלא המזכיר שמו של מזבח זכר את הנס שעשה המקום. ה' הוא נס שלנו[ד]: 16. ויאמר. משה: כי יד על כס יה. [21] ידו של הקב"ה הורמה לישבע בכסאו להיות לו מלחמה ואיבה בעמלק עולמית. ומהו כס ולא נאמר כסא? ואף השם נחלק להציו? נשבע הקב"ה שאין שמו שלם ואין כסאו שלם עד שימחה שמו של עמלק [עשו] כולו וכשימחה שמו יהיה השם שלם והכסא שלם שנאמר [22] האויב תמו חרבות לנצח. זהו עמלק [עשו] שכתוב בו [23] ועברתו שמרה נצח. [24] וערים נתשת אבד זכרם המה מהו אומר אחריו? וה' לעולם ישב. הרי השם שלם. כונן למשפט כסאו. הרי כסאו שלם:

יתרו.

יח, 1. וישמע יתרו. [1] מה שמועה שמע [ובא] קריעת ים סוף ומלחמת עמלק:

יתרו. [2] שבע שמות נקראו לו רעואל יתר יתרו חובב חבר קני פוטיאל. יתר על שם שיתר פרשה אחת בתורה ואתה תחזה. יתרו לכשנתגייר וקיים המצות הוסיפו לו אות [אחד] על שמו. חובב שחבב את התורה. [3] חובב הוא יתרו שנאמר [4] מבני חובב חותן משה ויש אומרים רעואל אביו של יתרו היה ומהו אומר [5] ותבאנה אל רעואל אביהן. שהתינוקות קורין לאבי אביהן אבא. בספרי [6]: חתן משה. [7] כאן היה יתרו מתכבד במשה אני חותן המלך ולשעבר היה משה תולה הגדולה בחמיו שנאמר [8] וישב אל יתר חותנו: למשה ולישראל. [9] שקול משה כנגד כל ישראל: את כל אשר עשה להם בירידת המן ובבאר ובעמלק: כי [וכי] הוציא ה' וגו'. [10] זו הגדולה על כלם: 2. אחר שלוחיה. [10] כשאמר לו הקב"ה במדין לך שוב מצרימה [11] ויקח משה את אשתו ואת בניו וגו' ויצא אהרן לקראתו ויפגשהו בהר האלהים. אמר לו מי הם הללו? אמר לו זו היא אשתי שנשאתי במדין ואלו בני. אמר לו והיכן אתה מוליכן? אמר לו למצרים [במצרים] אמר לו על הראשונים אנו מצטערים ואתה בא להוסיף עליהם; אמר לה לכי לבית אביך נטלה שני בניה והלכה לה: 4. ויצלני מחרב פרעה. כשגילו דתן ואבירם על דבר המצרי ובקש להרוג את משה נעשה צוארו כעמוד של [א]שיש: 5. אל המדבר. [12] אף אנו יודעים שבמדבר היו אלא בשבחו של יתרו דבר הכתוב. שהיה יושב בכבודו של עולם ונדבו לבו לצאת אל המדבר מקום תהו לשמוע דברי תורה: 6. ויאמר אל משה. על

[19] ע' מכילתא: [20] עי' *ברא"ית ל"ג י"ט: [21] ע' תנ"חי פי כי תצא: [22] תהלים ט': [23] עמוס א': [24] תהלים ט':

יח [1] ע' מכילתא זבחים קט"ז ירוש' מגילה פ' א': [2] ע' מכילתא: [3] ספרי ע"ב *במדבר י' כ"ט: [4] שופטים ד': [5] שמות ב': [6] פ' בהעלתך: [7] מכילתא: [8] שמות ד': [9] ע' מכילתא: [10] מכילתא: [11] שמות ד': [12] ע'

ד [ד"א פשטיה דקרא כמו נס של חיילות שמתקבצין בזמן שרואין אותו ועושין מלחמה כי יד על כס יה מה שאמרתי למעלה ה' נסי שהגביה הקב"ה ידו להשבע לעשות לו מלחמה בעמלק ודוגמתו כתיב בנביאים הנה אשא אל גוים ידי ואל עמים ארים נסי]. (א"א ע' ברשב"ם):

יח [א] שן. בשיר פרשה א' וכן במדרש שה"ש פסוק צוארך כמגדל השן: [ב] חדודין. קטטין קטטין

[12] על ידי שליח: אני חתנך יתרו וגו׳. [12] אם אין אתה יוצא בגיני צא בגין אשתך ואם אין אתה יוצא בגין אשתך צא בגין שני בניה: .7 ויצא משה. [12] כבוד גדול נתכבד יתרו באותה שעה, כיון שיצא משה יצא אהרן נדב ואביהוא ומי הוא שראה את אלו יוצאין ולא יצא: וישתחו וישק לו. [12] איני יודע מי השתחוה למי כשהוא אומר איש לרעהו מי הקרוי איש זה משה שנאמר [13] והאיש משה: .8 ויספר משה לחתנו. [14] למשוך את לבו לקרבו לתורה: את כל התלאה. [15] שעל הים ושל עמלק: [התלאה. למ״ד אל״ף מן היסוד של התיבה והתי״ו הוא תקון ויסוד [יסוד] הנופל ממנו לפרקים וכן תרומה תנופה תקומה תנואה]: .9 ויחד יתרו. וישמח יתרו, זהו פשוטו. ומ״א [ומדרשו] [16] נעשה בשרו [ב] חדודין חדודין, מיצר על איבוד מצרים, היינו דאמרי אינשי גיורא עד עשרה דרי לא תבזי ארמאה באפיה: על כל הטובה. [17] טובת המן והבאר והתורה, ועל [על] כלן אשר הצילו מיד מצרים. עד עכשיו לא היה עבד יכול לברוח ממצרים שהיתה הארץ מסוגרת ואלו יצאו ששים רבוא: .10 אשר הציל אתכם מיד מצרים. אומה קשה: ומיד פרעה. מלך קשה: מתחת יד מצרים. [כתרגומו לשון רידוי ומרות], היד שהיו מכבידים עליהם היא העבודה: .11 עתה ידעתי. [18] מכירו הייתי לשעבר ועכשיו ביותר: מכל האלהים. [19] מלמד שהיה מכיר בכל ע״ז שבעולם שלא הניח ע״ז שלא עבדה: כי בדבר אשר זדו עליהם. כתרגומו [20] במים דמו לאבדם והם נאבדו במים: אשר זדו. אשר הרשיעו. ורבותינו [20] דרשוהו לשון [21] ויזד יעקב נזיד, בקדרה אשר בשלו בה, נתבשלו: .12 עלה. כמשמעה שהיא כולה [עולה] כליל: וזבחים. שלמים: ויבא אהרן וגו׳. [22] ומשה היכן הלך והלא הוא שיצא לקראתו וגרם לו את כל הכבוד? אלא שהיה עומד ומשמש לפניהם: לפני האלהים. [23] מכאן שהנהנה מסעודה שתלמידי חכמים מסובין בה כאלו נהנה מזיו השכינה: .13 ויהי ממחרת. [ג] מוצאי יום הכפורים היה כך שנינו בספרי [ד] ומהו ממחרת למחרת רדתו מן ההר. ועל כרחך אי אפשר לומר אלא ממחרת יום הכפורים שהרי קודם מתן תורה אי אפשר לומר והודעתי את חקי וגו׳. ומשנתנה תורה עד יה״כ לא ישב משה לשפוט את העם [24] שהרי בי״ז בתמוז ירד ושבר את הלוחות ולמחר עלה בהשכמה ושהה שמונים יום וירד ביה״כ ואין פרשה זו כתובה כסדר שלא נאמר ויהי ממחרת [לפי שלא נאמר וישלח משה עד] עד שנה שנייה אף לדברי האומר יתרו [25] קודם מתן תורה בא שלוחו אל ארצו לא היה אלא עד שנה שנייה שהרי נאמר כאן וישלח משה את חתנו ומצינו במסע הדגלים שאמר לו משה [26] נוסעים אנחנו אל המקום וגו׳ אל נא תעזוב אותנו. ואם

מכילתא; [13] במדבר י״ב: [14] ע׳ מכילתא; [15] מכילתא; [16] ע׳ מכילתא סנהדרין צ״ד: [17] ע׳ שם; [18] מכילתא: [19] תנחומא; [20] סוטה י״א; [21] בראשית כ״ה; [22] מכילתא; [23] ברכות ס״ד וע״ג מכילתא; [24] ע׳ תנחומא פרשת כי תשא; [25] ע׳ תוס׳ ע״ז כ״ד ב׳; [26] במדבר י׳:

שהיה מיצר מאד על מפלת מצרים: דרי. הכי הוה משל בני אדם ומיהו יתרו לאו עשירי הוה: [ג] [מוצאי י״ה היה ואין פרשה זו כתובה כסדר כך שנינו בספרי מהו ממחרת וכ׳ וירד בי״ה אלא אין פרשה וכ׳ עד משה וסה״ד]. [מוצאי י״ה היה שלא נאמר ויהי ממחרת עד שנה שנייה אף לדברי האומר יתרו קודם מתן תורה בא שלוחו אל ארצו לא היה עד שנה שנייה כך שנינו בספרי ומהו ממחרת וכ׳ עד שנה שנייה שהרי נאמר וכ׳]. ממחרת יה״כ היה וכ׳ ואין פרשה זו כתובה כסדר שלא נאמרה עד שנה שנייה שהרי נאמר כאן וישלח משה וכ׳]. וע׳ גם במזרחי וע״ע הג׳ בחומש נתח״ש מכ״י של שנת רמ״ט: [ד] בספרי ליתא אבל במכילתא כתיב ויהי

ואם זו קודם מתן תורה משלחו והלך היכן מצינו שחזר. ואם תאמר שם לא נאמר יתרו אלא חובב ובנו של יתרו היה הוא חובב הוא יתרו שהרי כתוב [27] מבני חובב חותן משה: וישב משה וגו׳ ויעמד העם. [28] יושב כמלך וכולן עומדים, והוקשה הדבר ליתרו שהיה מזלזל בכבודן של ישראל והוכיחו על כך שנאמר מדוע אתה יושב לבדך וכלם נצבים: מן הבקר עד הערב. [29] אפשר לומר כן אלא כל דיין שדן דין אמת לאמיתו אפילו שעה אחת מעלה עליו הכתוב כאלו עוסק בתורה כל היום וכאלו נעשה שותף להקב״ה במעשה בראשית שנאמר בו [30] ויהי ערב וגו׳: 15. כי יבא. כמו כי בא, לשון הווה: לדרש אלהים. כתרגומו למתבע אולפן, לשאול תלמוד מפי הגבורה: 16. כי יהיה להם דבר בא. מי שיהיה לו דבר בא אלי: 17. ויאמר חתן משה. דרך כבוד קוראו הכתוב חותנו של מלך: 18. נבל תבל. כתרגומו. ולשונו [31] לשון כמישה פליישטרא בלעז. כמו [32] והעלה נבל, [33] כנבול עלה מגפן שהוא כמוש על ידי חמה ועל ידי קרח וכחו תש ונלאה: גם אתה. [34] לרבות אהרן [ה] וחור ושבעים [ושאר] זקנים: כי כבד ממך. [ו] כובדו רב יותר מכחך: 19. איעצך ויהי אלהים עמך. [34] בעצה אמר לו צא הִמָּלֵךְ בגבורה: היה אתה לעם מול האלהים. שליח ומליץ בינותם למקום ושואל משפטים מאתו: את הדברים. דברי ריבותם: 21. ואתה תחזה. ברוח הקדש שעליך: אנשי חיל. [34] עשירים שאין צריכים להחניף ולהכיר פנים: אנשי אמת. [34] אלו בעלי הבטחה שהם כדאי לסמוך על דבריהם שעל ידי כן יהיו דבריהם נשמעין: שנאי בצע. [34] ששונאין את ממונם בדין כההיא דאמרינן [35] כל דיינא דמפקין ממונא מיניה בדינא לאו דיינא הוא: שרי אלפים. [36] הם היו שש מאות שרים לשש מאות אלף: שרי מאות. ששת אלפים היו: שרי חמשים. י״ב אלף: שרי עשרת. ששים אלף: 22. ושפטו. [37] וידונון, לשון צווי: והקל מעליך. דבר זה להקל מעליך: והקל. כמו [38] והכבד את לבו [40] והכות את מואב. [ז] לשון הווה: 23. וצוך אלהים ויכלת עמד. [39] הִמָּלֵךְ בגבורה אם יצוה אותך לעשות כן תוכל עמוד [ואם יעכב על ידך לא תוכל לעמוד]: וגם כל העם הזה. [40] אהרן נדב ואביהוא ושבעים זקנים הנלוים [הנלאים] עתה עמך: 26. ושפטו. [41] וְדָיְנִין ית עמא: יביאון. [42] מָיְיתָין: ישפוטו הם. [כמו ישפטו וכן [42] לא תעבורי. כמו לא תעברי, ותרגומו] דיינין אינון. מקראות העליונים הם לשון צווי, לכך מתורגמין וִידוּנוּן, יַיתוּן, יְדוּנוּן, ומקראות הללו לשון עשייה: 27. וילך לו אל ארצו. [43] לגייר בני משפחתו:

יט. 1. ביום הזה. [1] בראש חודש [2] לא היה צריך לכתוב אלא ביום ההוא מהו ביום הזה [א] שיהיו דברי תורה חדשים עליך כאלו היום נתנם: 2. ויסעו

[27] שופטים ד'; [28] ע' מכילתא; [29] ע' מכילתא שבת י': [30] בראשית א'; [31] ע"ג *ישעיה א' ל': [32] ירמיה ח'; [33] ישעיה ל"ד; [34] ע' מכילתא; [35] ב"ב נ"ח; [36] מכילתא סנהד' י"ח; [37] ת"א; [38] שמות ח'; [39] מלכים ב' ג'; [40] מכילתא; [41] ת"א; [42] רות ב'; [43] ע' מכילתא:

יט [1] מכילתא שבת פ"ו; [2] פסיקתא דר"כ בחדש השלישי תנחומא ב ועי"ג ברכות ס"ג ב':

ממחרת ממחרת יה״כ: [ה] ר׳ ישעיה מטראני בגימוקי החומש מוחק תיבת „וחור“ וכן במכילתא ליתא: [ו] ע״ג * לעיל ז׳ י״ד: [ז] ע״ג * לעיל ח׳ י״א ושם אמר והכבד הוא לשון פעול כי רש״י קורא לשון פעול וגם לשון הוה ללשון מקור:

יט [א] ע״ג * דברים ו׳ ו׳ וכ״ו ט״ז: [ב] בתרי בשבא אמר להם ואתם תהיו לי ומשה עלה ויקרא אליו כל הענין עד אלה הדברים אשר תדבר וג׳ הדברים האלה נאמרו לו למחרת ביאתם

מ ר פ י ד י ם. [3] מה ת"ל לחזור ולפרש מהיכן נסעו? והלא כבר כתב [4] שברפידים היו חונים, בידוע שמשם נסעו? אלא להקיש נסיעתן מרפידים לביאתן למדבר סיני, מה ביאתן למדבר סיני בתשובה, אף נסיעתן מרפידים בתשובה: ו י ח ן ש ם י ש ר א ל. [5] כאיש אחד בלב אחד אבל שאר כל החניות בתרעומת ובמחלוקת: נ ג ד ה ה ר. [5] למזרחו, וכל מקום שאתה מוצא נגד פנים למזרח: 3. ומשה עלה. [6] [ב] ביום השני, וכל עליותיו בהשכמה היו, שנאמר [7] וישכם משה בבקר: כה תאמר. [8] בלשון הזה וכסדר הזה: ל ב י ת י ע ק ב. [9] אלו הנשים תאמר להן בלשון רכה: ותגיד ל ב נ י י ש ר א ל. [9] עונשין ודקדוקים פירש לזכרים [10] דברים הקשין [ג] כגידין: 4. א ת ם ר א י ת ם. [11] לא מסורת היא בידכם [לא בדברים אני משגר לכם לא בעדים אני מעיד עליכם] אלא אתם ראיתם. א ש ר ע ש י ת י ל מ צ ר י ם. על כמה עבירות היו חייבין לי קודם שנזדווגו לכם ולא נפרעתי מהם אלא על ידכם: ו א ש א א ת כ ם. [11] זה יום שבאו ישראל לרעמסס שהיו ישראל מפוזרין בכל ארץ גושן, ולשעה קלה כשבאו ליסע ולצאת נקבצו כלם לרעמסס. ואנקלוס תרגם ואשא כמו ואסיע אתכם ונטלית יתכון, תקן את הדבר דרך כבוד למעלה: [ד] ע ל כ נ פ י נ ש ר י ם. [11] כנשר הנושא גוזליו על כנפיו שכל שאר העופות נותנים את בניהם בין רגליהם לפי שמתיראין מעוף אחר שפורח על גביהם אבל הנשר הזה אינו [ה] מתירא אלא מן האדם שמא יזרוק בו חץ לפי שאין עוף פורח על גביו לכך נותנו על כנפיו אומר מוטב יכנס החץ בי ולא בבני, אף אני עשיתי כן [12] ויסע מלאך האלהים וגו', ויבא בין מחנה מצרים וגו', והיו מצרים זורקים חצים ואבני בליסטראות והענן מקבלם: ו א ב א א ת כ ם א ל י. כתרגומו: 5. ו ע ת ה. [13] אם עתה תקבלו עליכם יערב לכם מכאן ואילך, שכל התחלות קשות: ו ש מ ר ת ם א ת ב ר י ת י. שאכרות עמכם על שמירת התורה: ס ג ל ה. אוצר חביב כמו [14] וסגלת מלכים, כלי יקר ואבנים טובות שהמלכים גונזים אותם, כך אתם תהיו לי סגולה משאר אומות ולא תאמרו אתם לבדכם שלי ואין לי אחרים עמכם [ת"ל כי לי כל הארץ ומה יש לי עוד שתהא חבתכם נכרת והשאר אין לפני ולכלום] ומה יש לי עוד שתהא חבתכם ניכרת [נזכרת] כ י ל י כ ל ה א ר ץ והם בעיני ולפני לכלום: 6. ו א ת ם ת ה י ו ל י מ מ ל כ ת כ ה נ י ם. שרים, כמה דאת אמר [15] ובני דוד כהנים היו: א ל ה ה ד ב ר י ם. [16] לא פחות ולא יותר: 8. ו י ש ב מ ש ה א ת ד ב ר י ה ע ם ו ג ו'. [17] ביום המחרת שהוא שלישי שהרי בהשכמה עלה [18] וכי צריך היה משה להשיב אלא בא הכתוב ללמדך דרך ארץ ממשה שלא אמר הואיל ויודע מי ששלחני איני צריך להשיב: 9. ב ע ב ה ע נ ן. [19] במעבה הענן וזהו ערפל: ו ג ם ב ך. [20] גם בנביאים הבאים אחריך: ו י ג ד מ ש ה א ת ד ב ר י ו ג ו'. [ו] ביום המחרת שהוא רביעי לחדש: את דברי העם וגו'.

תשובה

[3] מכילתא; [4] לעיל י"ז א'; [5] מכילתא; [6] שבת פ"ו: [7] שמות ל"ד; [8] ע' מכילתא; [9] מכילתא; [10] שבת פ"ז כ': [11] ע' מכילתא; [12] שמות י"ד; [13] מכילתא; [14] קהלת ב'; [15] שמואל ב' ח'; [16] מכילתא; [17] שבת פ"ז; [18] מכילתא; [19] מכילתא; [20] ע' מכילתא;

כדאמרינן כל עליותיו בהשכמה היו ואפילו למאן דלית ליה בהשכמה ירד דלא אקיש אית ליה בהשכמה עלה דהא בהדיא כתיב קרא; [ג] ע' * דברים כ"ט י"ז; [ד] המו' גרס ד"א על כנפי נשרים וכן הוא במכילתא; [ה] [מתירא מן העופות לפי שהוא מלך עליהם אלא מן האדם]; [ו] בתלתא אמר להו מצות הגבלה, שהדברים שנאמרו לו בשני ירד לערב ואמרן לישראל כדכתב ויבא משה ויקרא לזקני העם וג' ולמחרת השכים ועלה וישב משה את דברי העם וג' כדאמר כל עליותיו בהשכמה היו ובו ביום נאמר לו הנה אנכי בא אליך בעב וג' ומצות הגבלתם דהשמרו

[21] ותשובה על דבר זה שמעתי מפיו שרצונם לשמוע ממך אינו דומה השומע מפי
שלוחו לשומע מפי המלך רצוננו לראות את מלכנו: 10. וקדשתם. [22] הזמינם
שיכינו עצמם היום ומחר: 11. והיו נכונים. [23] [מוכנים] מאשה: ליום השלישי.
שהוא ששה בחדש. ובמוצאי שבת בנה משה את המזבח תחת ההר ושתים עשרה מצבה
על הסדר האמור בפרשת [24] אלה המשפטים ואין מוקדם ומאוחר בתורה: לעיני כל
העם. [25] מלמד שלא היה בהם סומא שנתרפאו כולם: 12. והגבלת. קבע להם
להם תחומין לסימן שלא יקרבו מן הגבול והלאה: לאמר. הגבול אומר להם השמרו
מעלות מכאן ולהלאה ואתה הזהירם על כך: ונגע בקצהו. אפילו בקצהו: 13. ירה
יירה. [26] מכאן לנסקלין שהם נדחין למטה מבית הסקילה שהיה גבוה שתי קומות:
ירה. ישלך למטה לארץ כמו [27] ירה בים: במשך היבל. [28] כשימשוך היבל
קול ארוך הוא סימן סילוק שכינה והפסקת הקול והיכן שאסתלק הם רשאין לעלות:
היבל. הוא שופר של איל [29] שכן בערביא קורין לדכרא יובלא [30] ושופר של איל
של יצחק היה: 14. מן ההר אל העם. [31] מלמד שלא היה משה פונה לעסקיו
אלא מן ההר אל העם: 15. היו נכונים לשלשת ימים. [32] לסוף ג' ימים הוא
יום רביעי שהוסיף משה יום אחד מדעתו כדברי רבי יוסי. ולדברי האומר בששה
בחדש ניתנו עשרת הדברות לא הוסיף משה כלום ולשלשת ימים כמו ליום השלישי:
אל תגשו אל אשה. [33] כל ג' ימים הללו כדי שיהו הנשים טובלות ליום השלישי
ותהיינה טהורות לקבל תורה שאם ישמשו תוך ג' ימים שמא תפלוט האשה שכבת
זרע לאחר טבילתה ותחזור ותטמא אבל משישהתה ג' ימים כבר הזרע מסריח ואינו
ראוי להזריע וטהור מלטמא את הפולטת: 16. בהיות הבקר. [34] מלמד שהקדים
על ידם מה שאין דרך בשר ודם לעשות כן שיהא הרב ממתין לתלמיד. [35] וכן [מצינו]
ביחזקאל [36] קום צא אל הבקעה, ואקום ואצא אל הבקעה והנה שם כבוד ה' עומד:
17. לקראת האלהים. [37] מגיד שהשכינה יצאה לקראתם כחתן היוצא לקראת
כלה וזהו שנאמר [38] ה' מסיני בא, ולא נאמר לסיני בא: בתחתית ההר. לפי
פשוטו ברגלי ההר ומדרשו [39] שנתלש ההר ממקומו ונכפה עליהם כגיגית [ואמר אם
ישראל יקבלו את התורה מוטב ואם לאו אני מחזיר את העולם לתהו ובהו]:
18. עשן כלו. אין עשן זה שם דבר שהרי נקוד השי"ן פתח אלא לשון פעל
כמו

[21] כ' מכילתא: [22] כפ"ש ומכילתא על פסוק י"ד: [23] מכילתא שבת פ"ו: [24] סימן כ"ד: [25] מכילתא: [26] סנהדרין מ"ה: [27] שמות ט"ו: [28] מכילתא: [29] ר"ה כ"ו: [30] פדר"א: [31] מכילתא: [32] כ' שבת פ"ז: [33] כ' שבת פ"ו: [34] כ' מכילתא א"פ כי סבה פסוק ויתן אל משה: [35] נדרים ח': [36] יחזקאל ג': [37] מכילתא: [38] דברים ל"ג: [39] שבת פ"ח מכילתא:

לכם עלות בהר אע"פ שהיא כתובה אחר וקדשתם היום ומחר שהיא מצות פרישה קודם לכל
נאמרה דכתב בההיא עלייה שעלה בשלישי להשיב להקב"ה דברי העם דנעשה ונשמע הנה
אנכי בא אליך וסיפא דקרא ויגד משה את דברי העם וגו' וכי מה דברי העם יש כאן אלא מצות
הגבלה נאמרה לו בו ביום ולקמן תניא לה הכי ולערב אמרה לישראל וכו': י * מנין שבסקילה
ובדחייה. אם הוצרך לשתיהן כגון שדחפוהו ולא מת ת"ל כי סקל יסקל או ירה יירה ריבוייא
הוא דאי חדא מינייהו דוקא קאמר או הא או הא ליכתב כי סקל או ירה ומדכתיב הני לריבויי
כתבינהו: ה שימשוך בהסתלק שכינה מן ההר ויאריך התוקע את קולו כמנהג התוקע באחרונה
לשון אחר במשך היובל שימשוך התוקע מלתקוע והכי מפרש לה במכילתא במשוך היובל בפסוק
היובל * ביצה ה' ב' ועי"ע המפרש לתענית כ"א ב': ז הא אמרן יום אחד הוסיף. והאי קרא
דוהיו נכונים ליום השלישי קודשא בריך הוא אמר ליה ומשה אמר להן היו נכונים לשלשת ימים
ולא אמר ליום השלישי אלא פירשו ג' ימים וקרא דכתיב ויהי ביום השלישי בהיות הבקר
שלישי לימים שלמים שלילן עמם קאמר, ועי"ג * יבמות ס"ג ד"ה עד: ' תחת ההר ממש: גיגית.

כמו אמר שמר שמע ולכך תרגומו תנן כוליה ולא תרגם תננא. וכל עָשָׁן שבמקרא נקודים קמץ מפני שהם שם דבר: הכבשן. של סיד [40] יכול ככבשן זה ולא יותר? ת״ל [41] בוער באש עד לב השמים. ומה ת״ל כבשן [יא] לשבר את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע, נותן לבריות סימן הניכר להם. כיוצא בו [42] כאריה ישאג. וכי מי נתן כח בארי אלא הוא והכתוב מושלו כאריה אלא אנו מכנין ומדמין אותו לבריותיו כדי [יא] לשבר את האוזן מה שיכולה לשמוע. כיוצא בו [43] וקולו כקול מים רבים. וכי מי נתן קול למים אלא הוא ואתה מכנה אותו לדמותו לבריותיו כדי [יא] לשבר את האוזן: .19 הולך וחזק מאד. [44] מנהג הדיוט כל זמן שהוא מאריך לתקוע קולו מחליש וכוהה אבל כאן הולך וחזק מאד ולמה [יב] כך [רך] מתחלה? [יג] לשבר אזניהם מה שיכולין לשמוע: משה ידבר. כשהיה משה מדבר ומשמיע הדברות לישראל [45] שהרי לא שמעו מפי הגבורה אלא אנכי ולא יהיה לך והקב״ה מסייעו לתת בו כח להיות קולו מגביר ונשמע: יעננו בקול. יעננו על דבר הקול. כמו [46] אשר יענה באש. על דבר האש להורידו: .20 וירד ה׳ על הר סיני. [47] יכול ירד עליו ממש? ת״ל [48] כי מן השמים דברתי עמכם. מלמד שהרכין שמים העליונים והתחתונים והציען על גבי ההר כמצע על המטה וירד כסא הכבוד עליהם: .21 העד בעם. הַתְרֵה בהם שלא לעלות בהר: פן יהרסו וגו׳. שלא יהרסו את מצבם על ידי שתאותם אל ה׳ לראות ויקרבו [ויתקרבו] לצד ההר: ונפל ממנו רב. [49] כל מה שיפול מהם ואפילו הוא יחידי חשוב לְפָנַי רב: פן יהרסו. כל הריסה מפרדת אסיפת הבנין אף הנפרדין ממצב אנשים הורסים את המצב: .22 וגם הכהנים. [50] אף הבכורות שהעבודה בהם: הנגשים אל ה׳. להקריב קרבנות אף הם אל יסמכו על חשיבותם לעלות: יתקדשו. [יד] יהיו מזומנים להתיצב [לעמוד] על עמדן: פן יפרץ. לשון פרצה יהרוג בהם ויעשה בהם פרצה: .23 לא יוכל העם. איני צריך להעיד [להזהיר] בהם שהרי [טו] מותרים [ועומדין] הם היום שלשת ימים ולא יוכלו לעלות שאין להם רשות: .24 לך רד. והעד בהם שנית [51] שמזרזין את האדם קודם מעשה וחוזרין ומזרזין אותו בשעת מעשה: ועלית אתה ואהרן עמך והכהנים. [51] יכול אף הם עמך ת״ל ועלית אתה. אמור מעתה אתה מחיצה לעצמך ואהרן מחיצה לעצמו (והם מחיצה לעצמם משה נגש יותר מאהרן ואהרן יותר מן הכהנים) והעם כל עיקר אל יהרסו את מצבם לעלות אל ה׳: [פן יפרץ בם. אף על פי שהוא נקוד חטף קמץ אינו זז מגזרתו. כך דרך כל תיבה שנקודתה [טז] מלאפום כשהוא באה [סמוכה] במקף משתנה הנקוד לחטף קמץ]:

.25 ויאמר אלהם. התראה זו:

וידבר

[40] ע׳ מכילתא ברייתא דל״ב מדות פסקא י״ד; [41] דברים ד׳; [42] הושע י״א; [43] יחזקאל מ״ג; [44] מכילתא; [45] *במדבר ט״ו כ״ב; [46] מלכים א׳ י״ח; [47] ע׳ מכילתא; [48] שמות כ׳; [49] ע׳ מכילתא; [50] ע׳ זבחים קט״ו; [51] ע׳ מכילתא;

קובא שמטילין בה שכר: [יא] [לשכך]. וכן הוא במכילתא בתנחומא ובילקוט ע״ג *שמות ל״א י״ז: [יב] רך. וכן הוא בתנחומא: [יג] בלשון לשבר את האזן השתמש הילקוט פ׳ האזינו בשם ל״ב מדות ורש״י מכות י״ב ד״ה חמוץ (וע׳ הנוסח ברש״י עין יעקב) וגם ר״י קרא בתוספותיו לרש״י שמות י״ג י״ח ופירוש לשבר (בשי״ן שמאלית כלשון ואהי שבר בנחמיה ב׳) להסביר ולפרש ולפתור עד שתוכל האזן לשמוע ולהבין וראיתי בספר בית יהודה ששרש התיבה הזאת היא לשון עברית ממש החלום ואת שברו (שופטים ז׳) ואם כן קריאת התיבה לשבר הוא ג״כ בשי״ן ימנית וכן בתנחומא פ׳ וירא סופו של פסוק שובר את ראשו ר״ל מפרש ופותר וידוע כי שי״ן שבלה״ק מתחלפת לתי״ו או לסמי״ך בלשון ארמית וע״ג הלשון בספר חסידים בראשו ב׳ לשבר אזנים ולפקוח עינים ע״ש: [יד] יתקדשו. מלעלות ואע״פ שרגילין לגשת אלי ולהעלות העד בהן שלא יעלו בהר *זבחים קט״ז ב׳: [טו] מותרים כמו מוזהרים לשון התראה: [טז] ר״ל חולם כמו * שמות י״ד י״ב:

כ. 1. וידבר אלהים. [1] אין אלהים אלא דיין לפי שיש פרשיות בתורה שאם עשאן אדם מקבל שכר ואם לאו אינו מקבל עלידם פורענות. יכול אף עשרת הדברות כן ת"ל וידבר אלהים דיין ליפרע: את כל הדברים האלה. [2] מלמד שאמר הקב"ה עשרת הדברות בדבור אחד מה שאי אפשר לאדם לומר כן. אם כן מה ת"ל עוד [א] אנכי ולא יהיה לך? שחזר ופירש על כל דבור ודבור בפני עצמו: לאמר. [3] מלמד שהיו עונין על הן הן ועל לאו לאו: 2. אשר הוצאתיך מארץ מצרים. [3] כדאי היא ההוצאה שתהיו משועבדים לי. ד"א לפי שנגלה בים כגבור מלחמה ונגלה כאן כזקן מלא רחמים שנאמר [4] ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר. זו היתה לפניו בשעת השעבוד, וכעצם השמים, משנגאלו. הואיל ואני משתנה במראות, אל תאמרו שתי רשויות הן אנכי הוא אשר הוצאתיך ממצרים ועל הים. ד"א [5] לפי שהיו שומעין קולות הרבה שנאמר [6] את הקולת, קולות באין מארבע רוחות ומן השמים ומן הארץ, אל תאמרו רשויות הרבה הן [7] ולמה אמר לשון יחיד אלהיך ליתן פתחון פה למשה ללמד סניגוריא במעשה העגל וזה שאמר [8] למה ה' יחרה אפך בעמך. לא להם צוית לא יהיה לכם אלהים אחרים אלא לי לבדי: מבית עבדים. [9] מבית פרעה שהייתם עבדים לו או אינו אומר אלא מבית עבדים שהיו עבדים לעבדים ת"ל [10] ויפדך מבית עבדים מיד פרעה מלך מצרים אמור מעתה עבדים למלך [ב] היו ולא עבדים לעבדים: 3. לא יהיה לך. [11] למה נאמר? לפי שנאמר לא תעשה לך. אין לי אלא שלא יעשה, העשוי כבר מנין שלא יקיים ת"ל לא יהיה לך: אלהים אחרים. [11] שאינן אלוהות אלא אחרים עשאום אלהים עליהם. ולא יתכן לפרש אלהים אחרים זולתי, שגנאי כלפי מעלה לקראותם אלוהות אצלו. ד"א אלהים אחרים שהם אחרים לעובדיהם, צועקים אליהם ואינן עונין אותם, ודומה כאלו הוא אחר שאינו מכירו מעולם: על פני. [12] כל זמן שאני קיים שלא תאמר לא נצטוו על ע"ז אלא אותו הדור: 4. פסל. על שם שנפסל: וכל תמונה. [תמונת] דבר אשר בשמים: 5. אל קנא. [12*] מקנא ליפרע ואינו עובר על מדתו למחול על עבודת אלילים. כל לשון קנא אנפריי"מנט בלעז נותן לב ליפרע: לשנאי. כתרגומו [13] [ג] כשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם [ד]: 6. [ה] ונצר חסד. שאדם עושה לשלם שכר עד לאלפים דור [14] נמצאת מדה טובה יתירה על מדת פורענות אחת על חמש מאות, שזו לארבעה דורות וזו לאלפים: 7. לשוא. [15] [ו] חנם להבל, ואיזהו שבועת שוא? נשבע לשנות את הידוע על עמוד של אבן שהוא של זהב [ז]: 8. זכור. [16] זכור ושמור בדבור אחד נאמרו וכן [17] מחלליה מות

יומת

כ [1] ע' מכילתא; [2] ע' מכילתא; [3] ע' מכילתא; [4] שמות כ"ד: [5] ע' ש"ר פ' כ"ט: [6] למטה פס' ט"ו: [7] ע' ש"ר פ' מ"ג וסוף כי תשא: [8] שמות ל"ב: [9] מכילתא: [10] דברים ז': [11] ע' מכילתא: [12] מכילתא: [12*] ע' מכילתא; [13] סנהד' כ"ז ב'; [14] תוספתא דסוטה פ' ד'; [15] שבועות כ"ט: [16] מכילתא; [17] שמות ל"א:

כ [א] וכן * במדבר ט"ו כ"ב ד"ה אשר דבר אנכי ולא יהיה לך מפי הגבורה שמענום וע"ג לעיל י"ט י"ט ובמדבר ט"ו ל"א ד"ה דבר וגו': [ב] במכילתא כתיב למלכים וכן בת"כ פ' בחקותי פסוק מהיות להם עבדים וע' בראב"ד שם: [ג] וכן * ויקרא כ"ו ל"ט: [ד] ונפרעין מהן עונותיהם ועון אבותיהם: [ה] כן הוא בכ"י וצ"ל ועשה חסד. ונוצר חסד שאדם וכ' וכונת רש"י שמלת ועושה ענינה כמו ונוצר ומלת חסד שב על האדם כפירוש רש"י על פסוק נצר חסד דפ' כי תשא וע"ג בבאור לתלמיד לשמות ל"ד ז' ותמצא נחת: [ו] שבועת שוא. כל המשנה את הידוע כגון על האיש שהוא אשה, שבועת שקר שאין בראותו נכרת ומאמין שקר לבריות (ע"ג * שבועות כ' ב' ד"ה אכלתי): [ז] כך הנוסחא בכ"י ובר"י ובדפוסים שלפניגו הוסיפו וכך נוסחתם .לשוא הראשון לשון שקר כתרגומו כמה דתימר איזהו שבועת שוא יכ' זהב השני לשון מַגָּן כתרגומו זה הנשבע

יומת [18] וביום השבת שני כבשים, וכן [19] לא תלבש שעטנז גדילים תעשה לך, וכן [20] ערות אשת אחיך [21] יבמה יבוא עליה, הוא שנאמר [22] אחת דבר אלהים שתים זו [ח] שמענו. זכור. לשון [ט] פָּעוֹל הוא, כמו [23] אכול ושתו [24] הלוך ובכה, וכן פתרונו תנו לב לזכור תמיד את יום השבת [25] שאם נזדמן לך [י] חפץ יפה תהא מזמינו לשבת: ועשית כל מלאכתך. [26] כשתבא שבת, יהא בעיניך כאלו כל מלאכתך עשויה שלא תהרהר אחר מלאכה: .10 אתה ובנך ובתך. [26] אלו קטנים או אינו אלא גדולים אמרת הרי כבר מוזהרים הם אלא לא בא אלא להזהיר גדולים על שביתת הקטנים, וזהו ששנינו [27] קטן שבא לכבות אין שומעים לו מפני ששביתתו עליך: .11 וינח ביום השביעי. [28] כביכול הִכְתִּיב בעצמו [לעצמו] מנוחה ללמד הימנו קל וחומר לאדם שמלאכתו בעמל ויגיעה שיהיה נח בשבת: ברך, ויקדשהו. [29] ברכו במן לכפלו בששי לחם משנה וקדשו במן שלא היה יורד בו: .12 למען יאריכון ימיך. [30] אם תכבד יאריכון ואם לאו יקצרון, שדברי תורה נוטריקון הם נדרשים מכלל הן לאו ומכלל לאו הן: .13 לא תנאף. אין ניאוף אלא באשת איש שנאמר [ואיש אשר ינאף את אשת איש אשר ינאף את אשת רעהו[יא]] [31] מות יומת הנואף והנואפת. ואומר [32] האשה המנאפת תחת אישה תקח את זרים: לא תגנב. [33] בגונב נפשות הכתוב מדבר [34] לא תגנובו בגונב ממון או אינו אלא זה בגונב ממון ולהלן בגונב נפשות? אמרת, [יב] דבר למד מענינו מה לא תרצח לא תנאף מדבר בדבר שחייבין עליו מיתת בית דין אף לא תגנוב דבר שחייב עליו מיתת בית דין: .15 וכל העם ראים. [35] מלמד שלא היה בהם אחד סומא ומנין שלא היה בהם אלם? תלמוד לומר [36] ויענו כל העם ומנין שלא היה בהם חרש? ת"ל [37] נעשה ונשמע: ראים את הקולת. [38] רואין את הנשמע שאי אפשר לראות במקום אחר: את הקולת. היוצאין מפי הגבורה: וינעו. [38] אין נוע אלא זיע: ויעמדו מרחק. [39] היו נרתעין לאחוריהם שנים עשר מיל כאורך מחניהם ומלאכי השרת באין ומסייעין אותן להחזירם שנאמר [40] מלאכי[יג] צבאות ידדון ידדון[יד]: .17 לבעבור נסות אתכם. לגדל אתכם בעולם שיצא לכם שם באומות שהוא בכבודו [שהוא בעצמו ובכבודו] נגלה עליכם: נסות. לשון [41] הרמה וגדולה, כמו [42] הרימו נס, [43] ארים נסי, [44] כנס על הגבעה, שהוא זקוף: ובעבור תהיה יראתו. על ידי שראיתם אותו יראוי ומאויים תדעו כי אין זולתו ותיראו מפניו: .18 נגש אל הערפל. [45] לפנים משלש מחיצות שנאמר חושך ענן וערפל [46] וההר בוער באש עד לב השמים

חשך

[18] במדבר כ"ח; [19] דברים כ"ב; [20] ויקרא י"ח; [21] דברים כ"ה: [22] תהלים ס"ב; [23] ישעיה כ"ב; [24] שמואל ב' ג'; [25] פס' רבתי ע"ג מכילתא: [26] מכילתא; [27] שבת קכ"א: [28] מכילתא; [29] ע' מכילתא ע"ג *בראשית ב' ג'; [30] מכילתא: [31] ויקרא כ': [32] יחזקאל ט"ז; [33] ע' מכילתא סנהד' פ"ו; [34] ויקרא י"ט: [35] ע' מכילתא; [36] שמות י"ט; [37] שמות כ"ד: [38] ע' מכילתא; [39] שם שבת פ"ח ב'; [40] תהלים ס"ח; [41] ע' מכילתא:
[42] ישעיה ס"ב: [43] שם מ"ט: [44] שם ל'; [45] ע' מכילתא: [46] דברים ד':

לחנם ולהבל על של עץ עץ ועל אבן אבן" (וע' בת"א שלפנינו בהפך) והוא מירושלמי והובא בריי"ף ובראש סוף פרק שלישי דשבועות: [ח] שמענו. וכן הוא גם בתלמוד סוף מכות ובספרי פ' כי תצא ובמדרשים וגם ברש"י פ' שלח לך ט"ו כ"ב ובהקדמת רש"י לשה"ש אך בנסחאות שלפנינו כתיב שמעתי: [ט] ע"ג * במדבר כ"ה י"ז צרור לשון הווה: [י] מנה. ג' מכילתא: חלק. ג' הרמ': [יא] כך הגהתי על פי הנוסחא בביאור שד"ל ואצל הרב שי"ר בספרו נחלת יהודה ע' 92 ובודאי דברי רש"י נובעים ממקור המדרש אשר אין עוד לפנינו: [יב] אם אי אתה יודע במה הכתוב מדבר צא ולמד מפרשה שכתוב בה ולפי הפרשה הוא נכתב אצלה וכאן במה כל הענין מדבר בנפשות לא תרצח ולא תנאף כל אלה חייבי מיתות בית דין אף לא תגנוב בגנבה שיש בה מיתת ב"ד: [יג] בקרא כתיב מלכי בלי אל"ף: [יד] אל תקרי ידודון אלא ידדון, ידודון משמע הם

חשך ענן וערפל. ערפל הוא עב הענן שנאמר לו [47] הנה אנכי בא אליך בעב הענן: .19 כה תאמר. [48] בלשון הזה: אתם ראיתם. [48] יש הפרש בין מה שאדם רואה למה שאחרים משיחין לו פעמים שלבו חלוק מלהאמין: כי מן השמים דברתי. [49] וכתוב אחד אומר [50] וירד ה׳ על הר סיני בא הכתוב השלישי והכריע ביניהם [51] מן השמים השמיעך את קולו ליסרך ועל הארץ הראך את אשו הגדולה, כבודו בשמים ואשו וגבורתו על הארץ. ד״א הרכין שמים ושמי השמים והציען על ההר וכן הוא אומר [52] ויט שמים וירד: .20 לא תעשון אתי. [53] לא תעשון דמות שמשי המשמשים לפני במרום: אלהי כסף. [53] בא להזהיר על הכרובים שאתה עושה לעמוד אתי שלא יהיו של כסף. שאם שניתם לעשותם [שאם עשיתם] של כסף הרי הן [טו] לפני כאלוהות: ואלהי זהב. [54] בא להזהיר שלא יוסיף על שנים שאם עשית ארבעה הרי הן לפני כאלהי זהב: לא תעשו לכם. [54] לא תאמר הריני עושה כרובים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות כדרך שאני עושה בבית עולמים, לכך נאמר לא תעשו לכם: .21 מזבח אדמה. [54] מחובר באדמה שלא יבננו על גבי עמודים או על גבי בסים [טז] [כיפים]. ד״א שהיה [שיהא] ממלא את חלל מזבח הנחושת אדמה בשעת חנייתן: תעשה לי. שתהא [תחלת] עשייתו לשמי: וזבחת עליו. [55] אצלו, כמו [56] ועליו מטה מנשה, או אינו אלא עליו ממש תלמוד לומר [57] הבשר והדם על מזבח ה׳ אלהיך ואין שחיטה בראש המזבח: את עלתיך ואת שלמיך. אשר מצאנך ומבקרך: את צאנך ואת בקרך. פירוש לאת עלתיך ואת שלמיך: בכל המקום אשר אזכיר את שמי. [58] אשר אתן לך רשות להזכיר שם המפורש שלי שם אבא אליך [אשרה שכינתי וברכתיך. מכאן] וברכתיך. [59] אשרה שכינתי עליך מכאן אתה למד שלא נתן רשות להזכיר שם המפורש בנשיאת כפים לברך את העם: .22 ואם מזבח אבנים. [60] רבי ישמעאל אומר כל אם ואם שבתורה רשות חוץ מג׳, ואם מזבח אבנים תעשה לי הרי אם זה משמש בלשון כאשר וכאשר תעשה לי מזבח אבנים לא תבנה אתהן גזית שהרי חובה עליך לבנות מזבח אבנים שנאמר [61] אבנים שלמות תבנה, וכן [62] אם כסף תלוה, חובה הוא שנאמר [63] והעבט תעביטנו ואף זה משמש בלשון כאשר וכן [64] ואם תקריב מנחת בכורים זו מנחת העומר שהיא חובה ועל כרחך אין אם הללו תלויין אלא ודאין ובלשון כאשר הם משמשים: גזית. לשון גזיזה שפוסלן ומכתתן [ומסתתן] בברזל: כי חרבך הנפת עליה. הרי כי זה משמש בלשון פן שהוא דלמא, פן תניף חרבך עליה: ותחללה. [65] הא למדת שאם הנפת עליה ברזל חללת שהמזבח נברא להאריך ימיו של אדם, והברזל נברא לקצר ימיו של אדם אין זה בדין שיונף המקצר על המאריך. ועוד שהמזבח מטיל שלום בין ישראל לאביהם שבשמים, לפיכך לא יבא עליו כורת ומחבל. והרי דברים קל וחומר ומה אבנים שאינן רואות ולא שומעות ולא מדברות, על ידי שמטילות שלום אמרה תורה לא תניף עליהם ברזל, המטיל שלום בין איש לאשתו בין משפחה למשפחה

[47] שמות י״ט; [48] מכילתא; [49] ע׳ מכילתא [50] שמות י״ט; [51] דברים ד׳; [52] תהלים י״ח; [53] מכילתא; [54] שם; [55] ע׳ מכילתא; [56] במדבר ב׳; [57] דברים י״ב; [58] ע׳ סוטה ל״ח מכילתא; [59] כת״מ; [60] ע׳ מכילתא; [61] דברים כ״ז; [62] שמות כ״ב; [63] דברים ט״ו; [64] ויקרא ב׳; [65] ע׳ מכילתא, מדות פ״ג משנה ד׳;

עצמם ידודון, ידדון מדדין אחרים: והיו מלאכי השרת מדדין אותן, מסייעים אותם להתקרב מעט מעט שהיו חלשים כאשה המדדה את בנה בתחלת הלוכו: [טו] [חשובין לפני כאלהי כסף]:
[טז] כיפים. במכילתא ובזבחים נ״ח:

למשפחה בין אדם לחבירו על אחת כמה וכמה שלא תבואהו פורענות: .23 ו ל א ת ע ל ה ב מ ע ל ת. [66] כשאתה בונה כבש למזבח לא תעשהו מעלות מעלות אשקלו״נש בלעז אלא חָלָק יהיה ומשופע: א ש ר ל א ת ג ל ה ע ר ו ת ך. [67] שעל ידי המעלות אתה צריך להרחיב פסיעותיך ואף על פי שאינו גלוי ערוה ממש שהרי כתיב [68] ועשה להם מכנסי בד, מכל מקום הרחבת הפסיעות קרוב לגלוי ערוה הוא ואתה נוהג בם מנהג בזיון, והרי דברים ק״ו ומה אבנים הללו שאין בהם דעת להקפיד על בזיונן אמרה תורה הואיל ויש בהם צורך, לא תנהג בהם מנהג בזיון, חברך שהוא בדמות יוצרך ומקפיד על בזיונו, על אחת כמה וכמה:

מ ש פ ט י ם.

כא. .1 ו א ל ה ה מ ש פ ט י ם. [1] כל מקום שנאמר אלה פסל את הראשונים ואלה מוסיף על הראשונים [א] [2] מה הראשונים מסיני אף אלו מסיני [2] ולמה נסמכה פרשת דינין לפרשת מזבח לומר לך שתשים סנהדרין אצל המקדש [המזבח]: א ש ר ת ש י ם ל פ נ י ה ם. [3] אמר לו הקב״ה למשה לא תעלה על דעתך לומר אשנה להם הפרק [וההלכה] ב׳ או ג׳ פעמים עד שתהא סדורה בפיהם כמשנתה ואיני מטריח עצמי להבינם טעמי הדבר ופירושו לכך נאמר אשר תשים לפניהם, כשלחן הערוך ומוכן לאכול לפני האדם: ל פ נ י ה ם. [4] ולא לפני גוים ואפילו ידעת בדין אחד שהם דנין אותו כדיני ישראל אל תביאהו בערכאות שלהם, שהמביא דיני ישראל לפני גוים מחלל את השם ומיקר שם ע״ז להשביחה [להחשיבה] שנאמר [5] כי לא כצורנו צורם ואויבינו פלילים, כשאויבינו פלילים זהו עדות לעלוי יראתם: .2 כ י ת ק נ ה ע ב ד ע ב ר י. [6] עבד שהוא עברי או אינו אלא עבדו של עברי עבד כנעני שלקחתו מישראל ועליו הוא אומר שש שנים יעבוד? ומה אני מקיים [7] והתנחלתם אותם, בלקוח מן הגוי אבל בלקוח מישראל יצא בשש? ת״ל [9] כי ימכר לך אחיך העברי לא אמרתי אלא באחיך: כ י ת ק נ ה. [9] מיד בית דין שמכרוהו בגנבתו כמו שנאמר אם אין לו ונמכר בגנבתו, או אינו אלא במוכר עצמו מפני דחקו אבל מכרוהו בית דין לא יצא בשש? כשהוא אומר [10] וכי ימוך אחיך עמך ונמכר לך, הרי מוכר עצמו מפני דחקו אמור ומה אני מקיים כי תקנה בנמכר בבית דין: ל ח פ ש י. לחירות: .3 א ם ב ג פ ו י ב א. שלא היה נשוי אשה כתרגומו אם בלחודוהי, ולשון בגפו בכנפו שלא בא אלא כמות שהוא יחידי [בלבושו] בתוך לבושו בכנף בגדו: ב ג פ ו י צ א. [11] מגיד שאם לא היה נשוי מתחלה אין רבו מוסר לו שפחה כנענית[ב] [על כרחו] להוליד ממנה עבדים: א ם ב ע ל א ש ה [12] ישראלית הוא: ויצאה אשתו עמו. [12] וכי מי הכניסה שתצא אלא מגיד הכתוב שהקונה עבד עברי חייב במזונות אשתו [ג] ובניו: .4 א ם א ד נ י ו י ת ן ל ו א ש ה. [13] מכאן שהרשות ביד רבו למסור לו שפחה כנענית [על כרחו] להוליד לו ממנה עבדים

[66] ע׳ *שמות כ״ז ה : [67] ע׳ מכילתא : [68] שמות כ״ח :

כא [1] תנחומא כ״ר פי״ב ; [2] ע׳ מכילתא ; [3] ע׳ מכילתא ; [4] ע׳ תנחומא וכן במכילתא דרשב״י פ׳ שופטים הולכת הברי ד״ר האפפמאן במחברתו לקוטי בתר לקוטי ונעין פ״ח ; [5] דברים ל״ב ; [6] מכילתא ; [7] ויקרא כ״ה : [8] דברים ט״ו : [9] מכילתא ; [10] ויקרא כ״ה ; [11] קדושין כ׳ וע׳ מכילתא : [12] מכילתא קדושין כ״ב : [13] ע׳

כא [א] ע״ע תוס׳ שבת י״ג: ד״ה רש״י : [ב] א״א כנוסחא זאת כן פירש רש״י בקדושין כ׳ וע״ג קדושין ט״ו ובריטב״א שם : [ג] ע״ג * ויקרא כ״ה מ״א :

עבדים. או אינו אלא בישראלית? ת״ל האשה וילדיה תהיה לאדוניה, הא אינו מדבר אלא בכנענית שהרי העבריה אף היא יוצאה בשש ואפילו לפני שש אם הביאה סימנין יוצאה שנאמר [14] אחיך העברי או העבריה, מלמד שאף העבריה יוצאה בשש: 5. את אשתי. השפחה: 6. אל האלהים. [15] לבית דין, צריך שֶׁיִּמָּלֵךְ במוכריו שמכרוהו לו: אל הדלת או אל המזוזה. [16] יכול שתהא המזוזה כשרה לרצוע עליה ת״ל [17] ונתת באזנו ובדלת, בדלת ולא במזוזה, הא מה ת״ל או אל המזוזה? הקיש דלת למזוזה, מה מזוזה מעומד אף דלת מעומד: ורצע אדניו את אזנו במרצע. [18] הימנית, או אינו אלא של שמאל? ת״ל אזן אזן לגזרה שוה נאמר כאן ורצע אדוניו את אזנו ונאמר במצורע [19] תנוך אזן המטהר הימנית מה להלן הימנית אף כאן הימנית. [ד] [20] ומה ראה אזן לירצע מכל שאר אברים שבגוף אמר רבן יוחנן בן זכאי אזן זאת ששמעה על הר סיני לא תגנוב והלך וגנב תֵּרָצַע. ואם מוכר עצמו, אזן ששמעה על הר סיני [21] כי לי בני ישראל עבדים והלך וקנה אדון לעצמו תרצע. [22] רבי שמעון היה דורש מקרא זה כמין חומר [ה] מה נשתנו דלת ומזוזה מכל כלים שבבית? אמר הקב״ה דלת ומזוזה שהיו עדים במצרים כשפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות ואמרתי כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו ירצע בפניהם: ועבדו לעלם. [23] [ו] עד היובל. או אינו אלא לעולם כמשמעו? ת״ל [24] ואיש אל משפחתו תשובו, מגיד שחמשים שנה קרוים עולם ולא שיהא עובדו כל [עד] חמשים שנה אלא עובדו עד היובל בין סמוך בין מופלג: 7. וכי ימכר איש את בתו לאמה. [25] בקטנה הכתוב מדבר יכול אפילו הביאה סימנים [26] אמרת קל וחומר ומה מכורה קודם לכן יוצאה בסימנין כמו שכתוב ויצאה חנם אין כסף שאנו דורשין אותו לסימני נערות, שאינה מכורה אינו דין שלא תמכר: לא תצא כצאת העבדים. [27] כיציאת עבדים כנענים שיוצאים [ז] בשן ועין, אבל זו לא תצא בשן ועין אלא עובדת שש או עד היובל או עד שתבי״א סימנין, וכל הקודם קודם לחירותה ונותן לה דמי עינה או דמי שינה. או אינו אלא לא תצא כצאת העבדים בשש וביובל? ת״ל [28] כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה. מקיש עבריה לעברי לכל יציאותיו, מה עברי יוצא בשש וביובל אף עבריה יוצאה בשש וביובל. ומהו לא תצא כצאת העבדים? [29] לא תצא בראשי אברים כעבדים כנענים. יכול העברי יוצא בראשי אברים? ת״ל העברי או העבריה, מקיש עברי לעבריה, מה העבריה אינה יוצאה בראשי אברים, אף הוא אינו יוצא בראשי אברים: 8. אם רעה בעיני אדניה. שלא נשאה חן בעיניו לכנסה: אשר לא יעדה. [30] שהיה לו ליעדה ולהכניסה לו לאשה [31] וכסף קנייתה הוא כסף קדושיה וכאן רמז [לך] הכתוב שמצוה ביעוד ורמז לך שאינה צריכה קדושין אחרים

מכילתא קדושין י״ד ; [14] דברים ט״ו ; [15] מכילתא ; [16] סס קדושין כ״ב כ׳ : [17] דברים ט״ו ; [18] מכילתא קדושין ע״ו ; [24] ויקרא י״ד : [20] ע׳ מכילתא קדושין כ״ב כ׳ : [21] ויקרא כ״ה ; [22] קדושין כ״ב כ׳ [23] ע׳ מכילתא קדושין ע״ו ; [19] ויקרא כ״ה ; [25] ע׳ מכילתא ; [26] ע׳ ערכין כ״ט כ׳ ; [27] ע׳ מכילתא וגם ס׳ כ׳ שם : [28] דברים ע״ו : [29] ע״ג קדושין כ׳ : [30] כת״א ; [31] ע׳ קדושין י״ט בכורות י״ג ע׳ מכילתא ;

[ד] [ר׳ שמעון בריבי היה דורש מקרא זה וכ׳ ירצע בפניהם ואח״כ ר׳ יוחנן היה דורש מקרא זה כמין חומר אזן ששמעה וכ׳ וקנה אדון תרצע וסה״ד] : [ה] צרור המרגליות וצרור הבושם התלוי בצואר לתכשיט ; [ו] ועבדו לעולם והוא לעולמו של יובל דטפי מהכי ליכא למימר דהא כתיב קרא אחרינא ושבתם איש וג׳ אוקימנא בנרצע : [ז] בשן ועין בראשי אברים בעבד כנעני שאם סימא את עינה וכן עינו של עבד עברי אינו יוצא בכך אלא נותן לו דמי עינו וזה משלים

אחרים: והפדה. [ח] יתן לה מקום להפדות ולצאת שאף הוא מסייע בפדיונה, ומה הוא מקום שנותן לה? שמגרע מפדיונה כמספר השנים שעשתה אצלו כאלו היא שכורה אצלו. כיצד? הרי שקנאה במנה ועשתה אצלו שתי שנים אומרים לו יודע היית שעתידה לצאת לסוף שש נמצא שקנית עבודת כל שנה ושנה בששית המנה ועשתה אצלך [עמך] שתי שנים הרי שלישית המנה טול שתי שלישיות המנה [שני שלישי מנה] ותצא מאצלך [מאתך]: לעם נכרי לא ימשל למכרה. [32] שאינו רשאי למכרה לאחר לא האדון ולא האב: בבגדו בה. אם בא לבגוד בה [33] שלא לקיים בה מצות יעוד. וכן אביה מאחר שבגד בה ומכרה לזה: 9. ואם לבנו ייעדנה. האדון, מלמד שאף בנו קם תחתיו ליעדה אם ירצה אביו ואינו צריך לקדשה קדושין אחרים. אלא אומר לה הרי את מיועדת לי בכסף שקבל אביך בדמיך: כמשפט הבנות. [34] שאר כסות ועונה: 10. אם אחרת יקח לו. עליה: שארה כסותה ועונתה לא יגרע. מן האמה שיעד לו כבר: שארה. [35] מזונות. כסותה. [35] כמשמעו. ענתה. [35] תשמיש: 11. ואם שלש אלה לא יעשה לה. אם אחת משלש אלה לא יעשה לה ומה הן השלש? [36] ייעדנה לו או לבנו או ינרע מפדיונה ותצא וזה לא יעדה לא לו ולא לבנו והיא לא היה בידה [ממה שיכולה] לפדות את עצמה: ויצאה חנם. [37] ריבה לה יציאה לזו יותר ממה שריבה לעבדים ומה היא היציאה למדך שתצא בסימנין ותשהה עמו עד שתביא סימנין ואם הגיעו שש שנים קודם סימנין כבר למדנו שתצא שנאמר [38] העברי או העבריה ועבדך שש שנים ומהו האמור כאן ויצאה חנם שאם קדמו סימנים לשש שנים תצא בהן. או אינו אומר שתצא [שלא תצא] אלא בבגרות? ת"ל אין כסף לרבות יציאת בגרות ואם לא נאמרו שניהם הייתי אומר ויצאה חנם זו בגרות. לכך נאמרו שניהם שלא ליתן פתחון פה לבעל הדין לחלוק: 12. מכה איש ומת. כמה כתובים נאמרו בפרשת [במיתת] רוצחין ומה שבידי לפרש למה באו כלם אפ"ש: מכה איש ומת. [39] למה נאמר? לפי שנאמר [40] ואיש כי יכה כל נפש אדם. שומע אני בהכאה בלא מיתה? תלמוד לומר מכה איש ומת. אינו חייב אלא בהכאה של מיתה. ואם נאמר מכה איש ולא נאמר ואיש כי יכה. הייתי אומר אינו חייב עד שיכה איש הכה את האשה ואת הקטן מנין? ת"ל כי יכה כל נפש אדם. אפילו קטן ואפילו אשה [אפילו אשה וקטן] ועוד אלו נאמר מכה איש שומע אני אפילו קטן שהכה והרג יהא חייב? ת"ל ואיש כי יכה ולא קטן שהכה ועוד כי יכה כל נפש [אדם] אפילו נפלים [ט] במשמע? ת"ל מכה איש אינו חייב עד שיכה בן קיימא הראוי להיות איש: 13. ואשר לא צדה. [י] לא ארב [לו] [41] ולא נתכוון: צדה. לשון ארב. וכן הוא אומר [42] ואתה צודה את נפשי לקחתה. ולא יתכן לומר צדה לשון [43] הצד ציד שצידת חיות אין נופל [יא] ה"א בפועל שלה [יב] ושם דבר בה ציד וזה

[32] כמ"א ע' קדושין י"ח ב': [33] מכילתא; [34] מכילתא; [35] מכילתא כתובות מ"ז ב'; [36] מכילתא: [37] ע' מכילתא וע"ג קדושין ד': [38] דברים ט"ו; [39] מכילתא: [40] ויקרא כ"ד; [41] מכות ז' ב'; [42] שמואל א' כ"ד; [43] בראשית כ"ז;

שש ויוצא * קדושין ט"ז: [ח] שמגרע מפדיונה. מדלא כתיב ונפדה משמע והפדה שאף הבעל מסייע בפדיונה: [ט] כגון בן תשעה וראשו אטום או שיש לו שני גבין דלא חיי * סנהדרין פ"ד ב': [י] שלא נתכוין לזרוק בצדו ובסמוך לו אלא למקום שזרק אבל לא היה יודע שיש שם אדם: [יא] היו"ד בפעל. נ' כי' של באור לתלמיד: [יב] אלא הפועל שלה צר ושם דבר בה ציד וזה שם דבר בו צדייה (צורה בס' הזכרון) ופועל שלה צדה ואומר וכ'. ס' הזכרון ובאר רחובות:

וזה שם דבר בו צדייה [יג] ופועל שלו צודה וזה פועל שלו צד. ואומר אני פתרונו כתרגומו ודלא כמן ליה, ומנחם חברו בחלק צד ציד ואין אני מודה לו ואם יש לחברו באחת ממחלקות של צד נחברנו בחלק [44] על צד תנשאו [45] צִדָּה אורה [46] ומלין לְצַד עלאה ימלל, אף כאן אשר לא צדה לא צדד למצוא לו שום צד מיתה, ואף זה יש להרהר עליו. [סוף דבר לשון] מכל מקום לשון אורב הוא: והאלהים אנה לידו. זִמֵּן לידו. לשון [47] לא תאונה אליך רעה, [48] לא יאונה לצדיק כל און, [49] מתאנה הוא לי, מזדמן למצוא לי עילה: והאלהים אנה לידו. [50] [יד] ולמה תצא זאת מלפניו. הוא שאמר דוד [51] כאשר יאמר משל הקדמוני מרשעים יצא רשע [52] ומשל הקדמוני היא התורה שהיא משל הקב״ה שהוא קדמונו של עולם, והיכן אמרה תורה מרשעים יצא רשע? והאלהים אנה לידו. במה הכתוב מדבר? בשני בני אדם אחד הרג שוגג ואחד הרג מזיד ולא היו עדים בדבר שיעידו, זה לא נהרג וזה לא גלה והקב״ה מזמנן לפונדק אחד, זה שהרג במזיד יושב תחת הסולם וזה שהרג שוגג [טו] עולה בסולם ונופל על זה שהרג במזיד והורגו, ועדים מעידים עליו ומחייבים אותו לגלות, נמצא זה שהרג בשוגג גולה וזה שהרג במזיד נהרג: ושמתי לך מקום [טז]. [53] אף במדבר שינוס שמה, ואי זה מקום קולטו? זה מחנה לויה: 14. וכי יזיד. [54] למה נאמר? לפי שנאמר מכה איש וגו׳ שומע אני אפילו גוי והרופא שהמית ושליח בית דין שהמית במלקות ארבעים והאב המכה [הרודה] את בנו והרב הרודה את תלמידו והשוגג ת״ל וכי יזיד ולא שוגג, על רעהו ולא על גוי, להרגו בערמה ולא שליח בית דין והרופא והרודה את בנו ותלמידו שאף על פי שהם מזידין אין מערימין: מעם מזבחי [יז]. [55] אם היה כהן ורוצה לעבוד עבודה תקחנו למות: 15. ומכה אביו ואמו. [56] לפי שלמדנו על החובל בחבירו שהוא בתשלומין ולא במיתה, הוצרך לומר על החובל באביו שהוא במיתה [57] ואינו חייב אלא בהכאה שיש בה חבורה: אביו ואמו. או זה או זה: מות יומת. [58] בחנק: 16. וגנב איש ומכרו. [59] למה נאמר? לפי שנאמר [60] כי ימצא איש גונב נפש מאחיו אין לי אלא איש שגנב נפש, אשה או טומטום או אנדרוגינוס שגנבו מנין? תלמוד לומר וגונב איש ומכרו. ולפי שנאמר כאן וגונב איש אין לי אלא גונב איש, גונב אשה מנין? תלמוד לומר להלן גונב נפש. לכך הוצרכו שניהם מה שחסר זה גלה זה: ונמצא בידו. [61] [שראוהו עדים שגנבו ומכרו [יח] ונמצא בידו] כבר קודם

מכירה

[44] ישעיה ס״ו: [45] שמואל א׳ כ׳: [46] דניאל ז׳: [47] תהלים צ״א: [48] משלי י״ב: [49] מלכים ב׳ ה׳: [50] עי׳ מכות י׳ מכילתא: [51] שמואל א׳ כ״ד: [52] ע״ג ר״ה כ״ב: [53] מכילתא מכות י״ב ב׳: [54] עי׳ מכילתא: [55] עי׳ מכילתא יומא פ״ה: [56] מכילתא: [57] שם סנהד׳ פ״ה ב׳: [58] מכילתא: [59] עי׳ מכילתא סנהדר׳ פ״ה ב׳: [60] דברים כ״ד: [61] עי׳ מכילתא סנהדרין פ״ה ב׳:

[יג] [ופעל שלו צדה וזה פעל שלו צד ואומר וכ׳]: [יד] זהו שאמר הכתוב כאשר יאמר משל הקדמוני מרשעים יצא רשע משל הקדמוני היא התורה שהיא משל הקב״ה שהוא קדמונו של עולם והיא אמרה מרשעים יצא רשע והיכן אמרה והאלהים אנה לידו והיאך הקב״ה ממציא מכשול לאדם לחטא אלא ע״י שהיו שניהם רשעים ההורג והנהרג ההורג היה חייב גלות ואין עד בדבר והוא לא גלה והנהרג היה חייב מיתה ואין עד בדבר ולא נהרג לפיכך הקב״ה מזמנן לפונדק אחד וכ׳: [טו] בתלמוד כתיב „יורד בסולם" וגירסא זו נכונה דהא בדרך עלייה אינו גולה: [טז] כאן הבטיחו הקב״ה למשה שיזכה למצוה זו בחייו שהבדיל ג׳ ערים. מקום ממקומך, שתהא מחנה לויה קולטת ואף ערי המקלט יהיו ערי לויה: [יז] מעם מזבחי. אם כהן הוא שבא לעבוד עבודה: ולא מעל מזבחי. אם התחיל בעבודה אין מפסיק לבא לידון אלא משלים עבודתו: [יח] ותניא במכילתא ונמצא אין מציאה בכל מקום אלא בעדים. בידו אין בידו אלא ברשותו וכו׳

מכירה: מ ו ת י ו מ ת. [62] בחנק. כל מיתה האמורה בתורה סתם חנק היא (והפסיק העגין וכתב וגונב איש בין מכה אביו ואמו למקלל אביו ואמו ונראה לי היינו פלוגתא דמר סבר מקשינן הכאה לקללה ומ״ס לא מקשינן): 17. ו מ ק ל ל א ב י ו ו א מ ו. [63] למה נאמר? לפי שהוא אומר [64] איש איש אשר יקלל את אביו אין לי אלא איש שקלל את אביו, אשה שקללה את אביה מנין? ת״ל ומקלל אביו ואמו סתם בין איש ובין אשה ([יט] אם כן למה נאמר איש אשר יקלל? להוציא את הקטן): מ ו ת י ו מ ת. [65] בסקילה. וכל מקום שנאמר דמיו בו בסקילה, [66] ובנין אב לכלם [67] באבן ירגמו אותם דמיהם בם. ובמקלל אביו ואמו נאמר דמיו בו: 18. ו כ י י ר י ב ו ן א נ ש י ם. [68] למה נאמר? לפי שנאמר עין תחת עין לא למדנו אלא דמי אבריו אבל שבת ורפוי לא למדנו לכך נאמרה פרשה זו: ו נ פ ל ל מ ש כ ב. כתרגומו ויפול לְבְטְלָן, לחולי שמבטלו ממלאכתו: 19. ע ל מ ש ע נ ת ו. [69] [כ] על בוריו וכחו: ונקה המכה. [70] וכי תעלה על דעתך שֶׁיֵּהָרֵג זה שלא הרג? [כא] אלא למדך כאן שחובשים אותו עד שנראה אם יתרפא זה וכן משמעו כשקם זה והולך על משענתו אז נקה המכה, אבל עד שלא יקום זה, לא נקה המכה: ר ק ש ב ת ו. [71] [כב] בטול מלאכתו מחמת החולי אם קטע ידו או רגלו. רואין בטול מלאכתו מחמת החולי כאלו הוא שומר קשואין שהרי אף לאחר החולי אינו ראוי למלאכת יד ורגל. והוא כבר נתן לו מחמת נזקו דמי ידו ורגלו שנאמר יד תחת יד רגל תחת רגל: ו ר פ א י ר פ א. כתרגומו. [*71] ישלם שכר הרופא: 20. ו כ י י כ ה א י ש א ת ע ב ד ו א ו א ת א מ ת ו. [72] בעבד כנעני הכתוב מדבר. או אינו אלא בעברי? תלמוד לומר כי כספו הוא מה כספו קנוי לו עולמית, אף עבד הקנוי לו עולמית. והרי היה בכלל [כג] מ כ ה א י ש ו מ ת? אלא בא הכתוב והוציאו מן הכלל. להיות נדון בדין יום או יומים. שאם לא מת תחת ידו ושהה מעת לעת פטור: ב ש ב ט. [73] כשיש בו כדי להמית הכתוב מדבר. או אפילו אין בו כדי להמית? תלמוד לומר בישראל [74] ואם באבן יד אשר ימות בה הכהו והלא דברים קל וחומר מה ישראל חמור אין חייב עליו אלא אם כן הכהו בדבר שיש בו כדי להמית ועל אבר שהוא כדי למות בהכאה זו. עבד הקל לא כל שכן: נ ק ם י נ ק ם. [75] מיתת סיף. וכן הוא אומר [76] חרב נוקמת נקם ברית: 21. א ך א ם י ו ם א ו י ו מ י ם י ע מ ד ל א י ק ם. [77] אם על יום אחד הוא פטור. על יומים לא כל שכן. אלא יום שהוא כיומים. ואיזה? זה מעת לעת: ל א י ק ם כ י כ ס פ ו ה ו א. הא אחר שהכהו אף ע״פ ששהה מעת לעת קודם שמת, חייב: 22. ו כ י י נ צ ו א נ ש י ם. [78] זה עם זה ונתכוון להכות את חבירו והכה את האשה: ו נ ג פ ו. אין נגיפה אלא לשון דחיפה והכאה. כמו [79] פן תגוף באבן רגלך, [80] בטרם יתנגפו רגליכם. [81] ולאבן נגף: ו ל א י ה י ה א ס ו ן.

באשה

[62] מכילתא סנהדרין פ״ד ב׳; [63] ע׳ מכילתא; [64] ויקרא כ׳; [65] מכילתא סנהדרין ס״ו; [66] ת״כ פ׳ קדשים; [67] ויקרא כ׳; [68] מכילתא; [69] ת״א מכילתא; [70] כתובות ל״ג ב׳ סנהדרין ע״ח ב׳; [71] ב״ק פ״ג ב׳; [*71] ע׳ מכילתא ב״ק פ״ה; [72] מכילתא; [73] ע׳ מכילתא; [74] במדבר ל״ה; [75] מכילתא סנהדרין נ״ב ב׳; [76] ויקרא כ״ו; [77] מכילתא; [78] שם; [79] תהלים צ״א; [80] ירמיה י״ג; [81] ישעי׳ ח׳;

הוא אומר ויקח את כל ארצו מידו: [יט] וכן במכילתא ובת״כ פ׳ קדושים ליתא: [כ] כדמתרג׳ על בוריו ששב לכחו ולאיתנו הראשון *כתובות ל״ג: מתרג׳ על בורייה שנתרפה לגמרי ונשען על כחו *סנהד׳ ע״ח ב׳: [כא] לא נאמר מקרא זה אלא ללמדך דהיכא דהכהו ולא מת ונפל למשכב יחבשו את המכה ההוא בבית האסורין עד שנראה אם יקום והתהלך בחוץ אז ונקה המכה מכלל דעד השתא לא יצא מידי ב״ד אלא נחבש: [כב] כל ימי החולי רואין אותו כאלו הוא שומר קשואין ונותן שכירתו של כל יום שהרי אין ראוי למלאכה כבידה אפילו בלא חולי שהרי נקטעה ידו ורגלו והוא כבר נתן לו דמיה: [כג] בכ״י הג׳ מכה ומת. תפארת יוסף הגיה »בכלל כי יכה כל

[82] באשה: [ענוש יענש. [82] לשלם דמי ולדות לבעל. שמין אותה כמה היתה ראויה למכור בשוק להעלות בדמיה בשביל הריונה]: ענוש יענש. יגבו ממון ממנו. כמו [83] וענשו אותו מאה כסף: כאשר ישית עליו וגו׳. כשיתבענו הבעל בבית דין להשית עליו עונש על כך: ונתן. המכה דמי וולדות: בפלילים. [84] על פי הדיינים: 23. ואם אסון יהיה. באשה: ונתתה נפש תחת נפש. רבותינו חולקים בדבר [85] יש אומרים נפש ממש ויש אומרים ממון אבל לא נפש ממש, שהמתכוין להרוג את זה והרג את זה פטור ממיתה ומשלם ליורשיו דמיו כמו שהיה נמכר בשוק: 24. עין תחת עין. סימא עין חבירו נותן לו דמי עינו כמה שפחתו דמיו למכור בשוק וכן כלם ולא נטילת אבר ממש כמו שדרשו רבותינו בפרק החובל [86]: 25. כויה תחת כויה. מכות אש, ועד עכשיו דבר בחבלה שיש בה פחת דמים ועכשיו בשאין בה פחת דמים אלא צער כגון [87] כוואו בשפוד על צפרניו אומדים כמה אדם כיוצא בזה רוצה ליטול להיות מצטער כך: פצע. [88] היא מכה המוציאה דם שפצע את בשרו נבר״ורא בלעז הכל לפי מה שהוא אם יש בו פחת דמים נותן נזק ואם נפל למשכב נותן שבת ורפוי ובשת וצער ומקרא זה יתר הוא ובהחובל [89] דרשוהו רבותינו לחייב על הצער אפילו במקום נזק שאף על פי שנותן לו דמי ידו אין פוטרים אותו מן הצער לומר הואיל וקנה ידו יש עליו לחתכה [בכל מה שירצה] אלא אומרים יש לו לחתכה בסם שאינו מצטער כל כך וזה חתכה בברזל וצערו: חבורה. היא מכה שהדם נצרר בה ואינו יוצא אלא שמאדים הבשר כנגדו, ולשון חבורה טק״א [טייא] בלעז, כמו [90] ונמר חברברתיו. ותרגומו משקופי לשון חבטה בטדו״רא בלעז, וכן [91] שדופות קדים, שקיפן קדום חבוטות ברוח, וכן [92] על המשקוף, על שם שהדלת נוקש עליו: 26. את עין עבדו. כנעני, אבל עברי אינו יוצא בשן ועין כמו שאמרנו [כד] לא תצא כצאת העבדים: תחת עינו. [93] וכן [כה] בכ״ד ראשי אברים אצבעות הידים והרגלים ושתי אזנים והחוטם וראש הגויה שהוא גיד האמה. ולמה נאמר שן ועין? שאם נאמר עין ולא נאמר שן הייתי אומר מה עין שנברא עמו אף כל שנברא עמו והרי שן לא נברא עמו. ואם נאמר שן ולא נאמר עין הייתי אומר אפילו שן תינוק שיש לה חליפין, לכך נאמר עין: 28. וכי יגח שור. [94] אחד שור ואחד כל בהמה וחיה ועוף אלא שדבר הכתוב [כו] בהווה: ולא יאכל את בשרו. [95] ממשמע שנאמר סקול יסקל השור איני יודע שהוא נבלה ונבלה אסורה באכילה? אלא מה תלמוד לומר ולא יאכל את בשרו? שאפילו שחטו [כז] לאחר שנגמר דינו אסור באכילה, בהנאה מנין? תלמוד לומר ובעל השור נקי, כאדם האומר לחבירו יצא פלוני נקי מנכסיו ואין לו בהם הנאה של כלום, זהו מדרשו. ופשוטו כמשמעו לפי שנאמר במועד וגם בעליו יומת הוצרך לומר בתם ובעל השור נקי: 29. מתמל שלשם. [96] הרי שלש נגיחות: והועד בבעליו. לשון התראה בעדים, כמו [97] העד העיד בנו האיש: והמית איש וגו׳. [*97] לפי שנאמר וכי יגח, אין לי אלא שהמיתו בנגיחה,

המיתו

[82] מכילתא; [83] דברים כ״ב; [84] מכילתא; [85] סנהדרין ע״ט מכילתא; [86] ב״ק פ״ד; [87] שם; [88] ע״ג *בראשית ד׳ כ״ג; [89] ב״ק פ״ד; [90] ירמיה י״ג; [91] בראשית מ״א; [92] שמות י״ב; [93] ע׳ מכילתא קדושין כ״ד; [94] מכילתא ב״ק נ״ד כ׳; [95] מכילתא ב״ק מ״א; [96] ע׳ מכילתא ב״ק כ״ג כ׳; [97] בראשית מ״ג; [*97] ע׳ מכילתא ר״ם פרשה י״ג

נפש אדם״ אבל מכה איש ומת משמע ולא אשה (וע׳ במכילתא ושם טעות אחרת „בכלל שנאמר והמית איש או אשה״ וצריך תקון במכילתא): [כד] א״א ר״ל כמו שאמרנו אצל הפסוק לא תצא וכו׳ בפירוש שם: [כה] ע׳ נגעים פ״ו משנה ז׳: [כו] בהווה, בדבר הרגיל להיות: [כז] לאחר שנגמר דינו, דהכי משמע קרא משבא שור לידי סקילה יסקל ושוב לא יאכל את בשרו.

המיתו בנשיכה דחיפה [רביצה] בעיטה, מנין? תלמוד לומר והמית [מכל מקום]: וגם בעליו יומת. [98] בידי שמים. יכול בידי אדם? תלמוד לומר [99] מות יומת המכה רוצח הוא, על רציחתו אתה הורגו ואי אתה הורגו על רציחת שורו: 30. א ם כ פ ר י ו ש ת ע ל י ו. [100] א ם זה אינו תלוי והרי הוא כמו [101] אם כסף תלוה, לשון א ש ר זה משפטו שישיתו עליו בית דין כפר: ו נ ת ן פ ד י ן נ פ ש ו. [102] דמי ניזק דברי ר' ישמעאל, ר' עקיבא אומר דמי מזיק: 31. א ו ב ן י ג ח. בן שהוא קטן: א ו ב ת. שהיא קטנה. [103] לפי שנאמר והמית איש או אשה יכול אינו חייב אלא על הגדולים? תלמוד לומר או בן יגח וגו' לחייב על הקטנים כגדולים: 32. א ם ע ב ד. א ו א מ ה. [104] כנעניים: ש ל ש י ם ש ק ל י ם י ת ן. גזרת הכתוב הוא [105] בין שהוא שוה אלף זוז בין שאינו שוה אלא דינר. [כח] והשקל משקלו ארבעה זהובים שהם חצי אונקיא [אוקיא] למשקל הישר של קולונייא: 33. ו כ י י פ ת ח א י ש ב ו ר. שהיה מכוסה וגלהו: א ו כ י י כ ר ה. [106] למה נאמר? אם על הפתיחה חייב על הכרייה לא כל שכן אלא להביא כורה אחר כורה שהוא חייב: ו ל א י כ ס נ ו. [107] הא אם כסהו פטור [108] ובחופר ברשות הרבים דבר הכתוב: ש ו ר א ו ח מ ו ר. [109] הוא הדין לכל בהמה וחיה שבכל מקום שנאמר שור או חמור אנו למדין אותו שור שור משבת שנאמר [110] למען ינוח שורך וחמורך, מה להלן כל בהמה וחיה כשור שהרי נאמר במקום אחר [111] וכל בהמתך, אף כאן כל בהמה וחיה כשור, ולא נאמר שור וחמור אלא [112] שור ולא אדם חמור ולא כלים: 34. ב ע ל ה ב ו ר. בעל התקלה, [113] אף על פי שאין הבור שלו שעשאו ברשות הרבים [כט] עשאו הכתוב בעליו להתחייב עליו בנזקיו: כ ס ף י ש י ב ל ב ע ל י ו. [114] ישיב לרבות שוה כסף ואפילו סובין [ל]: ו ה מ ת י ה י ה ל ו. [115] לניזק שמין את הנבלה ונוטלה בדמים ומשלם לו המזיק עליה תשלומי נזקו: 35. ו כ י י ג ף. [116] ידחוף בין בקרניו בין בגופו בין ברגלו בין שנשכו בשניו כלן בכלל נגיפה הם שאין נגיפה אלא [117] לשון מכה: ש ו ר א י ש. שור של איש: ו מ כ ר ו א ת ה ש ו ר ג ו'. [118] בשוים הכתוב מדבר שור שוה מאתים שהמית שור שוה מאתים בין שהנבלה שוה הרבה בין שהיא שוה מעט כשנוטל זה חצי החי וחצי המת וזה חצי החי וחצי המת נמצא כל אחד מפסיד חצי נזק שהזיקה המיתה. למדנו שהתם משלם חצי נזק, שמן השוין אתה למד לשאינן שוין כי דין התם לשלם חצי נזק לא פחות ולא יותר. או יכול אף בשאינן שוין בדמיהן כשהן חיים אמר הכתוב יחצו את שניהם אם אמרת כן פעמים שהמזיק משתכר הרבה כשהנבלה שוה לימכר לנכרים הרבה יותר מדמי שור המזיק ואי אפשר שיאמר הכתוב שיהא המזיק נשכר או פעמים

שהניזק

[98] ע' מכילתא סנהד' ע"ו ב'; [99] במדבר ל"ה: [100] ע' *לעיל כ' כ"ב; [101] שמות כ"ב; [102] מכילתא וע' כ' הילקוט ועי"ג ב"ק מ'; [103] מכילתא; [104] שם; [105] ע' שם וערכין י"ד ב': [106] ב"ק כ"ח; [107] מכילתא ב"ק כ"ה; [108] שם מ"ט ב'; [109] ע' ב"ק כ"ד ב' וע' מכילתא ריש פרשה י'; [110] שמות כ"ג: [111] דברים ה'; [112] ב"ק כ"ג ב'; [113] ע' פסחים ו'; [114] ב"ק ז'; [115] מכילתא ב"ק י' ב'; [116] ע' מכילתא; [117] ע' לעיל פס' כ"ב; [118] ע' ב"ק ל"ד;

וכן * שמות י"ג י"ג ויקרא ט"ו י"ח; [כח] הסלע ד' דינר והדינר משקלו זהב וכן קורין בקושטנטינא לזהב דינר * ב"ק ל"ו ב' ע"ע * שמות כ"ה ל"ט ע"ז י"א מנחות ע"ז ב' בכורות מ"ט ב' ותוס' שם וכן בראי"ש שם וכתבו נראה שקבל רש"י דבר זה מרבותיו: [כט] שני דברים אינן שלו (בור ברשות הרבים וחמץ משש שעות ולמעלה) ועשאן הכתוב כאלו הן ברשותו להתחייב עליהן, בור ברשות הרבים, הפותחו חייב בניזקין ואין הבור שלו אלא של הפקר שהרי ברשות הרבים הוא ואף על פי שכרהו אין רשות הרבים קנויה לו: [ל] כסף ישיב לבעליו דהוה ליה למכתב בעל הבור ישלם, כסף לבעליו ישיב דכתב רחמנא למה לי הואיל וכבר כתיב ישלם לרבות כל השבות:

שהניזק נוטל הרבה יותר מדמי נזק שלם שחצי דמי שור המזיק שוין יותר מכל דמי שור הניזק ואם אמרת כן, הרי תם חמור ממועד על כרחך לא דבר הכתוב אלא בשוין ולמדך שהתם משלם חצי נזק, ומן השוין תלמוד לשאינן שוין, שהמשתלם חצי נזקו שמין לו את הנבלה ומה שפחתו דמיו בשביל המיתה נוטל חצי הפחת והולך. ולמה אמר הכתוב בלשון הזה ולא אמר ישלם חציו ? ללמד שאין התם משלם אלא מגופו ואם נגח ומת אין ניזק נוטל אלא הנבלה, ואם אינה מגעת לחצי נזקו, יפסיד או שור שוה מנה שנגח שור שוה חמש מאות זוז אינו נוטל אלא את השור, שלא נתחייב התם לחייב את בעליו לשלם מן העליה: 36. או נודע. או לא היה תם אלא נודע כי שור נגח הוא היום ומתמול שלשם. [119] הרי שלש נגיחות: שלם ישלם שור. נזק שלם: והמת יהיה לו. [120] לניזק, ועליו ישלים המזיק עד שישתלם ניזק כל נזקו: 37. חמשה בקר וגו׳. [121] אמר ר׳ יוחנן בן זכאי חס המקום על כבודן של בריות שור שהולך ברגליו ולא נתבזה בו הגנב לנשאו על כתפו משלם חמשה [לא] שה שנשאו על כתפו משלם ארבעה הואיל ונתבזה בו. [אמר רבי מאיר בא וראה כמה גדול כחה של מלאכה, שור שבטלו ממלאכתו, חמשה, שה שלא בטלו ממלאכתו, ארבעה]: תחת השור. תחת השה. [122] שנאן הכתוב לומר שאין מדת תשלומי ארבעה וחמשה נוהגת אלא בשור ושה בלבד:

כב. 1. אם במחתרת. [1] כשהיה חותר את הבית: אין לו דמים. [1] [א] אין זו רציחה הרי הוא כמת מעיקרו. כאן למדתך תורה אם בא לְהָרְגְךָ השכם להרגו וזה להרגך בא שהרי יודע [ידוע] הוא שאין אדם מעמיד עצמו ורואה שנוטלין ממונו בפניו ושותק לפיכך על מנת כן בא שאם יעמוד בעל הממון כנגדו יהרגנו: 2. אם זרחה השמש עליו. [2] אין זה אלא כמין משל אם ברור לך הדבר שיש לו שלום עמך כשמש הזה שהוא שלום בעולם כך פשוט לך שאינו בא להרוג אפילו יעמוד בעל הממון כנגדו, כגון אב החותר לגנוב ממון הבן בידוע שרחמי האב על הבן ואינו בא על עסקי נפשות: דמים לו. כחי הוא חשוב ורציחה היא אם יהרגנו בעל הבית: שלם ישלם. הגנב ממון שגנב ואינו חייב מיתה, ואנקלוס שתרגם אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי, לקח לו שטה אחרת, לומר שאם מצאוהו עדים קודם שבא בעל הבית וכשבא בעל הבית נגדו התרו בו שלא יהרגהו, דמים לו. חייב עליו אם הרגו שמאחר שיש רואים לו [להם] אין הגנב הזה בא על עסקי נפשות ולא יהרוג את בעל הממון [הבית]: 3. אם המצא תמצא בידו [3] ברשותו שלא טבח ולא מכר: משור עד חמור. [4] כל דבר בכלל תשלומי כפל בין שיש בו רוח חיים בין שאין בו רוח חיים, שהרי נאמר מקרא אחר על שה על שלמה על כל אבדה ישלם שנים לרעהו: חיים שנים ישלם. [5] ולא ישלם לו מתים אלא חיים או דמי חיים: 4. כי יבער. את בעירה ובער. כלם לשון בהמה, כמו [6] אנחנו ובעירנו: כי יבער. יוליך בהמותיו בשדה או בכרם של חבירו ויזיק אותו באחת משתי אלה או בשלוח בעירו או בבעור. ופירשו רבותינו [7] שלוח הוא נזקי מדרך כף רגל ובער [וביעור] הוא נזקי

השן

[119] עי׳ ב״ק כ״ג וע׳ מכילתא על הפסוק כ״ט; [120] מכילתא ב״ק י׳ ב׳; [121] מכילתא ב״ק ע״ט ב׳; [122] עי׳ ב״ק ס״ז ב׳:

כב [1] סנהד׳ ע״ב; [2] מכילתא ע״ב סנהד׳ ע״ב; [3] מכילתא; [4] ב״ק ס״ב ב׳; [5] מכילתא; [6] במדבר כ׳; [7] ב״ק ב׳ ב׳:

[לא] שה שהרכיבו הגנב על כתיפו וזילזל את עצמו בו לפיכך הקיל הקב״ה עליו בתשלומין:

כב [א] כלומר הרי הוא לך כמי שאין לו דם ונשמה ומותר להרגו: [ב] לא בא הכתוב אלא לגבות

השן [שן] האוכלת ומבערת: בשדה אחר. בשדה של איש אחר: מיטב שדהו. ישלם. [8] שמין את הנזק ואם בא לשלם לו קרקע דמי נזקו ישלם לו ממיטב שרותיו. אם היה נזקו סלע יתן לו שוה סלע מעידית שיש לו [ב] למדך הכתוב שהנזקין שמין להם בעידית: .5 כי תצא אש. [9] [ג] אפילו מעצמה: ומצאה קוצים. [10] קרדו״נש בלעז: ונאכל גדיש. שליחכה בקוצים עד שהגיעה לגדיש או לקמה המחוברת בקרקע [לקרקע]: או השדה. [11] שליחכה את נירו וצריך לניר אותה פעם שניה: שלם ישלם המבעיר. אף על פי שהדליק בתוך שלו והיא יצאה מעצמה על ידי קוצים שמצאה, חייב לשלם לפי שלא שמר את גחלתו שלא תצא ותזיק: .6 וגנב מבית האיש. [12] לפי דבריו: אם ימצא הגנב ישלם [הגנב] שנים לבעלים: .7 אם לא ימצא הגנב. ובא השומר הזה שהוא בעל הבית: ונקרב. [13] אל הדיינין לדון עם זה ולישבע לו שלא שלח ידו בשלו: .8 על כל דבר פשע. שימצא שקרן בשבועתו שיעידו עדים שהוא עצמו גנבו וירשיעוהו אלהים על פי העדים: ישלם שנים לרעהו. למדך הכתוב שהטוען בפקדון לומר נגנב הימנו [ממנו] ונמצא שהוא עצמו גנבו משלם [תשלומי] כפל ואימתי בזמן שנשבע ואח״כ באו עדים. שכך דרשו רבותינו [14] ונקרב בעל הבית אל האלהים, קריבה זו שבועה היא, אתה אומר [ד] לשבועה, או אינו אלא לדין, שכיון שבא לדין עמו וכפר לומר נגנבה, מיד יתחייב כפל אם באו עדים שהוא בידו. נאמר כאן שליחות יד ונאמר למטה שליחות יד שבועת ה׳ תהיה בין שניהם אם לא שלח ידו. מה להלן שבועה אף כאן שבועה: אשר יאמר כי הוא זה. לפי פשוטו אשר יאמר העד כי הוא זה שנשבעת עליו הרי הוא אצלך, עד הדיינין יבא דבר שניהם ויחקרו את העדים [העדות] ואם כשרים הם וירשיעוהו לשומר זה ישלם שנים ואם ירשיעו את העדים שנמצאו זוממין ישלמו הם שנים לשומר. ורבותינו ז״ל דרשו [15] כי הוא זה ללמד שאין מחייבין אותו שבועה אלא אם כן הודה במקצת לומר כך וכך אני חייב לך והמותר נגנב ממני: .9 כי יתן איש אל רעהו חמור או שור. [16] [ה] פרשה ראשונה נאמרה בשומר חנם, לפיכך פטר בו את הגנבה, כמו שכתוב וגנב מבית האיש אם לא ימצא הגנב ונקרב בעל הבית לשבועה, למדת שפוטר עצמו בשבועה זו. ופרשה זו אמורה בשומר שכר לפיכך אינו פוטר אם נגנבה כמו שכתוב ואם גנב יגנב מעמו ישלם, אבל על האונס כגון מת מעצמו או נשבר או נשבה בחזקה על ידי לסטים ואין רואה שיעיד בדבר .10 שבעת ה׳ תהיה. [16] ישבע שכן הוא כדבריו והוא לא שלח

בה

[8] מכילתא ב״ק ו׳ ב׳; [9] ב״ק כ״ב ב׳; [10] ע׳ גס ✱ סכת קמ״ב ב׳; [11] ב״ק ס׳; [12] ע׳ ב״ק ס״ג ב׳; [13] ע׳ סם [14] ב״ק ס״ג ב׳ מכילתא; [15] מכילתא ב״ק ק״ז; [16] ע׳ ב״מ ל״ד ב׳;

לניזקין מן העידית של מזיק דשמין ערוגה של ניזק לפי מה שהיא ואם מזיק בא ליתן לו קרקע בדמי נזקו נותן לו מיטב שרותיו שוה אותן דמים: [ג] תצא מעצמה משמע ליכא לאוקמי קרא כשהדליק הוא עצמו גדישו של חבירו אלא בתוך שלו הדליק והאש הלכה מעצמה ואפילו הכי קרי מבעיר את הבערה באלו הדליקו בעצמו: [ד] לשבועה. שכיון שטוען וגונב מבית האיש ישבע שנגנבה ויפטר: או אינו אלא לדין, לפירעון כלומר חנם שטוען נגנבה ישלם דהאי קרא בשומר חנם כתיב כדאמר בהשואל: שליחות יד למטה. בשומר שכר שבעת ה׳ תהיה בין שניהם אם לא שלח וג׳: שליחות יד למעלה. ונקרב בעל הבית אל האלהים אם לא שלח ידו: [ה] ג׳ פרשיות הן סמוכות כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים לשמור ובה פטר על הגנבה דכתב וגונב מבית האיש שטוען שנגנבה הימנו דכתיב ונקרב בעל הבית אל האלהים ואוקימנא לשבועה שנשבע שלא שלח בה ידו ואחריה כי יתן איש אל רעהו חמור או שור או שה ובה חייב על

בה יד להשתמש בה לעצמו. שאם שלח בה יד ואחר כך נאנסה חייב באונסים: ולקח בעליו. [17] השבועה ולא ישלם לו השומר כלום: 12. אם טרף יטרף. על ידי חיה רעה: יביאהו עד. יביא עדים שנטרפה באונס ופטור: הטרפה לא ישלם. [18] אינו אומר טרפה לא ישלם אלא הטרפה. יש טרפה שהוא משלם ויש טרפה שאינו משלם. טרפת חתול ושועל ונמיה משלם. טרפת זאב ארי ודוב ונחש אינו משלם. ומי לְהָשֵׁךְ לדון כן? שהרי כתוב ומת או נשבר או נשבה. מה מיתה שאין יכול להציל אף שבר ושביה שאין יכול להציל: 13. וכי ישאל. בא ללמד על השואל שחייב באונסין: בעליו אין עמו. [19] אם בעליו של שור אינו עם השואל במלאכתו: 14. אם בעליו עמו. [19] בין שהוא באותה מלאכה בין שהוא במלאכה אחרת היה עמו בשעת שאלה אינו צריך להיות עמו בשעת שבירה ומיתה: אם שכיר הוא. אם השור אינו שאול אלא שכיר, בא בשכרו ליד השוכר הזה ולא בשאלה ואין כל הנאה שלו שהרי על ידי שכרו נשתמש ואין לו משפט שואל להתחייב באונסין ולא פירש מה דינו אם כשומר חנם או כשומר שכיר לפיכך [20] נחלקו בו חכמי ישראל. שוכר כיצד משלם רבי מאיר אומר [י] כשומר חנם. ר' יהודה אומר כשומר שכר: 15. וכי יפתה. מדבר על לבה עד ששומעת לו. וכן תרגומו ארי ישדל. שדול בלשון ארמי כפתוי בלשון עברי: מהר ימהרנה. יפסוק לה מוהר כמשפט איש לאשתו [21] שכותב לה כתובה וישאנה: 16. כמהר הבתולת[ז]. [22] שהוא קצוב חמשים כסף אצל התופס את הבתולה ושוכב עמה באונס שנאמר [23] ונתן האיש השוכב עמה לאבי הנערה חמשים כסף: 17. מכשפה לא תחיה. [24] אלא תומת בבית דין ואחד זכרים ואחד נקבות [ח] אלא שדבר הכתוב בהווה שהנשים מצויות מכשפות: (18. כל שכב עם בהמה מות יומת. [25] בסקילה, רובע כנרבעת שכתוב בהם [26] דמיהם בם): 19. לאלהים. לע"ז, אלו היה נקוד לֵאלהים, היה צריך לפרש ולכתוב אחרים, עכשיו שאמר לָאֱלֹהִים, אין צריך לפרש אחרים, שכל למ"ד ובי"ת המשמשת בראש התיבה אם נקודה בחטף כגון לְמלך לְמדבר לְעיר, צריך לפרש לאיזה מלך לאיזה מדבר לאיזו עיר. וכן לִמלכים לִרגלים צריך לפרש לאיזה, ואם אינו מפרש כל מלכים במשמע, וכן לֵאלהים כל אלהים במשמע אפילו קודש, אבל כשהיא נקודה פתח כמו לַמלך לַמדבר לָעיר, נודע באיזה [מלך באיזו מדבר ובאיזה עיר] מדבר, וכן לָאלהים לאותן שהוזהרתם עליהם במקום אחר, כיוצא בו [27] אין כמוך בָאלהים, לפי שלא פירש הוצרך לינקד פתח: יחרם. [28] יומת. למה נאמר יחרם והלא כבר נאמרה בו מיתה במקום אחר [29] והוצאת את האיש ההוא או את האשה ההיא וגו' אלא לפי שלא פירש על איזו עבודה חייב מיתה שלא

תאמר

[17] כפ"א ב"ק ק"ו : [18] ע' מכילתא : [19] ב"מ צ"ה ב' ; [20] ב"מ פ' ב' ע"ש ; [21] מכילתא : [22] עם כתובות י' ; [23] דברים כ"ב : [24] מכילתא סנהד' ס"ז : [25] מכילתא ; [26] ויקרא כ' ; [27] תהלים פ"ו : [28] ע' סנהד' ס' ב' : [29] דברים י"ז ;

הגנבה ופטור על האונסין בשבועה דכתב או נשבר או נשבה שבועת ה' תהיה ואם גנוב יגנב שלם ושלישית וכי ישאל חייב בה את האונסין כשאין בעליו עמו ופטר בבעלים: [י] כשומר חנם. דקא יהיב אגר מלאכתו ואינו נוטל שכר על שמירתו ואומן דמי לשוכר שלהנאת שכר אומנותו היה אצלו אבל לא שכר שמירה הוא נוטל אלא שכר פעולה: ר"י אומר כשומר שכר. הואיל ולהנאתו הוא אצלו ואע"פ שנותן שכר פעולתו שומר שכר הוא דאי לא יהיב שכר הוי שואל וחייב באונסין השתא דיהיב ליה אגרא לא הוי שואל והוי שומר שכר: [ז] האמור במאנס את הבתולה קנסו הכתוב נ' כסף בשביל מוהר בתוליה, שיהא זה כמוהר הבתולות. הקיש הכתוב גם המפתה לקנס האונס מה להלן נ' אף כאן נ' ומה כסף האמור כאן שקלים דכתיב ישקול אף להלן שקלים דלא תימא מעות: [ח] דהא גבי אוב וידעוני דמכשפים הם לא חלק בין איש לאשה

תאמר כל עבודות במיתה בא ופירש לך כאן זובח לאלהים. לומר לך מה זביחה ועבודה הנעשית בפנים לשמים אף אני מרבה המקטיר והמנסך [והמשתחוה] שהן עבודות בפנים וחייבים עליהם לכל ע״ז בין שדרכה לעבדה בכך בין שאין דרכה לעבדה בכך אבל שאר עבודות כגון המכבד והמרביץ והמנפף והמנשק אינו במיתה[י]: 20. וגר לא תונה. [30] אונאת דברים [יא] קונטראריי״ר בלעז כמו [וכן] [31] והאכלתי את מוניך את בשרם: ולא תלחצנו. [32] בגזלת ממון: כי גרים הייתם. [32] אם הוניתו אף הוא יכול להונתך ולומר לך אף אתה מגרים באת. מום שבך אל תאמר לחברך. כל לשון גר אדם שלא נולד באותה מדינה אלא בא ממדינה אחרת לגור שם: 21. כל אלמנה ויתום לא תענון. [33] הוא הדין לכל אדם אלא שדבר הכתוב בהווה לפי שהם תשושי כח ודבר מצוי לענותם: 22. אם ענה תענה אתו. הרי זה מקרא קצר גזם ולא פירש ענשו. כמו [34] לכן כל הורג קין, גזם ולא פירש ענשו אף כאן אם ענה תענה אותו לשון גזום. כלומר סופך ליטול את שלך למה כי אם צעק יצעק אלי וגו׳: 23. והיו נשיכם אלמנות. [35] ממשמע שנאמר והרגתי אתכם איני יודע שנשיכם אלמנות ובניכם יתומים? אלא הרי זו קללה אחרת [יב] שיהיו הנשים צרורות כאלמנות חיות שלא יהיו עדים למיתת בעליהן ותהיינה אסורות להנשא והבנים יהיו יתומים שלא יניחום בית דין לירד לנכסי אביהם לפי שאין יודעים אם מתו אם נִשְׁבּוּ: 24. אם כסף תלוה את עמי. [36] רבי ישמעאל אומר כל אם ואם שבתורה רשות חוץ משלשה וזה אחד מהן: את עמי. [37] עמי וגוי עמי קודם [יג], עני ועשיר עני קודם. ענייך ועניי עירך ענייך קודמין. עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמין. וזה משמעו אם כסף תלוה, את עמי תלוהו ולא לגוי ולאיזה מעמי את העני ולאיזה עני לאותו שעמך. [38] (ד״א את עמי שלא תנהג בו מנהג בזיון בהלוואה שהוא עמי: את העני עמך. [38] הוי מסתכל בעצמך כאלו אתה העני): לא תהיה לו כנשה. לא תתבענו בחזקה אם אתה יודע שאין לו אל תהי דומה עליו כאלו הלויתו כלומר לא תכלימהו: נשך. [39] רבית שהיא כנשיכת נחש שנושך חבורה קטנה ברגלו ואינו מרגיש ופתאום הוא מבטבט [מבעבע] ונופח עד קדקדו. כך רבית אינו מרגיש ואינו ניכר עד שהרבית עולה ומחסרו ממון הרבה: 25. אם חבל תחבל. [40] כל לשון חבלה אינו משכון בשעת הלואה אלא שממשכנין את הלוה כשמגיע הזמן ואינו פורע ([41] חבל תחבל כפל לך בחבלה עד כמה פעמים אמר הקב״ה כמה אתה חייב לי והרי נפשך עולה אצלי כל אמש ואמש ונותנת דין ומתחייבת לפני ואני מחזירה לך אף אתה טול והשב טול והשב): עד בא השמש תשיבנו לו. [42] כל היום תשיבנו לו עד בא השמש. וכבא השמש תחזור ותטלנו עד שיבא בקר של מחר. ובכסות יום הכתוב מדבר שאין צריך לה בלילה: 26. כי הוא כסותו. [43] זו טלית: שמלתו. [43] זו חלוק: במה ישכב. [43] לרבות את המצע:

אלהים

[30] מכילתא ע״ג * ויקרא י״ט ל״ג; [31] ישעיה מ״ט; [32] מכילתא ב״מ נ״ט ב׳; [33] מכילתא; [34] בראשית ד׳ ע׳ * שם וגם שמואל ב׳ ה׳; [35] ע׳ מכילתא ב״מ ל״ח ב׳; [36] מכילתא ע״ג * לעיל כ׳ כ״ב; [37] ע׳ מכילתא ב״מ קי״ד; [38] ע׳ תנחומא; [39] ע׳ שם; [40] ע׳ ב״מ קי״ד ב׳; [41] ע׳ תנחומא ב; [42] ע׳ מכילתא ב״מ קי״ד ב׳; [43] מכילתא;

דכתב איש או אשה: [י] אלא באזהרה. נ׳ נתה״ש: אלא אם כן לע״ז שדרכה בכך. גי״ד (ע״ג *דברים י״ב ל׳): [יא] ע״ג *פסחים ס״ו: [יב] שילכו בשבי ולא ידעו בניהם אם חיים אם מתים ויהיו נשיהם אלמנות לעולם שאין ב״ד מניחין אותן לינשא ובניהם כיתומים שלא יירשו נכסיהם ושתי קללות הן אחת של חרב ואחת של שבי: [יג] עמי ונכרי באין ללות עמי קודם: ענייך ועניי עירך. עניים שהם קרובין וממשפחתך ענייך קודמין דכתב עמך הקרובים

27. אלהים לא תקלל. [44] [יד] הרי זו אזהרה לברכת השם ואזהרה לקללת דיין: 28. מלאתך. חובה המוטלת עליך כשתתמלא תבואתך להתבשל [טו] [45] והם בכורים [טז]: ודמעך. התרומה. ואיני יודע מהו לשון דמע: לא תאחר. [45] לא תשנה סדר הפרשתן. לאחר את המוקדם ולהקדים את המאוחר. שלא יקדים תרומה לבכורים ומעשר לתרומה: בכור בניך תתן לי. לפדותו בחמש סלעים מן הכהן. [46] והלא כבר צוה עליו במקום אחר אלא כדי לסמוך לו כן תעשה לשורך מה בכור אדם לאחר שלשים יום פודהו שנאמר [47] ופדויו מבן חדש תפדה. אף בכור בהמה דקה [גסה] [יז] מטפל בו שלשים יום ואח"כ נותנו לכהן: 29. שבעת ימים יהיה עם אמו. זו אזהרה לכהן שאם בא למהר את קרבנו [הקרבתו] לא ימהר קודם שמנה לפי שהוא מחוסר זמן[48]: ביום השמיני תתנו לי. [48] יכול יהא חובה לבו ביום? נאמר כאן שמיני ונאמר להלן [49] ומיום השמיני והלאה ירצה. מה שמיני האמור להלן להכשיר משמיני ולהלן. אף שמיני האמור כאן להכשיר משמיני ולהלן. וכן משמעו וביום השמיני אתה רשאי ליתנו לי: 30. ואנשי קדש תהיון לי. [50] אם אתם קדושים ופרושים משקוצי נבלות וטרפות הרי אתם שלי ואם לאו אינכם שלי: ובשר בשדה טרפה. [50] אף בבית כן. אלא שדבר הכתוב בהווה מקום שדרך בהמות ליטרף. וכן [51] כי בשדה מצאה. וכן [52] אשר לא יהיה טהור מקרה לילה. הוא הדין מקרה יום אלא שדבר הכתוב בהווה. [53] [יח] ובשר דתליש מן חיוא חייא [[יח] חיות ברא] בשר שנתלש על ידי טרפות זאב או ארי מן [או מן] [יט] חיה כשרה או מבהמה [יט] כשרה בחייה: לכלב תשלכון אתו. [54] אף הגוי ככלב. או אינו אלא כלב כמשמעו? ת"ל בנבלה [55] או מכור לנכרי. ק"ו לטרפה שמותרת בכל הנאות. אם כן מה ת"ל לכלב [כ] ללמדך שהכלב נכבד ממנו ולמדך הכתוב שאין הקב"ה ברוך הוא מקפח שכר כל בריה שנאמר [56] לכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו. אמר הקב"ה תנו לו שכרו:

[44] עי' סנהד' ס"ו מכילתא; [45] עי' מכילתא; [46] שם בכורות כ"ז כ'; [47] במדבר י"ח: [48] מכילתא; [49] ויקרא כ"ב; [50] מכילתא; [51] דברים כ"ב; [52] דברים כ"ג; [53] ת"א; [54] מכילתא פסחים כ"ב; [55] דברים י"ד; [56] שמות י"א;

לך: עגיי עירך קודמין. דהנך הוו עמך טפי: [יד] *שתי קללות במשמע ואלהים נמי שתי לשונות יש בו הלכך לא תקלל דרשינן אתרויהו: [טו] ברמב"ן הגו' ותתבשל: [טז] ולהכי קרא הבכורים מלאה משום דלאלתר משנתמלאת התבואה ונגמרה מלאכתה הוקבעה לבכורים. ודמעך זה תרומה ולפי שהיא מדמעת ועולה באחד ומאה (ע' תוס' שם לא גרסינן בא' ומאה) מפיק לה קרא בלשון דימוע *תמורה ד': *[יז] בגסה מטפל חמשים יום: [יח] וכן תרגם אנקלוס ובשר וכו'. כך הוא בפירש"י דפוס קושטנטינא לפי עדות בעל א"ג; ואנקלוס תרגם. ג' ס' הזכרון: [יח] כך הוא בת"א שלפנינו וברש"י דפוס קושטנטינא וכן בדפוס אישאר והחכם ר' שד"ל ז"ל כתב שהג' חיוא חייא אינה נכונה כי זה יורה על אסור אבר מן החי לא על טרפת ארי וע' בכרם חמד מחברת חמישית דף רכ"ה כי שם פירש החכם רש"י רפאפורט ז"ל דעת רש"י בכוונת הת"א מן חיוא חייא על פי דברי ר"י בחולין ק"ב ב' שדרש שם ובשר בשדה טרפה זה בשר מן החי ובשר מן הטרפה כלומר שניהם נכללו במקרא ע"ש דברי השי"ר הנחמדים (וגם לפני הר"י בכור שור היתה הג' בת"א מן חיוא חיתא כנראה מפירושו בפ' נח פסוק טרף בפיה. וע"ע בספרי על ת"א ע' 234): [יט] תיבת „כשרה" טעות היא וצ"ל במקומו „בשדה" מציין על תיבת בשדה ומפרש' בשדה בחייה. ש"א וכן נראה מס' הזכרון: [כ] *ראי לא כתיב אותו הוה אמינא קרא למצותיה איצטרך שאין הקב"ה מקפח שכר כל בריה ונאמר במצרים לא יחרץ כלב לשונו לפיכך הקפידה תורה ליתן שכר ונכבד הכלב מן העכו"ם שהנבלה ימכור לנכרי וטרפה (ישליך) לכלב:

כג, .1 לא תשא שמע שוא. כתרגומו לא תקבל שמע דשקר [1] אזהרה למקבל לשון הרע ולדיין שלא ישמע דברי בעל דין עד שיבא בעל דין חבירו: אל תשת ידך עם רשע. הטוען את חבירו תביעת שקר. שתבטיחהו להיות לו עד חמס: .2 לא תהיה אחרי רבים לרעת. יש במקרא הזה מדרשי חכמי ישראל. אבל אין לשון המקרא מיושב בהן על אפניו. מכאן דרשו [2] [א]שאין מטין לחובה בהכרעת דיין אחד. וסוף המקרא דרשו אחרי רבים להטת. שאם יש שנים מחייבין יותר על המזכין הטה הדין על פיהם לחובה ובדיני נפשות הכתוב מדבר. ואמצע המקרא דרשו [3]ולא תענה על רב [ב]על רַב שאין חולקין על מופלא שבבית דין לפיכך מתחילין בדיני נפשות מן הצד. לקטנים שבהן שואלין תחלה שיאמרו את דעתם. ולפי דברי רבותינו כך פתרון המקרא לא תהיה אחרי רבים לרעת. לחייב מיתה בשביל דיין אחד שירבו מחייבין על המזכין ולא תענה על הָרִב לנטות מדבריו. ולפי שהוא חסר יו״ד דרשו בו כן. אחרי רבים להטת. יש רבים שאתה נוטה אחריהם ואימתי? בזמן שהן שנים המכריעין במחייבין יותר מן המזכין. וממשמע שנאמר לא תהיה אחרי רבים לרעת שומע אני [אני שומע] אבל הֱיֵה עמהם לטובה. מכאן אמרו דיני נפשות מטין על פי אחד לזכות ועל פי שנים לחובה. ואנקלוס תרגם לא תתמנע מלאלפא מה [ג]דמתבעי לך על דינא ולשון העברי לפי התרגום כך הוא נדרש ולא תענה על רב לנטת אם ישאלוך [ישאלך] דבר משפט לא תענה לנטות לצד אחד ולסלק עצמך מן הריב אלא הוי דן אותו לאמיתו. ואני אומר לישבו על אפניו כפשוטו כך פתרונו. לא תהיה אחרי רבים לרעת אם ראית רשעים מטין משפט לא תאמר הואיל ורבים הם הנני נוטה אחריהם. ולא תענה על רב לנטת וגו׳ ואם ישאל הנדון על אותו המשפט אל תעננו על הריב דבר הנוטה אחרי אותן רבים להטות את המשפט מאמיתו אלא אמור את המשפט כאשר הוא [ד] וקולר יהא תלוי בצואר הרבים: .3 לא תהדר. לא תחלוק לו כבוד לְזַכּוֹתוֹ בדין ולומר. דל הוא אזכנו ואכבדנו: .5 כי תראה חמור שנאך וגו׳. הרי כי משמש לשון דלמא שהוא [4] מארבע לשונות של שמושי כי. וכה פתרונו שמא תראה חמורו רובץ תחת משאו וחדלת מעזב לו. בתמיה: עזב תעזב עמו. [ה]עזיבה זו לשון עזרה, וכן [5] עצור ועזוב. וכן [6] ויעזבו ירושלים עד החומה. מלאוה עפר לעזור ולסייע את חוזק החומה. כיוצא בו [7] כי תאמר בלבבך רבים הגוים האלה ממני וגו׳ שמא תאמר כן. בתמיה. לא תירא

מהם

כג [1] ע׳ מכילתא סנהד׳ ז׳ כ׳: [2] סנהד׳ ב׳: [3] שם ל״ו: [4] ר״ה ג׳ גטין ל׳: [5] דברים ל״ב: [6] נחמיה ג׳: [7] דברים ז׳:

כג [א]*לרעתו אם הרוב מחייבין לא תלך אחריהם להרוג. שומע אני, דלטובה לזכות הלך אחריהן שאפילו מיעוט המזכין ורבים המחייבין כתיב לא תהיה אחרי רבים לרעות אם כן למה נאמר אחרי רבים להטות משום זכות לא איצטריך ליה אלא אפילו לחייב הלך אחריהן. ולא כהטייתך אחרי רבים לזכות אני אומר לך לנטות אחרי רבים לחובה, אלא לזכות על פי אחד אפילו אין יתירין מזכין על המחייבין אלא אחד זכה אבל לחובה עד שיהו מחייבין עודפין על המזכין שנים והכי קאמר לא תהיה אחרי רבים לרעות על פי אחד אבל אחרי רבים בשנים אפילו לרעות: [ב] *לא תענה על רב כתיב בלא יו״ד ומשמע לא תחלוק על מופלא של ב״ד הלכך לא מתחילין מיניה דלמא חזי ליה חובה ולא פלגינן עלויה ומתחילין מן הצד שלא ישמע אחד דברי אחד מן המזכים ויסכים עמו: [ג] בת״א שלפנינו כתיב מה דבעינך וכן בדפוס אישאר גם בתרגום גם ברש״י וע״ע תוס׳ קדושין מ״ט ד״ה המתרגם ושם הנוסחא למאן דמתבעי מינך: [ד] קולר תלוי. עונשה של הטייה * סנהד׳ ז׳ ב׳: [ה] ע׳ *תהלים י׳ פסוק י״ד בשם מנחם:

מהם. ומדרשו כך דרשו רבותינו. כי תראה וחדלת [8] פעמים שאתה חודל ופעמים שאתה עוזר הא כיצד זקן ואינו לפי כבודו וחדלת או בהמת גוי ומשאוי ישראל וחדלת[י]. עזב תעזב עמו. [8] לפרק המשא. [י] מלמשקל ליה מליטול משאו ממנו: 6. אבינך. [ח] לשון אובה שהוא מדולדל ותאב לכל טובה: 7. ונקי וצדיק אל תהרג. [9] מנין ליוצא מבית דין חייב ואמר אחד יש לי ללמד עליו זכות שמחזירים אותו ת"ל [ט] ונקי אל תהרוג וזה אע"פ שאינו צדיק שלא נצטדק בבית דין מכל מקום נקי הוא מדין מיתה שהרי יש לך לזכותו. ומנין ליוצא מבית דין זכאי ואמר אחד יש לי ללמד עליו חובה שאין מחזירין אותו לבית דין [לחייבו] ת"ל וצדיק אל תהרוג וזה צדיק הוא שנצטדק בבית דין: כי לא אצדיק רשע. אין עליך להחזירו כי אני לא אצדיקנו בדיני אם יצא מידך זכאי יש לי שלוחים הרבה' להמיתו במיתה שנתחייב בה: 8. ושחד לא תקח. [10] אפילו לשפוט אמת וכל שכן כדי להטות הדין שהרי להטות את הדין נאמר כבר לא תטה משפט: יעור פקחים. [11] אפילו חכם בתורה ונוטל שוחד סוף שתטרף דעתו עליו וישתכח תלמודו ויכהה מאור עיניו: ויסלף. כתרגומו ומקלקל: דברי צדיקים. דברים המצודקים, משפטי אמת, וכן תרגומו פתגמין תריצין, ישרים: 9. וגר לא תלחץ. [12] בהרבה מקומות הזהירה תורה על הגר מפני [יא] שסורו רע: את נפש הגר. כמה קשה לו כשלוחצים אותו: 10. ואספת את תבואתה. לשון הכנסה לבית, כמו [13] ואספתו אל תוך ביתך: 11. תשמטנה. [14] מעבודה: ונטשתה. מאכילה אחר זמן הביעור. ד"א תשמטנה מעבודה גמורה כגון חרישה וזריעה, ונטשתה מלזבל ומלקשקש: ויתרם תאכל חית השדה. [15] להקיש מאכל אביון למאכל חיה מה חיה אוכלת בלא מעשר אף אביונים אוכלים בלא מעשר מכאן אמרו אין מעשר בשביעית: כן תעשה לכרמך. ותחלת המקרא בשדה הלבן כמו שאמור למעלה הימנו תזרע את ארצך: 12. וביום השביעי תשבת. [16] אף בשנה השביעית לא תעקר שבת בראשית ממקומה שלא תאמר הואיל וכל השנה קרויה שבת לא תנהג בה שבת בראשית: למען ינוח שורך וחמרך. [17] תן לו נַיָח להתיר שיהא תולש ואוכל עשבים מן הקרקע או אינו אלא יהבשנו בתוך הבית, אמרת אין זה ניח אלא צער: בן אמתך. [18] בעבד ערל הכתוב מדבר: והגר. [18] גר תושב: 13. ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו. [19] לעשות כל מצות עשה באזהרה [20] שכל שמירה שבתורה אזהרה היא במקום לאו: לא תזכירו. [21] שלא יאמר לו [יב] שמור לי בצד ע"ז פלונית או תעמוד עמי ביום ע"ז פלונית. ד"א ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו ושם אלהים אחרים לא תזכירו [22] ללמדך ששקולה ע"ז כנגד כל המצות כולן [23] [יג] והנזהר בה כשומר את כולן: לא ישמע. מן הגוי: על פיך. [24] שלא תעשה

שותפות

[8] מכילתא: [9] מכילתא סנהדרין ל"ג ב'; [10] כתובות ק"ה; [11] ע' שם ומכילתא; [12] ע' ב"מ נ"ט ב'; [13] דברים כ"ב; [14] ע' מכילתא ועי"ג סוכה מ"ד ב' ומ"ק ג'; [15] מכילתא: [16] מכילתא: [17] שם; [18] שם; [19] ע' ילקוט בשם המכילתא; [20] מנחות ו' ב' וכמה דוכתי: [21] מכילתא סנהד' ס"ג ב'; [22] ע' הוריות ח': [23] חולין ה': [24] סנהדרין ס"ג ב':

[י] [וחדלת מלמשקל ליה מליטול משאו ממנו עזב תעזב עמו לפרק המשא וסה"ד]: [י] נראה שלפני רש"י היתה הג' בתרגום מלמשקל ליה וכן היא הג' בת"א של חומש דפוס בולוניא משנת רמ"א ובדפוס סביוניטא ע' בתרגום שלי: [ח] אביון מעונה מעני ולשון אביון האובה ואינו משיג מה שנפשו מתאוה לכל טוב * ב"מ קי"א ב' וע"ג * דברים ט"ו ד': [ט] נקי משמע מן החטא ואע"פ שנתחייב בדין, צדיק משמע שנצטדק בדין ואע"פ שאינו נקי: [י] ע"ג *לעיל ד' י"ב: [יא] סורו שר שלהם כדאמר בגר שסורו רע דהיינו יצר הרע ששר שלו רע הוא *הוריות י"ג וע"ג קדושין פ"ב פרש"י סור רע מנהגו רע וע' סנהדרין צ"ב ב' ששם פירש"י סורו גאותו: [יב] *שמור, המתן: [יג] ע"ג *במדבר

שותפות עם גוי וישבע לך בע״ז שלו נמצאת שאתה גורם שיזכר על ידך: .14 רגלים. פעמים, וכן [25] כי הכיתני זה שלש רגלים: .15 חדש האביב. שהתבואה מתמלאת בו באביה. [לשון אחר] אביב לשון אב, בכור וראשון לבשל פירות: ולא יראו פני ריקם. [26] כשתבואו לראות פני ברגלים הביאו לי עולות: .16 וחג הקציר. הוא חג שבועות: בכורי מעשיך. שהוא זמן הבאת בכורים [27] ששתי הלחם הבאין בעצרת היו מתירין החדש למנחות [28] ולהביא בכורים למקדש שנאמר [29] וביום הבכורים וגו׳: וחג האסף. הוא חג הסכות: באספך את מעשיך. שכל ימות החמה התבואה מתיבשת בשדות ובחג אוספים אותה אל הבית מפני הגשמים: .17 שלש פעמים וגו׳. [30] לפי שהענין מדבר בשביעית הוצרך לומר שלא יסתרסו רגלים ממקומן: כל זכורך. הזכרים שבך: .18 לא תזבח על חמץ וגו׳. [31] לא תשחט את הפסח בי״ד בניסן עד שתבער החמץ: ולא ילין חלב חגי וגו׳. [32] חוץ למזבח: עד בקר. [33] יכול אף על המערכה יפסל בלינה ת״ל [34] על מוקדה על המזבח כל הלילה: ולא ילין. [35] אין לינה אלא בעמוד השחר שנאמר עד בקר אבל כל הלילה יכול להעלותו מן הרצפה למזבח: .19 ראשית בכורי אדמתך. [יד] אף השביעית חייבת בבכורים, [טו] לכך נאמר [אף כאן] ראשית בכורי אדמתך. [36] כיצד [טז]? אדם נכנס לתוך שדהו רואה תאנה שבכרה כורך עליה גמי לסימן ומקדישה ואין בכורים אלא משבעת המינין האמורין במקרא [37] ארץ חטה ושעורה וגו׳: לא תבשל גדי. [38] אף עגל וכבש בכלל גדי אין גדי אלא לשון ולד רך ממה שאתה מוצא בכמה מקומות בתורה שכתוב גדי והוצרך לפרש אחריו עזים כגון [39] אנכי אשלח גדי עזים, [39] את גדי העזים, [40] שני גדיי עזים, ללמדך שכל מקום שנאמר גדי סתם אף עגל וכבש במשמע, [41] ובשלש מקומות נכתב [שכתוב] בתורה אחד לאיסור אכילה ואחד לאיסור הנאה ואחד לאיסור בישול: .20 הנה אנכי שלח מלאך. [42] כאן נתבשרו שעתידין לחטוא ושכינה אומרת [להם] [43] כי לא אעלה בקרבך: אשר הכינתי. אשר זמנתי לתת לכם זהו פשוטו ומדרשו [44] אל המקום אשר הכנתי כבר מקומי ניכר כנגדו [45] וזה אחד מן המקראות שאומרים שבית המקדש של מעלה מכוון כנגד של מטה: .21 אל תמר בו. לשון המראה, כמו [46] אשר ימרה את פיך: כי לא ישא לפשעכם. *[46] אינו מלומד בכך שהוא מן הכת שאין חוטאין ועוד שהוא שליח ואינו עושה אלא שליחותו: כי שמי בקרבו. מחובר לראש המקרא השמר מפניו כי שמי משותף בו. ורבותינו אמרו [47] זה מטטרון ששמו כשם רבו מטטרון בגימטריא שדי: .22 וצרתי. כתרגומו

ואעיק

[25] במדבר כ״ב; [26] ע׳ מכילתא חגיגה ז׳: [27] מנחות ק״ח; [28] בכורים פ׳ א׳ מ׳ ג׳; [29] במדבר כ״ח;
[30] מכילתא; [31] מכילתא; [32] ס״א ת״כ פ׳ ל׳; [33] ע׳ מכילתא; [34] ויקרא ו׳; [35] ע׳ מגילה כ׳ כ׳;
[36] בכורים ג׳: [37] דברים ח׳; [38] ע׳ חולין קי״ג; [39] בראשית ל״ח; [40] שם כ״ז; [41] מכילתא חולין קט״ו: [42] תנחומא; [43] שמות ל״ג; [44] תנחומא; [45] תנחומא ר״פ פקודי; [46] יהושע א׳: * [46] תנחומא:
[47] סנהדרין ל״ח ב׳:

ט״ז כ״ב: [יד] המז׳ ודברי דוד וג״א כתבו שגי׳ זו ודאי ט״ס היא כי השביעית אינה חייבת בבכורים ואפשר לומר שכונת רש״י קאי על בכורי צבור שתי לחם ומנחת העומר הבאים מן הבכורים וע״ג במנחות פ״ד שומרי ספיחים בשביעית נוטלין שכרן מתרומת הלשכה ופירש״י שם לפי שהם הפקר וצריך לשמרן מפני החיה ומפני העניים שלא ילקטוהו קודם לעומר כדי שיהא העומר בא מהם וע״ע * ב״מ נ״ח ד״ה ולשמור הזרעים בשביעית ספחים לעומר ושתי הלחם:
[טו] [שלא תאמר הואיל ופטורה מן המעשר תהא פטורת אף מן הבכורים לכך נאמר] וכו׳:
[טז] במשנה כתיב כיצד מפרשין הבכורים:

ואעיק: .24 הרס תהרסם. לאותם אלוהות: מצבתיהם. אבנים שהם מציבין להשתחוות להם: .26 לא תהיה משכלה. אם תעשה רצוני: משכלה. מפלת נפלים אי קוברת את בניה קרויה משכלה: .27 וְהַמֹּתִי. כמו וְהַמַּמְתִּי. ותרגומו ואשגש. וכן כל תיבה שפיעל שלה בכפל האות האחרונה כְשֶׁתַּהֲפֵךְ לְדַבֵּר בלשון פָּעַלְתִּי יש מקומות שנוטל אות הכפולה ומדגיש את האות ונוקדו [יז]במלאפום. כגון והמותי מגזרת [48]והמם גלגל עגלתו. [49]וסבותי מגזרת [50]וסבב בית אל. [51]דלותי מגזרת [52]דללו וחרבו. [53]על כפים חקותיך מגזרת [54]חקקי לב. [55]את מי רצותי מגזרת [56]רצץ עזב דלים. והמתרגם והמותי ואיקטל טועה הוא. שאלו מגזרת מיתה היה אין הי"א שלו בפתח ולא מ"ם שלו מודגשת ולא נקודה מלאפום. אלא וְהֵמַתִּי כגון [57]והמתה את העם הזה והתי"ו מודגשת לפי שתבא במקום שתי תוי"ן. האחת נשרשת לפי שאין מיתה בלא תי"ו והאחרת משמשת כמו אמרתי חטאתי עשיתי. וכן ונתתי התי"ו מודגשת שהיא באה במקום שתים. לפי שהיה צריך שלש תוי"ן. שתים ליסוד. כמו [58]ביום תת ה׳, [59]מתת אלהים היא. והשלישית לשמוש: ערף. שינוסו מפניך ויהפכו לך ערפם: .28 הצרעה[60]. מין שרץ העוף והיתה מכה אותם בעיניהם ומטילה בהם ארס והם מתים. והצרעה לא עברה את הירדן [יח][והחתי והכנעני הם ארץ סיחון ועוג לפיכך מכל שבע אומות לא מנה כאן אלא אלו. והוי אף על פי [61]שהוא מעבר הירדן והלאה שנו רבותינו במסכת סוטה [62]על שפת הירדן עמדה וזרקה בהם מרה]: .29 שממה. ריקנית מבני אדם לפי שאתם מעט ואין בכם כדי למלאות אותה: ורבה עליך. ותרבה עליך: .30 עד אשר תפרה. תרבה. לשון פרי. כמו [63]פרו ורבו: .31 ושתי. לשון השתה והתי"ו מודגשת מפני שבאה תחת שתים [יט]שאין שיתה בלא תי"ו והאחת לשמוש: עד הנהר. פרת: וגרשתמו. ותגרשם: .33 כי תעבד וגו׳, [כי יהיה לך למוקש]. הרי אלו כי משמשין במקום אשר וכן בכמה מקומות [64]וזהו לשון אי שהוא אחד מארבע לשונות שהכי משמש. [כ]וגם מצינו [שמצינו] בהרבה מקומות אם משמש בלשון אשר. כמו [65]ואם תקריב מנחת בכורים. שהיא חובה:

כד. .1 ואל משה אמר. [1]פרשה זו נאמרה [א]קודם עשרת הדברות בד׳ בסיון נאמרה לו עלה: .2 ונגש משה לבדו. [ב]אל הערפל: .3 ויבא משה ויספר לעם. בו ביום: את כל דברי ה׳. מצות פרישה והגבלה: ואת כל המשפטים. [2]שבע מצות שנצטוו בני נח. ושבת וכבוד אב ואם ופרה אדומה ודינין שניתנו להם במרה*[ב]: .4 ויכתב משה. [3]מבראשית ועד מתן תורה וכתב מצות שנצטוו במרה: וישכם בבקר. [4]בחמשה בסיון: .5 את נערי. [5]הבכורות: .6 [ויקח משה חצי הדם. [6]מי חלקו מלאך בא וחלקו]: באגנת. שני אגנות

אחד

[48] ישעיה כ"ח: [49] קהלת ב׳: [50] שמואל א׳ ז׳: [51] תהלים קט"ז: [52] ישעיה י"ט: [53] שם מ"ט: [54] שופטים ה׳: [55] שמואל א׳ י"ב: [56] איוב כ׳: [57] במדבר י"ד: [58] יהושע י׳: [59] קהלת ג׳: [60] תנחומא: [61] עי׳ סוטה ל"ג ב׳: [62] שם דף ל"ו: [63] בראשית א׳: [64] עי׳ * ר"ה ג׳ גטין ל׳: [65] ויקרא ב׳:

כד [1] שבת פ"ח: [2] עי׳ מכילתא פ׳ יתרו פ׳ ג׳ סנהדרין נ׳ ב׳: [3] מכילתא פ׳ יתרו: [4] שבת פ"ח: [5] כת"א ע"ג זבחים קט"ו ב׳ ועי׳ ברש"י שם: [6] ויקרא רבה פ"ו:

[יז] ר"ל חולם ועי"ג *פ׳ יתרו פסוק פן יפרץ: [יח] מה שמפורש כאן והחתי והכנעני ובפ׳ שופטים כתב רש"י אמורי וכנעני הם ארץ סיחון ועוג יש לומר שבארץ סיחון ישבו מלבד אמוריים הרבה חתים ובארץ עוג הרבה כנענים לכן קרא להם שמות כשם האומות היושבות עם כל אחד מהם וקרא לארץ סיחון חתי לארץ עוג כנעני (עי"ג בדברי קהלת לרי"ז גייגר חוברת ה׳): [יט] עי"ג לעיל * פסוק כ"ז:

כד [א] וע׳ גטין ס׳ ב׳ וכן ברש"י לגטין פ"ח: [ב] עי"ג * לעיל ה׳ א׳: *[ב] ט"ו כ"ה: [כ] ע׳ היטב * ר"ה ל"א: ר"ה

אחר לחצי דם עולה ואחר לחצי דם שלמים להזות אותם על העם. ומכאן [7] למדו רבותינו שנכנסו אבותינו לברית במילה וטבילה והזאת [ג] [והרצאת] דמים שאין הזאה בלא טבילה: .7 ספר הברית. [8] [ד] מבראשית ועד מתן תורה ומצות שנצטוו במרה: .8 ויזרק. ענין הזאה ותרגומו [9] [ה] חרק [על מדבחא לכפרא] על עמא: .10 ויראו את אלהי ישראל. [10] נסתכלו והציצו ונתחייבו מיתה אלא שלא רצה הקב״ה לערבב שמחת התורה והמתין לנדב ואביהוא עד יום חנכת המשכן, ולזקנים עד [11] ויהי העם כמתאוננים. ותבער בם אש ה׳ ותאכל בקצה המחנה. בקצינים שבמחנה [שבדם]: כמעשה לבנת הספיר. [12] היא היתה לפניו בשעת השעבוד לזכור צרתן של ישראל שהיו משועבדים במעשה לבנים: וכעצם השמים לטהר. משנגאלו היה אור וחדוה לפניו: וכעצם. כתרגומו לשון מראה: לטהר. לשון ברור וצלול: .11 ואל אצילי. [13] הם נדב ואביהוא והזקנים: לא שלח ידו. [13] מכלל שהיו ראוים להשתלח בהם יד: ויחזו את האלהים. היו מסתכלין בו [י] בלב גס מתוך אכילה ושתיה כך מדרש תנחומא [14], ואנקלוס [י] לא תרגם כן. אצילי לשון גדולים. כמו [15] ומאציליה קראתיך. [16] ויאצל מן הרוח. [17] שש אמות אַצִּילָה: .12 ויאמר ה׳ אל משה. לאחר מתן תורה: עלה אלי ההרה והיה שם. ארבעים יום: את לחת האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להרתם. כל שש מאות ושלש עשרה מצות בכלל עשרת הדברות הן, ורבינו סעדיה [ח] פירש [פירשו] באזהרות שיסד, לכל דבור ודבור מצות התלויות בו: .13 ויקם משה ויהושע משרתו. לא ידעתי מה טיבו של יהושע כאן. ואומר אני שהיה התלמיד מלוה לרב עד מקום הגבלת תחום ההר שאינו רשאי לילך משם והלאה ומשם ויעל משה לבדו אל הר האלהים ויהושע נטה שם אהלו ונתעכב שם כל ארבעים יום שכן מצינו כשירד משה [18] וישמע יהושע את קול העם ברעה. למדנו שלא היה יהושע עמהם: .14 ואל הזקנים אמר. בצאתו מן המחנה: שבו לנו בזה. והתעכבו כאן עם שאר העם במחנה להיות נכונים לשפוט לכל איש ריבו: חור. בנה של מרים היה ואביו כלב בן יפונה שנאמר [19] ויקח לו כלב את אפרת ותלד לו את חור. אפרת זו מרים כדאיתא בסוטה [20]: מי בעל דברים. מי שיש לו דין: .16 ויכסהו הענן. רבותינו [21] חולקין בדבר. יש מהם אומרים [ט] אלו ששה ימים שמר״ח (עד עצרת יום מתן תורה), ויכסהו הענן להר. ויקרא אל משה ביום השביעי לומר עשרת הדברות ומשה וכל ישראל עומדים אלא שחלק הכתוב כבוד למשה. ויש אומרים ויכסהו הענן למשה

[7] כריתות ט׳: [8] עי׳ לעיל פסוק ד׳: [9] עי׳ כריתות ט׳ יבמות מ״ו כ׳: [10] עי׳ תנחומא פ׳ בהעלתך: [11] במדבר י״א: [12] עי׳ ירושלמי סוכה פ׳ ד׳ ויקרא רבה פ׳ כ״ג: [13] תנחומא פ׳ בהעלתך ע״ע תנחומא פ׳ אחרי וגם ויקרא רבה פ׳ אחרי: [14] עי׳ תנחומא פ׳ בהעלתך וע״ע פסיקתא דר״כ פ׳ אחרי מות: [15] ישעיה מ״א: [16] במדבר י״א: [17] יחזקאל מ״א: [18] שמות ל״ב: [19] ד״ה א׳ ב׳: [20] דף י״א ב׳: [21] יומא ד׳:

צריך שיפריש: [ד] ע׳ תוס׳ גטין ס׳ ד״ה תורה: [ה] ע׳ מה שכתבתי בענין הנוסחא בספרי על הת״א: [י] ע״ג *במדבר י״א ט״ז ד״ה אספה: [י] ע׳ * ברכות י״ז שפירש שם כתרג׳ שבעו מזיו השכינה כאלו אכלו ושבעו: [ח] האזהרות לר״ס נדפסו בקובץ מעשה ידי גאונים ע׳ ל״ט מתוך כ״י סדור ר״ס והא לך החרוז הראשון: אנכי אש אוכלה וניחרת מכל הנהרות, ודברו כאש וגוצציה הרבה מצות בכל דבור זוהרות, בחכמתו כוללת בעשרת דברות שש מאות ושלש עשרה מצות להורות, אמרות ה׳ אמרות טהורות: [ט] ר״ע אומר קודם עשרת הדברות היה וששה ימים הללו הם ששה ימים שמראש חודש עד יום מתן תורה ובו׳ קבלום ומשה וכל ישראל עומדים לקבל עשרת הדברות כדאמרינן אנכי ולא יהיה לך מפי הגבורה שמענום ואחר כך עלה כדי לקבל את הלוחות ולא היה שם פרישה כלל: ויכסהו הענן להר. ולא למשה שהרי כל אותן ששת

למשה ששת ימים לאחר עשרת הדברות 'והם היו בתחלת ארבעים יום שעלה משה לקבל לוחות ולמדך שכל הנכנס למחנה שכינה טעון פרישה ששה ימים: 18. בתוך הענן. [22] ענן זה כמין עשן הוא ועשה לו הקב״ה למשה שביל בתוכו:

תרומה.

כה. 2. ויקחו לי תרומה. לי לשמי: תרומה. [1] הפרשה, יפרישו לי ממונם נדבה: ידבנו לבו. לשון נדבה והוא לשון רצון טוב [א] פיישנ״ט בלעז: תקחו את תרומתי. אמרו רבותינו [2] שלש תרומות אמורות כאן, אחת תרומת בקע לגלגלת שנעשו מהם האדנים כמו שמפורש באלה פקודי[3], ואחת תרומת המזבח בקע לגלגלת לקופות לקנות מהן קרבנות צבור, ואחת תרומת המשכן נדבת כל אחד ואחד. [ב] י״ג דברים האמורים בענין כלם הוצרכו למלאכת המשכן או לבגדי כהונה כשתדקדק בהם: 3. זהב וכסף ונחשת וגו׳. כלם באו בנדבה איש איש מה שנדבו לבו חוץ מן הכסף שבא בשוה מחצית השקל לכל אחד, ולא מצינו בכל מלאכת המשכן שהוצרך שם כסף יותר שנאמר [3] וכסף פקודי העדה וגו׳ בקע לגלגלת וגו׳ ושאר הכסף הבא שם בנדבה עשאוהו לכלי שרת: 4. ותכלת. [4] צמר צבוע בדם חלזון וצבעו ירוק: וארגמן. צמר צבוע ממין צבע ששמו ארגמן: ושש. [5] הוא פשתן: ועזים. [ג] נוצה של עזים, לכך תרגם אנקלוס ומעזי, הבא מן העזים ולא עזים עצמם שתרגם של עזים עזיא: 5. מאדמים. צבועות היו אדום לאחר עבודן: תחשים. [6] מין חיה, ולא היתה אלא לשעה, והרבה גוונים היו לה לכך מתרגם ססגונא שֶׁשָּׂשׁ ומתפאר בגוונין שלו [שלה]: ועצי שטים. מאין היו להם במדבר? פירש רבי תנחומא [7] יעקב אבינו צפה ברוח הקדש שעתידין ישראל לבנות משכן במדבר והביא ארזים למצרים ונטעם וצוה לבניו ליטלם עמהם כשיצאו ממצרים: 6. שמן למאר. שמן זית זך להעלות נר תמיד: בשמים לשמן המשחה. שנעשה למשוח כלי המשכן והמשכן לקדשו והוצרכו לו בשמים כמו שמפורש [8] בכי תשא: ולקטרת הסמים. שהיו מקטירין בכל ערב ובקר כמו שמפורש [8*] בואתה תצוה. ולשון קטרת העלאת קיטור ותמרת עשן: 7. אבני שהם. שתים הוצרכו שם לצורך האפוד האמור בואתה תצוה: מלאים. על שם שעושין [להם] בזהב מושב כמין גומא ונותנין שם האבן

למלאות

[22] יומא ד׳:

כה [1] כת״א: [2] מגילה כ״ט ירושלמי שקלים פ׳ א׳: [3] שמות ל״ח: [4] ע׳ מנחות מ״ד: [5] תוספתא דמנחות פ׳ ט׳: [6] ע׳ שבת כ״ח א׳ וכ׳ וגם תנחומא: [7] ע״ג ב״ר פ׳ ל״ד ולקמן ברש״י כ״ו ט״ו: [8] שמות ל׳: [8*] שם כ״ח:

ימים עלה וירד בהשכמה לומר להם אתם ראיתם אשר עשיתי למצרים וישב משה את דברי העם ולמחר נאמר לו לך אל העם וקדשתם ולמחר לך רד העד בעם ולא בא הכתוב לומר ויקרא אל משה לבדו אלא לחלוק לו כבוד: ' זה המעשה היה אחר י׳ דברות שהיו תחלה לארבעים יום דברי ר״י הגלילי כלומר אי אתה יכול לומר ויכסהו להר ולא למשה ואלו ששה ימים הן שהיו מר״ח שבאו לסיני עד יום מתן תורה ואין כאן פרישה כלל למשה שהרי אותן ששה ימים עלה וירד בהשכמה להזהירן על פרישתם מן האשה ומצות הגבלה זאת לא תאמר לפי שזה המעשה היה אחר י׳ הדברות בתחלת מ׳ יום שנכנס למחנה שכינה להיות שם עם ה׳ ולקבל הלוחות:

כה [א] צ״ל אפיישמנ״ט (כבראשית ל״ג י׳ וכויקרא י״ט ה׳): [ב] [שהתנדבו י״ג דברים האמורים בענין זהב וכסף ונחשת וכל המנוין בענין כולם הוצרכו וכ׳]: [ג] צמר של עזים קרוי נוצה

למלאות הגומא קרוים אבני מלואים ומקום המושב קרוי [9]משבצות: לאפד ולהשן. אבני השהם לאפוד ואבני המלאים לחשן. וחשן ואפוד מפורשים בואתה תצוה והם מיני תכשיט: .8 ועשו לי מקדש. ועשו לשמי בית קדושה: .9 ככל אשר אני מראה אותך. [10]כאן את תבנית המשכן, המקרא הזה מחובר למקרא שלמעלה הימנו ועשו לי מקדש ככל אשר אני מראה אותך: וכן תעשו. [11]לדורות, אם יאבד אחד מן הכלים או כשתעשו לי כלי בית עולמים. כגון שולחנות ומנורות וכיורות ומכונות שעשה שלמה כתבנית אלו תעשו אותם. ואם לא היה [אין] המקרא מחובר למעלה הימנו לא היה לו לכתוב וכן תעשו אלא כן תעשו והיה מדבר על עשיית אהל מועד וכליו: .10 ועשו ארון. כעין [כמו] ארונות שעושים בלא רגלים עשוים כארגז [כמין ארגז] [12]שקורין אישקריין בלעז יושב על שוליו: .11 מבית ומחוץ תצפנו. [13]שלשה ארונות עשה בצלאל שנים של זהב ואחד של עץ ארבע כתלים ושולים לכל אחד ופתוחים מלמעלה. נתן של עץ בתוך של זהב ושל זהב בתוך של עץ וחפה [וחופה] שפתו העליונה בזהב נמצא מצופה מבית ומחוץ: זר זהב. [14] [ד]כמין כתר מוקף [מקיף] לו סביב לשפתו למעלה משפתו [ה]שעשה הארון החיצון גבוה מן הפנימי עד שעלה [שעולה הזר] למול עובי הכפורת ולמעלה הימנו משהו וכשהכפורת שוכב על עובי הכתלים עולה הזר למעלה מכל עובי הכפורת כל שהוא והוא סימן לכתר תורה: .12 ויצקת. לשון התכה [מתכת] כתרגומו: פעמתיו. כתרגומו זויתיה. ובזויות העליונות סמוך לכפורת היו נתונות שתים מכאן ושתים מכאן לרחבו של ארון והבדים נתונים בהם וארכו של ארון מפסיק בין הבדים אמתים וחצי בין בד לבד שיהיו שני בני אדם הנושאין את הארון מהלכין ביניהם [וכן [כך] מפורש במנחות [15]בפרק שתי הלחם]: ושתי טבעת על צלעו האחת. הן הן ארבע טבעות שבתחלת המקרא ופירש לך היכן [היאך] היו. והוי"ו זו יתרה היא ופתרונו כמו שתי טבעות ויש לך לישבה כן ושתים מן הטבעות האלו על צלעו האחת: צלעו. צדו: .13 בדי. מוטות: .15 לא יסרו ממנו. [16]לעולם: .16 ונתת אל הארן. כמו בארון: העדת. [17]התורה שהיא לעדות [עדות] ביני וביניכם שצויתי אתכם מצות הכתובות בה: .17 כפרת. כסוי על הארון שהיה פתוח מלמעלה ומניחו עליו כמין דף: אמתים וחצי ארכה. כארכו של ארון ורחבה כרחבו של ארון ומונחת על עובי הכותלים ארבעתם ואף על פי שלא נתן שיעור לעביה פירשו רבותינו[18] שהיה עביה טפח: .18 כרבים. [19]דמות פרצוף תינוק להם: מקשה תעשה אותם. שלא תעשם בפני עצמם ותחברם בראשי הכפורת לאחר עשייתם כמעשה צורפים שקורין שולדייר בלעז. אלא הטל זהב הרבה בתחלת עשיית הכפורת ומכה בפטיש ובקורנס באמצע וראשיו בולטין למעלה וצייר הכרובים בבליטת קצותיו: מקשה' בטדיי"ץ בלעז, כמו [20]דא לדא נקשן: קצות הכפרת. ראשי הכפורת: .19 ועשה כרוב אחד מקצה. שלא תאמר שנים כרובים לכל קצה וקצה

[9] ע' * שמות כ"ח י"א; [10] ע' מנחות כ"ט; [11] סנהדרין ט"ז ב'; [12] * מגילה כ"ו ב': [13] ירושלמי שקלים פ' ו' יומא ע"ב ב' כדמ"ה פ' ז': [14] ע' יומא ע"ב ב': [15] דף צ"ח ב' תנח' ויקהל: [16] ע' יומא ע"ב כדמ"ה פ' ז'; [17] תנחומא פ' פקודי וע"ג ילקוט פ' בהעלתך: [18] סוכה ה': [19] שם ע"ב: [20] דניאל ה':

לפי שאינו רך כשאר צמר * מנחות ל"ט ב': [ד] *זר העולה היה עודף למעלה על עובי הכפרת משהו בגובה חיצון להיות זר לכפרת ומשהו דקאמר ר' יהודה בעובי שולי החיצון קאמר ובזר לא איירי כלל: [ה] [ואינו עב כעובי כותלי הארון אלא עשה]:

וקצה לכך הוצרך לפרש כרוב אחד מקצה מזה: מן הכפרת עצמה תעשו את הכרובים. זהו פירושו של מקשה תעשה אותם. שלא תעשו בפני עצמם ותחברם לכפורת: .20 פרשי כנפים. שלא תעשה כנפיהם שוכבים אלא פרושים וגבוהים למעלה אצל ראשיהם שיהא עשרה טפחים בחלל שבין הכנפים לכפורת כדאיתא בסוכה[21]: .21 ואל הארן תתן את העדת. לא ידעתי למה נכפל שהרי כבר נאמר ונתת אל הארן את העדות? ויש לומר[22] שבא ללמד שבעודו ארון לבדו בלא כפורת יתן תחלה העדות לתוכו. ואחר כך יתן את הכפורת עליו. וכן מצינו כשהקים את המשכן נאמר[23] ויתן את העדות אל הארון, ואחר כך וישם את הכפרת על הארון מלמעלה: .22 ונועדתי. [ו] כשאקבע מועד לך לדבר עמך, אותו מקום אקבע למועד שאבא שם לדבר אליך: ודברתי אתך [שם] מעל הכפרת. [24] ובמקום אחר הוא אומר[25] וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר, זה המשכן מחוץ לפרוכת? נמצאו שני כתובים מכחישין זה את זה בא הכתוב השלישי והכריע ביניהם. [26] ובבא משה אל אהל מועד, וישמע את הקול מדבר אליו מעל הכפרת וגו'. משה היה נכנס למשכן וכיון שבא בתוך הפתח קול יורד מן השמים לבין הכרובים ומשם יוצא ונשמע למשה באהל מועד: [ואת כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל. [ז] הרי וי"ו יתרה וטפלה וכמוה הרבה במקרא וכה תפתר ואת אשר אדבר עמך שם את כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל הוא]: .23 קמתו. [ח] גובה רגליו עם עובי השלחן: .24 זר זהב. [27] סימן לכתר מלכות שהשלחן שם עושר וגדולה כמו שאומרים שלחן מלכים: .25 מסגרת. כתרגומו גדנפא. ונחלקו חכמי ישראל בדבר[28] יש אומרים למעלה היתה סביב לשלחן כמו לבזבזין שבשפת שלחן שרים ויש אומרים למטה היתה תקועה מרגל לרגל בארבע רוחות השלחן ודף השלחן שוכב על אותה מסגרת: ועשית זר זהב למסגרתו. הוא זר האמור למעלה ופירש לך כאן שעל המסגרת היתה: .27 לעמת המסגרת תהיין הטבעת. ברגלים תקועות כנגד ראשי המסגרת: לבתים לבדים. [ט] אותן הטבעות יהיו בתים להכנים בהן הבדים: לבתים. [י] לצורך בתים לבדים. [כתרגומו אתרא לאריחיא]: .28 ונשא בם. לשון נפעל. יהיה נשא בם את השלחן: .29 ועשית קערתיו וכפתיו. [29] קערותיו זה [יא] דפוס שהיה עשוי כדפוס הלחם [30] והלחם היה עשוי כמין תיבה פרוצה משתי רוחותיה שולים לו למטה [31] וקופל מכאן ומכאן כלפי מעלה כמין כותלים. ולכך קרוי לחם הפנים שיש לו פנים רואין לכאן ולכאן לצדי הבית מזה ומזה, ונותן ארכו לרחבו של שלחן וכותליו זקופים כנגד שפת השלחן והיה עשוי לו דפוס זהב [יב] ודפוס ברזל. בשל ברזל הוא נאפה וכשמוציאו מן התנור נותנו בשל זהב עד למחר בשבת שמסדרו על השלחן, [32] ואותו

הדפוס

[21] דף ה' ב'; [22] ע' ירושלמי שקלים פ' ו'; [23] שמות מ' פסוק כ'; [24] ע' ספרי פ' נשא; [25] ויקרא א'; [26] במדבר ז'; [27] ע' יומא ע"ב ב'; [28] מנחות צ"ו; [29] מנחות צ"ז; [30] שם צ"ד ב'; [31] שם צ"ו; [32] שם צ"ז

[ו] ע"ג לקמן *כ"ט מ"ב: [ז] נראה שלפני רש"י היה כתוב ואת בוי"ו וכן נראה מפירוש הראב"ע וההזקוני וע' בלקוטים שלי אשר בסוף הספר: [ח] ע' תוס' פסחים ק"ט ב' ד"ה אמתא: [ט] [כלומר להיות הטבעות בתים לבדים] (ותולא): [י] [לצורך בתים לבדים] (ותו לא): [יא] דפוס פורמ"א בל': כמין תיבה פרוצה. שניטל כסויה ושתי דפנותיה זו כנגד זו כך הלחם היו לו שתי דפנות ושולים רחבים כזה —: וקופל כמו כופל *מנחות ע"ה ב': [יב] הבעל מתת"יה העיר שבמשנה ובגמרא דמנחות (צ"ד) לא נמצא כלל שהיה הדפוס הראשון של ברזל וברמב"ם פ"ה מהל' תו"מ ה"ח כתב בפירוש ג' דפוסים של זהב היו וע"ג בצדה לדרך שגם בעיניו התימא מנ"ל לרש"י שהדפוס שהיה נאפה

הדפוס קרוי קערה: וכפתיו.[33] בזיכין שנותנין בהם לבונה שתים היו לשני קומצי לבונה שנותנין על שתי המערכות שנאמר [34] ונתת על המערכת לבונה זכה: וקשותיו. הן כמין [35] חצאי קנים חלולים הנסדקין לארכן דוגמתן עושה של זהב ומסדר ג׳ על ראש כל לחם שישב [יג] לחם האחד על גבי אותן הקנים ומבדילין בין לחם ללחם כדי שתכנס הרוח ביניהם ולא יתעפשו [יד] ובלשון ערבי כל דבר חלול קרוי [טו] קסו״ה [קשוה]: ומנקיתיו. תרגומו ומכילתיה הן [36] סניפים כמין יתדות זהב עומדין בארץ וגבוהים עד למעלה מן השלחן הרבה כנגד גובה מערכת הלחם ומפוצלים [טז] ששה [שלשה] [יז] פצולים זה למעלה מזה וראשי הקנים שבין לחם ללחם סמוכין על אותן פצולין כדי שלא כָּבֵד משא הלחם העליונים על התחתונים וישברו ולשון מכילתיה סובלותיו, כמו [37] נלאיתי הכיל. אבל לשון מנקיות איני יודע איך נופל על סניפין [יח] ויש מחכמי ישראל אומרים [38] קשותיו אלו סניפין שמקשין אותו ומחזיקים אותו שלא ישבר ומנקיתיו אלו הקנים שמנקין אותו שלא יתעפש. אבל אנקלוס שתרגם ומכילתיה היה שונה כדברי האומר [יט] מנקיות הן סניפין: אשר יסך בהן. [כ] אשר יכוסה בהן [כא] ועל קשותיו הוא אומר אשר יוסך שהיו עליו כמין סכך וכסוי וכן במקום אחר [39] הוא אומר [40] ואת קשות הנסך. וזה [וזה], יוסך והנסך, לשון סכך וכסוי הם: 30. לחם פנים. שהיו לו פנים כמו שפירשתי. ומנין הלחם וסדר מערכותיו מפורשים [41] באמור אל הכהנים: 31. מקשה תיעשה המנורה. [42] שלא יעשנה חוליות ולא יעשה קניה ונרותיה אברים אברים ואחר כך ידביקם כדרך הצורפים שקורין שולדי״ר בלעז אלא כולה באה מחתיכה אחת ומקיש בקורנס וחותך בכלי האומנות ומפריד הקנים אילך ואילך: מקשה. תרגומו נגיד לשון המשכה שממשיך את האברים מן העשת [כב] לכאן ולכאן בהקשת הקורנס [42] ולשון מקשה [כג] מכת קורנס בטדיי״ץ בלעז, כמו [43] דא לדא נקשן: תיעשה המנורה. [44] מאליה, לפי שהיה משה מתקשה בה אמר לו הקב״ה השלך את הככר לאור והיא נעשית מאליה לכך לא נכתב תעשה: ירכה. הוא הרגל שלמטה העשוי כמין תיבה ושלשה רגלים יוצאין הימנה ולמטה: וקנה. הקנה האמצעי שלה העולה באמצע הירך זקוף כלפי מעלה העליו נר האמצעי עשוי כמין בזך לצוק השמן לתוכו ולתת הפתילה: גביעיה. הן כמין

[33] סס ל״ז ; [34] ויקרא כ״ד ; [35] ע׳ מנחות ל״ו ; [36] ע׳ סס ; [37] ירמיה ו׳ ; [38] מנחות ל״ז ; [39] ע״ב שמות ל״ז ע״ז ; [40] במדבר ד׳ : [41] ויקרא כ״ד ; [42] ע׳ ספרי פ׳ בהעלתך ; [43] דניאל ה׳ ; [44] תנחומא פ׳ שמיני פ׳ בהעלתך :

בו היה של ברזל: [יג] [לחם אחר]. וכן הגיה הרז״ם: [יד] [ובלשון רבו׳]. (ר״ל בלשון רבותינו והכונה על מה שאמרו בסנהדרין פ״א ב׳ מאי קסוה אמר ר״י כלי שרת וכן הוא אומר ואת קשות הנסך): [טו] ע׳ בראב״ע מה שהביא מר׳ נתן בעל הערוך וע׳ במזרחי אשר עמד לימין בעל הערוך לצדקו אף ללא צורך כי מה שהביא הראב״ע לא נמצא כלל בערוך שלפנינו: [טז] ותמו׳ גרס חמשה: בסמ״ג הנ׳ ומפוצלים פצולים ותיבת המספר ליתא: [יז] *המפוצלים. לתת ראשי הקנים באותן פצולים והרבה פצולים יש בהן למנין הקנים: [יח] ע׳ תוס׳ מנחות צ״ז ב׳ ד״ה לא היה שלא מצינו מחלוקת זה בש״ס שלנו וע׳ כפירוש ר׳ האי גאון לטהרות שתביא בסס, מכשירין ״דקא גרסינן במנחות וכ׳ ומנקיותיו אלו סניפין קשותיו אלו קנין״ והוא כפירוש הראשון ברש״י: [יט] וכן רש״י בירמיה נ״ב י״ט: [כ] בסמ״ג כך הנ׳ אשר יסך בהן על הקשות הוא אומר אשר יסך וכן הוא אומר קשות הנסך לפי מה שאמרנו שהם הקנים החלולים פתרונם לשון סכך שהן על הלחם כמו סכך: [כא] שמסככין בהן את הלחם. שעל הלחם מסככין את הקנים בין חלה לחברתה: [כב] עשייתה חתיכה שלמה ומכה בקורנס עד שיצאו ממנה כל כליה *מנחות כ״ו ב׳ (עשת פירש״י בשה״ש ה׳ י״ד): [כג] משמע חתיכה אחת כדמתרג׳ נגיד משוך שנמשך הכל

כמין כוסות [כד] שעושין מזכוכית ארוכים וקצרים וקורין להם [45] מדיר״נש בלעז. ואלו עשויין של זהב ובולטין ויוצאין מכל קנה וקנה כמנין שנתן בהם הכתוב, ולא היו בה אלא לנוי: כ פ ת ר י ה. כמין תפוחים היו עגולין סביב בולטין סביבות הקנה האמצעי כדרך שעושין למנורות שלפני השרים וקורין להם פומיל״ש בלעז. [כה] ומנין שלהם כתוב בפרשה כמה כפתורים בולטין ממנה וכמה חלק בין כפתור לכפתור: ו פ ר ח י ה. ציורין עשויין בה כמין פרחין: מ מ נ ה י ה י ו. הכל מקשה יהיה יוצא מתוך חתיכת העשת ולא שיעשם לבד וידביקם: 32. י צ א י ם מ צ ד י ה. לכאן ולכאן באלכסון נמשכים ועולין עד כנגד גבהה של מנורה שהוא קנה האמצעי ויוצאין מתוך קנה האמצעי זה למעלה מזה התחתון ארוך ושל מעלה קצר הימנו והעליון קצר הימנו לפי שהיה גובה ראשיהן שוה לגבהו של קנה האמצעי השביעי שממנו יוצאים ששת הקנים: 33. מ ש ק ד י ם. כתרגומו מצויירים היו כדרך שעושין לכלי כסף וזהב שקורים [וקורין אותו ציור] [כו] נייל״יר בלעז: ש ל ש ה ג ב ע י ם. בולטין מכל קנה וקנה, כ פ ת ר ו פ ר ח היה לכל קנה וקנה: 34. ו ב מ נ ר ה א ר ב ע ה ג ב ע י ם. בגופה של מנורה היו ארבעה גביעים אחד בולט בה למטה מן הקנים והשלשה למעלה מן יציאת הקנים היוצאין מצדיה: מ ש ק ד י ם כ פ ת ר י ה ו פ ר ח י ה. [46] זה אחר מחמשה מקראות שאין להם הכרע [כז] שאין ידוע אם גביעים משוקדים או [אם] משוקדים כפתוריה ופרחיה: 35. ו כ פ ת ר ת ח ת ש נ י ה ק נ י ם. מתוך הכפתר היו הקנים נמשכים משני צדיה אילך ואילך. כך שנינו [47] במלאכת המשכן גבהה של מנורה י״ח טפחים הרגלים והפרח שלשה טפחים הוא הפרח האמור בירך שנאמר [48] עד ירכה עד פרחה וטפחיים חלק [כח] וטפח שבו גביע מהארבעה גביעים וכפתור ופרח משני כפתורים ושני פרחים האמורים במנורה עצמה שנאמר משוקדים כפתוריה ופרחיה למדנו שהיו בקנה שני כפתורים ושני פרחים לבד מן השלשה כפתורים שהקנים נמשכין מתוכן שנאמר וכפתר תחת שני הקנים [ממנה] וטפחיים חלק וטפח כפתור ושני קנים יוצאים ממנו אילך ואילך נמשכים ועולים כנגד גבהה של מנורה טפח [וטפחים] חלק וטפח כפתור ושני קנים יוצאים ממנו וטפח [וטפחיים] חלק וטפח כפתור ושני קנים יוצאים ממנו [ונמשכים ועולין כנגד גבהה של מנורה וטפחיים חלק] נשתיירו שם שלשה טפחים שבהם שלשה גביעים וכפתור ופרח נמצאו גביעים כ״ב. י״ח לששה קנים שלשה לכל אחד ואחד וארבעה בגופה של מנורה הרי כ״ב ואחד עשר כפתורים. ששה בששת הקנים ושלשה בגופה של מנורה שהקנים יוצאים מהם ושנים עוד במנורה שנאמר משוקדים כפתוריה ומיעוט כפתורים שנים האחד למטה אצל הירך והאחד בג׳ טפחים העליונים עם ג׳ הגביעים. ותשעה פרחים היו לה ששה לששת הקנים שנאמר בקנה האחד כפתור ופרח ושלשה למנורה שנאמר משוקדים כפתריה ופרחיה ומיעוט פרחים שנים ואחד האמור בפרשת בהעלותך [49] עד ירכה עד פרחה, ואם תדקדק במשנה זו הכתובה למעלה תמצאם כמנינם איש

איש

[45] ע״ב * כתלמים מ״ד ב׳ ; [46] יומא כ״ב ; [47] ברייתא דמלאכת המשכן פ׳ י׳ וגם מנחות כ״ח ב׳ ; [48] במדבר ח׳ : [49] שם ;

מחתיכה אחת מקשה משמע דבר המוכה ונהלם כדכתיב וארכבתיה דא לדא נקשן * מנחות כ״ח ב׳: [כד] כמיני כוסות אלכסנדריים. שנעשים באלכסנדריא של מצרים וארוכין וקצרין הן (א״א ר״ל וצרים, קצר בהפך הרחב, וע׳ ברמב״ם שכתב כוסות שפיהם רחב ושוליהם קצרים) וקרוין מדרג״ש * שם: [כה] ומנין שלהם כתיב בפרשה ואני עתיד לפרש כמה כפתורים וכו׳. ג׳ ס׳ הזכרון מדפוס אחר: [כו] ע׳ לקמן * ל״ב פס׳ ד׳: [כז] לדעת היכן הן נוטין: [כח] בלא שום צורה:

איש במקומו[כט] : 37. את נרתיה[ל]. כמין בזיכין שנותנין בתוכם השמן והפתילות : והאיר על עבר פניה. [50] עשה פי ששת הנרות שבראשי הקנים היוצאים מצדיה מסובים כלפי האמצעי כדי שיהיו הנרות כשתדליקם מאירים אל עבר פניה מוסב אורם אל צד פני הקנה האמצעי שהוא גוף המנורה : 38. ומלקחיה. הם הצבתים העשויין ליקח בהם הפתילה מתוך השמן לישבן ולמשכן בפי הנרות ועל שם שלוקחים בהם קרויים מלקחים. וצבתהא שתרגם אנקלוס לשון צבת טנייל"ש בלעז : ומחתתיה. [51] הם כמין בזיכין קטנים שחותה בהן את האפר שבנר בבקר בבקר כשהוא מטיב את הנרות מאפר הפתילות שדלקו הלילה וכבו ולשון מחתה פויישריי"א בלעז כמו [52] לחתות אש מיקוד : 39. ככר זהב טהור. [53] שלא יהיה משקלה עם כל כליה אלא ככר לא פחות ולא יותר [54] והככר של חול ששים מנה ושל קדש היה כפול ק"ך מנה והמנה הוא ליטרא ששוקלין בה כסף [לא] למשקל קולוניא והם מאה זהובים, עשרים וחמשה סלעים והסלע ארבעה זהובים : 40. וראה ועשה. [55] ראה כאן בהר תבנית שאני מראה אותך מגיד שנתקשה משה במעשה המנורה עד שהראה לו הקב"ה מנורה של אש : אשר אתה מראה. כתרגומו דאת מתחזי [בטורא] אלו היה נקוד מראה בפתח היה פתרונו אתה מראה לאחרים עכשיו שנקוד בחטף קמץ פתרונו [מתורגם] דאת מתחזי, שאחרים מראים לך (שהנקוד מפריד בין עושה לנעשה) :

כו. 1. ואת המשכן תעשה עשר יריעת. להיות לו לגג ולמחיצות מחוץ לקרשים שהיריעות תלויות מאחוריהן לכסותן: שש משזר ותכלת וארגמן ותלעת שני. [1] הרי ארבעה מינין בכל חוט וחוט אחד של פשתן ושלשה של צמר [א] וכל חוט וחוט כפול ששה הרי ארבעה מינין כשהן שזורין יחד כ"ד כפלים לחוט: כרבים מעשה חשב. [2] כרובים היו מצויירין בהם באריגתן [ב] ולא ברקימה שהוא [שהיא] מעשה מחט אלא באריגה בשני כותלים פרצוף אחד מכאן ופרצוף אחד מכאן, ארי מצד זה ונשר מצד זה כמו שאורגין חגורות של משי שקורין בלעז פויישי"שא : 3. תהיין חברת. תופרן במחט זו בצד זו חמש לבד וחמש לבד : אשה אל אחתה. כן דרך המקרא לדבר בדבר שהוא לשון נקבה ובדבר שהוא לשון זכר אומר איש אל אחיו כמו שנאמר בכרובים [3] ופניהם איש אל אחיו : 4. ללאת. לצול"ש בלעז וכן תרגם אנקלוס ענובין, לשון עניבה : מקצה בחברת.

באותה

[50] ע"ג * במדבר ח' ב': [51] ע"ג * במדבר ד' ט'; [52] ישעיה ל'; [53] ע' מנחות פ"ח ב'; [54] בכורות ה'; [55] ע' מנחות כ"ט ספרי פ' בהעלתך :

כו [1] ע' יומא ע"א ב' וגם כדמ"ס פ"ב; [2] ע' יומא ע"ב ב' וירושלמי שקלים פ' ח'; [3] שמות כ"ה :

[כט] [והיא מצויירת למעלה בזה תקלף בהלכתה ציור מבואר.] (וציור המנורה נמצא בכמה כ"י) [ל] בראש של קנה וקנה היה נר אחד כעין בזך ושם נותנין השמן והפתילות * מנחות כ"ח: [לא] ע"ג * לעיל כ"א ל"ב:

כו א"א דברי רש"י בפרשה הזאת וגם בפרשה של אחריה על פי רוב נובעים הם מברייתא דמלאכת המשכן ומברייתא דמ"ט מדות אשר היו עוד בשלימות יותר לפני רש"י מאשר הם לפנינו והרבה מהן מצינו עוד בילקוט פ' פקודי ולא ציינתי כל מאמר ומאמר ברש"י אשר כנראה הוא מסכים עם מה שמובא בילקוט והרוצה לעמוד על הדברים בבורין יעיין בחלק השני של ס' הלקוטים להרב ד"ר גרינהוט בירושלים ומה שהעיר שם במבוא ללקוטים מברייתא דמ"ט מדות ומשני פרקים האחרונים של ברייתא דמלאכת המשכן.

[א] [וכל מין ומין חוטו כפול ששה הרי ד' חוטין כשהן] : [ב] *חושב מעשה אורג. שיש לה ליריעה שתי קירות ושתי צורות של שתי קירותיה אין דומות זו לזו פעמים שמצד זה ארי ומצד זה נשר כמו לחגורות של משי והיינו שני פרצופים אבל רוקם כצורתו מכאן כך צורתו מכאן :

באותה יריעה שבסוף החבור, קבוצת חמשת היריעות קרויה חוברת: וכן תעשה בשפת היריעה הקיצונה במחברת השנית. באותה יריעה שהיא קיצונה, לשון קצה כלומר לסוף החוברת: 5 מקבילת הללאת אשה אל אחתה. שמור שתעשה הלולאות מכוונת במדה אחת, הבדלתן זו מזו, וכמדתן ביריעה זו כן יהא בחברתה כשתפרוש חוברת אצל חוברת יהיו הלולאות של יריעה זו מכוונות כנגד לולאות של זו, וזהו לשון מקבילות זו כנגד זו, תרגומו של נגד לקבל. היריעות ארכן כ״ח ורחבן ארבע וכשמחבר [וכשתחבר] חמש יריעות יחד נמצא רחבן עשרים וכן החוברת השנית, והמשכן ארכו שלשים מן המזרח למערב שנאמר [4] עשרים קרשים לפאת נגב תימנה וכן לצפון וכל קרש אמה וחצי האמה הרי שלשים מן המזרח למערב, רוחב המשכן מן הצפון לדרום עשר אמות שנאמר ולירכתי המשכן ימה וגו׳ ושני קרשים למקוצעות הרי [ד] עשר. ובמקומם אפרשם למקראות הללו. נותן היריעות ארכן לרחבו של משכן, עשר אמות אמצעיות לגג חלל רוחב המשכן ואמה מכאן ואמה מכאן [לכל צד] לעובי ראשי הקרשים שעובים [שעוביין] אמה נשתיירו ט״ז אמה ח׳ לצפון וח׳ לדרום מכסות קומת הקרשים שגבהן עשר נמצאו שתי אמות התחתונות מגולות. רחבן של יריעות ארבעים אמה כשהן מחוברות עשרים אמה לחוברת, שלשים מהן לגג חלל המשכן לארכו ואמה כנגד עובי ראשי הקרשים שבמערב ואמה לכסות עובי העמודים שבמזרח שלא היו קרשים במזרח אלא [ה] ארבעה עמודים שהמסך פרוש ותלוי בווין שבהן כמין וילון. נשתיירו שמונה אמות התלויין על אחורי המשכן [הקרשים] שבמערב ושתי אמות התחתונות מגולות. זו מצאתי בברייתא [ו] דארבעים ותשע מדות. אבל במסכת שבת[5] אין היריעות מכסות את עמודי המזרח ותשע אמות תלויות אחורי המשכן והכתוב [בפרשה זו] מסייענו ונתת את הפרכת תחת הקרסים ואם כדברי הברייתא הזאת נמצאת פרוכת משוכה מן הקרסים ולמערב אמה: 6. קרסי זהב. פירמיילש בלעז ומכניסין ראשן [ראש אחד בלולאות שבחוברת זו וראשן אחד [וראש השני] בלולאות שבחוברת זו ומחברן בהן: 7. יריעת עזים [ז] מנוצה של עזים: לאהל על המשכן. [ח] לפרוש אותן על היריעות [יריעות] התחתונות: 8. שלשים באמה. [6] שכשנותן ארכן לרוחב המשכן כמו שנתן את הראשונות נמצאו אלו עודפות אמה מכאן ואמה מכאן [ט] לכסות אחת משתי אמות שנשארו מגולות מן הקרשים והאמה התחתונה של קרש שאין היריעה מכסה אותו היא האמה התחובה בנקב האדן שהאדנים גבהן אמה: 9. וכפלת את היריעה הששית. העודפת באלו העליונות יותר מן התחתונות: אל מול פני האהל. חצי רחבה היה תלוי וכפול על המסך שבמזרח כנגד הפתח, דומה לכלה צנועה המכוסה בצעיף על פניה: 12. וסרח העדף ביריעת האהל. על יריעות המשכן. יריעות האהל הן העליונות של עזים שקרויים אהל כמו שאמר [שכתוב] בהם [7] לאהל על המשכן וכל אהל האמור בהן אינו אלא לשון גג שמאהילות ומסככות על התחתונות והן היו עודפות על התחתונות חצי

היריעה

[4] שמות כ״ו: [5] דף צ״ח ב׳ ע״ש ברש״י וגם בכה״מ פ׳ ב׳: [6] ע׳ שבת צ״ח ב׳: [7] שמות כ״ו:

[ד] [עשר אמות לשמונה קרשים הלל ששני אמות מהם מכסים עובי הקרש מכאן ומכאן במקומם אפרשם וב׳]: [ה] צ״ל חמשה. כי כקרא מלא הוא בסוף פרשה זו פסוק ל״ז: [ו] כן הוא בב״י וכצ״ל ולא דמט׳ כדות כאשר הוא ברפוסים והטעות נתהוה מראשי תבות „דמ״ט מדות״: [ז] וכן בברייתא דמ׳ המשכן: [ח] אלו יריעות עליונות הפרוסות על יריעות התחתונות העליונות קרויות אהל כלומר לגג ומכסה והתחתונות קרויות משכן עצמו שהן לנוי תכלת וארגמן ותולעת שני: [ט] [לכסות

היריעה למערב שהחצי של יריעה אחת עשרה היתירה היה נכפל אל מול פני האהל נשארו שתי אמות רוחב חציה עודף על רוחב התחתונות: תסרח על אחרי המשכן. לכסות שתי אמות שהיו מגולות בקרשים: 13. והאמה מזה והאמה מזה. לצפון ולדרום: בעדף בארך יריעת האהל. שהן עודפות על אורך יריעות המשכן שתי אמות: יהיה סרוח על שני צדי המשכן. לצפון ולדרום כמו שפירשתי למעלה [8] למדה תורה דרך ארץ שיהא אדם חס על היפה: אחרי המשכן. הוא צד מערבי לפי שהפתח במזרח שהם פניו וצפון ודרום קרויין צדדין לימין ולשמאל: 14. מכסה לאהל לאותו גג של יריעות עזים עשה עוד מכסה אחד [אחר] של עורות אילים מאדמים ועוד למעלה ממנו מכסה עורות תחשים ואותן מכסאות לא היו מכסין אלא את הגג ארכן ל׳ ורחבן י׳ [9] אלו דברי רבי נחמיה ולדברי רבי יהודה ׳ מכסה אחד היה חציו של עורות אילים מאדמים וחציו של עורות תחשים: 15. ועשית את הקרשים. היה לו לומר ועשית קרשים כמה שנאמר בכל דבר ודבר. ומהו הקרשים? מאותן העומדין ומיוחדין [המיוחדין] לכך. [10] יעקב אבינו [צפה ברוח הקודש ונטע] נטע ארזים במצרים וכשמת צוה לבניו להעלותם עמהם כשיצאו ממצרים ואמר להם שעתיד הקב״ה לצוות אותן [אתכם] לעשות משכן במדבר מעצי שטים ראו [הזהרו] שיהיו מזומנים בידכם. הוא שיסד [יא] הבבלי בפיוט שלו טס מטע מזורזים קורות בתינו ארזים. שנזדרזו להיות מוכנים בידם קודם לכן: עצי שטים עמדים. אישט׳נטביש בלעז. שיהא אורך הקרשים זקוף למעלה [בקירות המשכן] ולא תעשה הכתלים בקרשים שוכבים להיות רוחב הקרשים לגובה הכתלים קרש על קרש: 16. עשר אמות ארך הקרש. למדנו שגבהו של משכן עשר אמות: ואמה וחצי האמה רחב. למדנו ארכו של משכן לעשרים קרשים שהיו בצפון ובדרום מן המזרח למערב שלשים אמה: 17. שתי ידות לקרש האחד. היה חורץ את הקרש מלמטה באמצעו בגובה אמה מניח רביע רחבו מכאן ורביע רחבו מכאן והן הן הידות וההריץ [יב] חצי רוחב הקרש באמצע ואותן הידות מכנים בארנים שהיו חלולים והארנים גבהן אמה ויושבים רצופים [ארבעים] זה אצל זה. וידות הקרש הנכנסות בחלל האדנים חרוצות משלשת צדיהן רוחב ההריץ כעובי שפת האדן שיכסה הקרש את כל ראש האדן שאם לא כן נמצא ריוח בין קרש לקרש כעובי שפת שני האדנים שיפסיקו ביניהם. וזהו שנאמר ויהיו תאמים מלמטה שיחרוץ את צדי הידות כדי שיתחברו הקרשים זה אצל זה [יג]: משלבת. עשויות כמין שליבות סולם מובדלות זו מזו ומשופין ראשיהם ליכנס בתוך חלל האדן כשליבה הנכנסת בנקב עמודי הסולם: אשה אל אחתה. מכוונת זו כנגד זו שיהיו חריציהם שוים זו כמדת זו כדי שלא יהיו שתי ידות זו משוכה לצד פנים

[8] ילקוט פקודי סימן תכ״ב: [9] ע׳ שבת כ״ח וגם בדמ״ה פ׳ ג׳: [10] ע׳ * לעיל כ״ה ה׳:

שתים האמות שהן מגולות בקרשים]: [י] ע׳ שבת כ״ח ובדמ״ה פ׳ ג׳ וגם בברייתא דמ״ש מדות (בילקוט פקודי סימן תכ״ב) ונראה שהגי׳ בהיפוך ר׳ יהודה אמר שני מכסאות ור׳ נחמיה אמר מכסה אחד היה: [יא] הוא רבי שלמה בן ר׳ יהודה הבבלי ביוצר לפסח יום א׳: [יב] הרב אלמושנינו גרס והחריץ חציו באמצע כמו שהביא רש״י אח״כ הברייתא: [יג] בשבת צ״ח ב׳ פירש רש״י תריצת הקרשים באופן אחר וזה לשונו שם „ואמה של אדנים מגולה שהאדנים גבהן אמה וחלולין הם והקרשים חרוצין למטה באמצע חצי אמה רחב בגובה אמה ונשאר חצי אמה לכאן וחצי אמה לכאן והן שתי ידות לקרש האחד ומחסר מן הידות מבחוץ ומשני צדיהם לרכוב על עובי דופני הארן כשנועץ שתי הידות בשני אדנים

פנים וזו משוכה לצד חוץ בעובי הקרש שהוא אמה. ותרגום של ידות צירין לפי שדומות לצירי הדלת הנכנסים בחורי המפתן: 18. לפאת נגבה תימנה. אין פאה זו לשון מקצוע אלא כל הרוח קרויה פאה כתרגומו לרוח עיבר דרומא: 22. ולירכתי. לשון סוף כתרגומו ולסייפי. ולפי שהפתח במזרח קרוי המזרח פנים והמערב אחורים, וזהו סוף שהפנים הוא הראש: תעשה ששה קרשים. הרי תשע אמות רוחב: 23. ושני קרשים תעשה למקצעת. אחד למקצוע צפונית מערבית ואחד למערבית דרומית כל שמנה קרשים בסדר אחד הן אלא שאלו השנים אינם בחלל המשכן אלא חצי אמה מזו וחצי אמה מזו נראות בחלל להשלים רחבו לעשר. והאמה מזה והאמה מזה באות כנגד אמת עובי קרשי המשכן הצפון והדרום כדי שיהא המקצוע מבחוץ שוה. 24. ויהיו כל הקרשים תאמם זה לזה מלמטה. שלא יפסיק [עובי ב׳ האדנים משפתן ביניהם] עובי שפת שני האדנים ביניהם להרחיקם זו מזו. והו שפירשתי שיהיו צירי הידות חרוצים מצדיהן שיהא רוחב הקרש בולט לצדיו חוץ לידי [ליד] הקרש לכסות את שפת האדן וכן הקרש שאצלו ונמצאו תאמים זה לזה [יד] וקרש המקצוע שבסדר המערב חרוץ לרחבו בעביו כנגד חריץ של צד קרש הצפוני והדרומי כדי שלא יפרידו האדנים ביניהם: ויחדו יהיו תמים. כמו תאמים: על ראשו. של קרש: אל הטבעת האחת. כל קרש וקרש היה חרוץ למעלה ברחבו שני חריצין בשני צדיו כדי עובי טבעת ומכניסו בטבעת אחת נמצא מתאים לקרש שאצלו. אבל אותן טבעות לא ידעתי אם קבועות הן אם מטולטלות ובקרש שבמקצוע היה טבעת בעובי הקרש הדרומי והצפוני וראש קרש המקצוע שבסדר מערב נכנס לתוכו נמצאו שני הכתלים מחוברים: כן יהיה לשניהם. לשני הקרשים שבמקצוע לקרש [טו] שבסוף צפון ולקרש המערבי וכן לשני המקצועות: 25. והיו שמנה קרשים. הם האמורים למעלה תעשה ששה קרשים ושני קרשים [תעשה] למקצעות נמצאו שמנה קרשים בסדר מערבי כך שנויה משנת [11] מעשה סדר הקרשים במלאכת המשכן, היה עושה את האדנים חלולים וחורץ את הקרש מלמטה רביע מכאן ורביע מכאן והחריץ חציו באמצע ועשה לו שתי ידות כמין שני חמוקין [ולי נראה שהגרסא כמין שני חווקין] כמין שתי שליבות סולם המובדלות זו מזו ומשופות ליכנס בחלל האדן כשליבה הנכנסת בנקב עמוד הסולם והוא לשון משולבות עשויות כמין שליבה ומכניסן לתוך שני אדנים שנאמר שני אדנים שני אדנים וחורץ את הקרש מלמעלה אצבע מכאן ואצבע מכאן ונותן לתוך טבעת אחת של זהב כדי שלא יהיו נפרדין זה מזה שנאמר ויהיו תאמים מלמטה וגו׳ כך היא המשנה, והפירוש שלה הצעתי למעלה בסדר המקראות 26. בריחם. כתרגומו עברין ובלעז אשפ׳ריש: חמשה לקרשי צלע המשכן. אלו

[11] ברייתא דמלאכת המשכן פי׳ א׳:

כדי שיהיו הקרשים תכופות ומשולבות אשה אל אחותה ולא יהא עובי האדן מפסיק ביניהן״ עכ״ל ועוד כתב רש״י שם בסמוך על ההיא ברייתא דת״ר חרוצים היו הקרשים „כמו שפירשתי הצי אמה באמצע רחבן מלמטה בגובה אמה ונשארין הידות לכאן ולכאן וגם הם חרוצים מבחוץ כשיעור עובי דופן האדן ברוחב ובגובה אמה עד הארץ לרכוב על האדן שיהו משולבות קרש אל קרש ולא יפסיק עובי שני האדנים ביניהם: והלולים היו האדנים. שבאותו חלל היו תוקעין ידות הקרשים״: [יד] החזקוני כתב שמה שפירש״י וקרש המקצוע וכ׳ אינו כתוב במקומו הראוי לו וצ״ל בין „ובקרש המקצוע היה הטבעת בעובי הקרש הדרומי והצפוני״ ובין „וראש קרש המקצוע שבסדר מערב נכנס לתוכו״ וכן הוא גם בדפוס רעדעלהיים: [טו] [שבמקצוע צפוני מערבי ולקרש

אלו חמשה ג׳ הן אלא שהבריח העליון והתחתון עשוי משתי חתיכות זה מבריח עד חצי הכותל וזה מבריח עד חצי הכותל זה נכנס בטבעת מצד זה וזה נכנס בטבעת מצד זה עד שמגיעין זה לזה נמצאו העליון והתחתון שנים שהן ארבעה [12] אבל האמצעי ארכו כנגד כל הכותל ומבריח מקצה הכותל ועד קצהו שנאמר והבריח התיכן וגו׳ מבריח מן הקצה אל הקצה שהעליונים והתחתונים היו להן טבעות בקרשים ליכנס בתוכן שתי טבעות לכל קרש משולשים בתוך עשר אמות של גובה הקרש חלק אחד מן הטבעת העליונה ולמעלה וחלק אחד מן התחתונה ולמטה וכל חלק הוא רביע אורך הקרש ושני חלקים בין טבעת לטבעת כדי שיהיו כל הטבעות מכוונין זו כנגד זו אבל לבריח התיכון אין טבעות אלא הקרשים נקובין בעביין והוא נכנס בהם דרך הנקבים שהם מכוונין זה מול זה וזהו שנאמר בתוך הקרשים [13] הבריחים העליונים והתחתונים שבצפון ושבדרום אורך כל אחד חמש עשר אמה והתיכון ארכו שלשים אמה וזהו מן הקצה אל הקצה מן המזרח ועד המערב וחמשה בריחים שבמערב ארך העליונים והתחתונים שש אמות והתיכון ארכו שתים עשרה כנגד רחב שמנה קרשים. כך היא מפורשת [טז] במלאכת המשכן: 29. בתים לבריחם. הטבעות שתעשה בהן יהיו בתים ליכנס בהן הבריחים: וצפית את הבריחם זהב. לא שהיה הזהב מדובק על הבריחים שאין עליהם שום צפוי אלא בקרש היה קובע כמין [14] שתי פיפיות [פיות] [יז] של זהב כמין שני סדקי קנה חלול וקובען אצל הטבעות לכאן ולכאן. ארכן ממלא את רחב הקרש מן הטבעת לכאן וממנה לכאן והבריח נכנס לתוכו וממנו לטבעת ומן הטבעת לפה השני נמצאו הבריחים מצופים זהב כשהן תחובין בקרשים והבריחים הללו מבזוין היו בולטות הטבעות והפיפיות לא היו נראות בתוך המשכן אלא כל הכותל חלק מבפנים: 30. והקמת את המשכן. לאחר שיגמר הקימהו: הראית בהר. קודם לכן שאני עתיד ללמדך ולהראותך סדר הקמתו: 31. פרכת. לשון מחיצה הוא ובלשון חכמים פרגוד [יח] דבר המבדיל בין המלך ובין העם: תכלת וארגמן. [15] כל מין ומין היה כפול בכל חוט וחוט ששה חוטין: מעשה חשב. כבר פרשתי [16] שזו היא ארינה של שני קירות והציורין משני עבריה אינן דומין זה לזה: כרבים. ציורין של בריות יעשה בה: 32. ארבעה עמודי. תקועים בתוך ארבעה אדנים [17] ואונקליות קבועין בהן עקומים למעלה להושיב עליהן כלונס שראש הפרכת כרוך בה והאונקליות הן הווין שהרי כמין ווין הן עשוים והפרכת ארכה עשר אמות לרחבו של משכן ורחבה עשר אמות כגבהן של קרשים פרוסה בשלישית של משכן שיהא הימנה ולפנים עשר אמות והימנה ולחוץ עשרים אמה נמצא בית קדשי הקדשים עשר על עשר שנאמר ונתת את הפרכת תחת הקרסים המחברים את שתי חוברות של יריעות המשכן רחב החוברת עשרים אמה וכשפרשם על גג המשכן מן הפתח למערב כלתה בִּשְׁנֵי שְׁלִישֵׁי המשכן והחוברת השנית כסתה שְׁלִישׁוֹ של משכן וְהַמּוֹתָר תלוי לאחוריו לכסות את הקרשים: 35. ושמת את השלחן. [18] שלחן בצפון [יט] משוך מן הכותל הצפוני
שתי

[12] ע׳ תוס׳ שבת ל״ח כ׳ ד״ה תנא כנס: [13] ברמ״ה פ׳ א׳: [14] שם: [15] יומא י״ב: [16] לעיל פסוק א׳: [17] ע׳ ברמ״ה פ׳ ד׳: [18] יומא ל״ג כ׳:

שהוא בקצוע דרומי מערבי לשני המקצעות]: [טז] כוונת רש״י על ברייתא דמלאכת המשכן ולא על ההיא דשבת צ״ה כאשר ציינו במראה מקום של דפוסים: [יז] ובן לשון הכתוב בשופטים ג׳ ט״ז וע׳ הלשון ברכות כאלו אוחו חרב של שתי פיפיות. וע״ג בברייתא דמה״מ כי שם הנוסח שפיפיות: [יח] פרגוד. מחיצה המבדלת בין מקום השכינה * ברכות י״ח ב׳: [יט] מרוחק מן הכותל

שתי אמות ומחצה, ומנורה בדרום משוכה מן הכותל הדרומי שתי אמות ומחצה, ומזבח הזהב נתון כנגד אויר שבין שלחן למנורה משוך קמעא כלפי המזרח וכלם נתונים מן חצי המשכן ולפנים, כיצד ארך המשכן מן הפתח לפרכת עשרים אמה המזבח והשלחן והמנורה משוכים מן הפתח לצד מערב עשר אמות: 36. ועשית מסך. וילון שהוא מסך כנגד הפתח, כמו [19] [ג] סכת בעדו לשון מגין: מעשה רקם. [20] הצורות עשויות בו מעשה מחט כפרצוף של עבר זה כך פרצוף של עבר זה: רקם. שם האומן ולא שם האומנות ותרגומו עובד צייר ולא עובד ציור. מדת המסך כמדת הפרכת עשר אמות על עשר אמות:

כז. 1. ועשית את המזבח וגו׳, ושלש אמות קמתו[1]. דברים ככתבן. דברי ר׳ [א] יהודה, ר׳ יוסי אומר נאמר כאן רבוע ונאמר [ב] בפנימי רבוע מה להלן גבהו פי שנים כארכו אף כאן גבהו פי שנים כארכו ומה אני מקיים ושלש אמות קומתו, משפת סובב ולמעלה: 2. ממנו תהיין קרנתיו. שלא יעשם לבדם ויחברם בו: וצפית אתו נחשת. [2] לכפר על עזות מצח, שנאמר [3] ומצחך נחושה: 3. סירתיו. כמין יורות: לדשנו. להסיר דשנו לתוכם והוא שתרגם אנקלוס למספי קטמיה, לספות הדשן לתוכם, כי יש מלות בלשון עברית מלה אחת מתחלפת בפתרון לשמש בנין וסתירה, כמו [4] ותשרש שרשיה, [5] אויל משריש, וחלופו [6] ובכל תבואתי תשרש, וכמוהו [7] בסעיפיה פוריה, וחלופו [8] מסעף פארה, מפשח סעיפיה, וכמוהו [9] וזה האחרון עִצְּמוֹ, שבר עצמיו, וכמוהו [10] ויסקלוהו באבנים, וחלופו [11] סקלו מאבן, הסירו אבניה, וכן [12] ויעזקהו ויסקלהו, אף כאן לדשנו להסיר דשנו ובלעז דיישנדריי״ר: ויעיו. כתרגומו, מגרפות שנוטל בהם הדשן והן כמין כסוי הקדרה של מתכת דק ולו בית יד ובלעז ווידיי״ל: ומזרקתיו. לקבל בהם דם הזבחים: ומזלגתיו. [כמין] אונקליות כפופים ומכה בהם בבשר ונתחבים בו ומהפכין בהן על גחלי המערכה שיהא ממהר שריפתן ובלעז קרוצי״ש ובלשון חכמים [13] צנוריות: ומחתתיו. [14] בית קבול יש להם ליטול בהן גחלים מן המזבח לשאתם על מזבח הפנימי לקטרת, ועל שם חתייתן קרויים מחתות, כמו [15] לחתות אש מיקוד, לשון שאיבת אש ממקומה, וכן [16] היחתה איש אש בחיקו: לכל כליו. [17] כמו כל כליו: 4. מכבר. לשון כברה שקורין קריבל״א בלעז כמין לבוש עשוי לו למזבח עשוי חורין חורין כמין רשת ומקרא זה מסורס וכה פתרונו ועשית לו מכבר נחשת מעשה רשת: 5. כרכב המזבח[ג]. סובב, כל דבר המקיף סביב בעגול קרוי כרכב, כמו ששנינו

[19] איוב א׳; [20] יומא ע״ב;

כז [1] זבחים נ״ט ב׳ בדמ״ה פ׳ י״א; [2] תנחומא; [3] ישעיה מ״ח; [4] תהלים פ׳; [5] איוב ה׳; [6] שם ל״א; [7] ישעיה י״ז; [8] שם י׳; [9] ירמיה נ׳; [10] מלכים א׳ כ״א; [11] ישעיה ס״ב; [12] שם ה׳; [13] יומא י״ב; [14] ע׳ *במדבר ד׳ י״ד; [15] ישעיה ל׳; [16] משלי ו׳; [17] ע׳ *שמות י״ד כ״ח;

צפוני שתי אמות ומחצה שיעור דרך שני כהנים זה אצל זה המסדרין שתי מערכות של לחם הפנים בשבת ומצותו לסדרן ולסלקן יחד וארבעה נכנסין שנים מצד זה של שלחן לסלק את המערכה הישנה של לחם הפנים ושנים מצד זה לסדר החדשה: משוכה מן הכותל. כמדת השלחן דהא כתיב נוכח השלחן זה בצד זה: משוך קימעא כלפי חוץ. כלפי מזרח לצד פתח ההיכל:

[ג] צ״ל שכת:

כז [א] בברייתא דמלאכת המשכן הפלוגתא בין ר׳ מאיר ובין ר׳ יוסי: [ב] *במזבח הזהב אמה ארכו ואמה רחבו רבוע ואמתים קומתו: אף כאן גבהו. הרי י׳ אמות: משפת סובב. עד מקום הקרנות ולמטה ו׳ אמות וגובה הקרן אמה: [ג] מי שרוצה לעמוד על פירוש מעשה הכרכב והרשת אשר רבים נבוכו בו יעיין בהגהות הגאון הרש״ש לזבחים ס״ב, ודבריו שם יהיו לו מאירי עינים.

ששנינו בהכל שוחטין [18] אלו הן גולמי כלי עץ כל שעתיד [שעשוי] לשוף ולכרכב ד
והוא [כמו] שעושים חריצין עגולין בקרשי דפני התיבות וספסלי העץ אף למזבח
עשה חריץ סביבו [והיה רחבו אמה] בדפנו לנוי והוא לסוף שלש [שש] אמות של
גבהו כדברי האומר [גבהו פי שנים כארכו. הא] מה אני מקיים ושלש אמות קומתו
משפת סובב ולמעלה אבל סובב להלוך הכהנים לא היה למזבח הנחשת אלא על
ראשו לפנים מקרנותיו. וכן שנינו בזבחים [19] אי זהו כרכוב ה בין קרן לקרן [והיה
רוחב אמה] ולפנים מהן אמה של הלוך רגלי הכהנים שתי אמות הללו קרויים כרכוב
ודקדקנו שם ו והכתיב תחת כרכוב המזבח מלמטה [תחת כרכובו מלמטה] למדנו
שהכרכוב בדפנו הוא ולבוש המכבר תחתיו ותירץ המתרץ תרי הוו. חד לנוי וחד
לכהנים דלא ישתרגו ז, זה שבדופן לנוי היה ומתחתיו הלבישו המכבר והגיע [רחבו]
עד חצי המזבח [נמצא שהמכבר*ז רחב אמה] [20] והוא היה סימן לחצי גבהו להבדיל בין דמים
העליונים לדמים התחתונים [21] וכנגדו עשו למזבח בית עולמים חגורת [דוגמת] חוט הסקרא
באמצעו וכבש שהיו עולין בו אף על פי שלא פירשו בענין זה כבר שמענו בפרשת המזבח
[22] מזבח אדמה תעשה לי ולא תעלה במעלות. לא תעשה מעלות בכבש שלו אלא
כבש חלק, למדנו שהיה לו כבש ח כך שנינו במכילתא. ומזבח אדמה הוא מזבח
הנחשת [23] שהיו ממלאין חללו אדמה במקום חנייתן [24] והכבש היה בדרום המזבח
מובדל מן המזבח מלא חוט השערה ורגליו מגיעין עד אמה סמוך לקלעי החצר
שבדרום כדברי האומר עשר אמות קומתו. ולדברי האומר דברים ככתבן שלש אמות
קומתו לא היה אורך הכבש אלא עשר אמות כך מצאתי במשנת ארבעים ותשע מדות [25] וזה
שהוא מובדל מן המזבח מלא החוט במסכת זבחים [26] למדנוה מן המקרא *ח:
.7 בטבעת. בארבע טבעות שנעשו למכבר: .8 נבוב לחת. כתרגומו חליל
לוחין, לוחות [לוח] עצי שטים מכל צד והחלל באמצע ולא יהא כלו עץ אחד שיהא
עביו חמש אמות על חמש אמות כמין סרן: .9 קלעים. עשויין ט כמין י קלעי
ספינה נקבים נקבים מעשה קליעה ולא מעשה אורג ותרגומו סרדין כתרגומו של מכבר
המתורגם

[18] חולין כ״ה; [19] דף ס״ב: [20] זבחים נ״ג: [21] מדות פ׳ ג׳: [22] שמות כ׳; [23] מדות פ׳ ג׳; [24] זבחים ס״ב
כ׳; [25] סוכה גם בילקוט פקודי: [26] דף ס״ב כ׳:

ד *שחוקק בהן חקיקות גדולות וכרכוב כדרך שעושין בכסוי תיבות וספסלים: ה *כרכוב לשון
היקף חריץ עגול כדאמר׳ בהכל שוחטין כל שעתיד לגרר לכרכב: בין קרן לקרן, אמה רוחב
שבנגד בין הקרנות היתה עמוקה ובולטת גובה מעט היה סביב לה בשפת המזבח: מקום הילוך
רגלי הכהנים אכה. השתא משמע והיא היתה אמה של מקום הילוך: ו *והכתיב. גבי מכבר
מעשה רשת נחשת שנתנוהו תחת כרכובו מלמטה עד חציו (הוא פסוק בשמות ל״ח ד׳ ורש״י
בחומש הביא פסוק ה׳ שבפרשה זו) הקיפוהו למזבח מאמצעו ולמעלה לבוש כמין היקף של כברה
והוא עשוי נקבים נקבים ככברה ורשת של דגים ומגיע למעלה עד מתחת לכרכוב אלמא בקיר
מזבח סביב היה דאי בראש המזבח היכי קרי למכבר הנתון סביב הקיר תחת כרכבו: תרי הוו.
שני סובבין הי׳ו למזבח שעשה משה: חד לנוי וחד לכהנים דלא נשתרקו. סביב הקיר משעלה
שש אמות גובה לר״י ראמר לעיל י׳ אמות גובהו היה היקף הבליטה קטנה חוגרת סביב לנוי
וזהו סובב וכיור דאיפליגו ביה רבי ורבי יוסי בר יהודה לעיל ומתחת לאותו סובב נתנו המכבר
ורחבו מגיע למטה עד חצי המזבח והוא היה סימן להבדיל בין דמים העליונים לתחתונים: וחד
לכהנים דלא נשתרקו. ולמעלה בראש המזבח העמיקו סובב כמין חריץ עמוק דבר מועט להיות
להם שפתו היקף מעקה קטן סביב שלא יחליקו: ז [דלא נשתרקו] וכן הוא בגמרא שם: *ז׳ צריך להגיה
„שהכרכב״: ח ד״ל המכילתא ולא תעלה במעלות על מזבחי מכאן אמרו עשת כבש למזבח: *ז׳ משום
שנ׳ סביב. שיהא היקף למזבח כל דהו ואי הוו מחוברין שוב אין היקף אפילו בחוט אין אדם יכול
לסובבו: ט בברייתא דמ״ה פ׳ ה׳ כתיב וכורך בה את הקלע כמין קלע זה של ספינה: י קלע של ספינה ע׳
נגעים פ׳ י״א משנה י״א ולפי שלעולם לא ראינו קלע של ספינה נקבים נקבים ואדרבא צריך שיהיה

המתורגם סרדא לפי שהן מנוקבין ככברא: לפאה האחת. [27] כל הרוח קרוי פאה: 10. ועמדיו עשרים. [28] חמש אמות בין עמוד לעמוד: ואדניהם. של העמודים. נחשת. האדנים יושבים על הארץ והעמודים תקועים לתוכן [28] היה עושה כמין קונדסין שקורין פל״ש בלעז ארכן ששה טפחים ורחבן שלשה וטבעת נחשת קבועה בו באמצעו וכורך שפת הקלע סביביו במיתרים כנגד כל עמוד ועמוד ותולה הקונדס דרך טבעתו באונקליות שבעמוד העשוי כמין [יא] וי״ו. ראשו זקוף למעלה וראשו אחד תקוע בעמוד כאותן שעושין להציב דלתות שקורין גונ״ש בלעז [29] ורחב הקלע תלוי מלמטה והיא קומת מחיצות החצר: ווי העמדים. הם האונקליות: וחשקיהם. מוקפין היו העמודים בחוטי כסף סביב ואיני יודע אם על פני כולן אם בראשם אם באמצעם. אך יודע אני שחשוק לשון חגורה שכן מצינו בפילגש בגבעה [30] ועמו צמד חמורים חבושים. תרגומו [יב] חשוקים [חשיקין]: 13. לפאת קדמה מזרחה. [יג] פני המזרח (קרויים) קדם לשון פנים אחור לשון אחורים לפיכך המזרח קרוי קדם שהוא פנים ומערב קרוי אחור כמה דאת אמר [31] הים האחרון, [יד] ימא מערבא: חמשים אמה. אותן נ׳ אמה לא היו סתומים כלם בקלעים לפי ששם הפתח אלא ט״ו אמה קלעים לכתף הפתח מכאן וכן לכתף השנית נשאר רחב חלל הפתח בינתים כ׳ אמה וזהו שנאמר ולשער החצר מסך עשרים אמה וילון למסך כנגד הפתח כ׳ אמה ארך כרחב הפתח: 14. עמדיהם שלשה. [32] חמש אמות בין עמוד לעמוד בין עמוד שבראש הדרום העומד במקצוע דרומית מזרחית עד עמוד שהוא מן השלשה שבמזרח חמש אמות וממנו לשני חמש אמות ומן השני לשלישי חמש אמות וכן לכתף השנית וארבעה עמודים למסך הרי עשרה עמודים למזרח כנגד י׳ למערב: 17. כל עמודי החצר סביב וגו׳. לפי שלא פירש ווין והשוקים ואדני נחשת אלא לצפון ולדרום אבל למזרח ומערב לא נאמר ווין והשוקים ואדני נחשת לכך בא ולמד כאן: 18. ארך החצר. הצפון והדרום שמן המזרח למערב מאה באמה: ורחב חמשים בחמשים.
כו [33] חצר שבמזרח היתה מרובעת חמשים על חמשים שהמשכן ארכו שלשים ורחבו עשר העמיד מזרח פתחו בשפת נ׳ החיצונים של אורך החצר נמצא כלו בחמשים הפנימיים וכלה ארכו לסוף שלשים נמצאו עשרים אמה ריוח לאחוריו בין הקלעים שבמערב ליריעות של אחורי המשכן ורחב המשכן עשר אמות באמצע רוחב החצר נמצאו לו עשרים אמה ריוח לצפון ולדרום מן קלעי החצר ליריעות המשכן וכן למערב
והמשים

[27] ע׳ *לעיל כ״ו י״ח; [28] ע׳ כדמ״ה פ׳ ה׳; [29] לקמן פס׳ י״ח; [30] שופטים י״ט; [31] דברים י״א; [32] ע׳ כדמ״ה פ׳ ה׳; [33] ע׳ עירובין כ״ג ב׳:

ארוג אריגה חזקה כדי שלא יעברנו הרוח אנו זקוקין לפרש שירצה הרב לומר שתיבת קלעים משמע ב׳ ענינים שהיו תלוים בעמודים כקלע הזה התלוי בתורן ושיהיו עשויים נקבים מעשה קליעות הנשים לא ארוגים (מס׳ הזכרון): [יא] ווי העמודים. יתדות כסף העשוין כמין אונקליות וקבעום בעמודים שבהם תוחבין לולאות קלעי החצר והמסך וכל אונקלאות דומין לווין *סנהד׳ כ״ב: [יב] וע׳ רש״י בע״ז ל״ה. חשוק כדמתרג׳ וחשוקיהם וכבושיהן (בכ״ף) וכאן צריך להגיה חשיקין מקום בחשוקין: [יג] ע״ג *איוב כ״ג ח׳ וב״ב כ״ה ד״ה מעורפו ותוס׳ שם. ע״ג *במדבר ל״ד ט״ו: [יד] ע׳ במסורה על ת״א ע׳ 90: [טו] העמד משכן על שפת חמשים. שבלין שם החמשים של חצר משנכנסים לת בפתחה של מזרח: כדי שיהו נ׳ אמה. של חצר לפני המשכן: וכ׳ לכל רוח. שהמשכן ארכו ל׳ כדכתיב עשרים קרשים ורוחב הקרש אמה וחצי ורחבו של משכן תופש י׳ אמות כדכת׳ ששה קרשים שהן ט׳ אמות ושתי קרשים למקוצעות שהן ג׳ אמות רוחב והאמה מכאן והאמה מכאן לכסות עובין של קרשים של צלע ארכו אמה וחצי אמה מכאן וחצי אמה

וחמשים על חמשים חצר לפניו: וקמה חמש אמות. [טו] נובה מחיצות החצר והוא רחב הקלעים: ואדניהם נחשת. להביא אדני המסך שלא תאמר לא נאמרו אדני נחשת אלא לעמודי הקלעים אבל אדני המסך של מין אחר. כן נראה בעיני שלכך חזר ושנאן: .19 לכל כלי המשכן. שהיו צריכין להקמתו ולהורדתו כגון מקבות לתקוע יתדות ועמודים: יתדת. כמין נגרי נחשת עשויין ליריעות האהל ולקלעי החצר קשורים במיתרים סביב סביב בשפוליהן כדי שלא תהא הרוח מגביהתן, ואיני יודע אם תחובין בארץ או קשורין ותלויין וכובדן מכביד שפולי היריעות שלא ינועו ברוח ואומר אני [יוסף בר שמעון] ששמן מוכיח עליהם שהם תקועין בארץ לכך נקראו יתדות ומקרא זה מסייעני [34] אהל בל יצען בל יסע יתדותיו לנצח:

תצוה.

.20 ואתה תצוה[יז], זך. בלי שמרים כמו ששנינו במנחות [35] מגרגרו בראש הזית[יח] וכו׳: כתית. הזיתים [35] כותש במכתשת ואינו טוחנן בריחים כדי שלא יהו בו שמרים ואחר שהוציא טפה ראשונה מכניסן לריחים וטוחנן. [36] והשמן השני פסול למנורה וכשר למנחות שנאמר כתית למאור ולא כתית למנחות: להעלת נר תמיד. [37] מדליק עד שתהא שלהבת עולה מאליה: תמיד. [יט] כל לילה ולילה קרוי תמיד כמו שאתה אומר [38] עולת תמיד, ואינה אלא מיום ליום. וכן במנחת חבתין נאמר [39] תמיד ואינה אלא [39] מחציתה בבקר ומחציתה בערב. אבל [*39] תמיד האמור בלחם הפנים משבת לשבת הוא: .21 מערב עד בקר. [40] [כ] תן לה מדתה שתהא דולקת מערב ועד בקר, ושיערו חכמים חצי לוג ללילי [תקופת] טבת הארוכין וכן לכל הלילות ואם יֻוַתַר אין בכך כלום:

ואתה

[34] ישעיה ל״ג (ועי׳ שם כרש״י): [35] דף פ״ו: [36] *עי׳ לקמן כ״ע מ׳: [37] שבת כ״א ס״כ פ׳ אמור: [38] במדבר כ״ח: [39] ויקרא ו׳: [*39] שמות כ״ה: [40] יומא ע״ו:

מכאן להשלים ולמלא החלל לעשר וכשאתה מעמידו לסוף חמשים ובאמצע רחבה של חצר נשארו מהנ׳ על חמשים של חצר עשרים אמה לשלשה רוחות אלא שעובי הקרשים ממעט מהן אמה לכל צד והכא חללה חשיב ועובי הכתלים בכלל העשרים של כל רוח ולפניו למזרחו לא היו קרשים אלא מסך והיינו וילון: [טו] ע׳ רש״י עירובין ב׳ ב׳ ששם מפרש באופן אחר שאמר שם שגובה כל קלעי החצר ט״ו אמה והא דכתיב וקומה חמש אמות משפת מזבח ולמעלה שהמזבח גבהו עשר אמות והיו הקלעים יותר גבוהות ממנו חמש אמות דהיינו ט״ו אמות משום דלאו ארח ארעא שיהיה כהן עובד על גבי המזבח והעם רואים אותו מבחוץ וכתב שם שזה עיקר שכן מפורש בזבחים נ״ב ב׳: [יז] [ואתה תצוה. אזהרה למשה על שמן המאור. ויקחו אליך. לא שאני צריך לנר: אליך. בשבילך שתהא רואה להיכן אתה נכנס ויוצא]. והוא מתנת׳: [יח] *מניחו להתבשל דנעשה [לענ״ד צ״ל: עד שנעשה] גרגרין בראש הזית באילן. ענין אחר מלקטן בראש הזית בגובה שבאילן במקום שהזיתים קודמין להתבשל תחלה מפני שהחמה זורחת שם תדיר: [יט] תמידין האמורין במנורה לא תמיד יומם ולילה קאמר אלא תמיד מלילה ללילה כתמיד האמור בעולת תמיד ובחביתי כ״ג אבל ביום לא היה דולק דמערב עד בקר כתיב תן לה מדת השמן שיש בה כדי לידלק מערב עד בקר לפיכך כל היום אתה יכול לסלקה ולהטבילה אבל תמיד האמור בשלחן תמיד יום ולילה הוא דמשבת לשבת הוא ערוך עליו *חגיגה כ״ו ב׳: [כ] תן לה למנורה מדת שמן כדי שיהא דולקת כל הלילה ושיערו חכמים חצי לוג לכל נר ונר ויש בו כדי להדליק כל הלילה של תקופת טבת ואם יותיר בקצרה יותיר:

כח. 1. ואתה הקרב אליך. לאחר שתגמר מלאכת המשכן: 3. לקדשו לכהנו לי. לקדשו להכניסו בכהונה על ידי הבגדים שיהא כהן לי. ולשון כהונה שירות הוא שנטרי״אה בלעז: 4. חשן. תכשיט כנגד הלב: ואפוד. לא שמעתי ולא מצאתי בברייתא פירוש תבניתו. ולבי אומר לי שהוא חגור לו מאחוריו רחבו כרוחב גב איש כמין סינר [א] שקורין פורציי״נט בלעז שחוגרות השרות כשרוכבות על הסוסים. כך מעשהו מלמטה שנאמר [1] ודוד חגור אפוד בד. למדנו שהאפוד חגורה היא. ואי אפשר לומר שאין [אין] בו אלא החגורה לבדה שהרי נאמר [2] ויתן עליו את האפוד ואח״כ ויחגור אותו בחשב האפוד ותרגם אנקלוס בהמיין אפודא. למדנו שהחשב הוא הֶחָגוֹר והאפוד שם תכשיט לבדו ואי אפשר לומר שעל שם שתי הכתפות שבו הוא קרוי אפוד שהרי נאמר שתי כתפות האפוד למדנו שהאפוד שם לבד והכתפות שם לבד והחשב שם לבד. לכך אני אומר שעל שם הסינר של משה קרוי אפוד על שם שאופדו ומקשטו בו כמו שנאמר [3] ויאפד לו בו. והחשב הוא החגור [היא החגורה] שלמעלה הימנו והכתפות קבועות בו. ועוד אומר לי לבי שיש ראיה שהוא מין לבוש שתרגם יונתן [4] ודוד חגור אפוד בד. כרדוט דבוץ. ותרגם כמו כן מעילים כרדוטין במעשה תמר אחות אבשלום [5] כי כן תלבשנה בנות המלך הבתולות מעילים: ומעיל. הוא כמין הלוק וכן הכתונת אלא שהכתונת סמוך לבשרו ומעיל קרוי חלוק עליון [ומעיל הוא עליון]: תשבץ. עשויין משבצות לנוי והמשבצות הן כמין גומות העשויות בתכשיטי זהב [נשים] למושב קביעות אבנים טובות ומרגליות כמו שנאמר באבני האפוד [6] מוסבות משבצות זהב. ובלעז קוראין אותו קשטונ״ש: מצנפת. [ב] כמין כיפת כובע שקורין קופי״א בלעז שהרי במקום אחר קורא להם [7] מגבעות ומתרגמינן כובעין: ואבנט. היא חגורה על הכתונת והאפוד חגורה על המעיל כמו שמצינו בסדר לבישתן [8] ויתן עליו את הכתונת ויחגור אותו באבנט וילבש אותו את המעיל ויתן עליו את האפוד: בגדי קדש. [9] מתרומה המקודשת לשמי יעשו אותם: 5. והם יקחו. אותם חכמי לב שיעשו הבגדים יקבלו מן המתנדבים את הזהב ואת התכלת לעשות מהן את הבגדים: 6. [ג] ועשו את האפוד. אם באתי לפרש מעשה האפוד והחשן על סדר המקראות הרי פירושן פרקים פרקים וישנה הקורא בצרופן, לכך אני כותב מעשיהם כמות שהוא למען ירוץ קורא בו [ואחר כך אפרש על סדר המקראות]. האפוד עשוי כמין סינר של נשים רוכבות סוסים וחוגר אותו מאחוריו כנגד לבו למטה מאציליו רחבו כמדת רוחב גבו של אדם ויותר ומגיע עד עקיביו. והחשב מחובר בראשו על פני רחבו מעשה אורג ומאריך לכאן ולכאן כדי להקיף ולחגור בו והכתפות מחוברות בחשב אחד לימין ואחד לשמאל מאחורי הכהן לשני קצות רחבו של סינר וכשזוקפן עומדות לו על שתי כתפיו והן כמין שתי רצועות עשויות ממין האפוד ארוכות כדי שיעור לזקפן אצל צוארו מכאן ומכאן ונקפלות לפניו למטה מכתפיו מעט. ואבני השהם קבועות בהם

אחת

כח [1] שמואל ב׳ ו׳: [2] ויקרא ח׳: [3] שם: [4] שמואל ב׳ ו׳: [5] שמואל ב׳ י״ג: [6] שמות ל״ט: [7] שמות כ״ח: [8] ויקרא ח׳: [9] ע׳ ס״כ פ׳ אחרי:

כח [א] וכן כתב ר׳ יוסף קרא בפירושו על ישעיה ג׳ כ״ב והחריטים הוא סינר שהשרות חוגרות כשרוכבות על הסוסים וקורין אותו פורצינש בלע״ז: [ב] ע׳ תוס׳ סוכה ה׳ ד״ה ואל ויומא י״ב ד״ה ולא וגם שם כ״ה ד״ה נטל: [ג] בכמה כ״י חסר כאן מה שפירש רש״י בענין האפוד ונכתב בסוף פקודי וע״ג בכסף משנה הל׳ כלי מקדש פ׳ ט׳ הל׳ ו׳ רש״י בסוף פ׳ פקודי כתב

אחת על כתף ימין ואחת על כתף שמאל והמשבצות נתונות בראשיהם לפני כתפיו. ושתי עבותות הזהב תחובות בשתי טבעות שבחשן בשני קצות רחבו העליון אחת לימין ואחת לשמאל. ושני ראשי השרשרת [הימנית] תקועין במשבצות לימין וכן שני ראשי השרשרת השמאלית, תקועין במשבצות שבכתף שמאל נמצא החשן תלוי במשבצות האפוד על לבו מלפניו ועוד שתי טבעות בשני קצות החשן בתחתיתו וכנגדם שתי טבעות בשתי כתפות האפוד מלמטה בראשו התחתון המחובר בחשב. טבעות החשן אל מול טבעות האפוד שוכבים זה על זה ומרכסן בפתיל תכלת תחוב בטבעות האפוד והחשן שיהא תחתית החשן דבוק לחשב האפוד ולא יהא נד ונבדל הולך וחוזר: זהב תכלת וארגמן תולעת שני ושש משזר. חמשת מינים הללו שוזרין, בכל חוט והוט היו מרדדין את הזהב כמין טסין דקין וקוצצין פתילים מהם וטווין אותן חוט של זהב עם ששה חוטים של תכלת וחוט של זהב עם ששה חוטין של ארגמן וכן בתולעת שני וכן בשש. שכל המינין חוטן כפול ששה וחוט זהב עם כל אחד ואחד ואחר כך שוזר את כולם כאחד נמצא חוטן [חוטו] כפול כ״ח. וכן מפורש במסכת יומא [10] ולמד מן המקרא הזה [11] וירקעו את פחי הזהב וקצץ פתילים לעשות. את פתילי הזהב. בתוך התכלת ובתוך הארגמן וגו׳ למדנו שחוט של זהב שזור עם כל מין ומין: מעשה חשב. כבר פירשתי [12] שהוא ארינת שתי קירות שאין צורת שני עבריה דומות זו לזו: .7 שתי כתפת וגו׳. הסינר מלמטה וחשב האפוד היא החגורה וצמודה לו מלמעלה דוגמת סינר הנשים ומגבו של כהן היו מחוברות בחשב שתי חתיכות כמין שתי רצועות רחבות אחת כנגד כל כתף וכתף ווזקפן על שתי כתפותיו עד שנקפלות לפניו כנגד החזה ועל ידי חבורן לטבעות החשן נאחזין מלפניו כנגד לבו שאין נופלות, כמו שמפורש בענין, והיו זקופות והולכות כנגד כתפיו ושתי אבני השהם קבועות בהן אחת בכל אחת: אל שני קצותיו. אל רחבו של אפוד שלא היה רחבו אלא כנגד גבו של כהן וגבהו עד כנגד האצילים שקורין קודי״ש בלעז שנאמר [13] לא יחגרו ביזע [14] אין חוגרין במקום זיעה [ד] לא למעלה מאציליהם ולא למטה ממתניהם אלא כנגד אציליהם: וחבר. האפוד עם אותן שתי כתפות האפוד יחבר אותם במחט למטה בחשב ולא יארגם עמו אלא ארגם לבדם ואחר כך מחברם: .8 וחשב אפדתו. והגור שעל ידו הוא מאפדו ומתקנהו לכהן ומקשטו: אשר עליו. למעלה בשפת הסינר היא החגורה: כמעשהו. כארינת הסינר מעשה חושב ומחמשת מינים כך ארינת החשב מעשה חושב ומחמשת מינין: ממנו יהיה. עמו יהיה ארוג ולא יארגנו לבד ויחברנו: .10 כתולדתם. [ה] כסדר שנולדו ראובן שמעון לוי [15] יהודה דן נפתלי על האחת. ועל השנית גד אשר יששכר זבלון יוסף בנימין מלא שכן הוא כתוב [16] במקום תולדתו. כ״ה אותיות בכל אחת ואחת

[10] דף ע״ב: [11] שמות ל״ט: [12] לעיל כ״ו ה׳: [13] יחזקאל מ״ד: [14] זבחים י״ט: [15] וע׳ סוטה ל״ו: [16] בראשית ל״ה:

באורך מעשה האפוד: [ד] *אין חוגרין אבטניהם בשעת עבודה למטה ממתניהם. מקום שנכפל ונופל שומן הבטן על הקילבוסת שקורין אנקא: ולא למעלה מאציליהן. למעלה מנגד מרפקתן שקורין קודא לפי ששם הזרוע שוכב תמיד על הצלעות ומזיע כנגד אצילי ידיהם. על צלעותיהן כנגד המרפק: [ה] כסדר לידתן ששה האחרונים כסדרן גד ואשר יששכר וזבלון יוסף ובנימין זהו סדר לידתן וששת ראשונים נכתבו בה יהודה ראובן שמעון ולוי דן ונפתלי כסדר לידתן חוץ

ואחת[ו]: 11. מעשה חרש אבן. מעשה אומן של אבנים, חרש זה דבוק הוא לתיבה שלאחריו ולפיכך הוא נקוד פתח בסופו, וכן [17] חרש עצים נטה קו, חרש של עצים. וכן [18] חרש ברזל מעצד, כל אלה דבוקים ופתוחים: פתוחי חתם. כתרגומו כתב מפרש כגלף דעזקא, חרוצות האותיות בתוכן כמו שהורצין חותמי טבעות שהם [שלהם] לחתום אגרות כתב ניכר ומפורש: על שמות. כמו בשמות: מוסבת משבצות. מוקפות האבנים במשבצות זהב שעושה מושב האבן בזהב כמין גומא למדת האבן וּמַשְׁקִיעָהּ [משוקעת] במשבצת נמצאת המשבצת סובבת את האבן סביב ומחבר המשבצות בכתפות האפוד: 12. לזכרן. [19] שיהא רואה [שיראה] הקדוש ברוך הוא השבטים כתובים לפניו ויזכור צדקתם: 13. ועשית משבצת. מיעוט משבצות שתים ולא פירש לך עתה בפרשה זו אלא מקצת צרכן ובפרשת החשן גומר לך פירושן: 14. שרשרת זהב. שלשלאות: מגבלת. לסוף גבול החשן תעשה אתם: מעשה עבת. מעשה קליעת חוטין ולא מעשה נקבים וכפלים [וכפולין] כאותן שעושין לבורות אלא כאותן שעושים [20] לערדסקאות [ז] שקורין אנשנשויר״ש בלעז: ונתתה את שרשרת. של עבותות העשויות מעשה עבות על המשבצות הללו ולא זה הוא מקום צַוָּאַת עשייתן של שרשרות ולא צוואת קביעתן ואין תעשה האמור כאן לשון צווי ואין ונתתה האמור כאן לשון צווי אלא לשון עתיד, כי בפרשת החשן חוזר ומצוה על עשייתן ועל קביעתן, ולא נכתב כאן אלא להודיע מקצת צורך המשבצות שצוה לעשות עם האפוד וכתב לך זאת לומר לך המשבצות הללו יזוקקו לך לכשתעשה שרשרות מגבלות על החשן תתנם על המשבצות הללו: 15. חשן משפט. [21] שמכפר על קלקול הדין. ד״א משפט שמברר דבריו והבטחתו אמת דריש״גמנט בלעז [ח] שהמשפט משמש שלש לשונות דברי טענות הבעלי דינים וגמר הדין ועונש הדין אם עונש מיתה אם עונש מכות אם עונש ממון, וזה משמש לשון [בירור דברים] שמפרש ומברר דבריו: כמעשה אפד. מעשה חושב ומחמשת מינין: 16. זרת ארכו וזרת רחבו. כפול ומוטל לו לפניו כנגד לבו שנאמר [22] והיו על לב אהרן, תלוי בכתפות האפוד הבאות מאחוריו על כתפיו ונקפלות ויורדות לפניו מעט והחשן תלוי בהן בשרשרות וטבעות כמו שמפורש בענין: 17. ומלאת בו. על שם שהאבנים ממלאות גומות המשבצות המתוקנות להן קורא אותן בלשון מלואים: 20. משבצים זהב יהיו הטורים במלואתם. מוקפים משבצות זהב בעומק שיעור שיתמלא בעובי האבן, זהו לשון במלואתם, כשיעור מלוי עביין של אבנים יהיה עומק המשבצות לא פחות ולא יותר: 21. איש על שמו. כסדר תולדתם סדר האבנים, אודם לראובן, פטדה לשמעון, וכן כלם: 22. על החשן. בשביל החשן לקבעם בטבעותיו כמו שמפורש למטה בענין: שרשת. לשון שרשי אילן המאחזין לאילן להאחז ולהתקע בארץ אף אלו יהיו מאחזין לחשן שבהם יהיה תלוי באפוד והן שתי שרשרות האמורות למעלה בענין המשבצות, ואף שרשרות פתר מנחם בן סרוק [ט] לשון שרשים ואמר שהרי״ש יתירה כמו מים [23] שבשלשום ומים [23] שבריקם, ואיני רואה את דבריו אלא שרשרת בלשון עברית כשלשלת בלשון [24] משנה: גבלת. הוא מגבלות האמור למעלה, שתתקעם בטבעות שיהיו בגבול החשן, וכל גבול לשון קצה [י] אשומיי״ל בלעז:

מעשה

[17] ישעיה מ״ד; [18] שם: [19] ע״ב ס״ר: [20] ע׳ כילה כ״כ; [21] ע׳ זבחים פ״ח ירוש׳ יומא פ׳ ז׳; [22] לקמן פס׳ ל׳; [23] כרתים ל״א; [24] כלים פ׳ י״ד;

מיהודה: [ו] [מיסוד של רבי משה הדרשן]: [ז] אנצינציירש והם נבובים ומנוקבים *ביצה כ״ב ב׳: [ח] ע״ג *ישעיה ל״ב פס׳ ז׳: [ט] במחברת בית ע״ש: [י] ע׳ *בראש׳ מ״ט פס׳ כ״ו:

מעשה עבת. מעשה קליעה: 23. על החשן. לצורך החשן כדי לקבעם בו. ולא יתכן לומר שתהא תחלת עשייתן עליו שאם כן מה הוא שחוזר ואומר ונתת את שתי הטבעות והלא כבר נתונין בו. היה לו לכתוב בתחלת המקרא ועשית על קצות החשן שתי טבעות זהב, ואף בשרשרות צריך אתה לפתור כן: על שני קצות החשן. לשתי פאות שכנגד הצואר לימנית ולשמאלית הבאים מול כתפות האפוד: 24. ונתתה את שתי עבתת הזהב. הן הן שרשרות גבלות הכתובות למעלה ולא פירש מקום קבוען בחשן, עכשיו מפרש לך שיהא [שתהא] תוחב אותן בטבעות [ותדע לך שהן הן הראשונות שהרי בפרשת אלה פקודי לא הוכפלו]: 25. ואת שתי קצות של שתי העבתת. שני ראשיהם של כל אחת תתן על שתי המשבצות. הן הן הכתובות למעלה בין פרשת החשן ופרשת האפוד ולא פירש את צרכן ואת מקומן עכשיו מפרש שיתקע בהן ראשי העבותות התחובות בטבעות [בראשי] החשן לימין ולשמאל אצל הצואר. שני ראשי השרשרת הימנית תוקע במשבצות של ימין וכן בשל שמאל שני ראשי השרשרת השמאלית: ונתתה המשבצות על כתפות האפד. אחת בזו ואחת בזו נמצאו כתפות האפוד מחזיקין את החשן שלא יפול ובהן הוא תלוי ועדיין שפת החשן התחתונה הולכת ובאה ונוקשת על כריסו ואינה דבוקה לו [בו] יפה לכך הוצרך עוד שתי טבעות לתחתיתו כמו שמפרש והולך: אל מול פניו. של אפוד שלא יתן המשבצות בעבר הכתפות שכלפי המעיל אלא בעבר העליון שכלפי החוץ והוא קרוי מול פניו של אפוד. כי אותו עבר שאינו נראה אינו קרוי פנים: 26. על שני קצות החשן. הן שתי פאותיו התחתונות לימין ולשמאל: על שפתו אשר אל עבר האפוד ביתה. הרי לך שני סימנין האחד שיתנם בשני קצות של תחתיתו שהוא כנגד האפוד שעליונו אינו כנגד האפוד שהרי סמוך לצואר הוא והאפוד נתון על מתניו. ועוד נתן סימן שלא יקבעם בעבר החשן שכלפי החוץ אלא בעבר שכלפי פנים שנאמר ביתה, ואותו העבר הוא לצד האפוד שהשב האפוד חוגרו הכהן ונקפל הסינר לפני הכהן על מתניו וקצת כריסו מכאן ומכאן עד כנגד קצות החשן וקצותיו שוכבין עליו: 27. על שתי כתפות האפוד מלמטה. שהמשבצות נתונות בראשי כתפות האפוד העליונים הבאים על כתפיו כנגד גרונו ונקפלות ויורדות לפניו והטבעות צוה ליתן בראשן השני שהוא מחובר לאפוד והוא שנאמר לעמת מחברתו. סמוך למקום חבורן באפוד למעלה מן החגורה מעט שהמחברת לעומת החגורה ואלו נתונים מעט בגובה זקיפת הכתפות הוא שנאמר ממעל לחשב האפוד. והן כנגד סוף החשן ונותן פתיל תכלת באותן הטבעות ובטבעות החשן ורוכסן באותו פתיל [רוכסן באותן הפתילים] לימין ולשמאל שלא יהא תחתית החשן הולך לפנים וחוזר לאחור ונוקש על כרסו ונמצא מיושב על המעיל יפה: ממול פניו. בעבר החיצון: 28. וירכסו. לשון חבור[יא] וכן [25] מרוכסי איש, חבורי חבלי רשעים, וכן [26] והרכסים לבקעה, הרים הסמוכים זה לזה שאי אפשר לירד לגיא שביניהם אלא בקושי גדול שמתוך סמיכתן הגיא זקופה ועמוקה, יהיו לבקעת מישור ונוחה לילך: להיות החשן דבוק על חשב האפוד. אל חשב האפוד: ולא יזח. לשון [יב] ניתוק ולשון ערבי הוא כדברי דונש בן לברט[יג]: 30. את האורים ואת התמים. [27] [הוא] כתב שם המפורש שהיה [שיהיה]

[25] תהלים ל״א; [26] ישעיה מ׳; [27] יומא ע״ג ב׳:

[יא] וכן לדעת מנחם במחברת; [יב] כמו בישעיה ה׳ כ״ז; [יג] וזה לשון דונש בתשובותיו אל מנחם „והבאת

[שיהיה] נותנו בתוך כפלי החשן שעל ידו הוא מאיר דבריו [יד] ומתמם את דבריו ובמקדש שני היה החשן שאי אפשר לכהן גדול להיות מחוסר בגדים [28] אבל אותו השם לא היה בתוכו ועל שם אותו הכתב הוא קרוי משפט שנאמר [29] ושאל לו במשפט האורים: את משפט בני ישראל. דבר שהם נשפטים ונוכחים על ידו אם לעשות דבר או לא לעשות. ולפי מדרש אגדה [30] שהחשן מכפר על מעוותי הדין נקרא משפט על שם סליחת המשפט: .31 את מעיל האפוד. שהאפוד נתון עליו לחגורה: כליל תכלת. [31] כולו תכלת שאין מין אחר מעורב בו: .32 והיה פי ראשו. פי המעיל שבגבהו הוא פתיחת בית הצואר: בתוכו. כתרגומו כפיל לגויה. כפול לתוכו להיות לו לשפה כפילתו והיה [וכפילתו היה] מעשה אורג ולא במחט: כפי תחרא. למדנו שהשריונים שלהם פיהם כפול: לא יקרע. כדי שלא יקרע [32] והקורעו עובר בלאו. שזה ממנין לאוין [שזה אחד מן הלאוין] שבתורה וכן ולא יזח החשן וכן [33] לא יסורו ממנו הנאמר בבדי הארון: .33 רמני. עגולים חלולים היו כמין רמונים העשויים כביצת תרנגולת [טו]: ופעמני זהב. [34] זגין עם ענבלין שבתוכם: בתוכם סביב. ביניהם סביב בין שני רמונים פעמון אחד דבוק ותלוי בשולי המעיל: .34 פעמן זהב ורמון אצלו [פעמן זהב ורמון אצלו]: .35 ולא ימות. מכלל לאו אתה שומע הן אם יהיו לו לא יתחייב מיתה [35] הא אם יכנס מחוסר אחד מן הבגדים הללו חייב מיתה בידי שמים: .36 ציץ. [36] כמין טס של זהב היה רוחב שתי אצבעות מקיף על המצח מאוזן לאוזן: .37 על פתיל תכלת. ובמקום אחר הוא אומר [37] ויתנו עליו פתיל תכלת. ועוד כתיב כאן והיה על המצנפת ולמטה הוא אומר והיה על מצח אהרן. ובשחיטת קדשים [38] שנינו שערו היה נראה בין ציץ למצנפת ששם מניח תפילין למדנו שהמצנפת למעלה בגובה הראש ואינה עמוקה ליכנס בה כל הראש עד המצח והציץ מלמטה והפתילים [טז] היו בנקבים [נקובין] ותלויין בו בשני ראשים ובאמצעו [ובאמצעיתו] ששה בשלשה מקומות הללו פתיל מלמעלה אחד מבחוץ ואחד מבפנים כנגדו וקושר ראשי הפתילים מאחורי העורף שלשתן

[28] סוטה מ״ח ב׳; [29] במדבר כ״ז; [30] ע׳ לעיל פס׳ ט״ו; [31] ע׳ יומא ע״ח ב׳; [32] יומא ע״ב; [33] שמות כ״ה; [34] ע׳ זבחים פ״ח ב׳; [35] ע׳ סנהד׳ פ״ג ב׳; [36] סכה ס״ב ב׳; [37] שמות ל״ט; [38] זבחים י״ט:

ולא יזח החשן בחלק אחר עם למוח תמיד יתגרה ולהיות יזח כמו מוח ולא יתכן לנצח כי המים משרש מזח כמים מעיקר מצח ופתרון לא יזח החשן לא ימעד החשן כמשמעו בלשון הערבית וכן אנקלוס אמר ולא יתרפק חושנא בארמית והתבונן וקנאה אותך אל תמיתי ועל זאת השיב רבינו תם בהכרעות ״ולא יתכן בעיני פתרון דונש אשר פתר ולא ימיש כי לא נמצא מעד רק בדבר חי אך זה מצאנו ממשי עיקר ועקור בנין והרס [א״א ר״ל דבר והפכו וע׳ *לעיל כ״ז ג׳ ד״ה לדשנו] ויאמר לא יזח לשון התרת אזור במקום ולמזח שהיא חגורת אזור ומים ולמזח כמו מים מעל, סער, במלט, במלבן, מגד, ופתרונו כתרגומו לא יתפרק כי הוא לא דבר ריקי: [יד] *שמאירין את דבריהם מפרשין את דבריהם: משלימין את דבריהם. כדאמרינן אין גזירתן חוזרת: [טו] *כמין רמונים שלא נפתחו פיהם. דרך רמונים כששוהין באילן אחר גמר בישולן מתפתחין מאליהן כדרך שעושין קליפי אגוזים החיצונות: ענבלים. כה שתלוי בתוכן לקשקש ותולה בו אצל הרמון פעמון כדכתיב פעמון ורמון ובתוך הרמונים דקרא לאו בתוך החלל קאמר אלא ביניהם דפעמון אחד בין שני רמונים מצד זה מלפניו ומלאחריו: [טז] [היו תלויין בג׳ נקבים בשני וכו׳]. והיה הציץ נקוב בשני ראשיו ובאמצעיתו ובאותן שלשה מקומות היו ששה פתילים פתיל מלמטה לצד הבשר ופתיל מלמעלה מבחוץ וקושר כל ראשי הפתילים מאחורי העורף ונמצאו וכו׳ המצנפת ועל פתיל החיצון הוא אומר ויתנו עליו פתיל תכלת ועל פתיל תכלת התחתון של צד הבשר הוא אומר

שלשהן ונמצאו בין אורך הטס ופתילי ראשיו מקיפין את הקדקד והפתיל האמצעי שבראשו קשור עם ראשי השנים הולך על פני רוחב הראש מלמעלה ונמצא עשוי [39] כמין כובע ועל פתיל האמצעי הוא אומר והיה על המצנפת. והיה נותן [והיה נתון] הציץ על ראשו כמין כובע על המצנפת והפתיל האמצעי מחזיקו שאינו נופל והטס תלוי כנגד מצחו ונתקיימו כל המקראות פתיל על הציץ וציץ על הפתיל ופתיל על המצנפת מלמעלה: 38. ונשא אהרן. לשון סליחה ואף על פי כן אינו זז ממשמעו אהרן נושא את המשא של עון נמצא מסולק העון מן הקדשים: את עון הקדשים. לרצות על הדם ועל החלב שקרבו בטומאה כמו ששנינו [40] אי זה עון הוא נושא אם עון פיגול הרי כבר נאמר" [[41] לא ירצה ואם עון נותר הרי נאמר [41] לא יחשב] ואין לומר שיכפר על עון הכהן שהקריב טמא שהרי עון הקדשים נאמר ולא עון המקריבים הא אינו מרצה אלא להכשיר הקרבן: והיה על מצחו תמיד. אי אפשר לומר שיהא על מצחו תמיד שהרי אינו עליו אלא בשעת העבודה אלא תמיד לרצות להם [42] אפילו אינו על מצחו שלא היה כהן גדול עובד באותה שעה ולדברי האומר עודהו על מצחו מכפר ומרצה ואם לאו אינו מרצה נדרש על מצחו תמיד מלמד שממשש [שממשמש] בו בעודו על מצחו [43] שלא יסיח דעתו ממנו: 39. ושבצת. עשה אותם משבצות וכולה של שש: 40. ולבני אהרן תעשה כתנת. ארבעה בגדים הללו ולא יותר כתונת ואבנט ומגבעות. היא מצנפת. ומכנסים הכתובים למטה בפרשה: 41. והלבשת אתם את אהרן. אותם האמורין באהרן חשן ואפוד ומעיל וכתונת תשבץ מצנפת ואבנט וציץ ומכנסים הכתובים למטה בכולם: ואת בניו אתו. אותם הכתובים בהם: ומשחת אתם. את אהרן ואת בניו בשמן המשחה: ומלאת את ידם. כל מלוי ידים לשון חנוך כשהוא נכנס לדבר להיות מוחזק בו מאותו יום והלאה הוא מלוי ובלשון לעז [44] כשממנין אדם על פקידת דבר נותן השליט בידו בית יד של עור שקורין גאנ"ט [גנט] בלעז ועל ידו הוא מחזיקו בדבר וקורין לאותו מסירה רווישט"יר [רבישטיר] בלעז והוא מלוי ידים: 42. ועשה להם. לאהרן ולבניו: מכנסי בד. הרי שמונה בגדים לכהן גדול וארבעה לכהן הדיוט: 43. והיו על אהרן. כל הבגדים האלה על אהרן הראוין לו: ועל בניו. האמורין [הראוין] בהם: בבאם אל אהל מועד[יח]. להיכל וכן למשכן: ומתו. הא למדת שהמשמש מחוסר בגדים במיתה[יט]: חקת עולם לו. [45] כל מקום [כ] שנאמר חקת עולם הוא גזירה מיד ולדורות לעכב בו:

כט. 1. לקח. כמו קח ושתי גזרות הן אחת של קיחה ואחת של לקיחה ולהן פתרון אחד: פר אחד. [1] לכפר על מעשה העגל שהוא פר: 2. ולחם מצות וחלת מצת. ורקיקי מצות. [2] הרי אלו ג' מינין רבוכה וחלות ורקיקים להם מצות היא הקרויה למטה בענין [3] חלת לחם שמן על שם שנותן שמן ברבוכה כנגד החלות והרקיקין [4] וכל המינין באים עשר עשר חלות: בלולת בשמן. [5] כשהן קמח יוצק בהן שמן ובוללן: משחים בשמן. [6] אחר אפייתן מושחן כמין

[39] ע' חולין קל"ח: [40] יומא ז': [41] ויקרא ז': [42] ע' יומא ז': [43] סכה י"ב: [44] ע"ג *ספעים י"ז ק': [45] מנחות י"ט:

כט [1] ע' ס"כ פ' שמיני: [2] ע' מנחות ע"ח: [3] פס' כ"ג: [4] מנחות ע"ו: [5] ע' שם ע"ה: [6] שם ע"ד ב':

ושמת אותו על פתיל תכלת עתה נתקיימו כל המקראות. ג' הסמ"ג: [יז] וע' בפסחים ט"ז ב' שם גרס רש"י על פי הקרא בפרשת קרושים וע' תוס' שם: [יח] אהל מועד הוא ההיכל ששם היה נתון מזבח הזהב והשלחן והמנורה ובכולהו כתיב אהל מועד *עירובין ב': [יט] לעיל פסוק ל"ד: [כ] [שנ' חקה לעכב] (וכה"ר):

[א]כמין כי[ב] שהיא עשויה [ג]כנו״ן שלנו: .3 והקרבת אתם. אל חצר המשכן ביום הקמתו: .4 ורחצת. [7]זו טבילת כל הגוף: .5 ואפדת. קשט ותקן החגורה והסינר סביבותיו: .6 נזר הקדש. זה הציץ: על המצנפת. כמו שפירשתי למעלה [8]על ידי הפתיל האמצעי ושני פתילין שבראשו הקשורין שלשתן מאחורי העורף הוא נותנו על המצנפת כמין כובע: .7 ומשחת אתו. אף משיחה זו כמין כי, נותן שמן על ראשו ובין ריסי עיניו [9]ומחברן באצבעו: .9 והיתה להם. מלוי ידים זה לכהונת עולם: ומלאת. על ידי הדברים האלה: יד אהרן ויד בניו. במילוי ופקודת הכהונה [במינוי הכהונה]: .11 פתח אהל מועד. בחצר המשכן שלפני הפתח: .12 על קרנת. [10]למעלה בקרנות ממש: ואת כל הדם. [11]שירי הדם: אל יסוד המזבח. [12]כמין בליטת בית קבול עשוי לו סביב סביב לאחר שעלה אמה מן הארץ: .13 החלב המכסה את הקרב. הוא [ד]הקרום שעל הכרס שקורין טיל״א: ואת היתרת. [ה]היא טרפשא דכבדא שקורין איברי״יש: על הכבד. [13]אף מן הכבד טול עמה: .14 תשרף באש. [14]לא מצינו חטאת חיצונה נשרפת אלא זו: .16 וזרקת. [15]בכלי, אוחז במזרק וזורק [ונותן] כנגד הקרן כדי שיראה לכאן ולכאן ואין קרבן טעון מתנה באצבע אלא חטאת בלבד אבל שאר זבחים אינן טעונין קרן ולא אצבע שמתן דמם מחצי המזבח ולמטה ואינו עולה בכבש אלא עומד בארץ וזורק[ו]: סביב. כך מפורש בשחיטת קדשים [16]שאין סביב אלא [ז]שתי מתנות שהן ארבע האחת בקרן זוית זו והאחת בקרן שכנגדה באלכסון וכל מתנה נראית בשני צדי הקרן אילך ואילך נמצא הדם נתון בארבע רוחות סביב לכך קרוי סביב: .17 על נתחיו. עם נתחיו מוסף על שאר הנתחים: .18 ריח ניחוח. [17]נחת רוח לפני שאמרתי ונעשה רצוני: אשה. [17]לשון אש, והיא הקטרת אברים שעל האש: .22 תנוך. [ח] [18]הוא הסחוס האמצעי שבתוך האוזן שקורין טנדרו״ס בלעז: בהן ידם. [19]הגודל ובפרק האמצעי: .22 החלב. [20]זה חלב הדקים או הקיבה: והאליה. מן הכליות ולמטה כמו שמפורש בויקרא שנאמר [21]לעמת העצה יסירנה [ט]מקום [22]שהכליות יועצות ובאמורי הפר לא נאמר אליה [י]שאין אליה קריבה אלא בכבש וכבשה ואיל אבל שור ועז אין טעונין אליה: ואת שוק הימין. לא מצינו הקטרה בשוק הימין עם האמורים אלא זו בלבד: כי איל מלאים הוא

[7] ע׳ ח״י; [8] סימן כ״ח פס׳ ל״ז; *[9] ע׳ ויקרא ה׳ י״ב; [10] ע׳ זבחים נ״ג; [11] זבחים מ״ז; [12] ע׳ פ׳ ג׳ דמדות; [13] ע׳ ת״כ פ׳ ויקרא; [14] ע׳ *ויקרא ע׳ י״א; [15] זבחים נ״ג; [16] שם נ״ג ב׳; [17] לקמן פסוק כ״ח ע׳ *ויקרא א׳ ע׳; [18] ת״כ מכילתא דמילואים וע׳ *ויקרא י״ד י״ד; [19] ת״כ שם; [20] ע׳ *ויקרא ג׳ ג׳; [21] ויקרא ג׳; [22] חולין י״א;

כט [א] [כמין כי כף יווגית שהיא עשויה כמו נון כפופה שלנו]: [ב] *כמין כי יוני. שבלשונם קורין לכ״ף שלהן כי: [ג] ע׳ תוס׳ מנחות ע״ה ד״ה כמין ושם נאמר ובפירושי חומש פירש״י כגימל וע״ע *כריתות ה׳ ב׳ וביאור רמבמ״ן על פסוק ב׳ הנ״ל: [ד] ע׳ *חולין מ״ט ב׳ ד״ה חלב: [ה] ע׳ *ויקרא ג׳ ד׳ גם ע״ז כ״ה וחולין ל״ח ב׳ ושם מ״ו: [ו] *עלה בכבש ופנה לסובב. מפני שנותן דמה למעלה על הקרנות באצבעו צריך לעמוד על גבי סובב אבל בכל שאר הדמים שהן התחתונים מן החוט ולמטה עומד על הרצפה ובקרן זוית המזבח וזורק מן הכלי למזרח וכל מקום שיגיע למזבח כשר: [ז] שתי מתנות שהן ארבע בעינן כדי שיהא מתן הדם בארבע רוחות המזבח והא לא משכחת לה אלא בשתי קרנות העומדות באלכסונה של זו דאי בשתיהן שברוח אחת לא הוי דם אלא בארבע רוחות של מזבח ולא קרינן ביה סביב: [ח] בת״כ פ׳ צו הנ׳ תנוך זה גדר האמצעי: החסחים. תנוך האוזן שקורין טנדרין *בכורות ל״ז: (ע׳ פסחים פ״ד הסחוסים וע׳ בערוך ערך חסחוס וערך סחס): [ט] למעלה מן הפרשות הוא בברכות ס״א אמרינן לב מבין כליות יועצות: [י] המקריב שלמים או חטאת מכבש ואיל קרב אליה עם האמורים מ

ה ו א. שלמים [23] לשון שלמות שהשלם [שמושלם] בכל. מגיד הכתוב שהמלואים שלמים שמשימים שלום למזבח ולעובד העבודה ולבעלים לכך אני מצריכו החזה להיות לו לעובד העבודה למנה וזהו משה ששמש במלואים והשאר אכלו אהרן ובניו שהם בעלים כמפורש בענין: .23 ו כ כ ר ל ח ם. מן החלות: ו ח ל ת ל ח ם ש מ ן. [21] ממין הרבוכה: ו ר ק י ק. [24] מן הרקיקין אחד מעשרה שבכל מין ומין. לא מצינו תרומת לחם הבא עם זבח נקטרת אלא זו בלבד שתרומת לחמי תודה ואיל נזיר נתונה לכהנים עם חזה ושוק ומזה לא היה למשה למנה אלא חזה בלבד: .24 על כ פ י א ה ר ן ו ג ו׳ ו ה נ פ ת. שניהם עסוקים בתנופה הבעלים והכהן, הא כיצד? כהן מניח ידו תחת יד הבעלים ומניף ובזה היו אהרן ובניו בעלים ומשה כהן: ת נ ו פ ה. [25] [יא] מוליך ומביא למי שארבע רוחות העולם שלו ותנופה מעכבת רוחות רעות. מעלה ומוריד למי שהשמים והארץ שלו ומעכבת טללים רעים: .25 ע ל ה ע ל ה. על האיל הראשון שהעלית עולה: ל ר י ח נ י ח ו ח. [26] לנחת רוח למי שאמר ונעשה רצונו: א ש ה. לאש נתן: ל ה׳. לשמו של מקום: .27 ו ק ד ש ת א ת ח ז ה ה ת נ ו פ ה ו א ת ש ו ק ה ת ר ו מ ה ו ג ו׳. קדשם לדורות להיות נוהגת תרומתם והנפתם כחזה ושוק של שלמים אבל לא להקטרה אלא והיה לאהרן ולבניו לאכול: [יב] ת נ ו פ ה. לשון הולכה והובאה ונטלי״ר בלעז: ה ו ר ם. לשון מעלה ומוריד: .28 ל ח ק ע ו ל ם מ א ת ב נ י י ש ר א ל. שהשלמים לבעלים ואת החזה ואת השוק יתנו לכהן: כ י ת ר ו מ ה ה ו א. החזה ושוק הזה: .29 ל ב נ י ו א ח ר י ו. למי שבא בגדולה אחריו: ל מ ש ח ה. [27] להתגדל בהם, שיש משיחה שהיא לשון שררה, כמו [28] לך נתתים למשחה, [29] אל תגעו במשיחי: ו ל מ ל א ב ם א ת י ד ם. [30] על ידי הבגדים הוא מתלבש בכהונה גדולה: .30 ש ב ע ת י מ י ם [31] רצופין: י ל ב ש ם ה כ ה ן. אשר יקום מבניו תחתיו לכהונה גדולה כשימנוהו להיות כהן גדול: א ש ר י ב א א ל א ה ל מ ו ע ד. *[31] אותו כהן המוכן ליכנס לפני ולפנים ביום הכפורים וזהו כהן גדול שאין עבודת יום הכפורים כשרה אלא בו: ת ח ת י ו מ ב נ י ו. [32] מלמד שאם יש לו לכהן גדול בן ממלא את מקומו ימנוהו כהן גדול תחתיו: (ה כ ה ן ת ח ת י ו מ ב נ י ו. מכאן ראיה כל לשון כהן לשון פועל עובד ממש לפיכך נינון תביר נמשך לפניו): .31 ב מ ק ם ק ד ש. [33] בחצר אהל מועד שהשלמים הללו קדשי קדשים היו: .32 פ ת ח א ה ל מ ו ע ד. כל החצר קרוי כן: .33 ו א כ ל ו א ת ם. אהרן ובניו, [34] לפי שהם בעליהם: א ש ר כ פ ר ב ה ם. כל זרות ותעוב: ל מ ל א א ת י ד ם. באיל ולחם הללו: ל ק ד ש א ת ם. שעל ידי המלואים הללו נתמלאו ידיהם ונתקדשו לכהונה: כ י ק ד ש ה ם. קדשי קדשים ומכאן למדנו [35] אזהרה לזר האוכל קדש קדשים שנתן המקרא טעם לדבר משום דקדש הם: .35 ו ע ש י ת ל א ה ר ן ו ל ב נ י ו כ כ ה. שנה הכתוב וכפל לעכב שאם חסר דבר אחד מכל האמור בענין לא נתמלאו ידיהם להיות כהנים ועבודתם פסולה: א ת כ ה. כמו אותך: ש ב ע ת י מ י ם ת מ ל א ו ג ו׳. בענין הזה ובקרבנות הללו בכל יום: .36 ע ל ה כ פ ר י ם. בשביל הכפורים,

לכפר

[2] ע׳ ת״כ ותנח׳ פ׳ לו: [24] ע׳ לעיל פס׳ כ׳; [25] מנחות ס״ב: [26] ע׳ ת״כ פ׳ ויקרא: [27] ע׳ לקמן ל׳ כ״ע: [3] במדבר י״ח: [29] ד״ה א׳ ט״ז: [30] *יומא ה׳ ושם ע״ב: [31] ע׳ יומא ה׳: *[31] ע׳ יומא ע״ג ויש״י שם [5] ת״כ אחרי יומא ע״ב וע״ג *ויקרא ע״ז ל״ב: [33] *ויקרא ו׳ ע׳: [34] ע׳ פסחים כ״ט: [35] ע׳ כ, חים כ״ד

הכליות ולמטה לצד הזנב והזנב קרי ליה אליה: [יא] מוליך ומביא. לצפון ודרום ומזרח ומערב כדי לעצור רוחות רעות הבאות מארבע רוחות: מעלה ומוריד. לעצור טללים רעים הבאין מלמעלה למטה: [יב] הונף לשון הולכה. ג׳ ס׳ הזכרון:

לכפר על המזבח מכל זרות ותעוב, ולפי שנאמר שבעת ימים תמלא ידם, אין לי אלא דבר הבא בשבילם כגון האילים והלחם אבל הבא בשביל המזבח כגון פר שהוא לחטוי המזבח לא שמענו לכך הוצרך מקרא זה. ומדרש ת״כ [36] אומר כפרת המזבח הוצרכה שמא התנדב איש דבר גזל במלאכת המשכן והמזבח: וחטאת. ותדכי, לשון מתנת דמים הנתונים באצבע קרוי חטוי: ומשחת אתו. בשמן המשחה וכל המשיחות [יג] כמין כי: 37. והיה המזבח קדש. ומה היא קדושתו? כל הנגע במזבח יקדש. [37] אפילו קרבן פסול שעלה עליו קִדְּשׁוֹ המזבח להכשירו שלא ירד מתוך שנאמר כל הנוגע במזבח יקדש שומע אני בין ראוי בין שאינו ראוי [38] כגון דבר שלא היה פסולו בקדש כגון הרובע והנרבע ומוקצה ונעבד והטריפה וכיוצא בהן ת״ל וזה אשר תעשה הסמוך אחריו מה עולה [יד] ראויה אף כל ראוי שנראה לו כבר ונפסל משבא לעזרה כגון הלן והיוצא והטמא ושנשחט במחשבת חוץ לזמנו וחוץ למקומו וכיוצא בהן: 40. ועשרן סלת. [39] עשירית האיפה מ״ג ביצים וחומש ביצה: בשמן כתית. [40] לא לחובה נאמר כתית אלא להכשיר לפי שנאמר [41] כתית למאור ומשמע למאור ולא למנחות יכול לפסלו למנחות? ת״ל כאן כתית ולא נאמר כתית למאור אלא למעט מנחות [טו] שאין צריך כתית שאף הטחון בריחים כשר בהן: רבע ההין. שלשה לוגין: ונסך. לספלים כמו ששנינו במסכת סוכה [42] שני ספלים של כסף היו בראש המזבח ומנוקבים כמין שני חוטמין דקים [טז] נותן היין לתוכו והוא מקלח ויוצא דרך החוטם ונופל על גג המזבח ומשם יורד לשיתין במזבח בית עולמים ובמזבח הנחשת יורד מן המזבח לארץ: 41. לריח ניחח. על המנחה נאמר שמנחת נסכים כולה כליל וסדר הקרבתן האברים בתחלה ואחר כך המנחה שנאמר [43] עולה ומנחה: 42. תמיד. מיום אל יום לא יפסיק יום בינתים: [יז] אשר אועד לכם. [יח] כשאקבע מועד לדבר אליך שם אקבענו לבא. ויש מרבותינו [44] למדים מכאן שמעל מזבח הנחשת היה הקב״ה מדבר עם משה משהוקם המשכן ויש אומרים מעל הכפורת כמו שנאמר [45] ודברתי אתך מעל הכפורת ואשר אועד לכם האמור כאן אינו אמור על המזבח אלא על אהל מועד הנזכר במקרא: 43. ונעדתי שמה. אתועד עמם בדבור כמלך הקובע מקום [יט] [מועד] לדבר עם עבדיו שם: ונקדש המשכן בכבדי. שתשרה שכינתי בו. ומדרש אגדה [46] אל תקרי בכבודי אלא בכבודַי במכובדים שלי כאן רמז לו מיתת בני אהרן ביום הקמתו וזהו שאמר משה [47] הוא אשר דבר ה׳ לאמר בקרובי אקדש, והיכן דבר? ונקדש בכבודי [כ]: 46. לשכני בתוכם. על מנת לשכון אני בתוכם:

מקטר

[36] פ׳ לו מכילתא דמילואים; [37] ע׳ זבחים פ״ג כ׳ ת״כ פ׳ לו; [38] זבחים פ״ד: [39] ע״ג *לעיל ע״ז ל״ו; [40] ע׳ מנחות פ״ו כ׳; [41] שמות כ״ז: [42] דף מ״ח; [43] ויקרא כ״ג: [44] סוף ברייתא דמלאכת המשכן; [45] שמות כ״ה: [46] זבחים קט״ו ס״ב פ׳ שמיני; [47] ויקרא י׳:

[יג] ע׳ למעלה אות א׳ ב׳ וג׳: [יד] בפסוק מ״ב עולת תמיד כתיב (מפירוש הראב״ד לת״כ): [טו] *לא בעינן זך וכתית למנחות כמו לנרות דהכי נמי כשר אפילו שאינו כתית לפי שהמנחות הן מרובות וצריכות שמן הרבה ואלו היה צריך לחזר במנחות גמי אחר זך וכתית כמו למנורה היו מפסידין שהיו לוקחין אותו ביוקר: [טז] *חוטם אחד בכפסל ונקב אחד בחוטמו והכהן מערה בפי הספלים והנסכים מקלחין ויורדין דרך החוטמין על גב המזבח ובמזבח היה נקב שבו המים והיין יורדין לשיתין של מזבח שהיו עמוקים וחלולין מאד: [יז] ע״ג *לעיל כ״ו כ׳: [יח] ע״ג *לעיל כ״ה כ״ב: [יט] [מקום מועד]: [כ] *נאמר לו למשה ביום שנצטוה על מלאכת המשכן ורמז לו שביום שישרה שכינתו על הבית יתקדש בכבודיו ולא נרמז לו להבין מי הם עד שמתו בני אהרן כדי שיתקדש כבודו של מקום עליהם להודיע שהוא נורא על יראיו ומיודעיו:

ל. 1. מקטר קטרת. להעלות עליו קיטור עשן סמים: 3. את גגו. זה היה לו גג אבל מזבח העולה לא היה לו גג [1] אלא ממלאים חללו אדמה בכל חנייתן: זר זהב. [2] סימן לכתר כהונה: 4. צלעתיו. כאן הוא לשון זויות כתרגומו. לפי שנאמר על שני צדיו שתי זויות שבשני צדיו: והיה. מעשה הטבעות האלה: לבתים לבדים. [3] בית תהיה הטבעת לַבַּד: 6. לפני הפרכת. שמא תאמר משוך מכנגד הארון לצפון או לדרום ת"ל [א] לפני הכפרת מכוון כנגד הארון מבחוץ [ב]: 7. בהיטיבו[ג]. [4] לשון נקוי הבזיכין של המנורה מדשן הפתילות שנשרפו בלילה והיה מטיבן בכל בקר ובקר: הנרות. [ד] לוצי"ש בלעז וכן כל נרות האמורות במנורה חוץ ממקום שנאמר שם העלאה שהוא לשון הדלקה: 8. ובהעלת. [5] כשידליקם להעלות להבתן: יקטירנה. [6] בכל יום פרס מקטיר שחרית ופ"ס מקטיר בין הערבים: 9. לא תעלו עליו. [7] על מזבח זה: קטרת זרה. שום קטרת של נדבה כלן זרות לו חוץ מזו: ועלה ומנחה. [ולא עולה ומנחה] עולה של בהמה ועוף, מנחה היא של [מין] לחם: 10. וכפר אהרן. מתן דמים: אחת בשנה. ביום הכפורים הוא שנאמר באחרי מות [8] ויצא אל המזבח אשר לפני ה' וכפר עליו: חטאת הכפרים. הם פר ושעיר של יום הכפורים [9] המכפרים על טומאת מקדש וקדשיו: קדש קדשים. המזבח מקודש לדברים הללו בלבד ולא לעבודה אחרת:

כי תשא.

12. כי תשא. לשון קבלה כתרגומו. כשתחפוץ לקבל סכום מנינם לדעת כמה הם אל תמנם לגלגולת אלא יתנו כל אחד מחצית השקל ותמנה את השקלים ותדע מנינם: ולא יהיה בהם נגף. שהמנין שולט בו עין הרע והדבר בא עליהם כמו שמצינו [10] בימי דוד: 13. זה יתנו. [11] הראה לו [הראהו] כמין מטבע של אש ומשקלה מחצית השקל ואומר לו כזה יתנו[ה]: העבר על הפקדים. כדרך המונין מעבירין את הנמנין זה אחר זה, וכן לשון [12] כל אשר יעבר תחת השבט, וכן [13] תעבורנה הצאן על ידי מונה: מחצית השקל בשקל הקדש. במשקל [השקל] שקצבתי לך לשקול בו שקלי הקדש כגון שקלים האמורין בפרשת [14] ערכין ושדה אחוזה: עשרים גרה השקל. עכשיו פירש לך כמה הוא: גרה. לשון מעה וכן בשמואל [15] יבא להשתחות לו לאגורת כסף וככר לחם: עשרים גרה השקל. השקל השלם שהשקל ארבעה זוזים [16] והזוז מתחלתו חמש מעות אלא באו והוסיפו עליו

ל [1] מכילתא פ' יתרו; [2] יומא ע"ב ב'; [3] ע' *לעיל כ"ה כ"ז: [4] ע' ח"א; [5] ע"ג *במדבר ח' ב'; [6] כריתות ו' ב'; [7] ע' מנחות נ' ב'; [8] ויקרא ט"ז; [9] ע' *ויקרא ט"ז י"ח: [10] שמואל ב' כ"ד; [11] מגילה כ"ט ב' ירושלמי שקלים פ' א'; [12] ויקרא כ"ז; [13] ירמיה ל"ג; [14] ויקרא כ"ז; [15] שמואל א' ב' ל"ו; [16] בכורות

ל [א] [ת"ל לפני הכפרת סמוך לכפרת משל"יש הבית ולפנים מכוון] וכו': [ב] זה הלשון בברייתא דמלאכת המשכן מזבח הזהב היה נתון בתוך הבית וחולק את הבית ומחציו לפנים מכוון היה כנגד הארון שנ' ונתת אותו לפני הפרכת אשר על ארון העדות לפני הכפרת וע' הג' בירוש' שקלים פ' ו': [ג] בהיטיבו. כשמדשן את המנורה מן האפר שיש שם מן הנרות *מנחות נ' א': [ד] נרות לוצי"ש של זהב שנותנים לתוכן שמן ופתילה *שבת כ"ב ב': [ה] [ואני יוסף בר שמעון אומר הרגילו של לשון המקרא כך הוא שהדבר שהוא רוצה לפרש יאמר זה הדבר אשר אני מצוה והולך ומפרש כמו זה הדבר אשר צוה ד' לקטו ממנו וכן וזה אשר תעשה אותה שלש וזה אשר תעשה על המזבח אף כאן זה יתנו]. ובכ"י אחרים [ולפי פשוטו דרך המקרא לדבר

עליו שתות והעלוהו לשש מעה כסף. ומחצית השקל הזה שאמרתי לך יתנו תרומה לה׳: .14 מבן עשרים שנה ומעלה. למדך כאן שאין פחות מבן עשרים יוצא לצבא ונמנה בכלל אנשים: .15 לכפר על נפשתיכם. שלא תנגפו על ידי המנין. ד״א לכפר על נפשותיכם לפי שרמז להם כאן ג׳ תרומות שנכתב כאן [י] תרומת ה׳ שלש פעמים [17] אחת תרומת אדנים שמנאן כשהתחילו בנדבת המשכן שנתנו [ונתנו] כל אחד ואחד מחצית השקל ועלה למאת ככר שנאמר [18] וכסף פקודי העדה מאת ככר. ומהן נעשו האדנים שנאמר [18] ויהי מאת ככר הכסף וגו׳. והשנית אף היא על ידי מנין שמנאן משהוקם המשכן הוא המנין האמור בתחלת חומש הפקודים [19] באחד לחדש השני בשנה השנית. ונתנו כל אחד מחצית השקל והן לקנות מהן קרבנות צבור של כל שנה ושנה והושוו בהם עניים ועשירים ועל אותה תרומה נאמר לכפר על נפשותיכם שהקרבנות לכפרה הם באים. והשלישית היא תרומת המשכן כמו שנאמר [20] כל מרים תרומת כסף ונחשת. ולא היתה יד כלם שוה בה אלא איש מה שנדבו לבו: .16 ונתת אתו על עבדת אהל מועד. למדת שנצטוה למנותם בתחלת נדבת המשכן אחר מעשה העגל מפני שנכנס בהם מגפה כמו שנאמר [21] וינוף ה׳ את העם. משל לצאן החביבה על בעליה שנפל בה דבר ומשפסק אמר לו לרועה בבקשה ממך מנה את צאני ודע כמה נותרו בהם להודיע שהיא חביבה עליו. [22] ואי אפשר לומר שהמנין הזה הוא האמור בחומש הפקודים שהרי נאמר בו [23] באחד לחדש השני והמשכן הוקם באחד לחדש הראשון שנאמר [24] ביום החדש הראשון באחד לחדש תקים וגו׳ ומהמנין הזה נעשו האדנים משקלים שלו שנאמר [25] ויהי מאת ככר הכסף לצקת וגו׳, הא למדת שתים היו אחת בתחלת נדבתן אחר יום הכפורים בשנה ראשונה ואחת בשנה שנייה באייר משהוקם המשכן. ואם תאמר וכי אפשר שבשניהם היו ישראל שוים ו׳ מאות אלף וג׳ אלפים וחמש מאות וג׳ שהרי בכסף פקודי העדה נאמר כן ובחומש הפקודים אף בו נאמר כן [26] ויהיו כל הפקודים שש מאות אלף ושלשת אלפים וחמש מאות וחמשים והלא בשתי שנים היו ואי אפשר שלא היו בשעת מנין הראשון בני י״ט שנה שלא נמנו ובשנייה נעשו בני כ׳? תשובה לדבר אצל שנות האנשים בשנה אחת נמנו אבל למנין יציאת מצרים היו שתי שנים לפי שליציאת מצרים מונין מניסן כמו ששנינו במסכת ראש השנה [27] ונבנה המשכן בראשונה והוקם בשנייה שנתחדשה שנה באחד בניסן אבל שנות האנשים מנוין למנין שנות עולם המתחילין מתשרי נמצאו שני המנינים בשנה אחת המנין הראשון היה בתשרי לאחר יום הכפורים שנתרצה המקום לישראל לסלוח להם ונצטוו על המשכן והשני באחד באייר: על עבדת אהל מועד. הן האדנים שנעשו בו: .18 כיור. כמין דוד גדולה ולה דדים המריקים בפיהם מים: וכנו. כתרגומו בסיסיה מושב מתוקן לכיור: לרחצה. מיסב על הכיור: ובין המזבח. [ז] מזבח העולה שכתוב בו שהוא לפני פתח משכן אהל מועד והיה הכיור משוך קמעא ועומד

ק׳ ודף כ׳: [17] ירושלמי שקלים פ׳ א׳; [18] שמות ל״ח; [19] במדבר א׳; [20] שמות ל״ה; [21] שמות ל״ב; [22] ע״ב במדבר רבה פ׳ א׳; [23] במדבר א׳; [24] שמות מ׳; [25] שמות ל״ח; [26] במדבר א׳; [27] דף כ׳ ב׳;

כן בדבר שפירושו אחריו כגון זה הדבר וכו׳] בלי הזכרת שם של ר״י: [י] נאמרו שם מחצית השקל תרומה לד׳ יתן תרומת ד׳ לתת את תרומת ד׳ תרומת אדנים היתה לאדנים ותרומת מזבח למזבח לקנות מהן קרבנות ציבור לכל השנה דכתיב בה לכפר על נפשותיכם: לבדק הבית. היא לא היתה שוה בכולן אלא איש כפי נדבתו שנ׳ ויבאו האנשים על הנשים כל נדיב לב *מגילה כ״ט ב׳: [ז] *מתוך שנ׳ בכיור בין אהל מועד ובין המזבח וכתוב אחר אומר מזבח

ועומד כנגד אויר שבין המזבח והמשכן ואינו מפסיק כלל בינתים משום שנאמר [28] ואת מזבח העולה שם פתח משכן אהל מועד. כלומר מזבח לפני אהל מועד ואין כיור לפני אהל מועד. הא כיצד. משוך קמעא כלפי הדרום כך שנויה בזבחים [29]: 19. את ידיהם ואת רגליהם. בבת אחת היה מקדש ידיו ורגליו וכך שנינו בזבחים [30] כיצד קדוש ידים ורגלים מניח ידו הימנית על גבי רגלו הימנית וידו השמאלית על גבי רגלו השמאלית ומקדש: 20. בבאם אל אהל מועד. [ח] להקטיר קטרת שחרית ובין הערבים או [31] להזות מדם פר כהן המשיח [32] ושעירי ע״ז: ולא ימתו. הא אם לא ירחצו ימותו שבתורה נאמרו [שהתורה נאמרה] כללות ומכלל לאו אתה שומע הן [ט]: אל המזבח. החיצון. שאין כאן ביאת אהל מועד אלא בחצר: 21. ולא ימתו. [33] לחייב מיתה על המשמש במזבח ואינו רוחץ ידים ורגלים שהמיתה הראשונה לא שמענו אלא על הנכנס להיכל [באהל]: 23. בשמים ראש. חשובים: וקנמן בשם. לפי שהקנמון קליפת עץ הוא יש שהוא טוב ויש בו ריח טוב וטעם ויש שאינו אלא כעץ לכך הוצרך לומר קנמן בשם מן הטוב: מחציתו חמשים ומאתים. [י] מחצית הבאתו תהא חמשים ומאתים נמצא כלו חמש מאות כמו שיעור מר דרור אם כן למה נאמר בו הצאין גזירת הכתוב היא להביאו לחצאין להרבות בו ב׳ הכרעות שאין שוקלין עין בעין וכך שנויה בכריתות [34]: וקנה בשם. קנה של בשם לפי שיש קנים שאינן של בשם הוצרך לומר בשם: חמשים ומאתים. סך משקל כולו [סך כולו]: 24. וקדה. שם שרש עשב. ובלשון [ולשון] חכמים [35] קציעה: הין. י״ב לונין ונחלקו בו חכמי ישראל [36] [יא] ר׳ מאיר אומר בו שלקו את העיקרין [יב]. אמר לו רבי יהודה והלא לסוך את העיקרין [יג] אינו ספק אלא שְׁרָאוּם במים [יד] שלא יבלעו את השמן ואחר כך הציף עליהם השמן [טו] עד שקלט הריח וקפחו [טז] לשמן מעל העיקרין: 25. רקח מרקחת. רקח שם דבר הוא והטעם מוכיח שהוא למעלה והרי הוא כמו [37] רֶקח [38] רָגע ואינו כמו [39] רונע הים וכמו [40] רוקע הארץ. שהטעם למטה. וכל דבר המעורב בחבירו עד שזה קופת מזה או ריח או טעם קרוי מרקחת: רקח מרקחת. רקח העשוי על ידי אומנות ותערובות: מעשה רקח. שם האומן בדבר: 26. ומשחת בו. [41] כל

המשיחות

[28] שמות מ׳; [29] דף נ״ח ודף נ״ט: [30] דף י״ט ב׳: [31] ויקרא ז׳; [32] ע׳ זבחים י״ט ודף כ״א; [33] ע׳ ת״כ פ׳ שמיני; [34] דף ה׳; [35] ונס ת״א: [36] הוריות י״א ב׳ כריתות ה׳; [37] שה״ש ח׳: [38] שמות ל״ג; [39] ישעיה נ״א; [40] שם מ״ב: [41] כריתות ה׳:

העולה שם פתח משכן אהל מועד ואין כיור מפסיק בינתים למדת משני המקראות הללו שצריך ליתנו כל מה שיכול לקרבו באויר שבין מזבח לאהל מועד ובלבד שלא יהא מפסיק בין מזבח לפתח: היכן היה נתון משוך קימעא. מזוית המזבח ולדרום נמצא שאינו כנגד המזבח כלל אלא כבין אהל מועד ולמזבח ה״ג בת״כ ובמס׳ מדות וכו׳: [ח] ע״ג תוס׳ סנהדרין פ״ג וע׳ תוס׳ יומא ה׳ ב׳ ד״ה להביא. וע״ג ר״ש כלים א׳ ט׳: [ט] ע״ג *לעיל כ״ח ל״ה ועוד ב׳ י״ב: [י] *דהכי אמר קרא מחציתו חמשים ומאתים דלהכי נקט מחציתו שלא יהו שוקלים אותו הכל ביחד אלא לחצאים כדי שיהו שם שתי הכרעות: [יא] וכן היא בירוש׳ סוטה פ׳ ח׳ אבל בתלמוד בבלי הפלוגתא בין ר׳ יהודה ובין ר׳ יוסי; [יב] אותם שרשים של בשמים האמורים בפרשה דכתיב ואתה קח לך בשמים ראש מר דרור וגו׳: [יג] *אינו סופק (ר״ל מספיק). לפי שהשמן לא היה אלא י״ב לוגין כדמפרש לקמן והעקרין היו מרובין ואפילו בסיכה היה נבלע בעקרין וכל שכן בשליקה: [יד] *ברישא שהיו מתמלאים מן המים ושוב לא יהו בולעים מן השמן כל כך: [טו] לאחר שהוציאם מן המים כדי שיקלוט השמן מריח הבשמים; [טז] *קנחו משה לשמן מעל העיקרין ונתנו בצלוחית:

המשיחות כמין[יז] כי, חוץ משל מלכים שהן כמין נזר[יח]: .29 וקדשת אתם. משיחה זו מְקַדִּשְׁתָּם להיות קדש קדשים. ומה היא קדושתם? כל הנגע וגו'. [42] כל הראוי לכלי שרת משנכנס לתוכו קד וש קדושת הגוף ליפסל ביוצא ובלינה ובטבול יום ואינו נפדה לצאת לחולין, אבל דבר שאינו ראוי להם אין מקדשין. ושנויה היא משנה שלמה אצל מזבח [43] מתוך שנאמר [44] כל הנוגע במזבח יקדש, שומע אני בין ראוי בין שאינו ראוי ת"ל [44] כבשים, מה כבשים ראויים אף כל ראוי. כל משיחת משכן וכהנים ומלכים מתורגם לשון רבוי לפי שאין צורך משיחתן אלא לגדולה כי כן יסד המלך שזה חנוך גדולתן ושאר משיחות כגון רקיקין משוחין *[יח] [45] וראשית שמנים ימשחו לשון ארמית בהן כלשון עברית: .31 לדרתיכם. מכאן למדו רבותינו [46] לומר שכולו קיים לעתיד לבא[יט]: זה. [46] בגימטריא תריסר לוגין הוו: .32 לא ייסך. בשני יודי"ן לשון לא יפעל [כמו [47] למען ייטב לך]: על בשר אדם לא ייסך. מן השמן הזה עצמו: ובמתכנתו לא תעשו כמהו. בסכום סמניו לא תעשו אחר כמוהו במשקל סמנין הללו לפי מדת הין שמן אבל אם פחת או רבה סממנין לפי מדת הין שמן מותר [48] ואף העשוי במתכנתו של זה אין הסך ממנו חייב אלא הרוקחו: ובמתכנתו. לשון חשבון, כמו [49] מתכנת הלבנים. וכן במתכנתה של קטורת: .33 ואשר יתן ממנו. [50] מאותו של משה: על זר. שאינו צורך כהונה ומלכות [גדולה ומלכות]: .34 נטף. [51] הוא צרי ועל [ועל שם] שאינו אלא [כ] שרף הנוטף מעצי הקטף קרוי נטף ובלעז גומ"א [כא] והצרי קורין לו טרי"אקה: ושחלת. שורש בשֶׂם חלק ומצהיר כצפורן ובלשון המשנה קרוי [כב] צפורן וזהו שתרגם אנקלוס וטופרא: וחלבנה. בשֶׂם שריחו רע וקורין לו גלבנא [גלמא] ומנאה הכתוב בין סמני הקטרת ללמדנו שלא יקל בעינינו לצרף עמנו באגודת תעניותינו ותפלותינו את פושעי ישראל שיהיו נמנין עמנו [52]: סמים. אחרים: ולבנה זכה. מכאן למדו רבותינו [52] י"א סמנין נאמרו לו למשה בסיני מעוט סמים שנים נטף ושחלת וחלבנה ג' הרי חמשה סמים לרבות עוד כמו אלו הרי עשרה ולבונה הרי י"א ואלו הן הצרי והצפורן החלבנה והלבונה מר וקציעה שבלת נרד וכרכם הרי ח', שהשבלת ונרד אחד שהנרד דומה לשבלת, הקשט והקלופה וקנמון הרי י"א, בורית כרשינה אינו נקטר אלא בו שפין את הצפורן לְלַבְּנָהּ שתהא נאה: בד בבד יהיה. אלו הארבעה הנזכרים כאן יהיו שוין משקל במשקל, כמשקלו של זה כך משקלו של זה וכן שנינו [52] הצרי והצפורן החלבנה והלבונה משקל שבעים שבעים מנה, ולשון בד נראה בעיני [כג] שהוא לשון יחיד אחד באחד יהיו זה כמות זה: .35 ממלח. כתרגומו מעורב שיערב שחיקתן יפה יפה זה עם זה ואומר אני שדומה לו [53] וייראו המלחים [54] מלחיך וחובליך, על שם שמהפכין את המים במשוטות כשמנהיגים את הספינה [כשהן יושבין [כד] כאדם המהפך בכף בצים [כה] טרופות [נקופות [כו]] לערבן עם המים וכל דבר שאדם רוצה

[42] ע' זבחים פ"ז; [43] ת"כ ר"ש פ' לו וזבחים פ"ג ב'; [44] שמות כ"ט; [45] עמוס ו'; [46] כריתות ה' ב'; [47] דברים ה'; [48] כריתות ה' ב'; [49] שמות ה'; [50] כריתות ה' ב'; [51] כריתות ו'; [52] כריתות ו' ב'; [53] יונה א'; [54] יחזקאל כ"ז;

[יז] ע' לעיל סימן כ"ט אות א' ואות ג': [יח] סביב על ראשו: *[יח] כונתו על הפסוק ורקיקי מצות משחים בשמן בשמות כ"ט ב': [יט] *אלמא כולהו י"ב לוגין דקיימי לעתיד לבא: [כ] *צרי שרף נטף כדמפרש לקמן שרף מעצי הקטף ושרף היינו מידי דמנטף מן העץ וקורין גומא: [כא] והצרי — טריאקה ל' בנוס' ישנות וע"ג ברמב"ן (ס' הזכרון): [כב] *צפורן, שחלת דמתרג' טופרא שחלקה כצפורן: [כג] [בעיני רבינו שלמה]: [כד] ע' לשון רש"י בשבת ק"מ: [כה] (בצים טרופות בלשון המשנה שבת פרק ח'): [כו] (מלשון ונקף סבכי היער):

רוצה לערב יפה יפה מהפכו באצבע או בבזך: ממלח טהור קדש. ממולח יהיה וטהור יהיה וקדש יהיה: .36 ונתתה ממנה וגו'. היא קטרת שבכל יום ויום שעל מזבח הפנימי שהוא באהל מועד: אשר אועד לך שמה. כל מועדי דבור שאקבע לך אני קובעם לאותו מקום: .37 במתכנתה. במנין סממניה: קדש תהיה לך לה'. שלא תעשנה אלא לשמי: .38 להריח בה. [55] אבל עושה אתה במתכנתה משלך כדי למכרה [למסרה [כו]] לצבור:

לא. .2 קראתי בשם. לעשות מלאכתי, את בצלאל: .3 בחכמה. [1] מה שאדם שומע מאחרים ולמד: בתבונה. מבין דבר [דבר מתוך דבר] מלבו מתוך דברים שלמד: בדעת. רוח הקדש: .4 לחשב מחשבת. אריגת מעשה חשב: .5 ובחרשת. לשון אומנות, כמו [2] חרש חכם. ואנקלוס פירש ושנה בפירושן שחרש אבנים קרוי אומן וחרש עץ קרוי נגר[א]: למלאת. להושיבה במשבצת שלה במלואה לעשות המשבצת לְמִדַּת מושב האבן ועביה: .6 ובלב כל חכם לב וגו'. [ב]ועוד שאר חכמי לב יש בכם [ג]וכל אשר [נתתי] בו חכמה ועשו את כל אשר צויתך: .7 ואת הארן לעדת. לצורך לוחות העדות: .8 הטהרה. על שם זהב טהור: .10 ואת בגדי השרד. אומר אני לפי פשוטו של מקרא אי אפשר לומר שבבגדי כהונה מדבר לפי שנאמר אצלם ואת בגדי הקדש לאהרן הכהן ואת בגדי בניו לכהן אלא [אלו בגדי השרד] [ד]הם בגדי התכלת והארגמן ותולעת שני האמורין בפרשת מסעות [3] ונתנו אל בגד תכלת ופרשו עליו בגד ארגמן ופרשו עליהם בגד תולעת שני, ונראין דברי שנאמר [4] ומן התכלת והארגמן ותולעת השני עשו בגדי שרד לשרת בקדש, ולא הוזכר שש עמהם ואם בבגדי כהונה מדבר לא מצינו באחד מהם ארגמן או תולעת שני בלא שש: בגדי השרד. יש מפרשים לשון עבודה ושירות כתרגומו לבושי שמושא ואין לו דמיון במקרא ואני אומר שהוא לשון ארמי כתרגום של [5] קלעים ותרגום של [5] מכבר שהיו ארוגים במחט עשויים נקבים נקבים לצ״דיץ בלעז: .11 ואת קטרת הסמים לקדש. לצורך הקטרת ההיכל שהוא קודש: .13 ואתה דבר אל בני ישראל. ואתה אף על פי שהפקדתיך לצוותם על מלאכת המשכן אל יקל בעיניך לדחות את השבת מפני אותה מלאכה[ה]: אך את שבתתי תשמרו. אף על פי שתהיו רדופין [וזריזין] בזריזות המלאכה [ו][שבת אל תדחה מפניה. [6] כל אכין ורקין מעוטין, למעט שבת ממלאכת המשכן]: כי אות הוא ביני וביניכם. אות גדולה היא בינינו שבחרתי בכם בהנחילי לכם את [השבת שהיא יום מנוחתי לדעת וכו'] יום מנוחתי למנוחה: לדעת. האומות [בה] כי אני ה' מקדשכם: .14 מות יומת. [7] אם יש עדים והתראה: ונכרתה.

בלא

[55] ע' כריתות ה':

לא [1] ע״ג * דברים ח' י״ג: [2] ישעי' מ': [3] במדבר ד': [4] שמות ל״ט: [5] שמות כ״ז: [6] ר״ה י״ז כ': [7] ע' מכילתה:

[כו] וכן הוא בתלמוד:

לא [א] א״א וחרש ברזל קרוי נפח: [ב] [ושאר החכמים שלא נזכרו כמו בצלאל ואהליאב גם הם יעשו וסה״ר]: [ג] כל (בלי וי״ו). ג' הרב אלמושנינו וש״א: [ד] וכן לדעת הפרחון והרד״ק הכנים בס' השרשים פירוש זה על שם רש״י והודה לדבריו: [ה] ע״ג *ל״ה ב': [ו] וע״ג ברמב״ן שטען על דברים הללו ברש״י וצידה לדרך מחק אותם לגמרי אחר שראה רש״י של קלף ישן נושן ולא כתוב שם כלל

בלא התראה: מחלליה. הנוהג בה חול [מנהג בזיון וחול] בקדושתה[ויעשה בה מלאכת חול]: .15 שבת שבתון. מנוחת מרגוע ולא מנוחת עראי: קדש לה׳. שמירת קדושתה לשמי ובמצותי: .17 וינפש. כתרגומו ונח. וכל לשון נופש הוא לשון נפש שמשיב נפשו ונשימתו בהרגיעו מטורח המלאכה ומי שכתוב בו [8] לא ייעף ולא יגע, וכל פעלו במאמר [ז] הכתיב מנוחה לעצמו [ח] לשבר [לשכך] האוזן מה שהיא יכולה לשמוע: .18 ויתן אל משה וגו׳. אין מוקדם ומאוחר בתורה [9] מעשה העגל קודם לצווי מלאכת המשכן ימים רבים היה שהרי בי״ז בתמוז נשתברו הלוחות וביום הכפורים נתרצה הקב״ה לישראל ולמחרת התחילו בנדבת המשכן והוקם באחד בניסן: ככלתו. [10] ככלתו כתיב [חסר] שנמסרה לו תורה במתנה ככלה לחתן שלא היה יכול ללמוד כולה בזמן מועט כזה. דבר אחר [11] מה כלה מתקשטת בכ״ד קשוטין הן האמורים בספר ישעיה [12] אף תלמיד חכם צריך להיות בקי בכ״ד ספרים: לדבר אתו. החקים והמשפטים שבואלה המשפטים: לדבר אתו. מלמד שהיה משה שומע מפי הגבורה וחוזרין ושונין את ההלכה שניהם יחד [13]: לחת. [13] לחת כתיב שהיו שתיהן שוות:

לב. .1 כי בשש משה. כתרגומו לשון איחור. וכן [1] בשש רכבו. [2] ויחילו עד בוש. כי כשעלה משה להר אמר להם לסוף ארבעים יום אני בא בתוך שש שעות כסבורים הם שאותו יום שעלה מן המנין הוא והוא אמר להם שלמים מ׳ יום ולילו עמו ויום עלייתו אין לילו עמו שהרי בז׳ בסיון עלה נמצא יום ארבעים בשבעה עשר בתמוז בי״ו בא שטן וערבב את העולם והראה דמות חשך ואפלה וערבוביא לומר ודאי מת משה [א] לכך בא ערבוביא .לעולם אמר להם מת משה שכבר באו שש שעות ולא בא וכו׳ כדאיתא במסכת שבת [3] ואי אפשר לומר שלא טעו אלא ביום המעונן בין קודם חצות [*א] בין לאחר חצות שהרי לא ירד משה עד יום המחרת שנאמר וישכימו ממחרת ויעלו עולות: אשר ילכו לפנינו. [4] אלוהות הרבה אוו להם [ב]: כי זה משה האיש. [5] כמין דמות [ג] משה הראה להם השטן שנושאים אותו באויר רקיע השמים: אשר העלנו מארץ מצרים. והיה מורה לנו דרך אשר נעלה בה עתה צריכין אנו לאלוהות אשר ילכו לפנינו: .2 באזני נשיכם. [6] אמר אהרן בלבו [ד] הנשים והילדים חסים על תכשיטיהן שמא יתעכב הדבר ובתוך כך יבא משה והם לא המתינו ופרקו מעל [שעל] [משל] עצמן [ה]: פרקו. לשון צווי מגזרת פרק ליחיד כמו ברכו מגזרת ברך: .3 ויתפרקו. לשון פריקת משא כשנטלום מאזניהם נמצאו הם מפורקים מנזמיהם דישקריי״ר בלעז: את נזמי. כמו מנזמי. כמו [7] כצאתי את העיר, מן העיר: .4 ויצר אתו בחרט. יש לתרגמו בשני פנים. האחד

[8] ישעיה מ׳: [9] ע׳ תנחומא פ׳ פקד לך׳ [10] ע׳ ש״ר: [11] שם ותנח׳: [12] סימן ג׳: [13] תנח׳ ע״ג
* דברים ע׳ י׳:

לב [1] שופטים ה׳: [2] שם ג׳: [3] דף פ״ט: [4] ע׳ סנהדרין ס״ג: [5] ע׳ שבת פ״ט: [6] ע׳ פדר״א ותנח׳: [7] שמות ט׳:

לשון זה: [ז] ע״ג * דברים כ״ט י״ט: [ח] לשבך. וע״ג אות ט״ו פרשה י״ט ובפשטים דר״י מווינא מצאתי אח״כ „לשבר לשון שבירה כלומר לשברה ולעשות רכה כדי לשמוע (א״א ע׳ משלי כ״ה ט״ו) וי״ג בס׳ לשון סברא ויש מפרשים לשון סבל לא יכלכלוך מתרג׳ יסברונך״:

לב [א] לכך — משה ל׳ ברש״י לתלמוד ע״ש: * [א] בין ל׳ ברש״י לתלמוד: [ב] * אף לאלהות אחרים וקבלו עליהם וע״ג חולין ס׳ עוים שאוו לאלהות הרבה ורש״י שבת פ״ח: ד״ה שכרמתי שאספתי להתאות אלהות הרבה כדכתיב אלה אלהיך ישראל: [ג] מטה. כן הוא בשבת פ״ט: [ד] [אם אומר להם הביאו משלכם יביאו מיד אלא אומר להם הביאו משל בניכם נשיכם ובנותיכם שהנשים והילדים] וכ׳: [ה] אשר באזני נשיהם אין כתיב כאן אלא אשר באזניהם. תנח׳

רוצה לערב יפה יפה מהפכו באצבע או בבזך: ממלח טהור קדש. ממולח יהיה וטהור יהיה וקדש יהיה: .36 ונתתה ממנה וגו׳. היא קטרת שבכל יום ויום שעל מזבח הפנימי שהוא באהל מועד: אשר אועד לך שמה. כל מועדי דבור שאקבע לך אני קובעם לאותו מקום: .37 במתכנתה. במנין סממניה: קדש תהיה לך לה׳. שלא תעשנה אלא לשמי: .38 להריח בה. [55] אבל עושה אתה במתכנתה משלך כדי למכרה [למסרה [כז]] לצבור:

לא. .2 קראתי בשם. לעשות מלאכתי. את בצלאל: .3 בחכמה. [1] מה שאדם שומע מאחרים ולמד: בתבונה. מבין דבר [דבר מתוך דבר] מלבו מתוך דברים שלמד: בדעת. רוח הקדש: .4 לחשב מחשבת. ארינת מעשה חשב: .5 ובחרשת. לשון אומנות. כמו [2] חרש חכם. ואנקלוס פירש ושנה בפירושן שחרש אבנים קרוי אומן וחרש עץ קרוי נגר [א]: למלאת. להושיבה במשבצת שלה במלואה לעשות המשבצת לְמִדַּת מושב האבן ועביה: .6 ובלב כל חכם לב וגו׳. [ב] ועוד שאר חכמי לב יש בכם [ג] וכל אשר [נתתי] בו חכמה ועשו את כל אשר צויתך: .7 ואת הארן לעדת. לצורך לוחות העדות: .8 הטהרה. על שם זהב טהור: .10 ואת בגדי השרד. אומר אני לפי פשוטו של מקרא אי אפשר לומר שבבגדי כהונה מדבר לפי שנאמר אצלם ואת בגדי הקדש לאהרן הכהן ואת בגדי בניו לכהן אלא [אלו בגדי השרד] [ד] הם בגדי התכלת והארגמן ותולעת שני האמורין בפרשת מסעות [3] ונתנו אל בגד תכלת ופרשו עליו בגד ארגמן ופרשו עליהם בגד תולעת שני. ונראין דברי שנאמר [4] ומן התכלת והארגמן ותולעת השני עשו בגדי שרד לשרת בקדש. ולא הוזכר שש עמהם ואם בבגדי כהונה מדבר לא מצינו באחד מהם ארגמן או תולעת שני בלא שש: בגדי השרד. יש מפרשים לשון עבודה ושירות כתרגומו לבושי שמושא ואין לו דמיון במקרא ואני אומר שהוא לשון ארמי כתרגום של [5] קלעים ותרגום של [5] מכבר שהיו ארונים במחט עשויים נקבים נקבים לצי״דץ בלעז: .11 ואת קטרת הסמים לקדש. לצורך הקטרת ההיכל שהוא קודש: .13 ואתה דבר אל בני ישראל. ואתה אף על פי שהפקדתיך לצוותם על מלאכת המשכן אל יקל בעיניך לדחות את השבת מפני אותה מלאכה [ה]: אך את שבתתי תשמרו. אף על פי שתהיו רדופין [וזריזין] בזריזות המלאכה [ו] [שבת אל תדחה מפניה. [6] כל אכין ורקין מעוטין, למעט שבת ממלאכת המשכן]: כי אות הוא ביני וביניכם. אות גדולה היא בינינו שבחרתי בכם בהנחילי לכם את [השבת שהיא יום מנוחתי לדעת וכו׳] יום מנוחתי למנוחה: לדעת. האומות [בה] כי אני ה׳ מקדשכם: .14 מות יומת. [7] אם יש עדים והתראה: ונכרתה.
בלא

[55] ע׳ כריתות ה׳:

לא [1] ע״ג * דברים ח׳ י״ג: [2] ישעי׳ מ׳: [3] במדבר ד׳: [4] שמות ל״ט: [5] שמות כ״ז: [6] ר״ה י״ז כ׳ [7] ע׳ מכילתא:

[כז] וכן הוא בתלמוד:

לא [א] א״א וחרש ברזל קרוי נפח: [ב] [ושאר החכמים שלא נזכרו כמו בצלאל ואהליאב גם הם יעשו וסה״ד]: [ג] כל (בלי וי״ו). ג׳ הרב אלמושנינו וש״א: [ד] וכן לדעת הפרחון והרד״ק הבנים בס׳ השרשים פירוש זה על שם רש״י והודה לדבריו: [ה] ע״ג *ל״ה ב׳: [ו] וע״ג ברמב״ן שטען על דברים הללו ברש״י וצירה לדרך מחק אותם לגמרי אחר שראה רש״י של קלף ישן נושן ולא כתוב שם כלל

בלא התראה: מחלליה. הנוהג בה חול [מנהג בזיון וחול] בקדושתה [ויעשה בה מלאכת חול]: 15. שבת שבתון. מנוחת מרגוע ולא מנוחת עראי: קדש לה׳. שמירת קדושתה לשמי ובמצותי: 17. וינפש. כתרגומו ונח. וכל לשון נופש הוא לשון נפש שמשיב נפשו ונשימתו בהרגיעו מטורח המלאכה ומי שכתוב בו [8]לא ייעף ולא יגע. וכל פעלו במאמר [ז]הכתיב מנוחה לעצמו [ח]לשבר [לשכך] האוזן מה שהיא יכולה לשמוע: 18. ויתן אל משה וגו׳. אין מוקדם ומאוחר בתורה [9]מעשה העגל קודם לצווי מלאכת המשכן ימים רבים היה שהרי בי״ז בתמוז נשתברו הלוחות וביום הכפורים נתרצה הקב״ה לישראל ולמחרת התחילו בנדבת המשכן והוקם באחד בניסן: ככלתו. [10]ככלתו כתיב [חסר] שנמסרה לו תורה במתנה ככלה לחתן שלא היה יכול ללמוד כולה בזמן מועט כזה. דבר אחר [11]מה כלה מתקשטת בכ״ד קשוטין הן האמורים בספר ישעיה[12] אף תלמיד חכם צריך להיות בקי בכ״ד ספרים: לדבר אתו. החקים והמשפטים שבואלה המשפטים: לדבר אתו. מלמד שהיה משה שומע מפי הגבורה וחוזרין ושונין את ההלכה שניהם יחד[13]: לחת. [13]לחת כתיב שהיו שתיהן שוות:

לב. 1. כי בשש משה. כתרגומו לשון איחור. וכן [1]בשש רכבו. [2]ויחילו עד בוש, כי כשעלה משה להר אמר להם לסוף ארבעים יום אני בא בתוך שש שעות כסבורים הם שאותו יום שעלה מן המנין הוא והוא אמר להם שלמים מ׳ יום ולילו עמו ויום עלייתו אין לילו עמו שהרי בז׳ בסיון עלה נמצא יום ארבעים בשבעה עשר בתמוז בי״ז בא שטן וערבב את העולם והראה דמות חשך ואפלה וערבוביא לומר ודאי מת משה [א]לכך בא ערבוביא לעולם אמר להם מת משה שכבר באו שש שעות ולא בא וכו׳ כדאיתא במסכת שבת[3] ואי אפשר לומר שלא טעו אלא ביום המעונן בין קודם חצות [*א]בין לאחר חצות שהרי לא ירד משה עד יום המחרת שנאמר וישכימו ממחרת ויעלו עולות: אשר ילכו לפנינו. [4]אלוהות הרבה אוו להם[ב]: כי זה משה האיש. [5]כמין דמות [ג]משה הראה להם השטן שנושאים אותו באויר רקיע השמים: אשר העלנו מארץ מצרים. והיה מורה לנו דרך אשר נעלה בה עתה צריכין אנו לאלוהות אשר ילכו לפנינו: 2. באזני נשיכם. [6]אמר אהרן בלבו [ד]הנשים והילדים חסים על תכשיטיהן שמא יתעכב הדבר ובתוך כך יבא משה והם לא המתינו ופרקו מעל [שעל] [משל] עצמן[ה]: פרקו. לשון צווי מגזרת פרק ליחיד כמו ברכו מגזרת ברך: 3. ויתפרקו. לשון פריקת משא כשנטלום מאזניהם נמצאו הם מפורקים מנזמיהם דישקריי״ר בלעז: את נזמי. כמו מנזמי. כמו [7]כצאתי את העיר, מן העיר: 4. ויצר אתו בחרט. יש לתרגמו בשני פנים, האחד

[8] ישעיה מ׳; [9] ע׳ תנחומא פ׳ פסל לך׳ [10] ע׳ ש״ר; [11] שם ותנח׳; [12] סימן ג׳; [13] תנח׳ ע״ג
* דברים ט׳ י׳ :

לב [1] שופטים ה׳; [2] שם ג׳; [3] דף פ״ט; [4] ע׳ סנהדרין ס״ג; [5] ע׳ שבת פ״ט; [6] ע׳ פדר״א ותנח׳; [7] שמות ט׳ :

לשון זה: [ז] ע״ג * דברים כ״ט י״ט: [ח] לשבך, וע״ג אות ט״ו פרשה י״ט ובפשטים דר״י מווינא מצאתי אח״כ „לשבר לשון שבירה כלומר לשברה ולעשות רכה כדי לשמוע (א״א ע׳ משלי כ״ה ט״ו) וי״ג כס׳ לשון סברא ויש מפרשים לשון סבל לא יכלכלוך מתרג׳ יסברונך״:
לב [א] לכך — משה ל׳ ברש״י לתלמוד ע״ש: *[א] בין ל׳ ברש״י לתלמוד: [ב]* אף לאלהות אחרים וקבלו עליהם וע״ג חולין ס׳ עוים שאוו לאלהות הרבה ורש״י שבת פ״ח: ד״ה שכרמתי שאספתי להתאות אלהות הרבה כדכתיב אלה אלהיך ישראל: [ג] מטה. כן הוא בשבת פ״ט: [ד] [אם אומר להם הביאו משלכם יביאו מיד אלא אומר להם הביאו משל בניכם נשיכם ובנותיכם שהנשים והילדים] וכ׳: [ה] אשר באזני נשיהם אין כתיב כאן אלא אשר באזניהם. תנח׳

האחד ויצר לשון קשירה, בחרט לשון סודר. כמו [8] המטפחות והחריטים. [9] ויצר ככרים כסף בשני חריטים. והשני ויצר לשון צורה, בחרט כלי אומנות הצורפין שחורצין [וחורתין] בו צורות בזהב כעט סופר החורת [החורט] אותיות בלוחות ופנקסין, כמו [10] וכתוב עליו בחרט אנוש. וזהו שתרגם אנקלוס וצר יתיה בזיפא. לשון זיוף הוא כלי אומנות שחורצין בו בזהב אותיות[ו] ושקדים שקורין בלעז נייל, ומזייפין על ידו חותמות: עגל מסכה. [11] כיון שהשליכו [הזהב לאור בכור] לכור באו מכשפי ערב רב שעלו עמהם ממצרים ועשאוהו בכשפים. ויש אומרים [11] מיכה היה שם שיצא מתוך דמוסי בנין [ז] שנתמעך [שנתמכמך] בו במצרים והיה בידו שם [וטס] שכתב בו משה [ח] עלה שור עלה שור להעלות ארונו של יוסף מתוך נילוס והשליכו לתוך הכור ויצא העגל: מסכה. לשון מתכת. דבר אחר [12] קכ״ה קנטרין זהב היו בו כגימטריא של מסכה: אלה אלהיך. [12] ולא נאמר אלה אלהינו. מכאן שערב רב שעלו ממצרים הם שנקהלו על אהרן והם שעשאוהו ואחר כך הטעו את ישראל אחריו: 5. וירא אהרן. שהיה בו רוח חיים שנאמר [13] בתבנית שור אוכל עשב, וראה שהצליח מעשה שטן ולא היה לו פה לדחותם לגמרי: ויבן מזבח. לדחותם: ויקרא. חג לה׳ מחר. ולא היום שמא יבוא משה קודם שיעבדוהו. זהו פשוטו. ומדרשו בויקרא רבה [14] דברים הרבה ראה אהרן [15] ראה חור בן אחותו שהיה מוכיחם והרגוהו וזהו ויבן מזבח לפניו [ט] וַיִּבֶן מִזָּבוּחַ לפניו ועוד ראה ואמר מוטב שיתלה בי הסרחון ולא בהם. ועוד ראה ואמר אם הם בונים אותו המזבח זה מביא צרור וזה מביא אבן ונמצאת מלאכתן נעשית בבת אחת מתוך שאני בונה אותו ואני מתעצל במלאכתי בין כך ובין כך משה בא: חג לה׳. בלבו היה לשמים בטוח היה שיבא משה ויעבדו את המקום: 6. וישכימו. השטן זרזם כדי שיחטאו: לצחק. [16] יש במשמע הזה גלוי עריות כמו שנאמר [17] לצחק בי. ושפיכות דמים כמו שנאמר [18] יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו. אף כאן נהרג חור: 7. וידבר. [19] לשון קושי הוא, כמו [20] וידבר אתם קשות: לך רד. [21] מגדולתך, לא נתתי לך גדולה אלא בשבילם [22] באותה שעה נתנדה משה מפי בית דין של מעלה: שחת עמך. [23] שחת העם לא נאמר אלא עמך, ערב רב שקבלת מעצמך וגיירתם ולא נמלכת בי ואמרת טוב שידבקו גרים בשכינה הם שחתו והשחיתו: 9. קשה ערף. מחזירין קשי ערפם לנגד מוכיחיהם וממאנים לשמוע: 10. הניחה לי. עדיין לא שמענו שהתפלל משה עליהם והוא אומר הניחה לי אלא [24] כאן פתח לו פתח והודיעו שהדבר תלוי בו שאם יתפלל עליהם לא יכלם: 11. למה ה׳ יחרה אפך. [י] כלום מתקנא אלא

חכם

[8] ישעיה ג׳; [9] מלכים ב׳ ה׳; [10] ישעיה ח׳; [11] ע׳ תנח׳; [12] תנחומא; [13] תהלים ק״ו; [14] פ׳ י׳; [15] סנהד׳ ז׳; [16] תנח׳ וע׳ * בראשית כ״א ט׳; [17] בראשית ל״ט; [18] שמואל ב׳ ב׳; [19] תנחומא ע״ג * ויקרא י׳ י״ט; [20] בראשית מ״ב; [21] ע׳ ברכות ל״ב; [22] תנחומא; [23] ע׳ תנחומא; [24] תנחומא ע״ג ברכות ל״ב ומהרש״א שם;

[ו] ע״ג * לעיל כ״ה ל״ג וגם רש״י בגיטין ז׳ ובחולין כ״ה ב׳ ובשבת י״ח ד״ה גפרית שמציירין פרחים וצורות בחרט וכו׳ ונראה שלדעת רש״י הכלים המצויירים כן נקראים בלשון עברי משוקדים: [ז] וע״ג * סוטה מ״ט. נתמכמך בבנין של מצרים שנתנוהו בבנין במקום לבנה כדמפרש באגדה שאמר לו להקב״ה אתה הרעות לעם הזה שעכשיו אם אין להם לבנים משימין בנים של ישראל בבנין אמר לו הקב״ה קוצים הם מכלין שגלוי לפניו אילו הם חיים היו רשעים ואם תרצה חוסה והוצא אחד מהן הלך והוציא את מיכה. לשון אחר נתמכמך עסק בבנין עד שנעשה מך כדאמרינן (יבמות ס״ז) כל העוסק בבנין מתמסכן * סנהדר׳ ק״א: [ח] כשכתב משה את השם והשליכו על גילום להעלות ארונו של יוסף בא מיכה ונטלו בהחבה והיינו דכתב ועבר ביום צרה כשהעביר הקב״ה לישראל עבר מיכה עמהם שבידו השם לעשות העגל * סנהדר׳ ק״ג ב׳: [ט] הבין מהזובוח לפניו שהרגו את חור על שלא עשה להם: [י] לשון הגמרא בע״ז נ״ה:

חכם בחכם נבור בגבור: 12. והנחם. התעשת להם מחשבה אחרת להיטיב להם על הרעה אשר חשבת להם: 13. זכר לאברהם. [25] אם עברו על עשרת הדברות אברהם אביהם נתנסה בעשרה נסיונות ועדיין לא קבל שכרו תנהו לו [ויצאו עשרה בעשרה]: לאברהם ליצחק ולישראל. [25] [אם לשרפה הם זכור לאברהם שמסר עצמו לישרף עליך באור כשדים, אם להריגה זכור ליצחק שפשט צוארו לעקידה, אם לגלות זכור ליעקב שגלה לחרן], ואם אינן נצולין בזכותן מה אתה אומר לי ואעשה אותך לגוי גדול? [26] ואם כסא של ג׳ רגלים [יא] אינו [יב] עומד לפניך (בשעת כעסך) קל וחומר לכסא של רגל אחד: אשר נשבעת להם בך. [27] לא נשבעת להם בדבר שהוא כלה לא בשמים ולא בארץ לא בהרים ולא בגבעות, אלא בך שאתה קיים ושבועתך קיימת לעולם שנאמר [28] בי נשבעתי נאם ה׳ וליצחק נאמר [29] והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך [*יב] וליעקב נאמר [30] אני אל שדי פרה ורבה. נשבע לו באל שדי: 15. משני עבריהם. [31] היו האותיות נקראות [יג] ומעשה נסים הוא: 16. מעשה אלהים המה. כמשמעו הוא בכבודו עשאן. דבר אחר כאדם האומר לחברו כל עסקיו של פלוני במלאכת פלונית כך כל שעשועיו של הקב״ה בתורה: חרות. לשון חרת וחרט אחד הוא, שניהם לשון חיקוק אנטלייר בלעז: 17. ברעה. בהריעו שהיו מריעים ושמחים וצוחקים [ושוחקים]: 18. אין קול ענות גבורה. אין הקול הזה נראה קול עניית גבורים הצועקים נצחון ולא קול חלשים שצועקים ווי או ניסה [נוסו]: קול ענות. קול חרופין ונדופין המענין את נפש שומען כשנאמרין לו: 19. וישלך מידיו וגו׳. [32] אמר מה פסח שהוא אחד מן המצות אמרה תורה [33] כל בן נכר [יד] לא יאכל בו. התורה כלה כאן וכל ישראל משומדים ואתננה להם: תחת ההר. לרגלי ההר: 20. ויזר. לשון נפוץ, וכן [34] יזרה על נוהו גפרית, וכן [35] כי חנם מזורה הרשת, שזורין בה דגן וקטנית: וישק את בני ישראל. [36] נתכוון לבדקן כסוטות. [37] שלש מיתות נדונו שם, אם יש עדים והתראה בסייף כמשפט אנשי עיר הנדחת שהן מרובין, עדים בלא התראה במגפה שנאמר ויגף ה׳ את העם, לא עדים ולא התראה בהדרוקן שבדקום המים וצבו בטניהם: 21. מה עשה לך העם. [טו] כמה יסורים שיסרוך סבלת עד שלא תביא עליהם חטא זה: 22. כי ברע הוא. בדרך רע הם הולכין תמיד ובנסיונות לפני המקום: 24. [ואמר להם]. אמרתי להם דבר אחד לבד [טז] והם מהרו והתפרקו ויתנו לי: ואשלכהו באש. ולא ידעתי שיצא העגל הזה ויצא: 25. [יז] פרע. מגולה, נתגלה שמצו וקלונו, כמו [38] ופרע את ראש האשה: לשמצה בקמיהם. להיות להם הדבר הזה לגנות בפי כל הקמים עליהם: 26. מי לה׳ אלי. יבא אלי

[25] תנחומא: [26] ברכות ל״ב: [27] ע׳ שם ותנח׳: [28] בראשית כ״ב: [29] שם כ״ו: [30] שם ל״ה: [31] ע׳ שבת ק״ד: [32] שבת פ״ז: [33] שמות י״ב: [34] איוב י״ח: [35] משלי א׳: [36] ע״ז מ״ד: [37] יומא ס״ו ב׳ ע״ג תנחומא: [38] במדבר ה׳:

[יא] אברהם יצחק ויעקב: [יב] [יכול לעמוד כסא של רגל אחד היאך יכול לעמוד]: [*יב] ע״ג * שמות ו׳ ד׳: [יג] *נקרא מבפנים ונקרא מבחוץ, האותיות הפוכות והתיבה הפוכה ולא אשמעינן אלא שהיה החקק נוקב את כל הלוח ולפיכך היו מ״ם וסמ״ך בנס: [יד] *מומר שנתנכרו מעשיו לאביו שבשמים: התורה כלה, תלוי בלוחות הללו וישראל מומרים עאכ״ו שאינם כדי לה: [טו] ע׳ סנהדרין ז׳ וע׳ תוס׳ כתובות ל״ג ד״ה אלמלא נגדוהו ותבין דבע״ז אף יסורין שחמורין ממיתה יוסר ואל יעבור (זאת הבנתי ממיני תרגומא של הגאון רייב): [טז] למי הזהב. וש״א גרס ואומר להם דבר איחור (כי בושש משה כתרג׳ לשון איחור) ר״ל למי זהב שהוא דבר איחור שלא יהיה נעשה במהירות והם מיהרו והתפרקו: [יז] וירא משה פירש״י אע״פ שהתעצל

אלי: כל בני לוי. [39] מכאן שכל השבט כשר[יח]: .27 כה אמר וגו'. והיכן אמר [40] זובח לאלהים יחרם [[יט]כך שנויה במכילתא]: אחיו. [41] מאמו והוא מישראל: .29 מלאו ידכם. אתם ההורגים אותם בדבר זה תתחנכו להיות כהנים למקום: כי איש מכם ימלא ידו בבנו ובאחיו: .30 אכפרה בעד חטאתכם. [42] אשים כופר וקנוח [וסתימה] לנגד חטאתכם להבדיל ביניכם ובין החטא: .31 אלהי זהב. [43] אתה הוא שגרמת להם שהשפעת להם זהב וכל חפצם מה יעשו שלא יחטאו. משל למלך שהיה מאכיל ומשקה את בנו ומקשטו ותולה לו כים בצוארו ומעמידו בפתח בית זונות מה יעשה הבן שלא יחטא: .32 ועתה אם תשא חטאתם. הרי טוב. איני אומר לך מחני. ואם אין, מחני. וזה מקרא קצר, וכן הרבה[44]: מספרך. מכל התורה כולה, שלא יאמרו עלי שלא הייתי כדאי לבקש עליהם רחמים: .34 אל אשר דברתי לך. [כ]יש כאן לך אצל דבור במקום אליך, וכן [45] לדבר לו על אדניהו: הנה מלאכי. ולא אני: וביום פקדי וגו'. עתה שמעתי אליך מלכלותם יחד ותמיד, תמיד כשאפקוד עליהם עונותיהם ופקדתי עליהם מעט מן העון הזה עם שאר העונות [46] ואין פורענות באה על ישראל שאין בה קצת מפרעון עון העגל: .35 ויגף ה' את העם. [47] מיתה בידי שמים לעדים בלא התראה:

לג. .1 לך עלה מזה. [1] ארץ ישראל גבוהה מכל הארצות. לכך נאמר עלה. דבר אחר [2] כלפי [שלפי] שאמר לו בשעת הכעס לך רד אמר לו בשעת רצון לך עלה: אתה והעם. כאן לא נאמר ועמך: .2 וגרשתי את הכנעני וגו'. ו' אומות הם [3] והגרגשי עמד ופנה מפניהם מאליו: .3 אל ארץ זבת חלב ודבש אני אומר לך להעלותם: כי לא אעלה בקרבך. לכך אני אומר לך ושלחתי לפניך מלאך: כי עם קשה ערף אתה. וכששכינתי בקרבכם ואתם ממרים בי מרבה אני עליכם זעם: אכלך. לשון כליון: .4 הדבר הרע. שאין השכינה שורה ומהלכת [שכינה ממהלכת] עמם: איש עדיו. [4] [א] כתרים שנתנו להם בחורב כשאמרו נעשה ונשמע: .5 רגע אחד אעלה בקרבך וכליתיך. אם אעלה בקרבך ואתם ממרים בי בקשיות ערפכם אזעום עליכם רגע אחד, [5] שהוא שיעור זעמו, שנאמר [6] חבי כמעט רגע עד יעבר זעם, ואכלה אתכם לפיכך טוב לכם שאשלח מלאך: ועתה. פורענות זו תלקו מיד שתורידו עדיכם מעליכם: ואדעה מה אעשה לך. בפקודת שאר העון אני יודע מה בלבי לעשות לך: .6 את עדים מהר חורב. [ב] את העדי שהיה בידם מהר חורב: .7 ומשה. מאותו עון והלאה: יקח את האהל. לשון הווה הוא, לוקח אהלו ונוטהו מחוץ למחנה אמר [7] מנודה לרב מנודה לתלמיד: הרחק. [8] אלפים אמה כענין שנאמר [9] אך רחוק יהיה ביניכם וביניו כאלפים אמה במדה: וקרא לו. והיה קורא לו אהל מועד הוא בית וועד למבקשי תורה: כל מבקש ה'. [10] מכאן למבקש פני זקן כמקבל פני שכינה:

יצא

[39] ע' יומא ס"ו ב'; [40] שמות כ"ב: [41] יומא ס"ו ב'; [42] ע' * בראשית ל"ב כ"א; [43] עי' ברכות ל"ב:
[44] ע"ג * שמות כ"ב כ"ד; [45] מלכים א' ב'; [46] סנהד' ק"ב ירושלמי תענית פ' ד': [47] ע' לעיל פסוק ח':
לג [1] זבחים נ"ד; [2] תנחומא; [3] ירוש' שביעית פ' ו'; [4] שבת פ"ט; [5] ברכות ז'; [6] ישעיה כ"ו; [7] תנחו':
[8] ירושלמי עירובין פ' ה': [9] יהושע ג'; [10] תנחומא:

מ"מ ראה משה בלבו. גי' הטור: [יח] שבולן בכלל זה: [יט] ובאמת במכילתא שלפנינו ל' המאמר. אך בילקוט ספר שופטים סימן מ"ג מובא מן המכילתא עם דברים אחרים שאינם במכילתא שלפנינו: [כ] ע' * בראשית כ"ד ו':

לג [א] *שני כתרים מזיו השכינה: [ב] [הוא העדי הכתרים שבידם] וכו':

יצא אל אהל מועד. כמו יוצא. דבר אחר [10] והיה כל מבקש ה׳ אפילו מלאכי
השרת כשהיו שואלים מקום שכינה חבריהם אומרים להם הרי הוא באהלו של משה:
.8 והיה. לשון הווה: כצאת משה מן המחנה. ללכת אל האהל: יקומו
כל העם. עומדים מפניו ואין יושבין עד שנתכסה מהם: והביטו אחרי משה.
[11] לשבח [12] אשרי ילוד אשה שכך מובטח שהשכינה תכנס אחריו לפתח אהלו:
.9 ודבר עם משה. כמו ומדבר עם משה. תרגומו ומתמלל עם משה שהוא כבוד
שכינה, כמו [13] וישמע את הקול מִדבר אליו ואינו קורא מְדבר אליו [ג] כשהוא קורא
מִדבר פתרונו הקול מדבר בינו לבין עצמו וההדיוט שומע מאליו וכשהוא קורא מְדבר
משמע שהמלך מדבר עם ההדיוט: .10 [ד] והשתחוו. לשכינה: .11 ודבר ה׳
אל משה פנים אל פנים. ומתמלל ה׳ עם משה: ושב אל המחנה. לאחר
שנדבר עמו היה משה שב אל המחנה ומלמד לזקנים מה שלמד והדבר הזה היה
נהג משה מיום הכפורים עד שהוקם המשכן ולא יותר שהרי [14] בשבעה עשר בתמוז
נשתברו הלוחות ובי״ח שרף את העגל ודן את החוטאים ובי״ט עלה שנאמר [15] ויהי
ממחרת ויאמר משה אל העם וגו׳ עשה שם ארבעים יום ובקש רחמים שנאמר
[16] ואתנפל לפני ה׳ וגו׳ ובראש חדש אלול נאמר לו ועלית בבקר אל הר סיני לקבל
לוחות האחרונות ועשה שם מ׳ יום שנאמר בהם [17] ואנכי עמדתי בהר כימים הראשונים
וגו׳ מה הראשונים ברצון אף האחרונים ברצון אמור מעתה אמצעיים היו בכעס.
בעשרה בתשרי נתרצה הקב״ה לישראל בשמחה ובלב שלם ואמר לו למשה סלחתי
ומסר לו לוחות אחרונות וירד והתחיל לצוותם [*[ד]לצוותו] על מלאכת המשכן ועשאוהו עד אחד
בניסן ומשהוקם לא נדבר עמו עוד אלא מאהל מועד: ושב אל המחנה. תרגומו
ותאיב למשריתא. לפי שהוא לשון הווה, וכן כל הענין, וראה כל העם וחזו.
ונצבו וקיימין, והביטו ומסתכלין, והשתחוו וסגדין. ומדרשו [18] ודבר ה׳ אל
משה שישוב אל המחנה, אמר לו אני בכעס ואתה בכעס אם כן מי יקריבם?
.12 ראה אתה אמר אלי. ראה תן עיניך ולבך על דבריך: אתה אמר אלי
וגו׳ ואתה לא הודעתני וגו׳ ואשר אמרת לי [19] [ה]הנה אנכי שולח מלאך
אין זו הודעה [שאני חפץ] שאין אני חפץ בה: ואתה אמרת ידעתיך בשם.
הכרתיך משאר בני אדם בחשיבות [בשם חשיבות] שהרי אמרת לי [20] הנה אנכי בא
אליך בעב הענן וגו׳ וגם בך יאמינו לעולם: .13 ועתה וגו׳. אם אמת שמצאתי
חן בעיניך הודעני נא את דרכך. מה שכר אתה נותן למוצאי חן בעיניך:
ואדעך למען אמצא חן בעיניך. ואדע בזו מדת תגמוליך מה היא מציאת
חן שמצאתי בעיניך ופתרון למען אמצא חן למען אכיר [כמה שכר] מציאת החן:
וראה כי עמך הגוי הזה. שלא תאמר ואעשה אותך לגוי גדול ואת אלה תעזוב
ראה כי עמך הם מקדם ואם בהם תמאס איני סומך על היוצאים מחלצי שיתקיימו
ואת תשלום השכר שלי בעם הזה תודיעני. ורבותינו דרשו במסכת ברכות [21] ואני
ליישב המקראות על אופניהם ועל סדרם באתי: .14 ויאמר פני ילכו. כתרגומו
לא אשלח עוד מלאך, אני בעצמי אלך, כמו [22] ופניך הולכים בקרב: .15 ויאמר
אליו. בזו אני חפץ כי על ידי מלאך אל תעלנו מזה [23]: .16 ובמה יודע אפוא.
יודע

[11] ע׳ קדושין ל״ג ב׳; [12] ע׳ תנח׳; [13] במדבר ז׳; [14] תנחומא וס״ע פ׳ ו׳ וע״ג ב״ק פ״ה תוס׳ ד״ה כדי; [15] שמות ל״ב; [16] דברים ט׳; [17] דברים י׳; [18] ע׳ תנחומא ושוחר טוב ק׳ כ״ה; [19] שמות כ״ג; [20] שמות י״ט; [21] דף ז׳; [22] שמואל ב׳ י״ז; [23] ע׳ ילקוט במדבר י׳ ל״ה בשם ילמדנו;

[ג] ע׳ *יחזקאל ב׳ ב׳ וע״ג *ישעיה ג״ב ה׳ מנאץ: [ד] [וראה כל העם. שהשכינה נגלית על משה]:
*[ד] ע׳ ביאור שד״ל לירמיה ז׳ כ״ב וע״ע בליקוטים שלי בסוף הספר: [ה] המזרחי

יִוָּדַע מציאת החן הלוא בלכתך עמנו ועוד דבר אחר אני שואל ממך [23] שלא תשרה שכינתך [עוד] על אומות העולם: ונפלינו אני ועמך. ונהיה מובדלים בדבר הזה מכל העם. כמו [24] והפלה ה׳ בין מקנה ישראל וגו׳: 17. גם את הדבר הזה. שלא תשרה [אשרה] שכינתי עוד על אומות העולם אעשה [25] ואין דבריו של בלעם על ידי שריית שכינה אלא נופל וגלוי עינים. כגון [26] ואלי דבר ינונב שומעין על ידי שליח: 18. ויאמר הראני נא את כבדך. ראה משה שהיה עת רצון ודבריו מקובלים והוסיף לשאול להראותו מראית כבודו: 19. ויאמר אני אעביר וגו׳. הגיעה שעה שתראה בכבודי מה שארשה אותך לראות לפי שאני [רוצה וצריך] צריך ללמדך סדר תפלה שכשנצרכת לבקש רחמים על ישראל הזכרת לי זכות אבות כסבור אתה שאם תמה זכות אבות אין [זכות עוד ואין עוד תקנה] עוד תקוה, אני אעביר כל מדת טובי לפניך על הצור ואתה נתון במערה. וקראתי בשם ה׳ לפניך, ללמדך סדר בקשת רחמים אף אם תכלה זכות אבות [27] וכסדר שאתה רואה אותי מעוטף וקורא י״ג מדות הוי מלמד את ישראל לעשות כן ועל ידי שיזכירו לפני רחום וחנון [יהיו נענין] כי רחמי לא כלים: וחנתי את אשר אחן. [אותן] פעמים שארצה לחון: ורחמתי. [ו]עת שאחפוץ לרחם. עד כאן לא הבטיחו אלא עתים אענה ועתים לא אענה, אבל בשעת מעשה אמר לו [28] הנה אנכי כורת ברית [ז]הבטיחו שאינן חוזרות ריקם: 20. ויאמר לא תוכל וגו׳. אף כשאעביר כל טובי על פניך איני נותן לך רשות לראות את פני: 21. הנה מקום אתי. בהר אשר אני מדבר עמך תמיד יש מקום מוכן לי לצרכך שאטמינך שם שלא תזוק ומשם תראה מה שתראה, זהו פשוטו. ומדרשו [29] על מקום שהשכינה שם מדבר ואומר המקום אתי ואיני אומר אני במקום, שהקב״ה מקומו של עולם ואין עולמו מקומו: 22. בעבר כבדי. כשאעבור לפניך: בנקרת הצור. [ח]כמו [30] העיני האנשים ההם תנקר, [31] יקרוה עורבי נחל, [32] אני קרתי ושתיתי מים, גזרה אחת להם, נקרת הצורה, כריית הצור: ושכתי כפי. [33] מכאן שנתנה רשות למחבלים לחבל ותרגומו ואגין במימרי, כנוי הוא לדרך כבוד של מעלה שאינו צריך לסוכך עליו בכף ממש: 23. והסרתי את כפי. ואעדי ית דברת יקרי, כשאסלק הנהגת כבודי מנגד פניך ללכת משם ולהלן: וראית את אחרי. [34] הראהו קשר של תפילין:

לד. 1. פסל לך. [1] הראהו מחצב סנפירינון מתוך אהלו [2] ואמר לו הפסולת יהיה שלך, משם נתעשר משה הרבה: פסל לך. אתה שברת הראשונות אתה פסל לך אחרות. [3] משל למלך שהלך למדינת הים והניח ארוסתו עם השפחות מתוך קלקול השפחות יצא עליה שם רע עמד שושבינה וקרע כתובתה אמר אם יאמר המלך להרגה אומר לו עדיין אינה אשתך בדק המלך ומצא שלא היה הקלקול אלא מן השפחות נתרצה לה אמר לו שושבינה כתוב לה כתובה אחרת שנקרעה הראשונה אמר לו המלך אתה קרעת אותה אתה קנה לה נייר אחר ואני אכתוב לה בכתב ידי.

כן

[23] ס״ע פ׳ כ״ﭏ ס״י וע״ג ברכות ז׳ סנה׳; [24] שמות ט׳: [25] ע׳ רש״י ﭏיוב ד׳ י״ב; [26] ﭏיוב ד׳: [27] ע׳ ר״ה י״ז כ׳; [28] שמות ל״ד; [29] ע׳ תנחו׳: [30] במדבר ט״ז: [31] משלי ל׳; [32] מלכים ב׳ י״ט; [33] ס״כ י״ג מדום פרק ﭏ׳ פס׳ ח׳; [34] ברכות ז׳:

לד [1] תנחומﭏ; [2] נדרים ל״ח: [3] תנחומﭏ:

גרם ושלחתי לפניך מלאך וכן הוא בלקח טוב. נחלת יעקב גרס הנה מלאכי ילך לפניך שהוא מוקדם לפסוק ושלחתי: [ו] על שאחפוץ, כ״ם: את אשר אחפוץ, כ״ר: [ז] על האמור למעלה: [ח] כריית הצור כמו. כ״ר:

כן המלך זה הקדוש ברוך הוא, השפחות אלו ערב רב, והשושבין זה משה, ארוסתו של הקבי״ה ישראל, לכך נאמר פסל לך: 2. נכון. מזומן: 3. ואיש לא יעלה עמך. [4] הראשונות על ידי [א] שהיו בתשואות וקולות [וקהלה] שלטה בהן עין רעה, אין לך מדה יפה מן הצניעות: 5. [ויקרא בשם ה׳. מתרגמינן וקרא [ב] בשמא דה׳]: 6. ה׳ ה׳. [5] מדת רחמים היא, אחת קודם שיחטא ואחת אחר שיחטא וישוב: אל. אף זו מדת רחמים, וכן הוא אומר [6] אלי אלי למה עזבתני, ואין לומר למדת הדין למה עזבתני, כך מצאתי במכילתא [7]: ארך אפים. מאריך אפו ואינו ממהר ליפרע שמא יעשה תשובה: ורב חסד. לצריכים חסד, שאין להם זכיות כל כך: ואמת. לשלם שכר טוב לעושי רצונו: 7. נצר חסד. שהאדם עושה לפניו: לאלפים. [ג] לשני אלפים דורות. [8] [עון ופשע] עונות אלו הזדונות, פשעים אלו המרדים שאדם עושה להכעיס: ונקה לא ינקה. לפי פשוטו משמע שאינו מוותר על העון לגמרי אלא נפרע ממנו מעט מעט, ורבותינו דרשו [9] מנקה הוא לשבים ולא ינקה לשאינן שבים: פקד עון אבות על בנים. [10] כשאוחזים מעשה אבותיהם בידיהם, שכבר פירש במקרא אחר [11] לשנאי: ועל רבעים. דור רביעי [12] נמצאת מדה טובה מרובה על מדת פורענות אחת לחמש מאות, שבמדה טובה הוא אומר נוצר חסד לאלפים: 8. וימהר משה. כשראה משה שכינה עוברת ושמע קול הקריאה מיד וישתחו: 9. ילך נא ה׳ בקרבנו. כמו שהבטחת מאחר שאתה נושא עון ואם עם קשה עורף הוא וימרו בך ואמרת על זאת [13] פן אכלך בדרך, אתה תסלח לעונינו, יש כי במקום עם: ונחלתנו. ותתננו [לך] לנחלה מיוחדת, זו היא בקשת [14] [ד] ונפלינו אני ועמך שלא תשרה שכינתך על האומות: 10. כרת ברית. [ה] על זאת: אעשה נפלאת. לשון ונפלינו, שתהיו מובדלים בזו מכל האומות, שלא תשרה שכינתי עליהם: 11. את האמרי וגו׳. [15] ו׳ אומות יש כאן, כי הגרגשי עמד ופנה מפניהם: 13. אשריו. הוא אילן שעובדים אותו: 14. קנא שמו. מקנא ליפרע ואינו מוותר, וזהו כל לשון קנאה אוחז בנצחונו ופורע מאויביו [מעוזביו]: 15. ואכלת מזבחו. [16] כסבור אתה שאין עונש באכילתו ואני מעלה עליך כמודה בעבודתם שמתוך כך אתה בא ולוקח מבנותיו לבניך: 18. חדש האביב. חדש הביכור שהתבואה [ו] מבוכרת בבישולה: 19. כל פטר רחם לי. באדם: וכל מקנך תזכר וגו׳. וכל מקנך אשר תזכר בפטר שור ושה אשר יפטור זכר את רחמה: פטר. לשון פתיחה, וכן [17] פוטר מים ראשית מדון, תי״ו של תזכר לשון נקבה היא מוסב על היולדת: 20. ופטר חמור. [18] ולא

שאר

[4] תנחומא: [5] ר״ה י״ז; [6] תהלים כ״ב; [7] מ״ב שירה פ׳ ג׳; [8] יומא ל״ו ב׳; [9] שם פ״ז; [10] ברכות ז׳ סנהד׳ כ״ז; [11] שמות כ׳; [12] תוספתא דסוטה פ׳ ד׳: [13] שמות ל״ג ועי׳ רש״י שם; [14] לעיל ל״ג פס׳ ט״ז; [15] ע״ג *ל״ג כ׳; [16] ע׳ ע״ז ח׳: [17] משלי י״ז; [18] ע׳ * שמות י״ג י״ג;

לד [א] [על ידי שניתנו בפומבי שהיו]: [ב] בשמא ד׳ (ולא דר׳). נוסחת ס׳ הזכרון: [ג] א״א לאלפים מפורש כאן ולעיל בפ׳ יתרו כאלו כתיב לַאֲלָפִים והוא על פי תוספתא דסוטה פרק ד׳ או תפס המוטעה דהיינו שני אלפים: [ד] [ואני הכותב יוסף בר שמעון אומר שאין זו בקשה אלא כשידע משה שאלו י״ג מדות נוהגות בהקב״ה מיהר והשתחוה לפניו מאחר שהודעתנו שאתה נושא עון ופשע וחטאה אם נא מצאתי וג׳ בקרבנו ולא השליח כי עם קשה ערף הוא ועתידי׳ לחטוא ולכשיחטאו אתה תהיה סולח לעונינו ולחטאתינו שנקראת נושא עון ופשע וחטאה וג׳ אבל אם שליח הולך עמנו אין מדת הדין נותנת שיכנסו לארץ עולמית לפי שאינו רשאי לסלוח אלא עושה שליחותו כמה שנאמר כי לא ישא לפשעכם כי שמי בקרבו]: [ה] על האמור למעלה * ר״ה י״ז: [ו] [מבשלת

שאר בהמה טמאה: תפדה בשה. [18] נותן שה לכהן והוא חולין ביד כהן ופטר חמור מותר בעבודה לבעלים: וערפתו. [18] עורפו בקופיץ, הוא הפסיד ממון כהן לפיכך יופסד ממונו: כל בכור בניך תפדה. [18] חמשה סלעים פדיונו קצוב, שנאמר [19] ופדויו מבן חדש תפדה: ולא יראו פני ריקם. לפי פשוטו של מקרא דבר בפני עצמו הוא ואינו מוסב על הבכור שאין במצות בכור ראיית פנים אלא אזהרה אחרת היא וכשתעלו לרגל לראות לא יראו פני ריקם מצוה עליכם להביא [20] עולת ראיית פנים. ולפי מדרש ברייתא מקרא יתר הוא ומופנה [ז] לגזרה שוה ללמד על הענקתו [הענקו] של עבד עברי שהוא חמשה סלעים מכל מין ומין כפדיון בכור במסכת קדושין[21]: .21 בחריש ובקציר. למה נזכר חריש וקציר? יש מרבותינו [22] אומרים על חריש של ערב שביעית הנכנס לשביעית וקציר של שביעית היוצא למוצאי שביעית. ללמדך שמוסיפין מחול על הקדש, וכך משמעו ששת ימים תעבד וביום השביעי תשבת ועבודת ו' הימים שהתרתי לך יש שנה שהחריש והקציר אסור [ח] ואין צורך לומר חריש וקציר של שביעית שהרי כבר נאמר [23] שדך לא תזרע וגו'. ויש מהם אומרים שאינו מדבר אלא בשבת וחריש וקציר שהוזכר בו לומר לך מה חריש רשות אף קציר רשות יצא קציר העומר שהוא מצוה ודוחה את השבת: .22 בכורי קציר חטים. שאתה מביא בו שתי הלחם מן החטים: [בכורי]. [24] שהיא מנחה ראשונה הבאה מן החדש [של] חטים למקדש כי מנחת העומר הבאה בפסח מן השעורים היא: וחג האסיף. *[24]בזמן שאתה אוסף תבואתך מן השדה לבית. אסיפה [זו] לשון הכנסה [לבית], כמו [25] ואספתו אל תוך ביתך: תקופת השנה. שהיא בחזרת השנה בתחלת השנה הבאה: תקופת. לשון מסיבה והקפה: .23 כל זכורך. כל הזכרים שבך*[25]. הרבה מצות בתורה נאמרו ונכפלו, ויש מהם שלש פעמים וארבע לחייב ולענוש על מנין לאוין שבהם ועל מנין עשה שבהם: .24 אוריש. כתרגומו אתריך, וכן [26] החל רש, וכן [27] ויורש את האמורי, לשון גרושין: והרחבתי את גבלך. ואתה רחוק מבית הבחירה ואינך יכול לֵרָאות לפני תמיד, לכך אני קובע לך שלש רגלים הללו: .25 לא תשחט וגו'. [28] לא תשחט את הפסח ועדיין חמץ קיים. אזהרה לשוחט או לזורק או לאחד מבני החבורה [ט]: ולא ילין כתרגומו. [29] אין לינה מועלת בראש המזבח, [י] ואין לינה אלא

[19] במדבר י"ח; [20] חגיגה ז'; [21] דף י"ז: [22] ר"ה ט'; [23] ויקרא כ"ה; [24] מנחו' פ"ד; *[24] שמות כ"ג; [25] דברים כ"ב; *[25] שמות כ"ג; [26] דברים כ'; [27] במדבר כ"א; [28] פסחים ס"ג; [29] זבחים פ"ז;

בביכורה]. (וכן לשון רש"י במדבר י"ג כ') ע"ג *שמות כ"ג ט"ו: [ז] ריקם ריקם. *לא תשלחנו ריקם ובפדיון הבן כתיב וכל בכור בניך תפדה ולא יראו פני ריקם: [ח] *ואין צריך לומר חריש וקציר של שביעית. דעל כרחך אע"ג דרישא דקרא בשבת קאי דכת' ששת ימים תעבוד סיפא אשביעית קאי דאי אשבת חריש וקציר הוא דאסור שאר מלאכות מי שרו: חריש של ערב שביעית. שלא יחרוש שדה אילן ערב שביעית שיועיל לשביעית: וקציר של שביעית כגון תבואה שהביאה שליש בשביעית אתה נוהג בה מנהג שביעית בשמינית: ר' ישמעאל אומר מה חריש רשות וכ' ולא דבר הכתוב אלא לענין שבת כדכתב ביה וביום השביעי תשבות בחריש ובקציר תשבות בא ללמדך מה חריש אין לך חריש של מצוה ואפילו לזרוע לצורך עומר ושתי הלחם שהרי אם מצא חרוש אינו חורש ואני אוסרו לך בשבת אף קציר שאני אוסר לך בשל רשות אני אוסר לך: יצא העומר שהיא מצוה. שאפילו מצא קציר מצוה לקצור ויש לך ללמוד מכאן שדוחה את השבת: [ט] [שלא ביער חמצו]. (וחסר כאן ברש"י או למקטיר אימורין שארבעה הם בכלל אזהרה זאת והמקטיר הוא הרביעי): [י] הענין השני ואין לינה וכו' איננו מוזכר בלשון המתרגם ובדבור השני זבח חג הפסח אמוריו הן הן דברי המתרגם ולא אמר בזה רש"י כתרגומו ונראה כי לשון

אלא בעמוד השחר: זבח חג הפסח. אמוריו [אימורין]. ומכאן אתה למד לכל הקטר חלבים ואברים: .26 ראשית בכורי אדמתך. [30] משבעת המינין האמורים בשבח ארצך [31] ארץ חטה ושעורה ונפן ותאנה ורימון ודבש הוא דבש תמרים: לא תבשל גדי. [32] אזהרה לבשר בחלב ושלש פעמים כתוב בתורה אחד לאכילה ואחד להנאה ואחד לבישול [לאיסור בישול]: גדי. [33] כל ולד רך במשמע ואף עגל וכבש. ממה שהוצרך לפרש בכמה מקומות גדי עזים למדת שגדי סתם כל יונקים במשמע: בחלב אמו. [34] פרט לעוף שאין לו חלב [אֵם] שאין איסורו מן התורה אלא מדברי סופרים: .27 את הדברים האלה. [35] ולא אתה רשאי לכתוב תורה שבעל פה: .29 ויהי ברדת משה. כשהביא לוחות אחרונות ביום הכפורים: כי קרן. לשון קרנים שהאור מבהיק ובולט כמין קרן. ומהיכן זכה משה לקרני ההוד? רבותינו אמרו [36] מן המערה שנתן הקב״ה ידו על פניו. שנאמר [37] ושכותי כפי: .30 וייראו מגשת אליו. [38] בא וראה כמה גדול כחה של עבירה. שעד שלא פשטו ידיהם בעבירה מהו אומר [39] ומראה כבוד ה׳ כאש אוכלת בראש ההר לעיני כל ישראל. ולא יראים ולא מזדעזעים ומשעשו את העגל אף מקרני הודו של משה היו מרתיעים [ומזדעזעים]: .31 הנשאים בעדה. כמו נשיאי העדה: וידבר משה אליהם. שליחותו של מקום. ולשון הווה הוא כל הענין הזה: .32 ואחרי כן נגשו. אחר שלמד לזקנים חוזר ומלמד הפרשה או ההלכה לישראל. תנו רבנן כיצד סדר המשנה? משה היה למד מפי הגבורה נכנס אהרן שנה לו משה פרקו נסתלק אהרן וישב לו לשמאל משה. נכנסו בניו שנה להם משה פרקם נסתלקו הן. ישב אלעזר לימין משה ואיתמר לשמאל אהרן. נכנסו זקנים שנה להם משה פרקם נסתלקו זקנים ישבו לצדדין. נכנסו כל העם שנה להם משה פרקם. נמצא ביד כל העם אחד ביד הזקנים שנים ביד בני אהרן שלשה ביד אהרן ארבעה וכו׳ כדאיתא בעירובין[40]: .33 ויתן על פניו מסוה. כתרגומו בית אפי. לשון ארמי הוא בתלמוד [41] סוי לבא [לבה] ועוד בכתובות [42] הוה קא מסוה לאפה. לשון הבטה. היה מסתכל בה. אף כאן מסוה בגד הניתן כנגד הפרצוף ובית העינים ולכבוד קרני ההוד שלא יזונו הכל מהם היה נותן המסוה כנגדן ונוטלו בשעה שהיה מדבר עם ישראל ובשעה שהמקום נדבר עמו עד צאתו ובצאתו יצא בלא מסוה: .35—34 ודבר אל בני ישראל. וראו קרני ההוד בפניו. וכשהוא מסתלק מהם והשיב משה את המסוה על פניו עד באו לדבר אתו. וכשבא לדבר אתו נוטלו מעל פניו:

ויקהל.

לה. .1 ויקהל משה. למחרת יום הכפורים כשירד מן ההר. והוא לשון הפעיל שאינו אוסף אנשים בידים אלא הן נאספין על פי דבורו ותרגומו ואכניש[א]: .2 ששת ימים [1] הקדים להם אזהרת שבת לצווי מלאכת המשכן לומר שאינה דוחה

[30] מנחות פ״ד: [31] דברים ח׳: [32] מכילתא פ׳ משפטים חולין קט״ו ב׳: [33] חולין קי״ג; [34] ע׳ שם; [35] גטין ס׳ ע״ב: [36] תנחומא; [37] שמות ל״ג; [38] ספרי פ׳ נשא ועי״ב פס׳ רבתי פ׳ החודש: [39] שמות כ״ד; [40] דף כ״ד: [41] כתובות ק״ב; [42] שם ס׳:

לה [1] ע׳ מכילתא ע״ב * ל״א י״ג:

ואין ליגה אלא בעמוד השחר צריך להיות כרש״י במסגרת ותהיה מלת כתרגומו אשר בדברי רש״י נמשכת גם לדבור שלאחריו (לחם ושמלה) וע׳ שמות כ״ג י״ח:

לה [א] לאפוקי הנוסחא המשובשת וכנש שמצינו בכמה ספרים בת״א:

דוהה את השבת: .3 לא תבערו אש. [2] יש מרבותינו אומרים [ב] הבערה ללאו יצאת ויש אומרים לחלק יצאת: .4 זה הדבר אשר צוה ה׳ לי לאמר לכם: .5 נדיב לבו. על שם שלבו נודבו קרוי נדיב לב. כבר פירשתי נדבת המשכן ומלאכתו במקום צוואתן: .11 את המשכן. [3] יריעות התחתונות הנראות בתוכו קרוי משכן: את אהלו. הוא אהל יריעות עזים העשוי לגג: ואת מכסהו. מכסה עורות האילים והתחשים: .12 ואת פרכת המסך. פרכת המחיצה. כל דבר המגין בין מלמעלה בין מכנגד קרוי מסך וסכך. וכן [4] [ג] סכת בעדו. [5] הנני [ד] סך את דרכך: .13 לחם הפנים. כבר פירשתי [6] על שם שהיו לו פנים לכאן ולכאן שהוא עשוי כמין תיבה פרוצה: .14 ואת כליה. מלקחים ומחתות: נרתיה. לוצ״יש בלעז בזיכים שהשמן והפתילות נתונין בהן: ואת שמן המאור. אף הוא צריך חכמי לב שהוא משונה משאר שמנים כמו שמפורש במנחות [7] מגרגרו בראש הזית. והוא כתית וזך: .15 מסך הפתח. וילון שלפני המזרח שלא היו שם [לא] קרשים ולא יריעות: .17 את עמדיו ואת אדניה. הרי חצר קרוי כאן לשון זכר ולשון נקבה וכן דברים הרבה [8]: ואת מסך שער החצר. וילון פרוש לצד המזרח עשרים אמה אמצעיות של רוחב החצר שהיה חמשים רחב וסתומין הימנו לצד צפון ט״ו אמה וכן לדרום שנאמר [9] וחמש עשרה אמה קלעים לכתף: .18 יתדת. [10] לתקוע ולקשור בהם סופי היריעות בארץ שלא ינועו ברוח: מיתריהם. חבלים לקשור: .19 בגדי השרד. [11] לכסות הארון והשלחן המנורה והמזבחות בשעת סילוק מסעות: .22 (על הנשים. עם הנשים וסמוכין אליהן): חח. הוא תכשיט [של] זהב עגול נתון על הזרוע והוא הצמיד: וכומז. כלי זהב הוא נתון כנגד אותו מקום לאשה. ורבותינו פירשו [12] שם כומז כ׳אן מ׳קום ז׳מה: .23 וכל איש אשר נמצא אתו תכלת או ארגמן או תולעת שני או עורות אילים או תחשים כולם הביאו: .26 טוו את העזים. [13] היא היתה אומנות יתירה שמעל גבי העזים טווין אותם: .27 והנשאם הביאו. [14] אמר ר׳ נתן מה ראו נשיאים להתנדב בחנוכת המזבח בתחלה ובמלאכת המשכן לא התנדבו בתחלה? אלא כך אמרו נשיאים יתנדבו צבור מה שמתנדבין ומה שמחסרים אנו משלימין אותו כיון שהשלימו צבור את הכל שנאמר [15] והמלאכה היתה דים אמרו נשיאים מה עלינו לעשות הביאו את אבני השהם וגו׳ לכך התנדבו בחנוכת המזבח תחלה [16] ולפי שנתעצלו מתחלה נחסרה אות משמם והנשאם כתיב: .30 חור. [17] בנה של מרים היה: .34 ואהליאב. משבט דן [18] מן הירודין שבשבטים מבני השפחות והשוהו המקום לבצלאל למלאכת המשכן

[2] שבת ע׳ סנהד׳ ל״ה פסחים ה׳ יבמות ו׳ ; [3] ע׳ שבת כ״ח ורש״י שם ; [4] איוב א׳ ; [5] הושע ב׳ ; [6] שמות כ״ט ; [7] דף פ״ו ; [8] ע׳ * ברכות ל״ב א׳ ; [9] שמות כ״ז ; [10] ע״ב *שמות כ״ז י״ט ; [11] ע״ב *לעיל ל״א י׳ ; [12] שבת ס״ד ; [13] ע׳ שבת ל״ט ; [14] ספרי פ׳ נשא ; [15] שמות ל״ב ; [16] תנח׳ ; [17] ע* לעיל כ״ד י״ד ; [18] ע׳ תנחומא א כי תשא :

ללאו יצאת. לומר שאין חייבין עליה כרת וסקילה אלא לאו בעלמא: לחלק. שלא תאמר אינו חייב סקילה עד שיחלל שבת בכל מלאכות לכך יצתה הבערה מן הכלל לחלק מה הבערה מיוחדת שהיא אב מלאכה וחייב עליה כרת וסקילה בפני עצמה אף כל שהוא אב מלאכה * יבמות ו׳: ללאו יצאת. מכלל שאר המלאכות לומר לך שאין בה כרת וסקילה אלא לאו בעלמא: לחלק יצאת. מן הכלל ללמד על הכלל כולו יצא שלא תאמר עשאן לכל המלאכות בהעלם אחת אינו חייב אלא אחת לכך יצאת זו להקיש אליה את כל הכלל ולומר לך מה זו מיוחדת שהיא אב מלאכה וחייבים עליה בפני עצמה שהרי הזהיר עליה לאו בפני עצמה אף כל שהיא אב מלאכה חייבין עליה בפני עצמה * סנהד׳ ל״ח ב׳: [ג] צ״ל שכת: [ד] צ״ל שך:

המשכן, והוא מגדולי השבטים. לקיים מה שנאמר [19] ולא נכר שוע לפני דל:

לו. 5. מדי העבדה. יותר מכדי צורך העבודה: 6. ויכלא. לשון מניעה[1]: 7. והמלאכה היתה דים [לכל המלאכה]. מלאכת ההבאה [העבודה] היתה דים של עושי המשכן. לכל המלאכה של משכן לעשות אותה והותר [ולהותיר]: והותר. כמו [2] והכבד את לבו. [3] והכות את מואב[א]:

לז. 1. ויעש בצלאל. [1] לפי שנתן נפשו [לבו] על המלאכה יותר משאר החכמים נקראת על שמו:

לח. 7. נבוב לחת. [א] נבוב הוא חלול[1]. וכן *[1] ועביו ארבע אצבעות נבוב: נבוב לחת. הלוחות של עצי שטים לכל רוח והחלל באמצע: 8. במראת הצבאת. [2] בנות ישראל היו בידן מראות שרואות בהן כשהן מתקשטות ואף אותן לא עכבו מלהביא לנדבת המשכן והיה מואס משה בהן מפני שעשויים ליצר הרע, אמר לו הקב"ה קבל כי אלו חביבין עלי מן הכל שעל ידיהם העמידו הנשים צבאות רבות במצרים כשהיו בעליהם יגעים בעבודת פרך היו הולכות ומוליכות להם מאכל ומשתה ומאכילות אותם ונוטלות המראות וכל אחת רואה עצמה עם בעלה במראה ומשדלתו בדברים לומר אני נאה ממך ומתוך כך מביאות לבעליהן לידי תאוה ונזקקות להם ומתעברות ויולדות שם שנאמר [3] תחת התפוח עוררתיך וזהו שנאמר במראת הצבאת. ונעשה הכיור מהם שהוא לשום שלום בין איש לאשתו [4] להשקות ממים שבתוכו למי [את] שקנא לה בעלה ונסתרה. ותדע לך שהן מראות ממש שהרי נאמר [5] ונחשת התנופה שבעים ככר וגו' ויעש בה וגו' וכיור וכנו לא הוזכרו שם למדת שלא היה נחשת של כיור מנחשת התנופה. כך דריש רבי תנחומא [וכן תרגם אנקלוס במחזית נשיא והוא תרגום של מראות מירורייש בלעז. וכן מצינו [6] והגליונים מתרגמינן ומחזייתא]: אשר צבאו. להביא נדבתן: 18. לעמת קלעי החצר. [7] כמדת קלעי החצר:

פקודי.

21. אלה פקודי. בפרשה זו נמנו כל משקלי נדבת המשכן, לכסף ולזהב ולנחשת ונמנו כל כליו לכל עבודתו: המשכן משכן. [8] שני פעמים רמז למקדש שנתמשכן בשני חורבנין על עונותיהן של ישראל: משכן העדת. [8] עדות לישראל שויתר להם הקב"ה על מעשה העגל שהרי השרה שכינתו ביניהם: עבדת הלוים. פקודי המשכן וכליו היא עבודה המסורה ללוים במדבר לשאת ולהוריד ולהקים איש איש למשאו המופקד עליו כמו שאמור בפ' נשא[9]: ביד איתמר. הוא היה פקיד עליהם למסור לכל בית אב עבודה שעליו: 22. ובצלאל בן אורי וגו' עשה את כל אשר צוה ה' את משה. [10] [ב] אשר צוה משה אין כתיב כאן אלא כל אשר

[19] איוב ל"ד:

לו [1] ע"ג *בראשי' ח' כ'; [2] שמות ח'; [3] מלכים ב' ג':

לז [1] תנחומא:

לח [1] ע"ג *כ"ז ח'; *[1] ירמיה כ"ב; [2] עי' תנח' פ' פקודי: [3] שיר ח'; [4] עי' סוטה י"ד ב'; [5] לקמן פ' ל': [6] ישעיה ג'; [7] בריית' דמלא' המשכן; [8] תנח'; [9] במדבר ד'; [10] ירוש' פאה פ' א' גם בראשית רבה פ' א':

לו [א] ע"ג • ישעיה ו' י' השמן:

לח [א] [כתרג' חלול וכן]: [ב] [את כל אשר צוה אותו אין]: אשר צוה אותו משה אין. כן הוא

אשר צוה ה׳ את משה. אפילו דברים שלא אמר לו רבו[ג] הסכימה דעתו למה שנאמר למשה בסיני[11] (כי משה צוה לבצלאל לעשות תחלה כלים ואח״כ משכן, אמר לו בצלאל מנהג העולם לעשות תחלה בית ואחר כך משים כלים בתוכו. אמר לו כך שמעתי[ד] מפי הקב״ה אמר לו משה בצל אל היית כי בוודאי כך צוה לי הקב״ה וכן עשה המשכן תחלה ואחר כך עשה הכלים): 24. ככר. [12] ששים מנה. ומנה של קדש כפול היה הרי הככר ק״כ מנה והמנה כ״ה סלעים הרי ככר של קדש שלשת אלפים שקלים לפיכך מנה בפרוטרוט כל השקלים שפחותין במנינם מג׳ אלפים שאין מגיעין לככר: 26. בקע. הוא שם משקל של מחצית השקל: לשש מאות אלף וגו׳. כך היו ישראל וכך עלה מניינם אחר שהוקם המשכן בספר וידבר. ואף עתה בנדבת המשכן כך היו ומנין חצאי השקלים של שש מאות אלף עולה מאת ככר כל אחד של שלשת אלפים שקלים כיצד שש מאות אלף חצאין הרי הן שלש מאות אלף שלמים הרי מאת ככר והשלשת אלפים וחמש מאות וחמשים חצאים עולים אלף ושבע מאות וחמשה ושבעים שקלים: 27. לצקת. כתרגומו לאתכא: את אדני הקדש. של קרשי המשכן שהם מ״ח קרשים ולהן צ״ו אדנים ואדני הפרכת ארבעה הרי מאה וכל שאר האדנים נחשת כתוב בהם: 28. וצפה ראשיהם. של עמודים מהן, שבכולן כת״ב וצפה ראשיהם וחשוקיהם כסף:

לט. 1. ומן התכלת והארגמן וגו׳. שש לא נאמר כאן[1] מכאן אני אומר שאין בגו״ שרד הללו בגדי כהונה שבבגדי כהונה היה שש אלא הם בגדים שמכסים בהם כלי הקדש בשעת סלוק מסעות שלא היה בהם שש: 3. וירקעו. כמו[2] לרוקע הארץ. כתרגומו ורדידו טסין, היו מרדדין מן הזהב אשטנ״דרא בלעז טסין דקות [דקין]. [א]כאן הוא מלמדך היאך היו טווין את הזהב עם החוטין מרדדים הטסין דקין וקוצצין מהן פתילים לאורך הטס לעשות אותן פתילים תערובת עם כל מין ומין[3] [בחֹשן ואפוד שנאמר בהן זהב. חוט אחד של זהב עם ששה חוטין של תכלת וכן עם כל מין ומין] שכל המינים חוטן כפול ששה והזהב חוט שביעי עם כל אחד ואחד: 28. ואת פארי המגבעת. תפארת [המגבעות] המגבעות המפוארות [המפוארין]: 31. לתת על המצנפת מלמעלה. ועל ידי הפתילים היה מושיבו על המצנפת כמין כתר ואי אפשר לומר הציץ על המצנפת שהרי בשחיטת קדשים[4] שנינו שערו היה נראה בין ציץ למצנפת ששם מניח תפילין והציץ היה נתון על המצח הרי המצנפת למעלה והציץ למטה ומהו על המצנפת [מלמעלה] ועוד הקשיתי בה[5] כאן הוא אומר ויתנו עליו פתיל תכלת ובענין הצוואה הוא אומר[6] [ב]ושמת אותו על פתיל תכלת. ואומר אני פתיל תכלת זה חוטין הן לקשרו בהן במצנפת לפי שהציץ אינו אלא מאוזן לאוזן ובמה יקשרנו במצחו והיו קבועין בו חוטי תכלת לשני ראשיו ובאמצעיתו שבהן קושרו ותולהו במצנפת[ג] כשהוא בראשו

[11] ע׳ ברכות נ״ה; [12] ע׳ בכורות ה׳:

לט [1] עי״ג * שמות ל״ח כ׳; [2] תהלים קל״ו; [3] ע׳ יומא ע״ב: [4] זבחים י״ט; [5] ע׳ לעיל כ״ח ל״ז [6] שמות כ״ח:

בירושלמי: [ג] כגון צפוי ראשי העמודים (חזקוני): [ד] הבית נתן גרס כך שָׁמַעְתָּ והיא בלשון שאלה ששאל בצלאל וכי כך שמעת? והיא על דרך מה שאמרו בגמרא שמא כך אמר לך הקב״ה והשיב לו משה וכו׳:

לט [א] עי״ג *כ״ח ו׳: [ב] כצ״ל ולא ונתת כאשר הוא באיזה נוסחאות: [ג] שהוא. הגהת מהרו״ם:

בראשו ושני חוטין היו בכל קצה וקצה אחד ממעל ואחד מתחת לצד מצחו וכן באמצעו שכך הוא נוח לקשור ואין דרך קשירה בפחות משני חוטין לכך נאמר על פתיל תכלת ועליו פתיל תכלת וקושר ראשיהם השנים כלן יחד מאחוריו למול ערפו ומושיבו על המצנפת ואל תתמה שלא נאמר פתילי תכלת הואיל ומרובין הן שהרי מצינו בחשן ואפוד וירכסו את החשן וגו׳ בפתיל תכלת. ועל כרחך פחות משנים לא היו שהרי בשתי קצות החשן היו ב׳ טבעות החשן ובשתי כתפות האפוד היו ב׳ טבעות האפוד שכנגדן ולפי דרך קשירה ארבעה חוטין היו ומכל מקום פחות משנים אי אפשר: 32. ויעשו בני ישראל. את המלאכה ככל אשר צוה ה׳ וגו׳: 33. ויביאו את המשכן וגו׳. [7] שלא היו יכולין להקימו ולפי [לפי] שלא עשה משה שום מלאכה במשכן הניח לו הקב״ה הקמתו שלא היה יכול להקימו שום אדם מחמת כובד הקרשים שאין כח באדם לזקפן ומשה העמידו [ז] אמר משה לפני הקב״ה איך אפשר הקמתו על ידי אדם אמר לו עסוק אתה בידך נראה [ותראה] כמקימו והוא נזקף וקם מאליו וזהו שנאמר הוקם המשכן. הוקם מאליו. [מדרש ר׳ תנחומא: 43. ויברך אתם משה. [8] אמר להם יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם [9] [ה] ויהי נועם ה׳ אלהינו עלינו ומעשה ידינו וגו׳ והוא אחד מי״א מזמורים שבתפלה למשה:

מ. 3. וסכת על הארן. לשון הגנה שהרי מחיצה היתה: 4. וערכת את ערכו. שתים מערכות של לחם הפנים: 19. ויפרש את האהל. הן יריעות העזים: 20. את העדת. הלוחות: 22. על ירך המשכן צפנה. בחצי הצפוני של רוחב הבית: ירך. כתרגומו צידא [צד] כירך [הזה שהוא] בצדו של אדם: 27. ויקטר עליו [א] [אהרן] קטרת. שחרית וערבית כמו שנאמר [1] בבקר בבקר בהיטיבו את הנרות [ב] וגו׳: 29. ויעל עליו וגו׳. אף ביום השמיני למלואים שהוא יום הקמת המשכן שמש משה והקריב קרבנות צבור חוץ מאותן שנצטוו בו [לְבו] ביום שנאמר [2] קרב אל המזבח וגו׳: את העלה. עולת התמיד [ג]: ואת המנחה. מנחת נסכים של תמיד כמו שנאמר [3] ועשרן סלת בלול בשמן וגו׳: 31. ורחצו ממנו משה ואהרן ובניו. יום שמיני למלואים הושוו כולם לכהונה. [ותרגומו ומקדשין מניה, בו [לְבו] ביום קדש משה עמהם]: 32. ובקרבתם. כמו ובקרבם. כשיקרבו: 35. ולא יכל משה לבוא אל אהל מועד. [4] וכתוב אחד אומר [5] ובבא משה אל אהל מועד בא הכתוב השלישי והכריע ביניהם כי שכן עליו הענן

[7] ע׳ תנחומא: [8] ת״כ פ׳ שמיני ספרי פ׳ פנחס תוספתא דמנחות פ׳ ז׳ וסדר עולם פ׳ ו׳: [9] תהלים צ׳

מ [1] שמות ל׳: [2] ויקרא ט׳: [3] שמות כ״ט: [4] ת״כ י״ג מדות פס׳ ח׳: [5] במדבר ז׳:

[ז] ע״ג * במדבר ז׳ א׳: [ה] צ״ל והם אמרו ויהי נועם כאשר הוא בת״כ ובשאר המקומות הנזכרים במראה מקום אות 8 וע׳ * שבועות ט״ו ב׳ ד״ה ושיר:

מ [א] וע׳ ברמב״ן שכתב „לא ידעתי אם הוא טעות סופרים" ר״ל מלת אהרן, שהרי כל ימי המלואים היה משה עובד את העבודה, אבל מה שמביא רש״י את הפסוק בבקר בבקר בהטיבו וכו׳ אין זה מן התימא, שהרי לפרש הוא צריך משה״כ „כאשר צוה ה׳" וע״ז אמר שהצווי נאמר בשמות ל׳ ושם נאמר לאהרן, ובימי המלואים היה משה מקטיר תחת אהרן ואהרן רואה כדי שילמוד כמו שמבואר בת״כ מכילתא דמלואים (בין פרשת צו לפרשת שמיני): [ב] [את הנרות (יקטירנה) ובהעלות אהרן את הנרות בין הערבים]: [ג] נוסח הילקוט מדכתיב כאשר צוה ה׳ והיכן צוה

הענן אמור מעתה כל זמן שהיה עליו הענן לא היה יכול לבא. נסתלק הענן נכנס ומדבר עמו: 38. לעיני כל בית ישראל בכל מסעיהם. בכל מסע שהיו נוסעים היה הענן שוכן במקום אשר יחנו שם. מקום חנייתן אף הוא קרוי מסע. וכן [6] וילך למסעיו. וכן [7] אלה מסעי. לפי שממקום החנייה חזרו ונסעו לכך נקראו כולן מסעות [ד]:

[6] בראשית י״ג: [7] במדבר ל״ג:

את הכבש וגו׳ (לעיל שמות כ״ט): ״בכ״י מתחיל מעשה האפוד פה אחר סיום הספר. לפי שפרשתי למעלה מעשה האפוד והחושן פרקים פרקים על פירוש המקראית ויש לשנות בצירופן אני כותב מעשיהן יחד האפוד עשוי׳ וכו׳ כמו שכתוב לעיל בפרשת תצוה (כ״ח ו׳) עד סוף. חולך וחוזר׳ ואח״כ נוסף עוד בכמה כי ״כותב אני מעשיהם כמות שהוא בכאן למען ירוץ קורא בו וכמו כן כתיבים גם למעלה כסדר הזה בתוך זה הקונטרס׳:

ויקרא.

א. 1. ויקרא אל משה. [1] לכל דברות ולכל אמירות ולכל צוויים קדמה קריאה, לשון חבה. [2] לשון שמלאכי השרת משתמשין בו. שנאמר [3] וקרא זה אל זה. אבל לנביאי אומות העולם נגלה עליהן בלשון עראי וטומאה [ובלשון טומאה], שנאמר [4] ויקר אלהים אל בלעם [א]: ויקרא אל משה. *[4] הקול הולך ומגיע לאזניו וכל ישראל לא שומעין. [5] יכול אף להפסקות [לפסקות] היתה קריאה? תלמוד לומר וידבר. לדבור היתה קריאה ולא להפסקות [לפסקות], ומה היו הפסקות משמשות? ליתן ריוח למשה להתבונן בין פרשה לפרשה ובין ענין לענין, קל וחומר להדיוט הלומד מן ההדיוט: אליו. [6] למעט את אהרן, ר' יהודה [בן בתירא] אומר י"ג דברות נאמרו בתורה למשה ולאהרן וכנגדן נאמרו י"ג מיעוטין ללמדך שלא לאהרן נאמרו אלא למשה שיאמר לאהרן, ואלו הן י"ג מיעוטין [7] לדבר אתו. מדבר אליו. וידבר אליו [8]. ונועדתי לך. כולן [כדאיתא] בתורת כהנים. [9] יכול [ב] ישמעו את קול הקריאה? ת"ל [ג] קול לו. קול אליו. משה שומע וכל ישראל לא שמעו: מאהל מועד. [10] מלמד שהיה הקול נפסק ולא היה יוצא חוץ לאהל. יכול מפני שהקול נמוך? ת"ל [11] את הקול. מהו הקול? הוא הקול המפורש בתהלים [12] קול ה' בכח קול ה' בהדר קול ה' שובר ארזים. אם כן למה נאמר מאהל מועד? מלמד שהיה הקול נפסק. כיוצא בו [13] וקול כנפי הכרובים נשמע עד החצר החיצונה. יכול שהקול נמוך? ת"ל [13] כקול אל שדי בדברו. אם כן למה נאמר עד החצר החיצונה? שכיון שמגיע שם היה נפסק: מאהל מועד לאמר. [14] יכול מכל הבית? ת"ל [15] מעל הכפרת. יכול מעל הכפרת כולה? ת"ל [16] מבין שני הכרובים: לאמר. [17] צא ואמור להם דברי כבושין בשבילכם הוא נדבר עמי, שכן מצינו שכל ל"ח שנה שהיו ישראל במדבר כמנודים מן המרגלים ואילך לא נתייחד הדבור עם משה. שנאמר [18] ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה למות, וידבר ה' אלי לאמר. [אלי היה הדבור]. ד"א צא ואמור להן דברי והשיבני אם יקבלום. כמה שנאמר [19] וישב משה את דברי העם וגו': 2. אדם כי יקריב מכם [ד]. [20] כשיקריב. בקרבנות נדבה דבר הענין: אדם. [21] למה נאמר? מה אדם הראשון לא הקריב מן הגזל שהכל היה שלו. אף אתם לא תקריבו מן הגזל: הבהמה. [22] יכול אף החיה בכלל? ת"ל בקר וצאן: מן הבהמה. [22] ולא כולה. להוציא את הרובע ואת הנרבע: מן הבקר. [22] להוציא את הנעבד [ה]: מן הצאן.
להוציא

א [1] ע' ת"כ: [2] ע' ויקרא רבה וב"ר פ' נ"כ: [3] ישעי' ו': [4] במדבר כ"ג: *[4] ע' ת"כ: [5] ת"כ: [6] ת"כ: [7] במדבר ז': [8] שמות כ"ח: [9] ע"ב יומא ד' ב': [10] ת"כ: [11] במדבר ז': [12] סימן כ"ט: [13] יחזקאל י': [14] ת"כ: [15] במדבר ז': [16] שם: [17] ת"כ ע"ב * דברים ב' י"ז: [18] דברים ב': [19] שמות י"ט: [20] ע' ת"כ: [21] ויקרא רבה: [22] ת"כ:

א [א] [שדומה לו כאלו מדבר עם הטמא]: [ב] המו' הגיה ישמע את קול הדבור (וע' הנוסח בת"כ): [ג] *קול לו קול אליו. וישמע את הקול מדבר אליו (סוף פ' נשא) לו היה יכול לומר וכתב מדבר אליו ללמדך שאליו לבדו היה נמשך הקול מאהל מועד משהוקם המשכן ונדבר עמו מעל הכפורת לא היה הקול נשמע לישראל דהא קרא דוישמע את הקול באהל מועד כתיב רישיה דקרא ובבא משה אל אהל מועד וגו': [ד] משמע לכשירצה יקריב *ביצה כ': [ה] שעשאו ע"ז

[22] להוציא את המוקצה[י]: ומן הצאן. [23] להוציא את הנונח שהמית[י] כשהוא אומר למטה מן הענין מן הבקר שאין ת"ל להוציא את הטריפה: תקריבו. [23] מלמד ששנים מתנדבים עולה בשותפות: קרבנכם. [24] מלמד שהיא באה נדבת צבור [25] היא עולת קיץ המזבח הבאה מן המותרות[ח]: 3. זכר. [26] [ט] ולא נקבה. כשהוא אומר זכר למטה שאין ת"ל זכר ולא טומטום ואנדרוגינוס: תמים. בלא מום: אל פתח אהל מועד. [27] מטפל בהבאתו עד העזרה. מהו אומר יקריב יקריב? אפילו נתערבה עולת ראובן בעולת שמעון יקריב כל אחד לשם מי שהוא וכן עולה בחולין ימכרו החולין לצרכי עולות והרי הן כולן עולות ותקרב כל אחת לשם מי שהוא. יכול אפילו נתערבה בפסולין או בשאינו מינו? תלמוד לומר יקריבנו: יקריב אתו'. [28] מלמד שכופין אותו. יכול בעל כרחו? תלמוד לומר לרצונו. הא כיצד? כופין אותו עד שיאמר רוצה אני: לפני ה' וסמך. [29] אין סמיכה בבמה: 4. על ראש העלה. [29] להביא עולת חובה לסמיכה ולהביא עולת הצאן: העלה. [29] פרט לעולת העוף: ונרצה לו. [30] [יא] על מה הוא מרצה לו אם תאמר על כריתות ומיתות בית דין או מיתה בידי שמים או מלקות הרי ענשן אמור, הא אינו מרצה אלא על עשה ועל לאו שנתק לעשה: 5. ושחט. והקריבו. הכהנים. [31] מקבלה ואילך מצות כהונה [יב] למד על השחיטה שכשרה בזר: לפני ה'. בעזרה: והקריבו. [32] [יג] זו קבלה [יד] שהיא הראשונה ומשמעה לשון הולכה למדנו שתיהן [שצריכה כהן]: בני אהרן. [33] יכול חללים? ת"ל הכהנים: את הדם. וזרקו את הדם. [34] מה ת"ל דם דם [טו] [שני פעמים]? להביא את שנתערב במינו או בשאינו מינו. יכול אף בפסולים או בחטאות הפנימיות או בחטאות החיצוניות שאלו למעלה והיא למטה? ת"ל במקום אחר [35] דמו: וזרקו. [36] עומד למטה וזורק מן הכלי לכותל המזבח למטה מחוט הסיקרא כנגד הזויות לכך נאמר סביב [טז] שיהא הדם נתון בארבע רוחות

[23] ס"כ; [24] ס"כ; [25] שבועות י"ב; [26] ס"כ בכורות מ"א: [27] ס"כ: [28] ס"כ ר"ה ו' ב"ב מ"ח ומשנה ערכין פ"ה מ"ו; [29] ס"כ; [30] ס"כ; [31] ס"כ זבחים ל"ב; [32] ע' זבחים ד' ע"ג ס"כ; [33] ס"כ; [34] ע' ס"כ זבחים פ"א; [35] פסוק י"א; [36] ס"כ זבחים נ"ג ב';

והשתחוה לו * ב"ק מ'; [י] שייחדו להקריב לע"ז * שם: [י] שהמית את האדם על פי עד אחד או ע"פ בעלים ונפטר מן הסקילה * שם; [ח] * מן המותרות של ציבור שניתותרו משנה לשנה: קיץ כבנות שוח למזבח כאדם שמביא בקינוח סעודה מיני מתיקה והוא לשון קיץ כדכתיב והלחם והקיץ לאכול הנערים: [ט]* הכי גרסי' בת"כ זכר ולא נקבה זכר כתיב גבי עולת בקר זכר תמים יקריבנו ומשמע ולא נקבה: כשהוא אומר זכר למטה. בעולת צאן: שאין ת"ל דלא צריך לגופיה למעוטי נקבה דהא אימעיטא לה. להוציא טומטום ואדרוגינוס היא דאתא: [י] יקריב אותו קרא יתירא הוא דהא כתוב ברישא יקריבנו: [יא] ע"ג * יומא ל"ו ד"ה ר"ע: [יב] * ומדכתיב בקבלה כהונה ובשחיטה לא כתיב לימד על השחיטה שכשירה בזר: [יג] והקריבו זו קבלת דם. ושחט את בן הבקר והקריבו בני אהרן הכהנים זו קבלה דהא בתר שחיטה כתיב ולא אפשר לאוקמיה בהולכה ואע"ג דלשון הולכה הוא כדחזינן בהולכת איברים דכתיב בה הקרבה ולשון הולכה היא: ה"נ ואפקיה רחמנא קבלה בלשון הולכה למימרא דהולכה לא תפקה מכלל קבלה (ע"ג * חגיגה י"א): [יד] המז' גרס זו קבלה ומשמעותיה לשון הולכה למדנו ששתיהן בבני אהרן: בסמ"ג זו קבלת הדם שהיא ראשונה וכתבה בלשון הולכה ללמדנו שתיהם: [טו] וכן הוא בפס' זוטרתי וכן בסמ"ג שני פעמים דם למה נכתב את הדם וזרקו את הדם אבל בכ"י ל' "שני פעמים" וכן ברש"י בגמרא שפירש שם והקריבו וזרקו. מה ת"ל דם דם. גבי עולה קאי בת"כ ושחט את בן הבקר והקריבו בני אהרן הכהנים את הדם והקריבו בני אהרן וזרקו על המזבח היה לו לומר ואין צריך לכתוב דם דמה יש לו לקבל ולזרוק ע"י שחיטה אם לא דם מה ת"ל דם דם (וע"ג בקרבן אהרן): [טז] *ואין זריקה אלא מרחוק ובחוט אי אפשר להקיף אלא באצבע ובנגיעה: שתי

דוחות המזבח. אי יכול יקיפנו בחוט? ת"ל וזרקו ואי אפשר להקיף בזריקה, אי וזרקו
יכול בזריקה אחת? ת"ל סביב. הא כיצד? נותן שתי מתנות שהן ארבע: א ש ר
פ ת ח א ה ל מ ו ע ד. [37]ולא בזמן שהוא מפורק: .6 ו ה פ ש י ט ו ג ו'. [37]מה ת"ל
העולה? לרבות את כל העולות להפשט [יז]ונתוח: א ת ה ל נ ת ח י ה. ולא [38] נתחיה
לנתחים: .7 ו נ ת נ ו. א ש. [38]אע"פ שהאש יורדת מן השמים מצוה להביא מן
ההדיוט: ב נ י א ה ר ן ה כ ה ן. [39]כשהוא בכהונו[יח] הא אם עבד בבגדי כהן הדיוט
עבודתו פסולה: .8 ב נ י א ה ר ן ה כ ה נ י ם[יט]. [39]כשהם בכהונם [בכהונתם] הא כהן
הדיוט שעבד בשמנה בגדים עבודתו פסולה: א ת ה נ ת ח י ם א ת ה ר א ש.
[40] [כ]לפי שאין הראש בכלל הפשט [וניתוח] שכבר הותז בשחיטה לפיכך הוצרך
למנותו לעצמו: ו א ת ה פ ד ר [41] [כא]למה נאמר? ללמדך שמעלהו עם הראש ומכסה
בו את בית השחיטה וזהו דרך כבוד של מעלה: א ש ר ע ל ה מ ז ב ח. [42]שלא יהיו
[כב]הגזירין יוצאין חוץ למערכה: .9 ע ל ה. [42] לשם עולה יקטירנו: א ש ה.
[43] כשישחטנו יהא שוחטו לשם האש. וכל אשה לשון אש פושייר בלעז: נ י ח ו ח.
[44] [כג] נחת רוח לפני שאמרתי ונעשה רצוני: .10 ו א ם מ ן ה צ א ן. [45] וי"ו מוסיף
על ענין ראשון, ולמה הופסק? ליתן ריוח למשה להתבונן בין פרשה לפרשה: מ ן
ה צ א ן, מ ן ה כ ש ב י ם, מ ן ה ע ז י ם. [46] הרי אלו ג' מעוטין פרט לזקן ולחולה
[כד] ולמזוהם: .11 ע ל י ר ך ה מ ז ב ח, על צד המזבח: צ פ נ ה ל פ נ י ה'. [47] ואין
צפון בבמה: .14 מ ן ה ע ו ף, ולא כל העוף, [48] לפי שנאמר [49] תמים זכר בבקר
בכשבים ובעזים [כה]תַמות וְזכרות בבהמה ואין תמות וזכרות בעופות, יכול אף מחוסר
אבר? ת"ל מן העוף: ה ת ר י ם. [50] גדולים ולא קטנים: ב נ י ה י ו נ ה. [50] קטנים ולא
גדולים: מ ן ה ת ר י ם א ו מ ן ב נ י ה י ו נ ה. [51] [כו]פרט לתחלת הציהוב שבזה
ושבזה

[37] ס"כ: [38] ס"כ: [39] ס"כ זבחים י"ח: [40] ע' ס"כ חולין כ"ז: [41] ס"כ חולין כ"ז ב': [42] ס"כ: [43] ע'
ס"כ: [44] ע' רש"י זבחים מ"ו ב': [45] ס"כ: [46] ס"כ בכורות מ"ח תמורה כ"ח ב': [47] ס"כ פ' ד': [48] ס"כ:
[49] ויקרא כ"ב י"ט: [50] ס"כ: [51] ס"כ חולין כ"ב:

מתנות שהן ארבע בעינן. כדי שיהא מתן הדם בד' רוחות המזבח והא לא משכחת לה אלא
בשתי קרנות העומדות זו באלכסונה של זו דאי בשתים שברוח אחת לא הוי דם אלא בב'
רוחות של מזבח ולא קרינן ביה סביב: [יז] להפשט ס"ד ואח"כ ד"ה ונתח אותה וכו'. בסמ"ג:
[יח] *בשעה שהוא מלובש בגדיו נקרא אהרן ולא כשהוא לובש בגדי הדיוט: [יט] *הכהנים. אבני קאי
דהוו הדיוטים בכיהונן בראויין להן שנתלית כהונתן בהם: [כ] *מניין לרבות. בכלל עריכה גם
את הראש שאינו בכלל הפשטה שהרי הותז משחיטה קודם הפשטה דכיון דנחתכו סימנין קרי ליה
הותז מפני שכל חיותו תלוי בהן וכמנת כדיקולא דמיא ובכלל הפשטה אינו אלא קרב במו
שהוא כדאמרינן בזבחים צמר שבזקן תיישים והקרנים והטלפים. ת"ל את ראשו ואת פדרו וגו'
ולקמה פ"יך ת"ל את הראש ואת הפדר מיבעי ליה למיתני דהא ביה קיימינן: [כא] * ופדר קמא
למה לי, בשלמא ראש איצטריך לרבויי משום שכבר הותז אלא הפדר למה לי: דרך כבוד.
שכשמקריב הראש חופה הפדר על מקום החתך מפני שמלוכלך בדם: [כב] גזירין. שני גזרי עצים
צריך לסדר בראש המזבח המערכה לתמיד של שחר בכהן אחד ולתמיד של בין הערבים בשני
כהנים כדקיימא לן ביומא כ"ו * זבחים ס"ב ב': [כג] * הנחת רוח. נחת רוח לפני הקב"ה שאמר
ונעשה רצונו: [כד] *מזוהם. שמוציא זיעה ומסריח: [כה] האי קרא דריש הנאמר בכל כלל הקרבנות
איש איש מבית ישראל אשר יקריב קרבנו לכל נדריהם וגו' לרצונכם תמים זכר בבקר בכשבים
ובעזים מדלא כתיב לרצונכם זכר תמים גלישתוק לימרך שאין מקפיד על תמות וזכרות אלא על
אלו * קידושין כ"ד ב': [כו] * הי"ג במתניתין תחלת הציהוב שבזה ובזה פסול תחלת הציהוב
כשמתחילין להביא נוצה יפה צהובה סביב לצואר פסולין בזה ובזה כך מפרש בגמרא דבבני
יונה פסולין כשהם גדלן ובתורין מפני קוטנן דיצאו מכלל קטנים ולכלל גדולים לא באו:

ושבזה שהוא פסול שגדול הוא אצל בני יונה וקטן אצל תורים: .15 והקריבו[כז]. [52] אפילו פרידה אחת יביא: הכהן, ומלק. [52] אין מליקה בכלי אלא בעצמו של כהן קוצץ [כח] בצפרנו ממול העורף וחותך מפרקתו עד שמגיע לסימנין וקוצצן: ונמצה דמו. [53] לשון [54] מיץ אפים. [55] כי אפס המץ. [56] כובש בית השחיטה על קיר המזבח והדם מתמצה ויורד: ומלק, והקטיר, ונמצה. [56] אפשר לומר כן מאחר שהוא מקטיר הוא מוצה? אלא מה הקטרה הראש בעצמו והגוף בעצמו [כט] אף מליקה כן. ופשוטו של מקרא מסורס הוא ומלק והקטיר וקודם הקטרה ונמצה דמו כבר: .16 מראתו. מקום הרעי [הראי] [57] זה הזפק[ל]: בנצתה. [*57] עם בני מעיה, ונוצה לשון דבר המאוס[58]. כמו [59] כי נצו גם נעו. וזהו שתרגם אנקלוס באוכליה. וזהו [60] מדרשו של אבא יוסי בן חנן [יוחנן] שאמר נוטל את הקרקכן עמה. ורבותינו ז״ל אמרו [61] קודר סביב הזפק בסכין כעין ארובה ונוטלו עם הנוצה שעל העור. [62] בעולת בהמה שאינה אוכלת אלא באבוס בעליה נאמר והקרב והכרעים ירחץ במים וגו׳ והקטיר. ובעוף שנזון מן הגזל נאמר והשליך את המעים שאכל מן הגזל: אצל המזבח קדמה. [63] במזרחו של כבש: אל מקום הדשן. [64] מקום שנותנין שם תרומת הדשן בכל בקר ודשון מזבח הפנימי והמנורה וכולם נבלעים שם במקומן: .17 ושסע. [65] אין שסוע אלא ביד. וכן הוא אומר בשמשון[לא] [66] וישסעהו כשסע הגדי וגו׳: בכנפיו. עם כנפיו. אינו צריך למרוט כנפי נוצתו: בכנפיו[לב]. נוצה ממש. [67] והלא אין לך הדיוט שמריח ריח כנפים נשרפים ואין נפשו קצה עליו. ולמה אמר הכתוב יקריב? כדי שיהא המזבח שבע ומהודר בקרבנו של עני: לא יבדיל. אינו מפרקו לגמרי לשתי חתיכות אלא קורעו מגבו. [68] נאמר בעוף ריח ניחוח ונאמר בבהמה ריח ניחוח. לומר לך אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין את לבו לשמים:

ב. .1 ונפש כי תקריב. [1] לא נאמר נפש בכל קרבנות נדבה אלא במנחה, מי דרכו להתנדב מנחה עני [א] אמר הקב״ה מעלה אני עליו כאלו הקריב נפשו: סלת יהיה קרבנו. [2] האומר הרי עלי מנחה סתם מביא מנחת סלת שהיא הראשונה שבמנחות ונקמצת כשהיא סלת כמו שמפורש בענין. לפי שנאמרו כאן חמשה מיני מנחות

[52] ת״כ זבחים ס״ה: [53] וכן במחברת מנחם: [54] משלי ל׳: [55] ישעיה ט״ז: [56] ע׳ ת״כ זבחים ס״ה: [57] ת״כ: [*57] זבחים ס״ד: [58] וכן במחברת מנחם: [59] איכה ד׳: [60] ת״כ: [61] זבחים ס״ה: [62] ע׳ ויקרא רבה פ׳ ג׳ וע״ג ת״כ: [63] ת״כ: [64] ע׳ ת״כ מעילה י״ב: [65] זבחים ס״ה ב׳: [66] שופטים י״ד: [67] ויקרא רבה פ׳ ג׳: [68] ע׳ ת״כ מנחות ק״י:

ב [1] מנחות ק״ד ב׳: [2] ע׳ שם:

[כז] * בעולת העוף כתיב והקריבו הכהן אל המזבח מה ת״ל הא כתיב והקריב מן התורים וגו׳ וליכתוב בתריה ומלק הכהן את ראשו על המזבח: פרידין. גרולות: [כח] *בצפרנו ולא בסכין: [כט] שהרי ב׳ פעמים נאמר והקטיר וכתיב ושסע בינתים אף מליקה וכו׳ גוס׳ סמ״ג: [ל] * מוראה. זפק: נוצה. שנוטל העור שכנגד הזפק בנוצתה עם הזפק: ונוטל את קורקבנה. מנוצתה לשון פרש ודבר מאוס הוא כמו כי נצו גם נעו: בנוצה שלה. ולא יותר ממה שכנגד הזפק הא כיצד קודר את העור סביבות הזפק כמין ארובה ונוטל נוצה ועור שכנגד הזפק עם הזפק אבל בלא קרירה לא שהעור נמשך אחריו ונוטל יותר *זבחים ס״ה ב׳: [לא] *התם מפרש בהדיא דביד הות (מדכתיב ומאומה אין בידו): [לב] בכנפיו. בעולת העוף משתעי שישסענו בעוד כנפיו בו ומקטיר כנפיו כל כנפי הגוף בלוא״ש בל׳ נוצה היא הדקה שהיא בבשר כמין צמר שאין לה שרשים קשים * שבת ק״ח:

ב [א] * עני דרכו להביא מנחה שאין לו בהמות:

מנחות וכולן באות אפויות קודם קמיצה חוץ מזו. לכך קרויה מנחת סלת [הסלת]: [ס ל ת]. [3] אין [ואין] סלת אלא מן החטין, שנאמר [4] סלת חטים. ואין מנחה פחותה מעשרון, שנאמר [5] [ב] ועשרון סלת למנחה, עשרון לכל מנחה: ו י צ ק ע ל י ה ש מ ן. [6] על כולה: ו נ ת ן ע ל י ה ל ב נ ה. [6] על מקצתה מניח קומץ לבונה עליה לצד אחד. ומה ראית לומר כן? שאין רבוי אחר רבוי בתורה אלא למעט. ד״א שמן על כולה מפני שהוא נבלל עמה ונקמץ עמה כמו שנאמר מ ס ל ת ה ו מ ש מ נ ה ולבונה על מקצתה שאינה נבללת ונקמצת עמה שנאמר ע ל כ ל ל ב נ ת ה [7] שלאחר שקמץ מלקט את הלבונה כולה מעליה ומקטירה: ו י צ ק, ו נ ת ן, ו ה ב י א ה. [8] מלמד שיציקה ובלילה כשרים בזר: .2 ה כ ה נ י ם ו ק מ ץ. [9] מקמיצה ואילך מצות כהונה: [ג] ו ק מ ץ מ ש ם. [10] ממקום שרגלי הזר עומדות. ללמדך שהקמיצה כשרה בכל מקום בעזרה [11] אף בי״א אמה של מקום דריסת רגלי ישראל: מ ל א ק מ צ ו. [12] יכול מבורץ מבצבץ ויוצא לכל צד? ת״ל [ד] במקום אחר [13] והרים ממנו בקמצו. לא יהא כשר [אין לך כשר] אלא מה שבתוך הקומץ. אי בקמצו יכול חסר? ת״ל מלא. הא כיצד? חופה שלש אצבעותיו על פס ידו וזהו קומץ במשמע לשון העברית: ע ל כ ל ל ב נ ת ה. לבד כל הלבונה יהא הקומץ מלא: ל ב נ ת ה ו ה ק ט י ר. [13]* אף הלבונה בהקטרה: מ ל א ק מ צ ו מ ס ל ת ה ו מ ש מ נ ה. [14] הא אם קמץ [ה] ועלה בידו גרגיר מלח או קורט לבונה פסולה: א ז כ ר ת ה. הקומץ העולה לגבוה הוא זכרון המנחה שבו נזכר בעליד לטובה ולנחת רוח: .3 ל א ה ר ן ו ל ב נ י ו. [15] כהן גדול [ו] נוטל חלק בראש [16] שלא במחלוקת וההדיוט במחלוקת: ק ד ש ק ד ש י ם היא להם מ א ש י ה׳. [17] אין להם חלק בה אלא לאחר מתנות האישים: .4 ו כ י ת ק ר ב ו ג ו׳. [18] שאמר הרי עלי מנחה [מנחת] מאפה תנור ולמד הכתוב שיביא או חלות או רקיקין [19] החלות בלולות והרקיקין משוחין. ונחלקו רבותינו [20] במשיחתן יש אומרים מושחן וחוזר ומושחן עד שכלה כל השמן שבלוג שכל המנחות טעונות לוג שמן ויש אומרים [21] מושחן כמין [ז] כי ושאר השמן נאכל בפני עצמו לכהנים. [22] מה ת״ל בשמן בשמן שתי פעמים? להכשיר שמן שני ושלישי היוצא מן הזיתים ואין צריך שמן ראשון אלא למנורה שנאמר בו [23] זך. ושנינו במנחות [24] כל המנחות האפויות לפני קמיצתן ונקמצות על ידי

[3] ת״כ: [4] שמות כ״ט; [5] ויקרא י״ד; [6] ת״כ; [7] ע׳ סוטה י״ד ב׳; [8] ת״כ מנחות ע׳; [9] מנחות ע׳; [10] ת״כ מנחות כ׳ ו׳ ח׳; [11] יומא ע״ז כ׳; [12] מנחות י״א יומא מ״ז ועי״ב ת״כ; [13] ויקרא ו׳; *[13] ע׳ ת״כ; [14] ת״כ מנחות ו׳; [15] יומא י״ד; [16] ת״כ; [17] ת״כ כאן וכפ׳ ל״ו (פ״ג); [18] ת״כ מנחות ק״ג; [19] ת״כ מנחות ע״ד; [20] מנחות ע״ה; [21] שם ת״כ; [22] ת״כ; [23] שמות כ״ז; [24] דף ע״ו;

[ב] המז׳ גרס ועשירית האיפה סלת למנחה אך אין צריך לשבש הגירסא שלפנינו וכאשר היא גם בכ״י כי אם להוסיף סלת וגו׳ אחר תיבת סלת כזה „ועשרון סלת וגו׳ למנחה״ ועי״ג *מנחות פ״ט ת״ר ועשרון סלת אחד בלול בשמן למנחה ולוג שמן וגו׳ במצורע כתב לימד על עשרון שיהא כל עשרון סלת טעון לוג שמן: [ג] *וקמץ משם מלא קומצו. רישיה דקרא כתיב והביא אל בני אהרן הכהנים וקמץ משם משמע מקום שרגלי הזר עומדות שם קומץ והיינו מקום דריסת רגלי ישראל י״א אמה ובמזרח הם וקמ״ל דלא בעינן קמיצה בצפון כאשר הוא בקדשים אלא כל העזרה כשרה לקמוץ בה: [ד] *ת״ל בקומצו. והרים ממנו בקומצו: בראשי אצבעותיו. מעט שלא יגיע עד פס ידו: מבורץ. מבצבץ מכל צד ויוצא: אי בקומצו. דדייקינן יכול בראשי אצבעותיו יקמוץ מעט וכל כמה דמחוסר טפי מעלי ת״ל מלא: [ה] *עלה בידו צרור. נמצא קומץ חסר מקום הצרור וכן מלח או לבונה: [ו] ונוטל חלק. בחלוקת אכילת קדשים: בראש. מנה יפה שיבחר לו: [ז] *כמין כי יווני שבלשונם קורין לכף שלהן כי, שהיה נוטל מן השמן באצבע כמין כי יווני (עי״ג תוס׳ שם כמין כי צייר בקונטרס כמין ט״ית ובפירושי החומש פי׳ גימ״ל ויש מפרשים כמין נו״ן או כמין כ״ף

ידי פתיתה כולן באות עשר עשר חלות והאמור בה רקיקין באה עשרה רקיקין: 5. ואם מנחה על המחבת. שאמר הרי עלי מנחת מחבת [25] וכלי הוא שהיה במקדש שאופין בו מנחה על האור בשמן והכלי אינו עמוק אלא צף ומעשי המנחה שבתוכו קשין שמתוך שהיא צפה [ח] האור שורף את השמן. [26] וכולן טעונות שלש מתנות שמן יציקה ובלילה ומתן שמן [ט] בכלי קודם לעשייתן: סלת בלולה בשמן. [27] מלמד שבוללן בעודן סלת: 6. [28] פתות אתה פתים. [י] לרבות כל המנחות הנאפות קודם קמיצה לפתיתה: ויצקת עליה שמן מנחה הוא. [29] לרבות כל המנחות ליציקה. יכול אף מנחה מאפה תנור כן? ת"ל עליה. אוציא את החלות [יא] ולא אוציא את הרקיקין? ת"ל היא: 7. מרחשת. [30] כלי הוא שהיה במקדש עמוק ומתוך שהיא עמוקה שמנה צבור ואין האור שורפו לפיכך מעשי מנחה העשויין לתוכה [יב] רוחשין. כל דבר רך על ידי משקה נראה כרוחש ומנענע: 8. אשר יעשה מאלה. [יג] מאחד מן המינים הללו: והקריבה. בעליה אל הכהן: והגישה [הכהן] אל המזבח. [31] מגישה [מגרעה] לקרן [יד] דרומית מערבית של מזבח: 9. את אזכרתה. [32] היא הקומץ: 11. [טו] וכל דבש. כל מתיקת פרי קרויה דבש: 12. קרבן ראשית תקריבו אתם. [33] מה יש לך להביא מן השאור ומן הדבש? קרבן ראשית. שתי הלחם של עצרת [הבאים] מן השאור. שנאמר [34] חמץ תאפינה. ובכורים מן הדבש כמו בכורי תאנים ותמרים: 13. מלח ברית. [טז] שהברית כרותה למלח מששת ימי בראשית שהובטחו המים התחתונים ליקרב במזבח במלח וניסוך המים בחג: על כל קרבנך. [35] על עולת בהמה ועוף ואימורי כל הקדשים כולן: 14. ואם תקריב. הרי [36] אם משמש בלשון כי שהרי אין זה רשות, שהרי במנחת העומר הכתוב מדבר שהיא חובה, וכן [37] ואם יהיה היובל וגו': מנחת בכורים. [38] במנחת העומר הכתוב מדבר שהיא באה אביב בשעת בישול התבואה ומן השעורים היא באה, נאמר כאן אביב ונאמר להלן [39] כי השעורה אביב: קלוי באש. [40] שמיבשין אותה על האור [יז] באביב של [יח] קלאים, שאלולי כן

[25] ע' מנחות ס"ג: [26] ת"כ מנחות ע"ד ב'; [27] ת"כ מנחות ע"ה; [28] ת"כ ע' מנחות ע"ה; [29] שם; [30] ע' מנחות ס"ג ת"כ; [31] זבחים ס"ג; [32] ע' לעיל פס' ב'; [33] פ' ת"כ מנחות כ"ד ב'; [34] ויקרא כ"ג: [35] מנחות כ'; [36] ע' ת"כ: [37] במדבר ל"ו; [38] ת"כ מנחות י"ח; [39] שמות ט'; [40] ע' מנחות ס"ו;

וכו' ועי"ע כה שכתבנו שמות כ"ט אות א' ואות ג' ופרשה ל' אות י"ז): [ח] *צפה. שאינה עמוקה אלא שוליה צפין אצל אוגנית ומתפזר השמן באוגני הכלי ולהכי קשה וכמו צף על פני המים: [ט] *שבתחלה היה נותן השמן בכלי קודם נתינת הסלת ואח"כ נותן עליו את הסלת וחוזר ונותן שמן דבלול בשמן בעינן וחוזר ונותן עליה שמן לקיים מצות יציקה לאפוקי מנחת מאפה שאין כל מעשיה בכלי שהרי נאפה בתנור שאינה טעונה יציקה אבל אידך ב' מתנות צריכה ואף ע"ג דבמתניתין תני יציקה תחלה אפילו הכי אינה אלא באחרונה והכי משמע מתניתין בשעה שעושה יציקה צריך שתהא הבלילה נעשית כבר וקודם בלילה תהא מתן שמן שבכלי קודם לעשייתה. מ"ר ז"ל: [י] * לרבות כל המנחות לפתיתה. ואפילו מנחת מאפה: [יא] * ולא אוציא את הרקיקין. שיהו רקיקין טעונין יציקה דלא ממעט קרא אלא חד מהני תרתי מינין שבה: ת"ל היא. מיעוט אחר למעט ליציקה: [יב] * רוחשין. שהכלי עמוק והיה כל השמן במקום אחד וכשכניח אדם אצבעו על המנחה נד השמן בתוכה: מרחשת. לשון רמש דמתרג' רחשין (ועי"ג * זבחים ט' ב' וקדושין נ"ט): [יג] מאלה. משמע מיעוטא כלומר אין טעון הגשה אלא הדומה לאלו * מנחות ס' ב': [יד] בזבחים ס"ג ובפרש"י שם הגי' מערבית דרומית: [טו] וכל דבש. וכל מיני פירות האילן בכלל * שבועות י"ב ב'; [טז] ע' בלקוטים אשר בסוף הספר: [יז] * נותנין אותו באביב. כלי של נחשת וזהו שמו: [יח] קלאים. כן הוא בת"כ ובכ"י וע' * מנחות ס"ו ב' אביב של קליין מוכרי קליות.

כן אינה נטחנת בריחים לפי שהיא לחה: גרש כרמל. גרוסה [גרושה] בעודה לחה.
גרש לשון שבירה [41] וטחינה גורסה [וטחינה גסה] בריחים של גרוסות. כמו [42] ויגרס
בחציץ, וכן [43] גרסה נפשי: כרמל. [44] בעוד [יט] הכר מלא שהתבואה לחה ומלאה
בקשין שלה ועל כן נקראים המלילות כרמל. וכן [45] וכרמל בצקלונו:

ג. 1. שלמים. [1] שמטילים שלום בעולם. ד״א שלמים שיש בהם שלום למזבח
ולכהנים ולבעלים: 3. ואת כל החלב וגו׳. [2] להביא חלב שעל הקיבה. דברי
רבי ישמעאל. רבי עקיבא אומר להביא חלב שעל הדקין: 4. [3] הכסלים. פלנקי״ש
בלעז שהחלב שעל הכליות [שחלב הכליות] כשהבהמה חיה הוא בגובה הכסלים [והם]
[א] מלמטה וזהו החלב שתחת המתנים שקורין בלעז [ב] לונביי״לוש לובן הנראה למעלה
בגובה הכסלים ובתחתיתו הבשר חופהו: היתרת. הוא דופן המסך שקורין [ג] איברי״ש
ובלשון ארמי [4] חצרא [דכבדא]: על הכבד. [5] שיטול מן הכבד עמה מעט ובמקום
אחר הוא אומר [6] ואת היותרת מן הכבד: על הכבד על הכליות. לבד מן הכבד
ולבד מן הכליות יסירנה לזו: 5. על העלה. [7] מלבד העולה. למדנו שתקדום עולת
תמיד לכל קרבן על המערכה: 7. אם כשב. [8] לפי שיש באימורי הכשב מה שאין
באימורי העז שהכשב אליתו קריבה לכך נחלקו לשתי פרשיות: 8. וזרקו. [9] שתי
מתנות שהן ארבע ועל ידי הכלי הוא זורק ואינו נותן באצבע אלא חטאת:
9. חלבו. המובחר שבו ומהו זה האליה תמימה: לעמת העצה. [10] למעלה מן
הכליות היועצות [ד]: 11. להם אשה לה׳. לחמו של אש לשם גבוה: לחם.
[ה] לשון מאכל. וכן [11] נשחיתה עץ בלחמו. [12] עבד לחם רב. [13] לשחוק עושים לחם:
17. [חקת עולם. יפה מפורש בת״כ כל הפסוק הזה]:

ד. 2. מכל מצות ה׳. פירשו רבותינו [1] אין חטאת באה אלא על דבר שזדונו
לאו וכרת [ושגגתו חטאת]: מאחת מהנה. [2] ממקצת [מקצת] אחת מהן, כגון
הכותב [בשבת] שם משמעון נח מנחור דן מדניאל: 3. אם הכהן המשיח
יחטא לאשמת העם. [3] מדרשו אינו חייב אלא בהעלם דבר עם שגגת מעשה
כמו שנאמר לאשמת [באשמת] העם [4] ונעלם דבר מעיני הקהל ועשו. ופשוטו לפי
אגדה כשכהן גדול חוטא אשמת העם הוא זה שהן תלויין בו לכפר עליהם ולהתפלל
בעדם ונעשה מקולקל: פר. [5] יכול זקן? תלמוד לומר בן, אי בן יכול קטן? תלמוד
לומר פר. הא כיצד? זה פר בן שלש: 5. אל אהל מועד. למשכן, ובבית עולמים
להיכל: 6. את פני פרכת הקדש. [5] כנגד מקום קדושתה מכוון כנגד בין הבדים
ולא היו נוגעים דמים בפרכת ואם נגעו נגעו: 7. ואת כל דם. [5] [א] שירי הדם:
ואת

[41] וכן במחברת מנחם: [42] איכה ג׳: [43] תהלים קי״ט: [44] מנחות ס״ו ב׳ שבת ק״ח וע׳ ת״כ: [45] מלכים ב׳ ד׳:
ג [1] ע׳ ת״כ: [2] ת״כ חולין מ״ט ב׳: [3] ע׳ חולין ל״ג ורש״י שם: [4] ת״א: [5] ע׳ ת״כ: [6] ויקרא ט׳: [7] ע׳
זבחים פ״ט פסחים נ״ט ב׳ וע׳ רש״י במדבר כ״ח י׳ וספרי שם: [8] ת״כ: [9] זבחים נ״ח ול״ז: [10] ע׳ חולין
י״א: [11] ירמיה י״א: [12] דניאל ה׳: [13] קהלת י׳:
ד [1] ע׳ ת״כ שבת ס״ט: [2] ת״כ שבת ק״ג: [3] ת״כ הוריות ז׳ ב׳: [4] פסוק י״ג: [5] ת״כ וע״ג מנחות כ״ז:

(אבוב של קליות ע׳ כלים פ׳ ב׳ משנה ג׳): [יט] כר מלא. האי כר לשון כרים וכסתות שיהא
הזוג של קלים מלא גרעינין שיהו הגרעינין מבושלים כל צרכם: כרמל. גבי מנחת העומר כתיב
גרש כרמל שמביאה כשהיא לחה בעוד שהזרע נפוח והכר של קש מלא הימנו:
ג [א] ולמטה מזה. כך הגיה בעל התורה והמצוה: [ב] [שקורין קורילש]: [ג] ע׳ שמות כ״ט י״ג:
[ד] * למעלה מן הפרשות הוא, בברכות (ס״א) אמרינן לב מבין כליות יועצות: [ה] וכן * בראשית
ל״א נ״ד וגם ויקרא כ״א י״ז:
ד [א] * דהא ליתיה לכוליה דם. שכבר ניתן ממנו על הקרנות:

8. [ואת כל חלב פר. [6] חלבו היה לו לומר מה תלמוד לומר פר? לרבות פר
של יום הכפורים לכליות ולחלבים ויותרת: החטאת. [6] להביא שעירי ע״ז לכליות
ולחלבים וליותרת: ירים ממנו. [7] מן המחובר שלא ינתחנו קודם הסרת חלבו. ת״כ]:
10. כאשר יורם. מאותן אימורין המפורשין בשור זבח השלמים. [7] וכי מה פירש
בזבח השלמים שלא פירש כאן? אלא להקישו לשלמים מה שלמים לשמן אף זה
לשמו. ומה שלמים שלום לעולם אף זה שלום לעולם. ובשחיטת קדשים מצריכו ללמוד
הימנו שאין למדין למד מן הלמד בקדשים. בפרק איזהו מקומן [8]: על הכבד על
הכליות. על ראשו ועל כרעיו. כולן לשון תוספת הן. כמו מלבד: 12. אל
מקום טהור. [9] לפי שיש מחוץ לעיר מקום מוכן לטומאה להשליך [10] אבנים מנוגעות
ולבית הקברות הוצרך לומר מחוץ למחנה זה שהוא חוץ לעיר שיהא המקום טהור:
מחוץ למחנה. [11] חוץ לשלש מחנות. ובבית עולמים חוץ לעיר. כמו שפירשוהו
רבותינו במסכת [12] יומא [13] ובסנהדרין: אל שפך הדשן. מקום ששופכין בו הדשן
המסולק מן המזבח. כמו שנאמר [14] והוציא את הדשן אל מחוץ למחנה: על שפך
הדשן ישרף. [15] [ב] שאין ת״ל אלא ללמד שאפילו אין שם דשן: 13. עדת
ישראל. [15] אלו סנהדרין: ונעלם דבר. [15] טעו להורות באחת מכל כריתות
שבתורה שהוא מותר: הקהל ועשו. [16] שעשו צבור על פיהם: 17. את פני
הפרכת. [17] [ג] ולמעלה הוא אומר את פני פרכת הקדש משל למלך שסרחה עליו
מדינה אם מעוטה סרחה פמליא שלו מתקיימת ואם כולה סרחה אין פמליא שלו
מתקיימת. אף כאן כשחטא כהן משיח עדיין שם קדושת המקום על המקדש משחטאו
כולם חס ושלום נסתלקה הקדושה: 18. יסוד מזבח העלה אשר פתח אהל
מועד. [18] זה יסוד מערבי שהוא כנגד הפתח: 19. ואת כל חלבו ירים. [19] אף
על פי שלא פירש כאן יותרת ושתי כליות למדין הם מועשה לפר כאשר עשה וגו׳
ומפני מה לא נתפרשו בו תנא דבי רבי ישמעאל משל למלך שזועם על אוהבו [ד]
ומיעט בסרחונו מפני חיבתו: 20. ועשה לפר זה כאשר עשה לפר
החטאת. [20] כמו שמפורש בפר כהן משיח להביא יותרת ושתי כליות שפירש שם
מה שלא פירש כאן ולכפול במצות העבודות ללמד שאם חסר אחת מכל המתנות
פסול לפי שמצינו בניתנין על המזבח החיצון שנתנן במתנה אחת כפר הוצרך לומר
כאן שמתנה אחת מהן מעכבת: 22. אשר נשיא יחטא. [ה] לשון אשרי [21] אשרי
הדור

[6] ת״כ זבחים כ״ט: [7] ע׳ ת״כ: [8] זבחים מ״ט: [9] סנהדר׳ ע״ח: [10] ע׳ ויקרא י״ד: [11] ת״כ: [12] דף ס״ח:
[13] דף מ״ב: [14] ויקרא ו׳: [15] ת״כ: [16] ע׳ ת״כ: [17] ע׳ זבחים מ״א כ׳: [18] ת״כ (סוף פ״ג עה״פ ד׳ ז׳)
זבחים נ״א: [19] זבחים מ״א כ׳: [20] ע׳ ת״כ (מ״ה) ע׳ זבחים ל״ט: [21] ע׳ ת״כ והוריות י׳ ב׳:

[ב] דלא תימא אדשן קפיד רחמנא לשרפו על מקום שהיו מוציאין שם דשנו של מזבח החיצון כדכתב והוציא אל
מחוץ למחנה ואם ניטל הדשן משם לא ישרפנו שם קמ״ל ישרף מכל מקום * פסחים ע״ה ב׳: [ג] *מפני מה
נאמרה פרכת הקדש גרסינן בפר כהן משיח כתיב את פני פרכת הקדש ובפר העדה כתיב את
פני הפרכת: פמליא שלו. כנסית חבורת עצתו והמסכימים לדעתו אשר דברי סתרו אליהם ואם
רובם סרחו אין פמליא שלו קיימא הרי הוא מסולק מחיבתם ומכניסתם במקצת ואין לבו גם בהן
כבראשונה הכי נמי כיון דרוב צבור [חטאו] כביכול נסתלק קרושת: [ד] * אוהבו. צבור: מיעט
בסרחונו. קיצר בדבריו: [ה] * אשר כמו אשרי: צריך אתה לומר מהו הדיוט. בתמיה כלומר אם
המלך שאין לבו כפוף מרגיש ומביא קרבן על שגגתו כ״ש שהדיוטים מרגישין שלבם כפופים:
מהו על זדונו. בתמיה כלומר אם על שגגתו מרגיש כ״ש שמרגיש על זדונו וחוזר בתשובה:
שאני הכי דשני קרא בדיבוריה. דבאידך כתיב ואם כל עדת ישראל ישגו ואם הכהן המשיח אם

הדור שהנשיא שלו נותן לב להביא כפרה [קרבן] על שגגתו קל וחומר שמתחרט על זדונותיו: .23 או הודע. כמו אם הודע (הדבר). הרבה או יש שמשמשין בלשון [במקום] אם ואם במקום או. וכן [22] או נודע כי שור נגח הוא: הודע אליו. כשחטא היה סבור שהוא היתר ולאחר מכאן נודע לו שאיסור היה: .24 במקום אשר ישחט את העלה. [23] בצפון שהוא מפורש בעולה: חטאת הוא. [24] לשמו כשר שלא לשמו פסול: .25 ואת דמו. שירי הדם: .26 כחלב זבח השלמים. כאותן אמורים [אימורין] המפורשים בעז האמור אצל שלמים: .31 כאשר הוסר חלב מעל זבח השלמים. כאימורי עז האמורים בשלמים: .33 ושחט אתה לחטאת. [25] שתהא שחיטתה לשם חטאת: .35 כאשר יוסר חלב הכשב. [26] שנתרבו אימוריו באליה אף חטאת כשהיא באה כשבה טעונה אליה עם האימורין: על אשי ה׳. על מדורות האש העשויות לשם [י] פואיי״ליש בלעז:

ה, .1 ושמעה קול אלה [והוא עד]. [1] בדבר שהוא עד בו שהשביעוהו שבועה שאם יודע לו בעדות שיעיד לו: .2 או נפש אשר תגע וגו׳. ולאחר הטומאה הזו יאכל קדשים או יכנס למקדש שהוא דבר שזדונו כרת במסכת שבועות[2] נדרש כן: ונעלם ממנו. [3] הטומאה: ואשם. באכילת קדש או בביאת מקדש: .3 בטמאת אדם. [3] זו טומאת מת: לכל טמאתו. [3] לרבות טומאת מגע זבין וזבות: אשר יטמא. [3] לרבות הנוגע בבועל נדה: בה. [3] לרבות בולע נבלת עוף טהור: ונעלם. [א] והוא ידע. ששכח הטומאה: ואשם. באכילת קדש או בביאת מקדש: .4 בשפתים. [4] ולא בלב: להרע. [5] לעצמו או להיטיב לעצמו כגון אוכל ולא אוכל אישן ולא אישן: לכל אשר יבטא. [6] לרבות לשעבר: ונעלם ממנו. [*6] ועבר על שבועתו. כל אלה בקרבן עולה ויורד כמפורש כאן אבל [7] שבועה שיש בה כפירת ממון אינה בקרבן זו אלא באשם: .8 והקריב את אשר לחטאת ראשונה. [8] חטאת קודמת לעולה [9] למה הדבר דומה לפרקליט שנכנס לרצות רצה פרקליט נכנס [ב] דורון אחריו: ולא יבדיל. [10] אינו מולק אלא סימן אחד: ערף. הוא גובה הראש המשפיע לצד הצואר. מול ערף. [11] מול הרואה את העורף והוא אורך כל אחורי הצואר: .9 והזה מדם החטאת. [12] בעולה לא הטעין אלא מצוי ובחטאת הזאה ומצוי. [ג] אוחז בעורף ומתיז והדם

[22] שמות כ״א; [23] ת״כ; [24] ת״כ זבחים כ׳ ושם י׳ ע״ב; [25] ת״כ זבחים ז׳ כ׳; [26] ע׳ ת״כ:

ה [1] ת״כ; [2] דף י״ד וע״ג ת״כ; [3] ת״כ; [4] ת״כ שבועות כ״ו כ׳; [5] ע׳ שבועות כ״ז; [6] ת״כ שבועות כ״ו; [*6] ע׳ ת״כ ושבועות כ״ו; [7] להלן פס׳ כ׳; [8] ת״כ זבחים ל׳; [9] שם ז׳; [10] חולין כ״א; [11] ת״כ וחולין י״ט כ׳; [12] זבחים ס״ד כ׳;

נפש והכא כתיב אשר נשיא יחטא ודאי אשרי משמע: [י] [פואיש]. וע״ג לעיל א׳ פס׳ ט׳:

ה [א] ס׳ הזכרון וכן נחלת יעקב והרב אלמושנינו גרסו בצדק והוא ידע. (דבור בפני עצמו) ששכח הטומאה ופירש שטומאת מקדש וקדשיו צריכה ידיעה בתחלה וידיעה בסוף והעלם בינתים (ע׳ ת״כ ושבועות ז׳) ואז יתחייב קרבן דמדכתיב ונעלם ממנו משמע שנעלם ממנו מה שהיה יודע מתחלה ומדכתיב והוא ידע הרי לך ידיעה בסוף והוא מה שפירש״י והוא ידע. ששכח הטומאה כלומר שידע בעצמו בסוף ששכח שהיה טמא ואשם בקודש או במקדש ומה שכתוב בכל ספרי הרב ולא ידע ששכח הטומאה טעות סופרים היא שנתפשטה: [ב] * עולה דורון היא. אינה באה לכפר על עשה כפרת ממש אלא אחר שכפרה התשובה על העשה היא באה להקבלת פנים כאדם שסרח במלך וריצהו ע״י פרקליטין וכשבא להקביל פניו מביא דורון בידו: פרקליט. מליץ טוב: [ג] הזאה. אוחז בגוף העוף ומעלה ומוריד בכח והדם ניתז מעצמו כיצוי סוחט בין אצבעותיו ונצוק הדם הולך למרחוק * מנחות ב׳: וע״ג * זבחים ס״ד: ולפי זה אפשר להגיה כאן

והדם ניתז והולך למזבח: ח ט א ת ה ו א. [13] לשמה כשרה שלא לשמה פסולה:
10. כ מ ש פ ט. [14] כדת האמורה בעולת העוף של נדבה בראש הפרשה: 11. כ י
ח ט א ת ה ו א. [15] ואין בדין שיהא קרבנו מהודר: 12. ח ט א ת ה ו א. [16] נקמצה
ונקטרה לשמה כשרה שלא לשמה פסולה: 13. ע ל ח ט א ת ו א ש ר ח ט א. כאן
שנה הכתוב שהרי בעשירות ובדלות נאמר [ד] מחטאתו וכאן בדלי דלות נאמר על
חטאתו, דקדקו רבותינו[17] מכאן שאם חטא כשהוא עשיר והפריש מעות לכשבה או
שעירה וְהֶעֱנִי יביא ממקצתן שתי תורים, הפריש מעות לשתי תורים וְהֶעֱנִי יביא ממקצתן
עשירית האיפה. הפריש מעות לעשירית האיפה וְהֶעֱשִׁיר יוסיף עליהן ויביא קרבן עשיר
לכך נאמר כאן על חטאתו: מ א ח ת מ א ל ה. מאחת משלש כפרות האמורות בענין
או בעשירות או בדלות או בדלי דלות. [18] ומה ת״ל? שיכול החמורים שבהם יהיו
בכשבה או שעירה והקלין יהיו בעוף והקלין שבקלין יהיו בעשירית האיפה? ת״ל
מאחת מאלה להשוות קלין לחמורין לכשבה ושעירה אם השיגה ידו ואת החמורין
לקלין לעשירית האיפה בדלי דלות: ו ה י ת ה ל כ ה ן כ מ נ ח ה. ללמד על מנחת
חוטא שיהיו שיריה נאכלין, זהו לפי פשוטו. ורבותינו דרשו [19] והיתה לכהן [ה] [כמנחה]
ואם חוטא זה כהן הוא תהא [תהיה לו] כשאר מנחת [נדבת] כהן שהיא [20] בכליל
[בכלל כליל] תהיה לא תאכל: 15. כ י ת מ ע ל מ ע ל. [21] אין מעילה [ו] בכל מקום
אלא שינוי, [ז] וכן הוא אומר [22] וימעלו באלהי אבותיהם ויזנו אחרי אלהי עמי הארץ,
וכן הוא אומר בסוטה [23] ומעלה בו מעל: ו ח ט א ה ב ש ג ג ה מ ק ד ש י ה׳. [24] שנהנה
מן ההקדש והיכן הוזהר נאמר כאן חטא ונאמר להלן חטא בתרומה [25] ולא ישאו עליו
חטא מה להלן הוזהר אף כאן הזהיר. אי מה להלן לא הזהיר אלא על האוכל אף
כאן לא הזהיר אלא על האוכל? ת״ל תמעול מעל ריבה: מ ק ד ש י ה׳. [26] המיוחדים
לשם יצאו קדשים קלים: א י ל. לשון קשה, כמו [27] ואת אילי הארץ לקח, אף כאן
[28] קשה, בן שתי שנים: ב ע ר כ ך כ ס ף ש ק ל י ם. [29] שיהא שוה שתי סלעים:
16. ו א ת א ש ר ח ט א מ ן ה ק ד ש י ש ל ם. קרן וחומש להקדש: 17. ו ל א י ד ע
ו א ש ם. ו ה ב י א. [30] הענין הזה מדבר במי שבא ספק כרת לידו ולא ידע אם עבר
עליו אם לאו כגון חלב ושומן לפניו וכסבור שתיהן היתר ואכל את האחד אמרו לו
אחת של חלב היתה ולא ידע אם זו של חלב אכל הרי זה מביא אשם תלוי ומגין
עליו כל זמן שלא נודע לו שודאי חטא ואם נודע לו לאחר זמן יביא חטאת: ו ל א
י ד ע ו א ש ם ו נ ש א ע ו נ ו. [31] רבי יוסי הגלילי אומר הרי הכתוב ענש את מי שלא
ידע על אחת כמה וכמה שיעניש את מי שידע. רבי יוסי אומר אם נפשך לידע מתן
שכרן של צדיקים צא ולמד מן האדם הראשון שלא נצטוה אלא על מצות לא תעשה
ועבר עליה ראה כמה מיתות נקנסו עליו ולדורותיו. וכי איזו מדה מרובה של טובה
או

[13] ת״כ; [14] ועי׳ ת״כ חולין כ״ח; [15] מנחות ו׳; [16] ת״כ מנחות ד׳; [17] כריתות כ״ז כ׳; [18] ת״כ; [19] ת״כ מנחות ע״ד (סס העקר); [20] ויקרא ו׳; [21] עי׳ ת״כ מעילה מ״ה; [22] ד״ה א׳ ה׳; [23] במדבר ה׳; [24] ע׳ ת״כ מעילה י״ח; [25] ויקרא כ״ב; [26] ת״כ; [27] יחזקאל י״ז; [28] ת״כ; [29] ע׳ כריתות י׳ כ׳ ע״ב * כ״מ ל״ו: [30] ע׳ כריתות כ״ב; [31] ת״כ;

ברש״י אוחז בגוף בבקום אוחז בעורף: [ד] * מחטאתו על חֲטאתו. בקרבן עולה ויורד כתיב גבי כשבה ושעירה מחטאתו דמשמע דאם העני יביא במקצת דמי עוף עשירית האיפה וגבי עשירית האיפה כתיב על חטאתו דמשמע דאם העשיר יוסיף על הדמים הללו ויביא עוף אם העשיר יותר יביא כשבה או שעירה: [ה] מקיש חובתו לנדבתו דהיינו מנחת כהן לנדבתו דהיינו כמנחה דמשמע כמנחת נדבתו מה נדבתו אינה נאכלת ואינה נקמצת דכתיב כליל תהיה אף מנחת חובתו אינה נאכלת: [ו] המז׳ מוחק תיבות „בכל בקום״ וכן בת״כ ל׳: [ז] * וכן הוא אומר וימעלו וגו׳ ויזנו

או של פורענות הוי אומר מדה טובה אם מדת פורענות מעוטה ראה כמה מיתות נקנסו לו ולדורותיו מדה טובה המרובה [ח] היושב לו מן הפגולין והנותרות והמתענה ביום הכפורים עאכ״ו שיזכה לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות. רבי עקיבא אומר הרי הוא אומר [32] על פי שנים עדים או שלשה וגו׳ אם מתקיימת העדות בשנים למה פרט לך הכתוב ג׳ אלא להביא שלישי להחמיר עליו [כאלו הועיל] ולעשות דינו [לענין עונש והזמה כיוצא באלו] כיוצא באלו לענין עונש והזמה [ט] אם כך ענש הכתוב לנטפל לעוברי עבירה כעוברי עבירה על אחת כמה וכמה שישלם שכר טוב לנטפל לעושי מצוה כעושי מצוה. ר״א בן עזריה אומר [33] כי תקצור קצירך בשדך ושכחת עומר בשדה הרי הוא אומר למען יברכך וגו׳ קבע הכתוב ברכה למי שבאת על ידו מצוה בלא ידע אמור מעתה היתה סלע צרורה בכנפיו ונפלה הימנו ומצאה העני ונתפ־נס בה הרי הקב״ה קובע לו ברכה: 18. בערכך לאשם. [34] בערך האמור למעלה׳: אשר שגג והוא לא ידע. [34] הא אם ידע לאחר זמן לא נתכפר לו באשם זה עד שיביא חטאת הא למה זה דומה לעגלה ערופה שנתערפה ואחר כך נמצא ההורג הרי זה יהרג: 19. אשם הוא אשם אשם. הראשון כולו קמץ שהוא שם דבר והאחרון חציו קמץ וחציו פתח שהוא לשון פעל. ואם תאמר מקרא שלא לצורך הוא כבר דרוש הוא בת״כ. אשם אשם [35] להביא אשם שפחה חרופה [שיהא איל בן שתי [יא] שנים] שוה שתי סלעים. יכול שאני מרבה אשם נזיר ואשם מצורע? ת״ל הוא: 21. נפש כי תחטא. [36] אמר רבי עקיבא מה ת״ל ומעלה מעל בה׳ לפי שכל המלוה והלוה והנושא והנותן אינו עושה אלא בעדים ובשטר לפיכך בזמן שהוא מכחש מכחש בעדים ובשטר אבל המפקיד אצל חברו ואינו [אינו] רוצה שתדע בו נשמה אלא שלישי שביניהם לפיכך כשהוא מכחש מכחש בשלישי שביניהם: בתשומת יד. [37] ששם בידו ממון להתעסק [יב] או במלוה: או בגזל. שגזל מידו כלום: או עשק. [38] הוא שכר שכיר: 22. וכחש בה. שכפר על אחת מכל אלה אשר יעשה האדם לחטא ולהשבע על שקר לכפירת ממון: 23. כי יחטא ואשם. כשיכיר בעצמו לשוב בתשובה [יג] ולדעת [יד] ולהודות כי חטא ואשם: 24. בראשו. הוא הקרן ראש הממון: [וחמשתיו. [39] רבתה התורה חמשיות הרבה [טו] לקרן אחת שאם כפר בחומש ונשבע והודה חוזר ומביא חומש על אותו חומש וכן מוסיף והולך עד שיתמעט הקרן שנשבע לו פחות משוה פרוטה]: לאשר הוא לו. [39] למי שהממון שלו [טז]:

[32] דברים י״ז: [33] דברים כ״ד: [34] ת״כ: [35] ע׳ ת״כ: [36] ת״כ: [37] כת״ח ות״כ: [38] ת״כ ע״ג *ויקרא י״ט י״ג וגם * ב״ק ק״ג כ׳: [39] ת״כ ב״ק ק״ח וע״ע ק״ג:

אחרי הבעלים שעינו עצמן מן הנקום לע״ז: [ח] השב. בת״כ: [ט] ע׳ *מכות ה׳: ותמצא דכה שכתב כאן „עונש והזמה״ הוא כמו דין הזמה דהתם אמנם מדברי הרי״ בן גיאת שהביא הנימוקי יוסף שם נראה דעונש והזמה המה שני דברים: [י] [בערכך. כמו בערך וכפל הכ״ף לא ידעתי מאיזה לשון הוא]. (ע״ג *ויקרא כ״ז ג׳): [יא] [שוה שתי סלעים]. וכן בת״כ וגם הסמ״ג הגיה כזאת בפירש״י דכאן: [יב] [להתעסק בו או במלות שהלוהו]: [יג] מהרהרים גרם ובדעתו להתודות: [יד] הודה מעצמו משלם קרן וחומש ואשם דכתיב או מכל אשר ישבע עליו לשקר וגו׳ וזהו אשם גזלות ואינו בא אלא על הודאת פיו דאע״פ דלא כתב בההיא פרשה הודאה כתב רחמנא באשם גזל הגר בפ׳ נשא והתודו את חטאתם וגו׳ וחומש נמי אינו בלא אשם * ב״ק ס״ג ב׳: [טו] * נתן לו את הקרן. לאחר שנשבע והודה ונתחייב קרן וחומש נשבע לו שבועה שנייה על החומש שנתנו לו והודה הרי זה משלם חומש על חומש. ח״משא של חומש דחומש ראשון נעשה קרן: עד שיתמעט. שאם חזר ונתן לו חומש ראשון ונשבע על השני והודה משלם חומשו של חימש וכן לעולם עד שיתמעט הקרן של חומש שלא יכפור לו שוה פרוטה: [טז] * יוליכו אחריו אפילו למדי דאין לו כפרה עד שיחזור לנגזל עצמו דכתב לאשר הוא לו:

צו.

ו. 2. צו את אהרן. [1] אין צו אלא לשון זרוז [א] מיד ולדורות. אמר רבי שמעון ביותר צריך הכתוב לזרז במקום [מקום] שיש בו חסרון כיס: זאת תורת העלה וגו'. [2] הרי הענין הזה בא ללמד על הקטר חלבים ואברים שיהא כשר כל הלילה [3] וללמד על הפסולין אי זה אם עלה ירד ואי זה אם עלה לא ירד שכל תורה [תורת] לרבות הוא בא לומר תורה אחת לכל העולים ואפילו פסולין שאם עלו לא ירדו: הוא העלה [4] למעט [מיעט] את [ב] הרובע ואת הנרבע וכיוצא בהן שלא היה פְּסוּלָן בקדש שנפסלו קודם שבאו לעזרה [ג]: 3. מדו בד. [5] היא הכתונת ומה ת״ל מדו שתהא כמדתו [ד]: על בשרו. [6] שלא יהא דבר חוצץ בינתים: והרים את הדשן. [7] היה חותה מלא מחתה מן המאוכלות הפנימיות ונותנן במזרחו של כבש: הדשן אשר תאכל האש את העלה. ועשאתה [ונעשתה] דשן מאותו דשן ירים תרומה ושמו אצל המזבח: (על המזבח. [ז] מצא אברים שעדיין לא נתעכלו מחזירן על המזבח לאחר שחתה גחלים אילך ואילך ונטל מן הפנימיות שנאמר את העולה על המזבח): 4. ופשט את בגדיו. [8] אין זו חובה אלא דרך ארץ שלא ילכלך בהוצאת הדשן בגדים שהוא משמש בהן תמיד. בגדים שבשל בהן קדרה לרבו אל ימזוג בהן כוס לרבו לכך [9] ולבש בגדים [ה] אחרים פחותין מהם: והוציא את הדשן. [10] הצבור בתפוח [ו] כשהוא רָבָה ואין מקום במערכה מוציאו משם ואין זה חובה בכל יום אבל [11] התרומה חובה בכל יום: 5. והאש על המזבח [תוקד בו. רבה כאן יקידות הרבה. על מוקדה. ואש המזבח תוקד בו. והאש על המזבח תוקד בו]. אש תמיד תוקד על המזבח. כולן נדרשו במסכת יומא [12] שנחלקו רבותינו במנין המערכות שהיו שם: וערך עליה העלה. [13] עולת תמיד היא תקדום [תקדים]: חלבי השלמים. אם יביאו שם שלמים ורבותינו [14] למדו מכאן עליה [ז] על עולת הבקר השלם כל הקרבנות כולם. מכאן שלא יהא דבר מאוחר לתמיד של בין הערבים: 6. אש תמיד. [15] אש שנאמר בה תמיד היא שמדליקין בה את הנרות שנאמר בה [16] להעלות נר תמיד אף היא מעל מזבח החיצון תוקד: לא תכבה. המכבה אש על המזבח עובר

בשני

ו [1] ת״כ קדושין כ״ט: [2] מגילה כ״א: [3] ע׳ ת״כ זבחים כ״ז ב׳: [4] ע׳ שם: [5] ת״כ יומא כ״ג ב׳: [6] ע׳ ת״כ זבחים י״ט: [7] ת״כ תמיד כ״ח: [ז*] ת״כ יומא מ״ה: [8] ע׳ יומא כ״ג ב׳ ורש״י שם: [9] ת״כ: [10] תמיד כ״ח: [11] יומא כ׳: [12] דף מ״ה: [13] מנחות מ״ט ע׳ ת״כ וע״ב * לעיל ג׳ ה׳: [14] יומא ל״ח פסחים כ״ע: [15] יומא מ״ה ב׳: [16] שמות כ״ז:

ו [א] שיהא מהיר וזריז בדבר ונוהג מיד ונוהג לדורות * קידושין כ״ט: [ב] רובע ונרבע. על פי עד אחד שמותר להדיוט ואסור לגבוה ונפקי לן מקראי במס׳ תמורה: [ג] מוקרת. לשון מדורת עצים וכן תוקד * יומא ל״ג: [ד] * כאן לימדך שתהא כתונת כהנים כמדת קומתן ולא נגררת ולא מסולקת והכי אמרינן בזבחים: [ה] * תלמיד לומר אחרים פחותין מהן כגון שחקים או מפשתן שאינו מוצהב ואין דמיהם יקרים שהאפר מלכלכו כשנושאו חוץ למחנה גנאי למלך שיהא משמש בהן על המזבח בעבודת אבילה: אל ימזוג בהן כוס לרבו. לפי שנתעשנו ונתלכלכו בבישול קדירה אף כאן לענין הוצאת הדשן אין כבוד המלך לשרת בהן שירות אחרת: [ו] * תפוח. צבור האפר שבאמצע המזבח שהיו שורפין אפר על גבי המערכה ומעלין אותו שם וזהו נויו של מזבח והוא נקרא תפוח על שם שהיה עגול כתפוח וכשהיה רבה כל כך שלא היו יכולין לסדר המערכות היו מוציאין אותו לחוץ כדכתיב והוציא את הדשן אל מחוץ למחנה: [ז] * שנאמר והקטיר עליה חלבי השלמים. ודרש ליה לשון השלמה עליה על העולה תמיד של שחר האמירה בראש המקרא שנאמר וערך עליה העולה והקטיר והוסיף והשלים אחריה כל הקרבנות ולא על שבין הערבים למד על תמיד

בשני לאוין: 7. וזאת תורת המנחה. [17] תורה אחת לכולן להטעינן שמן ולבונה האמורין בענין שיכול אין לי טעונות שמן ולבונה אלא מנחת ישראל שהיא נקמצת מנחת כהנים שהיא כליל מנין? ת״ל תורת: הקרב אתה. [18] היא הגשה בקרן [ח] דרומית מערבית: לפני ה׳. [19] הוא כערב שהוא לצד [הוא מערבי של צד] אהל מועד: אל פני המזבח. [19] [הוא] הדרום שהוא פניו של מזבח שהכבש נתון לאותו הרוח: 8. [והרים ממנו. [20] מן המחובר שיהא עשרון שלם בבת אחת בשעת קמיצה]: בקמצו. [21] שלא יעשה מדה לקומץ [ט]: מסלת המנחה ומשמנה. [22] מכאן שקומץ ממקום שנתרבה שמנה: [המנחה. שלא תהא מעורבת באחרת: ואת כל הלבנה אשר על המנחה והקטיר. •[22] מלקט [שמלקט] את לבונתה לאחר קמיצה ומקטירו [ומקטיר] ולפי שלא פירש כן אלא באחת מן המנחות בויקרא [23] הוצרך לשנות פרשה זו לכלול כל המנחות כמשפטן: 9. במקום קדש. ואיזהו •[23] בחצר אהל מועד: 10. לא תאפה חמץ חלקם. [24] [י] אף השירים אסורים בחמץ: כחטאת וכאשם. [25] מנחת חוטא הרי היא כחטאת לפיכך קמצה שלא לשמה פסולה, מנחת נדבה הרי היא כאשם לפיכך קמצה שלא לשמה כשרה: 11. כל זכר. [26] אפילו בעל מום, למה נאמר אם לאכילה הרי כבר אמור [27] לחם אלהיו מקדשי הקדשים וגו׳ אלא לרבות בעלי מומין למחלוקת: כל אשר יגע וגו׳. קדשים קלים או חולין שיגעו בה [28] ויבלעו ממנה: יקדש. [28] להיות כמוה שאם פסולה יפסלו ואם כשרה יאכלו כחומר המנחה [יא]: 13. זה קרבן אהרן ובניו. [29] [יב] אף ההדיוטות מקריבין עשירית האיפה ביום שהן מתחנכין לעבודה, אבל כהן גדול בכל יום שנאמר מנחה תמיד וגו׳ והכהן המשיח תחתיו מבניו וגו׳ חק עולם: 14. מרבכת. [30] חלוטה ברותחין כל צרכה: תפיני. [31] אפויה אפויות הרבה אחר חליטתה אופה בתנור וחוזר ומטגנה במחבת: מנחת פתים. [32] מלמד שטעונה פתיתה: 15. המשיח תחתיו מבניו. המשיח מבניו תחתיו: כליל תקטר. אין נקמצת להיות שיריה נאכלין אלא כולה כליל [33] וכן 16. כל מנחת כהן של נדבה כליל תהיה. [כליל]. כולה [שוה] לגבוה: 19. המחטא אתה. העובד עבודותיה [עבודתה] שהיא נעשית חטאת על ידו: המחטא [יג] אתה יאכלנה. [34] הראוי [יד] לעבודה יצא טמא בשעת זריקת דמים שאינו חולק בבשר [ואי אפשר לומר שאוסר שאר כהנים באכילתה חוץ מן הזורק דמה שהרי נאמר למטה כל זכר בכהנים יאכל אותה]: 20. כל אשר יגע בבשרה. [35] [טו] כל דבר אוכל אשר יגע ויבלע ממנה: יקדש. להיות כמוה אם. פסולה

[17] ת״כ; [18] ת״כ סוטה י״ד; [19] סס כ׳; [20] ת״כ מנחות כ״ד; [21] ת״כ יומא מ״ז: [22] סוטה י״ד כ׳: *[22] ת״כ: [23] לעיל כ׳ ב׳; *[23] זבחים נ״ו ות״כ; [24] מנחות כ״ה: [25] ת״כ זבחים י״א; [26] ת״כ זבחים ק״כ: [27] ויקרא כ״א; [28] ת״כ זבחים ל״ז כ׳; [29] ת״כ מנחות נ״א כ׳; [30] ת״כ: [31] ע׳ מנחות כ׳ ורש״י סס; [32] ע׳ מנחות ע״ה כ׳; [33] ע׳ ת״כ; [34] ע׳ ת״כ זבחים ל״ט: [35] ע׳ ת״כ פסחים מ״ה זבחים ל״ז כ׳;

של בין הערבים שהוא אחרון לכל הקרבנות (חוץ מן הפסח): [ח] בזבחים ס״ג וברש״י שם וכן במו׳ הנוסח מערבית דרומית; [ט] *והרים ממנו בקומצו ולא שיעשה כלי למדת קומצו וימדוד בו קומץ מן המנחה: [י] להכי סמך חלקם ללא תאפה חמץ לומר אפילו שירי מנחה שהם חלקם של כהנים לא תאפה חמץ ומהתם נפקא *יבמות מ׳: [יא] *תאכל כחמור שבה, שהרי יש בה עכשיו שני מינין וכחומר שבשניהם תאכל; [יב] *ובניו בפני עצמן, לשם ההינוך ומאותו יום ואילך לא אבל כ״ג בכל יום הוא דכתב תמיד; [יג] מחטא, זורק את הדם וכן פירש״י בזבחים נ״ג זריקת חטאת קרויה חיטוי כמו הכהן המחטא אותה; [יד] להיטוי. ג׳ סמ״ג: [טו] *בשר חולין או שלמים שומן אכילתו מרובה משל חטאת ונגע בהטאת יקדש כדמפרש להיות כמוה שאם פסולה היתה ההטאת כגון פיגול או פסול אחר תיפסל אף זו שבלעה ממנה ואם כשרה היא ההטאת מהניא לבולעת הימנה לאסור

פסולה תפסל ואם היא כשרה תאכל כחומר שבה: ואשר יזה מדמה על הבגד.
[36] ואם הוזה מדמה על הבגד [טז] אותו מקום דם הבגד אשר יזה עליה תכבס בתוך
העזרה: אשר יזה. [יז] יהא ניזה, כמו [37] ולא יטה לארץ מנלם. יהא נטוי: 21. ישבר.
[38] לפי שהבליעה שנבלעת בו נעשה נותר [39] והוא הדין לכל הקדשים: ומרק. לשון
[40] תמרוקי הנשים אישקור־מנט בלעז: ומרק ושטף. לפלוט את בליעתו אבל [41] כלי
חרס למדך הכתוב כאן שאינו יוצא מידי דפיו לעולם: 22. כל זכר בכהנים
יאכל אתה. הא למדת שהמחטא אותה האמור למעלה[42] לא להוציא [לאסור]
שאר הכהנים אלא להוציא את שאינו ראוי לחטוי: 23. וכל חטאת וגו׳.
[43] שאם הכנים מדם חטאת החיצונה לפנים פסולה: [יח](וכל. [44] לרבות שאר
קדשים):

ז. 1. קדש קדשים הוא. [1] הוא קרב ואין תמורתו קריבה: 2. [א][ישחטו.
ריבה לנו שחיטות הרבה לפי שמצינו אשם בצבור נאמר ישחטו רבים ותלאו
בעולה להביא עולת צבור לצפון]: 3. ואת כל חלבו וגו׳. עד כאן לא נתפרשו
אימורין באשם לכך הוצ״ך לפרשם כאן אבל חטאת כבר נתפרש בה בפרשת ויקרא[2]:
את האליה. לפי שאשם אינו בא אלא איל או כבש ואיל וכבש נתרבו באליה:
5. אשם הוא. [3] עד שינתק [שניתק] שמו ממנו לימד על אשם שמתו בעליו או
שנתכפרו בעליו. אע״פ שעומד להיות דמיו עולה לקיץ המזבח אם שחטו סתם אינו
כשר לעולה קודם שנתק לרעייה ואינו בא ללמד על האשם שיהא פסול שלא לשמו
כמו שדרשו הוא הכתוב בחטאת לפי שאשם לא נאמר בו אשם הוא אלא
[ב] לאחר הקטרת אימורין והוא עצמו שלא הוקטרו אימוריו כשר: 6. קדש קדשים
הוא. בתורת כהנים [הוא] נדרש[ג]: 7. תורה אחת להם. בדבר זה: הכהן
[לכהן] אשר יכפר בו. [4] הראוי לכפרה חולק בו פרט לטבול יום ומחוסר כפורים
ואונן: 8. [עור העלה אשר הקריב לכהן [ד] לו יהיה. [4] פרט לטבול יום
ומחוסר כפורים ואונן] שאין חולקים בעורות: 9. לכהן המקריב אתה וגו׳.
[5] יכול לו לבדו? ת״ל לכל בני אהרן תהיה. יכול לכולן? ת״ל לכהן המקריב.
הא כיצד? לבית אב של יום שמקריבין אותה: 10. בלולה בשמן. זו מנחת
נדבה

[36] ע׳ ס״כ זבחים ל״ד: [37] איוב ע״ו: [38] ע׳ ע״ז ע״ו ורא״ש שם: [39] ע׳ תוס׳ י״ע זבחים פ׳ י״א משנה ד׳: [40] אסתר ב׳: [41] ע״ז ל״ד: [42] פסוק י״ע: [43] ע׳ ת״כ זבחים פ״כ: [44] ת״כ:

ז [1] ת״כ: [2] סימן ד׳: [3] זבחים ה׳ כ׳ מנחות ד: [4] ת״כ זבחים ק״נ כ׳: [5] ת״כ:

באכילה אלא כחמור שבה כחמור החטאת שנבלע בא לפנים מן הקלעים ולזכרי כהונה וליום
ולילה אחד: תאכל. הבולעת כחמור שבה שהרי יש בה שני מינין אחד חמור ואחד קל וכולה
הולכת אחר החמור: [טז] [אותו מקום הדם טעון כיבוס ואין הבגד כולו טעון כיבוס: הבגד אשר
יזה עליה. תכבס במקום קדוש בתוך העזרה]: [יז] [אשר יהית גיזה כמו]: [יח] הוספה בדפוסים
שונים ועי״ג בברכת הזבח לזבחים פ״ב:

ז [א] ישחטו — לצפון הוספת תימא כי בתמורה י״ד. כתיב באר חיטב אשם ביחיד איתיה בצבור
ליתיה: [ב] *ההוא לאחר הקטרת אימורין דלא ילפינן מיניה כדתניא לקמן בפרקין אבל אשם
לא נאמר בו הוא אלא לאחר הקטרת אימורין וליכא למימר בהקטרה דמבעי לשמו לעכב דהוא
עצמו שלא הוקטרו אימורין כשר דאין כפרה אלא בדם ואע״ג דכתיב באשם קדש קדשים הוא
קודם שחיטה לא ילפינן מיניה דלא משמע לשמו אלא כשכתוב הוא עם שם הקרבן כגון חטאת
הוא אשם הוא והיכא דכתב גבי אחת מעבודת הדם: שניתק לרעייה. שמתו בעליו או שנתכפרו
באחר וניתק מרין אשם לרעייה שאמרו לו ב״ד הוציאו וירעה: ושחטו סתם כשר. לעולה הואיל
וסופו לקיץ המזבח שהוא עולה: [ג] כך שנויה שם קדש קדשים לרבות זבחי שלמי צבור שלא
יאכלו אלא לזכרי כהונה, הוא פרט לתודה ואיל נזירא [ד] *רישא דקרא המקריב את עולת איש

נדבה: ותרבה. זו מנחת חוטא ומנחת קנאות שאין בהן שמן: 12. אם על תודה יקריבנו. אם על דבר הודאה על נס שנעשה לו [6] כגון יורדי הים והולכי מדברות וחבושי בית האסורים וחולה שנתרפא שהן צריכין להודות שכתוב בהן [7] יודו לה׳ חסדו ונפלאותיו לבני אדם ויזבחו זבחי תודה, אם על אחת מאלה נדר שלמים הללו שלמי תודה הן וטעונות לחם האמור בענין ואינן נאכלין אלא ליום ולילה כמו שמפורש כאן: והקריב על זבח התודה. ארבעה מיני לחם חלות ורקיקין ורבוכה שלשה מיני מצה וכתיב על חלת לחם חמץ וגו׳ וכל מין ומין עשר חלות, כך מפורש במנחות [8], [9] ושעורן חמש סאין ירושלמיות שהן ו׳ מדבריות עשרים עשרון: מרבכת. לחם הלוט ברותחין כל צרכו: 13. יקריב קרבנו על זבח. [10] מגיד שאין הלחם קדוש קדושת הגוף ליפסל ביוצא וטבול יום ומלצאת [ולצאת] לחולין בפריון עד שישחט הזבח: 14. אחד מכל קרבן. [11] לחם אחד מכל מין ומין יטול תרומה לכהן העובד עבודתו [עבודתה] והשאר נאכל לבעלים ובשר [ובשרה] לבעלים חוץ מחזה ושוק שבה כמו שמפורש למטה תנופת חזה ושוק בשלמים [12] ותודה קרויה שלמים [ח]: 15. ובשר זבח תודת שלמיו. יש כאן רבויין הרבה [13] לרבות חטאת ואשם [י] ואיל נזיר [י] וחגיגת ארבעה עשר שיהיו נאכלין ליום ולילה: ביום קרבנו יאכל. וכזמן בשרה זמן לחמה: לא יניח ממנו עד בקר. [14] אבל אוכל הוא כל הלילה, אם כן למה אמרו עד חצות? כדי להרחיק אדם מן העבירה: 16. ואם נדר או נדבה. שלא הביאה על הודאה של נס אינה טעונה לחם ונאכלת לשני ימים כמו שמפורש בענין: וממחרת והנותר ממנו בראשון יאכל. ו׳יו זו יתרה היא ויש כמוה הרבה במקרא, כגון [15] ואלה בני צבעון ואיה וענה [ח], [16] תת וקדש וצבא מרמס: 18. ואם האכל יאכל וגו׳. [17] במחשב בשחיטה לאכלו בשלישי הכתוב מדבר. יכול אם אכל ממנו בשלישי יפסל למפרע? תלמוד לומר המקריב אותו לא יחשב בשעת הקרבה הוא נפסל ואינו נפסל בשלישי. וכן פירושו. בשעת הקרבתו לא תעלה זאת במחשבה ואם חשב פגול יהיה: והנפש האכלת ממנו. אפילו בתוך הזמן עונה תשא: 19. והבשר. [יח] של קדש שלמים אשר יגע בכל טמא לא יאכל: והבשר. [18] לרבות אבר שיצא מקצתו שהפנימי מותר: כל טהור יאכל בשר. [18] מה תלמוד לומר? לפי שנאמר [19] ודם זבחיך ישפך וגו׳ והבשר תאכל יכול לא יאכלו שלמים אלא הבעלים? לכך נאמר כל טהור יאכל בשר: 20. וטמאתו עליו. [20] בטומאת הגוף הכתוב מדבר [ט] אבל טהור שאכל את הטמא

[6] ברכות נ״ד ב׳; [7] תהלים ק״ז; [8] דף ע״ז; [9] שם ע״ו ב׳: [10] ע׳ ת״כ מנחות ע״ח ב׳; [11] מנחות ע״ז ב׳: [12] זבחים ד׳: [13] ע׳ ת״כ זבחים ל״ו; [14] ת״כ ברכות פ״א מ״א: [15] בראשית ל״ו: [16] דניאל ח׳; [17] ע׳ ת״כ זבחים כ״ט; [18] ת״כ: [19] דברים י״ב; [20] ע׳ ת״כ זבחים מ״ג ב׳;

ועליה קאי לו יהיה: [ח] *כדכתיב תודת שלמיו כמו חטאת הקהל תורת משה עבדי: [י] * שלמי נזיר. אין נזיר הטעון לחם כמותה: ושלמי פסח. חגיגת י״ד אבל שלמים בעלמא לא מצי לריבויי דהא כתיב בהדיא בהו ב׳ ימים ביום זבחכם יאכל וממחרת: [י] ע׳ תוס׳ פסחים ע״א ב׳ ד״ה לימד ותוס׳ ר״ה ה׳ ד״ה שלמי פסח: [ח] ע׳ מה שכתבתי שם אות ה׳: *[יח] [אשר יגע בכל טמא. לפי פשוטו לפי שפירש למעלה בענין תורת חטאת ואשם שנאכלים לפנים מן הקלעים ולזכרי כהונה הוצרך לפרש כאן שלמים שמותר לאכלן בכל העיר אבל יהא זהיר בהן שאם יגע בכל טמא לא יאכל]: [ט] *שהרי עוסק בה והולך דכתיב כל טהור יאכל בשר וסמיך ליה והנפש אשר תאכל בשר וגו׳ אע״פ שהתחיל להזכיר הגוף בל׳ נקבה והנפש אשר תאכל וכתב

הטמא אינו ענוש כרת אלא אזהרת [באזהרה] והבשר אשר יגע בכל טמא וגו׳. ואזהרת טמא שאכל את הטהור אינה מפורשת בתורה אלא חכמים למדוה בגזרה שוה [י] שלש כריתות אמורות באוכלי קדשים בטומאת הגוף ודרשום רבותינו בשבועות [21] אחת לכלל ואחת לפרט ואחת ללמד על קרבן עולה ויורד שלא נאמר אלא על טומאת מקדש וקדשיו: [והבשר כל טהור יאכל בשר. כלומר כל מה שאסרתי לך בחטאת ואשם שאם יצאו חוץ לקלעים אסורין, כמו שכתוב [22] בחצר אהל מועד יאכלוה, בבשר זה אני אומר לך כל טהור יאכל בשר אפילו בכל העם] [העיר]: 24. יעשה לכל מלאכה. [23] [יא] בא ולימד על החלב שאינו מטמא טומאת נבלות: ואכל לא תאכלהו. [24] [יב] אמרה תורה יבא איסור נבלה וטרפה ויחול על איסור הלב שאם אכלו יתחייב אף על לאו [על איסור] של נבלה ולא תאמר אין איסור חל על איסור [יג]: 26. בכל מושבתיכם. לפי שהיא חובת הגוף [יד] ואינה חובת קרקע נוהגת בכל מושבות ובמסכת קדושין בפרק א׳ [25] מפרש למה הוצרך לומר [טו]: לעוף ולבהמה. [26] פרט לדם דגים וחגבים: 30. ידיו תביאינה וגו׳. [27] שתהא יד הבעלים מלמעלה והחלב והחזות נתונין בה ויד כהן מלמטה ומניפן: את אשי ה׳. ומה הן האשים? את החלב על החזה. יביאנו. כשמביאו מבית המטבחים נותן חלב על החזה וכשנותנו ליד הכהן המניף נמצא החזה למעלה והחלב למטה וזהו האמור במקום אחר [28] שוק התרומה והזה התנופה על אשי החלבים יביאו להניף וגו׳ ולאחר התנופה נותנו לכהן המקטיר ונמצא החזה למטה וזהו שנאמר [29] וישימו את החלבים על החזות ויקטר החלבים המזבחה למדנו ששלשה כהנים זקוקין לה. כך מפורש במנחות [30]: את החלב על החזה יביאנו. ואת החזה למה מביא? להניף אותו הוא מביאו ולא שיהא הוא מהאשים לפי שנאמר את אשי ה׳ את החלב על החזה יכול שיהא אף החזה לאשים

לכך

[21] דף ז׳: [22] ויקרא ו׳: [23] ע׳ ת״כ פסחים כ״ג: [24] זבחים ע׳: [25] דף ל״ז ב׳: [26] ע׳ ת״כ כריתות כ׳ ב׳: [27] מנחות ס״א: [28] ויקרא י׳: [29] שם ט׳: [30] דף ס״ב:

ומומאתו עליו לשון זכר דמשמע דקאי אבשר בטומאת הגוף דבר ולא בטומאת בשר: [י] *ג׳ כריתות בשלמים. באוכלן בטומאה אחת באמור אל הכהנים כל איש אשר יקרב מכל זרעכם אל הקדשים ואמרינן בזבחים דהאי יקרב אכילה היא ומהו יקרב בראוי להקרבה שהוקדש בכלי ושתיהן בצו את אהרן והנפש אשר תאכל בשר מזבח השלמים וסמיך ליה נפש כי תגע בכל טמא ובתרווייהו כתיב ונכרתה: אחת לכלל. ההיא דאל הקדשים שכלל את הכל ואחת מן השתים לפרט ומרה זו וכו׳ (ע״ש). ואחת לטומאה הכתובה בתורה סתם. ואחת מן הכריתות האלו שהיא יתרה נכתב לגלות על הטומאה הכתובה אצל עולה ויורד וסתמה הכתוב ולא פי׳ על איזו טומאה חייבתו תורה קרבן הופנ׳ כרת ללמדך שלכפר על כרת זה הוא בא שהוא טומאת קדש: [יא] *רבי עקיבא אומר וכו׳. כלומר לא הוצרך הכתוב להתיר דלא הוה ס״ד לאסור ולא בא אלא לטהרו מכלל טומאת הבשר ולומר שאין חלב בכלל ואינו חושש לטומאה אלא מותר לשתמש טהרות בעור המשוח בחלב נבלה ואם לא ריבה לכל מלאכה הייתי אומר למלאכת הדיוט להשתמש בו חולין יהא טהור אבל למלאכת גבוה להשתמש קדשים יהא טמא: [יב] בא הכתוב לומר יבא איסור וכו׳ ומשום אכל לא תאכלוהו דסיפא דקרא פירש בו נבלה וטרפה לחייב את האוכלו משום חלב ומשום נבלה ומשום טרפה שלא תאמר אין איסור נבלה וטרפה חלין על איסור חלב שקדם לכולם: [יג] [והאומר אין איסור חל על איסור דרש ולא תאכלהו כאן מיעט וגזר בו איסור חל על איסור אבל בעלמא לא]: [יד] *חובת הגוף. היינו אינה תלויה בארץ אינה מוטלת לא על הקרקע ולא על גידוליו אלא על גופו של אדם כגון שבת תפילין ע״א פטר חמור מילה עריות וכיוצא בהם: חובת קרקע. שמוטלת על הקרקע או גידוליו כגון תרומות ומעשרות חלה לקט שכחה

לכך נאמר את החזה להניף וגו׳: 31. והקטיר הכהן את החלב. [31] ואח״כ והיה החזה לאהרן למדנו שאין הבשר נאכל בעוד שהאימורים למטה מן המזבח: 32. [ט]שוק. [32] מן הפרק של ארכובה הנמכרת עם הראש עד הפרק האמצעי שהוא סובך [י]של רגל [ירך]: 33. המקריב את דם השלמים וגו׳. [33] מי שהוא ראוי לזריקתו ולהקטיר חלביו יצא טמא בשעת זריקת דמים או בשעת הקטר חלבים שאינו חולק בבשר: 34. תנופה. [34] תרומה. מוליך ומביא מעלה ומוריד: 37. ולמלואים. [35] ליום חינוך הכהונה:

ח. 2. [קח את אהרן. [1] פרשה זו נאמרה שבעת ימים קודם הקמת המשכן שאין מוקדם ומאוחר בתורה]: קח את אהרן. [2] קחנו בדברים ומשכהו: ואת פר החטאת וגו׳. אלו הנאמרים בענין צַוָּאַת המלואים [בואתה תצוה] ועכשיו ביום ראשון למלואים [א]חזר וזרזו בשעת מעשה: 3. הקהל אל פתח אהל מועד. [3] זה אחד מן המקומות שהחזיק מועט את המרובה: 5. זה הדבר. דברים שתראו שאני עושה לפניכם צוני הקדוש ברוך הוא לעשות ואל תאמרו לכבודי ולכבוד אחי אני עושה. כל הענין הזה פירשתי בואתה תצוה[4]: 8. את האורים. כתב של שם המפורש: 9. וישם על המצנפת. [5] פתילי תכלת הקבועים בציץ נתן על המצנפת נמצא הציץ תלוי במצנפת: 11. ויז ממנו על המזבח. לא ידעתי היכן נצטווה בהזאות הללו: 12. ויצק. וימשח. [6] בתחלה יוצק על ראשו ואחר כך נותן בין ריסי עיניו ומושך באצבעו מזה לזה: 13. ויחבש. לשון קשירה: 15. ויחטא את המזבח. חטאו וטהרו מזרות ליכנס לקדושה: ויקדשהו. בעבודה זו: לכפר עליו. מעתה כל הכפרות: 16. [ב]הכבד. [על הכבד] לבד הכבד, שהיה נוטל מעט מן הכבד עמה: 22. איל המלאים. איל השלמים [7] שהמלואים לשון שלמים שממלאין ומשלימין את הכהנים בכהונתם: 26. וחלת לחם שמן. היא רבוכה שהיה מרבה בה שמן כנגד החלות והרקיקין, כך מפורש במנחות[8]: 28. ויקטר המזבחה. [9] משה שמש כל שבעת ימי המלואים [10] [ג](בחלוק לבן): על העלה. אחר העולה [ד]ולא מצינו שוק של שלמים קרב בכל מקום חוץ מזה: 34. צוה ה׳ לעשת. כל שבעת הימים. ורבותינו דרשו [ה]לעשת [11] זה מעשה פרה, לכפר זה מעשה יום הכפורים וללמד שכהן גדול טעון פרישה קודם יום הכפורים שבעת ימים

[31] פ״כ פסחים כ״ע כ׳: [33] עי׳ חולין קל״ד כ׳: [33] פ״כ זכחים ל״ע: [34] מנחות ס״כ: [35] עי׳ * שמות כ״ח מ״ח:

ח [1] ס״ע פרק ז׳ וע״נ * זכחים ק״ח; כסס ס״ע: [2] עי׳ ס״כ: [3] ויקרא רכה ועי׳ תנחומא וכ״ר פ״ה: [4] שמות כ״ע: [5] עי׳ * שמות כ״ח ל״ז: [6] כריתות ה׳ כ׳: [7] עי ס״כ: [8] דף ע״ח: [9] עי׳ ס״כ ע״נ זכחים ק״ח: [10] עי״ז ל״ד תענית י״א ירושלמי פ״ק דיומא ויקרא רכה: [11] ס״כ יומא כ׳:

ופאה שביעית חדש ערלה כלאים: [ט] וז״ל התלמוד ,מושב דכתב רחמנא גבי חלב ודם למה לי איצטריך סד״א הואיל ובענינא דקרבנות כתיבי בזמן דאיכא קרבן ניתסר חלב ודם בזמן דליכא קרבן לא קמ״ל: [ט] * וכנגדו ברגל השוק. האמור בשלמים נמי ה״י ב׳ עצמות מן הפרק של ארכובה עד בוקא דאטמא דהיינו כל הירך: סובך של רגל. היינו פרק שבין הקולית ועצם אמצעי: [י] ע״ג * ע״ז דף כ״ה וחגיגה י״ג ומי שרוצה לעמוד על דברי רש״י האלה יעיין בספר רמ״ח אברים של ד״ר קאצענעלסאָן ע׳ 85:

ח [א] ע״ג * שמות י״ט כ״ד: [ב] ע״ג * שמות כ״ט י״ג ויקרא ג׳ ד׳: [ג] וגם בת״כ ל׳ וע׳ בע״ז ל״ד שם נאמר במה שימש משה ז׳ ימי המלואים בחלוק לבן ופירש״י משה לא נשתמש בבגדי כהונה דכתיב ועשית בגדי קדש לאהרן אחיך והוא היה זר אצלן ועל פי הדבור שימש ולא הוזכרו בגדים: [ד] ע״ג * שמות כ״ט כ״ב: [ה] * כאשר עשה. במלואים שצוה אותם לפרוש סביתם

ימים וכן הכהן השורף את הפרה: .35 ולא תמותו. הא אם לא תעשו כן הרי אתם חייבים מיתה: .36 ויעש אהרן ובניו. [12] להגיד שבחן שלא הטו ימין ושמאל:

שמיני.

ט. .1 ויהי ביום השמיני. [1] למלואים. הוא ראש חדש ניסן שהוקם המשכן בו ביום [2] ונטל עשר עטרות[א] השנויות בסדר עולם[3]: ולזקני ישראל. [4] להשמיעם שעל פי הדבור אהרן נכנס ומשמש בכהונה גדולה ולא יאמרו מאליו נכנס [לה]: .2 קח לך עגל. [5] להודיע שמכפר לו הקב״ה על ידי עגל זה על מעשה העגל שעשה: .4 כי היום ה׳ נראה אליכם. [6] להשרות שכינתו במעשה ידיכם לכך קרבנות הללו באין [באות] חובה ליום זה: .7 קרב אל המזבח. [7] שהיה אהרן בוש וירא לנשת אמר לו משה למה אתה בוש לכך נבחרת: את חטאתך. עגל בן בקר: ואת עלתך. האיל: קרבן העם. שעיר עזים ועגל וכבש. [8] כל מקום שנאמר עגל בן שנה הוא ומכאן אתה למד: .11 ואת הבשר ואת העור וגו׳. לא מצינו חטאת חיצונה נשרפת אלא זו [חוץ מזו] ושל מלואים [ב] וכלן על פי הדבור: .12 וימצאו. לשון הושטה והזמנה: .15 ויחטאהו. עשהו כמשפט חטאת: כראשון. כעגל שלו: .16 ויעשה כמשפט.[ג]. [9] המפורש בעולת נדבה בויקרא: .17 וימלא כפו. [10] היא קמיצה: מלבד עלת הבקר. כל אלה עשה אחר עולת התמיד: .19 והמכסה. חלב המכסה את הקרב: .20 וישימו את החלבים על החזות. [11] לאחר התנופה נתנן כהן המניף לכהן אחר להקטירם נמצאו העליונים למטה: .22 ויברכם. [12] ברכת כהנים יברכך יאר ישא: וירד. מעל המזבח: .23 ויבא משה ואהרן וגו׳. למה נכנסו? מצאתי בפרשת מלואים בברייתא הנוספת על תורת כהנים שלנו [13] למה נכנס משה עם אהרן? ללמדו על מעשה הקטרת. או לא נכנס אלא לדבר אחר? הריני דן ירידה וביאה טעונה ברכה מה ירידה מעין עבודה אף ביאה מעין עבודה, הא למדת למה נכנס משה עם אהרן ללמדו על מעשה הקטרת. ד״א כיון שראה אהרן שקרבו כל

הקרבנות

[12] ע׳ ת״כ;

ט [1] ת״כ: [2] ת״כ שבת פ״ז כ׳; [3] פרק ז׳; [4] תנחומא: [5] ע׳ ת״כ תנחומא: [6] ע׳ ת״כ; [7] ע׳ ת״כ; [8] ת״כ פ׳ כהן משיח ור״ה י׳: [9] כילה כ׳; [10] ת״כ תנחום ע׳ כ׳; [11] מנחות ק״כ; [12] ת״כ סוטה ל״ח; [13] ת״כ;

ז׳ ימים שנ׳ ופתח אהל מועד תשבו יומם ולילה וגו׳ ובשמיני עברו שנ׳ ויהי ביום השמיני קרא וגו׳ וכתיב קרב אל המזבח וגו׳ כאשר צוה לעשות לדורות לפרוש ז׳ לפני עבודה יום אחר:

ט [א] עשר עטרות. ראשון לעשרה דברים: ראשון לבריית עולם. שאחד בשבת היה: ראשון לנשיאים. להקרבת נשיאים לחניכת הבית: ראשון לכהונה. אותו היום שמיני למלואים ועבודה באהרן ובניו ועד עכשיו היה בבכורים: ראשון לעבודה. לסדר עבודת צבור תמידין ושאר קרבנות של תרומת הלשכה: לירידת אש. ותצא אש מלפני ה׳ ותאכל על המזבח וגו׳: לאכילת קדשים. במחיצה ועד עכשיו היו נאכלין בכל מקום: לשכון. בישראל שכינה שרתה שם כדכתיב ושכנתי בתוכם מכלל דעד השתא לא שרתה: לברך. ברכת כהנים כדכתיב וישא אהרן את ידיו וגו׳: לאיסור הבמות. מעכשיו נאסרו שהוא ראוי לפתח אהל מועד כדכתיב ואל פתח אהל מועד לא הביאו: ראשון לחדשים: [ב] לעיל ח׳ י״ז וע״ג * שמות כ״ט י״ד: [ג] ויעשה כמשפט. מה משפט אמור בעולת חובה על כרחך כמשפט המפורש בעולת נדבה בויקרא קאמר שכל

הקרבנות ונעשו כל המעשים ולא ירדה שכינה לישראל היה מצטער ואומר יודע אני שכעס הקב״ה עלי ובשבילי לא ירדה שכינה לישראל. אמר לו למשה משה אחי כך עשית לי שנכנסתי ונתביישתי מיד נכנס משה עמו ובקשו רחמים וירדה שכינה לישראל: ויצאו ויברכו את העם. [14] אמרו [15] [ד] ויהי נועם ה׳ אלהינו עלינו, יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם. לפי שכל שבעת ימי המלואים שהעמידו משה למשכן ושמש בו ופרקו בכל יום לא שרתה בו שכינה והיו ישראל נכלמים ואומרים למשה, משה רבינו כל הטורח שטרחנו שתשרה שכינה בינינו ונדע שנתכפר לנו עון העגל לכך אמר להם זה הדבר אשר צוה ה׳ תעשו וירא אליכם כבוד ה׳ אהרן אחי כדאי וחשוב ממני שעל ידי קרבנותיו ועבודתו תשרה שכינה בכם ותדעו שהמקום בחר בו: .24 וירנו. כתרגומו:

י, .2 ותצא אש. [1] ר׳ אליעזר אומר לא מתו בני אהרן אלא [על ידי] שהורו הלכה בפני משה רבן [2] רבי ישמעאל אומר שתויי יין נכנסו למקדש. תדע שאחר מיתתן הזהיר הנותרים שלא יכנסו שתויי יין למקדש משל למלך שהיה לו בן בית[א] וכו׳ כדאיתא בויקרא רבה: .3 הוא אשר דבר וגו׳. [3] היכן דבר? [4] ונועדתי שמה לבני ישראל [ב] ונקדש בכבודי אל תקרי בכבודי אלא במכובדי. אמר לו משה לאהרן, אהרן אחי יודע הייתי שיתקדש הבית במיודעיו של מקום והייתי סבור או בי או בך עכשיו רואה אני שהם גדולים ממני וממך: וידם אהרן. [5] קבל שכר על שתיקתו [6] ומה שכר קבל? שנתייחד עמו הדבור שנאמרה לו לבדו פרשת שתויי יין: בקרבי. בבחירי: ועל פני כל העם אכבד. [7] כשהקב״ה עושה דין בצדיקים מתירא ומתעלה ומתקלס אם כן באלו כל שכן ברשעים וכן הוא אומר [8] נורא אלהים ממקדשיך [ג], אל תקרי ממקדשיך אלא ממקודשיך: .4 דד אהרן. עזיאל אחי עמרם היה שנאמר [9] ובני קהת וגו׳: שאו את אחיכם וגו׳. כאדם האומר לחבירו [ד] העבר את המת מלפני הכלה שלא לערבב את השמחה: .5 בכתנתם. [10] של מתים

[14] ע׳ ת״כ: [15] תהלים צ׳:

י [1] ע׳ ת״כ עירובין ס״ג; [2] ע׳ ויקרא רבה; [3] זבחים קט״ו ב׳ וע״ע בת״כ: [4] שמות כ״ט; [5] זבחים קט״ו ב׳ ת״כ; [6] ויקרא רבה; [7] זבחים קט״ו ב׳; [8] תהלים ס״ח: [9] שמות ו׳: [10] ע׳ ת״כ סנהדרין נ״ב:

משפטי עולה ושלמים שם נאמרו ובשל נדבה דבר הכתוב דכתיב אדם כי יקריב מכם משמע לכשירצה יקריב וכתיב התם וסמך ידו ואתא האי כמשפט דכתיב בעולת חובה ללמד עליה שתטען סמיכה כשאר משפטי נדבה: [ד] ע׳ מה שכתבנו בשמות ל״ט אות י׳:

י [א] בן בית נאמן מצאו עומד על פתח חניות והתיז את ראשו בשתיקה ומינה את בן בית אחר תחתיו ואין אנו יודעין מפני מה הרג את הראשון אלא ממה שצוה את השני ואמר לו אל תכנס בפתח חניות אנו יודעין שמתוך כך הרג הראשון כך ותצא אש ותאכל אותם ואין אנו יודעין מפני מה מתו אלא ממה שמצוה את אהרן ואמר לו יין ושכר אל תשת אנו יודעין מתוך כך שלא מתו אלא מפני היין: [ב] *ונקדש בכבודי נאמרה לו למשה ביום שנצטוה על מלאכת המשכן ורמז לו שביום שישרה שכינתו על הבית יתקדש בכבודיו ולא נרמז להבין מה הוא עד שמתו: אלא כדי להתקדש כבודו של מקום עליהם. להודיע שהוא נורא על יראיו ומיודעיו וזהו אשר דבר עלי ביום שנצטויתי על המשכן ונקדש בכבודי באותם הנכבדים וקרובים לי אקדש: שנאמר וידם אהרן הרי ששתק וקבל השכר מפ׳ בב״ר (צ״ל בויקרא רבה) וע״ע בתוס׳ זבחים קט״ו ע״ב ד״ה רמזו, שמתוך כך זכה ונתייחד עליו הדבור שנ׳ אחרי אותו ענין פרשת שתויי יין ולא הוזכר באותו דבור משה אלא אהרן: [ג] אלהים זו מדת הדין אימתי הוא נורא ע״י שהוא עושה דין במקודשין: [ד] ע׳ תנחומא פ׳ אחרי מות כאדם שאומר לחברו העבר המת הזה מלפני אביו עד מתי אביו יראה את בנו מת לפניו ע״כ וע״ג בפסיקתא דר״כ פסקא אחרי מות כאדם שאומר העבר את המת הזה כפני האבל עד מתי יהיה האבל הזה מצטער ורש״י משמש כא׳

מתים. מלמד שלא נשרפו [ה] בגדיהם [ו] אלא נשמתם כמין שני חוטין של אש נכנסו לתוך חוטמיהם: 6. אל תפרעו. [11] אל תגדלו שער [12] מכאן שאבל אסור בתספורת אבל אתם אל תערבבו שמחתו של מקום: ולא תמתו. [13] הא אם תעשו כך תמותו: ואחיכם כל בית ישראל [14] מכאן שצרתן של תלמידי חכמים מוטלת על הכל להתאבל בה: 9. יין ושכר. [יין] [15] דרך שכרותו: בבאכם אל אהל מועד. [16] אין לי אלא בבאכם להיכל. בנשתם למזבח מנין? נאמר כאן ביאת אהל מועד ונאמר בקדוש ידים ורגלים [*16] ביאת אהל מועד. מה להלן עשה נישת מזבח כביאת אהל מועד. אף כאן עשה נישת מזבח כביאת אהל מועד: 10. ולהבדיל. כדי שתבדילו בין עבודה [ז] קדושה [ח] למחוללת [17] הא למדת שאם עבד עבודתו פסולה: 11. ולהורת. [18] למד שאסור שיכור [ששיכור אסור] בהוראה. יכול יהא חייב מיתה? ת״ל אתה ובניך אתך. ולא תמותו. כהנים בעבודתם במיתה ואין חכמים בהוראתן במיתה: 12. הנותרים. [19] מן המיתה מלמד שאף עליהם נקנסה מיתה על עון העגל הוא שנאמר [20] ובאהרן התאנף ה׳ מאד להשמידו. ואין השמדה אלא כלוי בנים שנאמר [21] ואשמיד פריו ממעל [ושרשיו מתחת] ותפלתו של משה בטלה מחצה שנאמר [22] ואתפלל גם בעד אהרן בעת ההיא: קחו את המנחה. אע״פ שאתם אוננין [ט] וקדשים אסורים לאונן: את המנחה. [23] [י] זו מנחת שמיני ומנחת נחשון: ואכלוה מצות. [24] מה ת״ל? לפי שהיא מנחת צבור ומנחת שעה ואין כיוצא בה לדורות הוצרך לפרש בה דין שאר מנחות: 13. וחק בניך. [25] אין לבנות חק בקדשים: כי כן צויתי. [25] באנינות יאכלוה: 14. ואת חזה התנופה. של שלמי צבור: תאכלו במקום טהור. [26] וכי את הראשונים [יא] אכלו במקום טמא? אלא הראשונים שהם קדשי קדשים, הוזקקה אכילתם במקום קדוש. אבל אלו אין צריכים תוך הקלעים אבל צריכים הם ליאכל תוך מחנה ישראל שהוא טהור מליכנס שם מצורעים מכאן שקדשים קלים נאכלין בכל העיר: אתה ובניך ובנתיך. [27] אתה ובניך בחלק אבל בנותיך לא בחלק אלא אם תתנו להן מתנות רשאות הן לאכול בחזה ושוק או אינו אלא אף הבנות בחלק? תלמוד לומר כי חקך וחק בניך נתנו חק לבנים ואין חק לבנות [יב]: 15. על אשי החלבים. [27] מכאן שהחלבים למטה בשעת תנופה. ויישוב המקראות שלא יכחישו זה את זה כבר פירשתי את שלשתן [28] בצו את אהרן: 16. שעיר החטאת. שעיר מוספי [מוסף] ר״ח [29] ושלשה שעירי חטאות קרבו בו ביום. [30] קחו שעיר עזים. ושעיר נחשון ושעיר ראש חדש ומכולן לא נשרף אלא זה ונחלקו בדבר

חכמי

11 ס״כ: 12 מ״ק י״ד ב׳: 13 ס״כ; 14 ע׳ מ״ק כ״ח ב׳: 15 ע׳ ס״כ כריתות י״ג; 16 ס״כ; *16 סמוס ל׳ כ׳ וע׳ רש״י שם; 17 ס״כ זבחים י״ז ב׳: 18 ס״כ; 19 ע׳ ויקרא רבה פ׳ י׳ וע״ג יומא פ״ז; 20 דברים ט׳; 21 עמוס ב׳; 22 דברים ט׳; 23 ע׳ ס״כ; 24 ס״כ; 25 ס״כ זבחים ק״א; 26 ע׳ זבחים כ״ה; 27 ס״כ; 28 ז׳ פסוק ל׳; 29 ע׳ זבחים ק״א ב׳: 30 לעיל ט׳ ג׳;

בלשון הגמרא בכתובות י״ז מעבירין את המת מלפני הכלה: [ה] שלא נשרפו גופותם אלא. כי״ר: [ו] *ותאכל אותם. דמשמע מיעוט אותם ולא דבר אחר ואם הכל נשרף מאי קא ממעט ומשני אותם ולא בגדיהם: [ז] עבודה כשרה. כיס״ר: [ח] *ובין החול. עבודה שאתה עובד בשכרות קרויה חול: [ט] [ואף על פי שהקדשים]: [י] את המנחה זו מנחת נחשון הנותרת זו כנחת יום השמיני (ת״כ): [יא] קרבנות הראשונים שנאמרו תחלה בענין כגון שעירים ומנחה: טהור מכלל שהוא טמא. מדלא כתיב קדש ש״מ טהור במקצת קאמר ולא מן הכל הא כיצד במחנה הטהור מטומאת מצורע שאין מצורע נכנס לו וטמא מטומאת זב שהזבין נכנסין שם ואיזה זה כחנה ישראל במדבר כל דגל בתוך אסיפת דגלו ובבית עולמים תוך ירושלים: [יב] [שוק התרומה וחזה התנופה. לשון אשר הונף ואשר הורם תנופה מוליך ומביא תרומה מעלה ומוריד ולמה חילקן הכתוב תרומה בשוק

חכמי ישראל [31] יש אומרים [יג] מפני הטומאה שנגעה בו נשרף ויש אומרים מפני אנינות נשרף לפי [ולפי] שהוא קדשי דורות. אבל בקדשי שעה סמכו על משה שאמר להם במנחה ואכלוה מצות: ד ר ש ד ר ש. [32] שתי דרישות. מפני מה נשרף זה [יד] ומפני מה נאכלו אלו. כך היא בתורת כהנים [טו]: ע ל א ל ע ז ר ו ע ל א י ת מ ר. [33] בשביל כבודו של אהרן הפך פניו כנגד הבנים וכעס: ל א מ ר. [34] אמר להם השיבוני על דברי: .17 מ ד ו ע ל א א כ ל ת ם א ת ה ח ט א ת ב מ ק ו ם ה ק ד ש. [34] וכי חוץ לקדש אכלוה והלא שרפוה ומה הוא אומר במקום הקדש? אלא אמר להם שמא חוץ לקלעים יצאה ונפסלה: כ י ק ד ש ק ד ש י ם ה ו א. ונפסלין ביוצא והם אמרו לו לאו אמר להם הואיל ובמקום הקדש היתה מדוע לא אכלתם אותה: ואתה נ ת ן ל כ ם ל ש א ת ו ג ו׳. שהכהנים אוכלים ובעלים מתכפרים: ל ש א ת א ת ע ו ן ה ע ד ה. [35] מכאן למדנו ששעיר ראש חדש היה. שהוא מכפר עון טומאת מקדש וקדשיו שחטאת שמיני וחטאת נחשון לא לכפרה באו: .18 ה ן ל א ה ו ב א ו ג ו׳. [36] שאילו הובא היה לכם לשרפה כמו שנאמר [37] וכל חטאת אשר יובא מדמה וגו׳: א כ ל ת א כ ל ו א ת ה. היה לכם לאכלה אף על פי שאתם אוננים: כ א ש ר צ ו י ת י ל כ ם במנח״ה: .19 ו י ד ב ר א ה ר ן. [38] אין לשון דבור אלא לשון עז שנאמר [39] וידבר העם וגו׳ אפשר משה קצף על אלעזר ועל איתמר ואהרן מדבר הא ידעת שלא היתה אלא מדרך כבוד. אמרו אינו בדין שיהא אבינו יושב ואנו מדברים לפניו ואינו בדין שיהא תלמיד משיב את רבו. יכול מפני שלא היה באלעזר להשיב? ת״ל [40] ויאמר אלעזר הכהן אל אנשי הצבא וגו׳. הרי כשרצה דבר לפני משה ולפני הנשיאים. זו מצאתי [41] בספרי [של פנים שני]: ה ן ה י ו ם ה ק ר י ב ו. [42] מהו אומר? אלא אמר לו משה שמא זרקתם דמה אוננין שאונן שעבד חלל אמר לו אהרן [טז] וכי הם הקריבו שהם הדיוטות אני הקרבתי שאני כהן גדול ומקריב אונן: ו ת ק ר א נ ה א ת י כ א ל ה. [43] אפילו לא היו המתים בני אלא שאר קרובים שאני חייב להיות אונן עליהם כאלו כגון כל האמורים [44] בפרשת כהנים שהכהן מטמא להם: ו א כ ל ת י ח ט א ת. ואם אכלתי. ה י י ט ב וגו׳: ה י ו ם. [45] אבל אנינות לילה מותר שאין אונן אלא יום קבורה: ה י י ט ב ב ע י נ י ה׳. [46] אם שמעת בקדשי שעה [יז] אין לך להקל בקדשי

[31] ת״כ זבחים ק״א: [32] ת״כ: [33] ת״כ: [34] ת״כ: [35] זבחים ק״א כ׳: [36] ע׳ פסחים פ״כ: [37] ויקרא ו׳: [38] ת״כ: [39] במדבר כ״א: [40] במדבר ל״א: [41] גם בילקוט פ׳ מטות בשם מדרש וע״ג בלקוטים אשר בסוף הספר: [42] ע׳ זבחים ק״א: [43] ת״כ: [44] ויקרא כ״א: [45] ע׳ ת״כ זבחים ק׳ כ׳: [46] ע׳ זבחים ק״א:

ותנופה בחזה להודיענו דשניהן בהרמה והנפה]: [יג] מפני טומאה נשרפה. שנגעה בה טומאה בחטאת של שעיר ר״ח שקרבה בו ביום שהוקם המשכן בר״ח ניסן והוא היה שמיני למלואים וג׳ שעירים קרבו בו ביום שעיר נחשון ושעיר ר״ח ושעיר שבא לשעה כדכתיב קחו שעיר עזים לחטאת ושל ר״ח נשרפה כדאמרינן לקמן: מפני אנינות נשרפה. שלא הותרה להם אנינות לבו ביום ולית ליה לר׳ נחמיה הך דרשא דבאנינות יאכלוה אלא הכי קאמר לו כי כן צויתי שאף מנחת צבור זו שלא מצינו מנחה קרבה לצבור כיוצא בה נאכלת ועל האנינות לא הוזכר למשה לדרוש ק״ו מִמעשר וכשהזכירו אהרן הודה לו: [יד] ומפני מה נאכלו אלו. כך הוא הג׳ בכ״י וגם בת״כ: [טו] א״א ולא לפי הגירסא בגמרא זבחים ק״א: ובדיוק הוסיף רש״י כך היא בת״כ, כי הוא מפרש הפרשה כפי הת״כ ולא אליבא דגמרא כי שם נדרש מפני מה חטאת זו נשרפה ואלו מונחות ופירש״י שתי דרישות דרישה לנשרפות דרישה למונחות למה מונחות לחמתין לערב ולא נאכלו ביום: [טז] ✱בתמיה וכי בני שהם הדיוטים שמשו היום והלא עלי הטלת כל העבודה כדכתיב קרב אל המזבח ועשה וגו׳ ואני כהן גדול אני ומקריב אונן: [יז] כגון מנחה שחובת שעה

בקרשי דורות: .20 וייטב בעיניו. [47] הודה ולא בוש לומר[יח] לא שמעתי[יט]:

יא. .1 אל משה ואל אהרן. [1] למשה אמר שיאמר לאהרן: לאמר אליהם. [2] אמר שיאמר לאלעזר ולאיתמר. או אינו אלא לאמר לישראל? כשהוא אומר דברו אל בני ישראל הרי דבור אמור לישראל הא מה אני מקיים לאמר אליהם? לבניו. לאלעזר ולאיתמר: .2 דברי אל בני ישראל. את כלם השוה להיות שלוחים בדבר [לדיבור] זה לפי שהושוו בדמימה וקבלו עליהם גזרת המקום מאהבה: זאת החיה. לשון חיים. לפי שישראל דבוקים במקום וראויין להיות חיים לפיכך הבדילם מן הטומאה וגזר עליהם מצות ולאומות לא אסר כלום. משל לרופא שנכנס לבקר את החולה וכו׳ כדאיתא במדרש [רבי] תנחומא[3]: זאת החיה. [4] מלמד שהיה משה אוחז בחיה ומראה אותה לישראל זאת תאכלו וזאת לא תאכלו: את זה תאכלו וגו׳. [5] אף בשרצי המים אחז [אוחז] מכל מין ומין והראה [ומראה] להם. וכן בעוף ואת אלה תשקצו מן העוף. וכן בשרצים וזה לכם הטמא: זאת החיה. מכל הבהמה. [6] מלמד שהבהמה בכלל חיה: .3 מפרסת. כתרגומו סדיקא: פרסה. פלאנט״א בלעז: ושסעת שסע. שמובדלת מלמעלה ומלמטה בשתי צפרנין כתרגומו ומטלפא טלפין, שיש שפרסותיו [שפרסותיה] סדוקות מלמעלה ואינן שסועות ומובדלות לגמרי שמלמטה מחוברות: מעלת גרה. מעלה ומקיאה האוכל ממעיה ומחזרת אותו לתוך פיה לכתשו ולטחנו הדק: גרה. כך שמו [7] ויתכן להיותו [לתתו] מגזרת [8] וכמים הנגרים. שהוא נגרר אחר הפה [ותרגומו פישרא שעל ידי הגרה האוכל נפשר ונמוח]: בבהמה[א]. [9] תיבה יתירה היא לדרשא להתיר את השליל הנמצא במעי אמו: אתה תאכלו. [10] [ב] ולא בהמה טמאה והלא באזהרה היא אלא לעבור עליה [עליו] בעשה ולא תעשה: .8 מבשרם לא תאכלו. [11] אין לי אלא אלו. שאר בהמה טמאה שאין לה שום סימן טהרה מנין? אמרת קל וחומר ומה אלו שיש בהן קצת סימני טהרה אסורות וכו׳: מבשרם. על בשרם באזהרה [11] ולא על עצמות וגידין [ג] וקרנים וטלפים: ובנבלתם לא תגעו. [12] יכול יהו ישראל מוזהרים על מגע נבלה? ת״ל [13] אמור אל הכהנים וגו׳. כהנים מוזהרין ואין ישראל מוזהרין קל וחומר מעתה ומה טומאת מת חמורה לא הזהיר בה אלא כהנים טומאת נבלה קלה לא כל שכן. ומה תלמוד לומר לא תגעו? ברגל: .9 סנפיר. [סנפירין] [13] אלו [אלו כנפים] ששט בהם[ד]: קשקשת. [14] אלו קליפין הקבועים בו [15] (כמו שנאמר [16] ושריון קשקשים הוא לבוש): .10 שרץ. [17] בכל מקום

[47] ס״כ:

יא [1] עי׳ * ריש ויקרא; [2] ס״כ; [3] וגם בויקרא רבה; [4] ס״כ חולין מ״ב: [5] ס״כ מנחות כ״ט; [6] ס״כ חולין ע״א; [7] וכן במחברת מנחם; [8] שמואל ב׳ י״ד; [9] ס״כ חולין ס״ע; [10] עי׳ זבחים ל״ד ס״כ; [11] ס״כ; [12] ס״כ ר״ה ע״ז ב׳ ע״ב * דברים י״ד ח׳; [13] ויקרא כ״א; [14] חולין נ״ע; [15] עי׳ חולין ס״ו ב׳ [16] שמואל א׳ י״ז; [17] ע״ב * בראשית א׳ כ׳:

היתה ואינה נוהגת לדורות: [יח] ויש ספרים שכתוב בהם לו שמעתי בוי״ו ורוצה לומר הודה ולא בוש לומר לאהרן שמעתי מה שאתה אומר אלי אבל שכחתי (קניזל): [יט] בגמרא זבחים ק״א כתיב לומר „לא שמעתי אלא אומר שמעתי ושכחתי״:

יא [א] * בהמה בבהמה. שדיא בהמה דרישא אבהמה דסיפיה ודרוש הכי בהמה הנמצאת בבהמה תאכלו: [ב] * אותה תאכלו. מפרסת פרסה ומעלת גרה: ולאו הבא מכלל עשה עשה. כך שנויה בתוך הברייתא ומסקינן בלא תעשה מנין ת״ל אך את זה לא תאכלו אלמא מדאיצטריך לא תעשה אחריה לאו אזהרה הוא: [ג] וקרנים. בת״כ פ׳ צו ז׳ י״ז: [ד] הפורח בהן.

מקום משמעו דבר נמוך שרוחש [ונע ונד] ונד על הארץ: .11 ושקץ יהיו. [18] לאסור את עירוביהן אם יש בהם [בו] בנותן טעם: מבשרם. [19] אינו מוזהר על הסנפירים ועל העצמות: ואת נבלתם תשקצו. [20] לרבות יבחושין [ח] שסיננן. יבחושין מושיירו״ש בלעז: .12 כל אשר אין לו וגו׳. [21] מה ת״ל? שיכול אין לי שיהא מותר אלא המעלה סימנין שלו ליבשה השירן במים מנין? ת״ל כל אשר אין לו סנפיר וקשקשת במים הא אם היו לו במים אף על פי שהשירן בעלייתו מותר: .13 לא יאכלו. [22] לחייב את המאכילן לקטנים. שכך משמעו לא יהיו נאכלין על ידך. או אינו אלא לאסרן בהנאה? ת״ל [23] לא [י] תאכלו. באכילה אסורין בהנאה מותרין. כל עוף שנאמר בו למינה למינו למינהו יש באותו המין שאין דומין זה לזה לא במראיהם ולא בשמותם וכולן מין אחד: .16 הנץ. [י] אישפר״ויר [אושטור]: .17 שלך. פירשו רבותינו [24] זה השולה דגים מן הים [ח] וזהו [והוא] שתרגם אנקלוס ושלינונא: כוס וינשוף. [ט] הם צואי״טש הצועקים בלילה ויש להם לסתות [לחיים לסתות] כאדם [ועוד [ועוף] אחר דומה לו שקורין יי״בו]: .18 תנשמת. [25] [י] היא קלב״א שו״ריץ ודומה לעכבר הפורח בלילה ותנשמת האמורה בשרצים היא דומה לה ואין לה עינים וקורין לה טלפ״א: .19 החסידה. זו דיה לבנה ציגוני״א ולמה נקרא שמה חסידה [25] שעושה חסידות [יא] עם חברותיה במזונות: האנפה. [25] היא דיה רגזנית ונראה לי [שזו היא] שקורין אותה היי״רון: הדוכיפת. תרנגול הבר וכרבלתו כפולה [יב] ובלעז הרופ״א ולמה נקרא שמו דוכיפת [25] [יג] שהודו כפות [כפוף] וזו היא כרבלתו. ת״א ונגר טורא נקרא על שם מעשיו כמו שפירשו רבותינו במסכת גיטין [26] בפרק [הנזקין] מי שאחזו: .20 שרץ העוף. [27] הם הדקים הנמוכים הרוחשין על הארץ כגון זבובים וצרעין ויתושי״ן וחגבים: .21 על ארבע. על ארבע רגלים: ממעל לרגליו. סמוך לצוארו יש לו כמין שתי רגלים לבד ארבע רגליו וכשרוצה לעוף ולקפוץ מן הארץ מתחזק באותן שתי כרעים ופורח ויש הרבה [הרבה מהן במקומנו [בינותינו]] כאותן שקורין לנגוי״שטא [לאושטא] אבל אין אנו בקיאין

[18] ס״כ: [19] ס״כ: [20] ת״כ חולין ס״ז: [21] ס״כ: [22] ע׳ ס״כ וע״ג יבמות קי״ד: [23] דברים י״ד: [24] חולין ס״ג: [25] ע׳ חולין ס״ג: [26] דף ס״ח: [27] ע״ג * ברכות מ׳ כ׳

שט בהן על פני המים: הקבועין בו יותר מן הסנפירין שאין זזין מאליהן אלא בידים אבל כל הסנפירין הוא יכול לכשכשן: ע״ג * נדה נ״א ב׳ קשקשים. מלבושים של דג: סנפיר אלו כנפים ששט בהן על פני המים: [ח] * כמין יתושין דקין הנמצאות במרתפות של יין (ע״ג * זבחים כ״ב): [י] ת״ל לא תאכלו. ת״כ וע׳ שם בפירוש הראב״ד וז״ל כשהוא אומר לא תאכלום גבי שרצים הוי באכילה אסורין אבל לא בהנאה: נסחא אחרינא לא תאכלו הא כיצד באכילה אסורין אבל בהנאה לא ופירושו דהאי נסחא קאי אמשנה תורה דכתיב בעיפות טמאים וזה אשר לא תאכלו מהם וגו׳ וזו עיקר דעופות על עופות אבל הראשונה הגהה היא עכ״ל: [י] וע׳ רש״י בחולין מ״ב הנץ אשפרוויי״ר ודרוסת הגס אוסטו״ייר וע״ג תוס׳ שם וע״ע * חולין ס״ג הנץ אשפרוויר וע׳ תוס׳ שם: ורמב״ן בפירושו לחומש פירש הנץ הגס נקרא אסטור והנץ הדק נקרא אשפרויר בל׳: [ח] * והוא עורב המים: [ט] קפופא. צואוטא בלעז ויש לה לסתות כלחיי אדם * ברכות נ״ז ב׳: קריא וקפופא. עוף הצועק בלילה ופניו דומה לחתול ועיניו לפניו: לסתות. לחיים זקופין כאדם מה שאין כן בבהמה וחיה * נדה כ״ג וע״ג * חולין ס״ג: [י] תרי תנשמת כתיבי חד בעופות וחד בשרצים: קיפוף (באות שבעופות) צואיט ולי נראה שקורין קלבא שוריץ שדומה לטלפא שבשרצים: קורפדאי (בָּאוֹת שבשרצים) טלפא (וע״ע * ברכות נ״ז ב׳): [יא] מחלקת מזונותיה: [יב] ע׳ בלקוטים אשר בסוף הס״ר: [יג] שהודו כפות. כרבלתו עבה ודומה כמי שכפולה לתוך הראש וכפותה שם והוא עוף גדול

בקיאין בהן שארבעה סימני טהרה [יד] נאמרו בהם [28] ארבע רגלים וארבע כנפים וקרסולין אלו [כרעים] הכתובים כאן וכנפיו חופין את רובו וכל סימנין הללו מצויין באותן שבינותינו אבל יש שראשן ארוך ויש [טו] שאין להם זנב [29] וצריך שיהא שמו חגב ובזה אין אנו יודעים להבדיל ביניהן: 23. וכל שרץ העוף וגו׳. [30] בא ולמד שאם יש לו חמש טהור: 24. ולאלה. [30] העתידין לֵאָמֵר בענין למטה: תטמאו. כלומר בנגיעתם יש טומאה: 25. וכל הנשא מנבלתם. כל מקום שנאמרה [30] טומאת משא חמורה מטומאת מגע שהיא טעונה כבוס בגדים: 26. מפרסת פרסה ושסע איננה שסעת. כגון גמל שפרסתו סדוקה למעלה אבל למטה היא מחוברת. כאן למדך שנבלת בהמה טמאה מטמאה ובענין שבסוף הפרשה פירש על בהמה טהורה: 27. על כפיו. כגון כלב ודוב וחתול: טמאים הם לכם. למגע: 29. וזה לכם הטמא. כל טומאות הללו אינן לאיסור אכילה אלא לטומאה ממש להיות טמא במגען ונאסר לאכול תרומה וקדשים וליכנס במקדש: החלד. מושטילה: והצב. [טז] פוייט [פרוייט] שדומה לצפרדע: 30. אנקה. [יז] הריצון: הלטאה. [יז] לוישירדה: חמט. [יח] לימציה: תנשמת. [יט] טליפא: 32. במים יובא. [31] ואף לאחר טבילתו טמא הוא לתרומה עד הערב ואח״כ וטהר בהערב השמש: 33. אל תוכו. [32] אין כלי חרס מטמא אלא מאוירו [כ]: כל אשר בתוכו יטמא. הכלי חוזר ומטמא מה שבאוירו: ואתו תשברו. [33] למד שאין לו טהרה במקוה: 34. מכל האכל אשר יאכל. [מוסב על מקרא העליון כל אשר בתוכו יטמא. מכל האוכל אשר יאכל] אשר באו עליו מים והוא בתוך כלי חרס הטמא יטמא [וכן כל משקה אשר ישתה בכל כלי והוא בתוך כלי חרס הטמא יטמא]. למדנו מכאן דברים הרבה. למדנו שאין אוכל מוכשר [כא] ומתוקן לקבל טומאה עד שיבאו עליו מים פעם אחת ומשבאו עליו מים פעם אחת מקבל טומאה לעולם ואפילו נגוב והיין והשמן וכל הנקרא משקה מכשיר זרעים לטומאה כמים. שכך יש לדרוש המקרא אשר יבא עליו מים או כל משקה אשר ישתה בכל כלי יטמא האוכל ועוד למדו רבותינו מכאן שאין ולד הטומאה מטמא כלים שכך שנינו [34] יכול יהו כל הכלים [כב] מטמאין מאויר כלי חרס? ת״ל כל אשר בתוכו

[28] חולין נ״ט; [29] ס״כ: [30] ע׳ ס״כ ורש כלים: [31] יבמות ע״ה; [32] ע׳ חולין כ״ד כ׳: [33] ס״כ: [34] פסחים כ׳:

כתרנגול וקורין לו פואון שלבייא: [יד] *ובחגבים. זהו סימן טהרתם כל שיש לו ארבע רגלים וד׳ כנפים ויש לו קרסולים הם שני רגלים ארוכין לבד הארבעה והם סמוך לצוארו ממעל לרגליו לנתר בהם כשהוא רוצה לקפץ וכנפיו חופין את רובו ולא גרסינן וקרסוליו וכנפיו ובגמרא נפקא לן מקרא: [טו] ע׳ מהרש״א חולין ס״ו שיש להגיה שיש להן זנב במקום שאין להם: [טז] וכן *נדה נ״ו ד״ה זבוגי: [יז] וכן *חולין קכ״ב וב״ב ד׳: [יח] חומט. לימצ״א שתחלת ברייתו בכעדשה צא ובדוק בתיק שלה שגדל והולך עמה תחלתו כערשה ממש הוא בשוליו * חולין קכ״ב: חומט. אומר אני שהוא מין שרץ שקורין לימצא הגדל בקליפה ההולכת ומעגלת תמיד כל כמה שגדל ותחלת הניצר בקליפה של עדשה היא *חגיגה י״א: [יט] ע׳ לעיל פס׳ י״ח: [כ] *אויר. הגיעה טומאה לאוירו ולא נגעה: [כא] תיקון. נתינת מים להכשירן לקבלת טומאה. כל הכשר שבש״ס לשון תיקון *שבת י״ד ב׳: [כב] *אם כלי שטף נתון בתוך כלי חרס ושרץ באויר החיצון יכול יהא כלי עץ או כלי מתכת שבתוכו טמא משום דכתיב כל אשר בתוכו יטמא: ת״ל וסמיך ליה מכל האוכל. כלומר האי כל אשר בתוכו שאמרתי לך באוכל אמרתי לך ואי כמאן דמלי טומאה חשיב ליה לחיצון נמצאת טומאה נוגעת בגבו של כלי שטף וכלי שטף

בתוכו יטמא מכל האוכל. אוכל [כג] (ומשקה) מטמא מאויר כלי חרס ואין כל הכלים מטמאין מאויר כלי חרס לפי שהשרץ אב הטומאה והכלי שנטמא ממנו ולד הטומאה לפיכך אינו חוזר ומטמא כלים שבתוכו ולמדנו עוד [34] [כד] שהשרץ שנפל לאויר התנור והפת בתוכו ולא נגע השרץ בפת התנור ראשון והפת שנייה ולא נאמר רואין את התנור כאלו מלא טומאה ותהא הפת תחלה שאם אתה אומר כן לא נתמעטו כל הכלים מליטמא מאויר כלי חרס שהרי טומאה עצמה נגעה בהן מגבן ולמדנו עוד [35] על ביאת מים שאינה מכשרת זרעים אלא אם כן נפלו עליהן משנתלשו [כה] שאם אתה אומר מקבלין הכשר במחובר אין לך [דבר אוכל] שלא באו עליו מים ומהו אומר אשר יבוא עליו מים משנתלשו [בתלוש] ולמדנו עוד [36] שאין אוכל מטמא אחרים אלא אם כן יש בו כביצה שנאמר אשר יאכל אוכל הנאכל בבת אחת. ושיערו חכמים אין בית הבליעה מחזיק יותר מביצת תרנגולת: 35. תנור וכירים. [37] כלים המטלטלין הם והן של חרס ויש להן תוך [כו] ושופת על נקב החלל את הקדרה ושניהם פיהם למעלה: יתץ. [לפי] שאין לכלי חרס טהרה בטבילה: וטמאים יהיו לכם. [38] שלא תאמר מצוה אני לנתצם. תלמוד לומר וטמאים יהיו לכם. אם רצה לקיימן בטומאתן רשאי: 36. אך מעין ובור מקוה מים. המחוברים לקרקע אין מקבלין טומאה ועוד יש לך ללמוד יהיה טהור. הטובל בהם מטומאתו: ונגע בנבלתם יטמא. [39] אפילו הוא בתוך מעין ובור ונוגע בטומאתם יטמא. שלא תאמר [40] קל וחומר אם מטהר את הטמאים מטומאתם קל וחומר שיציל את הטהור מליטמא לכך נאמר ונגע בנבלתם יטמא: 37. זרע זרוע. זריעה של מיני זרעונין. זרוע שם דבר הוא. כמו [41] ויתנו לנו מן הזרעונים: טהור הוא. למדך הכתוב שלא הוכשר ונתקן לקרות אוכל לקבל טומאה עד שיבאו עליו מים: 38. וכי יתן מים על זרע. [42] לאחר שנתלש. שאם תאמר יש הכשר במחובר אין לך זרע שלא הוכשר: מים על זרע. בין מים בין שאר משקין בין נפלו הם על הזרע בין זרע נופל לתוכן. הכל נדרש בתורת כהנים: ונפל מנבלתם עליו. [43] אף משנגב מן המים. שלא הקפידה תורה אלא להיות עליו שם אוכל ומשירד לו הכשר קבלת טומאה פעם אחת שוב אינו נעקר הימנו: 39. בנבלתה. [44] ולא בעצמות וגידין ולא בקרנים וטלפים ולא בעור: 40. והנשא את נבלתה [45] חמורה טומאת משא מטומאת מגע. שהנושא מטמא בגדים והנוגע אין בגדיו

טמאין

[35] חולין קי"ח; [36] יומא פ' ע"ב; [37] ע' שבת ל"ח; [38] ת"כ; [39] ת"כ; [40] ע' נדרים ע"ה ב': [41] דניאל א'; [42] ע' ת"כ חולין קי"ח ב'; [43] ע' ב"מ כ"ב: [44] ת"כ חולין קי"ז ב': [45] ע' גם לעיל פס' כ"ה

מטמא מגבו אלא שמע מיניה כל אשר בתוכו יטמא מחמת כלי הוא דמטמא ואשמעינן קרא דאוכלין ומשקין דמקבלי טומאה הוא מולד הטומאה אבל כלי לא ומהאי פירוקא נפקא לן וכו': [כג] ומשקה ל' בכ"י וגם בתלמוד ובת"כ ל' וע' במזרחי שגם הוא מוחק תיבת ומשקה ברש"י כאן (ומה שגרס רש"י בפסחים כ' ב' אוכלין ומשקין בד"ה ת"ל (וכן בתנא דבי אליהו זוטא פ' ט"ז) צ"ל שם הוא אליבא דר' יהודה ע"ש דף י"ז ב'): [כד] * שרץ שנמצא בתנור. ולא נגע בפת הפת שבתוכו שני לטומאה ואינה מטמאה חולין לרבנן מפני שהתנור תחלה התנור קבל טומאה מן השרץ והפת מן התנור: וליחזייה להאי תנור כמאן דמלי טומאה. כיון דקיימא לן אויר כלי חרס מטמא מן השרץ אע"פ שלא נגע אלמא כמאן דמליא טומאה הוא דהא לא נגע בו ומטמאו ותהוי נמי פת כאלו נוגעת בשרץ: [כה] * וכשם שאין זרעים מקבלין טומאה אלא לכשיתלשו כדאיתא בת"כ אם אתה אומר מחוברין טמאין טמאת את הכל שאין לך מחוברין שאין שרצים מצויין אצלם כך אין מקבלין הכשר אלא עד שיתלשו: [כו] כשנותנין קדרה על הבירה קרי שפיתה

טמאין שלא נאמר בו יכבס בגדיו: והאכל מנבלתה. [46] יכול תטמאנו אכילתו כשהוא אומר בנבלת עוף טהור [47] נבלה וטרפה לא יאכל לטמאה בה, בה, אותה מטמאה בגדים באכילתה ואין נבלת בהמה מטמאה בגדים באכילתה בלא משא כגון אם תחבה לו חבירו בבית הבליעה. אם כן מה ת״ל האוכל? ליתן שיעור לנושא ולנוגע כדי אכילה והוא כזית: וטמא עד הערב. אף על פי שטבל צריך הערב שמש: .41 השרץ על הארץ. [48] להוציא את היתושין שבכליסין [כז] [ושבפולין] ואת [כח] הזיזין שבעדשים, שהרי לא שרצו על הארץ אלא בתוך האוכל אבל משיצאו לאויר ושרצו הרי נאסרו: לא יאכל. [49] לחייב על המאכיל כאוכל ואין קרוי שרץ אלא דבר נמוך קצר רגלים שאינו נראה אלא כרוחש ונד: .42 הולך על גחון. [50] זה נחש ולשון גחון שחייה שהולך שח ונופל על מעיו: כל הולך. [51] להביא [כט] השלשולין ואת הדומה לדומה: הולך על ארבע. [51] זה עקרב: כל. [51] להביא את החפושית אשקר״בוט בלעז ואת הדומה לדומה: מרבה רגלים. [51] זה נָדָל שרץ שיש לו רגלים מראשו ועד זנבו לכאן ולכאן וקורין צינטפי״דש: .43 אל תשקצו. [52] באכילתן, שהרי כתיב נפשותיכם ואין שיקוץ נפש במגע וכן ולא תטמאו באכילתם: ונטמתם בם. [53] אם אתם מטמאין בהם בארץ אף אני מטמא אתכם בעולם הבא ובישיבת מעלה: .44 כי אני ה׳ אלהיכם. [54] כשם שאני קדוש שאני ה׳ אלהיכם כך והתקדשתם קדשו עצמכם למטה: והייתם קדשים. לפני, שאני אקדש אתכם למעלה ובעולם הבא: ולא תטמאו וגו׳. [ל] לעבור עליהם בלאוין הרבה וכל לאו מלקות. וזהו שאמרו בתלמוד [55] אכל פוטיתא לוקה ארבע נמלה לוקה חמש צרעה לוקה שש: .45 כי אני ה׳ המעלה אתכם. על מנת שתקבלו מצותי העליתי אתכם. [דבר אחר כי אני ה׳ המעלה אתכם בכולן כתיב הוצאתי וכאן כתיב המעלה [56] תנא דבי ר׳ ישמעאל אלמלי לא העליתי את ישראל ממצרים [לא] אלא בשביל שאין מטמאין בשרצים כשאר אומות דיים ומעליותא היא גבייהו וזהו לשון מעלה]: .47 להבדיל. [57] לא בלבד השונה אלא שתהא יודע ומכיר ובקי בהן: בין הטמא ובין הטהר. [57] [לב] צריך לומר בין חמור לפרה, והלא כבר מפורשים הם? אלא בין טמאה לך לטהורה לך בין נשחט חציו של קנה לנשחט רובו: ובין החיה הנאכלת. [57] צריך לומר בין צבי לערוד, והלא

[46] ת״כ נדה מ״ב: [47] ויקרא כ״ב: [48] ע׳ ת״כ חולין ס״ז ב׳: [49] ת״כ: [50] ת״כ חולין ס״ז ב׳: [51] שם: [52] ע׳ מעילה ט״ז ב׳: [53] ע׳ יומא ל״ט: [54] ת״כ: [55] מכות ט״ז ב׳: [56] ב״מ ס״א ב׳: [57] ת״כ:

* חולין פ״ד: [כז] וגם בת״כ ובחולין ס״ז ליתא: [כח] זיזין שבעדשים. דמותרין דלאו על הארץ שורצין אלא בתוך הערשה: זיזין כוצונש וכמין יתושין הן אלא שבעדשים זיזין שמן: כליסין. מין קטנית צירדאש בלעז: [כט] שילשולי. תולעים ארוכות כנחש הן והן הנמצאות באשפה: חפושית. אישקרפוטי: נדל. מאה רגלים קורין לו: [ל] אכל פוטיתא. בלע שרץ המים: לוקה ארבע. שני לאוין כתובין בשרץ המים אחד בת״כ ואחד במשנה תורה ושני לאוין כתובין בשרץ סתם ולא תשקצו את נפשותיכם בכל השרץ השורץ ולא תטמאו בהם ומשמע בין שרץ המים בין שרץ הארץ הרי ארבע: נמלה. בלע נמלה חיה הואיל ובריה שלמה היא אכילתה בכל שהוא ולוקה חמש שני לאוין הכתובין בשרץ סתם כמו שפירשתי וג׳ לאוין הכתובין בשרץ הארץ בת״כ: צרעה לוקה שש. חמש משום שרץ הארץ ואחת משום שרץ העוף דכתיב במשנה תורה וכל שרץ העוף שקץ הוא לכם לא יאכל אבל לא תשקצו את נפשותיכם בבהמה ובעוף וג׳ הכתוב בפ׳ קדושים תהיו אינו מן המנין דלאו בשרץ כתיב ואע״ג דכתיב ביה אשר תרמש האדמה לשון בריות גדולות הוא ושרץ לשון קטנה ונמוכה שנכרת בהילוכה בקושי ונראה כרוחשת: [לא] * אלא בשביל דבר זה. כדמפרש לקמיה שהן מעולין ונאין ואינן נמאסין כשקצים הללו להכי כתב לשון עילוי שמעלה גדולה היא אצלם: [לב] אין

והלא כבר מפורשים הם? אלא בין שנולדו בה סימני טרפה כשרה [לג] לנולדו בה סימני טרפה פסולה:

תזריע.

יב. 1. אשה כי תזריע. [1] א״ר שמלאי כשם שיצירתו של אדם אחר כל בהמה חיה ועוף במעשה בראשית כך תורתו נתפרשה אחר תורת בהמה חיה ועוף: כי תזריע. [2] לרבות שאפילו ילדתו מחוי שנמחה ונעשה כעין זֶרע אמו טמאה לידה: כימי נדת דותה תטמא. כסדר כל טומאה האמורה בנדה מטמאה בטומאת לידה [3] ואפילו נפתח הקבר [א] בלא דם: דותה. לשון דבר הזב [ב] מגופה. לשון [דבר] אחר לשון מדוה וחולי. [4] שאין אשה רואה דם שלא תֶּחֱלֶה ראשה ואבריה כבדין עליה: 4. תשב. [ג] אין תשב אלא לשון עכבה. כמו [5] ותשבו בקדש. [6] וישב באלוני ממרא: בדמי טהרה. אע״פ שרואה [דם] טהורה: בדמי טהרה. לא מפיק ה״א והוא שם דבר כמו טוהר: ימי טהרה. מפיק ה״א ימי טוהר שלה: [ד] בכל קדש. [7] לרבות את התרומה לפי שזו טבולת יום ארוך שטבלה לסוף שבעה ואין שמשה מעריב לטהרה עד שקיעת החמה של יום ארבעים שלמחר תביא את כפרת טהרתה: לא תגע. [ה] אזהרה לאוכל וכו׳ כמו ששנויה ביבמות[7]: 7. והקריבו. [8] למדך שאין מעכבה לאכול בקדשים אלא אחד מהם ואי זה הוא זה חטאת שנאמר וכפר עליה [ו] [הכהן] וטהרה מי שהוא בא לכפר בו הטהרה תלויה: 8. [ז] וטהרה. [9] מכלל שעד כאן היא קרויה טמאה: אחד לעלה ואחד לחטאת. לא הקדימה הכתוב אלא למקראה אבל להקרבה חטאת [הקרבת החטאת] קודם לעולה. כך שנינו בזבחים [10] בפרק כל התדיר:

שאת

יב [1] ויקרא רבה: [2] נדה כ״ז כ׳; [3] ע׳ נדה כ״ח; [4] ע׳ נדה ע׳; [5] דברים א׳; [6] בראשית י״ג; [7] יבמות ע״ה: [8] פ״כ: [9] סנהדרין פ״ג כ׳: [10] דף פ״ט:

צריך לומר. כן הוא בילקוט וברש״י סיף פ׳ קדושים ובת״כ תמצא ב׳ הנוסחאות יחד וקריאת צ״ל כאן היא בתמיה: [לג] פי׳ טרפה כשרה מוכה היא בגופה אלא שהיא כשרה כגון נקובת הגרגרת נפחתה הגולגולת ולא ניקב קרום של מוח וכיוצא בהן ששנו חכמים כשרות בבהמה ובעוף (מפירוש הראב״ד לת״כ וע״ע בתשובות הרשב״א סימן רס״ח):

יב [א] *פתיחת הקבר. הרחם: [ב] א״א רש״י פירש דותה משורש דו כמו זב וכן פירש דבאך בדברים ל״ג כ״ה דב כמו זב ע״ש: [ג] [אין לשון ישיבה אלא לשון עכבה] וכן ברמ׳ ובבחיי: [ד] בכ״י מהופכים שני הדבורים והקדים ד״ה לא תגע עד ביבמות ואח״כ ד״ה בכל קדש עד טהרתה: [ה] *ואיבעית אימא נגיעה דתרומה. לטבול יום מהכא נפקא דתניא בכל קדש לא תגע אזהרה לאוכל שלא תאכל בתרומה כל זמן שהיא טבילת יום ארוך: (מקיש קדש למקדש מה מקדש דבר שיש בו) נטילת נשמה. הבא למקדש טמא בכרת שנ׳ ונכרתה כי את מקדש ה׳ טמא אף קודש דבר שיש בו נטילת נשמה. דהיינו אכילה בטומאה שהוא גבי קדש בכרת ואוכל תרומה בטומאה במיתה דכתיב ומתו בו כי יחללוהו: נגיעה באכילה. האסור לאכול אסור ליגע [ו] כן הוא בפסוק שלאחריו אך גם בעל צדה לדרך מוחק „הכהן״ וכן נראה מת״כ שדרשו שם מקרא וכפר עליה וטהרה דאיירי ביה שלא כתוב ביה הכהן: [ז] הפירוש של „וטהרה״ שייך לפסוק ח׳ כאשר נראה מסנהדרין פ״ג ומיבמות ע״ד ב׳ והקדים רש״י לפרש מקרא זה לפי שהוא סיום הענין כלומר תביא אלו הנזכרים וטהרה שעד עכשיו היתה טמאה לגבי קדשים ואחר כך חזר לבאר דין אשר לא תשיג:

יג, 2. שאת או ספחת וגו׳. [1] שמות נגעים הם ולבנות זו מזו: בהרת. חברבורות טיי״א בלעז. וכן [2] בהיר הוא בשחקים: אל אהרן וגו׳. [3] גזרת הכתוב היא שאין טומאת נגעים וטהרתן אלא על פי כהן: 3. [א]הפך לבן. [4] מתחלה שחור ונהפך ללבן בתוך הנגע. [*[4] ושער בנגע]. מעוט שער שנים: עמק מעור בשרו. כל מראה לבן עמוק הוא [5] כמראה חמה [ב] עמוקה מן הצל [ג]: וטמא אתו. יאמר לו טמא אתה ששער לבן סימן טומאה הוא גזרת הכתוב [וגזרת הכתוב הוא]: 4. ועמק אין מראה. לא ידעתי פירושו [ד]: והסגיר. יסגירנו בבית אחד ולא יראה עד סוף השבוע ויוכיחו [ואז יוכיחו] הסימנים עליו: 5. בעיניו. במראהו ובשיעורו הראשון: והסגירו, שנית. *[5] הא אם פשה בשבוע ראשון טמא מוחלט: 6. כהה. הוכהה ממראיתו הא [6] אם עמד במראיתו או [ה] פשה טמא: מספחת. שם נגע טהור: וכבס בגדיו וטהר. הואיל ונזקק להסגר נקרא טמא וצריך טבילה: 8. וטמאו הכהן. [7] ומשטמאו הרי הוא מוחלט וזקוק לצפרים ולתגלחת ולקרבן האמור בפרשת זאת תהיה: צרעת הוא. המספחת הזאת: צרעת לשון נקבה. נגע לשון זכר: 10. ומחית. שינמיינט בלעז שנהפך מקצת הלובן שבתוך השאת למראה בשר [8] אף היא סימן טומאה שער לבן בלא מחיה ומחיה בלא שער לבן ואף על פי שלא נאמרה מחיה אלא בשאת אף בכל המראות ותולדותיהן הוא סימן טומאה: 11. צרעת נושנת היא. מכה ישנה [ו] היא [תחת המחיה וחבירה] זו נראית [נעשית] בריאה למעלה ותחתיה מלאה לחה שלא תאמר הואיל ועלתה מחיה אטהרנה: 12. מראשו. של אדם ועד רגליו: לכל מראה עיני הכהן. [9] פרט לכהן שחשך מאורו: 14. וביום הראות בו בשר חי. אם צמחה בו מחיה הרי כבר פירש שהמחיה סימן טומאה? [10] אלא הרי שהיה הנגע באחד מעשרים וארבעה ראשי אברים שאין מטמאין משום מחיה [ז] לפי שאין נראה הנגע כולו כאחד ששופעין אילך ואילך וחזר ראש האבר ונתגלה שפועו על ידי שומן כגון שהבריא ונעשה רחב ונראית בו המחיה למדנו הכתוב שתטמא: וביום הראות. [11] מה ת״ל וביום? ללמד [למדנו] שיש יום שאתה רואה בו ויש יום שאין אתה רואה בו. מכאן אמרו חתן נותנין לו כל שבעת ימי המשתה [ח] לו ולכסותו ולביתו וכן ברגל נותנין לו כל ימי הרגל: 15. צרעת הוא. הבשר ההוא. בשר לשון זכר: 18. שחין.

לשון

יג, [1] ע׳ שבועות ה׳ ב׳ ת״כ: [2] איוב ל״ז: [3] ת״כ: [4] ע׳ ת״כ: *[4] ת״כ: [5] ת״כ שבועות ו׳ ב׳: *[5] ע׳ נגעים פ״ג מ״ג: [6] וע׳ נגעים פ׳ א׳ משנה ג׳ ופ׳ ד׳ מ׳ ז׳: [7] מגילה ח׳ ב׳: [8] ע׳ ת״כ נגעים פ׳ ד׳: [9] ת״כ פ׳ ב׳: [10] ע׳ ת״כ קדושין כ״ה: [11] ת״כ בכורות ל״ג ב׳:

יג, [א] *צ״ל בר״ה ושער בנגע הפך לבן דתיבת בנגע קא דריש כנראה גם מת״כ (ס׳ הזכרון): [ב] *עמוקה וגבוה לאו דוקא קאמר אלא נראית כעמוקה: [ג] עמוק דהיינו שפל כמראה חמה שנראית עמוקה שפל מן הצל *ברכות מ״א: [ד] וע׳ בכסף משנה לרמב״ם הל׳ טומאת צרעת פ׳ א׳: [ה] א״א ע׳ ר״ש שהקשה על רש״י שהוא פירש כאן נגד המשנה ובעל דברי דוד רוצה להגיה כאן שצ״ל ופשה במקום או פשה ויהיה הפירוש הא אם עמד במראיתו ופשה טמא, אבל אם לא פשה אע״פ שעמד טהור, אך אחרי שלא מצאתי בשום כ״י הנוסחא כאשר הגיה הר״ש צריך לומר שרש״י תפס בדבריו פשטיה דקרא שהוא ודאי כוותיה משמע: [ו] [היא זו ונעשית בריאה מלמעלה וכו׳] וכן בסמ״ג: [ז] *שם אחד מן הנגעים כדכתיב ומחית בשר חי בשאת וכתיב בה לכל מראה עיני הכהן שתהא כולה נראית כאחת פרט למחיה שהיא במקום המשופע ויורד לכל צד שאין יכול לראות ראש הנגע ורגליו כאחת: וראשי אזנים. שפת האוזן: ראש גוית. גיד: וראשי דדים שבאשה. אבל שבאיש אינן בולטין כל כך ואין זה שיפוע: [ח] לו ולביתו ולכסותו. כן הוא בנגעים פ׳ ב׳ ובת״כ ובמ״ק ז׳: [לו ולאצטליתו ולכסותו]. וכן הוא בבכורות: לו

[12] [ט] לשון חמום שנתחמם הבשר בלקוי הבא לו מחמת מכה שלא מחמת האור: [ונרפא. השחין העלה ארוכה ובמקומו העלה [עלה] נגע אחר]: .19 או בהרת לבנה אדמדמת. שאין הנגע לבן חלק אלא פתוך' ומעורב בשתי מראות לובן ואודם: .20 מראה שפל. *[12]ואין מַמָּשָׁהּ שפל אלא מתוך לבנוניתו הוא נראה שפל ועמוק כמראה חמה עמוקה מן הצל: .22 נגע הוא. השאת הזאת או הבהרת: .23 תחתיה. במקומה: צרבת השחין. כתרגומו רושם שיחנא אינו אלא רושם החמום הניכר בבשר. כל צרבת לשון רניעת עור הנרגע מחמת חימום. כמו [13] ונצרבו בה כל פנים רייטרייר בלעז: צרבת. רייטריישמנט בלעז: .24 מחית המכוה. שנמינ״ט כשחיתה המכוה נהפכה לבהרת פתוכה או לבנה חלקה [14] [יא] וסימני מכוה וסימני שחין שוים הם ולמה חלקן הכתוב? לומר שאין מצרפין זה עם זה נולד חצי גריס בשחין וחצי גריס במכוה לא ידונו [ידונם] כגריס [שלם]: .29 בראש או בזקן. [15] בא הכתוב לחלק בין נגע שבמקום שער לנגע שבמקום בשר שזה סימנו בשער לבן וזה סימנו בשער צהוב: .30 ובו שער צהב. שנהפך שער שחור שבו לצהוב: נתק הוא. כך שמו של נגע שבמקום שער: .31 ושער שחור אין בו. [16] הא אם היה בו שער שחור טהור ואין צ״יך להסגר שהשער שחור סימן טהרה הוא בנתקים כמו שנאמר ושער שחור צמח בו וגו': .32 והנה לא פשה וגו'. הא אם פשה או היה בו שער צהוב טמא: .33 והתגלח. [17] סביבות הנתק: ואת הנתק לא יגלח. [18] מניח שתי שערות סמוך לו סביב כדי שיהא ניכר אם פשה שאם פשה [יפשה] ועבר השערות ויצא למקום הגילוח טמא: .35 אחרי טהרתו. [18] אין לי אלא פושה לאחר הפטור. מנין אף בסוף שבוע ראשון ובסוף שבוע שני? תלמוד לומר פשה יפשה [מכל מקום]: .37 ושער שחור. [19] מנין אף הירוק והאדום שאינו צהוב? תלמוד לומר ושער ולשון [יב] [וּלְמַה] צהוב דומה לתבנית הזהב [צהוב כמו זהוב אור״פלא בלעז]: טהור הוא וטהרו הכהן. [20] הא טמא שטהרו הכהן לא טהר: .38 בהרות. חברבורות: .39 כהות לבנת. שאין לובן שלהן עז אלא כוהה: בהק. כמו לובן הנראה בבשר אדם אדום שקורין רושיו בין [כן] חברבורות אדמימותו קרוי [יג] בהק [כאיש עדשן שבין עדשה לעדשה מבהיק הבשר בלובן צח]: .40 קרח הוא טהור הוא. [21] טהור מטומאת נתקין שאינו נדון בסימני ראש וזקן שהם מקום שער. אלא בסימני נגע

[12] חולין ח': *[12] ע' ת״כ על ומראה הנגע עמק בפסוק ג' ועל ומראה הנתק פסוק ל״ב: [13] יחזקאל כ״א: [14] חולין ח': [15] ת״כ ר״ם י״ג מדות: [16] ת״כ: [17] ת״כ נגעים פ' י' וכן לפי ת״א: [18] ת״כ: [19] ע' ת״כ: [20] ת״כ: [21] ע' ת״כ י״ג מדות:

ולאצטליתו ולביתו. נ' המו': [ט] *שחין לשון חמימות וכדמתרג' יונתן חמותי ראיתי אור שחינית: [י] פתוך. מעורב הוא נגע לבן אדמדם הכתוב בתורה * שבועות ו': [יא] *שחין ומכוה מטמאים בשבוע אחד בב' סימנים בשער לבן ובפסיון. שאין בהן הסגר כמו שכתוב בשאת ובספחת שני הסגרות שאם עמד בעיניו ולא פשה שבוע ראשון מסגיר אותו בשנייה שמא יפשה ויחליטנו אבל בשחין ומכוה לא נאמר אלא הסגר אחד ואם עמד בעיניו בשבוע הראשון שוב אין מסגירו לטמאו אלא פוטרו והולך: בשני סימנין שער לבן ופסיון. אם פשה ולא כנתק שסימן טומאתו בשער צהוב: ולמה חלקן הכתוב. בשתי פרשיות ופירש משפט כל אחת בה ולא צירפם יחד שהרי משפטן שוה והיה לו לכתוב כי יהיה בו בעורו שחין או מכוה: שאין מצטרפין זה עם זה. לשיעור נגע כגריס חצי פול שאם עלה בו חצי גריס מחמת חום מכה שלא על ידי האור וחצי גריס אצלה ע״י כוית האור אין מצטרפין: [יב] וכן הוא בת״כ: [יג] בוהק. לשון לובן שנראה באנשים בחורים טפות לבנות

נגע עור בשר [יד] (בשער לבן) מחיה ופשיון: .41 ואם מפאת פניו. [22] משפוע קדקד כלפי פניו קרוי נבחת ואף הצדעין שמכאן ומכאן בכלל ומשפוע קדקד כלפי אחוריו קרוי קרחת: 42 נגע לבן אדמדם. [23] פתוך. מנין שאר המראות? תלמוד לומר נגע: .43 כמראה צרעת עור בשר. כמראה הצרעת האמור בפרשת עור בשר אדם כי יהיה בעור בשרו. ומה אמור בו שמטמא בארבע מראות ונדון בשני שבועות ולא כמראה צרעת האמור בשחין ומכוה שהוא נדון בשבוע אחד ולא כמראה נתקין של מקום שער שאין מטמאין בארבע מראות [שאת ותולדתה בהרת ותולדתה]: .44 בראשו נגעו. [24] אין לי אלא נתקין מנין לרבות שאר המנוגעים? ת״ל [טו] טמא יטמאנו לרבות את כלן. על כלן הוא אומר בגדיו יהיו פרומים וגו׳: .45 פרמים. קרועים: פרוע. [25] מגודל שער: ועל שפם יעטה. [26] כאבל: שפם. שער השפתים גרנון בלעז: וטמא טמא יקרא. [27] משמיע שהוא טמא [טז] ויפרשו [הכל] ממנו: .46 בדד ישב. [28] שלא יהיו טמאים [אחרים] יושבין עמו [י״], ואמרו רבותינו [29] מה נשתנה משאר טמאים לישב בדד הואיל והוא הבדיל בלשון הרע בין איש לאשתו ובין איש לרעהו אף הוא יִבָּדֵל: מחוץ למחנה. [30] חוץ לשלש מחנות: .48 לפשתים ולצמר. של פשתים או של צמר: או בעור. זה עור שלא נעשה בו מלאכה: או בכל מלאכת עור. זה עור שנעשה בו מלאכה: .49 ירקרק. [31] ירוק שבירוקין: אדמדם. [31] אדום שבאדומים: .51 צרעת ממארת. [*31] לשון סלון ממאיר [יח] פויינט [פוניינט] בלעז. ומדרשו [32] תן בו מארה שלא תהנה הימנו: 52 בצמר או בפשתים. של צמר או של פשתים. זהו פשוטו. ומדרשו [32] יכול יביא ניזי צמר ואניצי פשתן וישרפם עמו? ת״ל היא באש תשרף אינה צריכה דבר אחר עמה. אם כן מה ת״ל בצמר או בפשתים? להוציא את האומריות שבו שהן ממין אחר. אומריות לשון שפה. כמו אימרא: .54 את אשר בו הנגע. [33] יכול מקום הנגע בלבד? ת״ל את אשר בו הנגע. יכול כל הבגד כולו טעון כבוס? ת״ל הנגע, הא כיצד? יכבס מן הבגד עמו: .55 אחרי הכבס. לשון [34] העשות: לא הפך הנגע את עינו. לא הוכהה ממראיתו: והנגע לא פשה. [35] שמענו שאם לא הפך ולא פשה טמא ואין צריך לומר לא הפך ופשה. הפך ולא פשה איני יודע מה יעשה לו? ת״ל והסגיר את הנגע מכל מקום. דברי רבי יהודה. וחכמים אומרים [יט] וכו׳ כדאיתא בתורת כהנים ורמזתיה כאן [ואני באתי] לישב המקרא על אפניו: פחתת הוא. [36] לשון גומא. כמו [37] באחת הפחתים. כלומר שפלה היא [38] נגע שמראיו שוקעין: בקרחתו או בגבחתו. כתרגומו בשחיקותיה או בחדרותיה: קרחתו. שחקים. ישנים. ומפני המדריש [39] שהוצרך

לנזרה

[22] ת״כ; [23] ע׳ ת״כ: [24] ע׳ ת״כ; [25] ת״כ: [26] ת״כ ס״ח: [27] ת״כ: [28] ת״כ פסחים ס״ז: [29] ערכין ט״ז כ׳; [30] ת״כ פסחים ס״ז; [31] ת״כ; *[31] יחזקאל כ״ח כ״ד: [32] ת״כ: [33] ע׳ ת״כ ועי׳ בילקוט; [34] ע׳ * ברכות נ׳ כ׳; [35] ע׳ ת״כ: [36] וכן במחברת מנחם; [37] שמואל ב׳ י״ז; [38] ת״כ: [39] נדה י״ט;

מאד בפניהם * נדה י״ט ע״ג * ברכות נ״ח ב׳ ומגילה כ״ד ב׳ וגם בכורות מ״ה ב׳: [יד] בשער לבן אינו בכ״י ובדפוסים מוגהים והוספת תלמיד טועה הוא שהרי שנינו בנגעים פ״ג מ״ו ופ״י מ״י שמטמא רק בשני סימנין במחיה ופסיון ונפקי לה גם בת״כ מקרא ע״ש: [טו] ת״ל טמא טמא יקרא. בת״כ: [טז] בשבת ס״ז פירש הגמרא טמא טמא יקרא צריך להודיע צערו לרבים ורבים יבקשו עליו רחמים ופירש״י הוא עצמו אומר טמא רחקו מעלי: [יז] * כגון זבין וטמאי מתים למדנו לשלוחו של מצורע שהוא חמור מכולן: [יח] וכן ברש״י יחזקאל כ״ח כ״ד ע״ג חולין ח׳ מברז פויי״נט: [יט] טמא משום עומד בעיניו הא מה אני מקיים והנה לא הפך הנגע את עינו טמא

לגזרה שוה מנין לפריחה בבגדים שהיא טהורה נאמרה קרחת וגבחת באדם ונאמרה קרחת וגבחת בבגדים מה להלן פרח בכולו טהור אף כאן פרח בכולו טהור לכך אחז הכתוב לשון קרחת וגבחת. ולענין פירושו ותרגומו זהו משמעו קרחת לשון ישנים וגבחת לשון חדשים כאלו נכתב באחריתו או בקדמותו. שהקרחת לשון אחורים והגבחת לשון פנים כמו שכתוב ואם מפאת פניו וגו׳ והקרחת כל ששופע ויורד מן הקדקד ולאחריו. כך מפורש [40] בתורת כהנים: 56. וקרע אתו. [41] יקרע מקום הנגע מן הבגד וישרפנו: 57. פרחת הוא. דבר החוזר וצומח: באש תשרפנו. את כל הבגד: 58. וסר מהם הנגע. [42] אם כשכבסוהו בתחלה על פי כהן סר ממנו הנגע לגמרי: וכבס שנית. [43] לשון טבילה. תרגום של כבוסין שבפרשה זו לשון ליבון ויתחוור [ואיתחוור] חוץ מזה שאינו לליבון [של ליבון] אלא לטבול [לטבילה] לכך תרגמו ויצטבע [ויצבע] וכן כל כבוסי בגדים [כ] שהן לטבילה מתרגמין ויצטבע [ויצבע]:

מצורע.

יד. 2. זאת תהיה תורת וגו׳. [1] מלמד שאין מטהרין אותו בלילה: 3. אל מחוץ למחנה. [2] חוץ לשלשה מחנות שנשתלח שם בימי חלוטו: 4. חיות. [3] פרט לטרפות: טהרות. [3] פרט לעוף טמא. [4] לפי שהנגעים באין על לשון הרע שהוא מעשה [א] פטפוטי דברים לפיכך הוזקקו לטהרתו [ב] צפרים שמפטפטין תמיד בצפצוף קול: ועץ ארז. לפי [5] שהנגעים באין על גסות הרוח: ושני תולעת ואזב. [6] מה תקנתו ויתרפא? ישפיל עצמו מגאותו כתולעת ואזוב: עץ ארז. מקל [ג] של ארז: שני תולעת. לשון של צמר צבוע זהורית: 5. על מים חיים. [7] נותן אותם [אותה] תחלה בכלי כדי שיהא דם צפור ניכר בהם וכמה הן רביעית: 6. את הצפר החיה יקח אתה. [8] מלמד שאינו אוגדה עמהם אלא מפרישה לעצמה [אבל העץ והאזוב כרוכין יחד בלשון הזהורית[ד] כענין שנאמר ואת עץ הארז ואת שני התולעת ואת האזב. קיחה אחת לשלשתן]. יכול כשם שאינה בכלל אגודה כך לא תהא בכלל טבילה? ת״ל וטבל אתם ואת הצפר החיה. החזיר את הצפור לכלל טבילה: 8. וישב מחוץ לאהלו. [9] [מלמד] שאסור בתשמיש המטה [ה]: 9. את כל שערו וגו׳. [10] כלל ופרט וכלל [ו] להביא כל מקום כנוס שער ונראה: 10. וכבשה אחת. לחטאת: ושלשה עשרנים. [11] לנסכי שלשה כבשים הללו [12] שחטאתו ואשמו של מצורע טעונין נסכים: ולג אחד שמן. להזות עליו שבע וליתן

[40] פ׳ י״ד דנגעים בת״כ: [41] ע׳ ת״כ: [42] ע׳ ת״כ: [43] ע׳ ת״כ:

יד [1] מגילה כ״א ע״ב ת״כ: [2] ע׳ פסחים ס״ז: [3] ת״כ ע׳ חולין ק״מ: [4] ערכין ט״ז ב׳: [5] ערכין ט״ז: [6] ע׳ תנחומא כי ילקוט בשם פסיקתא ור׳ אלעזר הקליר ביוצר לפרשת פרה: [7] ע׳ ת״כ סוטה ט״ז ב׳: [8] ע׳ ת״כ: [9] ת״כ: [10] סוטה ט״ז: [11] מנחות צ״א: [12] שם ל״א:

בכל מין שהוא מטמא לו. ג׳ הראב״ד בת״כ: [ב] ר״ל בפרשה זאת כאשר ביאר רש״י ברישא: יד [א] *פטיט. לשון קול היוצא בחשאי: [ב] יביא קרבן פטיט. שהצפרים צועקין בכל שעה (ע״ג *ישעיה חי י״ט כעופות הללו שמצפצפין בקולם וכו׳): [ג] ע׳ בת״כ עובדא דר׳ יהודה: [ד] לשון של זהורית. צמר סרוק ומשוך כמין לשון וצבוע אדום * יומא ל״ט: [ה] ע׳ בת״כ אין אהלו אלא אשתו שנ׳ שובו לכם לאהליכם: [ו] *בתגלחת ראשונה לא כתב כלל ופרט אלא את כל שערו סתם דמשמע כל גופו זרועותיו ושוקיו ובית השחי שיהא כל גופו חלק כדלעת ובתגלחת שנייה כתוב בכלל ופרט דמשמע מקום כינוס שער שיהא שם קיבוץ שער הרבה למעוטי זרועותיו

וליתן ממנו על תנוך אזנו ומתן בהונות: .11 לפני ה׳. [13] בשער נקנור ולא בעזרה עצמה לפי שהוא מחוסר כפורים: .12 והקריב אתו לאשם. יקריבנו לתוך העזרה לשם אשם: להניף. [14] שהוא טעון תנופה חי: והניף אתם. [15] את האשם ואת הלוג: .13 במקום אשר ישחט וגו׳. על ירך המזבח בצפון [16] ומה תלמוד לומר? והלא כבר נאמר בתורת אשם בפרשת צו את אהרן שהאשם טעון שחיטה בצפון? לפי שיצא זה מכלל אשמות לידון בהעמדה יכול תהא שחיטתו במקום העמדתו? לכך נאמר ושחט במקום אשר ישחט וגו׳: כי כחטאת. [17] כי ככל החטאות האשם הזה הוא לכהן בכל עבודות התלויות בכהן הושוה אשם זה לחטאת שלא תאמר הואיל ויצא דמו מכלל שאר אשמות לינתן על תנוך ובהונות שלא יהא טעון מתן דמים ואמורים לגבי מזבח? לכך נאמר כי כחטאת האשם הוא לכהן, יכול יהא דמו ניתן למעלה כחטאת? תלמוד לומר [י] וכו׳ בתורת כהנים: .14 תנוך. [18] גדר אמצעי שבאוזן [ח] ולשון תנוך לא נודע לי והפותרים [ט] קורים לו טנדירום: בהן. גודל: .16 לפני ה׳. [19] כנגד בית קדשי הקדשים: .20 ואת המנחה. מנחת נסכים של בהמה: .21 ועשרון סלת אחד. לכבש זה שהוא אחד יביא עשרון אחד לנסכיו: ולג שמן. לתת ממנו על הבהונות ושמן של נסכי המנחה לא הוזקק הכתוב לפרש: .23 ביום השמיני לטהרתו. שמיני לצפרים ולהזאת עץ ארז ואזוב ושני תולעת: .28 [על מקום דם האשם. [20] אפילו נתקנח הדם למד שאין הדם גורם אלא המקום גורם]: .34 ונתתי נגע צרעת. [21] [י] בשורה היא להם שהנגעים באים עליהם [22] לפי שהטמינו אמוריים מטמוניות של זהב בקירות בתיהם כל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר ועל ידי הנגע נותץ הבית ומוצאן: .35 כנגע נראה לי בבית. [23] שאפילו הוא חכם ויודע שהוא נגע ודאי לא יפסוק דבר ברור לומר נגע נראה לי אלא כנגע נראה לי: .36 בטרם יבא הכהן וגו׳. שכל זמן שאין כהן נזקק לו אין שם תורת טומאה: ולא יטמא כל אשר בבית. שאם לא יפנהו ויבא הכהן ויראה הנגע נזקק להסגר וכל מה שבתוכו יטמא [24] ועל מה חסה תורה אם על כלי שטף [יא] יטבילם ויטהרו ואם על אוכלין ומשקין יאכלם בימי טומאתו הא לא חסה תורה אלא על כלי חרס שאין להם טהרה במקוה: .37 שקערורת. [25] שוקעות במראיהן [שוקעין מראותיו]: .40 וחלצו את האבנים. כתרגומו וישלפון, יטלם משם, כמו [26] וחלצה נעלו. לשון הס״ה: אל מקום טמא. [27] מקום שאין טהרות משתמשות שם, למדך הכתוב שהאבנים הללו מטמאות את מקומן בעודן בו [יב]: .41 יקצע. רדוייר [רדונייר] בלעז ובלשון משנה יש הרבה: מבית. [28] מבפנים: סביב. סביבות הנגע, בת״כ נדרש כן שיקלוף הקיר [הטיט] שסביב אבני הנגע: הקצו. לשון קצה אשר קצעו [יג] בקצות הנגע סביב:

הקצות

[13] ת״כ סוטה ח׳ כלים פ׳ א׳: [14] מנחות ס״ב: [15] שם ס״א: [16] ת״כ: [17] ע׳ ת״כ זבחים מ״ט: [18] ת״כ: [19] ת״כ: [20] ע׳ ת״כ פ׳ ג׳: [21] ת״כ הוריות י׳: [22] ויקרא רבה: [23] נגעים פ׳ י״ב מ״ב: [24] ע׳ שם: [25] ת״כ: [26] דברים כ״ה: [27] ע׳ ת״כ: [28] ע׳ ת״כ:

ובית השתי: [י] ת״ל קדש קדשים הוא ואת דמו יזרוק וגו׳ (בפ׳ צו כתיב באשם ודרשו בת״כ) לרבות את כל האשמות ואשם מצורע שיהא דמן ניתן למטה: [ח] ע׳ תוס׳ י״ח נגעים פ׳ י״ד משנה ט׳: [ט] ע״ג *שמות כ״ט כ״ב: [י] *בשורה הוא להם. שהכתוב מבשרן לעתיד להיות אע״פ שדבר רע הוא: [יא] כלי שטף. כל שאר כלים שאינם כלי חרס מיקרו כלי שטף על שם שיש להם טהרה במקוה *חולין כ״ה: [יב] ר״ל שהמקום שהם מונחים עליו הוא בעצמו טמא מפני שהאבנים הללו מטמאין מקום כדין אדם מצורע (צדה לדרך): [יג] בקצוע. כך נוסח הדפוסים

43. הקצות. [יד] לשון העשות, וכן הטוח, אבל חלץ את האבנים מוסב הלשון אל האדם שחלצן והוא משקל לשון כבד, כמו כפר דבר: ואם ישוב הנגע וגו'. [29] יכול חזר בו ביום יהא טמא? ת"ל ושב הכהן, [30] ואם ישוב. מה שיבה האמורה להלן לסוף שבוע אף שיבה האמורה כאן בסוף שבוע: 44. ובא הכהן וראה והנה פשה, [30*] יכול לא יהא החוזר טמא אלא אם כן פשה? נאמר צרעת ממארת בבתים ונאמר צרעת ממארת בבגדים, מה להלן טימא את החוזר אע"פ שאינו פושה אף כאן טימא את החוזר אע"פ שאינו פושה. אם כן מה ת"ל והנה פשה? אין כאן מקומו של מקרא זה אלא ונתץ את הבית היה לו לכתוב אחר ואם ישוב הנגע וראה והנה פשה, הא לא בא ללמד אלא על נגע העומד בעיניו בשבוע ראשון ובא בסוף שבוע שני ומצאו שפשה שלא פירש בו הכתוב למעלה כלום בעומד בעיניו בשבוע ראשון ולמדך כאן בפשיון זה שאינו מדבר אלא בעומד בראשון ופשה בשני ומה יעשה לו יכול יתצנו כמו שסמך לו ונתץ את הבית? ת"ל ושב הכהן ובא הכהן נלמד ביאה משיבה, מה שיבה חולץ וקוצה וטח ונותן לו שבוע; אף ביאה חולץ וקוצה וטח ונותן לו שבוע [טו] ואם חוזר נותץ, לא חזר טהור. ומנין שאם עמד בזה ובזה חולץ וקוצה וטח ונותן לו שבוע? תלמוד לומר ובא ואם בא יבא במה הכתוב מדבר אם בפושה בראשון הרי כבר אמור אם בפושה בשני הרי כבר אמור? הא אינו אומר [טז] [ובא] ואם בא יבא אלא את שבא בסוף שבוע ראשון ובא בסוף שבוע שני וראה והנה לא פשה, זה העומד מה יעשה לו יכול יפטר וילך כמו שכתוב כאן וטהר את הבית? ת"ל כי נרפא הנגע לא טהרתי אלא הרפוי מה יעשה לו ביאה אמורה למעלה וביאה אמורה למטה מה בעליונה חולץ וקוצה וטח ונותן לו שבוע דגמר לה זהו שיבה זהו ביאה, אף בתחתונה כן וכו' כדאיתא בתורת כהנים. גמרו של דבר אין נתיצה אלא בנגע החוזר אחר חליצה וקיצוע וטיחה ואין החוזר צריך פשיון. וסדר המקראות כך הוא. ואם ישוב, ונתץ, והבא אל הבית, והאוכל בבית, ובא הכהן וראה והנה פשה, ודבר הכתוב בעומד בראשון שנותן לו שבוע שני להסגרו ובסוף שבוע שני בא וראהו שפשה ומה יעשה לו חולץ וקוצה וטח ונותן לו שבוע, חזר נותץ, לא חזר טעון צפרים, שאין בנגעים יותר משלש שבועות [יז]: 46. כל ימי הסגיר אתו. [31] ולא ימים שקלף את נגעו. יכול שאני מוציא המוחלט שקלף את נגעו? ת"ל כל ימי: יטמא עד הערב. [32] מלמד שאין מטמא בגדים. יכול אפילו שהה בכדי אכילת פרס? ת"ל והאוכל בבית יכבס את בגדיו. אין לי אלא אוכל, שוכב מנין? ת"ל והשוכב. אין לי אלא אוכל ושוכב [יח] לא אוכל ולא שוכב מנין? ת"ל יכבס יכבס ריבה. אם כן למה נאמר אוכל ושוכב? ליתן שיעור לשוכב כדי אכילת פרס"[יט]: 48. ואם בא יבא. [33] לסוף שבוע שני: וראה והנה לא פשה. מקרא זה בא ללמד בעומד בעיניו בראשון ובשני ומה יעשה לו יכול יטהרנו כמשמעו של מקרא וטהר

[29] ס"כ; [30] פסוק ל"ע; *[30] ס"כ; [31] ס"כ: [32] ס"כ: [33] ס"כ:

בשבוש: [יד] ע"ג לעיל רש"י י"ג נ"ה ע"ג *עירובין נ"א: [טו] [להסגירו וסתם פסיון לא מצינו אלא בסוף שבוע בכל הנגעים באדם בבתים ובבגדים ואם וכו']: [טז] וכן בת"כ "ובא ואם בא יבא": המו' מוחק "ובא" בפעם שנייה וקיים הראשון ע"ש: [יז] בב"י נכתב פה אחר מלת "שבועות" מה שכתוב להלן "ואם בא יבא" עד סוף הפסוק "שטעון נתיצה" ואח"כ מתחיל ד"ה "כל ימי הסגיר אותו" דלקמן עד סוף הפסוק וכך הוא הסדר גם בת"כ: [יח] בת"כ "אוכל ולא שוכב שוכב ולא אוכל מנין ת"ל וכבס בגדיו ריבה וכו'": [יט] אכילת פרס, חצי ככר ששיערו בו חכמים את העירוב

וטהר הכהן את הבית? ת״ל כי נרפא הנגע, לא טהרתי אלא את הרפוי ואין רפוי אלא הבית שהוקצה והוטח ולא חזר הנגע אבל זה טעון חליצה וקיצוי וטיחה ושבוע שלישי [ב] וכן המקרא נדרש ואם בא יבא בשני וראה והנה לא פשה יטיחנו ואין טיחה בלא חלוץ וקיצוי ואחרי הטוח את הבית וטהר הכהן את הבית אם לא חזר לסוף השבוע כי נרפא הנגע ואם חזר כבר פירש על החוזר שטעון נתיצה:
57. להורת ביום הטמא. [34] איזה יום מטהרו ואיזה יום מטמאו:

טו. 2. כי יהיה זב. [1] יכול זב מכל מקום יהא טמא? ת״ל מבשרו ולא כל בשרו. אחר שחלק הכתוב בין בשר לבשר זכיתי לדון טמא בזב וטמא בזבה מה זבה ממקום שהיא מטמאה טומאה קלה נדה מטמאה טומאה חמורה זיבה אף הזב ממקום שמטמא טומאה קלה קרי מטמא טומאה חמורה זיבה: זובו טמא. [2] למד על הטפה שהיא מטמאה. [3] זוב דומה למי בצק של שעורין [ודחוי] [א] ודומה ללובן ביצה המוזרת. שכבת זרע קשור כלובן ביצה שאינה מוזרת: 3. רר. לשון [4] ריר [ב] שזב את בשרו [מבשרו] את זובו. [ג] כמו ריר שיוצא צלול: או החתים. שיוצא עב וסותם את פי האמה ונסתם בשרו מטפת זובו. זהו פשוטו. ומדרשו: [5] מנה הכתוב הראשון ראיות שתים וקראו טמא שנאמר זב מבשרו זובו טמא הוא ומנה הכתוב השני ראיות שלש וקראו טמא שנאמר טמאתו בזובו רר בשרו את זובו או החתים בשרו מזובו טמאתו היא. הא כיצד? שתים לטומאה והשלישית מזקיקתו לקרבן: 4. כל המשכב. [6] הראוי למשכב. יכול אפילו מיוחד למלאכה אחרת? ת״ל אשר ישכב. אשר שכב לא נאמר אלא אשר ישכב המיוחד תמיד לכך. יצא זה שאומרין לו עמוד ונעשה מלאכתנו: אשר ישב. [ד] יָשב לא נאמר אלא אשר יֵשב עליו הזב במיוחד תמיד לכך: 5. ואיש אשר יגע במשכבו. [7] לימד על המשכב שחמור מן המגע שזה נעשה אב הטומאה לטמא אדם לטמא בגדים והמגע שאינו משכב אינו אלא ולד הטומאה ואינו מטמא אלא אוכלין ומשקין: 6. והישב על הכלי. [8] אפילו לא נגע אפילו עשרה כלים זה על זה כולן מטמאין משום מושב וכן במשכב: 8. וכי ירק הזב בטהור. [ה] [9] ונגע בו או נשאו שהרוק מטמא במשא: 9. וכל המרכב. [ו] אף על פי שלא ישב עליו [10] כגון התפוס של [ז] סרגא שקורין ארצו״ן טמא משום מרכב והאוכף שקורין סל״ויש [אלויש] טמא טומאת

מושב

[34] עי׳ ת״כ:

טו [1] ת״כ: [2] ת״כ נדה כ׳: [3] נדה ל״ס כ׳: [4] ליוב ו׳: [5] נדה מ״ג מגילה ח׳: [6] עי׳ ת״כ שבת נ״ט: [7] ת״כ: [8] ת״כ עי׳ פסוק ע׳ (וכל המרכב): [9] עי׳ ת״ה ונדה נ״ה ב׳: [10] עירובין כ״ז:

שהוא כולו מזון שתי סעודות וחציו מזון סעודה אחת * ברכות מ״א (וע״ג * עירובין ד׳) וביתר ביאור ברש״י על פסחים מ״ד ד״ה פרס: [ב] [ואחרי הטוח את הבית אם לא חזר הנגע וטהר הכהן את הבית כי נרפא הנגע וכן המקרא וכו׳]:

טו [א] * דיהה. כלומר מתמקמק (תרגום ויחלש ויתמקמק) ונפרד ואינו קשור: מוזרת. שאינה משרצת אפרוח תחת תרנגולת: [ב] שזב מבשרו זוב צלול כמו ריר. סמ״ג: [ג] רר. כעין ריר שהוא לח כמו ויורד רירו על (צ״ל אל) זקנו * נדה נ״ו: [ד] * ת״ל אשר ישב. מדלא כתיב גבי משכב אשר שכב וגבי מושב אשר ישב וכתיב ישכב ישב משמע שישכב עליו תמיד יושב עליו תמיד במיוחד לישיבה ולשכיבה וגבי משכב נמי דריש ליה התם הכי: [ה] * ש״ם תרתי. משא מריבויא דבי״ת שבטהור ומגע לטמא בגדים מטהור: [ו] * תפוס דאוכף ארצו״ן בלעז שכשרוכב תופס באותו עץ שנקראת ארצון ולהכי מטמא משום מרכב: [ז] * מטה של סרגים דמשנת כלים פ׳ כ״ד משנה ח׳:

מישב: 10. וכל הנגע בכל אשר יהיה תחתיו. [11] של זב. בא ולימד על המרכב שיהא הנוגע בו טמא ואין טעון כבוס בגדים והוא חומר במשכב מבמרכב: והנושא אותם. [12] את כל האמור בענין הזב זובו ורוקו ושכבת זרעו ומימי רגליו והמשכב והמרכב [והמושב שיהא] משאן מטמא אדם לטמא בגדים: 11. וידיו לא שטף במים. [13] בעוד שלא טבל מטומאתו ואפילו פסק מזובו וספר שבעה ומחוסר טבילה מטמא בכל טומאותיו וזה שהוציא הכתוב טבילת גופו של זב בלשון שטיפת ידים ללמדך שאין בית הסתרים טעון ביאת מים אלא אבר הגלוי כמו הידים: 12. וכלי חרש אשר יגע בו הזב. יכול אפילו נגע בו מאחוריו [ט] וכו׳, כדאיתא בתורת כהנים עד מגע שהוא ככולו [בכולו] הוי אומר זה הסיטו: 13. וכי יטהר. [14] [י] כשיפסוק: שבעת ימים לטהרתו. [15] שבעת ימים טהורים מטומאת זיבה שלא יראה זוב, וכולן רצופין: 18. ורחצו במים. [16] [יא] גזרת מלך היא שתטמא האשה בביאה ואין הטעם משום נוגע בשכבת זרע שהרי מגע בית הסתרים הוא: 19. כי תהיה זבה. [17] יכול מאחד מכל אבריה? תלמוד לומר [18] והיא גלתה את מקור דמיה, אין דם מטמא אלא הבא מן המקור: דם יהיה זבה בבשרה [19] אין זובה קרוי זוב לטמא אלא אם כן הוא אדום: בנדתה. כמו [20] ומתבל ינידוהו שהיא מנודה ממגע כל אדם: תהיה בנדתה. [21] אפילו לא ראתה אלא ראייה ראשונה: 23. ואם על המשכב הוא. [22] השוכב או היושב על משכבה או על מושבה אפילו לא נגע בה [יב] [בו] אף הוא בדת טומאה האמורה במקרא העליון שטעון כבוס בגדים: על הכלי. [23] לרבות את המרכב: בנגעו בו יטמא. [24] ואינו טעון כבוס בגדים שהמרכב אין מגעו מטמא אדם לטמא בגדים [יג]: 24. ותהי נדתה עליו. [25] יכול יעלה לרגלה [יד] שאם בא עליה בחמישי לנדתה לא יטמא אלא שלשה ימים כמותה? תלמוד לומר וטמא שבעת ימים ומה תלמוד לומר ותהי נדתה עליו? מה היא מטמאה אדם וכלי חרס אף הוא מטמא אדם וכלי חרס: 25. ימים רבים. [26] [טו] שלשה ימים: בלא עת נדתה. [27] אחר שיצאו שבעת ימי נדתה: או כי תזוב. [27] את שלשת הימים הללו: על נדתה. [27] מופלג מנדתה יום אחד. זו היא זבה ומשפטה חרוץ [טז] בפרשה זו ולא כדת הנדה שזו טעונה ספירת שבעה נקיים

[11] ע׳ ס״כ; [12] ע׳ ס״כ; [13] ע׳ ס״כ; [14] ע׳ ס״כ: [15] ס״כ; [16] נדה מ״א ב׳; [17] ס״כ; [18] ויקרא כ׳; [19] ע׳ נדה י״ט; [20] איוב י״ח; [21] ס״כ; [22] ס״כ פ׳ ג׳; [23] ס״כ; [24] כלים פ׳ כ״ג: [25] ס״כ נדה ל״ג; [26] ס״כ; [27] ע׳ ס״כ וע׳ נדה ע״ג ומהרש״א שם;

[ט] *ת״ל אשר יגע בו ולהלן הוא אומר אשר תבושל בו מה בו האמור להלן מאוירו אף כאן מאוירו. מאחר שלמדנו שאין מטמאים אותו אלא מאוירו מה ת״ל אשר יגע בו מגע שהוא ככולו הוי אומר זה הסיטו: [י] לכשיפסוק מזובו אין צריך לטבול קודם ספירה אלא משיפסק הימנה *מגילה ח׳: [יא] *מה בא זה ללמדנו. הא משום טבילה דידיה לא איצטריך דהא כתיב לעיל ואיש כי תצא ממנו שכבת זרע ואם ללמר עליה שצריכה טבילה אם נגע בשרה מבחוץ בשכבת זרע כשיצתה ממנו הרי כבר אמור למטה בפ׳ אמור או איש אשר תצא וגו׳ ואמר לקמן בפירקין מנין לנוגע בשכבת זרע ת״ל או איש אלמא מיניה נפקא לן: אלא. בא ללמדנו שאפילו לא נגע בשרה מבחוץ בקרי טמאה מפני טיפת תשמיש והוצרך להשמיענו שטמא דאי לא אשמעינן לא הוה קים לן מפני שהיא טומאת בית הסתרים ואינה מטמאה אלא מפני שגזרת הכתוב הוא: [יב] כלומר במשכב או במרכב שמגעם נאמר בפסוק כ״א וכ״ב וכן ברשב״ם צו: [יג] [אבל משאו מטמא אדם לטמא בגדים]. וכן במו׳: [יד] יעלה לסופה כגון בא עליה בשישי שלה יטבול בליל המחרת כמותה: שבעת ימים. ואפילו בא עליה בשביעי: [טו] [ימים שנים רבים שלשה]: [טז] כלשון הכתוב במלכים א׳ כ׳ מ׳ כן משפטך אתה חרצת:

נקיים וקרבן והנדה אינה טעונה ספירת נקיים אלא שבעת ימים תהיה בנדתה בין רואה בין שאינה רואה. ודרשו רבותינו בפרשה זו י״א יום יש בין סוף נדה לתחלת נדה שכל שלשת רצופין שתראה באחד עשר יום הללו תהא זבה: .31 והזרתם. [28] אין נזירה אלא פרישה. וכן [29] נזורו אחור. וכן [30] נזיר אחיו: ולא ימתו בטמאתם. [31] הרי הכרת של מטמא מקדש קרוי מיתה: .32 זאת תורת הזב. [32] בעל ראיה אחת ומהו תורתו ואשר תצא ממנו שכבת זרע הרי הוא כבעל קרי טמא טומאת ערב: .33 והזב את זובו. [32] בעל שתי ראיות ובעל שלש ראיות שתורתן מפורשת למעלה:

אחרי מות.

טז. .1 וידבר ה׳ אל משה אחרי מות שני בני אהרן וגו׳. [1] מה תלמוד לומר [א]? היה רבי אלעזר בן עזריה מושלו משל לחולה שנכנס אצלו רופא אמר לו אל תאכל צונן ואל תשכב בטחב. בא אחר ואמר לו אל תאכל צונן ואל תשכב בטחב שלא תמות כדרך שמת פלוני, זה זרזו יותר מן הראשון. לכך נאמר אחרי מות שני בני אהרן: .2 ויאמר ה׳ אל משה דבר אל אהרן אחיך ואל יבא. [2] שלא ימות כדרך שמתו בניו: ולא ימות. [2] שאם בא הוא מת: כי בענן אראה. כי תמיד אני נראה שם עם עמוד ענני ולפי שגלוי שכינתי שם יזהר שלא ירגיל לבא, זהו פשוטו. ומדרשו [ורבותינו דרשו] [3] [ב] לא יבא כי אם בענן הקטרת ביום הכפורים: .3 בזאת. [4] גמטריא שלו ארבע מאות ועשר רמז לבית ראשון: בזאת יבא אהרן וגו׳. [5] ואף זו לא בכל עת כי אם ביום הכפורים. כמו שמפורש בסוף הפרשה בחדש השביעי בעשור לחדש: .4 כתנת בד וגו׳. [6] מגיד שאינו משמש לפנים בשמנה בגדים שהוא משמש בהן בחוץ שיש בהם זהב. לפי שאין קטיגור נעשה סניגור. אלא בארבעה ככהן הדיוט וכולן של בוץ: קדש ילבש. [7] שיהיו משל הקדש: יצנף. [ג] כתרגומו יחית ברישיה. [8] יניח בראשו. כמו [9] ותנח בגדו, ואחתתיה: ורחץ במים. [10] אותו היום טעון טבילה בכל חליפותיו. וחמש פעמים היה מחליף מעבודת פנים לעבודת חוץ ומחוץ לפנים ומשנה מבגדי זהב לבגדי לבן ומבגדי לבן לבגדי זהב ובכל חליפה טעון טבילה ושני קדושי ידים ורגלים מן הכיור: .6 את פר החטאת אשר לו. הוא האמור למעלה [11] ולמדך כאן שמשלו הוא בא ולא משל צבור: וכפר בעדו ובעד ביתו. [12] מתודה עליו עונותיו ועונות ביתו: .8 ונתן אהרן על שני השעירים גרלות. [13] מעמיד אחד לימין ואחד לשמאל ונותן שתי ידיו בקלפי ונוטל גורל בימין וחברו בשמאל ונותן עליהם את שכתוב בו ,לשם׳ הוא לשם ואת שכתוב בו ,לעזאזל׳ משתלח לעזאזל: עזאזל. [14] הוא הר עז וקשה צוק גבוה שנאמר ארץ גזרה. [ד] חתוכה:

ועשהו

[28] ת״כ פ״א; [29] ישעיה א׳; [30] בראשית מ״ט: [31] ספרי פ׳ חקת פס׳ י״ב; [32] ת״כ:

טז [1] ע׳ ת״כ; [2] ת״כ; [3] ע׳ ת״כ יומא נ״ג; [4] ויקרא רבה; [5] וע׳ ויקרא רבה פ׳ כ״א; [6] ר״ה כ״ו; [7] ת״כ: [8] וכן במתכרם מנחם: [9] בראשית ל״ט; [10] ת״כ יומא ל״א; [11] ת״כ יומא ג׳ כ׳; [12] ת״כ יומא ל״ו כ׳; [13] יומא כ״ט; [14] ע׳ ת״כ יומא ס״ז כ׳:

טז [א] [מה ת״ל ויאמר ה׳ אל משה דבר בדבור ראשון מה נאמר לו] וע״ג בת״כ: [ב] * כי אם בענן של עשן הקטורת: [ג] ס׳ הזכרון גרס תרגומו (בלא כ״ף): [ד] * חתוכה. צוק חתוך בזקיפה לא משופע כל כך: שיהא עז וקשה. א״ל לשון קשה: ומנין שבצוק. הר זקוף: ת״ל גזרה.

9. ועשהו חטאת. [15] כשמניח הגורל עליו קורא לו שם ואומר לה׳ חטאת:
10. יעמד חי. כמו יועמד חי על ידי אחרים ותרגומו יתקם כד חי. [16] מה ת״ל חי?
לפי שנאמר לשלח אותו לעזאזל ואיני יודע שִׁלוחו אם למיתה אם לחיים לכך נאמר
יעמד חי עמידתו חי עד שישתלח. מכאן ששִׁלוחו למיתה: לכפר עליו. [17] ה שיתודה
עליו. כדכתיב והתודה עליו וגו׳: 11. וכפר בעדו וגו׳. [18] וידוי שני עליו ועל
אחיו הכהנים, שהם כלם קרויים ביתו, שנאמר [19] בית אהרן ברכו את ה׳ וגו׳, מכאן
שהכהנים מתכפרין בו, [20] וכל כפרתו אינה אלא על טומאת מקדש וקדשיו, כמו
שנאמר וכפר על הקדש מטמאות וגו׳: 12. מעל המזבח. [21] החיצון: מלפני ה׳.
[21] מצד שלפני הפתח והוא צד מערבי: דקה. [22] מה תלמוד לומר דקה? והלא כל
הקטרת דקה היא שנאמר [23] ושחקת ממנו הדק? אלא שתהא דקה מן הדקה, שבערב
יום הכפורים היה מחזירה למכתשת: 13. על האש. שבתוך המחתה: ולא ימות.
[24] הא אם לא עשאה כתקנה חייב מיתה: 14. והזה באצבעו. [24] הזאת אחת
במשמע: ולפני הכפרת יזה שבע. [24] הרי אחת למעלה ושבע למטה:
15. אשר לעם. [25] מה שהפר מכפר על הכהנים מכפר השעיר על ישראל, והוא
השעיר שעלה עליו הגורל לשם: כאשר עשה לדם הפר. [25*] אחת למעלה ושבע
למטה: 16. מטמאת בני ישראל. [26] ו על הנכנסין למקדש בטומאה ולא נודע
להם בסוף שנאמר לכל חטאתם, וחטאת היא שוגג: ומפשעיהם. אף הנכנסין
מזיד בטומאה: וכן יעשה לאהל מועד. [27] כשם שהזה משניהם בפנים אחת
למעלה ושבע למטה כך מזה על הפרכת מבחוץ משניהם אחת למעלה ושבע למטה:
השכן אתם בתוך טמאתם. [27] אע״פ שהם טמאים שכינה ביניהם: 18. אל
המזבח אשר לפני ה׳. [28] זה מזבח הזהב ז שהוא לפני ה׳ בהיכל. ומה תלמוד
לומר ויצא? ח לפי שהזה ההזאות על הפרכת ועמד מן המזבח ולפנים והזה ובמתנות
המזבח הזקיקו לצאת מן המזבח ולחוץ ויתחיל מקרן מזרחית צפונית: וכפר עליו.
מה היא כפרתו? ולקח מדם הפר ומדם השעיר [28] מעורבין זה לתוך זה:
19. והזה עליו מן הדם. אחר שנתן מתנות באצבעו על קרנותיו מזה שבע הזאות
על גגו [גבו]: וטהרו. [29] ממה שעבר: וקדשו. [29] לעתיד לבא: 21. איש עתי.
[30] המוכן לכך מיום אתמול: 23. ובא אהרן אל אהל מועד. [31] ט אמרו רבותינו
שאין

[15] ס״כ; [16] ס״כ; [17] ע׳ יומא מ׳ כ׳; [18] ס״כ שבועות י״ד ע׳; [19] תהלים קל״ה; [20] ס״כ שבועות ז׳ כ׳;
[21] יומא מ״ה כ׳; [22] ס״כ כריתות ו׳ כ׳: [23] שמות ל׳; [24] ס״כ יומא נ״ג; [25] יומא ס״א שבועות כ׳:
[25*] ס״כ; [26] ע׳ ס״כ שבועות ז׳ כ׳; [27] ס״כ יומא נ״ו כ׳; [28] ע׳ ס״כ יומא נ״ח כ׳: [29] ס״כ; [30] ע׳ ס״כ
יומא ס״ו כ׳; [31] ס״כ יומא ל״ב א׳:

חתוכה: ה *לכפר עליו בכפרה המוטלת עליו הכתוב מדבר והוא הוידוי: ו *לכל חטאתם
הראוים לבא לכלל חטאת יצתה שאין בה ידיעה בתחלה שאינה באה לכלל חטאת עוד לעולם:
ז *דאלו מזבח החיצון לאו לפני ה׳ הוא: ח *מה ת״ל היה לו לכתוב וכפר על המזבח אשר לפני
ה׳ מה ת״ל ויצא א״ר נחמיה לפי שמצינו בפר כהן משיח ופר העדה שהכהן עומד חוץ למזבח
שהוא מזה הזאות שעל הפרכת ואינו עומד בין המזבח לפרכת כדקתני בהך אידך ברייתא לקמן
ת״ל ויצא אל המזבח למדנו שעד עכשיו היה עומד בפנים מן המזבח תניא אידך גבי פר כהן
משיח לפני ה׳ מה ת״ל ליכתוב ונתן הכהן מן הדם על קרנות המזבח קטורת הסמים יודע אני
שהוא לפני ה׳ מה ת״ל לפני ה׳ מזבח לפני ה׳ ואין כהן לפני ה׳ המזבח מפסיק בין הכהן
לפרכת בשעת מתן הקרנות וכשהזה על הפרכת באותו מעמד עצמו היה שהרי לא נאמרה יציאה
בינתים למדנו שהיה עומד חוץ למזבח ומזה וא״ת והלא לא כתיב אשר לפני ה׳ אלא לפני ה׳
ואיבא למימר דאנתינה קאי והכהן לפני ה׳ אי אפשר לומר כן שהרי בפר העדה נאמר אשר
לפני ה׳ על כרחך אמזבח קאי ועבודת שניהן הי[ת]ה שוה: ט *ובא אהרן אל אהל מועד. נאמר

שאין זה מקומו של מקרא זה ונתנו טעם לדבריהם במסכת יומא [32] ואמרו כל הפרשה כולה נאמרה על הסדר חוץ מביאה זו שהיא אחר עשיית עולתו ועולת העם והקטרת אמורי פר ושעיר שנעשים בחוץ בבגדי זהב וטובל ומקדש ופושטן ולובש בגדי לבן ובא אל אהל מועד להוציא את הכף ואת המחתה שהקטיר בה הקטרת לפני ולפנים: ופשט את בגדי הבד. [*32] אחר שהוציאם ולובש בגדי זהב לתמיד של בין הערבים. וזהו סדר העבודות: תמיד של שחר בבגדי זהב ועבודת פר ושעיר הפנימים וקטרת של מחתה בבגדי לבן. ואילו ואיל העם ומקצת המוספין בבגדי זהב. והוצאת כף ומחתה בבגדי לבן, ושירי המוספין ותמיד של בין הערבים וקטרת ההיכל שעל מזבח הפנימי בבגדי זהב. וסדר המקראות לפי העבודות כך הוא: ושלח את השעיר במדבר, ורחץ את בשרו במים וגו׳ ויצא ועשה את עולתו וגו׳ ואת חלב החטאת וגו׳ וכל הפרשה עד ואחרי כן יבוא אל המחנה ואחר כך ובא אהרן: והניחם שם. [33] מלמד שטעונין גניזה ולא ישתמש באותן ד׳ בגדים ליום הכפורים אחר: 24. ורחץ את בשרו וגו׳. [34] למעלה למדנו מורחץ את בשרו ולבשם שכשהוא משנה מבגדי זהב לבגדי לבן טעון טבילה [שבאותה טבילה פשט בגדי זהב שעבד בהן עבודת תמיד של שחר ולובש בגדי לבן לעבודת היום] וכאן למדנו שכשהוא משנה מבגדי לבן לבגדי זהב טעון טבילה: במקום קדוש. [35] המקודש בקדושת עזרה [י] והיא היתה בגג בית הפרוה וכן ארבע טבילות הבאות חובה ליום אבל הראשונה היתה [יא] בחול: ולבש את בגדיו. שמנה בגדים שהוא עובד בהן כל ימות השנה: ויצא. מן ההיכל אל החצר שמזבח העולה שם: ועשה את עלתו. [36] איל לעולה האמור למעלה[37]: ואת עלת העם. ואיל אחד לעולה האמור למעלה ומאת עדת בני ישראל וגו׳: 25. ואת חלב החטאת. אמורי פר ושעיר: יקטיר המזבחה. על מזבח החיצון, דאלו בפנימי כתיב [38] לא תעלו עליו קטרת זרה ועולה ומנחה: 27. אשר הובא את דמם. להיכל ולפני ולפנים: 32. וכפר הכהן אשר ימשח

[32] דף ל״ב; [*32] ס״ב; [33] ס״ב יומא י״ב ב׳; [34] רעת ר״י כת״כ יומא ל״ב; [35] ת״כ יומא ל״א; [36] ע׳ יומא ע׳ ב׳; [37] פסוק ג׳; [38] שמות ל׳:

אחר שגמר הקטרה ומתן דמים פר ושעיר: למה הוא בא. אל ההיכל הרי גמר עבודותיו אף במקרא זה לא פירש מה יעשה לשם: אינו בא אלא להוציא כף ומחתה. שהגית בין הברים כדכתיב ונתן את הקטרת על האש וגו׳: שכל הפרשה. נאמרו המקראות על סדר העבורות המחלפות כסדרן בפרשה כך סדר עבודתן חוץ ממקרא זה שכתב הוצאת כף ומחתה עם עבודות הפנימיות ולא הפסיק עבודת אילו ואיל העם בינתים והיה לו לכתוב בתחלה ויצא ועשה את עולתו וגו׳ ואח״כ ובא אהרן להוציא כף ומחתה ואח״כ ופשט את בגדי הבד והניחם שם ורחץ את בשרו במים ולבש את בגדיו שמנה של כל השנה ועשה המוספין ותמיד של בין הערבים: מאי טעמא. צריך להפסיק באילו ואיל העם בין עבודת היום להוצאת כף ומחתה: אמר רב חסדא גמירי. הלכה למשה מסיני ה׳ טבילות. בו ביום: ואי כסדרן. של עבודות כתיב מקרא זה: לא משכחת בהן אלא ג׳ טבילות. אחת לתמיד של שחר ואחת בינו ובין עבודת היום כולה עם הוצאת כף ומחתה ואחת בין הוצאת כף ומחתה לאילו ואיל העם ועמהם המוספין ותמיד של בין הערבים לפיכך צריך להפסיק אילו ואיל העם בין עבודת היום להוצאת כף ומחתה והוצאתן תפסיק בין אילו ואיל העם לתמיד של בין הערבים הרי חמש תמיד של שחר בבגדי זהב עבודת היום בבגדי לבן אילו ואיל העם בבגדי זהב על המזבח החיצון הוצאת כף ומחתה בבגדי לבן ומוספין ותמיד של בין הערבים בבגדי זהב: [י] * על בית הפרוה. על גג לשכת בית הפרוה: חוץ מזו. הראשונה שאינה באה חובה ליה״כ דהא כל יומא נמי איתא אבל טבילות הבאות חובה ליה״כ כתב בהן במקום קדוש בענינא דאחרי מות: [יא] בחול. כך הוא בכ״י ובד״י גם בת״כ

ימשח וגו׳. [39] כפרה זו של יום הכפורים אינה כשרה אלא בכהן גדול. [40] לפי שנאמרה כל הפרשה באהרן הוצרך לומר בכהן גדול הבא אחריו שיהא כמוהו: ואשר ימלא את ידו. [40] אין לי אלא המשוח בשמן המשחה, מרובה בגדים מנין? ת״ל ואשר ימלא את ידו וגומר [41] והם כל הכהנים הגדולים שעמדו מיאשיהו ואילך שבימיו נגנזה צלוחית של שמן המשחה: לכהן תחת אביו. [42] ללמד שאם בנו ממלא את מקומו הוא קודם לכל אדם[יב]: 34. ויעש כאשר צוה וגו׳. כשהגיע יום הכפורים עשה כסדר הזה [42] ולהגיד שבחו של אהרן שלא היה לובשן לגדולתו אלא כמקיים גזרת המלך:

יז. 3. אשר ישחט שור או כשב. [1] במוקדשין הכתוב מדבר שנאמר להקריב קרבן: במחנה. [2] חוץ לעזרה: 4. דם יחשב. כשופך דם האדם שהתחייב בנפשו: [א] דם שפך. [3] לרבות את הזורק דמים בחוץ: 5. אשר הם זבחים. [4] אשר הם רגילים לזבוח: 7. לשעירם. [5] לשדים, כמו [6] ושעירים ירקדו שם: 8. אשר יעלה עלה. [7] לחייב על המקטיר אברים בחוץ [ב] כשוחט בחוץ שאם שחט אחד והעלה חברו שניהם חייבין: 9. ונכרת. זרעו נכרת וימיו נכרתין [ג]: 10. כל דם[ד]. [8] לפי שנאמר בנפש יכפר [9] יכול לא יהא חייב אלא על דם המוקדשים? ת״ל כל דם: ונתתי פני. פנאי שלי, [*9] פונה אני מכל עסקי ועוסק בו: 11. כי נפש הבשר. של כל בריה בדם היא תלויה ולפיכך נתתיו לכפר על נפש האדם תבוא נפש ותכפר על הנפש: 12. כל נפש מכם. [10] להזהיר גדולים על הקטנים: 13. אשר יצוד. [11] אין לי [אשר יצוד, ניצודין ועומדין כגון אווזין] אלא ציד אווזין ותרנגולין מנין? ת״ל ציד מכל מקום (אם כן למה נאמר אשר יצוד? שלא יאכל בשר [ה] אלא בהזמנה הזאת): אשר יאכל. פרט לטמאים: 14. דמו בנפשו הוא. דמו הוא לו במקום הנפש שהנפש תלויה בו: כי נפש כל בשר דמו הוא. הנפש היא הדם. דם ובשר לשון זכר, נפש לשון נקבה: 15. אשר תאכל נבלה וטרפה. בנבלת עוף טהור דבר הכתוב שאין לה טומאה אלא בשעה שנבלעת בבית הבליעה ולמדך כאן שמטמאה באכילתה [ו] וטרפה האמורה כאן לא נכתב אלא לדרוש. וכן שנינו [12] יכול תהא נבלת עוף טמא מטמאה בבית הבליעה? ת״ל טרפה, מי שיש במינו טרפה, יצא עוף טמא שאין במינו טרפה: 16. ונשא

עונו

[39] יומא ע״ב; [40] ת״כ; [41] הוריות י״ב: [42] ת״כ;

יז [1] ע׳ ת״כ ע״ג חולין י״ז; [2] ע׳ ת״כ זבחים ק״ז ב׳: [3] סנהדרין ל״ד זבחים ק״ז ב׳; [4] ע׳ זבחים ק״ו ב׳; [5] ת״כ; [6] ישעיה י״ג; [7] ע׳ ת״כ זבחים ק״ט; [8] כריתות ד׳ ב׳; [9] ת״כ; [*9] ת״כ ע״ג *כ׳ ג׳; [10] ת״כ; [11] ת״כ: [12] ת״כ חולין פ״ד;

וביומא שם אבל נוסחת הדפוסים היא בחיל: [יב] ע״ג *שמות כ״ט ל׳ ודברים י״ז כ׳:

יז [א] דם יחשב דם שפך. לרבות את הזורק והאי קרא בשחוטי חוץ כתיב: [ב] המז׳ גרס כשחוט בחוץ ע״ש וכך הנוסחא גם באיזה כ״י ויש לקיים הגי׳ כאשר היא לפנינו גם לשיטת המזרחי שאין כשוחט בחוץ אלא כמו בשוחט בחוץ בבי״ת ר״ל שאפילו אם היתה השחיטה בחוץ באיסור אפילו הכי המקטיר גם כן חייב ולכך פירש״י שאם שחט אחד (בחוץ) והעלה חברו (בחוץ) שניהם חייבין ר״ל אפילו המקטיר: [ג] ע׳ תוס׳ יבמות ב׳ ד״ה אשת: [ד] *מה ת״ל כל דם. אין לי שיהא בכרת אלא דם קדשים שהנפש יצאה בו שמתכפר בו שראוי לכפרה על המזבח דהא כפרה כתיבא הכא ואני נתתיו לכם על המזבח לכפר והני הוא דראוין לכפרה: דם חולין ודם התמצית, לקדשים דאינה ראוין לכפרה מנין: [ה] *אלא בהזמנה הזאת. כאלו הוא צד שאינו מזומנת לו כלומר לא יאכל בשר תדיר שלא יעני: [ו] ואינה מטמאה במגע, גי׳ המזרחי:

עונו. [13] אם יאכל קדש או יכנס למקדש חייב על טומאה זו ככל שאר טומאות: ובשרו לא ירחץ ונשא עונו. [14] על רחיצת גופו ענוש כרת ועל כבוס בגדים במלקות:

יח, 2. אני ה׳ אלהיכם. [1] אני הוא שאמרתי בסיני [2] אנכי ה׳ אלהיך וקבלתם עליכם מלכותי מעתה קבלו גזרותי. רבי אומר גלוי וידוע לפניו שסופן [א] לנתק בעריות [ב] בימי עזרא לפיכך בא עליהם בגזרה אני ה׳ אלהיכם דעו מי גוזר עליכם. דיין ליפרע ונאמן לשלם שכר [2*]: 3. כמעשה ארץ מצרים. [3] מגיד שמעשיהם של מצריים ושל כנעניים מקולקלים מכל האומות ואותו מקום שישבו בו ישראל מקולקל מן הכל: אשר אני מביא אתכם שמה. [3] מגיד שאותן עממין שכבשו ישראל מקולקלים מכולם: ובחקתיהם לא תלכו. [4] מה הניח הכתוב שלא אמר? אלא אלו נמוסות שלהן דברים החקוקין להם כגון טרטיאות [ג] ואצטדיאות. רבי מאיר אומר אלו [ד] דרכי האמורי [5] שמנו הכמים: 4. את משפטי תעשו[ה]. [6] אלו דברים האמורים בתורה במשפט שאלו לא נאמרו היו כדאי לאמרן: ואת חקתי תשמרו. דברים שהן גזרת המלך [6] שיצר הרע משיב עליהם למה לנו לשמרן ואומות העולם משיבין עליהם, כגון אכילת חזיר ולבישת שעטנז וטהרת מי חטאת. לכך נאמר אני ה׳ גזרתי עליכם אי אתה רשאי ליפטר [6*]: ללכת בהם. [7] אל תפטר מתוכם. שלא תאמר למדתי חכמת ישראל אלך ואלמד חכמת האומות: 5. ושמרתם את חקתי וגו׳. [8] לרבות שאר דקדוקי הפרשה שלא פרט הכתוב בהם. דבר אחר [9] ליתן שמירה ועשייה לחוקים ושמירה ועשייה למשפטים. לפי שלא נתן אלא עשייה למשפטים ושמירה לחוקים: וחי בהם. [10] לעולם הבא. שאם תאמר בעולם הזה והלא סופו הוא מת: [[10] אני ה׳. נאמן לשלם שכר: 6. לא תקרבו. [11] להזהיר הנקבה כזכר. לכך נאמר לשון רבים: אני ה׳. נאמן לשלם שכר]: 7. ערות אביך. [12] [ו] זו אשת אביך. או אינו אלא כמשמעו? נאמר כאן ערות אביך ונאמר להלן [13] ערות אביו גלה, מה להלן אשת אביו אף כאן אשת אביו: וערות אמך. [14] להביא אמו שאינה אשת אביו: 8. ערות אשת אביך. [14] לרבות אחר מיתה: 9. בת אביך. אף בת אנוסה במשמע: מולדת בית או מולדת חוץ. [15] בין שאומרים לו לאביך קיים את אמה ובין שאומרים לו לאביך הוצא את אמה כגון ממזרת או נתינה: 10. ערות בת בנך. [ז] [16] בבתו מאנוסתו הכתוב

מדבר

[13] ע׳ ס״כ זבחים ק״ע כ׳: [14] ס״כ:

יח [1] ע׳ ס״כ פי״ג: [2] שמות כ׳: *[2] ע״ג * שמות ו׳ כ׳: [3] ע׳ ס״כ: [4] ע׳ ס״כ פ׳ י״ג: [5] ע׳ תוספתא דשבת פ״ז ושבת ס״ז: [6] ס״כ יומא ס״ז כ׳: [6*] ע״ג * במדבר י״ט ב׳ (וככר כ׳ כן רש״י למעלה ולינני יודע איפה): [7] ס״כ: [8] ס״כ פ׳ י״ג: [9] ס״כ פ׳ י״ג: [10] ס״כ וכס״א: [11] ע׳ ס״כ: [12] סנהדרין כ״ד: [13] ויקרא כ׳: [14] סנהדרין כ״ד: [15] יבמות כ״ג: [16] ע׳ יבמות כ״ב כ׳:

יח [א] לנתק בעריות. פירוש כמו לנתק לעריות כלומר נמשכים אחרי העריות לנתק מן הצנע לכת לעריות (ע״ע במסרת התלמוד לת״כ): [ב] שתי תיבות „בימי עזרא“ אינן כתובות בת״כ: [ג] * אצטדינין, מקום שנוגחין את השור: טרטיאות. פלטין וכל דבריהן כשהן נאספין לשחוק וללצון * ע״ז י״ח ב׳: [ד] * דרכי האמורי. ניחוש הוא וכתיב ובחקותיהם לא תלכו: [ה] * משפטי. משמע דברים המיושרים והדין נותן לעשותם: חוק. משמע שאינו אלא גזרת מלך כמו וישימה לחוק וישם אותה יוסף לחוק: השטן. יצר הרע משיב עליהן תשובה להטעות את ישראל ולומר שהתורה אינה אמת כי מה תועלת בכל אלה לכך נכתב בהן חק אני ה׳ גזרתי עליכם: ת״ל אני ה׳ אחקותי קאי דמינייהו סליק את חקותי תשמרו אני ה׳ חקקתים גזרתים: [ו] * מה להלן באישות הכתוב מדבר. דהא רישא דקרא איש אשר ישכב את אשת אביו כתיב ומשמע בין אשת אביו וכו׳ וחייב עליה משום אשת אב עד ראתא אמך היא דסופה ומיעטה ואוקמא לרישא דקרא על כרחך באשת אביו שאינו אמו: [ז] כאן

מדבר ובתו ובת בתו מאשתו אנו למדין מערות אשה ובתה [שנאמר בהן] לא תגלה בין שהיא ממנו [מאביך] ובין שהיא מאיש אחר: ערות בת בנך. קל וחומר לבתך אלא לפי שאין מזהירין מן הדין [ח] למדוה מגזרה שוה [ט] במסכת יבמות [17]: 11. ערות בת אשת אביך. [18] למד שאינו חייב [י] על אחותו מִשִּׁפְחָה ונכרית, לכך נאמר בת אשת אביך בראויה לקדושין: 14. ערות אחי אביך לא תגלה. ומה היא ערותו? אל אשתו לא תקרב: 15. אשת בנך. [19] לא אמרתי אלא בשיש לבנך אישות בה פרט לאנוסה ושפחה ונכרית: 17. ערות אשה ובתה. [20] לא אסר הכתוב אלא על ידי נשואי הראשונה, לכך נאמר לא תקח, לשון קיחה. וכן לענין העונש [21] אשר יקח את אשה ואת אמה לשון קיחה, אבל אנס אשה מותר לישא בתה: שארה הנה. קרובות זו לזו: זמה. [יא] עצה, [22] כתרגומו עצת חטאין, שיצרך יועצך לחטוא: 18. אל אחתה. [23] שתיהן כאחת: לצרר. לשון צרה, לעשות את זו צרה לזו: [בחייה. [24] למדך שאם גרשה לא ישא את אחותה כל זמן שהיא בחיים]: 21 למלך. [25] ע״ז היא ששמה מולך. וזו היא עבודתה שמוסר בנו לכומרים ועושין שתי מדורות גדולות [יב] ומעבירין את הבן ברגליו בין שתי מדורות האש: לא תתן. [25] זו היא מסירתו לכומרים: להעביר למלך. [25] זו העברת האש [יג]: 23. תבל הוא. לשון קָדֵשׁ וערוה ונאוף, וכן [26] ואפי על תבליתם. דבר אחר תבל הוא לשון בלילה וערבוב זרע אדם וזרע בהמה: 28. ולא תקיא הארץ אתכם. [27] משל לבן מלך שהאכילוהו דבר מאוס שאין עומד במעיו אלא מקיאו כך ארץ ישראל אינה מקיימת עוברי עברה. ותרגומו ולא תרוקין, לשון ריקון, מריקה עצמה מהם: 29. הנפשות העשת. [28] הזכר והנקבה במשמע: 30. ושמרתם את משמרתי. [יד] [29] להזהיר בית דין על כך: ולא תטמאו בהם אני ה׳ אלהיכם. [29] הא אם תטמאו איני אלהיכם ואתם נפסלים מאחרי ומה הנאה יש לי בכם ואתם מתחייבים כלייה, לכך נאמר אני ה׳ אלהיכם:

דבר

[17] דף ג׳; [18] יבמות כ״ב; [19] ע׳ ס״כ פ׳ קדושים פ׳ י״ג; [20] יבמות ל״ז; [21] ויקרא כ״ו; [22] גם ע״ז י״ז כ׳; [23] קדושין נ׳ כ׳; [24] יבמות ח׳ כ׳: [25] סנהדרין ס״ד; [26] ישעיה י״: [27] ס״כ סוף פ׳ קדושים; [28] ע׳ ס״כ: [29] ס״כ:

באונסין. ערות בת בנך מאנוסתו לא תגלה הא בת בנה מאיש אחר גלה דלאו אשתך היא וסיהו בנו מן האונסין בנו הוא וכן בתו הלכך גבי אחוה נמי אחוה היא: [ח] מן הדין. * מק״ו אם על בת אביו שלא בת אמו הזהיר על בת אביו ואמו לא כל שכן: [ט] * אתיא הנה הנה לאיסורא. אתיא זמה זמה לשרפה דבתו מאשתו וכן בת בתו ובת בנו ילפא מערות אשה ובתה לא תגלה והרי בתו מאשתו בכלל בת אשתו אבל בתו מאנוסתו לא משתמעת דכתב ערות אשה ולשון אישות דע״י קרושין משמע ;גלי רחמנא בבת בתו ובת בנו מאנוסתו בהאי קרא ערות בת בנך או בת בתך והכא לשון אישות לא כתיב ואכתי בתו לא כתיב הכא וילפינן בג״ש כתיב הכא בקרא דאנוסה כי ערותך הנה וכתיב בקרא אחרינא דאישות שארה הנה מה התם בתו כבת בתו אף כאן בתו כבת בתו: [י] [על בת אביך משפחה ונכרית לפי שנאמר למעלה מולדת חוץ שאומרים לאביו הוצא יכול אפילו מולדת שפחה לכך נאמר בת אשת אביך בבת מולדת הראוי לאישות וקרושין]: [יא] * זמה. ומתרג׳ עצת הטאין, עצת תרגום של זמה וחטאין היא תוספת התרגום ספרש שעצה זו רעה היא של חטא וכו׳: [יב] * שורת לבנים גבוהה לבנה על גב לבנה והאש מכאן ומכאן ומעבירין עליו ואינו שורפו (וע׳ היטב מלכים ב׳ כ״ג י׳ וירמיה ז׳ ל״א וערוך ערך גיא והוא על פי הילקוט בירמיה ז׳ בשם ילמדנו) מדקתני לקמן המעביר עצמו פטור אלמא לאחר העברה הוא חי: [יג] ע״ג * ירמיה ז׳ ל״א: [יד] עשו משמרת למשמרתי ע׳ יבמות כ״א ס״ק ה׳:

ק ד ש י ם.

יט. 2. ד ב ר א ל כ ל ע ד ת ב נ י י ש ר א ל. [1] מלמד שנאמרה פרשה זו בהקהל מפני שרוב גופי תורה תלויין בה: ק ד ש י ם ת ה י ו. [1] הוו פרושים מן העריות ומן העבירה [2] שכל מקום שאתה מוצא גדר ערוה אתה מוצא קדושה. [3] אשה זונה וחללה וגו׳, [3] אני ה׳ מקדשכם. [3] ולא יחלל זרעו. אני ה׳ מקדשו. [[א] קדושים יהיו. אשה זונה וחללה]: 3. א י ש א מ ו ו א ב י ו ת י ר א ו. כל אחד מכם תיראו אביו ואמו זהו פשוטו. ומדרשו [4] אין לי אלא איש. אשה מנין? כשהוא אומר תיראו הרי כאן שנים. אם כן למה נאמר איש? שהאיש [ב] ספק בידו לעשות אבל אשה רשות אחרים עליה: א מ ו ו א ב י ו ת י ר א ו. [5] כאן הקדים אם לאב לפי שגלוי לפניו שהבן ירא את אביו יותר מאמו. ובכבוד הקדים אב לאם לפי שגלוי לפניו שהבן מכבד את אמו יותר מאביו מפני [ג] שמשדלתו בדברים: ו א ת ש ב ת ת י ת ש מ ר ו. [6] סמך [שמירת] שבת למורא אב? לומר אף על פי שהזהרתיך על מורא אב, אם יאמר לך חלל את השבת אל תשמע לו וכן בשאר כל המצות: א נ י ה׳ א ל ה י כ ם. [ד] אתה ואביך חייבים בכבודי [*6] לפיכך לא תשמע לו לבטל את דברי [7] איזהו מורא? [ה] לא ישב במקומו ולא יסתור את דבריו. ואיזהו כבוד? מאכיל ומשקה, מלביש ומנעיל, מכנים ומוציא: 4. א ל ת פ נ ו א ל ה א ל י ל ם. [8] לעבדם. אלילים לשון אַל, כלא הוא חשוב: ו א ל ה י מ ס כ ה. [9] תחלתן אלילים הם ואם אתה פונה אחריהם סופך שאתה עושה אותם אלוהות: ל א ת ע ש ו ל כ ם. [9] לא תעשו לאחרים ולא אחרים לכם. ואם תאמר לא תעשו לעצמכם אבל אחרים עושין לכם? הרי כבר נאמר [10] לא יהיה לך, לא שלך ולא של אחרים: 5. ו כ י ת ז ב ח ו ו ג ו׳. [11] לא נאמרה פרשה זו אלא ללמד שלא תהא זביחתן אלא על מנת ליאכל בתוך הזמן הזה, שאם לקבוע להם זמן אכילה הרי כבר נאמר [12] ואם נדר או נדבה זבח קרבנו וגו׳: ל ר צ נ כ ם ת ז ב ח ה ו. תחלת זביחתו תהא על מנת נחת רוח שיהא לכם לרצון שאם תחשבו עליו מחשבת פסול [פגול] לא ירצה עליכם לפני: ל ר צ נ כ ם. אפייצימנטו׳, זהו לפי פשוטו. ורבותינו למדו [ו] מכאן [13] למתעסק בקדשים שפסול שצריך שיתכוין לשחוט: 6. ב י ו ם ז ב ח כ ם י א כ ל. כשתזבחוהו תשחטוהו על מנת לאכלו בזמן זה שקבעתי לכם כבר: 7. ו א ם ה א כ ל י אָ כ ל ו ג ו׳. [14] אם אינו ענין לחוץ לזמנו

שהרי

יט [1] ת״כ: [2] ויקרא רבה: [3] ויקרא כ״א: [4] ת״כ קדושין ל׳ ב׳: [5] מכילתא פ׳ יתרו קדושין ל״א: [6] ע׳ ת״כ ב״מ ל״ב: [*6] ת״כ וע׳ * יבמות ה׳ ב׳: [7] ת״כ ע״ג קדושין ל״א ב׳: [8] ת״כ כג׳ הילקוט: [9] ת״כ: [10] שמות כ׳: [11] ת״כ: [12] ויקרא ו׳: [13] ע׳ חולין י״ג: [14] ת״כ זבחים כ״ח ב׳:

יט [א] וכן בעל ס׳ הזכרון אינו גורס התיבות הללו: [ב] * סיפק. (ספיקו בת״ב) יכול שאין מוחה בידו: רשות אחרים. בעלה: [ג] משדלתו. מפתה אותו כדמתרג׳ כי יפתה ארי ישדל: [ד] * אע״פ שאמרתי לך ירא את אביך אני אדון לשניכם ואם אמר לך עבור על דברי לחלל שבת אל תשמע לו: [ה] עומד במקומו (כי הנוסח בגמרא לא עומד במקומו ולא יושב במקומו). במקום המיוחד לאביו לעמוד שם כסוד זקנים עם חבריו בעצה: ולא מכריעו. אם היה אביו וחכם אחר חולקין בדבר הלכה לא יאמר נראים דברי פלוני: [ו] [והאיך הוא חן בעיני ב י ו ם ז ב ח כ ם י א כ ל שתזבחוהו על מנת שיאכל ביום זבחכם וממחרתו זהו לפי פשוטו]: [ו] * מנין למתעסק בקדשים שהוא פסול. כלומר מנין למתעסק שפסול בקדשים כגון מתעסק בסכין להגביהו או לזרקו ושחט בקדשים שלא נתכוין לשום שחיטה אבל נתכוין לשום שחיטה בעלמא כשר אלא שלא עלה לבעלים לשם חובה: (שנ׳ ושחט את בן הבקר שתהא שחיטה לשם בן בקר אמר לו) זו בידינו הוא. מקרא זה הייתי יודע ומכאן אנו למדים שמצוה להתכוין ואני שאלתי לעכב

שהרי כבר נאמר [15] ואם האכל יאכל מבשר זבח שלמיו וגו׳ תנהו ענין לחוץ למקומו.
יכול יהיו חייבין כרת על אכילתו? ת״ל [15] והנפש האוכלת ממנו עונה תשא. ממנו [ח]
ולא מחברו. יצא הנשחט במחשבת חוץ למקומו: פ ג ו ל. מתועב. כמו [16] ומרק פגולים
כליהם: .8 ו א כ ל י ו ע ו נ ו י ש א. בנותר גמור הכתוב מדבר ואינו ענוש כרת על
הנשחט חוץ למקומו שכבר מעטו הכתוב וזה בנותר גמור מדבר ובמסכת כריתות
[17] למדוהו מגזרה שוה [ט]: .9 ל א ת כ ל ה פ א ת ש ד ך. [18] שיניח פאה בסוף שדהו:
ו ל ק ט ק צ י ר ך. שבלים הנושרים בשעת קצירה [19] אחת או שתים אבל שלש אינן
לקט׳: .10 ל א ת ע ו ל ל. לא תטול עוללות שבה והן ניכרות [20] איזהו עוללות
[21] כל שאין לו לא כתף ולא נטף: ו פ ר ט כ ר מ ך. גרגרי ענבים הנושרים בשעת
בצירה: א נ י ה׳ א ל ה י כ ם. דיין ליפרע [22] ואיני גובה מכם אלא נפשות שנאמר
[23] אל תגזל דל וגו׳ כי ה׳ יריב ריבם [יא] וגו׳: .11 ל א ת ג נ ב ו. [24] אזהרה לגונב
ממון אבל לא תגנוב שבעשרת הדברות אזהרה לגונב נפשות. דבר הלמד מענינו
[יב] דבר שחייבין עליו מיתת בית דין: ו ל א ת כ ח ש ו. [25] לפי שנאמר [26] וכחש בה
משלם [יג] [קרן וחומש] למדנו עונש [יד] אזהרה מנין? ת״ל ולא תכחשו: ו ל א ת ש ק ר ו.
לפי שנאמר [26] ונשבע על שקר ישלם [קרן וחומש] למדנו עונש [טו] אזהרה מנין?
ת״ל ולא תשקרו: ל א ת ג נ ב ו ו ל א ת כ ח ש ו ו ל א ת ש ק ר ו ו ל א ת ש ב ע ו.
[27] אם גנבת סופך לכחש סופך לשקר סופך לישבע לשקר: .12 ו ל א ת ש ב ע ו
ב ש מ י. [27] למה נאמר? לפי שנאמר [28] לא תשא את שם ה׳ אלהיך לשוא יכול
לא יהא חייב אלא על שם המיוחד. מנין לרבות כל הכנויין? ת״ל ולא תשבעו בשמי
לשקר. כל שם שיש לי: .13 ל א ת ע ש ק. [29] זה הכובש שכר שכיר: ל א ת ל י ן.
לשון נקבה. מוסב על הפעולה: ע ד ב ק ר. [30] בשכיר יום הכתוב מדבר שיציאתו
משקעה [משתשקע] החמה לפיכך זמן גבוי שכרו כל הלילה. ובמקום אחר הוא אומר [31] ולא
תבא עליו השמש. מדבר בשכיר לילה [שהשלמת פעולתו משיעלה עמוד השחר לפיכך
זמן גבוי שכרו כל היום. לפי] שנתנה תורה זמן לבעל הבית עונה לבקש מעות:
.14 ל א ת ק ל ל ח ר ש. [32] אין לי אלא חרש מנין לרבות כל אדם? תלמוד לומר
[33] בעמך לא תאור. אם כן למה נאמר חרש? מה חרש מיוחד שהוא בחיים אף כל
שהוא בחיים יצא המת שאינו בחיים: ו ל פ נ י ע ו ר ל א ת ת ן מ כ ש ל. [34] לפני
הסומא בדבר לא תתן עצה שאינה הוגנת לו. אל תאמר מכור שדך וקח לך חמור
ואתה

[15] ויקרא ז׳; [16] ישעיה ס״ה; [17] דף ה׳; [18] ת״כ; [19] פאה פ׳ ו׳ סנהדרין פ״ח; [20] ת״כ פאה פ״ז; [21] ע״ג
*דברים כ״ד כ״א: [22] ת״כ; [23] משלי כ״ב; [24] סנהדרין פ״ו מכילתא פ׳ יתרו; [25] ב״ק ק״ה ב׳ ת״כ;
[26] ויקרא ה׳: [27] ת״כ; [28] שמות כ׳; [29] ת״כ ע״ג ב״מ ק״א ב׳; [30] ב״מ ק״י ב׳; [31] דברים כ״ד;
[32] ת״כ; [33] שמות כ״ב; [34] ת״כ ב״מ כ״ח ב׳;

מנין שאם לא נתכוין יהא פסול: לרצונכם תזבחוהו. שנה עליו הכתוב לעכב: [ח] *ממנו. משמע
דלא קאי אעונה תשא דנפקא לן מיניה כרת אלא אחד מינייהו דאחד משמע ולא שנים מדלא
כתיב האוכלת ולשתוק למעוטי דממנו מעוטא היא: [ט] *קדש קדש ואוכליו עונו ישא כי את קדש
ה׳ חלל וכתב ושרפת את הנותר באש כי קדש וגו׳: [י] *שאין דרך להפקירן: [יא] [וקבע את
קובעיהם נפש]. ע״ג *דברים א׳ י׳ בסוף הדבור: [יב] *דבר הלמד מענינו. אם אי אתה יודע
במה הכתוב מדבר צא ולמד מפרשה שכתוב בה ולפי הפרשה הוא נכתב אצלה וכאן במה כל
הענין מדבר בנפשות לא תרצח ולא תנאף כל אלה חייבי מיתות ב״ד אף לא תגנוב בגניבה שיש
בה מיתת ב״ד: [יג] גם המזרחי מוחק התיבות „קרן וחומש״: [יד] דכתיב בתריה והשיב את הגזילה
אלמא קמה ליה ברשותיה משעת וכחש עד דעביד השבה וזהו עונשה: [טו] * ת״ל לא תשקרו
דהיינו אזהרת שבועת שקר דסמיך ליה ולא תשבעו בשמי לשקר ומלא תשקרו נפקא לן

ואתה [טז]עוקף עליו ונוטלה הימנו: ויראת מאלהיך. [35]לפי שהדבר הזה אינו מסור לבריות לידע אם דעתו של זה לטובה או לרעה ויכול להשמט ולומר לטובה נתכוונתי לפיכך נאמר בו ויראת מאלהיך המכיר מחשבותיך, וכן כל דבר המסור ללבו של אדם העושהו ואין שאר הבריות מכירות בו נאמר בו ויראת מאלהיך: 15. לא תעשו עול במשפט. [35*]מלמד שהדיין המקלקל את הדין קרוי עול שנוי ומשוקץ חרם ותועבה, שהעול קרוי תועבה שנאמר [36]כי תועבת ה׳ וגו׳ כל עושה עול, והתועבה קרויה חרם ושקץ שנאמר [37]ולא תביא תועבה אל ביתך והיית חרם כמוהו שקץ תשקצנו וגו׳[יז]: לא תשא פני דל. [38]שלא תאמר עני הוא זה והעשיר חייב לפרנסו אזכנו בדין ונמצא מתפרנס בנקיות: ולא תהדר פני גדול. [38]שלא תאמר עשיר הוא זה בן גדולים הוא זה היאך אביישנו ואראה בבשתו. עונש יש בדבר לכך נאמר ולא תהדר פני גדול: בצדק תשפט עמיתך. כמשמעו. דבר אחר [39]הוי דן את חבירך לכף זכות[יח]: 16. לא תלך רכיל. אני אומר על שם שכל משלחי מדנים ומספרי לשון הרע הולכים בבתי רעיהם לְרַגֵּל מה יראו רע או מה ישמעו רע לספר בשוק נקראים הולכי רכיל הולכי רגילה אשפיי״מנט בלעז. וראיה לדברי שלא מצינו רכילות שאין כתוב בלשון הליכה, לא תלך רכיל, [40]הולכי רכיל נחשת וברזל. ושאר לשון הרע אין כתוב בו הליכה, [41]מלשני בסתר רעהו, [42]לשון רמיה, [43]לשון מדברת גדולות. לכך אני אומר שהלשון [רכיל לשון] הולך ומרגל, שהכ״ף נחלפת בגימ״ל, שכל האותיות שמוצאיהם ממקום אחד מתחלפות זו בזו, בי״ת בפ״א [ובוי״ו], גימ״ל בכ״ף וקו״ף, נו״ן בלמ״ד [וריי״ש] וזי״ן בצד״י, וכן [44]וירגל בעבדך [רגל [יט]בתרמה לאמר עלי רעה], וכן [45]לא רגל על לשונו. וכן רוכל הסוחר ומרגל אחר כל סחורה וכל [וכן] המוכר בשמים להתקשט בהם הנשים על [שם] שמחזר תמיד בעיירות נקרא רוכל לשון רוגל. ותרגומו [ואנקלוס תרגם] לא תיכול קורצין, כמו [46]ואכלו קרציהון די יהודאי, [46*]אכל ביה קורצא בי מלכא, נראה בעיני שהיה משפטם לאכול בבית המקבל דבריהם שום הלעטה והוא גמר חזוק שדבריו מקויימים ויעמידם על האמת ואותה הלעטה נקראת אכילת קורצין, לשון [47]קורץ בעיניו, שכן דרך כל הולכי רכיל לקרוץ בעיניהם ולרמוז דברי רכילותן שלא יבינו שאר השומעים: לא תעמד על דם רעך. [48]לראות במיתתו ואתה יכול להצילו כגון טובע בנהר וחיה או לסטים באים עליו: אני ה׳. נאמן לשלם שכר ונאמן ליפרע: 17. ולא תשא עליו חטא. [49]לא תלבין את פניו ברבים: 18. לא תקם [50]אמר לו השאילני מגלך אמר לו לאו, למחר אמר לו השאילני קרדומך אמר לו איני משאילך כדרך שלא השאלתני זו היא נקימה, ואיזו היא נטירה? אמר לו השאילני את קרדומך אמר לו לאו, למחר אמר לו השאילני מגלך אמר לו הא לך איני כמותך שלא השאלתני זו היא נטירה[כ] שנוטר האיבה בלבו אע״פ שאינו נוקם: ואהבת לרעך כמוך. [51]אמר רבי עקיבא זה כלל גדול בתורה: 19. את חקתי תשמרו. ואלו

הן

[35] ת״כ ע״ב פסוק ל״ב: [*35] ת״כ: [36] דברים כ״ה: [37] שם ז׳: [38] ת״כ: [39] שבועות ל׳: [40] ירמיה ו׳: [41] תהלים ק״א: [42] שם קי״ב: [43] שם י״ב: [44] שמואל ב׳ י״ט: [45] תהלים ט״ו: [46] דניאל ג׳: [*46] ברכות כ״ח: [47] משלי ו׳: [48] ת״כ סנהדרין ע״ג: [49] ע׳ ת״כ: [50] יומא כ״ג ת״כ: [51] ת״כ ירושלמי נדרים פ׳ ט׳:

[טז] דבשבועת כפירת ממון משתעי כדכתיב איש בעמיתו כמו וכחש בעמיתו בפקדון: [טז] בעקיפין. בעלילות * ב״ק קי״ג: [יז] [וכתיב כי כל תועבת ה׳ אשר שנא וגו׳]: [יח] * ולא בדין בעלי דינים הכתוב מדבר אלא ברואה חברו עושה דבר שאתה יכול להכריעו לצד עברה ולצד זכות הכריעו לזכות ואל תחשדהו בעברה: [יט] (בתרמה [שופטים ט׳] כמו במרמה ובתרמית): [כ] שהדבר שמור

הן בהמתך לא תרביע כלאים וגו׳ חקים אלו גזרת מלך שאין טעם לדבר: ו ב ג ד
כ ל א י ם. [52] למה נאמר? לפי שנאמר [53] לא תלבש שעטנז צמר ופשתים יחדו.
יכול לא ילבש גיזי צמר ואניצי פשתן? ת״ל בגד. מנין לרבות הלבדים? תלמוד לומר
שעטנז, דבר שהוא שוע [כא] טווי ונוז. ואומר אני נוז לשון דבר הגמלל ושזור זה עם
זה, כמו [54] חזיין [כב] לנאזי דאית בהון, שאנו מפרשין לשון כמוש [כג] פלישיטרא.
ובלשון שעטנז פירש [כד] מנחם מחברת [במחברת] [כה] צמר ופשתים: .20 נ ח ר פ ת
ל א י ש. [55] מיועדת ומיוחדת לאיש ואיני יודע לו דמיון במקרא [56] ובשפחה כנענית
חציה שפחה וחציה בת חורין המאורסת לעבד עברי שמותר בשפחה הכתוב מדבר:
והפדה לא נפדתה. פדויה ואינה פדויה וסתם פדיון [57] בכסף: א ו ח פ ש ה.
[57] בשטר: ב ק ר ת ת ה י ה. [58] [כו] היא לוקה ולא הוא. יש על בית דין [59] לבקר את
הדבר שלא להייבה [לחייבו] מיתה כי ל א ח פ ש ה ואין קדושיה קדושין גמורין.
ורבותינו [60] למדו מכאן שמי שהוא במלקות בקריאה ת ה י ה. [61] שהדיינים
המלקין קורין על הלוקה [62] אם לא תשמור לעשות וגו׳ והפלה ה׳ את מכותך [ופירש
בקורת תהיה בקריאה תהיה]: כ י ל א ח פ ש ה. לפיכך אין חייב עליה מיתה שאין
קדושיה קדושין הא [63] אם חופשה קדושיה קדושין וחייב מיתה: .22 ו נ ס ל ח ל ו
מ ח ט א ת ו א ש ר ח ט א. [64] לרבות את המזיד כשוגג: .23 ו ע ר ל ת ם ע ר ל ת ו.
ואטמתם אטימתו, יהא אטום ונסתם מליהנות ממנו: ש ל ש ש נ י ם י ה י ה ל כ ם
ע ר ל י ם. [65] מאימתי מונה לו? משעת נטיעתו. יכול אם הצניעו, לאחר שלש שנים
יהא מותר? תלמוד לומר יהיה בהויתו יהא: .24 י ה י ה כ ל פ ר י ו ק ד ש.
[66] כמעשר שני שכתוב בו [67] וכל מעשר הארץ וגו׳ קדש לה׳, מה מעשר [שני]
הארץ אינו נאכל חוץ לחומת ירושלים אלא בפדיון אף זה כן. ודבר זה ה ל ו ל י ם
לה׳ הוא שנושאו שם לשבח ולהלל לשמים: .25 ל ה ו ס י ף ל כ ם ת ב ו א ת ו.
המצוה הזאת שתשמרו תהיה להוסיף לכם תבואתו שבשכרה אני מברך לכם פירות
הנטיעה [68] היה רבי עקיבא אומר דברה תורה כנגד יצר הרע שלא יאמר אדם הרי
ארבע שנים אני מצטער בו חנם לפיכך נאמר להוסיף לכם תבואתו: א נ י ה׳. אני
ה׳ המבטיח על כך ונאמן לשמור הבטחתי: .26 ל א ת א כ ל ו ע ל ה ד ם. להרבה
פנים נדרש בסנהדרין [69] אזהרה שלא יאכל מבשר קדשים לפני זריקת דמים ואזהרה
לאוכל מבהמת חולין [טרם] עד שתצא נפשה ועוד הרבה: ל א ת נ ח ש ו. [70] כגון
אלו המנחשין בחולדה ובעופות [71] [כז] פתו נפלה מפיו צבי הפסיקו בדרך: ו ל א
ת ע ו נ נ ו. [71] לשון עונות ושעות שאומר יום פלוני יפה להתחיל מלאכה שעה פלונית
קשה

[52] ס״כ; [53] דברים כ״ב; [54] מ״ק י״ב; [55] ע׳ מחברת מנחם; [56] ע׳ ס״כ כריתות י״א; [57] ס״כ ע׳ נ״ט ל״ט כ׳; [58] ס״כ כריתות י״א; [59] כת״א וס״י; [60] כריתות י״א; [61] מכות כ״ב כ׳; [62] דברים כ״ח; [63] ס״כ; [64] ס״כ כריתות ע׳ ע״א; [65] ע׳ ס״כ; [66] ע׳ קדושין כ״ד ב׳ וברכות ל״ה; [67] ויקרא כ״ז; [68] ס״כ; [69] ד ס״ג; [70] ס״כ סנהדרין ס״ו; [71] שם ס״ה כ׳;

בלבו ולא הסיחו מדעתו: [כא] * שוע. לשון חלק תרג׳ של חלק שוע כלומר שיהו חלוקין יחד
במסרק: וטווי. יחד ונוז ארוג *נדה ס״א ב׳: [כב] ע׳ בלקוטים אשר בסוף הספר: [כג] אפשר לפי שהפתיל
כשהוא ארוג הוא נכמש בשדוחקין אותו להתחבר עם חברו ועי״נ *ביצה ט״ו נטמא בגד שקורין פלטרא
בלעז (והוא מין בגד צמר חבוט ונדבק ע״י רבק וכן לועז הראב״ד בת״כ לבדים פילטרו״ש): [כד] [מנחם
נוז צמר ופשתים כמו חזיין לנאזי דאית בהון]: [כה] (ר״ל בספרו של מנחם הנקרא מחברת אך הלשון
במנחם ״ענינו יורה עליו מ ח ב ר ת צ מ ר ו פ ש ת י ם״ מסכים עם הנ׳ כאשר היא לפנינו): [כו] מקום
של תיבות ״היא לוקה ולא הוא״. לפי נ׳ המו׳ וצידה לדרך צריך להיות אחר סה״ר מכותך וגו׳ ונרשם
שם דבור חדש כזה ״תהיה. היא לוקה ולא הוא״: [כז] *פתו נפלה מפיו. צריך לדאוג היום מהיזק

קשה לצאת: 27. לא תקפו פאת ראשכם. [72] זה המשוה צדעיו לאחורי אזנו ולפדחתו [כח] ונמצא הקף ראשו עגול סביב שעל אחורי אזניו עקרי שערו למעלה מצדעיו הרבה: פאת זקנך. [72] סוף הזקן וגבוליו והן חמש, [*72] [כט] שתים בכל לחי ולחי למעלה אצל הראש שהוא רחב ויש בו שתי פאות ואחת למטה בסנטרו מקום חבור שני הלחיים יחד: 28. ושרט לנפש. כן דרכן של אמוריים להיות משרטין בשרם כשמת להם מת: וכתבת קעקע. [ל] כתב המחוקה ושקוע [ותקוע] שאינו נמחק לעולם שמקעקעו במחט והוא משחיר לעולם: קעקע. [73] לשון [74] והוקע אותם, [75] והוקענום. תוחבין עץ בארץ ותולין אותם עליהם ונמצאו מחוקין ותחובין בקרקע, פורפויינט בלעז: 29. אל תחלל את בתך להזנותה. [76] במוסר בתו פנויה לביאה שלא לשם קדושין: ולא תזנה הארץ. [77] אם אתה עושה כן הארץ מזנה את פירותיה לעשותן במקום אחר ולא בארצכם, וכן הוא אומר [78] וימנעו רביבים וגו': 30. ומקדשי תיראו. [79] לא יכנס [בהר הבית] במקלו ובמנעלו ובאפונדתו ובאבק שעל רגליו ואף על פי שאני מזהירכם על המקדש ואת שבתותי תשמורו אין בנין בית המקדש דוחה שבת [*79]: 31. אל תפנו אל האבת. [80] אזהרה לבעל אוב וידעוני. בעל אוב זה [לא] פיתום המדבר משחיו, וידעוני המכנים עצם חיה ששמה ידוע לתוך פיו והעצם מדבר: אל תבקשו. להיות עסוקים בם שאם תעסקו בם אתם מטמאין לפני ואני מתעב אתכם: אני ה׳ אלהיכם. [81] דעו את מי אתם מחליפין במי: 32. מפני שיבה תקום. [82] יכול זקן אשמאי [לב]? ת״ל זקן, אין זקן אלא שקנה חכמה [לג]: והדרת פני זקן. [83] איזהו הדור? לא ישב במקומו [ולא ידבר במקומו] ולא יסתור את דבריו. יכול יעצים עיניו כמי שלא ראהו? לכך נאמר ויראת מאלהיך שהרי דבר זה מסור ללבו של עושהו [לד] שאין מכיר בו אלא הוא וכל דבר המסור ללב נאמר בו ויראת מאלהיך [*83]: 33. לא תונו. [84] אונאת

דברים

[72] מכות כ׳ כ׳; [*72] ע׳ ס״כ; [73] וכן במחברת מנחם: [74] במדבר כ״ה: [75] שמואל ב׳ כ״א; [76] ע׳ ס״כ סנהדרין ע״ו; [77] תוספתא קדושין פ״א; [78] ירמיה ג׳: [79] יבמות ו׳; [*79] ע״ב * שמות ל״ה ב׳: [80] ע׳ ס״כ סנהדרין ס״ה ומהרש״א שם: [81] ס״כ; [82] ע׳ ס״כ קדושין ל״ב ב׳: [83] ב״מ נ״ח א׳ וכ׳; [*83] ע׳ גם *לעיל פסוק ע״ו; [84] ע׳ ס״כ ב״מ נ״ח ב׳:

צבי הפסיקו. שהיה הולך ממזרח למערב והצבי הולך מצפון לדרום והפסיק דרכו: המחשב עתים ושעות. לשון מעונן כמו בעל עונות שמבחין את העונה ואומר היום יפה לצאת לדרך ויצליח למחר יפה ליקח מקח וישתכר בו הלוקחו: [כח] * אחורי אזנו אין שיער כלום וכן במצחו אין שיער כלום אבל בצדעיו שבאמצע יש שיער ואם הוא משוה ונוטל כל השיער שבצדעיו למדת אחורי אזנו ופדחתו זהו מקיף סוף הראש: [כט] * פרק ראשון של זקן היינו תחת האוזן מקום שלחי התחתון יוצא משם ושם נקרא פאה בחודו של לחי שבולט לחוץ ושתי השבולות שבסנטר מקום חבור שני הלחיים יש עצם קטן שמחבר הלחיים יחד שמכאן ומכאן נקרא פאה שכל אחד מהן לסוף הלחי הרי שתים מכאן ושתים מכאן ואחת מלמטה הוא השיער שבין שתי השבולות שבסנטר ופרק הוא בפני עצמו: [ל] כתובת קעקע. כותב תחלה על בשרו בסם או בסיקרא ואחר כך מקעקע הבשר במחט או בסכין ונכנס הצבע בין העור לבשר ונראה בו כל הימים קעקוע פויינטורייר ואסור לכתוב שום כתיבה בעולם על בשרו בענין זה שכך גזרת הכתוב (המפרש למכות כ״א): [לא] * פיתום שם המכשף המדבר משחיו מעלה את המת מן הארץ ומושיב לו בשחיו תחת זרועותיו ומדבר משחי: ידעוני המדבר בפיו. כדמפרש בגמרא חיה אחת יש ששמה ידוע ומכנים ממנה עצם לתוך פיו והעצם מדבר מאליו על ידי כשפים: הרי אלו בסקילה. כדכתיב באבן ירגמו אותם: והנשאל בהם. שבא ושואל בהם להגיד לו דבר העתיד כגון שאול: באזהרה. דאל תפנו אל האובות ואזהרה דמכשפות גופייהו מלא ימצא בך וגו׳ וחובר חבר ושואל אוב וידעוני: [לב] * זקן אשמאי אשם רשע ועם הארץ (ע״ג * עירובין י״א. ד״ה פתחי כמו זקן אשמאי חסר מתורה): [לג] * ולשו נוטריקון דבר הכתוב: [לד] * דבר המסור

דברים [85]לא תאמר לו אמש היית עובד ע״ז ועכשיו אתה בא ללמוד תורה שנתנה מפי הגבורה: .34 כי גרים הייתם. [86]מום שבך אל תאמר לחברך: אני ה׳ אלהיכם. אלהיך ואלהיו אני: .35 לא תעשו עול במשפט. [86]אם לדין הרי כבר נאמר [87]לא תעשו עול במשפט. ומהו משפט השני כאן? הוא המדה והמשקל והמשורה. מלמד שהמודד נקרא דיין שאם שִׁקֵּר במדה הרי הוא כמקלקל את הדין וקרוי עול שנוי ומשוקץ חרם ותועבה [88]וגורם לחמשה דברים האמורים בדיין מטמא את הארץ ומחלל את השם ומסלק את השכינה ומפיל את ישראל בחרב ומגלה אותם מארצם: במדה. [89]זו מדת הארץ: במשקל. כמשמעו: ובמשורה. [90]היא מדת הלח והיבש: .36 אבני צדק. הם המשקולות ששוקלין כנגדן: איפת. היא מדת היבש: הין. זו היא מדת הלח: אשר הוצאתי אתכם. [91]על מנת כן. [92]ד״א אני הבחנתי במצרים [לה]בין טיפה של בכור לטיפה שאינה של בכור ואני הנאמן ליפרע ממי שטומן משקלותיו במלח להונות את הבריות שאין מכירין בהם:

כ, .2 ואל בני ישראל תאמר. עונשין על האזהרות: מות יומת. [1]בבית דין ואם אין כח בבית דין עם הארץ מסייעין אותן: עם הארץ. [2]עם שבגינו נבראת הארץ, עם שעתידין לירש את הארץ על ידי מצות הללו: [3]אתן את פני. פנאי שלי, [3]פונה אני מכל עסקי ועוסק בו[*3]: באיש. [3]ולא בצבור, שאין כל הצבור נכרתין: כי מזרעו נתן למלך. [4]לפי שנאמר מעביר בנו ובתו באש, בן בנו ובן בתו מנין? תלמוד לומר כי מזרעו נתן למלך, זרע פסול מנין? תלמוד לומר בתתו מזרעו למלך: [למען טמא את מקדשי. את כנסת ישראל שהיא מקודשת לי, כלשון [5]ולא יחלל את מקדשי]: .4 ואם העלם יעלימו. [6]אם העלימו בדבר אחד סוף שיעלימו בדברים הרבה, אם העלימו סנהדרי קטנה סוף שיעלימו סנהדרי גדולה: .5 ובמשפחתו. [7]אמר רבי שמעון וכי משפחה מה חטאה? אלא ללמדך שאין לך משפחה שיש בה מוכס שאין כולם מוכסין, שכולן מחפין עליו: והכרתי אתו. [8]למה נאמר? לפי שנאמר ובמשפחתו, יכול יהו כל המשפחה בהכרת? תלמוד לומר אתו. אותו בהכרת ולא כל המשפחה בהכרת אלא ביסורין: לזנות אחרי המלך. [8]לרבות שאר ע״ז שעבדה בכך [9]ואפילו אין זו עבודתה[א]: .7 והתקדשתם. [10]זו פרישות ע״ז: .9 אביו ואמו קלל. [11] [ב]לרבות לאחר מיתה: דמיו בו. [12]זו סקילה, [13]וכן כל מקום שנאמר [דמיו בו], דמיהם בם. ולמדנו מאוב וידעוני שנאמר בהם באבן ירגמו אותם דמיהם בם. ופשוטו של מקרא כמו

[85] שם כ״ע ב׳; [86] ת״כ; [87] לעיל פסוק ט״ו ועי׳ שם ברש״י: [88] ת״כ ב״מ ס״א; [89] עי׳ שם; [90] עי׳ ת״כ: [91] ת״כ; [92] ב״מ ס״א ב׳:

כ [1] ת״כ; [2] עי׳ ת״כ: [3] ת״כ; [*3] ע״ג * י״ז י׳; [4] ת״כ ע״ג סנהדרין ס״ד ב׳: [5] ויקרא כ״א: [6] ת״כ: [7] ת״כ שבועות ל״ט; [8] ת״כ; [9] סנהדרין ס״ד ב׳; [10] ת״כ פ׳ י׳; [11] ת״כ סנהדרין פ״ה; [12] ת״כ סנהדרין פ״ה; [13] ת״כ סוף פ״ט כריתות ה׳:

ללב. ללבו של עושה הדבר הוא יודע אם ראהו או לאו לפי שיכול להשמט מעיני הבריות שלא יחזיקוהו כרשע ושידינוהו לכף זכות ויאמרו לא ראהו לכך נאמר ויראת מאלהיך שכל המחשבות גלויות לו ויודע בך שלסתור ולבטל מצותו נתכונת: [לה] *הרי שבאו עשרה רווקים על מצרית אחת ונתעברה מהן בעשר עיבורין עשרה בכורות שהן בכורות של אביהן כולן מתו:

כ [א] *כרת יתירה גבי מולך אם אינו ענין לו תנהו ענין לזבוח וקטור ונסוך והשתחואה שהוא חייב עליהם אף שלא כדרכה: [ב] *קרא יתירא הוא דהא כתיב רישיה דקרא אשר יקלל את

כמו [14] דמו [ג] בראשו. אין נענש [ד] על מיתתו אלא הוא שגרם [שהוא גרם] לעצמו שיהרג: .10 ו א י ש. [15] פרט לקטן: א ש ר י נ א ף א ת א ש ת א י ש. [15] פרט לאשת קטן, למדנו שאין לקטן קדושין ועל איזו אשת איש חייבתי לך? א ש ר י נ א ף א ת א ש ת ר ע ה ו. [15] פרט לאשת גוי, למדנו שאין קדושין לגוי: מ ו ת י ו מ ת ה נ א ף ו ה נ א פ ת. [16] וכל מיתה האמורה בתורה סתם אינה אלא חנק: .12 ת ב ל ע ש ו. גנאי. לשון אחר מבלבלין זרע האב בזרע הבן*[16]: .13 מ ש כ ב י א ש ה. מכנים כמכחול בשפופרת: .14 י ש ר פ ו א ת ו [ה] ו א ת ה ן. [17] אי אתה יכול לומר אשתו הראשונה ישרפו שהרי נשאה בהיתר ולא נאסרה עליו אלא אשה ואמה הכתובין כאן שתיהן לאסור שנשא חמותו ואמה. ויש מרבותינו שאומרים אין כאן אלא חמותו ומהו אתהן את אחת מהן, ולשון יוני [הוא] הן אחת: .15 ואת הבהמה תהרגו. [18] אם אדם חטא בהמה מה חטאה? אלא מפני שבאה לאדם תקלה [ו] על ידה לפיכך אמר הכתוב תסקל. קל וחומר לאדם שיודע להבחין בין טוב לרע וגורם רעה לחברו לעבור עברה. כיוצא בדבר אתה אומר [19] אבד תאבדון את כל המקומות הרי דברים קל וחומר ומה אילנות שאינן רואין ואינן שומעין על שבאת תקלה על ידם אמרה תורה השחת שרוף וכלה, המתעה [המטה] את חברו מדרך חיים לדרכי מיתה על אחת כמה וכמה: .17 ח ס ד ה ו א. לשון ארמי [20] חרפה חסודא. ומדרשו [21] אם תאמר קין נשא אחותו, חסד עשה המקום לבנות עולמו ממנו שנאמר [22] עולם חסד יבנה [ז]: .18 ה ע ר ה. גלה, וכן כל לשון ערוה גלוי הוא, והוי״ו יורדת בתיבה לשם דבר, [23] כמו זעוה מגזרת [24] לא קם [ח] ולא זע, וכן אחוה מגזרת אח. והעראה זו נחלקו בה רבותינו [25] יש אומרים זו נשיקת שמש ויש אומרים זו הכנסת עטרה: .19 ו ע ר ו ת א ח ו ת א מ ך ו ג ו׳. [26] שנה הכתוב באזהרתן לומר שהוזהר עליהן בין על אחות אביו ואמו מן האב בין על אחיותיהן מן האם, אבל ערות אשת אחי אביו לא הוזהר אלא על אשת אחי אביו מן האב: .20 א ש ר י ש כ ב א ת ד ד ת ו. המקרא הזה בא ללמד על כרת האמור למעלה שהוא בעונש [הליכת] ערירי: ערירים. כתרגומו בלא ולד, ודומה לו [27] ואנכי הולך ערירי, [28] יש לו בנים קוברן, אין לו בנים מת בלא בנים, לכך שנה בשני מקראות אלו [ט] ע ר י ר י ם י מ ת ו ע ר י ר י ם י ה י ו, ע ר י ר י ם י מ ו ת ו, אם יהיו לו בשעת עברה לא יהיו לו כשימות לפי שקוברן בחייו, ע ר י ר י ם י ה י ו, אם אין לו בשעת עברה יהיה כל ימיו כמו שהוא עכשיו: .21 נ ד ה ה ו א. השכיבה הזאת מנודה היא ומאוסה. ורבותינו [29] דרשו לאסור העראה בה כנדה שהעראה מפורשת

[14] יהושע כ׳; [15] ת״כ סנהדרין נ״ב: [16] שם; *[16] ע״ב *י״ח כ״ב: [17] ע׳ סנהדרין ע״ו כ״ז; [18] ת״כ ע״ב סנהדרין כ״ד ונ״ה: [19] דברים י״ב; [20] בראשית ל״ד; [21] ת״כ סנהדרין נ״ח ב׳: [22] תהלים פ״ט; [23] וכן במחברת מנחם; [24] אסתר ה׳; [25] יבמות נ״ח ב׳; [26] ע׳ יבמות נ״ד ב׳; [27] בראשית ט״ו; [28] ת״כ יבמות נ״ה; [29] יבמות נ״ד:

אביו ואת אמו: [ג] א״א כן צ״ל ולא בנפשו כאשר הוא ברפוסים וע״ג * נדה י״ז דמו בראשו נענש על עצמו וחובת דמו נדרשת ממנו לאחר מיתתו וראיה לדבר ודמו בראשנו דמוגלים חובת דכו יהא מוטל בראשנו: [ד] [אחר על מיתתו]: [ה] * אתהן. משמע ליה לר׳ ישמעאל את האחת מהן שכן בלשון יוני קורין לאחת הינא והכי קאמר קרא ואיש אשר יקח את אשה זו אשתו והדר את אמו באש ישרפו אותו ואת חמותו ולר׳ עקיבא אתהן תרתי משמע חמותו ואם חמותו והיק ישרפו אותו ואתהן הן שתי אמהות כגון לקח את אשה ואת אמה ואם אמה: [ו] * תקלה. מכשול עון: [ז] * החלתו של עולם נבנה בחסד שצוה אדם הראשון לגמול חסד את בנו ואסרה לו והתירה לקין כדי שיבנה העולם והיינו דכתיב כי יקח איש את אחותו בת אביו חסד הוא מה שהתרתי לקין חסד גמלתי עמו: [ח] וכן * שמואל א׳ כ׳ ל׳: [ט] * ערירים יהיו. לשעת מיתתן משמע סופן לבא לידי ערירי דאם יש לו בנים קוברן: ערירים ימותו. משמע דאם תן

מפורשת בה. את מקורה הערה: .23 ואקץ. [לשון מיאום]. כמו [30] קצתי בחיי. [31] כאדם שהוא קץ במזונו: .25 והבדלתם בין הבהמה הטהרה לטמאה. [32] אין צריך לומר בין פרה לחמור שהרי מובדלין ונכרין הם. אלא בין טהורה לך לטמאה לך, בין שנשחט רובו של סימן לנשחט חציו. וכמה בין רובו לחציו? מלא שערה: אשר הבדלתי לכם לטמא. [33] לאסור: .26 ואבדל אתכם מן העמים להיות לי. [34] [אם אתם מובדלים מהם הרי אתם שלי ואם לאו הרי אתם של 'נבוכדנצר וחבריו. רבי אלעזר בן עזריה אומר מנין שלא יאמר אדם נפשי קצה בבשר חזיר אי אפשי ללבוש כלאים אבל יאמר אפשי ומה אעשה ואבי שבשמים נזר עלי? תלמוד לומר ואבדל אתכם מן העמים להיות לי]. שתהא הבדלתכם מהם לשמי פורש מן העבירה ומקבל עליו עול מלכות שמים: .27 כי יהיה בהם אוב ונו'. כאן נאמר בהם מיתה ולמעלה כרת. עדים והתראה בסקילה. מזיד בלא התראה בכרת. ושגגתם חטאת. וכן בכל חייבי מיתות שנאמר בהם כרת:

אמר.

כא. .1 [א] אמר אל הכהנים. [1] אמר. ואמרת. להזהיר גדולים על הקטנים: בני אהרן. [2] יכול חללים? תלמוד לומר הכהנים. בני אהרן. אף בעלי מומין במשמע. בני אהרן ולא בנות אהרן: לא יטמא בעמיו. [2] בעוד שהמת בתוך עמיו. יצא מת מצוה: .2 כי אם לשארו. [3] אין שארו אלא אשתו: .3 הקרובה. [4] לרבות את הארוסה [ב]: אשר לא היתה לאיש. למשכב: לה יטמא. [5] מצוה: .4 לא יטמא בעל בעמיו להחלו. [6] לא יטמא לאשתו פסולה שהוא מחולל בה בעודה עמו [בעמו], וכן פשוטו של מקרא לא יטמא בעל בשארו בעוד שהוא בתוך עמיו שיש לה קוברין שאינה מת מצוה. ובאיזה שאר אמרתי באותו שהוא להחלו להתחלל הוא מכהונתו: .5 לא יקרחה קרחה. על מת. [7] והלא אף ישראל הוזהרו על כך? אלא לפי שנאמר בישראל [8] בין עיניכם יכול לא יהא חייב על כל הראש? תלמוד לומר בראשם וילמדו ישראל מכהנים בגזרה שוה נאמר כאן קרחה ונאמר בישראל קרחה מה כאן כל הראש אף להלן כל הראש במשמע כל מקום שיקרח בראש ומה להלן על מת אף כאן על מת: ופאת זקנם לא יגלחו. [9] לפי שנאמר בישראל [10] לא תשחית [ג] יכול לקטו במלקט וברהיטני יהא חייב? לכך נאמר לא יגלחו שאינו חייב אלא על דבר הקרוי גלוח ויש

[30] בראשית כ״ז; [31] ת״כ; [32] ת״כ ע״ג לעיל י״א פסוק מ״ז: [33] ת״כ: [34] ת״כ;

כא [1] יבמות קי״ד ע׳ ת״כ; [2] ת״כ: [3] ת״כ יבמות כ״ב ב׳: [4] ת״כ יבמות ס׳: [5] ת״כ זבחים ק׳: [6] ע׳ ת״כ ותו״י; [7] ת״כ מכות כ׳; [8] דברים י״ד: [9] מכות כ״א: [10] ויקרא י״ט:

עכשיו ערירים כן ימותו ואפילו יולדו להם לאחר מעשה: דאי כתב רחמנא ערירים יהיו הוי אמינא דהויה ליה עד חטאיה והכי משמע סופם להיות ערירים שימותו בניהם שיש להם עתה ויהיו ערירים אבל בשעת מיתתם לא ימותו ערירים דבנים דהוו ליה מחטאיה ואילך לא מייתי ואי כתב רחמנא ערירים ימותו הוי אמינא וכו׳ (ע״ש): ' בפסיקתא זוטרתי הג׳ הרי אתם לאומות העולם ובודאי מפני המורא שינו הג׳ בת״כ וברש״י:

כא [א] [אמר אל הכהנים בני אהרן ואמרת להזהיר וכו׳] וכן ברש״י יבמות קי״ד ע״ש וע״ע בראב״ש הלכות קטנות הלכות טומאה ומה שנדפס בצדו: [ב] * איצטריך לריבויא דלא תימא אשר לא היתה פרט לארוסה: [ג] * תלמוד לומר לא תשחית. ומספרים אינן משחיתים שאין חותכין שיער בצד עיקר כתער: גילוח שיש בו השחתה.

ויש בו השחתה וזהו תער: ובבשרם לא ישרטו שרטת. [11] לפי שנאמר בישראל [12] ושרט לנפש לא תתנו. יכול שרט חמש שריטות לא יהא חייב אלא אחת? תלמוד לומר לא ישרטו שרטת לחייב על כל שריטה ושריטה. שתיבה זו יתרה היא לדרוש שהיה לו לכתוב לא ישרטו ואני יודע שהיא שרטת: 6. קדשים יהיו. [13] על כרחם יקדישום בית דין בכך: 7. זנה. [14] שנבעלה [ד] בעילת ישראל האסור לה כגון חייבי כריתות או נתין או ממזר: חללה. [15] שנולדה מן הפסולים שבכהונה כגון בת אלמנה מכהן גדול או בת גרושה ([ה] וחלוצה) מכהן הדיוט וכן שנתחללה מן הכהונה על ידי ביאת אחד מן הפסולים לכהונה: 8. וקדשתו. [16] על כרחו שאם לא רצה לגרש חלקהו ויסרהו עד שיגרש: קדש יהיה לך. [17] נהוג בו קדושה לפתוח ראשון בכל דבר ולברך ראשון בסעודה: 9. כי תחל לזנות. [18] כשתתחלל על ידי זנות שהיתה בה זיקת בעל וזנתה או מן הארוסין או מן הנשואין. ורבותינו נחלקו בדבר והכל מודים שלא דבר הכתוב בפנויה: את אביה היא מחללת. [19] חללה ובזתה את כבודו שאומרים עליו ארור שזו ילד ארור שזו גדל: 10. לא יפרע. [20] לא יגדל פרע על אבל [21] ואיזהו גדול פרע יותר משלשים יום: 11. ועל כל נפשת מת וגו׳. באהל המת: נפשת מת. [22] להביא רביעית דם מן המת שמטמא באהל: לאביו ולאמו לא יטמא. [23] לא בא אלא להתיר לו מת מצוה: 12. ומן המקדש לא יצא. [24] אינו הולך אחר המטה [ו]. ועוד מכאן למדו רבותינו [25] שכהן גדול מקריב אונן. וכן משמעו אף אם מתו אביו ואמו אינו צריך לצאת מן המקדש אלא עובד עבודה: ולא יחלל את מקדש. שאינו מחלל בכך את העבודה שהתיר לו הכתוב. הא כהן הדיוט שעבד אונן חִלֵּל: 14. וחללה. [26] שנולדה מפסולי כהונה: 15. ולא יחלל זרעו. [27] הא אם נשא אחת מן הפסולות זרעו הימנה חלל מדין קדושת כהונה: 17. לחם אלהיו. מאכל אלהיו. כל סעודה קרויה לחם כמו [28] עבד לחם רב: 18. [כי כל איש אשר בו מום לא יקרב. אינו דין שיקרב דומה להקריבהו [כמו [29] הקריבהו] נא לפחתך]: חרם. [30] [נראה לי] שחוטמו שקוע [ז] בין שתי העינים שכוחל שתי עיניו כאחת: שרוע. [31] שאחד מאבריו גדול מחברו עינו אחת גדולה ועינו אחת קטנה או שוקו אחת ארוכה מחברתה: 20. או גבן. שורייציולש בלעז [32] שגביני עיניו שערן ארוך ושוכב: או דק. [33] שיש לו בעיניו דוק שקורים טילא כמו [34] הנוטה כדוק: או תבלל. [35] דבר המבלבל את העין

[11] ע׳ ס״כ מכות כ׳ ב׳; [12] ויקרא י״ט; [13] ס״כ; [14] ע׳ ס״כ יבמות ס״א ב׳; [15] ע׳ ס״כ קדושין ע״ז; [16] ס״כ יבמות פ״ח ב׳: [17] ע׳ הוריות י״ב ב׳; [18] ע׳ סנהדרין נ״א ב׳; [19] סנהדרין נ״ב; [20] ע׳ ס״כ; [21] סנהדרין כ״ב ב׳; [22] ע׳ סנהדרין ד׳: [23] ע׳ נזיר מ״ז ב׳ ס״כ; [24] ס״כ ע׳ סנהדרין י״ח: [25] סנהדרין פ״ד; [26] ס״כ: [27] ע׳ ס״כ קדושין ע״ז: [28] דניאל ה׳; [29] מלאכי א׳: [30] ע׳ ס״כ בכורות מ״ג ב׳: [31] ע׳ ס״כ בכורות מ׳; [32] ע׳ בכורות מ״ג ב׳ ופ״י: [33] ע׳ בכורות ל״ח ורש״י שם; [34] ישעיה מ׳; [35] ע׳ בכורות ל״ח א׳ וב׳;

דרך לגלח בו ומשחית והיינו תער אבל רהיטני משחית ואין דרך לגלח בו ומספרים מגלחין ואין משחיתים: [ד] * ושנבעלה. לפסול לה כגון אחת מכל העריות וכגון בת ישראל לנתין וממזר: [ה] וחלוצה. ל׳ כ״י ודפ״י וע׳ במגיד משנה הל׳ אישות פרק א׳ וגם תוי״ט פ׳ ב׳ דיבמות שכתבו משיגרת לישנא באה הטעות בספרים שאין חלוצה מדאורייתא ע׳ יבמות כ״ד אמנם בעיקר הדבר ע׳ מכות ריש פרק ג׳ ברש״י ובתוס׳ שם: [ו] * דלמא אתא למינגע והיינו דאזהר קרא ומן המקדש לא יצא מקרושתו לא יצא כלומר יתרחק מן הביעור שלא יבוא לידי טומאה והאי קרא בכהן גדול אונן כתיב דכתיב לעיל מיניה לאביו ולאמו לא יטמא: [ז] * שקוע. למעלה בין עיניו: הכוחל שתי עיניו כאחת. שאין לו כלל חוטם בין שתי עיניו וכשהוא כוחל

העין כגון חוט לבן הנמשך מן הלבן ופוסק בסירא [ח] שהוא עוגל המקיף את השחור שקורין פרוני״לא והחוט הזה פוסק את העגול ונכנס בשחור. ותרגום תבלול חיליז לשון חלזון שהוא דומה לתולעת אותו החוט וכן כינוהו חכמי ישראל במומי הבכור [35] חלזון נחש [ט] עינב: ג ר ב ו י ל פ ת. [36] מיני שחין חם, גרב זו החרס [י] שחין היבש מבפנים ומבחוץ, ילפת היא חזזית המצרית. ולמה נקראת ילפת שמלפפת והולכת עד יום המיתה, והוא לח מבחוץ ויבש מבפנים. ובמקום אחר קורא לגרב שחין הלח מבחוץ ויבש מבפנים שנאמר [37] ובגרב ובחרס, כשסמך גרב אצל חרס קורא לילפת גרב וכשהוא סמך אצל ילפת קורא לחרס גרב. כך מפורש בבכורות [38]: מ ר ו ח א ש ך. לפי התרגום [39] מרים פחדין שפחדיו מרוססין שבצים שלו כתותין, פחדין כמו [40] גידי פחדו ישורגו: .21 כ ל א י ש א ש ר ב ו מ ו ם. [41] לרבות שאר מומין: מ ו ם ב ו. [42] בעוד מומו בו פסול הא אם עבר מומו כשר: ל ח ם א ל ה י ו. [יא] כל מאכל קרוי לחם: .22 מ ק ד ש י ה ק ד ש י ם. אלו קדשי הקדשים. ו מ ן ה ק ד ש י ם י א כ ל. אלו קדשים קלים. [43] ואם נאמרו קדשי הקדשים למה נאמר קדשים קלים? אם לא נאמר הייתי אומר בקדשי הקדשים יאכל בעל מום שמצינו שהותרו לזר שאכל משה בשר המלואים, אבל בחזה ושוק של קדשים קלים לא יאכל שלא מצינו זר חולק בהן. לכך נאמרו קדשים קלים. כך מפורש בזבחים [44]: .23 א ך א ל ה פ ר כ ת. להזות שבע הזאות שעל הפרכת ו א ל ה מ ז ב ח החיצון. ושניהם הוצרכו ליכתב ומפורש בתורת כהנים [יב]: ו ל א י ח ל ל א ת מ ק ד ש י. [45] שאם עבד עבודתו מחוללת ליפסל: .24 ו י ד ב ר מ ש ה. המצוה הזאת א ל א ה ר ן ו א ל ב נ י ו ו א ל כ ל ב נ י י ש ר א ל. [46] להזהיר בית דין על הכהנים:

כב. .2 ו י נ ז ר ו. [1] אין נזירה אלא פרישה, וכן הוא אומר [2] וינזר מאחרי, [3] נזורו אחור, יפרשו מן הקדשים בימי טומאתן: [א] ו י נ ז ר ו מ ק ד ש י ב נ י י ש ר א ל א ש ר ה ם מ ק ד ש י ם ל י. ו ל א י ח ל ל ו א ת ש ם ק ד ש י. סרס המקרא ודרשהו [אשר הם מקדשים לי ולא יחללו את שם קדשי]: א ש ר ה ם מ ק ד ש י ם. [4] לרבות קדשי כהנים עצמן: .3 כ ל א י ש א ש ר י ק ר ב. אין קריבה זו אלא אכילה, וכן מצינו שנאמרה אזהרת אכילת קדשים בטומאה בלשון נגיעה, [5] בכל קדש לא תגע אזהרה לאוכל. ולמדוה רבותינו [ב] מגזרה שוה [6]. ואי אפשר לומר שחייב על הנגיעה

שהרי

[35] עי׳ בכורות ל״ח: [36] שם מ״א: [37] דברים כ״ח: [38] דף מ״א: [39] וכן כמתכרם מנחם: [40] איוב מ׳: [41] ת״כ: [42] ת״כ: [43] עי׳ ת״כ: [44] דף ק״ה ב׳ ע״ש: [45] ת״כ: [46] עי׳ ת״כ:

כב [1] ת״כ: [2] יחזקאל י״ד: [3] ישעיה א׳: [4] ת״כ: [5] ויקרא י״ב: [6] עי׳ בפירושנו לעיל ס׳ י״ב אות ס׳:

עיניו בכחול יכול למשוך המכחול מעין לעין ואין החוטם מעכבו: [ח] *סירא היינו שורה שבעין סביב לשחור והוא שקורין פרו״גילא שמשם מראית העין באה ואם חוט של לבן יוצא מן הלבן ופוסק אותה שורה ונכנס בשחור הוי מום: [ט] עינב. כן צ״ל לפי גי׳ המשנה דמשניות וגם בערוך (ופירוש שיש בעיניו נפוח כענבה): בתי״כ הגי׳ עיניו ובתלמוד הגי׳ עצב: [י] *זה חרס. שחין שקשה כחרס: חזזית המצרית. שחין שהובא על המצרים: מלפפת. דבוקה בו כדמתרג׳ ויחבר ולפיף: [יא] וכן *לעיל פסוק י״ז וגם בראשית ל״א נ״ד ויקרא ג׳ י״א: [יב] *אמרו שם. דאם נאמר פרכת בלבד הייתי אומר דוקא פרכת שהיא בפנים הא מזבח שאינו בפנים לא יהא פסול לכך נאמר מזבח ואם נאמר מזבח בלבד הייתי אומר דוקא מזבח שכשר לעבודה הא פרכת שאינה כשרה לעבודה לא יהא פסול לכך נאמר פרכת:

כב [א] ברמב״ן הכל דבור אחד וינזרו עד עצמן: [ב] המז׳ גרם מהיקשא:

שהרי נאמר כרת על האכילה [7] בצו את אהרן שתי כריתות זו אצל זו ואם על הנגיעה חייב לא הוצרך לחייבו על האכילה וכן נדרש בתורת כהנים [8] וכי יש נוגע חייב [ג] אם כן מה תלמוד לומר יקרב משיכשר ליקרב שאין חייבים עליו משום טומאה אלא אם כן קרבו מתיריו. ואם תאמר שלש כריתות בטומאת כהנים למה? כבר נדרשו במסכת שבועות [9] אחת לכלל ואחת לפרט וכו׳: וטמאתו עליו. [10] וטומאת האדם עליו. יכול בבשר הכתוב מדבר וטומאתו של בשר עליו ובטהור שאכל את הטמא הכתוב מדבר? [הרי כבר נאמר והבשר אשר יגע בכל טמא לא יאכל אלא] על כרחך ממשמעו אתה למד במי שטומאתו פורחת ממנו הכתוב מדבר. וזהו האדם שיש לו טהרה בטבילה: ונכרתה. [11] יכול מצד זה לצד זה. יכרת ממקומו ויתישב במקום אחר? תלמוד לומר אני ה׳ בכל מקום אני [שאני]: 4. [מזרע אהרן. [11] אין לי אלא זרעו גופו מנין? תלמוד לומר והוא צרוע. שיכול הואיל ומקריב אונן יקריב צרוע חב? תלמוד לומר והוא: עד אשר יטהר. [11] ביאת השמש. או אינו אלא טבילה? נאמר כאן וטהר ונאמר למטה וטהר ובא השמש וטהר מה להלן ביאת שמש אף כאן ביאת שמש]: בכל טמא נפש. במי שנטמא במת: 5. בכל שרץ אשר יטמא לו. [12] [ד] בשיעור הראוי לטמא [13] [ה] בכעדשה: או באדם. במת: אשר יטמא לו. כשיעורו לטמא [14] וזהו כזית: לכל טמאתו. [15] לרבות נוגע בזב ובזבה [בנדה] וביולדת [ובמצורע]: 6. נפש אשר תגע בו. באחד מן הטמאים [הטומאות] הללו: 7. ואחר יאכל מן הקדשים. נדרש ביבמות [16] בתרומה שמותר לאכלה בהערב השמש: מן הקדשים. [17] ולא כל הקדשים: 8. נבלה וטרפה לא יאכל לטמאה בה. [17] לענין הטומאה הזהיר כאן. שאם אכל נבלת עוף טהור שאין לה טומאת מגע ומשא אלא טומאת אכילה בבית הבליעה אסור לאכול בקדשים [וצריך לומר וטרפה מי שיש במינו טרפה יצא נבלת עוף טמא שאין במינו טרפה]: 9. ושמרו את משמרתי. [18] מלאכול תרומה בטומאת הגוף: [18] ומתו בו. למדנו שהיא במיתה בידי שמים: 10. לא יאכל קדש. בתרומה הכתוב מדבר שכל הענין דב״ בה[18]: תושב כהן ושכיר. תושבו של כהן ושכירו. לפיכך תושב זה נקוד פתח לפי שהוא דבוק. ואיזהו תושב [19] זה נרצע שהוא קנוי לו׳ עד היובל. ואיזהו שכיר זה קנוי קנין שנים שיוצא בשש בא הכתוב ולמדך כאן שאין גופו קנוי לאדוניו לאכול בתרומתו: 11. וכהן כי יקנה נפש. עבד כנעני שקנוי לגופו [שגופו קנוי]: ויליד ביתו. אלו בני השפחות. [19*] ואשת כהן אוכלת בתרומה מן המקרא הזה שאף היא קנין כספו. ועוד למד ממקרא אחר [20] כל טהור בביתך וגו׳. בספרי [20]: 12. לאיש זר. [21] ללוי וישראל: 13. אלמנה

ונרושה

[7] ויקרא ז׳: [8] גם זבחים מ״ה כ׳; [9] דף ז׳: [10] ע׳ ס״כ זבחים מ״ג ב׳; [11] ס״כ; [12] ע׳ ס״כ: [13] חגיגה י״א; [14] אהלות פ׳ ב׳; [15] ס״כ: [16] דף ע״ד ב׳; [17] ע׳ ס״כ וגם ס״כ פ׳ אחרי פ׳ י״ב; [18] סנהדרין פ״ג; [19] ס״כ יבמות ע׳; [19*] ע׳ כתובות נ״ז ב׳; [20] במדבר י״ח; [21] ס״כ;

[ג] * והלא אינו חייב אלא אם כן אכל בדכתיב איש איש מזרע אהרן וגו׳: בהוכשר ליקרב. ואקדשים קאי והי״ק אשר יקריב קדשים ואח״כ יאכלם וטומאתו עליו כדמפרש אכילה בקרא דבתריה: יש לו מתירין. כגון אימורים ובשר שהדם מתירין ושירי מנחות שהקומץ מתירין משיקרבו מתיריו ושאין לו מתירין כגון מנחת כהנים וכהן משיח ונסכים משיקדשו בכלי שהוא המכשירן לאכילה האמורה בהן: [ד] *ג׳ טומאות. בהנך ג׳ כריתות (ע׳ לעיל סימן ז׳ אות י״ג) כתיב כל חדא וטומאתו עליו: [ה] [כגון ח׳ שרצים. באדם אשר יטמא לו. טומאת מת וזב ומצורע: אשר יטמא לו. כשיעורו לטמא וזהו כזית]: קנין עולם. עבד עברי הנרצע ובא הכתוב ללמדך שאין גופו קנוי לכהן זה שיאכילהו בתרומה

וגרושה. [22] מן האיש הזר: וזרע אין לה. [22] ממנו: ושבה. הא אם יש לה
זרע ממנו אסורה בתרומה כל זמן שהזרע קיים [22]: וכל זר לא יאכל בו. [23] לא בא
אלא להוציא את האונן שמותר בתרומה זרות אמרתי לך ולא אנינות: .14 כי יאכל
קדש: תרומה: ונתן לכהן את הקדש. [24] [י] דבר הראוי להיות קדש שאינו
פורע לו מעות אלא פירות של חולין והן נעשין תרומה: .15 ולא יחללו וגו׳.
להאכילם לזרים: .16 והשיאו אותם. את עצמם יטענו עון באכלם את
קדשיהם שהובדלו לשם תרומה וקדשו ונאסרו עליהן. [ואנקלוס שתרגם [ח] במיכלהון
בסואבא שלא לצורך תרגמו [ט] כן]: והשיאו אותם. זה אחד משלשה אתים שהיה
רבי ישמעאל דורש בתורה שמדברים באדם עצמו. וכן [25] ביום מלאת ימי נזרו יביא
אותו. הוא יביא את עצמו. וכן [26] ויקבור אותו [י] בגיא, הוא קבר את עצמו. כך נדרש
בספרי [27]: .18 נדריהם. [28] [יא] הרי עלי: נדבותם. [28] הרי זו: .19 לרצנכם.
הביאו דבר הראוי לרצות אתכם לפני שיהא לכם לרצון אפיי״מנט בלעז. ואיזהו הראוי
לרצון? תמים זכר בבקר בכשבים ובעזים. [29] אבל בעולת העוף אין צריך
תמות וזכרות ואינו נפסל במום אלא בחסרון אבר: .21 לפלא נדר. להפריש
בדיבורו: .22 עורת. שם דבר [יב] של מום עורון [עורת] בלשון נקבה. שלא יהא
בו מום של עורון [עורת] או שבור לא יהיה: חרוץ. [30] ריס של עין שנסדק או
שנפגם וכן שפתו שנסדקה או נפגמה: יבלת. ורוי״אה בלעז: גרב. [31] מין חזזית
וכן ילפת. ולשון ילפת כמו [32] וילפת שמשון שאחוזה בו עד יום מיתה שאין לה
רפואה: לא תקריבו. [33] שלש פעמים להזהיר על הקדשתן ועל שחיטתן [34] ועל
זריקת דמן: ואשה לא תתנו. אזהרת הקטרתן: .23 שרוע. [35] אבר גדול
מחבריו: וקלוט. [35] פרסותיו קלוטות: נדבה תעשה אתו. [36] לבדק הבית:
ולנדר. [36] למזבח: לא ירצה. [36] אי זה הקדש בא לרצות הוי אומר זה הקדש
המזבח: .24 ומעוך וכתות ונתוק וכרות. [37] בביצים או בגיד: מעוך.
ביציו מעוכין ביד: [יג] כתות. [37] כתושים יותר ממעוך: [37] נתוק. תלושין ביד עד
שנפסקו חוטים שתלויים בהן אבל נתונים הם בתוך הכיס והכיס לא נתלש: וכרות.
[37] כרותין בכלי ועודן בכיס: [ומעוך. תרגומו ודמרים. זהו לשונו בארמית. לשון
כתישה: וכתות. תרגומו ודריס. כמו [38] הבית הגדול רסיסים. בקיעות [בקעיות]
דקות. וכן [39] קנה המרוסס]: ובארצכם לא תעשו. [40] דבר זה לסרס שום בהמה
וחיה ואפילו טמאה לכך נאמר בארצכם לרבות כל אשר בארצכם שאי אפשר לומר
לא

[22] ע׳ יבמות פ״ז; [23] יבמות ס״ח; [24] ע׳ ת״כ פסחים ל״ב; [25] במדבר ו׳; [26] דברים ל״ד; [27] פ׳ נשא;
[28] מגילה ו׳; [29] ת״כ; [30] ת״כ בכורות ל״ח; [31] ע׳ ת״כ ועי״ג * לעיל כ״ח פסוק כ׳; [32] שופטים ט״ז;
[33] ע׳ תמורה ו׳ ב׳; [34] ע׳ שם ז׳; [35] ע׳ בכורות מ׳; [36] ת״כ תמורה ז׳ ב׳; [37] ת״כ בכורות ל״ט;
[38] עמוס ו׳; [39] שבת פ׳ ב׳; [40] ע׳ ת״כ;

כבנעני: קנין שנים. סתם עבד שיוצא בשש שנים: [י] * את הקדש משמע את הקדש שאכל אלמא
ראוי להיות קדש היה שכשישלם דוגמתן יהא שם קדש חל עליו: [ח] ובסנהדרין צ׳ ב׳ הביא רש״י
ראיה מלשון הת״א לדברי ראב״י שם ע״ש: [ט] א״א רש״י כתב כן כי אפילו לטהורים אסור
להאכילם וע׳ רמב״ן: [י] וכן הוא בספרי ובסוטה י״ד אבל במקרא שלפנינו כתיב גי בלי אל״ף וע״ג
במנחת ש״י: [יא] * נדר האומר הרי עלי עולה ולאחר זמן הפרישה חייב באחריותה. נדבה האומר הרי זו
ולא קבלה עליו: [יב] וע׳ * עירובין ק״ג יבלת דקרא קרינן יבלת שאינו שם דבר אלא כמו חיגרת
דומיה דשבור ולא כתיב שבר ועורת נמי לא כתיב עורון אבל יבלת דמתניתין הוא שם דבר
של המום: [יג] * כתות. שכתתו באבנים עד שנימוח: נתוק. ביד לגמרי אלא שעדיין תלויין בכים:

לא נצטוו על הסרוס אלא בארץ שהרי סרוס חובת הגוף הוא [41] וכל חובת הגוף נוהגת בין בארץ בין בחוצה לארץ: 25. ומיד בן נכר. [42] גוי שהביא קרבן ביד כהן להקריבו לשמים לא תקריבו אותו [לו] בעל מום ואע״פ שלא נאסרו בעלי מומים לקרבן בני נח [יד] [אלא אם כן מחוסרי אבר] זאת נוהגת בבמה שבשדות. אבל על המזבח שבמשכן לא תקריבו. אבל תמימה תקבלו מהם. לכך נאמר למעלה איש איש לרבות את הגוים שנודרים נדרים ונדבות כישראל [43]: משחתם. [44] חבולהון: לא ירצו לכם. לא ירצו לכפר עליכם: 27. כי יולד. [45] פרט ליוצא דופן [טו]: 28. אתו ואת בנו. [46] נוהג בנקבה [טז] שאסור לשחוט האם והבן או הבת [או האם והבת] ואינו נוהג בזכרים ומותר לשחוט האב והבן [או האב והבת]: אתו ואת בנו. [47] אף בנו ואותו במשמע: [47*] 29. לרצנכם תזבחו. [48] תחלת זביחתכם הזהרו שתהא לרצון לכם. ומהו הרצון? ביום ההוא יאכל. [48] [לא בא להזהיר אלא שתהא שחיטה על מנת כן] אל תשחטוהו על מנת לאכלו למחר שאם תחשבו בו מחשבת פסול לא יהא לכם לרצון [יז]. דבר אחר [49] לרצנכם לדעתכם. מכאן למתעסק שפסול בשחיטת קדשים. ואף על פי שפרט בנאכלים לשני ימים חזר ופרט בנאכלין ליום אחד שתהא זביחתן על מנת לאכלן בזמנן: 30. ביום ההוא יאכל. [50] לא בא להזהיר אלא שתהא שחיטה על מנת כן. שאם לקבוע לו זמן אכילה כבר כתוב [51] ובשר זבח תודת שלמיו וגו׳: אני ה׳. דע מי גזר על הדבר ואל יקל בעיניך: 31. ושמרתם. [52] זו המשנה: ועשיתם. [52] זה המעשה: 32. ולא תחללו. לעבור על דברי מזידין. [53] ממשמע שנאמר ולא תחללו מה ת״ל ונקדשתי? מסור עצמך וקדש שמי. יכול ביחיד? תלמוד לומר בתוך בני ישראל וכשהוא מוסר את עצמו ימסור על מנת למות. שכל המוסר עצמו על מנת הנס אין עושין לו נס שכן מצינו בחנניה מישאל ועזריה שלא מסרו עצמן על מנת הנס שנאמר [54] והן לא ידיע להוי לך מלכא וגו׳ מציל ולא מציל ידיע להוי לך וגו׳: 33. המוציא אתכם. [55] על מנת כן: אני ה׳. [55] נאמן לשלם שכר:

כג. 2. דבר אל בני ישראל. מועדי ה׳. [1] עשה מועדות שיהיו ישראל מלמדין [א] [מלומדין] בהם. שמעברים את השנה על גליות [ב] שנעקרו ממקומן לעלות

[41] קדושין ל״ו; [42] ע׳ תמורה ז׳; [43] חולין י״ג ב׳; [44] ת״א; [45] ע׳ ת״כ חולין ל״ח ב׳: [46] שם ע״ח ב׳ ת״כ ות״א: [47] ע׳ ת״כ חולין פ״ב ב׳; [47*] ע׳ ת״כ פרשה לו פרק י״ב, ס׳ ב׳, ג׳, ט׳, י׳; [48] ע׳ ת״כ; [49] חולין י״ג וגם רש״י לעיל י״ט ה׳; [50] ת״כ פ׳ לו; [51] ויקרא ז׳; [52] ת״כ; [53] ת״כ; [54] דניאל ג׳; [55] ת״כ:

כג [1] ע׳ ת״כ:

[יד] * בני נח נצטוו מלהקריב מחוסרי איברים אבל על מום אחר לא נצטוו במזבח דידהו ואי לא כתב לא תקריבו מאת בן נכר את כל אלה דמשמע בעל מום לא יקבלו מן הנכרים להקריב הוה אמינא לקרב אלא שלא יהו מחוסרי איברים: לא שנא בבמה דילהון. בבמת יחיד שיעשה הנכרי לשמים וקמ״ל דלא מקבלין מכל אלה כלומר להכי לא מקבלינן דהא כתיב בההוא קרא מכל אלה דמשמע לא תקבל בעל מום ה״נ מדירהו במזבח המיוחד: [טו] * שקרעוה והוציאוה פעמים שמתה ופעמים שחיה: [טז] * בנקבות. האם ובנה: ואינו נוהג בזכרים. דאין חוששין לזרע האב ואם שחט זכר מותר לשחוט בנו ובתו: [יז] אולי צריך להפוך בדבור זה „ואף ע״פ שפרט — בזמנן״ סה״ד קודם „ד״א לרצונכם״ וקל להבין.

כג [א] נועדין. כצ״ל לפי הגהת החכם שד״ל וע׳ הלשון נועדות ברש״י להלן כ״ו ל״א ר״ה והשמותי: [ב] * ומפני גליות ישראל. בני הגולה הרחוקים ונשמע לבית דין שנעקרו ממקומן

לעלות לרגל ועדיין לא הגיעו לירושלים: .3 ששת ימים. [2]מה ענין שבת אצל מועדות? ללמדך שכל המחלל את המועדות מעלין עליו כאלו חלל את השבתות וכל המקיים את המועדות מעלין עליו כאלו קיים את השבתות: .4 אלה מועדי ה׳. [2]למעלה מדבר בעבור שנה וכאן מדבר בקדוש החדש: .5 בין הערבים. [3]משש שעות ולמעלה: פסח לה׳. הקרבת קרבן ששמו פסח: .8 [והקרבתם אשה וגו׳. הם המוספין האמורים בפרשת פנחס. ולמה נאמרו כאן? לומר לך [4]שאין המוספין מעכבין זה את זה]: והקרבתם אשה לה׳. [5]מכל מקום. אם אין פרים הָבֵא אילים ואם אין פרים ואילים הָבֵא כבשים: שבעת ימים. [6]כל מקום שנאמר שבעת [כמין] שם דבר הוא שבוע של ימים שטיי״נא בלעז. וכן כל לשון שמונת ששת חמשת שלשת: מלאכת עבדה. אפילו מלאכות החשובות לכם עבודה וצורך שיש חסרון כים בבטלה שלהן. כגון דבר האבד. כך הבנתי מתורת כהנים [7]דקתני יכול אף חולו של מועד יהא אסור במלאכת עבודה וכו׳: .10 ראשית קצירכם. [8]שתהא ראשונה לקציר: עמר. עשירית האיפה. כך היתה שמה. כמו [9]וימודו בעומר: .11 והניף. [10]כל תנופה[ג] מוליך ומביא. מעלה ומוריד. מוליך ומביא לעצור רוחות רעות[ד]. מעלה ומוריד לעצור טללים רעים[ה]: לרצנכם. אם תקריבו כמשפט הזה יהיו לרצון לכם: ממחרת השבת. [11]ממחרת יום טוב הראשון של פסח [ו]שאם אתה אומר שבת בראשית אי אתה יודע איזהו: .12 ועשיתם. כבש. [12]חובה לעומר הוא בא: .13 ומנחתו. מנחת נסכיו: שני עשרנים. כפולה היתה: [ונסכו יין רביעית ההין. [13]אע״פ שמנחתו כפולה [ז]אין נסכיו כפולים]: .14 וקלי. [14]קמח עשוי מכרמל רך שמייבשין אותו בתנור: וכרמל. הן קליות שקורין גרניי״ליש [גרנירש]: בכל משבתיכם. נחלקו בו חכמי ישראל. [15]יש שלמדו מכאן שהחדש נוהג בחוצה לארץ. ויש אומרים לא בא אלא ללמד שלא נצטוו על החדש [ח]אלא לאחר ירושה וישיבה משכבשו וחלקו: 15 ממחרת השבת. [16]ממחרת יום טוב: תמימת תהיינה. [16]מלמד שמתחיל ומונה מבערב שאם לא כן אינן תמימות: .16 השבת השביעת. כתרגומו שבועתא שביעתא: [ט]עד ממחרת השבת השביעת תספרו. ולא עד בכלל והן ארבעים ותשעה יום. [י]חמשים יום והקרבתם מנחה חדשה לה׳. ביום החמשים תקריבוה

[2] פ״כ: [3] ע׳ פ״כ וגם *שמות י״ב ו׳: [4] מנחות מ״ט: [5] ס״כ: [6] ע״ג *שמות י׳ כ״ב: [7] על פסוק ל״ו: [8] ת״כ: [9] שמות ט״ז וגם פסוק ל״ו: [10] מנחות ס״ב ע״ב *שמות כ״ט פסוק כ״ד וכ״ה: [11] ע׳ ת״כ מנחות ס״ו: [13] ע׳ ביאור רמב״ן: [13] מנחות פ״ט כ׳: [14] ע״ב *ויקרא ב׳ י״ד: [15] קדושין ל״ז וע׳ ת״כ: [16] ת״כ מנחות ס״ו:

לעלות לרגל לעשות פסחיהם ועדיין לא הגיעו שאם לא יעברוה לא ירגילו לבוא בפסח *סנהדרין י״א: [ג] מה שנראה מפירש״י שעושין הנפת עומר בזו כמו בשאר תנופות הוא על פי מדרש בויקרא רבה וגם רש״י פירש במשנה מנחות ס״א דילפינן כל התנופות ממלואים. ועי״ג תוס׳ מנחות ס״ב וגם סוכה ל״ז ב׳ ד״ה כדי: [ד] *הבאות מארבע רוחות: [ה] הבאין מלמעלה למטה: [ו] *וכי נאמר ממחרת שבת שבתוך הפסח. דתדע שבשבת של פסח תתחיל למנות: וכל השנה מלאות שבתות. ואם תאמר שבת ממש צא ובדוק איזה שבת אלא ודאי יו״ט הוא: [ז] *דכתיב ומנחתו שני עשרונים ושאר כבשים אין להם אלא עשרון לכבש: [ח] *אבל חדש. לא נהג ואף ע״ג דכתיב ביה ממושבותיכם בסיפיה דולחם וקלי וכרמל וגו׳ לאו למימרא בכל מקום שאתם יושבים אלא לומר שאף בארץ לא נתחייבו כל י״ד שנה שהיו בגלגל שכבשו וחלקו עד שנתיישבו בה והכיר כל אחד את שלו: [ט] בפענח רזא נכתב פירוש זה על שם ר׳ שמואל אביו של ר״י החסיד ע״ג תוס׳ מנחות ס״ה ב׳ ד״ה כתוב וע׳ רא״ש סוף מס׳ פסחים וע״ג שו״ת מהר״ם בר ברוך סימן ש״א בדפוס פראג: [י] [וביום חמשים והקרבתם

תקריבוה [ואומר אני [ואני אומר] זה מדרשו אבל [לפי] פשוטו עד ממחרת השבת השביעית שהוא יום חמשים תספרו. ומקרא מסורס הוא]: מנחה חדשה. [17] היא המנחה הראשונה שהובאה מן החדש ואם תאמר הרי קרבה מנחת העומר אינה כשאר כל המנחות שהיא באה מן השעורים: 17. ממושבתיכם. [18] ולא מחוצה לארץ: לחם תנופה. לחם תרומה המורם לשם גבוה וזו היא המנחה החדשה האמורה למעלה: בכורים. [19] ראשונה לכל המנחות אף למנחת קנאות הבאה מן שעורים לא תקרב מן החדש קודם לשתי הלחם: 18. על הלחם. בגלל הלחם [20] חובה ללחם: ומנחתם ונסכיהם. כמשפט מנחה ונסכים המפורשים בכל בהמה בפרשת נסכים [21] שלשה עשרונים לפר ושני עשרונים לאיל ועשרון לכבש זו היא המנחה והנסכים חצי ההין לפר ושלישית ההין לאיל ורביעית ההין לכבש: 19. ועשיתם שעיר עזים. [22] יכול שבעת הכבשים והשעיר האמורים כאן הם ז' הכבשים והשעיר האמורים בחומש הפקודים. כשאתה מגיע [יא] אצל פרים ואילים אינן הם. אמור מעתה אלו לעצמן ואלו לעצמן אלו קרבו בגלל הלחם ואלו למוספין: 20. והניף הכהן אתם. תנופה. [23] מלמד שטעונין תנופה חיים. יכול כולם? ת"ל על שני כבשים[יב]: קדש יהיו. לפי ששלמי יחיד קדשים קלים הוזקק לומר בשלמי צבור שהן קדשי קדשים: 22. ובקצרכם. [24] חזר ושנה לעבור עליהם בשני לאוין. [25] אמר ר' [יג] אבדימי [אבדימוס] ברבי יוסף מה ראה הכתוב ליתנה באמצע הרגלים פסח ועצרת מכאן ראש השנה ויום הכפורים והחג מכאן? ללמדך שכל הנותן לקט שכחה ופאה [יד] לעני כראוי [טו] מעלין עליו כאלו בנה בית המקדש והקריב קרבנותיו בתוכו: תעזב. [26] הנח לפניהם והם ילקטו ואין לך לסייע לאחד [את אחד] מהם[*26]: אני ה' אלהיכם. נאמן לשלם שכר: 24. זכרון תרועה. [27] זכרון פסוקי זכרונות [זכרון] ופסוקי שופרות [28] לזכור לכם עקידת יצחק שקרב תחתיו איל: 25. והקרבתם אשה. המוספין האמורין בחומש הפקודים: 27. אך. [טז] [29] כל אכין ורקין שבתורה מעוטים [30] מכפר הוא לשבים ואינו מכפר על שאינם שבים: 30. והאבדתי. [31] לפי שהוא אומר כרת בכל מקום ואיני יודע מה הוא כשהוא אומר והאבדתי למד על הכרת שאינו אלא אבדן: 31. [יז] כל [וכל] מלאכה וגו'. [32] לעבור עליו בלאוין הרבה [יח] או להזהיר על מלאכת לילה כמלאכת יום: 35. [יט] מקרא קדש.

קדשהו

[17] ע' מנחות פ"ד; [18] ת"כ מנחות פ"ג כ'; [19] ת"כ מנחות פ"ד כ'; [20] ת"כ מנחות מ"ה כ'; [21] במדבר כ"ח; [22] ת"כ מנחות מ"ה כ'; [23] ע' מנחות ס"כ ת"כ; [24] לעיל י"ט ט'; [25] ת"כ; [26] פאה פ' ה'; [*26] ע' ת"כ על .כא סלקט' בפרשת קדשים (י"ט י'); [27] ע' ר"ה ל"כ; [28] שם ט"ז; [29] ב"ר פ' א'; [30] ת"כ שבועות י"ג; [31] ת"כ; [32] ע' יומא פ"א;

זגו': מנחה חדשה, שהיבאת מן החדש]: [יא] דבת"כ כתיב פר ושני אלים ובחומש הפקודים כתיב פרים בני בקר שנים ואיל אחד אלא אלו דחומש הפקידים באין בגלל עצמן דמוספין הן ואינן טעונים לחם: [יב] להוציא שבעה. שהשבעה כבשים של עולה הבאין על הלחם בחובת היום לעצרת כדכתיב והקרבתם על הלחם וגו' אין טעונין תנופה עם הלחם: [יג] (הוא ר' מנחם בר יוסי ע' שבת קי"ח ב'): [יד] [ומעשר עני כראוי]. וכן בת"כ: [טו] [מעלה עליו הכתוב כאלו ב"ה קיים ומקריב קרבנות לתוכו וכל שאינו נותן כראוי מעלה עליו הכתוב כאלו ב"ה קיים ולא הקריב קרבנות לתיכו]. וכן הוא בת"כ: [טז] * אך חלק. אך בעשור לחורש השביעי הזה י"ה הוא וכל אכין ורקין מיעוטין; ללמדך שפעמים שאין י"ה מכפר: [יז] ושייך הפירוש לפסוק כ"ח הקודם: [יח] * חמשה קראי כתיבי. במלאכה ארבעה לאוין וכרת אחד באחרי מות ובפרשת אך בעשור שבחומש הפקודים: וחד לעונש דליליא. דאם אינו ענין לאוהרה תנהו ענין לעונש: [יט] הפירוש של מקרא קדש שייך לפסוק כ"ז ומקומו קודם הפירוש של והאבדתי ע"ש אבל בת"כ נמצא עיקר הדרש

קדשהו [ג] בכסות נקייה ובתפלה [ובשאר ימים טובים [33] במאכל ובמשתה ובכסות נקייה ובתפלה [כא]]: .36 עצרת הוא. עצרתי אתכם אצלי [34] כמלך שזמן את בניו לסעודה לכך וכך ימים כיון שהגיע זמנן ליפטר אמר בני בבקשה מכם עכבו עמי עוד יום אחד קשה עלי פרידתכם [פרישתכם]: כל מלאכת עבדה. אפילו מלאכה שהיא עבודה לכם שאם לא תעשוה יש חסרון כיס בדבר: לא תעשו. [35] יכול אף חולו של מועד יהא אסור במלאכת עבודה? ת״ל היא: .37 עלה ומנחה. [*35] מנחת נסכים הקריבה עם העולה: דבר יום ביומו. חק הקצוב בחומש הפקודים [36]: דבר יום ביומו. [37] הא אם עבר יומו בטל קרבנו: .39 אך בחמשה עשר יום. תחגו. קרבן שלמים לחגינה. [37] יכול תדחה את השבת? ת״ל אך, הואיל ויש לה תשלומין כל שבעה: באספכם את תבואת הארץ. [37] שיהא חדש שביעי זה בא בזמן אסיפה. מכאן שנצטוו לעבר את השנים שאם אין העבור פעמים שהוא באמצע הקיץ או החורף: תחגו. שלמי חגינה: שבעת ימים. [38] אם לא הביא בזה יביא בזה. יכול יהא מביאן כל שבעה? ת״ל וחגתם אתו יום אחד במשמע ולא יותר. ולמה נאמר שבעה לתשלומין: .40 פרי עץ הדר. [39] עץ שטעם עצו ופריו שוה: הדר. [39] הַדָּר באילנו משנה לשנה, וזהו אתרוג: כפת תמרים. [40] חסר וי״ו למד שאינה אלא אחת: וענף עץ עבת. שענפיו קלועים כעבותות וכחבלים, וזהו הדס העשוי כמין קליעה: .42 [כב] האזרח. [41] זה אזרח. [41] בישראל, לרבות את הגרים [כג]: .43 כי בסכות הושבתי. [42] ענני כבוד:

כד. .2 צו את בני ישראל. זו פרשת מצות הנרות, ופרשת [1] ואתה תצוה לא נאמרה אלא על סדר מלאכת המשכן לפרש צורך המנורה, וכן משמע ואתה סופך לצוות את בני ישראל על כך: שמן זית זך. שלשה שמנים יוצאים מן הזית הראשון קרוי זך והן מפורשין במנחות [2] ובת״כ: תמיד. [3] מלילה ללילה, כמו עולת תמיד שאינה אלא מיום ליום: .3 לפרכת העדת. שלפני הארון שהוא קרוי עדות. ורבותינו דרשו על נר מערבי [א] [4] שהוא עדות לכל באי עולם שהשכינה שורה בישראל שנותן בה שמן כמדת חברותיה וממנה היה מתחיל ובה היה מסיים: יערך אתו אהרן מערב עד בקר. [5] יערוך אותו עריכה הראויה למדת כל הלילה ושיערו חכמים חצי לוג לְכל נר ונר והן כדאי [די] אף ללילי תקופת טבת ומרה זו הוקבעה להם: .4 המנרה הטהרה. שהיא זהב טהור [ב]. ד״א [6] על טהרה של מנורה שמטהרה ומדשנה תחלה מן האפר: .6 שש המערכת. שש חלות המערכת האחת:

השלחן

[33] ע׳ ת״כ; [34] ע״ג * במדבר כ״ט ל״ו: [35] ת״כ; [*35] ע׳ מנחות מ״ד ב׳; [36] במדבר כ״ט; [37] ת״כ; [38] חגיגה ע׳; [39] ת״כ סוכה ל״ה: [40] סוכה ל״ב; [41] ע׳ ת״כ; [42] כת״א על פי ר׳ אליעזר ע׳ ת״כ וע״ג סוכה י״א ב׳;

כד [1] שמות כ״ז: [2] דף פ״ו; [3] ע׳ * שמות כ״ז כ׳; [4] שבת כ״ב ב׳ ת״כ; [5] ת״כ מנחות פ״ט; [6] ע׳ ת״כ;

על פסוק ליה: [ג] בכסות נקייה. כן כתבו גם התוס׳ בכריתות ז׳ וצ״ע בשבת קי״ט שאמרו שם קרוש ה׳ מכובד זה יוה״כ שאין בו אכילה ושתיה אמרה תורה כבדו בכסות נקייה ואם ממקרא קודש נלמד למה לי סמך מדברי קבלה: ובתפלה. ר״ל שיברך מקדש ישראל ויוה״כ, וכן פירש״י גם בשבועות י״ג והשיגו עליו בתוס׳ ע״ש (מדברי צידה לדרך): [כא] ביום הראשון מקרא קדש קדשהו במה אתה מקדשו במאכל ובמשתה ובכסות נקייה (ת״כ): [כב] [אזרח. זה אזרח, האזרח להוציא את הנשים שלא תלמד מט״ו בניסן לחייבן בסוכה כבמצה]: [כג] זה הלשון בת״כ: אזרח זה אזרח, האזרח להוציא את הנשים, כל האזרח לרבות את הקטנים בישראל לרבות גרים ועבדים משוחררים:

כד [א] * נר מערבי. למאן דאמר במנחות מזרח ומערב מונחים סדר הקנים קרי מערבי נר שני שבצד החיצון שהוא במזרח ולמאן דאמר צפון ודרום מונחים אמצעית קרי מערבי על שם שהיה פיו כנגד מערב וכל שאר הנרות כלפי האמצעי דכתיב אל מול פני המנורה דהיינו אמצעי יאירו וג׳ של צפון היו פונות לדרום ושבדרום פונות לצפון: [ב] וכן * שמות ל״א ח׳ וע׳ מנחות

השלחן הטהר. של זהב טהור. ד"א [7] על טהרו של שלחן, שלא יהיו הסניפין מגביהין את הלחם מעל גבי השלחן: 7. ונתת על המערכת. [8] על כל אחת משתי המערכות. היו [הרי] שני בזיכי לבונה מלא קומץ לכל אחת: והיתה הלבונה הזאת ללחם לאזכרה. שאין [אזכרה] מן הלחם לגבוה כלום אלא הלבונה נקטרת כשמסלקין אותו בכל שבת ושבת והיא לזכרון ללחם שעל ידה הוא נזכר למעלה [9] כקומץ שהוא אזכרה למנחה: 9. [והיתה המנחה הזאת. שכל דבר הבא מן התבואה בכלל מנחה הוא: ואכלהו. מוסב על הלחם שהוא לשון זכר]: 10. ויצא בן אשה ישראלית. [10] מהיכן יצא? רבי לוי אומר מעולמו יצא. רבי ברכיה אומר מפרשה שלמעלה יצא. לגלג ואמר ביום השבת יערכנו דרך המלך לאכול פת חמה בכל יום או שמא פת צוננת של תשעה ימים. בתמיה? [11] ומתניתא אמרה מבית דינו של משה יצא מחויב, בא ליטע אהלו בתוך מחנה דן אמרו לו מה טיבך לכאן אמר להם מבני [ג מבנות] דן אני אמרו לו [12] איש על דגלו באותות לבית אבותם כתיב נכנס לבית דינו של משה ויצא מחויב עמד וגדף: בן איש מצרי. [13] הוא המצרי שהרג משה: בתוך בני ישראל. [14] מלמד שנתגייר: וינצו במחנה. [14] על עסקי המחנה: ואיש הישראלי. [14] זה שכנגדו שמיחה בו מטע [מליטע] אהלו: 11. ויקב. כתרגומו ופריש. [15*] שנקב שם המיוחד וגדף. [15] והוא שם המפורש ששמע מסיני: ושם אמו שלמית בת דברי. [16] שבחן של ישראל שפרסמה הכתוב לזו לומר שהיא לבדה היתה [בהם] זונה: שלמית. [16] [ד] דהוה פטפטה שלם עלך, שלם עלך, שלם עליכון, מפטפטת בדברים, שואלת בשלום הכל: [בת דברי. דברנית היתה, מדברת עם כל אדם לפיכך קלקלה]: למטה דן. [17] מגיד שהרשע גורם גנאי לו גנאי לאביו גנאי לשבטו. כיוצא בו [18] אהליאב בן אחיסמך למטה דן, שבח לו שבח לאביו שבח לשבטו: 12. ויניחהו. [19] לבדו ולא הניחו מקושש עמו ששניהם היו בפרק אחד [20] ויודעים היו שהמקושש במיתה [ה] אבל לא פורש להם באיזו מיתה לכך נאמר [21] כי לא פורש מה יעשה לו. אבל במקלל הוא אומר לפרוש להם שלא היו יודעים אם חייב מיתה אם לאו: 14. השמעים [22] אלו העדים: כל. [22] להביא את הדיינים: את ידיהם. [22] אומרים לו דמך בראשך ואין אנו נענשים במיתתך שאתה גרמת לך: כל העדה. [23] במעמד כל העדה [ו] מכאן ששלוחו של אדם כמותו: 15. ונשא חטאו. [24] בכרת כשאין התראה: ונקב שם. [24] אינו חייב עד שיפרש את השם ולא המקלל בכינוי: 16. ונקב. [24] לשון קללה, כמו [25] מה אקב: 17. ואיש כי יכה. [26] לפי שנאמר [27] מכה איש ומת אין לי אלא שהרג את האיש. אשה וקטן מנין? ת"ל כל נפש אדם: 20. כן ינתן בו. פירשו רבותינו [28] שאינו נתינת מום ממש אלא תשלומי ממון שמין אותו כעבד לכך כתוב בו לשון נתינה [דבר הנתון מיד ליד]: 21. ומכה

בהמה

[7] ת"כ; [8] ע' ת"כ; [9] ע' ת"כ; [10] תנחומא; [11] ת"כ תנחומא וגם ויקרא רבה; [12] במדבר ב'; [13] ויקרא רבה; [14] ת"כ; [15] ת"כ; [15*] סנהדרין נ"ו א'; [16] ויקרא רבה; [17] ת"כ; [18] שמות ל"א; [19] ת"כ; [20] סנהדרין ע"ח ע"ב; [21] במדבר ט"ו; [22] ת"כ; [23] ע' ת"כ; [24] ע' ת"כ סנהדרין נ"ו; [25] במדבר כ"ג; [26] ת"כ סנהדרין פ"ד וע"ג * שמות כ"א י"ב; [27] שמות כ"א; [28] ב"ק פ"ד כתובות ל"ב ב';

כ"ט: [ג] וכן בת"כ: [ד] דהוות פטפטא, ג' המדרש והערוך: [ה] שנאמר מחלליה מות יומת. כן הוא בסנהדרין ע"ח ב': [ו] בת"כ אמרו אלו עדים במעמד כל העדה ותו לא וע' בקדושין מ"א ב' שלמדו ששלוחו של אדם כמותו מן ושחטו אותו כל קהל עדת ישראל ובמכילתא על ויקחו להם איש וגו' וע"ג * שמות י"ב ו' ד"ה ושחטו:

בהמה ישלמנה. למעלה דבר בהורג בהמה וכאן דבר בעושה בה חבורה: ומכה אדם יומת. [29] אפילו לא הרגו אלא עשה בו חבורה, שלא נאמר כאן נפש. ובמכה אביו ואמו דבר הכתוב ובא להקישו למכה בהמה, מה מכה בהמה מחיים אף מכה אביו מחיים, פרט למכה לאחר מיתה, לפי שמצינו שהמקללו לאחר מיתה חייב הוצרך לומר במכה שפטור, ומה בבהמה בחבלה שאם אין חבלה אין תשלומין, אף מכה אביו אינו חייב עד שיעשה בו חבורה: .22 אני ה' אלהיכם. אלהי כלכם כשם שאני מיחד שמי עליכם כך אני מיחדו על הגרים: .23 ובני ישראל עשו. [30] כל המצוה האמורה בסקילה במקום אחר דחייה רגימה ותלייה:

בהר.

כה. .1 בהר סיני. [1] מה ענין שמיטה אצל הר סיני, והלא כל המצות נאמרו מסיני? אלא מה שמיטה נאמרו כללותיה (ופרטותיה) ודקדוקיה מסיני. אף כלן נאמרו כללותיהן ודקדוקיהן מסיני. כך שנויה בת״כ. ונראה לי שכך פירושה, לפי שלא מצינו שמיטת קרקעות שנשנית בערבות מואב במשנה תורה למדנו שכללותיה ופירושיה [ופרטותיה] כלן נאמרו מסיני ובא הכתוב ולמד כאן על כל דבור שנדבר למשה שמסיני היו כלם כללותיהן ודקדוקיהן וחזרו ונשנו בערבות מואב: .2 שבת לה'. לשם ה'. [2] כשם שנאמר [3] בשבת בראשית: .4 יהיה לארץ. לשדות ולכרמים: לא תזמר. שקוצצין זמורותיה, ותרגומו לא תכסח, ודומה לו [4] קוצים כסוחים, [5] שרופה באש כסוחה: .5 את ספיח קצירך. אפילו לא זרעתה והיא צמחה מן הזרע שנפל בה בעת הקציר הוא קרוי ספיח: לא תקצור. להיות מחזיק בו כשאר קציר אלא הפקר יהיה לכל: נזירך. [א] שהנזרת והפרשת בני אדם מהם ולא הפקרתם. לא תבצר. [6] אותם אינך בוצר. אלא מן המופקר: .6 והיתה שבת הארץ וגו'. אע״פ שאסרתים עליך לא באכילה ולא בהנאה אסרתים אלא שלא תנהוג בהם כבעל הבית אלא הכל [והכל] יהיו שוים בה אתה ושכירך ותושבך: שבת הארץ לכם לאכלה. [7] מן השבות אתה אוכל ואי אתה אוכל מן השמור: לך ולעבדך ולאמתך. [7] לפי שנאמר [8] ואכלו אביוני עמך יכול יהיו אסורים באכילה לעשירים? ת״ל לך ולעבדך ולאמתך. הרי בעלים ועבדים ושפחות אמורים כאן: ולשכירך ולתושבך. [9] אף הגוים: .7 ולבהמתך ולחיה. [10] אם חיה אוכלת בהמה לא כל שכן שמזונותיה עליך מה ת״ל ולבהמתך? מקיש בהמה לחיה, כל זמן שחיה אוכלת מן השדה האכל לבהמתך מן הבית, כָּלָה לחיה מן השדה כַּלֵּה לבהמתך מן הבית: .8 שבתת שנים. [11] שמטות שנים. יכול יעשה שבע שנים רצופות שמטה ויעשה יובל אחריהם? ת״ל שבע שנים שבע פעמים, הוי אומר כל שמטה ושמטה בזמנה: והיו לך ימי שבע וגו'. [11] מגיד לך שאע״פ שלא עשית שמטות עשה יובל לסוף מ״ט שנה, [ופשוטו של מקרא יעלה לך חשבון שנות השמטות למספר מ״ט]: .9 והעברת. [12] לשון [13] ויעבירו קול במחנה, לשון הכרזה:

ביום

[29] ע' ת״כ ע״ג סנהדרין פ״ד כ' וסס ע״ע כ' תוס' ד״ה ומכה; [30] ע' ת״כ סנהדרין מ״נ:

כה [1] ת״כ: [2] ת״כ: [3] שמות כ': [4] ישעיה ל״ג: [5] תהלים פ': [6] ת״כ: [7] ת״כ: [8] שמות כ״ג: [9] ת״כ: [10] ת״כ תענית ו' ב' וע״ע פסחים נ״ב: [11] ת״כ: [12] ר״ה ל״ד: [13] שמות ל״ו:

כה [א] ע״ג חדושי רשב״א על סוכה ל״ט וע״ע * ביצה כ״ד:

ביום הכפרים. [14] ממשמע שנאמר ביום הכפורים איני יודע שהוא בעשור לחדש אם כן למה נאמר בעשור לחדש? אלא לומר לך תקיעה בעשור לחדש דוחה שבת בכל ארצכם ואין תקיעת ראש השנה דוחה שבת בכל ארצכם אלא בבית דין בלבד: 10. וקדשתם. [15] בכניסתה [16] מקדשין אותה בבית דין ואומרים מקודשת השנה. וקראתם דרור. לעבדים בין נרצע בין שלא כלו לו שש שנים משנמכר. [17] אמר רבי יהודה מהו לשון דרור כמדייר בי דיירא [ב] ומסחר בכל מדינה שדר [ג] בכל מקום שהוא רוצה ואינו ברשות אחרים: יובל הוא. שנה זאת מובדלת משאר שנים בנקיבת שם לה לבדה, ומה שמה? יובל שמה על שם תקיעת שופר: ושבתם איש אל אחזתו. [18] שהשדות חוזרות לבעליהן: ואיש אל משפחתו תשבו. [18] לרבות את הנרצע: 11. יובל הוא שנת החמשים שנה. מה ת״ל? לפי שנאמר וקדשתם [ד] וגו׳ כדאיתא בראש השנה [19] ובת״כ: את נזריה. את הענבים המשומרים אבל בוצר אתה מן המופקרים. [20] כשם שנאמר בשביעית כך נאמר ביובל. נמצאו שתי שנים קדושות סמוכות זו לזו שנת מ״ט שמטה ושנת החמשים יובל: 12. קדש תהיה לכם[ה]. [21] תופסת דמיה כהקדש. יכול תצא היא לחולין? תלמוד לומר תהיה בהויתה תהא: מן השדה תאכלו. [22] על ידי השדה אתה אוכל מן הבית שאם כלה לחיה מן השדה אתה צריך לבער מן הבית. כשם שנאמר בשביעית כך נאמר ביובל: 13. תשבו איש אל אחזתו. [23] והרי כבר נאמר ושבתם איש אל אחזתו? אלא לרבות המוכר שדהו ועמד בנו וגאלה שחוזרת לאביו ביובל: 14. וכי תמכרו וגו׳. לפי פשוטו כמשמעו. ועוד יש דרשה [23] מנין כשאתה מוכר מכור לישראל חברך? תלמוד לומר וכי תמכרו ממכר לעמיתך מכור. ומנין שאם באת לקנות קנה מישראל חברך? ת״ל או קנה מיד עמיתך: אל תונו. [24] זו אונאת ממון: 15. במספר שנים אחר היובל תקנה. זהו פשוטו לישב המקרא על אפניו, על האונאה בא להזהיר כשתמכור או תקנה קרקע דעו כמה שנים יש עד היובל ולפי השנים ותבואות השדה שהיא ראויה לעשות ימכור המוכר ויקנה הקונה שהרי סופו להחזירה לו בשנת היובל. ואם יש שנים מועטות וזה מוכרה בדמים יקרים הרי נתאנה לוקח ואם יש שנים מרובות ואכל ממנה תבואות הרבה [ולקחה בדמים מועטים] הרי נתאנה מוכר לפיכך צריך לקנותה לפי הזמן וזהו שנאמר במספר שני תבואות ימכר לך לפי מנין שני התבואות שתהא עומדת ביד הלוקח תמכור לו. ורבותינו דרשו מכאן [25] שהמוכר שדהו אינו רשאי לגאול פחות משתי שנים[ו] שתעמוד

שתי

[14] ת״כ: [15] ע׳ ת״כ ר״ה ח׳ ב׳; [16] ע׳ ר״ה כ״ד; [17] ת״כ ר״ה ט׳ ב׳; [18] ע׳ ת״כ קדושין ט״ו; [19] דף ח׳ ב׳: [20] ת״כ; [21] ת״כ סוכה מ׳ ב׳: [22] ת״כ; [23] ת״כ; [24] ת״כ ב״מ נ״ח ב׳; [25] ת״כ ערכין כ״ט ב׳;

[ב] *ומוביל סחורה בכל מדינה: [ג] וכן פרש״י בגמ׳ וע״ע *ביצה כ״ד. וע׳ בערוך ערך דר ששם הג׳ כי מדואר דריא פי׳ הערוך כשירוץ הסבל כשנושא הסחורה וכו׳ ודומה למרואר שהוא ענין ריצה: [ד] ז״ל התלמוד מה ת״ל לפי שנא׳ וקדשתם את שנת החמשים יכול כשם שמתקדשת והולכת מתחלתה כך מתקדשת והולכת בסופה ואל תתמה שהרי מוסיפין מחול על קדש ת״ל יובל היא שנת החמשים שנת החמשים אתה מקדש ואי אתה מקדש שנת החמשים ואחת ורבנן שנת החמשים אתה מונה ואי אתה מונה שנת חמשים ואחת: [ה] *קידש תופס את דמיו. פדייה כתיב ביה שזה יוצא וזה נכנס תחתיו יוצא הקודש לחולין ונכנסין הדמים תחתיו דהיינו ופדה והיינו נמכר דכל מבירת יצאה מכחו של זה ובא לזה והדמים נכנסין לרשות המוכר: בהוייתה תהא. בקדושתה: [ו] *אבל לאחר ב׳ שנים אם רוצה לפדותה פודה בעל כרחו של לוקח ונותן לו לפי מה שמכרה כדכתיב וחשב את שני ממכרו שמחשב כמה שנים משמכרה עד היובל ומחלק הדמים לפי השנים כגון אם

שתי שנים ביד הלוקח[ז] מיום ליום ואפילו יש שלש תבואות באותן שתי שנים כגון שמכרה לו בקמותיה [וּשְׁנֵי [שוב] אינו יוצא מפשוטו [כלומר] מספר שנים של תבואות[ח] ולא של שדפון ומעוט שָׁנִים [שני] שְׁנַיִם[ט]] : 16. תרבה מקנתו. [י]תמכרנה ביוקר: תמעיט מקנתו. תמעיט בדמיה: 17. ולא תונו איש את עמיתו. [26] כאן הזהיר על אונאת דברים שלא יקניט את חברו ולא ישיאנו עצה שאינה הוגנת לו לפי דרכו והנאתו של יועץ. ואם תאמר מי יודע אם נתכוונתי לרעה? לכך נאמר ויראת מאלהיך[יא] היודע מחשבות הוא יודע. כל דבר המסור ללב שאין מכיר אלא מי שהמחשבה בלבו נאמר בו ויראת מאלהיך: 18. [וישבתם על הארץ לבטח. [27] שבעון שמטה ישראל גולים שנאמר [28] אז תרצה הארץ את שבתותיה. והרצת את שבתותיה. ושבעים שנה של גלות בבל כנגד שבעים שמטות שבטלו היו: 19. ונתנה הארץ וגו' וישבתם לבטח עליה. שלא תדאגו משנת בצורת[יב]] : ואכלתם לשבע. [29] אף בתוך המעים תהא בו ברכה: 20. ולא נאסף. אל הבית: את תבואתנו. כגון יין ופירות האילן [30] וספיחין הבאים מאליהם: 21. לשלש השנים. [31] לקצת הששית מניסן ועד ר"ה ולשביעית ולשמינית שיזרעו בשמינית במרחשון ויקצרו בניסן: 22. עד השנה התשיעת. עד חג הסכות של תשיעית שהוא עת בוא תבואתה של שמינית לתוך הבית. שכל ימות הקיץ היו בשדה בגרנות ובתשרי הוא עת האסיף לבית. [32] ופעמים שהיתה צריכה לעשות לארבע שנים בששית שלפני השמטה השביעית שהן בטלין מעבודת קרקע שתי שנים רצופות השביעית והיובל ומקרא זה נאמר בשאר השמטות כלן: 23. והארץ לא תמכר. *[23] ליתן לאו על חזרת שדות לבעלים ביובל שלא יהא הלוקח כובשה: [33] לצמתת. לפסיקה למכירה פסוקה עולמית: כי לי הארץ. [34] אל תרע עינך בה שאינה שלך: 24. ובכל ארץ אחזתכם. [34] לרבות בתים ועבד עברי ודבר זה מפורש בקדושין בפרק ראשון[35]. ולפי פשוטו סמוך לפרשה שלאחריו שהמוכר אחוזתו רשאי לגאלה לאחר שתי שנים או הוא או קרובו ואין הלוקח

[26] ע' ת"כ ב"מ נ"ח ב'; [27] ע * כ"י פסוק ל"ס: [28] ויקרא כ"ו: [29] ע' ת"כ; [30] פסחים נ"ח: [31] ע' ת"כ; [32] ע' נדרים ס"א; *[23] ע' ת"כ ומ"ש שם בהחורה והמלוה: [33] ע"ג * מלכים א' כ' פסחים ל"ג: [34] ת"כ: [35] דף כ"א:

מכרה קודם היובל עשר שנים בעשר ליטרין נמצא שמכר פירות של כל שנה ושנה בליטרא שהרי סתם מכירה אינה אלא עד היובל הלכך אם שהתה ביד לוקח חמש שנים ואח"כ בא מוכר לגאלה מנכה לו לוקח ה' ליטרין ליטרא לכל שנה שאכלה שכך עלה חשבון כשיוצא מתחלה: היתה שנת שדפון וירקון או שנת שביעית אינה עולה ממנין. השתי שנים דהא שני תבואות כתיב שתי שנים הראויין לתבואה תשהה ביד לוקח אבל היתה שנה הראויה לתבואה ונרה ולא זרעה או הובירה שהניחה בורה שאפילו ניר לא עשה בה איהו אפסיד אנפשיה ועולה לו במנין שתי השנים: [ז] ע' ערכין י"ח ב' ופירש רש"י שם: שהמוכר שדה אחוזה אינו רשאי לגאול עד שתהא ב' שנים ביד הלוקח דכתיב במספר שני תבואות ימכר לך ומיעוט שנים שתים וע"ע שם ד"ה שני תבואות: [ח] ע' ב"מ ק"ו ב' ורש"י שם: [ט] בכמה כ"י נסמן בסוף מפי ר' או מ"ר: [י] * לפי רוב השנים. שיהא עד היובל תרבה מקנתו תמכרנה ביוקר שהרי עד היובל תהא קנויה לו אם לא יפדנה ולפי מעוט השנים תמכרנה בזול כדי שלא תונה את חברך ושמעינן מהנך קרא דמוכרין בין בסמוך ליובל שעבר בין מופלג ממנו כמה שנים: [יא] * ולפיכך נאמר בו ויראת מאלהיך האי שהרי ליתן טעם למה נאמר בו יראה נקט ליה והכי קאמר שהרי כל הדברים הללו אין טובתן ורעתן מסורים להכיר אלא ללבו של עושה הוא יודע אם לעקל אם לעקלקלות [א"א פירוש לשון זה ע' בסנהדרין כ"ו א' וברש"י שם] ויכול הוא לומר לא עשיתי כי אם לטובה הייתי סבור שיש לך תבואה למכור או הייתי חפץ לקנות מקח זה: וכל דבר המסור ללב. של אדם נאמר בו הוי ירא מן היודע מחשבות אם לטובה אם לאונאה: [יב] אח"כ נסמן מפי ר':

ביום הכפרים. [14] ממשמע שנאמר ביום הכפורים איני יודע שהוא בעשור לחדש אם כן למה נאמר בעשור לחדש? אלא לומר לך תקיעה בעשור לחדש דוחה שבת בכל ארצכם ואין תקיעת ראש השנה דוחה שבת בכל ארצכם אלא בבית דין בלבד: 10. וקדשתם. [15] בכניסתה [16] מקדשין אותה בבית דין ואומרים מקודשת השנה. וקראתם דרור. לעבדים בין נרצע בין שלא כלו לו שש שנים משנמכר. [17] אמר רבי יהודה מהו לשון דרור כמדייר בי דיירא [ב] ומסחר בכל מדינה שדר [ג] בכל מקום שהוא רוצה ואינו ברשות אחרים: יובל הוא. שנה זאת מובדלת משאר שנים בנקיבת שם לה לבדה, ומה שמה? יובל שמה על שם תקיעת שופר: ושבתם איש אל אחזתו. [18] שהשדות חוזרות לבעליהן: ואיש אל משפחתו תשבו. [18] לרבות את הנרצע: 11. יובל הוא שנת החמשים שנה. מה ת״ל? לפי שנאמר וקדשתם [ד] וגו׳ כדאיתא בראש השנה [19] ובת״כ: את נזריה. את הענבים המשומרים אבל בוצר אתה מן המופקרים. [20] כשם שנאמר בשביעית כך נאמר ביובל. נמצאו שתי שנים קדושות סמוכות זו לזו שנת מ״ט שמטה ושנת החמשים יובל: 12. קדש תהיה לכם [ה]. [21] תופסת דמיה כהקדש. יכול תצא היא לחולין? תלמוד לומר תהיה בהויתה תהא: מן השדה תאכלו. [22] על ידי השדה אתה אוכל מן הבית שאם כלה לחיה מן השדה אתה צריך לבער מן הבית. כשם שנאמר בשביעית כך נאמר ביובל: 13. תשבו איש אל אחזתו. [23] והרי כבר נאמר ושבתם איש אל אחזתו? אלא לרבות המוכר שדהו ועמד בנו וגאלה שחוזרת לאביו ביובל: 14. וכי תמכרו וגו׳. לפי פשוטו כמשמעו. ועוד יש דרשה [23] מנין כשאתה מוכר מכור לישראל חברך? תלמוד לומר וכי תמכרו ממכר לעמיתך מכור, ומנין שאם באת לקנות קנה מישראל חברך? ת״ל או קנה מיד עמיתך: אל תונו. [24] זו אונאת ממון: 15. במספר שנים אחר היובל תקנה. זהו פשוטו לישב המקרא על אפניו. על האונאה בא להזהיר כשתמכור או תקנה קרקע דעו כמה שנים יש עד היובל ולפי השנים ותבואות השדה שהיא ראויה לעשות ימכור המוכר ויקנה הקונה שהרי סופו להחזירה לו בשנת היובל, ואם יש שנים מועטות וזה מוכרה בדמים יקרים הרי נתאנה לוקח ואם יש שנים מרובות ואכל ממנה תבואות הרבה [ולקחה בדמים מועטים] הרי נתאנה מוכר לפיכך צריך לקנותה לפי הזמן וזהו שנאמר במספר שני תבואות ימכר לך לפי מנין שני התבואות שתהא עומדת ביד הלוקח תמכור לו. ורבותינו דרשו מכאן [25] שהמוכר שדהו אינו רשאי לגאול פחות משתי שנים [ו] שתעמוד

שתי

[14] ת״כ; [15] ע׳ ת״כ ר״ה ח׳ ב׳; [16] ע׳ ר״ה כ״ד; [17] ת״כ ר״ה ט׳ ב׳; [18] ע׳ ת״כ קדושין ט״ו; [19] דף ח׳ ב׳: [20] ת״כ; [21] ת״כ סוכה מ׳ ב׳: [22] ת״כ; [23] ת״כ; [24] ת״כ ב״מ נ״ח ב׳; [25] ת״כ ערכין כ״ט ב׳:

[ב] *ומוביל סחורה בכל מדינה: [ג] וכן פרש״י בגמ׳ וע״ע *ביצה כ״ד. וע׳ בערוך ערך דר ששם הג׳כי מדואר דריא פי׳ הערוך כשירוץ הסבל כשנושא הסחורה וכו׳ ודומה למרואר שהוא ענין ריצה: [ד] ז״ל התלמוד מה ת״ל לפי שנא׳ וקדשתם את שנת החמשים יכול כשם שמתקדשת והולכת מתחלתה כך מתקדשת והולכת בסופה ואל תתמה שהרי מוסיפין מחול על קדש ת״ל יובל היא שנת החמשים שנת החמשים אתה מקדש ואי אתה מקדש שנת החמשים ואחת ורבנן שנת החמשים אתה מונה ואי אתה מונה שנת חמשים ואחת: [ה] *קידש תופס את דמיו. פדייה כתיב ביה שזה יוצא וזה נכנס תחתיו יוצא הקודש לחולין ונכנסין הדמים תחתיו דהיינו ופדה והיינו נמכר דכל מכירה יוצאה מכחו של זה ובא לזה והדמים נכנסין לרשות המוכר: בהוייתה תהא. בקדושתה: [ו] *אבל לאחר ב׳ שנים אם רוצה לפדותה פודה בעל כרחו של לוקח ונותן לו לפי מה שמכרה כדכתיב וחשב את שני ממכרו שמחשב כמה שנים משמכרה עד היובל ומחלק הדמים לפי השנים כגון אם

שתי שנים ביד הלוקח[ז] מיום ליום ואפילו יש שלש תבואות באותן שתי שנים כגון שמכרה לו בקמותיה [וּשְׁנֵי [שוב] אינו יוצא מפשוטו [כלומר] מספר שנים של תבואות[ח] ולא של שדפון ומעוט שָׁנִים [שני] שְׁנַיִם[ט]]: 16. תרבה מקנתו. [י]תמכרנה ביוקר: תמעיט מקנתו. תמעיט בדמיה: 17. ולא תונו איש את עמיתו. [26] כאן הזהיר על אונאת דברים שלא יקניט את חברו ולא ישיאנו עצה שאינה הוגנת לו לפי דרכו והנאתו של יועץ. ואם תאמר מי יודע אם נתכוונתי לרעה? לכך נאמר ויראת מאלהיך[יא] היודע מחשבות הוא יודע. כל דבר המסור ללב שאין מכיר אלא מי שהמחשבה בלבו נאמר בו ויראת מאלהיך: 18. [וישבתם על הארץ לבטח. [27] שבעון שמטה ישראל גולים שנאמר [28] אז תרצה הארץ את שבתותיה, והרצת את שבתותיה. ושבעים שנה של גלות בבל כנגד שבעים שמטות שבטלו היו: 19. ונתנה הארץ וגו' וישבתם לבטח עליה. שלא תדאגו משנת בצורת[יב]]: ואכלתם לשבע. [29] אף בתוך המעים תהא בו ברכה: 20. ולא נאסף. אל הבית: את תבואתנו. כגון יין ופירות האילן [30] וספיחין הבאים מאליהם: 21. לשלש השנים. [31] לקצת הששית מניסן ועד ר"ה ולשביעית ולשמינית שיזרעו בשמינית במרחשון ויקצרו בניסן: 22. עד השנה התשיעית. עד חג הסכות של תשיעית שהוא עת בוא תבואתה של שמינית לתוך הבית. שכל ימות הקיץ היו בשדה בגרנות ובתשרי הוא עת האסיף לבית. [32] ופעמים שהיתה צריכה לעשות לארבע שנים בששית שלפני השמטה השביעית שהן בטלין מעבודת קרקע שתי שנים רצופות השביעית והיובל ומקרא זה נאמר בשאר השמטות כלן: 23. והארץ לא תמכר. *[23] ליתן לאו על חזרת שדות לבעלים ביובל שלא יהא הלוקח כובשה: [33] לצמתת. לפסיקה למכירה פסוקה עולמית: כי לי הארץ. [34] אל תרע עינך בה שאינה שלך: 24. ובכל ארץ אחזתכם. [34] לרבות בתים ועבד עברי ודבר זה מפורש בקדושין בפרק ראשון[35]. ולפי פשוטו סמוך לפרשה שלאחריו שהמוכר אחזתו רשאי לגאלה לאחר שתי שנים או הוא או קרובו ואין הלוקח

[26] ע' ת"כ ב"מ נ"ח ב'; [27] ע * כ"ו פסוק ל"ה; [28] ויקרא כ"ו: [29] ע' ת"כ; [30] פסחים נ"ח; [31] ע' ת"כ; [32] ע' נדרים ס"א; *[23] ע' ת"כ ומ"ש שם בהחורה והמצוה: [33] ע"ג * מלכים א' כ' פסחים ל"ג; [34] ת"כ; [35] דף כ"א:

מכרה קודם היובל עשר שנים בעשר ליטרין נמצא שמכר פירות של כל שנה ושנה בליטרא שהרי סתם מכירה אינה אלא עד היובל הלכך אם שהתה ביד לוקח חמש שנים ואח"כ בא מוכר לגאלה מנכה לו לוקח ה' ליטרין ליטרא לכל שנה שאכלה שכך עלה חשבון כשיוצא מתחלה: היתה שנת שדפון וירקון או שנת שביעית אינה עולה ממנין. השתי שנים דהא שני תבואות כתיב שתי שנים הראויין לתבואה תשהה ביד לוקח אבל היתה שנה הראויה לתבואה ונרה ולא זרעה או הובירה שהניחה בורה דאפילו ניר לא עשה בה איהו אפסיד אנפשיה ועולה לו במנין שתי השנים: [ז] ע' ערכין י"ח ב' ופירש רש"י שם: שהמוכר שדה אחוזה אינו רשאי לגאול עד שתהא ב' שנים ביד הלוקח דכתיב במספר שני תבואות ימכר לך ומיעוט שנים שתים וע"ע שם ד"ה שני תבואות: [ח] ע' ב"מ ק"ו ב' ורש"י שם: [ט] בכמה כ"י נסמן בסוף מפי ר' או מ"ר: [י] * לפי רוב השנים. שיהא עד היובל תרבה מקנתו תמכרנה ביוקר שהרי עד היובל תהא קנויה לו אם לא יפדנה ולפי מעוט השנים תמכרנה בזול כדי שלא תונה את חברך ושמעינן מהנך קרא דמוכרין בין בסמוך ליובל שעבר בין מופלג ממנו כמה שנים: [יא] * ולפיכך נאמר בו ויראת מאלהיך האי שהרי ליתן טעם למה נאמר בו יראה נקט ליה והכי קאמר שהרי כל הדברים הללו אין טובתן ורעתן מסורים להכיר אלא ללבו של עושה הוא יודע אם לעקל אם לעקלקלות [א"א פירוש לשון זה ע' בסנהדרין כ"ז א' וברש"י שם] ויכול הוא לומר לא עשיתי כי אם לטובה הייתי סבור שיש לך תבואה למכור או הייתי חפץ לקנות מקח זה: וכל דבר המסור ללב. של אדם נאמר בו הוי ירא מן היודע מחשבות אם לטובה אם לאונאה: [יב] אח"כ נסמן מפי ר':

הלוקח יכול לעכב: 25. כי ימוך אחיך ומכר. [34]מלמד שאין אדם רשאי למכור שדהו אלא מחמת דוחק עוני: מאחזתו. [34]ולא כולה, למד דרך ארץ שישייר שדה לעצמו: ונאל את ממכר אחיו. ואין הלוקח יכול לעכב: 26. ואיש כי לא יהיה לו נאל. [35]וכי יש לך אדם בישראל [יג]שאין לו נואלים? [36]אלא נואל שיוכל לגאול ממכרו: 27. וחשב את שני ממכרו. כמה שנים היו עד היובל כך כך ובכמה מכרתיה לך בכך וכך עתיד היית להחזירה ביובל נמצאת קונה מספר התבואות כפי חשבון של כל שנה אכלת אותה שלש שנים או ארבע הוצא את דמיהן מן החשבון וטול את השאר וזהו והשיב את העדף בדמי המקח על האכילה שאכלה ויתנם ללוקח: לאיש אשר מכר לו. [37]המוכר הזה שבא לנאלה [יד]: 28. די השיב לו. [37]מכאן שאינו נואל לחצאין: עד שנת היובל. [38]שלא יכנס לתוך אותה שנה כלום שהיובל משמט בתחלתו: 29. בית מושב עיר חומה. [39]בית בתוך עיר המוקפת חומה מימות יהושע בן נון: והיתה גאלתו. לפי שנאמר בשדה שיכול לגאלה משתי שנים ואילך כל זמן שירצה ובתוך שתי שנים הראשונים אינו יכול לגאלה, הוצרך לפרש בזה שהוא חלוף שאם רצה לגאול בשנה ראשונה גואלה ולאחר מכאן אינו גואלה: והיתה גאלתו. של בית: ימים. ימי שנה שלמה קרויים ימים, וכן [40]תשב הנערה אתנו ימים: 30. וקם הבית. לצמיתת. יצא מכחו של מוכר ועומד בכחו של קונה: [אשר לא חמה. לו קרינן, אמרו רבותינו ז״ל [41] [טו]אע״פ שאין לו עכשיו הואיל והיתה לו קודם לכן, ועיר נקבה היא. והוצרך לכתוב לה אלא מתוך שצריך לכתוב לא בפנים תקנו לו במסורת, זה נופל על זה]: לא יצא ביבל. [42]אמר רב ספרא אם פגע בו יובל בתוך שנתו לא יצא: 31. ובתי החצרים. [43]כתרגומו פצחין, עיירות פתוחות מאין חומה. ויש הרבה בספר יהושע [44]הערים וחצריהם, [45]בחצריהם ובטירותם: על שדה הארץ יחשב. [46]הרי הן כשדות הנגאלים עד היובל ויוצאין ביובל לבעלים אם לא נגאלו: גאלה תהיה לו. [46]מיד אם ירצה ובזה יפה [ייָפֶה] כחו [כחן] מכח שדות, שהשדות אינן נגאלות עד שתי שנים: וביבל יצא. בחנם: 32. וערי הלוים. ארבעים ושמנה עיר שנתנו להם: גאלת עולם. [47]גואל מיד אפילו לפני שתי שנים אם מכרו שדה משדותיהם הנתונות להם [48]באלפים אמה סביבות הערים או אם מכרו בית בעיר חומה גואלין לעולם ואינו חלוט לסוף שנה: 33. ואשר יגאל מן הלוים. ואם יקנה בית או עיר מהם ויצא ביובל אותו ממכר של בית או של עיר וישוב ללוי שמכרו ולא יהיה חלוט כשאר בתי ערי חומה של ישראל ונאולה זו לשון [טז]מכירה. ד״א [49]לפי שנאמר גאלת עולם תהיה ללוים יכול לא דבר הכתוב אלא בלוקח ישראל שקנה בית בערי הלוים אבל לוי שקנה מלוי יהיה חלוט?

תיל

[34] ע׳ ת״כ: [35] ת״כ ע׳ לשון זה גם ברש״י במדבר ה׳ ח׳: [36] ע״ג קדושין כ״ח: [37] ת״כ ערכין ל׳: [38] ע׳ ת״כ ערכין כ״ח ל״ב: [39] ת״כ: [40] בראשית כ״ד: [41] ע׳ ערכין ל״ב מגילה ח׳ ב׳: [42] ע׳ ערכין ל״א ב׳: [43] ע״ג * בראשית כ״ה פסחים ע״ז: [44] יהושע י״ג: [45] בראשית כ״ה: [46] ת״כ ערכין ל״ג: [47] ע׳ ערכין ל״ג ב׳: [48] במדבר ל״ה: [49] ת״כ:

[יג] *מנוטלי חלק בארץ שאין לו גואלין מזרע יעקב בעוד אחד מכל ישראל קיים הוא קרוב לו: [יד] *אינו מחשב. המוכר כשבא לגאלה אלא עם הראשון ומחשב כמה שנים היו משמכרה לו עד שנת היובל ומחשב כמה מגיע מן המנה לכל שנה ולפי אותו חשבון ינכה לו לוקח לכל שנה ושנה שאכלה והמותר יחזיר לו: [טו] *לו חומה. לוא כתיב (ע״ג בתוספות שם וצ״ע ומנחת שי האריך בדבר) משמע לא ומשמע לו כלומר אין לו עכשיו והיה לו חומה קודם הוה נמי בית חלוט בהו: [טז] קנייה. ס׳ הזכרון סמ״ג וכן בריקמה

ת"ל ואשר יגאל מן הלוים אף [לוי] הגואל מיד לוי גואל גאולת עולם: ויצא ממכר בית. הרי זו מצוה אחרת ואם לא נגאלה יוצאה ביובל ואינו נחלט לסוף שנה כבית של ישראל: כי בתי ערי הלוים הוא אחזתם. לא היו להם נחלת שדות וכרמים אלא ערים לשבת ומגרשיהם לפיכך הם להם במקום שדות ויש להם גאולה כשדות כדי שלא תופקע נחלתם מהם: 34. ושדה מגרש עריהם לא ימכר. [50] מֶכֶר גזבר. שאם הקדיש בן לוי את שדהו ולא גאלה ומכרה גזבר אינה יוצאה לכהנים ביובל. כמו [יז] שנאמר בישראל [51] ואם מכר את השדה לאיש אחר לא יגאל עוד. אבל בן לוי גואל לעולם: 35. והחזקת בו. [52] אל תניחהו שירד ויפול ויהיה קשה להקימו אלא חזקהו משעת מוטת היד. למה זה דומה? למשאוי שעל החמור עודהו [יח] על החמור אחד תופס בו ומעמידו. נפל לארץ חמשה אין מעמידין אותו: גר ותושב. אף אם הוא גר או תושב [52] ואיזהו תושב כל שקבל עליו שלא לעבוד ע"ז ואוכל נבלות: 36. [נשך ותרבית. [53] חד שווינהו [שויוה] רבנן ולעבור עליו בשני לאוין]: ויראת מאלהיך. לפי שדעתו של אדם נמשכת אחר הרבית וקשה לפרוש הימנו ומורה לעצמו היתר בשביל מעותיו שהיו בטלות אצלו הוצרך לומר ויראת מאלהיך [או [54] התולה מעותיו בגוי כדי להלוותם לישראל ברבית הרי זה דבר המסור ללבו של אדם ומחשבתו לכך הוצרך לומר ויראת מאלהיך]: 38. אשר הוצאתי וגו'. [54] והבחנתי בין בכור לשאינו בכור אף אני יודע ונפרע מן המלוה מעות לישראל ברבית ואומר של גוי הם [יט]. ד"א [55] אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים על מנת שתקבלו עליכם מצותי [ואפילו הן כבדות עליכם]: לתת לכם את ארץ כנען. בשכר שתקבלו מצותי: להיות לכם לאלהים [כ]. [56] שכל הדר בארץ ישראל אני לו לאלהים וכל היוצא ממנה כעובד ע"ז: 39. עבדת עבד. [57] עבודה של גנאי שיהא ניכר בה כעבד שלא יוליך כליו אחריו לבית המרחץ ולא ינעל לו מנעליו: 40. כשכיר כתושב. עבודת קרקע ומלאכת אומנות. כשאר שכירים התנהג בו: עד שנת היבל. אם פגע בו יובל לפני שש שנים היובל מוציאו: 41. הוא ובניו עמו. [58] אמר ר' שמעון אם הוא נמכר בניו מי מכרן? אלא מכאן שרבו חייב במזונות בניו: ואל אחזת אבתיו. [59] אל כבוד אבותיו ואין לזלזלו בכך [על כך]: אחזת. [60] חזקת: 42. כי עבדי הם. [60] שטרי קודם: לא ימכרו ממכרת עבד. [61] בהכרזה, כאן יש עבד למכור, ולא יעמידנו על אבן הלקח [[כא] המקח]: 43. לא תרדה בו בפרך. [61] מלאכה שלא לצורך כדי לענותו, אל תאמר לו הָחֵם לי את הכוס הזה והוא אינו צריך, עדור תחת הגפן עד שאבוא. שמא תאמר אין מכיר בדבר אם לצורך אם לאו ואומר אני לו שהוא לצורך, הרי הדבר הזה מסור ללבו לכך נאמר ויראת: 44. ועבדך ואמתך אשר יהיו לך. [61] אם תאמר אם כן במה [במי] אשתמש? בעבדי איני מושל. באומות איני נוחל שהרי הזהרתני [62] לא תחיה כל נשמה. אלא מי ישמשני? מאת הגוים. הם יהיו לך לעבדים: אשר סביבתיכם. *[62] ולא שבתוך גבול ארצכם

[50] ע' ת"כ: [51] ויקרא כ"ז: [52] ת"כ: [53] ב"מ ס' ב': [54] ב"מ ס"א ב': [55] ע' ת"כ: [56] ע' ת"כ וע' כתובות ק"י ב': [57] ת"כ: [58] קדושין כ"ב: [59] ע' ת"כ מכות י"ג: [60] ת"כ: [61] ת"כ: [62] דברים כ': *[62] ע' קדושין ס"ז ב':

בשם אנשי הקבלה: [יז] כישראל אלא גואל לעולם אף לאחר היובל כי אחוזת עולם הוא להם. סמ"ג: [יח] עודנו במקומו אחד. כן הוא בת"כ: [יט] ע"ג * ויקרא י"ט ל"ו ובמדבר ט"ו מ"א: [כ] כל בן ישראל היושב בא"י מקבל עליו עול מלכות שמים. כך הגי' בת"כ ובכתובות קי"א גרס כמי שיש לו אלוה וע"ג * בראשית י"ז ח': [כא] וכן בת"כ וברמב"ם הל' עבדים, ובספרי פ' ואתחנן הנוסח המכר:

ארצכם שהרי בהם אמרתי [63] לא תחיה כל נשמה: .45 וגם מבני התושבים. [64] שבאו מסביבותיכם לישא נשים בארצכם וילדו להם הבן הולך אחר האב ואינו בכלל לא תחיה אלא אתה מותר לקנותו כעבד: [כב] מהם תקנו. [65] אותם תקנו: .46 והתנחלתם אתם לבניכם. החזיקו בהם לנחלה לצורך בניכם אחריכם. [ובלעז אפור אירטיון] [אופיר אררטיין]. ולא יתכן לפרש הנחילום לבניכם שאם כן היה לו לכתוב והנחלתם אותם לבניכם, והתנחלתם כמו והתחזקתם: [איש באחיו. להביא נשיא בעמיו ומלך במשרתיו שלא לרדות בפרך: .47 יד גר ותושב. גר והוא תושב, כתרגומו ערל [כג] תותב, וסופו מוכיח ונמכר לגר תושב]: וכי תשיג יד גר ותושב עמך. [65] מי גרם לו שיעשיר דבוקו עמך: ומך אחיך עמו. [65] מי גרם לו שימוך דבוקו עמו. על ידי שלמד ממעשיו: משפחת גר. [66] זה הגוי. כשהוא אומר לעקר זה הנמכר לע"ז עצמה להיות לה שמש ולא לאלהות אלא לחטוב עצים ולשאוב מים: .48 גאלה תהיה לו. [67] מיד. אל תניחהו שיטמע: .50 עד שנת היבל. שהרי כל עצמו לא קנאו אלא לעבדו עד היובל שהרי ביובל יצא כמו שנאמר למטה [68] ויצא בשנת היובל. [69] ובגוי שתחת ידך הכתוב מדבר [כד] ואף על פי כן לא תבא עליו בעקיפין מפני חלול השם. אלא כשבא לינאל ידקדק בחשבון, לפי המגיע בכל שנה ושנה ינכה לו הגוי מן דמיו. אם היו עשרים שנה משנמכר עד היובל וקנאו בעשרים מנה נמצא שקנה הגוי עבודת שנה במנה ואם שהה זה אצלו חמש שנים ובא לינאל ינכה לו חמשה מנים ויתן לו העבד ט"ו מנים וזהו והיה כסף ממכרו במספר שנים: כימי שכיר יהיה עמו. חשבון המגיע לכל שנה ושנה יחשב כאלו נשכר עמו כל שנה במנה וינכה לו: .51 אם עוד רבות בשנים. עד היובל: לפיהן. הכל כמו שפירשתי: .53 לא ירדנו בפרך לעיניך. [70] כלומר ואתה רואה: .54 ואם לא ינאל באלה. [71] באלה הוא נגאל ואינו נגאל בשש: [הוא ובניו עמו. הגוי חייב במזונות בניו כישראל]: .55 כי לי בני ישראל עבדים. [72] שטרי קודם: אני ה׳ אלהיכם. [72] כל המשעבדן מלמטה כאלו משעבדן [[כה] משעבד] מלמעלה:

כו. .1 לא תעשו לכם אלילם. [1] כנגד זה הנמכר לגוי שלא יאמר הואיל וְרַבִּי מגלה עריות אף אני כמותו הואיל ורבי עובד ע"ז אף אני כמותו הואיל ורבי מחלל שבת אף אני כמותו לכך נאמרו מקראות הללו ואף הפרשיות הללו נאמרו על הסדר [2] בתחלה הזהיר על השביעית ואם חמד ממון ונחשד על השביעית סופו למכור מטלטליו לכך סמך לה וכי תמכרו ממכר (מה כתיב ביה או קנה מיד עמיתך דבר הנקנה מיד ליד), לא חזר בו סוף מוכר אחוזתו, לא חזר בו סוף מוכר את ביתו לא

[63] דברים כ׳; [64] ע׳ קדושין ס"ז ב׳; [65] ת"כ; [66] ע׳ ת"כ ערכין ל׳ ב׳ קדושין כ׳ ב׳; [67] ת"כ קדושי כ׳ ב׳; [68] פסוק נ"ד; [69] ע׳ ת"כ קדושין ט"ז; [70] ת"כ; [71] קדושין ט"ו ב׳; [72] ת"כ:

כו [1] ת"כ; [2] ע׳ קדושין כ׳:

[כב] [וממשפחתם אשר עמכם. נראה לי שבא להתיר אחת מן האומות שבא על הכנענית והוליד בן שמותר לקנותו לעבד ומבני התושבים מתיר בני האומות עצמן [הם האבות שבאו] מן הבאין לגור עמכם בארץ]; [כג] תותב (בלי וי"ו בראשו). וכן משמע מגמרא ב"מ ע"א ולא לגר צדק אלא לגר תושב. ע׳ במיני תרגומא; [כד] ע׳ ב"ק קי"ג וחסרה שם בדפוסים האחרונים הפלוגתא בין ר"י ובין ר׳ עקיבא והוא שאמר שם אין באין על גוי בעקיפין מפני קדוש השם; [כה] וכן הוא בת"כ:

לא חזר בו סוף לוה בריבית. כל אלו האחרונות קשה מן הראשונות. לא חזר בו סוף
מוכר את עצמו, לא חזר בו לא דיו לישראל אלא אפילו לגוי: ואבן משכית.
לשון כסוי, [3] כמו [4] ושכותי כפי. שמכסין הקרקע ברצפת אבנים[א]: להשתחות
עליה. [5] אפילו לשמים, לפי שהשתחואה בפשוט ידים ורגלים היא ואסרה תורה
לעשות כן חוץ מן המקדש: .2 אני ה'. נאמן לשלם שכר:

בחקתי.

.3 אם בחקתי תלכו. [6] יכול זה קיום המצות? כשהוא אומר ואת מצותי תשמרו
וגו' [ועשיתם אותם] הרי קיום המצות אמור. הא מה אני מקיים אם בחקתי תלכו?
שתהיו עמלים בתורה: ואת מצותי תשמרו. הוו עמלים בתורה על מנת לשמור
ולקיים כמו שנאמר [7] ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם: .4 בעתם. [8] בשעה שאין
דרך בני אדם לצאת כגון [ב] בלילי שבתות [ובלילי ימים טובים]: ועץ השדה.
[9] הן אילני סרק ועתידין לעשות פירות: .5 והשיג לכם דיש את בציר.
[10] שיהא הדיש מרובה ואתם עסוקים בו עד הבציר ובבציר תעסקו עד שעת הזרע:
ואכלתם לחמכם לשבע. [10] אוכל קמעא והוא מתברך במעיו: .6 ונתתי
שלום. [10] שמא תאמרו הרי מאכל והרי משתה אם אין שלום אין כלום? תלמוד
לומר אחר כל זאת ונתתי שלום בארץ, מכאן שהשלום שקול כנגד הכל. וכן הוא
אומר [11] עושה שלום [ג] ובורא את הכל: וחרב לא תעבר בארצכם. [12] אין
צריך לומר שלא יבואו למלחמה אלא אפילו לעבור דרך ארצכם ממדינה למדינה:
.7 לפניכם לחרב. [13] איש בחרב רעהו: .8 ורדפו מכם. [13] מן החלשים
שבכם ולא מן הגבורים שבכם: חמשה מאה ומאה מכם רבבה. [13] וכי כך הוא
החשבון? והלא לא היה צריך לומר אלא ומאה מכם שני אלפים ירדופו? אלא אינו
דומה מועטין העושים את התורה למרובין העושין את התורה: ונפלו איביכם
וגו'. [13] שיהיו נופלין לפניכם שלא כדרך הארץ: .9 ופניתי אליכם. אפנה
מכל עסקי לשלם שכרכם. משל למה הדבר דומה למלך ששכר פועלים [ד] וכו' כדאיתא
בת"כ: והפריתי אתכם. [14] בפריה ורביה: והרביתי אתכם. [14] בקומה זקופה
והקמתי את בריתי אתכם. [15] ברית חדשה, לא כברית הראשונה שהפרתם
אותה אלא ברית חדשה שלא תופר, שנאמר [16] וכרתי את בית ישראל ואת בית
יהודה ברית חדשה לא כברית הראשונה: .10 ואכלתם ישן נושן. [17] הפירות
יהיו משתמרין וטובים להתישן, שיהא ישן הנושן של שלש שנים יפה לאכול משל
אשתקד: וישן מפני חדש תוציאו. [17] שיהיו הגרנות מלאות חדש והאוצרות
מלאות ישן וצריכים אתם לפנות האוצרות למקום אחר לתת החדש לתוכן:
.11 ונתתי משכני. [18] זה בית המקדש: ולא תגעל נפשי. אין רוחי קצה
בכם

[3] וכן כמתכרים מנחם; [4] שמות ל"ג; [5] מגילה כ"ב ב' וע' ת"כ; [6] ע' ת"כ; [7] דברים ה'; [8] ע' ת"כ תענית כ"ב;
[9] ת"כ; [10] ת"כ; [11] ע' ישעיה מ"ה; [12] ת"כ וע"ג תענית כ"ג; [13] ת"כ; [14] ת"כ; [15] ת"כ; [16] ירמיה
ל"א; [17] ע' ת"כ ב"ב ל"א ב'; [18] ת"כ ערוכין כ':

כו [א] ע"ג * במדבר ל"ג נ"ב; [ב] [בלילי רביעיות ובלילי שבתות]. ע"ג * דברים י"א י"ד:
[ג] ובורא רע. כן הוא בישעיה מ"ה ובת"כ אך כאן כונת רש"י על הנוסח שבברכת יוצר
אור וע' ברכות י"א ב' וילקוט בחקותי רמז תרע"ב: [ד] פועלים הרבה והיה שם פועל אחד ועשה
עמו מלאכה ימים הרבה נכנסו הפועלים ליטול שכרם ונכנס אותו הפועל עמהם אמר לו המלך
לאותו הפועל בני אפנה לך הרבים הללו שעשו עמי מלאכה מועטת אני נותן להם שכר מועט

בכם. כל נעילה לשון פליטת דבר הבלוע בדבר אחר [ה] [כמו [19] כי שם נגעל מגן
גבורים, לא קבל המשיחה [שחזר המשיחה לאחוריו] שמושחין מגן של עור [בחלב]
מבושל כדי לחחליק מעליו מכת חץ או חנית שלא [ולא] יקוב העור]:
.12 והתהלכתי בתוככם. [20] אטייל עמכם בגן עדן כאחד מכם ולא תהיו
מזדעזעים ממני, יכול לא תיראו ממני? ת״ל והייתי לכם לאלהים: .13 אני
ה׳ אלהיכם. [21] כדאי אני שתאמינו בי, שאני יכול לעשות כל אלה, שהרי הוצאתי
אתכם מארץ מצרים ועשיתי לכם נסים גדולים: [מטת. כמין יתד [התחובה] בשני
ראשי העול המעכבים המוסרה שלא תצא מראש השור ויתיר הקשר, כמו [22] עשה
לך מוסרות ומטות קבילי״א בלעז]: קוממיות. [23] בקומה זקופה: .14 ואם לא
תשמעו לי. [23] להיות עמלים בתורה, לדעת מדרש חכמים. יכול לקיום המצות?
כשהוא אומר ולא תעשו וגו׳ הרי קיום מצות אמור, הא מה אני מקיים ואם
לא תשמעו לי? להיות עמלים בתורה. ומה תלמיד לומר לי? אין לי אלא זה המכיר
את רבונו ומתכוין למרוד בו. וכן בנמרוד [24] גבור ציד לפני ה׳, שמכירו ומתכוין למרוד
בו. וכן באנשי סדום [25] רעים וחטאים לה׳ מאד, מכירים את רבונם ומתכונים למרוד
בו: ולא תעשו. [26] משלא תלמדו לא תעשו. הרי שתי עבירות: .15 ואם
בחקתי תמאסו. [26] מואס באחרים העושים: משפטי תגעל נפשכם.
[27] שונא החכמים [את הדיינים]: לבלתי עשות. [27] מונע את אחרים מעשות: את
כל מצותי. [27] כופר [המצות] שלא צויתים, לכך נאמר את כל מצותי ולא נאמר את כל המצות:
להפרכם את בריתי. [27] כופר בעיקר. הרי שבע עבירות, הראשונה גוררת השניה וכן עד
השביעית, ואלו הן: לא למד, ולא עשה, מואס באחרים העושים, שונא את החכמים,
מונע את האחרים, כופר במצות, כופר בעיקר: .16 והפקדתי עליכם. וצויתי
עליכם: שחפת. חולי שמשחף את הבשר אנפו״ליש בלעז, דומה לנפוח שהוקלה
נפיחתו ומראית פניו זעופה: קדחת. חולי שמקדיח את הגוף ומחממו ומבעירו, כמו
[28] כי אש קדחה באפי: מכלות עינים ומדיבת נפש. העינים צופות וכלות
לראות שיקל וירפא וסוף שלא ירפא וידאבו הנפשות של משפחתו במותו. כל תאוה
שאינה באה ותוחלת ממושכה קרויה כליון עינים: וזרעתם לריק. תזרעו ולא תצמח
ואם תצמח ואכלהו איביכם: .17 ונתתי פני. פנאי שלי. פונה אני מכל
עסקי להרע לכם: ורדו בכם שנאיכם. כמשמעו. [ישלטו בכם [ו]: אגדת ת״כ
מפרשה זו. אף אני אעשה זאת. [29] איני מדבר אלא באף, וכן והלכתי אף אני
עמכם בקרי: והפקדתי עליכם. [29] שיהיו המכות פוקדות אתכם מזו לזו עד
שהראשונה פקודה אצליכם אביא אחרת ואסמכנה לה: בהלה. [30] מכה המבהלת את
הבריות, ואי זו? זו מכת מותן [ז]: את השחפת. [30] יש לך אדם שהוא חולה ומוטל
במטה אבל בשרו שמור עליו, ת״ל שחפת שהוא נשחף, או עתים שהוא נשחף אבל
נוח ואינו מקדיח, ת״ל ואת הקדחת מלמד שהוא מקדיח, או עתים שהוא מקדיח אבל
סבור הוא בעצמו שיחיה, ת״ל מכלות עינים, או הוא אינו סבור בעצמו שיחיה אבל
אחרים סבורים שיחיה, ת״ל ומדיבת נפש: וזרעתם לריק זרעכם. [31] זורעה
ואינה

[19] שמואל ב׳ ב׳; [20] ת״כ; [21] ע׳ ת״כ; [22] ירמיה כ״ז; [23] ת״כ; [24] בראשית י׳; [25] שם י״ג; [26] ע׳ ת״כ:
[27] ת״כ; [28] דברים ל״ב; [29] ת״כ: [30] ת״כ: [31] ת״כ:

אבל אתה חשבון רב אני עתיד לחשב עמך כך היו ישראל וכו׳ (ת״כ): [ה] והיא
גי׳ הרמ׳: [ו] באיזה כ״י גרס כאן „ונסתם מפני אימה״ ולא למטה בסוף הפסוק
כן עיקר ומ״ש אח״כ הם דברי ת״כ שהביאם איזה מעתיק: [ז] התוספות על התורה כתבו

ואינה מצמחת ומעתה מה אויביכם באים ואוכלים? ת״ל ואכלהו איביכם. הא
כיצד? זורעה שנה ראשונה ואינה מצמחת שנה שנייה מצמחת ואויבים באים ומוצאים
תבואה לימי המצור ושבפנים מתים ברעב שלא לקטו תבואה אשתקד. ד״א וזרעתם
לריק זרעכם כנגד הבנים והבנות הכתוב מדבר שאתה עמל בהם ומגדלן והחטא בא
ומכלה אותם. שנאמר [32] אשר טפחתי ורביתי איבי כלם: ונתתי פני בכם.
[33] כמו שנאמר בטובה ופניתי אליכם כך נאמר ברעה ונתתי פני. משלו משל למלך
שאמר לעבדיו פונה אני מכל עסקי ועוסק אני עמכם לרעה: ונגפתם לפני
איביכם. [33] שיהא המות הורג אתכם מבפנים ובעלי דבביכון מקיפין אתכם מבחוץ:
ורדו בכם שנאיכם. [33] שאיני מעמיד שונאים אלא מכם ובכם. שבשעה שאומות
העולם עומדים על ישראל אינם מבקשים אלא מה שבגלוי, שנאמר [34] והיה אם זרע
ישראל ועלה מדין ועמלק ובני קדם וגו׳ ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ, אבל
בשעה שאעמיד עליכם מכם ובכם הם מחפשים אחר המטמוניות שלכם. וכן הוא
אומר [35] ואשר אכלו שאר עמי ועורם מעליהם הפשיטו וגו׳: ונסתם. [36] מפני אימה:
ואין רדף אתכם. [36] מבלי [ח] כח[ט]]: 18. ואם עד אלה. ואם בעוד אלה
[המכות עמכם] לא תשמעו: ויספתי. עוד יסורין אחרים: שבע על
חטאתיכם. [36] שבע פורעניות על שבע עבירות האמורות למעלה: 19. ושברתי
את גאון עזכם. [36] זה בית המקדש, וכן הוא אומר [37] הנני מחלל את מקדשי
את גאון עזכם: ונתתי את שמיכם כברזל ואת ארצכם כנחשה. [38] זו
קשה משל משה ששם הוא אומר [39] והיו שמיך אשר על ראשך נחשת וגו׳ שיהיו
השמים מזיעין כדרך שהנחשת מזיעה והארץ אינה מזיעה כדרך שאין הברזל מזיע
והיא משמרת פירותיה, אבל כאן השמים לא יהיו מזיעין כדרך שאין הברזל מזיע
ויהא חורב בעולם והארץ תהא מזיעה כדרך שהנחשת מזיעה והיא מאבדת פירותיה:
20. ותם לריק כחכם. [40] הרי אדם שלא עמל שלא חרש שלא זרע שלא נכש
שלא כסח שלא עדר ובשעת הקציר בא שדפון ומלקה אותו אין בכך כלום, אבל
אדם שעמל וחרש וזרע ונכש וכסח ועדר ובא שדפון ומלקה אותו הרי שִׁנָּיו של זה
קהות: ולא תתן ארצכם את יבולה. [40] אף מה שאתה מוביל לה בשעת
הזרע: ועץ הארץ. [40] אפילו מן הארץ יהא לקוי שלא יחניט פירותיו בשעת
החנטה: [לא יתן. משמש למעלה ולמטה אעץ ואפרי]: לא יתן פריו. כשהוא
מפרה משיר פירותיו. הרי שתי קללות, ויש כאן שבע פורעניות: 21. ואם תלכו
עמי קרי. רבותינו אמרו [41] עראי, במקרה, שאינו אלא לפרקים, כן תלכו עראי
במצות. ומנחם פירש לשון מניעה, וכן [42] הוקר רגלך, וכן [43] יקר רוח, וקרוב לשון זה
לתרגומו של אנקלוס, לשון קושי, שמקשין לבם לימנע מהתקרב אלי: שבע
כחטאתיכם. [44] שבע פורעניות אחרים במספר שבע כחטאתיכם: 22. והשלחתי.
לשון גירוי: ושכלה אתכם. [44] אין לי אלא חיה משכלת שדרכה בכך, בהמה
שאין דרכה בכך מנין? ת״ל [45] ושן בהמות אשלח בם, הרי שתים, ומנין שתהא
ממיתה

[32] איכה ב׳; [33] ת״כ; [34] שופטים ו׳; [35] מיכה ג׳; [36] ת״כ; [37] יחזקאל כ״ד; [38] ת״כ; [39] דברים כ״ח; [40] ת״כ; [41] ע׳ ת״כ; [42] משלי כ״ה; [43] משלי י״ז; [44] ת״כ; [45] דברים ל״ב;

מיתן לשון המתנה תוחלת ממשכה מצפה לרפואה ואינה באה וי״מ מותן לשון מתנים דמשותן יאמר מתנים כמו מאזן אזנים: [ח] [כח לכם הרי ז׳ פורעניות והפקדתי עליכם בהלה א׳ שחפת וקדחת ב׳ וזרעתם לריק ואכלוהו אויביכם ג׳ ונגפתם לפני אויביכם ד׳ ורדו בכם ה׳ ונסתם ו׳ ואין רודף ז׳]: [ט] [מבלי כח פרק], כך הוא באיזה כ״י והוא טעות סופר אחד אשר העתיק האגדה מת״כ עצמו ושגג למשוך למעלה התיבה הראשונה אשר נכתבה אחרי סוף הפרק כי

ממיתה בנשיכתה? ת״ל [46] עם חמת זוחלי עפר. מה אלו נושכין וממיתין אף אלו נושכין וממיתין, כבר היו שנים בארץ ישראל חמור נושך וממית [י] ערוד נושך וממית: ושכלה אתכם. [47] אלו הקטנים: והכריתה את בהמתכם. [47] מבחוץ: והמעיטה אתכם. [47] מבפנים: ונשמו דרכיכם. [47] שבילים גדולים ושבילים קטנים, הרי שבע פורעניות: שן בהמה, ושן חיה, חמת זוחלי עפר, ושכלה, והכריתה, והמעיטה, ונשמו: 23. לא תוסרו לי. לשוב אלי: 25. נקם ברית. [47] [יא] יש נקם שאינו בברית כדרך שאר נקמות [48] וזהו סמוי עיניו [העינים] של צדקיהו [יב]. ד״א נקם ברית [49] נקמת בריתי אשר עברתם, כל הבאת חרב שבמקרא היא מלחמת חיילות אויבים: ונאספתם. מן החוץ אל תוך הערים [50] מפני המצור: ושלחתי דבר בתוככם. על ידי הדבר ונתתם ביד האויבים הצרים עליכם [50] לפי שאין מלינים את המת בירושלים וכשהם מוציאים את המת לקברו [מיתיהן לקברן] נתנין ביד אויב: 26. מטה לחם. לשון משען, כמו [51] מטה עז: בשברי לכם מטה לחם. אשבור לכם כל מסעד אוכל והם חֲצִי רעב*[51]: ואפו עשר נשים לחמכם בתנור אחד. [52] מחוסר עצים: והשיבו לחמכם במשקל. [52] שתהא התבואה נרקבת ונעשית פת [יג] נפולת ומשתברת בתנור והן יושבות ושוקלות את השברים לחלקם ביניהם: ואכלתם ולא תשבעו. זהו מארה בתוך המעים, הרי שבע פורעניות: חרב, מצור, דבר, שבר מטה לחם, חוסר עצים, פת נפולת, מארה במעים. ונתתם אינה מן המנין היא החרב [יד]: 30. במתיכם. מגדלים ובירניות: חמניכם. מין ע״ז שמעמידין על הגגות [53] ועל שם שמעמידין [שעומדים] בחמה קרויין חמנים: ונתתי את פגריכם. [54] [טו] תפוחי רעב היו ומוציאים יראתם מחיקם ומנשקים אותם וכריסו נבקעת ונופל עליה: וגעלה נפשי [55] אתכם. זה סילוק שכינה: 31. ונתתי את עריכם חרבה. [56] יכול מאדם? כשהוא אומר והשמותי אני את הארץ הרי אדם אמור. הא מה אני מקיים חרבה? מעובר ושב: והשמותי את מקדשיכם. [56] יכול מן הקרבנות? כשהוא אומר ולא אריח הרי קרבנות אמורים, הא מה אני מקיים והשמותי את מקדשיכם? מן הגדודיות, שיירות של ישראל שהיו מתקדשות ונועדות לבא שם. הרי שבע פורעניות: אכילת בשר בנים ובנות והשמדת במות הרי שתים, כריתות חמנים אין כאן פורעניות אלא על ידי השמדת הבירניות יפלו החמנים שבראשי הגגות ויכרתו, ונתתי את פגריכם וגו׳ הרי שלש, סלוק שכינה ארבע, חרבן ערים, שממון מקדש מן הגדודיות, ולא אריח קרבנות, הרי שבע:

והשמתי

[46] דברים ל״ב; [47] ת״כ; [48] מלכים ב׳ כ״ה; [49] ע ס״א וסנה ל״ב; [50] ת״כ; [51] ירמיה מ״ח; *[51] יחזקאל ה׳ ט״ז; [52] ת״כ; [53] ת״כ פ׳ קדושים; [54] ע׳ ת״כ סנהדרין ק״ג כ׳; [55] ת״כ; [56] ת״כ ר״ס בחקתי;

[*] מבלי כח׳ הן תיבות האחרונות של סוף פרק הרביעי ואח״כ כתיב פרק ה׳ וע׳ בביאור לתלמיד איך הלך למרחוק לבאר את הדבר: [י] בת״כ ובירושלמי תענית כתיב שור במקום ערוד ובילקוט הוא כגי׳ רש״י: [יא] נקם ברית כדרך שאר נקמות ויש נקם שאינו בברית וזהו וכו׳ נוסחת ספר הזכרון מדפוס אחד והיא מסכמת עם לשון ת״כ: [יב] ע׳ יחזקאל כ״ג כ״ד שם פירש רש״י ונתתי לפניהם משפט. מה שעלי לשפוט אעשה אותם שלוחי לעשות המשפט. ושפטוך במשפטיהם. משפט שלא כתבתי בתורתי והוא ממשפטי נמוסיהם ואיזה זה סמוי עינים שעוורו את עיני צדקיהו: [יג] ניפולי נשבר ונופל כשאוחזין אותו * ב״ק צ״ט ב׳: [יד] [חרב ת׳] (ר״ל תוספת היא): [טו] זה הלשון בת״כ: ונתתי את פגריכם על פגרי גלוליכם וכי מה הפגרים עושים אצל הגלולים אלא שהיה אליהו זכור לטוב מחזר על כל תפוחי הרעב (תפוח. נופח עורו על בשרו ומים בינתים ונראה כזכוכית ורך מתוכו * שבת ל״ג) מצא תינוק אחד תפוח ומוטל ברעב א״ל בני מאיזה משפחה אתה אמר לו ממשפחה פלונית א״ל וכמה הייתם א״ל שלשת אלפים

.32 והשמתי אני את הארץ. [57] זו מדה טובה לישראל שלא ימצאו האויבים נחת רוח בארצם שתהא שוממה [שוממת] מיושביה: .33 ואתכם אזרה בגוים. [57] זו מדה קשה שבשעה שבני המדינה גולים למקום אחד רואים זה את זה ומתנחמין וישראל נִזְרוּ כבמזרה כאדם הזורה שעורים בנפה ואין אחת מהן דבוקה בחברתה: והריקתי. כששולף החרב מתריקן הנדן, ומדרשו [57] חרב הנשמטת אחריכם אינה חוזרת מהר כאדם שמריק את המים ואין סופן לחזור: והיתה ארצכם שממה. [57] שלא תמהרו לשוב לתוכה ומתוך כך עריכם יהיו חרבה נראות לכם חרבות, שבשעה שאדם גולה מביתו ומכרמו ומעירו וסופו לחזור כאלו אין כרמו וביתו חרבים, כך שנויה בתורת כהנים: .34 אז תרצה. תפייס את כעס המקום שכעס על שמטותיה: והרצת [למלך] למלאת [טז] את שבתתיה: (כל ימי השמה. לשון העשות ומ״ם דגש במקום כפל שממה): .35 את אשר לא שבתה. [58] שבעים שנה של גלות בבל הן היו כנגד שבעים שנות השמטה ויובל שהיו בשנים שהכעיסו ישראל בארצם לפני המקום ארבע מאות ושלשים שנה. שלש מאות ותשעים היו שני עונם משנכנסו לארץ עד שגלו עשרת השבטים, ובני יהודה הכעיסו לפניו ארבעים שנה משגלו עשרת השבטים עד חרבות ירושלים, הוא שנאמר ביחזקאל [59] ואתה שכב על צדך השמאלי וגו׳ וכלית את אלה ושכבת על צדך הימיני שנית ונשאת את עון בית יהודה ארבעים יום, ונבואה זו נאמרה ליחזקאל בשנה החמישית לגלות המלך יהויכין ועוד עשו שש שנים עד גלות צדקיהו הרי ארבעים ושש. ואם תאמר שנות מנשה חמשים וחמש היו, מנשה עשה תשובה שלשים ושלש שנה וכל שנות רשעו עשרים ושתים שנה דכתיב [*59] ויעש אשרה כאשר עשה אחאב ואחאב מלך כ״ב שנה [כמו שאמרו באגדת חלק[60]] ושל אמון שתים ואחת עשרה ליהויקים וכנגדן לצדקיהו. צא וחשוב לארבע מאות ושלשים ושש שנה שמיטין ויובלות שבהם והם שש עשרה למאה, ארבע עשרה שמיטין ושנים יובלות, הרי לארבע מאות שנה ששים וארבע. לשלשים ושש שנה חמש שמטות, [ושנה יתירה] הרי שבעים [יז] חסר אחת, [ועוד שנה יתירה [זו היתירה] שנכנסו בשמטה המשלמת לשבעים]. ועליהם נגזר שבעים שנה שלמים, וכן הוא אומר בדברי הימים[61] עד רצתה הארץ את שבתותיה [יח] למלאות שבעים שנה: .36 והבאתי מרך. [62] פחד ורך לבב. מ״ם של מרך יסוד נופל הוא, כמו מ״ם של מועד ושל מוקש: ונסו מנסת חרב. כאלו רודפים הורגים אותם: עלה נדף. שהרוח דוחפו ומכהו על עלה אחר ומקשקש ומוציא קול, וכן תרגומו קל טרפא דשקיף [לשון חבטה, [63] שדופות קדים, שקיפן קידום, לשון משקוף, מקום חבטת הדלת] וכן תרגומו של [64] חבורה, משקופי: .37 וכשלו איש באחיו. כשירוצו לנוס יכשלו זה בזה כי יבהלו לרוץ: כמפני חרב. כאלו בורחים מלפני הורגים שיהא בלבבם פחד וכל שעה סבורים שאדם רודפם. ומדרשו [65] וכשלו איש באחיו [בשביל אחיו] זה נכשל בעונו של זה, שכל ישראל ערבין זה לזה:

ואבדתם

[57] ת״כ: [58] ע׳ סדר עולם ונס * יחזקאל ד׳ ד׳ וחבקוק ב׳ ב׳: [59] יחזקאל ד׳: [*59] מ״ב כ״א ג׳: [60] סנהדרין ק״ג: [61] ב׳ ל״ו: [62] ע׳ ת״כ: [63] בראשית מ״א: [64] שמות כ״א: [65] ת״כ סנהדרין כ״ז ב׳:

זכמה נשתייר מכם א״ל אני א״ל רצונך לומר דבר אחד ולחיות א״ל אין א״ל אמור שמע ישראל ה׳ אלהינו ה׳ אחד צעק מיד ואמ׳ הס כי לא להזכיר בשם ה׳ לא לימדני אבא כך מה היה עושה נוטל יראתו ונותנה על לבו ומגפפה ומנשקה עד שכריסו נבקעת ונופל הוא ויראתו לארץ לכך נאמר ונתתי את פגריכם על פגרי גלוליכם: [טו] וכן לשון רש״י גם בסוף פסוק ל״ה ע״ש: [יז] [חסר אחת ואותו יובל שגלו נגמר עונם וכן הוא אומר וכו׳]: [יח] בפסוק כתיב „את שבתותיה

38. ואבדתם בגוים. כשתהיו פזורים [יט] תהיו אבודים זה מזה: ואכלה אתכם. [66] אלו המתים בגולה: 39. בעונת אבתם אתם. [67] (כשעונות אבותם אתם), כשאוחזים מעשה אבותיהם בידיהם: ימקו. [68] לשון המסה, כמו ימסו, וכמוהו [69] תמקנה בחוריהן, [70] נמקו חבורותי: 41. והבאתי אתם. אני בעצמי אביאם. [71] זו מדה טובה לישראל, שלא יהיו אומרים הואיל וגלינו בין האומות נעשה כמעשיהם אני איני מניחם אלא מעמיד אני את נביאי ומחזירן לתחת כנפי, שנאמר [72] והעולה על רוחכם היו לא תהיה וגו׳ חי אני נאם ה׳ אלהים אם לא ביד חזקה [ובזרוע נטויה ובחימה שפוכה אמלוך עליכם] וגו׳: או אז יכנע. כמו [73] או נודע כי שור נגח הוא, אם אז יכנע. לשון אחר אולי, שמא אז יכנע לבבם וגו׳: ואז ירצו את עונם. יכפרו על עונם ביסוריהם: 42. וזכרתי את בריתי יעקוב. [74] בחמשה מקומות נכתב מלא ואליהו חסר בחמשה מקומות, יעקב נטל אות משמו של אליהו ערבון שיבוא ויבשר גאולת בניו: וזכרתי את בריתי יעקוב. [75] למה נמנו [אבות] אחורנית? כלומר כדאי הוא יעקב הקטן לכך, ואם אינו כדאי הרי יצחק עמו, ואם אינו כדאי הרי אברהם עמו שהוא כדאי. ולמה לא נאמרה זכירה ביצחק? אלא אפרו של יצחק נראה לפני צבור ומונח על המזבח: 43. יען וביען. גמול ובגמול אשר במשפטי מאסו [כ]: 44. ואף גם זאת. ואף אפילו אני עושה עמהם זאת הפורעניות אשר אמרתי בהיותם בארץ איביהם לא אמאסם לכלותם ולהפר בריתי אשר אתם: 45. ברית ראשנים. [76] של שבטים: 46. והתורת. [77] אחת בכתב ואחת בעל פה, מגיד שכלם נתנו למשה בסיני:

כז. 2. כי יפלא. יפריש בפיו: בערכך נפשת. ליתן ערך נפשו לומר ערך דבר [1] [א] שנפשו תלויה בו עלי: 3. והיה ערכך וגו׳. אין ערך זה לשון דמים אלא בין שהוא יקר בין שהוא זול, כפי שניו הוא הערך הקצוב עליו בפרשה זו: ערכך. כמו ערך [ב] וכפל הכפ״ין לא ידעתי מאיזה לשון הוא [ג]: 5. ואם מבן חמש שנים. לא שיהא הנודר קטן [2] שאין בדברי קטן כלום אלא גדול שאמר ערך קטן זה שהוא בן חמש שנים עלי: 7. ואם מבן ששים שנה וגו׳. [3] כשמגיע [משיגיע] לימי הזקנה [זקנה] האשה קרובה להחשב כאיש [לפיכך האיש פוחת בהזדקנו [בזקנותו] יותר משליש בערכו והאשה אינה פוחתת אלא שליש בערכה] דאמרי אינשי סבא

[66] ת״י; [67] ע׳ ת״כ סנהדרין כ״ז ב׳; [68] ע׳ ת״כ וכן הוא במחברת מנחם; [69] זכריה י״ד; [70] תהלים ל״ח; [71] ת״כ; [72] יחזקאל כ׳; [73] שמות כ״א; [74] מדרש חסירות ויתרות; [75] ת״כ; [76] ע׳ ת״כ; [77] ת״כ;

כז [1] ע׳ ת״כ ערכין ד׳; [2] ערכין ב׳; [3] ע׳ שם י״ט;

כל ימי השמה שבתה למלאות״ וגו׳: [יט] ע׳ מכות כ״ד. כאבדה המתבקשת: [כ] [ואני יוסף בר שמעון אומר יען במשפטי מאסו וביען בחקותי געלה נפשם כך דרך כל המקרא כל מקום שאתה מוצא שנתנו שני דברים זה אצל זה אתה מוצא בצדם פירוש של שניהם על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון כמו חרב לה׳ מלאה דם הודשנה מחלב ולא פירש מאיזה דם נתמלאה ומאיזה חלב הודשנה הילך פירוש בצדם מדם כרים ועתודים נתמלאה ומחלב כליות אילים הודשנה]:

כז [א] ∗שהנשמה תלויה בו. שאם אמר ערך ראשי או ערך כבידי: ת״ל נפשות. בנפש תלה רחמנא ואם העריך דבר שהנשמה תלויה בו נותן ערך כולו: ולא את המת. שאם אמר ערך מת זה עלי לא אמר כלום: [ב] מה ששנו בת״כ ובערכין ד׳ ב׳ שהוא כף הכינוי פי׳ בערכך בערך כל גופך הכוונה על הפסוק הקודם בערכך נפשות והראיה לזה מדברי רש״י עצמו כי קודם הביא פסוק בערכך ולא כתוב עליו כפל הכפין לא ידעתי אמנם בפסוק והיה ערכך כתב לא ידעתי (שמע שלמה ועי״ג משנה למלך ברמב״ם הל׳ ערכין פ׳ ב׳ הל׳ ד׳): [ג] (עי״ג בפירושנו

סבא בביתא פחא ד בביתא סבתא בביתא סימא בביתא: .8 ואם מך הוא. שאין
ידו משגת ליתן הערך הזה: (והעמידו. לנערך לפני הכהן ויעריכנו לפי השגת ידו
של מעריך): על פי אשר תשיג. לפי מה שיש לו יסדרנו [יסדרהו] וישאיר לו
כדי חייו ה מטה כר וכסת וכלי אומנות אם היה חַמָר משאיר לו חמורו: .9 כל
אשר יתן ממנו. [4] אמר רגלה של זו עולה דבריו קיימין ותמכר לצרכי עולה
ודמיה חולין ו חוץ מדמי אותו האבר: .10 טוב ברע. [5] תם בבעל מום. או רע
בטוב. [6] וכל שכן טוב בטוב ורע ברע: .11 ואם כל בהמה טמאה. [7] בבעלת
מום הכתוב מדבר שהיא טמאה להקרבה ולמדך הכתוב שאין קדשים תמימים יוצאין
לחולין בפדיון אלא אם כן הוממו: .12 כערכך הכהן כן יהיה. לשאר כל
אדם הבא לקנותה מיד הקדש: .13 ואם גאל יגאלנה. בבעלים החמיר הכתוב
להוסיף חומש. וכן במקדיש בית וכן במקדיש את השדה וכן בפדיון מעשר שני
[8] הבעלים מוסיפין חומש ולא שאר כל אדם: .16 והיה ערכך לפי זרעו.
[9] לא כפי שוויה אחת שדה טובה ואחת שדה רעה פדיון הקדשן שוה, בית כור שעורים
בחמשים שקלים כך גזרת הכתוב והוא שבא לגאלה בתחלת היובל ואם בא לגאלה
באמצעו נותן לפי החשבון סלע ופונדיון לשנה. לפי שאינה הקדש אלא למנין שנות
היובל שאם נגאלה הרי טוב ואם לאו הגזבר מוכרה בדמים הללו לאחר ועומדת ביד
הלוקח עד היובל כשאר כל השדות המכורות וכשהיא יוצאה מידו חוזרת לכהנים של
אותו משמר שהיובל פוגע בו ומתחלקת ביניהם זהו המשפט האמור במקדיש שדה.
ועכשיו אפרשנו על סדר המקראות: .17 אם משנת היבל יקדיש.
[10] אם משעברה שנת היובל מיד הקדישה ובא לגאלה מיד. כערכך יקום. כערך
הזה האמור יהיה, חמשים כסף יתן: .18 ואם אחר היבל יקדיש. [10] וכן אם
הקדישה משנת היובל ונשתהה ביד הגזבר ובא זה לגאלה אחר היובל. וחשב לו
הכהן את הכסף על פי השנים הנותרת. כפי חשבון. כיצד? [11] הרי קצב
דמיה [לדמיה] של ארבעים ותשע שנה חמשים שקל הרי שקל לכל שנה ושקל יתר
על [בין] כולן והשקל ארבעים ושמנה פונדיון הרי סלע ופונדיון לשנה אלא שחסר
פונדיון אחד לכולן, ואמרו רבותינו [12] שאותו פונדיון קלבון לפרוטרוט י והבא לגאול
יתן סלע ופונדיון לכל שנה לשנים הנותרות עד שנת היובל: ונגרע מערכך.
מנין השנים שמשנת היובל עד שנת הפדיון: .19 ואם גאל יגאל. המקדיש אותו
יוסיף חומש על הקצבה הזאת: .20 ואם לא יגאל את השדה. [13] המקדיש:

ואם

[4] ע' ערכין ה'; [5] ת"כ; [6] ע' בכורות י"ד תמורה ע'; [7] ע' ת"כ תמורה ל"ג; [8] ת"כ ערכין כ"ה; [9] ע' ערכין י"ד; [10] ע' ערכין כ"ד ב'; [11] ע' ת"כ ערכין כ"ד ב': [12] ת"כ בכורות נ'; [13] ערכין כ"ה ב':

לויקרא ה' אות י"ב): וי"א שהוא כמו בואכת סדומה כמו בואכה אשורה. בכמה כ"י בשם תוס' ובכ"י משנת רמ"ט בשם ר' שמעיה: ד בילקוט ובסמ"ג הג' פחתא: בערכין י"ט הג' פאחא ופירש"י שבר שאינו אלא למשא. ל"א פחתא גרסינן לשון ערום ועריה דמתרגום לערום פחיח בתרגום של נביאים: סימא. מטמון שיכולה לטרות ולעשות מלאכה בזקנותה: ה * מזון וכסות ומטה ותפלין אכולהו משמרינן לו מעות לקנותן אם אין לו: ו * דהא לא אקדיש גופה: חוץ מדמי אבר. שלא יקבל דמה כיון דנחתא ליה קדושת הגוף אינו רשאי למכרה ואם מכרה אינה מכורה שהרי עולתו היא וכיון דלא נפקא לחולין דתמימה היא אין קדושה חלה על מעות האבר הלכך אינה מכורה ואם תאמר נמצא לוקח זה מקריב עולה חסרה אבר שאין אבר זה שלו הא פרכינן לה בפ"ק דתמורה ומשנינן לה כגון דאמר הרי עלי עולה בחייה: ז קלבון לפרוטרוט פירש"י בביצת מ' כל ישראל הוזקקו לתת מחצית השקל לקרבנות צבור והטילום חכמים עליהם

ואם מכר. [13] הנזבר: את השדה לאיש אחר לא יגאל עוד. לשוב ביד [ליד] המקדיש: 21. והיה השדה בצאתו ביבל. מיד הלוקחו מן הנזבר כדרך שאר שדות היוצאות מיד לוקחיהם ביובל: קדש לה׳. לא שישוב להקדש בדק הבית ליד הנזבר אלא כשדה החרם [14] הניתן לכהנים [ח] שנאמר [15] כל חרם בישראל לך יהיה, אף זו תתחלק ביובל לכהנים של אותו משמר שיום הכפורים של יובל פוגע בו: 22. ואם את שדה מקנתו וגו׳. [16] חלוק יש בין שדה מקנה לשדה אחוזה, ששדה מקנה לא תתחלק לכהנים ביובל לפי שאינו יכול להקדישה אלא עד היובל שהרי ביובל היתה עתידה לצאת מידו ולשוב לבעלים. לפיכך אם בא לגאלה יגאל בדמים הללו הקצובים לשדה אחוזה. ואם לא יגאל וימכרנה הגזבר לאחר או אם [ט] יגאל הוא בשנת היובל ישוב השדה לאשר קנהו מאתו. אותו שהקדישה [17] וכן [ופן] תאמר לאשר קנהו הלוקח הזה האחרון מאתו וזהו הגזבר לכך הוצרך לומר לאשר לו אחזת הארץ מירושת אבות. וזהו בעלים הראשונים שמכרוה למקדיש: 25. וכל ערכך יהיה בשקל הקדש. כל ערכך שכתוב בו שקלים יהיה בשקל הקדש: עשרים גרה. עשרים מעות [18] כך היו מתחלה ולאחר מכאן הוסיפו שתות. ואמרו רבותינו שש מעה כסף דינר עשרים וארבע מעות לסלע: 26. לא יקדיש איש אתו. [19] לשם קרבן אחר לפי שאינו שלו: 27. ואם בבהמה הטמאה וגו׳. אין המקרא הזה מוסב על [אל] הבכור שאין לומר בבכור בהמה טמאה ופדה בערכך׳ וחמור אין זה שהרי אין פדיון פטר חמור אלא טלה והוא מתנה לכהן ואינו להקדש אלא הכתוב מוסב על ההקדש [20] שהכתוב של מעלה דבר בפדיון בהמה טהורה שהוממה וכאן דבר במקדיש בהמה טמאה לבדק הבית: ופדה בערכך. כפי מה שיעריכנה הכהן: ואם לא יגאל. [21] על ידי בעלים: ונמכר בערכך. [21] לאחרים: 28. אך כל חרם וגו׳. נחלקו רבותינו בדבר [22] יש אומרים סתם חרמים להקדש [23] ומה אני מקיים כל חרם בישראל לך יהיה? בחרמי כהנים שפירש ואמר הרי זה חרם לכהן. ויש שאמרו סתם חרמים לכהן: לא ימכר ולא יגאל. אלא ינתן לכהן. לדברי האומר סתם חרמים לכהנים מפרש מקרא זה בסתם חרמים והאומר סתם חרמים לבדק הבית מפרש מקרא זה בחרמי כהנים, שהכל מודים שחרמי כהנים אין להם פדיון עד שיבואו ליד כהן וחרמי גבוה נפדים: כל חרם קדש קדשים הוא. האומר סתם חרמים לבדק הבית מביא ראיה מכאן והאומר סתם חרמים לכהנים מפרש כל חרם קדש קדשים הוא ללמד שחרמי כהנים חלים על קדשי קדשים ועל קדשים קלים ונותן לכהן, כמו ששנינו במסכת ערכין [24] אם נדר נותן דמיהן ואם נדבה נותן את טובתה: מאדם. [24] כגון שהחרים עבדיו ושפחותיו הכנענים: 29. כל חרם אשר יחרם וגו׳. היוצא

[1] סס כ״ח כ׳; [15] במדבר י״ח; [16] ע׳ ערכין כ״ו ה׳ וכ׳; [17] ערכין כ״ו; [18] בכורות כ׳; [19] ע׳ ערכין כ״ט; [20] מנחות ק״ח; [21] ס״כ; [22] ע׳ ס״כ ערכין כ״ח כ׳ וכ״ט; [23] במדבר י״ח; [24] ע׳ ערכין כ״ח;

להוסיף מעה קטנה להיות קלבון לפרוטרוט מפני שהן חצאי שקלים חתיכות דקות ונוחין לאבד ופעמים שמחליפין אותן במנים ונותנין הקלבון בחלוף: [ח] *חרמי כהנים. חרמים שהחרימם כדי לתתם לכהן אין להם פדיון דכתיב לא ימכר ולא יגאל אבל חרמי בדק הבית יש להם פדיון דארעתא דהכי אחרמינהו דהא אין ראוי לבדק הבית אלא מעות: [ט] כן צ״ל לפי ג׳ הכ״י והנ׳ ברפוסים לא יגאל ועי׳ משנה למלך ברמב״ם הלכות ערכין פ׳ ד׳ הלכה כ״ו שהעיר על תוס׳ בערכין כ״ו ב׳ ד״ה שדה מקנה שנראה שלפני התוס׳ היתה הנוסחא ברש״י או אם לא נגאלה בשנת היובל ועי״ג תוס׳ י״ט ערכין פרק ז׳ משנה ה׳: [י] [וחומש אין בזה שהרי]:

[25] היוצא ליהרג ואמר אחד ערכו עלי לא אמר כלום: מות יומת. [הרי] הולך למות לפיכך לא יפדה אין לו [לא] דמים ולא ערך: 30. וכל מעשר הארץ. במעשר שני הכתוב מדבר: מזרע הארץ. דגן: מפרי העץ. תירוש ויצהר: לה׳ הוא. [26] קנאו השם ומשולחנו צוה לך לעלות ולאכול [ולאכלו] בירושלים, כמו שנאמר [27] ואכלת לפני ה׳ אלהיך, מעשר דגנך תירושך וגו׳: 31. ממעשרו. [28] ולא ממעשר חברו, הפודה מעשר של חברו אין מוסיף חומש. ומה היא גאלתו? [יפדנו] כדי להתירו באכילה בכל מקום והמעות יעלה ויאכל בירושלים, כמו שנאמר [29] ונתת בכסף וגו׳: 32. תחת השבט. [30] כשבא לעשרן מוציאן בפתח זה אחר זה והעשירי מכה בשבט צבועה בסיקרא להיות ניכר שהוא מעשר. כן עושה [לנדיים] לטלאים ולעגלים של כל שנה ושנה: יהיה קדש. ליקרב למזבח דמו ואמוריו והבשר נאכל לבעלים, שהרי לא נמנה עם שאר מתנות כהונה ולא מצינו שיהא ניתן [נתון בשרו] לכהנים: 33. לא יבקר וגו׳. [31] לפי שנאמר [32] וכל מבחר נדריכם, יכול יהא בורר ומוציא את היפה? תלמוד לומר לא יבקר בין טוב לרע בין תם בין בעל מום חלה עליו קדושה ולא שיקרב בעל מום אלא יאכל בתורת מעשר ואסור ליגזז וליעבד:

[25] ס״כ ערכין ו׳: [26] ע׳ קדושין כ״ד כ׳: [27] דברים י״ד: [28] ע׳ קדושין כ״ד וירושלמי מעשר שני פ׳ ד׳: [29] דברים י״ד: [30] בכורות ב׳: [31] ע׳ בכורות י״ד ב׳: [32] דברים י״ב:

במדבר.

א. 1. וידבר, במדבר סיני, באחד לחדש וגו׳. [א]מתוך חיבתן לפניו מונה אותם כל שעה, כשיצאו ממצרים מנאן וכשנפלו בעגל מנאן לידע [מנין] הנותרים, כשבא להשרות שכינתו בתוכם [עליהם] מנאם, באחד בניסן הוקם המשכן ובאחד באייר מנאם: 2. למשפחתם. דע מנין כל שבט ושבט: לבית אבתם. [1]מי שאביו משבט אחד ואמו משבט אחר יקום על שבט אביו: לגלגלתם. על ידי שקלים בקע לגלגולת: 3. כל יצא צבא. מגיד שאין יוצא בצבא פחות מבן עשרים: 4. ואתכם יהיו. כשתפקדו אותם יהיו עמכם נשיא כל שבט ושבט: 16. אלה קרואי העדה. הנקראים לכל דָבָר חשיבות שבעדה: 17. האנשים האלה. את שנים עשר נשיאים הללו [ב]: אשר נקבו לו כאן בשמות: 18. ויתילדו על משפחתם. [2]הביאו ספרי יחוסיהם ועידי חזקת לידתם כל אחד ואחד להתיחס על השבט: 49. אך את מטה לוי לא תפקד. [3]כדאי הוא [ג]לגיון של מלך להיות נמנה לבדו. דבר אחר [4]צפה הקב״ה שעתידה לעמוד גזירה על כל הנמנין מבן עשרים שנה ומעלה שימותו במדבר אמר אל יהיו אלו בכלל לפי שהם שלי שלא טעו בעגל: 50. ואתה הפקד את הלוים. כתרגומו מני, לשון מנוי שררה על דבר שהוא ממונה עליו, כמו [5]ויפקד [ד][המלך] פקידים: 51. יורידו אתו. כתרגומו יפרקון, כשבאין ליסע במדבר ממסע למסע היו מפרקין אותו מהקמתו [ממקומו] ונושאין אותו עד מקום אשר ישכון שם הענן ויחנו שם ומקימין אותו: והזר הקרב. לעבודתם זו: יומת. [6]בידי שמים: 52. ואיש על דגלו. כמו שהדגלים סדורים בספר זה שלשה שבטים לכל דגל: 53. ולא יהיה קצף. אם תעשו כמצותי לא יהיה קצף ואם לאו שיכנסו זרים בעבודתם זו יהיה קצף, כמו שמצינו על [על ידי] מעשה קרח [7]כי יצא הקצף וגו׳:

ב. 2. באתת. [1]כל דגל יהיה לו אות מפה צבועה תלוי בו, צבעו של זה לא כצבעו של זה, צבע כל אחד כגוון אבנו הקבועה בחשן ומתוך כך כל אחד יכיר את דגלו. דבר אחר באותות לבית אבותם [1]באות שמסר להם יעקב אביהם כשנשאוהו ממצרים שנאמר [2]ויעשו בניו לו כן כאשר צום. יהודה ויששכר וזבולון ישאוהו מן המזרח וראובן ושמעון וגד מן הדרום וכו׳ כדאיתא בתנחומא בפרשה זו: מנגד.

מרחוק

א [1] עי׳ ב״ב קי״ט ב׳; [3] עי׳ ילקוט בשם מדרש אספה; [4] תנחומא א ועי׳ ב״ב קכ״א ב׳: [5] בראשית מ״א; [6] עי׳ סנהדרין פ״ד: [7] במדבר י״ז:

ב [1] עי׳ תנחומא; [2] בראשית נ׳:

א [א] ע״ג *שמות ל׳ ט״ז: [ב] [הללו אשר נקבו כאן בשמות]. הכל דבור אחד: [ג] גם הקליר יסד ביוצר לשבת שקלים יקר שלישי בתוכם לא הופקד כי לגיון מלך לבדו נפקד וע״ג פסיקתא דר״כ פ׳ שקלים: [ד] כך בכ״י וגם במחברת מנחם הנוסח ויפקד המלך פקידים והוא באסתר ב׳:

[3] מרחוק מיל, כמו שנאמר ביהושע [4] אך רחוק יהיה ביניכם וביניו כאלפים אמה, שיוכלו לבא בשבת, משה ואהרן ובניו והלוים חונים בסמוך לו: .3 קדמה. לפנים הקרויה קדם ואיזו זו רוח מזרחית והמערב קרוי אחור: .9 ראשנה יסעו. כשרואין הענן מסתלק תוקעין הכהנים בחצוצרות ונוסע מחנה יהודה תחלה וכשהולכין הולכין כדרך חנייתן, הלוים והעגלות באמצע דגל יהודה במזרח ושל ראובן בדרום ושל אפרים במערב ושל דן בצפון: .17 ונסע אהל מועד. לאחר שני דגלים הללו: כאשר יחנו כן יסעו. כמו שפירשתי. הליכתן כחנייתן [כך חנייתן] כל דגל מהלך לרוח הקבוע לו: על ידו. על מקומו. ואין לשון יד זו ממשמעו. רוח של צדו קרוי [הוא] על ידו הסמוכה [סמוכה] לו לכל, הושטת ידו [אינישון איישא [א] בלעז]: .20 ועליו. כתרגומו ודסמיכין עלוהי:

ג. .1 ואלה תולדת אהרן ומשה. [1] ואינו מזכיר אלא בני אהרן ונקראו תולדות משה לפי שלמדן תורה. מלמד שכל המלמד את בן חברו תורה מעלה עליו הכתוב כאלו ילדו: ביום דבר ה׳ את משה. נעשו אלו תולדות שלו שלמדן מה שלמד מפי הגבורה: .4 על פני אהרן. [א] בחייו: .6 ושרתו אתו. ומהו השירות? ושמרו את משמרתו. לפי ששמירת המקדש עליו שלא יקרב זר כמו שנאמר [2] אתה ובניך ובית אביך אתך תשאו את עון המקדש. והלוים הללו מסייעין אותם, זו היא השירות: .7 ושמרו את משמרתו. כל מנוי שהאדם ממונה עליו ומוטל עליו לעשותו קרוי משמרת בכל המקרא ובלשון המשנה [3] כמו שאמר בבגתן ותרש והלא אין משמרתי ומשמרתך שוה, וכן במשמרות כהונה ולויה: .8 ואת משמרת בני ישראל. שכלן היו זקוקין לצרכי המקדש אלא שהלוים באים תחתיהם בשליחותם, לפיכך לוקחים מהם המעשרות בשכרן, שנאמר [4] כי שכר הוא לכם חלף עבודתכם: .9 נתונם המה לו. לעזרה: מאת בני ישראל. כמו מתוך בני ישראל כלומר משאר כל העדה נבדלו לכך בגזרת המקום והוא נתנם לו, שנאמר [5] ואתנה את הלוים נתונים וגו׳: .10 ואת אהרן ואת בניו תפקד. לשון פקידות ואינו לשון מנין: ושמרו את כהנתם. קבלת דמים וזריקה והקטרה [והקטר] ועבודות המסורות לכהנים: .12 ואני הנה לקחתי. ואני מהיכן זכיתי בהן מתוך בני ישראל שיהיו ישראל שוכרין אותן לשירות שלי? על ידי הבכורות זכיתי בהם ולקחתים תמורתם, לפי שהיתה העבודה בבכורות וכשחטאו בעגל נפסלו והלוים שלא עבדו ע״ז נבחרו תחתיהם: .15 מבן חדש ומעלה. [6] משיצא מכלל נפלים הוא נמנה ליקרא [לקרות] שומר משמרת הקדש. [6] א״ר יהודה ברבי שלום למוד הוא אותו השבט להיות נמנה מן הבטן, שנאמר [7] אשר ילדה אותה ללוי במצרים עם כניסתה בפתח מצרים ילדה אותה ונמנית בשבעים נפש שכשאתה מונה [מוצא] חשבונם לא תמצאם אלא שבעים חסר אחד [אחת] והיא השלימה את המנין: .16 על פי ה׳. [8] אמר משה לפני הקב״ה היאך אני נכנס [לבתי כולם ובתוך] לתוך אהליהם לדעת מנין יונקיהם? אמר לו הקב״ה עשה אתה את שלך ואני אעשה את שלי

[3] תנחומא; [4] יהושע ג׳;

ג [1] סנהדרין י״ט ב׳: [2] במדבר י״ח; [3] מגילה י״ג ב׳; [4] במדבר י״ח; [5] שם ח׳ תנחומא; [7] במדבר כ״ו: [8] תנחומא;

ב [א] ע׳ הלעז ברש״י שמואל א׳ י״ט וגם שמואל ב׳ י״ד:
ג [א] כמו * בראשית י״א כ״ח:

שלי, הלך משה ועמד על פתח האהל והשכינה מקדמת לפניו ובת קול יוצאה מן האהל ואומרת כך וכך תינוקות יש באהל זה. לכך נאמר על פי ה׳: .21 לגרשון משפחת הלבני. כלומר לגרשון היו הפקודים משפחת הלבני [והשמעי] [ומשפחת השמעי] פקודיהם כך וכך: .25 המשכן. יריעות התחתונות: והאהל. יריעות עזים העשויות לגג: מכסהו. עורות אילים ותחשים: ומסך פתח. הוא הוילון: .26 ואת מיתריו. של משכן והאהל ולא של חצר: .29 משפחת בני קהת יחנו, תימנה. [9] וסמוכין להם דגל ראובן החונים תימנה ב אוי לרשע או לשכנו, לכך לקו מהם דתן ואבירם ומאתים וחמשים איש עם קרח ועדתו שנמשכו עמהם במחלוקתם: .31 והמסך. היא הפרכת, שאף היא קרויה [10] פרכת המסך: .32 ונשיא נשיאי הלוי. ממונה על כולם. ועל מה היא נשיאותו? פקדת שמרי משמרת. על ידו היא פקודת כולם: .38 משה ואהרן ובניו. [11] וסמוכין להם דגל מחנה יהודה והחונים עליו יששכר וזבולן טוב לצדיק טוב לשכנו. לפי שהיו שכניו של משה שהיה עוסק בתורה נעשו גדולים בתורה, שנאמר [12] יהודה מחוקקי, [13] ומבני יששכר יודעי בינה וגו׳ מאתים ראשי סנהדראות, [14] ומזבולן מושכים בשבט סופר: .39 אשר פקד משה ואהרן. [15] ג נקוד על ואהרן לומר שלא היה [נמנה] במנין הלוים: שנים ועשרים אלף. ובפרטן אתה מוצא שלש מאות יתרים, בני גרשון שבעת אלפים וחמש מאות. בני קהת שמונת אלפים ושש מאות. בני מררי ששת אלפים ומאתים [הרי שנים ועשרים אלף ושלש מאות]. ולמה לא כללן עם השאר ויפדו את הבכורות ולא יהיו זקוקים השלשה ושבעים ומאתים בכורות העודפים על המנין לפריון? אמרו רבותינו במסכת בכורות [16] אותן שלש מאות לוים בכורות היו ודים שיפקיעו עצמם מן הפדיון: .40 פקד כל בכר זכר וגו׳ מבן חדש ומעלה. משיצא מכלל [ספק] נפלים: .41 ואת בהמת הלוים וגו׳. לא פדו בהמות הלוים את בכורי בהמה טהורה של ישראל אלא את פטרי חמוריהם [17] ושה אחד של בן לוי פטר כמה פטרי חמורים של ישראל, תדע שהרי מנה העודפים באדם ולא מנה העודפים בבהמה: .46 ואת פדויי השלשה וגו׳. ואת הבכורות הצריכין להפדות בהם אלו שלשה ושבעים ומאתים העדפים [בהם יתרים] על הלוים מהם תקח חמשת שקלים לגלגלת. [18] כך היתה מכירתו של יוסף עשרים כסף שהיה בכורה של רחל: .49 העדפים על פדויי הלוים. על אותן שפדו הלוים בגופן: .50 חמשה וששים ושלש מאות ואלף. כך סכום החשבון, חמשת שקלים לגלגלת, למאתים בכורות אלף שקל, לשבעים בכורות שלש מאות וחמשים שקל, לשלש בכורות חמשה עשר שקל. [19] אמר כיצד אעשה בכור שאומר לו תן חמשת שקלים יאמר לי אני מפדויי הלוים מה עשה הביא שנים ועשרים אלף פתקין וכתב עליהם בן לוי ומאתים ושבעים ושלשה פתקין כתב עליהם חמשת שקלים בללן ונתנן בקלפי אמר להם באו וטלו פתקיכם לפי הגורל:

ד. .2 נשא את ראש וגו׳. מנה מהם את הראוין לעבודת משא והם מבן שלשים ועד בן חמשים שנה והפחות משלשים לא נתמלא כחו. [1] מכאן אמרו

בן

[9] תנחומא; [10] שמות מ׳; [11] תנחומא: [12] תהלים ס׳; [13] ד״ה א׳ י״ב; [14] שופטים ה׳: [15] בכורות ד׳ ספרי פ׳ בהעלתך; [16] דף ה׳; [17] בכורות ד׳ ב׳: [18] שקלים ירושלמי פ׳ ב׳ ב״ר פ׳ פ״ד ובפסיקתא דר״כ פ׳ שקלים: [19] סנהדרין י״ז:

ד [1] וכן פירש רש״י באבות פרק ה׳ משנה כ״א:

ב ע״ג סוכה נ״ו ב׳ נגעים פ׳ י״ב ואבדר״ן פ״ט: ג *ואהרן שלא היה באותו מנין לא הוא ולא בהמו׳ ת״י שלא הפקיעו את בכורי ישראל לא יפקע פטרי חמורים דידיה:

בן שלשים לכח והיותר על [בן] חמשים כחו מכחיש מעתה: .4 קדש הקדשים. המקודש שבכולן הארון והשלחן והמנורה והמזבחות והפרכת וכלי שרת: .5 ובא אהרן ובניו וגו׳. יכניסו כל כלי וכלי לנרתקו המפורש לו בפרשה זו ולא יצטרכו הלוים בני קהת אלא לשאת: בנסע המחנה. כשהענן מסתלק הן יודעין שיסעו: .7 קערת וכפת וקשות ומנקיה. כבר פירשתים במלאכת המשכן[2]: הנסך. הכסוי, לשון מסך, כדכתיב [3]אשר יוסך בהן: .9 מלקחיה. כמין צבת שמושך בה את הפתילה לכל צד שירצה: מחתתיה. כמין כף קטנה ושוליה פשוטין ולא [א]מגלגלים ואין לה מחיצה לפניה אלא מצדיה וחותה בה את דשן הנרות כשמטיבן: נרתיה. לוצייש בלעז. שנותנין בהן השמן והפתילות: .10 אל מכסה עור תחש. כמין מרצוף: .12 את כל כלי השרת אשר ישרתו בם בקדש. בתוך המשכן שהוא קדש והן כלי הקטרת שמשרתין בהם במזבח הפנימי: .13 ודשנו את המזבח. מזבח הנחשת: ודשנו. יטלו את הדשן מעליו: ופרשו עליו בגד ארגמן. [4]ואש שירדה מן השמים רבוצה תחת הבגד כארי בשעת המסעות ואינה שורפתו [5] שהיו כופין עליה [ב]פסכתר של נחשת: .14 מחתת. שבהם חותין גחלים לתרומת הדשן העשויה כמין מחבת שאין לה אלא שלש מחיצות ומלפניה שואבת את הגחלים: מזלגת. צנוריות של נחשת שבהן מכין באברים שעל המזבח להפכן כדי שיתעכלו יפה ומהר: יעים. הם מגרפות ובלעז ווידייל [שקורין ודיל] והן של נחשת ובהן מכבדין את הדשן מעל המזבח: .15 לכסת את הקדש. הארון והמזבח: ואת כל כלי הקדש. המנורה וכלי שרת: ומתו. שאם יגעו חייבין מיתה בידי שמים: .16 ופקדת אלעזר. שהוא ממונה עליהם לשאת אותם שמן וקטרת ושמן המשחה [ג] ומנחת התמיד עליו מוטל לצוות ולזרז ולהקריב בעת הנייתן [ד]: פקדת כל המשכן. ועוד היה ממונה על משא בני קהת לצוות איש על עבודתו ועל משאו והוא המשכן וכל אשר בו. כל הסדורים למעלה בפרשה זו. אבל משא בני גרשון ומררי שאינה מקדש הקדשים על פי איתמר היה, כמו שכתוב בפרשת נשא[6]: .18 אל תכריתו. [7]אל תגרמו להם שימותו: .20 ולא יבאו לראות [ה]כבלע את הקדש. [8]לתוך נרתק שלו, כמו שפירשתי למעלה בפרשה זו ופרשו עליו בגד פלוני וכסו אותו במכסה פלוני ובלוע שלו הוא [זהו] כסויו:

נשא

[2] שמות כ״ה: [3] שם: [4] ע׳ יומא כ״א ב׳: [5] ת״כ פ׳ לו: [6] למטה פסוק כ״ח עד ל״ד: [7] ע״ג ס״י [8] יומא כ״ד:

ד [א] מגלגל. עגול [*] שבת ל״א: [ב] פסכתר היה כלי גדול מחזקת לתך (תמיד פרק ה׳ ורש״י בעירובין ק״ד ב׳ פירש סירות מתרגמ׳ פסכתרוותי׳): [ג] נראה שהלשון נקשר והולך ופקודת אלעזר וכו׳ עד ושמן המשחה ואחר כך מתחיל ומנחת התמיד וכו׳ (וכן דעת המז׳) ואחר שפירש רש״י כפי הנאות בישוב פשט הכתוב אמר שהירושלמי מפרש שכלם ממש היה נושא אלעזר בעצמו ואף הסלת ואע״פ שברוב הנסחאות לא נכתב הירושלמי מדברי הרמב״ן נראה שהוא כתוב בפירושי רש״י (ס׳ הזכרון): [ד] זה הלשון בירושלמי שבת פרק י׳ ופקודת אלעזר וגו׳ שמן המאור בימינו וקטרת הסמים בשמאלו ומנחת התמיד של יום תלויה בזרועו שמן המשחה כמין צלוחית קטנה היה לו באפונדתו (א״א ע״ג רש״י בשבת צ״ב שהביא שם בשם רבי יצחק ב״ר יהודה שאמר בשם ר׳ האי שמפורש בהש״ס ירושלמי ופקודת אלעזר וכו׳ שמן אחד בימין ושמן אחד בשמאל והקטרת בחיקו והחביתים בכתף): [ה] הלוים שבמדבר אע״פ שהיו נושאין כלי הקדש בכתף ולא היו רשאין ליכנס בשעת סילוק מסעות שהיו מפרקין את הארון והמזבח להסיע

נשא.

22. **נשא את ראש בני גרשון גם הם.** כמו שצויתיך ע"ל בני קהת לראות כמה יש שהגיעו לכלל עבודה: 25. **את יריעת המשכן.** עשר תחתונות: **ואת אהל מועד.** יריעות עזים העשויות לאהל עליו: **מכסהו.** עורות אלים מאדמים: **מסך פתח.** וילון המזרחי: 26. **אשר על המשכן.** כלומר הקלעים והמסך של חצר הסוככים ומגינים על המשכן ועל מזבח הנחשת סביב: **ואת כל אשר יעשה להם.** כתרגומו ית כל דיתמסר להון לבני גרשון: 27. **על פי אהרן ובניו.** ואיזה מהבנים [מן הבנים] ממונה עליהם? **ביד איתמר בן אהרן הכהן:** 32. **ויתדתם ומיתריהם.** של עמודים, שהרי יתדות ומיתרי הקלעים במשא בני גרשון היו ויתדות ומיתרים היו ליריעות ולקלעים מלמטה שלא תגביהם הרוח, ויתדות [ומיתרים] היו לעמודים סביב לתלות בהם הקלעים בשפתם העליונה בכלונסות וקונדסין [וקונטסין] כמו ששנויה [9] במלאכת המשכן: 47. **עבדת עבדה.** [10] היא השיר במצלתים וכנורות שהיא עבודה לעבודה אחרת: **ועבדת משא.** כמשמעו: 49. **ופקדיו אשר צוה ה' את משה.** [י]ואותן הפקודים היו במצוה מבן שלשים שנה ועד בן חמשים:

ה, 2. **צו את בני ישראל וגו'.** פרשה זו נאמרה ביום שהוקם המשכן ושמנה[א] פרשיות נאמרו בו ביום כדאיתא במסכת גיטין[1] בפרק הניזקין: **וישלחו מן המחנה.** שלש מחנות היו שם בשעת חנייתן, [ב]תוך הקלעים היא מחנה שכינה, חניית הלוים סביב כמו שמפורש בפרשת במדבר סיני היא מחנה לויה, ומשם ועד סוף מחנה הדגלים לכל ארבע הרוחות היא מחנה ישראל. הצרוע נשתלח חוץ לכולן, הזב מותר במחנה ישראל ומשולח מן השתים, וטמא לנפש מותר אף בשל לויה ואינו משולח אלא משל שכינה, וכל זה דרשו רבותינו מן המקראות במסכת פסחים[2]: **טמא לנפש.** [דמסאב] לטמי נפשא [ג]דאנשא. אומר אני [3] שהוא לשון עצמות אדם בלשון ארמי, והרבה יש [3*] בב"ר אדריאנוס שחיק טמיא, שחיק עצמות: 6. **למעל מעל בה'.** [4]הרי חזר וכתב כאן פרשת גזל ונשבע על שקר היא האמורה בפרשת ויקרא [5] ומעלה מעל בה' וכחש בעמיתו וגו' ונשנית כאן בשביל שני דברים שנתחדשו בה, האחד שכתב והתודו לימד שאינו חייב חומש ואשם על פי עדים עד שיודה בדבר, והשני [שפירש] על גזל הגר שהוא נתון לכהנים: 7. **את אשמו**

[9] ברייתא דמלאכת המשכן פ' ה': [10] ערכין י"א:

ה [1] דף ס': [2] דף ס"ז: [3] ע"ג * כראשים מ"ח ח': *[3] פ' ע"ח: [4] ע' ספרי: [5] ויקרא ה':

ממקומו עד שהיו אהרן ובניו מכסין אותו בנרתיקיהן כמו שכתוב בפרשה וכסו אתו וגו' ולקחו בגד תכלת וכסו וגו' כבלע לשון כסוי (ע"ג * סנהדרין פ"א): [י] מרמב"ן נראה שכתוב בפירושי רש"י במסורת ד' כתיבין אשר וסבירין כאשר ואותן הפקידים היו במצוה וכו' ואם כן תהיה במצוה בכף ולא כמו שבא בכל הנסחאות בבית (ס' הזכרון):

ה [א] ע' רש"י גטין ס' ד"ה פרשת: [ב] ע' ילקוט פ' פקודי י"ב מיל על י"ב מיל היתה חנייתן חשוב מחנה שכינה ומחנה לויה ומחנה ישראל: [ג] מלת דאנשא ל' בדפוסים ישנים של ת"א ונראה שהמעתיקים הוסיפוה בעבור שמצאוה בפ' בהעלתך ששם כתוב לנפש אדם והבעל עושה אור כתב שדברי רש"י נדפסו שלא במקומם ושייכים לפרשת בהעלתך פסוק ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם והוא על פי הדרש נושאי ארונו של יוסף היו (ע' ספרי שם וסוכה כ"ה)

אשמו בראשו. [6] הוא הקרן שנשבע עליו: לאשר אשם לו. [7] [ד] למי שנתחייב
לו: 8. ואם אין לאיש גאל. שמת התובע שהשביעו ואין לו יורשים: להשיב
האשם אליו. כשנמלך זה להתודות על עונו. ואמרו רבותינו [8] וכי יש לך אדם בישראל
שאין לו גואלים [ה] או בן או אח או שאר בשר הקרוב ממשפחת אביו למעלה עד יעקב?
אלא זה הגר שמת ואין לו יורשים: האשם המושב. [9] זה הקרן והחומש: לה׳
לכהן. [10] קנאו השם ונתנו לכהן שבאותו משמר׳: מלבד איל הכפרים.
האמור בויקרא [11] שהוא צריך להביא: 9. וכל תרומה וגו׳. [12] אמר ר׳ ישמעאל
וכי תרומה מקריבין לכהן והלא הוא המחזר אחריה לבית הגרנות ומה ת״ל אשר
יקריבו לכהן? אלו הבכורים שנאמר בהם [13] תביא בית ה׳ אלהיך ואיני יודע מה
יעשה בהם ת״ל לכהן לו יהיה. בא הכתוב ולמד על הבכורים שיהיו ניתנין לכהן:
10. ואיש את קדשיו לו יהיו. [14] לפי שנאמרו מתנות כהונה ולויה יכול
יבואו ויטלום בזרוע? ת״ל ואיש את קדשיו לו יהיו מגיד שטובת הנאתן לבעלים.
ועוד מדרשים הרבה דרשו בו בספרי. ומדרש אגדה [15] ואיש את קדשיו לו יהיו מי
שמעכב מעשרותיו ואינו נותנן לו יהיו המעשרות סוף שאין שדהו עושה אלא אחד
מעשרה שהיתה למודה לעשות: איש אשר יתן לכהן. [16] מתנות הראויות לו.
לו יהיה. ממון הרבה: 12. איש איש כי תשטה אשתו. [16] מה כתוב
למעלה מן הענין ואיש את קדשיו לו יהיו אם אתה מעכב מתנות הכהן חייך שתצטרך
לבא אצלו להביא לו את הסוטה: [איש איש. [17] ללמדך שמועלת בשתים באיש
מלחמה שלמעלה ואישה מלמטה: כי תשטה אשתו. [17] שנו רבותינו אין המנאפין
נואפין עד שתכנס בהן רוח שטות דכתיב כי תשטה וכתוב בו [18] נואף אשה חסר
לב[י]. ופשוטו של מקרא] כי תשטה תט מדרכי צניעות ותחשד בעיניו כמו [19] שטה
מעליו ועבור, [20] אל ישט אל דרכיה לבך: ומעלה בו מעל. [21] ומהו המעל?
ושכב איש אתה: 13. (ושכב איש. [22] פרט לקטן ומי שאינו איש:
אתה. [23] שכיבתה פוסלת אותה [ח] ואין שכיבת אחותה פוסלת איתה [ט]
[24] כמעשה בשתי אחיות שהיו דומות זו לזו): ונעלם מעיני אישה. [25] [פרט
לסומא]. [26] הא אם היה רואה ומעמעם [ומעלים] אין המים בודקין אותה: ונסתרה.
[27] שיעור סתירה שֶׁתֵּרָאֶה לטומאת ביאה: [ועד אין בה. [28] הא אם היה בה אפילו
עד

[6] ב״ק ק״י: [7] כסוכות י״ט: [8] ע׳ ב״ק ק״ט סנהדרין ס״ח כ׳ ספרי: [9] ספרי ב״ק ק״י: [10] ספרי ב״ק ק״ט:
[11] סימן ה׳: [12] ספרי וע״ג ברמב״ן על הפסוק: [13] שמות כ״ג: [14] ספרי: [15] ע׳ תנחומא פ׳ ראה וגם
תענית ט׳ תוס׳ ד״ה עשר: [16] ע׳ ברכות ס״ג: [17] תנחומא: [18] משלי ו׳: [19] משלי ד׳: [20] שם ז׳: [21] ע׳
ספרי: [22] ספרי סוטה כ״ד: [23] ספרי יבמות ל״ה: [24] ע׳ תנחומא: [25] ספרי סוטה כ״ז: [26] ספרי: [27] ע׳
סוטה ד׳: [28] סוטה ב׳ ול״ח:

ובאמת קשים מאד דברי המתרגם בתוספתו מלת לטמי כי מגיל אשר לא נטמאו במת עצמו ולא
בטמא מת וראיה גדולה מספר המתורגמן שהביא בשורש טם ווה לשונו טמאים לנפש אדם
מסאבין לטמי נפשא דאנשא שנים בענין כי יהיה טמא ארי יהי מסאב לטמי נפשא דאנשא
פירש״י עצמות הרי שלא הביא כלל ההוא דפ׳ נשא ומשמע שלא היה בנוסח הת״א שלפניו
והביא פירוש רש״י ז״ל על הפסוק אשר בפ׳ בהעלתך: [ד] * ולא כתב לאשר הלוהו אלא
לאשר האשם שלו ואשם הוא קרן כדאמרינן (ב״ק) למי שהקרן שלו: [ה] * כל זמן שלא כלו בני
יעקב הקרוב קרוב קודם: [ו] * שהוא בא להתכפר לו: [ז] בכמה כ״י נרשם אחר תיבת „לב״ אות
ת׳ כלומר תוספת היא: [ח] ה״ג ואין שכיבת אחותה פוסלת אותה כשתי אחיות ולא גרסינן כמעשה
בשתי אחיות שהיו דומות זו לזו (לבוש האורה) וספור מעשה זו תמצא בתנחומא ובילקוט ע״ש:
[ט] ואין שכיבת אחותה פוסלת אותה וסה״ד (ומוחק התיבות כמעשה—לזו). כך גרס קניזל וגם

עד אחד שאמר נטמאת לא היתה שותה]. [י] ועד אין בה. [29] בטומאה, אבל יש עדים לסתירה: נתפשה. [30] נאנסה, כמו [31] ותפשה ושכב עמה: 14. ועבר עליו. קודם לסתירה: רות קנאה וקנא. פירשו רבותינו [32] לשון התראה שמתרה בה אל תסתרי עם איש פלוני: והוא נטמאה או עבר עליו וגו'. כלומר הוא התרה בה ועברה על התראתו [33] ואין ידוע אם נטמאה אם לאו: 15. קמח. [34] שלא יהא מסלת: שערים. [34] ולא חטים, היא עשתה מעשה בהמה [יא] וקרבנה מאכל בהמה: לא יצק עליו שמן. [35] שלא יהא קרבנה מהודר. [36] שהשמן קרוי אור והיא עשתה בחשך: ולא יתן עליו לבנה. [37] שהאמהות נקראו לבונה, שנאמר [38] ואל גבעת הלבונה והיא פרשה מדרכיהן: כי מנחת קנאת הוא. הקמח הזה, קמח לשון זכר: מנחת קנאת. [39] מעוררת עליה שתי קנאות, קנאת המקום וקנאת הבעל: 17. מים קדשים. [40] שקדשו בכיור. [41] לפי שנעשה מנחשת מראות הצובאות וזו פרשה מדרכיהן שהיו נבעלות לבעליהן במצרים תחת התפוח, וזו קלקלה לאחר תִּבָּדֵק בו [יב]: בכלי חרש. [42] היא השקת את הנואף יין משובח בכוסות משובחים לפיכך תשתה מים המרים במקדה [יג] בזויה של חרס: 18. והעמיד הכהן וגו'. [43] והלא כבר נאמר והעמידה לפני ה'? אלא מסיעין היו אותה ממקום למקום כדי לינעה [יד] ותטרף דעתה ותודה: ופרע. [44] [טו] סותר את קליעת שערה כדי לבזותה. [45] מכאן לבנות ישראל שגלוי הראש גנאי להן [טז]: לפני ה'. [46] בשער נקנור הוא שער העזרה המזרחי [יז] דרך כל הנכנסים: ונתן על כפיה. [47] לינעה אולי תטרף דעתה ותודה, ולא ימחה שם המיוחד על המים: המרים. [48] על שם סופן שהם מרים לה: המאררים. המחסרים אותה מן העולם, לשון [49] סלון ממאיר. ולא יתכן לפרש מים ארורים שהרי קדושים הן ולא ארורים כתב הכתוב אלא מאררים את אחרים. ואף אנקלוס לא תרגם ליטייא אלא מלטטיא שמראות קללה בגופה של זו: 19. והשביע אתה וגו'. ומה היא השבועה? [50] אם לא שכב הנקי, הא אם שכב חנקי [יח] שמכלל לאו אתה שומע הן [51] אלא שמצוה לפתוח בדיני נפשות תחלה לזכות: 20. ואת כי שטית. כי משמש בלשון אם: 21. בשבעת האלה. שבועה של קללה: יתן ה' אותך לאלה. שיהיו הכל מקללין ביך יבואך כדרך שבא לפלונית: ולשבעה. [52] שיהיו [הכל] נשבעין ביך [אם] לא יארע לי כדרך שאירע

[29] ספרי; [30] ע' ספרי; [31] דברים כ"ב; [32] ע' סוטה ג'; [33] ע' ספרי; [34] סוטה י"ד ספרי; [35] תנחום ו'; [36] תנחומא; [37] שם; [38] שיר ד'; [39] תוספתא דסוטה פ' ב' ספרי; [40] ספרי סוטה ט"ו ב'; [41] ע"ג * סמוס ל"ח ח'; [42] סוטה ט'; [43] סוטה ח'; [44] סוטה ח'; [45] ע' ספרי כתובות ע"ב; [46] ספרי סוטה ז'; [47] ע' ספרי סוטה י"ד; [48] ספרי וע' סוטה כ'; [49] יחזקאל כ"ח; [50] קדושין ס"ב סוטה י"ו; [51] סנהדרין ל"ג; [52] ספרי;

הגור אריה על פי שנשנית ביבמות צ"ה ע"ש: [י] * אבל בטומאה אם יש עדים בקינוי וסתירה ויש עד אחד שקלקלה בסתירתה נאמן ואינו שותה אלא יוצאה בלא כתובה ואסורה לבעל ולבועל ולתרומה: [יא] * שהפקירה עצמה לתשמיש למי שאינו בן זוגה: [יב] ומן העפר ולמה היא נבדקת במים ובעפר לפי שתחלת בריאתה מן המים ומן העפר ועוד מפני שהן עדים שנאמר העדותי בכם היום את השמים ואת הארץ. ג' י"ד: [יג] * פחותה ומגונה שבכוסות: [יד] ותדאג מן המים ותודה כשתראה בצרתה: [טו] * ופרע. בכל מקום לשון גילוי הוא: סותר את שערה. מרבה בגילויה שסותר קליעתה: [טז] * אזהרה. מדעבדינן לה הכי לנוולה מדה בנגד מדה כמו שעשתה להנאות על בועלה מכלל דאסור אי נמי מדכתיב ופרע מכלל דההוא שעתא לאו פרועה הוית שמע מינה אין דרך בנות ישראל לצאת פרועות ראש ובן עיקר: [יז] * שער החיצון שבו נכנסין להר הבית ומשם לשער ניקנור הוא שער העליון שבחומה שבין עזרת ישראל לעזרת נשים: ניקנור. אדם גדול היה והביא דלתות נחשת מאלכסנדריא של מצרים לאותו שער ונעשו בו נסים כדכתב ביומא ונקרא על שמו: [יח] * הנקי כתיב בלא יו"ד דמשתמע הנקי אם לא שכב ותדרוש

שאירע לפלונית, וכן הוא אומר [51] והנחתם שמכם לשבועה לבחירי, שהצדיקים נשבעים בפורענותן של רשעים. וכן לענין הברכה [52] ונברכו וגו׳, [53] בך יברך ישראל לאמר: את ירכך. [54] בקללה הקדים ירך לבטן לפי שבה התחילה בעבירה תחלה: צבה. נפוחה, כתרגומו: .22 לצבות בטן. כמו להצבות בטן, זהו שמוש פתח שהלמ״ד נקודה בו. וכן [55] לנחותם הדרך, [56] לראותכם בדרך אשר תלכו בה, וכן לנפל ירך להנפיל ירך, שהמים מצבים את הבטן ומפילים את הירך: לצבות בטן ולנפל ירך. [57] בטנו וירכו של בועל. או אינו אלא של נבעלת, כשהוא אומר [יט] את ירכך נופלת ואת בטנך צבה הרי של נבעלת אמור: [כ] אמן אמן. קבלת שבועה, [58] אמן על האלה אמן על השבועה. אמן אם מאיש זה אמן אם מאיש אחר (אמן שלא סטיתי ארוסה ונשואה שומרת יבם וכנוסה): .24 והשקה את האשה. [59] אין זה סדר המעשה שהרי בתחלה מקריב מנחתה אלא הכתוב מבשרך שכשישקנה יבאו בה למרים. [60] לפי שנאמר בטן וירך מנין לשאר כל הגוף? תלמוד לומר ובאו בה בכולה, אם כן מה ת״ל בטן וירך? לפי שהן התחילו בעבירה תחלה לפיכך התחיל מהם הפורענות: למרים. להיות לה רעים ומרים: .25 והניף. [61] מוליך ומביא מעלה ומוריד, ואף היא מניפה עמו שידה למעלה מידו של כהן: והקריב אתה. [62] זו היא הגשתה בקרן דרומית מערבית של מזבח קודם קמיצה כשאר מנחות: .26 אזכרתה. [63] הוא הקומץ, שעל ידי הקטרתו המנחה באה לזכרון לגבוה: .27 והשקה את המים. [64] לרבות שאם אמרה איני שותה לאחר שנמחקה מְגִלָּה מערערין אותה [כא] ומשקין אותה בעל כרחה אלא אם כן אמרה טמאה אני: וצבתה בטנה וגו׳. [65] אף על פי שבקללה הזכיר ירך תחלה, המים אין בודקין אלא כדרך כניסתן בה: והיתה האשה [הזאת] לאלה. כמו שפירשתי שיהו הכל אלין בה: בקרב עמה. הפרש יש בין אדם המתנוול במקום שניכר לאדם המתנוול במקום שאינו ניכר: .28 ואם לא נטמאה האשה. בסתירה זו: וטהרה הוא. ממקום אחר: ונקתה. ממים המאררים ולא עוד אלא ונזרעה זרע [66] אם היתה יולדת בצער תלד בריוח, אם הותה יולדת שחורים [מעתה] יולדת לבנים: .30 או איש. כמו [67] או נודע, כלומר אם איש קנאי הוא לכך והעמיד את האשה: .31 ונקה האיש מעון. [68] אם בדקוה המים אל ידאג לומר חבתי במיתתה, נקי הוא מן העונש. דבר אחר משישקנה תהא אצלו בהיתר ונקה מעון, שהסוטה אסורה לבעלה:

ו, .2 כי יפלא. [1] יפריש. [2] למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה? לומר לך שכל הרואה סוטה בקלקולה [א] יזיר עצמו מן היין, שהוא מביא לידי ניאוף: נדר נזיר. [3] אין נזירה בכל מקום אלא פרישה, אף כאן שפרש מן היין: להזיר לה׳. להבדיל

[51] ישעיה ס״ה; [52] בראשית י״ח; [53] שם מ״ח; [54] ע׳ סוטה ט׳ ב׳; [55] שמות י״ג; [56] דברים א׳; [57] סוטה כ״ז ע״ב. ספרי; [58] סוטה י״ח; [59] ע׳ סוטה י״ט; [60] ספרי; [61] סוטה י״ט; [62] מנחות ס׳ סוטה י״ד כ׳; [63] ע׳ ספרי; [64] סוטה כ׳ ע״ב ספרי; [65] ע׳ סוטה ט׳ ב׳; [66] ספרי סוטה כ״ו; [67] שמות כ״א; [68] ע׳ ספרי;

ו [1] ס״א; [2] סוטה ב׳; [3] ספרי;

הבי טומאה תחת אישך הנקי: [יט] וצבתה בטנה ונפלה ירכה. גי׳ הספרי ובסוטה: [כ] ע׳ ברטנורא למשנה ה׳ פרק ב׳ דמס׳ סוטה: [כא] * מערערין אותה כלומר פותחין פיה שלא בטובתה ושופכין את המים לתוך גרונה:

ו [א] * בקלקולה. בניוולה ובבשתה שמנוולין אותה כדקתני מתני׳ קושר חבל למעלה מרדיה:

להבדיל עצמו מן היין לשם שמים: 3. מיין ושכר. כתרגומו מחמר חדת ועתיק, שהיין משכר כשהוא ישן: וכל משרת. לשון צביעה במים וכל משקה, ובלשון משנה יש הרבה, [4] אין שורין דיו וסמנים. [5] נזיר ששרה פתו ביין: 4. חרצנים. [6] הם הגרעינין: זג. [6] הם קליפות שמבחוץ שהחרצנים בתוכן כענבל בזוג: 5. קדש יהיה. [7] השער שלו לגדל [את] הפרע של שער ראשו: פרע. [פרע. שער] נקוד פתח ([ב] קטן) לפי שהוא דבוק לשער ראשו .פרע של שער. ופירוש [ופירושו] של פרע גדול של שער, וכן [8] את ראשו לא יפרע. [9] ואין קרוי פרע פחות משלשים יום: 8. כל ימי נזרו קדש הוא. [10] זו קדושת הגוף מליטמא למתים: 9. בפתע. [11] [ג] זה אונס: פתאום. [11] זה שוגג, ויש אומרים פתע פתאום דבר אחד הוא, מקרה של פתאום: וכי ימות מת עליו. באהל שהוא בו: ביום טהרתו. [12] ביום הזאתו. או אינו אלא בשמיני שהוא טהור לגמרי, תלמוד לומר ביום השביעי. אי שביעי יכול אפילו לא הזה, ת״ל ביום טהרתו: 10. וביום השמיני יבא שתי תרים. [13] להוציא את השביעי. או אינו אלא להוציא את התשיעי? קבע זמן לקרבין וקבע זמן למקריבין, מה קרבין הכשיר שמיני [14] ומשמיני והלאה, אף מקריבין שמיני ומשמיני והלאה: 11. מאשר חטא על הנפש. [15] שלא נזהר מטומאת המת. רבי אלעזר הקפר אומר שציער עצמו מן היין: וקדש את ראשו. לחזור ולהתחיל מנין נזירותו: 12. והזיר לה׳ את ימי נזרו. יחזור וימנה נזירותו כבתחלה [מתחלה]: והימים הראשנים יפלו. לא יעלו מן המנין: 13. יביא אתו. [16] יביא את עצמו. [17] וזה אחד משלשה אתים שהיה רבי ישמעאל דורש כן, כיוצא בו [18] והשיאו אותם עון אשמה, את עצמם. כיוצא בו [19] ויקבור אותו [ד] בגיא, הוא קבר את עצמו: 15. ומנחתם ונסכיהם. [20] של עולה ושלמים, לפי שהיו בכלל ויצאו לידון בדבר חדש שיטעינו לחם, החזירן לכללן שיטעינו נסכים כדין עולה ושלמים: [ה] חלות מצות ורקיקי מצות. [21] עשר מכל מין[י]: 17. זבח שלמים לה׳ על סל המצות. [22] ישחט את השלמים על מנת לקדש את הלחם: את מנחתו ואת נסכו. של איל: 18. וגלח הנזיר פתח אהל מועד. [23] יכול יגלח בעזרה? הרי זה דרך בזיון, אלא וגלח הנזיר לאחר שחיטת השלמים שכתוב בהן [24] ושחטו פתח אהל מועד: אשר תחת זבח השלמים. [25] תחת הדוד שהוא מבשלן בו, לפי ששלמי נזיר היו מתבשלין בעזרה שצריך לישול הכהן הזרוע אחר שנתבשלה ולהניף לפני ה׳: 19. הזרע בשלה. [26] לאחר שנתבשלה: 20. קדש הוא לכהן. החלה והרקיק והזרוע תרומה הן לכהן: על חזה התנופה. [27] מלבד חזה ושוק הראויים לו מכל שלמים מוסף על שלמי נזיר הזרוע הזה, לפי שהיו

[4] שבת י״ח; [5] נזיר ל״ד כ׳; [6] ע׳ שם וגם ל״ט וספרי; [7] ע׳ ספרי תענים י״ח; [8] ויקרא כ״א; [9] ספרי; [10] ספרי; [11] כת״א וספרי וע׳ כריתות ט׳; [12] ספרי: [13] ספרי; [14] ויקרא כ״ב; [15] ספרי ע״ב נזיר י״ט; [16] וכן כת״י; [17] ספרי; [18] ויקרא כ״ב; [19] דברים ל״ד; [20] ספרי; [21] מנחות ע״ז: [22] מנחות מ״ו כ׳; [23] ע׳ ספרי נזיר מ״ה; [24] ויקרא ג׳; [25] נזיר מ״ה כ׳; [26] ע׳ ספרי חולין ל״ח כ׳; [27] ספרי:

יזיר עצמו מן היין. שהיין מביא לידי קלות ראש והוא גרם לה: [ב] רבים באו להגיה פה דברי רש״י ושבשום שנית מפני שלא ידעו או שלא היו רוצים לדעת שרש״י לא דק (כדברי שד״ל בביאור שלו) כי פרע לא ישתנה נקודו אף כשאינו דבוק: [ג] כאשר פירש רש״י כאן כ״ן לדעת הת״א ולספרי ומה שפירש בפסחים פ׳ כתב לפום גמרא דילן בכריתות ט׳ פתע זה שוגג פתאום זה מזיד וע׳ במיני תרגומא של הגאון ר״יב פרשת בהעלותך ותמצא נחת:
[ד] ע׳ בפירושנו לויקרא כ״ב אות י׳: [ה] סלת חלות ורקיקי מצות. כך הנוסח בס׳ הזכרון:
[י] הנ׳ שכתוב בהן סלת חלות אחר ומנחתם ונסכיהם אינן מדוייקות (ס׳ הזכרון):

שהיו שלמי נזיר בכלל ויצאו לידון בדבר החדש להפרשת זרוע הוצרך להחזירן לכללן לידון אף בחזה ושוק: .21 מלבד אשר תשיג ידו. [28]שאם אמר הריני נזיר על מנת לגלח על מאה עולות ועל מאה שלמים כפי נדרו אשר ידר כן יעשה מוסף על תורת נזרו. [על תורת הנזיר מוסף] ולא יחסר שאם אמר הריני נזיר חמש נזירות על מנת לגלח על שלש בהמות הללו אין אני קורא בו כאשר ידור כן יעשה: .23 [[י]אמור. כמו זכור, שמור. בלעז דיש״נט]: אמור להם. [29]שיהיו כולם שומעים: אמור. [30]מלא. לא תברכם בחפזון ובהלות אלא בכוונה ובלב שלם: .24 יברכך. שיתברכו נכסיך: וישמרך. [30]שלא יבואו עליך שודדים ליטול ממונך, שהנותן מתנה לעבדו אינו יכול לשמרו מכל אדם וכיון שבאים ליסטים עליו ונוטלין אותה ממנו מה הנאה יש לו במתנה זו אבל הקב״ה הוא הנותן הוא השומר, והרבה מדרשים דרשו בו בספרי: .25 יאר ה׳ פניו אליך. יראה לך פנים שוחקות פנים צהובות: ויחנך. [31]יתן לך חן: .26 ישא ה׳ פניו אליך. יכבוש כעסו: .27 ושמו את שמי. [31]יברכום בשם המפורש: ואני אברכם. [32]לישראל ואסכים עם הכהנים. ד״א [32]ואני אברכם לכהנים:

ז. .1 ויהי ביום כלות משה. [1] [א]כלת כתיב, יום הקמת המשכן היו ישראל ככלה הנכנסת לחופה: כלות משה. [2]בצלאל ואהליאב וכל חכם לב עשו את המשכן ותלאו הכתוב במשה לפי שמסר נפשו עליו לראות תבנית כל דבר ודבר כמו שהראהו בהר להורות לעושי המלאכה ולא טעה בתבנית אחת, וכן מצינו בדוד לפי שמסר נפשו על בנין בית המקדש, שנאמר [3]זכור ה׳ לדוד את כל ענותו אשר נשבע לה׳ וגו׳, לפיכך נקרא על שמו, שנאמר [4]ראה ביתך דוד: כלות משה להקים. ולא נאמר ביום הקים? [5]מלמד שכל שבעת ימי המלואים היה משה מעמידו ומפרקו ובאותו היום העמידו ולא פרקו, לכך נאמר כלות משה להקים. אותו היום כלו הקמותיו, וראש חדש ניסן היה בשני נשרפה הפרה בשלישי הזו הזיה [הזאה] ראשונה [ב]ובשביעי גלחו [חנכו]: .2 הם נשיאי המטת. [5]שהיו שוטרים עליהם במצרים והיו מוכים עליהם, שנאמר [6]ויֻכו שוטרי בני ישראל וגו׳: הם העמדים על הפקדים. שעמדו עם משה ואהרן כשמנו את ישראל, שנאמר [7]ואתכם יהיו וגו׳: .3 שש עגלת צב. [8]אין צב אלא מחופים, וכן [9]בצבים ובפרדים, עגלות מכוסות קרויות צבים [ויש שדורשין צב לשון הצבי ישראל שהם יפות]: ויקריבו אותם לפני המשכן. [10]שלא קבל משה מידם עד שנאמר לו מפי המקום. אמר רבי נתן מה ראו הנשיאים להתנדב כאן בתחלה ובמלאכת המשכן לא התנדבו תחלה? אלא כך אמרו הנשיאים יתנדבו צבור מה שיתנדבו ומה שמחסרין אנו משלימין כיון שראו שהשלימו צבור את הכל שנאמר [11]והמלאכה היתה דים אמרו מעתה מה לנו לעשות הביאו אבני השוהם והמלואים לאפוד ולחשן, לכך התנדבו כאן תחלה: .7 כפי עבדתם

[28] ספרי; [29] ספרי; [30] תנחומא; [31] ספרי; [32] חולין מ״ט:

ז [1] תנחומא פס׳ רבתי; [2] תנחומא; [3] תהלים קל״ב; [4] מלכים א׳ י״ב; [5] ספרי; [6] שמות ה׳; [7] במדבר א׳; [8] ספרי; [9] ישעיה ס״ו; [10] ספרי; [11] שמות ל״ו:

[י] [אמור להם. אליהם כמו זכור שמור אמור אליהם שיהיו כולם וכו׳]: לפי ג׳ י״ד אמור מלא וכו׳ שלם ואח״כ אמור כמו זכור וכו׳ דישנט וסה״ד ואח״כ נרשם ד״ה להם. שיהיו כולם שומעים כדי שתשלוט בהם הברכה לכך נאמר להם ואח״כ ד״ה יברכך:

ז [א] ע׳ במנחת שי: [ב] ע׳ בליקוטים אשר בסוף הספר:

ע ב ד ת ם. שהיה משא בני גרשון קל משל מררי שהיו נושאים הקרשים והעמודים והאדנים: .9 כ י ע ב ד ת ה ק ד ש ע ל י ה ם. משא דבר הקדושה, הארון והשלחן וגו׳ לפיכך בכתף ישאו: .10 ו י ק ר י ב ו ה נ ש א י ם א ת ח נ כ ת ה מ ז ב ח. לאחר שהתנדבו העגלות והבקר לשאת המשכן, נשאם לבם להתנדב קרבנות המזבח לחנכו: ו י ק ר י ב ו ה נ ש י א ם א ת ק ר ב נ ם ל פ נ י ה מ ז ב ח. [12] כי לא קבל משה מידם עד שנאמר לו מפי הגבורה: .11 י ק ר י ב ו א ת ק ר ב נ ם ל ח נ כ ת ה מ ז ב ח. [13] ועדיין לא היה יודע משה היאך יקריבו, אם כסדר תולדותם אם כסדר המסעות עד שנאמר לו מפי הקב״ה יקריבו למסעות איש יומו: .12 ב י ו ם ה ר א ש ו ן. [14] אותו היום נטל עשר עטרות, ראשון למעשה בראשית, ראשון לנשיאים וכו׳, כדאיתא בסדר עולם: ל מ ט ה י ה ו ד ה. [15] יחסו הכתוב על שבטו ולא שגבה משבטו והקריב. או אינו אומר למטה יהודה אלא שגבה משבטו והביא? ת״ל זה קרבן נחשון, משלו הביא: .13 ש נ י ה ם מ ל א י ם ס ל ת. למנחת נדבה: .14 ע ש ר ה ז ה ב. כתרגומו משקל עשר שקלי הקדש היה בה: מ ל א ה ק ט ר ת. [16] לא מצינו קטרת ליחיד ולא על מזבח החיצון אלא זו בלבד והוראת שעה היתה: .15 פ ר א ח ד. [17] מיוחד שבעדרו: .16 ש ע י ר ע ז י ם א ח ד ל ח ט א ת. [17] לכפר על קבר התהום[ג] טומאת ספק: .19–18 ה ק ר י ב נ ת נ א ל ב ן צ ו ע ר, ה ק ר ב א ת ק ר ב נ ו. [18] מה ת״ל הקריב בשבטו של יששכר מה שלא נאמר בכל השבטים? לפי שבא ראובן וערער ואמר די [דיי] שקדמני יהודה, אקריב אני אחריו. אמר לו משה מפי הגבורה נאמר לי שיקריבו כסדר מסעות לדגליהם. לכך אמר הקרב את קרבנו, והוא חסר יו״ד, שהוא משמע הקרב לשון צווי, שמפי הגבורה נצטוה הקרב. ומהו הקריב הקרב שני פעמים? שבשביל שני דברים זכה להקריב שני לשבטים. [19] אחת שהיו יודעים בתורה, שנאמר [19*] ומבני יששכר יודעי בינה לעתים, ואחת שהם נתנו עצה לנשיאים להתנדב קרבנות הללו. [ד] וביסודו של רבי משה הדרשן מצאתי אמר רבי פנחס בן יאיר נתנאל בן צוער השיאן עצה זו: .19 ק ע ר ת כ ס ף. מנין אותיותיו בגימטריא תתק״ל כנגד שנותיו של אדם הראשון: ש ל ש י ם ו מ א ה מ ש ק ל ה. על שם שכשהעמיד תולדות לקיום העולם בן ק״ל שנה היה, שנאמר [20] ויחי אדם שלשים ומאת שנה ויולד וגו׳: מ ז ר ק א ח ד כ ס ף. בגימטריא תק״ך על שם נח שהעמיד תולדות בן ת״ק שנה ועל שם עשרים שנה שנגזרה גזירת המבול קודם תולדותיו — [ה]כמו שפירשתי אצל [21] והיו ימיו מאה ועשרים שנה — לפיכך נאמר מזרק אחד כסף ולא נאמר מזרק כסף אחד כמו שנאמר בקערה לומר שאף אותיות של אחד מצטרפות למנין: ש ב ע י ם ש ק ל. כנגד שבעים אומות שיצאו מבניו: .20 כ ף א ח ת. כנגד התורה שנתנה מידו של הקב״ה: ע ש ר ה ז ה ב. כנגד עשרת הדברות: מ ל א ה ק ט ר ת.

נימטריא

[12] ספרי; [13] ספרי: [14] ע׳ *ויקרא ט׳ א׳ וכפרושנו שם; [15] ספרי: [16] ע׳ מנחות כ׳: [17] ע׳ ספרי; [18] ע׳ ספרי תנחומא; [19] ע״ג ב״ר פ׳ ע״ב; [19*] דה״י א׳ י״ב; [20] בראשית ה׳; [21] שם ו׳;

[ג] כל שם קבר התהום וטומאת התהום שבש״ס לשון ספק הוא כתהום שאינו גלוי מפני קבר התהום שכל העיר היו מסופקין שמא יש שם קבר ואין לו למת חלל טפח וטומאה שהיא רצוצה בוקעת ועולה לרקיע לכך היו בונין אותם ע״ג כיפין שאפילו יש שם קבר מתחת הרי חלל מפסיק * סוכה כ״א: [ד] אפשר צריך להקדים „אמר ר׳ פנחס בן יאיר נתנאל בן צוער השיאן עצה זו״ קודם „ביסודו של רמ״ה מצאתי״ והמעיין בילקוט יראה שהתיבות „נתנאל בן צוער השיאן עצה זו״ שייכים עוד לדברי הספרי וחסרים בספרי שלפנינו ולפי זה מה שרש״י העתיק כאן מיסודו של רמ״ה מתחיל עם הדבור „קערת כסף״: [ה] כנראה הם דברי רש״י בעצמו

גימטריא של קטרת תרי״ג מצות ובלבד שתחליף קו״ף בדל״ת על ידי א״ת ב״ש נ״ר ד״ק: 21. פר אחד. [22]כנגד אברהם שנאמר בו [23]ויקח בן בקר: איל אחד. [24]כנגד יצחק [25]ויקח את האיל וגו׳: כבש אחד. [26]כנגד יעקב [27]והכשבים הפריד יעקב: 22. שעיר עזים. [28]לכפר על מכירת יוסף, שנאמר [29]וישחטו שעיר עזים: 23. ולזבח השלמים בקר שנים. [30]כנגד משה ואהרן שנתנו שלום בין ישראל לאביהם שבשמים: אילם עתדים וכבשים. שלשה מינים כנגד כהנים ולוים וישראלים. וכנגד תורה ונביאים וכתובים. שלש חמשיות כנגד חמשה חומשין וחמשת הדברות הכתובין על לוח אחד וחמשה הכתובים על השני. עד כאן ביסודו [מיסודו] של רבי משה הדרשן: 24. ביום השלישי נשיא וגו׳. ביום השלישי היה הנשיא המקריב לבני זבולן וכן כלם אבל בנתנאל שנאמר בו הקריב נתנאל נופל אחריו הלשון לומר נשיא יששכר לפי שכבר הזכיר שמו והקרבתו ובשאר שלא נאמר בהן הקריב נופל עליהן לשון זה נשיא לבני פלוני אותו היום היה הנשיא המקריב לשבט פלוני: 84. ביום המשח אתו. [31]בו ביום שנמשח הקריב ומה אני מקיים אחרי המשח? שנמשח תחלה ואחר כך הקריב או אחרי המשח לאחר זמן ולא בא ללמד ביום המשח אלא לומר שנמשח ביום כשהוא אומר [32]ביום משחו [[י]אותם] למדנו שנמשח ביום ומה תלמוד לומר ביום המשח אותו? ביום שנמשח הקריב: קערת כסף שתים עשרה. [33]הם הם שהתנדבו ולא אירע בהם פסול: 85. שלשים ומאה הקערה האחת וגו׳. [34]מה תלמוד לומר? לפי שנאמר שלשים ומאה משקלה ולא פירש באיזו שקל. לכך חזר ושנאה כאן וכלל בכולן כל כסף הכלים. בשקל הקדש: כל כסף הכלים וגו׳. [35]למדך שהיו כלי המקדש מכוונים במשקלן שוקלן אחד אחד ושוקלן כלן כאחד לא רבה ולא מעט: 86. כפות זהב שתים עשרה. [36]למה נאמר? לפי שנאמר כף אחת עשרה זהב היא של זהב ומשקלה עשרה שקלים של כסף. או אינו אלא כף אחת של כסף ומשקלה עשרה שקלי זהב ושקלי זהב אין משקלם שוה לשל כסף? ת״ל כפות זהב של זהב היו: 89. ובבא משה. [37]שני כתובים המכחישים זה את זה שלישי בא והכריע ביניהם. כתוב אחד אומר [38]וידבר ה׳ אליו מאהל מועד והוא חוץ לפרכת. וכתוב אחד אומר [39]ודברתי אתך מעל הכפרת. בא זה והכריע ביניהם. משה בא אל אהל מועד ושם שומע את הקול הבא מעל הכפרת מבין שני הכרובים הקול יוצא מן השמים לבין שני הכרובים ומשם יצא לאהל מועד: וישמע את הקול. [40]יכול קול נמוך? ת״ל את הקול. הוא הקול שנדבר עמו [בו] בסיני. וכשמגיע לפתח היה נפסק ולא היה יוצא חוץ לאהל: מדבר. כמו מתדבר כבודו של מעלה לומר כן מדבר בינו לבין עצמו ומשה שומע מאליו: וידבר אליו. [41]למעט את אהרן מן הדברות:

בהעלתך

[22] וכן כמ׳ פרשה; [23] בראשית י״ח; [24] וכן כמ׳ פרשה; [25] בראשית כ״ב; [26] וכן כמ׳ פרשה; [27] בראשית ל׳;
[28] וכן כמ׳ פרשה; [29] בראשית ל״ז; [30] וכן כמ׳ פרשה; [31] ספרי; [32] ויקרא ז׳; [33] ספרי; [34] ע׳ ספרי;
[35] ספרי; [36] ספרי; [37] ספרי; [38] ויקרא א׳; [39] שמות כ״ה; [40] ע׳ ספרי ועי״ב * ר״ש ויקרא; [41] ע׳ ספרי;

ובמאמר מוסגר רמז על פירושו בבראשית ו׳ ולא דברי רמ״ה הם כאשר חשב החכם צונץ בספרו הגדול על דרשות היהודים צד רפ״ט; [י] כן צ״ל לפי ג׳ הכ״י וכן הוא בפסוק, ולא „אותו״ כאשר הוא בספרים נדפסים:

בהעלתך.

ח. 2. [בהעלתך. [1] [א] למה נסמכה פרשת המנורה לפרשת הנשיאים? לפי שכשראה אהרן חנכת הנשיאים חלשה דעתו שלא היה עמהם בחנוכה לא הוא ולא שבטו אמר לו הקב״ה חייך שלך גדולה משלהם שאתה מדליק ומטיב את הנרות]: בהעלתך. על שם שהלהב עולה כתוב בהדלקתן לשון עלייה. [2] שצריך להדליק עד שתהא שלהבת עולה מאליה. ועוד דרשו רבותינו [3] מכאן שמעלה היתה לפני המנורה שעליה הכהן עומד ומטיב: אל מול פני המנורה. [4] אל מול [ב] נר אמצעי שאינו בקנים אלא בגוף של מנורה: יאירו שבעת הנרות. [5] [[ג] ששה] שעל ששת הקנים [ואחד שבגוף] שלשה המזרחיים פונים למול האמצעי [הפתילות שבהן] וכן שלשה המערביים [ראשי הפתילות למול האמצעי] [6] ולמה? כדי שלא יאמרו לאורה הוא צריך: 3. ויעש כן אהרן. [7] להגיד שבחו של אהרן שלא שנה: 4. וזה מעשה המנרה. [8] שהראהו הקב״ה באצבע לפי שנתקשה בה. לכך נאמר וזה: מקשה. בטדייץ בלעז. לשון [9] דא לדא נקשן. [10] עשת של ככר זהב היתה ומקיש בקורנס וחותך בכשיל לפשט אֵבריה כתקונן ולא נעשית אברים אברים על ידי חבור: עד ירכה עד פרחה. [11] ירכה היא השידה [השדרה] שעל הרגלים חלול כדרך [כגון] מנורות כסף שלפני השרים: עד ירכה עד פרחה. כלומר גופה של מנורה כולה וכל התלוי בה: עד ירכה. שהוא אבר גדול עד פרחה שהוא מעשה דק שבה הכל מקשה. ודרך עַד לשמש בלשון זה. כמו [12] מגדיש ועד קמה ועד כרם זית: כמראה אשר הראה וגו׳. [13] כתבנית אשר הראהו בהר. כמו שנאמר [14] וראה ועשה בתבניתם וגו׳: כן עשה את המנרה. מי שעשאה. ומדרש אגדה [15] על ידי הקב״ה נעשית מאליה: 6. קח את הלוים. [16] קחם בדברים אשריכם שתזכו להיות שמשים למקום: 7. הזה עליהם מי חטאת. של אפר הפרה מפני טמאי מתים שבהם: והעבירו תער. מצאתי בדברי רבי משה הדרשן לפי שנתנו כפרה על הבכורות שעבדו ע״ז והיא קרויה זבחי מתים והמצורע קרוי מת [ד] הזקיקם תגלחת כמצורעים: 8. ולקחו פר בן בקר. והוא עולה. כמו שכתוב [ה] ועשה את האחד עולה והוא קרבן צבור בע״ז: ופר שני. [17] מה תלמוד לומר שני? לומר לך מה עולה לא נאכלת אף חטאת לא נאכלת. ובזו יש סמך לדבריו בת״כ ואומר אני שהוראת שעה היתה ששעיר היה להם להביא לחטאת ע״ז עם פר העולה: 9. והקהלת את כל עדת. לפי שהלוים נִתָּנִים קרבן כפרה תחתיהם יבואו ויעמדו על קרבנם ויסמכו ידיהם עליהם: 11. והניף אהרן את הלוים תנופה. כדרך שאשם מצורע טעון תנופה חי. שלש תנופות נאמרו בפרשה זו. הראשונה לבני קהת לכך נאמר בם [18] והיו לעבוד את עבודת ה׳ לפי שעבודת קדש הקדשים עליהם הארון והשלחן וגו׳. השניה לבני גרשון לכך נאמר בם

ח [1] ע׳ תנחומא: [2] ת״כ פ׳ אמור פרק כ״א: [3] ספרי: [4] ע׳ מנחות ל״ח ב׳: [5] ע׳ ספרי: [6] ע׳ תנחומא: [7] ספרי: [8] שם מנחות כ״ט: [9] דניאל ה׳: [10] ע׳ ספרי: [11] ע״ג *שמות כ״ה ל״א: [12] שפטים ע״ו: [13] ספרי: [14] שמות כ״ה: [15] תנחומא: [16] ע׳ ת״כ פ׳ מילואים: [17] ת״כ פ׳ ויקרא ד׳ ג׳ פר בן בקר גם הוריות ה׳ כ׳: [18] במדבר ב׳:

ח [א] רק ברמב״ן הוא בשם רש״י: [ב] *אמצעי עומד על גופה של מנורה והשאר על הקנים ומשמע קרא אותן שעל הקנים מצודדות כלפי אותם של מערב: [ג] ע׳ בתשובת ריב״ש: [ד] [שנ׳ אל נא תהי כמת. בשביל זאת]: [ה] ועשה את האחד חטאת ואת האחד עולה בפסוק י״ב:

כם תנופה לה׳ שאף עליהם היתה עבודת הקודש יריעות וקרסים [[י]וקרשים] הנראים בבית קדש הקדשים, והשלישית לבני מררי: 16. נתנים נתנים. נתונים למשא נתונים לשיר: פטרת. פתיחת: 17. כי לי כל בכור. שלי היו הבכורות בקו הדין שהגנתי עליהם בין בכורי מצרים ולקחתי אותם לי עד שטעו בעגל ועכשיו ואקח את הלוים: 19. [ואתנה וגו׳. חמשה פעמים נאמר בני ישראל במקרא זה להודיע חיבתן שנכפלו אזכרותיהן במקרא אחד [19] [י]כמנין חמשה חומשי תורה, וכך ראיתי בבראשית רבה]: ולא יהיה בבני ישראל נגף. שלא יצטרכו לנשת אל הקדש, שאם ינשו יהיה נגף: 20. ויעש משה ואהרן וכל עדת וגו׳. משה העמידן ואהרן הניפן וישראל סמכו את ידיהם: 22. כאשר צוה ה׳ כן עשו. להגיד שבח העושין והנעשה בהן, שאחד מהם לא עכב: 24. [זאת אשר ללוים. [20] [ח]שָׁנִים פוסלים בהם ואין המומין פוסלים בהם]: מבן חמש ועשרים. [20] ובמקום אחר אומר [21] מבן שלשים שנה הא כיצד? מבן כ״ה בא ללמוד הלכות עבודה ולומד חמש שנים ובן שלשים עובד. מכאן לתלמיד שלא ראה סימן יפה [ט]במשנתו בחמש שנים שוב אינו רואה: 25. ולא יעבד עוד. [22] עבודת משא בכתף, אבל חוזר הוא לנעילת שערים ולשיר ולטעון עגלות וזהו ושרת את אחיו עם אחוהי, כתרגומו: 26. לשמר משמרת. לחנות סביב לאוהל ולהקים ולהוריד בשעת המסעות:

ט. 1. בחדש הראשון. [1] פרשה שבראש הספר לא נאמרה עד אייר, למדת שאין סדר מוקדם ומאוחר בתורה [א] [2] ולמה לא פתח בזו? מפני שהיא גנותן של ישראל [ב]שכל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר לא הקריבו אלא פסח זו בלבד: 2. במועדו. [2] אף בשבת, [במועדו] [ג]אף בטומאה]: 3. ככל חקתיו. [3] אלו מצות שבגופו [4] שה תמים זכר בן שנה: וככל משפטיו. אלו מצות [ד]שעל גופו ממקום אחר [נצטוו במקום אחר] [[ה]כגון שבעת ימים] למצה ולביעור חמץ. ([ו]מצות שבגופו. שה תמים זכר בן שנה. שעל גופו. צלי אש ראשו על כרעיו ועל קרבו. שחוץ לגופו. מצה וביעור חמץ): 4. וידבר משה וגו׳. [5] מה ת״ל? והלא נאמר [6] וידבר משה את מועדי ה׳? אלא כששמע פרשת מועדים מסיני, אמרה להם וחזר והזהירם בשעת מעשה: 6. לפני משה ולפני אהרן. [7] כששניהן יושבין בבית המדרש באו ושאלום. ולא יתכן לומר זה אחר זה, שאם משה לא היה יודע אהרן מנין לו: 7. למה נגרע. [8] אמר להם אין קדשים קרבים בטומאה אמרו

[19] ע״כ בתנחומא פ׳ כי תשא וכויקרא רבה פ׳ ב׳: [20] חולין כ״ד ספרי: [21] במדבר ד׳: [22] ע׳ ספרי:

ט [1] ספרי פסחים ו׳ ב׳: [2] ע׳ ספרי: [3] ספרי ע״ג פסחים ל״ה: [4] שמות י״ב: [5] ספרי: [6] ויקרא כ״ג: [7] ע׳ ספרי מ״ג כ״ב קמ״ט: [8] ע׳ ספרי:

[י] יריעות הקרשים. בבחיי, דאלו קרש״ם ממשא בני מררי היו: [י] ע׳ בב״ר פ׳ ג׳ ששם נדרש חמשה פעמים ״אור״ כנגד חמשה חומשי תורה: [וכך ראיתי בב״ר]: [ח] *לוים בשנים פוסלים. פחות מבן שלשים ויותר מבן נ׳ כדכתיב זאת אשר ללוים וגו׳ זאת משמע מיעוטא: [ט] לומד ושוכחו:

ט [א] *לא הקפידה תורה על סדר מוקדם ומאוחר ופרשיות שנאמרו תחלה הקדימו המאוחרות להן: [ב] ע׳ תוס׳ קרושין ל״ח ב׳ ד״ה הואיל: [ג] במועדו השני בפסוק ג׳ הוא דורש אף בטומאה כנראה מספרי: [ד] שעל גופו לשבעה ולמצה ולביעור חמץ. נ׳ הספרי: [ה] [לשבעת הימים]. [לְשָׂבְעָה] לשון שובע שהפסח נאכל על השובע: [ו] היא נ׳ הרמב״ן ועליה כתב המזרחי שהיא

אמרו לו יזרק הדם [י] עלינו בכהנים טהורים ויאכל הבשר לטהורים. אמרו להם עמדו ואשמעה כתלמיד המובטח לשמוע מפי רבו. אשרי ילוד אשה שכך מובטח. שכל זמן שהיה רוצה היה מדבר עם השכינה. וראויה היתה פרשה זו ליאמר על ידי משה כשאר כל התורה כולה אלא שזכו אלו שתאמר על ידיהן. שמגלגלין זכות ע״י זכאי: .10 או בדרך רחקה. [9] [ח] נקוד [ט] עליו. לומר לא שרחוקה ודאי אלא שהיה חוץ לאסקופת העזרה כל זמן שחיטה. [10] פסח שני מצה וחמץ עמו בבית ואין [י] שם יום טוב ואין אסור חמץ [בו] אלא עמו באכילתו: .14 וכי יגור אתכם גר ועשה פסח. [11] יכול כל המתגייר יעשה פסח מיד? ת״ל חקה אחת וגו׳ אלא כך משמעו וכי יגור אתכם גר ובא לעשות פסח עם חבריו כחקת הפסח וכמשפטו יעשה: .15 המשכן לאהל העדת. המשכן העשוי להיות אהל ללוחות העדות: יהיה על המשכן. כמו הֹוֶה על המשכן, וכן לשון כל הפרשה: .17 העלות הענן. כתרגומו אסתלקות, וכן ונעלה הענן. ולא יתכן לכתוב ולפי עלות הענן ועלה הענן, שאין זה לשון סלוק אלא צמוח ועלייה, כמו [12] הנה עב קטנה ככף איש עולה מים: .18 על פי ה׳ יסעו. שנינו במלאכת המשכן[13] כיון שהיו ישראל נוסעים היה עמוד הענן מתקפל ונמשך על גבי בני יהודה כמין קורה, תקעו והריעו ותקעו ולא היה מהלך עד שמשה אומר קומה ה׳ [יא] ונסע דגל מחנה יהודה. זו בספרי: ועל פי ה׳ יחנו. [14] כיון שהיה ישראל חונים עמוד הענן היה מתמר ועולה ונמשך על גבי בני יהודה כמין סוכה ולא היה נפרש עד שמשה אומר שובה ה׳ רבבות אלפי ישראל. הוי אומר על פי ה׳ וביד משה: .20 ויש. כלומר ופעמים: ימים מספר. ימים מועטים: .22 או ימים. שנה [כמו [15] ימים תהיה גאולתו]:

י, .2 (עשה לך. שיהיו תוקעין לפניך כמלך, כמו שנאמר [1] ויהי בישרון מלך: עשה לך. אתה עשה ומשתמש בהם ולא אחר): למקרא העדה. כשתרצה לדבר עם סנהדרין ושאר העם ותקראם לאסוף אליך תקראם על ידי חצוצרות: ולמסע את המחנות. בשעת סלוק מסעות [א] תתקעו בהם לסימן נמצאת אתה אומר [2] [ב] על פי שלשה היו נוסעים על פי הקב״ה ועל פי משה ועל פי החצוצרות: מקשה. [3] מן העשת תעשה בהקשת הקורנס: .3 ותקעו בהן. בשתיהן והוא סימן למקרא העדה שנאמר ונועדו אליך כל העדה אל פתח אהל מועד: .4 ואם באחת יתקעו. הוא סימן למקרא הנשיאים שנאמר ונועדו אליך הנשיאים

[9] ספרי פסחים ל״ג כ׳; [10] ע׳ פסחים ל״ט; [11] ספרי; [12] מלכים א׳ י״ח: [13] פ׳ י״ג; [14] ברייתא דמלאכת המשכן פ׳ י״ג; [15] ויקרא כ״ה:

י [1] דברים ל״ג; [2] כדמס״ת פ׳ י״ג: [3] ספרי:

הנכונה: [י] כאשר הוא ברש״י בך הוא גם בילקוט וע׳ במז׳ שגרס יזרק הדם על הטמאים ויאכל וכו׳: [ח] נקוד על ה׳ שברחוקה וכל נקוד למעט הדבר בא דמשמע סמיוה להא תיבה מהכא: [ט] [על ה״א]. וכן הוא בספרי ובתלמוד: [י] [ואין עליו שם]: [יא] [קומה ה׳ זו בספרי ונסע דגל מחנה יהודה]. נוסחת כ״י וע׳ במז׳ והמעיין בברייתא דמלאכת המשכן ובספרי ימצא כוונת רש״י שהדבור ״ולא היה מהלך עד שמשה אומר קומה ה׳״ כתוב בספרי והשאר בברייתא דמלאכת המשכן וכן הוא גם בסיפא דקרא ״על פי ה׳ יחנו״ כיון וכו׳ זו היא גם כן בברייתא דמלאכת המשכן והדבור ״ולא היה נפרש״ וכו׳ הוא שוב מספרי:

י [א] [מסעות סה״ד ואח״כ מתחיל ד״ה ותקעו בהן לסימן וכו׳]: [ב] וה״ל בברייתא ״על פי ג׳ היו ישראל נוסעין על פי הקודש (צ״ל רוח הקודש כאשר הוא ברש״י של במה כ״י) ועל פי משה ועל פי חצוצרות. על פי הקודש מנין שנ׳ על פי ה׳ יסעו בני ישראל. על פי משה כיצד משה

הנשיאים ואף הן יעידתן אל פתח אהל מועד ומגזרה שוה[ג] הוא בא בספרי: .5 ותקעתם תרועה. סימן מסע המחנות תקיעה תרועה ותקיעה. כך הוא נדרש בספרי[4] מן המקראות היתרים: .7 ובהקהיל את הקהל וגו'. [5] לפי שהוא אומר והיו לך למקרא העדה ולמסע את המחנות מה מקרא העדה תוקע בב' כהנים ובשתיהם שנאמר ותקעו בהן וגו' אף מסע המחנות בשתיהם. יכול מה מסע המחנות תוקע ומריע ותוקע אף מקרא העדה תוקע ומריע ותוקע ומעתה אין חילוק בין מקרא העדה למסע את המחנות? תלמוד לומר ובהקהיל את הקהל וגו' לומר [לימד] שאין תרועה למקרא העדה והוא הדין לנשיאים. הרי סימן לשלשתם מקרא העדה בשתים ושל נשיאים באחת. זו וזו אין בהם תרועה ומסע המחנות בשתים על ידי תרועה ותקיעה: .8 ובני אהרן יתקעו. במקראות ובמסעות הללו: .10 על עלתיכם. [6] בקרבן צבור הכתוב מדבר: אני ה' אלהיכם. מכאן למדנו [7] מלכיות עם זכרונות ושופרות שנאמר ותקעתם הרי שופרות. לזכרון זה זכרונות. אני ה' אלהיכם זה מלכיות וכו': .11 בחדש השני. *[7] נמצאת [אתה] אומר שנים עשר חדש חסר עשרה ימים עשו בחורב. שהרי בראש חדש סיון חנו שם ולא נסעו עד עשרים באייר לשנה הבאה: .12 למסעיהם. כמשפט המפורש למסע דגליהם מי ראשון ומי אחרון: במדבר פארן. קברות התאוה במדבר פארן היה ושם חנו ממסע זה: .17 והורד המשכן. [8] כיון שנוסע דגל יהודה נכנסו אהרן ובניו ופרקו את הפרכת וכסו בה את הארון שנאמר [9] ובא אהרן ובניו בנסוע המחנה, ובני גרשון ובני מררי פורקין המשכן וטוענין אותו בעגלות [[ד] ונוסעין] והארון וכלי הקדש של משא בני קהת עומדים מכוסין ונתונין על המוטות עד שנסע דגל מחנה ראובן ואחר כך ונסעו הקהתים: .21 נשאי המקדש. נושאי הדברים המקודשים: והקימו את המשכן. [ה] בני גרשון ובני מררי שהיו קודמים להם מסע שני דגלים היו מקימין את המשכן כשהיה הענן שוכן [10] וסימן החנייה נראה בדגל מחנה יהודה והם חונים ועדיין בני קהת באים מאחריהם עם שני דגלים האחרונים והיו בני גרשון ובני מררי מקימין את המקדש [המשכן] וכשבאים בני קהת מוצאים אותו על מכונו ומכניסין בו הארון והשלחן והמנורה והמזבחות. וזהו משמעות המקרא והקימו מקימי המשכן אותו עד–טרם–באם של בני קהת: .25 מאסף לכל המחנת. תלמוד ירושלמי [11] לפי שהיה שבטו של דן מרובה באוכלוסים היה נוסע באחרונה וכל מי שהיה מאבד דבר היה מחזירו לו. אית מאן [אתיא כמאן] דאמר כתיבה היו מהלכין ומפיק לה מן [12] כאשר יחנו כן יסעו. ואית דאמרי כקורה היו מהלכין ומפיק לה מן מאסף לכל המחנות: .28 אלה מסעי. זה סדר מסעיהם: ויסעו. ביום ההוא נסעו: .29 חבב. [13] הוא יתרו. שנאמר [14] מבני חובב חותן משה. ומה ת"ל [15] ותבאנה אל רעואל אביהן? מלמד שהתינוקות

קורין

[4] נס ר"ה ל"ד ; [5] ע' ספרי ; [6] ספרי ערכין י"א ב' ; [7] ספרי : *[7] ע' ק"ע פ"ח ; [8] ברייתא דמלאכת המשכן פ' י"ג ע"ג תנחומא פ' במדבר : [9] במדבר ד' ; [10] ע' * לעיל ע' י"ח ; [11] ירושלמי עירובין פ' ה' ; [12] במדבר ב' ; [13] ספרי : [14] שפטים ד' : [15] שמות ב' :

היה אומר מבערב בהשכמה אתם יוצאים מיד התחילו ישראל להיות מוציאין בהמתם ומתקנים את כליהם לצאת. על פי חצוצרות מנין תקעו והריעו ותקעו על כל דגל ודגל": [ג] *מה תקיעה האמורה בעדה בפתח אהל מועד אף תקיעה האמורה בנשיאים בפתח אהל מועד: [ד] לפי נוסחא זו אין אנו צריכים להגהה של בעל צידה לדרך שגרס בסוף הדבור "ואח"כ נסעו" (ר"ל בני גרשון ובני מררי) ומה שכתוב אח"כ הקהתים נושאי המקדש לפי דעתו הוא דבור בפני עצמו וקאי על הפסוק כ"א המתחיל ונסעו הקהתים: [ה] ע"ג לשון רש"י בזבחים ס"א :

קורין לאבי אביהן אבא. ושמות הרבה [ושני שמות[י]] היו לו. יתרו על שם שיתר פרשה אחת בתורה, חובב על שחיבב את התורה וכו': נסעים אנחנו אל המקום. [16] מיד עד שלשה ימים אנו נכנסין לארץ, שבמסע זה הראשון נסעו על מנת ליכנס לארץ ישראל אלא שחטאו במתאוננים. ומפני מה שתף משה עצמו עמהם? שעדיין לא נגזרה גזרה עליו וכסבור שהוא נכנס: 30. אל ארצי ואל מולדתי. [17] אם בשביל נכסי אם בשביל משפחתי: 31. אל נא תעזב. [18] אין נא אלא לשון בקשה. שלא יאמרו לא נתגייר יתרו מחבה, סבור היה שיש לגרים חלק בארץ עכשיו שראה שאין להם חלק הניחם והלך לו: כי על כן ידעת חנתנו במדבר. [19] כי נאה לך לעשות זאת על אשר ידעת חנותנו במדבר וראית נסים וגבורות שנעשו לנו: כי על כן ידעת. כמו על אשר ידעת. כמו [20] כי על כן לא נתתיה [לשלה בני], [21] כי על כן באו, [22] כי על כן ראיתי פניך: והיית לנו לעינים. לשון עבר, כתרגומו[י]. דבר אחר [23] לשון עתיד, כל דבר ודבר שיתעלם מעינינו [ממנו] תהיה מאיר עינינו [כמו שהארת עינינו בפרשת דיינים]. דבר אחר שתהא חביב עלינו כגלגל עינינו, שנאמר [24] ואהבתם את הגר: 32. והיה הטוב ההוא. [25] מה טובה הטיבו לו? אמרו כשהיו ישראל מחלקין את הארץ היה דושנה של יריחו ת"ק אמה על ת"ק אמה והניחוהו מלחלוק, אמרו מי שיבנה בית המקדש בחלקו הוא יטלנו, בין כך ובין כך נתנוהו לבני יתרו ליונדב בן רכב (שנאמר [26] ובני קיני חותן משה עלו מעיר התמרים וגו'): 33. דרך שלשת ימים. [27] מהלך שלשת ימים הלכו ביום אחד, שהיה הקב"ה חפץ להכניסם לארץ מיד: וארון ברית ה' נסע לפניהם דרך שלשת ימים. [28] זה הארון היוצא עמהם למלחמה ובו שברי לוחות מונחים ומקדים לפניהם דרך שלשת ימים לתקן להם מקום חנייה: 34. וענן ה' עליהם יומם. [29] שבעה עננים כתובים במסעיהם ארבעה מארבע רוחות ואחד למעלה ואחד למטה ואחד לפניהם, מנמיך את הגבוה ומגביה את הנמוך והורג נחשים ועקרבים: 35. ויהי בנסע הארן. [30] עשה לו סימניות[ח] מלפניו ומלאחריו לומר שאין זה מקומו ולמה נכתב כאן כדי להפסיק בין פורענות[ט] לפורענות וכו', כדאיתא בכל כתבי הקדש[31]: קומה ה'. לפי שהיה מקדים לפניהם מהלך שלשה ימים היה משה אומר עמוד והמתן לנו ואל תתרחק יותר. במדרש תנחומא בויקהל: ויפצו איביך. [32] המכונסין: וינסו משנאיך. [32] אלו הרודפים: משנאיך. [32] אלו שונאי ישראל. שכל השונא את ישראל שונא את מי שאמר והיה העולם, שנאמר [33] ומשנאיך נשאו ראש, ומי הם? על עמך יערימו סוד: 36. שובה ה'. מנחם תרגמו [פירשו] לשון מרגוע, וכן [34] בשובה ונחת תושעון:

רבבות

[16] ע' ספרי; [17] ספרי; [18] ספרי; [19] ספרי; [20] בראשית ל"ח; [21] שם י"ט; [22] שם ל"ג; [23] ספרי; [24] דברים י'; [25] ספרי; [26] שופטים א'; [27] ע' ספרי; [28] ספרי ירושלמי שקלים פ' ו'; [29] ספרי מכילתא פ' בשלח ברייתא דמלאכת המשכן פ' י"ד; [30] ע' ספרי; [31] שבת קט"ו ב'; [32] ספרי; [33] תהלים פ"ג; [34] ישעיה ל':

[ו] וכן הוא בספרי (ומה שפירש רש"י בפ' יתרו שבע שמות היו ליתרו הביא שם על פי המכילתא): [י] וכן הוא דעת ר' יהודה בספרי: [ח] * עשה לה סימניות. להבדילה מן הסמוכות לה: מלמעלה ולמטה. בתחלה ובסוף ויהי בנסוע הארון: שאין זה מקומה. שאינה ראויה לכאן דלאו בהלכות מסעות משתעי לעיל מיניה אלא ברגלים היתה ראויה ליכתב בפ' במדבר סיני: [ט] פורענות שניה ויהי העם כמתאוננים פירענות ראשונה ויסעו מהר ה' שסרו מאחרי ה', שבת קט"ז א' וע' רש"י ותוס' שם:

רבבות אלפי ישראל. [35]מגיד שאין השכינה שורה בישראל פחותים משני אלפים ושתי רבבות:

יא. 1. ויהי העם כמתאננים. [1]אין העם אלא רשעים, וכן הוא אומר [2]מה אעשה לעם הזה, ואומר [3]העם הזה הרע, וכשהם כשרים קרואים עמי, שנאמר [4]שלח עמי, [5]עמי מה עשיתי לך: כמתאננים. [6]אין מתאוננים אלא לשון עלילה מבקשים עלילה האיך לפרוש מאחרי המקום, וכן הוא אומר בשמשון [7]כי תואנה הוא מבקש: רע באזני ה׳. תואנה שהיא רעה באזני ה׳, שמתכוונים שתבא באזניו ויקניט. אמרו אוי לנו כמה לובטנו [ליבטנו] בדרך הזה שלשה ימים שלא נחנו מענוי הדרך: ויחר אפו. אני הייתי מתכוין לטובתכם שתכנסו לארץ מיד: בקצה המחנה. [8]במוקצין שבהם לשפלות, אלו ערב רב, רבי שמעון בן מנסיא אומר בקצינים שבהם ובגדולים: 2. ויצעק העם אל משה. [8]משל למלך בשר ודם שכעס על בנו והלך הבן אצל אוהבו של אביו ואמר לו צא ובקש עלי מאבא: ותשקע האש. [8]שקעה במקומה, שאלו חזרה לאחת הרוחות היתה מקפלת והולכת כל אותו הרוח: 4. והאספסף. [9]אלו ערב רב שנאספו עליהם בצאתם ממצרים: וישבו גם בני ישראל ויבכו עמהם: מי יאכלנו בשר. [9]וכי לא היה להם בשר? והלא כבר נאמר [10]וגם ערב רב עלה אתם וצאן ובקר וגו׳, ואם תאמר אכלום והלא בכניסתן לארץ נאמר [11]ומקנה רב היה לבני ראובן וגו׳? אלא שמבקשים עלילה: 5. אשר נאכל במצרים חנם. [12]אם תאמר שמצריים נותנים להם דגים חנם והלא כבר נאמר [13]ותבן לא ינתן להם, אם תבן לא היו נותנין להם חנם דגים היו נותנין להם חנם? ומהו אומר חנם? חנם מן המצות: את הקשאים. [14]אמר רבי שמעון מפני מה המן משתנה לכל דבר חוץ מאלו? מפני שהן קשים למניקות, אומרים לאשה אל תאכלי שום ובצל מפני התינוק, משל למלך [א]כו׳, כדאיתא בספרי: הקשאים. הם קוקו׳מברוש בלעז: אבטחים. [ב]בורי״קש [בודיקש]: החציר. [15]כרישין פוריל״ש [תרגומו ית בוציניא וכו׳]: 6. אל המן עינינו. [16]מן בשחר מן בערב: 7. והמן כזרע גד. [16]מי שאמר זה לא אמר זה ישראל אומרים בלתי אל המן עינינו והקב״ה הכתיב בתורה והמן כזרע גד וגו׳, כלומר ראו באי עולם על מה מתלוננים בני והמן כך וכך הוא חשוב: כזרע גד. [17][ג]עגול כגידא זרע קוליינדרו [אליינדרא[ד]]: הבדלח. שם אבן טובה: 8. שטו. אין שיט אלא לשון טיול אישבנ״ייר בלא עמל: וטחנו ברחים וגו׳. [18]לא ירד ברחים ולא בקדרה ולא במדוכה אלא משתנה היה טעמו לנטחנין ולנדוכין ולמבושלין: בפרור. קדרה: לשד השמן. לחלוה של שמן, כך פירשו דונש, ודומה לו

נהפך

[35] ספרי יבמות ס״ג:

יא [1] ספרי; [2] שמות י״ז: [3] ירמיה י״ג: [4] שמות ה׳: [5] מיכה ו׳: [6] ספרי: [7] שפטים י״ד: [8] ע׳ ספרי ותנחומא; [9] ע׳ ספרי; [10] שמות י״ב: [11] במדבר ל״ב: [12] ספרי: [13] שמות ה׳: [14] ספרי: [15] פסחים ל״ע; [16] ע׳ ספרי: [17] יומא ע״ה: [18] ספרי:

יא [א] שמסר בנו לפדגוג והיה יושב ובפקדו ואומר לו גראה שלא יאכל מאכל רע ובכל כך היה הבן ההוא מתרעם על אביו לומר שלא מפני שאוהבני אלא שאי אפשי לו שאוכל: [ב] [מלוניש] וכן הוא ברש״י ע״ז ל׳ ועי״ג בביאור הרמב״ן וע׳ *קדושין מ״ו ב׳ שם פירש״י בוריק״ש כמו פה בפסוק: [ג] *זרע הגד אינו לבן אבל עגול הוא והכי קאמר קרא והוא עגול כזרע גד ולבן כמרגלית: כגידא. גרעין של אלייג״דרא שדומה לזרע פשתן שגם הוא עגול: [ד] ועי״ג *שמות ט״ז אות כ״ה בפרושנו:

[19] נהפך לשדי בחרבוני קיץ והלמ״ד יסוד נהפך לחלוחי בחרבוני קיץ. ורבותינו פירשוהו [20] לשון שדים [ה] אך אין ענין שדים אצל שמן. ואי אפשר לומר לשד השמן לשון [21] וישמן ישורון, שאם כן היה המ״ם נקוד קמץ [קטן] וטעמו למטה תחת המ״ם עכשיו שהמ״ם נקוד פתח קטן והטעם תחת השי״ן לשון שמן הוא. והשי״ן הנקודה בקמץ גדול ואינה נקודה בפתח קטן מפני שהוא סוף פסוק [ו]. ד״א [22] לשד לשון נוטריקון ליש שמן דבש. כעיסה הגלושה בשמן וקטופה בדבש. ותרגם של אנקלוס דמתרגם דליש במשחא נוטה לפתרונו של דונש, שהעיסה הגלושה בשמן לחלוחית שמן יש בה: 10. בכה למשפחתיו. משפחות משפחות נאספים ובוכים לפרסם תרעומתן בגלוי. ורבותינו אמרו [23] למשפחותיו על עסקי משפחות. על עריות הנאסרות להם: 12. כי תאמר אלי. [24] שאתה אומר אלי שאהו בחקיך. והיכן אמר לו כן? [25] לך נחה את העם. ואומר [26] ויצום אל בני ישראל על מנת שיהיו סוקלים אתכם ומחרפים אתכם: על האדמה אשר נשבעת לאבתיו. אתה אומר לי לשאתם בחיקי: 15. ואם ככה את עשה לי. [27] תשש כחו של משה כנקבה [28] כשהראהו הקב״ה הפורענות שהוא עתיד להביא עליהם על זאת אמר לפניו אם כן הרגני תחלה: ואל אראה ברעתי. [29] [ז] ברעתם היה לו לכתוב. אלא שכינה הכתוב, וזה אחד מתקוני סופרים בתורה לכינוי ולתקון לשון [שכנו לתקון הלשון]: 16. אספה לי. הרי תשובה לתלונתך שאמרת לא אוכל אנכי לבדי. [30] והזקנים הראשונים היכן היו? והלא אף במצרים ישבו עמהם, שנאמר [31] לך ואספת את זקני ישראל? אלא באש תבערה מתו, וראוים היו לכך מסיני, דכתיב [32] ויחזו את האלהים. שנהגו קלות ראש, כנושך פתו ומדבר בפני המלך, וזהו [32] ויאכלו וישתו. ולא רצה הקב״ה ליתן אבלות במתן תורה ופרע להם כאן: אשר ידעת כי הם וגו׳. [33] אותן שאתה מכיר שנתמנו עליהם שוטרים במצרים בעבודת פרך והיו מרחמים עליהם ומוכים על ידם, שנאמר [34] ויכו שוטרי בני ישראל. עתה יתמנו [ח] בגדולתן כדרך שנצטערו בצרתן: ולקחת אתם. [35] קחם בדברים. אשריכם שנתמניתם פרנסים על בניו של מקום: והתיצבו שם עמך. [35] כדי שיראו ישראל וינהגו בהם גדולה וכבוד ויאמרו חביבין אלו שנכנסו עם משה לשמוע דבור מפי הקב״ה: 17. וירדתי. [36] זו אחת [ט] מעשר ירידות הכתובות בתורה: ודברתי עמך. ולא עמהם: ואצלתי. כתרגומו וארבי, כמו [37] ואל אצילי בני ישראל: ושמתי עליהם. [38] למה משה דומה באותה שעה לנר שמונח על גבי מנורה והכל מדליקין הימנו ואין אורו חסר כלום: ונשאו אתך. [39] התנה עמהם על מנת שיקבלו עליהם טורח בני שהם טרחנים וסרבנים: ולא תשא אתה לבדך. [39] הרי תשובה למה שאמרת לא אוכל אנכי לבדי: 18. התקדשו. [39]* הזמינו עצמכם לפורענות. וכן הוא אומר [40] והקדישם ליום הרגה: 20. עד חדש

ימים

[19] תהלים ל״ב: [20] ע׳ ספרי: [21] דברים ל״ב: [22] ספרי: [23] ספרי יומא ע״ה: [24] ע״ ספרי: [25] שמות ל״ב: [26] שמות ו׳: [27] ע״ב * דברים ה׳ כ״ד וע״ע סוס׳ י״ט כיבמות פ׳ ע״ז מסכה ו׳ ד״ה בת קול: [28] ספרי: [29] ספרי מכילתא ותנחומא פ׳ בשלח: [30] ע׳ תנחומא: [31] שמות ג׳: [32] שמות כ״ד: [33] ע׳ ספרי: [34] שמות ה׳: [35] ספרי: [36] ספרי: [37] שמות כ״ד: [38] ספרי: [39] ע׳ ספרי ע״ג שה״ש רבה פסוק לר״ה שמכיך מדליק מנר לנר: *[39] ספרי: [40] ירמיה י״ב:

[ה] מה הדד הזה תינוק מצטער בשעה שפורש ממנו כך היו ישראל מצטערים בשעה שפרשו מן המן (ספרי): [ו] ואין זה לשון שומן אלא לשון שמן לפיכך טעמו נקור למעלה ומ״ם שלו נקוד פתח קטן ולפי שהוא סוף פסוק נהפך השי״ן לינקד בקמץ גדול * יומא ע״ה: [ז] ע׳ * איוב ל״ב פסוק ג׳ שפירש שם ברעתך היה לו לכתוב אלא שכינה הכתוב וכו׳ וכן הוא בס׳ עיקרים במאמר ג׳ סוף פ׳ כ״ב: [ח] אולי צ״ל יתהנו: [ט] ע׳ אברר״ן

ימים. זו בכשרים שמתמצין [שמתמצעין] על מטותיהן ואחר כך נשמתן יוצאה, וברשעים הוא אומר הבשר עודנו בין שניהם. כך היא שנויה [י] בספרי, אבל במכילתא [41] שנויה חלוף. הרשעים אוכלים ומצטערין שלשים יום והכשרים הבשר עודנו בין שניהם: עד אשר יצא מאפכם. כתרגומו דתקוצון ביה. יהא דומה לכם כאלו אכלתם ממנו יותר מדאי עד שיוצא ונגעל לחוץ דרך האף: והיה לכם לזרא. [42] שתהיו מרחקין אותו יותר ממה שקרבתם. ובדברי רבי משה הדרשן ראיתי שיש לשון [מקום] שקורין לחרב זרא: את ה' אשר בקרבכם. [43] אם לא [יא] שנטעתי שכינתי ביניכם לא גבה לבבכם ליכנס לכל הדברים הללו: 21. שש מאות אלף רגלי. לא חש למנות את הפרט שלשת אלפים היתרים. ורבי משה הדרשן פירש שלא בכו אלא אותן שיצאו ממצרים: 22. הצאן ובקר ישחט. [44] זה אחד מארבעה דברים שהיה רבי עקיבא דורש ואין רבי שמעון דורש כמותו. רבי עקיבא אומר שש מאות אלף רגלי, ואתה אמרת בשר אתן להם ואכלו חדש ימים הצאן ובקר, הכל כמשמעו. מי מספיק להם, כענין שנאמר [45] [יב] ומצא כדי גאולתו. ואיזו קשה זו או [46] שמעו נא המורים? אלא לפי שלא אמר ברבים חיסך לו הכתוב ולא נפרע ממנו. וזו של מריבה היתה בגלוי לפיכך לא חיסך לו הכתוב. רבי שמעון אומר חס ושלום לא עלתה על דעתו של אותו צדיק כך, מי שכתוב בו [47] בכל ביתי נאמן הוא יאמר אין המקום מספיק לנו? אלא כך אמר שש מאות אלף רגלי וגו' ואתה אמרת בשר אתן לחדש ימים ואחר כך תהרוג אומה גדולה כזו. הצאן ובקר ישחט להם כדי שיהרגו ותהי אכילה זו מספקתן עד עולם וכי שבחך הוא זה, אומרים לחמור טול כור שעורים ונחתוך ראשך? השיבו הקב"ה ואם לא אתן יאמרו שקצרה ידי, הטוב בעיניך שיד ה' תקצר בעיניהם. יאבדו הם ומאה כיוצא בהם ואל תהי ידי קצרה לפניהם אפילו שעה אחת עתה תראה היקרך דברי[יג]. רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא אומר אי אפשר לעמוד על הטפל [התפל] מאחר שאינן מבקשים אלא עלילה לא תספיק להם סופן לדון אחריך אם אתה נותן להם בשר בהמה גסה יאמרו דקה בקשנו. ואם אתה נותן להם דקה יאמרו גסה בקשנו חיה ועוף בקשנו. דגים וחגבים בקשנו. אמר לו אם כן יאמרו שקצרה ידי, [48] אמר לפניו הריני הולך ומפייסן. אמר לו עתה תראה היקרך דברי שלא ישמעו לך. הלך משה לפייסן אמר להם היד ה' תקצר [49] הן הכה צור ויזובו מים וגו' הגם לחם יוכל תת. אמרו פשרה היא זו. אין בו כח למלאות שאלתנו. וזהו שנאמר ויצא משה וידבר אל העם. כיון שלא שמעו לו ויאסף שבעים איש וגו': 25. ולא יספו. לא נתנבאו אלא אותו היום לבדו. כך מפורש בספרי, ואנקלוס תרגם ולא פסקין, [50] שלא פסקה נבואה מהם: 26. וישארו שני אנשים. מאותן שנבחרו, [51] אמרו אין אנו כדאי לגדולה זו: והמה בכתבים. במבוררים שבהם לסנהדרין, [52] ונכתבו כלם נקובים בשמות ועל ידי גורל. לפי שהחשבון עולה לי"ב שבטים ששה ששה לכל שבט ושבט חוץ משני שבטים שאין מגיע אליהם אלא

חמשה

[41] פ' בשלח וכן הוא גם ביומא ע"ה כ': [42] ספרי: [43] ע' ספרי: [44] תוספתא דסוטה פ' ו' וספרי: [45] ויקרא כ"ה: [46] במדבר כ': [47] שם י"ב: [48] ספרי: [49] תהלים ע"ח: [50] וכן סנהדרין י"ז: [51] ספרי: [52] ספרי סנהדרין י"ז:

פ' ל"ד: [י] וע' נ' הילקוט: [יא] שנתתי (בספרי): [יב] כגון שנ' ואם לא תמצא ידה די שה. בתוספתא, ונכון הוא שהראיה הזאת מוקדמת היא: [יג] כן צ"ל על פי נ' כ"י ולא כאשר הוא בספרים הנדפסים שהציגו

חמשה חמשה, אמר משה אין שבט שומע לי לפחות משבטו זקן אחד, מה עשה? נטל ע"ב פתקין וכתב על שבעים ,זקן' ועל שנים חלק וברר מכל שבט ושבט ששה והיו ע"ב, אמר להם טלו פתקיכם מתוך קלפי, מי שעלה בידו ,זקן' נתקדש, מי שעלה בידו חלק אמר לו המקום לא חפץ בך: 27. וירץ הנער. [53]יש אומרים גרשום בן משה היה: 28. כלאם. [54]הטל עליהם צרכי צבור והם כלים מאליהם. ד"א [55]תנם אל בית הכלא, [56]לפי שהיו מתנבאים משה מת ויהושע מכניס את ישראל לארץ: 29. המקנא אתה לי. [הקנאתי אתה מקנא. לי] כמו בשבילי. כל לשון קנאה אדם הנותן לב על הדבר [דבר לעשותו] או לנקום [לנקמה] או לעזור אנפר"מנט בלעז, אוחז בעובי המשא [יד הקורה]: 30. ויאסף משה. מפתח אהל מועד: אל המחנה. נכנסו איש לאהלו: ויאסף. לשון כניסה אל הבית, כמו [57]ואספתו אל תוך ביתך, ואב לכלם [58]יצבור ולא ידע מי אוספם. [59]מלמד שלא הביא עליהם פורענות עד שנכנסו הצדיקים איש לאהלו: 31. ויגז. ויפריח [הפריח], וכן [60]טו כי גז חיש, וכן [61]נגוזו ועבר: ויטש. ויפשט, כמו [62]והנם נטושים על פני כל הארץ, [63]ונטשתיך המדברה: וכאמתים. [64]פורחות בגובה עד שהן כנגד לבו של אדם, כדי שלא יהא טורח באסיפתן לא להגביה ולא לשחות: 32. הממעיט. [65]מי שאוסף פחות מכלם העצלים והחגרים אסף עשרה חמרים: וישטחו. [66]עשו אותן משטיחין [טז משטיחין]: 33. טרם יכרת. כתרגומו עד לא פסק, ד"א [67]אינו מספיק לפסקו בשניו עד שנשמתו יוצאה:

יב. 1. [א]ותדבר. [1]אין דבור בכל מקום אלא לשון קשה, וכן הוא אומר [2]דבר האיש אדוני הארץ אתנו קשות, ואין אמירה בכל מקום אלא לשון תחנונים, וכן הוא אומר [3]ויאמר אל נא אחי תרעו, [4]ויאמר שמעו נא דברי, כל נא לשון בקשה: ותדבר מרים ואהרן. [5]היא פתחה בדבור תחלה לפיכך הקדימה הכתוב, ומנין היתה יודעת מרים שפרש משה מן האשה? רבי נתן אומר מרים היתה בצד צפורה בשעה שנאמר למשה אלדד ומידד מתנבאים במחנה, כיון ששמעה צפורה אמרה אוי לנשותיהן של אלו אם הם נזקקים לנבואה שיהיו פורשין מנשותיהן כדרך שפרש בעלי ממני, ומשם ידעה מרים והגידה לאהרן, ומה מרים שלא נתכוונה לגנותו כך נענשה, קל וחומר למספר בגנותו של חברו: האשה הכשית. [6]מגיד שהכל מודים ביפיה כשם שהכל מודים בשחרותו [בשחרוריתו] של כושי: [כושית. בגימטריא יפת מראה]: על אדות האשה. על אדות גירושיה: כי אשה כשית לקח. [7]מה ת"ל? אלא יש לך אשה נאה ביפיה ואינה נאה במעשיה, במעשיה ולא ביפיה אבל

[53] תנחומא ועי' ספרי לפי כ' הילקוט; [54] סנהדרין י"ז; [55] כת"א וכ"ה בספרי; [56] ספרי סנהדרין י"ז; [57] דברים כ"ב; [58] תהלים ל"ט; [59] ספרי; [60] תהלים ל'; [61] נחום א'; [62] שמואל א' ל'; [63] יחזקאל כ"ט; [64] ספרי; [65] ספרי; [66] ספרי יומא ע"ה כ'; [67] ספרי;

יב [1] ספרי; [2] בראשית מ"ב; [3] שם י"ט; [4] פרשה שלפניכו פסוק ו'; [5] ספרי; [6] ספרי; [7] ספרי;

נקודות מפרידות אחרי תיבות שעה אחת: [יד] וכן *בראשית י"ד ד' וכן לשון רש"י בברכות ס"ד שיאחז בעובי הקורה ובגמרא שם הנ' שיכנס וכו' לפי שהוא היה בעל מעלה נכנס בעובי הקורה: [טו] ע"ג *ב"מ צ"ט. ד"ה דאיכא גזייתא: [טז] *משטיחין. השליו היה עשוי לפניהן על הארץ משטיחין ליטריד"ש בל':

יב [א]כבר העיר בעל אות אמת שהדבור בתנחומא פ' צו המתחיל "למה קראם ועזב למשה לפי שאומרים וכו' עד ותתצב אחותו מרחוק היא עכבה שעה אחת" הכל הוא לשון רש"י בסוף סדר בהעלותך מריש פרשת מרים עד סופה אלא שבלבלוהו לשם וע"ג מה שכתב החכם ר"ש

אבל זאת נאה בכל. האשה הכשית. על שם נויה נקראת כושית, כאדם הקורא את בנו נאה כושי כדי שלא תשלוט בו עין רעה. כי אשה כשית לקח. [ב] ועתה נרשה: 2. הרק אך. עמו לבדו דבר ה׳: הלא גם בנו. [8] ולא פירשנו מדרך ארץ: 3. ענו. שפל וסבלן: 4. פתאם. [9] נגלה עליהם פתאום והם טמאין בדרך ארץ, והיו צועקים מים מים, להודיעם שיפה עשה משה שפרש מן האשה מאחר שהשכינה נגלית עליו תדיר ואין עת קבועה לדבור: צאו שלשתכם. [10] מגיד ששלשתן נקראו בדבור אחד מה שאי אפשר לפה לומר ולאזן לשמוע: 5. בעמוד ענן. [10] יצא יחידי שלא כמדת בשר ודם, מלך בשר ודם כשיוצא למלחמה יוצא באוכלוסים וכשיוצא לשלום יוצא במועטין ומדת הקב״ה יוצא למלחמה יחידי שנאמר [11] ה׳ איש מלחמה ויוצא לשלום באוכלוסין שנאמר [12] רכב אלהים רבותים אלפי שנאן: ויקרא אהרן ומרים. [13] שיהיו נמשכין ויוצאין מן החצר לקראת הדבור: ויצאו שניהם. [14] ומפני מה משכן והפרידן ממשה? לפי שאומרים מקצת שבחו של אדם בפניו וכולו שלא בפניו, וכן מצינו בנח שלא בפניו נאמר [15] איש צדיק תמים ובפניו נאמר [15] כי אותך ראיתי צדיק לפני. דבר אחר שלא ישמע בנזיפתו של אהרן: 6. שמעו נא דברי. [16] אין נא אלא לשון בקשה: אם יהיה נביאכם. [17] אם יהיו לכם נביאים: ה׳ במראה אליו אתודע. [18] שכינת שמי אין נגלית עליו באספקלריא המאירה אלא בחלום וחזיון: 8. פה אל פה. [18] אמרתי לו לפרוש מן האשה. [19] והיכן אמרתי לו? בסיני. [20] לך אמור להם שובו לכם לאהליכם [ג] ואתה פה עמוד עמדי: ומראה ולא בחידת. [21] מראה זה מראה דבור שאני מפרש לו דבורי במראית פנים שבו ואיני סותמו לו בחידות, כענין שנאמר ליחזקאל [22] חוד חידה וגו׳. יכול מראה שכינה? ת״ל [23] לא תוכל לראות את פני: ותמנת ה׳ יביט. [24] זה מראה אחורים [ד], כענין שנאמר [25] וראית את אחורי: בעבדי במשה. [26] אינו אומר בעבדי משה אלא בעבדי במשה, בעבדי אף על פי שאינו משה במשה אפילו אינו עבדי, כדאי הייתם לירוא מפניו, וכל שכן שהוא עבדי [26*] ועבד מלך מלך והיה לכם לומר אין המלך אוהבו חנם ואם תאמרו איני [ה] מכיר במעשיו זו קשה מן הראשונה: 9. ויחר אף ה׳ בם וילך. [27] מאחר שהודיעם סרחונם גזר עליהם נדוי, קל וחומר לבשר ודם שלא יכעוס על חברו עד שיודיענו סרחונו: 10. והענן סר. [27] ואחר כך והנה מרים מצרעת כשלג. משל למלך שאמר לפדגוג רדה את בני אבל לא תרדנו [בפני] עד שאלך מאצלך שרחמי עליו: 11. נואלנו. כתרגומו, לשון אויל: 12. אל נא תהי אחותנו זו כמת. [28] [שהמצורע חשוב כמת] [29] מה מת מטמא בביאה אף מצורע [מטמא בביאה]: אשר בצאתו מרחם אמו. [30] אמנו היה לו לומר? אלא שכינה הכתוב, וכן חצי בשרו, חצי בשרנו היה לומר? אלא שכינה הכתוב. מאחר שיצאה מרחם אמנו היא לנו כאלו נאכל חצי בשרנו, כענין שנאמר [31] כי אחינו בשרנו הוא, ולפי משמעו אף

הוא

[8] ספרי: [9] ע׳ ילקוט בשם ילמדנו: [10] ספרי: [11] שמות ט״ו: [12] תהלים ס״ח: [13] ע׳ ספרי: [14] ספרי: [15] בראשית ז׳: [16] ספרי: [17] כת״ל: [18] ע׳ ספרי: [19] סנהדרין פ׳ כ׳ ע׳ שבת פ״ז: [20] דברים ה׳: [21] ספרי: [22] יחזקאל י״ז: [23] שמות ל״ג: [24] ספרי: [25] שמות ל״ג: [26] ספרי: [26*] ספרי לדברים ח׳ ז׳ שבועות דף מ״ז ב״ר פע״ז: [27] ספרי: [28] נדרים ס״ד: [29] ע׳ ספרי כלים פ״א משנה ד׳: [30] ספרי: [31] בראשית ל״ז:

בובר בענין ההוספה הזאת בתנחומא שלו פ׳ צו שם: [ב] בתנחומא א פ׳ צו כתיב ועתה גרשה לעיל אחר תיבות „אבל זאת נאה בכל״: [ג] *לאהליכם. להתיר נשותיכם לתשמיש שאסרתי לכם: [ד] וכן *ברכות ז׳: [ה] גם בילקוט הג׳ כך ובספרי דג׳ אין:

הוא נראה כן אין ראוי לאח להניח את אחותו להיות כמת אשר בצאתו. מאחר שיצא זה מרחם אמו של זה שיש כח בידו לעזור ואינו עוזרו הרי נאכל חצי בשרו שאחיו בשרו הוא. דבר אחר אל נא תהי כמת. [32] אם אינך רופאה בתפלה מי מסגירה, מי מטהרה, אני אי אפשר לראותה שאני קרוב ואין קרוב רואה את הנגעים וכהן אחר אין בעולם, וזהו אשר בצאתו מרחם אמו׳: 13. אל נא רפא נא לה. [33] בא הכתוב ללמדך דרך ארץ, שהשואל דבר [מחברו] צריך לומר שנים או שלשה דברי תחנונים ואחר כך יבקש שאלותיו: לאמר. [33] מה תלמוד לומר? אמר לו השיבני אם אתה מרפא אותה אם לאו עד שהשיבו ואביה ירק ירק וגו׳. ר׳ אלעזר בן עזריה אומר בארבעה [ו] מקומות בקש משה מלפני הקב״ה להשיבו אם יעשה שאלותיו אם לאו. כיוצא בו [34] וידבר משה לפני ה׳ לאמר וגו׳. מה ת״ל לאמר? השיבני אם גואלם אתה אם לאו עד שהשיבו עתה תראה וגו׳. כיוצא בו [35] ויאמר [[ח] וידבר] משה לפני [אל] ה׳ לאמר יפקוד ה׳ אלהי הרוחות לכל בשר השיבו [35] קח לך. כיוצא בו [36] ואתחנן אל ה׳ בעת ההיא לאמר השיבו [36] רב לך: רפא נא לה. [37] מפני מה לא האריך משה בתפלה? שלא יהיו ישראל אומרים אחותו עומדת [נתונה] בצרה והוא עומד ומרבה בתפלה. [37] (ד״א שלא יאמרו ישראל בשביל אחותו הוא מאריך בתפלה אבל בשבילנו אינו מאריך בתפלה): 14. ואביה ירק ירק בפניה. [38] ואם אביה הראה לה פנים זועפות הלא תכלם שבעת ימים ק״ו לשכינה י״ד יום. אלא דיו לבא מן הדין להיות כנדון, לפיכך אף בנזיפתי תסגר שבעת ימים: ואחר תאסף. אומר אני כל האסיפות האמורות במצורעים על שם שהוא משולח מחוץ למחנה וכשהוא נרפא נאסף אל המחנה. לכך כתוב בו אסיפה לשון הכנסה: 15. והעם לא נסע. [39] זה הכבוד חלק לה המקום בשביל שעה אחת שנתעכבה למשה כשהושלך ליאור. שנאמר [40] ותתצב אחותו מרחוק לדעה מה יעשה לו:

שלח לך.

יג. 2. שלח לך אנשים. [1] למה נסמכה פרשת מרגלים לפרשת מרים? לפי שלקתה על עסקי דבה שדברה באחיה ורשעים הללו ראו ולא לקחו מוסר: שלח לך. [2] [א] לדעתך, אני איני מצוה לך אם תרצה שלח, לפי שבאו ישראל ואמרו [3] נשלחה אנשים לפנינו, כמה שנאמר [3] ותקרבון אלי כלכם וגו׳, ומשה נמלך בשכינה, אמר אני אמרתי להם שהוא טובה, שנאמר [4] אעלה אתכם מעני מצרים וגו׳, חייהם שאני נותן להם מקום לטעות בדברי מרגלים למען לא יירשוה: 3. על פי ה׳. ברשותו, שלא עכב על ידו: כלם אנשים. [כל אנשים שבמקרא] לשון חשיבות, ואותה שעה כשרים היו: 16. ויקרא משה להושע וגו׳. [5] נתפלל עליו

[32] ספרי; [33] ספרי; [34] שמות ו׳ פסוק י״ב; [35] במדבר כ״ז; [36] דברים ג׳; [37] ספרי; [38] ספרי ב״ק כ״ה; [39] סוטה ט׳ ב׳; [40] שמות ב׳:

יג [1] תנחומא; [2] סוטה ל״ד ב׳; [3] דברים א׳; [4] שמות ג׳; [5] סוטה ל״ד ב׳:

[ו] ע״ג * יבמות ק״ג: שמרים מוסגרת הואי וכו׳: [ז] ע״ג *דברים ג׳ כ״ג משלשה מקומות: [ח] וכן הוא בפסוק שם ולא ויאמר וע״ג בילקוט פ׳ וארא רמז קע״ז וידבר משה וכן הוא בספרי פ׳ בהעלותך פסוק אל נא תהי וע״ע ילקוט פ׳ פנחס רמז תשע״ז ד״ה וידבר משה לפני ה׳ אין בכל התורה כולה ע״ש ערבוב דברים:

יג [א] מדעתך, אני איני מצוה אותך אבל ישראל הם אומרים לך כדכתיב ותקרבון אלי כלכם

עליו יה יושיעך מעצת מרגלים[ב]: .17 [עלו זה בנגב. [6] הוא היה הפסולת של ארץ ישראל, שכן דרך התגרים מראים את הפסולת תחלה ואחר כך מראים את השבח: .18 את הארץ מה הוא. יש ארץ מגדלת גבורים ויש ארץ מגדלת חלשים, יש מגדלת אוכלוסין ויש ממעטת אוכלוסין]: החזק הוא הרפה. [6] סימן מסר להם, אם בפרזים יושבין חזקים הם שסומכין על גבורתם ואם בערים בצורות הם יושבין חלשים הם. [ג] בפצחין, כרכין פצוחין ופתוחין מאין חומה: .19 [ד] הטובה הוא. במעינות ותהומות טובים ובריאים: .20 היש בה עץ. [7] אם יש בהם אדם כשר שיגין עליהם בזכותו: בכורי ענבים. ימים שהענבים מתבשלין בבכור: .21 ממדבר צן עד רחב לבא חמת. הלכו בגבוליה באורך וברוחב כמין גם [ה] הלכו רוח גבול דרומית ממקצוע מזרח עד מקצוע מערב, כמו שצוה משה עלו זה בנגב דרך גבול [ו] דרומית מזרחית עד הים, שהים הוא גבול מערבי ומשם חזרו והלכו כל גבול מערבי על שפת הים עד לבא חמת שהוא אצל הר ההר במקצוע מערבית צפונית, כמו שמפורש בגבולות הארץ בפרשת אלה מסעי[8]: .22 ויבא עד חברון. [9] [ז] כלב לבדו הלך שם ונשתטח על קברי אבות שלא יהא ניסת לחבריו להיות בעצתם, וכן הוא אומר [10] ולו אתן את הארץ אשר דרך בה, וכתיב [11] ויתנו לכלב את חברון: שבע שנים נבנתה. [12] אפשר שבנה חם את חברון לכנען בנו הקטן [ח] קודם שיבנה את צוען למצרים בנו הגדול? אלא שהיתה מבונה בכל טוב על אחד משבעה בצוען, ובא להודיעך שבחה של ארץ ישראל, שאין לך טרשין בארץ ישראל יותר מחברון, לפיכך הקצוה לקברות מתים, ואין לך מעולה בכל הארצות כמצרים, שנאמר [13] כגן ה׳ כארץ מצרים, וצוען היא המעולה שבארץ מצרים, ששם מושב המלכים [ט], שנאמר [14] כי היו בצוען שריו. והיתה חברון טובה ממנה שבעה חלקים: .23 זמורה, שוכת גפן ואשכול של ענבים תלוי בה: וישאהו במוט בשנים. [15] ממשמע שנאמר וישאוהו במוט איני יודע שהוא בשנים, מה תלמוד לומר בשנים? בשני מוטות, הא כיצד? שמנה נטלו אשכול, אחד נטל תאנה ואחד רמון, יהושע וכלב לא נטלו כלום, לפי שכל עצמם להוציא דבה נתכוונו כשם שפריה משונה כך עמה משונה. ואם חפץ אתה לידע כמה משאוי אחד מהם צא ולמד מאבנים שהקימו בגלגל, הרימו להם [16] איש אבן אחת (מן הירדן) על שכמו והקימוה בגלגל, ושקלום רבותינו משקל כל אחת ארבעים סאה, וגמירי טונא דמידלי אינש על כתפיה אינו

אלא

[6] תנחומא; [7] ע׳ ב״ב ע״ו; [8] במדבר ל״ג: [9] סוטה ל״ד ב׳: [10] דברים ח׳: [11] שופטים ח׳: [12] סוטה ל״ד כתובות קי״ב; [13] בראשית י״ג; [14] ישעיה ל׳: [15] סוטה ל״ד; [16] יהושע ד׳:

וגו׳ אני איני מעכב על ידך: [ב] ע״ע *בראשית י״ז ה׳ כי אב: [ג] בדפוסים שבשו כאן להוסיף „הבמחנים תרגומו״ ועל ידי כן אחרו את הפירוש עד פסוק י״ט: [ד] ע׳ *ירמיה י״ד כ״ב כל תמיהה הכפולה הראשונה בה״א והשניה באם כגון הבמחנים אם במבצרים הטובה הוא אם רעה: [ה] גאם יונית עשויה כמין ב׳ (ר״ל ך׳ מגוזר כזה T) שלנו להכי קרא אורך ורוחב יחד גמיו *ב״מ כ״ח: [ו] [שפת דרומית לכו והוא ממדבר צין שהוא במקצוע דרומית מזרחית עד הים שהים הוא גבול וכו׳]: [ז] * יהושע לא הוצרך לילך שכבר ביקש עליו משה רחמים: והיינו דכתיב ועבדי כלב וגו׳ והביאותיו אל הארץ אשר בא שמה והיא חברון כדכתיב ויתן את חברון לכלב שמע מינה כלב הוא ראול לחברון: [ח] *כנען קטן הבנים של חם היה ומצרים שני לבנים: מבונה. לשון אבנה ממנה בלומר מיושבת בפירות: טרשים. סלעים שאין עושין פירות כארץ לחה: כי היו בצוען שריו. של מלך ישראל ששלחו אל פרעה לעזור לו על מלך אשור אלמא פרעה בצוען יתיב ושם הולכין לבקשו: [ט] * דמרבו בה מלכי. מצרים שנ׳ כי היו בצוען שריו על מלכי ישראל הכתוב מדבר לגנאי שמרדו בהקב״ה וסמכו על מלכי מצרים ותמיד היו

אלא שליש משאוי כמשאוי שמסייעין אותו להרים: .25 וישבו מתור הארץ מקץ ארבעים יום. והלא [17] ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה היא [18] ומהלך אדם בינוני עשר פרסאות ליום הרי מהלך ארבעים יום מן המזרח למערב [19] והם הלכו ארכה ורחבה? אלא שגלוי לפני הקב״ה שיגזור עליהם יום לשנה קצר לפניהם את הדרך: .26 וילכו ויבאו. [20] מהו וילכו? להקיש הליכתן לביאתן מה ביאתן בעצה רעה אף הליכתן בעצה רעה: וישיבו אתם דבר. את משה ואת אהרן: .27 זבת חלב ודבש הוא. [20] כל דבר שקר שאין אומרים בו קצת אמת בתחלתו אין מתקיים בסופו: .28 בצרות. לשון חוזק, ותרגומו כריכן, לשון בירניות עגולות. בלשון ארמי כריך עגול: .29 עמלק יושב וגו׳. [21] לפי שנכוו בעמלק כבר, הזכירוהו מרגלים כדי ליראם: ועל יד הירדן. יד כמשמעו, אצל הירדן ולא תוכלו לעבור: .30 ויהס כלב. [י] השתיק את כלם: אל משה. לשמוע מה שידבר במשה. [22] צווח ואמר וכי זו בלבד עשה לנו בן עמרם, השומע היה סבור שבא לספר בגנותו, ומתוך שהיה בלבם על משה בשביל דברי המרגלים שתקו כלם לשמוע גנותו. אמר והלא קרע לנו את הים והוריד לנו את המן והגיז לנו את השליו: עלה נעלה. [22] אפילו בשמים והוא אומר עשו סולמות ועלו שם נצליח בכל דבריו: ויהס. לשון שתיקה, וכן [23] הס כל בשר, [24] הס כי לא להזכיר. [כן דרך בני אדם הרוצה לשתק אגודת אנשים אומר ש״ט]: .31 חזק הוא ממנו[יא]. [25] כביכול כלפי מעלה אמרו: .32 אכלת יושביה. [25] בכל מקום שעברנו מצאנום קוברי מתים, והקב״ה עשה לטובה כדי לטרדם באבלם ולא יתנו לב לאלו: אנשי מדות. גדולים וגבוהים וצריך לתת להם מדה, כגון גלית [26] גבהו שש אמות וזרת, [27] וכן [28] איש מדון, [29] איש מדה: .33 הנפילים. ענקים מבני [יב] שמחזאי ועזאל שנפלו מן השמים בימי דור אנוש: וכן היינו בעיניהם. [30] שמענו אומרים זה לזה נמלים [יג] יש בכרם כאנשים: ענק[יד]. [31] שמעניקים חמה בקומתן [טו]:

יד. .1 (כל העדה. [1] סנהדראות): .2 לו מתנו. הלואי ומתנו: .4 נתנה ראש. כתרגומו נמני רישא. [נשים עלינו מלך], ורבותינו ז״ל פירשו [2] לשון עבודה

[17] מגילה ג׳; [18] פסחים צ״ד: [19] תנחומא: [20] סוטה ל״ה; [21] ע׳ תנחומא: [22] סוטה ל״ה; [23] זכריה ב׳; [24] עמוס ו׳; [25] סוטה ל״ה; [26] שמואל א׳ י״ז; [27] וכן כמחברת מ:חם; [28] שמואל ב׳ כ״א וע״ג ✱ סם; [29] דה״י א׳ י״א; [30] ע׳ סוטה ל״ה; [31] סוטה ל״ד ב׳:

יד [1] תנחומא; [2] ע׳ בלקוטים אשר בסוף הספר:

שריהם ושלוחיהם מצויין בצוען שלוחים למלך מצרים מביאין תשורה ✱ כתובות קי״ב: [י] ✱ ויהס. שתקן: אל משה. בדברים שהתחיל לדבר במשה והיו סבורים שבגנותו רוצה לספר: [יא] ✱ מן הקב״ה: אמרו אפילו בעל בית. אדון העולם: אינו יכול להוציא כליו. אם הפקידם שם: [יב] ע״ג ✱ יומא ס״ז ב׳ ונדה ס״א והשמות האלה נזכרו בראש׳ ו׳ פסוק ד׳ בת״י ובזוהר שם וגם בסדר הדורות בשם מדרש אבכיר וע״ג ערוך ערך עזא ובמסכת כלה שהוציא לאור ה״ר נתן קורוניל: [יג] המז׳ גרס חגבים יש בכרמים וכתב עוד ששמע מיש אומרים שצריך להיות חנמלים במקום נמלים ופרשו חנמלים חגבים כי פרשו ושקמותם בחנמל בחגבים וע׳ בצדה לדרך שהשיב עליו וכתב שאפשר לומר דרש״י סובר שמלת קמצי סובל ב׳ פירושים חגב או נמלה כאשר פירש״י בשבת דף ע״ז ב׳: (א״א ר״ל שתרגום נמלים קומצין וחגבים ג״כ תרגומו קומצין אך לפי ס׳ הזכרון הוא פשוט, שרש״י אמר נמלים לפי שהוא יותר נכון לפי הענין שיותר נוהג ומצוי הוא שיעלו הנמלים באילנות מן החגבים ופירוש וכן היינו בעיניהם לאו דוקא שהיינו בעיניהם כחגבים כמו שהיינו בעינינו אלא כך פירושו כמו שחשבנו עצמנו בריה קטנה דהיינו נמלים): [יד] צריך להקדים ד״ה ענק קודם ד״ה וכן היינו: [טו] ✱ מרוב גובה קומתן דומים כאלו צוארם נוקב ועונק בנקב שהחמה יוצאה בו:

עבודה זרה[א]: 9. א ל ת מ ר ד ו. ושוב [ואתם] א ל ת י ר א ו: כ י ל ח מ נ ו ה ם.
נאכלם כלחם: ס ר צ ל ם. מגינם וחזקם. כשרים שבהם מתו [3] איוב שהיו מגין עליהם
[בזכותו]. ([ב] ד״א צלו של המקום סר מעליהם): 10. ל ר ג ו ם א ת ם. את יהושע
וכלב: ו כ ב ו ד ה׳. [4] הענן ירד שם: 11. ע ד א נ ה. עד היכן: י נ א צ נ י. ירגיזוני:
ב כ ל ה א ת ו ת. בשביל כל הנסים שעשיתי להם היה להם להאמין שהיכולת בידי
לקיים הבטחתי: 12. ו א ו ר ש נ ו. [5] [לשון] תרוכין, [6] ואם תאמר מה אעשה לשבועת
[7] אבות? ו א ע ש ה א ת ך ל ג ו י ג ד ו ל. שאתה מזרעם: 13. ו ש מ ע ו מ צ ר י ם.
ושמעו את אשר תהרגם: כ י ה ע ל י ת. כי משמש בלשון א ש ר. והם ראו אשר
העלית בכחך הגדול אותם מקרבם וכשישמעו שאתה הורגם לא יאמרו שחטאו לך
אלא יאמרו שכנגדם יכלת להלחם אבל כנגד יושבי הארץ לא יכלת להלחם וזו היא
14. ו א מ ר ו א ל י ו ש ב ה א ר ץ ה ז א ת. כמו על יושב הארץ הזאת. ומה יאמרו
עליהם? מה שאמר בסוף הענין מבלתי יכולת ה׳ בשביל ששמעו כי אתה ה׳ שוכן
בקרבם ועין בעין אתה נראה להם והכל בדרך חבה ולא הכירו בך שנתקה אהבתך
מהם עד הנה: 15. ו ה מ ת ה א ת ה ע ם ה ז ה כ א י ש א ח ד. פתאום ומתוך כך
יאמרו הגוים אשר שמעו וגו׳: 16. מ ב ל ת י י כ ל ת ו ג ו׳. לפי שיושבי הארץ
חזקים וגבורים [8] ואינו דומה פרעה לשלשים ואחד מלכים. זאת יאמרו על יושבי הארץ
הזאת מבלתי יכולת מתוך שלא היה יכולת בידו להביאם שחטם: י כ ל ת. שם דבר
הוא: 17. כ א ש ר ד ב ר ת ל א מ ר. ומהו הדבור? 18. ה׳ א ר ך א פ י ם. לצדיקים
ולרשעים. [9] כשעלה משה למרום מצאו להקב״ה שהיה יושב וכותב ה׳ ארך אפים. אמר לו
לצדיקים? אמר לו הקב״ה אף לרשעים. אמר לו רשעים יאבדו! אמר לו חייך
שתצטרך לדבר. כשחטאו ישראל בעגל ובמרגלים נתפלל משה לפניו בארך אפים.
אמר לו הקב״ה והלא אמרת לי לצדיקים! אמר לו והלא אמרת לי אף לרשעים:
י ג ד ל נ א כ ח ה׳. לעשות דבורך[ג]: ו נ ק ה. [10] לשבים: ל א י נ ק ה. [10] לשאינן
שבים: 20. כ ד ב ר ך. בשביל מה שאמרת פן יאמרו מבלתי יכולת ה׳:
21—23. ו א ו ל ם. כמו אבל זאת אעשה להם כשם שאני חי וכבודי מלא את כל
הארץ כך אקיים להם כי כל האנשים הרואים וגו׳: [ח י א נ י. לשון שבועה. ח י א נ י
ו י מ ל א כ ב ו ד ה׳ א ת כ ל ה א ר ץ. כ י כ ל ה א נ ש י ם ה ר א י ם א ת כ ב ד י.
מקרא מסורס חי אני כי כל האנשים וגו׳ אם יראו את הארץ וכבודי מלא את כל הארץ שלא
יתחלל שמי במגפה הזאת לאמר מבלתי יכולת ה׳ להביאם שלא אמיתם פתאום כאיש
אחד אלא באיחור ארבעים שנה מעט מעט — מפי ר׳ יוסף [כך למדנו ר׳ יוסף[ד]]:

וינסו

[3] סוטה ל״ה כ״ב ע״ו; [4] ע׳ סוטה ל״ה וילקוט בשם התנחומא; [5] ע״ג. * שמות ל״ד כ״ד ועוד כאן פסוק כ״ד;
[6] ע׳ תנחומא; [7] שמות ו׳; [8] ע׳ ברכות ל״ב תנחומא; [9] סנהדרין קי״א; [10] כת״א ע״ב יומא פ״ו;

יד [א] [כמו ויבוא עד הראש]. (צ״ל דוד בא עד הראש והוא בשמואל ב׳ ט״ו): [ב] והיא
ג׳ הרמב״ן: [ג] הולכים ונקשרים הם הדברים עד לעשות דבורך והשתא לא תקשי לך
למה פירש יגדל נא אחר שפירש כאשר דברת (ס׳ הזכרון): [ד] בעל לבוש האורה כתב טעות
נפל כאן בנ׳ רש״י אחד משני טעיות או דגרסי׳ בראשונה חי אני לשון שבועה כשם שאני חי
כך אקיים להם כי כל האנשים הרואים וגו׳ או דגרסינן בדבור זה דחי אני הנוסח כמו שהוא
ואח״כ גרסינן ד״א אם יראו את הארץ הרי זה מקרא מסורס וכו׳ ואני סדרתי הדברים על פי
כ״י באופן שהפירוש הראשון שייך לרש״י עצמו והשני לתלמידו ר׳ יוסף קרא כי במשך הזמן
נתהוה ערוב דברים גם בכ״י גם בדפוסים (ע״ג הנוסח ברמב״ן וע״ע בתוס׳ חגיגה ט״ז ב׳
ד״ה אראה והדברים שם נשנים ביתר ביאור בתוספות על התורה וזה לשונם ואולם חי אני

22. וינסו. [ה]כמשמעו. זה עשר פעמים. שנים בים ושנים במן ושנים בשליו [ו]כו' כדאיתא במסכת ערכין[11]: 23. (אם יראו את הארץ. הרי זה מקרא מסורס חי אני כי כל האנשים אם יראו את הארץ וכבודי ימלא את כל הארץ, שלא יתחלל שמי במגפה הזאת לאמר מבלתי יכולת ה' להביאם שלא אמיתם פתאום כאיש אחד אלא באיחור ארבעים שנה מעט מעט): [אם יראו. לא יראו]: לא יראוה. לא יראו את הארץ: 24. רוח אחרת. [12] שתי רוחות, אחת בפה ואחת בלב, למרגלים אמר אני עמכם בעצה ובלבו היה לומר האמת, ועל ידי כן היה בו כח להשתיקם, כמו שנאמר ויהס כלב, שהיו סבורים שיאמר כמותם, זהו שנאמר בס' יהושע [13] ואשיב אותו דבר כאשר עם לבבי, ולא כאשר עם פי: וימלא אחרי. וימלא את לבו אחרי, וזה מקרא קצר: אשר בא שמה. חברון תנתן לו: יורשנה. כתרגומו יתרכינה, יורישו את הענקים ואת העם אשר בה, ואין לתרגמו ירתינה אלא במקום יירשנה: 25. והעמלקי וגו'. אם תלכו שם יהרגו אתכם מאחר שאיני עמכם. מחר פנו לאחוריכם וסעו לכם וגו': 27. לעדה הרעה וגו'. אלו המרגלים. [14] מכאן לעדה שהיא עשרה: אשר המה מלינים [15] את ישראל עלי: את תלנות בני ישראל אשר המה המרגלים מלינים אותם עלי שמעתי: 28. חי אני. לשון שבועה. אם לא וגו' כן אעשה [י]כביכול איני חי: כאשר דברתם. שבקשתם ממני או במדבר הזה לו מתנו: 29. וכל פקדיכם לכל מספרכם. כל הנמנה לכל מספר שאתם נמנים בו. כגון לצאת ולבא לצבא ולתת שקלים, כל המנויים לכל אותן מספרות ימותו ואלו הן מבן עשרים שנה וגו' [16] להוציא שבטו של לוי שאין פקודיהם מבן עשרים: 32. ופגריכם אתם. כתרגומו. לפי שדבר על הבנים להכניסם לארץ ובקש לומר ואתם תמותו נופל לשון זה כאן לומר אתם: 33. ארבעים שנה. [17] לא מת אחד מהם פחות מבן ששים לכך נגזר ארבעים כדי שיהיו אותם של בני עשרים מגיעין לכלל ששים. שנה ראשונה היתה בכלל ואף על פי שקדמה לשלוח המרגלים לפי שמשעשו את העגל עלתה גזרה זו במחשבה אלא שהמתין להם עד שתתמלא סאתם, וזהו שנאמר [18] וביום פקדי, במרגלים, ופקדתי עליהם חטאתם. ואף כאן נאמר תשאו את עונותיכם. שתי עונות של עגל ושל תלונה וחשב להם במנין חייהם מקצת שנה ככולה וכשנכנסו לשנת ששים מתו אותם של בני עשרים: ונשאו את זנותיכם. [ח]כתרגומו ויקבלון ית חוביכון: 34. את תנואתי. שהניאותם את לבבכם מאחרי: תנואה. לשון הסרה. כמו [19] כי הניא אביה אותה: 36. וישבו וילנו עליו. וכששבו מתור הארץ הרעימו עליו את כל העדה בהוצאת דבה. אותם אנשים וימתו. כל הוצאת דבה לשון חינוך דברים [ט]שמלקיחים לשונם [שֵם] לאדם לדבר בו. כמו [20] דובב שפתי ישנים. ויש‍נה לטובה ויש‍נה לרעה. לכך נאמר כאן מוציאי דבת הארץ רעה, שיש דבה שהיא טובה: דבה. פרליי"ש [בלשפימא]

[11] דף ט"ו: [12] תנחומא: [13] סימן י"ד: [14] ר"ס סנהדרין מגילה כ"ג ב': [15] ע"ב ∗ סוטה ט"ז ז': [16] כ"ב קכ"ח כ': [17] תנחומא: [18] שמות ל"ב: [19] במדבר ל': [20] שיר ז':

לשון שבועה ולא פי' מה היא השבועה אלא אמר וימלא כבוד ה' את כל הארץ כלומר אם אעשה שלא יתחלל שמי בגוים לומר מבלתי יכולת ה' כי סוף סוף אתן להם הארץ אבל זאת אעשה להם אם יראו את הארץ וגו') : [ה] א"א „כמשמעו" קאי על עשר פעמים שלאחריו ר"ל עשר ממש בדקדוק ולא „עשר" כמספר סתמי כעשר בפסוק ואפו עשר נשים : [ו] ושנים במים אחת בעגל ואחת במדבר פארן : [י] כביכול. על כרחינו נאמר כך כאלו אפשר לומר כן וכן כל כביכול שבתלמוד ∗ ביומא ג' ב' וע"ג ∗ מגילה כ"א : [ח] [כתרג' יסבלון את חטאתכם] : [ט] מלקיחים הוא

[בלשפימא] בלעז: .37 במנפה לפני ה׳. באותה מיתה ההגונה להם מדה כנגד מדה הם חטאו בלשון [21] ונשתרבב לשונם עד טבורם ותולעים יוצאים מלשונם ובאין לתוך טבורם, לכך נאמר ׳בַמנפה ולא בְמנפה. וזהו לפני ה׳. באותה הראויה להם על פי מדותיו של הקדוש ברוך הוא שהוא מודד מדה כנגד מדה: .38 ויהושע. וכלב, חיו וגו׳. [22] מה תלמוד לומר חיו מן האנשים ההם? אלא מלמד שנטלו חלקם של מרגלים בארץ וקמו תחתיהם לחיים: .40 אל ראש ההר. הוא הדרך העולה לארץ ישראל: הננו ועלינו אל המקום. לארץ ישראל: אשר אמר ה׳. לתתה לנו, שם נעלה: כי חטאנו. על אשר אמרנו הלא טוב לנו שוב מצרימה: .41 והוא לא תצלח. זו שאתם עושים לא תצלח: .43 כי על כן שבתם. כלומר כי זאת תבא לכם על אשר שבתם וגו׳: .44 ויעפלו. לשון חוזק, וכן [23] הנה עפלה, אינג׳ריש בלעז. לשון עזות, וכן [24] עופל בת ציון, [25] עופל ובחן. ומדרש תנחומא [26] מפרשו לשון אופל, הלכו חשכים שלא ברשות: .45 ויכתום. כמו [27] ואכות אותו טחון, מכה אחר מכה: עד החרמה. שם המקום נקרא על שם המאורע:

טו. .2 (כי תבאו. בִשר להם שיכנסו לארץ): .3 ועשיתם אשה. אין זה לשון צווי אלא כי תבאו שם ותעלה על לבבכם [בלבבכם] לעשות אשה לה׳: ריח ניחח. [1] נחת רוח [לפני]: לפלא נדר או בנדבה. [לפרש: או במועדיכם. שתעשו] או שתעשו האשה בשביל חובת מועדיכם שחייבתי אתכם לעשות במועד: .4 והקריב המקריב. תקריבו נסכים ומנחה לכל בהמה, המנחה כליל והשמן נבלל בתוכה והיין לספלים, כמו ששנינו במסכת סוכה [*1]: .5 לכבש האחד. על כל האמור למעלה הוא מוסב על המנחה ועל השמן ועל היין: .6 או לאיל. ואם איל הוא, ורבותינו דרשו [2] או לרבות את [א] הפלגם לנסכי איל: .10 אשה ריח. אינו מוסב אלא על המנחה והשמן אבל היין אינו אשה שאינו ניתן על האש: .11 או לשה וגו׳. בין שהוא בכבשים בין שהוא בעזים. כבש ושה קרוים בתוך שנתם, איל בן שלשה עשר חדש ויום אחד: .12 כמספר אשר תעשו. כמספר הבהמות אשר תקריבו לקרבן ככה תעשו נסכים לכל אחד מהם, [3] כמספרם של בהמות מספרם של נסכים: .15 ככם כגר. כמותכם כן גר, וכן דרך לשון עברית [4] כגן ה׳ כארץ מצרים כן ארץ מצרים, [5] כמוני כמוך כעמי כעמך: .18 בבאכם אל הארץ. [6] משונה ביאה זו מכל ביאות שבתורה, שבכולן נאמר כי תבא, כי תבאו, לפיכך כולן למדות זו מזו. וכיון שפרט לך הכתוב באחת [ב] מהן שאינה אלא לאחר ירושה וישיבה אף כולן כן, אבל זו נאמר בה בבואכם משנכנסו בה ואכלו מִלַחְמָהּ נתחייבו בחלה: .20 ראשית ערסתכם [7] כשתלושו כדי עיסתכם שאתם רגילין ללוש במדבר, וכמה היא? [8] וימודו בעומר עומר לגלגלת.

תרימו

[21] עי׳ סוטה ל״ה ס״י; [22] כ״כ קי״ח כ׳; [23] חבקוק ב׳; [24] מיכה ד׳; [25] ישעיה ל״ב; [26] תנחומא כ׳; [27] דברים ט׳:

טו [1] וכן * שמות כ״ט י״ח; *[1] דף מ״ח; [2] מנחות ל״א חולין כ״ג; [3] עי׳ ס״י (ועי׳ גם ספרי); [4] בראשית י״ג; [5] מלכים א׳ כ״ב ומלכים ב׳ ג׳; [6] ספרי; [7] עירובין פ״ג; [8] שמות ט״ז:

כלשון הכתוב הלקחים לשונם בירמיה כ״ג ל״א ושם פירש רש״י המלמדים לשונם לומר שקריהם:
׳ * מדלא קרינן בְּמגפה משמע במיוחדת וראויה להם מדה כנגד מדה:

טו [א] * פלגם. כבש בן שנה בתוך שנתו קרוי כבש ואיל משעברו י״ג חדשים שנכנס חדש שלם בתוך שנה שנייה קרוי איל עד עולם פלגם בתוך חדש ראשון של שנה שנייה: [ב] * היא

תרימו מראשיתה כלומר קודם שתאכלו ממנה ראשית חלקה חלה אחת תרימו תרומה לשם ה׳: חלה. טורטי״ל בלעז: כתרומת גרן. [9] שלא נאמר בה שיעור ולא כתרומת מעשר שנאמר בה שיעור, אבל חכמים נתנו שיעור לבעל הבית אחד מעשרים וארבעה ולנחתום אחד מארבעים ושמנה: 21. מראשית ערסתיכם. [10] למה נאמר? לפי שנאמר ראשית עריסותיכם שומע אני ראשונה שבעיסות? ת״ל מראשית מקצתה ולא כולה: תתנו לה׳ תרומה. [10] לפי שלא שמענו שיעור לחלה נאמר תתנו. שיהא בה כדי נתינה: 22. וכי תשגו ולא תעשו. [11] ע״ז היתה בכלל כל המצות שהצבור מביאין עליה פר והרי הכתוב מוציאה כאן מכללן לידון בפר לעולה ושעיר לחטאת: וכי תשגו וגו׳. [12] בע״ז הכתוב מדבר. או אינו אלא באחת מכל המצות? ת״ל את כל המצות האלה מצוה אחת שהיא ככל המצות, מה העובר על כל המצות פורק עול ומפר ברית ומגלה פנים, אף מצוה זו פורק בה עול ומפר ברית ומגלה פנים, ואיזו? זו ע״ז: אשר דבר ה׳ אל משה. [13] ג אנכי ולא יהיה לך מפי הגבורה שמענום, כדכתיב [14] אחת דבר אלהים שתים זו ד שמענו: 23. את כל אשר צוה וגו׳. [15] מגיד שכל המודה בע״ז ככופר בכל התורה כולה ובכל מה שנתנבאו הנביאים, שנאמר מן היום אשר צוה ה׳ והלאה: 24. אם מעיני העדה נעשתה לשגגה. [16] אם מעיני העדה נעשתה עבירה זו על ידי שוגג, ששגו והורו על אחת מן העבודות שהיא מותרת לעבוד ע״ז בכך: לחטת. [17] חסר א׳, שאינו כשאר חטאות, שכל חטאות שבתורה הבאות עם עולה החטאת קודמת לעולה, שנאמר [18] ואת השני יעשה עולה, וזו עולה קודמת לחטאת: 25. הביאו את קרבנם אשה לה׳. זה האמור בפרשה [19] הוא פר העולה שנאמר אשה לה׳: וחטאתם. זה השעיר: 27. תחטא בשגגה. [20] בע״ז: עז בת שנתה. [20] שאר עבירות יחיד מביא כשבה או שעירה ובזו קבע לה שעירה: 30. ביד רמה. במזיד: מגדף. מחרף, כמו [21] והיתה חרפה וגדופה, [22] אשר גדפו נערי מלך אשור. ועוד דרשו רבותינו [23] מכאן למברך את השם שהוא בכרת: 31. דבר ה׳. [24] ה אזהרת ע״ז מפי הגבורה והשאר מפי משה: עונה בה. [25] ו בזמן שעונה בה שלא עשה תשובה: 32. ויהיו במדבר וימצאו. [26] בגנותן של ישראל דבר הכתוב שלא שמרו אלא שבת ראשונה ובשניה בא זה וחללה: 33. המצאים אתו מקשש. [27] ז שהתרו בו ולא הניח מלקושש אף משמצאוהו והתרו בו: 34. כי לא פרש מה יעשה לו ח. [28] באיזו מיתה

ימות

[9] ע׳ ספרי; [10] ספרי; [11] ספרי מכילתא פ׳ כא: [12] שם הוריות ח׳; [13] הוריות ח׳ וע׳ ספרי; [14] תהלים ס״ב: [15] ע׳ ספרי: [16] ע׳ הוריות כ׳ ב׳; [17] זבחים ל׳ הוריות י״ג; [18] ויקרא ה׳; [19] ספרי; [20] ע׳ ספרי; [21] יחזקאל ה׳; [22] ישעיה ל״ז; [23] כריתות ז׳ ב׳: [24] סנהדרין ל״ט ע״ג ספרי; [25] סנהדרין ל׳ ב׳; [26] ספרי: [27] ספרי סנהדרין ד׳ מ״א; [28] ספרי סנהדרין ע״ח;

פרשת בכורים דכתיב בה והיה כי תבא וגו׳ וירשתה וישבת בה: ג דהיינו ששמע בדבורו של הקב״ה וצוה ע״י משה בכמה פרשיות שבתורה כגון לא תשתחוה לאל אחר דלא שמענו אלא מפי משה: למן היום וגו׳. הכי משמע את כל אשר צוה ה׳ אליכם ביד משה דזו ע״ז ומנין שזו ע״ז מרכתיב בהדיא למן היום אשר צוה ה׳ והלאה שאר מצות והלאה כלומר מכאן ואילך לדורותיכם איזה היא מצוה שנאמרה בתחלה הוי אומר זו ע״ז דכתיב בתחלת עשרת הדברות אנכי ולא יהיה לך דהיינו ע״ז: ד בפסוק שלפנינו כתיב שמעתי ולא שמענו וע׳ מה שכתבנו בפירושנו לשמות כ׳ פסוק ח׳: ה *זה העובד ע״ז. היינו דבר ה׳ דבור שדבר הקב״ה בעצמו לישראל דאנכי ולא יהיה לך מפי הגבורה שמענום: ו *שעונה בה. שלא שב קודם מיתה הוי בכרת אבל שב לא: ז שקישש עצים לא נאמר אלא מקושש לאחר שראוהו ומצאוהו היה מקושש ומה טעם תלוי בכך אלא שהתרו בו ועדיין היה מקושש: ח *משמע בר עשייה הוא אבל לא

ימות אבל יודעים היו שמחלל שבת במיתה: .35 רגום. עשה פשנ״ט [פייזנט] וכן הלוך אלנ״ט. וכן [29] זכור ושמור: .36 ויציאו אתו. [30] מכאן שבית הסקילה חוץ ורחוק מבית דין: .38 ועשו להם ציצת. [31] על שם הפתילים התלוים בה. כמו [32] ויקחני בציצת ראשי. ד״א ציצת [*32] על שם וראיתם אותו. כמו [33] מציץ מן החרכים: תכלת. [34] צבע ירוק של חלזון: .39 וזכרתם את כל מצות ה׳. [34] שמנין גימטריא של ציצית שש מאות. ושמנה חוטין וחמשה קשרים הרי תרי״ג[ט]: ולא תתורו אחרי לבבכם. כמו [35] מתור הארץ. [36] הלב והעינים הם מרגלים לגוף מסרסרים לו את העבירות. העין רואה והלב חומד והגוף עושה את העבירה: .41 אני ה׳. [37] נאמן לשלם שכר: אלהיכם. [37] נאמן ליפרע: אשר הוצאת אתכם. [37] על מנת כן פדיתי אתכם שתקבלו עליכם גזרותי: אני ה׳ אלהיכם. [37] עוד למה נאמר? כדי שלא יאמרו ישראל מפני מה אמר המקום? לא שנעשה ונטול שכר? אנו לא עושים ולא נוטלים שכר. על כרחכם אני מלככם. וכן הוא אומר [38] אם לא ביד חזקה. אמלוך עליכם. ד״א [39] למה נאמר יציאת מצרים אני הוא שהבחנתי במצרים[י] בין טפה של בכור לשאינה של בכור. אני הוא עתיד להבחין וליפרע מן התולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת היא. ומיסודו של רבי משה הדרשן העתקתי: למה נסמכה פרשת מקושש לפרשת ע״ז? לומר שהמחלל את השבת כעובד ע״ז. שאף היא שקולה ככל המצות. וכן הוא אומר בעזרא [40] ועל הר סיני ירדת [יא] ותתן לעמך תורה ומצות ואת שבת קדשך הודעת להם. ואף פרשת ציצית. לכך נסמכה לאלו. לפי שאף היא שקולה כנגד כל המצות. שנאמר ועשיתם את כל מצותי. על כנפי בגדיהם. כנגד [41] ואשא אתכם על כנפי נשרים. [42] על ארבע כנפות ולא בעלת שלש [יב] ולא בעלת חמש כנגד ארבע לשונות של גאולה שנאמר במצרים [43] והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי. פתיל תכלת. על שם שכול בכורות. תרגומו של שכול תכלא[44]. ומכתם היתה בלילה. וכן [45] צבע התכלת. דומה לרקיע [לצבע רקיע] המשחיר לעת ערב ושמנה חוטין שבה כנגד שמנה ימים ששהו ישראל משיצאו ממצרים עד שאמרו שירה על הים:

קרח.

טז. .1 ויקח קרח. פרשה זו יפה נדרשת במדרש רבי תנחומא: ויקח קרח. לקח את עצמו לצד אחר להיות נחלק מתוך העדה לעורר על הכהונה. וזהו שתרגם

[29] שמות כ׳ דברים ה׳; [30] ספרי; [31] ע׳ מנחות מ״ב; [32] יחזקאל ח׳; [*32] ע׳ ספרי שמפרש ג״כ מלשון מלין מן החרכים אבל בענין אחר; [33] שיר ב׳; [34] תנחומא פ׳ קרח בהוספה וע״ג בהקדמה לתנחומא ב ע׳ 121; [35] במדבר י״ג; [36] ע׳ ירוש׳ ברכות פ׳ א׳ ותנחומא; [37] ספרי; [38] יחזקאל כ׳; [39] ב״מ ס״א ב׳ ע״ג ספרי; [40] נחמיה ט׳; [41] שמות יט; [42] ע״ג זבחים י״ח ב׳; [43] שמות ו׳; [44] ע׳ גם בספרי; [45] ע״ג מנחות מ״ג ב׳;

היו יודעין מהו: לפרוש להם ולא כתוב מה יעשה משמע כל דינו היו צריכין לפרש להם:
[ט] וכן * מנחות מ״ג ב׳ וגם * שבועות כ״ט וע׳ תוס׳ מנחות ל״ט ד״ה לא יפחות ודרשינן כאלו כתיב מלא דמלא וע׳ במנחת שי: [י] * הרי שבאו עשרה רווקים על מצרית אחת ונתעברה מהן בעשר עיבורין עשר בכורות שהן בכורות של אביהן כולן מתו: קלא אילן. צבע הדומה לתכלת ורחמנא אמר פתיל תכלת ותכלת דמיו יקרים שצבוע בדם חלזון שאינו עולה מן הים אלא אחת לע׳ שנה: [יא] צ״ל ודבר עמהם משמים ותתן להם משפטים ישרים ותורות אמת וגו׳ ע״ש: [יב] * לימד על טלית של בת ג׳ כנפות שפטורה מן הציצית והיכי דמי כגון שעיגל אחת מד׳ כנפיה: בת חמש. כגון שחותך מעט מן הכנף ולא עיגל שני מורשי קרנת׳ ממקום חתך דנעשה בשתי כנפות:

שתרגם אנקלוס [1] ואתפליג, נחלק משאר העדה להחזיק במחלוקת. וכן [2] מה יקחך לבך, לוקח אותך להפלינך משאר בני אדם. [דבר אחר [3] ויקח קרח משך ראשי סנהדראות שבהם בדברים, כמו שנאמר [4] קח את אהרן, [5] קחו עמכם דברים]: בן יצהר בן קהת בן לוי. [6] ולא הזכיר בן יעקב? שביקש רחמים על עצמו שלא יזכר שמו על מחלקותם, שנאמר [7] ובקהלם אל תחד כבודי. והיכן נזכר שמו על קרח? בהתיחסם על הדוכן בדברי הימים, שנאמר [8] בן אביאסף בן קרח בן יצהר בן קהת בן לוי בן ישראל: ודתן ואבירם. [9] בשביל שהיה שבט ראובן שרוי בחנייתם תימנה שכן לקהת ובניו החונים תימנה נשתתפו עם קרח במחלוקתו. אוי לרשע אוי לשכנו. ומה ראה קרה לחלוק עם משה? נתקנא על נשיאותו של אליצפן בן עוזיאל שמינהו משה נשיא על בני קהת על פי הדבור. אמר קרח אחי אבא ארבעה היו, שנאמר [10] ובני קהת וגו׳, עמרם הבכור נטלו שני בניו גדולה אחד מלך ואחד כהן גדול, מי ראוי ליטול את השניה לא אני שאני בן יצהר שהוא שני לעמרם והוא מנה נשיא את בן אחיו הקטן מכלם הריני חולק עליו ומבטל את דבריו. מה עשה? עמד וכנס ר״נ ראשי סנהדראות רובן משבט ראובן שכיניו והם אליצור בן שדיאור וחבריו וכיוצא בו שנאמר נשיאי עדה קרואי מועד ולהלן הוא אומר [11] אלה קרואי העדה והלבישן טליתות שכולן תכלת באו ועמדו לפני משה אמרו לו טלית שכולה של תכלת חייבת בציצית או פטורה אמר להן חייבת. התחילו לשחק עליו אפשר טלית של מין אחר חוט אחד של תכלת פוטרה זו שכולה תכלת לא תפטור את עצמה: בני ראובן. דתן ואבירם ואון בן פלת: 3. רב לכם. הרבה יותר מדאי לקחתם לעצמכם גדולה: כלם קדשים. [12] כלם שמעו [דברים] בסיני מפי הגבורה. [12] לא אתם לבדכם שמעתם בסיני אנכי ה׳ אלהיך, כל העדה שמעו: ומדוע תתנשאו. אם לקחת אתה מלכות לא היה לך לברר לאחיך כהונה: 4. ויפל על פניו. [12] מפני המחלוקת, שכבר זה בידם סרחון רביעי. חטאו בעגל [13] ויחל משה. במתאוננים [14] ויתפלל משה. במרגלים [15] ויאמר משה אל ה׳ ושמעו מצרים. במחלוקתו של קרח נתרשלו ידיו. משל לבן מלך שסרח על אביו ופייס עליו אוהבו פעם ושתים ושלש כשסרח רביעית נתרשלו ידי האוהב ההוא אמר עד מתי אטריח על המלך שמא לא יקבל עוד ממני: 5. בקר וידע וגו׳. [16] עתה עת שכרות הוא לנו [א] ולא נכון להראות לפניו. והוא היה מתכוין לדחות שמא יחזרו בהם [ב]: בקר וידע ה׳ את אשר לו. לעבודת לויה: ואת הקדוש. לכהונה: והקריב. אותם אליו. והתרגום מוכיח כן, ויקרב לקדמוהי. יקרב לשמושיה. ומדרש אגדה [ומדרשו] [17] בקר א״ל משה גבולות חלק הקב״ה בעולמו. יכולים אתם להפוך בקר לערב כן תוכלו לבטל את זו. שנאמר [18] ויהי ערב ויהי בקר ויבדל, כך [19] ויבדל אהרן להקדישו וגו׳: 6. זאת עשו קחו לכם מחתות. [20] מה ראה לומר להם כך? אמר להם בדרכי הגוים יש נימוסים הרבה וכומרים הרבה [ג] וכלם [אין כלם] מתקבצים

טז [1] ע״ב תנחומא; [2] איוב ט״ו; [3] תנחומא; [4] במדבר כ׳; [5] הושע י״ד; [6] תנחומא ע״ב סנהדרין ק״ט כ׳; [7] בראשית מ״ט; [8] דה״א ו׳; [9] תנחומא; [10] שמות ו׳; [11] במדבר א׳; [12] תנחומא; [13] שמות ל״ב; [14] במדבר י״א; [15] שם י״ד; [16] ע׳ תנחומא; [17] תנחומא; [18] בראשית א׳; [19] דה״א כ״ג; [20] תנחומא;

טז [א] מה ראה לומר בקר וידע אמר משה שמא מתוך רב מאכל ומשתה (א״א כי למעלה אמר המדרש עמד קרח ועשה להם משתה) אמרו דבר זה לכך אמר בקר אמר שמא בין כך ובין כך יעשו תשובה (מתנח׳ וע׳ במו׳): [ב] וכן בפס׳ זוטרתי לפי שהיו מזומנין בסעודה אצל קרח אמר להם אין השעה הזאת שעת הדין לפי ששעת שכרות היתה אלא בקר: [ג] וכן הוא גם

מתקבצים בבית אחד. אנו אין לנו אלא ה׳ אחד ארון אחד ותורה אחת ומזבח אחד
וכהן גדול אחד ואתם מאתים וחמשים איש מבקשים כהונה גדולה. אף אני רוצה
בכך. הא לכם תשמיש חביב מכל. היא הקטרת החביבה מכל הקרבנות וסם המות
[ד] נתן [נתן להם] בתוכו שבו נשרפו נדב ואביהוא לפיכך התרה בהם והיה האיש
אשר יבחר ה׳ הוא הקדוש. כבר הוא בקדושתו. וכי אין אנו יודעים שמי
שיבחר הוא הקדוש? אלא אמר להם משה הריני אומר לכם שלא תתחייבו מי שיבחר
בו [בכם] יצא חי וכלכם אובדין: מחתות. כלים שחותין בהם גחלים ויש להם
בית יד: 7. רב לכם בני לוי. [הרבה אמרתי לכם דברים המתקבלים על לב.
ד״א] [21] דבר גדול אמרתי לכם. ולא טפשים היו שכך התרה בהם וקבלו עליהם
לקרב? [אלא כיון שהחזיקו במחלוקת הפקירו עצמם למיתה לכך נקראו חטאים]
הם חטאו על נפשותם, שנאמר [22] את מחתות החטאים האלה בנפשותם. וקרח
שפקח היה מה ראה לשטות זה? עינו הטעתו, ראה שלשלת גדולה יוצאה
ממנו. שמואל ששקול כנגד משה ואהרן, אמר בשבילו אני נמלט [ה] וכ״ד משמרות
עומדות לבני [מבני] בניו כלם מתנבאים ברוח הקדש, שנאמר [23] כל אלה בנים להימן,
אמר אפשר כל הגדולה הזאת עתידה לעמוד ממני ואני אדום. לכך נשתתף לבא
לאותה חזקה ששמע מפי משה שכלם אובדים ואחד נמלט. אשר יבחר ה׳ הוא
הקדוש, טעה ותלה בעצמו [ולא ראה יפה לפי שבניו עשו תשובה ומשה היה רואה
[ו] תנחומא]: רב לכם. דבר גדול נטלתם בעצמכם לחלוק על הקב״ה: 8. ויאמר
משה אל קרח שמעו נא בני לוי. [24] התחיל לדבר עמו בדברים רכים כיון
שראהו קשה עורף אמר עד שלא ישתתפו שאר השבטים [ז] ויאבדו עמו אדבר גם אל
כלם התחיל לזרז בהם שמעו נא בני לוי: 9. ולעמד לפני העדה. לשיר על
הדוכן: 10. ויקרב אתך. לאותו שירות שהרחיק ממנו שאר עדת ישראל:
11. לכן. בשביל כך אתה וכל עדתך הנעדים אתך על ה׳ [24] כי בשליחותו
עשיתי לתת כהונה לאהרן ולא לנו הוא המחלוקת הזה [הזאת]: 12. וישלח משה וגו׳.
[25] מכאן שאין מחזיקין במחלוקת. שהיה משה מחזר אחריהם להשלימם בדברי שלום:
לא נעלה. פיהם הכשילם שאין להם [עלייה] אלא ירידה: 14. ותתן לנו.
הדבר מוסב על לא האמור למעלה כלומר לא הביאותנו ולא נתת לנו נחלת שדה
וכרם. אמרת לנו [26] אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ טובה וגו׳. משם הוצאתנו
ולא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאותנו, אלא גזרת עלינו להמיתנו במדבר, שאמרת
לנו [27] במדבר הזה יפלו פגריכם: העיני האנשים ההם תנקר וגו׳. אפילו
אתה שולח לנקר את עינינו אם לא נעלה אליך. לא נעלה: האנשים ההם.
באדם התולה קללתו בחברו: 15. ויחר למשה מאד. [28] נצטער עד [ח] למאד:
אל תפן אל מנחתם. לפי פשוטו הקטרת שהם מקריבין לפניך מחר אל תפן
אליהם. ומדרשו [28] אמר יודע אני שיש להם חלק בתמידי צבור אף חלקם לא יקובל
לפניך

[21] תנחומא: [22] לקמן סי׳ י״ז; [23] ד״ה א׳ כ״ה; [24] ע׳ תנחומא: [25] בסנהדרין ק״י ובתנחומא על פסוק כ״ה;
[26] שמות ג׳; [27] במדבר י״ד; [28] תנחומא;

במדרש רבה אבל בתנחומא איתא ואין כולם: [ד] נתון. בית הבחירה של הרב המאירי: נתן להם
בתוכה. כך היא הגי׳ ברבינו בחיי וכתב שהכוונה שנתן להם עצה שיענשו בה עונש מיתה וזה
סם המות דרך משל שאלו היינו מפרשים סם המות כמש היה פתחון פה לרשעים לומר
שהעונש ההוא לא היה מן השמים: [ה] [ועוד ראה כ״ד משמרות וכו׳]: [ו] היה רואה יפה.
כך הגי׳ בתנחומא: [ז] בעל נ״י גרס [שאר השבט] ובתנח׳מא הגי׳ שמא לא ישתתפו
אחרים: [ח] עד לאחת (בתנחומא לחדא והוא תרגום של מאד ובזה יצא חילוף סופרים ׳לאחת׳

לפניך לרצון תניחנו האש ולא תאכלנו: לא חמור אחד מהם נשאתי. [29] לא חמורו של אחד מהם נטלתי. [30] אפילו כשהלכתי ממדין למצרים והרכבתי את אשתי ואת בני על החמור והיה לי ליטול אותו החמור משלהם [ט] לא נטלתי אלא משלי. [ות״א] שחרית לשון ארמי כך נקראת [31] [י] אנגריא של מלך [32] שחוור: 16. ו ה ם. עדתך: 17. והקרבתם. איש מחתתו. החמשים ומאתים איש שבכם: 19. ויקהל עליהם קרח. [33] בדברי ליצנות. [34] כל הלילה ההוא הלך אצל השבטים ופתה אותם. כסבורין אתם שעלי לבדי אני מקפיד, איני מקפיד אלא בשביל כלכם, אלו באין ונוטלין כל הגדולות. לו המלכות ולאחיו הכהונה, עד שנתפתו כלם: וירא כבוד ה׳. בא בעמוד ענן: 22. אל אלהי הרוחת. [35] יודע מחשבות. אין מדתך כמדת בשר ודם. מלך בשר ודם שסרחה עליו מקצת מדינה אינו יודע מי החוטא לפיכך כשהוא כועס נפרע מכלם. אבל אתה לפניך גלויות כל המחשבות ויודע אתה מי החוטא: האיש אחד הוא החוטא ואתה על כל העדה תקצף. אמר הקב״ה יפה אמרתם אני יודע ומודיע מי חטא ומי לא חטא: 24. העלו. כתרגומו הסתלקו [: מסביב.] מסביבות משכן קרח: 25. [ויקם משה. [35*] כסבור שישאו לו פנים ולא עשו]: 27. יצאו נצבים. [36] בקומה זקופה לחרף ולגדף. כמו [37] ויתיצב ארבעים יום דגלית: ונשיהם ובניהם וטפם [יא]. [38] בא וראה כמה קשה המחלוקת שהרי בית דין של מטה אין עונשין אלא עד שיביא שתי שערות ובית דין של מעלה עד עשרים שנה וכאן אבדו אף יונקי שדים: 28. לעשות את כל המעשים האלה. שעשיתי על פי הדבור לתת לאהרן כהונה גדולה ובניו סגני כהונה ואליצפן נשיא הקהתי: 29. [יב] לא ה׳ שלחני. אלא אני עשיתי הכל מדעתי ובדין הוא חולק עלי: 30. ואם בריאה. חדשה: יברא ה׳. להמית אותם במיתה שלא מת בה אדם עד הנה. ומה היא הבריאה? ופצתה האדמה את פיה ותבלעם א וידעתם כי נאצו הם להקב״ה ואני מפי הגבורה אמרתי. ורבותינו פירשו [39] אם בריאה פה לארץ מששת ימי בראשית מוטב ואם לאו יברא ה׳: 34. נסו לקולם. בשביל הקול היוצא על בליעתן:

יז, 2. ואת האש. שבתוך המחתות: זרה הלאה. לארץ מעל המחתות: כי קדשו. המחתות ואסורין בהנאה [א] שהרי עשאום לכלי שרת: 3. החטאים האלה בנפשתם. שנעשו פושעים בנפשותם שנחלקו על הקב״ה: רקעי. רדודין: פחים. טסים מרודדין, מינדייש בלעז: צפוי למזבח. למזבח הנחשת: ויהיו לאות. לזכרון שיאמרו אלו היו מאותן שנחלקו על הכהונה ונשרפו: 4. וירקעום. איטינדריש בלעז: 5. [ולא יהיה כקרח. כדי שלא יהיה כקרח]: כאשר דבר ה׳ ביד משה לו. כמו עליו [ב] על אהרן דבר אל משה שיהיו הוא ובניו כהנים

[29] כת״לו; [30] תנחומא; [31] ב״מ ע״ח ב׳; [32] ב״כ מ״ז; [33] תנחומא; [34] ע׳ סיחת קרח בילקוט בשם מ׳ שוחר טוב; [35] תנחומא; [35*] ע׳ תנחומא; [36] תנחומא; [37] שמואל א׳ י״ז; [38] תנחומא; [39] ע׳ סנהדרין ק״י:

תחת «לחדא» וע׳ באברבנאל שלא השגיח על זאת ודורש את התיבה לפי אפנו וע׳ במזרחי ותוס׳ מנחות י״ח ד״ה עד): [ט] שבשביל צרכיהם ירדתי (תנחומא): [י] פי׳ דבר שעיבוד: [יא] [כולם נעשו כנופיא כנגדו להכעיסו אף בני יומן בעריסה וכמו שהיו נצבים באותו מעמד גדולים וקטנים כך נבלעו ונמשכו הדברים זה אחר זה עד ותבלע אותם ונשיהם ובניהם וטפם]: [יב] בכתה כ״י העתיקו גם פה ברש״י כה שדרשו חז״ל בתנחומא ובסנהדרין ק״א על מאמר הפסוקים כ״ט וגם ל׳ עד סוף הפרשה ונלאיתי לכתבם גם כאן בספר:

יז [א] שכבר עשאום. נ׳ הרמ׳: [ב] [כמו עליו על קרח ומהו ביד משה (ראה למטה) וכו׳ בצרעת.

כהנים. לפיכך לא יקרב איש זר אשר לא מזרע אהרן וגו׳. וכן כל לי ולו ולהם הסמוכים אצל דבור פתרונם כמו על. ומדרשו [1] על קרח. ומהו ביד משה ולא כתב אל משה? רמז לחולקים על הכהונה שלוקין בצרעת כמו שלקה משה. שנאמר [2] ויוציאה והנה ידו מצורעת כשלג. ועל כן לקה עוזיהו בצרעת: 11. וכפר עליהם. רז זה מסר לו מלאך המות כשעלה לרקיע שהקטרת עוצר המגפה. כדאיתא במסכת שבת [3]: 13. ויעמד בין המתים וגו׳. [4] אחז את המלאך והעמידו על כרחו. אמר לו המלאך הנח לי לעשות שליחותי. אמר לו משה צוני לעכב על ידך. אמר לו אני שלוחו של מקום ואתה שלוחו של משה. אמר לו אין משה אומר כלום מלבו אלא מפי הגבורה. אם אין אתה מאמין הרי הקב״ה ומשה אל פתח אהל מועד בא עמי ושאל. וזהו שנאמר וישב אהרן אל משה. ד״א למה בקטרת? [5] לפי שהיו ישראל מלהשין ומליזים [מרננים] אחר הקטרת לומר סם המות הוא. על ידו מתו נדב ואביהוא. על ידו נשרפו חמשים ומאתים איש. אמר הקב״ה תראו שעוצר מגפה הוא והחטא הוא הממית: 18. כי מטה אחד. אף על פי שחלקתים לשתי משפחות משפחת כהונה לבד ולויה לבד מכל מקום שבט אחד הוא: 20. והשכתי. כמו [6] וישכו המים. [7] וחמת המלך שככה: 21. בתוך מטותם. [8] הניח באמצע שלא יאמרו מפני שהניחו בצד שכינה פ״ח: 23. ויצא פרח. כמשמעו: ציץ. הוא חנטת הפרי כשהפרח נופל: ויגמל שקדים. כשהוכר הפרי הוכר שהן שקדים. לשון [9] ויגדל הילד ויגמל. ולשון זה מצוי בפרי האילן. כמו [10] ובוסר גומל יהיה נצה. ולמה שקדים? הוא הפרי הממהר להפריח מכל הפירות. אף המעורר על הכהונה פורענותו ממהרת לבא. כמו שמצינו בעוזיהו [11] והצרעת זרחה במצחו. [תרגומו] וכפית שגדין כמין [כמו] אשכול שקדים יחד כפותים זה על זה: 25. למשמרת לאות. לזכרון שבחרתי באהרן לכהן ולא ילונו [ילינו] עוד על הכהונה: ותכל תלונתם. כמו ותכלה תלונותם. לשון שם מפעל יחיד לשון נקבה [לנקבה] כמו תלונתם מרמוריי״ש בלעז. [ויש חלוק בין תלונותם לתלונתם. תלונתם תלונה אחת תלונותם שם דבר בלשון יחיד ואפילו הם תלונות הרבה]: 28. כל הקרב הקרב וגו׳. אין אנו יכולין להיות זהירין בכך כלנו רשאין להכנס [ליכנס] לחצר אהל מועד ואחד שיקריב עצמו יותר מחברו ויכנס לתוך אהל מועד [האהל] ימות: האם תמנו לגוע. שמא הופקרנו למיתה:

יח. 1. ויאמר ה׳ אל אהרן. [1] למשה אמר שיאמר לאהרן להזהירו על תקנת ישראל שלא יכנסו למקדש: אתה ובניך ובית אביך. הם בני קהת אבי עמרם: תשאו את עון המקדש. עליכם אני מטיל עונש הזרים שיחטאו בעסקי הדברים המקודשים המסורים לכם הוא האהל והארון והשלחן וכלי הקדש אתם תשבו ותזהירו [על] כל זר הבא ליגע: ואתה ובניך. הכהנים: תשאו את עון כהנתכם. שאינה מסורה ללוים ותזהירו הלוים השוגגים שלא יגעו אליכם בעבודתכם

יז [1] תנחומא פ׳ לו ע״ב * ישעיה ו׳ פסוק ד׳ ועי״ע סנהדרין ק״י; [2] שמות ד׳: [3] דף פ״ט; [4] ע׳ תנחומא פרשת תצוה; [5] ע׳ מכילתא פ׳ בשלח; [6] בראשית ח׳; [7] אסתר ז׳: [8] תנחומא פ׳ אחרי: [9] בראשית כ״א; [10] ישעיה י״ח; [11] ד״ה ב׳ כ״ו;

יח [1] ע׳ * ר״ב ויקרא וגם ילקוט בשם מדרש וספרי על פסוק ח׳;

ולפי פשוטו לא יהיה עוד בלוע ושרוף כקרח וכעדתו אך כאשר נעשה לו למשה בידו שלקה בצרעת ויש פותרין למען אשר לא יקרב איש זר אשר לא מזרע אהרן כאשר דבר ה׳ ביד משה לו לאהרן שיהיו הוא ובניו כהנים ולא זר וסה״ד ואח״כ ד״ה וכפר וכו׳]:

בעבודתכם: 2. וגם את אחיך. בני גרשון ובני מררי: וילוו. ויתחברו אליכם להזהיר גם את הזרים מליקרב אליהם: וישרתוך. [2]בשמירת השערים [3]ולמנות מהם גזברין ואמרכלין: 4. וזר לא יקרב אליכם. אתכם אני מזהיר על כך: 5. ולא יהיה עוד קצף. [4]כמו שהיה כבר. שנאמר [5]כי יצא הקצף: 6. לכם מתנה נתנים. [6]יכול לעבודתכם של הדיוט? ת״ל לה׳, כמו שמפורש למעלה, לשמור משמרת גזברין ואמרכלין: 7. עבדת מתנה. במתנה נתתיה לכם. 8. ואני הנה נתתי לך. [6]בשמחה. לשון שמחה הוא זה, כמו [7]הנה הוא יוצא לקראתך וראך ושמח בלבו. [7*]משל למלך שנתן שדה לאוהבו ולא כתב ולא חתם ולא העלה בערכאין בא אחד וערער על השדה אמר לו המלך כל מי שירצה יבא ויערער לנגדך [עליך] הריני כותב וחותם לך ומעלה בערכאין, אף כאן לפי שבא קרח וערער כנגד אהרן על הכהונה. בא הכתוב ונתן לו כ״ד מתנות כהונה בברית מלח עולם, ולכך נסמכה פרשה זו לכאן: משמרת תרומתי. שאתה צריך לשמרן בטהרה: למשחה[א]. [8]לגדולה: 9. מן האש. לאחר הקטרת האשים: [ב]כל [לכל] קרבנם. כגון זבחי שלמי צבור. מנחתם חטאתם ואשמם כמשמעו: אשר ישיבו לי. [9] [ג]זה גזל הגר: 10. בקדש הקדשים תאכלנו וגו׳. [10]למד על קדשי קדשים שאין נאכלין אלא בעזרה ולזכרי כהונה: 11. תרומת מתנם. המורם מן התודה ומהשלמים ומאיל נזיר: לכל תנופת. שהרי אלו טעונין תנופה: כל טהור. [11]ולא טמאים[ד]. [דבר אחר] כל טהור[ה] לרבות אשתו: 12. ראשיתם. היא תרומה גדולה: 18. כחזה התנופה וכשוק הימין. [12]של שלמים שנאכלין לכהנים ולנשיהם לבניהם ולעבדיהם לשני ימים ולילה אחד אף הבכור נאכל לשני ימים ולילה אחד: לך יהיה. [13]בא רבי עקיבא ולמד הוסיף לך הכתוב הוויה אחרת שלא תאמר כחזה ושוק של תודה שאינו נאכל אלא ליום ולילה: 19. כל תרומת הקדשים. מחיבתה של [14]פרשה זו כללה בתחלה וכללה בסוף ופרט באמצע: [ברית מלח עולם. כרת ברית עם אהרן בדבר הבריא ומתקיים ומבריא את אחרים]. ברית מלח. [14]כברית הכרותה למלח שאינו מסריח לעולם: 20. וחלק לא יהיה לך בתוכם. [14]אף בביזה: 23. והם. הלוים ישאו עונם של ישראל שעליהם להזהיר הזרים מגשת אליהם: 24. אשר ירימו לה׳ תרומה. [14]הכתוב קראו תרומה עד שיפריש ממנו תרומת מעשר: 27. ונחשב לכם תרומתכם כדגן מן הגרן. תרומת מעשר שלכם אסורה לזרים ולטמאין וחייבין עליה מיתה וחומש

[2] ערכין י״א: [3] ספרי: [4] ספרי: [5] במדבר י״ז: [6] ספרי: [7] שמות ד׳: [7*] ספרי כאן ועל פסוק כ׳: [8] ספרי זבחים כ״ח: [9] ספרי זבחים מ״ד: [10] ספרי: [11] ע׳ ספרי: [12] ספרי זבחים נ״ז: [13] ע׳ שם: [14] ספרי:

יח [א] מתרג׳ לרבו והיינו לגדולה (וע׳ * חולין קל״ב ב׳ שם צ״ל לרבו תחת לרבותא): [ב] וכן במז׳ וגם בספרי: [ג] זה גזל הגר דכתיב האשם המושב לה׳ לכהן ותניא אשם זה קרן המושב זה חומש או אינו אלא זה אשם ממש כשהוא אמר מלבד איל הכפורים הוי אומר אשם זה קרן שהגזל את חברו ונשבע לו ואח״כ הודה משלם קרן וחומש לבעלים ואשם למזבח כדכתיב בפ׳ ויקרא והיה כי יחטא ואשם וגו׳ ואם מת נותן ליורשיו ואם גר היה ומת ואין לו יורשין להחזירו להם נתנן הכתוב לכהן ופרשת גזל הגר אמוהה בפ׳ נשא ואם אין לאיש גואל להשיב האשם וגו׳ וכי יש לך אדם בישראל שאין לו גואלין אלא זה גזל הגר וכו׳ וסידרן לו הכתוב לאהרן כאן מפני מחלוקתו של קרח שערער עליו על הכהונה משל הדיוט אמר לטובתי נשברה רגל פרתי: [ד] הקב״ה כרת ברית עם אהרן על קדשים קלים שלא יהיו נאכלים אלא לטהורים (ספרי): [ה] נראה שצ״ל כל טהור בביתך וע׳ ספרי על פסוק י״ג:

וחומש כתרומה גדולה שנקראת ראשית דגן מן הגורן: וכמלאה מן היקב. תרומת תירוש ויצהר הניטלת מן היקבים: מלאה. לשון בישול תבואה שנתמלאת: יקב. הוא הבור שלפני הגת שהיין יורד לתוכו. וכל לשון יקב חפירת קרקע הוא. וכן [15] יקבי המלך. הוא ים אוקינוס חפירה שחפר מלכו של עולם: 28. כן תרימו גם אתם. כמו שישראל מרימים מגרנם ומיקביהם תרימו גם אתם ממעשר שלכם כי הוא נחלתכם: 29. מכל מתנתיכם תרימו את כל תרומת ה׳. [16] בתרומה גדולה הכתוב מדבר. שאם הקדים לוי את הכהן בכרי וקבל מעשרותיו קודם שיטול כהן תרומה גדולה מן הכרי צריך להפריש הלוי מן המעשר תחלה אחד מחמשים לתרומה גדולה ויחזור ויפריש תרומת מעשר: 30. בהרימכם את חלבו ממנו. לאחר שתרימו תרומת מעשר ממנו: ונחשב. המותר ללוים חולין גמורין: כתבואת גרן. [17] לישראל. שלא תאמר הואיל וקראו הכתוב תרומה שנאמר [18] כי את מעשר בני ישראל אשר ירימו לה׳ תרומה יכול יהא כולו אסור? ת״ל ונחשב ללוים כתבואת גרן. מה של ישראל חולין אף של לוי חולין: 31. בכל מקום. [19] אפילו בבית הקברות: 32. ולא תשאו עליו חטא וגו׳. [20] הא אם לא תרימו תשאו חטא: ולא תמותו. [21] הא אם תחללו תמותו:

חקת.

יט. 2. זאת חקת התורה. [1] לפי שהשטן[א] ואומות העולם מונין את ישראל לומר מה המצוה הזאת (ומה טעם יש בה) לפיכך כתב בה חקה. גזרה היא מלפני אין לך רשות להרהר אחריה: ויקחו אליך. *[1] לעולם היא נקראת על שמך. פרה שעשה משה במדבר: אדמה תמימה. [2] שתהא תמימה באדמימות [3] שאם היו בה שתי שערות שחורות פסולה: 3. אלעזר. [4] מצותה בסגן: אל מחוץ למחנה. [5] חוץ לשלש מחנות: ושחט אתה לפניו[ב]. [6] זר שוחט ואלעזר רואה: 5. אל נכח פני אהל מועד. [7] עומד במזרחו של ירושלים ומתכוין ורואה פתחו של היכל בשעת הזאת הדם: 7. אל המחנה. למחנה שכינה. [8] שאין טמא משולח חוץ לשתי מחנות אלא זב ובעל קרי [ג]ומצורע: וטמא הכהן עד הערב. סרסהו ודרשהו וטמא עד הערב ואחר יבא אל המחנה: 9. והניח מחוץ למחנה. [9] לשלשה חלקים מחלקה. אחד נתן בהר המשחה ואחד מתחלק לכל המשמרות ואחד נתן בחיל, זה של משמרות [10] היה [[ד] חוץ לעזרה] ליטול ממנו בני העיירות וכל הצריכין ליטהר. וזה שבהר המשחה כהנים גדולים לפרות אחרות מקדשין הימנו. וזה שבחיל נתון למשמרת מגזרת הכתוב. שנאמר והיתה לעדת בני ישראל למשמרת: למי נדה. למי הזייה. כמו [11] וידו אבן בי. [12] לידות את קרנות הגוים [[ה] לשון זריקה]: חטאת הוא. לשון חטוי כפשוטו. ולפי הלכותיו קראה הכתוב

חטאת

[15] זכריה י״ד פסוק י׳ ע׳ * פס כסס מ״ח; [16] ספרי ברכות מ״ז; [18] ע׳ ג׳ ספרי; [18] לעיל פסוק כ״ד; [19] ספרי; [20] ע׳ * יבמות פ״ע ב׳; [21] ע׳ בכורות כ״ו ע״ב;

יט [1] יומא ס״ב ב׳ תנחומא ב ועי״ג * ברכות כ״ו ה׳ ויקרא י״ח ד׳ וגם י״ע י״ע; *[1] ע׳ תנחומא ח׳ וכ׳ והערת ר״ש בלבער במקומו; [2] ספרי; [3] פרה פ׳ ב׳; [4] ספרי; [5] יומא ס״ח זבחים ק״ה ב׳; [6] ספרי יומא מ״ב; [7] ספרי זבחים ק״ה ב׳; [8] ע׳ פסחים ס״ז; [9] ספרי ע׳ תוספתא פרה פ׳ ב׳; [10] ע״ג ת״י; [11] איכה ג׳; [12] זכריה ב׳;

יט [א] השטן. יצר הרע משיב עליהן תשובה להטעות את ישראל ולומר שהתורה אינה אמת כי מה תועלת בכל אלה לכך נכתב בהן חוק אני ה׳ גזרתי עליכם; [ב] * מרכתיב לפניו מכלל דהשחיטה לאו אאלעזר קאי אלא ושחט אותה אחר לפני אלעזר; [ג] "ומצורע חוץ לשלש" הוסיפו בדיוק באיזה כ״י; [ד] ע׳ תוס׳ י״ט פרה סוף פרק ג׳; [ה] המו׳ מיחק גם הראיה מס׳ זכריה לידות

[13] חטאת לומר שהיא כקדשים ליאסר בהנאה: .12 הוא יתחטא בו. באפר הזה: .13 במת בנפש. ואי זה מת של נפש האדם להוציא נפש בהמה שאין טומאתה צריכה הזאה. ד״א [14] בנפש זו רביעית דם[י]: את משכן ה׳ טמא. אם נכנס לעזרה אפילו בטבילה בלא הזאת שלישי ושביעי. עוד טמאתו בו. אף על פי שטבל: .14 כל הבא אל האהל. בעוד שהמת בתוכו: .15 וכל כלי פתוח. [י] [15] בכלי חרס הכתוב מדבר שאין מקבל טומאה מגבו אלא מתוכו לפיכך אם אין מנופת צמידתו פתולה עליו יפה בחבור טמא הוא הא אם יש צמיד פתיל עליו טהור: פתיל. לשון מחובר [בלשון עברי [ח] ערבי], וכן [16] נפתולי אלהים נפתלתי, נתחברתי עם אחותי]: .16 על פני השדה. רבותינו דרשו [17] לרבות [ט] גולל ודופק. [ופשוטו על פני השדה שאין שם אהל מטמא המת [שם] בנגיעה]: [י] .19 וחטאו ביום השביעי. הוא גמר טהרתו: .20 ואיש אשר יטמא וגו׳. אם נאמר מקדש למה נאמר משכן כו׳ [יא] כדאיתא בשבועות[18]: .21 ומזה מי הנדה. רבותינו אמרו [19] שהמזה טהור וזה בא ללמד שהנושא מי חטאת טמא טומאה חמורה לטמא בגדים שעליו מה שאין כן בנוגע וזה שהוציאו בלשון מזה לומר לך שאינן מטמאין עד שיהא בהן שיעור הזאה: והנגע, יטמא. ואין טעון כבוס בגדים: .22 וכל אשר יגע בו הטמא הזה שנטמא במת יטמא: והנפש הנגעת. בו בטמא מת תטמא עד הערב. כאן למדנו שהמת אבי אבות הטומאה ונוגע בו אב הטומאה ומטמא אדם. זה פירושה לפי משמעה והלכותיה. ומדרש אגדה העתקתי מיסודו של רבי משה הדרשן וזהו: ויקחו אליך. משלהם, כשם שהם פרקו נזמי הזהב לעגל משלהם, כך יביאו זו לכפרה משלהם: פרה אדמה. [20] משל לבן שפחה שטינף פלטין של מלך אמרו תבא אמו ותקנח הצואה, כך תבא פרה ותכפר על העגל: אדמה. על שם [21] אם יאדימו כתולע, שהחטא קרוי אדום: תמימה. על שם ישראל שהיו תמימים ונעשו בו בעלי מומין, תבא זו ותכפר עליהם ויחזרו לתמותם: לא עלה עליה על. כשם שפרקו מעליהם עול שמים: אל אלעזר הכהן. כשם שנקהלו על אהרן שהוא כהן לעשות העגל ולפי שאהרן עשה את העגל לא נתנה לו עבודה זו על ידו שאין קטיגור נעשה סניגור: ושרף את הפרה. כשם שנשרף העגל: עץ ארז ואזוב ושני תולעת. שלשה מינין הללו כנגד שלשת אלפי איש שנפלו בעגל. וארז הוא הגבוה מכל האילנות ואזוב נמוך מכלם. סימן שהגבוה שנתגאה וחטא ישפיל את עצמו כאזוב ותולעת ויתכפר לו: למשמרת. כמו שפשע העגל שמור לדורות לפורענות. [22] ואין לך פקודה שאין בה מפקודת העגל

[13] ע׳ ספרי תנחום כ״ח כ׳; [14] חולין ע״ב: [15] חולין כ״ה; [16] ברא׳שית ל׳; [17] ספרי חולין ע״ב; [18] דף י״ז ב׳; [19] נדה ע׳ יומא י״ד; [20] תנחומא ע״ג תוס׳ במ״ק כ״ח בשם מדרש: [21] ישעיה א׳: [22] סנהדרין ק״ב:

את קרנות הגוים: [י] * רביעית הלוג דם חיי האדם תלויין בו שבכך הוא מתקיים: [י] * מדקפיד אפתיחה שמע מינה בבלי חרס קאי דאיזהו כלי שטומאתו קודמת לפתחו באיזה כלים הרגילה תורה את הטומאה להשכים ולמהר ולבא דרך פתחו: הוי אימר זה כלי חרס. דכתב לך בגויה ברוכתא אחרית אל תוכו: הא יש צמיד פתיל עליו. שמצומדת מגופתו עליו לפיו יפה: פתיל. מגופו: טהור. ואע״פ שהוא באהל המת דקרא באהל המת משתעי אלמא לא נטמא מגבו: [ח] וכן במו׳ וע״ג * בראשית ל׳ פס׳ ח׳ בשם מנחם בן סרוק: [ט] * גולל. כיסוי הארון של מת: דופק. דף שנותנין בצדו: [י] מים חיים אל כלי (פס׳ י״ז) פירש״י בחולין ט׳ ב׳ שתהא חיותן בכלי שלא ימלא כלי זה ויערה בכלי אחר קודם קידוש: [יא] זה הלשון בתלמוד רבי אלעזר אומר אם נאמר משכן למה נאמר מקדש ואם נאמר מקדש למה נאמר משכן (בפסוק י״ג) אלו נאמר משכן ולא נאמר מקדש הייתי אומר על משכן יהא חייב שהרי משוח בשמן המשחה ועל המקדש לא יהא חייב ואם

העגל, שנאמר [23] וביום פקדי ופקדתי וגו׳, ;כשם שהעגל מטמא [טימא] כל העוסקים בו [יב] כך פרה תטמא כל העוסקין בה, וכשם שנטהרו באפרו, שנאמר [23] ויזר על פני המים וגו׳ כך ולקחו לטמא מעפר שרפת החטאת ונתן עליו מים חיים:

כ. 1. כל העדה. [1] עדה השלמה שכבר מתו מתי מדבר ואלו פרשו לחיים: ותמת שם מרים. [2] למה נסמכה פרשת מיתת מרים לפרשת פרה אדומה? לומר לך מה [א] קרבנות מכפרין אף מיתת צדיקים מכפרת: ותמת שם מרים. [2] אף היא בנשיקה מתה, ומפני מה לא נאמר בה על פי ה׳? שאינו דרך כבוד של מעלה ובאהרן נאמר על פי ה׳ באלה מסעי [3]: 2. ולא היה מים לעדה. [4] מכאן שכל ארבעים שנה היה להם הבאר בזכות מרים: 3. ולו גוענו. הלואי שגוענו: בגוע אחינו. במיתת אחינו בדבר, [למד] שמיתת צמא מגונה ממנה: בגוע. שם דבר הוא, כמו במיתת אחינו, ולא יתכן לפרשו כשמתו אחינו שאם כן היה לו לינקד בְּגֺוַעַ: 8. ואת בעירם. [5] מכאן שחס הקב״ה על ממונם של ישראל: 10. ויקהלו וגו׳. [6] זה אחד מן המקומות שהחזיק מועט את המרובה: המן הסלע הזה נוציא. לפי שלא היו מכירין אותו לפי שהלך הסלע וישב לו בין הסלעים כשנסתלק הבאר והיו ישראל אומרים להם מה לכם מאיזה סלע תוציאו לנו מים, לכך אמר להם המרים [7] סרבנים, [8] לשון [ב] יוני שוטים, מורים את מוריהם. המן הסלע הזה שלא נצטוינו עליו נוציא לכם מים: 11. פעמים [9] לפי שבראשונה לא הוציא אלא טיפין לפי שלא צוה המקום להכותו אלא ודברתם אל הסלע, והמה דברו אל סלע אחר ולא הוציא, אמרו שמא צריך להכות כבראשונה, שנאמר [10] והכית בצור, ונזדמן להם אותו סלע והכהו: 12. יען לא האמנתם בי. [11] גלה הכתוב שאלולי חטא זה בלבד היו נכנסין לארץ כדי שלא יאמרו עליהם כעון שאר דור המדבר שנגזר עליהם שלא יכנסו כך היו עון משה ואהרן. [12] והלא [13] הצאן ובקר ישחט קשה מזו? אלא לפי שבסתר חסך עליו הכתוב וכאן שבמעמד כל ישראל לא חסך עליו הכתוב מפני קדוש השם: להקדישני. שאילו דברתם אל הסלע והוציא הייתי מקודש לעיני העדה ואומרים מה סלע זה שאינו מדבר ואינו שומע ואינו צריך לפרנסה מקיים דבורו של מקום קל וחומר אנו: לכן לא תביאו. [14] בשבועה, כמו [15] ולכן נשבעתי לבית עלי, נשבע בקפיצה כדי שלא ירבו בתפלה כל כך: 13. המה מי מריבה [ג]. [16] הם הנזכרים במקום אחר, את אלו ראו אצטגניני פרעה שמושיען של ישראל לוקה במים, לכך גזרו [17] כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו: ויקדש בם. [18] שמתו משה ואהרן על ידם, *[18] כשהקב״ה עושה דין במקודשיו

[23] שמות ל״ב:

כ [1] ע׳ פסוק כ״ב; [2] מ״ק כ״ח: [3] במדבר ל״ג; [4] תענית ט׳; [5] מנחות ע״ו ב׳ תנחומא: [6] בראשית רבה פ׳ ה׳ ויקרא רבה פ׳ י׳; [7] כת״א; [8] ע׳ פסיקתא דר״כ פסקא שמעו ובאיכה רבתי בפתיחתא; [9] תנחומא; [10] שמות י״ז; [11] ע׳ * במדבר כ״ז י״ג; [12] ע׳ תנחומא; [13] במדבר י״א; [14] תנחומא א פ׳ וארא; [15] שמואל א׳ ג׳; [16] סנהדרין ק״א ב׳; [17] שמות א׳; [18] ע׳ ת״י; *[18] זבחים קט״ו ב׳;

באמר מקדש ולא נאמר משכן הייתי אומר על מקדש יהא חייב שהרי קדושתו קדושת עולם ועל המשכן לא יהא חייב לכך נאמר משכן לכך נאמר מקדש: [יב] שע״ז מטמאה דכתיב ויצמדו לבעל פעור ויאכלו זבחי מתים וכתיב תזרם כמו דוה צא תאמר לו כך פרה וכו׳. ג׳ הבחיי:

כ [א] [מה פרה אדומה מכפרת אף]. וכן הוא במ״ק: [ב] בל׳ יוני. כן הוא בערוך ערך מר ובילקוט בשם פסיקתא: בתנחומא כתיב שכן בכרכי הים קורין לשוטין מורים וי״א המורים שמורים את מלמדיהן וע׳ הערת ר״ש באבער בתנחומא ב: [ג] *על מי מריבה שבעון שאמר שמעו נא המורים

במקודשיו הוא יראוי ומתקדש על הבריות, וכן הוא אומר [19] נורא אלהים ממקדשיך, וכן הוא אומר [20] בקרובי אקדש: 14. אחיך ישראל. [21] מה ראה להזכיר כאן אחוה? אלא אמר לו אחים אנחנו בני אברהם, שנאמר לו [22] כי גר יהיה זרעך, ועל שנינו היה אותו החוב לפרעו: אתה ידעת את כל התלאה. [23] לפיכך פרש אביכם מעל אבינו, שנאמר [24] וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו, מפני שטר חוב המוטל עליהם והטילו על יעקב: 15. וירעו לנו. סבלנו צרות רבות: ולאבתינו [25] מכאן שהאבות מצטערים בקבר כשפורענות באה על ישראל: 16. וישמע קלנו. [26] בברכה שברכנו אבינו [27] הקול קול יעקב שאנו צועקים ונענים: מלאך. [28] (זה משה), מכאן שהנביאים קרואים מלאכים, ואומר [29] ויהיו מלעיבים במלאכי האלהים: 17. נעברה נא בארצך. אין לך לעורר על הירושה של ארץ ישראל כשם שלא פרעת החוב, עשה לנו עזר מעט לעבור דרך ארצך: לא נשתה מי באר. [30] מי בורות היה צריך לומר? אלא כך אמר משה אע״פ שיש בידינו מן לאכול ובאר לשתות לא נשתה ממנו אלא נקנה מכם אוכל ומים להנאתכם, מכאן לאכסנאי אע״פ שיש בידו לאכול יקנה מן החנוני כדי להנות את אושפיזו: דרך המלך נלך וגו׳. [30] אנו חוסמים את בהמתנו ולא יטו לכאן ולכאן לאכול: 18. פן בחרב אצא לקראתך. [31] אתם מתגאים בקול שהורישכם אביכם ואומרים [32] ונצעק אל ה׳ וישמע קולנו ואני אצא עליכם במה שהורישני אבי [33] ועל חרבך תחיה: 19. רק אין דבר. אין שום דבר מזיק: 20. וביד חזקה. [34] בהבטחת זקננו [35] והידים ידי עשו: 22. כל העדה. [36] כולם שלמים ועומדים ליכנס לארץ שלא היה בהן אחד מאותם שנגזרה גזרה עליהם שכבר כלו מתי מדבר ואלו מאותן שכתוב בהן [37] חיים כלכם היום: הר ההר. [38] הר על גבי הר כתפוח קטן על גבי תפוח גדול. ואע״פ שהענן הולך לפניהם ומשוה את ההרים שלשה נשארו בהן הר סיני [ד] לתורה והר ההר לקבורת אהרן והר נבו לקבורת משה: 23. על גבול ארץ אדום. [38] מגיד שמפני שנתחברו כאן להתקרב לעשו הרשע נפרצו מעשיהם וחסרו הצדיק הזה [וכן הנביא אומר ליהושפט [39] בהתחברך עם אחזיהו פרץ ה׳ את מעשיך]: 25. קח את אהרן. [40] בדברים של ניחומים אשריך שתראה כתרך נתון לבנך מה שאין אני זכאי לכך: 26. את בגדיו. [41] את בגדי כהונה גדולה הלבישהו והפשיטם מעליו לתתם על בנו בפניו. אמר לו הכנס למערה ונכנס, ראה מטה מוצעת ונר דלוק, אמר לו עלה למטה ועלה, פשוט ידיך ופשט, קמוץ פיך וקמץ, עצום עיניך ועצם, מיד חמד משה לאותה מיתה, וזהו שנאמר לו [42] כאשר מת אהרן אחיך מיתה שנתאווית לה: 27. ויעש משה. [43] אף על פי שהדבר קשה לו לא עכב: 29. ויראו כל העדה. [44] כשראו משה ואלעזר יורדים ואהרן לא ירד אמרו היכן הוא אהרן? אמר להם מת. אמרו אפשר מי שעמד כנגד המלאך ועצר את המגפה ישלוט בו מלאך המות? מיד בקש משה רחמים והראוהו מלאכי השרת להם מוטל במטה, ראו והאמינו: כל בית ישראל. [45] האנשים והנשים, לפי שהיה אהרן רודף שלום

[19] תהלים ס״ח: [20] ויקרא י׳; [21] תנחומא; [22] בראשית ט״ו; [23] ע׳ * בראשית ל״ו פס׳ ז׳; [24] שם ל״ו: [25] ע׳ תנחומא; [26] תנחומא פ׳ בשלח; [27] בראשית כ״ז; [28] תנחומא פ׳ בשלח: [29] ד״ה ב׳ ל״ו; [30] תנחומא; [31] תנחומא פ׳ בשלח; [32] פסוק ט״ז; [33] בראשית כ״ז; [34] ע׳ תנחומא פ׳ בשלח; [35] בראשית כ״ז; [36] תנחומא; [37] דברים ד׳; [38] תנחומא; [39] ד״ה ב׳ כ׳; [40] תנחומא; [41] ספרי; [42] דברים ל״ב: [43] תנחומא: [44] ע׳ תנחומא ומדרש פטירת אהרן; [45] ע׳ אדר״ן פ׳ י״ב;

נענש ולא נכנס לא״י (א״א כך כתיב גם בתנחומא פ׳ וישב): [ד] לשכינה. בתנחומא:

שלום ומטיל אהבה בין בעלי מריבה ובין איש לאשתו: כי גוע. אומר אני שהמתרגם דהא מית טועה הוא, אלא אם כן מתרגם ויראו ואתחזיאו. שלא אמרו רבותינו [י] כי זה משמש בלשון דהא אלא על פי מדרש שנסתלקו ענני הכבוד וכדאמר רבי אבהו [47] אל תקרי וַיִּרְאוּ, אלא וַיֵּרָאוּ, ועל לשון זה נופל לשון דהא לפי שהוא נתינת טעם למה שלמעלה הימנו למה ויראו לפי שהרי מת אהרן, אבל על תרגום וחזו כל כנשתא אין לשון דהא נופל אלא לשון אשר שהוא מגזרת שמוש אי שמצינו אם משמש בלשון אשר, כמו [48] ואם מדוע לא תקצר רוחי [[ז] והרבה מפורשים כזה [מזה] הלשון [49] אם חרוצים ימיו]:

כא. 1. וישמע הכנעני. שמע שמת אהרן ונסתלקו ענני כבוד כו', כדאיתא בראש השנה[1], [2] ועמלק מעולם רצועת מרדות לישראל מזומן בכל עת לפורענות: ישב הנגב. [2] זה עמלק, שנאמר [3] עמלק יושב בארץ הנגב, [4] ושנה את [א] לשונו לדבר בלשון כנען כדי שיהיו ישראל מתפללים להקב״ה לתת כנענים בידם והם אינן כנענים, ראו ישראל לבושיהם כלבושי עמלקים ולשונם לשון כנען אמרו נתפלל סתם שנאמר אם נתון תתן את העם הזה בידי: דרך האתרים. דרך הנגב [5] שהלכו בו מרגלים, שנאמר [6] ויעלו בנגב, דבר אחר דרך האתרים [7] דרך התייר הגדול הנוסע לפניהם, שנאמר [8] דרך שלשת ימים לתור להם מנוחה: וישב ממנו שבי. [9] אינה אלא שפחה אחת: 2. והחרמתי. אקדיש שללם לגבוה: 3. ויחרם אתהם. בהריגה: ואת עריהם. חרמי גבוה: 4. דרך ים סוף. [10] כיון שמת אהרן ובאת עליהם מלחמה זו חזרו לאחוריהם דרך ים סוף הוא הדרך שחזרו להם כשנגזר עליהם גזרת מרגלים, שנאמר [11] וסעו המדברה דרך ים סוף, וכאן חזרו לאחוריהם שבע [ב] מסעות, שנאמר [12] ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה שם מת אהרן, וכי במוסרה מת והלא בהר ההר מת? אלא שם חזרו והתאבלו עליו והספידוהו כאלו הוא [מת] בפניהם, וצא ובדוק במסעות [ג] ותמצאם שבע מסעות מן מוסרה עד הר ההר: לסבב את ארץ אדום. שלא נתנם לעבור בארצו: ותקצר נפש העם בדרך. בטורח הדרך שהוקשה להם, אמרו עכשיו היינו קרובים ליכנס לארץ ואנו חוזרים לאחורינו כך חזרו אבותינו ונשתהו שלשים ושמנה שנה עד היום הזה, לפיכך קצרה נפשם בענוי הדרך [ובלעז אנקרוטי״לור], ולא יתכן לומר ותקצר נפש העם בדרך בהיותו בדרך ולא פירש בו במה קצרה, שכל מקום שתמצא קצור נפש במקרא מפורש שם במה קצרה, כגון [13] ותקצר נפשי בהם וכגו [14] ותקצר נפשו בעמל ישראל, וכל דבר הקשה על אדם נופל בו לשון קצור נפש, כאדם שהטורח בא עליו ואין דעתו רחבה לקבל אותו הדבר ואין לו מקום בתוך לבו

[47] ר״ה ג׳; [48] איוב כ״א; [49] שם י״ד:

כא [1] דף ג׳ ועי׳ תוס׳ שם וע״ע * להלן ל״ג מ׳: [2] תנחומא א: [3] במדבר י״ג; [4] ע׳ ילקוט בשם ילמדנו [5] בס״ה; [6] במדבר י״ג; [7] תנחומא: [8] במדבר י׳: [9] ילקוט בשם מדרש; [10] תנחומא סדר עולם פ׳ ע׳ [11] דברים א׳; [12] שם י׳; [13] זכריה י״א: [14] שופטים י׳:

[י] ע׳ * ר״ה ג׳ וגטין צ׳ ותשובות רש״י הנדפסים בס׳ חפש מטמונים סימן ו׳: [ז] לפי כ״י אחרים צריך להקדים „אם חרוצים ימיו" קודם „והרבה מפורשין מזה הלשון":

כא [א] גם כסותו שנה כנראה מילקוט בשם הילמדנו וגם מתוס׳ ר״ה ג׳ (וע׳ מהרש״א שם) ומיוצר של שבת זכור וע״ע בערוך לגר על ר״ה: [ב] וע׳ * לקמן כ״ו י״ג וגם דברים י׳ ו׳ ששם פירש״י ח׳ מסעות וכן הוא במכילתא פ׳ בשלח וגם בירושלמי יומא פ׳ א׳ וסוטה פ׳ ז׳ וז׳ מסעות דכאן הם לפי ג׳ התנחומא: [ג] והפסוקים (ר״ל דריש סדר מסעי) מוכיחין שהן ז׳

לבו לנור שם אותו הצער ובדבר ההוא המטריחו נופל לשון גודל שגדול הוא וכבד על האדם. כגון [ד] [15] וגם נפשם בחלה בי. גדלה עלי. [16] ויגאה כשחל תצודני [ה]. כללו של פירוש כל לשון קצור נפש בדבר לשון שאין יכול לסבלו הוא שאין הדעת סובלתו: 5. באלהים ובמשה. [17] השוו עבד לקונו: למה העליתנו. שניהם שוים: ונפשנו קצה. אף זה לשון קצור נפש ומאוס [אינקרייט בלי']: בלחם הקלקל. [18] [ו] לפי שהמן נבלע באברים קראוהו קלוקל. אמרו עתיד המן הזה שיתפח במעינו. כלום יש ילוד אשה שמכנים ואינו מוציא: 6. את הנחשים השרפים. ששורפים את האדם בארס שניהם: וינשכו את העם. [19] יבא נחש שלקה על הוצאת דבה ויפרע ממוציאי דבה. יבא נחש שכל המינין נטעמין לו טעם אחד' ויפרע מכפויי טובה שדבר אחד משתנה להם לכמה טעמים: 7. ויתפלל משה. [19] מכאן למי שמבקשים ממנו מחילה שלא יהא אכזרי מלמחול: 8. על נס. על כלונס שקורין פירקא בלעז. וכן [20] וכנס על הגבעה. [21] ארים נסי. [22] שאו נס. ולפי שהוא גבוה לאות ולראיה קוראו נס: כל הנשוך. [23] אפילו כלב או חמור נושכו היה נזוק ומתנונה והולך [ח] אלא שנשיכת הנחש ממהרת להמית [24] לכך נאמר כאן וראה אתו ראיה בעלמא ובנשיכת הנחש נאמר והביט והיה אם נשך הנחש והביט וגו' שלא היה ממהר נשוך הנחש להתרפאות אלא אם כן מביט בו בכונה. ואמרו רבותינו [25] וכי נחש ממית או מחיה? אלא בזמן שהיו ישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים היו מתרפאים ואם לאו היו נמוקים: 9. נחש נחשת. [26] לא נאמר לו לעשותו של נחשת אלא אמר משה הקב"ה קוראו נחש ואני אעשנו של נחשת. לשון נופל על לשון: 11. בעיי העברים. לא ידעתי למה נקרא שמם עיים. [27] ועי לשון חורבה היא. דבר הטאוט במטאטא. והעי"ן בו יסוד לבדה. והוא מלשון [28] יעים. [29] ויעה ברד: העברים. דרך מעבר העוברים שם את הר נבו אל ארץ כנען שהוא מפסיק בין ארץ מואב לארץ אמורי: על פני מואב ממזרח השמש. במזרחה של ארץ מואב: 13. מגבל האמרי. תחום סוף מצר שלהם. וכן [30] גבול מואב. לשון קצה וסוף: מעבר ארנון. הקיפו ארץ מואב כל דרומה ומזרחה עד שבאו מעבר השני לארנון בתוך ארץ האמורי בצפונה של ארץ מואב: היצא מגבל האמרי. רצועה יוצאה מגבול האמורי והיא של אמוריים ונכנסת לגבול מואב עד ארנון שהוא גבול מואב ושם חנו ישראל ולא באו לגבול מואב כי ארנון גבול מואב והם לא נתנו להם רשות לעבור בארצם ואע"פ שלא פירשה משה פירשה יפתח. כמו שנאמר ביפתח [31] וגם אל מלך מואב שלח ולא אבה. ומשה רמזה. [32] כאשר עשו לי בני עשו היושבים בשעיר והמואבים היושבים בער. מה אלו לא נתנום לעבור בתוך ארצם אלא הקיפום סביב אף מואב

כן

[15] זכריה י"א; [16] איוב י'; [17] תנחומא; [18] יומא ע"ה כ'; [19] תנחומא; [20] ישעיה ל'; [21] שם מ"ט; [22] שם י"ג; [23] ע' תנחומא א; [24] ע' ירוש' ר"ה פרק ג'; [25] ר"ה כ"ט; [26] ב"ר פ' ל"א; [27] ע"ג * לקמן ל"ג מ"ד; [28] שמות כ"ז; [29] ישעיה כ"ח; [30] דברים כ'; [31] שפטים י"א; [32] דברים ב';

מסעות (תנחומא): [ד] ותקצר נפשי בהם. מאסתים וכל לשון קוצר נפש הוא דבר צרה או דבר מאוס שאין הדעת סובלתו וקצר הלב והטעים מלהכיל כמו שאליהוא אמר הציקתני רוח בטני: גם נפשם בחלה בי. זכרונם היה רב במעי וממלא את רוחי ומציק את בטני ובחלה פי' רבותינו לשון גדול במס' נדה מ"ז וכו' * זכריה י"א וע"ג * בנדה שם: [ה] ויגדל בעיניך להיות לך למשו' ולפח נפש את אשר כשחל תצודני * איוב י' ט"ו: [ו] קל הוא המן ומפני שהיה נבלע בכה אבריהן ואינו יוצא קראוהו קלקל ורגנו על כך וכו' * ע"ז ה': [ז] ר"ל טעם עפר: [ח] מתאלג

כן: 14. על כן. על חניה זו ונסים שנעשו בה יאמר בספר מלחמת ה׳, כשמספרים נסים שנעשו לאבותינו יספרו את והב וגו׳: את והב. כמו את יהב, כמו שיאמר מן יעד ועד כן יאמר מן יהב והב, והוי״ו יסוד הוא, כלומר את אשר יהב להם והרבה נסים בים סוף: ואת הנחלים ארנון. [33] כשם שמספרים בנסי ים סוף כך יש לספר בנסי נחלי ארנון, שאף כאן נעשו נסים גדולים, ומה הם הנסים? 15. ואשד הנחלים. תרגום של שפך אשד. שפך הנחלים [34] שנשפך שם דם של אמוריים שהיו נחבאים שם [ט] לפי שהיו ההרים גבוהים והנחל עמוק וקצר וההרים סמוכים זה לזה, אדם עומד על ההר מזה ומדבר עם חברו בהר מזה והדרך עובר בתוך הנחל, אמרו אמוריים כשיכנסו ישראל (לארץ) לתוך הנחל לעבור, נצא מן המערות שבהרים שלמעלה [למעלה] מהם ונהרגם בחצים ואבני בליסטראות והיו אותן הנקעים [בקעים] בהר של צד מואב ובהר של צד אמוריים היו כנגד אותן נקעים [בקעים] כמין קרנות [י] ושדים בולטין לחוץ, כיון שבאו ישראל לעבור נזדעזע ההר של ארץ ישראל [יא] כשפחה היוצאת להקביל פני גברתה ונתקרב לצד הר של מואב ונכנסו אותן השדים לתוך אותן בקעים [נקעים] והרגום. וזהו אשר נטה לשבת ער שההר נטה ממקומו ונתקרב לצד גבול מואב ונדבק בו, וזהו ונשען לגבול מואב: 16. ומשם בארה. [34] משם בא האשד אל הבאר, כיצד? אמר הקב״ה מי מודיע לבני הנסים הללו? [המשל [יב] אומר נתת פת לתינוק הודיע לאמו] לאחר שעברו חזרו ההרים למקומם והבאר ירדה לתוך הנחל והעלתה משם דם ההרוגים וזרועות ואיברים ומוליכתן סביב למחנה וישראל ראו ואמרו שירה: 17. עלי באר. מתוך הנחל והעלי מה שאת מעלה. [35] ומנין שהבאר הודיעה להם? שנאמר ומשם בארה. וכי משם היתה והלא מתחלת ארבעים שנה היתה עמהם? אלא שירדה לפרסם את הנסים. וכן אז ישיר ישראל את השירה הזאת נאמרה בסוף ארבעים והבאר נתנה להם מתחלת ארבעים מה ראה ליכתב כאן? אלא הענין הזה נדרש למעלה הימנו 18. [באר חפרוה. זאת] זאת היא הבאר אשר חפרוה שרים [36] משה ואהרן: במשענתם. במטה: וממדבר. נתנה להם: 19. וממתנה נחליאל כתרגומו: 20. ומבמות הגיא אשר בשדה מואב. [37] כי שם מת משה ושם בטלה הבאר. ד״א [יג] כרוה נדיבי העם [37] כל נשיא ונשיא כשהיו חונים נוטל מקלו ומושך אצל דגלו ומחנהו ומי הבאר נמשכין דרך אותו סימן ובאין לפני חניית כל שבט ושבט: במחקק. על פי משה שנקרא מחוקק, שנאמר [38] כי שם חלקת מחוקק ספון. [39] ולמה לא נזכר משה בשירה זו? לפי שלקה על ידי הבאר, וכיון שלא נזכר שמו של משה לא נזכר שמו של הקב״ה. משל למלך שהיו מזמנין אותו לסעודה אמר אם אוהבי שם אני שם ואם לאו איני הולך: ראש הפסגה. כתרגומו ריש רמתא: פסגה. לשון גובה, וכן [40] פסגו ארמנותיה, הגביהו ארמנותיה: ונשקפה. אותה הפסגה על פני המקום ששמו ישימון, והוא לשון מדבר שהוא

שמם

[33] תנחומא; [34] תנחומא ע״ב כרכום כ״ד; [35] תנחומא; [36] כת״א וס״י; [37] תנחומא; [38] דברים ל״ג; [39] תנחומא; [40] תהלים מ״ח:

בבב״ק צ״א וסוטה כ״ו פירושו מתחלש מתכחש ומתדלדל מעט מעט: [ט] מעברות נחלי ארנון עמק עמוק בין ב׳ הרים גבוהים והיו ישראל צריכים לעבור באותו עמק בה ועשו אמוריים מערות בצדי ההרים ונחבאו בהם וכו׳: [י] בילקוט כתיב ושינים: [יא] ע׳ המשל בתנחומא (בילקוט חסר המשל כלו): [יב] המשל הוא מאמר רשב״ג בשבת י׳: [יג] ע״ג * תהלים ע״ח פס׳ ט״ז בשם

שמם. דבר אחר [41] ונשקפה הבאר על פני הישימון שנגנזה בְּיַמָּהּ של טבריא והעומד על הישימון מביט ורואה כמין [יד] כברה בים, והיא הבאר. כך דרש רבי תנחומא:
21. וישלח ישראל מלאכים. [41] ובמקום אחר תולה השליחות במשה שנאמר [42] ואשלח מלאכים ממדבר קדמות, וכן [43] וישלח משה מלאכים מקדש אל מלך אדום וביפתח הוא אומר [44] וישלח ישראל מלאכים אל מלך אדום וגו׳, הכתובים הללו צריכין זה לזה זה נועל וזה פותח, שמשה הוא ישראל וישראל הם משה לומר לך שנשיא הדור הוא ככל הדור [כי הנשיא הוא הכל]: 22. אעברה בארצך. [45] אף על פי שלא נצטוו לפתוח להם בשלום בקשו מהם שלום: 23. ולא נתן סיחן וגו׳. [45] לפי שכל מלכי כנען היו מעלין לו מס שהיה שומרם שלא יעברו עליהם נייסות, כיון שאמרו לו ישראל אעברה בארצך א״ל כל עצמי איני יושב כאן אלא לשמרם מפניכם ואתם אומרים כך: ויצא לקראת ישראל. [45] אלו היתה חשבון מלאה יתושין אין כל בריה יכולה לכבשה ואם היה סיחון בכפר חלש אין כל אדם יכול לכבשו, וכל שכן שהיה בחשבון. אמר הקב״ה מה אני מטריח על בני כל זאת לצור על כל עיר ועיר נתן בלב כל אנשי המלחמה לצאת מן העיירות ונתקבצו כלם למקום אחד ושם נפלו ומשם הלכו ישראל אל הערים ואין עומד לנגדם כי אין שם אלא נשים וטף: 24. כי עז. ומהו חזקו? התראתו של הקב״ה שאמר להם [46] אל תצורם וגו׳: 25. בנתיה. כפרים הסמוכים לה: 26. והוא נלחם. [47] למה הוצרך ליכתב? לפי שנאמר [48] אל תצר את מואב וחשבון משל מואב היתה, כתב לנו שסיחון לקחה מהם [49] [טו] ועל ידו טהרה לישראל: מידו. [50] מרשותו: 27. על כן. על אותה מלחמה שנלחם סיחון במואב: יאמרו המשלים. בלעם שנאמר בו [51] וישא משלו. המשלים [52] בלעם ובעור והם אמרו באו חשבון שלא היה סיחון יכול לכבשה והלך ושכר את בלעם לקללו, וזהו שאמר לו בלק [53] כי ידעתי את אשר תברך מבורך וגו׳: תבנה ותכונן. חשבון בשם סיחון להיות עירו: 28. כי אש יצאה מחשבון. משכבשה סיחון: אכלה ער מואב. שם אותה המדינה קרוי ער בלשון עברי [54] ולחיית בלשון ארמי: ער מואב. [55] ער של מואב: 29. [טז] אוי לך מואב. [56] שקללו את מואב שימסרו בידו: כמוש. [57] שם אלהי מואב: נתן. הנותן את בניו של מואב פליטם. נסים ופלטים מחרב ואת בנותיו בשבית: 30. ונירם. [58] מלכות שלהם. אבד חשבון עד דיבן. מלכות ועול שהיה למואב בחשבון אבד משם וכן עד דיבן. תרגום של סר עד. כלומר סר ניר מדיבון. ניר לשון עול [מלכות ועול] ממשלת איש. כמו [59] למען היות ניר לדוד

[41] תנחומא: [42] דברים ב׳: [43] במדבר כ׳: [44] שפטים י״א: [45] ע׳ תנחומא: [46] דברים ב׳: [47] חולין ס׳ ב׳: [48] דברים ב׳: [49] גטין ל״ח: [50] ב״מ נ״ו ב׳ ע״ג * שמות כ״א ע״ז: [51] במדבר כ״ג: [52] תנחומא: [53] במדבר כ״ב: [54] ס״א: [55] וכן כפירושו לישעיה ט״ו א׳: [56] ע׳ תנחומא: [57] שפטים י״א: [58] כס״א: [59] מלכים א׳ י״א:

מ״ט מדות וע״ע ילקוט סוף פקודי רמז תכ״ו: [יד] בתנחומא שלפנינו כמלא פי תנור וז״ל התלמוד בשבת ל״ה הרוצה לראות בארה של מרים יעלה לראש הכרמל ויצפה ויראה כמין כברה בים וזו היא בארה של מרים ופירש״י כמין כברה. סלע עגול ועשוי ככברה (ע״ג ירושלמי כלאים פרק ט׳ הלכה ג׳ ומדרש קהלת סוף פסוק ויתרון): [טו] * עמון ומואב טהרו בסיחון. דכתיב אל תצר את מואב וכן בבני עמון אל תצורם וכתיב כי חשבון עיר סיחון וגו׳ אלמא טהר מואב בסיחון ובני עמון אשכחן ביפתח שאמרו לו מלאכי בני עמון כי לקח ישראל את ארצי בעלותו ממצרים מארנון ועד היבוק ואשכחן כשכבשו את ארץ סיחון ויירש את ארצו מארנון עד יבוק וגו׳ אלמא מבני עמון כבשה והדור ישראל וכבשו מיניה וטהרה להם על ידו אלמא קנייה בחזקה: [טז] בתנחומא כתיב הפירוש שקללו וכו׳ בידו על הפסוק הקודם כי אש וכו׳:

לדוד עבדי: ו נ ש י ם. שי"ן דגושה לשון שממה, כך יאמרו המושלים ו נ ש י ם אותם ע ד נ פ ח. השימונום עד נפח: .32 ו י ש ל ח מ ש ה ל ר ג ל א ת י ע ז ר. [60] המרגלים לכדוה, אמרו לא נעשה כראשונים, בטוחים אנו בכח תפלתו של משה להלחם: .34 א ל ת י ר א א ת ו. [61] שהיה משה ירא להלחם שמא תעמוד לו זכותו של אברהם, שנאמר [62] ויבא הפליט, הוא עוג שפלט מן הרפאים שהכו כדרלעומר וחבריו בעשתרות קרנים וזה נשאר, שנאמר [63] [רק עוג מלך הבשן נשאר] מיתר הרפאים: .35 ו י כ ו א ת ו. משה הרגו, כדאיתא בברכות בהרואה [64] עקר טורא בר תלתא פרסי "וכו':

ב ל ק.

כב. .2 ו י ר א ב ל ק. א ת כ ל א ש ר ע ש ה י ש ר א ל ל א מ ר י. [1] אמר אלו שני מלכים שהיינו בטוחים עליהם לא עמדו בפניהם, אנו על אחת כמה וכמה לפיכך ויגר מואב: .3 ו י ג ר. לשון מורא, כמו [2] גורו לכם: ו י ק ץ מ ו א ב. קצו בחייהם [א]: .4 א ל ז ק נ י מ ד י ן. [3] והלא מעולם היו שונאים זה את זה, שנאמר [4] המכה את מדין בשדה מואב, שבאו מדין על מואב למלחמה? אלא מיראתן של ישראל עשו שלום ביניהם. ומה ראה מואב לישול עצה ממדין? כיון שראו את ישראל נוצחים שלא כמנהג העולם, אמרו מנהיגם של אלו במדין נתגדל, נשאל מהם מה מדתו אמרו להם אין כחו אלא בפיו אמרו אף אנו נבוא עליהם באדם שכחו בפיו: כ ל ח ך ה ש ו ר. [5] כל מה שהשור מלחך אין בו [ב] ברכה: ב ע ת ה ה ו א. [5] לא היה ראוי למלכות מנסיכי [ג] מדין היה וכיון שמת סיחון מנוהו עליהם לצורך שעה: .5 פ ת ו ר ה. [6] [ד] כשולחני הזה שהכל מריצין לו מעות כך כל המלכים מריצין לו אגרותיהם. ולפי פשוטו של מקרא כך שם המקום: א ר ץ ב נ י ע מ ו. [6] של בלק, משם היה, וזה היה מתנבא ואומר לו עתיד אתה למלוך. ואם תאמר מפני מה השרה הקב"ה שכינתו על גוי רשע? כדי שלא יהא פתחון פה לאומות לומר אלו היו לנו נביאים חזרנו למוטב העמיד להם נביאים והם פרצו גדר העולם, שבתחלה היו גדורים בעריות [ה] וזה נתן להם עצה להפקיר עצמן לזנות: ל ק ר א ל ו. הקריאה היתה שלו להנאתו, שהיה פוסק לו ממון הרבה: ע ם י צ א מ מ צ ר י ם. [7] ואם תאמר מה מזיקך? ה נ ה כ ס ה א ת ע י ן ה א ר ץ. סיחון ועוג שהיו שומרים אותנו עמדו עליהם והרגום: ו ה ו א י ש ב מ מ ל י. [7] חסר כתיב, קרובים הם להכריתני, כמו [8] כי אמילם: .6 נ כ ה ב ו. אני ועמי' נכה בהם. [9] ד"א לשון משנה היא [10] מנכה לו מן הדמים, לחסר מהם מעט: כ י י ד ע ת י ו ג ו'. [11] על ידי מלחמת סיחון שעזרתו להכות את מואב: .7 ו ק ס מ י ם ב י ד ם. [12] כל מיני קסמים, שלא יאמר אין כלי תשמישי עמי. [12] ד"א קסם זה נטלו בידם זקני מדין, אמרו אם יבא עמנו בפעם הזאת יש בו ממש ואם

[60] תנחומא; [61] תנחומא ועי"ש נדה ס"א ✱ [62] בראשית י"ד י"ג; [63] דברים ג'; [64] דף נ"ד ב';

כב [1] תנחומא; [2] איוב י"ט; [3] תנחומא עי"ש סנהדרין ק"ה; [4] בראשית ל"ו; [5] תנחומא; [6] תנחומא; [7] עי' תנחומא; [8] תהלים קי"ח; [9] עי' תנחומא; [10] ב"מ ק"ה ב'; [11] תנחומא עי"ש לעיל כ"א כ"ז; [12] תנחומא;

[י] ואשדי עלייהו ואקטלינהו:

כב [א] כמו קצתי בחיי והוא מקרא קצר. ג' המו': [ב] סימן ברכה, בתנחומא: [ג] המו' גרס מנסיכי סיחון: [ד] פתורא תרגום של שולחן הוא: [ה] עי"ש ✱ בראשית ל"ד ז' ד"ה וכן לא יעשה: [ו] וכן פירש גם ר' סעדיה בפירושו ובס' האמונות

ואם ידחנו אין בו תועלת לפיכך כשאמר להם לינו פה הלילה אמרו אין בו תקוה,
הניחוהו והלכו להם, שנאמר וישבו שרי מואב עם בלעם, אבל זקני מדין הלכו להם:
8. לינו פה הלילה. [13] אין רוח הקדש שורה עליו אלא בלילה, וכן לכל נביאי
אומות העולם, וכן לבן בחלום הלילה, שנאמר [14] ויבא אלהים אל לבן הארמי בחלום
הלילה, כאדם ההולך אצל פלגשו בהחבא: כאשר ידבר ה׳ אלי. אם ימליכני
ללכת עם בני אדם כמותכם אלך עמכם, שמא אין כבודו לתתי להלוך אלא עם
שרים גדולים [מכם]: וישבו. לשון עכבה: 9. מי האנשים האלה עמך.
[15] להטעותו בא, אמר פעמים שאין הכל גלוי לפניו אין דעתו שוה עליו, אף אני
אראה עת שאוכל לקלל ולא יבין: 10. בלק בן צפור וגו׳. [15] אע״פ שאיני
חשוב בעיניך חשוב אני בעיני המלכים: 11. קבה לי. [15] זו קשה [16] מארה לי,
שהוא נוקב ומפרש: ונרשתי״ו. [17] מן העולם, ובלק לא אמר אלא ואגרשנו מן
הארץ, אינו מבקש אלא להסיעם מעלי, ובלעם היה שונאם יותר מבלק: 12. לא
תלך עמהם. [17] אמר לו אם כן אקללם במקומי, אמר לו לא תאר את העם,
אמר לו אם כן אברכם, אמר לו אינם צריכים לברכתך כי ברוך הוא, משל
אומרים לצרעה לא מדובשיך ולא מעוקציך: 13. להלך עמכם. אלא עם שרים
גדולים מכם, [17] למדנו שרוחו גבוהה ולא רצה לגלות שהוא ברשותו של מקום אלא
בלשון גסות, לפיכך ויסף עוד בלק: 17. כי כבד אכבדך מאד. [17] יותר
ממה שהיית נוטל לשעבר אני נותן לך: 18. מלא ביתו כסף וזהב. [17] למדנו
שנפשו [י] רחבה ומחמד ממון אחרים, אמר ראוי לו ליתן לי כל כסף וזהב שלו, שהרי
צריך לשכור חיילות רבות ספק נוצח ספק אינו נוצח ואני ודאי נוצח: לא אוכל
לעבר. על כרחו גלה שהוא ברשות אחרים [17], ונתנבא כאן שאינו יכול לבטל
הברכות שנתברכו האבות מפי השכינה [הגבורה]: 19. גם אתם. פיו הכשילו
[17] גם אתם סופכם לילך בפחי נפש כראשונים: מה יסף. לא ישנה דבריו מברכה
לקללה, הלואי שלא יוסיף לברך, [17] כאן נתנבא שעתיד להוסיף להם ברכות על ידו:
20. אם לקרא לך. אם הקריאה שלך וסבור אתה ליטול עליה שכר קום לך
אתם: ואך. על כרחך, את הדבר אשר אדבר אליך אתו תעשה. ואף
על פי כן וילך בלעם, אמר שמא אפתנו ויתרצה: 21. ויחבש את אתנו.
[18] מכאן [י] שהשנאה [ח] מקלקלת את השורה, שחבש הוא בעצמו, אמר הקב״ה רשע
כבר קדמך אברהם אביהם, שנאמר [19] וישכם אברהם בבקר ויחבוש את חמורו: עם
שרי מואב. [20] לבו כלבם שוה: 22. כי הולך הוא. ראה שהדבר רע בעיני
המקום ונתאוה לילך: לשטן לו. [20] מלאך של רחמים היה והיה רוצה למנעו מלחטוא
שלא יחטא ויאבד: ושני נעריו עמו. [21] מכאן לאדם חשוב היוצא לדרך יוליך
עמו שני אנשים לשמשו וחוזרים ומשמשים זה את זה: 23. ותרא האתון. והוא
לא ראה, שנתן הקב״ה רשות לבהמה לראות יותר מן האדם שמתוך שיש בו דעת
תטרף דעתו [ט] כשיראה מזיקן: וחרבו שלופה בידו. [22] אמר רשע זה הניח
כלי

[13] ע׳ תנחומא גם ר״ס ויקרא רבה ורש״י איוב ד׳ י״ב: [14] בראשית ל״א: [15] תנחומא: [16] בפסוק ו׳: [17] ע׳ תנחומא: [18] סנהדרין ק״ה ב׳ וע״ב תנחומא: [19] בראשית כ״ב: [20] ע׳ תנחומא: [21] תנחומא ע״ב * בראשית כ״ב ג׳: [22] תנחומא:

והדעות: [י] בעל ס׳ הזכרון גרס שנפשו קצרה וכן היא בנוסחא שנייה בפירוש על אבות המיוחס לרש״י: [ז] * ושנאה. ששנא בלעם הרשע את ישראל ביטל שורה של גדולה שחבש הוא בעצמו: [ח] מבטלת. כן הגוס׳ בגמרא: [ט] ע׳ ברכות ו׳ אלמלי נתנה רשות לעין לראות אין כל בריה יכולה.

כלי אומנותו, שכלי זיינן של אומות העולם בחרב והוא בא עליהם בפיו שהוא אומנות שלהם, אף אני אתפוש את שלו ואבא עליו באומנותו. וכן היה סופו [23] ואת בלעם ב בעור הרגו בחרב: 24. במשעול. כתרגומו בשביל. וכן [24] אם יספוק [ישפוק] עפר שומרון לשעלים, עפר הנדבק בכפות הרגלים בהלוכן, וכן [25] מי מדד בשעלו מים, ברגליו ובהלוכו: גדר מזה וגדר מזה. סתם גדר של אבנים הוא: 25. וַתִּלָּחֵץ. היא עצמה: וַתִּלְחַץ. את אחרים. את רגל בלעם: 26. ויוסף מלאך ה׳ עבור. לעבור עוד לפניו להלוך להיות לפניו במקום אחר, כמו [26] והוא עבר לפניהם. ומדרש אגדה יש בתנחומא ׳מה ראה לעמוד בשלשה מקומות? סימני אבות הראהו: 28. [זה שלש רגלים. [27] רמז לו אתה מבקש לעקור אומה החוגגת שלש רגלים בשנה]י״א: 29. התעללת. כתרגומו. לשון גנאי ובזיון: לו יש חרב בידי. [27] גנות גדולה היה לו דבר זה בעיני השרים, זה הולך להרוג אומה שלמה בפיו ולאתון זו צריך כלי זיין: 30. ההסכן הסכנתי. כתרגומו. וכן [28] הלאל יסכן גבר. ורבותינו דרשו מקרא זה בתלמוד אמרו ליה מאי טעמא לא רכבת אסוסיא? אמר להון ברטיבא י״ב שדאי ליה כו׳. כדאיתא במסכת ע״ז [29]: 32. כי ירט הדרך לנגדי. רבותינו חכמי המשנה [30] דרשוהו נוטריקון, יראה, ראתה, נטתה, בשביל שהדרך לנגדי, כלומר לקנאתי ולהקניטני. ולפי משמעו כי חרד הדרך לנגדי, לשון רטט, כי ראיתי בעל הדרך שחרד ומיהר הדרך שהוא לכעסי ולהמרותי [ולהמראתי], ומקרא קצר הוא, כמו [31] ותכל דוד [שרוצה לומר ותכל נפש דוד]. לשון אחר ירט לשון רצון, וכן [32] ועל ידי רשעים ירטני, מפייס ומנחם אותי על ידי רשעים, שאינן אלא מקניטים: 33. אולי נטתה. כמו לולא [לולי] פעמים שאולי משמש בלשון לולא [לולי]: גם אתכה הרגתי. הרי זה מקרא מסורס, והוא כמו גם הרגתי אותך, כלומר לא העכבה בלבד קראתך על ידי כי גם ההריגה: ואותה החייתי. ועתה מפני שדברה והוכיחתך ולא יכלת לעמוד בתוכחתה כמו שכתוב ויאמר לא. [על כן] הרגתיה, [33] שלא יאמרו זו היא שסלקה את בלעם בתוכחתה ולא יכול להשיב, שחס המקום על כבוד הבריות, וכן [34] והרגת את האשה ואת הבהמה, וכן [34] ואת הבהמה תהרוגו: 34. כי לא ידעתי. [35] גם זה גנותו ועל כרחו הודה, [שהוא היה משתבח שיודע דעת עליון ופיו העיד לא ידעתי]י״ג: אם רע בעיניך אשובה לי. י״ד להתרים נגד המקום היא תשובה זו. [35] אמר לו הוא בעצמו צוני ללכת ואתה מלאך מבטל את דבריו, למוד הוא בכך שאומר דבר ומלאך מחזירו

אמר

[23] במדבר ל״א: [24] מלכים א׳ כ׳: [25] ישעיה מ׳: [26] בראשית ל״ב: [27] ע׳ תנחומא: [28] איוב כ״ב [29] דף ד׳ ב׳ וכן בסנהדרין ק״ה ב׳: [30] שבת קי״ה: [31] שמואל ב׳ י״ג: [32] איוב ט״ז: [33] תנחומא: [34] ויקרא כ׳ ט״ו וט״ז * שם: [35] תנחומא:

לעמוד מפני המזיקין: ׳ מה ראה להקדימו ג׳ פעמים עד שלא נראה לו. סימנים של אבות הראה לו עמד לו בראשונה והיה ריוח מכאן ומכאן שנ׳ ותט האתון וגו׳ בשנייה לא יכלה לזה (צ״ל לזוז) אלא לצד אחד בשלישית אין דרך לנטות ימין ושמאל ומה היו הסימנים אלא בקש לקלל בניו של אברהם היה מוצא מכאן ומכאן בני ישמעאל ובני קטורה ואם בקש לקלל בני יצחק היה מוצא צד אחד לקלל עשו ותלחץ אל הקיר אלו על בני יעקב לא מצא פסולת ליגע בם לכך כתיב בשלישית במקום צר זה יעקב שנ׳ ויירא יעקב מאד ויצר לו. אשר אין דרך לנטות ימין ושמאל שלא היה פסולת באחד מבניו (תנחומא): י״א בכמה כ״י נרשם בסה״ד אות ת׳ (פירוש תוספת היא): י״ב *ברטיבא. באחו: שדאי ליה. השלכתיו לרעות: י״ג בכמה כ״י נרשם בסה״ד אות ת׳ (כלומר תוספת היא): י״ד להתרים לשון מרי כמו * דברים א׳ פס׳ כ״ו:

אמר לאברהם [36] קח נא את בנך וגו׳ ועל ידי מלאך בטל את דבריו. אף אני אם
רע בעיניך צריך אני לשוב: .35 לך עם האנשים. [37] בדרך שאדם רוצה לילך
בה. מוליכין אותו: (לך עם האנשים. כי חלקך עמהם וסופך ליאבד מן העולם):
ואפס. על כרחך את הדבר אשר אדבר וגו׳: [עם שרי בלק. [38] שמח
לקללם כמותם: .36 וישמע בלק. שלח שלוחים לבשרו]: אל עיר מואב.
[39] אל מטרפולין שלו. עיר החשובה שלו. לומר ראה מה אלו מבקשים לעקור:
.37 [האמנם לא אוכל כבדך. [40] נתנבא שסופו לצאת מעמו בקלון]:
.39 קרית חצות. [40] עיר מלאה שווקים אנשים ונשים וטף בחוצותיה. לומר ראה
ורחם שלא יעקרו אלו: .40 בקר וצאן. [41] דבר מועט: .41 במות בעל.
כתרגומו לרמת דחלתיה. שם ע״ז:

כג. .3 אולי יקרה ה׳ לקראתי. אינו רגיל לדבר עמי ביום: וילך שפי.
כתרגומו יחידי. לשון שופי ושקט שאין עמו אלא שתיקה: .4 ויקר. [1] (לשון
עראי). לשון גנאי. לשון טומאת קרי. כלומר בקושי ובבזיון. ולא היה נגלה אליו ביום
אלא בשביל להראות חבתן של ישראל: את שבעת המזבחת. [2] שבעה מזבחת
ערכתי אין כתיב כאן אלא את שבעת המזבחת. אמר לפניו אבותיהם של אלו בנו
לפניך שבעה מזבחות ואני ערכתי כנגד כולן. אברהם בנה ארבעה. [3] ויבן שם מזבח
לה׳ הנראה אליו. [3] ויעתק משם ההרה וגו׳. [4] ויאהל אברם וגו׳. ואחד בהר המוריה [5].
ויצחק בנה אחד. [6] ויבן שם מזבח וגו׳. ויעקב בנה שתים. אחד בשכם [7] ואחד בבית
אל: ואעל פר ואיל במזבח. ואברהם לא העלה אלא איל אחד: .7 ארה
לי יעקב ולכה זעמה ישראל. בשני שמותיהם אמר לו לקללם. שמא אחד
מהם [אינו] מובהק [א]: .8 מה אקב לא קבה אל. [8] כשהיו ראויים להתקלל לא
נתקללו. כשהזכיר אביהם את עונם [9] כי באפם הרגו איש. לא קלל אלא אפם. שנאמר
[9] ארור אפם. [10] כשנכנס אביהם במרמה אצל אביו היה ראוי להתקלל. מה נאמר שם
[11] גם ברוך יהיה. במברכים נאמר [12] אלה יעמדו לברך את העם. במקללים לא נאמר
ואלה יעמדו לקלל את העם אלא [12] ואלה יעמדו על הקללה. לא רצה להזכיר עליהם
שם קללה: לא זעם ה׳. [13] אני אין כחי אלא שאני יודע לכוין השעה שהקב״ה
כועס בה והוא לא כעס כל הימים הללו שבאתי אליך. וזהו שנאמר [14] עמי זכר נא
מה יעץ וגו׳ ומה ענה אותו בלעם וגו׳ למען דעת צדקות ה׳: .9 כי מראש
צרים אראנו. אני מסתכל בראשיתם ובתחלת שרשיהם ואני רואה אותם מיוסדים
וחזקים כצורים וגבעות הללו על ידי [15] אבות ואמהות: הן עם לבדד ישכן. הוא
אשר זכו לו אבותיו לשכון בדד [16] [כתרגומו]: ובגוים לא יתחשב. כתרגומו.
לא יהיו נעשין כלה עם שאר האומות. שנאמר [17] כי אעשה כלה בכל הגוים וגו׳.
אינן נמנין עם השאר. ד״א [18] כשהן שמחין אין אומה שמחה עמהם. שנאמר [19] ה׳
בדד ינחנו וכשהאומות בטובה הן אוכלין עם כל אחד ואחד ואין עולה להם מן
החשבון. וזהו ובגוים לא יתחשב: .10 מי מנה עפר יעקב וגו׳.
כתרגומו

[36] בראשית כ״ב; [37] מכות י׳ ב׳; [38] תנחומא; [39] ע׳ תנחומא; [40] תנחומא; [41] ע׳ תנחומא;

כג [1] * ריש ויקרא ב״ר פ׳ נ״ב; [2] ע׳ תנחומא ריש פ׳ לו; [3] בראשית י״ב; [4] שם י״ג; [5] שם כ״ב;
[6] שם כ״ו; [7] שם ל״ג ול״ה; [8] תנחומא פ׳ ויחי; [9] בראשית מ״ט; [10] תנחומא; [11] בראשית כ״ז;
[12] דברים כ״ז; [13] סנהדרין ק״ה ב׳; [14] מיכה ו׳; [15] תנחומא; [16] ע״ב ס״י; [17] ירמיה ל׳ ומ״ו; [18] ע׳ תנחומא;
[19] דברים ל״ב;

כג [א] בכמה כ״י יש כאן הוספה ארוכה הלקוחה בלתי ספק מפירושי ר׳ יוסף קרא;

כתרגומו [דעדקיא דבית יעקב כו׳] מארבע משרייתא. מארבעה דגלים. ד״א [20] עפר יעקב אין חשבון במצות שהם מקיימין בעפר. [21] לא תחרוש בשור ובחמור. [22] לא תזרע כלאים. אפר פרה ועפר סוטה וכיוצא בהם: ומספר את רבע ישראל. [23] רביעותיהן [ב], זרע היוצא מן התשמיש שלהם: תמת נפשי מות ישרים. שבהם: 13. וקבנו לי. לשון צווי. קללהו לי: 14. שדה צפים. מקום גבוה היה ששם הצופה עומד לשמור אם יבא חיל על העיר: ראש הפסגה. [24] בלעם לא היה קוסם כבלק. ראה בלק שעתידה פרצה להפרץ בישראל משם. ששם מת משה. כסבור ששם תחול עליהם הקללה. וזו היא הפרצה שאני רואה: 15. אקרה כה. מאת הקב״ה: אקרה. לשון אתפעל: 16. וישם דבר בפיו. ומה היא השימה הזאת ומה חסר המקרא באמרו שוב אל בלק וכה תדבר? אלא כשהיה שומע שאינו נרשה לקלל אמר מה אני חוזר אצל בלק לצערו [25] ונתן לו הקב״ה רסן וחכה [ג] בפיו. כאדם הפוקס בהמה בחכה להוליכה אל אשר ירצה. אמר לו על כרחך תשוב אל בלק: 17. ושרי מואב אתו. [26] ולמעלה הוא אומר וכל שרי מואב. כיון שראו שאין בו תקוה הלכו להם מקצתם ולא נשארו אלא מקצתם: מה דבר ה׳. [27] לשון צחוק הוא זה. כלומר אינך ברשותך: 18. קום בלק. [27] כיון שראהו מצחק בו נתכוון לצערו. עמוד על רגליך אינך רשאי לישב ואני [אני] שלוח אליך בשליחותו של מקום: בנו צפר. לשון מקרא הוא זה. כמו [28] חיתו יער. [29] וחיתו ארץ. [30] למעינו מים: 19. לא איש וגו׳. [31] כבר נשבע להם להביאם ולהורישם ארץ שבעה אומות ואתה סבור להמיתם במדבר: ההוא אמר וגו׳. בלשון תימה. ותרגומו ותיבין ומתמלכין. חוזרים ונמלכין לחזור בהם: 20. הנה ברך לקחתי. אתה שואלני מה דבר ה׳ קבלתי ממנו לברך אותם. [ברך כמו לברך]: וברך ולא אשיבנה. הוא ברך אותם ואני לא אשיב את ברכתו: וברך. כמו וּבֵרֵךְ. וכן היא גזרת ריי״ש. כמו [32] אויב חֵרֵף כמו חִרֵף. וכן [33] ובוצע ברך המהלל ומברך את הגוזל אומר אל תירא כי לא תענש. שלום יהיה לך מרגיז הוא להקב״ה. ואין לומר ברך שם דבר שאם כן היה נקוד בפתח קטן [ד] וטעמו למעלה אבל לפי שהוא לשון פעל הוא נקוד קמץ [קטן [ה]] וטעמו למטה: 21. [לא הביט און ביעקב וגו׳. כתרגומו. דבר אחר אחרי פשוטו הוא נדרש מדרש נאה], לא הביט הקב״ה און שביעקב. [34] כשהן עוברין על דבריו אינו מדקדק אחריהם להתבונן באוניות [באון] שלהם ובעמלן שהן עוברין על דתו: עמל. לשון עבירה. כמו [35] והרה עמל. [36] כי אתה עמל וכעס תביט. לפי שהעבירה היא עמל לפני המקום [ו]: ה׳ אלהיו עמו אפילו מכעיסין וממרים לפניו אינו זז מתוכן: ותרועת מלך בו. לשון חבה ורעות כמו [37] רעה דוד. אוהב דוד. [38] ויתנה למרעהו. וכן תרגם אנקלוס ושכינת מלכהון ביניהון: 22. אל מוציאם ממצרים. [39] אתה אמרת הנה עם יצא ממצרים לא יצא מעצמו אלא האלהים הוציאם: כתועפת [בתועפת] ראם לו. [40] כתוקף [בתוקף] רום וגובה שלו. וכן [41] וכסף תועפות. לשון מעוז המה. ואומר אני שהוא

לשון

[20] תנחומא פס׳ רבתי דיהודה וישראל רבים; [21] דברים כ״ב; [22] ויקרא י״ט; [23] ע׳ נדה ל״א ורש״י לקמן כ״ד פסוק ג׳; [24] תנחומא; [25] סנהדרין ק״ה תנחומא; [26] תנחומא; [27] תנחומא; [28] תהלים נ׳; [29] בראשית א׳; [30] תהלים קי״ד; [31] ע׳ תנחומא פ׳ מסעי ופ׳ וירא; [32] תהלים ע״ד; [33] שם י׳; [34] ע׳ תנחומא; [35] תהלים ז׳; [36] שם י׳; [37] שמואל ב׳ ט״ו; [38] שופטים ט״ו; [39] תנחומא; [40] כמ״א; [41] איוב כ״ב;

[ב] * עונת תשמישן; [ג] * חכה. נתן בפי בלעם שלא היה מניחו לקלל והיינו וישם דבר בפיו; [ד] ר״ל סגול תחת הריי״ש; [ה] ר״ל צירי; [ו] [ואני יוסף בר שמעון אומר לא הביט הקב״ה און ביעקב ולא ראה

לשון [42] ועוף יעופף. המעופף ברום וגובה ותוקף רב הוא זה. ותועפת ראם עפיפת גובה. ד״א תועפת ראם תוקף ראמים. ואמרו רבותינו [43] אלו השדים: 23. [ז] כי לא נחש ביעקב. כי ראויים הם לברכה שאין בהם מנחשים וקוסמים: כעת יאמר ליעקב וגו׳. [44] עוד עתיד להיות עת כעת הזאת אשר תגלה חבתן לעין כל שהן יושבין לפניו ולומדין תורה מפיו ומחיצתן לפנים ממלאכי השרת והם ישאלו להם מה פעל אל. וזהו שנאמר [45] והיו עיניך רואות את מוריך. ד״א יאמר ליעקב אינו לשון עתיד אלא לשון הוה. [46] אינן צריכין למנחש וקוסם כי בכל עת שצריך להאמר ליעקב ולישראל מה פעל הקב״ה ומה גזרותיו במרום אינם מנחשים וקוסמים אלא נאמר להם על פי [מפי] נביאיהם מה היא גזרת המקום או אורים ותומים מגידים להם. ואנקלוס לא תרגם כן: 24. הן עם כלביא יקום וגו׳. [47] כשהן עומדין משנתם שחרית הן מתגברין כלביא וכארי לחטוף את המצות ללבוש טלית [ציצית] [ח] לקרוא את שמע ולהניח תפילין: לא ישכב. [48] בלילה על מטתו עד שהוא אוכל ומחבל כל מזיק הבא לטרפו. כיצד? קורא את שמע על מטתו ומפקיד רוחו ביד המקום. בא מחנה וגיים להזיקם הקב״ה שומרם ונלחם מלחמותם ומפילם חללים. ד״א הן עם כלביא יקום וגו׳. כתרגומו: ודם חללים ישתה. [48] נתנבא שאין משה מת עד שיפיל מלכי מדין חללים ויהרג הוא עמהם. שנאמר [49] ואת בלעם בן בעור הקוסם הרגו בני ישראל בחרב אל חלליהם: 25. גם קב לא תקבנו. גם ראשון מוסיף על גם השני וגם השני על גם הראשון. וכן [50] גם לי גם לך לא יהיה. וכן [51] גם בחור גם בתולה: 27 וקבתו לי. אין זה לשון צווי כמו [52] וקבנו אלא לשון עתיד. אולי יישר בעיניו ותקבנו לי משם. מלדיר״ש בלעז: 28. ראש הפעור. קוסם גדול היה בלק וראה שהן עתידין ללקות על ידי פעור ולא היה יודע במה. אמר שמא הקללה תחול עליהם משם. [53] וכן כל החוזים בכוכבים רואים ואינם יודעים מה רואים:

כד. 1. וירא בלעם כי טוב וגו׳. אמר איני צריך לבדוק עוד בהקב״ה כי לא יחפוץ לקללם: ולא הלך כפעם בפעם. כאשר עשה שתי פעמים: לקראת נחשים. לנחש אולי יקרה ה׳ לקראתו כרצונו אמר רוצה ואינו רוצה לקללם אזכיר עונותיהם והקללה תחול על הזכרת עונותיהם [העבירה]: וישת אל המדבר פניו. כתרגומו[א]: 2. וישא בלעם את עיניו. בקש להכניס בהם

עין

[42] ברכות ח׳. [43] גטין ס״ח ב׳: [44] תנחומא: [45] ישעיה ל׳: [46] תנחומא: [47] ע׳ תנחומא: [48] תנחומא
[49] יהושע י״ג: [50] מלכים א׳ ג׳: [51] דברים ל״ב: [52] פסוק י״ג: [53] ע׳ סוטה כ״ב:

עמל בישראל עמל ואון לשון עבירה כמ״ש תראה (צ״ל תראני) און ועמל תביט שני דברים הללו אינן נוהגין בבית יעקב לא הביט לא ראה בהן הקב״ה און או עמל כי אינן בהן ולשון בני אדם הוא כשאדם נקי הבריות אומרין עליו אין בריה יכולה לראות בפלוני שום דופי לפיכך ה׳ אלהיו עמו ותרועת מלך בו ריעות מלכו של עולם ביניהם כמו ראה דוד וגו׳]:
[ז] [אין צריכים לנחש וקוסם מה פעל ה׳ שיהא צריך להיות נשאל למנחשים וקוסמים כשאר האומות לפי שה׳ אלהיו עמו ותרועת מלך בו: כעת. כבא העת שצריכין לו מה פעל ה׳ מהעתיד להיות בדבר זה כי הוא בכבודו משרה שכינתו בינותם ומגיד להם מה שצריך להם. הן עם כלביא וגו׳.] וחסר שם כל הפירוש אשר לפנינו בפסוק כ״ג עד לא תרגם כן סה״ד:
[ח] * [להניח תפלין ולקרוא את שמע]. וכן נכון:

כד [א] ע׳ ברמב״ן שכתב כי היה הרב מתרגם בו ושוי למדברא דעבדו ביה בני ישראל עגלא אנפוהי ואין כן בנסח׳ מדוקדקות מתרגומו של אנקלוס אבל הוא כתב בקצתן שהוגה בהן מן התרגום הירושלמי עכ״ל וע׳ בספרי על ת״א חלק האשכנזי דף 46 מה שהבאתי שם.

עין רעה. והרי יש לך שלש מדותיו עין רעה ורוח גבוהה ונפש רחבה האמורים למעלה[1]: **שכן לשבטיו.** [2]ראה כל שבט ושבט שוכן לעצמו ואינן מעורבין ראה שאין פתחיהם מכוונין זה כנגד זה שלא יציץ לתוך אהל חברו: **ותהי עליו רוח אלהים.** עלה בלבו שלא יקללם: 3. **בנו בער.** כמו [3]למעינו מים. ומ״א [4]שניהם היו גדולים מאבותיהם בלק בנו צפור. אביו בנו הוא במלכות ובלעם גדול מאביו בנביאות [5]מנה בן פרס היה: **שתם העין**[ב]. עינו נקורה [נקובה] ומוצאת לחוץ וחור שלה נראה פתוח ולשון משנה הוא [6]כדי שישתום ויסתום ויגוב. ורבותינו אמרו [7]לפי שאמר ומספר את רובע ישראל שהקב״ה יושב ומונה רביעותיהן של ישראל מתי תבא טפה שנולד הצדיק ממנה אמר בלבו מי שהוא קדוש ומשרתיו קדושים יסתכל בדברים הללו. ועל דבר זה נסמת עינו של בלעם. [[ג]ויש מפרשים **שתם העין** פתוח העין, כמו שתרגם אנקלוס], [8]ועל שאמר שתום העין ולא אמר שתום העינים למדנו שסומא באחת מעיניו היה: 4. **נפל וגלוי עינים.** פשוטו כתרגומו שאין נראה עליו אלא בלילה כשהוא שוכב. ומדרשו [9]כשהיה נגלה עליו לא היה בו כח לעמוד על רגליו ונופל על פניו לפי שהיה ערל ומאוס להיות נגלה עליו בקומה זקופה לפניו: 5. **מה טבו אהליך.** על שראה פתחיהם שאינן מכוונין זה מול זה: **משכנתיך.** חניותך, כתרגומו. דבר אחר [10]**מה טבו אהליך**, מה טובו אהל שילה ובית עולמים בישובן שמקריבין בהן קרבנות לכפר עליכם: **משכנתיך.** אף כשהן חרבין לפי שהן מַשְׁכּוֹן [10*] עליכם וחרבנן כפרה על הנפשות. שנאמר [11]כלה ה׳ את חמתו. [12]ובמה כלה? ויצת אש בציון: 6. **כנחלים נטיו.** שנארכו ונמשכו לנטות למרחוק. אמרו רבותינו מברכותיו של אותו רשע אנו למדים מה היה בלבו לקללם [ד]כשאמר להשית אל המדבר פניו וכשהפך המקום את פיו ברכם מעין אותם קללות שבקש לומר [ה]כו׳. כדאיתא בחלק[13]: **כאהלים.** כתרגומו. לשון [14]מור ואהלות[ו]: **נטע ה׳.** בגן עדן. [ז]לשון אחר [15]**כאהלים נטע ה׳** כשמים המתוחין כאהל: **נטע ה׳.** לשון נטיעה מצינו באהלים. שנאמר [16]ויטע אהלי אפדנו[ח]: 7. **מדליו.** מבארותיו. ופירושו כתרגומו: **וזרעו במים רבים.** לשון הצלחה הוא

כד [1] סימן כ״ב פסוק י״ב וי״ת אבות פ״ה; [2] ב״ב ס׳; [3] תהלים קי״ד; [4] סנהדרין ק״ה תנחומא; [5] תענית כ״א כ׳; [6] ע״ז ס״ט; [7] נדה ל״א; [8] ע׳ סנהדרין ק״ה; [9] ע׳ ת״י * וע״ג בראשית י״ז ג׳; [10] ע׳ תנחומא פ׳ משפטים; * [10] ע״ג * שמות ל״ח כ״א; [11] איכה ד׳; [12] ע׳ איכה רבתי שם; [13] סנהדרין ק״ה; [14] תהלים מ״ה; [15] ע׳ רש״י ברכות ע״ז ותוס׳ שם; [16] דניאל י״א:

בענין הזה: [ב][ולא אמר שתום העינים למדנו שסומא באחד מעיניו היה וי״א סתום העין עינו נקובה וכו׳ עינו של בלעם וסה״ד ואח״כ ד״ה נפל וכו׳]: [ג] הוא פירוש התוס׳ בנדה ל׳ ע״ב ד״ה שתום: [ואומר אני שתום העין כתרג׳ שפיר חזי עין פתוחה לראות בנבואה כמו ששנינו כדי שישתום פתרונו כדי שיפתח]. ע״ג * סנהדרין ק״ה שפירש שתום העין. שתום פתוח כמו שתוכי נכר כלומר עינו אחת פתוחה מכלל דהיה אחת סתומה והכי נמי מתרג׳ דשפיר חזי: ואית דמפרשי שתום כמו סתום ולא מילתא היא: [ד]*דכתיב ויהפוך ה׳ אלהיך לך את הקללה לברכה הוא היה רוצה לקללם בכך שלא יהיו בתי כנסיות ולא נתן רשות ואמר מה טובו אהליך: [ה]שלא יהו להם בתי כנסיות ובתי מדרשות מה טובו אהליך יעקב לא תשרה שכינה עליהם ומשכנותיך ישראל לא תהא מלכותן נמשכת כנחלים נטיו לא יהא להם בעלי זיו כגנות עלי נהר לא יהיה להם מלך בן מלך יזל מים מדליו לא תהא מלכותן שולטת באומות וזרעו במים רבים לא תהא עזה מלכותן וירם מאגג מלכו (מתרג׳ ויתקוף מאגג שתהא מלכותו עז) לא תהא אימת מלכותן ותנשא מלכותו: [ו] וכן דעת דונש (ע׳ בשפת יתר להראב״ע) והרשב״ם ותוס׳ ברכות ט״ז: [ז] לשון אחר — כלשון הזה פירשו הגאון ר׳ סעדיה הרד״ק ורש״י בברכות ט״ז ע׳ בגל נעול לשפת יתר: [ח] [ולשון זה אינו שאם כן היה לו לינקד באהלים חטף קמץ]:

הוא זה כזרע הזרוע על פני המים: וירם מאגג מלכו. מלך ראשון שלהם יכבוש
את אגג מלך עמלק: ותנשא מלכתו. של יעקב יותר ויותר שיבא אחריו דוד
ושלמה: .8 אל מוציאו ממצרים. מי גורם להם הגדולה הזאת? אל המוציאם
ממצרים [17] בתוקף ורום שלו יאכל את הגוים שהם צריו: ועצמתיהם. של צרים
יגרם. מנחם פתר בו לשון שבירה. וכן [18] לא גרמו לבקר. וכן [19] ואת חרשיה
[חרסיה] תגרמי. ואני אומר לשון עצם הוא שמגרר בשניו הבשר מסביב [מחוץ]
והמוח שבפנים ומעמיד העצם על ערמימותו [ערממיתו] [ערוממותו]: וחציו ימחץ.
אנקלוס תרגם חציו של צרים. חלוקה שלהם. כמו [20] בעלי חצים. מרי פלוגתא. וכן
ימחץ לשון [21] ומחצה וחלפה רקתו. שיחצו את ארצם. ויש לפתור לשון חצים ממש
חציו של הקב״ה ימחץ בדמם של צרים. יטבול ויצטבע בדמם. כמו [22] למען תמחץ
רגלך בדם. ואינו זז מלשון מכה. כמו [23] מחצתי. שהצבוע בדם נראה כאלו מחוץ
ונגוע: .9 כרע שכב כארי. כתרגומו. יתישבו בארצם בכח ובגבורה: .10 ויספק.
הכה זו על זו: .13 לעבר את פי ה׳. כאן לא נאמר אלהי כמו שנאמר
בראשונה. ·[23] לפי שידע שנבאש בהקב״ה ונטרד: .14 הולך לעמי. מעתה הרינ׳
כשאר עמי. שנסתלק הקב״ה מעליו: לכה איעצך. מה לך לעשות. ומה היא
העצה? אלהיהם של אלו שונא זמה הוא כו׳. כדאיתא בחלק[24]. תדע שבלעם השיא
עצה זו להכשילם בזמה. שהרי נאמר [25] הן הנה היו לבני ישׂראׄל בדבר בלעם
אשר יעשה העם הזה לעמך. מקרא קצר הוא [ט] זה [26] איעצך להכשילם ואומר
לך מה שהן עתידין להרע למואב באחרית הימים׳ ומחץ פאתי מואב. התרגום מפרש
קוצר העברי: .16 וידע דעת עליון. [27] לכוין השעה שכועס בה: .17 אראנו.
רואה אני שבחו של יעקב וגדולתו אך לא עתה היא אלא לאחר זמן: דרך כוכב.
כתרגומו. לשון [28] דרך קשתו. שהכוכב עובר כחץ. ובלעז דישטינט. כלומר יקום מזל:
וקם] שבט מלך רודה ומושל: ומחץ פאתי מואב. זה דוד. שנאמר בו [29] השכב
אותם ארצה וימדד שני חבלים להמית וגו׳: וקרקר. לשון קורה [כורה]. כמו [30] אני
קרתי. [31] מקבת בור נקרתם. [32] יקרוה עורבי נחל. פורייר בלעז: כל בני שת.
[33] כל האומות שכלם יצאו מן שת בנו של אדם הראשון: .18 והיה ירשה
שעיר. לאויביו ישראל: .19 וירד מיעקב. ועוד יהיה מושל אחר מיעקב:
והאביד שריד מעיר. החשובה של אדום [34] היא רומי ועל מלך המשיח אומר
כן. שנאמר בו [35] וירד מים עד ים. [36] ולא יהיה שריד לבית עשו: .20 וירא את
עמלק. נסתכל בפורענותו של עמלק: ראשית גוים עמלק. הוא קדם את כלם
להלחם בישראל. וכך תרגם אנקלוס. ואחריתו ליאבד בידם. שנאמר [37] תמחה את
זכר עמלק: .21 וירא את הקיני. לפי שהיה קיני תקוע אצל עמלק. כענין שנאמר
[38] ויאמר שאול אל הקיני וגו׳. הזכירו אחר עמלק. [39] נסתכל בגדולתן של בני יתרו
שנאמר

[1] ע׳ * לעיל כ״ג כ״ב: [18] צפניה ג׳: [19] יחזקאל כ״ג: [20] ברא׳שית מ״ט: [21] שפטים ה׳: [22] תהלים ס״ח:
[2³] דברים ל״ב: * [23] לעיל כ״ב י״ח: [24] סנהדרין ק״ה: [25] במדבר ל״א: [26] ע׳ ת״א: [27] סנהדרין ק״ה כ׳:
[2] מיכה כ׳: [29] שמואל כ׳ ח׳: [30] מלכים כ׳ י״ט: [31] ישעיה נ״א: [32] משלי ל׳: [33] כת״א: [34] ע״ב
ת״י וע״ע פסיקתא רבתי פ״י״ג על מלך המשיח נאמר: [35] תהלים ע״ב: [36] עובדיה א׳: [37] דברים כ״ה:
[38] שמואל א׳ ט״ו: [39] ע׳ סנהדרין ק״ו סוטה י״א:

[ט] [ואני יוסף בר שמעון אומר אני אינו קצר כי לשון איעצך לשון גלוי אזן הוא שכל דבר
שנאמר בלשון לחש נופל בו לשון עצה ודבר הכתוב בהווה לשון בני אדם כשאדם רוצה למסור
סוד מכוסה לחברו דבר שאינו רוצה שידעו בו רבים הוא אומר לכה איעצך אע״פ שאינו עצה]:
[י] כן צ״ל לפי ג׳ הכ״י ולא כנסח׳ הספרים הנדפסים שבהם ומחץ פאתי מואב דבור בפני עצמו ומביאין

שנאמר בהם [40] [יא]תרעתים שמעתים שוכתים: איתן מושבך. תמה אני מהיכן זכית לכך הלא עתה עמי היית בעצת [41]הבה נתחכמה לו ועתה נתישבת באיתן ומעוז של ישראל: 22. כי אם יהיה לבער קין וגו׳. אשריך שנתקעת לתוקף זה שאינך נטרד עוד מן העולם כי אף אם אתה עתיד לגלות עם עשרת השבטים ותהיה לבער ממקום שנתישבת שם, מה בכך? עד מה אשור תשבך. עד היכן הוא מגלה אותך? שמא לחלח וחבור, אין זה טרוד מן העולם אלא טלטול ממקום למקום ותשוב עם שאר הגליות: 23. וישא משלו וגו׳. כיון שהזכיר את שביית אשור אמר אוי מי יחיה משמו אל. מי יכול להחיות את עצמו משומו את [42]אלה שלא ישים עליו הנוזר את אלה שיעמוד סנחריב ויבלבל את כל האומות ועוד יבואו: 24. צים מיד כתים ויעברו כתיים שהן [43] [יב]רומיים בבירניות גדולות על אשור: וענו עבר. וענו אותם שבעבר הנהר: וגם הוא עדי אבד. וכן פירש דניאל [44]עד די קטילת חיותא והובד גשמה: וצים. ספינות גדולות, כדכתיב [45]וצי אדיר [46]תרגומו ובורני רבתא [רבתי]:

כה. 1. בשטים. [1]כך שמה: לזנות אל בנות מואב. על ידי עצת בלעם כדאיתא [2]בחלק: 2. וישתחוו לאלהיהן. *[2]כשתקף יצרו עליו ואומר לה השמעי לי והיא מוציאה לו דמות פעור מחיקה ואומרת לו השתחוה לזה: 3. פעור. על שם שפוערין לפניו פי הטבעת ומוציאין רעי וזו היא עבודתו: ויחר אף ה׳ בישראל. שלח בהם מגפה: 4. [א]קח את כל ראשי העם. [4]לשפוט את העובדים לפעור: והוקע אותם. את העובדים: והוקע. [5]היא תלייה, כמו שמצינו בבני שאול [6]והוקענום לה׳, ושם תלייה מפורשת בע״ז בסקילה [7]וכל הנסקלין נתלין: נגד השמש. לעין כל. ומדרש אגדה [8]השמש מודיע את החוטאים, הענן [ב]נקפל מכנגדו והחמה זורחת עליו: 5. [[ג]הרגו איש אנשיו. כל אחד ואחד מדייני ישראל היה הורג שנים ודייני ישראל שמונת רבוא ושמונת אלפים, כדאיתא בסנהדרין[9]]: 6. והנה איש מבני ישראל בא. נתקבצו שבטו של שמעון אצל זמרי שהיה נשיא שלהם אמרו לו אנו נדונין במיתה ואתה יושב וכו׳, כדאיתא באלו הן הנשרפין

[40] ד״ה א׳ ב׳: [41] שמות א׳: [42] כה״א: [43] כמ״א: [44] דניאל ז׳: [45] ישעיה ל״ג: [46] יומא ע״ז ב כדמפרנס ר׳ יוסף ע״ש:

כה [1] ע׳ סנהדרין ק״ו: [2] שם: *[2] ספרי: [3] סנהדרין ס׳ ב׳ ספרי: [4] סנהדרין ל״ה: [5] שם ל״ד ב׳: [6] שמואל ב׳ כ״א: [7] סנהדרין מ״ה: [8] תנחומא: [9] דף י״ח ע״ש:

עליו התרגום ויקטול רברבי מואב ודוק: [יא] * תרעתים. מפרש בספרי ששמעו תרועה בהר סיני ל״א תרעתים על שם שהיו יושבים בשערי ירושלים: שמעתים. ששמעו מצות אביהם דבבני יונדב בן רכב משתעי קרא והם היו מבני בניו של יתרו כדמפרש ואזיל המה הקינים: שוכתים. על שם שהיו יושבים בסוכות כרכתיב ונשב באהלים וקרי להו משפחת סופרים דהיינו סנהדרין וכן תרעתים זקני שער: [יב] ולא ארמיים. כג׳ הספרים הנדפסים:

כה [א] * חלק להם בתי דינים. והכי קאמר קח את כל ראשי העם והולך אותם לבתי דינים הרבה וידונו את עוברי העבירה והוקע אותם את המחייבין מפני שנצמדו לבעל פעור ועובדי ע״ז בסקילה וכל הנסקלין נתלין כדאמר׳ בארבע מיתות: [ב] בתנחומא ובילקוט כתיב נקלף ע״ג בחולין מ״ד ד״ה דאקפל כמו ונקפל) ובפס׳ רבתי הג׳ הענן מסתלק ממנו: [ג] ע׳ ברמת (ודברי הרמב״ן שבדפוס צריכים הגהה ותיקון לפי מה שמצאתי בכ״י ובדפוס ליסבאנע משנת ארח״ם אחר תיבות „ושוטרים לשבטיכם" קודם „והנכון בעיני" וזה״ל שם „אח״כ מצאתי בגמרא ירושלמי בפרק חלק וכמה הם שופטי ישראל ז׳ רבוא ח׳ אלפים ושש מאות אמר להן כל חד מנכון יקטלון תרין נמצאו ההרוגים ט״ו רבוא וז׳ אלפים ומאתים א״כ נאמר לדעתם שנתרבו

הנשרפין[10]: את המדינית. כזבי בת צור: לעיני משה. אמרו לו משה זו אסורה או מותרת אם תאמר אסורה בת יתרו מי התירה לך וכו׳. כדאיתא התם[10]: והמה בכים. [10] נתעלמה ממנו הלכה[ד] נעו כלם בבכיה. [11] בעגל עמד משה כנגד ששים רבוא. שנאמר [12] ויטחן עד אשר דק וגו׳. וכאן רפו ידיו. אלא כדי שיבא פינחס ויטול את הראוי לו: .7 וירא פינחס. [13] ראה מעשה ונזכר הלכה. אמר לו למשה מקובלני ממך הבועל ארמית קנאין פוגעין בו (אמר לו קריינא דאגרתא איהו ליהוי [ה] פרוונקא. מיד ויקח רמח בידו וגו׳): .8 אל הקבה[ו]. אל האהל: אל קבתה. [14] כמו [15] והלחיים והקבה. כיון בתוך זכרות של זמרי ונקבות שלה. וראו כלם שלא לחנם הרגם. והרבה נסים נעשו לו כו׳. כדאיתא [16] התם:

פינחס.

.11 פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן. [17] לפי שהיו השבטים מבזים אותו הראיתם בן פוטי זה שפיטם אבי אמו [ז] עגלים לע״ז והרג נשיא שבט מישראל. לפיכך בא הכתוב ויחסו אחר אהרן: בקנאו את קנאתי. בנקמו את נקמתי. בקצפו את הקצף שהיה לי לקצוף. כל לשון קנאה [ח] הוא המתחרה לנקום נקמת דבר. אנפרטימנט בלעז: .12 את בריתי שלום. שתהא לו לברית שלום. כאדם המחזיק טובה וחנות [חינות ועושה טובה] למי שעושה עמו טובה. אף כאן פירש לו הקב״ה שלומותיו: .13 והיתה לו. בריתי זאת ברית כהנת עולם. שאף על פי שכבר נתנה כהונה לזרעו של אהרן לא נתנה אלא לאהרן ולבניו שנמשחו עמו ולתולדותיהן שיולידו אחר המשחתן, אבל פינחס שנולד קודם לכן ולא נמשח לא בא לכלל כהונה עד כאן, וכן שנינו בזבחים [18] לא נתכהן פינחס עד שהרגו לזמרי [ט]: לאלהיו. בשביל אלהיו, כמו [19] המקנא אתה לי, [20] קנאתי לציון, בשביל ציון: .14 ושם איש ישראל וגו׳. [21] במקום שייחס את הצדיק לשבח ייחס את הרשע לגנאי: נשיא בית אב לשמעני. לאחד מחמשת בתי אבות שהיו לשבט שמעון, ד״א להודיע שבחו של פינחס, שאף על פי שזה היה נשיא לא מנע את עצמו מלקנא לחילול השם, לכך הודיעך הכתוב מי הוא המוכה: .15 ושם האשה המכה וגו׳. [21] להודיעך שנאתן של מדינים שהפקירו בת מלך לזנות כדי להחטיא את ישראל: ראש אמות. אחד מחמשת מלכי מדין [22] את אוי ואת רקם ואת צור וגו׳ [23] והוא היה חשוב מכולם שנאמר ראש אמות, ולפי שנהג בזיון בעצמו להפקיר

בתו

[10] סנהדרין דף פ״ב; [11] תנחומא; [12] שמות ל״ב; [13] סנהדרין פ״ב: [14] וכן במחברת מנחם; [15] דברים י״ח; [16] סנהדרין י״ח וכספרי; [17] שם פ״ב ב׳ וע׳ ספרי; [18] דף ק״א ב׳; [19] במדבר י״א; [20] זכריה ח׳; [21] תנחומא; [22] במדבר ל״א; [23] תנחומא;

ישראל בין מנין למנין הרבה מאד״ ע״כ): [ד] * שנ׳ לו בסיני הבועל ארמית קנאין פוגעין בו: בני אדם כשרין המתקנאין קנאתו של מקום פוגעין בו (ממיתין כמו לך ופגע בו) בשעה שרואין את המעשה אבל לאחר מכן אין מיתתו מסורה לב״ד והלכה למשה מסיני הוא: [ה] שליח: [ו] לקובה. אהל שכולו מוקף * ב״ב כ״ה ב׳: [ז] * אבי אמו יתרו דאלעזר אבי פינחס לקח מבנות יתרו דכתיב ואלעזר בן אהרן לקח לו מבנות פוטיאל לו לאשה ומפרש באגדה פוטיאל זה יתרו שפיטם עגלים לע״ז ואמרו בסוטה פוטיאל זה בנו של יוסף שפטפט ביצרו: [ח] קנאה הוא לשון שאדם מתעבר על ריבו או על ריב אחרים כמו קנא קנאתי וכמו בקנאו את קנאתי * גטין ז׳: [ט] * ברית כהונת עולם. תחת אשר קנא אלמא מכאן ואילך הוא:

בתו מנאו שלישי: בית אב. חמשה בתי אבות היו למדין. [24] עיפה ועפר וחנוך ואבידע ואלדעה וזה היה מלך לאחד מהם: .17 צרור. כמו [25] זכור, [26] שמור. לשון הווה [עליכם לאייב אותם]: .18 כי צררים הם לכם וגו׳ על דבר פעור, שהפקירו בנותיהם לזנות כדי להטעותכם [להטעותן] אחר פעור. ואת מואב לא צוה להשמיד מפני רות שהיתה עתידה לצאת מהם, כדאמרינן בבבא קמא [27] ׳: .19 ויהי אחרי המגפה וגו׳. [28] משל לרועה שנכנסו זאבים לתוך עדרו והרגו בהן והוא מונה אותן לידע מנין הנותרות. דבר אחר כשיצאו ממצרים ונמסרו למשה נמסרו לו במנין עכשיו שקרב למות ולהחזיר צאנו מחזירן במנין:

כו. .2 לבית אבתם. [1] על שבט האב יתיחסו ולא אחר האם: .3–4 וידבר משה ואלעזר הכהן אתם. דברו עמם על זאת שצוה המקום למנותם: לאמר. אמרו להם צריכים אתם לימנות מבן עשרים שנה ומעלה: כאשר צוה וגו׳. שיהא מנינם מבן עשרים שנה ומעלה, שנאמר [2] כל העובר על הפקודים וגו׳: .5 משפחת החנכי. [3] לפי שהיו האומות מבזין אותם ואומרים מה אלו מתייחסין על שבטיהם סבורים הם שלא שלטו המצריים באמותיהם, אם בגופם היו מושלים קל וחומר בנשותיהם, לפיכך הטיל הקב״ה שמו עליהם ה״א מצד זה ויו״ד מצד זה לומר מעיד אני עליהם שהם בני אבותיהם, וזה הוא שמפורש על ידי דוד [4] שבטי יה עדות לישראל, השם הזה מעיד עליהם לשבטיהם, לפיכך בכולם כתב החנוכי הפלואי, אבל בימנה לא הוצרך לומר משפחת הימני לפי שהשם קבוע בו יו״ד בראש וה״א בסוף: .9 אשר הצו. את ישראל על משה: בהצתם. את העם על ה׳: הצו. השיאו את ישראל לריב על [עם] משה, לשון הפעילו: .10 ויהיו לנס. לאות ולזכרון [5] למען אשר לא יקרב איש זר, לחלוק עוד על הכהונה: .11 ובני קרח לא מתו. הם היו בעצה תחלה ובשעת המחלוקת הירהרו תשובה בלבם, לפיכך [6] נתבצר[א] להם מקום גבוה בגיהנם וישבו שם: .13 לזרח. הוא [7] צוחר, לשון צוהר [8] אבל משפחת אהד בטלה, וכן חמשה משבט בנימין, שהרי בעשרה בנים ירד למצרים וכאן לא מנה אלא חמשה [ב] וכן אצבון לגד, הרי שבע משפחות. ומצאתי בתלמוד רושלמי [9] שכשמת אהרן נסתלקו ענני כבוד ובאו הכנענים להלחם בישראל ונתנו לב לחזור למצרים וחזרו לאחוריהם שמנה מסעות מהר ההר למוסרה, שנאמר [10] ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה שם מת אהרן, והלא בהר ההר מת וממוסרה עד הר ההר שמנה מסעות יש למפרע? אלא שחזרו לאחוריהם ורדפו בני לוי אחריהם להחזירם והרגו מהם [ג] שבע משפחות ומבני לוי נפלו ארבע משפחות משפחת שמעי ועזיאלי

[24] בראשית כ״ה: [25] שמות כ׳: [26] דברים ה׳: [27] דף ל״ח ב׳: [28] תנחומא:

כו [1] ב״ב ק״ט ב׳: [2] שמות ל׳: [3] פסיקתא דר״כ פ׳ בשלח ויקרא רבה פ׳ כ״ג וגם מדרש שה״ש פסוק גן נעול: [4] תהלים קכ״ב: [5] במדבר י״ז: [6] סנהדרין ק״י: [7] שמות ו׳: [8] ע׳ תנחומא א: [9] סוטה פ׳ א׳ יומא פ׳ א׳: [10] דברים י׳:

[׳ בנכליהם. לשון מחשבה כמו ויתנכלו אותו]:

כו [א] *מלשון עיר בצורה התקין להן הקב״ה מקום גבוה שלא העמיקו כל כך בגיהנם ולא מתו:

[ב] וכן אצבון לגד. נראה שהלשון הזה טעות (כי איך יסתור הרב דבריו שהשיב על דברי התנחומא אשר מונה גם אצבון בתוך החסרים ואמר בסמוך לאזני אומר אני שזו משפחת אצבון והרי כבר אמר לעיל שאצבון חסרה) ותגי׳ הנכונה היא וכן ישוה לאשר ודוק (אלמושנינו) ובעל ס׳ הזכרון כתב שמצא בנסח׳ אחת מדויקת „וכן ישוה לאשר״: בכ״י אחר הג׳ וכן ישוה לאשר אצבון לגד ולפי הג׳ הזאת הן שמונה משפחות שחסרו: [ג] בתלמוד ירושלמי אשר לפנינו

ועזיאלי ומבני יצהר לא נמנו כאן אלא משפחת הקרחי. והרביעית לא ידעתי [ז] מה היא. ורבי תנחומא[11] דרש שמתו במגפה בדבר בלעם. אבל לפי החסרון שחסר משבט שמעון במנין זה ממנין הראשון שבמדבר סיני נראה שכל כ״ד אלף נפלו משבטו של שמעון: 16. לאזני. אומר אני שזו משפחת אצבון, ואיני יודע למה לא נקראת משפחתו על שמו: 24. לישוב. הוא יוב האמור ביורדי מצרים כי כל המשפחות נקראו על שם יורדי מצרים והנולדין משם והלאה לא נקראו המשפחות על שמם חוץ ממשפחות אפרים ומנשה שנולדו כולם במצרים וארד ונעמן בני בלע בן בנימין, ומצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן שירדה אמן למצרים כשהיתה מעוברת מהם לכך נחלקו למשפחות כחצרון וחמול שהיו בני בנים ליהודה וחבר ומלכיאל שהיו בני בנים של אשר. ואם אגדה היא הרי טוב. ואם לאו אומר אני. שהיו לבלע בני בנים הרבה ומשנים הללו ארד ונעמן יצאה מכל אחד משפחה רבה ונקראו תולדות שאר הבנים על שם בלע ותולדות השנים הללו נקראו על שמם. וכן אני אומר בבני מכיר שנחלקו לשתי משפחות. אחת נקראת על שמו ואחת נקראת על שם גלעד בנו. חמש משפחות חסרו מבניו של בנימין כאן נתקיימה מקצת נבואת אמו שקראתו[12] בן אוני בן אנינותי. [13] ובפלגש בגבעה נתקיימה כולה. זו מצאתי ביסודו של ר׳ משה הדרשן: 36. ואלה בני שותלח וגו׳. שאר בני שותלח נקראו תולדותיהם על שם שותלח ומערן יצאה משפחה רבה ונקראת על שמו ונחשבו בני שותלח לשתי משפחות. צא וחשוב ותמצא בפרשה זו חמשים ושבע משפחות ומבני לוי שמנה. הרי ששים וחמש. וזהו שנאמר[14] כי אתם המעט וגו׳. ה״א מעט. חמש אתם חסרים ממשפחות כל העמים. שהן שבעים. אף זו הבנתי מיסודו של רבי משה הדרשן, אך הוצרכתי לפחות ולהוסיף בדבריו: 38. לאחירם. הוא אחי שירד למצרים. ולפי שנקרא על שם יוסף שהיה אחיו ורם ממנו נקרא אחירם: 39. לשפופם. הוא מופים. על שם שהיה יוסף שפוף בין האומות: 42. לשוחם. הוא חושים: 46. ושם בת אשר שרח. [15] לפי שהיתה קיימת בחיים מנאה כאן: 53. לאלה תחלק הארץ. [16] ולא לפחותים מבן עשרים. אע״פ שבאו לכלל עשרים בטרם חלוק הארץ, שהרי שבע שנים כבשו ושבע חלקו לא נטלו חלק בארץ אלא אלו שש מאות אלף ואלף. ואם היו לאחד מהם ששה בנים לא נטלו אלא חלק אביהם לבדו: 54. לרב תרבה נחלתו. לשבט שהיה מרובה באוכלוסין נתנו חלק רב. ואף על פי שלא היו החלקים שוים. שהרי הכל לפי רבוי השבט חלקו החלקים. לא עשו אלא על ידי גורל. והגורל היה על פי רוח הקדש. כמו שמפורש בבבא בתרא[17] אלעזר הכהן היה מלובש באורים ותומים ואומר ברוח הקדש אם שבט פלוני עולה. תחום פלוני עולה עמו. והשבטים היו כתובים בשנים עשר פתקין וי״ב גבולין בי״ב פתקין ובללום בקלפי. והנשיא מכנים ידו לתוכו ונוטל שני פתקין. עולה בידו פתק של שם שבטו ופתק של גבול המפורש לו. [18] והגורל עצמו היה צווח ואומר אני הגורל עליתי לגבול פלוני. לשבט פלוני. שנאמר על פי הגורל. [19] ולא נתחלקה הארץ במדה. לפי שיש גבול משובח מחברו. אלא בשומא. בית כור רע כנגד בית סאה טוב. הכל לפי הדמים: 55. לשמות מטות אבתם. [20] אלו יוצאי מצרים. שנה הכתוב

[11] תנחומא א ועי״ב תנחומא א פ׳ ויחי; [12] בראשית ל״ה; [13] שפטים כ׳; [14] דברים ז׳; [15] ע׳ ס״ע פ״ט; [16] ע׳ ב״ב קי״ז; [17] דף קכ״ב; [18] תנחומא א וילקוט בשם הילמדנו; [19] ספרי; [20] ע׳ ספרי ב״ב קי״ז:

כתיב ח׳ משפחות ע״ג בפירושנו לעיל כ״א אות ב׳ וג׳: [ז] מי היא. לפי נוסחא ישנה שהביא ספר

הכתוב נחלה זו מכל הנחלות שבתורה, שכל הנחלות החיים יורשים את המתים וכאן מתים יורשים את החיים. כיצד? שני אחים מיוצאי מצרים שהיו להם בנים בבאי הארץ לזה אחד ולזה שלשה, האחד נטל חלק אחד והשלשה נטלו שלשה, שנאמר לאלה תחלק הארץ, חזרה נחלתן אצל אבי אביהן וחלקו הכל בשוה, וזהו שנאמר לשמות מטות אבתם ינחלו, שאחר שנטלו הבנים חלקוה לפי האבות שיצאו ממצרים. ואלו מתחלה חלקוה למנין יוצאי מצרים לא היו נוטלין אלו הארבעה אלא שני חלקים עכשיו נטלו ארבעה חלקים: 56. על פי הגורל. הגורל היה מדבר, כמו שפירשתי למעלה[21]. [22] מגיד שנתחלקה ברוח הקודש, וכן הוא אומר [23] ויתנו לכלב את חברון[ה] על פי ה׳ נתנו לו את העיר אשר שאל: מטות אבתם. [24] יצאו גרים ועבדים[י]: 58. אלה משפחת לוי. חסר כאן משפחות השמעי והעזיאלי וקצת מן היצהרי: 59. אשר ילדה אתה ללוי במצרים. [25] לידתה במצרים ואין הורתה במצרים, כשנכנסו לתוך החומה ילדתה, והיא השלימה מנין שבעים, שהרי בפרטן אי אתה מוצא אלא ששים ותשע: 62. כי לא התפקדו בתוך בני ישראל. להיות נמנין מבני עשרים שנה, מה טעם? כי לא נתן להם נחלה והנמנין מבן עשרים שנה היו בני נחלה, שנאמר [26] איש לפי פקדיו יתן נחלתו: 64. ובאלה לא היה איש וגו׳. [27] אבל על הנשים לא נגזרה גזרת המרגלים, לפי שהן היו מחבבות את הארץ, האנשים אומרים [28] נתנה ראש ונשובה מצרימה, והנשים אומרות [29] תנה לנו אחוזה, לכך נסמכה פרשת בנות צלפחד לכאן:

כז. 1. למשפחת מנשה בן יוסף. [1] למה נאמר? והלא כבר נאמר בן מנשה? אלא לומר לך יוסף חבב את הארץ, שנאמר [2] והעליתם את עצמותי וגו׳, ובנותיו חבבו את הארץ, שנאמר תנה לנו אחוזה. וללמדך שהיו כלם צדיקים, שכל מי שמעשיו ומעשה אבותיו סתומים ופרט לך הכתוב באחד מהם ליחסו לשבח, הרי זה צדיק בן צדיק ואם יחסו לגנאי כגון [3] בא ישמעאל בן נתניה בן אלישמע, בידוע שכל הנזכרים עמו רשעים היו: מחלה נעה וגו׳. [4] ולהלן הוא אומר [5] ותהיינה מחלה ותרצה? מגיד שכולן [היו] שקולות זו כזו, לפיכך שנה את סדרן: 2. לפני משה ולפני אלעזר. [6] מגיד שלא עמדו לפניהם אלא בשנת הארבעים, אחר שמת אהרן: לפני משה. [7] ואחר כך לפני אלעזר, אפשר אם משה לא ידע אלעזר יודע? אלא סרס המקרא ודרשהו, דברי רבי יאשיה, אבא חנן משום רבי אלעזר אומר בבית המדרש היו יושבים ועמדו לפני כולם: 3. והוא לא היה וגו׳. [8] לפי שהיו באות לומר בחטאו מת נזקקו לומר לא בחטא מתלוננים ולא בעדת קרח שהצו על הקב״ה היה אלא [9] בחטאו לבדו מת ולא החטיא את אחרים עמו.

רבי

[21] פסוק כ״ד; [22] ע׳ ספרי כ״כ קכ״ב; [23] שפטים א׳; [24] ספרי; [25] סוטה י״ב; [26] פסוק כ״ד; [27] תנחומא ספרי לפ׳ כ״ז פסוק ד׳; [28] במדבר י״ד; [29] לקמן כ״ז ד׳;

כז [1] ספרי: [2] בראשית נ׳; [3] מלכים ב׳ כ״ה: [4] ספרי וע׳ * לקמן פרשה ל״ו פסוק י״א; [5] במדבר ל״ו: [6] ספרי; [7] ספרי כ״כ קי״ט; [8] ע׳ כ״כ קי״ח כ׳; [9] ספרי:

חזברון והוא הנכון; [ה] וכן הוא בספרי והוא פסוק בשפטים א כ׳: בכ״י הנ׳ ויתנו לכלב את חברון על פי ה׳ והכתוב הזה לא נמצא כלל בתנ״ך אלא שהרכיבו את הכתוב שבשפטים אל הכתוב אשר ביהושע י״ט נ׳: [י] כך הנוסחא לפי כ״י ובדפוסים הנוסחא אחרי הגהת מהר״ם יפה כך היא: אך בגורל. יצאו יהושע וכלב וכן הוא אומר ויתנו לכלב את חברון כאשר דבר משה ואומר על פי ה׳ נתנו לו את העיר אשר שאל:

[10] רבי עקיבא אומר מקושש עצים היה ורבי [א] שמעון אומר מן המעפילים היה: 4. למה יגרע שם אבינו. [11] אנו במקום בן עימדות ואם אין הנקבות חשובות זרע, תתיבם אמנו ליבם: כי אין לו בן. [12] הא אם היה לו בן לא היו תובעות כלום מגיד שחכמניות היו: 5. ויקרב משה את משפטן. [13] נתעלמה הלכה ממנו וכאן נפרע על שנטל עטרה לומר [14] והדבר אשר יקשה מכם תקריבון אלי [ב]. ד״א [15] ראויה היתה פרשה זו להכתב על ידי משה אלא שזכו בנות צלפחד ונכתבה על ידן: 7. כן בנות צלפחד דברת. כתרגומו יאות [16] כך כתובה פרשה זו לפני במרום [17] מגיד שראתה עינן מה שלא ראתה עינו של משה: כן בנות צלפחד דברת. [18] יפה תבעו אשרי אדם שהקב״ה מודה לדבריו: נתן תתן. [19] שני חלקים חלק אביהן שהיה מיוצאי מצרים וחלקו עם אחיו בנכסי חפר: והעברת. [20] לשון [ג] עברה הוא במי שאינו מניח בן לירשו. ד״א [21] על שם שהבת מעברת נחלה משבט לשבט שבנה ובעלה יורשין אותה. [22] שלא תסוב נחלה לא נצטוה אלא לאותו הדור בלבד. וכן והעברתם את נחלתו לבתו. בכולן הוא אומר ונתתם ובבת הוא אומר והעברתם: 11. לשארו הקרב אליו ממשפחתו. [23] ואין משפחה קרויה אלא מצד האב: 12. עלה אל הר העברים. [24] למה נסמכה לכאן? כיון שאמר הקב״ה נתן תתן להם, אמר אותי צוה המקום להנחיל, שמא הותרה הגזירה ואכנס לארץ אמר לו הקב״ה גזרתי במקומה עומדת. ד״א [25] כיון שנכנס משה לנחלת בני גד ובני ראובן שמח ואמר כמדומה שהותר לי נדרי. משל למלך שגזר על בנו שלא יכנס לפתח פלטין שלו נכנס לשער והוא אחריו לחצר והוא אחריו לטרקלין והוא אחריו כיון שבא ליכנס לקיטון [לקיתון] אמר לו בני מכאן ואילך אתה אסור ליכנס: 13. כאשר נאסף אהרן אחיך. [26] מכאן שנתאוה משה למיתתו של אהרן. ד״א [27] אין אתה טוב ממנו [28] [ד] על אשר לא קדשתם. [29] הא אם קדשתם אותי עדיין לא הגיע זמנכם להפטר מן העולם. [30] בכל מקום שכתב מיתתם כתב סורחנם לפי שנגזרה גזרה על דור המדבר למות במדבר בעון שלא האמינו. לכך בקש משה שיכתב סורחנו שלא יאמרו אף הוא מן הממרים היה, משל לשתי נשים [ה] שלוקות בבית דין אחת קלקלה ואחת אכלה פגי שביעית [ו] וכו׳ אף כאן בכל מקום שהזכיר מיתתן הזכיר סורחנן להודיע שלא היתה בהם אלא זו בלבד: 14. הם מי מריבת קדש

[10] שבת צ״ו ב׳; [11] ב״ב קי״ט; [12] ספרי ועי׳ ב״ב קי״ט ב׳; [13] סנהדרין ח׳; [14] דברים א׳; [15] ספרי ב״ב קי״ט ב׳ סנהדרין ח׳; [16] ספרי; [17] ע׳ תנחומא; [18] ספרי; [19] ע׳ ב״ב קי״ח וספרי; [20] ב״ב קט״ז; [21] ע׳ ספרי ב״ב קמ״ז; [22] ב״ב קכ״ב; [23] ספרי ב״ב קי״ט; [24] תנחומא; [25] תנחומא; [26] ספרי; [27] תנחומא; [28] דברים ל״ב; [29] ספרי; [30] תנחומא ע״ג ספרי ויומא פ״ו ב׳;

כז [א] בשבת צ״ו בשם ר׳ יהודה בן בתירא. [ב] *על דבר זה. שנטל שררה לעצמו לומר תקריבון אלי שהיה לו לומר תקריבון לפני השכינה: נענש משה. שלא זכרה שלא נאמר לו פרשת נחלות עד שבא מעשה לפניו ולא ידע מה להשיב: [ג] עֶבְרָה וכן נראה מב״ב קט״ז: [ד] זה הלשון בספרי „על אשר (צ״ל כאשר) מריתם פי וגו׳ רשב״א אומר אף משה ואהרן בהכרת מתו שנא׳ על אשר לא קדשתם אותי הא אם וכו׳״ ונראה מזה שברש״י חסר הציון כאשר מריתם וגו׳ להקדישני במים לעיניהם ואח״כ מתחיל פירש״י על אשר לא קדשתם והשתמש בלשון הכתוב בדברים ל״ב: [ה] *לשתי נשים. שלוקות: אחת קלקלה. זנתה והתרו בה למלקות כך דור המדבר מתו במדבר שהאמינו למרגלים משה מת במדבר על שמעו נא המורים אמר יכתב סורחני שלא יאמרו אף אני קלקלתי כמותם: פגי שביעית. תאנים שלא בשלו כל צרכן ורחמנא אמר והיתה שבת הארץ לכם לאכלה לאכלה ולא להפסד: [ו] *על שאכלה פגי שביעית זו שאכלה פגי שביעית אומרת בבקשה מכם הודיעו סורחני שלא יהו העומדים סבורים לאמר כשם שזו קלקלה אף זו קלקלה

קֹד ש. הם לבדם, אין בהם עון אחר. ד״א הם שהמרו במרה הם היו שהמרו [י]בים [סוף] הם [הם היו] עצמם שהמרו במדבר צין: .15 וידבר משה אל ה׳ וגו׳. [31]להודיע שבחן של צדיקים כשנפטרין מן העולם מניחין צרכן ועוסקין בצרכי צבור: לאמר. [31] אמר לו השיבני[ח] אם אתה ממנה להם פרנס אם לאו: .16 יפקד ה׳. [32] כיון ששמע משה שאמר לו המקום תן נחלת צלפחד לבנותיו. אמר הגיע שעה שאתבע צרכי שירשו בני את גדולתי אמר לו הקב״ה לא כך עלתה במחשבה לפני כדאי הוא יהושע ליטול שכר שמושו שלא מש מתוך האהל וזהו שאמר שלמה [33] נוצר תאנה יאכל פריה[*33]: אלהי הרוחת. [34]למה נאמר? אמר לפניו רבונו של עולם גלוי וידוע לפניך דעתו של כל אחד ואחד ואינן דומין זה לזה מנה עליהם מנהיג שיהא סובל כל אחד ואחד לפי דעתו: .17 אשר יצא לפניהם. [35]לא כדרך מלכי האומות שיושבים בבתיהם ומשלחין את חיילותיהם למלחמה. אלא כמו שעשיתי אני שנלחמתי בסיחון ובעוג שנאמר [36] אל תירא אותו וכדרך שעשה יהושע שנאמר [37]וילך יהושע אליו ויאמר לו הלנו אתה וגו׳. וכן בדוד הוא אומר [38] כי הוא יוצא ובא לפניהם. יוצא בראש ונכנס בראש: ואשר יוציאם. [39]בזכיותיו: ואשר יביאם. [39] בזכיותיו. ד״א [40]ואשר יביאם שלא תעשה לו כדרך שאתה עושה לי שאיני מכניסן לארץ: .18 קח לך: [41]קחנו בדברים אשריך שזכית להנהיג בניו של מקום: לך. [42]את שבדוק לך את זה אתה מכיר: אשר רוח בו. כאשר שאלת [42]שיוכל להלוך כנגד רוחו של כל אחד ואחד: וסמכת את ידך עליו. [43]תן לו מתורגמן שידרוש בחייך שלא יאמרו עליו לא היה לו להרים ראש בימי משה: .19 וצויתה אתו. על ישראל [44]דע שטרחנין הם סרבנים הם על מנת שתקבל עליך: .20 ונתת מהודך עליו. [45]זה קירון עור פנים: מהודך. [46]ולא כל הודך נמצינו למדין פני משה כחמה פני יהושע כלבנה: למען ישמעו כל עדת בני ישראל. [ט][47]שיהיו נוהגין בו כבוד ויראה כדרך שנוהגין בך: .21 ולפני אלעזר הכהן יעמד. [48]הרי שאלתך ששאלת שאין הכבוד הזה [י]זז מבית אביך [49]שאף יהושע יהא צריך לאלעזר: ושאל לו. כשיצטרך לצאת למלחמה: על פיו. של אלעזר: וכל העדה. [50]סנהדרין: .22 ויקח. את יהושע. [51]לקחו בדברים והודיעו מתן שכר פרנסי ישראל לעולם הבא: .22 ויסמך את ידיו. [52] בעין יפה. יותר ויותר ממה שנצטוה, שהקב״ה אמר לו וסמכת את ידך והוא עשה בשתי ידיו [53]ועשאו ככלי מלא וגדוש ומלאו חכמתו בעין יפה: כאשר דבר ה׳. אף לענין ההוד. נתן מהודו עליו:

צו

[31] ספרי: [32] תנחומא א; [33] משלי כ״ז: *[33]ע׳ ספרי פסוק י״ח: [34] תנחומא ב וע״ג ילקוט בשם הילמדנו: [35] ספרי: [36] במדבר כ״א; [37] יהושע ה׳: [38] שמואל א׳ י״ח: [39] ספרי: [40] ע׳ ילקוט בשם ילמדנו: [41] ע׳ ספרי פ׳ בהעלתך; [42] ספרי: [43]ע׳ ספרי; [44] ע׳ ספרי פ׳ בהעלתך; [45] כס״א; [46]ספרי ב״ב ע״ה: [47] ילקוט בשם ילמדנו; [48] תנחומא א; [49] ע׳ ספרי: [50] יומא ע״ג סנהדרין ט״ז; [51] ספרי; [52]ע׳ ילקוט משלי כ״ב בשם ילמדנו וע״ג סוט׳ ב״ק ל״ב; ד״ה חמרא למריה סנהדרין ק״ה ע״ב ורש״י שם; [53] ספרי:

תלו לה הפגים בצוארה והיו מכריזין לפניה על הפגים זו לוקה: [י] בעל דברי דוד ומהרי״ם יפה מוחקים „בים סוף״ ורוצים לגרוס במקומו „ברפידים״: [ח] ע״ג * דברים ג׳ כ״ג: [ט] [ואני יוסף ברב שמעון אומר אני היה לו למקרא לומר למען יראו כל עדת בני ישראל אבל לפי משמעות של מקרא ולפי פשוטו ונתת מהודך עליו שתשבח אותו לפני העם ששורה עליו רוח הקודש כמו עליך למען ישמעו כל עדת ישראל שאתה משבחו ויהיו נשמעין לך וגם וצוית אותו לעיניהם שפירש רבינו אחרי המדרש שצוה אותו על ישראל אומר אני שצוהו לעבור לפני העם ולהנחילם את הארץ וצוהו חזק ואמץ וכן הוא מפורש במקום אחר וצו את יהושע וחזקהו ואמצהו כי הוא יעבור וגו׳]: [י] במו׳ שאין הכבוד הזה מוטל :

כח, 2. צ ו א ת ב נ י י ש ר א ל. [1] מה אמור למעלה יפקוד ה׳ אמר לו הקב״ה עד שאתה מצוני על בני צוה את בני עלי. משל לבת מלך שהיתה נפטרת מן העולם והיתה מפקדת לבעלה על בניה [א] וכו׳ כדאיתא בספרי: ק ר ב נ י. [2] זה הדם: ל ח מ י. [2] אלו אמורים וכן הוא אומר [3] והקטירם הכהן המזבחה לחם אשה: [ב] ל א ש י. הנתנין לאשי מזבחי: ת ש מ ר ו. [4] שיהיו כהנים ולוים וישראלים עומדין על גביו [5] מכאן למדו ותקנו מעמדות: ב מ ו ע ד ו. בכל יום הוא מועד התמידים: 3. ו א מ ר ת ל ה ם. [6] אזהרה לבית דין: ש נ י ם ל י ו ם. כפשוטו [7] ועיקרו בא ללמד שיהיו נשחטין כנגד היום [ג] תמיד של שחר במערב ושל בין הערבים במזרחן של טבעות: 4. א ת ה כ ב ש א ח ד. אע״פ שכבר נאמר בפרשת ואתה תצוה [8] וזה אשר תעשה וגו׳ היא היתה אזהרה לימי המלואים וכאן צוה לדורות: 5. ס ל ת ל מ נ ח ה. מנחת נסכים: 6. ה ע ש י ה ב ה ר ס י נ י. כאותן שנעשו בימי חמלואים. ד״א [9] [ד] ה ע ש י ה ב ה ר ס י נ י הקיש עולת תמיד לעולת הר סיני. אותה שנתקרבה לפני מתן תורה שכתוב בה [10] וישם באגנות מלמד שטעונה כלי: 7. ו נ ס כ ו. יין: ב ק ד ש ה ס ך. [11] על המזבח יתנסכו: נ ס ך ש כ ר. יין המשכר [12] פרט ליין [מזוג ויין] מגתו: 8. ר י ח נ י ח ח. [13] נחת רוח לפני שאמרתי ונעשה רצוני: 10. ע ל ת ש ב ת ב ש ב ת ו. [14] ולא עולת שבת זו בשבת אחרת הרי שלא הקריב בשבת זו שומע אני יקריב שתים לשבת הבאה ת״ל ב ש ב ת ו מגיד שאם עבר יומו בטל קרבנו: ע ל ע ל ת ה ת מ י ד. אלו מוספין. לבד אותן שני כבשים של עולת התמיד [14] ומגיד שאין קרבין אלא בין שני התמידין וכן בכל המוספין נאמר על עולת התמיד לתלמוד זה: 12. ו ש ל ש ה ע ש ר נ י ם. כמשפט נסכי פר שכן הן קצובין [15] בפרשת נסכים: 14. ז א ת ע ל ת ה ד ש ב ח ד ש ו. [15*] שאם עבר יומו בטל קרבנו ושוב אין לו תשלומין: 15. ו ש ע י ר ע ז י ם ו ג ו׳. כל שעירי המוספין באין לכפר על טומאת מקדש קדשיו. הכל כמו שמפורש במסכת שבועות[16]. ונשתנה שעיר ראש חדש שנאמר: בו ל ה׳ ללמדך שמכפר על שאין בו ידיעה לא בתחלה ולא בסוף שאין מכיר בחטא אלא הקב״ה בלבד ושאר השעירים למדין ממנו. ומדרשו באגדה [17] אמר הקב״ה הביאו כפרה [ה] עלי על שמעטתי את הירח: ע ל ע ל ת ה ת מ י ד י ע ש ה. כל הקרבן הזה: ו נ ס כ ו. אין ונסכו מוסב על השעיר שאין נסכים לחטאת: 18. כ ל מ ל א כ ת ע ב ד ה. [18] אפילו מלאכה הצריכה לכם כגון דבר האבד המותר בחולו של מועד אסורה בי״ט: 19. פ ר י ם. כנגד אברהם שנאמר [19] ואל הבקר רץ אברהם: א י ל י ם. כנגד אילו של יצחק: כ ב ש י ם. כנגד יעקב שנאמר [20] והכשבים הפריד יעקב [21] ביסודו של ר׳ משה הדרשן ראיתי זאת: 24. כ א ל ה ת ע ש ו ל י ו ם. [22] שלא יהיו פוחתין והולכין כפרי החג: 26. ו ב י ו ם ה ב כ ו ר י ם. חג השבועות קרוי בכורי קציר חטים על שם [23] שתי הלחם שהם ראשונים למנחת חטים הבאים מן

כח [1] ספרי: [2] ספרי: [3] ויקרא ג׳: [4] ספרי; [5] תענית כ״ז; [6] ספרי; [7] ע׳ ספרי יומא ס״ב ב׳; [8] שמות כ״ט; [9] ס״כ פ׳ לו; [10] שמות כ״ד: [11] ע׳ ספרי; [12] כ״ב ל״ז; [13] ספרי; [14] ספרי; [15] במדבר ט״ו; [15*] ספרי; [16] דף ט׳; [17] עם חולין ס׳ ע״ב * בראשית א׳ פס׳ ט״ז; [18] ע׳ * ויקרא כ״ג פס׳ ח׳; [19] בראשית י״ח; [20] בראשית ל׳; [21] ע׳ * לעיל ז׳ כ״א; [22] ספרי; [23] מנחות פ״ד ב׳;

כח [א] אמרה לו בבקשה ממך הזהר לי בבני אמר לה עד שאתה מפקדתני על בני פקדי עלי שלא ימרדו בי ושלא ינהגו בי בזיון כך אמר לו הקב״ה וכו׳: [ב] [לחמי. סעודתי. כמו עבד לחם רב]: [ג] * כנגד זריחת השמש: [ד] ע׳ תוס׳ חגיגה ו׳ ב׳ ד״ה ר׳ עקיבא: [ה] עלי כמו לפני. כך פירש הרי״ף בתחלת שבועות:

מן החדש: .31 תמימם יהיו לכם ונסכיהם. אף הנסכים יהיו תמימים. למדו רבותינו [24] מכאן שהיין שהעלה קמחין פסול לנסכים:

כט. .6 מלבד עלת החדש. מוספי ראש חדש שהוא ביום ראש השנה: .11 מלבד חטאת הכפרים. שעיר הנעשה בפנים האמור [1] באחרי מות שגם הוא חטאת: ועלת התמיד. ומלבד עולת התמיד תעשו עולות הללו: ונסכיהם. מוסב על המוספין הכתובים ועל [א] תעשו והוא לשון צווי מלבד עולת התמיד ומנחתה תעשו את אלה ונסכיהם וכן כל נסכיהם האמורים בכל המועדות חוץ משל קרבנות החג שכל ונסכה ונסכיהם ונסכיה שבהם מוסבים על התמיד [ואינן לשון צווי שהרי נסכיהם של מוספין כתובים לעצמן בכל יום ויום]: .18 ומנחתם ונסכיהם לפרים. [2] פרי החג שבעים הם כנגד שבעים אומות שמתמעטים והולכים סימן כליה היא להם ובימי המקדש היו מגינים עליהם מן היסורין: ולכבשים. כנגד ישראל שנקראו [3] שה פזורה והם קבועים [4] ומניינם תשעים ושמנה לכלות מהם תשעים ושמנה קללות שבמשנה תורה. [בשני נאמר ונסכיהם ,על שני תמידי היום ולא שנה הלשון אלא לידרש, כמו שאמרו רבותינו ז"ל] [5] בשני נאמר ונסכיהם, בששי ונסכיה בשביעי כמשפטם, מ"ם יו"ד מ"ם הרי כאן מים. רמז לנסוך המים [מן התורה] בחג: .35 עצרת תהיה לכם. [6] עצורים בעשיית מלאכה. ד"א [7] עצרת עצרו מלצאת מלמד שטעון לינה. ומדרשו באגדה [8] לפי שכל ימות הרגל הקריבו כנגד שבעים אומות ובאין ללכת אמר להם המקום בבקשה מכם עשו לי סעודה קטנה כדי שאהנה מכם: .36 פר אחד איל אחד. [8] אלו כנגד ישראל התעכבו לי מעט עוד ולשון חבה הוא זה כבנים הנפטרים מאביהם והוא אומר להם קשה עלי פרידתכם עכבו עוד יום אחד משל למלך [ב] שעשה סעודה כו' כדאיתא במסכת סוכה [8]. ובמדרש רבי תנחומא [9] למדה תורה דרך ארץ שמי שיש לו אכסנאי יום ראשון יאכילנו פטומות למחר יאכילנו דגים למחר בשר בהמה למחר מאכילו קטנית למחר מאכילו ירק פוחת והולך כפרי החג: .39 אלה תעשו לה' במועדיכם. דבר הקצוב לחובה: לבד מנדריכם. [10] אם באתם לידור קרבנות ברגל, מצוה היא בידכם או נדרים או נדבות שנדרתם כל השנה הקריבום ברגל שמא יקשה לו לחזור ולעלות לירושלים ולהקריב נדריו ונמצאו עובר בבל תאחר:

ל. .1 ויאמר משה אל בני ישראל. [1] להפסיק הענין דברי רבי ישמעאל, לפי שעד כאן דבריו של מקום ופרשת נדרים מתחלת בדבורו של משה הוצרך להפסיק תחלה ולומר שחזר משה ואמר פרשה זו לישראל שאם לא כן יש במשמע שלא אמר להם זו אלא בפרשת נדרים התחיל דבריו:

ראשי

[24] מנחות פ"ז:

כט [1] ויקרא ט"ז: [2] ע' סוכה נ"ה ב': [3] ירמיה נ': [4] מדרש תדשא וכן בקליתא אין כמדת בשר וכקרובה ליום ב' דסכות: [5] ספרי שבת קל"ג ב': [6] חגיגה י"ח: [7] ספרי: [8] סוכה נ"ה ב': [9] ע' שם ובתוס' חולין פ"ד, ד"ה בעשרה: [10] ע' ספרי:

ל [1] ספרי:

כט [א] בי"ד מצאתי שהפירוש של ונסכיהם שייך לעיל (כ"ח ל"א וע' ברש"י שם) לפסוק דפ' הבכורים כי שם כתיב תעשו: [ב] למלך בשר ודם שאמר לעבדיו עשו לי סעודה גדולה ליום אחרון אומר לאוהבו עשה לי סעודה קטנה כדי שאהנה ממך:

מ ט ו ת.

2. ראשי המטות. [2] חלק כבוד לנשיאים ללמדם תחלה ואחר כך לכל בני ישראל. [2*] ומנין שאף שאר הדברות כן? תלמוד לומר [3] וישובו אליו אהרן וכל הנשיאים בעדה וידבר משה אליהם ואחרי כן נגשו כל בני ישראל. [4] ומה ראה לאמרה [לומרה] כאן? למד שהפרת נדרים ביחיד מומחה, ואם אין יחיד מומחה מפר בשלשה הדיוטות. או יכול שלא אמר משה פרשה זו אלא לנשיאים בלבד? נאמר כאן זה הדבר ונאמר בשחוטי חוץ [5] זה הדבר מה להלן נאמרה לאהרן ולבניו ולכל בני ישראל שנאמר [5] דבר אל אהרן וגו׳ אף זו נאמרה לכולן: ז ה ה ד ב ר. [6] מיֹשה נתנבא [7] בכה אמר ה׳ כחצות הלילה והנביאים נתנבאו בכה אמר ה׳, מוסף עליהם משה שנתנבא בלשון זה הדבר[א]. ד״א [8] זה ה ד ב ר מעוט הוא לומר שהחכם בלשין התרה ובעל בלשון הפרה כלשון הכתוב כאן, ואם חלפו אין מותר ואין מופר: 3. נ ד ר. האומר הרי עלי קונם [: ש ב ו ע ה.] [ב] שלא אוכל או שלא אעשה דבר פלוני. [9] יכול אפילו נשבע שיאכל נבלות, אני קורא עליו ככל היוצא מפיו יעשה? ת״ל ל א ס ר א ס ר לאסור את המ׳תר ולא להתיר את האסור: ל א י ח ל ד ב ר ו. כמו לא יחלל דברו [9] לא יעשה דברו חולין: 4. ב ב י ת א ב י ה. [9] ברשות אביה ואפילו אינה בביתו: ב נ ע ר י ה. ולא קטנה ולא בוגרת, שהקטנה אין נדרה נדר והבוגרת אינה ברשותו של אביה להפר נדריה. ואי זו היא קטנה? אמרו רבותינו [10] בת י״א שנה ויום אחד נדריה נבדקין, אם ידעה לשם מי נדרה ולשם מי הקדישה, נדרה נדר, בת י״ב שנה ויום אחד אינה צריכה ליבדק: 6. ו א ם ה נ י א א ב י ה א ת ה. אם מנע אותה מן הנדר כלומר שהפר לה. [11] הנאה זו איני יודע מה היא כשהוא אומר [12] ואם ביום שמוע אישה יניא אותה והפר הוי אומר הנאה זו הפרה, ופשוטו לשון מניעה והסרה וכן [13] ולמה תניאון וכן [14] שמן ראש אל [*ב] יניא ראשי וכן [15] וידעתם את תנואתי, את אשר סרתם מעלי: ו ה׳ י ס ל ח ל ה[ג]. [16] במה הכתוב מדבר באשה שנדרה בנזיר ושמע [ד] בעלה והפר לה והיא לא ידעה ועוברת על נדרה ושותה יין ומטמאה למתים זו היא שצריכה סליחה

ואע״פ

[2] ע׳ ספרי: [2*] ע׳ ספרי פרשת בהעלתך: [3] שמות ל״ד; [4] ע׳ ספרי נדרים ע״ח; [5] ויקרא י״ז: [6] ספרי; [7] שמות י״א; [8] ספרי נדרים ע״ז ב׳: [9] ספרי: [10] נדה מ״ה ב׳; [11] ספרי; [12] פסוק ט׳; [13] במדבר ל״ב; [14] תהלים קמ״א; [15] במדבר י״ד; [16] ע׳ ספרי קדושין פ״א ב׳:

[א] ל פירוש כי מה שיגיד משה מדבור השם הוא הדבור שאמרו השם בעצמו מזולת שנוי במלות מה ולא היה מספיק לו בהגדת זה שמירת הכונה והענין כמו בשאר הנביאים וזה אפשר לפרש מצד כח המלות אבל היותר נכון שנאמר מצד הענין בעצמו כי לפי שהיו שאר הנביאים מגידי העתידות לבד ולא שלוחי מצוה אבל מיסרים ומוכיחים על שמירת התורה ומשה ע״ה הוא לבדו היה שלוח המצוה והתורה לזה אמרו שכל הנביאים נתנבאו בכה אמר וירצה בזה הגדת העתיד והתוכחות אבל משה עם שהגיד העתידות גם הנה מוסיף עליהם כשהיה נותן התורה והמצוה והוא אמרו זה הדבר אשר צוה ה׳ (מעשה אפד): [ב] את ההגהה הזאת בדברי רש״י ז״ל אשר על פיה יבואו דברי הרב על נכון והשגותיו של הרמב״ן כליל תחלופנה, הודיעני תלמידי הר״ח בראדי בשם אביו הרה״ג מו״ה שלמה זלמן נ״י דיין ומו״ץ בק״ק אונגוואר: [*ב] לפנינו כתיב יני בלא אל״ף, וע׳ בשרשים לרד״ק: [ג] בעל הכתב והקבלה העיר על דברי רש״י שהם מגמרא נזיר כ״ג על פסוק י״ג אישה הפרם וה׳ יסלח לה ושם הלשון מכוון באשה ובעלה ולא כאן דמיירי באב ובתו ובחומש עם פירוש הגר״א נדפסו דברי רש״י אלה על מקומם הראוי בפסוק י״ג אישה הפרם ובעל דברי שאול טרח להצדיק דברי רש״י במקומו כאן ובספרי נאמרה הדרשה בב׳ המקומות (כאן ובפסוק י״ג) וע׳ ההערה הבאה: [ד] בעל ס׳ הזכרון מצא בנ׳ אחת בדפוס ושמע אביה והפר לה ונכון הוא ואע״פ שאמר באשה דמשמע נשואה אין לחוש שהרי הכתוב קראה אשה דכתיב ואשה כי תדר נדר וגו׳ בבית אביה בנעוריה וכן נמי הביא בעל מעין גנים והא דמשמע בעלה הביא בויסלח לה האחרון כמו שהביאו בגמרא דקדושין פ״א ונזיר כ״ג:

[ה] [ואע"פ שהוא מופר] [17] ואם המופרים צריכים סליחה ק"ו לשאינן מופרים: 7. ואם היו תהיה לאיש. [18] זו ארוסה או אינו אלא נשואה כשהוא אומר ואם בית אישה נדרה הרי נשואה אמור וכאן בארוסה ובא לחלוק בה שאביה ובעלה מפירין נדריה, הפר האב ולא הפר הבעל או הפר הבעל ולא הפר האב הרי זה אינו מופר, ואין צריך לומר אם קיים אחד מהם: ונדריה עליה. [19] שנדרה בבית אביה ולא שמע בהן אביה ולא הופרו ולא הוקמו: 8. ושמע אישה וגו'. [19*] הרי לך שאם קיים הבעל שהוא קיים: 9. [ואם ביום שמוע אשה יניא אותה] [י] והפר את נדרה. [20] יכול אפילו לא הפר האב, ת"ל [21] בנעוריה בית אביה כל שבנעוריה ברשות אביה היא: 10. כל אשר אסרה על נפשה יקום עליה. לפי שאינה לא ברשות אב ולא ברשות בעל [22] ובאלמנה מן הנשואין הכתוב מדבר [23] אבל אלמנה מן האירוסין מת הבעל נתרוקנה [ז] [וחזרה] רשות לאב: 11. ואם בית אישה נדרה. [24] בנשואה הכתוב מדבר: 14. כל נדר וכל שבעת אסר וגו'. [25] לפי שאמר שהבעל מפר יכול כל נדרים במשמע? ת"ל לענת נפש אינו מפר אלא נדרי ענוי נפש בלבד, והם מפורשים במס' נדרים [26]: 15. מיום אל יום. [27] שלא תאמר מעת לעת לכך נאמר מיום אל יום ללמדך שאין מפר אלא עד שתחשך: 16. אחרי שמעו. [23] אחרי ששמע וקיים שאמר אפשי בו וחזר והפר לה אפילו בו ביום: ונשא את עונה. [28] הוא מוכנס תחתיה, למדנו מכאן שהגורם תקלה לחבירו הוא נכנס תחתיו לכל עונשין:

לא. 2. מאת המדינים. [1] ולא מאת המואבים שהמואבים נכנסו לדבר מחמת יראה שהיו יראים מהם, שיהיו שוללים אותם שלא נאמר אלא [2] ואל תתגר בם מלחמה, אבל מדינים נתעברו על ריב לא להם. ד"א מפני שני פרידות טובות שיש לי להוציא מהם רות המואביה ונעמה [א] העמונית: 3. וידבר משה וגו'. [3] אף על פי ששמע שמיתתו תלויה בדבר, עשה בשמחה ולא איחר: החלצו. כתרגומו, לשון חלוצי צבא, מזויינים: אנשים. [4] צדיקים וכן [5] בחר לנו אנשים וכן [6] אנשים חכמים וידועים. נקמת ה'. שהעומד כנגד ישראל כאילו עומד כנגד הקב"ה: 4. לכל מטות ישראל. [7] לרבות שבט לוי: 5. וימסרו. [7] להודיעך שבחן של רועי ישראל כמה הם חביבים על ישראל עד שלא שמעו במיתתו מה הוא אומר [8] עוד מעט וסקלוני ומששמעו שמיתת משה תלויה בנקמת מדין לא רצו ללכת עד שנמסרו על כרחן: 6. אתם ואת פינחס. [9] מגיד שהיה פינחס שקול כנגד כולם. ומפני מה הלך פינחס ולא הלך אלעזר? אמר הקדוש ברוך הוא מי שהתחיל במצוה שהרג

ל [17] ספרי; [18] ספרי נדרים ס"ו כ'; [19] ע' ספרי נדרים ס"ח: [19*] ספרי; [20] ע' ספרי על פסוק י"ז נדרים פ"ח: [21] פסוק י"ז; [22] ספרי כתובות מ"ט: [23] נדרים ע'; [24] ספרי נדרים ס"ז; [25] ע' ספרי; [26] דף ע"ט: [27] ע' ספרי נדרים ע"ו ב'; [28] ספרי;

לא [1] ע' ב"ק ל"ח; [2] דברים ב'; [3] ספרי; [4] תנחומא; [5] שמות י"ז; [6] דברים א'; [7] ספרי; [8] שמות י"ז; [9] ספרי;

[ה] זה הלשון בספרי „וה' יסלח לה הרי שנדרה ובטל לה והלכה ועשתה מזידה מנין שצריכה סליחה ת"ל וה' יסלח לה והרי דברים ק"ו ומה אם נדרים המופרים צריכין סליחה ק"ו לנדרים שאינן מופרים": [י] החזקוני כתב שאינו לשון מפסוק י"ג אלא לשון פירש"י והדברים נמשכים למעלה שאם קיים הבעל שהוא קיים ואם הפר יפר: ובעל דברי קהלת כתב שצריך לציין בפסוק ט' „ואם וגו' והפר" ומפרש רש"י מלת והפר „יפר אותם" שלא נחשוב שאות ו' הוא לחבור כבמלת ואסרה שבפסוק ד' כי אם שמובנו: אז, כבמלת וקמו שבפסוק ה' ופי' המקרא ואם יניא אותה אז ביטל בזה את נדרה ומבטאה שאין להם קיום עוד כמ"ש בפסוק י"ד „אישה יקימנו ואישה יפרנו": [ז] כן הלשון גם בנדרים דף ע':

לא [א] היא אשת שלמה המלך אמו של רחבעם (מלכים א' י"ד):

שהרג כזבי בת צור ינמור. ד״א [10] שהלך לנקום נקמת יוסף אבי אמו שנאמר [11] והמדנים מכרו אותו. ומנין שהיתה אמו של פינחס משל יוסף שנאמר [12] מבנות פוטיאל. מזרע יתרו שפיטם עגלים לע״ז ומזרע יוסף שפטפט ביצרו [13] דבר אחר שהיה משוח מלחמה: וכלי הקדש. [14] זה הארון והציץ, שהיה בלעם עמהם [15] ומפריח מלכי מדין בכשפים והוא עצמו פורח עמהם הראה להם את הציץ שהשם חקוק בו והם נופלים. לכך נאמר על חלליהם במלכי מדין שנופלים על החללים מן האויר. וכן בבלעם כתוב [ב] על חלליהם בס׳ יהושע [16]: בידו. [17] ברשותו וכן [18] ויקח את כל ארצו מידו: .8 חמשת מלכי מדין. [19] וכי איני רואה שחמשה מנה הכתוב למה הוזקק לומר חמשת? אלא ללמדך ששוו כולם בעצה והשוו כלם בפורענות. בלעם הלך שם ליטול שכר עשרים וארבעה אלף שהפיל מישראל בעצתו ויצא ממדין לקראת ישראל ומשיאן עצה רעה אמר להם אם כשהייתם ששים רבוא לא יכלתם להם ועכשיו בי״ב אלף אתם באים להלחם נתנו לו שכרו משלם ולא קפחוהו: בחרב. [20] הוא בא על ישראל והחליף אומנותו באומנותם שאין נוצחים אלא בפיהם ועל ידי תפלה ובקשה ובא הוא ותפש אומנותם לקללם בפיו אף הם באו עליו והחליפו אומנותם באומנות האומות שבאין בחרב שנאמר [21] ועל חרבך תחיה: .10 טירתם. [22] מקום נוטירין [ג][פלטרין] שלהם שהוא לשון מושב כומרים יודעי חוקיהם. ד״א לשון מושב שריהם כמו שמתרגם [23] סרני פלשתים, טורני פלשתאי: .11 ויקחו את כל השלל וגו׳. [24] מגיד שהיו כשרים וצדיקים ולא נחשדו על הגזל לשלוח יד בבזה שלא ברשות שנאמר את כל השלל וגו׳ [25] ועליהם מפורש בקבלה [26] שניך כעדר הרחלים וגו׳ אף אנשי המלחמה שבך כלם צדיקים: שלל. הן מטלטלין של מלבוש ותכשיטין. בז. הוא ביזת מטלטלין שאינם תכשיט. מלקוח. אדם ובהמה ובמקום שכתוב שבי אצל מלקוח, שבי באדם ומלקוח בבהמה: .13 ויצאו משה ואלעזר הכהן. [27] לפי שראו את נערי ישראל יוצאים לחטוף מן הבזה: .14 ויקצף משה על פקודי החיל. ממונים על החיל [28] ללמדך שכל סרחון הדור תלוי בגדולים שיש כח בידם למחות: .16 הן הנה. [29] מגיד שהיו מכירים אותן זו היא שנכשל פלוני בה: בדבר בלעם. [30] אמר להם אפילו אתם מכניסין כל המונות שבעולם אין אתם יכולים להם שמא מרובים אתם מן המצריים שהיו שש מאות רכב בחור בואו ואשיאכם עצה אלהיהם של אלו שונא זמה הוא וכו׳ כדאיתא בחלק [31] ובספרי: .17 וכל אשה ידעת איש. [32] ראויה ליבעל אף על פי שלא נבעלה [33] ולפני הציץ העבירום והראויה ליבעל פניה מוריקות: הרגו. [34] למה חזר ואמר? להפסיק הענין דברי רבי ישמעאל. שאם אני קורא הרגו כל זכר בטף וכל אשה יודעת איש [וכל הטף בנשים וגו׳] איני יודע אם להרוג עם הזכרים או להחיות עם הטף לכך נאמר הרגו: .19 מחוץ למחנה. שלא יכנסו לעזרה: כל הרג נפש. [35] ר׳ מאיר אומר בהורג בדבר המקבל טומאה הכתוב מדבר. ולמדך הכתוב שהכלי מטמא אדם בחיבורי המת כאילו נוגע במת עצמו. או יכול אפילו

[10] ספרי סוטה מ״ג; [11] בראשית ל״ז; [12] שמות ו׳; [13] סוטה מ״ג; [14] ע׳ שם וספרי ותנחומא; [15] ירושלמי סנהדרין פ׳ י״א תנחומא א; [16] סימן י״ג; [17] ספרי; [18] במדבר כ״א; [19] ספרי; [20] ע׳ * במדבר כ״ב כ״ג; [21] בראשית כ״ז; [22] ע׳ ספרי י׳; [23] שמואל א׳ ו׳; [24] ספרי; [25] ע׳ * שה״ש על פסוק שניך כעדר הקצובות; [26] שיר ו׳; [27] ספרי; [28] ספרי; [29] ילקוט בשם ספרי זוטא; [30] ספרי; [31] דף ק״ו; [32] ספרי; [33] יבמות ס׳; [34] ספרי; [35] ספרי פ׳ חקת;

[ב] וכן בירושלמי ובתנחומא (ע״ש) אך בפסוק שלפנינו כתוב אֶל חלליהם: [ג] גם נוטירין וכן * סוטה ל״ה ופירש שם סופרין ובספרי הג׳ מקום שהיו נוטרים שלהם:

אפילו זרק בו חץ והרגו תלמוד לומר וכל נגע בחלל. הקיש הורג לנוגע מה נוגע על ידי חבורו אף הורג על ידי חבורו: תתחטאו. כמי נדה כדין שאר טמאי מתים שאף לדברי האומרים [36] קברי גוים אינם מטמאין [ד] באהל שנאמר [37] ואתנה צאני צאן מרעיתי אדם אתם [אתם קרוים אדם] מודה הוא שהגוים מטמאים במגע ובמשא [ה] שלא נאמר אדם אלא אצל טומאת אהלות שנאמר [38] אדם כי ימות באהל: אתם ושביכם. לא שהגוים מקבלין טומאה וצריכין הזאה אלא [39] מה אתם בני ברית אף שביכם כשיבואו לברית ויטמאו צריכין הזאה. 20. וכל מעשה עזים. [40] להביא [כלי] הקרנים והטלפים והעצמות: 21. ויאמר אלעזר הכהן וגו'. [41] [ו] לפי שבא משה לכלל כעס בא לכלל טעות שנתעלמו ממנו הלכות ניעולי גוים וכן אתה מוצא בשמיני למלואים שנאמר [42] ויקצוף על אלעזר ועל איתמר. בא לכלל כעס בא לכלל טעות וכן [43] בשמעו נא המורים ויך את הסלע. על ידי הכעס טעה: אשר צוה ה' וגו'. [44] תלה ההוראה ברבו: 22. אך את הזהב וגו'. אף על פי שלא הזהיר לכם משה אלא על הלכות טומאה עוד יש להזהיר לכם על הלכות גיעול. ואך לשון מעוט כלומר ממועטין אתם מלהשתמש בכלים אפילו לאחר טהרתן מטומאת המת עד שיטהרו מבליעת איסור נבלות. ורבותינו אמרו [ז] אך את הזהב. לומר שצריך להעביר חלודה שלו קודם שינעילנו. וזהו לשון אך שלא יהא שם חלודה אך המתכת יהיה כמות שהוא: 23. כל דבר אשר יבא באש לבשל בו כלום: תעבירו באש. [45] [ז] כדרך תשמישו הגעלתו מי שתשמישו על ידי חמין יגעילנו בחמין ומי שתשמישו על ידי צלי כגון השפוד והאסכלה ילבנו באור: אך במי נדה יתחטא. לפי פשוטו חטוי זה לטהרו מטומאת מת אמר להם צריכין הכלים גיעול לטהרם מן האיסור וחטוי לטהרן מן הטומאה. ורבותינו דרשו מכאן [46] שאף להכשירן מן האיסור הטעין טבילה לכלי מתכות. ומי נדה הכתובין כאן דרשו מים הראוים לטבול בהם נדה וכמה הם ארבעים סאה: וכל אשר לא יבא באש. [47] כל דבר שאין תשמישו על ידי האור כגון [קיתונות] כוסות וצלוחיות שתשמישן בצונן ולא בלעו איסור. תעבירו במים. מטבילן ודיו ודוקא כלי מתכות: 24. אל המחנה. למחנה שכינה [48] שאין טמא מת טעון שילוח ממחנה לויה וממחנה ישראל: 26. שא את ראש. קח את החשבון: 27. וחצית את המלקוח בין תפשי המלחמה וגו'. חציו לאלו וחציו לאלו: 32. ויהי המלקוח יתר הבז. לפי שלא נצטוו להרים מכס מן המטלטלין אלא מן המלקוח כתב את הלשון הזה ויהי המלקוח שבא לכלל חלוקה ולכלל מכס שהיה עודף על בז המטלטלין אשר בזזו עם הצבא איש לו ולא בא לכלל חלוקה. מספר הצאן וגו' 42—43. [ח] וממחצית בני ישראל אשר חצה משה. לעדה והוציאה להם מן האנשים הצבאים

[36] יבמות ס"א: [37] יחזקאל ל"ד: [38] במדבר י"ט: [39] ספרי: [40] חולין כ"ה ב': [41] ספרי פסחים ס"ו ב': [42] ויקרא י': [43] במדבר כ': [44] ע' ספרי: [45] ע"ז ע"ה ב': [46] שם: [47] שם: [48] ע' פסחים ס"ו:

[ד] * אין מטמאין. את המאהיל עליהם: אתם קרויין אדם. וגבי טומאת אהל כתיב אדם כי ימות באהל: [ה] * ממגע ומשא מי מעטינהו. וגבי מגע אשכחן נוגע בעצם או בחלל דלא כתיב אדם הלכך אף ע"ג דלא מיקרו אדם מטמו במגע ובמשא: [ו] וכן הובא ברא"ש פסחים פרק ב' בשם ספרי וגם בר"ן ורי"ף שם וחסר בספרי שלפנינו כאשר כבר העיר הגאון ר' אלי' ווילנא בהגהות שלו לי"ד וע' בילקוט פ' מטות שם נמצא בשם מדרש סתם: [ז] * שנשתמשו בו בני מדין ע"י האור תעבירו באש כעין בולעו לאיסור יפליטנו כדאמרן כבולעו כך פולטו: להגעיל. במים רותחין כגון כלי שתשמישו בכך דהיינו יורות וקדרות של מתכת יגעיל ובגמרא מפרש דבעי נמי טבילה: [ח] וממחצית עד כך וכך הר"א בכ"י:

הצבאים. ותהי מחצת העדה. כך וכך. 47–48. ויקח משה וגו׳ הפקדים. הממונים: 49. ולא נפקד. לא נחסר ותרגומו לא שגא אף הוא בלשון ארמי חסרון כמו [49] אנכי אחטנה תרגומו דהות שגיא ממנינא. וכן [50] כי יפקד מושבך, יחסר מקום מושבך איש הרגיל לישב שם. וכן [50] ויפקד מקום דוד. נחסר מקומו ואין איש יושב שם [ט]: 50. (אצעדה. אלו צמידים של רגל: וצמיד. של יד): עגיל. נזמי אזן: וכומז. [51] דפוס של בית הרחם לכפר הרהור הלב של בנות מדין:

לב. 3. עטרות ודיבן וגו׳. מארץ סיחון ועוג היו: 6. האחיכם. לשון תמיהה הוא: 7. ולמה תניאון. תסירו ותמניעו לבם מעבור שיהיו סבורים שאתם יראים לעבור מפני המלחמה וחוזק הערים והעם: 8. מקדש ברנע. כך שמה [א] ושתי קדש היו: 12. הקנזי [ב]. [1] חורגו של קנז היה וילדה לו אמו של כלב את עתניאל: 13. וינעם. ויטלטלם מן [כמו] [2] נע ונד: 14. לספות. כמו [3] ספו שנה על שנה [4] עולותיכם ספו וגו׳. לשון תוספת: 16. נבנה למקננו פה. [5] חסים היו על ממונם יותר מבניהם ובנותיהם שהקדימו מקניהם לטפם אמר להם משה לא כן עשו העיקר עיקר והטפל טפל, בנו לכם תחלה ערים לטפכם ואחר כן גדרות לצנאכם: 17. ואנחנו נחלץ חשים. נזדיין [נזדרז] מהירים כמו [6] מהר שלל חש בז [7] ימהר יחישה: לפני בני ישראל. בראשי גייסות מתוך שגבורים היו, שכן נאמר בגד [8] וטרף זרוע אף קדקד. ואף משה חזר ופירש להם באלה הדברים [9] ואצו אתכם בעת ההיא וגו׳ חלוצים תעברו לפני אחיכם בני ישראל כל בני חיל, וביריחו כתיב [10] והחלוץ [ג] עבר לפניהם, זה ראובן וגד שקיימו תנאם: וישב טפנו. בעודנו אצל אחינו: בערי המבצר. שנבנה עכשיו: 19. מעבר לירדן והלאה. בעבר המערבי: כי באה נחלתנו. כבר קבלנוה בעבר המזרחי: 24. לצנאכם. תיבה זו מגזרת [11] צנה ואלפים כלם שאין בו אל״ף מפסיק בין נו״ן לצד״י ואל״ף שבא כאן אחר הנו״ן במקום ה״א של צנה הוא. מיסודו של ר׳ משה הדרשן למדתי כן: והיצא מפיכם תעשו. לגבוה שקבלתם עליכם לעבור למלחמה עד כבוש וחלוק, שמשה לא בקש מהם אלא ונכבשה ואחר תשובו והם קבלו עליהם עד התנחל, הרי הוסיפו להתעכב שבע שחלקו, וכן עשו: 25. ויאמר בני גד. כלם כאיש אחד: 28. ויצו להם. כמו עליהם ועל תנאם מִנה אלעזר ויהושע, כמו [12] ה׳ ילחם לכם: 32. ואתנו אחזת נחלתנו. כלומר בידנו וברשותנו תהי אחזת נחלתנו מעבר הזה

[49] בראשית ל״א: [50] שמואל א׳ כ׳: [51] שבת ס״ד:

לב [1] סוטה י״א ב׳: [2] בראשית ד׳: [3] ישעיה כ״ט: [4] ירמיה ז׳: [5] תנחומא א: [6] ישעיה ח׳: [7] שם ה׳: [8] דברים ל״ג: [9] שם ג׳: [10] יהושע ו׳: [11] תהלים ח׳: [12] שמות י״ד:

[ט] ונקרב את קרבן ה׳. אם מידי עבירה יצאנו מידי הרהור לא יצאנו. ג׳ מהרי״ן:

לב [א] האחת במדבר פארן ולמען הבדילה מן העיר קדש השנית הוסיף בה הכהוב תמיד עוד מלה אחת והיא הנקראת תמיר בשם קדש ברנע והיא במדבר פארן ותרגום שלה רקם גיאה ועתה נקראת וואדי גאיאן והיא רתמה על שם רתמים כמ״ש רש״י בסימן ל״ג פסוק י״ח ומשם נשתלחו המרגלים וקדש השנית היא קדש עין משפט במדבר צין ונתרגם רקם בבראשית י״ד ז׳ וגם במדבר כ׳ א׳ פסוק י״ד והיא נזכרת עוד בפרק מסעות קודם חניית ישראל בהר ההר אחר כמה מסעות כחצרות אשר שם חנו בני ישראל (ע׳ בס׳ תבואות הארץ): [ב] * חורגו דקנז. בן אשתו של קנז היה כלב ונמצא עתניאל אחיו מאמו: דיקא נמי דכתיב קרא אחרינא כי משתעי בכלב לא קריה בן קנז כדכתיב בעתניאל אלא הקנזי מאנשי ביתו ומגידוליו של קנז: [ג] צ״ל

הזה: .36 ערי מבצר וגדרת צאן. זה סוף פסוק מוסב על תחלת הענין, ויבנו בני גד את הערים הללו להיות ערי מבצר וגדרות צאן: .38 ואת נבו ואת בעל מעון מוסבת שם. נבו ובעל מעון שמות ע"ז הם והיו האמוריים קורים עריהם על שם ע"ז שלהם ובני ראובן הסבו את שמם לשמות אחרים וזהו מוסבת שם נבו ובעל מעון מוסבות לשם אחר: ואת שבמה. בני שבמה [ד בשמה] והיא שבם האמורה למעלה[13]: .39 ויורש. כתרגומו ותריך, שתיבת ריש משמשת שתי מחלקות, לשון ירושה ולשון הורשה, שהוא טירוד ותירוך: .41 חותיהם. [14] כפרניהון: ויקרא אתהן חות יאיר. לפי שלא היו לו בנים קראם בשמו לזכרון: .42 ויקרא לה נבח. לה אינו מפיק ה"א, וראיתי ביסודו של ר' משה [הדרשן] לפי שלא נתקיים לה שם זה לפיכך הוא רפה שמשמעות מדרשו כמו לא. ותמהני מה ידרוש בשתי תיבות הדומות לה [15] ה ויאמר לה בעז, [16] ו לבנות לה בית:

מסעי.

לג. .1 אלה מסעי. למה נכתבו המסעות הללו? להודיע חסדיו של מקום שאע"פ שגזר עליהם לטלטלם ולהניעם במדבר לא תאמר שהיו נעים ומטולטלים ממסע למסע כל ארבעים שנה ולא היתה להם מנוחה, שהרי אין כאן אלא ארבעים ושתים מסעות, צא מהם י"ד שכלם היו בשנה ראשונה קודם גזרה משנסעו מרעמסס עד שבאו לרתמה, שמשם נשתלחו מרגלים, שנאמר [1] ואחר נסעו העם מחצרות וגו', [2] שלח לך אנשים וגו', וכאן הוא אומר ויסעו מחצרות ויחנו ברתמה למדת שהיא במדבר פארן, ועוד הוצא משם ח' מסעות, שהיו לאחר מיתת אהרן מהר ההר עד ערבות מואב בשנת הארבעים, נמצא שכל שמנה ושלשים שנה לא נסעו אלא עשרים מסעות, זה מיסודו של רבי משה, ורבי תנחומא דרש בו דרשה אחרת, משל למלך שהיה בנו חולה והוליכו למקום רחוק לרפאותו, כיון שהיו חוזרין התחיל אביו מונה כל המסעות, אמר לו כאן ישננו [א ישבנו] כאן הוקרנו כאן חששת את ראשך ב וכו': .4 [ומצרים מקברים. טרודים באבלם]: .18 ויחנו ברתמה ג. על שם לשון הרע של מרגלים, שנאמר [3] מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים: .38 על פי ה'. [4] מלמד שמת בנשיקה: .40 וישמע הכנעני. [5] ללמדך שמיתת אהרן היא השמועה שנסתלקו ענני כבוד וכסבור שנתנה רשות להלחם בישראל, לפיכך חזר וכתבה: .44 בעיי העברים. [6] לשון חרבות וגלים, כמו [7] לעי השדה, [8] שמו את ירושלים לעיים: .49 מבית הישמת עד אבל השטים. [9] כאן למדך שיעור מחנה ישראל י"ב מיל, דאמר רבה בר בר חנה לדידי

[13] פסוק י"ג: [14] ת"א ות"י: [15] רות ב': [16] זכריה ה':

לג. [1] במדבר י"ב: [2] שם י"ג: [3] תהלים ק"כ: [4] ב"ב י"ז: [5] ר"ה ג': [6] ע"ג * לעיל כ"א י"א: [7] מיכה א': [8] תהלים ע"ט: [9] עירובין נ"ה ב':

והחלוץ הלך לפניהם כמ"ש ביהושע ו' פסוק י"ג או והחלוץ יעבר לפני ארון ה' כמ"ש שם פסוק ז': ד ר"ל בְּשְׂמָה, וכן בנימוקי הר"ן: ה וע' מדרש רות שם: ו ע' תוס' קדושין מ"ט ב':

לג. א וכן בחיי: ב כך אמר ליה הקב"ה משה מנה להם כל המקומות היכן הכעיסוני לכך נאמר אלה מסעי בני ישראל: ג כנראה מרש"י כאן וגם מדבריו לעיל פסוק א' בשם רמ"ה משמע שרתמה היא קדש ברנע במדבר פארן שמשם נשתלחו המרגלים (ע' מה שכתבנו לעיל פרשה ל"ב אות א') והיום נקרא המקום ההוא בין יושבי הארץ וואדי גאיאן (ע' בת־גומים) ושם נמצאים

לדידי חזי לי ההוא אתרא [ד] וכו׳: אבל השטים. [10] מישור של שטים אבל שמו: 51–52. כי אתם עברים את הירדן וגו׳. והורשתם וגו׳. [11] והלא כמה פעמים הוזהרו על כך? אלא כך אמר להם משה כשאתם עוברים בירדן ביבשה על מנת כן תעברו ואם לאו מים באין ושוטפין אתכם. וכן מצינו [12] שאמר להם יהושע בעודם בירדן [וכו׳ כדאיתא במס׳ סוטה ובתוספתא דסוטה] [ה]: 52. והורשתם. ונרשתם: משכיתם. כתרגומו בית סגדתהון, על שם שהיו מסככין את הקרקע ברצפת אבנים של שיש להשתחוות עליהם בפשוט ידים ורגלים, כדכתיב [13] ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחות עליה: מסכתם. כתרגומו מתכתהון: 53. והורשתם את הארץ. והורשתם אותה מיושביה ואז וישבתם בה תוכלו להתקיים בה ואם לאו לא תוכלו להתקיים בה: 54. אל אשר יצא לו שמה. מקרא קצר הוא זה, אל מקום אשר יצא לו שמה הגורל לו יהיה: למטות אבתיכם. [14] לפי חשבון יוצאי מצרים. ד״א בי״ב גבולין כמנין השבטים: 55. והיה אשר תותירו מהם. יהיו לכם לרעה: לשכים בעיניכם. ליתדות המנקרות עיניכם. תרגום של יתדות סיכיא: ולצנינם. פותרין בו הפותרים [ו] לשון [15] מסוכת [ז] קוצים הסוככת [הסובבת] אתכם לסגור ולכלוא אתכם מאין יוצא ובא [והיינו דמתרגמינן מקפן לכון]: וצררו אתכם. כתרגומו:

לד. 2. [א] זאת הארץ אשר תפל לכם וגו׳. [1] לפי שהרבה מצות נוהגות בארץ ואין נוהגות בחוצה לארץ הוצרך לכתוב מצרני גבולי [מצר גבול] רוחותיה סביב לומר לך מן הגבולים הללו ולפנים המצות נוהגות: תפל לכם. על שם שנתחלקה בגורל נקראת חלוקה. לשון נפילה. ומ״א אומר [2] על ידי שהפיל הקב״ה שריהם של [ב] שבעה אומות מן השמים וכפתן לפני משה אמר לו ראה אין בהם עוד כח: 3. [ג] והיה לכם פאת נגב. רוח דרומית אשר מן המזרח למערב: ממדבר צן. אשר אצל אדום מתחיל מקצוע דרומית מזרחית של ארץ תשעת המטות. כיצד? שלש ארצות יושבות בדרומה של ארץ ישראל זו אצל זו קצת ארץ מצרים וארץ אדום כולה וארץ מואב כולה. ארץ מצרים [ד] במקצוע דרומית מערבית שנאמר בפרשה זו מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאותיו הימה ונחל מצרים היה מהלך על פני כל ארץ מצרים, שנאמר [3] מן השיחור אשר על פני מצרים ומפסיק בין ארץ מצרים לארץ ישראל, וארץ אדום אצלה לצד המזרח. וארץ מואב אצל ארץ אדום בסוף הדרום למזרח. וכשיצאו ישראל ממצרים אם רצה המקום לקרב את כניסתם לארץ היה מעבירם

[10] ע״ג * ברכות י״ד: [11] סוטה ל״ד: [12] יהושע ד׳: [13] ויקרא כ״ו: [14] ע׳ ב״ב קי״ז: [15] וע׳ * יהושע כ״ג י״ג:

לד [1] ע׳ גטין ח׳: [2] תנחומא: [3] יהושע י״ג:

גם היום עצי רתמים הרבה הנקראים בל״א גינסטערשטרייכע: [ד] והוי תלתא פרסי על תלתא פרסי: [ה] עודן בירדן אמר להם יהושע וכו׳ כדכתיב והכהנים נושאי הארון עומדים בתוך הירדן עד תם כל הדברים אשר צוה ה׳ את יהושע לדבר אל העם וזהו הדבר דהכי כתיב במשה כי אתם עוברים את הירדן אל ארץ כנען והורשתם וגו׳ כלומר כשיעברו את הירדן התנה עמהם על מנת להורישן: [ו] כלשון הזה בעצמו פירש גם הרד״ק בשרשיו וע׳ ביהושע כ״ג י״ג ששם פי׳ רש״י פירוש אחר: [ז] חדק הסובבת אתכם. ברמ׳:

לד [א] ע׳ ברמב״ן מה שהביא כאן בשם רש״י ולא נמצא בפירש״י שלפנינו: [ב] כן צ״ל לפי נ׳ הכ״י ולא שבעים כאשר הוא ברפוסים בשבוש: [ג] בכמה כ״י העמידו בפרשה זו ציורים של תחומי הארץ הנצרכים לפירוש רש״י וממה שכתב הרשב״ם „רבנו זקני פירש וצייר תחומין" נראה שגם רש״י בעצמו עשה ציורים מגבולי הארץ לבאר יותר את דבריו על ידם: [ד] ע״ג

מעבירם את הגילום לצד צפון ובאין לארץ ישראל ולא עשה כן. [וזהו שנאמר [4] ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים שהם יושבים על הים במערבה של ארץ כנען כענין שנאמר בפלשתים [5] יושבי חבל הים גוי כרתים. ולא נחם אותו הדרך] אלא הסיבן והוציאם דרך דרומה אל המדבר. והוא שקראו יחזקאל [6] מדבר העמים. לפי שהיו כמה אומות יושבים בצדו והוליכם אצל דרום מן המערב כלפי מזרח (תמיד) עד שבאו לדרומה של ארץ אדום ובקשו ממלך אדום שיניחם ליכנס בארצו ולעבור דרך רחבה וליכנס לארץ ולא רצה [אבה] והוצרכו לסבוב את כל דרומה של אדום עד בואם לדרומה של ארץ מואב, שנאמר [7] וגם אל מלך מואב שלח ולא אבה, והלכו כל דרומה של מואב עד סופה ומשם הפכו פניהם לצפון עד שסבבו כל מצר מזרחי שלה לרחבה. וכשכלו את מזרחה מצאו את ארץ סיחון ועוג שהיו יושבין במזרחה של ארץ כנען והירדן מפסיק ביניהם. וזהו שנאמר ביפתח [7] וילך במדבר ויסב את ארץ אדום ואת ארץ מואב ויבא ממזרח שמש לארץ מואב וכבשו את ארץ סיחון ועוג שהיתה בצפונה של ארץ מואב וקרבו עד הירדן והוא כנגד מקצוע צפונה מערבה של ארץ מואב. נמצא שארץ כנען שבעבר הירדן למערב היה מקצוע דרומית מזרחית שלה אצל אדום[ה]: 4. ונסב לכם הנבול מנגב למעלה עקרבים. [8] כל מקום שנאמר ונסב או ויצא מלמד שלא היה המצר שוה אלא הולך ויוצא לחוץ. יוצא המצר ועוקם לצד צפונו של עולם באלכסון למערב ועובר המצר בדרומה של מעלה עקרבים, נמצא מעלה עקרבים לפנים מן המצר: ועבר צנה. אל צין, כמו מצרימה: והיו תוצאתיו. קצותיו. בדרומה של קדש ברנע: ויצא חצר אדר. מתפשט המצר ומרחיב לצד צפון של עולם ונמשך עוד באלכסון למערב ובא לו לחצר אדר ומשם לעצמון ומשם לנחל מצרים. ולשון ונסב האמור כאן לפי שכתב ויצא חצר אדר שהתחיל להרחיב משעבר את קדש ברנע, ורוחב אותה רצועה שבלטה לצד צפון היתה מקדש ברנע עד עצמון. ומשם והלאה נתקצר המצר ונסב לצד הדרום ובא לו לנחל מצרים ומשם לצד המערב אל הים (הגדול) שהוא מצר מערבה של כל ארץ ישראל. נמצא שנחל מצרים במקצוע מערבית דרומית: 5. והיו תצאותיו הימה. אל מצר [9] המערב שאין עוד גבול נגב מאריך לצד המערב משם והלאה: 6. ונבול ים. ומצר מערבי מהו? והיה לכם הים הגדול למצר. ונבול [10] הנסין שבתוך הים אף הם מן הגבול והם איים שקורין איזל״ס: 7. נבול צפון. מצר צפון: מן הים הגדל תתאו לכם הר ההר. שהוא במקצוע צפונית מערבית [10] וראשו משפיע ונכנס לתוך הים ויש מרוחב הים לפנים הימנו וחוצה הימנו: תתאו. תשפעו לכם לנטות ממערב לצפון אל הר ההר: תתאו. לשון סיבה, כמו [11] אל תא הרצים. [12] ותאי השער היציע, שקורין אפנדיי״ץ, שהוא מוסב ומשופע: 8. מהר ההר[ו]. תסבו ותלכו אל מצר הצפון לצד המזרח ותפגעו

בלבא

[4] שמות י״ג; [5] צפניה ב׳; [6] סימן כ׳; [7] שפטים י״א; [8] עי״ג פירש״י ביהושע ט״ו; [9] כפ״ח; [10] גטין ח׳ ורש״י שם; [11] ד״ה ב׳ י״ב; [12] יחזקאל מ׳;

*גטין ח׳ בענין גבולי הארץ; [ה] [הצפונית מזרחית של ארץ אדום:] [ו] * הר ההר זה אינו הר ההר שמת בו אהרן שהוא בדרומה של א״י בקצה ארץ אדום אבל זה הר ההר הוא בצפונה של ארץ אדום והוא קרוי בלשון משנה (ע׳ שביעית פרק ו׳ משנה א׳) טורי אמנום ועליו שנינו במסכת גטין איזו היא א״י ואיזו היא חוצה לארץ כל ששופע ויורד מטורי אמנום ולחוץ זו היא חוצה לארץ ונותן התנא סימן במימי הים שיש בים במקצוע הצפוני מקצתו בארץ ומקצתו חוצה לארץ

בלבא חמת [13] זו אנטוכיא[י]: תוצאת הגבל. סופי הגבול. כל מקום שנאמר תוצאות הגבול, או המצר כלה שם לגמרי ואינו עובר להלן כלל או משם מתפשט ומרחיב ויוצא לאחוריו להמשך להלן באלכסון יותר מן הרוחב הראשון, ולענין רוחב המדה הראשון קראו תוצאות ששם כלתה אותה מדה: 9. והיו תוצאתיו חצר עינן. הוא היה סוף המצר הצפוני ונמצאת חצר עינן במקצוע צפינית מזרחית, ומשם והתאויתם לכם אל מצר המזרחי: והתאויתם. לשון הסבה ונטיה, כמו תתאו: שפמה. במצר המזרחי ומשם [ומשפם] הרבלה: 11. מקדם לעין. שם מקום, והמצר הולך במזרחו נמצא העין לפנים מן המצר ומארץ ישראל הוא: וירד הגבול. כל שהגבול הולך מצפון לדרום הוא יורד והולך [ח]ומחה על כתף ים [עבר ים] כנרת קדמה. שהיה ים כנרת תוך לגבול מערבו [במערב] והגבול במזרח ים כנרת, ומשם יורד אל הירדן, והירדן מושך ובא מן הצפון לדרום באלכסון, נוטה לצד מזרח ומתקרב לצד ארץ כנען כנגד ים כנרת ומושך לצד מזרחה של ארץ ישראל כנגד ים כנרת עד שניפל בים המלח ומשם כלה הגבול בתוצאותיו אל ים המלח שממנו התחלת מצר מקצוע דרומית מזרחית, הרי סובבת אותה לארבע רוחותיה: 15. קדמה מזרחה. אל פני העולם שהם במזרח, [14] שרוח מזרחית קרויה פנים ומערבית קרויה אחור, לפיכך דרום לימין וצפון לשמאל: 17. אשר ינחלו לכם. בשבילכם, [15] כל נשיא ונשיא אפוטרופוס לשבטו ומחלק נחלת השבט למשפחות ולגברים ובורר לכל אחד ואחד חלק הגון ומה שהם עושים יהיה עשוי כאלו עשאום שלוחים. ולא יתכן לפרש לכם זה ככל לכם שבמקרא, שאם כן היה לו לכתוב ינחילו לכם, ינחלו משמע שהם נוחלים לכם בשבילכם ובמקומכם, כמו [16] ה׳ ילחם לכם: 18. לנחל את הארץ. שיהא נוחל וחולק אותה במקומכם: 29. לנחל את בני ישראל. שהם ינחילו אותה לכם למחלקותיה:

לה. 2. ומגרש. ריוח מקום חלק חוץ לעיר סביב להיות לנוי לעיר [1] ואין רשאין לבנות שם בית ולא לנטוע כרם ולא לזרוע זריעה: 3. ולכל חיתם. [2] לכל חיותם לכל [ולכל] צרכיהם: 4. אלף אמה סביב. [3] ואחריו הוא אומר אלפים אמה, הא כיצד? אלפים הוא נותן להם סביב ומהם אלף הפנימים למגרש והחיצונים לשדות וכרמים: 11. והקריתם. [4] אין הקרייה אלא לשון הזמנה, וכן הוא אומר [5] כי הקרה ה׳ אלהיך לפני: 12. מגאל. מפני גואל הדם, קרוב לנרצח: 13. שש ערי מקלט. [6] מגיד שאע״פ שהבדיל משה בחייו שלש ערים בעבר הירדן [א] לא היו קולטות עד שנבחרו שלש שנתן יהושע בארץ כנען: 14. את שלש הערים וגו׳. [7] אע״פ שבארץ כנען תשעה שבטים וכאן אינן אלא שנים וחצי הִשְׁוָה מנין ערי המקלט שלהם, משום דבגלעד נפישי רוצחים, דכתיב [8] גלעד קרית פועלי און עקובה

[13] ויקרא רבה פ״ו ע״ג תרגום ירושלמי וע׳ תרגום יונתן וע׳ בתרגום ירושלמי ויונתן לבראשית י׳ י״ח במדבר י״ג כ״א ותרגום יונתן כאן ל״ע: [14] ע׳ * שמות כ״ז י״ג: [15] ע׳ קדושין מ״ב: [16] שמות י״ד:

לה [1] ע׳ ערכין ל״ג ב׳: [2] ע׳ נדרים פ״א: [3] ע׳ סוטה כ״ז ב׳: [4] ספרי: [5] בראשית כ״ז: [6] ספרי מכות ט׳ ב׳: [7] ספרי מכות י׳: [8] הושע ו׳:

לפי שההר נכנס לתוכו וכל ההרים משופעין הם והר ההר זה שופע ויורד לצפון ולדרום משפועו לדרום א״י ומשפועו לצפון חוצה לארץ לפי שהר ההר מצד צפוני ואילך הוא לפנים לארץ והר ההר אין שם ההר עצמו אלא הר על גבי ההר כמין תפוח כפול. זאת מצאתי כתוב בציור תחומי הארץ בכמה כ״י וכנראה מכפתור ופרח פרק ט׳ וי״א גם לפניו היתה גי׳ זו ברש״י:
[י] וכן * יחזקאל י״א ועמוס ו׳ ב׳: [ח] ע״ג * דברים ג׳ א׳ ד״ה וגפן ונעל:
לה [א] ע״ג * דברים ד׳ מ״א:

עקובה מדם: 16. ואם בכלי ברזל הכהו. אין זה מדבר בהורג בשוגג הסמוך לו אלא בהורג במזיד ובא ללמד שההורג בכל דבר צריך שיהא בו שיעור כדי להמית שנאמר בכולם אשר ימות בו דמתרגמינן דהיא כמיסת דימות ביה [9] חוץ מן הברזל [ב] שגלוי וידוע לפני הקב"ה שהברזל ממית בכל שהוא אפילו מחט לפיכך לא נתנה בו תורה שיעור לכתוב בו אשר ימות בו. ואם תאמר בהורג בשוגג הכתוב מדבר, הרי הוא אומר למטה [10] או בכל אבן אשר ימות בה בלא ראות וגו' למד על האמורים למעלה שבהורג במזיד הכתוב מדבר: 17. באבן יד. [11] שיש בה מלא יד: אשר ימות בה. [11] שיש בה שיעור להמית, כתרגומו. לפי שנאמר [12] והכה איש את רעהו באבן ולא נתן בה שיעור יכול כל שהוא? לכך נאמר אשר ימות בה: 18. או בכלי עץ יד. [13] לפי שנאמר [14] וכי יכה איש את עבדו או את אמתו בשבט, יכול כל שהוא? לכך נאמר בעץ אשר ימות בו שיהא בו כדי להמית: 19. בפגעו בו. אפילו בתוך ערי מקלט: 20. בצדיה. כתרגומו בכמנא במארב: 22. בפתע. [15] [ג] באונס, ותרגומו בתכיף, שהיה סמוך לו ולא היה לו שהות להזהר עליו: 23. או בכל אבן אשר ימות בה. הכהו: בלא ראות. שלא ראהו: ויפל עליו. [16] מכאן אמרו ההורג דרך ירידה גולה, דרך עלייה אינו גולה: 25. עד מות הכהן הגדל. [17] שהוא בא להשרות שכינה בישראל ולהאריך ימיהם, והרוצח בא לסלק את השכינה מישראל ומקצר את ימי החיים, אינו כדאי שיהא לפני כהן גדול. דבר אחר [18] לפי שהיה לו לכהן גדול להתפלל שלא תארע תקלה זו לישראל [בחייו]: אשר משח אתו בשמן הקדש. לפי פשוטו מן המקראות הקצרים הוא שלא פירש מי משחו אלא כמו אשר משחו המושח אותו בשמן הקדש. ורבותינו דרשוהו במסכת מכות [19] לראיית דבר ללמד שאם עד שלא נגמר דינו מת הכהן הגדול ומינו אחר תחתיו ולאחר מכאן נגמר דינו חוזר במיתתו של שני שנאמר אשר משח אתו וכי הוא משחו לכהן או הכהן משח אותו? אלא להביא את הנמשח בימיו שמחזירו במיתתו: 27. אין לו דם. הרי הוא כהורג את המת שאין לו דם [ד]: 29. בכל מושבתיכם. [20] למד שתהא סנהדרין קטנה נוהגת בחוצה לארץ כל זמן שנוהגת בארץ ישראל: 30. כל מכה נפש וגו'. [21] הבא להרגו על שהכה את הנפש לפי עדים ירצח שיעידו שבמזיד ובהתראה הרגו: 31. ולא תקחו כפר. [22] לא יפטר בממון: 32. ולא תקחו כפר לנוס אל עיר מקלטו. [23] למי שנס אל עיר מקלט שהרג בשוגג אינו נפטר מגלות בממון ליתן כפר לשוב לשבת בארץ טרם ימות הכהן: לנוס. כמו לָנָס, כמו [24] שובי מלחמה, ששבו מן המלחמה, וכן [25] נוגי ממועד, [26] כי מולים היו. כאשר תאמר שוב על מי ששב כבר ומול על שמל כבר. כן תאמר לנוס על מי שנס

[9] ספרי סנהדרין ע"ו ב'; [10] פסוק כ"ג; [11] ספרי; [12] שמות כ"א; [13] ספרי; [14] שמות כ"א; [15] ע' מכות ז' ב'; [16] מכות ז' ב'; [17] ספרי; [18] ע' מכות י"א; [19] דף י"א ב'; [20] מכות ז'; [21] ע' ספרי; [22] כתובות ל"ז; [23] ע' שם; [24] מיכה ב'; [25] צפניה ג'; [26] יהושע ה';

[ב] * לא נאמר יד בברזל כמה שנאמר באבן יד בכלי עץ משמע שיש בה מלא אחיזה דבעינן שיעורא אבל בברזל כתיב ואם בכלי ברזל הכהו: שהברזל כמית בכל שהוא. ע"י תחיבה שתחב לו מחט בוושט או בלבו: [ג] * בפתע פרט לקרן זוית, שלשון פתע הוא בסמוך כדמתרג' בתכיף פרט לקרן זוית אם היה זה יוצא ממבוי זה ונכנס לזה לפנות לימין או לשמאל וסכינו בידו וזה בא כנגדו בקרן זוית ולא ראהו והרגו: [ד] ע"ג * שמות כ"ב א' ד"ה אין לו דמים:

שנם כבר וקורהו נום כלומר מוברה. ואם תאמר לנוס [27] לברוח ותפרשהו לא תקחו כפר למי שיש לו לברוח לפטרו מן הגלות. לא ידעתי האיך יאמר לשוב לשבת בארץ הרי עדיין לא נס ומהיכן ישוב: 33. ולא תחניפו. לא תרשיעו. כתרגומו ולא תחייבון: 34. אשר אני שכן בתוכה. שלא תשכינו אותי בטומאתה: כי אני ה׳ שכן בתוך בני ישראל. [28] אף בזמן שהם טמאים שכינה ביניהם:

לו. 3. ונוסף על נחלת המטה. שהרי בנה יורשה והבן מתיחס על שבט אביו: 4. ואם יהיה היבל.[א] [1] מכאן היה ר׳ יהודה אומר עתיד היובל שיפסוק: ואם יהיה היבל. כלומר אין זו מכירה שחוזרת ביובל שהירושה אינה חוזרת ביובל ואפילו אם יהיה היובל לא תחזור [תשוב] הנחלה לשבטו ונמצא שנוספה על נחלת המטה אשר תהיינה להם: 8. וכל בת ירשת נחלה. שלא היה בן לאביה: 11. מחלה תרצה וגו׳. [2] כאן מנאן לפי גדולתן זו מזו בשנים ונשאו כסדר תולדותן ובכל המקרא מנאן לפי חכמתן ומגיד [[ב] מגיד] ששקולות זו כזו [כנגד זו]:

[27] ע׳ ס״ח וספרי וע׳ ס״י; [28] ספרי;

לו [1] ס״כ ויקרא פ׳ י״ג; [2] ע׳ ב״ב ק״כ וע״ג * לציל פרשה כ״ז פסוק א׳;

לו [א] ע״ג * שמות כ״ב כ״ד ד״ה אם כסף; [ב] וכן במזרחי ובעל צירה לדרך כתב שיש נוסחא שכתוב מגיד:

דברים.

א. .1 אלה הדברים. לפי שהן [1] דברי תוכחות ומנה כאן כל המקומות שהכעיסו לפני [את] המקום בהן, לפיכך סתם את הדברים והזכירם ברמז מפני כבודן של ישראל: אל כל ישראל. [2] אלו הוכיח מקצתן היו אלו שבשוק אומרים אתם הייתם שומעים מבן עמרם ולא השיבותם דבר מכך וכך, אלו היינו שם היינו משיבים אותו. לכך כנסם כולם ואמר להם הרי כולכם כאן כל מי שיש לו תשובה ישיב: במדבר. [3] לא במדבר היו אלא בערבות מואב ומהו במדבר? אלא בשביל מה שהכעיסוהו במדבר, שאמרו [4] מי יתן מותנו וגו׳: בערבה. [5] בשביל הערבה, שחטאו בבעל פעור בשטים בערבות מואב: מול סוף. [5] על שם שהמרו בים סוף בבואם לים סוף, שאמרו [6] המבלי אין קברים במצרים, וכן בנסעם מתוך הים, שנאמר [7] וימרו על ים בים סוף, כדאיתא בערכין[8]: בין פארן ובין תפל ולבן. אמר רבי שמעון בן יוחאי [א] [יוחנן] חזרנו על כל המקרא ולא מצינו מקום ששמו תופל ולבן, אלא הוכיחן על הדברים [9] שתפלו על המן שהוא לבן, שאמרו [10] ונפשנו קצה בלחם הקלוקל [11] ועל מה שעשו במדבר פארן על ידי המרגלים: וחצרת. במחלוקתו של קרח. דבר אחר [12] אמר להם היה לכם ללמוד ממה שעשיתי למרים בחצרות בשביל לשון הרע ואתם נדברתם במקום: ודי זהב. [13] הוכיחן על העגל שעשו בשביל רוב זהב [ב] שהיה להם, שנאמר [14] וכסף הרביתי להם [[ג] לה] וזהב עשו לבעל: .2 אחד עשר יום מחרב. [15] [ד] אמר להם משה ראו מה גרמתם. אין לכם דרך קצרה מחורב לקדש ברנע כדרך הר שעיר ואף הוא מהלך י״א יום ואתם הלכתם אותה בשלשה ימים, שהרי בעשרים באייר נסעו מחורב, שנאמר [16] ויהי בשנה השנית בחדש השני בעשרים בחדש וגו׳, ובכ״ט בסיון שלחו את המרגלים מקדש ברנע, צא מהם שלשים יום שעשו בקברות התאוה שאכלו הבשר חדש ימים ושבעה ימים שעשו בחצרות להסגר שם מרים, נמצא בשלשה ימים הלכו כל אותו הדרך, וכל כך היתה השכינה

א [1] ע׳ ספרי ס״י וס״א; [2] ספרי; [3] ע׳ ספרי: [4] שמות ע״ז: [5] ספרי; [6] שמות י״ד; [7] תהלים ק״ו: [8] דף ע״ו; [9] ע׳ ספרי ס״א: [10] במדבר כ״א; [11] סנהדרין פ׳ ל״ד; [12] ע׳ ספרי; [13] ע׳ שם ברכות ל״ב; [14] הושע ב׳; [15] ע׳ ספרי; [16] במדבר י׳:

א [א] גירסא זו מצאתי גם בכ״י של מדרש דברים רבה אשר בעקד הספרים במינכען „אמר ר׳ שמעון בן יוחאי חזרתי על מ״ב מסעות ולא מצאתי מסע ששמו תופל ולבן ומהו תופל ולבן דברים של תפלות שהוציאו על הלבן זה המן שנאמר והמן כזרע גד לבן וחצרות ר׳ יהודה בר אלעזר אומר בחצרות היתה מחלוקת קרח״ ונראה שהמאמר נשמט מספרי אשר לפנינו וכן הוא גם במכילתא דר׳ ישמעאל (ע׳ הליקוטים אשר הוציא לאור רעי הרב ד״ר האָפמאַן) וע״ג מה שהעיר על זאת ידידי מהור״ש באָבער בספרו „מדרש אגדה״ במקומו: [ב] ע״ג * שמות ל״ב ל״א: [ג] וכן כתיב בפסוק שלפנינו: [ד] ע׳ תוס׳ מנחות ס״ה שהעתיקו שם מלה במלה פירוש רש״י כאשר הוא לפנינו והבעל י״ד מביא נוסחא אחרת מדפוסים ישנים והיא גם נ׳ כ״י אחד „מה גרמתם שאילו הלכתם דרך הר שעיר הייתם נכנסים לארץ בי״א יום ובשביל שקלקלתם הסיב

השכינה מתלבטת בשבילכם למהר ביאתכם לארץ ובשביל שקלקלתם הסב אתכם סביבות הר שעיר ארבעים שנה: .3 ויהי בארבעים שנה בעשתי עשר חדש באחד לחדש. [17]מלמד שלא הוכיחן אלא סמוך למיתה. ממי למד? מיעקב, שלא הוכיח את בניו אלא סמוך למיתה, אמר ראובן בני אני אומר לך מפני מה לא הוכחתיך כל השנים הללו, כדי שלא תניחני ותלך ותדבק בעשו אחי. ומפני ארבעה דברים אין מוכיחין את האדם אלא סמוך למיתה, כדי שלא יהא מוכיחו וחוזר ומוכיחו, ושלא יהא חברו רואהו ומתבייש ממנו כו'[ה], כדאיתא בספרי. וכן יהושע לא הוכיח את ישראל אלא סמוך למיתה, וכן שמואל [שנאמר] [18]הנני ענו בי, וכן דוד את שלמה בנו[19]: .4 אחרי הכתו. [20]אמר משה אם אני מוכיחם קודם שיכנסו לקצת [לקצות] הארץ יאמרו מה לזה עלינו? מה היטיב לנו? אינו בא אלא לקנתר ולמצוא עילה שאין בו כח להכניסנו לארץ. לפיכך המתין עד שהפיל סיחון ועוג לפניהם והורישם את ארצם ואחר כך הוכיחן: סיחן, אשר יושב בחשבון. [20]אלו לא היה סיחון קשה והיה שרוי בחשבון היה קשה, שהמדינה קשה, ואלו היתה עיר אחרת וסיחון שרוי בתוכה היתה קשה, שהמלך קשה, על אחת כמה וכמה שהמלך קשה והמדינה קשה: אשר יושב בעשתרת. המלך קשה והמדינה קשה: עשתרת. הוא לשון צוקין וקושי, כמו [21]עשתרות קרנים, ועשתרות [זה] הוא עשתרות קרנים שהיו שם רפאים שהכה אמרפל, שנאמר [22]ויכו את רפאים בעשתרות קרנים, ועוג נמלט מהם, והוא שנאמר [23]ויבא הפליט, ואומר [24]כי רק עוג מלך הבשן נשאר מיתר הרפאים: באדרעי. [י]שם המלכות: .5 הואיל. [25]התחיל, כמו [26]הנה נא הואלתי: באר את התורה. [27]בשבעים לשון פירשה להם: .6 רב לכם שבת. כפשוטו. ויש מדרש אגדה, [28]הרבה לכם גדולה ושכר על ישיבתכם בהר הזה, עשיתם משכן מנורה וכלים קבלתם תורה מניתם לכם סנהדרין שרי אלפים ושרי מאות: .7 פנו וסעו לכם. [28]זו דרך עיד וחרמה[ו]: ובאו הר האמרי. כמשמעו: ואל כל שכניו. [28]עמון ומואב והר שעיר: בערבה. [28]זה מישור של יער: בהר. [28]זה הר המלך: ובשפלה[ח]. [28]זו שפלת דרום: ובנגב ובחוף הים. [28]אשקלון ועזה [ט]וקסרי וכו', [י]כדאיתא בספרי: עד הנהר הגדל. [29]מפני שנזכר עם ארץ ישראל קוראו גדול, משל הדיוט אומר עבד מלך מלך, הדבק לשחוור וישתחוו לך, קרב לגבי דיהנא [[יא]דהינא] ואידהן[יב]: .8 ראה נתתי. [30]בעיניכם אתם רואים, איני אומר לכם מאומד ומשמועה: באו ורשו. [31]אין מערער בדבר ואינכם צריכים למלחמה, אלו לא שלחו מרגלים לא היו צריכים לכלי זיין: לאבתיכם. [31]למה הזכיר שוב לאברהם ליצחק וליעקב? אלא אברהם כדאי לעצמו,

יצחק

[17] ספרי; [18] שמואל א' י"ב; [19] מלכים א' ב'; [20] ספרי; [21] בראשית י"ד; [22] בראשית י"ד: [23] שם שם; [24] דברים ג'; [25] ע' ספרי; [26] בראשית פ' י"ח פסוק כ"ז; [27] תנחומא ב"ר פ' מ"ט; [28] ספרי; [29] ספרי ועי' שבועות מ"ז ב' וגם * בראשית ע"ו י"ח; [30] ספרי; [31] ע' ספרי;

אתכם וכו'" ונוסחא זו היא ג"כ בספרי בשם ד"א: [ה] שלא יהא בלבו עליו ושלא יהו המוכיחין מתווכחין שהתוכחה מביאה לידי שלום, כן צ"ל בספרי לפי נ' הילקוט: [ו] זה"ל בספרי בעשתרות שהיה קשה כעשתרות ואדרעי זה מקום המלכות: [ז] [שכן נגב [דרך] ערד משוך מנחל מצרים עד הר האמורי וגבולם יחד שנאמר וירד העמלקי והכנעני היושב בהר ההוא וההר הזה בצד ארץ אדום היה אצל קדש מצד המדבר]: [ח]ובשפלה זו שפלת לוד ובנגב זו שפלת דרום. בכ"י אחר וכן צ"ל גם בספרי ובילקוט ע"ש: [ט] קסרין, כ"י ובספרי: קסרי כך הוא גם במגילה ו': [י] ארץ הכנעני זה גבול כנען שנ' ויהי גבול הכנעני מצידון עד לשע זו קלרה: [יא] וכן בתלמוד וברש"י שם: [יב] *אם נגעת במשוח בשמן תהא גם משוח בנגיעתו כלומר פרת הוא הקטן משלשת

יצחק כדאי לעצמו. יעקב כדאי לעצמו: 9. ואמר אליכם בעת ההוא לאמר. [32] מהו לאמר? אמר להם משה לא מעצמי אני אומר לכם אלא מפי הקב״ה: לא אוכל לבדי וגו׳. [32] אפשר שלא היה משה יכול לדון את ישראל? אדם שהוציאם ממצרים, וקרע להם את הים, והוריד את המן, והגיז את השליו, לא היה יכול לדונם? אלא כך אמר להם, ה׳ אלהיכם הרבה אתכם, הגדיל והרים אתכם על דייניכם, נטל את העונש מכם ונתנו על הדיינין. וכן אמר שלמה [33] כי מי יוכל לשפוט את עמך הכבד הזה, אפשר מי שכתוב בו [34] ויחכם מכל האדם אומר מי יוכל לשפוט? אלא כך אמר שלמה, אין דייני אומה זו כדייני שאר האומות, שאם דן והורג ומכה וחונק ומטה את דינו וגוזל אין בכך כלום, אנו אם חייבתי ממון שלא כדין, [יג] נפשות אני נתבע, שנאמר [יד] [35] וקבע את קובעיהם נפש: 10. והנכם היום ככוכבי השמים. [36] וכי ככוכבי השמים היו באותו היום (והלא לא היו אלא ששים רבוא) מהו והנכם היום? הנכם (משולים) כיום [היום] קיימים (לעולם) כחמה וכלבנה וככוכבים: 11. יסף עליכם ככם אלף פעמים. [37] מהו שוב ויברך אתכם כאשר דבר לכם? אלא אמרו לו משה אתה נותן קצבה לברכתינו כבר הבטיח הקב״ה את אברהם [38] אשר אם יוכל איש למנות וגו׳. אמר להם זו משלי היא אבל הוא יברך אתכם כאשר דבר לכם: 12. איכה אשא לבדי. אם אומר לקבל (שכר) לא אוכל [זו היא שאמרתי [שאמרנו] (לכם) [39] לא מעצמי אני אומר לכם אלא מפי הקב״ה]: טרחכם. [40] מלמד שהיו ישראל טרחנין, היה אחד מהם רואה את בעל דינו נוצח בדין אומר יש לי עדים להביא יש לי ראיות להביא מוסיף אני עליכם דיינין: ומשאכם. [41] מלמד שהיו אפיקורסין, [טו] הקדים משה לצאת אמרו מה ראה בן עמרם לצאת, שמא אינו שפוי בתוך ביתו. איחר לצאת אמרו מה ראה בן עמרם שלא לצאת, מה אתם סבורים? יושב ויועץ עליכם עצות [רעות] וחושב עליכם מחשבות: וריבכם. [41] מלמד שהיו רוגנים [[טז] רגזנים]: 13. הבו לכם. הזמינו עצמכם לדבר: אנשים. [41] וכי תעלה על דעתך נשים? מה ת״ל אנשים? [יז] צדיקים כסופים [[יח] כפופים]: חכמים נבונים. מבינים דבר מתוך דבר. [41] זו היא ששאל אריוס [אנדריינוס] את רבי יוסי מה בין חכמים לנבונים. חכם דומה לשלחני עשיר כשמביאין לו דינרין לראות רואה וכשאין מביאין לו יושב ותוהא. נבון דומה לשלחני [יט] תגר כשמביאין לו מעות לראות רואה וכשאין מביאין לו הוא מחזר ומביא [חוזר ומביא] משלו: וידעים לשבטיכם. [41] שהם ניכרים לכם, שאם בא לפני

[32] ספרי; [33] מלכים א׳ ג׳; [34] שם ה׳; [35] משלי כ״ב; [36] ע׳ ספרי; [37] ספרי; [38] בראשית י״ג; [39] לעיל פסוק ט׳; [40] ספרי וע״ב * במדבר י״א י״ז; [41] ספרי;

נהרות שהוא מנוי אצלם לבסוף והנהר הרביעי הוא פרת וכאן הוא קורא אותו נהר גדול בשביל שהוא נזכר כאן על שם א״י שהיא חשובה נזכר גם הוא בחשיבות. דהינא לשון שמן ומשיחה הודשנה מחלב מתורגם את דהינא: [יג] ע״ג * י״ט י׳ אני ה׳: [יד] * ברישא דקרא כתיב אל תגזול דל כי דל הוא ואל תדכא עני בשער כי ה׳ יריב ריבם וקבע וגו׳: [טו] ע׳ כדומה * קדושין ל״ג ד״ה כדאיתא: [טז] בספרי הנוסחא משובשת וע׳ הנוסחא בתורה עם פי׳ המלבים: [יז] כן העיר הגאון ר׳ אליה ווילנא ואחריו החכם רוו״ה וכן נראה מלשון הספרי „ומה ת״ל אנשים ותיקים כסופים. חכמים זה ששאל וכו׳“ ולפי זה כסופים הוא פירוש של אנשים שיהיו חמודים או נקיים ככסף נבחר כדכתיב כסף נבחר לשון צדיק (ע׳ במאיר עין לספרי): [יח] ואפשר שהוא הנוסחא הישרה וסיגנון הלשון כעין „צדיק כפוף“ בשבת קי״ד ר״ל עניו ושפל רוח: [יט] בכל נסחאות ספרי דבי רב (ובספרי שלפנינו הוא כגי׳ רש״י) וגם בפירוש הראב״ד על ספרי הגי׳ נבון דומה לשולחני עני והוא הנכון (ס׳ הזכרון) ועי״ג הג׳ בילקוט

ד״א לא תגורו [51] לא תכניס דבריך [מפני איש]. לשון [52] אוגר בקיץ: כי המשפט לאלהים הוא [כה]. מה שאתה נוטל מזה שלא כדין, אתה מזקיקני להחזיר לו. נמצא שהטית עלי המשפט: תקרבון אלי. [53] על דבר זה [כו] נסתלק ממנו משפט בנות צלפחד. וכן שמואל אמר לשאול [54] אנכי הרואה. אמר לו הקב״ה חייך שאני מודיעך שאין אתה רואה. ואימתי הודיעו כשבא למשוח את דוד [55] וירא את אליאב ויאמר אך נגד ה׳ משיחו. אמר לו הקב״ה ולא אמרת שאתה הרואה [55] אל תבט אל מראהו: 18. את כל הדברים אשר תעשון. [56] אלו עשרת הדברים [כז] שבין דיני ממונות לדיני נפשות: 19. המדבר הגדול והנורא. [56] שהיו בו נחשים כקורות ועקרבים כקשתות: 22. ותקרבון אלי כלכם. [56] בערבוביא. ולהלן הוא אומר [57] ותקרבון אלי כל ראשי שבטיכם וזקניכם ותאמרו הן הראנו וגו׳, אותה קריבה היתה הוגנת ילדים מכבדים את הזקנים ושלחום לפניהם וזקנים מכבדים את הראשים ללכת לפניהם, אבל כאן ותקרבון אלי כלכם בערבוביא. ילדים דוחפין את הזקנים וזקנים דוחפין את הראשים: וישבו אתנו דבר. [58] באיזה לשון הם מדברים: את הדרך אשר נעלה בה. [59] אין דרך שאין בה עקמימות: ואת הערים אשר נבא אליהן. [59] תחלה לכבוש: 23. וייטב בעיני הדבר. [59] בעיני ולא בעיני המקום. ואם בעיני משה היה טוב למה אמרה בתוכחות? משל לאדם שאומר לחברו מכור לי חמורך זה? אמר לו הן, נותנו אתה לי לנסיון? אמר לו הן, בהרים ובגבעות? אמר לו הן, כיון שראה שאין מעכבו כלום אמר הלוקח בלבו בטוח הוא זה שלא אמצא בו מום. מיד אמר לו טול מעותיך איני מנסהו. מעתה אף אני הודיתי לדבריכם שמא תחזרו בכם כשתראו שאיני מעכב ואתם לא חזרתם בכם: ואקח מכם. [60] מן הברורים שבכם, מן המסולתים שבכם: שנים עשר אנשים איש אחד לשבט. [60] מגיד שלא היה שבט לוי עמהם: 24. עד נחל אשכל. [60] מגיד שנקרא על שם סופו: וירגלו אתה. [60] מלמד שהלכו בה ארבעה אומנין [כח] שתי וערב: 25. ויורדו אלינו. [60] מגיד שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות: ויאמרו טובה הארץ. [60] מי הם שאמרו טובתה? יהושע וכלב: 26. ותמרו. לשון התרסה, התרסתם כנגד מאמרו: 27. ותרגנו. [61] לשון הרע. וכן [62] דברי נרגן, אדם המוציא דבה: בשנאת ה׳ אתנו. [63] והוא היה אוהב אתכם אבל אתם שונאים אותו. משל הדיוט אומר מה דבלבך על רחמך מה דבלביה עלך: בשנאת ה׳ אתנו הוציאנו מארץ מצרים. [64] הוצאתו לשנאה היתה. משל למלך בשר ודם שהיו לו שני בנים ויש לו שתי שדות אחת של [כט] שקיא ואחת של בעל. למי שהוא אוהב נותן של שקיא ולמי שהוא שונא נותן

[51] ע׳ ספרי סנהדרין ח׳; [52] משלי י׳; [53] ספרי סנהדרין ח׳; [54] שמואל א׳ ט׳; [55] שם ט״ז; [56] ספרי; [57] דברים ה׳; [58] ספרי; [59] ע׳ ספרי; [60] ספרי; [61] ע׳ ספרי; [62] משלי י״ח; [63] ספרי וע׳ תנחומא ב הוספה לפ׳ שלח לך; [64] ע׳ תנחומא שם;

שינוי מקום להך כתרגומו ששייך לעיל כקטן כגדול תשמעון כתרג׳ שיהא חביב וכו׳: [כה] *כאלו אתה דן ומוציא ממון מיד הקב״ה שהרי עליו להחזיר ממון לבעליו: [כו] * נענש משה. שלא זכה שלא נאמר לו פרשת נחלות עד שבא מעשה לפניו ולא ידע מה להשיב: [כז] מנויין הם בסנהדרין ל״ב: [כח] בספרי הג׳ אומנין וע׳ ב״מ צ״א הפועלים אוכלין בהליכתן מאומן לאומן ופירש״י כשגמרו שורה זו הולכים להתחיל בחברתה: [כט] ע׳ ריש מ״ק שם נשנה הפרש בענין היתר השקת השדות בחול המועד אם הוא בית השלחין (ביאר הפירוש המיוחס לרש״י שדה שהיא עומדת בהר וצריך להשקותה תמיד) או אם הוא בית הבעל (שדה שהיא בעמק ואינו צריך להשקותה ואין בה הפסד

מלחמת עוג ונודע הדבר תחת כל השמים: 26. ממדבר קדמות. [17] אף על פי שלא צוני המקום לקרוא לסיחון לשלום למדתי ממדבר סיני מן התורה שקדמה לעולם. כשבא הקב״ה ליתנה לישראל חזר אותה על [עמון ומואב ועשו] עשו וישמעאל וגלוי לפניו שלא יקבלוה ואף על פי כן פתח להם בשלום. אף אני קדמתי את סיחון בדברי שלום. [ד״א [17] ממדבר קדמות ממך למדתי שקדמת לעולמך [בדברים], יכול היית לשלוח ברק אחד [ברקים] ולשרוף את המצריים אלא שלחתני מן המדבר אל פרעה לאמר [18] שלח את עמי, במתון]: 29. כאשר עשו לי בני עשו. לא לענין לעבור בארצם אלא לענין מכר אוכל ומים: עד אשר אעבר את הירדן. מוסב על אעברה בארצך: 31. החלתי תת לפניך. [19] כפה שר של אמוריים שלמעלה תחת רגליו של משה והדריכו על צוארו: 32. ויצא סיחן. לא שלח בשביל עוג לעזור לו. ללמדך שלא היו צריכים זה לזה: 33. ואת בנו. [20] בנו כתיב. שהיה לו בן גבור כמותו: 34 מתם. אנשים [בביזת סיחון נאמר [21] בזזנו לנו. לשון ביזה. שהיתה חביבה עליהם ובוזזים איש לו. וכשבאו לביזת עוג כבר היו שבעים ומלאים והיתה בזויה בעיניהם ומקרעין ומשליכין בהמה ובגדים ולא נטלו כי אם כסף וזהב. לכך נאמר [22] בזונו לנו. לשון בזיון. כך נדרש בספרי בפ׳ [23] וישב ישראל בשטים]: 37. כל יד נחל יבק. כל אצל נחל יבוק: וכל אשר צוה ה׳ אלהינו. שלא לכבוש. הנחנו:

ג. 1. ונפן ונעל. [א] כל צד צפון הוא עלייה: 2. אל תירא אתו. ובסיחון לא הוצרך לומר אל תירא אותו [1] אלא מתיירא היה משה שלא תעמוד לו זכות ששמש לאברהם. שנאמר [2] ויבא הפליט. והוא עוג*[2]: 4. חבל ארגב[ב]. מתרגמינן בית פלך תרכונא. וראיתי תרגום ירושלמי [3] במגלת אסתר קורא פלטין תרכונין [פלטרין תרכונין] למדתי חבל ארגוב הפרכיא של היכל מלך. כלומר שהמלכות נקראת על שמה. וכן את הארגוב דמלכים [4] אצל היכל מלך הרגו [ג] פקח בן רמליהו לפקחיה בן מנחם (למדתי שכך נקרא שם הפרכיא): 5. מערי הפרזי. פרוזות ופתוחות בלא חומה. וכן [5] פרזות תשב ירושלים: 6. החרם. לשון הוה [כמו] הלוך וכלות: 8. מיד. מרשות: 9. צידנים יקראו לחרמון וגו׳. [6] ובמקום אחר הוא אומר [7] ועד הר שיאון הוא חרמון. הרי לו ארבעה שמות. למה הוצרכו ליכתב? להגיד שבח ארץ ישראל שהיו ארבעה מלכיות מתפארות בכך. זו אומרת על שמי יקרא וזו אומרת על שמי יקרא: שניר. הוא [8] שלג [שם שלג] בלשון אשכנז ובלשון כנען[ד]: 11. מיתר הרפאים. שהרגו אמרפל וחבריו בעשתרות קרנים והוא פלט מן המלחמה. שנאמר [9] ויבא הפליט. זהו עוג[10]: באמת איש. באמת [11] עוג: 12. ואת הארץ הזאת. האמורה למעלה מנחל ארנון עד הר חרמון. ירשנו

[17] תנחומא ב וילקוט פ׳ חקת בשם הילמדנו: [18] שמות ה׳; [19] תנחומא ב; [20] ע׳ תנחומא פ׳ חקת פס׳ ויכו אתו ואת בניו: [21] פס׳ ל״ה; [22] דברים ב׳ ז׳; [23] במדבר כ״ה:

ג [1] ע״ג * במדבר כ״א ל״ד: [2] בראשית י״ד: *[2] ע׳ * פסוק י״א וע׳ ב״ר פ׳ מ״ח אות ח׳: [3] תרגום שני לאסתר ס׳ א׳: [4] ב׳ ע״ו: [5] זכריה ב׳: [6] ע׳ חולין ס׳ ב׳ ספרי פ׳ עקב: [7] דברים ד׳: [8] כת״א: [9] בראשית י״ד; [10] תנחומא פ׳ חקת; [11] כס״א ומ״י:

אברהם שיצאו בני עשו הימנו ולוט היה קרוב לאברהם וכשהגיעו לחבל ארגוב כתיב ההוא יקרא ארץ רפאים זו היא שנתתי לאביכם * חולין ס׳ ב׳:

ג [א] ע׳ * במדבר ל״ד י״א: [ב] [חבל ארגוב. כך נקראת ההפרכיא כתרגומו בית מלך תרכונא וראיתי תרגום וכו׳ (כנ״ל) מנחם (ותו לא): [ג] נ׳ הספרים הנדפסים בשבוש פקח למנחם: [ד] ע׳ בלקוטים:

ירשנו בעת ההוא מערער אשר על נחל ארנן. אינו מחובר לראשו של מקרא אלא לסופו על נתתי לראובני ולגדי. אבל לענין ירושה עד הר חרמון היה: 13. ההוא יקרא ארץ רפאים. היא אותה שנתתי לאברהם: 16. תוך הנחל ונבל. כל הנחל ועוד מעבר לשפתו. כלומר עד ועד בכלל ויותר מכאן: 17. מכנרת. מעבר הירדן המערבי היא ונחלת בני גד מעבר הירדן מזרחי ונפל בגורלם רוחב הירדן כנגדם ועוד מעבר שפתו עד כנרת. וזהו שנאמר והירדן וגבל הירדן ומעבר לו: 18. ואצו אתכם. לבני ראובן ובני גד היה מדבר: לפני אחיכם. הם היו הולכים לפני ישראל למלחמה [12] לפי שהיו גבורים ואויבים נופלים לפניהם. שנאמר [13] וטרף זרוע אף קדקד:

ואתחנן.

23. ואתחנן. [14] אין חנון בכל מקום אלא לשון מתנת חנם. אע״פ שיש [להם] לצדיקים לתלות במעשיהם הטובים אין מבקשים מאת המקום אלא מתנת חנם (לפי שאמר לו [15] וחנותי את אשר אחון אמר לו בלשון ואתחנן). ד״א זה אחד מעשרה לשונות שנקראת תפלה, כדאיתא בספרי: בעת ההוא. [16] לאחר שכבשתי ארץ סיחון ועוג דמיתי שמא הותר הנדר: לאמר. [17] זה אחד מג׳ [ה] מקומות שאמר משה לפני המקום איני מניחך עד שתודיעני אם תעשה שאלתי אם לאו: 24. ה׳ אלהים. [18] רחום בדין: אתה החלות להראות את עבדך. [19] פֶּתַח להיות עומד ומתפלל אע״פ שנגזרה גזרה (אמר לו ממך למדתי) שאמרת לי [20] ועתה הניחה לי, וכי תופס הייתי בך? אלא לפתוח פתח, שבי היה תלוי [הדבר] להתפלל עליהם כמו כן הייתי סבור לעשות עכשיו: את גדלך. [21] זו מדת טובך, וכן הוא אומר [22] ועתה יגדל נא כח ה׳: ואת ידך. [23] זו ימינך שהיא פשוטה לכל באי עולם: החזקה. [23] שאתה כובש ברחמים את מדת הדין בחזקה: אשר מי אל וגו׳. [23] אינך דומה למלך בשר ודם, שיש לו יועצין וסנקתדרין הממחין בידו כשרוצה לעשות חסד ולעבור על מדותיו, אתה אין מי ימחה בידך אם תמחול לי ותבטל גזרתך. [ולפי פשוטו אתה החלות להראות את עבדך מלחמת סיחון ועוג, כדכתיב [24] ראה החלתי תת לפניך, הראני מלחמת שלשים ואחד מלכים]: 25. אעברה נא. *[24] אין נא אלא לשון בקשה: ההר הטוב הזה. [25] זו ירושלים: והלבנן. [25] זה בית המקדש: 26. ויתעבר ה׳. [26] נתמלא חמה: למענכם. [26] אתם גרמתם לי, וכן הוא אומר [27] ויקציפו על מי מריבה וירע למשה בעבורם: רב לך[ו]. [28] שלא יאמרו הרב כמה קשה והתלמיד כמה סרבן [מפציר]. ד״א [29] רב לך הרבה מזה שמור לך רב טוב הצפון [לך]: 27. וראה בעיניך. [30] בקשת ממני ואראה את הארץ הטובה, אני מראה לך את כלה, שנאמר [31] ויראהו ה׳ את כל הארץ: 28. וצו את יהושע. [32] על הטרחות ועל המשאות ועל המריבות [הריבות]: וחזקהו ואמצהו. בדבריך, שלא ירך לבו לומר כשם שנענש רבי עליהם כך

סופי

[12] עי״ג * במדבר ל״ב י״ז; [13] דברים ל״ג; [14] עי׳ ספרי; [15] שמות ל״ג; [16] עי׳ ספרי; [17] ספרי; [18] עי׳ ספרי; [19] ספרי; [20] שמות ל״ב; [21] ספרי פ׳ פנחס; [22] במדבר י״ד; [23] ספרי ועי׳ ספרי פ׳ פנחס; [24] דברים כ׳; *[24] ברכות ט׳, * שמות י״א ב׳; [25] ספרי; [26] ספרי פ׳ פנחס; [27] תהלים ק״ו; [28] סוטה י״ג ב׳; [29] ספרי; [30] עי׳ ספרי פ׳ פנחס; [31] דברים ל״ד; [32] ספרי פ׳ פנחס;

[ה] עי״ג * במדבר י״ב י״ג וכ״ז ט״ו; [ו] * די לך אל תרבה בבקשה שלא יאמרו

סופי ליענש עליהם, מבטיחו אני כי הוא יעבור והוא ינחיל: כי הוא יעבר. [33] אם יעבור לפניהם ינחלו ואם לאו לא ינחלו. וכן אתה מוצא כששלח מן העם אל העי והוא ישב [34] ויכו מהם אנשי העי וגו׳. וכיון שנפל על פניו אמר לו [34] קום לך. קם [ז] לך כתיב. אתה הוא העומד במקומך ומשלח את בני למלחמה. למה זה אתה נופל על פניך. לא כך אמרתי למשה רבך אם הוא עובר עוברין ואם לאו אין עוברין: 29. ונשב בגאי וגו׳. [35] ונצמדתם לע״ז. ואע״פ כן ועתה ישראל שמע אל החקים [35] והכל מחול לך, ואני לא זכיתי לימחל לי:

ד. 2. לא תספו. [1] כגון חמש פרשיות בתפילין חמשת מינין בלולב וחמש ציציות. וכן ולא תגרעו: 6. ושמרתם. [1] זו משנה: ועשיתם. כמשמעו: כי הוא חכמתכם ובינתכם וגו׳. בזאת תחשבו חכמים ונבונים לעיני העמים: 8. חקים ומשפטים צדיקם. הגונים ומקובלים: 9. רק השמר לך, פן תשכח את הדברים. אז כשלא תשכחו אותם ותעשום על אמתתם תחשבו חכמים ונבונים. ואם תעוותו אותם [שלא תעיתם ולא תדעום] מתוך שכחה תחשבו שוטים: 10. יום אשר עמדת. [א] מוסב על מקרא שלמעלה ממנו אשר ראו עיניך, יום אשר עמדת בחרב אשר ראיתם את הקולות ואת הלפידים: יִלְמְדוּן, ילפון, לעצמם: [יְלַמֵּדוּן. יאלפון, לאחרים]: 14. ואתי צוה ה׳. ללמד אתכם. תורה שבעל פה: 16. סמל. צורה: 19. ופן תשא עיניך. להסתכל בדבר ולתת לב לטעות אחריהם: אשר חלק ה׳. [2] להאיר להם [ב]. ד״א [3] לאלוהות. לא מנען מלטעות אחריהם אלא החליקם בדברי הבליהם לטרדם מן העולם. וכן הוא אומר [4] כי החליק אליו בעיניו למצוא עונו לשנוא: 20. מכור. כור הוא כלי שמזקקים בו את הזהב: 21. התאנף. נתמלא רוגז [*4]: על דבריכם. על אדותיכם. על עסקיכם: 22. כי אנכי מת וגו׳ אינני עבר. [5] מאחר שמת מהיכן יעבור? אלא אף עצמותי אינם עוברים: 23. תמונת כל. תמונת כל דבר: אשר צוך ה׳. אשר צוך עליו שלא לעשות: 24. אל קנא. מקנא לנקום [אנפר״מנט בלעז] מתחרה על רוגזו להפרע מעובדי ע״ז: 25. ונושנתם. [6] רמז להם שיגלו ממנה לסוף שמונה מאות וחמשים ושתים שנה כמנין ונושנתם. והוא הקדים והגלם לסוף שמונה מאות וחמשים, והקדים שתי שנים לונושנתם כדי שלא יתקיים בהם [7] כי אבד תאבדון, וזהו שנאמר [8] וישקוד ה׳ על הרעה ויביאה עלינו כי צדיק ה׳ אלהינו, צדקה עשה עמנו שמהר להביאה שתי שנים לפני זמנה: 26. העידתי בכם. הנני מזמינם להיות עדים שהתריתי בכם: 28. ועבדתם שם אלהים. כתרגומו, משאתם עובדים לעובדיהם כאלו אתם עובדים להם: 31. לא ירפך, מלהחזיק בך בידיו. ולשון לא ירפך לשון לא יפעיל הוא. לא יתן לך רפיון, לא יפריש אותך מאצלו

[33] ע׳ ספרי: [34] יהושע ז׳: [35] ע׳ ספרי כאן וכפ׳ פנחס:

ד [1] ספרי פ׳ רלה: [2] ע׳ מגילה ט׳ ב׳: [3] ע״ז נ״ה: [4] תהלים ל״ו: [*4] וכן * לעיל ח׳ ל״ז: [5] ספרי פ׳ פנחס: [6] סנהדרין ל״ח וגטין פ״ח: [7] פסוק כ״ו: [8] דניאל ט׳:

הרב כמה קשה שאינו שומע לתלמיד ותלמיד כמה סרבן מפציר ולשון חכמים הוא כך היו מסרבין בו לישא את בת אחותו בנדרים: [ז] קם לך ולא קום לך (מלא ו׳) כאשר הוא בקצת ספרים וע״ג * יהושע ז׳ וכוונת הדרוש על תיבת קם שהיא חסרה וע״ג במנחת שי:

ד [א] וכן מנה רב סעדיה גאון פסוק זה בתוך עשרה פסוקים שהם זוגות שהם סמוכים ודבוקים עם הפסוקים הבאים אחריהם (ע׳ פסוקים האלה באהל יוסף בראש׳ פ׳ חיי שרה) ולא כן דעת חז״ל בדרשתם בקדושין ל׳ ע״ש במהרש״א: [ב] * שאם לא כן יאמר בן נח מותר בע״ז ומדרשו

מאצלו, וכן [9] אחזתיו ולא ארפנו. שלא ננקד אָרפנו. כל לשון רפיון מוסב על לשון מפעיל ומתפעל. כמו [10] הרפה להם, תן לה רפיון, [11] הרף ממני, התרפה ממני: 32. לימים ראשנים. על ימים ראשונים: ולמקצה השמים. וגם שאל לכל הברואים אשר מקצה אל קצה, זהו פשוטו. ומדרשו [12] מלמד על קומתו של אדם שהיתה מן הארץ עד השמים והוא השיעור עצמו אשר מקצה אל קצה: הנהיה כדבר הגדול הזה. ומהו הדבר הגדול? השמע עם וגו׳: 34. הנסה אלהים. [13] הכי עשה נסים [ג] שום אלוה לבוא לקחת לו גוי וגו׳. כל ההי״ן הללו תמיהות הן, לכך נקודות הן בחטף פתח, הנהיה הנשמע השמע הנסה: במסת. על ידי נסיונות הודיעם גבורותיו. כגון [14] התפאר עלי אם אוכל לעשות כן, הרי זה נסיון: באתת. בסימנין להאמין שהוא שלוחו של מקום. כגון [15] מה זה בידך: ובמופתים. הם נפלאות, שהביא עליהם מכות מופלאות: ובמלחמה. בים, שנאמר [16] כי ה׳ נלחם להם: 35. הראת. כתרגומו איתחזיתא. כשנתן הקב״ה את התורה [17] פתח להם שבעה רקיעים וכשם שקרע את העליונים כך קרע את התחתונים וראו שהוא יחידי, לכך נאמר אתה הראת לדעת: 37. ותחת כי אהב. וכל זה תחת אשר אהב: [ויוצאך בפניו. [18] כאדם המנהיג בנו לפניו, שנאמר [19] ויסע מלאך האלהים ההולך וגו׳ וילך מאחריהם. ד״א] ויוצאך בפניו [19] בפני אבותיו, כמה שנאמר [20] נגד אבותם עשה פלא. ואל תתמה על שהזכירם בלשון יחיד שהרי כתבם בלשון יחיד ויבחר בזרעו אחריו: 38. ממך מפניך. סרסהו ודרשהו להוריש מפניך גוים גדולים ועצומים ממך: כיום הזה. כאשר אתה רואה היום: 41. אז יבדיל. [21] נתן לב להיות חרד לדבר שיבדילם, ואף על פי שאינן קולטות עד שיבדלו אותן של ארץ כנען אמר משה מצוה שאפשר לקיימה אקיימנה: בעבר הירדן מזרחה שמש. באותו עבר שבמזרחו של ירדן: מזרחה שמש. [ד] לפי שהוא דבוק נקודה ריי״ש בחטף, מזרח של שמש מקום זריחת השמש: 44. וזאת התורה. זו שהוא עתיד לסדר אחר פרשה זו: 45–49. אלה העדת. אשר דבר. הם הם אשר דבר בצאתם ממצרים [ה] חזר ושנאה להם בערבות מואב אשר בעבר הירדן שהוא במזרח, שהעבר השני היה במערב:

ה, 3–4 לא את אבתינו בלבד כרת ה׳ וגו׳, כי אתנו. פנים בפנים.
[1] א״ר ברכיה כך אמר משה אל תאמרו אני מטעה אתכם על לא דבר כדרך שהסרסור

[9] שיר ג׳; [10] מלכים ב׳ ד׳; [11] דברים ט׳; [12] סנהדרין ל״ח ב׳: [13] ועי׳ ת״א; [14] שמות ח׳: [15] שם ד׳ [16] שמות י״ד; [17] המאמר הזה נמצא במדרש שיר השירים שהוציא לאור עפ״י כ״י הרב ד״ר גרינהוט פרשה א׳ שם ועי״ג פסיקתא רבתי פ׳ מתן תורה קרוב לסוף הפרשה; [18] ע׳ לעיל * א׳ ל״א וע״ג מכילתא פ׳ בשלח; [19] שמות י״ד; [20] תהלים ע״ח; [21] מכות י׳ ע״ב * במדבר ל״ה י״ג;

ה [1] וכן פסיקתא רבתי פ׳ י׳ הדברים קמייתא;

להחליקן בדברים כדי לטרדן מן העולם: [ג] לפי דעת רש״י על פי פשטות הכתוב שם אלהים זה הוא חול ולא נראה כן דעת חז״ל בשבועות דף ל״ה ובמס׳ סופרים פרק ד׳ ובירושלמי מגילה פרק א׳ כי לא נמנה פסוק זה שם בין השמות שהן חול וע״ג בת״א ובת״י וכבר קודם רש״י חשב דונש שם זה חול וזה לשונו של דונש בהשגותיו נגד ר׳ סעדיה ואמר בפירוש או הנסה אלהים הקב״ה, עשה אלהים שבכאן קודש והוא אינו אלא חול ואין בו ספק. ואם אמר אומר מאין אתה אומר כך שהנסה מן נסיון והיה ראוי לומר זולתו, ונשיבהו ונאמר כי זה מצוי בכל המקרא כולו קרוי אלהים אחרים כדכתיב קראו בקול גדול כי אלהים הוא ואשר יברר זה הפירוש אמרו או הנסה ופירושו או הנסה אלהים אחרים להוציא גוי מתחת ידי גוי במסות ובאותות וגו׳ ככל אשר עשה לכם וגו׳ ובאמרו כך נתברר שאלהים שבכאן חול בני זחול זחול ואל תאמר חול לקדש ולקדש חול ואל תבהל בני במצות ובחול ודבר אמת לעד תנחול נחול: [ד] ע׳ * בראשית ד׳ ט״ז: [ה] [ממצרים דבר להם בערבות מואב שבעבר הירדן שהוא וכו׳ במערב ופה״ד ואח״כ ד״ה בעבר הירדן. חזר ושנאה להם]:

שהסרסור עושה בין המוכר ללוקח. הרי [א] הלוקח עצמו מדבר עמכם: 5. לאמר. *[1] מיסב על דבר ה' עמכם בהר מתוך האש. לאמר אנכי ה' וגו' ואנכי עמד בין ה' וביניכם: 7. על פני. בכל מקום אשר אני שם. וזהו כל העולם. ד"א [2] כל זמן שאני קים: עשרת הדברות כבר פירשתים: 12. שמור. [2] ובראשונות הוא אומר [3] זכור? שניהם בדבור אחד ובתיבה אחת נאמרו ובשמיעה אחת נשמעו: כאשר צוך. [4] קודם מתן תורה במרה: 15. וזכרת כי עבד היית וגו'. על מנת כן פדאך שתהיה לו עבד ותשמור מצותיו: 16. כאשר צוך. [5] אף על כבוד אב ואם נצטוו במרה, שנאמר [6] שם שם לו חק ומשפט: 17. ולא תנאף [7] אין [לשון] ניאוף אלא באשת איש: 18. ולא תתאוה. ולא תירוג. אף הוא לשון חמדה. כמו [8] נחמד למראה דמתרגמינן דמרגג למחזי: 19. ולא יסף. מתרגמינן [9] ולא פסק [ב], כי קולו חזק וקיים לעולם. ד"א ולא יסף לא הוסיף להראות באותו פומבי: 24. ואת תדבר אלינו. [ג] התשתם את כחי כנקבה, שנצטערתי עליכם ורפיתם את ידי כי ראיתי שאינכם חרדים להתקרב אליו מאהבה וכי לא היה יפה לכם ללמוד מפי הגבורה ולא ללמוד ממני:

ו, 4. ה' אלהינו ה' אחד. [1] ה' שהוא אלהינו עתה ולא אלהי האומות הוא עתיד להיות ה' אחד, שנאמר [2] כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כלם בשם ה', ונאמר [3] ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד: 5–6. ואהבת. [4] עשה דבריו מאהבה. אינו דומה העושה מאהבה לעושה מיראה, העושה אצל רבו מיראה כשהוא מטריח עליו מניחו והולך לו: בכל לבבך. [5] בשני יצריך. ד"א בכל לבבך [5] שלא יהיה לבך חלוק על המקום: ובכל נפשך. [6] אפילו הוא נוטל את נפשך: ובכל מאדך. [6] בכל ממונך, יש לך אדם שממונו חביב עליו מגופו לכך נאמר בכל מאדך. ד"א ובכל מאדך [7] בכל מדה ומדה שמודד לך בין במדת הטוב בין במדת הפורענות. וכן דוד הוא אומר [8] כוס ישועות אשא. צרה ויגון אמצא וגו': [9] ומהו האהבה? והיו הדברים האלה. שמתוך כך אתה מכיר בהקב"ה ומדבק בדרכיו: אשר אנכי מצוך היום. [9] לא יהיו בעיניך כדיוטגמא ישנה שאין אדם סופנה אלא כחדשה שהכל רצין לקראתה. דיוטגמא מצות המלך הבאה במכתב: 7. ושננתם. לשון חדוד הוא [10] שיהיו מחודדים בפיך [א] שאם ישאלך אדם דבר לא תהא צריך לגמגם בו אלא אמור לו מיד: לבניך. [11] אלו התלמידים. מצינו בכל מקום שהתלמידים קרוים בנים (שנאמר [12] בנים אתם לה' אלהיכם), ואומר [13] בני הנביאים אשר בבית אל. וכן בחזקיהו שלמד תורה לכל ישראל וקראם בנים, שנאמר [14] בני עתה אל תשלו. וכשם שהתלמידים קרוים בנים, שנאמר [15] בנים אתם לה' אלהיכם. כך הרב קרוי אב. שנאמר [16] אבי אבי רכב ישראל וגו'

*[1] וכן לפי ת"א וע' ת"י; [2] מכילתא פ' יתרו: [3] שמות כ'; [4] שבת פ"ז; [5] סנהדרין כ"ו; [6] שמות ט"ו; [7] ע"ג * שמות כ' י"ג: [8] בראשית ב': [9] וכן סוטה י' סנהדרין י"ז:

ו [1] ע' ספרי; [2] צפניה ג': [3] זכריה י"ד; [4] ספרי; [5] ספרי ברכות כ"ד; [6] ספרי ברכות ס"א ב'; [7] שם כ"ד ספרי; [8] תהלים קט"ז; [9] ספרי; [10] ספרי קדושין ל': [11] ספרי; [12] דברים י"ד: [13] מלכים ב' ב': [14] ד"ה ב' כ"ט; [15] דברים י"ד; [16] מלכים ב' ב' וי"ב:

ה [א] בפסיקתא רבתי הנוסחא הרי המוכר עצמו והיא היא: [ב] לפי שמדת בשר ודם אינן יכולין לדבר כל דבריהם בנשימה אחת ומדת הקב"ה אינו כן לא היה פוסק ומשלא היה פוסק לא היה מוסיף לפי שקולו חזק וקיים לעולם ד"א וכו'. ג' הרמ': [ג] ע"ג * במדבר י"א ט"ו ברכות ל"ב ע"א:

[א] * חזור עליהם וברוק בעומקם שאם ישאלך אדם לא תצטרך לגמגם אלא שתוכל לומר מיד:

ונו׳: ודברת בם. [17] שלא יהא עיקר דבורך אלא בם. עשם עיקר ואל תעשם טפל: ובשכבך. [18] יכול אפילו שכב בחצי היום? [ב] ת״ל [ג][ובקומך. יכול אפילו עמד בחצי הלילה? ת״ל בשבתך בביתך] ובלכתך בדרך. דרך ארץ דברה תורה זמן שכיבה וזמן קימה [ד]: 8. וקשרתם לאות על ידך. אלו תפילין שבזרוע: והיו לטטפת בין עיניך. אלו תפילין שבראש. [19] ועל שם מנין פרשיותיהם נקראו טוטפות. [ה] טט בכתפי שתים פת באפריקי שתים: 9. מזזות ביתך. [י] מזוזת כתיב, שאין צריך אלא אחת [על האחת]: ובשעריך. [20] לרבות שערי חצרות ושערי מדינות ושערי עיירות: 11. חצובים. לפי שהיה מקום טרשין וסלעים נופל בו לשון חציבה: 12. מבית עבדים. כתרגומו מבית עבדותא. ממקום שהייתם שם עבדים: 13. ובשמו תשבע. אם יש בך כל המדות הללו שאתה ירא את שמו ועובד אותו אז בשמו תשבע. שמתוך שאתה ירא את שמו תהא זהיר בשבועתך, ואם לאו לא תשבע: 14. מאלהי העמים אשר סביבותיכם. הוא הדין לרחוקים אלא לפי שאתה רואה את סביבותיך תועים אחריהם הוצרך להזהיר עליהם ביותר: 16. במסה. כשיצאו ממצרים שנסוהו במים. שנאמר [21] היש ה׳ בקרבנו: 18. הישר והטוב. זו פשרה לפנים משורת הדין: 19. כאשר דבר. [22] והיכן דבר? [23] והמותי את כל העם ונו׳: 20. כי ישאלך בנך מחר. [24] יש מחר שהוא אחר זמן:

ז. 1. ונשל. לשון השלכה והתזה. וכן [1] ונשל הברזל: 2. ולא תחנם. [2] לא תתן להם חן [א]. אסור [לו] לאדם לומר כמה נאה גוי זה. דבר אחר [2] לא תתן להם חנייה בארץ [בקרקע]: 4. כי יסיר את בנך מאחרי. [3] בנו של גוי כשישא את בתך יסיר את בנך אשר תלד לו בתך מאחרי. למדנו שבן בתך הבא מן הגוי קרוי בנך. אבל בן בנך הבא מן הגויה אינו קרוי בנך (אלא בנה). שהרי לא נאמר על בתו לא תקח כי תסיר את בנך מאחרי [ב]: 5. מזבחתיהם. של בנין: ומצבתם. אבן אחת: ואשירהם. [4] אילנות שעובדין אותן [ג]: ופסיליהם. צלמים: 7. לא מרבכם. כפשוטו. ומדרשו [ד] [5] לפי שאין אתם מגדילים עצמכם כשאני משפיע לכם טובה

[17] ספרי; [18] ע׳ ספרי; [19] סנהדרין ד׳ וע׳ ספרי; [20] יומא י״א ע״ב ספרי; [21] שמות י״ז; [22] ספרי; [23] שמות כ״ג; [24] מכילתא פ׳ כח:

ז [1] דברים י״ט: [2] ע״ז כ׳; [3] יבמות כ״ג קדושין ס״ח; [4] ע״ז מ״ח; [5] חולין פ״ט:

[ב] ת״ל ל׳ לפי דעת י״ד וכן לפי נ׳ פסיקתא זוטר׳: [ג] [ובלכתך בדרך דרך ארץ וכו׳]. והיא גם נ׳ המזרחי ובעל זית רענן, ונוסחת רש״י שלפנינו היא כמו שהיתה נוסחת המזרחי בספרי וע׳ הנוסח בספרי שלפנינו: [ד] ע׳ ברכות דף י׳ ע״ב (במשנה): [ה] ע׳ * שמות י״ג ט״ז: [י] מזוזת כתיב שאין צריך אלא האחת. נ׳ ספר הזכרון ואור תורה מדפוס פורטינאל וע״ע מה שכתבתי בלקוטים:
ז [א] * שלא יאמר כמה גוי זה נאה: הי״ג א״כ לכתוב ולא תחונם. בקריאתו מלא דמשמע לשון חנינה והוא חן: מאי לא תחנם. חסר קרי ביה לא תחנם לשון חניית קרקע: שמע מינה כולהו תניא נמי. דכולהו ילפי מהאי קרא לא תתן להם חנייה מדלא כתיב תחונם קרי ביה תחנם לא תתן להם הן קרי ביה לא תחונם לשון חנינה והיינו חן מתנת חנם קרי ביה לא תחינם לשון חנם: [ב] * מדלא כתיב כי תסיר ש״מ ה״ק בתך לא תתן לבנו כי יסיר בעל בתך את בנך שתלד לו בתך מאחרי אבל אבתו לא תקח לבנך לא קמהדר ולא קרינן ביה כי תסיר בת הנכרי את בנך שתלד מאחרי אלמא בנך מן הנכרי שילדה לו בתך קרוי בנך ואין בנך הבא מן הנכרית קרוי בנך: שמע מינה. מדכתיב כי יסיר את בנך ומוקמינן ליה בבן שתלד בתך לנכרי אלמא בן בתך הבא מן הנכרי קרוי נמי בנך (וע׳ תוס׳ בקרושין ס״ח ד״ה בנך הבא בשם ר״ת): [ג] * כל שעובדין אותה. את האילן עצמו אבל אם עובדין את ע״ז שתחתיו האילן מותר: [ד] * לפי שאין אתם מרבין עצמכם אלא ממעטין לפיכך חלק בכם כי אתם המעט ממעיטין

[2] ולא זה הוא הארון שעשה בצלאל, שהרי משכן לא נתעסקו בו עד לאחר יום הכפורים, כי ברדתו מן ההר צוה להם על מלאכת המשכן, [3] ובצלאל עשה משכן תחלה ואחר כך ארון וכלים, נמצא זה ארון אחר היה, וזהו שהיה יוצא עמהם למלחמה, ואותו שעשה בצלאל לא יצא למלחמה אלא בימי עלי ונענשו עליו ונשבה: 6–7. ובני ישראל נסעו מבארת בני יעקן מוסרה. [4] מה ענין זה לכאן, ועוד וכי מבארות בני יעקן נסעו למוסרה והלא ממוסרה באו לבני יעקן, שנאמר [5] ויסעו ממוסרה וגו׳. ועוד שם מת אהרן והלא בהר ההר מת צא וחשוב ותמצא שמנה מסעות ממוסרות להר ההר ? אלא אף זו מן התוכחה, ועוד זאת עשיתם כשמת אהרן בהר ההר לסוף ארבעים שנה ונסתלקו ענני כבוד יראתם לכם ממלחמת מלך ערד ונתתם ראש לחזור למצרים, וחזרתם לאחוריכם שמנה מסעות עד בני יעקן ומשם למוסרה שם נלחמו בכם בני לוי והרגו מכם ואתם מהם עד שהחזירו אתבם בדרך חזרתכם, ומשם חזרתם הגדגדה הוא חור הגדגד. ומן הגדגדה וגו׳, [6] ובמוסרה עשיתם אבל כבד על מיתתו של אהרן שגרמה לכם זאת ונרמה לכם כאלו מת שם. [7] וסמך משה תוכחה זו לשיבור [לשבירת] הלוחות לומר שקשה מיתתן של צדיקים לפני הקב״ה כיום שנשתברו בו הלוחות ולהודיעך שהוקשה לו מה שאמרו [8] נתנה ראש לפרוש ממנו כיום שעשו בו את העגל: 8. בעת ההוא הבדיל ה׳ וגו׳. מוסב לענין הראשון, בעת ההוא. בשנה הראשונה לצאתכם ממצרים וטעיתם בעגל ובני לוי לא טעו, הבדילם המקום מכם. וסמך מקרא זה לחזרת בני יעקן לומר שאף בזו לא טעו בה בני לוי אלא עמדו באמונתם: [לשאת את ארון. הלוים: לעמד לפני ה׳ לשרתו ולברך בשמו. [9] הכהנים והוא נשיאת כפים: 9. על כן לא היה ללוי חלק. לפי שהובדלו לעבודת מזבח ואינן פנויין לחרוש ולזרוע: ה׳ הוא נחלתו. נוטל פרס מזומן מבית המלך]: 10. ואנכי עמדתי בהר. לקבל הלוחות האחרונות, ולפי שלא פירש למעלה כמה עמד בהר בעליה אחרונה זו חזר והתחיל בה: כימים הראשנים. של לוחות הראשונות, מה הם ברצון אף אלו ברצון אבל האמצעיים שעמדתי שם להתפלל עליכם היו בכעס[*9]: 11. ויאמר ה׳ אלי וגו׳. אף על פי שסרתם מאחריו וטעיתם בעגל אמר לי [10] לך נחה את העם: 12. ועתה ישראל. אף על פי שעשיתם כל זאת עודנו רחמיו וחבתו עליכם ומכל מה שהטאתם לפניו אינו שואל מכם כי אם ליראה וגו׳. ורבותינו דרשו [11] מכאן הכל בידי שמים [א]חוץ מיראת שמים: 13. לשמר את מצות ה׳. ואף היא לא לחנם אלא לטוב לך שתקבלו שכר: 14. הן לה׳ אלהיך. הכל. אף על פי כן רק באבתיך חשק ה׳ מן הכל: 15. בכם. כמו שאתם רואים אתכם חשוקים מכל העמים כיום הזה: 16. ערלת לבבכם. אוטם לבבכם וכיסויו: 17. ואדני האדנים. לא יוכל שום אדון להציל אתכם מידו: לא ישא פנים. אם תפרקו עולו: ולא יקח שחד. [ב] לפייסו בממון:

עשה

[2] ע׳ ירושלמי שקלים פ׳ ה׳; [3] ברכות נ״ה; [4] ירושלמי סוטה פ׳ א׳ מכילתא פ׳ בשלח תנחומא פ׳ חקת: [5] במדבר ל״ג; [6] ע׳ סדר״א פ׳ י״ז: [7] ויקרא רבה פ׳ כ׳; [8] במדבר י״ד; [9] ערכין י״א: *[9] לעיל ע׳ י״ח; [10] שמות ל״ב; [11] ברכות ל״ג ב׳;

י [א] * כל הבא על האדם ביד הקב״ה הוא כגון ערוך קצר עני עשיר חכם שוטה לבן שחור הכל בידי שמים הוא אבל צדיק ורשע אינו בא על ידי שמים את זו מסר בידו של אדם ונתן לפניו שני דרכים והוא יבחר לו יראת שמים; [ב] וע׳ ברמב״ם לאבות סוף פרק י׳ שפירש שאינו לוקח שוחד המצוה בשביל העבירה:

18. עשה משפט יתום ואלמנה. הרי גבורה [12] ואצל גבורתו (אתה מוצא) ענותנותו: ואהב גר לתת לו לחם ושמלה. [13] ודבר חשוב הוא זה. שכל עצמו של יעקב אבינו על זה נתפלל [14] ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש: 19. כי גרים הייתם. [15] מום שבך אל תאמר לחברך: 20. את ה׳ אלהיך תירא. ותעבוד לו ותדבק בו. ולאחר שיהיו בך כל המדות הללו אז בשמו תשבע.

יא. 2. וידעתם היום. תנו לב לדעת ולהבין ולקבל תוכחתי: כי לא את בניכם. אני מדבר עכשיו שיוכלו לומר אנו לא ידענו ולא ראינו בכל זה: 6. בקרב כל ישראל. [1] כל מקום שהיה אחד מהם בורח הארץ נבקעת מתחתיו ובולעתו אלו דברי רבי יהודה. אמר לו רבי נחמיה והלא כבר נאמר [2] ותפתח הארץ את פיה ולא פיותיה. אמר לו ומה אני מקיים בקרב כל ישראל אמר לו שנעשית הארץ מדרון כמשפך וכל מקום שהיה אחד מהם [בורח] היה מתגלגל ובא עד מקום הבקיעה: ואת כל היקום אשר ברגליהם. [3] זה ממונו של אדם שמעמידו על רגליו: 7. כי עיניכם הראת. מוסב על המקרא האמור למעלה [4] כי לא את בניכם אשר לא ידעו וגו׳ כי אם עמכם אשר עיניכם הרואות וגו׳: 10. לא כארץ מצרים הוא. [5] אלא טובה הימנה ונאמרה הבטחה זו לישראל ביציאתם ממצרים שהיו אומרים שמא לא נבוא אל ארץ טובה ויפה כזו. יכול בגנותה הכתוב מדבר וכך אמר להם לא כארץ מצרים היא אלא רעה הימנה? ת״ל [6] וחברון שבע שנים נבנתה לפני וגו׳ אדם אחד בנאן חם בנה צוען למצרים בנו וחברון לכנען דרך ארץ אדם בונה את הנאה ואחר כך בונה את הגרוע [הכעור] שפסולתו של ראשון הוא נותן בשני ובכל מקום החביב קודם. הא למדת שחברון יפה מצוען ומצרים משובחת מכל הארצות שנאמר [7] כגן ה׳ כארץ מצרים. וצוען שבח ארץ מצרים היא שהיא מקום מלכות שכן הוא אומר [8] כי היו בצוען שריו. וחברון פסולתה של ארץ ישראל לכך הקצוה לקברות מתים ואף על פי כן היא יפה מצוען. ובכתובות [9] [ובמסכת כתובות] דרשו בענין אחר אפשר אדם בונה בית לבנו קטן ואחר כך לבנו גדול אלא [א] שמבונה על אחד משבעה בצוען: אשר יצאתם משם. [10] אפילו ארץ רעמסס [וארץ גושן] אשר ישבתם בה והיא במיטב ארץ מצרים שנאמר [11] במיטב הארץ וגו׳ אף היא אינה כארץ ישראל: והשקית ברגלך. [12] [ב] ארץ מצרים היתה צריכה להביא מים מנילוס ברגלך ולהשקותה. צריך אתה לנדד משנתך ולעמול. והנמוך שותה ולא הגבוה ואתה מעלה המים מן הנמוך לגבוה. אבל זו למטר השמים תשתה מים אתה ישן על מטתך והקב״ה משקה נמוך וגבוה גלוי ושאינו גלוי כאחת: כגן הירק. שאין די לו בגשמים ומשקין אותו ברגל ובכתף: 11. ארץ הרים ובקעת. [12] משובח ההר מן המישור שהמישור בבית כור אתה זורע כור אבל ההר בית כור ממנו חמשת כורין ארבעה מארבעה שפועיו ואחד בראשו: ובקעת. הן מישור: 12. אשר ה׳ אלהיך

דרש

[12] מגילה ל״א; [13] ב״ר פ׳ ע׳; [14] בראשית כ״ח; [15] ב״מ נ״ט ב׳;

יא [1] ילקוט פ׳ קרח בשם ילמדנו: [2] במדבר ט״ז; [3] סנהדרין ק״י פסחים קי״ט; [4] פסוק ב׳; [5] ספרי; [6] במדבר י״ג; [7] בראשית י״ג; [8] ישעיה ל׳; [9] דף קי״ב: [10] ספרי; [11] בראשית מ״ז; [12] ספרי;

יא [א] * מבונה. בנויה בכל טוב מבונה לשון פרי כדכתיב ואבנה גם אנכי ממנה: [ב] להטעין על כתפך מים ולהלך ברגליך סביבותיה להשקותה למה ליה למכתב רגלך לומר שמקום מהלכו

דרש אתה. [13] והלא אף כל הארצות הוא דורש שנאמר [14] להמטיר על ארץ לא איש, אלא כביכול אינו דורש אלא אותה, ועל ידי אותה דרישה שדורשה דורש את כל הארצות עמה: תמיד עיני ה' אלהיך בה. לראות מה היא צריכה ולחדש לה [עליה] גזירות עתים לטובה עתים לרעה כו' ג כדאיתא בר"ה[15]: מרשית השנה. [16] מראש השנה נידון מה יהא בסופה: 13. והיה אם שמע. והיה מוסב על האמור למעלה למטר השמים תשתה מים: והיה אם שמע תשמעו. [17] ד אם שמוע בישן תשמעו בחדש [18] וכן [19] אם שכוח תשכח אם התחלת לשכוח סופך שתשכח כולה, שכן כתיב במגילה [ה במגילת חסידים] אם תעזבני יום יומים אעזבך: מצוה אתכם היום. [20] שיהיו עליכם חדשים כאלו שמעתם בו ביום [*20]: לאהבה את ה'. [21] שלא תאמר הרי אני לומד בשביל שאהיה עשיר בשביל שאקרא רב בשביל שאקבל שכר אלא כל מה שתעשה עשה מאהבה וסוף הכבוד לבוא: ולעבדו בכל לבבכם. [21] עבודה שהיא בלב וזהו היא תפלה שהתפלה קרויה עבודה שנאמר [22] אלהך די אנת פלחליה בתדירא, וכי יש פולחן בבבל? אלא על שהיה מתפלל שנאמר [22] וכוין פתיחן לה וגו', וכן בדוד הוא אומר [23] תכון תפלתי קטרת לפניך: בכל לבבכם ובכל נפשכם. [24] והלא כבר הזהיר על כך [25] בכל לבבך ובכל נפשך, אלא אזהרה ליחיד אזהרה לצבור: 14. ונתתי מטר ארצכם. [26] עשיתם מה שעליכם אף אני אעשה מה שעלי: בעתו. בלילות שלא יטריחו אתכם. דבר אחר [27] בעתו בלילי שבתות שהכל מצויין בבתיהם: יורה. [28] היא רביעה הנופלת לאחר הזריעה שֶׁמַּרְוָה את הארץ ואת הזרעים: ומלקוש. רביעה היורדת סמוך לקציר למלאת התבואה בקשיה. ולשון מלקוש דבר המאוחר כדמתרגמינן [29] והיה העטופים ללבן, לקישא. ד"א [30] לכן נקראת מלקוש שיורדת על המלילות ועל הקשין: ואספת דגנך. [31] ואתה תאספנו אל הבית ולא אויביך כענין שנאמר [32] אם אתן את דגנך וגו' כי מאספיו יאכלוהו ולא כענין שנאמר [33] והיה אם זרע ישראל וגו': 15. ונתתי עשב בשדך. [34] שלא תצטרך להוליכה למדברות. ד"א [34] שתהיה גוזז תבואתך כל ימות הגשמים ומשליך לפני בהמתך ואתה מונע ידך ממנה שלשים יום קודם לקציר ואינה פוחתת מדגנה: ואכלת ושבעת. הרי זו ברכה אחרת שתהא ברכה מצויה בפת בתוך המעים: ואכלת ושבעת. 16. השמרו לכם. [34] כיון שתהיו אוכלים ושבעים השמרו לכם שלא תבעטו שאין אדם מורד בהקדוש ברוך הוא אלא מתוך שביעה שנאמר [35] פן תאכל ושבעת, ובקרך וצאנך ירביון, מה הוא אומר אחריו [35] ורם לבבך ושכחת: וסרתם. [36] לפרוש מן התורה ומתוך כך ועבדתם אלהים אחרים, שכיון שאדם פורש מן התורה הולך ומדבק בע"ז וכן דוד אמר [37] כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד וגו' ומי אמר לו כן? אלא כיון שאני מגורש מלעסוק בתורה הריני קרוב לעבוד

אלהים

[13] ספרי; [14] איוב ל"ח; [15] דף י"ז ב'; [16] שם ח'; [17] ע' סוכה מ"ו ב' על פסוק א' בדברים כ"ח וירוש' ברכות סוף פ' הרואה; [18] ע' ספרי על פסוק כ"ב דלקמן; [19] דברים ח'; [20] ע' ספרי על פסוק ל"ב לקמן: [*20] ע' * לעיל ו' ו' (עפ"י ספרי); [21] ספרי נדרים פ"ב; [22] דניאל ו'; [23] תהלים קמ"א; [24] ספרי; [25] דברים ו'; [26] ספרי; [27] ע' ספרי תענית כ"ג * ויקרא כ"ו ד'; [28] ספרי תענית ו'; [29] בראשית ל' וע' * שם; [30] תענית ו'; [31] ספרי; [32] ישעיה ס"ב; [33] שפטים ו'; [34] ספרי; [35] דברים ח'; [36] ספרי; [37] שמואל א' כ"ו;

להשקותה כשיעור רגל הוא * שבת פ"ה: ג * עתים לטובה בו'. פעמים שהעתים הנתונים לסוף השנה לטובה היא להקל עליה מן הפורענות הנגזר עליה בר"ה: ופעמים שהוא לרעה. לפחות מן הטובה שפסקו לה: ד * ד"א אם אתה שומע בישן. מחזר על תלמידך ששמעת: תשמע בחדש. תתחכם בו להבין דברים חדשים מתוך דברים ישנים. ה וכן בספרי ובירושלמי ברכות פרק ט' וגם ריש מדרש שמואל ע"ג ברשב"ם על התורה: בילקוט הג' במגילת סתרים:

אלהים אחרים: אלהים אחרים. [38]שהם אחרים לעובדיהם צועק אליו ואינו עונהו נמצא עשוי לו כנכרי: 17. את יבולה. [38]אף מה שאתה מוביל לה כענין שנאמר [39]זרעתם הרבה והבא מעט: ואבדתם מהרה. [40]על כל שאר היסורין אגלה אתכם מן האדמה שגרמה לכם לחטוא. משל למלך ששלח בנו לבית המשתה והיה יושב ומפקידו [[י]ומפקדו] אל תאכל יותר מצרכך שתבא נקי לביתך ולא השגיח הבן ההוא אכל ושתה יותר מצרכו והקיא וטנף את כל בני המסיבה נטלוהו בידיו וברגליו וזרקוהו אחורי פלטרין [פלטין]: מהרה. [41]איני נותן לכם ארכא, ואם תאמרו והלא נתנה ארכא לדור המבול שנאמר [42]והיו ימיו מאה ועשרים שנה, דור המבול לא היה להם ממי ללמוד, ואתם יש לכם ממי ללמוד: 18. ושמתם את דברי. [43]אף לאחר שתגלו היו מצויינים במצות, [י]הניחו תפילין ועשו מזוזות כדי שלא יהיו לכם חדשים כשתחזרו וכן הוא אומר [44]הציבי לך ציונים: 19. לדבר בם. [45]משעה שהבן יודע לדבר למדהו [46]תורה צוה לנו משה שיהא זה למוד דבורו. [47]מכאן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר, אביו משיח עמו בלשון הקדש ומלמדו תורה, ואם לא עשה כאן הרי הוא כאילו קוברו שנאמר ולמדתם אתם את בניכם לדבר בם וגו', 21. למען ירבו ימיכם וימי בניכם. אם עשיתם כן ירבו ואם לאו לא ירבו. שדברי תורה נדרשין מכלל לאו הן ומכלל הן לאו: לתת להם. [47]לתת לכם אין כתיב כאן אלא לתת להם, [מכאן מצינו] נמצינו למדים תחיית המתים מן התורה: 22. שמר תשמרון. אזהרת שמירות הרבה [47]להזהר בתלמודו שלא ישתכח: ללכת בכל דרכיו. [47]הוא רחום ואתה תהא רחום הוא גומל חסדים ואתה גומל חסדים: ולדבקה בו. [47]אפשר לומר כן והלא אש אוכלה הוא? אלא הדבק בתלמידים ובחכמים ומעלה אני עליך כאילו נדבקת בו: 23. והוריש ה'. [47]עשיתם מה שעליכם אף אני אעשה מה שעלי: ועצמים מכם. [47]אתם גבורים והם גבורים מכם שאם לא שישראל גבורים מה השבח [ההוא] שמשבח את האמוריים לומר ועצומים מכם אלא אתם גבורים משאר אומות והם [ואילו] גבורים מכם: 25. לא יתיצב איש וגו'. [47]אין לי אלא איש, אומה ומשפחה ואשה בכשפיה מנין תלמוד לומר לא יתיצב מכל מקום, אם כן מה תלמוד לומר איש, אפילו כעוג מלך הבשן: פחדכם ומוראכם [ח]. [47]והלא פחד הוא מורא אלא פחדכם על הקרובים ומוראכם על הרחוקים: פחד, לשון בעיתת פתאום, מורא לשון דאגה מימים רבים [ט]: כאשר דבר לכם. [47]והיכן דבר [48]את אימתי אשלח לפניך וגו':

ראה

[38] ספרי: [39] חגי א': [40] ע' ספרי: [41] ספרי: [42] בראשית ו': [43] ע' ספרי על פסוק י"ז: [44] ירמיה ל"א: [45] סוכה מ"ה: [46] דברים ל"ג: [47] ספרי: [48] שמות כ"ג:

[י] וכן בספרי: [י] א"א ע' ברמב"ן שכתב על דברי רש"י כי המצות האלה חובת הגוף הן שנהגו גם בחו"ל ובאמת בספרי לא חשב מצות פרטיות וע' בהכתב והקבלה שהראה על המדרש איכה פסוק קראתי למאהבי וזה"ל רשב"י פתח קרא בנביאי האמת שהיו מאהבין אותו להקב"ה, המה רמוני שהיו מרמין בי ואומרים לי הפרישו תרומות ומעשרות וכי יש תרומות ומעשרות בבבל אלא בשביל לאהביני להקב"ה הוא שירמיהו אמר הציבי לך ציונים הציוני במצות שיהיו ישראל מצויינים בהם עכ"ל והנה בזה יהיו דברי ר"ש שבמדרש מתאחדים עם דברי הספרי דסתם ספרי ר"ש ואפשר שנתהוה טעות ע"י ראשי תיבות תו"מ במובן תרומות ומעשרות ונשתבשו מאז ומקדם לקרוא תפילין ומזוזות: [ח] [על הרחוקים פחד לשון בעיתת פתאום על הקרובים מורא לשון דאגה וסה"ד]: (ועי"ג * פ' בשלח (שמות ט"ו ט"ז) על פסוק תפול עליהם אימתה ופחד): [ט] וצ"ע ברש"י סוטה כ' ב' ד"ה פחרא ששם פירש"י הכל בהיפוך ממה שכתב כאן ואולי

ראה.

26. ראה אנכי ברכה וקללה. האמורות בהר גרזים ובהר עיבל: 27. את הברכה. על מנת אשר תשמעו: 28. מן הדרך אשר אנכי מצוה אתכם היום ללכת וגו׳. הא למדת [כל] העובד ע״ז הרי הוא סר מכל הדרך שנצטוו ישראל [49] מכאן אמרו המודה בע״ז ככופר בכל התורה כולה: 29. ונתתה את הברכה. כתרגומו ית מברכיא את המברכים: על הר גרזים. [50] כלפי הר גרזים הופכין פניהם ופתחו בברכה [51] ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה וגו׳. כל הארורים שבפרשה [51] אמרו תחלה בלשון ברוך ואחר כך הפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה: 30. הלא המה. נתן בהם סימן: אחרי. [52] אחר העברת הירדן הרבה והלאה למרחוק. וזהו לשון אחרי [53] כל מקום שנאמר אחרי מופלג הוא: דרך מבוא השמש. להלן מן הירדן לצד מערב [54] וטעם המקרא מוכיח שהם שני דברים שננקדו [הנקודים] בשני טעמים אחרי נקוד בפשטא ודרך נקוד במשפל [והוא דנש] ואם היה אחרי דרך דבור אחד היה נקוד אחרי במשרת בשופר הפוך (ודרך בפשטא ורפה): מול הגלגל. [י] רחוק מן הגלגל: אלוני מורה. [55] שכם הוא שנאמר [56] עד מְקום שכם עד אלוני מורה: 31. כי אתם עברים את הירדן וגו׳. [57] נסים של ירדן יהיו סימן בידכם שתבאו ותירשו את הארץ:

יב. 2. אבד תאבדון. [1] אבד ואחר כך תאבדון מכאן לעוקר ע״ז שצריך לשרש אחריה [א]: את כל המקמות אשר עבדו שם וגו׳. [2] ומה תאבדון מהם את אלהיהם אשר על ההרים: 3. מזבח. של אבנים הרבה: מצבה. של אבן אחת והיא בימוס ששנויה במשנה [3] [ב] אבן שחצבה מתחלתה לבימוס: אשרה. אילן הנעבד: ואבדתם את שמם. [4] לכנות להם שם לגנאי [ג] בית גלייא קורין לה בית כריא, עין כל עין קוץ: 4. לא תעשון כן. להקטיר לשמים בכל מקום כי אם במקום אשר יבחר: ד״א [5] ונתצתם את מזבחתם ואבדתם את שמם. לא תעשון כן. אזהרה למוחק את השם ולנותץ אבן מן המזבח או מן העזרה. אמר ר׳ [ד] ישמעאל [יהושע] וכי תעלה על דעתך שישראל נותצין את המזבחות [למזבחות] אלא שלא תעשו כמעשיהם ויגרמו עונותיכם למקדש אבותיכם שיחרב: לשכנו תדרשו. [6] זה משכן שילה: 6. וזבחיכם. [7] שלמים של חובה: מעשרתיכם. [8] מעשר בהמה ומעשר שני לאכול לפנים מן החומה: תרומת ידכם. [8] אלו הבכורים שנאמר בהם [9] ולקח הכהן הטנא מידך: ובכרת בקרכם. לתת לכהן ויקריבם שם: 7. אשר ברכך ה׳. [10] לפי הברכה הָבָא: 8. לא תעשון ככל אשר אנחנו עשים וגו׳. מוסב למעלה על [11] כי אתם עברים את הירדן וגו׳ [12] [ה] כשתעברו את הירדן מיד אתם מותרים להקריב בבמה

[49] ספרי: [50] סוטה ל״ב: [51] לקמן כ״ז: [52] ע׳ ספרי סוטה ל״ג ב׳: [53] ב״ר פ׳ מ״ד: [54] ע״ג * יהושע ז׳ ט״ו: [55] ספרי סוטה ל״ב: [56] בראשית י״ב: [57] ספרי:

יב [1] ע״ז מ״ה ב׳ ספרי על פסוק ג׳: [2] ע׳ ספרי: [3] ע״ז מ״ז ב׳: [4] סם מ״ו: [5] ע׳ ספרי מכות כ״ב: [6] ע׳ ספרי כאן ולקמן פסוק י״א: [7] ע׳ ספרי: [8] ע׳ ספרי: [9] דברים כ״ו: [10] ספרי: [11] סימן י״א פסוק ל״א: [12] ע׳ ספרי זבחים קי״ז:

צ״ל גם כאן פחד לשון דאגה מימים רבים וכוראכם לשון בעיתת פתאום (חלקי אבנים): [י] ע׳ סוטה ל״ג ב׳ ורש״י שם וע״ג קרבן עדה לירושלמי סוטה פרק ז׳:

יב [א] ע״ג * ויקרא כ׳ ט״ו: [ב] * אבן שחצבה. מן ההר: מתחלה לבימוס. מקום מושב ע״ז שמושיב הצלם עליה ועובדין את הבימוס בע״ז עצמו: [ג] בית גליא. לשון גובה גלי: בית כריא. לשון חפירה ושפלות: [ד] וכן ברמב״ן, בספרי ובילקוט בשם ר׳ גמליאל: [ה] * באו לגלגל. כשעברו

בבמה כל י״ד שנה של כבוש וחלוק. ובבמה לא תקריבו כל מה שאתם מקריבים פה היום במשכן שהוא עמכם ונמשח והוא כשר להקריב בו חטאות ואשמות נדרים ונדבות. אבל בבמה אין קרב אלא הנידר והנידב. וזהו איש כל הישר בעיניו. נדרים ונדבות שאתם מתנדבים על ידי שישר בעיניכם להביאם ולא על ידי חובה אותם תקריבו [בבמה]: 9. כי לא באתם. כל אותן י״ד שנה אל המנוחה. [13] זו שילה. נחלה. [13] זו ירושלים: עד עתה. כמו עדיין: 10. ועברתם את הירדן וישבתם בארץ. משתחלקוה ויהא כל אחד מכיר את חלקו ואת שבטו [שדהו]: והניח לכם. [14] לאחר כבוש וחלוק ומנוחה מן [15] הגוים אשר הניח ה׳ לנסות בם את ישראל, ואין זאת אלא בימי דוד, אז 11. והיה המקום וגו׳. *[15] בנו לכם בית הבחירה בירושלים, וכן הוא אומר בדוד [16] ויהי כי ישב המלך בביתו וה׳ הניח לו מסביב מכל אויביו ויאמר המלך אל נתן הנביא ראה נא אנכי יושב בבית ארזים וארון האלהים יושב בתוך היריעה: שמא תביאו וגו׳. [17] למעלה אמור לענין שילה וכאן אמור לענין ירושלים [1] ולכך חלקם הכתוב ליתן היתר בין זו לזו. משחרבה שילה ובאו [להם] לנוב וחרבה נוב ובאו לגבעון היו הבמות מותרות עד שבאו לירושלים: מבחר נדריכם. [18] מלמד שיביא מן המובחר: 13. השמר לך. [18] ליתן לא תעשה על הדבר: בכל מקום אשר תראה. [18] אשר יעלה בלבך אבל אתה מקריב על פי נביא כגון אליהו בהר הכרמל: 14. באחד שבטיך. בחלקו של בנימין. [18] ולמעלה הוא אומר [19] מכל שבטיכם הא כיצד? כשקנה דוד את הגורן מארונה היבוסי גבה הזהב מכל [מן] השבטים ומכל מקום הגורן היה בחלקו של בנימין: 15. רק בכל אות נפשך. [20] במה הכתוב מדבר אם בבשר תאוה להתירה להם בלא הקרבת אימורים, הרי הוא אומר במקום אחר [21] כי ירחיב ה׳ אלהיך את גבולך וגו׳ ואמרת אכלה בשר וגו׳ במה זה מדבר? בקדשים שנפל בהם מום שֶׁיִּפָּדוּ ויאכלו בכל מקום. יכול יפדו על מום עובר? ת״ל רק: תזבח ואכלת

[13] ע׳ ספרי (על דעת ר׳ יהודה) זבחים קי״ט; [14] ע׳ ספרי; [15] שפטים ג׳; *[15] ע׳ ספרי; [16] שמואל ב׳ ז׳; [17] ספרי זבחים קי״ט; [18] ספרי; [19] פסוק ה׳: [20] ספרי; [21] פסוק כ׳;

את הירדן והוקבע אהל מועד שם ז׳ שנים שכבשו ושבע שחלקו: הותרו הבמות. כדילפינן לקמן מאיש כל הישר בעיניו: קדשי קדשים. הנאכלין לא קרבו בבמת יחיד כל שאין נידר ונידב אין קרב בבמה קטנה ואין מנחה בבמה הלכך עולה הוא דהואי ואין נאכלת וחטאת ואשם בבמות צבור הוא דקרבי ונאכלין לפנים מן הקלעים: קדשים קלים בכל מקום. דכיון שבטלוה דגלים והן היו הולכים בכל הארץ לכבשן ולא היתה חנייתן סביבות המשכן בטלה קדושת מחנה ישראל מעשר שני לא הוזכר כאן לפי שלא נהגו מעשרות עד לאחר ירושה וישוב: באי לשילה. לאחר חילוקו מיד קבעוהו בשילה: נאסרו הבמות. כדקתני והיא היתה מנוחה וכתיב כי לא באתם עד עתה וגו׳ כלומר כשתעברו את הירדן לא תקרבו בבמות ככל אשר אנחנו עושים פה היום שאנו מקריבין במשכן חטאות ואשמות אלא איש כל הישר בעיניו תעשו דהיינו נדרים ונדבות שאינן עליכם חובה אלא לפי מה הישר בעיניכם כי בעוד שתכבשו ותחלקו לא באתם עד עתה אל המנוחה ועברתם את הירדן וישבתם בארץ היינו לאחר ירושה וישיבה והיה המקום וגו׳ השמר לך וגו׳ היינו איסור הבמות: באו לנוב וגבעון. כשחרבה שילה ונלקח הארון בימי עלי באו לנוב וגבעון כמו שנ׳ אין לחם חול כי אם לחם קדש אשר מלפני ה׳ אלמא שלחן ומזבח התם דוה חרבה נוב בימי שאול באו לגבעון כדכתיב במלכים כי שם הבמה גדולה * זבחים קי״ב ב׳: [1] * ולמה חלקן הכתוב לכתוב את שניהם: ליתן היתר במה בין זה לזה. דהא קרא בהיתר במות דגלגל משתעי וקאמר עד מתי אני אומר לכם איש כל הישר בעיניו כי לא באתם עד עתה וגו׳ אבל לא משבאתם ואי אין היתר בין זו לזו לא ה״ל למכתב אלא מנוחה ומדכתיב נחלה ש״מ דהפסק להו אחר קדושת המנוחה תחזרו להיתר הראשון עד

ואכלת. [22] אין לך בהם היתר גיזה וחלב אלא אכילה על ידי זביחה: הטמא
והטהור. לפי שבאו מכח קדשים שנאמר בהם [23] והבשר אשר יגע בכל טמא לא
יאכל. הוצרך להתיר בו [24] שטמא וטהור אוכלים בקערה אחת [י] כצבי וכאיל
שאין קרבן באה מהם: כצבי וכאיל. [25] לפטרן מן הזרוע והלחיים והקיבה:
16. רק הדם לא תאכלו. אע״פ שאמרתי שאין לך בו זריקת דם במזבח לא
תאכלנו: תשפכנו כמים. [26] לומר לך שאין צריך כסוי: ד״א [27] הרי הוא כמים
להכשיר את הזרעים: 17. [ח] לא תוכל. [28] בא הכתוב ליתן לא תעשה על הדבר
[לא תוכל]. [29] רבי יהושע בן קרחה אומר יכול אתה אבל אינך רשאי. כיוצא בו
[30] ואת היבוסי יושבי ירושלים לא יכלו בני יהודה להורישם. יכולים היו אלא שאינן
רשאין [31] לפי שכרת להם אברהם ברית כשלקח מהם מערת המכפלה. ולא יבוסים
היו אלא חתיים היו אלא על שם העיר ששמה יבוס [נקראים יבוסים] כך מפורש
[31] בפרקי דרבי אליעזר. והוא שנאמר [32] כי אם הסירך העורים והפסחים. צלמים
שכתבו עליהם את השבועה: [ט] ובכרת בקרך. אזהרה לכהנים: ותרומת ידך.
[33] אלו הבכורים: 18. לפני ה׳. לפנים מן החומה: והלוי אשר בשעריך.
[33] אם אין לך לתת לו מחלקו כגון מעשר ראשון תן לו מעשר עני. הזמינהו על
שלמיך: 19. השמר לך. [33] ליתן לא תעשה על הדבר: על אדמתך. [34] אבל
בגולה אינך מוזהר עליו [י] יותר מעניי ישראל: 20. כי ירחיב וגו׳. [35] למדה תורה
דרך ארץ שלא יתאוה אדם לאכול בשר אלא מתוך רחבת ידים ועושר: בכל
אות נפשך וגו׳. [36] [יא] אבל במדבר נאסר להם בשר חולין אלא אם כן מקדישה
ומקריבה שלמים: 21. כי ירחק ממך המקום. ולא תוכל לבא ולעשות שלמים
בכל יום כמו עכשיו שהמשכן הולך עמכם: וזבחת. כאשר צויתך. [37] [יב] למדנו
שיש צווי בזביחה היאך ישחוט והן הלכות שחיטה שנאמרו [על פה] למשה בסיני:
22. אך כאשר יאכל את הצבי וגו׳. אינך מוזהר לאכלן בטהרה [38] אי מה
צבי ואיל חלבן מותר אף חולין הלבן מותר ת״ל אך: 23. רק חזק לבלתי
אכל הדם. [39] ממה שנאמר חזק אתה למד שהיו שטופים בדם לאכלו לפיכך
הוצרך לומר חזק דברי ר׳ יהודה. [40] ר׳ שמעון בן עזאי אומר לא בא הכתוב אלא
להזהירך

[22] ספרי בכורות ע״ו כ׳; [23] ויקרא ז׳; [24] עי׳ ספרי; [25] ספרי; [26] ספרי חולין פ״ד; [27] ספרי וחולין ל״ה:
[28] עי׳ ספרי מכות י״ט כ׳; [29] ספרי ע״ג; [*] יהושע ט״ו ס״ג ושמואל ב׳ ה׳ ח׳: [30] יהושע ט״ו: [31] פדר״א
פ׳ ל״ו; [32] שמואל ב׳ ה׳; [33] ספרי; [34] עי׳ ספרי ירושלמי סוף הוריות; [35] עי׳ היטב חולין פ״ד; [36] ספרי
חולין ע״ז כ׳; [37] ספרי חולין כ״ח; [38] עי׳ ספרי בכורות ט״ו: [39] ספרי; [40] עי׳ שם:

בואכם אל הנחלה: [י] בקערה אחת כצבי וכאיל שאין וכו׳ והכל דיבור אחד ושתי נקודות
המפסיקות הן טעות הדפוס כי דבור אחד הוא וכן נראה מדברי הרמב״ם (שם אפרים):
[ח] ברפוסים בשבוש לא תאכל והכונה כאן על פסוק י״ז וכן נראה, ומה שהביא רש״י בסמוך
בשם ריב״ק חוזר אל תחלת דבריו בכאן שאמר רש״י בא הכתוב ליתן לא תעשה על הדבר
אבל לדברי ריב״ק נראה שאין זה לאו גמור מלשונו שאמר יכול אתה אבל אינך רשאי:
[ט] פסחים על שם והוא צולע על ירכו העורים ותכהין עיניו מראות. (בכ״י אחר): [י] ונראה לפי שבא״י
יש לישראל נחלה וללוי אין נחלה צריך שיתנו עיניהם עליו אבל בגולה כשם שאין ללוי נחלה
כך אין לישראל נחלה אבל בשלהי הוריות מפרש דלוי קודם לישראל להחיותו ולהשבת אבדה
(ר״י בכור שור): [יא] * להתיר להם בשר תאוה. כשיבואו לארץ יוכלו לאכול בשר לתאבון בלא
שום הקרבה: שמתחלה. כשהיו במדבר משהוקם המשכן: נאסר להם בשר תאוה. שאין יכולין
לאכול בשר אלא בשר שלמים ואם היו שוחטין בלא קרבן היו ענושים כרת כדכתיב ואל פתח
אהל מועד לא הביאו וגו׳: נכנסו לארץ. נתרחקו מן המזבח: הותר להם. מן המקרא הזה
שיזבחו בשר לתאותן ויאכלו: [יב] *למד שנתפרשה לו מצות שחיטה על פה דהיכן צוהו בכתב:

להזהירך וללמדך עד כמה אתה צריך להתחזק במצות אם הדם שהוא קל להשמר ממנו שאין אדם מתאוה לו הוצרך לחזקך באזהרתו קל וחומר לשאר מצות: ולא תאכל הנפש עם הבשר. [41] אזהרה לאבר מן החי [יג]: 24. לא תאכלנו. [42] אזהרה לדם התמצית: 25. לא תאכלנו. [43] אזהרה לדם האברים: למען ייטב לך וגו'. [44] צא ולמד מתן שכרן של מצות אם הדם שנפשו של אדם קצה ממנו הפורש ממנו זוכה לו ולבניו אחריו קל וחומר לגזל ועריות שנפשו של אדם מתאוה להם: 26. רק קדשיך. אף על פי שאתה מותר לשחוט חולין לא התרתי לך לשחוט את הקדשים ולאכלן בשעריך בלא הקרבה אלא הביאם לבית הבחירה: 27. ועשית עלתיך. אם עולות הן, תן הבשר והדם על גבי המזבח. ואם זבחי שלמים הם דם זבחיך ישפך על המזבח תחלה ואחר כך והבשר תאכל. ועוד דרשו רבותינו [45] רק קדשיך בא ללמד על הקדשים שבחוצה לארץ [46] וללמד על התמורות ועל ולדות קדשים שיקרבו: 28. שמר. [47] זו משנה שאתה צריך לשמרה בבטנך שלא תשכח כענין שנאמר [48] כי נעים כי תשמרם בבטנך. ואם שניתה אפשר שתשמע ותקיים. הא כל שאינו בכלל משנה אינו בכלל מעשה: את כל הדברים. [49] שהא חביבה עליך מצוה קלה כמצוה חמורה: הטוב. [49] בעיני השמים: והישר. [49] בעיני אדם: 30. פן תנקש. אנקלס תרגם לשון מוקש. ואני אומר שלא חש לדקדק בלשון שלא מצינו נו"ן בלשון יוקש ואפילו ליסוד הנופל ממנו אבל בלשון טירוף וקשקוש מצינו נו"ן [50] וארכבתה דא לדא נקשן. ואף זה אני אומר פן תנקש אחריהם פן תטרף אחריהם להיות כרוך אחר מעשיהם. וכן [51] ינקש נושה לכל אשר לו, מקלל את הרשע להיות עליו נושים רבים ויהיו מחזירין ומתנקשים אחר ממונו: אחרי השמדם מפניך. [52] אחר שתראה שאשמידם מפניך יש לך לתת לב מפני מה נשמדו אלו, מפני מעשים מקולקלים שבידיהם אף אתה לא תעשה כן שלא יבואו אחרים וישמידוך: איכה יעבדו. [53] לפי שלא ענש על עבודה זרה אלא על זבוח וקטור ונסוך והשתחואה כמו שכתוב [54] בלתי לה' לבדו, דברים הנעשים לגבוה, בא ולמדך כאן שאם דרכה של ע"ז לעבדה בדבר אחר כגון פוער לפעור וזורק אבן למרקולים זו היא עבודתו וחייב, אבל זביח וקטור ונסוך והשתחואה אפילו שלא כדרכה חייב: 31. כי גם את בניהם. [55] גם לרבות את אבותיהם ואמותיהם. אמר רבי עקיבא אני ראיתי גוי אחד שכפתו לאביו לפני כלבו ואכלו:

יג, 1. את כל הדבר. [1] קלה כחמורה: תשמרו לעשות. [1] ליתן לא תעשה על עשה האמורים בפרשה, [2] שכל השמר לשון לא תעשה הוא אלא שאין לוקין על השמר של עשה: לא תסף עליו. [3] חמשה טוטפות בתפילין חמשה מינין בלולב ארבע ברכות בברכת כהנים: 2. [א] ונתן אליך אות. [4] בשמים, כענין שנאמר בגדעון

ועשית

[41] ספרי חולין ק"ב ב'; [42] כריתות ד' ב'; [43] ספרי חולין קכ"ב; [44] מכות כ"ג ב'; [45] ספרי; [46] בכורות י"ד ב'; [47] ספרי; [48] משלי כ"ב; [49] ספרי; [50] דניאל ה'; [51] תהלים ק"ט; [52] ע' ספרי; [53] ע' סנהדרין ס"א; [54] שמות כ"ב; [55] ספרי ברייתא דל"ב מדות פיסקא ג' ריבוי;

יג [1] ספרי; [2] מכות י"ג ב'; [3] ספרי; [4] ספרי;

[יג] * דאבר חי מקרינן נפש שאם יתתכנו אינו עושה חליפין שלא ישוב עוד כנפש הנטולה שאינה חוזרת והכי משמע ולא תאכל הנפש בעודו עם הבשר בעוד החיות עם הבשר:

יג [א] בדפוסים יש פה נ"א בשם ס"א ונתן אליך אות בשמים דכתיב והיו לאותות ולמועדים: או מופת בארץ דכתיב אם טל יהיה על הגזה לבדה ועל כל הארץ חורב וכן גי' ספרי ופירש הראב"ד אע"ג דלא כתיב ביה מופת בהדיא כיון דהוה אות בשמים האי דהוה בארץ הוה

[5] ועשית לי אות. ואומר יהי נא חורב על הגזה וגו׳: או מופת. בארץ. אע״פ כן
לא תשמע לו. [6] ואם תאמר מפני מה נותן לו הקב״ה ממשלה לעשות אות? כי
מנסה ה׳ אלהיכם אתכם: 5. ואת מצותיו תשמרו. תורת משה:
ובקלו תשמעו. [7] בקול הנביאים: ואתו תעבדו. [8] במקדשו: ובו תדבקון.
[9] הדבק בדרכיו. גמול חסדים קבור מתים בַּקֵּר חולים כמו שעשה הקב״ה: 6. סרה.
דבר המוסר מן העולם שלא היה ולא נברא ולא צויתיו לדבר כן דישטוירנורא בלעז
[דישטולודא]: והפדך מבית עבדים. [10] אפילו אין לו עליך אלא שפדאך דיו:
7. כי יסיתך. [10] אין הסתה אלא [לשון] גרוי. שנאמר [11] אם ה׳ הסיתך בי
אמיטר״א בלעז שמשיאו לעשות כן: אחיך. [12] מאב או בן אמך. [12] מאם:
חיקך. השוכבת בחיקך ומחוקה בך. אפיקיי״רא בלעז. וכן [13] ומחיק הארץ. מיסוד
התקוע בארץ: אשר כנפשך. [14] זה אביך. פירש לך הכתוב את החביבין לך ק״ו
לאחרים: בסתר. דבר הכתוב בהווה. [14] שאין דברי מסית אלא בסתר. וכן שלמה
הוא אומר [15] בנשף בערב יום באישון לילה ואפלה: אשר לא ידעת אתה
ואבתיך. [16] דבר זה גנאי גדול הוא לך. שאף האומות אין מניחין מה שמסרו להם
אבותיהם וזה אומר לך עזוב מה שמסרו לך אבותיך: 8. הקרבים אליך או
הרחקים. [17] למה פרט קרובים ורחוקים [ב]? אלא כך אמר הכתוב מטיבן של קרובים
אתה למד מה טיבן של רחוקים כשם שאין ממש בקרובים כך אין ממש ברחוקים:
מקצה הארץ. [18] זו חמה ולבנה וצבא השמים שהן מהלכין מסוף העולם ועד סופו:
9. לא תאבה לו. [18] לא תהא תאב לו. לא תאהבנו. לפי שנאמר [19] ואהבת לרעך
כמוך את זה לא תאהב: ולא תשמע אליו. [20] בהתחננו על נפשו למחול לו.
לפי שנאמר [21] [ג] עזוב תעזוב עמו. לזה לא תעזוב: ולא תחום עינך עליו.
[22] לפי שנאמר [23] לא תעמוד על דם רעך. על זה לא תחוס: ולא תחמל. [24] לא
תהפך בזכותו: ולא תכסה עליו. [24] אם אתה יודע לו חובה אינך רשאי לשתוק:
10. כי הרג תהרגנו. [25] אם יצא מב״ד זכאי החזירהו לחובה יצא מבית דין חייב
אל תחזירהו לזכות: ידך תהיה בו בראשונה. [26] מצוה ביד הניסת להמיתו.
לא מת בידו ימות ביד אחרים. שנאמר ויד כל העם וגו׳: 13—14. לשבת
שם. [27] פרט לירושלים שלא נתנה לדירה: כי תשמע. לאמר. אומרים כן
יצאו אנשים בני בליעל. בלי עול. [28] שפרקו עולו של מקום: אנשים.
[29] ולא נשים: ישבי עירם. [29] ולא יושבי עיר אחרת. [30] מכאן אמרו אין נעשית עיר
הנדחת עד שידיחוה אנשים ועד שיהיו מדיחיה מתוכה: 15. ודרשת וחקרת
ושאלת

[5] שפטים ו׳; [6] ע׳ ספרי סנהדרין ל׳; [7] ספרי; [8] ע׳ ספרי; [9] סוטה י״ד; [10] ספרי; [11] שמואל א׳ כ״ו:
[12] ע׳ ספרי; [13] יחזקאל מ״ג; [14] ספרי; [15] משלי ז׳; [16] ספרי; [17] סנהדרין ס״א כ׳ ספרי; [18] ע׳ ספרי;
[19] ויקרא י״ט; [20] ע׳ ספרי; [21] שמות כ״ג; [22] ע׳ ספרי: [23] ויקרא י״ט: [24] ע׳ ספרי; [25] ספרי;
[26] ספרי; [27] ספרי; [28] ספרי סנהדרין קי״א כ׳: [29] שם ושם; [30] סנהדרין קי״א כ׳;

מופת: (בפסיקתא זוטרתי הג׳ או מופת בארץ כענין שנאמר לראות (צ״ל לדרוש) המופת אשר
היה בארץ ועוד כתב בעל הפסיקתא ורבותינו אמרו אין הפרש בין אות למופת (כונתו על מה
שאמרו בספרי פ׳ נשא אות הוא מופת ומופת הוא אות אלא שדברה תורה שתי לשונות)
והדברים נראים ונתתי מופתים בשמים ובארץ ואות שאל לך אות וגו׳ העמק שאלה או הגבה
למעלה פי׳ מן השמים או מן הארץ): [ב] *למה הזכיר קרוב ורחוק אלא מפני שדרכו של מסית
לדבר על ע״ז רחוקה שאינו מכיר בה ומוציא בפיו השקר ואומר כך אוכלת וכך שותה לפיכך
אני אומר לך הסתכל בע״ז הקרובות לך ותראה שאין בהם ממש ומהן אתה למד טיבן של
רחוקים: [ג] שאנקלס תרגם שם משבק תשבוק מה דבלבך עלוהי וע׳ רש״י שם שהביא נוסחא

ושאלת היטב. [31] מכאן למדו שבע חקירות מרבוי המקרא. [ד] כאן יש ג׳, דרישה
וחקירה והיטב, ושאלת אינו מן המנין, וממנו למדו בדיקות, ובמקום אחר הוא אומר
[32] ודרשו השופטים היטב, ועוד במקום אחר הוא אומר [33] ודרשת היטב, ולמדו היטב
היטב לגזרה שוה ליתן האמור של זה בזה: .16 הכה תכה. [34] אם אינך יכול
להמיתם במיתה הכתובה בהם, המיתם באחרת: .17 לה׳ אלהיך. לשמו ובשבילו:
.18 למען ישוב ה׳ [מוסב על הכה תכה] מחרון אפו. [35] שכל זמן [ה] שע״ז
בעולם חרון אף בעולם:

יד, .1 לא תתגדדו. לא תתנו גדידה ושרט בבשרכם על מת [1] כדרך שהאמוריים
[שהיו אמוריים] עושין, לפי שאתם בניו של מקום ואתם ראוין להיות נאים ולא
גדודים ומקורחים: בין עיניכם. אצל הפדחת. [1] ובמקום אחר הוא אומר [2] לא
יקרחו קרחה בראשם לעשות כל הראש כבין העינים: .2 כי עם קדוש אתה.
[3] קדושת עצמך מאבותיך ועוד ובך בחר ה׳: .3 כל תועבה. כל שתעבתי לך
[4] אם [כגון] צרם אזן בכור כדי לשחטו במדינה הרי דבר שתעבתי לך, כל מום לא
יהיה בו, בא ולמד כאן שלא ישחט ויאכל על אותו המום, [5] בִּשֵׁל בשר בחלב הרי
דבר שתעבתי לך והזהיר [הזהיר] כאן על אכילתו [א]: .4–5 זאת הבהמה. איל
וצבי ויחמור. [6] למדנו שהחיה בכלל בהמה [7] ולמדנו שבהמה וחיה טמאה מרובה
מן הטהורה, שבכל מקום פורט את המועט: ואקו. מתורגם יעלא. [8] יעלי סלע, הוא
אשטנב״וק: ותאו. [9] [ב] תורבלא, [ג] תור [שור] היער, באלא יער בלשון ארמי:
.9 מפרסת. סדוקה, כתרגומו: פרסה. פלנט״א: ושסעת. חלוקה בשתי צפרנים
שיש סדוקה ואינה חלוקה בצפרנים והיא טמאה: בבהמה. [10] משמע מה שנמצא
[ד] בבהמה אכול, [11] מכאן אמרו [ה] שהשליל ניתר בשחיטת אמו: .7 השסועה.
[12] בריה היא שיש לה שני גבין ושתי שדראות. אמרו רבותינו [13] למה נשנו? בבהמות
מפני השסועה ובעופות מפני הראה שלא נאמרו בת״כ: .8 ובנבלתם לא תגעו.
רבותינו פירשו [14] ברגל, שאדם חייב לטהר עצמו ברגל, יכול יהיו מוזהרים בכל
השנה? תלמוד לומר [15] אמור אל הכהנים וגו׳, ומה טומאת המת חמורה כהנים
מוזהרים ואין ישראל מוזהרים טומאת נבלה קלה לא כל שכן: .11 כל צפור
טהרה תאכלו. [16] להתיר משולחת שבמצורע: .12 וזה אשר לא תאכלו.
[17] לאסור את השחוטה: .13 [ו] הראה והאיה. [18] היא ראה היא איה היא דיה.
ולמה

[31] ספרי סנהדרין מ׳; [32] דברים י״ט; [33] שם י״ז; [34] ספרי ב״מ ל״א; [35] ספרי:

יד [1] ספרי; [2] ויקרא כ״א; [3] ע׳ ספרי; [4] ספרי ע״ב בכורות ל״ד; [5] חולין קי״ד ב׳; [6] ספרי חולין ע״א;
[7] חולין ס״ג ב׳; [8] איוב ל״ט; [9] ס״א חולין פ׳; [10] חולין ס״ט; [11] שם ע״ד; [12] שם ס״ג; [13] שם
ס״ג ב׳; [14] ע׳ * ויקרא י״א ח׳; [15] ויקרא כ״א; [16] ספרי קדושין נ״ז; [17] ע׳ שם; [18] חולין ס״ג ב׳:

אחרת בת״א: [ד] *ודרשת וחקרת. משמע יפה יפה: ושאלת. לא משמע חקירה אלא עד דכתב
היטב בהדיה הא תלתא ;בעיר הנדחת כתיבי וביחיד העובד ע״ז כתיב ודרשת היטב הא תרי
דאלו ודרשת בלא היטב משמע דרישה מעליא ובעדים זוממין כתיב ודרשו השופטים היטב והנה
עד שקר העד מוהירך הכתוב לדרוש היטב את עדים האחרונים המזימין את הראשונים הרי ז׳
חקירות: [ה] בסנהדרין קי״א ב׳ כתיב שהרשעים בעולם:

יד [א] *כל שאסרתי לך להועבה ולהתרחק ממנו: הרי הוא בבל תאכל. עולמית בבל ענינים
שהיא בין שבא בעבירה כגון על ידי קטן אי ע״י נכרי מאחר שתעבתי לך אסור והאי תרי
תעבתיו לך להתרחק מבשולו שלא לבשלם יחד: [ב] תאו מתרג׳ תורבלא שור הלבנון (ע״ג *ב״ק
קי״ז): [ג] זה שור הבר. בספרי: [ד] *בהמה בבהמה, שדיא בהמה דרישא אבהמה דסיפא ודריש הכי
בהמה הנמצאת בבהמה תאכלו: [ה] *שליל. בן תשעה חי הנמצא בבהמה: [ו] [הראה. היא איה היא דאה]:

ולמה נקרא שמה ראה? שרואה ביותר. ולמה הזהיר [הזהירך] בכל שמותיה? שלא ליתן פתחון פה לבעל דין לחלוק, שלא יהא האוסרה קורא אותה ראה והבא להתיר אומר זו דיה שמה או איה שמה וזו לא אסר הכתוב. ובעופות פרט לך הטמאים ללמד שעופות טהורים מרובים על הטמאים, לפיכך פרט את המועט: 16. התנשמת. [י]קלב״א שורייץ: 17. שלך. [19] השולה דגים מן הים: 18. דוכיפת. הוא תרנגול הבר, ובלעז הרו״פא, וכרבלתו כפולה: 19. שרץ העוף. הם הנמוכים הרוחשים על הארץ, זבובין וצרעים וחגבים טמאים קרויים שרץ: [י]20 כל עוף טהור תאכלו. [20] ולא את הטמא. בא ליתן עשה על לא תעשה, וכן בבהמה אותה תאכלו ולא בהמה טמאה, לאו הבא מכלל עשה עשה, לעבור עליהם בעשה ולא תעשה: 21. לגר אשר כשעריך. [21] גר תושב שקבל עליו שלא לעבוד ע״ז ואוכל נבלות: כי עם קדוש אתה לה׳. [22] קדש את עצמך במותר לך. [23] דברים המותרים ואחרים נוהגים בהם איסור אל תתירם בפניהם: לא תבשל גדי. [24] שלש פעמים [ח] פרט לחיה ולעופות ולבהמה טמאה: לא תבשל גדי. 22. עשר תעשר. [25] מה ענין זה אצל זה? אמר להם הקב״ה לישראל אל תגרמו לי לבשל גדיים של תבואה עד שהן במעי אמותיהן, [ט] שאם אין אתם מעשרים מעשרות כראוי כשהוא סמוך להתבשל אני מוציא רוח קדים והיא משדפתן, שנאמר [26] ושדפה לפני קמה, וכן לענין בכורים: שנה שנה. [27] מכאן שאין מעשרין מן החדש על הישן: 23. ואכלת וגו׳. זה מעשר שני, שכבר למדנו ליתן מעשר ראשון ללוים, שנאמר [28] כי תקחו מאת בני ישראל וגו׳ ונתן להם רשות לאכלו בכל מקום, שנאמר [28] ואכלתם אותו בכל מקום. על כרחך זה מעשר אחר הוא: 24. כי יברכך. שתהא התבואה מרובה לשאת: 26. בכל אשר תאוה נפשך. [29] כלל. בבקר ובצאן וביין ובשכר, פרט. ובכל אשר תשאלך נפשך, חזר וכלל, מה הפרט מפורש ולד ולדות׳ הארץ [יא] וראוי למאכל אדם וכו׳: 27. והלוי. לא תעזבנו. מליתן לו מעשר ראשון: כי אין לו חלק ונחלה עמך. [30] יצאו לקט שכחה ופאה והפקר שאף הוא יש לו חלק עמך בהן כמוך ואינן חייבין במעשר: 28. מקצה שלש שנים. [31] בא ולמד שאם השהה מעשרותיו של שנהן ראשונה ושנייה לשמטה שיבערם מן הבית בשלישית [יב]: 29. ובא הלוי. ויטול מעשר ראשון: והגר והיתום. ויטלו מעשר שני שהוא של עני של שנה זו, ולא תאכלנו אתה בירושלים כדרך שנזקקת לאכול מעשר שני של שתי שנים: ואכלו ושבעו. [32] תן להם כדי שבען, מכאן אמרו אין פוחתין לעני בגורן וכו׳

[19] חולין ס״ג; [20] ע׳ ספרי; [21] ספרי ע״ג ✱ ויקרא כ״ס ל״ד: [22] יבמות כ׳ ספרי לפי כ׳ הילקוט; [23] ספרי פסחים כ׳; למטה; [24] ספרי חולין קי״ג: [25] תנחומא; [26] מלכים כ׳ י״ט; [27] ספרי; [28] במדבר י״ח; [29] ת״כ י״ג מדום עירובין. כ״ז כ׳; [30] ספרי חלה פרק ה׳ משנה ג׳; [31] ע׳ ✱ דברים כ״ו י״ב; [32] ספרי:

✱כך איה ודיה. דכתיבה במשנה תורה אחת היא ולא נכתבה אלא כדי שלא ליתן פתחון פה לבעל דין לחלוק כדפריש׳ שלא תהא אתה קורא איה והוא קורא אותה דיה ויאמר לא זו אסרה תורה אלא איה: לבעל הדין. למי שרוצה לחלוק עליך ולדון ולהכשירה: שלא תהא אתה קורא איה. והוא אומר איה אסרה תורה אבל זו דיה היא שמה לפיכך פרט הכתוב בכל שמותיה: [י] ע׳ ✱ויקרא י״א י״ח: [ח] ✱פרט לעוף חיה ובהמה טמאה. גדי פרט לעוף שאינו בהמה גדי פרט לחיה שאינו בהמה דאע״ג דחיה בכלל בהמה אתא קרא יתירא ומפקיע גדי ולא את הבהמה טמאה אבל בהמה טהורה דלאו גדי כגון פרה ורחל איתרבאי מקראי כדקתני בברייתא בגמרא: [ט] ר״ל רמז לגרעיני התבואה הבלועה בתוך השבולים ורוח קדים באה ושודפה אותם (זרע אפרים): [י] ✱ ולד ולדות הארץ. שנבראו מן הארץ במעשה בראשית: [יא] ✱ בת״כ שהוא ולד ולדות הארץ וגדולי קרקע אף אין לי אלא ולד ולדות הארץ וגדולי קרקע יצאו כמהין ופטריות: [יב] בשלישית

[י״] וכו׳ ואתה הולך לירושלים במעשר [מוליך בירושלים מעשר] של שנה ראשונה ושנייה שהשהית ומתודה [33] בערתי הקודש מן הבית. כמו שמפורש [33] בכי תכלה לעשר:

טו. 1. מקץ שבע שנים. [1] יכול שבע שנים לכל מלוה ומלוה? ת״ל [2] קרבה שנת השבע, ואם אתה אומר שבע שנים לכל מלוה ומלוה להלואות כל אחד ואחד היאך היא קרבה? הא למדת שבע שנים למנין השמטה [השמיטים]: 2. שמוט כל בעל משה ידו. שמוט את ידו [א] של כל בעל משה: 3. את הנכרי תגש. [3] [ב] זו מצות עשה: 4. אפס כי לא יהיה בך אביון. [3] ולהלן הוא אומר [4] כי לא יחדל אביון, אלא בזמן שאתם עושים רצונו של מקום אביונים באחרים ולא בכם, וכשאין אתם עושים רצונו של מקום אביונים בכם: אביון. [5] [ג] דל מעני. ולשון אביון שהוא תאב לכל [דבר]: 5. רק אם שמוע תשמע. אז לא יהיה בך אביון. שמוע תשמע. [6] שמע קמעא משמיעין אותו הרבה: 6. כאשר דבר לך. [7] והיכן דבר? [8] ברוך אתה בעיר: והעבטת. כל לשון הלואה כשנופל על המלוה נופל בלשון מפעיל. כגון והלוית והעבטה. ואם היה אומר ועבטת היה נופל על הלוה. כמו ולוית: והעבטת גוים [רבים]. [9] יכול שתהא לוה מזה ומלוה לזה? ת״ל ואתה לא תעבוט: ומשלת בגוים רבים. [9] יכול גוים אחרים מושלים עליך? ת״ל ובך לא ימשלו: 7. כי יהיה בך אביון. [10] התאב תאב קודם: מאחד אחיך. [10] אחיך מאביך קודם לאחיך מאמך: שעריך. [11] עניי עירך קודמים [לעניי עיר אחרת]: לא תאמץ. [11] יש לך אדם שמצטער אם יתן אם לא יתן, לכך נאמר לא תאמץ. יש לך אדם שפושט את ידו וקופצה, לכך נאמר ולא תקפץ: מאחיך האביון. [11] אם לא תתן לו סופך [ד] להיות אחיו בעניות [של אביון]: 8. פתח תפתח. [11] אפילו כמה פעמים: כי פתח תפתח. הרי כי משמש בלשון אלא: והעבט תעביטנו. [12] אם לא רצה במתנה תן לו בהלואה: די מחסרו. [12] ואי אתה מצווה להעשירו: אשר יחסר לו. [13] אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו: לו. [14] זו אשה. וכן הוא אומר [15] אעשה לו עזר כנגדו: 9. וקרא עליך. [16] יכול מצוה? ת״ל [17] ולא יקרא: והיה בך חטא. [18] מכל מקום אפילו לא יקרא. אם כן למה נאמר וקרא עליך? ממהר אני ליפרע על ידי הקורא יותר ממי שאינו קורא: 10. נתון תתן לו. [19] אפילו מאה פעמים: לו. [19] בינו ובינך: כי בגלל הדבר. [19] אפילו אמרת ליתן, אתה נוטל שכר האמירה עם שכר המעשה: על כן. מפני כן: 11. לאמר. [19] עצה לטובתך אני משיאך:
לאחיך

[33] דברים כ״ו:

טו [1] ספרי; [2] פסוק ט׳; [3] ספרי; [4] פסוק י״א; [5] ע׳ מ:תהומא ב פ׳ בהר ויקרא רבה פ׳ ל״ד: [6] ספרי; [7] ספרי; [8] דברים כ״ח; [9] ספרי; [10] ספרי; [11] ספרי; [12] ע׳ ספרי כתובות ק״ז ב׳; [13] ספרי: [14] ספרי: [15] בראשית ב׳: [16] ספרי; [17] דברים כ״ד: [18] ספרי: [19] ספרי:

ואתה הולך לירושלים וכו׳ (דסוף הפסוק כ״ט) עד תבלה לעשר ואח״כ ד״ה ובא הלוי וכו׳ עד לעני בגורן וסה״ד. כך הג׳ בכמה כ״י: [״] מחצי קב חטים או קב שעורים (ספרי):

טו [א] [של בעל משה וכן הוא אומר לכטה תשמט ידך]. בכמה כ״י וס׳ הזכרון: [ב] [ואשר יהיה לך את אחיך. ולא של אחיך בירך שהמלוה על המשכון אין השביעית משמטתו ועוד דרשו רבותינו את אחיך תשמט ידיך ולא המוסר שטרותיו לב״ד] (והיא גם נ׳ ס׳ הזכרון): [ג] אביון מעונה מעני ולשון אביון האובד ואינו משיג מה שנפשו מתאוה לכל טוב וכו׳ * ב״מ קי״א ב׳ וע״נ * שמות כ״ג ו׳: [ד] סופך ליטול הימנו (ספרי):

לאחיך לעניך. לאיזה אח? לעני: לעניך. [ביו״ד אחד] לשון עני אחד הוא, אבל ענייך בשני יודי״ן שני עניים: 12. כי ימכר לך. [20] על ידי אחרים, במכרוהו בית דין בגנבתו הכתוב מדבר. והרי כבר נאמר [21] כי תקנה עבד עברי ובמכרוהו בית דין הכתוב מדבר? אלא מפני שני דברים שנתחדשו כאן, אחד שכתוב או העבריה אף היא תצא בשש ולא שמכרוה בית דין, שאין האשה נמכרת בגנבתה, שנאמר [21] בגנבתו ולא בגנבתה, אלא בקטנה שמכרה אביה, ולמד כאן שאם יצאו שש שנים קודם שתביא סימנין תצא, ועוד חִדֵּש כאן העניק תעניק: 14. העניק תעניק. לשון עדי בגובה [בטובה] ובמראית העין, דבר שיהא ניכר שהטיבות לו. ויש מפרשים לשון הטענה על צוארו: מצאנך ומגרנך ומיקבך. [22] יכול אין לי אלא אלו בלבד? ת״ל אשר ברכך מכל מה שברכך בוראך. ולמה נאמרו אלו? מה אלו מיוחדים שהם בכלל ברכה אף כל שהוא בכלל ברכה יצאו פרדות. ולמדו רבותינו במסכת קדושין [23] בגזרה שוה כמה נותן לו מכל מין ומין: 15. וזכרת כי עבד היית. [24] והענקתי ושניתי לך מביזת [ביזת] מצרים וביזת הים, ואף אתה הענק וּשְׁנֵה לו: 17. עבד עולם. [25] יכול כמשמעו? ת״ל [26] ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו, הא למדת שאין זה אלא עולמו של יובל: ואף לאמתך תעשה כן. [27] הענק לה. יכול אף לרציעה השוה הכתוב אותה? ת״ל [28] ואם אמר יאמר העבד. עבד נרצע ואין אמה נרצעת: 18. כי משנה שכר שכיר. [29] מכאן אמרו עבד עברי עובד בין ביום ובין בלילה, וזהו כפלים שבעבודת שכירי יום. [30] ומהו עבודתו בלילה? רבו מוסר לו שפחה כנענית והולדות לאדון: 19. כל הבכור. תקדיש. [31] ובמקום אחר הוא אומר [32] לא יקדיש איש אותו, הא כיצד? אינו מקדישו לקרבן אחר, וכאן למד שמצוה לומר הרי אתה קדוש לבכורה. ד״א אי אפשר לומר תקדיש [ה] שכבר נאמר לא יקדיש ואי אפשר לומר לא יקדיש שהרי כבר נאמר תקדיש, הא כיצד? מקדיש אתה הקדש [י] עלוי ונותן להקדש כפי טובת הנאה שבו: לא תעבד בבכר שורך ולא תגז וגו׳. [33] אף החלוף למדו רבותינו שאסור [ז] אלא דבר הכתוב בהווה: 20. לפני ה׳ אלהיך תאכלנו. לכהן הוא אומר, שכבר מצינו שהוא ממתנות כהונה [34] אחד תם ואחד בעל מום, שנאמר [35] ובשרם [ח] יהיה לך וגו׳: שנה בשנה. [36] מכאן שאין משהין אותו יותר על שנתו. [37] יכול יהא פסול משעברה שנתו? כבר הוקש למעשר, שנאמר [38] ואכלת לפני ה׳ אלהיך מעשר דגנך תירושך ויצהרך ובכורות בקרך וצאנך, מה מעשר שני אינו נפסל משנה לחברתה אף בכור אינו נפסל, אלא שמצוה תוך שנתו: שנה בשנה. [39] אם שהטו בסוף שנתו אוכלו אותו היום ויום אחד משנה אחרת [ט], למד שנאכל לשני ימים

ולילה

[20] מכילתא פרשת משפטים; [21] שמות כ״א; [22] ספרי קדושין י״ז; [23] שם; [24] ספרי; [25] מכילתא פ׳ משפטים; [26] ויקרא כ״ה; [27] ספרי; [28] שמות כ״א; [29] ספרי; [30] ע׳ קדושין ע״ו; [31] ערכין כ״ט וע׳ ספרי כאן וספרא בחקותי פ״ט; [32] ויקרא כ״ז; [33] ספרי בכורות כ״ה; [34] בכורות כ״ח; [35] במדבר י״ח; [36] בכורות כ״ח; [37] ספרי על פסוק כ״ג דסימן י״ד; [38] דברים י״ד; [39] ע׳ ספרי בכורות כ״ז כ׳;

[ה] * כתוב אחד אומר תקדיש. גבי בכור דכתיב כל הבכור תקדיש: וכתוב אחד אומר אל תקדיש. אך בכור אשר יבוכר לה׳ בבהמה לא יקדיש איש אותו וגו׳: [ו] הקדש עילו, להעלות בדמים ויתן טובת הנאתו לכהן: ואי אתה מקדישו הקדש מזבח. שיהא שם זבח אחר חל עליו: [י] כן צ״ל (ובדפוסים עליו בשבוש) פי׳ שמעלין אותו בדמים תרג׳ ירושלמי והיה בערכך ויהא עלויך: [ז] * לא תעבוד ולא תגוז. וי״ו מוסיף על ענין ראשון וילמדו שניהם זה מזה: [ח] * לשון רבים משמע אחד תם ואחד בעל מום: [ט] * יום אחד בשנה זו.

ולילה אחד: .21 מום. [40] כלל. פסח או עוה. פרט. כל מום רע. חזר וכלל. מה הפרט מפורש, מום הגלוי ואינו חוזר אף כל הגלוי [מום שבגלוי] ואינו חוזר: .23 רק את דמו לא תאכל. שלא תאמר הואיל וכולו היתר הבא מכלל איסור הוא שהרי קדוש ונשחט בחוץ בלא פדיון ונאכל. יכול אף הדם מותר? ת״ל רק את דמו לא תאכל:

טז. .1 שמור את חדש האביב. [1] מקודם בואו שמור שיהא ראוי לאביב להקריב בו מנחת העומר ואם לאו עַבֵּר את השנה: ממצרים לילה. [2] והלא ביום יצאו שנאמר [3] ממחרת הפסח יצאו בני ישראל וגו׳? אלא לפי שבלילה נתן להם פרעה רשות לצאת שנאמר [4] ויקרא למשה ולאהרן לילה וגו׳: .2 וזבחת פסח לה׳ אלהיך צאן. [5] שנאמר [6] מן הכבשים ומן העזים תקחו: ובקר. תזבח [*6] לחגיגה [7] שאם נמנו על הפסח חבורה מרובה מביאים עמו חגיגה [8] כדי שיהא נאכל על השבע. ועוד למדו רבותינו דברים הרבה מפסוק זה: .3 לחם עני. [9] לחם שמזכיר את העוני שנתענו במצרים: כי בחפזון יצאת. ולא הספיק בצק להחמיץ וזה יהיה לך לזכרון. [10] והחפזון לא שלך היה אלא של מצרים [א] שכן הוא אומר [11] ותחזק מצרים על העם וגו׳: למען תזכר. על ידי אכילת הפסח והמצה את יום צאתך: .4 ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב ביום הראשון לבקר. אזהרה למותיר בפסח דורות. לפי שלא נאמר אלא בפסח מצרים. ויום ראשון האמור כאן הוא י״ד בניסן כמה דאת אמר [11] אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם. ולפי שנסתלק הכתוב מענינו של פסח והתחיל לדבר בחקות שבעת ימים כגון שבעת ימים תאכל עליו מצות ולא יראה לך שאר בכל גבולך הוצרך לפרש באיזו זביחה הוא מזהיר, שאם כתב ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב לבקר הייתי אומר שלמים הנשחטים כל שבעה כולן בבל תותירו ואינן נאכלין [ב] אלא ליום ולילה, לכך כתב בערב ביום הראשון. דבר אחר בחגיגת י״ד הכתוב מדבר ולמד עליה שנאכלת לשני ימים והראשון האמור כאן ביום ט״ב הראשון הכתוב מדבר וכן משמעות המקרא בשר חגיגה אשר תזבח בערב לא ילין בי״ט הראשון עד בקרו של שני אבל נאכלת היא בארבעה עשר ובחמשה עשר, וכך היא שנויה במסכת פסחים [12]: .6 בערב כבוא השמש מועד צאתך ממצרים. הרי שלשה זמנים חלוקים, [13] בערב משש שעות ולמעלה זבחהו, וכבוא השמש תאכלהו, ומועד צאתך אתה שורפהו, כלומר נעשה נותר ויצא לבית השרפה: .7 ובשלת. [14] [זהו] צלי אש אף הוא קרוי בשול: ופנית בבקר [ג]. לבקרו של שני [15] מלמד שטעון לינה ליל של מוצאי י״ט: .8 ששת ימים תאכל מצות. [16] ובמקום אחר הוא אומר [17] שבעת ימים. שבעה מן הישן וששה מן החדש [ד]. ד״א [18] למד

על

[42] ספרי בכורות ל״ז:

טז [1] ע׳ סנהדרין י״א ב׳: [2] ספרי ברכות ע׳: [3] במדבר ל״ג: [4] שמות י״ב: [5] ע׳ ספרי מ״א: [6] שמות י״ב ספרי: [7] פסחים ס״ט ב׳: [8] ע׳ שם: [9] ספרי: [10] ספרי ע״ג ברכות ע׳: [11] שמות י״ב: [12] דף ע״א ספרא לויקרא ז׳ ע״ז: [13] ספרי ברכות ע׳: [14] ע׳ מכילתא פ׳ בא: [15] ספרי חגיגה י״ז: [16] ספרי מנחות ס״ו: [17] שמות י״ב: [18] מכילתא פ׳ בא פסחים ק״כ:

דכשוחטו ביום אחרון לשנתו יכול לאכלו אותו היום ויום המחרת שהוא משנה שנייה דהיינו שני ימים:

טז [א] * חפזון במצרים. מכת הבכורים שעל ידם נחפזו למהר לשלחם: [ב] אלא ל׳ לפי נוס חומש ישן אשר היה לפני בעל ביאור לתלמיד ע׳ בפירושו: [ג] * שהוא חוה״מ דאלו בי״ט תחומין אסור: [ד] * מצה שאי אתה יכול לאכלה ז׳ מן החדש אתה יכול לאכלה ששה. של מחר

על אכילת מצה בשביעי שאינה חובה ומכאן אתה למד לששת הימים שהרי שביעי בכלל היה ויצא מן הכלל ללמד שאין אכילת מצה בו חובה אלא רשות ולא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא מה שביעי רשות אף כולם [שלי] רשות חוץ מלילה הראשון שהכתוב קבעו חובה שנאמר [19] בערב תאכלו מצות: עצרת לה׳ אלהיך. [20] עצור עצמך מן המלאכה. ד״א כנופיא של מאכל ומשתה. לשון [21] נעצרה נא אותך: 9. מהחל חרמש בקמה. [22] משנקצר העומר שהוא ראשית הקציר: 10. מסת נדבת ידך. די [ה] נדבת ידך, הכל לפי הברכה הָבֵא שלמי שמחה וקדש קרואים לאכול: 11. לוי גר יתום ואלמנה. [23] ארבעה שלי כנגד ארבעה שלך בנך ובתך ועבדך ואמתך, אם אתה משמח את שלי אני משמח את שלך: 12. וזכרת כי עבד היית וגו׳. [23] על מנת כן פדיתיך שתשמור ותעשה את החקים האלה: 13. באספך. [24] בזמן האסיף שאתה מכניס לבית פירות הקיץ. ד״א באספך מגרנך ומיקבך, למד [ו] שמסככין את הסוכה בפסולת גורן ויקב: 15. והיית אך שמח. לפי פשוטו אין זה לשון צווי אלא לשון הבטחה. ולפי תלמודו [25] למדו מכאן לרבות לילי יום טוב האחרון [ז] לשמחה: 16 ולא יראה את פני ה׳ ריקם, אלא הָבֵא עולות ראייה ושלמי חגיגה: 17. איש כמתנת ידו. [26] מי שיש לו אוכלין הרבה ונכסים מרובין יביא עולות מרובות ושלמים מרובים:

שפטים.

81. שפטים ושטרים. שופטים, דיינים הפוסקים את הדין. ושוטרים [ח] הרודין את העם אחר מצותם (שמכין וכופתין) במקל וברצועה עד שיקבל עליו דין השופט: בכל שעריך. [27] בכל עיר ועיר: לשבטיך. מוסב על תתן לך, שופטים

[19] שמות י״ב: [20] חגיגה י״ח: [21] שפטים י״ג: [22] ספרי מנחות ע״א: [23] וכן במכילתא דרשב״י במקומו: [24] ר״ה י״ב סוכה י״ב: [25] פסחים ע״א סוכה מ״ח ועי׳ ספרי: [26] ספרי חגיגה ח׳ ב׳: [27] ספרי סנהדרין ט״ז ב׳:

יקרב העומר ואם תמתין עד לאחר השבת נמצאת מבטל מקרא זה כגון חל פסח בשני בשבת ולא תביא עומר עד לאחר השבת נמצא שלא תאכל מצה חדש אלא אותו יום לבדו: [ה] הוא גם דעת דונש נגד פתרון מנחם שחיבר מסת עם למס עובד ועי״ג חגיגה ח׳ ותוס׳ שם ד״ה וישם: [ו] * שלמדך הכתוב לעשות סכך של סוכה בפסולת גורן ויקב כגון קשין וזמורות דבר שאין מקבל טומאה וגידולו מן הארץ והאי חג האסיף נמי דקאמרת יתירא הוא משום דכתיב גביה באספך את מעשיך לאו יתירא היא, אלא זהו שם החג על שם שהסוכה מסוככת בפסולת גורן ויקב והוה ליה כמאן דכתב וחג הסכות בצאת השנה באספך מעשיך בזמן שהאדם אוסף אל הבית תבואה שבשדות: [ז] * והיית אך שמח. קרא יתירא הוא דכתיב לעיל מיניה חג הסכות תעשה לך שבעת ימים וסמיך ליה ושמחת בחגך והדר כתיב שבעת ימים תחוג וגו׳ והיית אך שמח: לרבות לילי יום האחרון. ואין שמחה אלא באכילת שלמים ויו״ט האחרון גופיה לא דהא תרי זמני שבעת ימים כתיב גבי שמחה כדפרישית וממילא אימעיט שמיני (עי״ג מה שפירש רש״י סוכה מ״ח וכיון דאתרבי ליל יום טוב האחרון שהוא טפל קל וחומר היום שהוא עיקר שחייב בשמחה ושאר הלילות לא צריכי ריבויי דימים אפילו לילות במשמע כדרבינן גבי סוכה וכו׳): או אינו אלא לרבות לילי יו״ט הראשון, ואף על פי שאין קרבין בלילה נלמד שהטעינו הכתוב לשחוט שלמים מערב יו״ט לשמחת לילי יו״ט: ת״ל אך שמח חלק. כל אכין ורקין מיעוטין: [ח] שוטרים. גוליירים חובטין במקלות על פי השופטים לכל מי שאינו שומע
* סנהדרין ט״ז ב׳:

שופטים ושוטרים תתן לך לשבטיך בכל שעריך אשר ה׳ אלהיך נותן לך: לשבטיך
[28] מלמד שמושיבין דיינין לכל שבט ושבט ובכל עיר ועיר: ושפטו את העם
וגו׳. [29] מַנֵּה דיינין מומחים וצדיקים לשפוט צדק: .19 לא תטה משפט. כמשמעו:
ולא תכיר פנים. [30] אף בשעת הטענות. אזהרה לדיין שלא יהא רך לזה וקשה
לזה, אחד עומד ואחד יושב, לפי שכשרואה [שרואה] זה שהדיין מכבד את חברו
מסתתמין טענותיו: ולא תקח שחד. [31] אפילו לשפוט צדק: כי השחד יעור.
[32] משקבל שחד ממנו אי אפשר שלא יטה את לבו אצלו להפוך בזכותו: דברי
צדיקם. דברים המצודקים, משפטי אמת: .20 צדק צדק תרדף. [33] הלך אחר
בית דין יפה: למען תחיה וירשת. [33] כדאי הוא מנוי הדיינין הכשרים להחיות
את ישראל ולהושיבן על אדמתן: .21 לא תטע לך אשרה. [33] לחייבו עליה
משעת נטיעתה ואפילו לא עבדה עובר בלא תעשה על נטיעתה: לא תטע [לך
אשרה] כל עץ אצל מזבח ה׳ אלהיך. [34] אזהרה לנוטע אילן ולבונה בית
בהר הבית: .22 ולא תקים לך מצבה. מצבת אבן אחת להקריב עליה אפילו
לשמים: אשר שנא. מזבח אבנים ומזבח אדמה צוה לעשות, ואת זו שנא כי חק
היתה לכנעניים [35] ואע״פ שהיתה אהובה לו בימי האבות עכשיו שנאה מאחר
שעשאוה אלו חק לע״ז:

יז. .1 לא תזבח. כל דבר רע. [1] אזהרה למפגל בקדשים על ידי דבור רע.
ועוד נדרשו בו שאר דרשות בשחיטת קדשים[2]: .2 לעבר בריתו. אשר
כרת אתכם שלא לעבוד עבודה זרה: .3 אשר לא צויתי. [3] לעבדם [לעבוד][א]:
.4 נכון. מכוון העדות: .5 והוצאת את האיש ההוא, אל שעריך וגו׳.
המתרגם אל שעריך לתרע בית דינך טועה שכן שנינו [4] אל שעריך זה שער שעבר
[שעבד][ב] בו[ג] או אינו אלא שער שנדון בו נאמר שעריך למטה ונאמר שעריך
[5] למעלה מה שעריך האמור למעלה שער[ד] שעבר בו אף שעריך האמור למטה שער
שעבר בו, ותרגומו לקרויך: .6 שנים עדים או שלשה. [6] אם מתקיימת עדות
בשנים למה פרט לך בשלשה? להקיש שלשה לשנים, מה שנים עדות אחת אף
שלשה עדות אחת ואין נעשין זוממין עד שיזומו כלם: .8 כי יפלא. כל הפלאה
לשון הבדלה ופרישה, שהדבר נבדל ומכוסה ממך: בין דם לדם. [7] בין דם טמא
לדם טהור: בין דין לדין, בין דין זכאי לדין חייב: בין נגע לנגע. בין
נגע טמא לנגע טהור: [ה] דברי ריבת. [8] שיהו חכמי העיר חולקים בדבר זה מטמא
וזה מטהר זה מחייב וזה מזכה: וקמת ועלית. [9] מלמד שבית המקדש גבוה מכל
המקומות: .9 הכהנים הלוים. [10] הכהנים שיצאו משבט לוי: ואל השפט
אשר

[28] ע׳ שם; [29] ע׳ ספרי; [30] ע׳ שבועות ל׳; [31] ספרי; [32] כתובות ק״ה מכ׳לתא פ׳ משפטים; [33] ספרי סנהדרין ל״ב ב׳; [34] ספרי; [35] ע׳ ספרי:

יז [1] ע׳ ספרי; [2] זבחים ל״ו ב׳; [3] מגילה ט׳; [4] ספרי כתובות מ״ה ב׳; [5] פסוק כ׳; [6] מכות ה׳ ב׳; [7] ע׳ ספרי נדה י״ט; [8] ע׳ ת״א; [9] ספרי: [10] כת״י:

יז [א] *שאם לא כתבו (ר״ל ע״ב זקנים שכתבו את התורה לתלמי המלך) לעבדם משמע אשר לא צויתי שיהיו ויאמר א״כ אלוהות הן שעל כרחו נבראו: [ב] וכן הוא גם בכתובות מ״ה ב׳: [ג] *על שער העיר שעבר בה. ואפילו נידון בעיר אחרת: שעריך למעלה. כי ימצא בקרבך באחד שעריך וגו׳ דהא ודאי באותו שער שעבד בו עבירה: ונאמר שעריך למטה. והוצאת את האיש ההוא אל שעריך וגו׳: [ד] שער שנמצא בו. בספרי: [ה] וע׳ ספרי וסנהדרין פ״ז שאמרו על זה שהוא השקאת סוטה ועגלה ערופה וטהרת מצורע ופירש״י שם השקאת סוטה ע״י ריב שקנא לה בעלה עגלה ערופה שהחלל על ידי מריבה וטהרת מצורע שאף הנגעים ע״י ריב של לשון

אשר יהיה בימים ההם. [11] ואפילו אינו כשאר שופטים שהיו לפניו אתה צריך לשמוע לו [12] אין לך אלא שופט שבימיך: .11 ימין ושמאל. [13] אפילו אומר לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין וכל שכן שאומר לך על ימין ימין ועל שמאל שמאל: .13 וכל העם ישמעו. [14] מכאן שממתינין לו עד הרגל וממיתין אותו ברגל: .16 לא ירבה לו סוסים. [15] אלא כדי מרכבתו שלא ישיב את העם מצרימה שהסוסים באים משם כמה שנאמר בשלמה [16] ותעלה ותצא מרכבה ממצרים בשש מאות כסף וסוס בחמשים ומאה: .17 ולא ירבה לו נשים. [17] אלא י״ח שמצינו שהיו לו לדוד שש נשים ונאמר לו [18] ואם מעט ואוסיפה לך כהנה וכהנה: וכסף וזהב לא ירבה לו מאד. [19] אלא כדי ליתן לאכסניא [לאפסניא]: .18 והיה כשבתו. [20] אם עשה כן כדאי הוא שתתקיים מלכותו: את משנה התורה. [21 ו] שתי ספרי תורה אחת שהיא מונחת בבית גנזיו ואחת שנכנסת ויוצאת עמו. [ז] ואנקלוס תרגם פתשגן, פתר משנה לשון שנון ודבור: .19 דברי התורה. כמשמעו: .20 ולבלתי סור מן המצוה. אפילו מצוה קלה של נביא׳ למען יאריך ימים. מכלל הן אתה שומע לאו. וכן מצינו בשאול שאמר לו שמואל [22] שבעת ימים תוחל עד בואי אליך, להעלות עולות, וכתיב [23] ויוחל שבעת ימים ולא שמר הבטחתו לשמור כל היום ולא הספיק להעלות עולה עד שבא שמואל ואמר לו [23] נסכלת לא שמרת וגו׳ ועתה ממלכתך לא תקום הא למדת שבשביל מצוה קלה של נביא נענש: הוא ובניו. [24] מגיד שאם בנו הגון למלכות הוא קודם לכל אדם:

יח. .2—1 כל שבט לוי. [1] בין תמימין בין בעלי מומין: חלק. [1] בביזה: ונחלה. [1] בארץ: אשי ה׳. [1] קדשי המקדש [הקדשים]: ונחלתו. [1] אלו קדשי הגבול תרומות ומעשרות, אבל נחלה גמורה לא יהיה לו [בקרב אחיו. ובספרי [א] דרשו ונחלה לא יהיה לו זו נחלת שאר], בקרב אחיו זו נחלת חמשה. [ואיני יודע מה היא, ונראה לי שארץ כנען שמעבר הירדן ואילך נקראת ארץ חמשה עממין ושל סיחון ועוג שני עממין [ב] אמורי וכנעני ונחלת שאר לרבות קיני וקנזי וקדמוני, וכן דורש בפרשת מתנות [ג] [2] שנאמרו לאהרן [3] על כן לא היה ללוי וגו׳ להזהיר על קיני וקנזי וקדמוני. [ד] שוב נמצא בדברי רבי קלונימוס הכי גרסינן בספרי ונחלה לא יהיה לו אלו נחלת חמשה], בקרב אחיו אלו נחלת שבעה נחלת חמשה שבטים ונחלת שבעה שבטים [ה] ומתוך שמשה ויהושע לא חלקו נחלה אלא לחמשה שבטים

11 ע׳ ספרי; 12 ר״ה כ״ה כ׳: 13 ע׳ ספרי; 14 סנהדרין פ״ט; 15 שם כ״א כ׳; 16 מלכים א׳ י׳; 17 ספרי סנהדרין כ״א; 18 שמואל ב׳ י״ב; 19 ספרי סנהדרין כ״א; 20 ספרי; 21 סנהדרין כ״א כ׳; 22 שמואל א׳ י׳: 23 שמואל א׳ י״ג; 24 הוריות י״א:

יח 1 ספרי; 2 ספרי פ׳ קרח: 3 דברים י׳:

הרע באין, אמנם כאן בחומש פירש רש״י על פי פשוטו וע׳ במזרחי: [ו] לאפסניא. כן גם בספרי ובתלמוד ופירש״י שם שכר חיילות מדי שנה בשנה הנכנסין והיוצאין עמו כל השנה: [ז] *משנה. שתים במשמע:

יח [א] בספרי שלפנינו הגירסא ונחלה זו נחלת שלשה לא יהיה לו בקרב אחיו זו נחלת חמשה וע׳ רמב״ן בפ׳ קדש לי כל בכור שהביא ספרי בזה הלשון „ונחלה לא יהיה לו זו נחלת ה׳ עממין בקרב אחיו זו נחלת שני עממין״ וע״ע נוסחא אחרת בס׳ הישר לר״ת סימן תקל״ט: [ב] ע׳ * שמות כ״ג סימן י״ח: [ג] ז״ל הספרי שם ד״א על כן אמרתי למה נאמר לפי שנאמר ונשל גוים רבים מפניך אבל קיני וקניזי וקדמוני לא שמענו ת״ל על כן: [ד] ע׳ מה שכתבתי ברשימת ספרים וסופרים אשר בסוף הספר ד״ה ר׳ קלונימוס: [ה] והזכיר נחלת ה׳ שבטים לבד וז׳ שבטים לבד מתוך

שבטים בלבד שכן משה הנחיל לראובן וגד וחצי שבט מנשה ויהושע הנחיל ליהודה ואפרים ולחצי שבט מנשה ושבעה שבטים האחרים נטלו מאליהן אחרי מות יהושע מתוך כך הזכיר חמשה לבד ושבעה לבד: כ א ש ר ד ב ר ל ו. [4] [לאהרן] בארצם לא תנחל, אני חלקך: .3 מ א ת ה ע ם. [5] ולא מאת הכהנים: א ם ש ו ר א ם ש ה. *[5]פרט לחיה: ה ז ר ע. [6] מן הפרק של ארכובה עד כף [גב] של יד שקורין אשפלדו״ן: ה ל ח י י ם. עם הלשון. [6] דורשי [ו] רשומות [ז] היו אומרים זרוע תחת יד, שנאמר [7] ויקח רומח בידו, לחיים תחת תפלה, שנאמר [8] ויעמד פינחס ויפלל, והקבה תחת [9] האשה אל קבתה: .4 ר א ש י ת ד ג נ ך. זו תרומה, ולא פירש בה שיעור. אבל רבותינו נתנו בה שיעור, [10] עין יפה אחד מארבעים, עין רעה אחד מששים, בינונית אחד מחמשים. [11] וסמכו על המקרא שלא לפחות מאחד מששים, שנאמר [12] וששיתם [ח] את האיפה מחומר השעורים, ששית האיפה חצי סאה, כשאתה נותן חצי סאה לכור הרי אחד מששים, שהכור שלשים סאין: ו ר א ש י ת ג ז צ א נ ך. כשאתה גוזז צאנך בכל שנה תן ממנה ראשית לכהן, ולא פירש בה שיעור, ורבותינו [13] נתנו בה שיעור אחד מששים. [14] וכמה צאן חייבות בראשית הגז? חמש רחלות, שנאמר [15] וחמש צאן עשויות [ט] (רבי עקיבא אומר ראשית גז שתים, צאנך ארבע, תתן לו הרי חמש): .5 ל ע מ ד ל ש ר ת. [16] מכאן שאין שירות אלא מעומד: .6—7 ו כ י י ב א ה ל ו י. [17] יכול בבן לוי ודאי הכתוב מדבר? תלמוד לומר ו ש ר ת, יצאו לוים שאין ראויין לשירות: ו ב א ב כ ל א ו ת נ פ ש ו. ו ש ר ת. [18] למד על הכהן שבא ומקריב קרבנות נדבתו או חובתו ואפילו במשמר שאינו שלו. ד״א [19] עוד למד [י] על הכהנים הבאים לרגל שמקריבין [במשמר] ועובדין בקרבנות הבאות מחמת הרגל, כגון מוספי הרגל, ואע״פ שאין המשמר שלהם: .8 ח ל ק כ ח ל ק י א כ ל ו. [20] מלמד שחולקין בעורות ובבשר שעירי חטאות, יכול [יא] אף בדברים הבאים שלא מחמת הרגל כגון תמידין ומוספי שבת ונדרים ונדבות? ת״ל ל ב ד מ מ כ ר י ו ע ל ה א ב ו ת חוץ ממה שמכרו האבות בימי דוד [יב] ושמואל [21] שנקבעו המשמרות ומכרו זה לזה טול אתה שבתך ואני אטול

* במדבר י״ח: [5] ספרי חולין קל״ב ב׳: *[5] דרשו כן כת״כ על הפסוק בויקרא כ״ב כ״ח: [6] ספרי חולין קל״ד ב׳: [7] במדבר כ״ה: [8] תהלים ק״ו: [9] במדבר כ״ה: [10] תרומות פ׳ ד׳: [11] ירושלמי שם: [12] יחזקאל מ״ה: [13] חולין קל״ז ב׳: [14] ע׳ ספרי ע״ב חולין קל״ח: [15] שמואל א׳ כ״ה: [16] ספרי סוטה ל״ח: [17] ספרי: [18] ע׳ ספרי ב״ק ק״ט ב׳: [19] ספרי סוכה נ״ה ב׳: [20] ספרי סוכה נ״ו: [21] ע׳ תענית כ״ז:

שמשה וכו׳: [ו] רשומות. כן הוא גם בספרי, אבל בגמרא ובילקוט הגי׳ דורשי חמורות: [ז] דורשי חמורות. מקראות סתומים: היו אומרים מנלן דשל ימין מהכא. יד שנותנין לכהן כנגד ידו של פנחס שעל כך ניתנה לו ברית כהונת עולם וזה שכרו ואיזו יד שעושה מלחמה הוי אומר של ימין: [ח] „את״ לא נכתב בקרא ובמז׳ הנוסחא וששיתם האיפה מחומר החטים וכן הוא בד״ן משנת נש״א ובדפוס ריווא וצ״ל: ששית האיפה מחומר החטים דהכי כתיב בההוא קרא וכן הוא בדעת זקנים ובמשכיל לדוד ובר״ש פ׳ ד׳ דתרומות וע״ע בירושלמי שם ובתוספתא פ׳ ט׳ וברש״י חולין קל״ז ב׳ ד״ה ומשני: [ט] * עשויות שמעשות את בעליהן. למצוה חדשה שלא היה מצוה עליו בפחות מכן והיינו על כרחך ראשית הגז דכתיב בה צאן דמשמע מרובה דאלו בבורה דכתיב בבור שור אפילו חד וכן מתנות אם שור אם שה: [י] * ובא בכל אות נפשו ושרת ככל אחיו. שאין המשמר מעכב עליו וכיון דזוכה בעבודתו זוכה באכילתו דכתיב לכהן המקריב אותה לו יהיה ובכ״ד מקומות נקראו כהנים לוים: [יא] * יכול אף חובות הבאות שלא מחמת הרגל ברגל. יהו זוכין בעבודתו ויחלוקו: ת״ל לבד ממכריו. חוץ ממה שמכרו אבות זה לזה: ומה מכרו אבות זה לזה. כלומר שהתנו ביניהם שיהו משמשין כל אחד בשבתו קבוע: אני בשבתי ואתה בשבתך. ונדרים ונדבות וקרבנות צבור דאיתנהו בשאר ימות השנה והרי הן למשמר המשמש ליתנהו בכלל הרגל שלא יהו שוין בהן אלא למשמר שבאותה שבוע יהו כבשאר ימות השנה: [יב] א״א וכן כתיב בפסוק דה״י א׳ ט׳ כ״ב

אטול שבתי: 9. לא תלמד לעשות. [22] אבל אתה למד להבין ולהורות. [[יג] כלומר] להבין מעשיהם כמה הם מקולקלים ולהורות לבניך לא תעשה כך וכך, שזה הוא חק הגוים: 10. מעביר בנו ובתו באש. [23] היא עבודת המולך, עושה מדורות אש מכאן ומכאן ומעבירו בין שתיהם: קסם קסמים. [24] אי זהו קוסם? האוחז את מקלו ואומר אם אלך אם לא אלך, וכן הוא אומר [25] עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו: מעונן. [26] רבי עקיבא אומר [יד] אלו נותני עונות, שאומרים עונה פלונית יפה להתחיל, וחכמים אומרים אלו אוחזי העינים: מנחש. [27] פתו נפלה מפיו [טו] צבי הפסיקו בדרך מקלו נפל מידו: 11. וחבר חבר. [28] שמצרף נחשים ועקרבים [או עקרבים] או שאר חיות למקום אחד: ושאל אוב. [28] זה מכשפות ששמו פיתום [טז] ומדבר משחיו ומעלה [מעלה] את המת בבית השחי שלו: וידעני. [28] מכנים עצם חיה ששמה ידוע בתוך פיו ומדבר העצם על ידי מכשפות: ודרש אל המתים. [29] כגון המעלה בזכרותו [[יז] בזכורו] והנשאל בגלגולת: 12. כל עשה אלה. עושה כל אלה לא נאמר אלא כל עושה אלה, [30] אפילו אחת מהן: 13. תמים תהיה עם ה׳ אלהיך. התהלך עמו בתמימות ותצפה לו ולא תחקור אחר העתידות, אלא כל מה שיבא עליך קבל בתמימות [בשלימות] ואז תהיה עמו [30*] ולחלקו: 14. לא כן נתן לך ה׳ אלהיך. לשמוע אל מעוננים ואל קוסמים, [31] שהרי השרה שכינה על הנביאים ואורים ותומים: 15. מקרבך מאחיך כמני. כמו שאני מקרבך מאחיך יקים לך תחתי, וכן מנביא לנביא: 20. אשר לא צויתיו לדבר. [32] אבל צויתיו לחבירו: ואשר ידבר בשם אלהים אחרים. [32] אפילו כיון את ההלכה לאסור את האסור ולהתיר את המותר: ומת. [33] בחנק, ג׳ מיתתן בידי אדם, המתנבא מה שלא שמע, ומה שלא נאמר לו ונאמר לחבירו, והמתנבא בשם ע״ז, אבל הכובש את נבואתו והעובר על דברי נביא [והעובר על דברי עצמו] מיתתן בידי שמים, שנאמר [34] אנכי אדרש מעמו: 21. וכי תאמר בלבבך. [35] עתידין אתם לומר, כשיבא חנניה בן עזור ומתנבא [36] הנה כלי בית ה׳ מושבים מבבלה עתה מהרה, וירמיהו עומד וצווח [36] אל העמודים ועל הים, ועל יתר [ויתר] הכלים, שלא גלו עם יכניה, בבלה יובאו עם גלות צדקיהו: 22. אשר ידבר הנביא. ויאמר דבר זה עתיד לבוא עליכם ותראו שלא יבא הוא הדבר אשר לא דברו ה׳ והרוג אותו. ואם תאמר זו במתנבא על העתידות, הרי שבא ואמר עשו כך וכך ומפי הקב״ה אני אומר, כבר נצטוו שאם בא להדיחך מאחת כל המצות [37] לא תשמע לו [38] אלא אם כן מומחה [יח] הוא לך שהוא צדיק גמור, כגון [39] אליהו בהר הכרמל שהקריב בבמה

[22] ספרי סנהדרין פ״ח; [23] ע׳ ספרי סנהדרין ס״ד כ׳; [24] ספרי; [25] הושע ד׳; [26] ספרי סנהדרין ס״ה כ׳; [27] שם; [28] ספרי סנהדרין ס״ה; [29] ספרי וע׳ סנהדרין ס״ה כ׳; [30] ספרי מכות כ״ד; *[30] ע׳ ספרי; [31] ת״י; [32] ע׳ ספרי סנהדרין פ״ט; [33] שם; [34] פסוק י״ט; [35] ע׳ ספרי; [36] ירמיה כ״ז: [37] לעיל י״ג ד׳; [38] סנהדרין פ״ט כ׳; [39] יבמות צ׳;

„המה יסד דויד ושמואל הרואה באמונתם״: [יג] להבין. שתוכל לעמוד בהן ואם יעשה נביא שקר לפניך שתבין שהוא מכשף * שבת ע״ה: [יד] * המחשב עתים ושעות. לשון מעונן כמו בעל עונות שמבחין את העונה ואומר היום יפה לצאת לדרך ויצליח למחר יפה ליקח מקח וישתכר בו הלוקחו: אוחז את העינים. אוחז וסוגר עיני הבריות ומראה להם כאלו עושה דברים של פלא והוא אינו עושה כלום: [טו] פתו נפלה מפיו צריך לדאג היום מהיזק: צבי הפסיקו. שהיה הולך ממזרח למערב והצבי הולך מצפון לדרום והפסיק דרכו: (ע״ע שם בגמרא וברש״י): [טז] * פיתום, שם המכשף המדבר משחיו מעלה את המת מן הארץ ומושיב לו שחיו תחת זרועותיו ומדבר משחי, איישלה בלעז: [יז] * בזכורו. מעלה ומושיב את המת על זכרותו: בגולגולת. המוטלת מן המת לארץ ועונה מה ששואלין אותו ע״י כשוף: [יח] * היכא דהוחזק שהוא צדיק ונביא אמת

בבמה בשעת איסור הבמות כדי לנדור את ישראל הכל לפי צורך שעה וסייג הפרצה, לכך נאמר [40] אליו תשמעון: לא תגור ממנו. [41] לא תמנע עצמך מללמד עליו חובה ולא תירא ליענש עליו:

יט. .3 תכין לך הדרך. [1] מקלט [מקלט] היה כתוב על [בכל] פרשת דרכים[א]: ושלשת את גבול ארצך. [2] שיהא מתחלת הגבול עד העיר הראשונה של עיר מקלט כשיעור מהלך שיש ממנה עד השניה, וכן משניה לשלישית, וכן מן השלישית עד סוף הגבול [השני של ארץ ישראל]: .5 ונדחה ידו. כשבא להפיל הגרזן על העץ, ותרגומו ותתמריג ידיה. לשון ונשמטה ידו להפיל מכת הגרזן על העץ, [3] כי שמטו הבקר. [תרגם יונתן] ארי מרגוהי תוריא: ונשל הברזל מן העץ. יש מרבותינו אומרים [4] [ב] נשמט הברזל מקתו ויש מהם אומרים שישל הברזל חתיכה מן העץ המתבקע והיא נתזה והרגה: .6 פן ירדף גאל הדם. לכך אני אומר להכין לך הדרך וערי מקלט רבים: .8 ואם ירחיב, כאשר נשבע. [5] לתת לך ארץ קיני וקניזי וקדמוני: .9 ויספת לך עוד שלש. [6] הרי תשע, שלש שבעבר הירדן ושלש שבארץ כנען ושלש לעתיד לבא: .11 וכי יהיה איש שנא לרעהו. על ידי שנאתו הוא בא לידי וארב לו. [7] מכאן אמרו עבר אדם על מצוה קלה סופו לעבור על מצוה חמורה, לפי שעבר על [8] לא תשנא סופו לבא לידי שפיכות דמים, לכך נאמר וכי יהיה איש שנא לרעהו וגו׳, שהיה לו לכתוב וכי יקום איש וארב לרעהו והכהו נפש: .13 לא תחום עינך. [9] שלא תאמר הראשון כבר נהרג למה אנו הורגים את זה ונמצאו שני ישראלים הרוגים: .14 לא תסיג גבול. לשון [10] נסוגו אחור, שמחזיר סימן חלוקת הקרקע לאחור לתוך שדה חבירו למען הרחיב את שלו. [11] והלא כבר נאמר [12] לא תגזול מה תלמוד לומר לא תסיג? למד על העוקר תחום חבירו שעובר בשני לאוין, יכול אף בחוצה לארץ? ת״ל בנחלתך אשר תנחל וגו׳ בארץ ישראל עובר בשני לאוין בחוצה לארץ אינו עובר אלא משום לא תגזול: .15 עד אחד. [13] זה בנה אב כל עד שבתורה שנים אלא אם כן פרט לך בו אחד: לכל עון ולכל חטאת. [14] להיות חבירו נענש על עדותו לא עונש גוף ולא עונש ממון אבל קם הוא לשבועה. אמר לחבירו תן לי מנה שהלויתיך, אמר לו אין לך בידי כלום ועד אחד מעידו שיש לו חייב לישבע [לו]: על פי שני עדים. [15] ולא שיכתבו עדותם באגרת וישלחו לבית דין ולא שיעמוד תורגמן בין העדים ובין הדיינים: .16 לענות בו סרה. [16] דבר שאינו, שהוסר העד הזה מכל העדות הזאת. [כגון] כיצד? שאמרו להם והלא עמנו הייתם באותו היום במקום פלוני: .17 ועמדו שני האנשים. [17] בעדים הכתוב מדבר ולמד שאין עדות בנשים ולמד שצריכין להעיד עדותן מעומד: אשר להם הריב. [18] אלו בעלי הדין: לפני ה׳. [18] יהי דומה להם כאלו עומדין לפני המקום, שנאמר

בקרב

[40] לעיל פסוק ט״ו: [41] ספרי:

יט [1] מכות י׳ כ׳; [2] שם ט׳ כ׳; [3] שמואל ב׳ ו׳; [4] מכות ז׳ כ׳ וע׳ ספרי; [5] ספרי פ׳ ראה סימן י״ב פסוק כ׳ וספרי לפנינו עפ״י הגהת הגר״א; [6] ספרי; [7] ספרי; [8] ויקרא י״ט; [9] ספרי; [10] ישעיה מ״ב; [11] ספרי; [12] ויקרא י״ט; [13] סנהדרין ל׳; [14] ע׳ ספרי שבועות מ׳ כתובות פ״ז כ׳; [15] ספרי; [16] מכות ה׳ וע׳ ספרי; [17] ספרי שבועות ל׳; [18] ע׳ ספרי סנהדרין י״ט:

יט [א] בכל מקום שהיו שני דרכים מפוצלים אחד פונה לעיר מקלט היה עץ תקוע באותו דרך וכתוב בו מקלט: [ב] * יש אם למסורת. כמה שנמסרה כתב של תיבה למשה אנו צריכין לדרשה ולא לפי המקרא כשאתה קורא ונשל אתה מוסיף הברה של אל״ף או של ה״א בין נו״ן

[19] בקרב אלהים ישפוט: אשר יהיו בימים ההם. [20] יפתח בדורו כשמואל בדורו.
צריך אתה לנהוג בו כבוד: .18 ודרשו השפטים היטב. על פי המוימין איתם
שבודקים וחוקרים את הבאים להזימם [20*] בדרישה ובחקירה: והנה עד שקר. [21] כל
מקום שנאמר עד בשנים הכתוב מדבר: .19 כאשר זמם. ולא כאשר עשה.
מכאן אמרו [22] הרגו [ג] אין נהרגין: לעשות לאחיו. [23] מה תלמוד לומר לאחיו?
[ד] למד על זוממי בת כהן נשואה שאינן בשרפה אלא כמיתת הבועל שהוא בחנק,
שנאמר [24] היא באש תשרף, [24*] היא ולא בועלה. לכך נאמר כאן לאחיו. כאשר זמם
לעשות לאחיו ולא כאשר זמם לעשות לאחותו. [25] אבל בכל שאר מיתות השוה
הכתוב אשה לאיש וזוממי אשה נהרגין כזוממי איש, כגון שהעידוה שהרגה את הנפש
שחללה את השבת נהרגין במיתתה, שלא מיעט כאן אחותו אלא במקום שיש לקיים
בהן הזמה במיתת הבועל: .20 ישמעו ויראו [ה]. [26] מכאן שצריכין הכרזה, איש
פלוני ופלוני נהרגין על שהוזמו בבית דין: .21 עין בעין. [27] ממון, וכן שן בשן וגו׳:

כ. .1 כי תצא למלחמה. [1] סמך הכתוב יציאת מלחמה לכאן לומר לך שאין
מחוסר אבר יוצא למלחמה, דבר אחר [2] לומר לך אם עשית משפט צדק מובטח
אתה שאם תצא למלחמה אתה נוצח, וכן דוד הוא אומר [3] עשיתי משפט וצדק בל
תניחני לעושקי: על איבך. [4] יהיו בעיניך כאויבים, אל תרחם עליהם כי לא ירחמו
עליך: סוס ורכב. [5] בעיני כולם כסוס אחד, וכן הוא אומר [6] והכית את מדין
כאיש אחד, ואומר [7] [א] כי בא סוס פרעה: עם רב ממך. [8] בעיניך הוא רב אבל
בעיני אינו רב: .2 כקרבכם אל המלחמה. [9] סמוך לצאתכם מן [ב] הַסְּפָר
[מגבול ארצכם]: ונגש הכהן. [10] המשוח לכך, והוא הנקרא משוח מלחמה:
ודבר אל העם. [11] בלשון הקודש: .3 שמע ישראל. אפילו אין בכם זכות
אלא קריאת שמע בלבד כדאי אתם שיושיע אתכם: על איביכם. [12] אין אלו
[אינם] אחיכם שאם תפלו בידם אין מרחמים עליכם. אין זו כמלחמת יהודה עם ישראל,
שנאמר [13] ויקומו האנשים [ג] אשר נקבו בשמות ויחזיקו בשביה וכל מערומיהם הלבישו
מן השלל וילבישום וינעילום ויאכילום וישקום ויסוכום וינהלום בחמורים לכל כושל [ד]
ויביאום

[19] תהלים פ״ב; [20] ע׳ ר״ה כ״ה ב׳; [20*] ע׳ ספרי; [21] סנהדרין ל׳: [22] מכות ה׳; [23] ספרי סנהדרין ל׳:
[24] ויקרא כ״א; [24*] ספרא פרשת אמור (ויקרא כ״א ט׳); [25] ע׳ ספרי ע״ג קדושין ל״ה; [26] סנהדרין פ״ט;
[27] ספרי כ״ק פ״ד:

כ [1] ע׳ ספרי; [2] ע׳ תנחומא; [3] תהלים קי״ט; [4] ע׳ ספרי; [5] ספרי מכילתא פ׳ שירה; [6] שפטים ו׳;
[7] שמות ט״ו; [8] ע׳ ספרי; [9] ספרי; [10] סוטה מ״ב; [11] שם; [12] ספרי סוטה מ״ב; [13] ד״ה ב׳ כ״ח;

לשיין ולפי המסורת וניشל כתיב ופירושו נישל שהשיל הברזל מן העץ דמתבקע ומצא את
רעהו ורבנן סברי יש אם למקרא ונשל קרינן לשון פעל הברזל עצמו נשל מעל עצו: [ג] *הרגו.
שלא הוזמו עד שנהרג הנידון על פיהם: [ד] מה ת״ל לאחיו. לכתוב כאשר זמם לעשות ולשתוק:
אם לו הוקשו. לבועל שהיו מחייבין אותו חנק: אם לה, שמחייבין אותה שרפה: לאחיו ולא
לאחותו. כל היכא דבעדותן מחייבין איש ואשה ודינן חלוק כי הכא לו הוקשו: [ה] *בכולהו
כתיב בהו וכל העם וכל ישראל בעורים זוממין כתיב והנשארים, ישמעו ויראו משום דלא שייך
למיכתב וכל העם דלאו כולי עלמא חזו לסהדותא שיש גזלנין ומלוי ברבית ומועלין בשביעית
שהן פסולין לעדות:

כ [א] בספרי ובמכילתא הראיה מפסוק סוס ורוכבו רמה בים: [ב] *ספר הוא סוף א״י הסמוך לארץ
העמים כדמתרג׳ לחוף ימים על ספר ימא: [ג] *ויקומו האנשים, כתיב גבי פקח בן רמליהו
שנלחם עם אחז בדברי הימים שׁשבו מבני יהודה הרבה ושם היה נביא עודד שמו והוכיח בני
ישראל ואמר להם בחמת ה׳ על בני יהודה נתנם בידכם והכיתם בהם לאין מספא ועתה אתם
אומרים לכבוש אותם לעבדים שמעוני והשיבו את השביה וגו׳: [ד] *לכל כושל. כל הכושלים

זיביאום ירחו עיר התמרים אצל אחיהם וישובו שומרון, אלא על אויביכם אתם הולכים, לפיכך התחזקו למלחמה: אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו. [14] [ה] ארבע אזהרות כנגד ארבעה דברים שמלכי האומות [שאומות העולם] עושים. מניפין בתריסיהם להקישן זה לזה כדי להשמיע קול שיחפזו [שיפחדו] אלו שכנגדם וינוסו, ורומסים בסוסיהם ומצהילין אותם להשמיע קול [שעטת] פרסות סוסיהם, וצווחין בקולם ותוקעין בשופרות ומיני משמיעי קול. אל ירך לבבכם. [15] מצהלת [מפני צהלת] [ו] סוסים. אל תיראו. [15] מהנפת התריסין. ואל תחפזו. [15] מקול הקרנות. ואל תערצו. [15] מקול הצווחה: 4. כי ה׳ אלהיכם וגו׳. [16] הם באים בנצחונו של בשר ודם ואתם באים בנצחונו של מקום. פלשתים באו בנצחונו של גלית מה היה סופו נפל ונפלו עמו: ההלך עמכם. [16*] זה מחנה הארון: 5. ולא חנכו. לא דר בו. חנוך לשון התחלה: ואיש אחר יחנכנו. ודבר של עגמת נפש הוא זה: 6. ולא חללו. לא פדאו בשנה הרביעית. שהפירות טעונין לאכלן בירושלים או לחללן בדמים ולאכול הדמים בירושלים: 7. [פן ימות במלחמה. [17] ישוב פן ימות. שאם לא ישמע לדברי הכהן כדאי הוא שימות]: 8. ויספו השטרים. [ז] למה נאמר כאן ויספו? מוסיפין זה על דברי כהן [18] שהכהן מדבר ומשמיע מן שמע ישראל עד להושיע אתכם. ומי האיש ושני ושלישי כהן מדבר ושוטר משמיע, וזה שוטר מדבר ושוטר [וכהן] משמיע: הירא ורך הלבב. [19] רבי עקיבא אומר כמשמעו שאינו יכול לעמוד [ח] בקשרי המלחמה ולראות חרב שלופה. רבי יוסי הגלילי אומר [ט] הירא מעבירות שבידו. ולכך תלתה לו תורה לחזור על בית וכרם ואשה לכסות על החוזרים בשביל עבירות שבידם שלא יבינו שהם בעלי עבירה והרואהו חוזר אומר שמא בנה הבית או נטע כרם או ארש אשה: 9. שרי צבאות. [20] שמעמידין זקפין מלפניהם [י] ומלאחריהם וכשילין של ברזל בידיהם [יא] וכל מי שרוצה לחזור הרשות בידו לקפח את שוקיו. זקפין בני אדם עומד בקצה המערכה לזקוף את הנופלים ולחזקם בדברים שובו אל המלחמה ולא תנוסו. שתחלת נפילה ניסה: 10. כי תקרב אל עיר. [21] במלחמת הרשות הכתוב מדבר כמו שמפורש בענין [22] כן תעשה לכל הערים הרחקת וגו׳: 11. כל העם הנמצא

בה

[14] סוטה מ״ב כ׳; [15] ספרי סוטה מ״ב; [16] ע׳ ספרי סוטה מ״ב: [16*] סוטה שם: [17] ע׳ ספרי; [18] ע׳ ספרי סוטה מ״ג; [19] ספרי סוטה מ״ד; [20] ספרי סוטה מ״ד; [21] ספרי: [22] פסוק ט״ו;

שבהם שאינן יכולין לילך ברגליהם: [ה] * ד׳ אזהרות כנגד ד׳ דברים שאומות העולם היו עושין לאיים מגיפין בתריסין ומריעין בקרנות וצוחין בקולות ורומסין בצהלת סוסיה; ודהרותם אבל צחצוח חרבות ושפעת קלגסים הן עיקר המלחמה ואינן לאיים: [ו] * צהלת סוסים. צלף הסוסים קרוי צהלה בלשון המקרא: קלגסים. חיילות: הגפת תריסין. מגיפין וסוגרין ומדבקין התריסין זה סמוך לזה כדי שינקשו זה על זה והקול נשמע כקול המון לאיים על שכנגדם: [ז] * יכול דברים של עצמן. יכול שהדברים הללו שהם אומרים מי האיש אשר בנה בית וגו׳ של עצמן הן ולא היה כהן אומרן אלא השוטרים: ת״ל ויספו השוטרים. לדבר אל העם ואמרו מי האיש וגו׳ ויספו משמע שדבר זה הם מוסיפים משלהם: הרי דברים של עצמן אמור. שהרבר הזה לבדו הן מוסיפין על של כהן מדעד השתא גבי נטע וגבי אירס אשה לא כתיב ויספו והכא כתיב ויספו שמע מינה עד הנה דברי כהן ואת זו הן מוסיפין: הא מה אני מקיים ודברו השוטרים. בבנה ונטע ואירס; בדברי משוח מלחמה הכתוב מדבר. שהכהן אומר והשוטרים משמיעין אותן: [ח] * בקשרי. כשמתקשרין לעמוד צפופים שלא יפרידום אויבים. [ט] בספרי ריה״ג אומר הירא ורך הלבב זה בן ארבעים שנה: [י] בראש של צד המלחמה מעמידין בני אדם גבורים ממונים לכך שאם יפול אחד מן הנלחמים יעמידוהו ויזקיפוהו ויגבירו אנשי הצבא בדבריהם [ואחרי׳]. אנשים אחרים מאחריהם: [יא] * לשמור

ב ה. [23] אפילו אתה מוצא בה משבעה אומות שנצטוית להחרימם, אתה רשאי לקיימם:
למס ועבדוך. [23] עד שיקבלו עליהם מסים ושעבוד: .12 ואם לא תשלים
עמך ועשתה עמך מלחמה. [23] הכתוב מבשרך שאם לא תשלים עמך סופה
להלחם בך אם תניחנה ותלך: וצרת עליה. [23] אף להרעיבה ולהצמיאה ולהמיתה
מיתת תחלואים: .13 ונתנה ה׳ אלהיך בידך. [23] אם עשית כל האמור בענין
סוף שה׳ נותנה בידך: .13–14 והטף. [24] אף טף של זכרים, ומה אני מקיים והכית
את כל זכורה? בגדולים: .17 [יב] כאשר צוך. [25] לרבות את הגרגשי: .18 למען
אשר לא ילמדו. [25] הא אם עשו תשובה ומתגיירין, אתה רשאי לקבלם:
.19 ימים. [26] שנים: רבים. [26] שלשה, מכאן אמרו אין צרין על עיירות של גוים
פחות משלשה ימים קודם לשבת [27] ולמד שפותח בשלום שנים או שלשה ימים, וכן הוא
אומר [28] וישב דוד בצקלג ימים שנים, ובמלחמת הרשות הכתוב מדבר: כי האדם
עץ השדה. הרי כי משמש בלשון דלמא, שמא האדם עץ השדה להכנס בתוך
המצור מפניך להתייסר ביסורי רעב וצמא כאנשי העיר למה תשחיתנו: .20 עד
רדתה. לשון רדוי, שתהא כפופה לך:

כא. .2 ויצאו זקניך. [1] מיוחדים שבזקניך, אלו סנהדרי גדולה: ומדדו.
[2] ממקום שהחלל שוכב: אל הערים אשר סביבת החלל. לכל צד
[וצד] לידע אי זו קרובה: .4 אל נחל איתן. [3] קשה שלא נעבד: וערפו.
[3] קוצץ עורפה בקופיץ[א], אמר הקב״ה תבא עגלה בת שנתה שלא עשתה פירות [ב]
וְתֵעָרֵף במקום שאינו עושה פירות לכפר על הריגתו של זה שלא הניחוהו לעשות
פירות: .7 ידינו לא שפכה. [4] וכי עלתה על לב שזקני בית דין שופכי דמים
הם? אלא לא ראינוהו ופטרנוהו [ג] בלא מזונות ובלא לויה. [ד] הכהנים אומרים .8 כפר
לעמך ישראל[ה]: ונכפר להם הדם. [5] הכתוב מבשרם שמשעשו כן יכופר
להם העון: .9 ואתה תבער[ו]. [6] מגיד שאם נמצא ההורג אחר שנתערפה העגלה
הרי זה יהרג והוא הישר בעיני ה׳:

כי תצא.

.10 כי תצא למלחמה. [7] במלחמת הרשות הכתוב מדבר, שבמלחמת ארץ ישראל
אין לומר ושבית [ז] שביו שהרי כבר נאמר [שהרי כתיב בהם] [8] לא תחיה כל
נשמה

[23] ספרי; [24] ע׳ שם; [25] ספרי; [26] ספרי שבת י״ט; [27] ספרי; [28] שמו״ב כ׳ ח׳:

כא [1] סוטה מ״ד; [2] ע׳ ספרי; [3] ע׳ ספרי סוטה מ״ו: [4] ספרי סוטה מ״ה כ׳; [5] ספרי וסוטה מ״ו
[6] ע׳ סוטה מ״ז כ׳; [7] ספרי; [8] לעיל כ׳:

שלא ינוסי וכשילין כעין חצין שקורין יורייי״ש: [יב] ז״ל הספרי החתי והאמורי הכנעני כשהוא
אומר כאשר צוך לרבות:

כא [א] * בקופיץ. מין סכין גדול: מאחריה. מטול עורפה: [ב] * עגלה בת שנתה לא ילדה: שלא
הניחוהו. שהרגוהו: [ג] * לא בא לידינו ופטרנוהו. בגמרא מפרש בלא מזונות והיינו ידינו
לא שפכו לא נהרג על ידינו שפטרנוהו בלא מזונות והוצרך ללסטם את הבריות ועל כך נהרג:
לא ראינוהו והנחנוהו. יחידי בלא חבורה והיינו ועינינו לא ראו: [ד] * והכהנים אומרים. כדכתיב
לעיל ונגשו הכהנים בני לוי ולא פירש אל מי הם נגשים: ולא היו צריכים לומר ונכפר להם
הדם, כלומר ונכפר דכתיב בקרא לאו אוענו ואמרו קאי שיהיה אף זה בכלל אמירה אלא מלתא
באנפי נפשה היא שרוח הקודש בישר את ישראל על ידי משה רבינו לכשיעשו כן ונכפר להם
הדם: [ה] בנסחא אחת ישנה מאד מצאתי כפר לעמך ישראל הכהנים אומרים וכו׳ ונסחא נכונה
היא כי ראוי לכתוב תחלה הכתוב ואח״כ יפרש עליו (ס׳ הזכרון): [ו] ע׳ תוס׳ כתובות ל״ז ב׳
ד״ה אח״כ: [ז] בעל ס׳ הזכרון גורס אין לומר ושבית ומוחק תיבת שביו וכתב דנוסחא משבשתא

נשמה: ושבית שביו. [9] [ח]לרבות כנעניים שבתוכה ואע״פ שהם משבעה אומות:
11. [אשת. [10]אפילו אשת איש]: ולקחת לך לאשה. [11]לא דברה תורה אלא
כנגד יצר הרע[ט] שאם אין הקב״ה מתירה ישאנה באיסור. [12]אבל אם נשאה סופו
להיות שונאה. שנאמר אחריו כי תהיין לאיש וגו׳ וסופו להוליד ממנה בן סורר ומורה.
לכך נסמכו פרשיות הללו: 12. ועשתה את צפרניה. [13]תגדלם כדי שתתנוול:
13. והסירה את שמלת שביה. [14]לפי שהם נאים. שהגוים בנותיהם מתקשטות
במלחמה בשביל להזנות אחרים עמהם: וישבה בביתך. [14]בבית שמשתמש בו.
נכנס ונתקל [ונסתכל] בה. יוצא ונתקל [ונסתכל] בה. רואה בבכייתה רואה בנוולה
כדי שתתגנה עליו: ובכתה את אביה. [14]כל כך למה? כדי שתהא בת ישראל
שמחה וזו עצבה. בת ישראל מתקשטת וזו מתנוולת: 14. והיה אם לא חפצת
בה. [15]הכתוב מבשרך שסופך לשנאתה: לא תתעמר בה. [15]לא תשתמש בה.
בלשון [י]פרסי קורין לעבדות ושימוש [יא]עימראה. מיסודו של ר׳ משה הדרשן למדתי
כן: 17. פי שנים. [16]כנגד שני אחים: בכל אשר ימצא לו. [16]מכאן שאיי
הבכור נוטל [פי שנים] בראוי [יב]לבא לאחר מיתת האב כבמוחזק: 18. סורר. סר
מן הדרך: ומורה. מסרב בדברי אביו. לשון ממרים: ויסרו אתו. [17]מתרין בו
בפני שלשה ומלקין אותו. [18]בן סורר ומורה אינו חייב עד שיגנוב ויאכל תרטימר
בשר וישתה חצי לוג יין. שנאמר זולל וסובא. ונאמר [19]אל תהי בסובאי יין
בזוללי בשר למו. [20]ובן סורר ומורה נהרג על שם סופו. הגיעה תורה לסוף דעתו.
סוף שמכלה ממון אביו ומבקש למודו [יג] ואינו מוצא ועומד בפרשת דרכים ומלסטם
את הבריות. אמרה תורה ימות זכאי ואל ימות חייב: 21. וכל ישראל ישמעו
ויראו. [21]מכאן שצריך הכרזה בבית דין פלוני נסקל על שהיה בן סורר ומורה:
22. וכי יהיה באיש חטא משפט מות. [22]סמיכות הפרשיות מגיד שאם
חסים אביו ואמו עליו. סוף שיצא לתרבות רעה ויעבור עבירות ויתחייב מיתה בב״ד:
ותלית אתו על עץ. רבותינו אמרו [23]כל הנסקלין נתלין. שנאמר [24]כי קללת
אלהים תלוי. והמברך את השם בסקילה: 23. [יד]כי קללת אלהים תלוי. [25]זלזולו
של מלך הוא. שאדם עשוי בדמות דיוקנו וישראל הם בניו. משל לשני אחים
[תאומים]

[9] ספרי סוטה ל״ה; [10] ספרי קדושין כ״א כ׳; [11] ע׳ קדושין כ״א כ׳; [12] תנחומא: [13] ע׳ ספרי יבמות מ״ח;
[14] ספרי: [15]ספרי ע״ב סנהדרין פ״ה כ׳; [16]ע׳ ספרי בכורות נ״א ב׳: [17]סנהדרין ע״א וע׳ ספרי; [18]ע׳ ספרי
סנהדרין ע׳; [19] משלי כ״ג; [20]ספרי סנהדרין ע״ב; [21]סנהדרין פ״ט; [22]ע׳ תנחומא; [23] ספרי סנהדרין מ״ה
כ׳; [24] פסוק כ״ג; [25] סנהדרין מ״ו כ׳;

היא ושבית שביו דמה הכרעה היא זאת לשנפרש הכתוב בשבילה שמדבר במלחמת הרשות
אדרבה יש מ״מ קצת ראיה שבמלחמת חובה הכתוב מדבר כלומר ושבית השבי שבתוכם משאר
הגוים: [ח](ע׳ משנה למלך פ׳ ה׳ מהל׳ מלכים הל׳ ד׳)!הי״ג ושבית שביו לרבות כנענים שבהוצה
לארץ, דקרא בחוצה לארץ כתיב כי תצא למלחמה מארץ לחוצה לארץ והכי תניא בספרי כי
תצא למלחמה במלחמת הרשות הכתוב מדבר דכי תצא משמע כשתעלה על דעתך לצאת ושבית
שביו לרבות כנענים שבתוכם בא הכתוב להתיר כנענים שבחוצה לארץ ולקיים מהם יפת תואר
שלא יהו בכלל לא תחיה כל נשמה דהא ושבית קרא יתירא הוא: [ט] יפת תואר. משמע מתוך
שמתגרה בה יצרו מחמת יפיה התירה לו ובקושי אלא דמוטב שיאכלו ישראל בשר תמותות
שחוטה בשר מסוכנת שחוטה ואע״פ שהיא מאוסה כדכתיב ביחזקאל ולא בא בפי בשר פגול:
ולא יאכלו בשר תמותות. לאחר שימותו ויהו נבלות: [י] הרב שי״ר בכ״ח חלק ו׳ עמוד ק״ס
רוצה להגיה בלשון סורסי ע״ש: [יא] עמירא. ברמ׳ ע״ש: [יב] * בראוי בנכסים שלא היה אביהן
מוחזק בשעת מיתתו אבל ראוין היו ליפול לו בירושה ונפלו להן לאחר זמן אין הבכור נוטל
פי שנים בהן: [יג] * למודו. מה שהורגל בבשר ויין: [יד] * כי קללת אלהים. מפני שבירך את השם

[תאומים] שהיו דומים זה לזה אחד נעשה מלך ואחר נתפס ללסטיות [ללִיסטיא] ונתלה כל הרואה אותו אומר המלך תלוי [צוה המלך והורידוהו]. כל קללה שבמקרא לשון הָקֵל [קלות] וזלזול. כמו [26] והוא קללני קללה נמרצת:

כב. .1 והתעלמת. כובש עין כאלו אינו רואהו: לא תראה. והתעלמת. לא תראה אותו שתתעלם ממנו. זהו פשוטו. ורבותינו אמרו [דרשו] [1] פעמים שאתה מתעלם [א] וכו׳: .2 עד דרש אחיך. [2] וכי תעלה על דעתך שיתנהו לו קודם שידרשהו, אלא דרשהו שלא יהא רמאי: והשבתו לו. שתהא בו השבה, שלא יאכל בביתך כדי דמיו ותתבעם ממנו. מכאן [3] אמרו כל דבר שעושה ואוכל [ב] יעשה ויאכל ושאינו עושה ואוכל יִמָּכֵר [ג]: .3 לא תוכל להתעלם. לכבוש עינך כאלו אינך רואה אותו: .4 הקם תקים. [3*] זו טעינה להטעין משאוי שנפל מעליו: עמו. [4] עם בעליו, אבל אם הלך וישב לו ואמר לו הואיל ועליך המצוה אם רצית לטעון טעון, פטור: .5 לא יהיה כלי גבר על אשה. [5] שתהא דומה לאיש כדי שתלך בין האנשים, שאין זו אלא לשם ניאוף: ולא ילבש גבר שמלת אשה. לילך לישב בין הנשים. ד״א [6] שלא ישיר שער הערוה ושער של בית השחי: כי תועבת. [7] לא אסרה תורה אלא לבוש המביא לידי תועבה: .6 כי יקרא. [8] פרט למזומן: לא תקח האם. בעודה על בניה: .7 למען ייטב לך וגו׳. [9] אם מצוה קלה שאין בה חסרון כיס אמרה תורה למען ייטב לך והארכת ימים קל וחומר למתן שכרן של מצות חמורות: .8 כי תבנה בית חדש. [10] אם קיימת מצות שלוח הקן סופך לבנות בית [חדש] ותקיים מצות מעקה [11] שמצוה גוררת מצוה ותגיע לכרם ושדה ולבגדים נאים. לכך נסמכו פרשיות הללו: מעקה. גדר סביב לגג. ואנקלוס תרגם תייקא כגון [כעין] תיק שמשמר מה שבתוכו: כי יפל הנפל. [12] ראוי זה ליפול [13] ואעפ״כ לא תתגלגל מיתתו על ידך, שמגלגלין זכות על ידי זכאי וחובה על ידי חייב: .9 כלאים. [14] חטה ושעורה וחרצן [ד] במפולת יד: פן תקדש. כתרגומו תסתאב. כל דבר הנתעב על האדם בין לשבח כגון הקדש בין לגנאי כגון דבר אסור נופל בו לשון קדוש. כמו [15] אל תגע[ה] בי כי קדשתיך: המלאה. זה מלוי ותוספת שהזרע מוסיף: .10 לא תחרש בשור ובחמור. [16] הוא הדין לכל שני מינים [שבעולם] [17] והוא הדין להנהיגם יחד קשורים זוגים בהולכת

[26] מלכים א׳ ב׳:

כב [1] ספרי כ״ט ל׳: [2] ספרי כ״ט כ״ח: [3] ב״מ כ״ח ב׳: *[3] ב״מ ל״ב וספרי לפי הגהת הגר״א, מכילתא משפטים (שמות כ״ג ה׳): [4] ב״מ ל״ב: [5] ע׳ ספרי: [6] נזיר נ״ט: [7] ע׳ ספרי: [8] ספרי חולין קל״ט: [9] שם ושם קמ״ב: [10] ע׳ תנחומא: [11] תנחומא פ״ד: [12] ספרי שבת ל״ב: [13] ע׳ * שמות כ״א י״ג ד״ה והאלהים: [14] ברכות כ״ב: [15] ישעיה ס״ה: [16] ב״ק נ״ד: [17] ע׳ כלאים פ״ח ה׳ וב״מ ח׳ ב׳:

נתלה והעוברים והשבים אומרים מפני מה זה תלוי מפני שבירך את השם ונגאי הדבר כלפי מעלה להזכר: מה מקלל. בסקילה ונתלה דכתיב ביה ותלית אף כל שבסקילה נתלה:

כב [א] * והתעלמת מהם. וללמדך בא שמותר להתעלם: ופעמים שאי אתה מתעלם. דכתיב לא תוכל להתעלם: הא כיצד היה כהן והיא (האבידה) בבית הקברות או שהיה זקן ואינה לפי כבודו. שישיבנה: או שהיה בטל ממלאכה שלו שיבטל בהשבתה מרובה על דמי האבידה: [ב] * אם אבידה זו דבר שיכולין להאכילו את שכר מעשיו כגון שור וחמור יעשה ויאכל ולא ימכרה אותו המוצא אם שהו בעליו מלדרשו שכל אדם נוח לו בבהמתו שהכירה בו כבר ולימדה לרצונו: [ג] * שנ׳ והשבותו לו ראה היאך תשיבנו לו. שלא תאכילנו הצי דמיו שאם כן אין זו השבה: [ד] * שלשתן במפולת יד דהוו להו כלאי זרעים וכלאי הכרם כאחת: [ה] במקרא שלפנינו כתיב אל תגש בי ועי״ג שבועות י״ח ב׳ שגם לפני בעלי התלמוד היתה הג׳ תגע וכן הוא

בהולכת שום משא: 11. שעטנז. לשון ערוב. ורבותינו [18] פירשו [דרשו] ישוע
שוזי ונוז: 12. גדלים תעשה לך. [19] אף מן הכלאים. לכך סמכן הכתוב:
13—14. ובא אליה ושנאה. [20] סופו ושם לה עלילת דברים. עבירה
גוררת עבירה. עבר [21] על לא תשנא סיפו לבא לידי לשון הרע: את האשה
הזאת. [22] מכאן שאין אומר דבר אלא בפני בעל דין: 15. אבי הנערה ואמה.
[22] מי שגדלו גדולים רעים יתבזו עליה: 16. ואמר אבי הנערה. [22] מלמד שאין
רשות לאשה לדבר בפני האיש: 17. ופרשו השמלה. [23] הרי זה משל מחוורין
הדברים כשמלה: 18. ויסרו אתו. [23] מלקות: 20. ואם אמת היה הדבר.
[24] בעדים והתראה, שזנתה לאחר אירוסין: 21. אל פתח בית אביה. [25] ראו
גדולים שגדלתם[ז]: אנשי עירה. [26] במעמד כל אנשי עירה: לזנות בית אביה.
כמו בבית: 22. ומתו גם שניהם. [27] להוציא מעשה חדודים [ח] שאין אשה נהנת
מהם: גם. [28] לרבות הבאים [ט] מאחריהם. דבר אחר [29] גם שניהם לרבות את הולד
שאם היתה מעוברת אין ממתינין לה עד שתלד: 23. ומצאה איש בעיר. לפיכך
שכב עמה. [30] פרצה קוראה לגנב. הא אלו ישבה בביתה לא אירע לה: 26. כי
כאשר יקום וגו׳. לפי פשוטו זהו משמעו, כי אנוסה היא ובחזקה עמד עליה כאדם
העומד על חבירו להרגו. ורבותינו דרשו בו [31] הרי זה בא ללמד ונמצא למד [י] וכו׳:

כג. 1. לא יקח. [1] אין לו בה לקוחין ואין [אין] קידושין תופסין בה: ולא יגלה
כנף אביו. [2] שומרת יבם של אביו הראויה לאביו, והרי כבר הוזהר עליה
משום [3] ערות אחי אביך אלא לעבור על זו בשני לאוין [4] ולסמוך לה לא יבא ממזר
ללמד שאין ממזר אלא מחייבי כריתות וקל וחומר מחייבי מיתות בית דין שאין בעריות
מיתות בית דין שאין בה כרת: 2. פצוע דכה. [5] שנפצעו או נדכאו ביצים שלו:
וכרות שפכה. [5] שנכרת הגיד ושוב אינו יורה קילוח זרע אלא שופך ושותת
ואינו מוליד: 3. לא יבא ממזר בקהל ה׳. [6] לא ישא ישראלית: 4. לא יבא
עמוני. [6] לא ישא ישראלית: 5. על דבר. [7] על העצה שיעצו אתכם להחטיאכם
כדכתיב

[18] ספרי: [19] יבמות ד׳: [20] ספרי: [21] ויקרא י״ט: [22] ספרי: [23] ספרי כתובות מ״ו: [24] שם מ״ד ב׳: [25] שם מ״ה: [26] ספרי: [27] ספרי סנהדרין ס״ו ב׳: [28] ספרי: [29] ערכין ז׳ כריתות דל״ב מדוס: [30] ספרי סוכה כ״ו: [31] סנהדרין ע״ג פסחים כ״ה ב׳:

כג [1] קדושין ס״ז: [2] ע׳ יבמות ד׳ וגם ל״ו: [3] ויקרא י״ח: [4] ע׳ ספרי יבמות מ״ע: [5] ספרי יבמות ע׳: [6] ע׳ ספרי יבמות ע״ז: [7] ספרי:

במחברת הערוך של פרחון ערך קדש ואף כי בפירש״י לבראשית סי׳ י״ט פס׳ ט׳ נאמר לראיה אל תגש כי כאשר הוא במקרא שלפנינו כבר הוכחתי שם שהדברים ההם אינם לרש״י עצמו כי אם לר׳ יוסף קרא ע״ש: [ו] ע׳ בפירושנו לספר ויקרא פרשה י״ט הערה כ״א וכ״ב: [ז] * כלומר מבית זה יצאת הנבלה שבו זינתה: [ח] הרב ז״ל גרס בסנהדרין מעשה חדודין ופירש מחדד ומקשה אברו בבשרה מבחוץ דהוא נהנה והיא אינה נהגית וכו׳ וכתב עוד ואית דאמרי הורודוס כדאמרי׳ בבבא בתרא (דף ג׳ ב׳) אבל כל נסחאות ספרי וסנהדרין שבידינו כלהו גרסינן להוציא מעשה הורודוס והראב״ד ז״ל בפירוש ספרי (א״א המחבר מביא הרבה פעמים מפירוש זה אשר אין עוד בידינו) ובעל הערוך והרמב״ם ז״ל בפירוש המשנה (סנהדרין פרק ז׳ הבא על הזכר) כולהו נמי גרסי הורודוס ופירשו להוציא אם בא עליה אחר מיתתה כההוא עובדא דהורודוס עם בת חשמונאי ב״ב ג׳ ב׳ (ספר הזכרון) ועי״ע על גירסא זו באוצר נחמד חלק ג׳ עמוד ו׳ ובהערות אשר לתשובות הגאונים ס׳ ט״ו מאת החכם ר׳ שלמה באבער: [ט] מאחריהם. כן הוא באברבנאל ובס׳ הזכרון, גם בכמה כ״י ובספרי אשר לפנינו: מאחוריהם. ג׳ הספרי אשר לפני רמב״ן: אחריהם. ברמב״ן דפוס ליסבאנע משנת ארח״ם: [י] * מקיש רוצח לנערה המאורסה מה נערה המאורסה ניתן להצילה בנפשו אף רוצח ניתן להצילו בנפשו:

[כדכתיב בדבר בלעם]: בדרך. [7] כשהייתם בטירוף: .7 לא תדוש שלמם. [8] מכלל שנאמר [9] עמך ישב בקרבך יכול אף זה כן תלמוד לומר לא תדרש שלמם: .8 לא תתעב אדמי. [א] לגמרי ואע״פ שראוי לך לתעבו שיצא בחרב לקראתך: לא תתעב מצרי. מכל וכל אף על פי שזרקו זכוריכם ליאור. מה טעם? שהיו לכם אכסניא בשעת הדחק לפיכך. 9 בנים אשר יולדו להם דור שלישי ונומר. [10] ושאר האומות מותרין מיד, הא למדת שהמחטיא לאדם קשה לו מן ההורגו. שההורגו הורגו בעולם הזה והמחטיאו מוציאו מן העולם הזה ומן העולם הבא. לפיכך אדום שקדמם [שקדמך] בחרב לא נתעב וכן מצרים ששבעום ואלו שהחטיאום נתעבו: .10 כי תצא וגו׳ ונשמרת. [11] שהשטן מקטרג בשעת הסכנה: .11 מקרה לילה. [12] דבר הכתוב בהווה: ויצא אל מחוץ למחנה. [12] זו מצות עשה: לא יבא אל תוך המחנה. [12] זו מצות לא תעשה. [13] ואסור ליכנס למחנה לויה וכל שכן למחנה שכינה: .12 והיה לפנות ערב. [14] סמוך להערב שמשו יטבול שאינו טהור בלא הערב השמש: .13 ויד תהיה לך. [15] כתרגומו [ואתר] כמו [16] איש על ידו: מחוץ למחנה. חוץ לענן: .14 על אזנך. לבד שאר כלי תשמישך: אזנך. כמו כלי זיין: .15 ולא יראה בך. הקב״ה ערות דבר: .16 לא תסגיר עבד. כתרגומו. דבר אחר [17] אפילו עבד כנעני של ישראל שברח מחוצה לארץ לארץ ישראל: .18 לא תהיה קדשה. מופקרת [מקודשת] ומזומנת לזנות: ולא יהיה קדש. [18] מזומן למשכב זכר. ואנקלס תרגם לא תהא אתתא מבנת ישראל לגבר עבדא. שאף זו מופקרת לבעילת זנות היא [19] מאחר שאין קדושין תופסין לו בה, שהרי הוקשו לחמור שנאמר [20] שבו לכם פה עם החמור, עם הדומה לחמור; ולא יסב גברא ישראל אתתא אָמה, [21] אף הוא נעשה קדש על ידה שכל בעילותיו בעילות זנות שאין קדושין תופסין לו בה: 19 אתנן זונה. [22] נתן לה טלה באתננה, פסול להקרבה: ומחיר כלב. [22] החליף שה בכלב: גם שניהם. [23] לרבות שנוייהם כגון חטים ועשאן סלת: .20 לא תשיך. [24] אזהרה ללוה שלא יתן רבית למלוה [ואחר כך אזהרה למלוה [25] את כספך לא תתן לו בנשך]: .21 לנכרי תשיך. [26] ולא לאחיך. לאו הבא מכלל עשה עשה לעבור עליו בשני לאוין ועשה: .22 לא תאחר לשלמו. שלשה רגלים

[8] ספרי לפי ג״י הילקוט; [9] פסוק י״ז; [10] ספרי; [11] ירושלמי סכה פ׳ כ׳; [12] ספרי; [13] פסחים ס״ח; [14] ע׳ ספרי; [15] וכן בספרי; [16] במדבר כ׳; [17] גטין מ״ה; [18] סנהדרין כ״ד; [19] קדושין ס״ח; [20] ברא׳שית כ״ב; [21] ע״ג פסחים פ״ח; [22] ספרי תמורה כ״ט; [23] ע׳ תמורה ל׳ ב׳; [24] ע׳ ספרי; [25] ויקרא כ״ה; [26] ע׳ ספרי כ״מ ע׳;

כג [א] כבר העיר ר״א בחור בספרו התשבי בערך גמרי שרש״י כתב אצל אדומי מלת לגמרי ואצל מצרי מכל וכל, ואמר שיש הפרש בין לגמרי ובין מכל וכל וסיים שצ״ע שם ואחרי ראותי שהחכם ר״ל דוקס בהעתקת רש״י שלו פירש את הדבר אמרתי להעתיק פה דבריו וז״ל הנה הרמב״ם בפרק י״ב מהלכות איסורי ביאה הל׳ כ״ה כתב כשעלה סנחריב בלבל כל האומות לפיכך כשיתגייר הגר בזמן הזה בכל מקום בין אדומי בין מצרי וכו׳ מותרין לבוא מיד בקהל: אבל הרא״ש ביבמות ע״ח כתב עמוני מואבי ואדומי מותרין מיד אבל מצרי גם עתה הוא אסור עד דור שלישי והרא״ש שם בשם בעל הלכות כתב טעם נכון על זה (וע׳ בטור אה״ע סי׳ ד׳) והנה רש״י ז״ל תפס סברת הרא״ש בשם בעל הלכות לעיקר ולכן כתב אצל אדומי הלשון לגמרי כי בזמן הזה מותר מיד לבוא בקהל אבל אצל מצרי כתב הלשון מכל וכל כי המצרי אף בזמן הזה אסור לבוא בקהל עד אחר ג׳ דורות ולכן אל תתעב אותו מכל וכל אבל מעט תתעב אותו דהיינו עד ג׳ דורות ואפילו בזמן הזה ע״כ:

רגלים ולמדוהו רבותינו [27] מן המקרא [ב]: .24 מוצא שפתיך תשמר [ועשית]. [28] ליתן עשה על [אחר] לא תעשה [ג]: .25 כי תבא בכרם רעך. [29] בפועל הכתוב מדבר: כנפשך. [29] כמה שתרצה: שבעך. [29] ולא אכילה גסה: ואל כליך לא תתן. מכאן שלא דברה תורה בשעת הבציר, בזמן שאתה נותן לכליו של בעל הבית [30] אבל אם בא [שכרו] [ד] לעדור וקשקש אינו אוכל: .26 כי תבא בקמת רעך. [31] אף זו בפועל הכתוב מדבר:

כד. .1 כי מצא בה ערות דבר. [1] מצוה עליו [לגרשה] שלא תמצא חן בעיניו [א]: .2 לאיש אחר. [2] שאין זה בן זוגו של ראשון שזה הוציא רשעה מתוך ביתו [מביתו] וזה הכניסה: .3 ושנאה האיש האחרון. [3] הכתוב מבשרו שסופו לשנאתה ואם לאו קוברתו שנאמר או כי ימות: .4 אחרי אשר הטמאה. [4] לרבות סוטה שנסתרה: .5 אשה חדשה. [5] שהיא חדשה לו ואפילו היא אלמנה. פרט למחזיר גרושתו: ולא יעבר עליו. דבר הצבא: לכל דבר. שהוא צורך הצבא [6] [ב] לא לספק מים ומזון ולא לתקן הדרכים. אבל החוזרים מעורכי המלחמה על פי כהן כגון בנה בית [ולא חנכו או] ארש אשה [ולא לקחה] מספיקין [מספקין] מים ומזון ומתקנים את הדרכים: יהיה לביתו. אף בשביל ביתו [6] [אם בנה בית וחנכו ואם נטע כרם וחללו אינו זז מביתו בשביל צרכי המלחמה]: לביתו. [6] זה ביתו: יהיה. [6] לרבות את כרמו: ושמח. ישמח את אשתו. ותרגומו וִיחדי ית אתתיה ודמתרגם וְיַחדי עם אתתיה טועה הוא שאין זה תרגום של וְשִׂמַּח אלא של וְשָׂמַח: .6 לא יחבל. [7] אם בא למשכנו על חובו בבית דין לא ימשכננו בדברים שעושים בהן אכל נפש: רחים היא התחתונה: ורכב. היא העליונה: .7 כי ימצא. [8] בעדים והתראה [9] וכן כל ימצא שבתורה: והתעמר בו. [10] אינו חייב עד שישתמש בו: .8 השמר בנגע הצרעת. שלא תתלוש סימני טומאה [11] ולא תקוץ את הבהרת: ככל אשר יורו אתכם. אם להסגיר אם להחליט

אם

[27] ר״ה ד׳ ב׳; [28] שם ו׳ ועי׳ ספרי: [29] ב״מ פ״ז: [30] שם פ״ט ב׳: [31] שם פ״ז ב׳:

כד [1] עי׳ גטין ל׳: [2] גטין ל׳ ב׳: [3] ספרי: [4] ספרי יבמות י״א ב׳: [5] סוטה מ״ד: [6] ספרי סוטה מ״ג: [7] ב״מ קי״ג וגם קט״ו ע״ב ספרי: [8] ספרי: [9] מכילתא פ׳ משפטים: [10] ספרי סנהדרין פ״ה ב׳: [11] מכות כ״ב ב׳:

[ב] * מכדי מנייהו סליק. כשאמ׳ הכתוב שלש פעמים יראה כל זכורך בחג המצות וגו׳ מהם היה עולה כבר כתוב למעלה בענין שמור את חודש האביב שבעה שבועות תספר לך חג הסוכות תעשה לך: למה לי למהדר. ולמנינהו בפרשת חג הסוכות. שמע מינה לכל תאחר. דהכי קאמר היו נראין לפניו לשלם נדריכם ולא תבאו ריקם: [ג] *מוצא שפתיך זו מצות עשה. דמסתמא הכי אמר קרא מוצא שפתיך קיים: תשמור זו מצות לא תעשה. שלא תאחר כדר׳ אבין אמר ר׳ אלעזר כל מקום שנ׳ השמר פן ואל כו׳ (מנחות צ״ט): בעל צידה לדרך כתב למה לא קאמר רש״י להפך ליתן לא תעשה על עשה שהרי מוצא שפתיך נכתב תחלה שהוא העשה ואח״כ נכתב תשמור שהוא ל״ת. לכן נ״ל שאין כוונת רש״י לפרש זה הפסוק כאשר חשב הרא״ם שהוא כמו שדרשו בספרי מוצא שפתיך זו מצות עשה תשמור זו מצות ל״ת מפני שהמדרש הזה הוא רחוק מפשוטו של מקרא לחלק מלות זה הפסוק ולשום כל מלה ממנו לענין מצות עשה ול״ת אלא נ״ל דהא דקאמר רש״י ליתן עשה על ל״ת רצונו לתרץ הא כתיב לעיל לא תאחר לשלמו ש״מ דצריך לקיימו שוב מצאתי שכן פירשו בהדיא בעל אמרי שפר ובעל מנחת יהודה ע״ש: [ד] * לעדור. לחפור: לקשקש. לכסות שרשים המגולים: הרי זה לא יאכל. מן הזיתים שבאילן דבעינן שעת גמר מלאכה:

כד [א] ע׳ סוף גטין זו מצוה לגרשה מן התורה דכתיב כי מצא בה ערות דבר וכתב לה: [ב] * ואלו שאין זזין ממקומן. דהנך דלעיל הולכין עד לספר ושם שומעין דברי כהן וחוזרין מן

אם לטהר: .9 זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים. [12] אם באת להזהר
שלא תלקה בצרעת אל תספר לשון הרע. זכור העשוי למרים שדברה באחיה ולקתה
בנגעים: .10 כי תשה ברעך. תחוב בחברך: משאת מאומה. חוב של כלום:
.12 לא תשכב בעבוטו. [13] לא תשכב ועבוטו אצלך: .13 כבא השמש.
[14] אם כסות לילה הוא. ואם כסות יום החזירהו בבקר וכבר כתוב בואלה המשפטים
[15] עד בא השמש תשיבנו לו כל היום תשיבנו לו וכבא השמש תקחנו: וברכך.
[16] ואם אינו מברכך. מכל מקום ולך תהיה צדקה: .14 לא תעשק שכיר.
[17] והלא כבר כתוב. אלא לעבור על האביון בשני לאווין לא תעשק שכר שכיר
שהוא עני ואביון. ועל העשיר כבר הוזהר [18] לא תעשוק את רעך: אביון. [ג] התאב
לכל דבר: מגרך. [19] זה גר צדק: בשעריך. [19] זה גר תושב האוכל [אוכל]
נבלות: אשר בארצך. [19] לרבות שכר בהמה וכלים: .15 ואליו הוא נשא
את נפשו[ד]. [20] אל השכר הזה הוא נושא את נפשו למות. עלה בכבש ונתלה
באילן: והיה בך חטא. [21] מכל מקום אלא שממהרין ליפרע על ידי הקורא*[21]:
.16 לא יומתו אבות על בנים. [22] בעדות בנים. ואם תאמר בעון בנים כבר
נאמר איש בחטאו יומתו, אבל מי שאינו איש מת בעון אביו [23] הקטנים מתים
בעון אבותם בידי שמים: .17 לא תטה משפט גר יתום. [24] ועל העשיר כבר
הוזהר [25] לא תטה משפט ושנה בעני לעבו: עליו בשני לאווין לפי שנקל להטות
משפט עני יותר משל עשיר לכך הזהיר ושנה עליו: ולא תחבל. [ה] שלא בשעת
הלואה: .18 וזכרת. על מנת כן פדיתיך לשמור חקותי אפילו יש חסרון כיס
בדבר: .19 ושכחת עמר. [26] ולא גדיש. מכאן אמרו [27] עומר שיש בו סאתים ושכחו
אינו שכחה: בשדה. [28] לרבות שכחת קמה ששכח מקצתה מלקצור: לא תשוב
לקחתו. [29] מכאן אמרו שלאחריו שכחה [ו] שלפניו אינו שכחה שאינו בבל תשוב:
למען יברכך. [30] ואע"פ שבאת לידו שלא במתכוין קל וחומר לעושה במתכוין.
אמור מעתה נפלה סלע מידו ומצאה עני ונתפרנס בה הרי הוא מתברך עליה:
.20 לא תפאר[ז]. [31] לא תטול תפארתו ממנו. מכאן שמניחין פאה לאילן: אחריך.
[32] זו שכחה: .21 לא תעולל. אם מצאת בו עוללות לא תקחנה [32] ואי זו היא
עוללות כל שאין לה לא כתף ולא נטף. יש לה אחד מהם הרי היא לבעל הבית.
וראיתי בתלמוד ירושלמית [ירושלמי] [33] אי זו היא כתף? פסיגין זה על גב זה. נטף
אלו התלויות בשדרה ויורדות:

כי

[12]ספרי: [13]ספרי ב"מ קי"ד ב'; [14]עי' ב"מ שם; [15]שמות כ"ב; [16]עי' ספרי; [17]עי' ספרי ב"מ קי"א: [18]ויקרא י"ט; [19] ספרי ב"מ קי"א ב'; [20] ספרי ב"מ קי"ב: [21] ספרי: *[21] וכן * לעיל ע"ו ע"; [22] ספרי סנהדרין כ"ז ב': [23] ע"ג שבת ל"ב: [24] עי' ספרי: [25] דברים ע"ז: [26] ספרי: [27] ע"ג פאה פ"ו משנה ו': [28] ספרי; [29]פאה פ' ו' ב"מ י"א; [30]ספרי ת"כ פ' ויקרא ע"נ *ויקרא ה' י"ט [31]חולין קל"א ב': [32]ספרי: [33]פ"ז דפאה:

המערכה לא"י ואינם חוזרין לבתיהם אלא עוסקין בסיפוק מים ומזון להולכי מלחמה ואלו אין
זזין ממקומן אפילו ללכת עד הספר ולשוב על פי כהן: הבונה בית ותנכו. ולא דר בו עדיין
שנה: וכן הנוטע כרם וחללו. ועדיין לא עברה שנה רביעית עליו שלמה: נקי יהיה לביתו.
בשביל ביתו: יהיה רבוייא הוא הוסיף לך הוויי' אחרת להיות כזו: [ג] ע' לעיל ט"ו ד' סי' ד'
ובמראה מקום שם: [ד] * ואליו הוא נושא כל עצמו הוא מוסר נפשו עליו לעלות בכבש גבוה
דסיכן בעצמו ליפול ולהתלות באילן כשעלה עליו למסוק זיתים ולגדור תמרים ומסר נפשו עליו
למיתה שמא יפול מן הכבש או מן האילן: [ה] ע' מגיד משנה בפרק ג' מהלכות מלוה ולוה
הלכה א': [ו] בשכחת הקוצר קאי יחיד שהתחיל לקצור מראש השורה ושכח לפניו ולאחריו
שלאחריו הוי שכחה שלפניו לא הוי שכחה: [ז] כלומר לא תטול כל פריו לשון וכל תבואתי
תשרש דמשמע עקירה ולשון ויזנב בך נטל את זנבך והיינו שלא תטול פאה:

כה. 1. כי יהיה ריב. סופם להיות נגשים אל המשפט. אמור מעתה [1] אין שלום יוצא מתוך מריבה, מי גרם ללוט לפרוש מן הצדיק הוי אומר זו מריבה: והרשיעו את הרשע. [1] יכול כל המתחייבין בדין לוקין תלמוד לומר. 2. והיה אם בן הכות הרשע. פעמים לוקה ופעמים אינו לוקה ומי הוא הלוקה [2] למוד מן הענין לא תחסום שור בדישו, לאו שלא ניתק לעשה: והפילו השפט. [3] מלמד שאין מלקין אותו לא עומד ולא יושב אלא מטה: לפניו כדי רשעתו. [4] ולאחריו כדי שתים [5] מכאן אמרו מלקין אותו שתי ידות מלאחריו ושליש מלפניו[א]: במספר. [ב] ואינו נקוד בַּמספר למד שהוא דבוק לומר במספר ארבעים [6] ולא ארבעים שלמים אלא מנין שהוא סוכם ומשלים לארבעים והן ארבעים חסר אחת: 3. לא יסיף. [7] מכאן אזהרה למכה את חבירו: ונקלה אחיך. [8] כל היום קוראו רשע ומשלקה קוראו [הרי הוא] אחיך: 4. לא תחסם שור. [9] דבר הכתוב בהווה[ג] והוא הדין לכל בהמה חיה ועוף ולכל מלאכה שהיא בדבר מאכל. אם כן למה נאמר שור. להוציא את האדם: בדישו. [10] יכול יחסמנו מבחוץ תלמוד לומר לא תחסום שור מכל מקום. ולמה נאמר דיש לומר לך מה דיש מיוחד דבר שלא נגמרה מלאכתו וגדולו מן הארץ אף כל כיוצא בו. יצא החולב והמגבן והמחבץ[ד] שאין גדולו מן הארץ יצא [ה] הלש והמקטף שנגמרה מלאכתו לחלה יצא הבודל בתמרים ובגרוגרות[ו] שנגמרה מלאכתן למעשר: 5. כי ישבו אחים [ז] יחדו. [11] שהיתה להם ישיבה אחת בעולם פרט לאשת אחיו שלא היה בעולמו: יחדו. [11] המיוחדים בנחלה[ח] פרט לאחיו [לאחים] מן האם: ובן אין לו[ט]. [12] עיין עליו בן או בת או בן הבן או בת הבן או בן הבת או בת הבת: 6. והיה הבכור. [13] גדול האחים הוא מיבם אותה: אשר תלד. [14] פרט לאילונית [שאינה יולדת]: יקום על שם אחיו. [14] זה שייבם את אשתו יטול נחלת המת בנכסי אביו [אחיו]: ולא ימחה שמו. [14] פרט לאשת סריס ששמו מחוי: 7. השערה. כתרגומו לתרע בית דינא: 8. ועמד. [15] בעמידה: ואמר. [16] בלשון הקדש. ואף היא דבריה בלשון הקודש: 9. וירקה בפניו. [17] על גבי קרקע: אשר לא יבנה. [18] מכאן למי שחלץ שלא יחזור וייבם דלא כתיב אשר לא בנה אלא אשר לא יבנה כיון שלא בנה שוב לא יבנה: 10. ונקרא שמו וגו׳. [19] מצוה על כל העומדים שם לומר חלוץ הנעל: 11. כי ינצו אנשים. סופו לבא לידי מכות כמו שנאמר מיד מכהו [20] אין שלום יוצא מתוך ידי מצות [מריבה]: 12. וקצתה את כפה. [21] ממון דמי

בשתו

כה [1] ספרי; [2] ע״ג מכות י״ג; [3] מכות כ״ב ב׳ וע׳ ספרי; [4] שם כ״ג; [5] ספרי מכות כ״ב ב׳; [6] ספרי מכות כ״ב: ע׳ כתובות ל״ג; [8] ספרי; [9] ספרי ע״ג ב״ק כ״ד ב׳; [10] ע׳ ספרי ב״מ פ״ט: [11] ספרי יבמות י״ז ב׳; [12] יבמות כ״ב ב׳; [13] ספרי יבמות ל״ט; [14] ספרי יבמות כ״ד; [15] ספרי: [16] ספרי יבמות ק״ו סוטה ל״ג; [17] ע׳ ספרי יבמות ק״ו; [18] ע׳ יבמות ט׳ ב׳ ספרי; [19] ע׳ ספרי יבמות ק״ו ב׳; [20] ספרי; [21] ע׳ ספרי ב״ק כ״ח:

כה [א] * שליש מלפניו על הבטן ושתי ידות מאחוריו בגמרא מפרש טעמא: [ב] * שנאמר במספר ארבעים. והפילו השופט והכהו לפניו כדי רשעתו במספר וסמיך ליה מ׳ יכנו ודרשינן כמאן דכתיב במספר מ׳ מנין שהוא סוכם את הארבעים כדמפרש בגמרא דמדלא כתיב יכנו ארבעים במספר אלא במספר ארבעים יכנו שמעינן דהכי קאמר מנין הסוכם הארבעים חשבון המשלים סכום של ארבעים שנגרם לקרות אחריו ארבעים והינו ל״ט: [ג] * בהווה. בדבר הרגיל להיות: [ד] * המחבץ. מיני חריצי חלב: [ה] הלש. משנתן המים וגילגל נתחייב בחלה ועדיין צריכה ללוש ולשוף ולבעוט הובה: והמקטף. עורך וטח פניה: [ו] * שמדבקות זו בזו ומכרילין במגריפות: [ז] בספרי לא גרסי׳ יחדיו ונכון הוא דלא מיחדיו הוא דקא דרשי לה אלא מישבו אבל מלת יחדיו כבר דרשוה למיוחדים בנחלה כדלקמן (ע׳ במז׳): [ח] הראוין לירש זה את זה: [ט] מה שכתב

בשתו הכל לפי המבייש והמתבייש. או אינו אלא ידה ממש ? נאמר כאן לא תחוס ונאמר להלן בעדים זוממים [22] לא תחוס מה להלן ממון אף כאן ממון: 13. אבן ואבן. משקלות: גדולה וקטנה. [23] גדולה שהיא מכחשת את הקטנה שלא יהא נוטל בגדולה ומחזיר בקטנה: לא יהיה לך. [24] אם עשית כן לא יהיה לך כלום: 15. אבן שלמה וצדק יהיה לך. [24] אם עשית כן יהיה לך הרבה: 17. זכור את אשר עשה לך. [25] אם שקרת במדות ובמשקלות הוי דואג מן גרוי האויב שנאמר [26] מאזני מרמה תועבת ה׳ וכתיב בתריה [26] בא זדון ויבא קלון: 18. אשר קרך בדרך. לשון מקרה. דבר אחר [27] לשון קרי וטומאה שהיה מטמאן במשכב זכור. ד״א [27] לשון קור וחום צננך והפשירך מרתיחתך שהיו [כל] האומות יראים להלחם בכם ובא זה והתחיל והראה מקום לאחרים. משל לאמבטי ' רותחת שאין כל בריה יכולה לירד בתוכה בא בן בליעל אחד קפץ וירד לתוכה אע״פ שנכוה הקירה אותה בפני אחרים: ויזנב בך. [27] מכת זנב. חותך מילות [מילה] וזורק כלפי מעלה: כל הנחשלים אחריך. [28] חסרי כח מחמת חטאם. שהיה הענן פולטן: ואתה עיף ויגע. [29] עיף בצמא דכתיב [30] ויצמא שם העם למים וכתיב אחריו [31] ויבא עמלק: ויגע. בדרך: [31] ולא ירא עמלק אלהים מלהרע לך: 19. תמחה את זכר עמלק. [32] מאיש עד אשה מעולל ועד יונק משור ועד שה [33] שלא יהא שם עמלק נזכר אפילו על הבהמה לומר בהמה זו משל עמלק היתה:

כי תבא.

כו. 1. והיה כי תבא וירשתה וישבתה בה. [1] מגיד שלא נתחייבו בבכורים עד שכבשו את הארץ וחלקוה: 2. מראשית. [2] ולא כל ראשית. שאין [אין] כל הפירות חייבין בבכורים אלא שבעת המינין בלבד. נאמר כאן ארץ ונאמר להלן [3] ארץ חטה ושעורה וגו׳. מה להלן משבעת המינים שנשתבחה בהן ארץ ישראל אף כאן שבח הארץ [ארץ ישראל שהן שבעת מינין]: זית שמן. [4] זית אגורי. ששמנו אגור בתוכו [א]: ודבש. [4] הוא דבש תמרים [ב]: מראשית. [5] אדם יורד לתוך שדהו ורואה תאנה שבכרה כורך עליה גמי לסימן ואומר הרי זו בכורים: 3. אשר יהיה בימים ההם. [6] אין לך אלא כהן שהוא בימיך כמו שהוא: ואמרת אליו. שאינך

[22] דברים י״ט ; [23] ספרי וכן בליקוטי מכילתא דרשב״י ; [24] ע״ג ספרי: [25] ע׳ תנח׳ ; [26] משלי י״א ; [27] תנח׳ פס׳ רבתי ; [28] שם ע״ג ספרי ; [29] תנח׳ פס״ר ; [30] שמות ע״ז : [31] תנח׳ פסיקתא רבתי ; [32] שמואל א׳ ט״ו ; [33] וכן בפסיקתא זוטרתי :

כו [1] ע׳ קידושין ל״ז ב׳ ; [2] ספרי מנחות פ״ד כ׳ : [3] דברים ח׳ : [4] ע׳ ספרי ברכות ל״ט ; [5] ספרי בכורים פ׳ ג׳ : [6] ע׳ ספרי ר״ה כ״ה כ׳ :

המזרחי ,,כדתניא בספרי ובן אין לו אין לי אלא בן בן הבן ובת הבן ובן הבת ובת הבת מנין ת״ל ובן אין לו עיין עליו מכל מקום" לא מצאתי בספרי שלפנינו אבל בפסיקתא זוטרתי וע׳ יבמות כ״ב ב׳ ופירש רש״י שם ובן אין לו. מצי למכתב ובן אן לו כדאמרינן בקרושין (ד׳) אן כסף וכמו מאן יבמי מאן בלעם ולהכי כתב אין למדרשה עיין עליו דאם יש לו בן בעולם פוטר: ' * אמבטי הוא כלי גדול מיוחד לרחיצת אדם וכלים ע״ג * שמות ז׳ י״ט :

כו [א] * מזומן לצאת ממנו שאינו נבלע בפרי כמשקה תפוחים ותותים אלא אגור כמשקה ענבים: [ב] זית שמן — תמרים אין פה מקומם הראוי כי אם לעיל ח׳ ח׳ ופה באו אך להמשך הכתוב

[7]שאינך כפוי טובה: הגדתי היום. [7]פעם אחת בשנה ולא שתי פעמים[ג]: 4. ולקח הכהן הטנא מידך. [8]להניף אותו. כהן מניח ידו תחת יר הבעלים: ומניף: 5. וענית. [9]לשון הרמת קול: ארמי אבד אבי. מזכיר חסדי המקום ארמי אובד אבי [10]לבן בקש לעקור את הכל כשרדף אחר יעקב [ובשביל שהשב לעשות חשב לו המקום כאלו עשה. [11]שאומות העולם חושב להם הקב״ה מחשבה [רעה] כמעשה]: וירד מצרימה. ועוד אחרים באים עלינו לכלותנו. שאחרי זאת ירד יעקב למצרים: במתי מעט. *[11]בשבעים נפש: 9. אל המקום הזה. *[11]זה בית המקדש: ויתן לנו את הארץ. כמשמעו: 10. והנחתו[ד]. [12]מגיד שנוטלו אחר הנפת [הנחת] הכהן ואוחזו בידו כשהוא קורא וחוזר ומניף: 11. ושמחת בכל הטוב. [13]מכאן אמרו אין קורין מקרא בכורים אלא בזמן שמחה[ה] מעצרת ועד החג שאדם מלקט תבואתו ופירותיו ויינו ושמנו אבל מן החג ואילך מב״א ואינו קורא: אתה והלוי. אף הלוי חייב בבכורים אם נטעו בתוך עריהם: והגר אשר בקרבך. [14]מביא ואינו קורא. שאינו יכול לומר לאבותינו: 12. כי תכלה לעשר את כל מעשר תבואתך בשנה השלישת. [15]כשתגמור להפריש מעשרות של שנה השלישית קבע זמן הביעור והוידוי[ו] בערב הפסח של שנה הרביעית. שנאמר [16]מקצה שלש שנים תוציא ונו׳. נאמר כאן מקץ ונאמר להלן [17]מקץ שבע שנים לענין הַקָהֵל. מה להלן רגל אף כאן רגל. אי מה להלן חג הסכות אף כאן חג הסכות? תלמוד לומר כי תכלה לעשר מעשרות של שנה השלישית. רגל שהמעשרות כלין בו וזהו פסח שהרבה אילנות יש שנלקטין אחר הסוכות נמצאו מעשרות של שלישית כלין בפסח של רביעית וכל מי ששהה מעשרותיו הצריכו הכתוב לבערן מן הבית: שנת המעשר. שנה שאין נוהג בה אלא [מעשר] אחד משני מעשרות שנהגו בשתי שנים שלפניה. ששנה ראשונה של שמטה נוהג בה מעשר ראשון, כמו שנאמר [18]כי תקחו מאת בני ישראל את המעשר. ומעשר שני, שנאמר [19]ואכלת לפני ה׳ אלהיך מעשר דגנך ותירושך ויצהרך. הרי שני מעשרות ובא ולמדך כאן בשנה השלישית שאין נוהג מאותן שני מעשרות אלא האחד. ואי זה זה מעשר ראשון ותחת מעשר שני תן מעשר עני. שנאמר כאן ונתתה ללוי את אשר לו הרי מעשר ראשון, לגר ליתום ולאלמנה זה מעשר עני: ואכלו בשעריך ושבעו. [20]תן להם כדי שבען. מכאן אמרו אין פותחין לעני בגורן

פחות

[7] ספרי: [8] ע׳ ספרי סוכה מ״ז ב׳: [9] ע׳ סוטה ל״ב ב׳; [10] הגדה של פסח ע״ג ספרי ס״א: [11] ירושלמי פאה פרק א׳ וע״ב בבלי קידושין מ׳; *[11] ספרי; [12] ספרי סוכה מ״ז ב׳; [13]ספרי פסחים ל״ו ב׳; [14] בכורים פ׳ א׳; [15] ע׳ ספרי ירוש׳ מעשר שני פ׳ ה׳; [16] דברים י״ד ורש״י שם; [17] שם ל״א; [18] במדבר י״ח; [19] דברים י״ד; [20] ספרי ירושלמי פאה פ׳ ח׳;

המובא ברש״י ארץ חטה: [ג] בעלים אוחזים בשפת הטנא וכהן מניח ידו תחת שוליו וכן מפורש במס׳ בכורים (פ׳ ג׳): [ד] *והנחתו זו תנופה. דבראש הפרשה נאמר ולקח הכהן הטנא מידך והניחו לפני ה׳ וגו׳ ובסיפיה נאמר והנחתו מכלל שחזר ונטלו ולמה נטלו לתנופה: [ה]* זמן שמחה. בזמן קצירה ולקיטה שאדם לוקט תבואתו ולבו שמח הצריכם הכתוב קריית דארמי אובד אבי: מעצרת. דתנן במנחות (ע״ח) אין מב״אין בכורים קודם לעצרת ששתי הלחם של עצרת מתירין הבאת בכורין דבכורים איקרו דכתיב וביום הבכורים בהקריבכם מנחה חדשה וגו׳: ועד החג. שבתוך הזמן הזה זמן לקיטה ושמח במעשיו: מהחג ועד חנוכה. אינו זמן שמחה ואינו קורא ומחנוכה ואילך אינו זמן הבאה דתניא בספרי אשר תביא מארצך כל זמן שמצוין על פני ארצך שלא כלו לחיה מן השדה: [ו] בע״פ לא קאי אלא אביעור לבד כי הודוי היה במנחה ביו״ט

פחות מחצי קב חטים וכו׳: 13. ואמרת לפני ה׳ אלהיך. [י]הִתְוַדֵּה שנתת מעשרותיך: בערתי הקדש מן הבית. [21]זה מעשר שני ונטע רבעי. ולמדך שאם שהה מעשרותיו של שתי שנים ולא העלם לירושלים שצריך להעלותם עכשיו: וגם נתתיו ללוי. [22]מעשר ראשון: וגם. [22]לרבות תרומה ובכורים: ולגר ליתום ולאלמנה. [22]זה מעשר עני: ככל מצותך. [22]נתתים כסדרם. לא הקדמתי תרומה לבכורים ולא מעשר לתרומה ולא שני לראשון. שהתרומה קרויה ראשית. שהיא ראשונה משנעשה דגן. וכתיב [23]מלאתך ודמעך לא תאחר. [24]לא תשנה את הסדר: לא עברתי ממצותיך. [25]לא הפרשתי ממין על שאינו מינו ומן החדש על הישן: ולא שכחתי. [26]מלברכך [מלברך] [ח]על הפרשת מעשרות: 14. לא אכלתי באני ממנו. [27]מכאן שאסור לאונן: ולא בערתי ממנו בטמא. [28]בין שאני טמא והוא טהור בין שאני טהור והוא טמא. [29]והיכן הוזהר על כך? [30]לא תוכל לאכול בשעריך זו אכילת טומאה כמו שנאמר בפסולי המוקדשים [31]בשעריך תאכלנו הטמא והטהור וגו׳ אבל זה לא תוכל לאכול דרך אכילת שעריך האמור במקום אחר: ולא נתתי ממנו למת. [32]לעשות לו ארון ותכריכין: שמעתי בקול ה׳ אלהי. [32]הבאתיו לבית הבחירה: עשיתי ככל אשר צויתני. [32]שָׂמַחְתִּי וְשִׂמַּחְתִּי בו: 15. השקיפה ממעון קדשך. [32]עשינו מה שגזרת עלינו עשה אתה מה שעליך לעשות שאמרת [33]אם בחקותי תלכו ונתתי גשמיכם בעתם: אשר נתתה לנו כאשר נשבעת לאבתינו. לתת לנו וקיימת ארץ זבת חלב ודבש: 16. היום הזה ה׳ אלהיך מצוך. [34]בכל יום יהיו בעיניך חדשים כאילו בו ביום נצטוית עליהם: ושמרת ועשית אותם. [34]בת קול מברכתו הבאת בכורים היום תִּשְׁנֶה [תזכה] לשנה הבאה: 17. האמרת האמירך [ט]אין להם עד מוכיח במקרא. ולי נראה שהוא לשון הפרשה [המשכה] והבדלה הבדלת לך מאהלי הנכר להיות לך לאלהים והוא הפרישך אליו מעמי הארץ להיות לו לעם סגולה [ד״א (ומצאתי להם עד והוא) לשון תפארת. כמו [35]יתאמרו כל פועלי און]: 18. כאשר דבר לך. [36]והייתם לי סגולה: 19. ולהיתך עם קדש. [37]כאשר דבר [38]והייתם לי קדושים:

כז. 1. שמר את כל המצוה.[פ] לשון הווה גרדינט בלעז: 2. והקמת לך. בירדן ואחר כך תוציא משם אחרות ותבנה מהן מזבח בהר עיבל. נמצאת אתה אומר שלשה מיני אבנים היו[א]. שתים עשרה בירדן וכנגדן בגלגל וכנגדן בהר עיבל כדאיתא במסכת סוטה[1]: 8. באר היטב. [2]בשבעים לשון: 9. הסכת. כתרגומו

[21] ספרי מעשר שני פ׳ כ׳; [22] ע׳ שם; [23] שמות כ״כ; [24] מכילתא פ׳ משפטים: [25] ספרי מעשר שני פ׳ ה׳: [26] ע״ש וברכות מ׳ כ׳; [27] ספרי בכורים פ׳ כ׳: [28] ספרי: [29] יבמות ע״ג כ׳: [30] דברים י״ב: [31] דברים ט״ו: [32] ספרי מעשר שני פ׳ ה׳: [33] ויקרא כ״ו: [34] תנחומא: [35] תהלים ל״ד: [36] שמות י״ט: [37] ע׳ מכילתא פ׳ כח: [38] ויקרא כ׳:

כז [1] דף ל״ה כ׳: [2] שם ל״ב:

האחרון (משכיל לדוד): [י] וודוי מעשר. בשנה השלישית בערתי הקודש מן הבית שהוא מוציא כל מעשרותיו ומבערן מביתו ואין יכול עוד להשהותם ונותן מעשר ראשון ללוי ומעשר עני לעניים ומעשר שני של שתי שנים שעברו מעלהו לירושלים עכשיו אם לא העלהו ומתורה בערתי הקדש זה מעשר שני וגם נתתיו ללוי זה מעשר ראשון לגר ליתום ולאלמנה זה מעשר עני * פסחים ל״ב: [ח] ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להפריש תרומה ומעשר: [ט] האמרתי לשון חשיבות ושבח כמו יתאמרו כל פועלי און ישתבחו * ברכות ו׳ ע״ג * חגיגה ג׳ וגטין נ״ז ב׳:

כז [א] * אחד שהעמיד משה בעבר הירדן בערבות מואב. ותנא דברייתא כי קאי בארץ כנען

כתרגומו: היום הזה נהיית לעם. [3] בכל יום יהיו בעיניך כאלו היום באת עמו בברית: 12. לברך את העם. כדאיתא במסכת סוטה [4] ששה שבטים עלו לראש הר גרזים וששה לראש הר עיבל והכהנים והלוים והארון למטה באמצע [ג] הפכו לוים פניהם כלפי הר גריזים ופתחו בברכה ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה וגו' ואלו ואלו [ד] עונין אמן חזרו והפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה ואומרים ארור האיש אשר יעשה פסל וגו' ואלו ואלו עונין אמן חזרו והפכו פניהם כלפי הר גרזים ואמרו ברוך אשר אינו מקלה אביו ואמו וגו' וחוזרים והופכים פניהם להר עיבל ואומרים ארור מקלה אביו ואמו וכן כלם עד ארור אשר לא יקים: 16. מקלה אביו. מזלזל. לשון [5] ונקלה אחיך: 17. מסיג גבול. [*5] מחזירו לאחוריו וגונב את הקרקע לשון [6] והוסג אחור: 18. משגה עור. [7] הסומה בדבר ומשיאו עצה רעה: 24. מכה רעהו בסתר. [8] על לשון הרע הוא אומר. ראיתי ביסודו של רבי משה הדרשן י"א ארורים יש כאן כנגד י"א שבטים. וכנגד שמעון לא כתב ארור. לפי שלא היה בלבו לברכו לפני מותו כשברך שאר השבטים לכך לא רצה לקללו: 26. אשר לא יקים. כאן כלל את כל התורה [כולה] וקבלוה [9] עליהם באלה ובשבועה:

כח. 4. שגר אלפיך. ולדות [ולדי] בקרך שהבהמה משגרת ממעיה: ועשתרות צאנך. כתרגומו. ורבותינו אמרו [1] למה נקרא שמם עשתרות שמעשירות בעליהן ומחזיקות אותם כעשתרות הללו שהן סלעים חזקים: 5. ברוך טנאך. פירותיך. ד"א טנאך דבר לח שאתה מסנן בסלים: ומשארתך. דבר יבש שנשאר בכלי ואינו זב: 6. ברוך אתה בבאך וברוך אתה בצאתך. [2] שתהא יציאתך מן העולם בלא חטא כביאתך לעולם: 7. ובשבעה דרכים ינוסו לפניך. כן דרך הנבהלים לברוח מתפזרין לכל צד: 20. המארה. חסרון כמו [3] צרעת ממארת: המהומה. שגוש. קול בהלות: 22. בשחפת. שבשרו נשחף ונפוח: ובקדחת. לשון [4] כי אש קדחה באפי. והוא אש של חולים מליוי בלעז שהיא חמה מאד: ובדלקת. חמה יותר מקדחת ומיני חלאים הם: ובחרחר. חולי המחממו תוך הגוף וצמא תמיד למים ובלעז אישטרדי"מנט לשון [5] ועצמי חרה מני חרב [6] נחר מפוח מאש: ובחרב. יביא עליך גייסות: ובשדפון ובירקון. מכת תבואה שבשדות: שדפון. רוח קדים [א] השלייד בלעז: ירקון. יובש ופני התבואה מכסיפין ונהפכין לירקון קמ"א [קרוק] בלעז: עד אבדך. [ב] [תרגום] עד דתיבד. [כלומר] עד אבוד אותך שתכלה מאליך: 23. והיו שמיך אשר על ראשך נחשת. [7] קללות הללו משה מפי עצמו אמרן ושבהר סיני מפי הקב"ה [ג] אמרן כמשמען ושם נאמר

[3] תנחומא כרכום ס"נ כ': [4] דף ל"כ: [5] דברים כ"ה: [*5] ע"נ * לעיל י"ע י"ד: [6] ישעיה כ"ט: [7] ע' * ויקרא י"ע י"ד: [8] פרר"א פ' כ"נ: [9] ע' סבועות ל"ו ע"א. ועי' ירושלמי סוטה פ"ז הל' ד' (גמרא) א"ר תנחומא מכיון דכתיב בסוף אמן כמו שכלו דבר אחד:

כח [1] ע' * דברים ז' י"ג: [2] ב"מ ק"ז: [3] ויקרא י"ג: [4] דברים ל"כ: [5] איוב ל': [6] ירמיה ו': [7] ע' מגילה ל"א כ' ע"ג * במדבר כ"ע י"ח ועוד דברים כ"ע י"כ:

קרי עבר המזרח עבר הירדן וכי קאי בערבות מואב או בשאר המסעות קרי ארץ כנען עבר הירדן והוא עבר המערבי: בגלגל. לאחר שבנו מהן המזבח בהר עיבל קיפלום (פירוש הסירו הסיד מעליהם ע' * חולין מ"ד אקפל ככו ונקלף ודומה לו וקפלו האבנים דמס' כותה) והביאום לגלגל וקבעום שם: [ב] [וכנגדן בהר עיבל וקיפלום והביאום לגלגל במלון כדאיתא במס' סוטה]: [ג] * בין שני ההרים: וכל ישראל מכאן ומכאן. על ההרים: הפכו הלוים פניהם כלפי הר גריזים ופתחו בברכה כל הארורים היו אומרים תחלה בלשון ברכה: [ד] * אלו ואלו. שבהר גריזים ושבהר עיבל והא דכתיב ואלה יעמדו לברך לא שהיו השבטים מברכין ומקללין אלא הלוים העומדים בין שני ההרים הופכין פניהם להר גריזים בברכה ולהר עיבל בקללה:

כח [א] ע' הלעז ותרגומו בבראשית מ"א פסוק ו': [ב] וע' במו': [ג] * משה מפי הגבורה אמרן.

נאמר [8] ואם לא תשמעו לי, [8] ואם תלכו עמי קרי, וכאן הוא אומר [ד] לקול ה׳ אלהיך, ידבק ה׳ בך, יככה ה׳, הקל משה בקללותיו לאמרן בלשון יחיד. [9] וגם כן בקללה זו הקל שבראשונות הוא אומר [10] את שמיכם כברזל ואת ארצכם כנחושה, שלא יהיו השמים מזיעין כדרך שאין הברזל מזיע ומתוך כך יהא חורב בעולם והארץ תהא מזעת כדרך שהנחשת מזיע והיא מרקבת פירותיה; וכאן הוא אומר שמיך נחשת וארצך ברזל, שיהיו שמים מזיעין אע״פ שלא יריקו מטר מכל מקום לא יהיה חורב של אבדון בעולם והארץ לא תהיה מזיעה כדרך שאין הברזל מזיע ואין הפירות מרקיבין, ומכל מקום קללה היא, בין שהיא כנחשת בין שהיא כברזל לא תוציא פירות, וכן השמים לא יריקו מטר: 24. מטר ארצך אבק ועפר. [11] זיקא דבתר מטרא, מטר יורד ולא כל צרכו ואין בו כדי להרביץ את העפר והרוח באה ומעלה את האבק ומכסה את עשב הזרעים שהם לחים מן המים ונדבק בהם ונעשה טיט ומתיבש ומרקיבין: 25. לזעוה. לאימה ולזיע שיזועו כל שומעי מכותיך ממך ויאמרו אוי לנו שלא יבא עלינו כדרך שבא על אלו: 27. בשחין מצרים. רע היה מאד, לח מבפנים ויבש מבחוץ [לח מבחוץ ויבש מבפנים] כדאיתא בבכורות [12]: גרב. שחין לח: חרס. שחין יבש כחרס: 28. ובתמהון לבב. אוטם הלב אשטור־דישון בלעז: 29. עשוק. בכל מעשיך יהיה ערעור: 30. ישגלנה. [ה] לשון שגל, פלגש, [13] והכתוב כינהו לשבח ישכבנה ותיקון סופרים הוא זה: תחללנו. בשנה הרביעית לאכול פריו: 32. וכלות אליהם. מצפות אליהם שישובו ואינם שבים, כל תוחלת שאינה באה קרויה כליון עינים: 37. לשמה. כמו תמהון [אשטורדי־ישון] כל הרואה אותך ישום עליך: למשל. כשתבא מכה רעה על אדם יאמרו זו דומה למכת פלוני: ולשנינה. לשון [14] ושננתם, ידברו בך וכן תרגומו ולשועי לשון ספור ואשתעי: 38. יחסלנו. יכלנו [15] ועל שם כך נקרא חסיל שמכלה את הכל: 40. כי ישל. ישיר פירותיו לשון [16] ונשל הברזל: 42. יירש הצלצל. יעשנו הארבה רש מן הפרי: יירש. יעני, צלצל. מין ארבה, ואי אפשר לפרש יירש לשון [17] ירושה שאם כן היה לו לכתוב יִירַש, ולא לשון הורשה ונרושין שאם כן היה לו לכתוב יוריש: 47. מרב כל. בעוד שהיה לך כל טוב: 49. כאשר ידאה הנשר. פתאם ודרך מצלחת ויקלו סוסיו: לא תשמע לשנו. לא תכיר לשונו וכן [18] תשמע חלום לפתור אותו וכן [19] כי שומע יוסף אינטינדי־רי: 52. עד רדת חמתיך. לשון רדוי וכבוש: 53. ואכלת. בשר בניך, במצור. מחמת שיהיו צרים על העיר ויהיה שם מצוק, עקת רעבון: 54. הרך בך והענג׳. הוא הרך הוא הענוג לשון פינוק [20] ומהתענג ומרך מוכיח עליהם ששניהם אחד אע״פ שהוא מפונק ודעתו קצה בדבר מאום ימתק לו לרעבונו בשר בניו

[8] ויקרא כ״ו; [9] ס״כ פ׳ בחקותי; [10] ויקרא כ״ו: [11] תענית ג׳ ב׳; [12] דף מ״א ע״ג. * ויקרא כ״א כ׳;
[13] מגילה כ״ה ב׳; [14] דברים ו׳; [15] ירושלמי תענית פ׳ ג׳; [16] דברים י״ט; [17] ע׳ ס״א וכ״ק קע״ז ב׳:
[18] בראשית מ״א; [19] שם מ״ב; [20] פסוק נ״ו:

ונעשה שליח לומר כך אמר לי הקב״ה שהרי אומרן בלשון ונתתי והפקדתי ושלחתי מי שהיכולת בידו לעשות אבל במשנה תורה כתיב יככה השם ידבק ה׳ בך משה אומרן מאליו אם תעברו על מצותיו הוא יפקיד עליכם: [ד] צ״ל בקול (בפסוק ט״ו): [ה]* לשון משכב כדכתיב והשגל יושבת אצלו וי״מ כלבתא: [ו] [תוספת הרך הוא הענוג לשון פינוק: מהתענג ומרוך. זה מוכיח עליו ששניהם כאחד ואע״פ שהוא מפונק ורך וקץ בדבר מאום ימתיק לו לרעבו עד אשר יאכל על כן וביתר בניו אשר יותיר מן השחוטים ש־שחוט למאכלו תהא עינו צרה עליהם מליתן להם מבשר הנשחטים: ובבניה אשר תלד תרע עינה לשחטן ולאכלן בחסר כל בסתר] וסת״ד:

בניו ובנותיו עד כי תרע עינו בבניו הנותרים מתת לאחד מהם מבשר בניו אחיהם אשר יאכל[ז]. ד״א הרך בך. הרחמני ורך הלבב [ח] מרוב רעבנות יתאכזרו ולא יתנו מבשר בניהם השחוטים לבניהם הנותרים: 56. תרע עינה באיש חיקה ובבנה ובבתה. הגדולים: 57. ובשליתה. [21] בנים הקטנים. בכלן תהא עינה צרה כשתאכל את האחד מליתן [מלתת] [ט] לאשר אצלה מן הבשר: 59. והפלא ה׳ את מכתך. מופלאות ומובדלות משאר מכות: ונאמנות. ליסרך לקיים שליחותן: 60. אשר יגרת מפניהם. מפני המכות. כשהיו ישראל רואין מכות משונות הבאות על מצרים היו יראים מהם שלא יבאו גם עליהם. תדע שכן כתוב [22] אם שמוע תשמע וגו׳ כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך. אין מיראין את האדם אלא בדבר שהוא ינור ממנו: 61. יעלם. לשון עליה: 62. ונשארתם במתי מעט תחת וגו׳ מועטין חלף מרובין: 63. כן ישיש ה׳. [23] את אויביכם עליכם להאביד וגו׳: [אבל הקב״ה בעצמו אינו שש. מכן שאין הקב״ה שמח במפלתן של רשעים שלא נאמר ישוש אלא ישיש אחרים משיש אבל הוא אינו שש אבל בטובתן של צדיקים הוא בעצמו שש שנ׳ כאשר שש ה׳ עליכם]: ונסחתם. לשון עקירה וכן [24] בית גאים יסח ה׳: 64. ועבדת שם אלהים אחרים. כתרגומו לא עבודת אלהות ממש, אלא מעלים מס וגולגליות לכומרי ע״ז: 65. לא תרגיע. לא תנוח כמו [25] וזאת המרגעה: לב רגז. לב חרד כתרגומו דחל, כמו [26] שאול מתחת רגזה לך [27] שמעו עמים ירגזון ([28] מוסדות השמים ירגזו): וכליון עינים. מצפה לתשועה ולא תבא: 66. חייך תלאים לך. על הספק, כל ספק קרוי תלוי. שמא אמות היום בחרב הבאה עלינו. ורבותינו דרשו [29] זה הלוקח [י] תבואה מן השוק [לשנה] [יא]. ולא תאמין בחייך. זה הסומך על הפלטר: 67. בבקר תאמר מי יתן ערב. [30] ויהיה [והיה] הערב של אמש. ובערב תאמר מי יתן בקר של שחרית. שהצרות מתחזקות תמיד וכל שעה מרובה קללתה משלפניה: 68. באניות. בספינות בשביה: והתמכרתם שם לאיביך. אתם מבקשים [תבקשו] להיות נמכרים להם לעבדים ולשפחות: ואין קנה. כי ינזרו עליך הרג וכליון: והתמכרתם. בלעז איפורוונדרייץ ווי״ש. ולא יתכן לפרש והמתמכרתם בלשון ונמכרתם על ידי מוכרים אחרים [מפני שנאמר אחריו ואין קונה]: 69. לכרת את בני ישראל. שיקבלו עליהם את התורה באלה ובשבועה: מלבד הברית. קללות שבתורת כהנים שנאמרו בסיני:

כט. 3. ולא נתן ה׳ לכם לב לדעת. להכיר את חסדי הקב״ה ולידבק בו: עד היום הזה. שמעתי שאותו היום שנתן משה ספר התורה לבני לוי כמו שכתוב

[21] כס״א; [22] שמות ט״ו; [23] מגילה י׳ סנהדרין ל״ט; [24] משלי ט״ו; [25] ישעיה כ״ח; [26] שם י״ד; [27] שמות ט״ו; [28] שמואל ב׳ כ״ב; [29] ע׳ מנחות ק״ג ב׳; [30] ע׳ סוטה מ״ט;

[ז] [וביתר בניו אשר יותיר. מן השחוטין ששחט למאכלו תהא עינו צרה ורעה בהם מליתן להם בשר הנשחטין וסה״ד ואח״כ ד״ה תרע וכו׳]: [ח] על בניו תרע עינו בהם להעלים עיניו מהם מתת לאחד מהם. ג׳ ס׳ הזכרון מספרים ישנים: [ט] הרז״מ גרס מאשר נשאר אצלה מן הבשר (כמוזכר במדרש קינות): [י] * הלוקח תבואה משנה לשנה. שאין לו קרקע לזרוע והיינו חייו תלואים שאינו יודע אם יהיו לו מעות לשנה הבאה: הפלטור. נחתום: [יא] [ופחדת לילה ויומם. זה הקונה לחודש: ולא תאמין בחייך. זה הלוקח מן הפלטר וסומך עליו]:

שכתוב [1] ויתנה אל הכהנים בני לוי. באו כל ישראל לפני משה ואמרו לו משה רבינו אף אנו עמדנו בסיני וקבלנו את התורה ונתנה לנו ומה אתה משליט את בני שבטך עליה ויאמרו לנו יום מחר לא לכם נתנה. לנו נתנה. ושמח משה על הדבר ועל זאת אמר להם [2] היום הזה נהיית לעם וגו׳ היום הזה הבנתי שאתם דבקים וחפצים במקום: 6. ותבאו אל המקום הזה. עתה אתם רואים עצמכם בגדולה וכבוד אל תבעטו במקום ואל ירום לבבכם. ושמרתם את דברי הברית הזאת. ד״א ולא נתן ה׳ לכם לב לדעת [3] שאין אדם עומד על סוף דעתו של רבו וחכמת משנתו עד ארבעים שנה ולפיכך לא הקפיד עליכם המקום עד היום הזה אבל מכאן ואילך יקפיד ולפיכך ושמרתם את דברי הברית הזאת [א] וגו׳:

נצבים.

9. אתם נצבים היום. מלמד שכנסם משה לפני הקב״ה ביום מותו להכניסם בברית: ראשיכם שבטיכם. ראשיכם לשבטיכם: זקניכם ושטריכם. החשוב חשוב קודם ואחר כך כל איש ישראל: 10. מחטב עציך. [4] מלמד שבאו כנעניים להתגייר בימי משה כדרך שבאו גבעונים בימי יהושע. וזהו האמור בגבעונים [5] ויעשו גם המה בערמה. ונתנם [משה] חוטבי עצים ושואבי מים [ב]: [לעברך. להיותך עובר בברית. ולא יתכן לפרשו כמי להעבירך אלא כמו [6] לעשתכם אותם]: לעברך בברית. דרך העברה כך. היו כורתי בריתות [כורתים ברית] עושין מחיצה מכאן ומחיצה מכאן ועוברים בינתים כמו שנאמר [7] העגל אשר כרתו לשנים ויעברו בין בתריו: 12. למען הקים אותך היום לו לעם. כל כך הוא נכנס לטרוח למען קיים אותך לפניו לעם: והוא יהיה לך לאלהים. לפי שדבר לך ונשבע לאבותיך שלא להחליף את זרעם באומה אחרת. לכך הוא אוסר אתכם בשבועות הללו שלא תקניטוהו אחר שהוא אינו [שאינו] יכול להבדל מכם. עד כאן פרשתי לפי פשוטה של פרשה. ומדרש אגדה [8] למה נסמכה פרשת אתם נצבים לקללות לפי ששמעו ישראל מאה קללות חסר שתים חוץ ממ״ט שבתורת כהנים הוריקו פניהם ואמרו מי יוכל לעמוד באלו. התחיל משה לפייסם אתם נצבים היום הרבה הכעסתם למקום ולא עשה אתכם כלייה והרי אתם קיימים לפניו: היום. [9] כיום הזה שהוא קיים והוא מאפיל ומאיר כך האיר לכם וכך [והוא] עתיד להאיר לכם והקללות והייסורין מקיימים אתכם ומציבין אתכם לפניו. ואף הפרשה של מעלה מזו פיוסין הם [10] אתם ראיתם אשר עשיתי [את כל אשר עשה]. דבר אחר [11] אתם נצבים לפי שהיו ישראל יוצאין מפרנס לפרנס ממשה ליהושע לפיכך עשה אותם מצבה כדי לזרזם. וכן עשה יהושע [12], וכן שמואל [13] התיצבו ואשפטה אתכם

כט [1] דברים ל״א: [2] לעיל כ״ז: [3] ע״ז ה׳ ב׳: [4] ע׳ תנחומא: [5] יהושע ט׳ ועי׳ * שם: [6] דברים ד׳: [7] ירמיה ל״ד: [8] תנחומא: [9] לשון הגמרא בסנהדרין ק״י ב׳ וע״ע תנחומא: [10] פסוק א׳: [11] ע׳ תנחומא: [12] יהושע כ״ד: [13] שמואל א׳ י״ב:

כט [א] * לא רמזה. לתוכחה זו אלא לאחר ארבעים שנה במשנה תורה בערבות מואב אמר להם ולא נתן לכם לב לדעת שתהיו יודעים לשאול מה היה מבקש מכם [אלמא] אף משה רבינו לא נזכר לתת על לבו דבר זה עד ארבעים שנה: לא קאי איניש אדעתיה דרביה. לדעת סוף דעתו והבונתו עד מ׳ שנה שהרי משה לא רמזה לישראל עד מ׳ שנה: [ב] ע׳ * גטין כ״ג: עבד בן ברית

אתכם. כשיצאו מידו ונכנסו לידו של שאול: .14 ואת אשר איננו פה. [14] ואף עם דורות העתידים להיות: .17–15 כי אתם ידעתם וגו׳. לפי שראיתם האומות עובדי ע״ז ושמא השיא לב אחד מכם אותו ללכת אחריהם. פן יש בכם וגו׳. לפיכך אני צריך להשביעכם [ג]: .16 ותראו את שקוציהם. על שם שהם מאוסים כשקצים: גלליהם. שמוסרחים ומאוסין כגלל: עץ ואבן. [14] איתן של עצים ושל אבנים ראיתם בגלוי לפי שאין הגוי ירא שמא יגנבו. אבל של כסף וזהב עמהם בחדרי משכיתם הם לפי שהם יראים שמא יגנבו: .17 פן יש בכם. שמא יש בכם: אשר לבבו פנה היום. מלקבל עליו הברית: שרש פרה ראש ולענה. שרש מגדל עשב מר כגידין שהם מרים. כלומר מפרה ומרבה רשע בקרבכם: .18 והתברך בלבבו. לשון ברכה, יחשוב בלבו ברכת שלום לעצמו לאמר לא יבואוני קללות הללו אך שלום יהיה לי: והתברך. בנייׂרא שויׂיא [שיר] בלעז כמו והתנלת והתפלל: בשררות לבי אלך. במראית לבי כמו [15] אשורנו ולא קרוב כלומר מה שלבי רואה לעשות: למען ספות הרוה. לפי שאוסיף לו פורענות על מה שעשה עד הנה בשוגג והייתי מעביר עליהם ונורם עתה שאצרפם עם המזיד ואפרע ממנו הכל. וכן תרגם אנקלוס בדיל לאוספא ליה חטאי שלותא על זדונותא. שאוסיף לו אני השגגות על הזדונות: הרוה. שוגג. שהוא עושה כאדם שכור [שהוא עושה] שלא מדעת: הצמאה. שהוא עושה מדעת ובתאוה [ומתאוה]: .19 יעשן אף ה׳. על ידי כעס הגוף מתחמם והעשן יוצא מן האף וכן [16] עלה עשן באפו. ואף על פי שאין זו לפני המקום הכתוב משמיע את האזן כדרךשהיא רגילה ויכולה לשמוע כפי דרך הארץ: וקנאתו. לשון חמה אנפרטמיינט אחיזת לבישת נקמה ואינו מעביר על המדה: .20 הכתובה בספר התורה הזה. ולמעלה הוא אומר [17] בספר התורה הזאת גם כל חלי וכל מכה וגו׳. הזאת לשון נקבה מוסב אל התורה, הזה לשון זכר מוסב אל הספר. ועל ידי פסוק הטעמים הן נחלקין לשתי לשונות. בפרשת הקללות הטפחה נתונה תחת בספר והתורה הזאת דבוקים זה לזה לכך אמר הזאת. וכאן הטפחה נתונה תחת התורה נמצא ספר התורה דבוקים זה לזה לפיכך לשון זכר נופל אחריו שהלשון נופל על הספר: .25 לא ידעום. לא ידעו בהם גבורת אלהות: ולא חלק להם. [ד] לא נתנם לחלקם. ואנקלוס תרגם ולא אוטיבא להון. לא הטיבו להם שום טובה; ולשון לא חלק [נופל בו] אותו אלוה שבחרו להם לא חלק להם שום נחלה ושום חלק: .27 ויתשם ה׳. כתרגומו וטלטלינון וכן [18] הנני נותשם מעל אדמתם: .28 הנסתרת לה׳ אלהינו. ואם תאמרו מה בידינו לעשות? אתה מעניש את הרבים על הרהורי היחיד שנאמר פן יש בכם איש וגו׳ ואחר כך וראו את מכות הארץ ההיא. והלא [ה] אין אדם יודע טמונותיו של חבירו. אין אני מעניש אתכם על הנסתרות שהן לה׳ אלהינו והוא יפרע מאותו יחיד. אבל הנגלות לנו ולבנינו לבער הרע מקרבנו ואם לא נעשה דין בהם יענשו הרבים. נקוד.

[14] תנחומא: [15] במדבר כ״ג: [16] שמואל ב׳ כ״ב: [17] דברים כ״ח: [18] ירמיה י״ב:

הוא דכתיב מחוטב עציך וגו׳: [ג] ע׳ במז׳ איך ביאר סדר הפסוקים ברש״י פה וע׳ בס׳ הזכרון שכתב שרש״י פירש בקשור אחר מכי אתם ידעתם עד פן יש בכם והכל הוא לשון הרב נמשך והולך עד להשביעכם ועתה אין מקום להקשות למה פי׳ פן יש בכם ב׳ פעמים או למה הקדימו לפ׳ ותראו את שקוציהם: [ד] וע״ג * לעיל ד׳ י״ט: [ה] ע׳ פסחים נ״ה: אין אדם יודע מה בלבו של

19 נקוד על לנו ולבנינו [י] לדרוש שאף על הנגלות לא ענש את הרבים [י]. עד שעברו את הירדן משקבלו עליהם את השבועה בהר גריזים ובהר עיבל ונעשו ערבים זה לזה:

ל, 3. [א] ושב ה׳ אלהיך את שבותך. [1] היה לו לכתוב והשיב את שבותך. רבותינו למדו מכאן שהשכינה כביכול שרויה עם ישראל בצ״ת גלותם וכשנגאלין הכתיב גאולה לעצמו שהוא ישוב עמהם. ועוד יש לומר שגדול יום קבוץ גליות ובקושי כאילו הוא עצמו צריך להיות אוחז בידיו ממש איש איש ממקומו כענין שנאמר [2] ואתם תלקטו לאחד אחד בני ישראל, ואף בגליות שאר האומות מצינו כן [3] ושבתי שבות מואב [שבות בני עמון [ב]]: 11. לא נפלאת הוא ממך. לא מכוסה היא ממך כמו שנאמר [4] כי יפלא. ארי יתכסי, [5] ותרד פלאים [6] ותרד במטמוניות. מכוסה. חבושה [חבוש] בטמון [ג]: 12. לא בשמים הוא. [7] שאילו היתה בשמים היית צריך לעלות אחריה וללמדה [וללומדה]: 14. כי קרוב אליך. התורה נתנה לכם בכתב ובעל פה: 15. את החיים ואת הטוב. זה תלוי בזה, אם תעשה טוב הרי לך חיים ואם תעשה רע הרי לך המות והכתוב מפרש והולך היאך: 16. אשר אנכי מצוך היום לאהבה. הרי הטוב. ובו תלוי וחיית ורבית. הרי החיים. 17. ואם יפנה לבבך. הרי הרע. 18. כי אבד תאבדון. הרי המות: 19. העדתי בכם היום את השמים ואת הארץ. [8] שהם קיימים לעולם וכאשר תקרה אתכם הרעה יהיו עדים שאני התרתי בכם בכל זאת. דבר אחר [9] העידתי בכם היום את השמים וגו׳ אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל, הסתכלו בשמים שבראתי לשמש אתכם. שמא שנו את מדתם? שמא לא עלה גלגל חמה מן המזרח והאיר לכל העולם כענין שנאמר [10] וזרח השמש ובא השמש? הסתכלו בארץ שבראתי לשמש אתכם. שמא שנתה מדתה? שמא זרעתם אותה ולא צמחה או שמא זרעתם חטים והעלתה שעורים? ומה אלו שנעשו לא לשכר ולא להפסד אם זוכין אין מקבלין שכר ואם חוטאין אין מקבלין פורענות לא שנו את מדתם, אתם שאם זכיתם תקבלו שכר ואם חטאתם תקבלו פורענות על אחת כמה וכמה: ובחרת בחיים. אני מורה לכם שתבחרו בחלק החיים, כאדם האומר לבנו [לחבירו] בחר לך חלק יפה בנחלתי ומעמידו על חלק היפה ואומר לו את זה ברור לך ועל זה נאמר [11] ה׳ מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי, הנחת ידי על גורל הטוב לומר את זה קח לך:

אנכי

19 ע׳ סנהדרין מ״ג:

ל [1] ע׳ ספרי פ׳ מסעי ומגילה כ״ט: [2] ישעיה כ״ז: [3] ירמיה מ״ח: [4] דברים י״ז: [5] איכה א׳: [6] וע׳ *שם: [7] עירובין כ״ה: [8] כת״י וע׳ ספרי ר״פ האזינו: [9] ספרי שם: [10] קהלת א׳: [11] תהלים ט״ז:

חברו: [י] [נקוד על לנו ולבנינו ועל עיין שבעד]. כן הוא בסנהדרין: נקוד ע׳ שבעד. כן הוא במס׳ סופרים וע״ע ספרי פ׳ בהעלתך ואבדר״ן פ׳ ל״ד: [י] *אמר לו רבי נחמיה וכי ענש על הנסתרות. האחרים לעולם: והרי כבר נאמר עד עולם. ואי לאו אפטורא דנסתרות קאי לאשמועינן דעד עולם תנהוג מדה זו דלא תימא משיעברו את הירדן ויקבלו עליהם ערבות יענשו זה על זה למה לי דכתביה אי משום חיובא דנגלות פשיטא דעונש הנוהג עכשיו ינהג לעולם דלמה יפסוק אלא הנקודה למדתך דהאי דכתיב הנגלות לנו ולבנינו לאו עד הנה נהגה מדה זו אלא מכאן ואילך דכל נקודה למעט דכך לא ענש את אחרים על עונשין שבגלוי עד שעברו את הירדן (ע״ע שם רש״י ותוס׳):

ל [א] ע״ג *דברים י״ב י״ז: [ב] ע׳ ירמיה מ״ט ו׳ ששם כתיב אשיב את שבות בני עמון וע׳ בבית נתן שמביא בברכות כ״ח גירסת כ״י ושבתי את שבות עמון והעיר שבמקרא ליתא רק ושבתי שבות מואב, וע׳ בדקדוקי סופרים שכתב ג״כ על נוסח הכ״י שהוא משובש: [ג] כלשון הכתוב באיוב מ׳ חבוש בטמון:

וילך.

לא. 2. [אנכי היום. [1] היום מלאו ימי ושנותי, ביום זה נולדתי וביום זה אמות]: לא אוכל עוד לצאת ולבוא. [2] יכול שתשש כחו? תלמוד לומר [3] לא כהתה עינו ולא נס לחה, אלא מהו לא אוכל? איני רשאי [*3], שנטלה ממני הרשות ונתנה ליהושע. ד"א [4] לצאת ולבוא, בדברי תורה, מלמד שנסתמו ממנו מסורות ומעיינות החכמה: וה' אמר אלי. זהו פירוש לא אוכל עוד לצאת ולבא לפי שה' אמר אלי: 6. לא ירפך. לא יתן לך רפיון [*4] להיות נעזב ממנו: 7. כי אתה תבוא את העם הזה[א]. [5] ארי את תיעול עם עמא הדין. [6] משה אמר לו ליהושע זקנים שבדור יהיו עמך הכל לפי דעתן ועצתן; אבל הקב"ה אמר ליהושע [7] כי אתה תביא את בני ישראל אל הארץ אשר נשבעתי להם, תביא על כרחם הכל תלוי בך טול מקל והך על קדקדן, דַּבָּר אחד לדור ולא שני דַּבָּרִים לדור: 9. ויכתב משה, ויתנה. כשנגמרה כלה נְתָנָהּ [כולה כתבה ונתנה] לבני שבטו: 10. מקץ שבע שנים. [8] בשנה ראשונה של שמטה, בשמינית [ב]. ולמה קורא אותה שנת השמטה? שעדיין שביעית נוהגת בה בקציר של שביעית היוצא למוצאי שביעית: 11. תקרא את התורה הזאת. המלך היה קורא מתחלת אלה הדברים, כדאיתא במסכת סוטה [9] על בימה של עץ שהיו עושין [לו] בעזרה: 12. האנשים. [10] ללמוד: והנשים. [10] לשמוע: והטף. [10] למה בא? לתת [ליתן] שכר למביאיהם: 14. ואצונו. ואזרזנו: 16. נכר הארץ. [11] גויי הארץ: 17. והסתרתי פני. כמו שאיני רואה בצרתם: 19. את השירה הזאת. [12] האזינו השמים עד וכפר אדמתו עמו: 20. ונאצני. והכעיסוני, וכן כל ניאוץ לשון כעס: 21. וענתה השירה הזאת לפניו לעד. שהתריתי בו בתוכה על כל המוצאות אותו [אותם]: כי לא תשכח מפי זרעו. [*12] הרי זו הבטחה לישראל שאין תורה משתכחת מזרעם לגמרי: 23. ויצו את יהושע בן נון. מוסב למעלה כלפי שכינה, כמו שמפורש [13] אל הארץ אשר נשבעתי [ג] להם: 26. לקח. כמו [14] זכור, [15] שמור, [16] הלוך: מצד ארון ברית ה'. נחלקו בו חכמי ישראל בבבא בתרא [17] יש מהם אומרים דף היה בולט מן הארון מבחוץ ושם היה מונח ויש אומרים מצד הלוחות היה מונח בתוך הארון: 28. הקהילו אלי. [18] ולא תקעו [תקע] אותו היום בחצוצרות להקהיל את הקהל, לפי שנאמר [19] עשה לך ולא השליט יהושע עליהם [בחייו של משה] ואף בחייו נגנזו קודם יום מותו לקיים מה שנאמר [20] ואין שלטון ביום המות:

ואעידה

לא [1] סוטה י"ג כ'; [2] ע' שם; [3] דברים ל"ד; [*3] ע' לעיל י"ב י"ז (בשם ספרי); [4] ע' סוטה י"ג כ'; [*4] ע"ג לעיל ד' ל"א; [5] ת"א; [6] סנהדרין ח'; [7] דברים ל"א כ"ג; [8] ע' סוטה מ"א; [9] דף מ"א; [10] חגיגה ג'; [11] כת"א; [12] דברים ל"ב; [*12] ע' סכם קל"ח ע"ב; [13] פסוק כ'; [14] שמות כ'; [15] דברים ה'; [16] שמואל כ' ג' ע"ב שמות כ"ח; [17] דף י"ד וע"ע ירושלמי סוטה פ' ח'; [18] ע' תנחומא ר"ס ויחי ופ' בהעלתך; [19] במדבר י'; [20] קהלת ח';

לא [א] משמע גם אתה כאחד מהן: כי אתה תביא. משמע לשון שררה נוהג עליהן: משה אמר לו זקנים שבדור עמהם. על פיהם עשה מעשה ולא תשתרר עליהם דהתוא קרא דכי אתה תבוא משה אמרו כדכתב ביה אל הארץ אשר נשבע ה' וגו' ובמקרא דכי אתה תביא כתב אל הארץ אשר נשבעתי לאבותיכם וגו' אלמא דהקב"ה בעצמו אמרו: דבר אחד, מנהיג אחד: [ב] בשמיני. בגמרא פריך בשמיני ס"ד הא אמרת במוצאי יו"ט הראשון ומשנינן אימא בשמינית במוצאי שביעית כסוכות שבתחלת שנה שמינית: שנאמר מקץ שבע שנים, בסוף ז' שנים ואותה קרייה על יד המלך היא כדתניא בספרי בפ' המלך את משנה התורה הזאת אין קורין ביום הקהל אלא במשנה תורה: [ג] נשבעתי להם ואנכי אהיה עמך. לשון רש"י לפי ג' הרמב"ן וע' במיני תרגומא

ואעידה בם את השמים ואת הארץ. ואם תאמר הרי כבר העיד למעלה [21] העידותי בכם היום וגו׳? [התם] לישראל אמר, אבל לשמים ולארץ לא אמר, ועכשיו בא לומר האזינו השמים וגו׳: 29. אחרי מותי כי השחת תשחתון. והרי כל ימות [ימי] יהושע לא השחיתו, שנאמר [22] ויעבדו העם [בני ישראל[23]] את ה׳ כל ימי יהושע? מכאן שתלמידו של אדם חביב עליו כגופו, [כמותו] כל זמן שיהושע חי [היה] נראה למשה כאלו הוא חי[ד]:

האזינו.

לב. 1. האזינו השמים. שאני מתרה בהם בישראל ותהיו עדים בדבר שכך אמרתי להם, [1] שאתם תהיו עדים. וכן ותשמע הארץ. [2] ולמה העיד בהם שמים וארץ? אמר משה אני בשר ודם למחר אני מת אם יאמרו ישראל לא קבלנו עלינו הברית מי בא ומכחישם, לפיכך העיד בהם [שמים וארץ] עדים שהן קיימים לעולם. ועוד [3] שאם יזכו יבואו העדים ויתנו שכרם, הגפן תתן פריה והארץ [והאדמה] תתן יבולה והשמים יתנו טלם, ואם יתחייבו תהיה בהם יד העדים תחלה [4] ועצר את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה ואחר כך ואבדתם מהרה על ידי האומות: 2. יערף כמטר לקחי. זו היא העדות שתעידו [5] שאני אומר בפניכם תורה שנתתי [נתתי] לישראל שהיא חיים לעולם כמטר זה שהוא חיים לעולם, כאשר יערפו השמים טל ומטר[א]: יערף. לשון יטיף [נטיפה], וכן [6] יערפו טל, [7] ירעפון דשן: תזל כטל. [8] שהכל שמחים בו, לפי שהמטר יש [שהן] עצבים כגון הולכי דרכים ומי שהיה [שיש] בורו [ב] מלא יין: [ג] כשעירם. לשון [9] רוח סערה, כתרגומו כרוחי מטרא, [10] מה הרוחות הללו מחזיקים את העשבים ומגדלין אותם, אף דברי תורה מגדלין את לומדיהן [מחזיקין את לומדיהם ומגדלין אותם]: וכרביבים. טיפי מטר. נראה לי על שם שיורה כחץ נקרא רביב, כמה דאת אמר [11] רובה קשת: דשא. ארברייץ, עטיפת הארץ מכוסה בירק: עשב. קלח אחד קרוי עשב [ד] וכל מין ומין לעצמו קרוי עשב: 3. כי שם ה׳ אקרא. הרי כי משמש בלשון כאשר, כמו [12] כי תבואו אל הארץ, כשאקרא ואזכיר שם ה׳ אתם הבו גדל לאלהינו וברכו שמו, מכאן [13] אמרו שעונין ברוך שם כבוד מלכותו [14] אחר ברכה שבמקדש: 4. הצור תמים פעלו. אע״פ שהוא חזק כשמביא פורענות על עוברי רצונו לא בשטף הוא מביא כי אם בדין כי תמים פעלו: אל אמונה. [15] לשלם לצדיקים

צדקתם

[21] דברים ל׳: [22] יהושע כ״ד: [23] הכונה למש״כ ביהושע כ״ד ל״א ויעבד ישראל, כי אין טעם להביא את הפסוק המאוחר:

לב [1] לעיל ל׳ פס׳ י״ט: [2] ספרי: [3] ע׳ תנחומא: [4] דברים י״א: [5] ע׳ ספרי: [6] דברים ל״ג; [7] תהלים ס״ה: [8] ספרי: [9] תהלים קמ״ח: [10] ספרי: [11] בראשית כ״א: [12] ויקרא כ״ג: [13] ע׳ מכילתא פ׳ בא וע״ג ברכות כ״א ויומא ל״ז: [14] תענית ט״ז ב׳: [15] ע׳ ספרי:

של הגאון רי״ב: [ד] כנראה מלשון התנחומא בילקוט דברים ד׳ כ״ה שאב רש״י דבריו ממדרש זה אשר היה עוד לפניו בשלימות כמו שהעיר הרב ד״ר גרינהוט בספר הלקוטים שלו חלק חמישי ע׳ קס״ב ב׳:

לב [א] יערוף כמטר לקחי משה רבינו דימה את התורה לד׳ רוחות כשם שאי אפשר בלא הם כך אי אפשר לעולם בלא תורה * ב״מ כ״ה: [ב] אותו כלי שהיין נופל בו מן הגת קרויה בור (מ״ק י״ב): [ג] ע׳ מדרש נאה בשיר השירים רבה ח׳ ו׳ פסוק שימני כחותם ותמצא נחת: [ד] ע״ג * בראשית א׳ י״א:

צדקתם לעולם הבא ואע״פ שמאחר את תגמולם סופו לאמן את דבריו: ואין עול. אף לרשעים משלם שכר צדקתם בעולם הזה[16]: צדיק וישר הוא. הכל מצדיקים עליתם את דינו וכך ראוי וישר להם. צדיק מפי הבריות. וישר הוא וראוי להצדיקו: .5 שחת לו ונו׳. כתרגומו חבילו להון לא ליה: בניו מומם. בניו היו והשחתה שהשחיתו היא מומם: בניו מומם. מומם של בניו היה ולא מומו: דור עקש. עקום ומעוקל. כמו [16*] ואת כל ישרה יעקשו. ובלשון משנה [17] חולדה ששיניה [ה] עקומות ועקושות: ופתלתל. אנטורט״ילייש. כפתיל הזה שגודלין אותו ומקיפין אותו סביבות הגדיל. פרלתל מן התיבות הכפולות. כמו [18] ירקרק. [18] אדמדם. [19] סחרחר. [ו] סגלגל: .6 הלה׳ תגמלו זאת. לשון תימה. וכי לפניו אתם מעציבין שיש בידו ליפ״ע מכם ולהטיב [ושהטיב] לכם בכל הטובות: עם נבל. [20] ששכחו את העשוי להם: ולא חכם. להבין את הנולדות שיש בידו להטיב ולהרע: הלא הוא אביך קנך. שקנאך. שקננך בקן הסלעים ובארץ חזקה. שתקנך בכל מיני תקנה: הוא עשך. אומה באומות: ויכננך. אחרי כן בכל מיני בסיס וָכַן. [21] מכם כהנים מכם נביאים ומכם מלכים. כרך שהכל [תלוי] בו: .7 זכר ימות עולם. [22] מה עשה בראשונים שהכעיסו לפניו: בינו שנות דר ודר. [22] דור אנוש שהציף עליהם מי אוקינוס ודור המבול ששטפם. ד״א לא נתתם לבבכם על שעבר. בינו שנות דר ודר. [23] [להכיר] להבא שיש בידו להטיב לכם ולהנחיל לכם ימות המשיח והעולם הבא: שאל אביך. [24] אלו הנביאים שנקראים אבות. כמו שנאמר באליהו [25] אבי אבי רכב ישראל: זקניך. [26] אלו החכמים: ויאמרו לך. הראשונות: .8 בהנחל עליון גוים. [27] כשהנחיל הקב״ה למכעיסיו את חלק נחלתן הציפן [ז] ושטפם: בהפרידו בני אדם. כשהפיץ דור הפלגה היה בידו להעבירם מן העולם ולא עשה כן אלא יצב גבלת עמים. קיימם ולא אבדם: למספר בני ישראל. [28] בשביל מספר בני ישראל. שעתידין לצאת מבני שֵׁם ולמספר שבעים נפש של בני ישראל שירדו למצרים הציב גבלת עמים שבעים לשון: .9 כי חלק ה׳ עמו. למה כל זאת? לפי שהיה חלקו כבוש ביניהם ועתיד לצאת. ומי הוא חלקו? עמו. ומי הוא עמו? יעקב חבל נחלתו. [29] והוא השלישי באבות. המשולש בשלש זכיות. זכות אבי אביו וזכות אביו וזכותו הרי ג׳. כחבל הזה שהוא עשוי בג׳ גדילים. והוא ובניו היו לו לנחלה ולא ישמעאל בן אברהם ולא עשו בנו של [בן] יצחק: .10 ימצאהו בארץ מדבר. אותם מצא לו נאמנים בארץ המדבר. שקבלו עליהם תורתו ומלכותו ועולו [30] מה שלא עשו ישמעאל ועשו. שנאמר [31] וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן: ובתהו ילל ישמן. ארץ ציה ושממה. מקום יללת תנינים ובנות יענה. אף שם נמשכו אחר האמונה [32] ולא אמרו למשה האיך נצא למדברות מקום ציה [צדו] ושממון. כענין שנאמר [33] לכתך אחרי במדבר: יסבבנהו. [34] שם סבבם והקיפם בעננים וסבבם בדגלים לארבע רוחות וסבבן בתחתית ההר שכפהו עליהם כגיגית: יבוננהו. [35] שם בתורה ובינה: יצרנהו. מנחש שרף ועקרב ומן האומות: כאישון עינו. הוא השחור שבעין

שהמאור

[16] ע׳ דברים ז׳ י׳; [16*] מיכה ג׳; [17] חולין כ״ו; [18] ויקרא י״ג; [19] תהלים ל״ח; [20] ע׳ ספרי; [21] ספרי חולין ג״ו כ׳; [22] ספרי; [23] ע׳ ספרי; [24] ספרי; [25] מלכים ב׳ ב׳; [26] ע׳ קדושין ל״ב; [27] ע׳ ספרי; [28] ע׳ ספרי וע״ג ילקוט ס׳ כח כסס מ״ע מדום; [29] ע׳ ספרי; [30] ע׳ * דברים ל״ג ב׳; [31] דברים ל״ג; [32] ע׳ * שמות י״ב ל״ט; [33] ירמיה ב׳; [34] ע׳ ספרי ומ״י; [35] ס״ח:

[ה] וכן ברש״י למשלי ד׳ פס׳ כ״ד ובגמרא שלפנינו הגי׳ דקות ועקומות אך בכ״י בספר דקדוקי סופרים על חולין הנוסח כברש״י כאן: [ו] סגלגל תרגום של עגול: [ז] ר״ל בהנחל לשון נחל:

שהמאור יוצא המנו. ואנקלוס תרגם [36] ימצאהו יספיקהו כל צרכו במדבר. כמו [37] ומצא להם. [38] לא ימצא לנו ההר: יסבבנהו. אשרינון סחור סחור לשכינתיה. אהל מועד באמצע וארבעה דגלים לארבע רוחות: .11 כנשר יעיר קנו. נהגם ברחמים ובחמלה [39] כנשר הזה רחמני על בניו ואינו נכנס לקנו פתאום עד שהוא מקשקש ומטרף על בניו בכנפיו בין אילן לאילן בין שוכה לחברתה כדי שיעורו בניו ויהא בהם כח לקבלו: יעיר קנו. יעורר בניו: על גוזליו ירחף. [40] אינו מכביד עצמו עליהם אלא מחופף, נוגע ואינו נוגע, אף הקב"ה [41] שדי לא מצאנוהו שגיא כח. [42] כשבא ליתן תורה לא נגלה עליהם מרוח אחת אלא מארבע רוחות, שנאמר [43] ה' מסיני בא וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן, [44] אלוה מתימן יבא זו רוח רביעית: יפרש כנפיו יקחהו. כשבא ליטלם ממקום למקום אינו נוטלן ברגליו כשאר עופות [45] לפי ששאר עופות יראים מן הנשר שהוא מגביה לעוף ופורח עליהם לפיכך נושאן ברגליו מפני הנשר. אבל הנשר אינו ירא אלא מן החץ לפיכך נושאן על כנפיו אמר מוטב שיכנס החץ בי ולא יכנס בבני. אף הקב"ה [46] ואשא אתכם על כנפי נשרים. כשנסעו מצרים אחריהם והשיגום על הים היו זורקים בהם חצים ואבני בלסטראות. מיד [47] ויסע מלאך האלהים וגו' ויבא בין מחנה מצרים וגו': .12 ה' בדד ינחנו. נהגם במדבר בטח ובדד [בדד ובטח]: ואין עמו אל נכר. לא היה כח באחד מכל אלהי הגוים להראות כחו ולהלחם עמהם. ורבותינו [48] דרשוהו על העתיד, וכן תרגם אנקלוס, ואני אומר דברי תוכחה הם להעיד השמים והארץ ותהא השירה להם לעד שסופן לבגוד ולא יזכרו לא הראשונות שעשה להם ולא הגולדות שהוא עתיד לעשות להם. לפיכך צריך לישב הדבר לכאן ולכאן, וכל הענין מוסב על זכר ימות עולם בינו שנות דר ודר. כן עשה להם וכן עתיד לעשות. כל זה היה להם לזכור: .13 ירכבהו על במותי ארץ. כל המקרא כתרגומו: ירכבהו וגו'. [49] על שם שארץ ישראל גבוה מכל הארצות: ויאכל תנובת שדי[ח]. [49] אלו פירות ארץ ישראל שֶׁקַּלִּים לנוב ולהתבשל מכל פירות הארצות: וינקהו דבש מסלע. [49] מעשה באחד שאמר לבנו בסיכני הָבֵא לי קציעות מן החביות. הלך ומצא הדבש צף על פיה. אמר לו זו של דבש הוא! אמר לו השקע ידך לתוכה ואתה מעלה לנו קציעות מתוכה: [ט] במותי ארץ. לשון גובה: שדי. כמו [לשון] שדה: חלמיש צור. תקפו וחזקו של סלע, כשאינו דבוק לתיבה שלאחריו נקוד [50] חַלָּמִישׁ וכשהוא דבוק נקוד חַלְמִישׁ: ושמן מחלמיש צור. [51] אלו זיתים של גוש חלב: .14 חמאת בקר וחלב צאן. [52] זה היה בימי שלמה, שנאמר [53] עשרה בקר בריאים ועשרים בקר רעי ומאה צאן: עם חלב כרים. [54] זה היה בימי עשרת השבטים. שנאמר [55] ואוכלים כרים מצאן: חלב כליות חטה. [56] זה היה בימי שלמה. שנאמר [57] ויהי לחם שלמה וגו': ודם ענב תשתה חמר. [58] בימי עשרת השבטים. [59] השותים במזרקי יין: חמאת

בקר

[36] ע' ספרי: [37] במדבר י"א; [38] יהושע י"ז; [39] ספרי; [40] ע' ירושלמי חגיגה פ' ב': [41] איוב ל"ז;
[42] ע' ספרי; [43] דברים ל"ג; [44] חבקוק ג'; [45] ע' מכילתא פ' יתרו: [46] שמות י"ט; [47] שמות י"ד;
[48] כספרי: [49] ספרי; [50] תהלים קי"ד; [51] ספרי; [52] ספרי; [53] מלכים א' ה'; [54] ספרי; [55] עמוס ו';
[56] ספרי; [57] מלכים א' ה'; [58] ספרי; [59] עמוס ו';

[ח] ע' סוף פסוק י"ד ועוד יש לפרש שני מקראות הללו אחר תרגום של אנקלוס ותדע שאחד מן המאמרים האלה לא מפי רש"י יצא: [ט] במותי ארץ — נקוד חלמיש

בקר. הוא שומן הנקלט מעל גבי החלב: וחלב צאן. חָלָב של צאן, וכשהוא דבוק נקוד חֲלֵב, כמו [60] בחלב אמו: כרים. כבשים: ואילים. כמשמעו: בני בשן. שמנים היו: כליות חטה. חטים שמנים כחלב כליות ונסין ככוליא: ודם ענב. היה [תהיה] שותה יין טוב וטעם יין חשוב: חמר. יין בלשון ארמי: חמר. אין זה שם דבר אלא לשון משובח בטעם ׳וויניש בלעז. ועוד יש לפרש שני מקראות הללו אחר תרגם של אנקלוס אשרינון על תקפי ארעא וגו׳: 15. עבית. לשון עובי: כשית. כמו כסית. לשון [*60] כי כסה פניו בחלבו. [61] כאדם ששמן מבפנים וכסליו נכפלים מבחוץ, וכן הוא אומר [62] ויעש פימה עלי כסל: כשית. יש לשון קל בלשון כסוי. כמו [63] וכוסה קלון ערום. ואם כתב כִּשִּׂיתָ דגוש היה נשמע כסית את אחרים. כמו [64] כי כִסָּה פניו: וינבל צור ישעתו. [65] נגהו וביזהו. כמו שנאמר [66] אחוריהם אל היכל ה׳ וגו׳, אין לך נִבול גדול מזה: 16. יקנאהו. הבעירו חמתו וקנאתו: בתועבת. במעשים תעובים. [67] כגון משכב זכר וכשפים שנאמר בהם תועבה: 17. לא אלה. כתרגומו דלית בהון צרוך [יא] [68] אלו היה בהם צרוך [צורך] לא היתה קנאה [רעתם] כפולה כמו עכשיו: חדשים מקרב באו. [69] אפילו האומות לא היו רגילים בהם, גוי שהיה רואה אותם היה אומר זה צלם יהודי: לא שערום אבתיכם. לא יראו מהם, [70] לא עמדה שערתם מפניהם, דרך שערות האדם לעמוד מחמת יראה, כך נדרש בספרי. [יב] ויש לפרש עוד שערום לשון [71] ושעירים ירקדו שם, [72] שעירים הם שדים, לא עָשו אבותיכם שעירים הללו: 18. תשי. תשכח. ורבותינו דרשו [73] כשבא להטיב להם אתם מכעיסין לפניו ומתישים כחו מלהטיב לכם: אל מחללך. מוציאך מרחם. לשון [74] יחולל אילות, [75] חיל כיולדה: 20. מה אחריתם. מה תעלה בהם בסופם: כי דור תהפכת המה. מהפכין רצוני לכעס: לא אמן בם. אין גִּדּוּלַי נִכָּרִים בהם, כי הוריתים דרך טובה וסרו ממנה: אמן. לשון [76] ויהי אומן, נורריטוריה בלעז. ד״א אמן לשון אמונה כתרגומו, [77] אמרו בסיני נעשה ונשמע ובשעה קלה בטלו הבטחתם ועשו העגל: 21. קנאוני. הבעירו חמתי: בלא אל. בדבר שאינו אלוה: בלא עם. באומה שאין לה שם, שנאמר [78] הן ארץ כשדים זה העם לא היה, בעשו הוא אומר [79] בזוי אתה מאד: בגוי נבל אכעיסם. [80] אלו [יג] המינים, וכן הוא אומר [81] אמר נבל בלבו אין אלהים: 22. קדחה. בערה: ותיקד בכם עד היסוד: ותאכל ארץ ויבלה. [82] ארצכם ויבולה: ותלהט. את ירושלים המיוסדת על ההרים, שנאמר [83] ירושלים הרים סביב לה: 23. אספה עלימו רעות. אחביר רעה על רעה לשון [84] ספו שנה על שנה, [85] ספות הרוה, [86] עולותיכם ספו על זבחיכם. ד״א אספה אכלה, כמו [87] פן תספה: חצי אכלה בם. כל חצי אשלים בהם, וקללה זו לפי הפורענות לברכה היא, [88] חצי כלים והם אינם כלים: 24. מזי רעב. אנקלוס תרגם

נפיחי

[60] דברים י״ד: [*60] איוב ט״ו: [61] ספרי: [62] איוב ט״ו: [63] משלי י״ב: [64] איוב ט״ו: [65] ספרי: [66] יחזקאל ח׳: [67] ספרי: [68] ע״ג בספרי: [69] ע׳ ספרי: [70] ספרי: [71] ישעיה י״ג: [72] ע׳ [*] ויקרא י״ז ז׳: [73] ספרי: [74] תהלים כ״ט: [75] שם מ״ח: [76] אסתר ב׳: [77] ספרי: [78] ישעיה כ״ג: [79] עובדיה א׳: [80] ספרי יבמות ס״ג ב׳: [81] תהלים י״ד: [82] ספרי: [83] תהלים קכ״ה: [84] ישעיה כ״ט: [85] דברים כ״ט: [86] ירמיה ז׳: [87] בראשית י״ט: [88] ספרי סוטה ט׳:

כתוב בכמה כ״י אחר סה״ד במזרקי יין קודם ד״ה חמאת בקר הוא שומן: [י] ע״ג [*] ישעיה כ״ז פס׳ ב׳: [יא] וע״ג בפירושנו לשמות ז׳ ט׳: [יב] ע״ג פירוש מנחם לא שערום פתרונו לא אלהים לא חשבום לאלוה ולא עבדום וע״ג בשפת יתר בשם ר׳ יצחק בר שאול: [יג] כן הוא בכ״י וכספרי

נפיתי כפן[יד], ואין לי עד מוכיח עליו, ומשמו של רבי [טו]משה הדרשן מטולושא שמעתי שעירי רעב. [טז]אדם כחוש מגדל שער על בשרו: מזי. לשון ארמי שער מזיא. [89]דהיה מהפך במזיא: ולחמי רשף. [90]השדים נלחמו בהם, שנאמר [91]ובני רשף יגביהו עוף, והם שדים: וקטב מרירי. וכריתות [92]שד ששמו מרירי. קטב, כריתה, כמו [93]אהי קטבך שאול: ושן בהמת. [94]מעשה היה והיו הרחלים נושכין וממיתין: חמת זחלי עפר. [95]ארס נחשים המהלכים על נחונם על העפר כמים הזוחלים על הארץ. זחילה לשון מרוצת המים על העפר, וכן כל מרוצת דבר המשפשף על העפר והולך: 25. מחוץ תשכל חרב. מחוץ לעיר תשכלם חרב גייסות: ומחדרים אימה. [96]כשבורח ונמלט מן החרב חדרי לבבו נקיפים עליו מחמת אימה והוא מת והולך בה. ד״א ומחדרים אימה בבית תהיה אימת דבר כמה שנאמר [97]כי עלה מות בחלונינו. וכן תרגם אנקלוס. ד״א מחוץ תשכל חרב על מה שעשו בחוצות שנאמר [98]ומספר חוצות ירושלים שמתם מזבחות לבושת. ומחדרים אימה. על מה שעשו בחדרי חדרים שנאמר [99]אשר זקני בית ישראל עושים בחשך איש בחדרי משכיתו: 26. אמרתי אפאיהם. אמרתי בלבי אפאה אותם, ויש לפרש אפאיהם אשיתם פאה להשליכם מעלי הפקר ודוגמתו מצינו בעזרא [100]ותתן להם ממלכות ועממים ותחלקם לפאה [יז]להפקר וכן חברו מנחם[יח]. [יט]ויש פותרים אותו כתרגומו יחול רוגזי עליהון, ולא יתכן שאם כן היה לו לכתוב אאפאיהם אחת לשמוש ואחת ליסוד כמו [101]אאזרך [102]אאמיצכם במו פי, והאליף התיכונה אינה ראויה בו כלל. ואנקלוס תרגם אחר לשון הברייתא השנויה בספרי החולקת תיבה זו לשלש תיבות. אמרתי אף אי הם אמרתי באפי אתנם כאילו אינם שיאמרו רואיהם עליהם איה הם: 27—29. לולי כעס אויב אגור. אם לא שכעס האויב כנוס עליהם להשחית ואם יוכל להם וישחיתם יתלה הגדולה בו ובאלהיו ולא יתלה הגדולה בי. וזהו שנאמר פן ינכרו צרימו ינכרו הדבר לתלות גבורתם [את גבורתי] בנכרי שאין הגדולה שלו. פן יאמרו ידנו רמה וגו׳. כי אותו גוי אבד עצות המה ואין בהם תבונה. שאילו היו חכמים ישכילו זאת איכה ירדף וגו׳: יבינו לאחריתם. יתנו לב להתבונן לסוף פורענותם של ישראל: 30. איכה ירדף אחד ממנו אלף מישראל: אם לא כי צורם מכרם וה׳ הסגירם. מכרם ומסרם בידינו דליב״רר בלעז: 31. כי לא כצורנו צורם. כל זה היה להם לאויבים להבין שהשם הסגירם ולא להם ולאלהיהם הנצחון שהרי עד הנה לא יכלו כלום אלהיהם כנגד צורנו כי לא כסלענו סלעם. כל צור שבמקרא לשון סלע: ואיבינו פלילים. ועכשיו אויבינו שופטים אותנו שהרי

צורנו

[89] מגילה י״ח; [90] ע׳ ברכות ה׳; [91] איוב ה׳; [92] ע׳ פסחים קי״א וע״ג ✱ברכות ה׳; [93] הושע י״ג; [94] ספרי; [95] כת״א; [96] ספרי; [97] ירמיה ט׳; [98] שם י״א; [99] יחזקאל ח׳; [100] נחמיה ט׳; [101] ישעיה מ״ה; [102] איוב ט״ז;

וג׳ ספרי הדפוס „הכופרים״ או „שאינם מאמינים בהקב״ה״: [יד] ע״ג ב״ב צ״א ריש ע״ב ושבת ל״ג. ועוד תפוחי רעב ויקרא כ״ו ל׳ ובסנהדרין ס״ג: [טו] בכ״י שונים הג׳ ר׳ יהודה וע״ג בפרשנדתא עמוד י״א שהביא המחבר גם מתוך שני כ״י אשר בידו ומתוך כ״י אשר היה להחכם שד״ל זצ״ל שהג׳ ר׳ יהודה: [טז] ע׳ ב״ב קנ״ה: דהנהי סימני זמנין וכו׳: [יז] וע׳ ברש״י שם: [יח] וזה לשונו של מנחם „נכון להיות אפאיהם מן פאה וכו׳ ותחלקם לפאה וכה יהיה פתרונו אפאיהם אזרה אותם בגוים ואפאה אותם לכל רוח ופאה: [יט] [ואנקלוס שתרגם בל׳ אף אע״פ שלא יתכן

צורנו [הרי שצורנו] מכרנו להם: 32. כי מגפן סדם גפנם. מוסב למעלה אמרתי בלבי אפאיהם ואשבית זכרם לפי שמעשיהם מעשי סדום ועמורה: שדמת. שדה תבואה כמו [103] ושדמות לא עשה אוכל [104] בשדמות קדרון: ענבי ראש [רוש]. עשב מר: אשכלת מררת למו. משקה מר ראוי להם. לפי מעשיהם פורענותם. וכן תרגם אנקלוס ותושלמת עובדיהון כמרירותהון: 33. חמת תנינם יינם. כתרגומו הא כמרת תניניא כס פורענותהון, הנה כמרירת נחשים כוס משתה פורענותם: וראש פתנים. כוסם שהוא אכזר לנשוך, אויב אכזרי יבא ויפרע מהם: 34. הלא הוא כמס עמדי. כתרגומו. כסבורים הם ששכחתי מעשיהם כולם גנוזים ושמורים לפני: הלא הוא פרי גפנם ותבואת שדמותם כמס עמדי: 35. לי נקם ושלם. עמי נכון ומזומן פירענות נקם וישלם להם כמעשיהם. הנקם ישלם להם גמולם. ויש מפרשים ושלם שם דבר כמו ושלום והיא מנזרת [105] והדבר אין בהם כמו והדבור. ואימתי אשלם להם? לעת תמוט רגלם כשתתום זכות אבותם שהן סמוכים עליו: כי קרוב יום אידם. משארצה להביא עליהם יום אידם קרוב ומזומן לפני להביא על ידי שלוחים הרבה: וחש עתדת למו. ומהר יבואו העתידות להם: וחש. כמו [106] ימהר יחישה. עד כאן העיד עליהם משה דברי תוכחה להיות השירה הזאת לעד כשתבא עליהם הפורענות ידעו שאני הודעתים מראש. מכאן ואילך העיד עליהם דברי תנחומין שיבואו עליהם ככלות הפורענות ככל אשר אמר למעלה [107] והיה כי יבאו עליך וגו' הברכה והקללה וגו' ושב ה' אלהיך את שבותך וגו': 36. כי ידין ה' עמו. כשישפוט אותו ביסורין הללו האמורים עליהם כמו [108] כי בם ידין עמים, ייסר עמים. כי זה אינו משמש בלשון דהא לתת טעם לדברים של מעלה. אלא לשון תחלת דבור כמו [109] כי תבואו אל הארץ, כשיבואו עליהם משפטים הללו ויתנחם הקב"ה על עבדיו לשוב ולרחם עליהם: יתנחם. לשון הפך המחשבה להטיב או להרע: כי יראה כי אזלת יד. כשיראה כי יד האויב הולכת וחוזקת מאד עליהם ואפס בהם עצור ועזוב: עצור. נושע על ידי עוצר ומושל שיעצור כהם: עזוב. על ידי עוזב. עוצר היא המושל העוצר בעם שלא ילכו מפוזרים בצאתם לצבא על האויב, בלעז מיינטניידור. עצור, הוא הנושע במעצור המושל. עזוב. מחוזק כמו [110] ויעזבו את ירושלים עד החומה [111] איך לא עוזבה עיר תהלה אינפורציידור: 37. ואמר. הקב"ה עליהם אי אלהימו שעבדו: צור חסיו בו. הסלע שהיו מתכסין בו מפני החמה והצנה כלומר שהיו בטוחין בו להגן עליהם מן הרעה: 38. אשר חלב זבחימו היו אותן אלוהות אוכלים שהיו מקריבים לפניהם ושותין יין נסיכם: יהי עליכם סתרה. אותו הצור יהי לכם מחסה ומסתור: 39. ראו עתה. הבינו מן הפורענות שהבאתי עליכם ואין לכם מושיע ומן התשועה שאושיעכם ואין מוחה בידי: אני אני הוא. אני להשפיל ואני להרים: ואין אלהים עמדי. עומד כנגדי למחות: עמדי. דוגמתי וכמוני: ואין מידי מציל. הפושעים בי: 40. כי אשא אל שמים ידי. כי בחרון אפי אשא ידי אל עצמי בשבועה: ואמרתי חי אנכי. לשון שבועה הוא אני נשבע חי אנכי: 41. אם שנותי ברק חרבי. אם אשנן את להב חרבי ◦ למען היות [להיות] לה ברק שפלנידור

[103] חבקוק ג': [104] מלכים ב' כ"ג: [105] ירמיה ה': [106] ישעיה ה': [107] דברים ל': [108] איוב ל"ו: [109] ויקרא כ"ה: [110] נחמיה ג' ע"ב ✱ שמות כ"ג ה' ובפירושנו שם: [111] ירמיה מ"ט:

לפרש בל' תרגומו תרגם אחר ל' הברייתא וכו']: ◦ למען היות לה ברק הוא לשון רש"י ולא

שפלנ־דור: [ותאחז במשפט ידי. להניח מדת רחמים באויבי [מאויבי] שהרעו לכם [112] אשר אני קצפתי מעט והמה עזרו לרעה [כא] ותאחז ידי את מדת המשפט [משפטי] להחזיק בה ולנקים נקם אשיב נקם וגו']. למדו רבותינו [113] באגדה מתוך לשון המקרא שאמר ותאחז במשפט ידי לא כמדת בשר ודם מדת הקב"ה מדת בשר ודם זורק חץ ואינו יכול להשיבו והקב"ה זורק חציו ויש בידו להשיבם כאלו אוחזן בידו שהרי ברק הוא חציו [חצי] שנאמר כאן [ונאמר כאן] ברק חרבי ותאחז במשפט ידי, [114] והמשפט הזה לשון פורענות הוא בלעז יושטי״צא: 42 אשכיר חצי מדם האויב: וחרבי תאכל בשרם [בשר] מדם חלל ושביה. זאת תהיה להם מעון דם חללי ישראל ושביה ששבו מהם: מראש פרעות אויב. מפשע תחלת פרצות האויב [115] כי כשהקב"ה נפרע מן האומות פוקד עליהם עונם עונות אבותיהם מראשית פרצה שפרצו בישראל: .43 הרנינו גוים עמו. לאותו הזמן ישבחו האומות את ישראל ראו מה שבחה של אומה זו שדבקו בהקב"ה בכל התלאות שעברו עליהם ולא עזבוהו יודעים היו בטובו ובשבחו: כי דם עבדיו יקום. שפיכות דמיהם כמשמעו: ונקם ישיב לצריו. [116] על הגזל ועל החמס כענין שנאמר [117] מצרים לשמה תהיה ואדום למדבר שממה תהיה מחמס בני יהודה ואומר [118] [כב] מחמס אחיך יעקב וגו': וכפר אדמתו עמו. ויפיס אדמתו ועמו על הצרות שעברו עליהם ושעשה להם האויב: וכפר. לשון רצוי ופיוס כמו [119] אכפרה פניו. אנחיניה לרוגזיה: וכפר אדמתו. ומה היא אדמתו? עמו. כשעמו מתנחמים ארצו מתנחמת. וכן הוא אומר [120] רצית ה' ארצך. במה רצית ארצך? שבת שבות יעקב. — בפנים אחרים היא נדרשת בספרי ונחלקו בה רבי יהודה ורבי נחמיה. רבי יהודה דורש כולה כנגד ישראל ורבי נחמיה דורש את כולה כנגד האומות. רבי יהודה דורשה כלפי ישראל [.26] אמרתי אפאיהם כמו שפירשתי עד [.27] ולא ה' פעל כל זאת. [.28] כי גוי אבד עצות המה. אבדו תורתי שהיא להם עצה נכונה ואין בהם תבונה להתבונן [.30] איכה ירדף אחד מן האומות אלף מהם אם לא כי צורם מכרם [.31] כי לא כצורנו צורם הכל כמו שפרשתי עד תכלית [הפרשה]. ור' נחמיה דורשה כלפי האומות כי גוי אבד עצות המה, כמו שפרשתי תחלה עד ואיבינו פלילים: [.32] כי מגפן סדם גפנם. של אומות: ומשדמת עמרה וגו' ולא ישימו לבם לתלות בי הגדולה: ענבמו ענבי רוש. הוא שאמר לולי כעס אויב אגור על ישראל

[112] זכריה א': [113] ע' מכילתא פסוק ה' איש מלחמה: [114] ע' * שמות כ"ח ע"ו: [115] ע' ספרי: [116] ע' ספרי: [117] יואל ד': [118] עובדיה א': [119] בראשית ל"ב: [120] תהלים פ"ה:

לשון הכתוב למען היה לה ברק ביחזקאל כ"א ורש"י השתמש בכמה מקומות בלשון הצח של הכתוב וע"ג ברש"י קהלת י' פסוק י' כי גם שם דבר בלשון זה למען היות לה ברק והמדפיסים הוסיפו „כמו" לפני תיבת „למען" ואינו נראה כן וכן במזרחי ובצדה לדרך ל': [כא] א"א אפשר צריך לכונן סדר אחר להתיבות בנוסחא זו אשר בכל אופן קשת ההבנה היא וכך צ"ל הנוסח אם אשנן את להב חרבי למען היות לה ברק ותאחז במשפט ידי להניח ממדת רחמים ותאחז ידי את מדת המשפט להחזיק בה ולנקום נקם אשיב נקם באויבי שהרעו לכם אשר אני קצפתי מעט והמה עזרו לרעה וכונת דברי רש"י היא כמו שמפרש הספורנו את הכתוב „אם שנותי אע"פ שחדדתי נגד ישראל בימי הגלות את ברק חרבי לא פי חרבי ותאחז במשפט ידי ואף על פי שאחר כך תאחז במשפט ידי נגדם כי ידין ה' עמו מכל מקום אשיב נקם לצרי הנקם שעשו בישראל" וכו': [כב] זה הלשון בספרי שתי

ישראל להרעילם ולהמרירם לפיכך אשכלת מררת למו להלעיט אותם על מה שעשו לבני: [33.] חמת תנינים יינם. מוכן להשקותם על מה שעושין [שעשו] להם: [34.] כמס עמדי. אותו הכוס שנאמר [121] כי כוס ביד ה׳ וגו׳: [35.] לעת תמוט רגלם. כענין שנאמר [122] תרמסנה רגל: [36.] כי ידין ה׳ עמו. בלשון זה משמש כי ידין בלשון דהא. ואין ידין לשון יסורין אלא כמו כי יריב את ריבם מיד עושקיהם. כי יראה כי אזלת יד וגו׳. [37.] ואמר אי אלהימו. [123] האויב יאמר אי אלהימו של ישראל. כמו שאמר טיטוס הרשע כשגִדֵּר [כשגידר] את הפרכת. כענין שנאמר [124] ותרא אויבתי ותכסה בושה האומרה אלי איו ה׳ אלהיך: [39.] ראו עתה כי אני וגו׳. אז יגלה הקב״ה ישועתו ויאמר ראו עתה כי אני אני הוא מאתי באת עליהם הרעה ומאתי תבא עליהם הטובה: ואין מידי מציל. שיציל אתכם מן הרעה אשר אביא עליכם: [40.] כי אשא אל שמים ידי. כמו כי נשאתי, תמיד אני משרה מקום שכינתי בשמים. כתרגומו. אפילו חלש למעלה וגבור למטה אימת עליון על התחתון [כד] וכל שכן שגבור למעלה וחלש מלמטה: ידי. מקום שכינתי. כמו [125] איש על ידו. והיה בידי להפרע מכם. אבל אמרתי שחי [חי] אנכי לעולם. איני [אין אני] ממהר ליפרע לפי שיש שהות בדבר כי חי אני לעולם ובדורות אחרונים אני נפרע מהם והיכולת בידי ליפרע מן החיים ומן המתים. מלך בשר ודם שהוא הולך למות ממהר נקמתו להפרע בחייו כי [או] שמא ימות [הוא או] אויבו ונמצא שלא ראה נקמתו ממנו. אבל אני חי לעולם ואם ימותו הם ואיני נפרע בחייהם אֶפרע במותם: [41.] אם שנותי ברק חרבי. הרבה אם יש שאינם תלוין, כשאשנן ברק חרבי ותאחז במשפט ידי כולו כמו שפירשתי למעלה: .44 הוא והושע בן נון. [126] שבת של [כד] דיוזגי היתה, נטלה רשות מזה ונתנה לזה. [127] העמיד לו משה מתורגמן ליהושע שיהא דורש בחייו כדי שלא יאמרו ישראל בחיי רבך לא היה לך להרים ראש. [128] ולמה קיראהו כאן הושע? לומר שלא זחה דעתו [היה דעתו נסה] עליו שאע״פ שנתנה לו גדולה השפיל עצמו כאשר מתחלתו [בתחלתו]: .46 שימו לבבכם. [129] צריך אדם שיהיו עיניו ולבו ואזניו מכוונים לדברי תורה. וכן היא אומר [130] בן אדם ראה בעיניך ובאזניך שמע ושים לבך, והרי דברים קל וחומר ומה תבנית הבית שהוא נראה [כו] לעינים ונמדד בקנה צריך אדם שיהיו עיניו ואזניו ולבו מכוונין, להבין דברי תורה שהן כהררין תלויין בשערה על אחת כמה וכמה: .47 כי לא דבר רק הוא מכם. לא לחנם אתם יגעים בה. כי הרבה שכר תלוי בה כי הוא חייכם. ד״א [131] אין לך דבר ריקן בתורה שאם תדרשנו שאין בו מתן שכר תדע לך שכן אמרו חכמים [132] ואחות לוטן תמנע ותמנע היתה פלגש וגו׳ לפי שאמרה איני כדאי להיות לו אשה

[121] תהלים ע״ה; [122] ישעיה כ״ו; [123] ע״ג גטין נ״ו ב׳; [124] מיכה ז׳; [125] במדבר ב׳: [126] סוטה י״ג ב׳: [127] ע׳ ספרי פ׳ וילך וע״ג ספרי מטות (במדבר ל״א כ״א): [128] ע׳ ספרי; [129] ספרי; [130] יחזקאל מ׳; [131] ספרי: [132] בראשית ל״ו:

נקמות נקם על הדם ונקם על החמס ומנין אתה אומר שכל חמס שחמסו או״ה את ישראל מעלה עליהם כאלו דם נקי שפכו שנאמר וקבצתי את כל הגוים והורדתים אל עמק יהושפט ונשפטתי עמם שם וגם מצרים לשמה וגו׳ וע״ג סוף ב״ק שדרש ר״י מאותו פסוק כל הגוזל את חברו אפילו שוה פרוטה מעלה עליו כאלו נוטל נשמתו הרי לך שהכתוב מדבר בחמס אע״פ שכתוב בו שפיכת דמים: [כד] ע״ג * דברים ל״ג כ״ז: [כה] * דיו זוגי שתי זוגות שני חברים היו בהתחלת היום למשה וסופו ליהושע: [כו] [לעינים תמיד צריך לדקרק בו בדברי תורה וכו׳]:

אשה הלואי ואהיה פלגשו. וכל כך למה להודיע שבחו של אברהם שהיו שלטונים ומלכים מתאוים לידבק בזרעו: 48. וידבר ה׳ אל משה בעצם היום הזה. [133] בשלשה [כי] מקומות נאמר בעצם היום הזה. נאמר בנח [134] בעצם היום הזה בא נח ונימר. במראית אורו של יום. לפי שהיו בני דורו אומרים בכך וכך אם אנו מרגישין בו אין אנו מניחין אותו ליכנס בתיבה ולא עוד אלא אנו נוטלין כשילין וקרדומות ומבקעין את התיבה. אמר הקב״ה הריני מכניסו בחצי היום וכל מי שיש בידו כח למחות יבא וימחה. במצרים נאמר [135] בעצם היום הזה הוציא ה׳. לפי שהיו מצריים אומרים בכך [מכך] וכך אם אני מרגישין בהם אין אנו מניהין אותם לצאת ולא עוד אלא אנו נוטלין סייפות וכלי זיין והורגין בהם. אמר הקב״ה הריני מוציאן בחצי היום וכל מי שיש בו כח למחות יבא וימחה. אף כאן במיתתו של משה נאמר בעצם היום הזה לפי שהיו ישראל אומרים בכך [מכך] וכך אם אנו מרגישין בו אין אנו מניחין אותו. אדם שהוציאנו ממצרים וקרע לנו את הים והוריד לנו את המן והגיז לנו את השליו והעלה לנו את הבאר ונתן לנו את התורה. אין אנו מניחין אותו. אמר הקב״ה הריני מכניסו בחצי היום וכו׳: 50. כאשר מת אהרן אחיך. [136] באותה מיתה שראית וחמדת אותה. שהפשיט משה את אהרן בגד ראשון והלבישו לאלעזר. וכן שני וכן שלישי. וראה בנו בכבודו. אמר לו משה אהרן אחי עלה למטה ועלה. פשוט ידיך ופשט. פשוט רגליך ופשט. עצום עיניך ועצם. קמוץ פיך וקמץ. והלך לו. אמר משה אשרי מי שמת במיתה זו[כח]: 51. על אשר מעלתם [מריתם] בי. [137] גרמתם למעול בי: על אשר לא קדשתם אותי. [137] גרמתם לי שלא אתקדש. שאמרתי לכם [138] ודברתם אל הסלע. והם הכוהו והוצרכו להכותו פעמים ואילו דברו עמו ונתן מימיו בלא הכאה היה מתקדש שם שמים. שהיו ישראל אומרים ומה הסלע שאינו לשכר ולא לפורענות אם זכה אין לו מתן שכר ואם חטא אינו לוקה. כך מקיים מצות בוראו. אנו לא כל שכן: 52. כי מנגד. מרחוק: תראה וגו׳. כי אם לא תראנה עכשיו לא תראנה עוד בחייך: ושמה לא תבוא. כי ידעתי כי חביבה היא לך על כן אני אומר לך עלה וראה:

וזאת הברכה.

לג. 1. וזאת הברכה. לפני מותו. [1] סמוך למיתתו שאם לא עכשיו אימתי[א]: 2. ויאמר ה׳ מסיני בא. [2] פתח תחלה בשבחו של מקום ואח״כ פתח בצרכיהם של ישראל ובשבח שפתח בו יש בו הזכרת זכות לישראל וכל זה דרך ריצוי הוא כלומר כדאי הם אלו שתחיל עליהם ברכה: מסיני בא. [3] יצא לקראתם כשבאו להתיצב בתחתית ההר כחתן היוצא לקבל פני כלה שנאמר [4] לקראת האלהים

[133] ספרי; [134] בראשית ז׳; [135] שמות י״ב; [136] ספרי; [137] ספרי לפי כ׳ הילקוט; [138] במדבר כ׳;

לג [1] ע׳ ספרי; [2] ע׳ ספרי; [3] מכילתא פ׳ יתרו; [4] שמות י״ט;

[כי] וכן הוא בספרי וע׳ בסוף פ׳ לך לך ששם נמשך רש״י אחר הב״ר והביא ממנו עוד מקום רביעי והוא „בעצם היום הזה נימול״ ופירש שם כענין שפירש כאן באלו ג׳ מקומות: [כח] ואני המעתיק יוסף בר שמעון אומר כאשר מת אה־ן אחיך על אשר מריתם אתה עלה ומות בהר באותו עון על אשר לא קדשתם איתי שגרמתם לי על לא אתקדש שאמרתי לכם וכו׳:

לג [א] [ודרכן של צד קים לצות בברכתן בפרק [סמוך] מיתן שכן יצחק הוא אומר ואברכך לפני מותי זהו פשוטו ומדרשו בא מלאך המות ליטול נשמתו עיכב משה על ידו ועמד וברכן

האלהים. למדנו שיצא כנגדם: ו ז ר ח מ ש ע י ר ל מ ו. [5] שפתח לבני עשו שיקבלו את התורה ולא רצו: ה ו פ י ע מ ה ר פ א ר ן. שהלך שם ופתח לבני [ב] ישמעאל שיקבלוה ולא רצו: ו א ת ה לישראל מ ר ב ב ת ק ד ש. [6] ועמו מקצת רבבות מלאכי קדש ולא כולם ולא רובם ולא כדרך בשר ודם שמראה כל כבוד עשרו ותפארתו ביום חופתו: א ש ד ת. [7] שהיתה כתובה מאז לפניו באש שחורה על [גבי] אש לבנה, נתן להם בלוחות כתב יד ימינו. ד״א א ש ד ת. כתרגומו. שנתנה להם מתוך האש: 3. א ף ח ב ב ע מ י ם. גם חבה יתרה חבב את [8] השבטים. [9] כל אחד ואחד קרוי עם. שהרי בנימן לבדו היה [עתיד] להולד כשאמר הקדוש ברוך הוא ליעקב [10] גוי וקהל גוים יהיה ממך: כ ל ק ד ש י ו ב י ד ך. [11] נפשות הצדיקים הגנוזות אתו. כענין שנאמר [12] והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה׳ אלהיך: ו ה ם ת כ ו ל ר ג ל ך. והם ראוים לכך שהרי תוכו עצמן לתוך תחתית ההר לרגלך בסיני. ת כ ו לשון פועלו, הִתְוַכּוּ לתוך מרגלותיך [ג]: י ש א מ ד ב ר ת י ך. [13] נשאו עליהם עול תורתך: מ ד ב ר ת י ך. המ״ם בו קרוב ליסוד, כמו [14] [וישמע] את הקול מדבר אליו. [15] ואשמע את מדבר אלי, כמו מתדבר אלי, אף זה מ ד ב ר ת י ך מה שהיית מדבר להשמיעני לאמר להם, ט״ש פורפרלירש בלעז. ואנקלוס תרגם שהיו נוסעים על פי דבריך, והמ״ם בו שמוש משמשת לשון מן. דבר אחר [16] א ף ח ב ב ע מ י ם, אף בשעת חיבתן של אומות העולם שהראית לאומות פנים שוחקות ומסרת את ישראל בידם, כ ל ק ד ש י ו ב י ד ך. כל צדיקיהם וטוביהם דבקו בך ולא משו מאחריך ואתה שומרם. ו ה ם ת כ ו ל ר ג ל ך. והם מתמצעים ומתכנסים לתחת צלך. י ש א מ ד ב ר ת י ך. מקבלים גזרותיך ודתותיך בשמחה. ואלה דבריהם 4. ת ו ר ה אשר צ ו ה ל נ ו מ ש ה מ ו ר ש ה היא לקהלת יעקב. אחזנוה ולא נעזבנה [עזבנוה]: 5. ו י ה י הקב״ה ב י ש ר ו ן מ ל ך. תמיד עול מלכותו עליהם בכל התאסף [בכל ב ה ת א ס ף] ראשי חשבון אסיפתם: ר א ש י. כמו [17] כי תשא את ראש. ראויין אלו שאברכם. ד״א ב ה ת א ס ף. [18] בהתאספם יחד באגודה אחת ושלום ביניהם הוא מלכם ולא כשיש מחלוקת ביניהם: 6. י ח י ר א ו ב ן. [19] בעולם הזה: ו א ל י מ ת. [19] לעולם הבא. שלא יזכר לו מעשה בלהה: ו י ה י מ ת י ו מ ס פ ר. נמנין במנין שאר אחיו. דוגמא היא זו כענין שנאמר [20] וישכב את בלהה, ויהיו בני יעקב שנים עשר. שלא יצא מן המנין: 7. ו ז א ת ל י ה ו ד ה [ד]. [21] סמך יהודה לראובן מפני ששניהם הודו על קלקול שבידם. שנאמר [22] אשר חכמים יגידו וגו׳ להם לבדם [ה] וגו׳ ולא

[5] ספרי ע״ב ע״ז כ׳ ב׳ ; [6] ספרי ; [7] ע׳ ירושלמי שקלים פ׳ ו׳ ותנחומא ר״ס בראשית ; [8] כמ״א ; [9] ע׳ ★ בראשית ל״ה י״א; [10] בראשית שם ; [11] ספרי ; [12] שמואל א׳ כ״ה ; [13] ספרי ; [14] במדבר ז׳ : [15] יחזקאל ב׳ : [16] ע׳ ספרי ; [17] שמות ל׳ : [18] ספרי : [19] ע׳ ספרי סנהדרין ל״ב: [20] בראשית ל״ה ; [21] ספרי וע״ב סוטה ז׳ ב׳; [22] איוב ט״ו ;

לפני מותו לפני מלאך המות]. ת׳ : [ב] ★ פארן. ארץ ישמעאל דכתיב בהגר ותשב במדבר פארן : [ג] מרגלותיך לישא מדברותיך — הד״א בבמה כ״י : [ד] ★ יחי ראובן וזאת ליהודה. אין לך בברכת כל השבטים מתחלת וזאת חוץ מזו : עצמותיו של יהודה מתגלגלין בארון. עצמות כל השבטים העלו ממצרים והוא שאמר יוסף והעליתם את עצמותי מזה אתכם עם עצמותיכם והיו עצמות כל השבטים שלרן (פי׳ השדרה וצלעותיה) קיימת ויהודה אבריו מתפרקין ומתגלגלין בארונו מפני שנידה את עצמו בערבונו של בנימין וחטאתי לך כל הימים (בראשית מ״ג) אפילו לעוה״ב : מי גרם לראובן שיודה. במעשה יצועי אביו : יהודה. שהודה במעשה תמר וכן היה מסורת בידיהם ומ״א דרבי תנחומא כשאמר יהודה צדקה ממני עמד ראובן ואמר בלבלתי יצועי אבי ועכשיו יחי ראובן שלרו קיימת כאלו הוא חי וזאת ליהודה שהוא מתגלגל : [ה] ★ להם לבדם נתנה הארץ

ולא עבר זר בתוכם. ועוד פירשו רבותינו [23] שכל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר היו עצמות יהודה מתגלגלין בארון מפני נידוי שקבל עליו. שנאמר [24] וחטאתי לאבי כל הימים. אמר משה מי גרם לראובן שיודה? יהודה וכו׳: שמע ה׳ קול יהודה. [25] תפלת דוד ושלמה ואסא מפני הכושים ויהושפט מפני העמונים וחזקיהו מפני סנחריב: ואל עמו תביאנו. לשלום מפני המלחמה: ידיו רב לו. ידיבו ריבו וינקמו נקמתו: ועזר מצריו תהיה. [26] על יהושפט התפלל על מלחמת רמת גלעד. [27] ויזעק יהושפט וה׳ עזרו. ד״א [28] שמע ה׳ קול יהודה. כאן רמז ברכה לשמעון מתוך ברכותיו של יהודה. ואף כשחלקו ארץ ישראל נטל שמעון מתוך גירלו של יהודה. שנאמר [29] מחבל בני יהודה נחלת בני שמעון. [30] [י ומפני מה לא ייחד לו ברכה בפני עצמו? שהיה בלבו עליו על מה שעשה בשטים. כן כתוב באגדת תהלים]: 8. וללוי אמר. ועל לוי אמר: תמיך ואוריך. כלפי שכינה הוא מדבר: אשר נסיתו במסה. שלא נתלוננו עם שאר המלינים: תריבהו וגו׳. כתרגומו. ד״א [31] תריבהו על מי מריבה נסתקפת לו לבא בעלילה. אם משה אמר [32] שמעו נא המורים. אהרן ומרים מה עשו: 9. האמר לאביו ולאמו ז לא ראיתיו. [33] כשחטאו בעגל ואמרתי [34] מי לה׳ אלי נאספו אלי כל בני לוי וצויתים להרוג את אבי אמו והוא מישראל או את אחיו מאמו או בן בתו. וכן עשו. זאי אפשר לפרש אביו ממש ואחיו מאביו וכן בניו ממש שהרי לוים הם ומשבט לוי לא חטא אחד מהם. שנאמר [34] כל בני לוי: כי שמרו אמרתך. לא יהיה לך אלהים אחרים: ובריתך ינצרו. [35] [ברית מילה. שאותם שנולדו במדבר וישראל לא מלו את בניהם והם היו מולין ומלין את בניהם] [אותם שנולדו במדבר שישראל לא מלו את בניהם והם היו [מלין] מולין]: 10. יורו משפטיך. [36] ראויין אלו לכך: וכליל. [37] עולה: 11. מחץ מתנים קמיו. מחץ קמיו מכת מתנים. כענין שנאמר [38] ומתניהם תמיד המעד. [39] ועל המעוררין על הכהונה אמר כן. ד״א [40] ח ראה שעתידין חשמונאי ובניו להלחם עם היונים והתפלל עליהם [41] לפי שהיו מועטים י״ב בני חשמונאי ואלעזר. כנגד כמה רבבות. לכך נאמר. ברך ה׳ חילו ופעל ידיו תרצה: ומשנאיו מן יקומון. מחץ קמיו ומשנאיו מהיות להם תקומה: 12 לבנימן אמר. לפי שברכת לוי בעבודת הקרבנות ושל בנימין בבנין בית המקדש בחלקו. סמכן זה לזה. וסמך יוסף אחריו שאף הוא משכן שילה היה בנוי בחלקו. שנאמר [42] וימאס באהל יוסף וגו׳. ולפי שבית עולמים חביב משילה לכך הקדים בנימין ליוסף: חפף עליו. מכסה אותו ומגין עליו כל היום. לעולם. [43] משנבחרה ירושלים לא שרתה שכינה במקום אחר: ובין כתפיו שכן. [44] בגובה ארצו היה בית המקדש בנוי [45] אלא שנמוך עשרים ושלש אמה [אמות] מעין עיטם

ושם

[23] סוטה ז׳ כ״ק ל״ב; [24] בראשית מ״ד; [25] ע׳ ספרי; [26] ספרי; [27] ד״ה כ׳ י״ח; [28] ע׳ ספרי וגם פסיקתא דר״כ פסקא ל״ב (וזאת הברכה); [29] יהושע י״ט; [30] ילקוט בשם פסיקתא; [31] ספרי; [32] במדבר כ׳; [33] ע׳ ספרי יומא ק״ו כ׳; [34] שמות ל״ב; [35] ספרי פ׳ בהעלתך; [36] כס״א; [37] יומא כ״ו; [38] תהלים ק״ט; [39] ספרי; [40] ע׳ ב״ר פ׳ ל״ט ובשוחר טוב סימן ק״ז; [41] ע׳ תנחומא פ׳ ויחי; [42] תהלים ע״ח; [43] ע׳ ר״ש מכילתא; [44] ע׳ ספרי; [45] יומא ל״א;

לא עבר זר בתוכם. דרש ר״ש אימתי לא עבר זר בתוכם כשבא משה לברכן: (ע׳ תוס׳ שם שפירשו היינו בחלוקת יחזקאל שראובן ויהודה שכנים): י ומובא גם במנחת יהודה בשם רש״י. ז * במעשה העגל לא ראיתיו נעשו אכזרים עליהם לנקום נקמתו של מקום אלמא אביו ואמו אחיו ובניו עבדו ע״ז: ח נראה שכונת רש״י על מה שכתוב במדרש חנוכה (נדפס בבית המדרש הוצאת ד״ר יעללינעק חלק א׳) ״אמר יוחנן כ״ג אני וג׳ בני ואתה חשמונאי (ר״ל

וישם היה דעתו [מ] של דוד לבנותו, כדאיתא בשחיטת קדשים [46] אמרי [י] נחתי [ניתתי], ביה פורתא, משום דכתיב ובין כתפיו שכן [47] [יא] אין לך נאה בשור יותר מכתפיו: 13. מברכת ה׳ ארצו. [48] שלא היתה בנחלת השבטים ארץ מלאה כל טוב כארצו של יוסף: ממגד. לשון עדנים ומתק: ומתהום. שהתהום עולה ומלחלח אותה מלמטה. אתה מוצא בכל השבטים ברכתו של משה מעין ברכתו של יעקב: 14. וממגד תבואת שמש. [49] שהיתה ארצו פתוחה לחמה וממתקת הפירות: [גרש ירחים. יש פירות שהלבנה מבשלתן ואלו הן קשואין ודלועין. ד״א] גרש ירחים. [50] שהארץ מגרשת ומוציאה מחדש לחדש: 15. ומראש הררי קדם. ומבורכת מראשית בישול הפירות שהרריה מקדימין לבַכֵּר בישול פירותיהם. ד״א [51] מגיד שקדמה בריאתן לשאר הרים: גבעות עולם. גבעות העושות פירות לעולם ואינן פוסקות מעוצר הגשמים: 16. ורצון שכני סנה. כמו שוכן סנה, ותהא ארצו מבורכת רצונו ונחת רוחו של הקב״ה הנגלה עלי תחלה בסנה: רצון. נחת רוח ופיוס, וכן כל רצון שבמקרא: תבואתה ברכה זו לראש יוסף: נזיר אחיו. [52] שהופרש מאחיו במכירתו: 17. בכור שורו. יש בכור שהוא לשון גדולה ומלכות, שנאמר [53] אף אני בכור אתנהו, וכן [54] בני בכורי ישראל, מלך היוצא ממנו והוא יהושע שכחו קשה כשור לכבוש כמה מלכים: הדר לו. נתון לו, שנאמר [55] ונתת מהודך עליו: וקרני ראם קרניו. [56] שור כחו קשה ואין קרניו נאות, אבל ראם קרניו נאות ואין כחו קשה, נתן יהושע כחו של שור ויופי קרני ראם: אפסי ארץ. [57] שלשים ואחד מלכים אפשר שכלם מארץ ישראל היו? אלא אין לך כל מלך ושלטון שלא קנה לו פלטרין ואחוזה בארץ ישראל שחשובה לכלם היא, שנאמר [58] נחלת צבי צבאות גוים: והם רבבות אפרים. [59] אותם המגונחים הם הרבבות שהרג יהושע שבא מאפרים: והם אלפי מנשה. [59] הם האלפים שהרג גדעון במדין, שנאמר *[59] זבח וצלמנע בקרקר [יב] וגו׳: 18. ולזבולן אמר. [60] אלו חמשה שבטים שברך באחרונה זבולן גד דן ונפתלי ואשר כפל שמותיהם לחזקם ולהגבירם לפי שהיו חלשים שבכל השבטים, הם הם שהוליך יוסף לפני פרעה, שנאמר [61] ומקצה אחיו לקח חמשה אנשים, לפי שנראים חלשים ולא ישים אותם לו שרי מלחמתו: שמח זבולן בצאתך ויששכר באהליך. [62] זבולן ויששכר עשו שותפות, זבולן לחוף ימים ישכון ויוצא לפרקמטיא בספינות ומשתכר ונותן לתוך פיו של יששכר והם יושבים ועוסקים בתורה לפיכך הקדים זבולן ליששכר שתורתו של יששכר על ידי זבולן היתה: שמח זבולן בצאתך. הצלח

בצאתך

[46] זבחים נ״ד ב׳; [47] ע׳ ספרי; [48] ספרי; [49] ספרי; [50] כת״ח; [51] ע׳ ספרי; [52] ע׳ ספרי; [53] תהלים פ״ט; [54] שמות ד׳; [55] במדבר כ״ז; [56] ספרי; [57] ע׳ ספרי; [58] ירמיה ג׳; [59] ע׳ ספרי ת״ו [59*] שופטים ח׳; [60] ע׳ * בראשית מ״ז ב׳ ועי״ג כספרי; [61] בראשית מ״ז; [62] ב״ר פ׳ ל״ע;

אלעזר בן חשמונאי) וז׳ בניך הרי י״ב כנגד י״ב שבטים״ וכן נמצא גם במדרש לכו נרננה כפי אשר העתיק הח׳ גייבויער מכ״י והודיע במ״ע Revue d. e. j. שנה י״ד: [מ] *סבור למ״בניה בעין עיטם. נראה בעיני שהוא מעין מי נפתח האמור שם אחר עליית ההר אשר על פני גיא בן הנם אשר לא נכתבה ירידה בינתיים: ניתתי ביה קלילא. נעשה אותו נמוך מועט ונגבהו בירושלים שה״א למטה כדכתיב כתפיו ולא כתיב ראשו: [י] בתלמוד הגי׳ ניתתי וכן הוא בכ״י אחד: [יא] אין נאה בשור וכו׳ לא נזכר שם בגמרא כלל ומדרש בפני עצמו הוא בספרי וכך שנויה שם ובין כתפיו שכן מה שור זה אין בו גבוה (נאה גי׳ בספרי אשר לפנינו) מכתפיו כך בה״מ גבוה מכל העולם שנאמר וקמת ועלית וגו׳ ע״כ ולגרסת ואין נאה בשור לא קשיא מידי אבל לפי המקראות שהביאו לראיה בספרי לא שייך למגרס אלא גבוה אי נמי יש לדקדק שור מאן דכר שמיה וצ״ע (מס׳ הזכרון): [יב] [וגו אלפים נמנו שם]

בצאתך לסחורה: ויששכר. [63] הצלח בישיבת אהליך לתורה לישב ולעבר שנים
ולקבוע חדשים. כמו שנאמר [64] ומבני יששכר יודעי בינה לעתים ראשיהם מאתים.
ראשי סנהדרין היו עוסקים בכך, ועל פי קביעות עתיהם ועבוריהם [יג] .19 עמים של
שבטי ישראל הר יקראו. [65] להר המוריה יאספו. כל אסיפה על ידי קריאה היא.
ושם יזבחו בְּרְגָלִים זבחי צדק: כי שפע ימים יינקו. יששכר וזבולן, ויהא
להם פנאי לעסוק בתורה: ושפני טמוני חול[יד]. כסויי טמוני חול. [66] טרית
וחלזון וזכוכית לבנה היוצאים מן הים ומן החול. ובחלקו של [יששכר ו]זבולן היה,
כמו שאמור במסכת [67] מגילה [68] זבולן עם חרף נפשו למות משום דנפתלי על מרומי
שדה, היה מתרעם זבולן על חלקו לאחי נתת שדות וכרמים [טו] וכו׳: ושפני.
[69] לשון כסוי, כמו שנאמר [70] ויספון את הבית, [71] וספון בארז, ותרגומו ומטלל בכיורי
ארזא [[טז] ארזיא]. ד״א [72] עמים הר יקראו. על ידי פרקמטיא של זבולן תגרי אומות
העולם באים אל ארצו והוא עומד על הַסְּפָר והם אומרים הואיל ונצטערנו עד כאן
נלך עד לירושלים ונראה מה יראתה של אומה זו ומה מעשיה. והם רואים כל
ישראל עובדים לאלוה אחד ואוכלים מאכל אחד. לפי שהגוים אלוהו של זה לא
כאלוהו של זה ומאכלו של זה לא כמאכלו של זה. והם אומרים אין לך אומה
כשרה כזו ומתגיירין שם שנאמר שם יזבחו זבחי צדק [טז]: כי שפע ימים יינקו.
זבולן ויששכר הים [יז] נותן להם ממון בשפע: .20 ברוך מרחיב גד. [73] מלמד
שהיה תחומו של גד מרחיב והולך כלפי מזרח: כלביא שכן. [74] לפי שהיה סמוך
לַסְּפָר לפיכך נמשל באריות [לאריות] שכל הסמוכים לספר צריכים להיות גבורים:
וטרף זרוע אף קדקד. [75] הרוגיהן היו נכרין, חותכים הראש עם הזרוע במכה
אחת: .21 וירא ראשית לו. ראה ליטול לו חלק בארץ סיחון ועוג שהיא
ראשית כבוש הארץ: כי שם חלקת. [76] כי ידע אשר שם בנחלתו חלקת שדה
קבורת מחקק והוא משה: ספון. אותה חלקה ספונה וטמונה מכל בריה שנאמר
[77] ולא ידע איש את קבורתו: ויתא גד ראשי עם. הם היו הולכין לפני החלוץ
בכבוש הארץ לפי שהיו גבורים וכן הוא אומר [78] [יח] ואתם תעברו חלוצים לפני אחיכם
וגו׳: צדקת ה׳ עשה. שהאמינו דבריהם ושמרו הבטחתם לעבור את הירדן עד
שכבשו וחלקו. ד״א ויתא [79] משה ראשי עם. צדקת ה׳ עשה. על משה
אמור: .22 דן גור אריה. [80] אף הוא היה סמוך לספר. לפיכך מושלו באריות:
יזנק מן הבשן. כתרגומו [81] שהיה הירדן יוצא מחלקו ממערת פמייאס. והיא לשם
שהיא בחלקו של דן שנאמ׳ [82] ויקראו ללשם דן, וזינוקו וקילוחו מן הבשן. ד״א
[83] מה זינוק זה יוצא ממקום אחר ונחלק לשני מקומות כך שבטו של דן נטלו חלק
בשני מקומות. תחלה נטלו בצפונית מערבית עקרון וסביבותיה ולא ספקו להם ובאו
נלחמו עם לשם שהיא פמייאס. והיא בצפונית מזרחית שהרי הירדן יוצא ממערת
פמייאס

[63] ע׳ ב״ר פ׳ ע״ב; [64] ד״ה ה׳ י״ב; [65] ע׳ ת״א; [66] ע׳ ספרי ומגילה ו׳; [67] דף ו׳; [68] שופטים ה׳; [69] וכן במחברת
מנחם; [70] מלכים א׳ ו׳; [71] שם ז׳; [72] ספרי; [73] ספרי; [74] ע׳ ספרי; [75] ת״י; [76] ספרי סוטה י״ג ב׳;
[77] דברים ל״ד; [78] דברים ג׳; [79] ע׳ ספרי; [80] ספרי; [81] ע׳ בכורות נ״ה; [82] יהושע י״ט; [83] ספרי;

[יג] ועבוריהם הד״א עד זבחי צדק: [יד] * ספוני זה חלזון. שהוא דבר חשוב ספון חשוב בלשון ברייתא; טרית, דג
שקורי טונינא; זכוכית לבנה. היוצא מן החול כדאמר ביציאות השבת וחול של זבולן חשוב משאר
חולות וראוי לזכוכית לבנה: [טו] ולי נתת הרים וגבעות לאחי נתת להם ארצות ולי נתת ימים
ונהרות אמר לו כולן צריכין לך ע״י חלזון שנ׳ ושפוני טמוני חול: [טז] ר״ל גירי צדק: [יז] בספרים
הנדפסים הג׳ בשבוש היה נותן: [יח] צ״ל חלוצים תעברו כאשר הוא בדברים ג׳ י״ח או ואתם תעברו

פמייאס והיא במזרחה של ארץ ישראל ובא מהצפון לדרום וכלה בקצה ים המלח שהוא במזרח יהודה שנטל בדרומה של ארץ ישראל כמו שמפורש בספר יהושע והוא שנאמר [84] ויצא גבול בני דן מהם ויעלו בני דן וילחמו עם לשם וגו׳ יצא גבולם מכל אותו הרוח שהתחילו לנחול בו: 23 שבע רצון. שהיתה ארצו שבעה כל רצון יושביה: ים ודרום ירשה. [85] ים כנרת נפלה בחלקו ונטל מלא חבל חרם [הים] [יט] בדרומה לפרוש חרמים ומכמורות: [ירשה. לשון צווי כמו [86] עלה רש. והטעם שלמעלה [בר״ש] מוכיח כמו ירש ידע לקח שמע. כשמוסיף בו ה״א יהיה יהא מנוגן [הטעם] למעלה שמעה ידעה סלחה לקחה. אף כאן ירשה לשון צווי. ובמסורת הגדולה מצינו באלפא ביתא [כ] לשון צווי דטעמיהון מלעיל]: 24. ברוך מבנים אשר. ראיתי בספרי אין לך בכל השבטים שנתברך בבנים כאשר ואיני יודע כיצד: יהי רצוי אחיו. [87] שהיה מתרצה לאחיו בשמן אנפיקנון ובקפלאות והם מרצין לו בתבואה. ד״א יהי רצוי אחיו [88] שהיו בנותיו נאות. והוא שנאמר בדברי הימים [89] הוא אבי ברזית. שהיו בנותיו נשואות לכהנים גדולים ומלכים הנמשחים בשמן זית: וטבל בשמן רגלו. [90] שהיתה ארצו מושכת שמן כמעין, ומעשה שנצטרכו אנשי לודקיא לשמן מנו להם פולמוסטוס אחד [כא] כו׳ כדאיתא [91] במנחות: 25. ברזל ונחשת מנעלך. עכשו הוא מדבר כנגד כל ישראל שהיו גבוריהם יושבים בער הספר ונועלים אותה שלא יוכלו האויבים ליכנס בה כאילו היא סגורה במנעולים ובריחים של ברזל ונחשת. ד״א ברזל ונחשת מנעלך ארצכם נעולה בהרים שחוצבין מהם ברזל ונחשת [92] וארצו של אשר היתה מנעולה של ארץ ישראל: וכימיך דבאך. [93] וכימים שהם טובים לך שהן ימי תחלתך ימי נעוריך כן יהיו ימי זקנותך שהם [כב] דואבים [זבים] כואבים ומתמוטטים. ד״א וכימיך דבאך [וכימים שהם טובים לך] כמנין ימיך כל הימים אשר אתם עושים רצונו של מקום יהיה דבאך [94] שכל הארצות יהיו דובאות כסף וזהב לארץ ישראל שהיא מבורכת, בפירות וכל הארצות מתפרנסות הימנה וממשיכות לה [לשם] כספן וזהבן אשקירנט [1] הכסף והזהב כלה מהן שהן מזיבות אותו לארצכם. 26. אין כאל ישרון. דע לך ישרון שאין כאל בכל אלהי העמים ולא כצורך צורם: רכב שמים. הוא אותו אלוה שבעזרך ובגאותו הוא רוכב שחקים: 27. מענה אלהי קדם. למעון הם השחקים לאלהי קדם שקדם לכל אלהים וברר לו שחקים לשבתו ומעונתו. ומתחת מעונתו כל בעלי זרוע שוכנים: זרעת עולם. סיחון ועוג ומלכי כנען שהיו תוקפו ונבורתו של עולם לפיכך על כרחם יחרדו ויזועו וכחם חלש מפניו. לעולם אימת הגבוה על הנמוך, והוא שהכח והגבורה שלו יגרש מפניך אויב, ויאמר לך השמד אותם: מענה. [95] כל תיבה שצריכה למ״ד בתחלתה הטל לה ה״א בסופה: [כג]

בטח

[84] יהושע י״ט; [85] ב״ק פ״א כ׳ ע״ב ספרי; [86] דברים א׳; [87] ספרי; [88] ב״ר פ׳ ע״א; [89] ד״ה א׳ ז׳ [90] ספרי; [91] דף פ״ה כ׳; [92] ספרי; [93] ע׳ ס״י; [94] ספרי; [95] יבמות י״ג:

חמשים כאשר הוא ביהושע א׳ י״ד; [יט] מלא חבל של מצודה היה לו בדרומה מן היבשה למשוך רשתו חרם כמו מצודים וחרמים; [כ] וכן נראה מהמסורה שמנתה מערכת המלות חד חד מלעיל וקמץ לפניה משמשין ה״א בסוף תיבותא ולא המלות שהן בלשון צווי; [כא] ע׳ בראשית מ״ט הערה י״ב; [כב] וכן דעת מנחם במחברת וז״ל וכימיך דבאך אין למלה זאת דמיון בתורה ונראה בעניינה וסברתה כי מדיבת נפש ראוי להחביר אליה כי הוא קרוב למראהו וקרוב לפתרונו ופתרון מדיבת נפש כמו חלישת נפש וכה פתרון וכימיך דבאך כימי כח הנערות יהיו ימי השיבה בגעת עת כלות כח יחליף כח; [כג] נראה שבספרי רש״י נמצא מעונה לעיל אבל בספרים שלנו הוא מלרע ואין לפרש כך לפי טעמו;

28. בטח בדד. כל יחיד ויחיד איש תחת גפנו ותחת תאנתו מפוזרין ואין צריכין
להתאסף ולישב יחד מפני האויב: עין יעקב. כמו [96] ועינו כעין הבדולח. [97] כעין
הברכה שברכם יעקב, לא כבדד שאמר ירמיה [98] בדד ישבתי. אלא כעין הבטחה
שהבטיחם יעקב [99] והיה אלהים עמכם והשיב אתכם אל ארץ אבותיכם: יערפו
יטפו: אף שמיו יערפו טל. אף ברכתו של יצחק נוספת על ברכתו של יעקב
[100] ויתן לך האלהים מטל השמים וגו׳: 29 אשריך ישראל. לאחר שפי״ט להם
הברכות, אמר להם מה לי לפרוט לכם? כלל דבר, הכל שלכם: אשריך, מי
כמוך, תשועתך בה׳, אשר הוא מגן עזרך וחרב גאותך: ויכחשו איביך
לך. כגון הגבעונים שאמרו [101] מארץ רחוקה באו עבדיך וגו׳: ואתה על
במותימו תדרך. [102] כענין שנאמר [103] שימו את רגליכם על צוארי המלכים האלה:
לד, 1. מערבת מואב אל הר נבו. [1] [א] כמה מעלות היו ופסען משה בפסיעה
אחת: את כל הארץ. [2] הראהו את כל ארץ ישראל בשלותה והמציקין
העתידים להיות מציקין לה: עד דן. [2] הראהו בני דן עובדי עבודה זרה שנאמר
[3] ויקימו להם בני דן את הפסל, והראהו שמשון שעתיד לצאת ממנו למושיע:
2. ואת כל נפתלי. [4] הראהו ארצו בשלותה וחורבנה, והראהו דבורה וברק
מקדש נפתלי נלחמים עם סיסרא וחיילותיו: ואת ארץ אפרים ומנשה.
[4] הראהו ארצם בשלותה ובחורבנה, והראהו יהושע נלחם עם מלכי כנען שבא מאפרים
וגדעון שבא ממנשה נלחם עם מדין ועמלק: ואת כל ארץ יהודה. [4] בשלותה
ובחורבנה, והראהו מלכות בית דוד ונצחונם: עד הים האחרון. [4] ארץ המערב
בשלותה ובחורבנה. ד״א [4] אל תקרי הים האחרון אלא היום האחרון, הראהו הקב״ה
כל המאורעות שעתידין לארע לישראל עד שיחיו המתים: 3. ואת הנגב.
[5] ארץ הדרום. [5] ד״א מערת המכפלה שנאמר [6] ויעלו בנגב ויבא עד חברון: ואת
הככר. [7] הראהו שלמה יוצק כלי בית המקדש שנאמר [8] בככר הירדן יצקם המלך
במעבה האדמה: 4. לאמר לזרעך אתננה הראיתיך. [9] כדי שתלך ותאמר
לאברהם ליצחק וליעקב, שבועה שנשבע לכם הקב״ה קיימה, וזהו לאמר, לכך
הראיתיה לך, אבל גזרה היא מלפני ששמה לא תעבר שאלולי כך הייתי מקיימך
עד שתראה אותם נטועים וקבועים בה ותלך ותגיד להם: 5. וימת שם משה.
[10] אפשר משה מת וכתב וימת שם משה? אלא עד כאן כתב משה, מכאן ואילך
כתב יהושע. רבי מאיר אומר אפשר ספר התורה חסר כלום והוא אומר [11] לקוח את
ספר התורה הזה? אלא [ב] הקב״ה אומר ומשה כותב בדמע: על פי ה׳. [12] בנשיקה:
6. ויקבר אתו הקב״ה בכבודו, [13] רבי ישמעאל אומר הוא קבר את עצמו. וזהו
אחד משלשה אתין שהיה רבי ישמעאל דורש כן. כיוצא בו [14] ביום מלאת ימי נזרו
יביא

[96] במדבר י״א; [97] ע׳ ספרי [98] ירמיה ט״ו; [99] בראשית מ״ח; [100] שם כ״ז; [101] יהושע ט׳; [102] ספרי ועי״ג התרגומים; [103] יהושע י׳;

לד [1] סוטה י״ג ב׳; [2] ספרי; [3] שופטים י״ח; [4] ספרי; [5] ספרי; [6] במדבר י״ג; [7] ספרי; [8] מלכים א׳ ז׳; [9] ע׳ ברכות י״ח ב׳; [10] ע׳ מנחות ל׳ ב״ב ט״ו וספרי; [11] דברים ל״א; [12] מ״ק כ״ח וק״י; [13] ספרי כ׳ נשא; [14] במדבר ו׳;

לד [א] בגמרא גרסי׳ י״ב מעלות: הרמב״ם במורה נבוכים חלק ב׳ פרק מ״ח גרס י״א מעלות ופירשם כנגד י״א מדרגות בנבואה: ועי״ג מ״ק כ״ח תוס׳ ד״ה הן קרבו שהביאו פירוש רש״י דכאן: [ב] * הקב״ה אומר. ומשה אומר אחריו כדי שלא יטעה בכתב וכותב: מכאן ואילך משה כתב בדמע. ולא היה אומר אחריו מרוב צערו: [ג] עי״ג * ירמיה י״ז י״ט האותי הם מכעיסים הלא אותם: [ד] * אשר. אישור שאישרו ושיבחו על שבירתן:

יביא אותו הוא מביא את עצמו. כיוצא בו [15] והשיאו אותם עון אשמה וכי אחרים משיאין אותם אלא הם משיאים את עצמם [ג]: מול בית פעור. קברו היה מוכן שם מששת ימי בראשית [16] לכפר על מעשה פעור. [17] וזה אחד מן הדברים שנבראו בערב שבת בין השמשות: 7. לא כהתה עינו. [18] אף משמת: ולא נס לחה. לחלוחית שבו. לא שלט בו רקבון [19] ולא נהפך תואר פניו: 8. בני ישראל. [20] הזכרים. אבל באהרן מתוך שהיה רודף שלום ונותן שלום בין איש לרעהו ובין אשה לבעלה נאמר [21] כל בית ישראל. זכרים ונקבות: 10. אשר ידעו ה׳ פנים אל פנים. שהיה לבו גס בו ומדבר אליו בכל עת שרוצה כענין שנאמר [22] ועתה אעלה אל ה׳ [23] עמדו ואשמעה מה יצוה ה׳ לכם: 12. ולכל היד החזקה. [24] שקבל את התורה בלוחות בידיו: ולכל המורא הגדול. [24] נסים וגבורות שבמדבר הגדול והנורא: לעיני כל ישראל. [25] שנשאו לבו לשבור הלוחות לעיניהם שנאמר [26] ואשברם לעיניכם [27] והסכימה דעת הקדוש ברוך הוא לדעתו שנאמר [28] אשר שברת יישר כחך ששברת [ד]:

[15] ויקרא כ״ב: [16] סוטה י״ד: [17] אבות פ״ה פסחים נ״ד: [18] ע׳ בספרי: [19] כפ״ח: [20] בדר״א פי״ז [21] במדבר כ׳: [22] שמות ל״ב: [23] במדבר ט׳: [24] ע׳ ספרי: [25] ספרי: [26] דברים ט׳: [27] שבת פ״ז: [28] שמות ל״ד דברים י׳:

לקוטים.

א.

פה בסוף החבור יעדתי מקום לאיזה ענינים אשר לא יכלתי להעיר עליהם כראוי במקומם וראויים הם לעמוד עליהם ולהאריך בהם. וערכתי הענינים האלה על הסדר:

1 בראשית א׳ א׳ אמר ר׳ יצחק וכו׳ לתת להם נחלת גוים. מקור המאמר הזה נובע מתנחומא ב אות יא וגם המשך המאמר „שאם יאמרו וכו׳ ונתנה לנו׳ מביא רש״י בתהלים קי״א בשם תנחומא ועתה נראה בעליל שהמאמר כולו היה כתוב בתנחומא (וסגנון הדומה ללשון מאמר זה נמצא גם בב״ר פ׳ א׳ על שם ר׳ יהושע דסכנין בשם ר׳ לוי ובשיר השירים רבה פסוק הביאני המלך חדריו בשם רבי ינאי וע״ג בזוהר פ׳ בא). ונראה כי גם מה שכתב רש״י בסמוך „אין המקרא הזה אומר אלא דרשני״ שייך לדברי ר׳ יצחק, אשר השתמש בזה הלשון ברש״י בראשית ל״ז כ׳ אך שם לא בשלילה „המקרא הזה אומר דרשני״ וגם המאמר הזה נמצא אף אם לא כצורתו בתנחומא ב אות י״ ושם נמצא גם מה שמביא רש״י פה „ובשביל ישראל שנקראו ראשית תבואתה״ וכן אמר בפירושו לסנהדרין צ״א ב׳ ד״ה משְשת (ותמיהני איך כתב הרווי״ה בביאור למחזור מעריב ליל שני של שבועות בפיוט אשריך על שם ב״ר ולא מצינו כי אם בב״ר לפי העתקת הילקוט) וגם בילקוט ירמיה ב׳ בשם התנחומא ובילקוט פ׳ בלק (רמז תשס״ו) בשם הילמדנו וכן הוא באותיות דר׳ עקיבא אות ב. ועתה נראה לעינים שהצדק עם דעת הרב ד״ר גרינהוט במה שכתב בכמה מקומות בספרו „הלקוטים״ ובפרט במאמר שלו בספר „ברכת אברהם״ ע׳ 159, שלפני רש״י היה עוד התנחומא היותר קדום פתוח והוא נאבד מאתנו.

2 שם שורה 16 כל המאמר „ויש לך מקראות״ הוא מאמר מוסגר עד „אחרית דברי״ ומש״כ אח״כ „אם כן תמה על עצמך״ הוא המשך המאמר „ואם תאמר״ על כן ציינתי שני קוים מזה ומזה.

3 בראשית א׳ י״ד משנגנז וכו׳ אבל בשבעת ימי בראשית. באיזה כ״י הנ׳ בששת ימי בראשית ובמנחת יהודה וגם בדבק טוב הנ׳ בשלשת ימי בראשית וכנראה כן הוא גם באליהו זוטא פרק כ״א „מהו באורך נראה אור זהו האור שברא הקב״ה ביום ראשון ושמש בו העולם שלשה ימים קודם שנבראו המאורות ביום רביעי וכיון שנבראו המאורות ביום רביעי מיד עמד הקב״ה וגנזו לאותו אור הראשון ולמה נגנז׳ וכו׳. ואין צריך להגהה כלל בדברי רש״י כי נוכל לצדקו במה שאמר בשבעת ימי בראשית על פי מה שכתבו בב״ר פ׳ נ׳ „תני אורה שנבראת בששת ימי בראשית להאיר ביום אינה יכולה שהיא מכהה גלגל חמה ובלילה אינה יכולה שלא נבראת להאיר אלא ביום והיכן היא? גנוזה היא ומתוקנת לצדיקים

לעתיד לבא שנאמר והיה אור הלבנה כאור החמה ואור החמה שבעתים כאור שבעת הימים אתמהה שבעה. ולא שלשת הן והלא ברביעי נבראו המאורות אלא כאינש דאמר כן וכן אנא מפקד לשבעת יומיא דמשתותי.׳

4 בראשית ל״ח ה׳ ו ב כ י ב ר א י ת י וכו׳. הג׳ בב״ר שלפנינו כך היא .ותוסף עוד וגו׳ כזיב פסקה שם מקום״ ולא כן היא נוסחת ב״ר כ״י אשר ראיתי. כי שם הנוסח .ותקרא את שמו שלה והיה בכזיב פסקת׳ ותו לא וכן נראה מפירוש אשר שם המיוחס לרש״י. ולפי נוסח הכ״י שהעתקתיו בפנים (וכן מצאתי הנ׳ גם בס׳ הזכרון וביפה תואר) נראה שכוונת רש״י עצמו קאי לדרוש תיבת .כזיב׳ על שם שפסקה ואח״כ הביא הדרוש מב״ר שקאי על תיבת .שלה׳ כי שלה לשון דבר הפוסק והכוזב וכן לא תשלה אותי ע׳ בפירוש הרמב״ן וע״ע בתרגומים:

5 שמות ט׳ י״ד מ כ ת ב צ ו ר ת. ע׳ מה שהעתקתי שם בפירוש שלי ועוד יש להוסיף על הנוסחאות אשר הבאתי. ואפשר נתהותה הטעות ברש״י באופן שלפני המעתיק היה כתוב מכת ברד כזה מ״ב ומבלי דעת חשב שהאותיות האלה הן ר״ת: מכת בכורות. ויותר פשוט הוא שמעתיק אחד אשר לא ידע מהו בַּכּוּרוֹת (אשר רק פעם אחת נמצא במקרא) הגיה מסברת עצמו ונקדו בְּכוֹרוֹת׳ יהיה איך שיהיה ברור הוא שהנוסחא הישנה היא הישרה כי רש״י כיון רק אל מכת ברד ולא אל מכת בכורות אשר לא נזכרה כלל בפסוק ודברי רש״י מיוסדים הם על מה שהשיב דונש למנחם בן סרוק בענין הכתוב בישעיה ס״ד א׳ וזה לשונו של דונש .והפסוק הזה כקדוח אש המסים מים תבעה אש להודיע שמך לצריך כתב במנפה הגדולה והקשה המכונה הקרואה בכל מנפות והיא מנפת הברד העזה והנצחת אשר היתה האש בה מתלקחת ככתוב כי בפעם הזאת אני שולח את כל מנפותי אל לבך והמנפה ההיא מכל המנפות הודה פרעה למשה ברשע עמו ורשעו באמרו ד׳ הצדיק ואני ועמי הרשעים העתירו אל ד׳ ורב מהיות וגו׳ ועל כן הביא המנפה הזאת הנביא באמרו חסדי ד׳ אזכיר תהלות ד׳ להודיע תוקף מעוזם ועוצם כחם וכבוד האלהים העושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר ולכן אמר למצער ירשו עם קדשך צרינו בוססו מקדשך וגו׳ וכה פתרון הפסוקים הללו היינו מעולם כאלו לא משלת בנו ולא נקרא שמך עלינו לא קרעת שמים וגו׳ כקדוח אש המסים ירדת להושיענו כאשר ירדת בימי אבותינו והצלתם מיד המצרים במסות באותות ובמופתים כקדוח אש המסים להודיע שמך לצריך כאשר כתב בתורה במנפת הברד ואולם בעבור זאת העמדתיך בעבור הראותך את כחי ולמען תספר שמי בכל הארץ וכו׳ וכו׳ ומים תבעה אש האמור על פי ישעיה הנביא הוא הכתוב בתורה ואש מתלקחת בתוך הברד והודה אמת ותמנה בחכמי ספרד עכ״ל.׳ ועתה עיין גם בפירוש רש״י ישעיה ס״ד בפסוק א׳ ותמצא שרש״י הביא שם בקיצור לשון על שם דונש מה שהעתקתי כאן ובלי ספק היו ערוכות תשובות דונש לפני רש״י גם בעת אשר כתב פירושו על פסוק את כל מנפותי ועל דברי דונש תמך רש״י פירושו הנ״ל.

6 שמות י״ב פסוק מ״ד א ז י א כ ל ב ו ר ב ו. ממה שהביא רש״י פלונתא בין ר״א ובין ר״י נראה להגיה במכילתא שלפנינו אשר היא קטועה שם וע״ג בתוס׳ יבמות ע׳ ב׳ ד״ה אי מה פסח ותמצא שהמכילתא צריכה תקון וכן הביא ר״י בכור שור בפירושו פ׳ בא .אז יאכל בו אעבד קאי דאין מילת עבדיו מעכבין אותו.׳

7 שמות כ״ב כ״ג ד״ה והיו. הדרש על מלת ו ה י ו נשיכם כלומר בהויתן יהיו שישארו אלמנות (החב״ר). וע״נ רש״י שמות ד׳ ט׳ ומחברת החב״ר „מקרא קדש׳ ע׳ 26.

8 שמות כ"ה כ"ט אות נ"ב: ולענ"ד דברי רש"י ז"ל ברורין כשמלה כי כן אמרו בברייתא (מנחות צ"ד ע"א) נ' דפוסין הם נותנה לדפוס ועדיין היא בצק וכמין דפוס היה לה בתנור וכשהוא רודה נותנה בדפוס וכו'. וא"כ באמת לא היו כל נ' הדפוסין כלים בפ"ע, אבל היו שנים כלים והאחד הי' כמין דפוס (eine Art Vertiefung) בתנור עצמו. והנה השנים שהיו כלים בפ"ע היו של זהב כשאר כלי השרת, שאין עניות במקום עשירות. אבל האמצעי הי' מתכת (וע"ז אמר רש"י „ברזל"). כי התנור של מקדש של מתכת הי' (זבחים צ"ו ע"א). ותהי' הכונה בדברי רש"י: „והי' עשוי לו דפוס זהב (שנותנה בה והיא בצק), ודפוס ברזל (בתנור עצמו) — ובשל ברזל הוא נאפה — וכשמוציאו וכו'. נותנו בשל זהב (הוא הדפוס הג'). וזה האחרון נקרא קערה, שהרי קערותיו, ר"ל קערות השלחן, כתיב. וב' דפוסים הראשונים אין להם דבר עם השלחן. ואדרבה הרוצה להקשות יש לו להקשות על הרמב"ם, אבל דברי רש"י מדויקים.—(הח"כר)

9 שמות כ"ז ד' אות ח' משום — לסובבו צריך למחקו כי זה טעם על כבש שיוצא מן הכבש שיהא מובדל מן המזבח מלא נימא אבל כבש המזבח שיהא אויר מפסיק בינו ובין המזבח טעמי משום מה דם בזריקה אף בשר בזריקה ע"ש בזבחים.

10 שמות ל"ג י"א. זה לשון שד"ל בפירושו לירמיה ז' כ"ב: ויש שם טעות סופר כי כתוב שם: ומסר לו לוחות אחרונות וירד והתחיל לצוותו על מלאכת המשכן ועשאוהו וכו' ומלת לצוותו משובשת בלא ספק וצ"ל לצוות או לצוותם. אח"כ חפשתי ומצאתי דפוס ישן נושן בלי מקום וזמן ושם כתוב: והתחיל לצוותן בנו"ן. והרמב"ן בהביאו לשון רש"י כתב: התחיל לצוות בלא וי"ו ובלא נו"ן. ורש"י בפרשת עקב כתב וז"ל שהרי משכן לא נתעסקו בו עד לאחר יום הכפורים כי בירדתו מן ההר צוה להם על מלאכת המשכן.

11 ויקרא ב' י"ג שהברית כרותה. נעלם ממני מקור דברי רש"י האלה במדרשים שלפנינו, רק בהדר זקנים של בעלי התוספות וכן בדרשות שם טוב בן שם טוב פ' ויקרא (וכן צ"ל גם בידי משה לב"ר פ' ה' תחת „שוחר טוב") מצאתי „אמרו במדרש מים התחתונים נק"או מים הבוכים ולמה נקראו מים הבוכים לפי שבשעה שחלק הקב"ה את המים נתן אלו למעלה ואלו למטה התחילו המים התחתונים בוכים זה שכתוב מבכי נהרות חבש אמר רבי אבא בבכי נתפרשי מים התחתונים מן העליונים אמרו אוי לנו שלא זכינו להיות למעלה להיות קרובים ליוצרנו מה עשו העיזו פניהם ובקעו תהומות ובקשו לעלות עד שגער בהם השם ית'. שנאמר הנותן בים דרך ובמים עזים נתיבה עשיתם כל כך אין להם למים העליונים רשות לומר שירה עד שיטלו רשות מכם שנאמר מקולות מים רבים אדירים משברי ים ומה הם אומרים אדיר במרום ד' ולא עוד אלא שעתידים אתם ליקרב ע"ג מזבח במלח ונסוך המים". עוד מצאתי בהוספה לפירוש רש"י אשר בכ"י אחד בבריט"יש מוזעאום בזה הלשון: „שבשעה שהבדיל הקב"ה מים התחתונים לעליונים געו התחתונים בבכיה ואמרו הרי העליונים בקדושה ובטהרה ואנו במקום טומאה פייסן הקב"ה ואמר להן בני עתידין להקריב קרבנותיהן בקדושה ובטהרה ונותנין בהן מלח שהוא בא מכם וניסוך המים ואין באין מן העליונים וזהו מלח של אותו ברית שכרות עם מים התחתונים מששת ימי בראשית".

12 ויקרא י"א ב'... כדאיתא במדרש [רבי] תנחומא. ע"ש בתנחומא ב' ויותר נ"אה הלשון במכילתא לס' דברים ע' לקוטי בתר לקוטי של ידידי הד"ר האפמאן ע' 13 וזה"ל שם: משל למה הדבר דומה לחולה שנכנס הרופא לבקרו אמר לבני ביתו

האכילוהו והשקוהו כל מה שרוצה אל תמנעו ממנו כלום נכנס אל אחר אמ׳ להן אל יאכל דבר פלוני ואל ישתה דבר פלוני אמרו לו מפני מה לזה אמרת לאכול כל מה שהוא רוצה ולזה אתה אומר אל יאכל דבר פלוני ואל ישתה דבר פלוני אמר להן הראשון אינו של חיים לפיכך אמרתי אל תמנעו ממנו כלום בין אכל בין לא אכל ימות אבל זה של חיים לפיכך אל יאכל דבר פלוני ולא ישתה דבר פלוני וכן חקות הגוים אינן של חיים שנאמר כי חקות העמים הבל ואומר וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים [ומשפטים לא יחיו בהם] אבל ישראל נתן להם חקים ומשפטים ומצות טובים לכך נאמר אשר יעשה אתם האדם וחי בהם״.

13 ויקרא י״א י״ט דוכיפת ע׳ בקונטרס הלעזין אשר בסוף הספר.

14 במדבר ז׳ א׳ ובשביעי נלחו. דברי רש״י צריכים ביאור כי יום ז׳ של הקמת המשכן היה בשבת ואיך היה תגלחת לוים ביום הזה ועוד למה בא הגילוח הזה? ונראה שדברי רש״י צריכים תיקון על פי מה שמצינו במדרש רבה פ׳ נשא פי״ב וזה״ל שם: בר״ח ניסן הוקם המשכן בשני נשרפה פרה אדומה בשלישי הוזה ממנה על הלוים כמה דתימא הזה עליהם מי חטאת ותחת הזיה שניה שהיו צריכין הלוים להזות מפני שהיו כולם טמאי מתים במה שהרגו בעובדי העגל צוה המקום לגלחם במקום הזיה של יום השביעי. עכ״ל. מוכח מזה שלא הוזה עליהם ביום הז׳ אלא צוה המקום לגלחם במקום הזיה של שביעי ולפי זה נראה שהנוסחא בכמה כ״י „ובשלישי גלחו״ היא הישרה רק צריך עוד להוסיף: „תחת הזאה שניה״. ובלי ספק שאב רש״י דבריו ממקור ההוא אשר גם דברי המדרש נובעים ממנו.

15 במדבר י״ד ד׳ ורבותינו פירשו לשון ע״ז. כן הוא באותיות דרבי עקיבא וע״ג מה שדרשו בסנהדרין ק״ז ודומה לזה מצינו במכילתא לדברים אשר ליקט ידידי הד״ר האפמאן מתוך מדרש הגדול בשם „לקוטי מכילתא לס׳ דברים״ ע״ש עמוד 4 „שהוכיחן בעבר הירדן על מה שעשו במדבר שאמרו נתנה ראש ונשובה מצרימה אמרו נעשה ע״ז שתלך בראשנו״ וכו׳.

16 דברים ג׳ ט׳ לשון כנען. והיא שפת סלאוויש כאשר כבר הוכיחו רבים ובפרט החכם ר״א הרכבי בספרו „היהודים ושפת הסלאווים״ ואח״כ קאהוט במבוא לערוך שלו ע׳ VII. וכעת יש להראות עוד על הנוסחא האחרת אשר מצאתי בכ״י אחד „שם שלג באשכנז בלשון כנען״ ולפענ״ד היא הנוסחא הישרה אשר במשך הזמן נשתנה כאשר אבאר עוד בקונטרס הלעזין בפירש״י בסוף הספר הזה.

17 דברים ו׳ ט׳ מזוזת כתיב וכו׳. כנוסחת ס׳ הזכרון אשר הבאתי בפירוש שלי שם כן הוא גם במכלול לרד״ק באבן הרביעית „על מזוזת ביתך על אחת מהמזוזות לפי הקבלה״ וע״ע באור תורה ובמנחת שי וכן בצידה לדרך איך האריכו להתאים דברי רש״י עם מאמר חז״ל במנחות ל״ד וכתבו שנראה כי לפני רש״י היתה הגירסא בגמרא כמ״ש המרדכי להלכות קטנות בשם נ׳ הרי״ף „ומה טעמא דרבי מאיר מזוזת כתיב ומה טעמא דרבנן מזוזות כתיב״ ע״כ. ומה שכתב רש״י כאן שאינו צריך אלא אחת, היינו פצים אחד ודעתו לפסוק כרבי מאיר כמו שפסקו הרא״ש ורוב הפוסקים. — א״א לולי דמסתפינא הייתי אומר שכונת רש״י שאינו צריך אלא מזוזה אחת ורש״י הוציא דבריו ממדרש אחד הנעלם מאתנו. וסגנון הדומה לו מצאתי במדרש משלי (אשר כבר נודע בזמן רש״י ע׳ ערוך ערך נקר) וזה הלשון שם „לשמור מזוזות פתחי א״ר תנחומא חייב אדם לתת מזוזה על פתח ביתו שנאמר וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך ר׳ לוי אמר שני מזוזות מזוזה אחת מכאן ומזוזה אחת מכאן ר׳ ישמעאל אומר מזוזה אחת וחכמים אומרים הלכה

כדברי ר׳ ישמעאל למה שאם עושה שני מזוזות אינו יודע איזו עיקר ואיזו תפל וכו׳ א״ר יודן אם כן למה נאמר לשמור מזוזות פתחי שאם יהיו לו לאדם שני פתחים חייב ליתן מזוזה בזה ובזה לכך נאמר לשמור מזוזות פתחי״.

18 דברים ל״ב י״א כ נ ש ר י ע י ר ק נ ו. המעיין בספרי ובפסיקתא זוטרתי יראה שהדבור אף הקב״ה וכו׳ שייך לסוף הדבור הקודם ולפי כונת הענין צ״ל הג׳ ברש״י ויהא בהם כח לקבלו אף הקב״ה כשבא ליתן תורה וכו׳ ומה שהוסיף רש״י שדי לא מצאנוהו שגיא כח ובספרי ליתא נראה שרש״י כיון למה שדרשו בש״ר פ׳ ל״ד שדי לא מצאנוהו כך אמר אליהוא לא מצינו כח גבורתו של הקב״ה עם בריותיו שאין הקב״ה בא בטרחות עם בריותיו לא בא על האדם אלא לפי כחו אתה מוצא כשנתן הקב״ה את התורה לישראל אלו היה בא עליהם בחוזק כחו לא היו יכולין לעמוד וכו׳.

ב.

ואלה שמות הספרים והסופרים המובאים בפירוש רש״י על התורה וזכרתי בתוכם גם את ספרי המדרשים אשר לא זכר אותם רש״י בשם רק לפענ״ד נראה לי שמהם לקח את דבריו, אחר שלא מצאתים במקום אחר מהספרים. ואת המדרשים האלה ציינתי ע״י רושם כי נתתי לפניהם סימן כזה *.

*א ב כ י ר (מדרש). בראשית כ״ה כ״ב ד״א מתרוצצים לפי נ׳ הילקוט וע״ג באליהו זוטא פ׳ י״ט. וע׳ במאיר עין על סדר אליהו זוטא להחכם ר״מ פרידמאנן אשר הראה שם דוגמאות הרבה לזה הדיבור במדרשים שונים ונוכל להחליט שהדברים מיוסדים בהגדה עתיקה. — שמות ב׳ י״ב וירא לפי נ׳ הילקוט ראה שאין נר וצדיק עומד ממנו. והחכם ר״ש באבער בהערותיו על הלקוטים ממדרש אבכיר (וויען תרמ״ג) כתב „אולי צ״ל נר צדק, וכלשון רש״י הביא גם רבינו בחיי בספרו על התורה.

בדרך אגב אעיר שהאגדה בגאולה יום ליבשה לר׳ יהודה הלוי חרוז הראה אותותם והרוז למי זאת נרשמת, מיוסדה על האגדה המובאה בילקוט פ׳ בשלח בשם מדרש א ב כ י ר.

*א נ ד ת ב ר א ש י ת פר׳ מ״ו. בראשית ל״ב י״א ד״ה ומ״א ובעל אות אמת גרס גם בב״ר גירסא זו אך בב״ר שלפנינו ליתא אף כי רמוז שם בפ׳ ע״ו מקצת הדבר. ועתה אחרי שהגענו לתנחומא ב נוכל להראות באצבע על המקור הזה לדברי רש״י ע״ש בהערה 23.

א נ ד ת ס פ ר ש מ ו א ל. בראשית ל״ו נ׳ וע׳ המאמר גם בירושלמי בכורים פרק נ׳.

א נ ד ת ת ה ל י ם. דברים ל״ג ז׳ והוא במדרש תהלים מזמור צ׳ וע׳ המאמר גם בילקוט שם בשם פסיקתא ובפנים העירותי שהוא בפסיקתא דר״כ וזאת הברכה.

א ל ה ה ד ב ר י ם ר ב ה. בראשית כ״ט ל״ד וע׳ בפירושנו שם וע״ע מה שכתב בהשכל ודעת החכם ר״ש באבער בהערות שלו על מדרש שכל טוב במקומו שלפני רש״י לא היה המדרש הזה רק שמע ממנו לכן כתב „ויש מדרש אגדה׳ ע״ש.

ב ר א ש י ת ר ב ה. אשר יכנהו רש״י בבראשית מ״ז ב׳ בשם „אגדת ארץ ישראל׳. רש״י זכר את המדרש לפעמים גם בשם וכמעט כל פירושו לס׳ בראשית יסד על המדרש ב״ר. במקומות הרבה נראה שלפני רש״י היתה נוסחא אחרת בב״ר כאשר העירותי פעמים רבות בפירוש שלי וארמוז כאן עוד על איזה מהן: בראשית א׳ ז׳ בב״ר שבדפוס

הג׳ תלוין במאמר וכן בתענית י׳ וברש״י וכן בב״ר כ״י הג׳ תלוין באויר. שם נ׳ א׳ בב״ר פ׳ י״ח הג׳ מאיזה חט״א וברש״י הג׳ מאיזה עצה וע׳ בידי משה שם שנראה שרש״י היה גורס במדרש באיזה עט״א. שם נ׳ י״ז בב״ר הג׳ דברים ארורים וברש״י כ״י הג׳ דברים אחרים. שם נ׳ י״ח בב״ר הג׳ קינרס וכן בהלכות גדולות סוף הלכות יו״ט וכנראה היתה כן הג׳ גם בערוך ערך עכביות (ושם נפלה טעות בדפוס וצ״ל קינרס תחת קונדס כי בערך קנרס רמז הערוך לעיין בערך עכביות וערך קונדס חסר בערוך לגמרי) וברש״י הג׳ קונדס וכן בגמרא ביצה ל״ד וע״ע מה שכתב על אדות הנוסחא הזאת החכם ר״מ זקש ז״ל בספרו ביי־טראֶגע חלק ב׳ עמוד קצ״ד. שם ד׳ כ״ג בב״ר ובתנחומא הג׳ מפני הצנה וברש״י הג׳ מפני טורח. שם י״ד נ׳ בב״ר פ׳ מ״ב הג׳ צנורת וע״ע בילקוט צורות היאורים כלשון הכתוב באיוב כ״ח וברש״י הג׳ הצורים נתבקעו. שם י״ז י״ט בב״ר פ׳ נ״ג הג׳ עשרת הדברות וברש״י הג׳ עשרה נסיונות וכן הוא גם בפדר״א פ׳ ל״ב ובבמדבר רבה פ׳ י״ח. שם י״ח י״ט בב״ר פ׳ מ״ט הג׳ אשר דבר אליו לא נאמר אלא אשר דבר עליו וברש״י הג׳ על בית אברהם לא נאמר אלא על אברהם. שם י״ט כ״ה בב״ר הג׳ חמשת הכרכים וברש״י הג׳ ארבעתן. שם כ״ד ל״ט ע׳ הנוסח בב״ר וכנוסחת רש״י כן הוא גם בילקוט הושע י״ב. שם ל״ב ח׳ כנוסח רש״י כן הוא גם בב״ר כ״י אשר ראיתי ולפי זה המדרש בב״ר שלפנינו צריך תקון וע״נ במתנות כהונה שם. שם ל״ה ט״ז בב״ר הג׳ הבר מצוי וברש״י הג׳ הניר מצוי. שם מ״ב ל״ו לפי מה שפירש רש״י על פסוק אותי שכלתם נראה להגיה בב״ר כי שם נפלה טעות. שם ר״ש וישב בפירש״י .אמר הקב״ה׳ לא דיין לצדיקים שמתוקן להם עוה״ב וכו׳ (וזה דבר תמוה ומי סני לי׳ לקב״ה דירתי צדיקים תרי עלמא. בש״ס הוריות י״:) אבל במדרש ב״ר שם השטן בא לקטרג וכן מפורש במקור המאמר במדרש בלי שם השטן, בא לפני הקב״ה ומקטרג לא דיין וכו׳ (על זאת העירני הרב הגאון ר״י שור בקוטב).

ר׳ ברוך בר אליעזר. שמות ו׳ ט׳ מקוצר רוח.

ברייתא של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי מל״ב מדות, בראשית ב׳ ח׳ שמות י״ד כ״ד וכן בשמואל א׳ ה׳ בשם פרקי דר״א בנו של ר״י הגלילי וליתא בברייתא שלפנינו כי אם במכילתא פ׳ בשלח. גם מה שפירש רש״י בשמות ד׳ י״ג ד״ה ביד תשלח עד ד״א מקורו בברייתא דל״ב מדות.

ברייתא דמלאכת המשכן או מלאכת המשכן, שמות כ״ה ל״ה שם כ״ו כ״ה (בשם משנה) וגם בפסוק כ״ו במדבר ד׳ ל״ב ושם ט׳ י״ח. גם מה שפירש רש״י בשמות כ״ו פסוק כ״ט ופסוק ל״ב ושם כ״ז פסוק י׳ ופסוק י״ד ושם כ״ט מ״ב (וי״ש מרבותינו) ובמדבר י׳ פסוק ב׳ ופסוק י״ז מקורו בברייתא דמלאכת המשכן כאשר ציינתי במראה מקום.

ברייתא דמ״ט מדות (בספרים הנדפסים בשבוש דמם׳ מדות כי בכ״י כתוב בפירוש ארבעים ותשע מדות), שמות כ״ו ה׳ ושם כ״ז ה׳ (בשם משנה) וגם שמות כ״ו י״ג אף ע״פ שלא הזכיר רש״י שם את הברייתא כי מה שהעתיק רש״י מתוך הברייתא דמ״ט מדות נמצא גם בילקוט סוף פ׳ פקודי. ונראה שכל מה שכתוב שם ברמז תכ״א עד תכ״ז שייך למ״ט מדות. וע״ע מה שכתב בענין זה וגם בענין ברייתא דמלאכת המשכן הרב ד״ר גרינהוט בספר הלקוטים שלו חלק שני ע״ש ותמצא יתר ביאור.

*דברי הימים של משה רבנו, שמות א׳ ט״ז שם ב׳ נ׳ וע״נ בת״י שם.

ד ו נ ש ב ן ל ב ר ט, שמות כ״ח כ״ח במדבר י״א ח׳ ובשאר מקומות מבלי הזכיר את דונש בשם כאשר העירותי לפעמים בפירוש שלי.

ה ב ב ל י (הוא ר׳ שלמה בן ר׳ יהודה מרומא), שמות כ״ו ט״ו. והזכירו גם בשה״ש ד׳ י׳ ובתחלת איכה הזכירו בכינוי הפייט.

ה פ י י ט (הוא ר׳ אלעזר הקליר), בראשית ל׳ כ״ב.

ו י ק ר א ר ב ה, בראשית מ״ו כ״א שמות ל״ב ה׳ ויקרא ט׳ כ״ד שם י׳ ב׳ ורש״י הביא ממנו לפרקים בלי הזכרת שמו כמו בשמות כ״ד ו׳ מי חלקו, דברים י׳ ז׳ וסמך.

ר ב י י ה ו ד ה ה ד ר ש ן מ ט ו ל ו ש א. ע׳ דברים ל״ב כ״ד בפירוש שלי ועוד ראיתי להוסיף על מה שרמזתי בשמות י׳ אות ב׳ על יהושע ה׳ בשם רבי משה הדרשן שהוא בכ״י על שם ר׳ יהודה הדרשן.

* י ל ק ו ט, הרבה פעמים העירותי במראה מקום או בפירוש שלי על הנוסחא בילקוט, אם היא מוסכמת יותר עם נוסחת רש״י מאשר היא במדרש עצמו או אם מצאתי בילקוט בשם מדרש או בשם פסיקתא או בשם ילמדנו את מה שהביא רש״י בפירושו ובמדרשים שלפנינו ליתא.

ר ב י י ע ק ב ב ר מ נ ח ם, שמות נ׳ י״ט. אולי הוא בנו של ר׳ מנחם בר חלבו.

מ כ י ל ת א, עליה יסד רש״י פירושו לס׳ שמות והביאה לפעמים גם בספרים האחרים של התורה בלי הזכרת השם כמו בדברים ד׳ ל״ז ויוציאך וכו׳ כאדם וכו׳ וגם שם ל״ב מ״א בשם „למדו רבותינו באגדה.״ בפירוש שלי העירותי על כמה חלופי נוסחאות במכילתא וגם על מה שחסר במכילתא שלפנינו לפי מה שמצינו בפירוש רש״י ע׳ למשל שמות ט״ו אות י״ח ובלקוטים לעיל סי׳ 6 ; פעמים נוכל לתת יתרון ללשון המכילתא נגד לשון רש״י, כמו שמות כ׳ י״א „כביכול הכתיב בעצמו״ או „לעצמו״ וטוב מזה ומזה לשון המכילתא ע ל ע צ מ ו. וגם להיפך פעמים נוכל להגיה המכילתא לפי הפירוש ברש״י כמו שמות י״ב נ׳ ד״ה הזה ובמכילתא הציון בטעות וצ״ל בעשר לחדש ה ז ה.

מ נ ח ם, גם מ נ ח ם ב ן ס ר ו ק, בראשית י״א כ״ח, שם ט״ו ב׳, ל׳ ח׳, ומ״א ל״ב כ״ד, ל״ה ט״ז, מ״ט י״ד וכ״ד ופסוק כ״ז. שמות ב׳ י׳, שם נ׳ כ״ב, ט׳ ל״ג, י״ג ט״ז, כ״א י״ג, כ״ג ה׳, כ״ח כ״ב, ויקרא י״ט י״ט, כ״ו כ״א, במדבר י׳ ל״ו, כ״ד ח׳, דברים ז׳ י״ג, ל״ב כ״ז, ועוד הרבה מקומות אשר רש״י מביא דברי מנחם מבלי הזכיר את שמו כאשר הראיתי בפירוש שלי. כמו בבראשית ל״ז כ״ה כי בסנהדרין ק״ה הביא רש״י דבריו שם בשם מנחם. בשמות כ״ג ה׳ וע׳ דברי רש״י בשם מנחם בתהלים י׳ י״ד.

מ ס ו ר ה ג ד ו ל ה, דברים ל״ג כ״ב.

ר ב י מ ש ה ה ד ר ש ן, (גם הדורשן), ולפעמים בשם ר ב י מ ש ה לבד. בראשית ל״ה ח׳ שם מ״ח ז׳ (וע׳ מה שכתב החכם ר״ב ראטנער במבוא שלו לס״ע ע׳ 121) ; שמות כ״ח ז׳ (לפי איזה כ״י). במדבר ז׳ י״ח כ״ג, שם ח׳ ז׳, שם י״א כ׳ וכ״א. שם ט״ו מ״א, שם י״ט כ״ב, שסכ״ו כ״ד (ושם חולק עליו רש״י) ופסוק ל״ז, שם כ״ח י״ט, שם ל״ב כ״ד ופסוק מ״ב, ל״ג א׳ (שם מביא רש״י דברי ר׳ משה נגד ר׳ תנחומא), דברים כ״א י״ד, כ״ז כ״ד. שם ל״ב כ״ד וע״ע לעיל ערך רבי יהודה הדרשן. מה שהביא רש״י בבמדבר ט״ו מ״א מיסודו של רמ״ה שהמחלל את השבת וכו׳ מקורו בירושלמי ברכות פרק א׳ ושם כתיב מצות שבת שהיא שקולה כנגד כל מצותיה של תורה דכתיב ואת שבת קדשך הודעת להם ומצות וחקים ותורה צוית וגו׳ להודיעך שהיא

שקילה כנגד מצותיה של תורה. אודות שאר פירושים של רמה״ד ע׳ בספר „ר׳ משה הדרשן מנרבונה״ להחכם ר״א עפשטיין.

סדר עולם, בראשית ו׳ ג׳, שם י׳ כ״ה, כ״א ל״ד, כ״ה כ׳, ויקרא ט׳ א׳, במדבר ז׳ י״ב, דברים א׳ מ״ו, ט׳ י׳.

רבי סעדיה, שמות כ״ד י״ב.

ספרא, ע׳ ערך תורת כהנים.

ספרי, עליו יסד רש״י פירושו לס׳ במדבר ודברים ורש״י קיראו לפעמים בשם כמו בבראשית ל״ג ד׳ ושם מ״ז ה׳ (ברייתא דספרי), ויקרא כ״ב י״א במדבר י״א ה׳ ובמקומות אחרים והרבה פעמים העתיק רש״י דברי ספרי בלי הזכרת שם ספרי. מה שנזכר ברש״י שמות י״ח י״ג בשם ספרי ליתא בספרי שלפנינו כי אם במכילתא וכמו שכתבתי שם בהערתי.

ספרי של פנים שני (מ״זכר כמה פעמים גם בפירוש הראב״ד לת״כ) וגם במחזור ויטרי ע׳ 247), ויק״א י׳ י״ט, ודברי רש״י שם מובאים גם בילקוט פ׳ מטות בשם מדרש סתם. רש״י הזכיר את ספרי של פנים שני גם בסוטה ט״ז וכנראה גם בסנהדרין כ״ט באשר כתב „מצאתי בברייתא דספרי ולא בספרי שלנו״ ולשונו שם נמצא גם בילקוט פ׳ מסעי בשם ספ״י זוטא. ע׳ אודות ספרי זוטא מה שכתב בדקדוק ובעיון הרב ד״ר האפמאן בספרו בל״א צור איינלייטונג אין דיא האלאכישען מדרשים ע׳ 59 והלאה.

פירושי א״ב של רבי מכיר, בראשית מ״נ י״א וכן גם עירובין כ״ב א׳ סוכה י״ב ב׳ חולין נ׳ ב׳.

פסיקתא גדולה, שמות ו׳ י״ד אך בלי ספק תוספת מבחוץ ואם במקומות שונים מצינו מדרשים ברש״י אשר מסכימים עם הלשון בפסיקתא רבתי אין להחליט שרש״י לקח דבריו מפסיקתא רבתי כי אם לשניהם היה מקור ראשון במדרש היותר קדום להם. וזאת היתה כונתי אם הראיתי כמה פעמים על הפסיקתא שהדברים שם וגם ברש״י מכוונים יחד. וע״ע מה שכתב בענין זה בהשכל ודעת החכם ר״ש באבער במבוא לפסיקתא דר״כ ע׳ XV ושם הראה כל המקומות בפירוש רש״י אשר נמצאים בפסיקתא דר״כ וגם אני באתי אחריו להראות באצבע על הדרשות בפסיקתא דר״כ אשר רש״י הביאן בפירושו בלי הזכרת השם.

פרקי דרבי אליעזר, בראשית י״ז ג׳ בשם **ברייתא** דר״א (ועל מה שהוסיף רש״י על לשון המדרש ראה הערתי שם אות ב׳), בראשית כ״ז ט׳, דברים י״ב י״ז. ובלי הזכרת השם בדברים כ״ז כ״ד וע״נ ת״י שם, דברים ל״ד ח׳ וע״נ הנוסח בת״כ פ׳ שמיני ובאבדר״ן פ׳ ט״ו.

רבי קלונימוס, דברים י״ח ב׳ וע׳ מה שהרחבתי לבאר במחברתי בייטראֶגע צור געשיכטע דער רש״י־קאמענטארע ע׳ 11 היחס אשר היה לרש״י אל ר׳ קלונימוס זה אשר בא מרומי לווירמיישא כמבואר ברש״י לביצה כ״ד: ובנידן דברי רש״י בדברים י״ח ב׳ אעיר כי הפירוש הזה בשם ר׳ קלונימוס הובא פנימה בשם ר׳ שמעיה תלמיד רש״י כאשר בררתי בהקדמה לספרי זה ע״ש.

* **שמות רבה**, אע״פ שרש״י לא הזכיר את המדרש הזה בשם ובודאי לא היה מסודר לפניו, בכל זאת הראיתי עליו בכל מקום שמצאתי בספר שמות רק במדרש הזה מקור לדברי רש״י (וע׳ למטה ערך **תנחומא** מה שכתבתי שם בענין זה) וכן בספר בראשית ג׳ כ״ד את הכרובים מלאכי חבלה והוא בש״ר פ׳ ט׳.

*תדשא (מדרש), בראשית כ״ב ב׳ ירושלים, במדבר כ״ט י״ח וע״נ במראה מקום שם ומה שהביא רש״י במדבר ז׳ כ״א בשם רמ״ה נמצא גם במדרש תדשא.

תוספתא בראשית מ״ז י״ט ובלי הזכרת השם בבראשית כ״ו ט״ו שמות כ׳ ו׳ ושם ל״ד ז׳ ויקרא י״ט כ״ט (ע״נ בת״כ) במדבר י״א כ״ז (ע״נ בספרי). וגם בספר נ״כ השתמש רש״י בתוספתא ולרוב בתוספתא דסוטה.

תורת כהנים, כן קורא רש״י תמיד את הספרא. (ברש״י מכות ט׳ ב׳ למטה צריך להגיה „ספרי״ תחת „ספרא״ ע״ש) עליו יסד רש״י פירושו לס׳ ויקרא, והזכירו גם בשמות כ״ט ל״ו. „ברייתא הנוספת על ת״כ שלנו״ הזכיר רש״י בויקרא ט׳ כ״ג ושם כ״ד י׳ הביא בשם מתניתא מה שנמצא בת״כ.

תלמוד (תלמוד בבלי בבראשית מ״ז ב׳), כן יכנה לש״ס אשר ממנו הביא הרבה פעמים בפירושו לתורה או על שם המסכתות (יקורא מסכת זבחים שחיטת קדשים ומסכת חולין קורא שחיטת חולין) או על שם הפרקים (וקורא פרק י״א דסנהדרין אגדת חלק). גם את הברייתא קורא לפעמים משנה (ע׳ חולין כ׳ מה שכתב רש״י בענין הברייתות וע״נ מה שהביא ראיות האור זרוע חלק א׳ ע׳ 39 שלברייתא קורא משנה) כמו בשמות כ״ה ל״ה וכן שם ל׳ כ״ט ומביא ראיה מלשון המשנה אף אם הוא לשון הגמרא בעצמו להבדיל בינה ובין לשון המקרא. המאמרים מהש״ס מביא בשם רבותינו אמרו או למדו או פירשו וכמה פעמים השתמש בלשון שנינו, כך שנויה, וקירא רבותינו גם „חכמי ישראל״ בויקרא י׳ ט״ז שם כ״א כ׳ שם כ״ג י״ד, ופעם אחת בבמדבר כ״ב ל״ב בשם „רבותינו חכמי המשנה.״ על חלופי הנוסחאות אשר נראה שהיו לפני רש״י בש״ס שלו העירותי בכמה מקומות ואוסיף עוד לרמז על רש״י שמות ט״ז י״ד שהביא שם כדאמרינן גבי כסוי הדם (חולין פ״ח ב׳ וצריך למחוק במראה מקום שם „גם מגילה י״ח״) הגיר והזרניך ובחולין פ״ח ב׳ לא גרס הגמרא גיר רק הזרניך לבד. גם אעיר לפי מה שהבאתי בפירוש שלי במדבר כ״ד אות ה׳ יש להגיה בסנהדרין ק״ה ב׳ וצריך להיות שם כנחלים נטיו לא יהא להם בעלי זיו (בפסיקתא זוטרתי ובס׳ הזכרון הנ׳ לא יהא להם זיו) כגנות עלי נהר לא יהא ריחם נודף וכו׳. בפירש״י לדברים י״ב כ׳ אלא מתוך רחבה נראה שלפני רש״י היה כתוב כך בחולין ובספרי שם אך לפנינו כתוב שם אלא לתאבון ע״ש.

תלמוד ירושלמי, מזכיר רש״י בראשית כ״ט כ״ז במדבר י׳ כ״ה, כ״ו י״ג דברים כ״ד כ״א והביא ממנו בלי הזכרת השם כמו בשמות כ״ה ב׳ שם ל״ה כ״ב במדבר כ״א ח׳ שם כ״ו י״ג דברים כ״ג י׳ שם כ״ח ל״ח. גם מה שהביא רש״י בבראשית ל״ב ט״ו בשם ב״ר נמצא גם בתלמוד ירושלמי וכן מה שהביא בבראשית ל״ו ג׳ בשם אגדת ספר שמואל.

אגב זה אעיר כל מקום שבא בפירוש רש״י בספר שלנו תיבת „גמרא״ נמצא בכ״י ובספרים הנדפסים הראשונים תמיד תיבת „תלמוד״. ונראה לי שנתפשט לכתוב „גמרא״ במקום „תלמוד״ לפני נ׳ מאות שנה בעת אשר יצאה הגזירה לשרוף את ספרי התלמוד, או מעה אשר התחילו להשחית את ספרי התלמוד ע״י תער הצענזור, בפ״ט מעת הדפסת ש״ס באסיליאה משנת של״ח עד שמ״א. וכדי להעלים מעיניהם של הצוררים אשר חפשו תמיד אחרי „תלמוד״ החליפו את התיבה הזאת בתיבת „גמרא״ אשר לא היתה רגילה בפי המלומדים הנוצרים.

תנחומא, אשר מביאו רש״י בשם ר׳ תנחומא או מדרש ר׳ תנחומא או רק תנחומא. על חלופי נוסחאותיו אשר נראו מפירוש רש״י העירותי בכמה מקומות גם ציינתי

בכל מקום אשר לא מצאתי המאמר בתנחומא שלפנינו. ודע כי בכל מקום שמצאתי דברי רש״י בתנחומא היותר קדום בדפוס בלבד, נתתי אות באופן שציינתי .תנחומא א׳׳ ובמקום שמצאתי הדברים רק בתנחומא הוצאת החכם ר׳ שלמה באבער, נתתי אות באופן זה .תנחומא ב׳׳ ובמקום שדברי רש״י מכוונים עם שניהם כתבתי רק .תנחומא׳ לבד בלי הוספת אות אחת. וכן הראיתי הרבה פעמים לעיין בילקוט מה שהביא בשם התנחומא או בשם הילמדנו ונמצא גם בפירוש רש״י. ואם נצרף יחד את הדברים נראה לנו שלפני רש״י היה התנחומא ביתר שלימות. ע״ע מה שכתבתי בהקדמה לספרי זה בענין התנחומא.

תלמידי רש״י אשר פעמים שינו את פירוש רבם או הוסיפו על דבריו. על אודותם כתבתי בהקדמה לספרי זה.

תנ״ך, לרוב מביא רש״י את הפסוק מספרי תנ״ך בלי הזכיר את שם הספר, לפעמים קורא גם שם הספר אשר ממנו הביא את הפסוק. פעמים ירשום רש״י פסוקי תנ״ך באות דל״ת לסניהם (כמו דאשת מנוח בראשית פ״ז י״א עשו אתי ברכה דסנחריב בראשית ל״ג י״א מדוע אתה ככה דל דאמנון בראשית מ״א י״ט וכן ויכל מהתנבאות דשמואל בשמות ז׳ א׳ ובמקומות אחרים). וטעה החכם ר״י ווייסע במכתבו (כרם חמד מחברת חמישית עמוד רל״ה) כי חשב אשר בלתו נהוג הוא בפירוש רש״י לרשום את הפסוקים באופן זה. על אודות דרכו של רש״י להקדים לפעמים הפסוק המאוחר דברתי בהקדמה לספר הזה.

תרגום אנקלוס. רש״י שם הרבה פעמים פניו אל הת״א בפרט בס׳ ויחי בס׳ האזינו ובס׳ וזאת הברכה במקום דברי שיר והביא התרגום בשם והרבה פעמים בלי הזכרת שמו. על חלופי הנוסחאות בת״א אשר נמצאו בפירוש רש״י רמזתי במקומם ואגב זאת מצאתי אשר בכל מקום שהביא רש״י את התרגום בלשון ותרגומו רצה לרמז שיש שם חלופי נוסחאות בתרגום והוא רצה לקיים אותה הנוסחא אשר ישרה בעיניו.

***תרגום יונתן או ירושלמי**. אף כי לא זכר אותו רש״י כלל, כי לא היה מכיר את ת״י כאשר רמזתי פעמים הרבה במראה מקום ובכל מקום שנראה שדברי רש״י מסכימים עם מה שנמצא בת״י רשמתי .וכן בת״י׳ כי לפי הנראה שניהם שאבו את הדברים ממקור היותר קדום ואין פה המקום להאריך בראיות.

תרגום על נביאים הביא רש״י במקומות מעטים כמו בראשית מ״ה פסוק כ״ז שמות כ״ז י׳ שם כ״ח ד׳ במדבר ל״א י״.

תרגום על הכתובים לא ידע רש״י ורק תרגום שני למגילת אסתר אשר הביאו בדברים ה׳ ד׳ נודע לו.

ANHANG.

Die französischen Ausdrücke im Raschi-Commentar zum Pentateuch.

Zum ersten Male finden wir altfranzösische Ausdrücke in den Schriften des Rab. Gerschom, des hervorragendsten Gelehrten unter den Grössen Lothariens, (מגדלי לותיר), genannt „das Licht der Welt". Raschi teilt von ihm im Commentar zu Jesaja 46, 1 seine französische Uebersetzung für כרע בל קרס נבו mit. Es ist dies die einzige Stelle aus der Schrifterklärung Gerschoms. Dagegen weisen die Talmud-Commentare desselben etwa 130 französische Wörter auf. Dieselben sind zuerst von B. Königsberger gesammelt, in der Schrift: „Fremdsprachliche Glossen bei jüdischen Commentatoren des Mittelalters (1896) 1. Heft: R. Gerschom b. Jehuda, Meor hagolah, gest. 1040." Während aber K. in diesen Wörtern mehr den romanischen Sprachcharakter, zuweilen auch den italienischen bis zum sardischen hin (S. 42) zu erblicken geneigt ist, gelingt es erst Louis Brandin, in denselben die wertvollsten Beiträge zu den ältesten Denkmälern der eigentlich französischen Sprache zu erkennen. Seine hierher gehörigen sprachwissenschaftlichen Abhandlungen sind im 42. und 43. Bande der Revue des ètudes juives enthalten. Die Resultate, die Brandin hierbei für das Lexicon der altfranzösischen Sprache, für die Etymologie und die phonetische Aussprache einzelner Wörter und Wortformen gewonnen hat, werden der einschlägigen Literatur künftighin reichlich zu gute kommen.

Der Zweite, welcher sich des Französischen bedient hat, ist Menachem b. Chelbo, dessen Erklärungen zur Schrift uns nun durch Citate bei Raschi und bei Joseph Kara, dem Neffen des Ersteren, bekannt geworden sind. Sie liegen uns jetzt gesammelt vor, in der Schrift des Dr. Samuel Poznański, betitelt

פתרוני רבי מנחם בר חלבו לכתבי הקדש

(Warschau 1904). In diesen nachgewiesenen Stellen sind etwa 15 französische Ausdrücke enthalten.

Eine ungleich grössere Anzahl französischer Uebersetzungen bieten die Commentare Raschi's; sie belaufen sich auf mindestens 3000, zerstreut in den verschiedenen Commentaren zur Schrift

und zum Talmud. Eine sehr oft von sachgemässer Kenntnis geleitete Bearbeitung derselben hat zuerst *) Mose Landau in den von ihm veranstalteten Druckausgaben der Schrift und des Talmud geliefert. In besonderer Ausgabe erschien die ganze Arbeit Landau's in dem Buche מרפא לשון (Odessa 1865). Doch erst in Arsène Darmesteter erstand diesen Fremdlingen der rechte Erlöser, der durch seinen leider zu früh erfolgten Tod gehindert wurde, seinen Plan für eine vollständige Durcharbeitung dieser wertvollen Sprachelemente auszuführen. Was er aber hierfür geleistet hat, besonders auf Grund vieler Handschriften in den Bibliotheken Italiens und Englands, die er für diese Zwecke untersucht hat, ist von bleibendem Werte. Seine Abhandlungen liegen jetzt gesammelt vor, in den Reliques scientifiques, 2 Bände (Paris 1890).

Darmesteters Forschungen haben mich bei der vorliegenden Arbeit wesentlich gefördert; nicht minder aber auch die mustergiltigen Arbeiten Schlessingers und Löw's. Ersterer hat auf meine Anregung „Die altfranzösischen Wörter im Machsor Vitry" bearbeitet (Mainz 1899) und hierbei als Schüler Toblers sich glänzend bewährt. Löw, es ist der Oberrabbiner Dr. Immanuel Löw in Szegedin, hat mit vieler Liebe diesen sprachwissenschaftlichen Untersuchungen seinen Fleiss zugewendet und à la Dietz auch verschiedenes romanische Sprachgut mit zur Vergleichung herangezogen. Seine Arbeiten: Gloses romanes dans des écrits rabbiniques, im 27. Bande der Revue des études juives und Pflanzennamen bei Raschi in der Festschrift, auch betitelt ברכת אברהם (1903) bieten Sprachliches und Wissenschaftliches **) in anziehendster Abwechselung.

Einen weiteren Beitrag zur Richtigstellung für den sprachlichen Ausdruck und für die begriffliche Bedeutung desselben will die vorliegende Sammlung bieten, in der die französischen Ausdrücke im Raschi-Commentar zum Pentateuch nach den besten Handschriften alphabetisch geordnet erscheinen, zugleich verificiert aus dem Altfranzösischen — nicht aus dem modern Französischen —, wozu ich die bedeutendsten Werke der betreffenden Literatur zu Rate gezogen habe. Da ich durchaus nicht die Absicht habe, eine sprachwissenschaftliche Studie zu bieten, son-

*) Einzelnes ist bereits früher, vom Verfasser des Biur in der חומש Ausgabe Mendelsohn's, behandelt worden, auch später von Wogue in seiner französischen Pentateuch-Ausgabe u. A. m,

**) Von wissenschaftlichem Geiste zeugt auch die Abhandlung בון מלנט bei Raschi von Dr. med. Preuss, ebenfalls in der oben erwähnten Festschrift S. 296—300.

dern nur mit einem Anhang zu meinem Raschi-Werke (in 2. Auflage) einem praktischen Bedürfnisse zu dienen, so habe ich es unterlassen, jedesmal die Quelle anzugeben, welche ich hierfür gefunden habe. Es genüge die Versicherung, dass nur wenige Wörter in dieser Sammlung zurückgeblieben sind, welche nicht in den einschlägigen Schriften der altfranzösischen Literatur nachzuweisen waren, namentlich bei Burguy, Dietz, Tobler, Bartsch, Wackernagel, Koschwitz u. A. Wie ich für das französische Wort in den hebräischen Charakteren oft auch die Varianten, welche die Handschriften ergeben, nebeneinander gestellt habe, so habe ich auch da, wo das Französische in den genannten Quellenschriften im Wortlaute oder in der Schreibung variirt, dies anzugeben nicht unterlassen, aber um einer gewissen Kürze mich zu befleissigen, nicht weiter sprachwissenschaftlich verfolgt.

Diese altfranzösischen Ausdrücke gehören einer Zeit an, in welcher die betreffende Literatur bis dahin geringes Sprachmaterial aufzuweisen hat. Speciell die zwei Dichtungen aus demselben Jahrhundert, aus dem 11., nämlich „la vie de saint Alexis“ und „la chanson de Roland“ bieten nicht im entferntesten einen solchen Vorrat für das praktische Leben und seine Bedürfnisse wie unsere Raschi-Commentare in einer Anzahl von mehr als 3000 Wörten enthalten.

Noch erübrigt mir, von der Art und Weise zu sprechen, wie diese fremdländischen Ausdrücke in den jüdischen Schriften angeführt werden. Gerschom und Menachem Chelbo gebrauchen hierbei als Citirformel בלעז. auch לשון לעז und bilden hiervon das Verbum לועזין. Bei Raschi hat, wie wir noch sehen werden, diese Formel zu mehreren Variationen sich herausgebildet.

Das Wort ist biblischen Ursprungs, da es in den Psalmen 114, 1 heisst *) בצאת ישראל ממצרים בית יעקב מעם לעז und hat, wie לעג die Grundbedeutung, eine unverständliche Sprache reden, gleichsam stammeln. Daher nennt jedes Volk seinen Grenznachbarn, dessen Sprache es nicht versteht, einen Stammler, so Israel den Aegyptern, so die Griechen den Römern, so die Römer den alten Germanen gegenüber. Die Griechen nannten jeden Römer einen barbaros, die Römer jeden Germanen einen barbarus, ein Wort, das etymologisch mit balbus, ein Stammler, zusammenhängt. Auch der Slave, der sich selbst (słowo, das Wort) als Sprechender bezeichnet, nennt seinen Grenznachbarn, den Deutschen, Niemiec

*) S. dort die Erklärung Raschi's.

der Stumme, der Stammler. Es hat sich sogar in den verschiedenen Spracharten der romanischen Völker eine feststehende Bezeichnung für den Fremden, den Ausländer gebildet, nämlich Walch, ein Wort, das von Hause aus, in seinem altslavischen Ursprunge einen Stammler bedeutet.

Aus dem biblischen לעז Ausländer wurde später der nicht hebräisch redende Inländer. Für diese war schon früh לעז die übliche Bezeichnung; im römischen Zeitalter in Palästina bedeutete es die griechische Sprache, daher לעז לזמר „griechisch eignet sich für Gesang"; ותרגמה בלעז des palästinensischen Talmud heisst im babylonischen לעז בלשון יונית *).

In den Schriften der mittelalterlichen Commentatoren hat ich die Bezeichnung בלעז oder לשון לעז für den fremdländischen Ausdruck, im Gegensatz zu dem hebräischen, eingebürgert. Bei Raschi und seinen Vorgängern wird hiermit die französische, bei Maimonides die spanische, bei Kimchi die provenzalische, beim Verfasser des Aruch die italienische Sprache bezeichnet. Bei den jüdischen Schriftstellern der maurisch-spanischen Schule wird das בלשון לעז dem לשון ערבי entgegengesetzt. **)

Raschi citiert den französischen Ausdruck meistens mit בלעז worin späterer Unverstand eine Abbreviatur für בלשון עבודה זרה oder בלשון עם זר erblickte und daher als solche mit zwei Strichlein darüber, also בלע"ז kennzeichnete. In meiner Raschi-Edition habe ich diesen Irrtum beseitigt, indem in derselben בלעז ohne jene ominösen Striche gedruckt erscheint. Zuweilen citiert Raschi mit לשון לעז, bildet auch als Verbum לועזין, d. h. in die fremde Sprache übersetzt, als Substantiv הלועז und im Plural הלועזים. Hierher gehört Raschi's interessante Erklärung zu Chulin 8ª oben, dass man in der talmudischen Sprache ליבון als Glühhitze bis „zum Weisswerden" bezeichne, während es in der französischen Sprache (בלשון הלועזים) „bis zum Rothwerden" ausdrücke, womit auf rouge in seiner Bedeutung auch als Glühhitze hingewiesen sein sollte.

Weitere Belege für בלעז und auch für בלשוננו habe ich in meinen Beiträgen zur Geschichte der Raschi-Commentare (1903) S. 35 gegeben ***).

*) Hierzu wie auch für das folgende vgl. Zunz, ges. Schriften II. S. 65, aus den Quellen näher nachgewiesen.

**) Vgl. noch Dukes im Literaturbl. des Orient 1847 S. 652.

***) In Nachstehendem erscheinen in Abkürzungen:

L. = Löw.

Schl. = Schlessinger.

D. = Darmesteter.

R. = Revue, oben näher mit ihren diesbezüglichen Schriften angeführt.

Im Pentateuch-Commentar Raschi's finden sich folgende **alt-französische** Ausdrücke:

אובליש I 40, 16 oublees, tütenförmig zusammengerollter Kuchen, Hohlhippe. Tw. חרי; dafür

אובלידש in manchen Handschriften u. bei Pardes 37 c, oublets; s. auch Löw in R. 27 S. 240.

אובריינא I 26, 14 ouveraine, auch ouvraigne, Werk, Arbeit. Tw. עבוה.

אודנט V 1, 15 odant, hörend. Tw. שמע.

אולביש II 9, 8 oulvis für Kohlenstaub. Tw. פיח כבשן. Bisher noch nicht erklärt; Heidenheim will dafür פולביש, pulvis, lesen.

אורפלא III 13, 37 or pale, mattes Gold. Tw. צהוב.

אושטור III 11, 16 osteur, ostoir; Habicht. Tw. הנץ; andere Formen bei Gerschom s. Brandin in R. 42, 245.

איבריש II 29, 13 u. III 3, 4 Tw. יותרת, noch nicht genügend erklärt, auch nicht bei Brandin in R. 42 S. 251 und bei Landau zu Berachoth 44[b]. Bei Gerschom zu Chulin 46[a] findet sich aber die Einzahl אברא, was auf das altfr. abri, Schutz, Decke (S. Dietz, im Anfange) hinweisen und mit Raschi zu III 3, 4 חופן המסך übereinstimmen dürfte, die Schutzdecke, das Netz, die Haut um die Leber, der Vorhang für die Leber = חצר הכבד.

איזלש IV 34, 6 isles, Inseln. Tw. איים.

אינטינדרי V 28, 49 entendre, verstehen. Tw. שמע

אינגיראר I 4, 18 variirt in Handschriften mit אנגיינדריר, אנגיינריר, אנגיריר, so auch im Altf. engendrer u. engenrer, erzeugen. Somit sind Lesarten wie אינגיראר und אנגיריר als verschrieben anzusehen.

אינצנייר I 14, 14 insegnier, ausbilden. Tw. חנוך. Dafür in manchen Handschriften אשטרינר estriner, eröffnen, also einweihen.

אינשון אישא IV 2, 17 en son aise; s. auch I Sam. 19, 3; II Sam. 14, 30 und Jes. 57, 8, an seiner Seite. Darmesteter I 176 hebt hervor, wie hier durch Raschi eine neue Bedeutung für den Grundbegriff des Wortes gewonnen werde.

איפור בינדריש בוש V 28, 68 e por vendres vos, obschon ihr euch feilbieten werdet, (Tw. והתמכרתם) wird doch kein Käufer da

sein. פור por mit seiner mehrfachen Bedeutung hat hier den Sinn obschon; euch feilbieten, wie bereits Heidenheim richtig übersetzt. Vgl. hiezu weiter Raschi und ibn Esra; auch Duran in Maase Efod S. 115: וכן והתמכרתם שם. הרצון בו המחשבה ובקשת ההמכר ולא בפעל כי כבר אמר ואין קונה ואינו כמו כי נמכרנו אני ועמי.

אישבנוייר IV 11, 8 esbanoier, zerstreuen. Tw. שטו.

אישטנטיבש II 26, 15 estantivs, aufrecht stehend. Tw. עמדים.

אישטנדרא II 39, 3 estendre, ausstrecken, dehnen für וירקעו.

אישטנדירנט IV. 17, 4. estendirent, sie haben ausgedehnt.

אישטרדימנט V 28, 22 estardement, Fieberglut. Tw. חרחר.

אישפורצדור V 32, 36 esforzdur, Anstrengung. Tw. עצור.

אישפניר I 40, 10 espanir, aufblühen. Tw. פרחת.

אישפרויר III 11, 15 espervier, Sperber. Tw. נץ.

אישקרבוטי I 1, 20 escarbot, escarbote, Käfer.

אישקרין II 25, 10 escrin, Schrein. Tw. ארון.

אלויש III 15, 9 alves Variante für סלויש, alves bedeuten die beiden Kissen des Sattels, vorne und hinten.

אליינדרא II 16, 31; IV 11, 7 und Joma 75 eliandre. Tw. גד s. a. קוליינדרו.

אלנט IV 15, 35 alant, gehend. Tw. הלוך.

אליינא דוונט דוויא I 1, 22 in manchen Handschriften auch אלינא דוונט דוידא, alene de vent (vant) de vida (vie, provenzalisch vieda). Atem des Windes (Geistes) des Lebens. Tw. נשמת רוח חיים.

אמיטרא V 13, 7 ametre, wahrscheinlich mit ameuter zusammenhängend, aufwiegeln, anreizen. Tw. הסתה.

אנגריש IV 14, 14 engres, trotzig. Tw. ויעפילו.

אנטומיץ II 6, 12 entumiz, stumpf Tw. אטם.

אנטורטליש V 32, 5 entortilles, umgewickelt. Tw. פתלתל.

אנטייציר II 8, 17 enticier, hetzen. Tw. משליח.

אנטינדרא I 41, 15 antendre, entendre, verstehen. Tw. לפתור. S. auch oben sub אינטנדרא

אנטליר II 32, 16 entaillier, einschneiden. Tw. חרות.

אנפורטמנט IV 25, 11 so auch Hohelied 8, 6 enportement.

אנפרטמינט und אינפרנמט V 29, 19; אנפרמנט IV 11, 29 u. V 4. 24; אנפרימנט II 20, 5. So schwankt die Schreibung zwischen enportment und enprenement, Eifer. Tw. קנא.] Vgl. noch D. I. 235 u 295.

אנפוליש III 26, 16 enfules (von enfler) aufblähen, schwellen. Tw. שחפת.

אנפנטייש I 33, 13 enfantes, von enfanter, gebären. Tw. עלות.

אנצינשיירש II 28, 14 (auch Beza 22) encensier, Weihrauchfass.

אנקרוטלור IV 21, 4 encrut lor, es ward ihnen Widerwille, wegen der Reise. Tw. ותקצר נפש העם בדרך.

אנקרישיר I 25, 21 encargier, enchairgier (dann אנקירשיר zu erwarten) aufladen, zur Last sein. Tw. עתר.

אפיזמנט III 19, 5 apaisement, Besänftigung. Ebenso אפיצימנט I 33, 10 und אפיישמנט II 25, 1 und hiernach zu verbessern אפיימנט III 22, 19, weil von apaiser, besänftigen herstammend.

אפנדריץ IV 34, 7 Jech. 40, 7 und 41, 5 apendiz, Wetterdach. Tw. תא. Auch bei Gerschom in Chulin 92[a]; s. Brandin in R. 42 S. 242.

אפיקיירא V 13, 7 afichier, bei vielfacher Bedeutung, auch anheften, hier leidenschaftlich verbunden sein.

אפרוביר I 31, 37 eprover. אפרובישט I 24, 14 aprovest und אשפרוביר I 20, 16 esprover; erkennen, beweisen.

אפריליר I 11, 3 apareillier, vorbereiten, rüsten. Tw. הבה.

אקובטיר I 1, 2 acoveter, bedecken, umschweben. Tw. מרחף.

ארבאזי I 1, 11 herbaic, auch ארבריץ V 32, 2 variirt noch in איירביץ erbis, ארבייץ und אירבארא erbiére, in der Bedeutung von Gras und Kraut für עשב und דשא.

ארצון III 15, 9 arçon, Sattelbogen, für תפוס דאוכף.

אשטובלא II 5, 7 estouble, Stoppel.

אשטורדישון I 1, 2 éstordison für תהו
II 14, 24 u. Psalm 38, 7 für מהומה.
V 28, 28 u. Obadja 1, 17. für תמהון.
V 28, 37 für שמה.
Jer. 23, 32 für תמהון.
Joma 83 a für שטות.
Chulin 84[b] und 105[b] für רוח צרדה

Als Verbum אשטורדיר erscheint es bei Gerschom in Chulin 51 a.

אשטנק II 7, 19 estanc, Teich. Tw. אגם.

(אשטנבוק V 14, 5 Astenbock, im Altdeutschen für Steinbock. Tw. אקו, so auch Hiob 39, 1 für יעלי סלע).

אשטרולחיא auch אשטורחיא I 37, 25, wahrscheinlich verschrieben fürארישטולחיא, aristolochie, Osterluzei. Tw. לוט. S. noch Löw Nr 26.

אשמולץ I. 49, 26 u. אשומייל 28, 22 beide male für גבול (nicht gebraucht in der Parallelstelle IV 34, 7) habe ich nicht genügend erklären können. Ich muss es Anderen überlassen, hier das richtige zu treffen.

אשמוציר auch איקאמוציר I 19, 17; dafür אשקמוצייר Richter 3, 26; 1 Sam. 20, 29; Jes. 5, 29; 31, 5 (bei 46, 2 fehlt das Fremdwort) ferner 66, 7 u. Hiob 41, 11, ist nach Schlessinger Nr. 48 eschamocier, verstohlen auf die Seite bringen. Tw. המלט.

אשפיימנט III 19, 16 von espier, ausspähen. Tw. רכיל.

אשפלדון V 18, 3 espaldun, espalde; Schulter. Tw. הורע.

אשפרש II 26, 26 espares, Sparren. Tw. בריחים.

אשקורמנט III 6, 21 escurment von escurer, reinigen, säubern. Tw. מרק.

אשקורנט V 33, 25 von escourser, zufliessen, auslaufen. Tw. דבא

אשקלונש II 20, 23 eschelons, échelons Stufen. Tw. מעלות.

אשרטיר I 49, 6 essarter, ausroden, richtiger אישרטיר zu schreiben. Tw. עקר.

בוריקש IV 11, 5 borraches, im Deutschen Borretsch; in Kidduschin 46[6] corrumpiert בוקלש. Löw No. 33 will die Variante בורקש festhalten, um es mit בורקש bei Kimchi, spanisch budiecas zu identificieren. S. ferner מלונש.

בטדיץ II 25, 18; IV 8, 4; Jes. 3, 24 batediz, geschlagen. Tw. מקשה. Nachweisbar im Altfr. ist batéiz von battir. Ebenso בטדירא auch בטידורא II 21, 25 batdire, batedure.

בישא I 41, 6 bise, Ostwind. Tw. קדים.

בלבו II 4, 10 balbu, Stammler.

בלושש, auch בלושאש I 41, 19 bloses, leer, entblösst. Tw. רק.

בלשפימא IV 14, 36 blaspheme, Tadel, Verwurf. Tw. דבה; s. a. פרלריא. Das Wort hat in den romanischen Sprachen seine ursprüngliche Bedeutung als Lästerung und Verhöhnung des Heiligen verallgemeinert und auch die Bedeutung von schmähen, tadeln angenommen.

בנירא שויא, benéir soi V 29, 18; auch בינדיר שי benedir se, sich segnen; Tw. התברך. Gelegentlich sei auf das altfr. beneichon, Segen hingewiesen, aus dem der Ausdruck „benschen" sich gebildet hat.

ברנט I 3, 24 brant, Klinge für להט, so nach Brandin in R. 42 S. 52, bei uns dafür לאמא, s. d.

בשט, auch בשטיל I 31, 34 bast, bât, Saumsattel. Vgl. noch Löw, R. 27 S. 242.

גאנט II 28, 41 gant, Handschuh; gant wie guant sind im Altfr. nachweisbar. Daher Güdemanns Bemerkung im 3. Bande seiner Geschichte d. Erz. S. 27 überflüssig.

גומא II 30, 34 gomme, Baumharz. Tw. נטף.

גונדש II 27, 10 gonds, Thürangel. Dafür Variante גופונש gofons.

גלבנא II 30, 34 galbane. Tw. חלבנה; die Variante גלמא, auch in Gittin 69, weiss ich nicht zu erklären.

גרדנט V 27, 1 gardant, Acht gebend. Tw. שמור.

גלניצא V 28, 22 gaunece, jaunesse, gelb. Tw. ירקן, Variante für קמא dort.

גריבלא I 2, 19 Note 12 grevele, feuchter Sand. רקק.

גרנן III 13, 45 grenon, Barthaar. Tw. שפם.

גרינולירא II 8, 2 grenouillière, Frosch. Tw. צפרדע.

גרניליש, גרניריש III. 23, 14 graneles, graneirs, Körner.

גרנישון I 41, 40 garnison, Versorgung. Tw, ישק.

דוניש I 23, 13 dones, bei Raschbam דויינץ, doins, gegeben.

דיזנר I 43, 16 disner, zu Mittag essen.

דישצנדריר II 27, 3 descendrer, entaschen. Tw. לדשנו.

דישטודורא 3. 6 destoudura, Ablenkung. Tw. סרה.

דישטינט IV 24, 17 destent, losgelassen, im Gegensatz von tenir, behalten; denn t e n t als 3. Person Prés. von tenir ist nachweisbar. Tw. דרך.

דישטנפריר II 16, 21 destenperer, auch דישטרנפיר, destremper, auflösen, weich werden Tw. נמס.

דישנט IV 6, 23 disant, sprechend. Tw. אמור.

דישקרייר II 32, 3 deschargier, so auch Sab. 73[a] entlasten. Tw. פרק.

דישטורניר I 38, 16 destorner, ablenken. Tw. נטה.

דליברר V 32, 30 delivrer, überliefern. Tw. הסגיר.

דקומפלישנט שיי II 15, 24 decomplesent se, s i c h beklagen. Tw. מתלונן.

דרישנמנט II 28, 15 deresnement, Erörterung des Rechts.

הומיר I 24, 17 humer, schlürfen. Tw. לעט.

הירבירייריא I 30, 20 herbergerie, Herberge. Tw. בית זבול.

הירון III 11, 19 heron, Reiher. Tw. האנפה.

הרופא III 11, 19 und V 14, 18 herupé, Wiedehopf, Tw. דוכיפת, was aber mit der ganzen Erklärung nicht übereinstimmt, richtiger Chulin 63 a פאון שלבייא pavon selvie, Auerhahn. Vgl. noch näheres bei Grünbaum in der Ztsch. der deutsch morgenl. Gesellsch. Jahrgang 31 Seite 207.

הריצון III 11, 30 andere Stellen s. bei Schl. Nr. 35, heriçon Tw. אנקה.

הליש I 41, 6 השליאש und V 28, 22 השלידה, אשלידה halés, vom Ostwind verbrannt. Nachdem von Raschi oder von Anderen das französische Wort in obiger Bedeutung gegeben, folgt eine andere Erklärung nach dem Targum — daher in ed. Ixar noch כתרגומו vorausgeht — nämlich שדופות, ausgeschlagen.

וודיל II 27, 3 und IV 4, 14 vedil, Schaufel; Tw. יעים dafür auch אישקובאש, escoubas, Besen.

ויאולי I 30, 14 viole, Veilchen; s. noch Löw, Jubelschrift 43.

וידיין I 40, 10 vediz, Weinranke. S. Löw, Jubelschrift Nr. 44.

וינטליר II 29, 26 venteler, in der Luft schwingen. Tw. הניף.

ווינוש V 32, 14 vinos, weinicht. Tw. חמר.

וירדורא II 10, 15 verdure, das Grüne. Tw. ירק.

ונטיר II 8, 5 vanter, sich rühmen. Tw. התפאר.

ורואה III 22, 22 verue, Warze. Tw. יבלת.

טודיל I 41, 5 tudel Halm, Röhre. Tw. קנה.

טווילש I 11, 3 u. II 5, 7 tuiles, Ziegel. Tw. לבנים.

טורטיל IV 15, 20 tortel, Kuchen. Tw. חלה.

טורקא I 19, 28 torche, Fackel. Tw. קיטור.

טיבריש II 29, 13 s. אובריש.

טילא II 29, 13 und III 21, 20 tele, Gewebe.

טייש teche und טייא ,טקא, III 13, 2 taca, (altprovenzalisch). II 21, 25 Tw. חבורה.; s. auch Jeremia 13, 23.

טינביש IV 17, 3 tenuis, ausgedehnt und II 16, 14 dünn, fein. Tw. דק. I 41, 3.

טישטיר III 19, 19 tistre, weben; falsch in den Ausgaben מיישטיר.

טיש פורפרלירש V 33, 3 tes porparliers, deine Gespräche. Tw. מדברותיך Vgl. noch Schl. Nr. 144.

טלפא III 11, 30 und 11, 18 talpa, Maulwurf. Talpa, talpe = taupe, ebenso calva = chauve (t. unten קלבא), hierin wie in manchen anderen Wörtern dieser Sammlung ist noch der Inlaut al erhalten geblieben, der erst später im a u sich verwandelt. Wie aus שאלט = chalt (heute chaud) die Bezeichnung für das bekannte S c h a l e t oder S c h a l e n t sich gebildet hat, habe ich im meinem Buche „Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter S. 60 näher nachgewiesen.

טנרום, טנדרום II 29, 20 und III 14, 14 von tener, das zarte, das Ohrläppchen. Tw. תנוך; s. noch die Varianten für das Fremdwort bei Löw, R. 27, 243. Da tendron, tendrum, auch tenron, tenrum u. tanron hierfür nachweisbar sind, so wird man in Raschi ם statt ס am Schlusse des Wortes zu lesen haben, wie im Arnch. s. v.

טנלייש II 25, 38 tenailles, Zange. Tw. מלקחים.

טקא II 21, 25 s. טייש.

טריאקא II 30, 34. Theriac. Tw. צרי.

טריטידנוש I 19, 9 trete de nus, ziehe dich von uns zurück; eigentlich tret (von traire) te; aber die 4 Wörter sind zusammen in ein Wort gezogen.

טרינבלא I 30, 37 trenble, tremble, für Zitterpappel, Espe. Tw. לבנה.

טריש וירט III 13, 49 trés vert, sehr grün.

טרציינא II 10, 22 terzeine, Dreiheit.

טרציש I 49, 19 traces, Spuren.

יונק, auch יונקו II 2, 3 junc, jonc, Binse. Tw. גמא, s. Schl. 98.

ייבו III 11, 17 gibou, nfr. hibou, Nachteule.

יי und ני im Anlaut wechseln, wie einige male im Afr. zu bemerken ist.

ילוונייש II 9, 8 joncheis, joincheiz, jonchis = jonchée doppelte hohle Hand voll.

יילידא II 16, 14 gelide; גלידה in Jech. 1, 22 gelée, Reif. Tw. כפור.

יסמין I 30, 14 Jasmin (arabisch) Tw. סיגלי = הדואים; s. noch Löw, Festschrift Nr. 59.

לונבילש III 3, 4 lombles, lonble, sonst im plur. reins, Lenden.

לאמה I 3, 24 lama, Klinge,

לוציש II 30, 7 und 35, 14 IV 4, 9 luces, Lampen.

לצילש II 26, 4 lacels, Schleifen. Tw. לולאות.

לאשארט, ליישרדה III 11, 30 lézard, leisard Eidechse. Tw. חלמא.

לימצא III 11, 30 limace, Schnecke, Tw. חומט.

לינטיל II 12, 7 linteil (linteau), Thürschwelle. Tw. משקוף.

לנגושטא III 11, 21 langouste, Seeheuschrecke.

לצידין II 31, 10 laceite, laceier — eis — is (lacet, filet) Schlingwerk.

מדירנו, מדירנא I 44, 2 מדירניש II 25, 31 maderins, madrins länglich u. eng geformte Gläser s. auch Raschi zu Menachoth 28[b].

מולנט V 9, 21 molant, mahlend. Tw. טחן.

מורמורש IV 17, 25 murmures, Murren. Tw. תלונות.

מושטילא III 11, 29 mustele, Wiesel. Tw. החלד.

מושיירונש III 11, 11 moucheirons, kleine Mücken. Tw. יבחושין.

מירוריש, מיראוריש II 38, 8 mireors, miraours, mirurs, Spiegel. Tw. מראות.

מישינדה I 45, 2 maisonade, wie Wogue in seinem Commentar zur Stelle verstehen will, da maison de, wie man bisher gelesen hat, keinen besonderen Sinn giebt. Besser ist m a y s n a d a oder m a i s n i e d e zu lesen, das im Altfr. den Haushalt, das Gesinde bezeichnet.

מלאוי, מלאוו V 28, 22 malfeu, Fieberglut. Tw. קדחת.

מלדירש IV 23, 27 maldiras, du sollst verwünschen. Tw. קבותו

מנצא I 4, 15 in verschiedenen Hndschr. menace, Drohung.

מקאדורה I 4, 23 macadura, dafür in vielen Handschriften נברדורא Verwundung. Diez, Wtb. der romanischen Sprachen citiert aus „Jarchi“ hierfür m a c c a t u r e, alfr. macheure.

מרישק I 41, 2 maresc nfr. marais, Sumpf. Tw. אחו.

מרקא I 49, 13 marche, Grenzland.

נוריטורא V 32, 20 norriture für אומן, Erziehung.

ניל II 32, 4 neel, schwärzliche Zeichnung auf Gold oder Silber; daher ניליר II 25, 33 neeler, emailliren.

Lessing im 16. Bande seiner Schriften schreibt „Niellum, eine Art von Gravüre. Die Italiener nennen diese Art lavoro di Niello und die Franzosen Nellure.

נברדורא s. auch נברוריא Hhl. V, 7 von navrer, verwunden, naverdure und navrurie, Verwundung.

נושימנט I 26, 21 noisement, Zank. Tw. שטנה.

נישטרא I 4, 18 naistre, geboren werden.

סלויש III 15, 9 selves, Sattel, s. a. אלויש.

פדוליירא II 8, 2 und 13 pedulier, Lauserei. Im Or Sarna II. S. 15a ist mehrere Male פדולא für פרולא als Bezeichnung für כינה lesen. Dort ist zwischen zwei Nachfolgern Raschis, Rab. Tam und Joseph aus Orleans, eine Meinungsverschiedenheit über die Bedeutung von כנה, ob Laus oder Floh, wobei französische (u. auch slavische) Benennungen gebraucht werden. Das Ganze dort bietet nach mehreren Seiten hin ein interessantes Material.

פואיש, פואייליש III 4, 35 foaille, feus, Feuerherd; so auch פושייר III 1, 9 mit fo, feu, Feuer zusammenhängend, für אשה

פורייט, פורים III 11, 29 furet, Frettchen. Tw. הצב.

פינדרא I 22, 3 fendre, spalten. Tw. ויבקע.

פוינמש, פויינט III 13, 51 point, Participe von poindre, stechen für ממארת.

פיינטורא I 30, 32 pointure, ebenso

פיינטורא Jech. 28, 12 und פינטורא Chulin 57a; s. ferner Löw in R. 27, 245, in der Bedeutung von punctiert.

פויישריא II 25, 38 fougère, feuchière eine kleine Schaufel zur Aufnahme der verglimmten Lichtdochte, von Raschi selbst IV 9, 4 näher beschrieben.

פוישון II 16, 5 fuison, Ueberfluss. Tw. ברכה.; auch Sprüche 11, 25.

פומילש II 25, 31 pomels, apfelförmige Zierrat zum Leuchter.

פורטיקא IV 21, 8 zu verbessern פירטיקא pertica, Schiffstange. Tw. נס; auch פירקא perché, Stange.

פורייר IV 24, 17 forer, durchbohren. Tw. קרקר.

פוריש IV 11, 5 porés, Lauch Tw. חציר, auch פורילש poreles; vgl. noch Löw, Festsch. Seite 247.

פוינטורא פורפויינט, פורפונייט, פויינטוריר III 19, 28 pourpoint oben.

פורצינט II 28, 4 pourceint, Gürtel, für סינר.

פושא I 41, 14 fosse, Grube, für בור.

פושייר III 1, 9 s. oben פואיש.

פיישיד I 31, 10 faissie, gestreift, so auch

פיישישא II 26, 1 faissés.

פירמילש II 26, 6 fermels, fermails, Spangen, für קרסים.

פישטציאש I 43, 11 pistaces, für בטנים.

פישטור I 40, 1 pistor, pestor der Kneter, Bäcker für האופה, welches sonst auch die Bedeutung „der Koch“ hat.

פישנט IV 15, 35 faisant, thuend für עשה.

פלאנטא II 10, 26; III 11, 3; IV 14, 6 plante, Fusssohle, für פרסה

פלום II 15, 10 plom, Blei, für עפרת.

פלומא, פלומש plume, plumes III 1, 17; Federn.

פלוקידא I 25, 25 flocete, ein haariger Stoff, für אדרת שער.

פלטרא III 19, 19 feltre, Filz. פלטרי Chulin 138 a; vgl. Schl. No. 87 und Löw, R. 27, 245.

פליישטרא II 18, 18 und III 19, 19 fleistre von fletrir, welk für כמוש.

פלנקש III 3, 4 flancs, Seiten.

פלש II 27, 10 pals, Pfähle für קונדסין.

פרידיכר II II 7, 1 praedicar, Prediger. Raschi kennt noch nicht die altfranz. Formen prechier, preechier, welche daraus hervorgegangen sind.

פרלריץ I 37, 2 parleriz, Verleumdung; auch

פרלירש IV 14, 36 parliers, üble Nachrede für דבה.

פשקא II 12, 11 Note 19. Dieser Zusatz in Raschi will den provenzalischen Namen pasca für das christliche Paschafest (siehe Diez S. 254) in Verbindung mit passar, passer, durchschreiten, passieren, bringen.

צואיטיש 11, 17 choe, choue ohne die Verkleinerung im Schlusse; im heutigen Sprachgebrauch chouette, Eule; auch Jes. 34, 11 für קפוד.

צינטפיש III 11, 42 centpies, Hundertfüssler, für נדל.

צנטינארש I 23, 16 centenars, Centner, für קנטרין.

צינתיא III 11, 19 cigogne, Storch, für חסידה.

קוין, קויין, קויניץ I 1, 27 coin, Prägstock.

קביליא III 26, 13 chevilles, Pflöcke, für מוטות; im Buche der Richter 4, 21 für יתד, Jes. 54, 2 für מיתר.

קונמוברש IV 11, 5 s. unten קוקומברייש.

קודיש II 28, 7 coudes, Ellbogen.

קולדרי I 30, 7 coldre, codre, Haselstaude.

קוליינדרי II 16, 31 und IV 11, 7 coriandre, variirt mit אליינדרא; s. noch Schl. No. 64 und Löw, Festschr. S. 235.

קונטראריר II 22, 20 contrarier, widerwärtig sein, durch feindliche Worte jemand kränken, für אונאת דברים.

קונמוברייש I 1, 24 conmovres, bewegen, regen für ורמש, von conmovoir.

Nachbemerkung.

S. 435 Z. 7 ist Diaspora statt Welt zu lesen.

S. 441 Z. 9 v. u. ist noch auf Jech. 40,12 hinzuweisen, wo Raschi ebenfalls erklärt תבול אשמ״ל בלעז מקום פנוי.

Uebergangen ist:

אימור ארדימ״ין III 25, 46 (nur in wenigen Handschriften zu finden) e pour ereditaion (hereditacion), in der Bedeutung „und als Hinterlassenschaft".

Zur S. 427 sei noch nachgetragen, dass Harkavy in seinem Buche „Die Juden u. die slavischen Sprachen, 1867" zur Erklärung des Wortes (snir-Schnee) auf das tschechische snih, das polnische śnieg und auf ein ähnliches Wort im Russischen hinweist. Ist die Lesart בלשון אשכנז aufrecht zu halten, so soll auch damit auf „Schnee, Schni" hingewiesen werden. Ich ziehe aber die Lesart בארץ אשכנז בלשון כנען vor, was besagen will, dass der slavische Ausdruck in Deutschland so lautet. Die Verbreitung slavischer Wörter in den Lehrhäusern hat nicht erst mit den Schülern Raschi's, sondern bereits mit denen des Rab. Gerschom begonnen.